

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧ ૩૬૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સ્ત્રીવાચી વિલેડીનાં ૪ ૪

વિષય ૫૨:૪૨

સ્વામી વિવેકાનંદ

અપ્પા સદુપદેશ-ગ્રંથ ૩ જો
(માર્ચ-૧૯૫૧)

અનુવાદકો:-શ્રીકૃત નર્મભશંકર બાલાશંકર ધંડ્યા-મુરત.
તથા શ્રીકૃત નટવરલાલ ગીરધરલાલ સાહ-સીનિર.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક: શિશુ-અખાનદ
સ્થળ. અમદાવાદ અને મુંબઈ

આવૃત્તિ બીજી, પ્રત ૪૩૦૦, વિ સ ૧૯૮૦, કુલ પ્રત-૮૮૦૦
મુંબઈ-મુંબઈ તથા અમદાવાદમાં રૂ. સવાળે
અન્યત્ર રૂ. અઢી. માર્ગભય બુદ્ધ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧૩૬૬

અમદાવાદ-“ સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ” માં
લિપ્ત. અખડનંદના પ્રમથથી મુદ્રિત

स्वाभी विवेकानंद

સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદજી

જન્મ ઇ સ ૧૮૬૩

દેહત્યાગ ઇ. સ ૧૯૦૨

સ્વામી વિવેકાનંદના સર્વ ભાગ

સ્વામી વિવેકાનંદજીના સદુપદેશોને લગતા શરૂના પાંચ ભાગની બીજી આવૃત્તિ આ બે તે અથોરે પ્રસિદ્ધ થવા ઉપરાંત બાકીના છઠ્ઠાથી દશમા સુધીના ભાગો પણ આ સંસ્થામાંથી તૈયાર મળી શકે છે તેની વિગત નીચે પ્રમાણે -

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ-ભાગ ૬ કો તથા ૭ મો. રાયલ ૧૬ પેજ ૫૪ ૪૨૦, મૂલ્ય રૂ ૧) આમાં સ્વામીજીના અનેક ઓળસની પત્રો ઉપરાંત તેઓનાં અનેક મનુષ્યો સાથેનાં સંવાદો, મુલાકાતો તથા સંવાદોના રૂપમાં અનેક બોધપ્રદ વિષયો સમાયલા છે. જેમકે:-બાળકમાં જન્મથી ખોડ કોના પાપથી આવે છે ? મૃત્યુ પછીની દશા બાળકને નિષેધ દુષ્કાળોનો ગહન સંવાલ સ્વાત્માર્પણ કરનારા કાર્યકર્તાઓ. દરેક જાણુ વિવેકાનંદ થઈ શકે અખંડ અસંતોષ એજ બળની ચાવી પૂર્વ જન્મોનું જ્ઞાન. ગુરુકુલની પ્રાચીન પ્રથા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની અગત્ય. સત્યકામની વાર્તા ત્યાગી-ઓના હાથ તળેનું શિક્ષણ પાઠ્ય પુસ્તકો કેવી રીતે તૈયાર કરવા ? જનપાનની મહત્તાનું રહસ્ય અધિકારીવાદના અનર્થો વગેરે વગેરે

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ-ભાગ ૮ મો. રાયલ ૧૬ પેજ ૫૪ ૫૮૦ મૂલ્ય રૂ ૨) કેટલાક વિષયો-પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભક્તિયોગ ભક્તિ અને મૂર્તિપૂજા વૈદિક ધર્મના આદર્શો. શિયોસોશી વિરોધિયારો જડભરતની વાર્તા જગતના મહાન આચાર્યો

ભાગ ૯-મો-સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજીનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર-રાયલ ૧૬ પેજ ૫૪ ૭૪૦, મૂલ્ય રૂ ૨, પાકું પૂકું રૂ ૨.૨૫ અનેક અથોને આધારે લખાયેલા આ ચરિત્રમાં સ્વામીજીના જીવનની તમામ જાણવા જેવી બાબતો સમાઈ જાય છે કેટલીક બાબતોના નામ-કુલવૃત્તાન્ત બાલ્યાવસ્થા અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા. આવી પડેલી વિપત્તિઓ જાગૃત થયેલી સત્યની જીતારા શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે સમાગમ. સાધક દશા નિર્વિકલ્પ સમાધિ હિમાલયમાં અને દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રવાસી સાધુ તરીકેનું જીવન અમેરિકાનો પ્રવાસ અને મુસ્કે-લીઓ સર્વ ધર્મપરિષદના સર્વોપરિ ધર્મવક્તા અને વેદાન્તના અદ્વૈત ઉપદેશક બેલૂર મઠ અને રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના. ભગિની નિવેદિતા વગેરે સાથેની ચર્ચાઓ મરકી, દુષ્કાળ વગેરે પ્રસંગોમાં તેમની સેવાઓ અનાથાશ્રમો, સેવાશ્રમો વગેરેની સ્થાપના. ફરીથી અમેરિકા જવું બેલૂર મઠમાં જીવન મહાસમાધિ ઉપસહાર.

સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૧૦ મો-રાજયોગ-રાયલ ૧૬ પેજ ૫૪ ૩૦૦ મૂલ્ય રૂ ૧, પાકું પૂકું રૂ ૧.૨૫ આમાં સ્વામીજીના રાજયોગ ઉપરના આઠ મહત્વપૂર્ણ બાબતો ઉપરાંત રાજયોગનાં તમામ મૂળ સૂત્ર તેના અર્થ તેમજ વિવેચન સાથે આપેલા છે. યોગશાસ્ત્રને લગતા અનેક રહસ્ય તથા ખુલાસાઓ આમાં આવી જાય છે.

ભાગ ૧૧-૧૨-૧૩-આ ભાગો વિં મળાદારા નીકળશે તેમ તેમ બજાર અપાશે.

શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત-બંને ભાગ

૫ ને ભાગ. ભેગા કદ ૫૫x૮, પૃષ્ઠ શુભારે ૬૦૦. મૂલ્ય રૂ ૨૧૧.

સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજીના જગપ્રસિદ્ધ ગુરૂદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસજીવા અદ્ભુત પુરુષની જુદા જુદા જગત્સુઓ તથા વિદ્વાનો સાથેની અતિસરળ અને બોધપ્રદ વાતચીતો, તે દરમિયાન આપાયાલા સચોટ દ્રષ્ટાનો, તથા વખતો વખત તેમને થઇ આવેલી ભાવ-સમાધિઓનું આબેહુખ વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે પોતાની સહી પણ ન કરી જાણુવા છતાં જીવનસુકા દશાને પ્રાપ્ત થએલા અદ્ભુત મહાત્માની વાતચીતોમાં જો અમૃત અને અસર રહેલા છે, તે વાંચવાથીજ સમજાય તેમ છે આમાના થોડાક વિષયોનાં નામ-પુસ્તકો વિના પણ જ્ઞાન થઇ શકે ? જ્ઞાની કોણુ તે અજ્ઞાની કોણુ ? પ્રતિભા-પૂર્વજ કેવી ભાવનાથી કરવું જોઇયે ? શુ કરીએ તો ઈશ્વરમાં ચિત્ત પરાવાય ? વિષયી લોકો નિદા મશ્કરી કરે ત્યારે શુ કરવું ? દુષ્ટ લોક ઇજ્જ કરવા આવે તો શુ કરવું ? ચાર પ્રકારના જીવ સસારીમાટે સુક્તિનો ઉપાય શ્રદ્ધાનું માહાત્મ્ય. સત્સંગનું વ્યસન ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ પ્રમાણે ત્રિગુણાત્મક ભક્તિ શરીરત્યાગ કે આત્મહત્યા ? ગુરુ કોણુ ? સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ નિષ્કામ કર્મ અને કર્મત્યાગ ભગવદ્ સેવા અને કુટુંબસેવા ત્રણ જાતના આચાર્ય પાત્રાપાત્રનો વિચાર. શ્વિસ્તીધર્મ અને પાપનો સિદ્ધાંત જ્ઞાનોન્માદ અને જીવનસુક્તિ અમલદારી અને અહંકાર. યોગ અને ભોગ ત્યાગની પરાક્રષ્ટા અને સાચો સન્યાસ અનંતનું દર્શન રામાનુજ અને વિશ્વિષ્ટાદેવ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અને દુનિયાદારી કાચો અહંકાર અને પાકો અહંકાર સાચી ભક્તિ અને દેખાડવાની ભક્તિ ખરો દરિદ્રી કોણુ. હરિશ્વરની કથા અને ભાવસમાધિ ગુરુકૃપા અને અભયદાન સસારનું રામચાણુ ઔષધ. ગુરુપણુ અને નીચતા. ગૌરાંગનું દર્શન જયમલનું ચરિત્ર જનક ને શુકદેવ પ્રારબ્ધ અને વામાચાર જટિલ છોકરાની વાત અનાહત અબ્દ સિદ્ધિ અને અહંકાર નાટકશાળામા સમાધિ. શ્રીગૌરાંગનો પ્રેમોન્માદ સર્વપર પ્રેમ શી રીતે રાખવો ? માતાના પ્રેમની વાતો સાધકે સ્ત્રી પ્રતિ કેમ વર્તવું ? દેવી ચૌધુરાણીની વાત ઈશ્વરપ્રાપ્તિ એજ ચાતુરી પૈસાનો, ઐશ્વર્યનો અને સિદ્ધિનો ઉપયોગ કર્મજીવનનું અગ્રાધ ઔષધ. ખરો વૈષ્ણવ કોણુ ? પ્રભુને જાણુ એટલે બધું જણાઇ રહેશે જીવાનીમાજ ત્યાગવૈરાગ્યની જરૂર સસારી અને પ્રભુપ્રેમી વચ્ચેનો ભેદ કાઢીરસેવામા પણ કુચલો ? સાધના અને સાક્ષાત્કાર વિષે અતિ શુદ્ધ વાતચીત ઈશ્વરને જાણખ્યા પછીજ સસારમાં પ્રવેશ કરો ઈશ્વરી આનંદ અને સસારજીવ વચ્ચેનો તફાવત

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઇ.

પ્રકાશકના વે બોલ

૬૪૭

“ [વિવિધ અથમાળા ” દ્વારા અગાઉ જુદા જુદા પ્રસિદ્ધ થયેલા સ્વામી વિવેકાનંદના સંદુષ્ટદેશીના ૧ થી ૫ સુધીના ભાગોની ખીજી આવૃત્તિ બે મોટા અથમાળા આકારમાં આજે એક સાથે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ તે પૈકીનો ખીજો અથ છે એ પછીના છઠ્ઠાથી દશમા સુધીના ભાગો પણ તૈયાર હોઇને તેની વિગત આગલા પૃષ્ઠ પર અપાઇ છે. આ ઉપરાંત જે થોડાક ભાગો પ્રસિદ્ધ થવા બાકી છે, તે પણ યથાસંયોગ વિં માળાદ્વારા નીકળશેજ.

આ અથમાં પોણા ભાગનો અનુવાદ શ્રીયુત નર્મદાશંકર પડયાના હાથનો હોઇને માત્ર છેવટના ચોથા ભાગનોજ અનુવાદ શ્રીયુત નટવરલાલ ગીરધરલાલ શાહના હાથનો છે. આ ખીજા અથનું કદ, મૂલ્ય વગેરે સર્વ પહેલા અથપ્રમાણેજ હોવાથી મૂલ્યાદિની ગણના આ અથમા અપાઇ નથી.

સ ૧૯૮૦ પોષમાસ

અનકમાણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
વેદાન્તનું મહાન કાર્ય	૧૭
મદ્રાસ.	૫૪
મદ્રાસનું માનપત્ર.	૫૫
મદ્રાસના માનપત્રનો સંક્ષેપમા ઉત્તર	૫૮
મારા યુદ્ધની વ્યૂહરચના	૬૧
ભારતીય જીવનમાં વેદાન્તનો ઉપયોગ	૬૦
ભરતખંડના મહાપુરુષો.	૧૧૭
આપણું હાલનું કર્તવ્ય	૧૪૨
ભરતખંડનું ભવિષ્ય	૧૬૦
સ્વામી વિવેકાનંદ કલકત્તામાં	૧૮૨
વેદાંતનું સાંજીયાંગ અવલોકન	૧૯૬
અલખોરાના માનપત્રનો ઉત્તર	૨૨૬
અલખોરામાં આપેલા ખીજા વ્યાખ્યાનનો સાર	૨૩૧
સ્વામીજીનો પંજાબ અને કાશ્મીરમાં પ્રવાસ	૨૩૩
શક્તિ	૨૪૧

વિષય

પૃષ્ઠ

કેળવણી માટે ઓશિક્ષિકાઓની જરૂર	૨૫૧
સ્વામી વિવેકાનંદ લાહોરમાં	.	.	૨૫૨
હિંદુધર્મના સામાન્ય મૂળતત્ત્વો	.	..	૨૫૭
વેદાંત	૨૭૮
ભક્તિસંબધી તત્ત્વવિચાર	..	.	૩૨૭
રજપૂતાનામાં પ્રવાસ	૩૩૬
વેદાંત ધર્મ	.	..	૩૪૦
ઈંગ્લાંડ હિપર ભારતીય તત્ત્વવિચારની ચર્ચાથી અસર	૩૪૭
સંન્યાસનો આદર્શ અને તેનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ	૩૫૩
હું શું શીખ્યો છું	..	.	૩૫૬
આપણો જન્મપ્રાપ્ત ધર્મ	..	.	૩૬૦
શું આત્મા અમર છે ?	.	.	૩૬૭
પુનર્જન્મ	.	..	૩૭૧
વર્તમાન હિંદુસ્તાન	.	.	૩૮૬
વર્તમાન હિંદુસ્તાનને લગતો મહાપ્રશ્ન અને તેનું નિરાકરણ	૪૨૩
જ્ઞાન-તેનું મૂળ અને પ્રાપ્તિ	૪૩૨
પાહિલારી બાવાનું હૃદય જીવનવૃત્તાંત	૪૩૮
ખેતરીના મહારાજાના માનપત્રનો જવાબ	.	.	૪૫૦
ડૉક્ટર મેક્સમૂલર	.	.	૪૫૮
જર્મન વેદાંતી પોલડયુસન	.	.	૪૬૨
કર્મયોગ—			
પ્રકરણ ૧ હું કર્મનો માનવસ્વભાવ સાથે સંબધ			૪૬૮
,, ૨ જી કર્તવ્યદક્ષ સર્વ મનુષ્યો સમાન શ્રેષ્ઠ છે			૪૭૭
,, ૩ જી નિષ્કામ પરોપકારજ કર્મબંધનને તોડી શકે છે ।			૪૯૧
,, ૪ થુ કર્તવ્ય એટલે શું ?	૫૦૨
,, ૫ મુ પરોપકાર પોતાના કલ્યાણ માટે કરવાનો છે			૫૧૧
,, ૬ હું અનાસક્તિ એજ અહંકારનાશ			૫૨૨
,, ૭ મુ મુક્તિ	.	.	૫૩૭
,, ૮ મુ કર્મયોગનો આદર્શ			૫૫૫
મનની શક્તિઓ	૫૬૫
કર્મનું રહસ્ય	૫૮૩

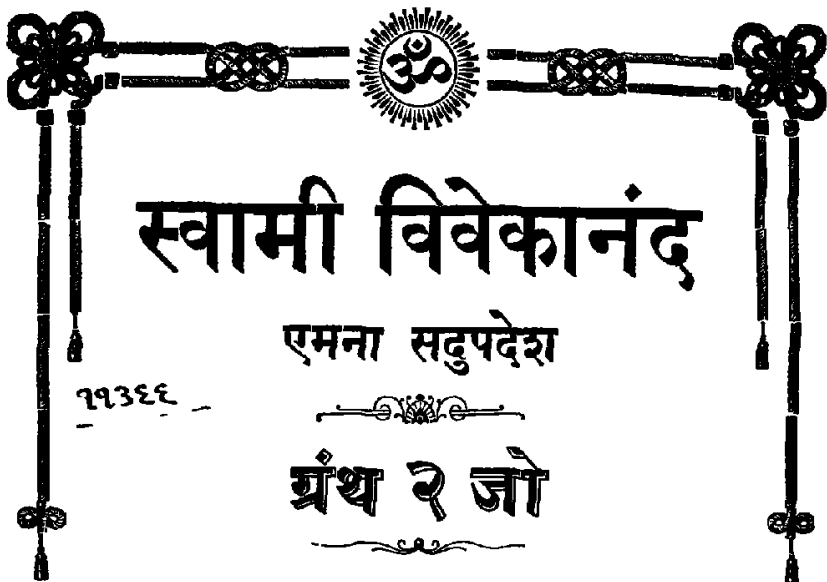
શુદ્ધિપત્ર

હાપતા કાનોમાત્રાની વધધટ થવાથી આવેલી ભૂલો વાંચનાર પોતે પણ સુધારી લે તેમ હોવાથી તેથી ભૂલો આમાં અપાઇ નથી જેમકે કર્મનું ક્રમ, બોધનું બાદ વગેરે વગેરે

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦	૩	ધામિક	ધાર્મિક
૫૩	૧૮	આચારવિ-ચારનો	આચાર-વિચારનો
૬૩	૨૫	અભણ્યા	અભણ્યો
૭૫	છેલ્લી	ધર્મશા-	ધર્મશાસ્ત્ર
૭૮	૧૦	પારેખવાના	પારેવાના
૧૨૬	૭	અથવાહ જરો	અથવા હજરો
૧૪૫	૨૫	ભામિક	ભૌમિક
૧૮૧	૨૬	અશિષ્ટ	આશિષ્ટ
"	"	યુવાન	ઉત્સાહી
૧૬૦	૪	માર	મારા
૨૪૭	૧૨	તો પણ	તે પણ
૨૭૦	૨૨	પ્રાચસ	પ્રયાસ
૨૭૨	૧૭	પ્રિય	પ્રિય
૨૮૨	૮	ખતાવા	ખતાવતા
૩૦૮	૩૩	મર્યાદિત	મર્યાદિત
૩૧૦	૧૩	જાનેક	અનેક
૩૨૬	૧૩	પણ	પણ
૩૨૮	૧૨	અટલો	ઝટલો
૩૩૧	૫	જોષઝો	જોષઝો
૩૪૮	૨૫	કર્યો	કર્યા
૩૫૨	૧૭	ઉપર	ઉપર
૩૫૩	૬	હોવાને	હોવાને લીધે
૩૫૫	૮	મત'મતારો	મતમતારો
૩૫૬	૩	કૃતથા તરાના	તથા કૃતરાના
૩૫૬	૧૦	આપીને આ અથ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે	આપ્યો છે.
૩૫૬	૨૬	બહા	બહા

૮-૧૬

પૃષ્ઠ	પાકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૬૮	૨૬	પક્ષે આ	પક્ષે
૩૭૩	૩૧	વિષયય પરની	વિષય પરની
૩૭૬	૧૦	પડય	પડયા
૩૮૪	૨૯	દાળાવળ	દાવાનળ
૩૮૫	છેલ્લી	જા-મા	જા-મમા
૩૯૦	૧૯	અવાજ	અવાજે
૩૯૨	૭	દાખલ દેશમા	દેશમા દાખલ
૩૯૬	૬	મમય	સમય
૩૯૯	૨૯	અતૃપ્ત્ય	અદૃષ્ટ્ય
૪૦૧	૨૫	વીટાતો	વીટો
૪૦૨	૩૦	વૈશ્ય	વૈશ્ય
૪૧૧	૫	દરેક	દરેકે
૪૧૮	૧૫	મહારાટ્ર	મહારાષ્ટ્ર
૪૨૩	૧૨	વીરપુ	વીરપુત્ર
૪૨૩	૧૭	જીવન જ	જીવન એજ
૪૨૩	૨૧	ગારીપતિ	ગોરીપતિ
૪૪૨	૩	ભાવનઓજ	ભાવનાઓજ
૪૪૨	૧૫	નિવૃત્તિમ	નિવૃત્તિમા
૪૫૪	૨	સાથી	સૌથી
૪૬૬	૬	જેથી	જેવી
૪૬૬	૧૧	મરાવર	મારામનપર
૫૧૮	૨૩	વિચારાજ	વિચારોજ
૫૨૫	૨૨	કહેલું	કહેલું
૫૨૬	૨૨	આત્મશુદ્ધિ	આત્મશુદ્ધિ
૫૪૭	૭	દાસીનતા	ઉદાસીનતા
૫૬૩	૪	પણુ પોત	પણુ
૫૬૮	૨	વચન વચન	વચન
૫૭૬	૬	જ્ઞારીક	જ્ઞારીરિક
૫૭૬	૭	સક્ષમ	સક્ષમ
૫૮૬	૧૭	એને	એને
૫૮૯	૩૦	તેજ	તેજ ક્ષણે
૫૯૧	૨૪	ખાતમાટે	ખતમાટે

પ્રિય આત્મબધુઓ !

ભગવાન ગીતાકાર કહે છે કે, “ માત્ર એક અલ્પ ધર્મ-કર્મનું પાલન કરવામા આવે, તોપણ તેનું મહાન ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.* ” એ વાક્યમા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની કંઈ પણ આવશ્યકતા હોય તો, હું સ્પષ્ટ કહું છું કે, મારા સ્વરૂપ જીવનમા પહે પહે હું એ મહાન વાક્યની સત્યતાનો નિતિ-અનુભવ કરતો આવ્યો છું સંજ્ઞતા ! ધર્મસેવાનું મેં જે કંઈ કાર્ય કર્યું છે તે અત્યંત સાધારણ છે, પરંતુ એટલા થોડા ધણા કાર્યમાટે પણ હું કોલબોના કિનારાપર ઉતર્યો ત્યારથી આજે અહીં સુધીના મારા પ્રવાસમા હું જે જે સ્થાને ગયો છું, ત્યાં સર્વત્ર મને જે પ્રેમ, દયાલાવ અને ઉત્સાહપૂર્વક માન આપવામા આવે છે તેની ધારણા અથવા કલ્પના સ્વપ્નમા પણ નહોતી, છતાં મારે એમ પણ કહેવું જોઈએ કે તમારું સર્વ ધર્મપ્રાણ સંજ્ઞતાનું એ ઉદાર વર્તન, આપણા પરાપૂર્વના અતિથિધર્મને, આપણી નિતિના ધર્મભાવને અને આપણી નિતિગત ઉદાર હૃદયવૃત્તિને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયુક્તજ છે કારણકે આપણી હિંદુ નિતિની જીવનશક્તિ, આપણા જીવનનો મુખ્ય

* “ સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય જ્ઞાયતે મહતો મયાત્ ”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

સિદ્ધાંત, આપણી પ્રજાનો સ્વયં આત્મા અને તેનો મૂલ્ય મત્ર એ એક 'ધર્મ' જ છે, માટે ધર્મસેવાનો ભારતમાં આટલો સત્કાર થાય તે સ્વાભાવિક જ છે

* * * * *
ધાર્મિક આદર્શમાંજ પ્રજાની જીવનશક્તિ રહેલી છે કે રાજનૈતિક આદર્શોમાં, એ વિષયને ચર્ચવાનો અત્ર અવકાશ નથી, પણ આપણે એટલું તો સ્પષ્ટ સમજી શકીએ છીએ કે ભલામોટે કે ખૂરામોટે, પણ આપણી જીવનશક્તિનું કેન્દ્ર તો એક માત્ર આપણો 'ધર્મ' જ છે એ કેન્દ્ર સ્વાભાવિક અને પ્રકૃતિસિદ્ધ છે તેને તમે ફેરવી શકો તેમ નથી અથવા તેને વિલુપ્ત કરી તેનું સ્થાન બીજી કોઈ વસ્તુને આપી શકો તેમ નથી વિશાળ વિકાસ પામેલા એક મોટા વૃક્ષને એક સ્થાનેથી ઉખેડી-ખસેડી તરતજ બીજે સ્થાને તમે વાવી શકો તેમ નથી વાવવાનો યત્ન કરશો તોપણ તેને મૃગિયાં ખાંડી શકશે નહિ. ભારતના વાતાવરણમાં આજે હજારો વર્ષ અથા ધાર્મિક આદર્શોની તેજસ્વી ધ્વજાઓ ફરક્યા કરે છે અગણિત શતાબ્દી પર્યંત સનેજભાવે ધર્મના દિવ્ય આદર્શોથી ભારતનું આકાશ છવાઈ રહ્યું છે, આપણે યધા ભારતવાસી જનોએ એ યધા ધાર્મિક આદર્શો વચ્ચેજ જન્મ મહણ કર્યો છે, અને તેમાંજ વિકાસ પામી પોષણ મેળવીને આપણા જીવનમાં આગળ વધીએ છીએ, અને તે એટલે સુધી કે આપણી આસપાસના એ યધા ધાર્મિક આદર્શોનો રંગ આપણા રક્તમાં પ્રવિષ્ટ થઈને આપણી શિરા અને ધમનીઓમાં વહેતા શોષિતના પ્રત્યેક બિન્દુ સાથે એકરૂપ થઈ શરીરની નસોનસમાં ફેલાઈ જાય છે અને ગાઢ સખધને યોગે આપણી જીદગીનું જીવનતત્ત્વ બની રહે છે ધર્મના આવા પ્રખલ એકાત્મભાવને એટલીજ પ્રબળ શક્તિનો અભાવે જગાડ્યા વિના શું તમે તેનો ત્યાગ કરી શકશો ? એ ધાર્મિક જલપ્રવાહની મહાન સરિતાએ પોતાના વેગવાન ધસારાથી આર્યભૂમિના હૃદયપટપર હજારો વર્ષના વહેવા સાથે જે મોટી ખાડી પાડેલી છે, તેને પૂરેપૂરી ભર્યા વિના શું તમે તમારી પ્રાચીન ભાવનાનો ત્યાગ કરી શકશો ? પતિતપાવની ગણાજી પોતાનો પ્રવાહ ઉલટાવીને પાછી હકતી પોતાના હિમમય આદિ સ્થાનમાં ફલવાઈને જુદી દિશામાં નવો પ્રવાહ ધારણ કરે એવી શું તમારી ઇચ્છા છે ? છતાં એવું પણ કદાચ બની શકે, પરંતુ આપણા ધર્મપ્રાણ દેશ ધાર્મિક જીવનનો પોતાનો ખાસ પ્રવાહ બદલાવીને રાજનૈતિક અથવા એવીજ બીજી કોઈ નવીન કાર્યપ્રણાલીના પ્રવાહમાં કદિ પણ દાખલ થઈ શકે તેમ નથી જે દિશામાં સર્વથી થોડી અડચણ હોય તેજ દિશામાં પ્રાણિ-માત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે કુદરતના એ નિયમને અદ્ય અવગેહમાં ગતિ કરનારો નિયમ કહે છે

એ નિયમ અનુસાર આપણી સ્વાભાવિક ઉન્નતિની ગતિ ધર્મના માર્ગમાંજ વળી શકે તેમ છે, કેમકે એ માર્ગમાં આપણને અડચણ કે અવરોધ બહુજ થોડા

આવી શકે તેમ છે, એ ધર્મમાર્ગનું અનુસરણ કરવામાંજ ભારતનું જીવન છે, તેમાંજ ભારતની ઉન્નતિ છે, અને એજ માત્ર ભારતના શાશ્વત કલ્યાણનો રાજ-માર્ગ છે. બીજા દેશોમાં અને બીજી બધી પ્રજાઓમાં જીવનની બીજી અનેક જરૂરિયાતોમાંની ધર્મ પશુએક સામાન્ય જરૂરિયાત મનાય છે અહીં હું એક સામાન્ય દૃષ્ટાંતવડે એ કથન વધારે સ્પષ્ટ કરવા માગુ છું. એ ઉદાહરણ ઠેકાણે ઠેકાણે આપવાની મને ટેવ પડી ગઇ છે કલ્પના કરો કે એક શ્રીમાન અમીરની પત્નીના સુસજ્જિત દીવાનખાનામાં વિવિધ વસ્તુઓનું એક નાનું સરખું પ્રદર્શન ભરેલું છે ઠાઠમાઠમા કંઈ પણ ન્યૂનતા નથી આજકાલના જમાનાની એ એક ફેશન બની ગઇ છે કે પ્રત્યેક ગૃહમાં જાપાનની બનાવટનો એકાદ સુદર કળશ પણ હોવોજ જોઇએ ! માટે એ કળશ પણ ત્યાં લાવી રાખવોજ જોઇએ ! નહિ રાખવામાં આવે તો તે ધણ ખરાબ દેખાય ! અમીરની પત્નીનું એ સુદર જીવન શોભા વગરનું બની જાય ! માટે એ કળશ તો ગમે તેટલી કિંમત ખર્ચાને પણ ખરીદી લાવીને ગોઠવવોજ જોઇએ ! એવીજ રીતે વિદેશી સાહેબો અને તેમની બીબી સાહેબાઓને પોતાના જીવનજીવનમાં અનેક કાર્યોરૂપી ફર્નીચર ગોઠવવાના છે ! અને એ જીવનમંદિરની સુદરતા પરિપૂર્ણ કરવામાટે એકાદ જૂનો પુરાણો ધર્મનો કકડો પશુ બીજા બધા ધધાઓની સાથેજ ગોઠવી દેવાની જરૂર છે ! એટલામાટેજ—જગતમાં સારૂ દેખાડવા પૂરતાજ ધર્મનો શેઠ સાહેબ અને શેઠાણી સાહેબાને ઉપર ઉપરથી આદર કરવો પડે છે ! પરંતુ સંક્ષેપમાં કહીએ તો પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું આ જગતમાં પરમ લક્ષ્ય—પરમ પ્રાપ્તિય માત્ર રાજનીતિ અને તેની સાથે થોડી સરખા સામાજિક સુધાગળ્યામાંજ સમાઇ રહ્યું છે ! ઈશ્વર તથા ધર્મ તો તેમને સસારનાં સુખમાધનોરૂપ સુખ્ય વસ્તુ મેળવવામાં મદદગાર વસ્તુઓજ છે ! તેમનો ઈશ્વર તેમને માટે આ જગતને સ્વચ્છ બનાવી તેને સુખસાધનથી ભરી દેનાર એક વિચિત્ર પ્રાણીજ છે ! તેમની દૃષ્ટિમાં દેખીતી રીતે ઈશ્વરનું આટલુંજ મૂલ્ય હોય એમ જણાય છે !

લગભગ છેલ્લા એક મે મૈકાં થયા, કેટલાક અજ્ઞાન છતાં પોતાને પડિત માનનારા મનુષ્યોને મોઢેથી હિન્દુધર્મ વિરુદ્ધ જે જે આક્ષેપો લાવવામાં આવે છે, તેમાંનાં મુખ્ય એ છે કે આપણો ધર્મ સાંસારિક સુખ તેમજ સારી સ્થિતિ મેળવવામાટે જોઇએ તેટલો અનુકૂળ નથી એ ધર્મના મિદ્ધતોને અનુસરવાથી મનુષ્યો અજ્ઞાન રહે છે તેઓ કાચન અને કૃતિ મેળવી શકતા નથી એ ધર્મ આપણને બીજી પ્રજાઓ ઉપર લૂટ ચલાવવાનું અને બીજાનો માલ ગેરકાયદે ખૂટવી લેવાનું શિખવતો નથી. વળી તે ધર્મ બળવાન મનુષ્યોને નિર્થળ, ગરીબ તેમજ લાચાર મનુષ્યોગર ત્રાસ વર્તાવી તેમના લોહીનું પાન કરાવવા જેટલો સાદ

સિકં પશુઓ જેવો જુરસો ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી તેઓ આપણા ધર્મને નિર્બળ બરીબ ગાય જેવો કહીને તેની નિદા કરે છે એ વાત ખરી છે આપણે ધર્મ ઉપર ખતાવ્યું તેમ કેાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતો નથી, તેમજ એવું કાર્ય કરવાની સલાહ પણ આપતો નથી આપણા સાત્ત્વિક અને સમદર્શી ધર્મમાં એવો ઉપદેશ બિલકુલ નથી, કે જેના પગ પડવાથી ધરતી ધ્રુજી ઉઠે અને બચકર સેનાઓવડે બીજી જાતિ ઓને લૂટી તેમના વિનાશનું કાર્ય સહજમાં કરી શકાય । એ ધર્મ પિટૃપેષણ શિખવતો નથી શરીરની માંસ-પેશીઓને મજબૂત બનાવતો નથી સસારના સુખ-વૈભવને પારણું ઝૂલાવતો નથી, અને અભિમાનથી ફાટીને ફૂલાઈ જવાનું પણ કહેતો નથી એવા નમળા ધર્મમાં છેજ શુ' ? આવા વિચારથી તેઓ આપણા ધર્મની કિમત છેકળ ઉતારી પાડે છે, પરંતુ તેમને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નથી કે તેમની પોતાનીજ યુક્તિવડે આપણા ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે તેમની પોતાનીજ દલીલોથી તેમના હાથ મેં બધ છે બધુઓ । આપણો ધર્મ આ સસારને પકડીનેજ ભેરી નથી રહ્યો અને એ મિથ્યા સસારના ક્ષણિક સુખ-વૈભવમાં રચીપચી નથી રહ્યો, માટેજ તે સર્વોત્તમ છે વારંવાર સત્ય રીતે આપણો ધર્મજ એક માત્ર સત્ય ધર્મ છે, કેમકે મે કહ્યું તેમ આ ચાર દિવસની ચાદની જેવા તુચ્છ વિષયસુખથી ભરેલા જન્મતની વિશ્વાસિતામાંજ આપણા ધર્મનો ઉદ્ધાર હેતુ, આપણું પરમ લક્ષ્ય અથવા આપણું પરમ પ્રાપ્તવ્ય સમાધિ રહ્યું નથી આપણા બ્રહ્માડબ્યાપી સનાતનધર્મની વિશાળ દૃષ્ટિ થોડા માંદા લાભી પહોળી આ પૃથ્વીની સીમામાંજ સમાપ્ત નથી થતી, પરંતુ આપણો વિશાળ ધર્મ આ ક્ષુદ્ર જગતની પરિસીમાંથી બહાર અતિ દૂર દૂરના જ્યોતિર્મય પ્રદેશમાં પોતાની બ્રહ્માડબેદી તીવ્ર દૃષ્ટિ નાખી રહ્યો છે જે જ્યોતિના સાત્રાંત્યમાં આપણા ધર્મનું પરમ લક્ષ્ય સમાયુ છે ત્યાં વિષયવાસનાની તો છાયા પણ નથી ક્ષણિક સુખભોગ નથી ત્યાં દેશ, કાળ કે સ્થિતિના બધન નથી સસારનો કેલાહલ અને ગડગડાધ્વાય નથી એ જ્યોતિર્મય પ્રદેશમાં પહોંચ્યા પછી સસારના સુખ-દુખનો છાયા પણ સ્પર્શ કરી શકતી નથી આ નાશવત જગતનું ચિન્હમાત્ર પણ ત્યાં રહેતું નથી એક માત્ર ગૌરવયુક્ત, સ્વચ્છ અને પારદર્શક દિવ્યતારૂપે આત્મસત્તાજ ત્યાં છવાઈ રહેલી છે તેની તુલનામાં આ અનત જણાતું બ્રહ્માડ પણ એક બિન્દુતુલ્ય બની રહે છે આપણો ધર્મ સત્ય ધર્મ છે, કારણ કે તે આપણને દિવ્ય આત્મ-શક્તિનો માર્ગ શિખવી સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે, ' **ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या** ' એક બ્રહ્મ-પરમાત્માજ સત્ય છે, આ સકળ સસાર મિથ્યા, નાશવત અને સતત સરી પડનારો છે વળી તે ઉપદેશ આપે છે કે તમારૂં કથન પણ ખરૂં જોતાં માત્ર ધૂળ અને ઢેખાળાજ છે. તમે ગમે તેટલી શારીરિક શક્તિ મેળવો પણ તે બધી

ક્ષણિક અને પરિમિત છે, તે એટલે સુધી કે જીવગી પણ દુઃખરૂપ અથવા એક પ્રકારના વિકારરૂપજ છે માત્ર આત્મા અને તેની આધ્યાત્મિક સત્તાજ સત્ય સુખરૂપ છે. આવા દિવ્ય-ઉદાર ઉપદેશને લીધેજ આપણો ધર્મ સર્વોત્તમ છે તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે આપણને 'ત્યાગ' નો મહામત્ર શિખવે છે અનેક યુગ અને અનેક મૈકાના એકત્ર કરેલાં જ્ઞાન અને વિદ્વત્તાથી દઢતાપૂર્વક સ્થાયી રહીને, આપણા મહાજ્ઞાની પ્રાચીન પૂર્વજોની તુલનામાં જે જાતિઓ માત્ર એ દિવસના બાળક જેવીજ છે, તે સર્વ જાતિ અને પ્રજાઓને દૃઢ સ્વરે તેમજ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સલાખાવે છે કે, “બાળકો ! તમે વિષયવાસનાના કીડા છો, ઇન્દ્રિયોના ગુલામ છો, પરંતુ એ ઇન્દ્રિયોનો સુખ-ભોગ સર્વથા નાશવત અને ક્ષણિક છે, તથા તેમના ઉપભોગનું પરિણામ વિનાશજ છે ! આ સસારમાં આપણે એ દિવસનાજ મહેમાન છીએ ધર્મ-કર્મને બદલે મિથ્યા મોજ-મજા અને વિલાસમાં ગાળેલું આયુષ્ય પરિણામે આપણે સર્વનાશ કરે છે એવા ક્ષણિક સુખને માટે અનતકાલ સુધી પશ્ચાત્તાપ ભોગવવો પડે છે, અને સમય ચૂક્યા પછી આ દેવદુર્લભ માનવદેહ પુનઃ મળવો મુશ્કેલ છે, માટે ધર્મની અચલ શાંતિ સ્વીકારી સ્વસ્થ થાઓ ઇન્દ્રિયસુખની દુષ્ટ વાસનાનો પરિત્યાગ કરો ! મિથ્યા મોહમાયાના મહાલપરૂષ આ સસારનો પણ ત્યાગ કરો, અને આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં તમારૂં જીવન તટલીન બનાવી દો એજ ધર્મનો મથાર્થ માર્ગ છે એજ ધર્મનો ખરેખરો ભાવ છે ” ત્યાગજ આપણા પરમલક્ષરૂપ મુક્તિનું સુખ્ય સોપાન છે વિષયોપભોગ કંઈ મુક્તિનું અથવા નિત્ય સુખનું સાધન નથી એપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આપણો ધર્મજ આ જગતમાં એક માત્ર સત્ય-ધર્મ છે એ એક અતિ અદ્ભુત અને આશ્ચર્યકારક સત્ય છે કે આ સસારની વિચિત્ર રંગભૂમિ ઉપર એક પછી એક ઉતરી આવતી અનેક મહાન પ્રજાઓ સતેજભાવે પોતપોતાનો પાઠ થોડી પળ સુધી ભજવીને પળમાં પાછી હતી નહોતી થઈ ગઈ છે ! સમયના અનત મહાસાગરપર તેમાની કેાઈ પણ પ્રજાનો આછો ધ્વનિપ્રતિધ્વનિ પણ હવે સાંભળી શકાતો નથી ! તેમના પ્રભાવનું એક ચિન્હ અથવા તેમનું નામ નિશાન પણ બાકી રહ્યું નથી ! મહાકાલની કરાચ ક્ષત્રીમાં દળાઈને તે બધી પ્રાચીન ભવ્ય પ્રજાઓ ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ બની ગઈ છે ! ત્યારે ત્યાગ-વીર, સહનશીલ, વિનમ્ર હિંદુસમાજ હજારો વર્ષના પ્રમલ તોફાનોને ઝીલતા આત્મબળના પાયાપર જેવાને તેવાજ સ્વરૂપમાં બાજબર્ષત વિઘ્નમાન છે ! રોમ, ગ્રીસ અને ઇજીપ્તની મહાપ્રજાઓ, એ ચાર દિવસ જોર-શૌરથી ચગનને ચગવી, કાલના અજસ્ર પ્રવાહમાં એક સામટી ધસડાઈ ગઈ ! ત્યારે આપણી ગરીબડી પ્રજા કાકણુશુકની પેઠે પોતાના બલવાન હૃદયપર તોફાની યુગોના ઝપાટા ઝીલતી જેવી ને તેવી-જાગતી આ જગતની સામે ઉમેલી છે ! આપણી પ્રાચીન જાતિને

જાણે પરમાત્માએ શાશ્વત જીવન આપ્યું હોય, જાણે અમરજી બનાવી હોય, એવી રીતે તે અખડ ઉભેલી છે । એ સર્વ હિંદુજાતિના હિંદુધર્મનોજ પ્રભાવ છે

આજકાલ પાશ્ચાત્ય તેમજ અન્યાન્ય સુધરેલી પ્રજાઓ કહે છે કે, “ આ જગતમાં સર્વત્ર શ્રેષ્ઠતા મેળવવાનો જે મહાવિગ્રહ મચી રહ્યો છે, તેમાં સર્વથી વિશેષ લાગક હશે તેજ પૃથ્વીપટપર ચિરકાલ ટકી રહેશે ” આવી નવીન વિચાર-પદ્ધતિ અને મતવાદો ઉપજાવી તેઓ માની લે છે કે શરીરનું બળ જોટલું વિશેષ, તેટલો અધિક સમય તેઓ ટકી રહેશે । જો એ સત્ય હોય તો પ્રાચીન કાલની જે મહાન લડાયક પ્રજાઓએ યુદ્ધ-વિગ્રહમાં બીજી પ્રજાઓનો પરાજય કરી તેમને દબાવીને પોતાની ગૌરવપતાકા ગગનમાં ફરકાવી હતી, અને તેમ કરીને પોતાના રાક્ષસી શરીરબળની જગતને એ વખતે પ્રતીતિ આપી હતી, તે સર્વ પ્રજાઓ પોતાનો મહિમા વિસ્તારીને આજસુધી આ મહાતલપર અચલભાવે ટકીજ રહી હોત, પરંતુ તેમનું કંઇ નિશ્ચાન પણ જણાતું નથી આપણી આ દુર્બલ, ગરીબ, સહન-શીલ હિંદુપ્રજા, જેણે આજસુધીમાં પોતાના સહસ્રાવધિ વર્ષોનાં તેજસ્વી જીવન-પ્રભાવ વખતે પણ જગતની બીજી કોઇ પણ પ્રજા ઉપર જીત મેળવી નથી, કે વિદેશમાં જઈને પોતાના શરીરબળની કશી પણ પ્રતીતિ આપી નથી, તેમજ પર-દેશમાં પ્રયાણ કરી કોઇ પણ પ્રજા સાથે વિગ્રહ કર્યો નથી જો તેમ કર્યું હોત તો તેનો વિનાશજ થયો હોત, પરંતુ શરીરબળ ન બતાવ્યા છતાંયે આપણે ત્રીજા કરોડની મહાન સંખ્યામાં આજસુધી જીવતા-જગતા બેઠા છીએ, એ શું આશ્ચર્ય નથી ? શું માત્ર શરીરબળ ઉપરજ પ્રત્યેક પ્રજાના ચિરજીવનનો આધાર છે ? વિભાવતનો એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે હું જ્યારે ઈંગ્લાડમાં હતો ત્યારે એક ઇંગ્લેન્ડ યુવતીએ મને કહ્યું હતું કે-“ હિંદુઓએ શું કર્યું છે ? પૂર્વે તેમનો પ્રબલ પ્રભાવ હતો ત્યારે પણ શું તેમણે બીજી કોઇ પરદેશી પ્રજા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો ? ” પાશ્ચાત્ય પ્રજાને મતે સ્થૂલ શક્તિ બતાવવામાંજ કોઇ પણ પ્રજાનું પ્રાપ્ત્ય અને પ્રભાવ સમાઇ રહ્યો છે તેઓ ખિચારા શું જાણે કે એવા અનંત સ્થૂલ સામર્થ્યને આત્મ-શક્તિની એક અદ્યપેચ્છા માત્ર એક શ્વાસે ગણી જાય તેમ છે બીજી પ્રજા પર વિજય મેળવ્યા વિના ચિરજીવન ભોગવવાનું સાક્ષાત્ ઉદાહરણ આપણી પ્રજા છે આપણું અસ્તિત્વ આપણી ધર્મશક્તિનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે તેમનો બ્રહ્મલક્ષ જડ-વાદ છેકજ નાપાયાદાર છે, અને માત્ર શરીરબળમાંજ સઘળું સમાઇ નથી જતું તેની આપણે એ ઉપરથી સહજ કલ્પના કરી શકીએ તેમ છે બીજી પ્રજા પર આપણે વિજય નથી મેળવ્યો એથી આપણી સઘળી શક્તિનો ક્ષય નથી થયો એમ કંઇ માનવાનું નથી આપણી શાન્ત, પરવશ, સહનશીલ જાતિ વિરોધ-વિગ્રહને માટે અંગ્રેસર નથી થતી, એથી તેના પ્રયત્ન શરીરપર અશુદ્ધ જડતાએ અધિ

કાર જમાવ્યો છે, એવું કહેનારા મિથ્યાવાદી છે માત્ર એટલું જ નહિ પણ ન્યારે થોડા સમય આવે છે અને જગતને તેની જરૂર જણાય છે, ત્યારે એ દિવ્ય જીવનશક્તિ ભારતના મર્મસ્થાનમાંથી બહાર નીકળીને મોટી રેલની પેઠે પ્રયત્ન પ્રવાહમાં વહેવા લાગે છે, અને શુષ્ક બની ગયેલા સમગ્ર જગતને આધ્યાત્મિક હૃદયરસથી નવડાવી તેની નિષ્કુરતાને પીગળાવી રસમય તથા આર્દ્ર બનાવી દે છે અતિ પ્રાચીન કાળથીજ આયર્ષપ્રજ્ઞએ સમગ્ર જગતને મનુષ્યજીવનનું રહસ્ય સમજાવવા આમન્ત્રણ કર્યું છે પાશ્ચાત્ય પ્રજા તો એજ યત્ન કરે છે કે સર્વથી અધિક ધનસંપત્તિ મનુષ્ય કેવી રીતે મેળવી શકે ? ઐહિક ધન-સંપત્તિજ તેમના જીવનનું મહાન લક્ષ્ય છે, તે કેમ વધારે મેળવવું એજ તેમનું જીવનસૂત્ર છે, ત્યારે હિન્દુજાતિ એવેજ યત્ન કરી રહી છે કે કેટલા અલ્પ સાધન ઉપર મનુષ્ય રહી શકે ? કેવી રીતે વધારેમાં વધારે ત્યાગ થઈ શકે, એજ તેમનું જીવનસૂત્ર છે પૂર્વ અને પશ્ચિમની બન્ને પ્રજાઓમાં વ્યાપી રહેલો આ વિરોધ અને મતભેદ હજી પણ કેટલાંક શતકસુધી આલ્યાજ કરશે, પરંતુ ઇતિહાસમાં કંઈ પણ સત્ય હોય, વર્તમાન સ્થિતિના ચિન્હો અને લક્ષણો ઉપરથી ભવિષ્યનું અનુમાન કરવાની પદ્ધતિમાં કંઈ પણ સત્ય હોય તો ભવિષ્યમાં જણાશે કે, જે પ્રજા થોડામાં થોડા સાધનથી પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે, અને પોતાની વાસનાઓ તેમજ ઇચ્છાઓ ઉપર અકુશ રાખી આત્મસંયમ પાળવાનો યત્ન કરે છે, તેજ આખરે જીવન-સત્રામમાં વિજય મેળવશે જેઓ વિષયસુખ, મોજ-મજા અને ઇદ્રિયોના વિલાસમાંજ સદા રચીપચી રહ્યા છે, અને મૃગજળ જેવાં ભાસમાંજ ક્ષણિક સસારના મિથ્યા સુખોની પાછળ મોહાધ બનીને દોડદોડી કરી રહ્યા છે, તેઓ ગમે તેવા બળવાન, તેજસ્વી અને સાહસિક જણાતા હશે તોપણ પરિણામે નષ્ટ થશે

મનુષ્યના જીવનમાં તેમજ પ્રજાઓના જીવનમાં પણ કેટલીક વાર એવા પ્રસંગો આવે છે કે ન્યારે સમગ્ર જગત ઉપર કટાણો ઉપજે છે, સાસારિક સ્થિતિ ઉપર ધિક્કાર છૂટે છે, તેમજ કોઈ વખત તો એ અભાવ અને વૈરાગ્ય ભયંકર રીતે પ્રબલ થઈ પડે છે સસાર તરફનો એવો વિરાગભાવ પાશ્ચાત્ય જગત ઉપર ભારતીના મોજની પેઠે પોતાની પ્રયત્ન છોળો ઉછાળવા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે એ પ્રજામાં પણ થોડા મહાન પુરૂષો અને દૂરદર્શી વિચારકો ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેઓ પણ સમજવા લાગ્યા છે કે આ સસારમાં કાચન અને કામિનીના મૃગજલની પાછળ સરતના ધોડાની પેઠે દિનરાત દોડદોડી કરવાથી કંઈપણ દહાડો વળે તેમ નથી, આત્માની તીવ્ર આધ્યાત્મિક તૃપ્તિને ક્ષણિક જગતના જડ સાધનો-વડે પરિતૃપ્ત કરી શકાય તેમ નથી, કેમકે અસાર સસારના સધળા સાધનો પણ છેકજ સારહીન, મિથ્યા અને મૃગજળ જેવા માત્ર ભાસરૂપ છે, એથી કદિ પણ

આત્માને તૃપ્તિ મળવાની નથી તેમાના ધણા સુશિક્ષિત અને મસ્કારી સ્ત્રી પુરૂષો પોતાના સમાજની બાપારી સુધારણાની સ્પર્ધા, પ્રાણુતોડ ઝઘડા અને દૂર પશુ-ભાવ જેવા દુર્યુષ્ટિથી ત્રાસી ભયભીત બની રહ્યા છે, અને એ સ્વાર્થદંડ, શુષ્ક અવહાર કરતા કોષ બીજી ઉન્નત, ઉદાર અને સાત્ત્વિક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી આતુર બની રહ્યા છે ત્યાં એક એવો વર્ગ પણ છે કે જે રાજનૈતિક અને સામાજિક પરિવર્તનનેજ યુરોપની સંધળી ખરાબી અને અશુભ ભાવનાના રામખાણ ઉપાયરૂપે સમજી તેમનેજ વળગી રહે છે, પરન્તુ મહાન વિચારક પુરૂષોના હૃદયમા તો કંઈક બીજાનું આદર્શો વિકાસ પામવા લાગ્યા છે તેઓ સમજી શક્યા છે કે ગમે તેટલું રાજનૈતિક અથવા સામાજિક પરિવર્તન કરવામા આવે, તોપણ એથી માનવજીવનના દુઝો અને વિધોનું કદિ પણ નિવારણ થઈ શકે તેમ નથી માત્ર હૃદયને ઉદાર બનાવી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવાથીજ આ ક્લેશાગાર સંસારના અપાર દુઃખ-પરિવારનો સર્વથા નિસ્તાર થઈ જશે એ સિવાય સાત્ત્વિક દુઝોને દૂર કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાયજ નથી ગમે તેટલું બળ અજમાવવાથી, રાજકીય સત્તાનો ઉપયોગ કરવાથી અને સખ્તમાં સખ્ત કાયદાઓના બધારણથી કોઈ પણ પ્રજાની સ્થિતિનું પરિવર્તન કરી શકાશે નહિ, પણ આધ્યાત્મિક શિક્ષણ અને નૈતિક કેળવણીના પ્રભાવથીજ પ્રજાની નિકૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ અને અધોગામી ગતિનું પરિવર્તન કરી તેમને સન્માર્ગમા વાળી શકાય છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમા આવી સમજણ આવવા લાગી છે, એથીજ તેઓને મોટો ભાગ નવીન વિચારો અને દર્શનશાસ્ત્રોને માટે બહુ આતુર બની રહ્યો છે આજસુધી તેઓ જે ધર્મને માનતા આવ્યા છે તે ખ્રિસ્તીધર્મ કેટલીક આખતોમાં સુંદર હોવા છતાં તે બરાબર સમજી શકાતો નથી, અને તેનો જેટલો મર્મ સમજાયો છે તે સતોષ-કારક જણાતો નથી, તેમા ઘણે ઠેકાણે અપૂર્ણતા અને અસબદ્ધપણું જણાય છે આવી પરિસ્થિતિમા મારા જાતિપરિચયથી મેં જોયું છે કે પશ્ચિમના કેટલાક વિચારવાન મનુષ્યો આપણા પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્રોમાં, વિશેષ કરીને વેદાન્તના સિદ્ધાંતોમાં આજસુધી તેઓ જે અમૂલ્ય વસ્તુને શોધતા હતા અને જે આધ્યાત્મિક ખાનપાનની છુધા-નૃપાથી તેઓ પીડાઈ રહ્યા હતા, એજ જ્ઞાનપ્રચાર અને વિચારપ્રવાહ વહેતો તેમને મળી આવ્યો છે ઉદાર વેદાન્તસિદ્ધાંતોથી તેમના હૃદય અને આત્માની સપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ થાય એમા કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

આ જગતમા જેટલા ધર્મો છે તેમાંના પ્રત્યેક ધર્મ અથવા સપ્રદાયની ઐક્યતા સિદ્ધ કરવા માટે તેમના અનુયાયીઓ તરફથી જે વિવિધ પ્રકારની યુક્તિઓ લગાવવામા આવે છે, અને પોતાનો આશ્ચર્યકારક દાવો તેઓ આગળ ધરે છે, તેમાની અનેક વાનો દામ દામ મારા સાંભળવામા આવી છે. થોડાજ સમય અગાઉ મારા

એક વિદ્વાન મિત્ર એરોળે ખ્રિસ્તીધર્મને સમગ્ર જગતના સામાન્ય ધર્મ તરીકે પ્રચલિત કરવાનો અને તેનેજ સર્વથી ઉત્તમ સમજવાનો દાવો આગળ ધર્યો હતો. એ તમે સાંભળ્યું અથવા વાંચ્યું હશે. હવે અહીં સમગ્ર વિશ્વનો વાસ્તવિક રીતે કયો સામાન્ય ધર્મ ચર્ચા શકે તેમ છે, એ બાબતનો થોડો વિચાર કરીએ. મારો અભિપ્રાય છે કે જો કોઈ પણ ધર્મ જગતની સઘળી પ્રજાઓને માટે સંપૂર્ણ યોગ્યતાવાળો અને સર્વાંશે હિતકર હોય, તો તે એક માત્ર આર્યોનો વેદાન્તધર્મજ છે આ સામાન્ય ધર્મના સર્વવ્યાપી સિદ્ધાસન ઉપર પૃથ્વીના બીજા કોઈ અનુદાર અને સંકીર્ણ મત-પંથને પગ મૂકવાનો અધિકારજ નથી મારી આ ધારણાના હું તમને કેટલાંક કારણો કહી બતાવું છું આપણા ધર્મ સિવાય જગતના બીજા બધા મુખ્ય ધર્મો પોતાના મુખ્ય ધર્મપ્રવર્તક અથવા વિશેષ ધર્મસ્થાપકોના જીવન સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે એવા ધર્મોના સિદ્ધાંતો, શિક્ષણ, અનુદાન, પદ્ધતિ, આચાર-વિચાર અને તેમજ નૈતિક ધોરણ પણ તે તે ધર્મના સસ્થાપક વ્યક્તિવિશેષ મહાપુરૂષના જીવન સાથે અનુલેખ સંબંધ ધરાવે છે એ ધર્મસ્થાપકનું વાક્ય હોય તોજ તે પ્રમાણરૂપ ગણાય છે, સત્ય ગણાય છે, અને લોકોમાં તેનો પ્રભાવ પડે છે એ સ્થાપકના વચનમાંજ ધૃતિરીવાણી અથવા માનવિક શક્તિ જેટલી મહત્તા તેના અનુયાયીઓ માને છે. વિશેષ આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે તે ધર્મોના પ્રવર્તક અથવા સસ્થાપકના જીવનવૃત્ત અને ઐતિહાસિક પ્રમાણો ઉપરજ તે ધર્મના સઘળા સિદ્ધાંતસૂત્રો આધાર રાખે છે સ્થાપકના જીવનના પ્રસંગો અને તેના વચનોજ તે ધર્મના મુખ્ય પાયારૂપ છે એ સ્થાપકના જીવનવૃત્તનો કોઈ ઐતિહાસિક ભાગ અથવા કોઈ પ્રસંગ જો મિથ્યા ઠરે તો એ ધર્મની ભવ્ય ઇમારત છેક તેના મૂળભાથી તૂટી પડે એમ હોય છે. ધર્મના કહેવાતા એવા સ્થાપકોના સંબંધમાં આજકાલ ચાલી રહેલા ઇતિહાસ-સંશોધન અને વિજ્ઞાન-વિકાસને પરિણામે ઘણા પ્રસંગો અસંભવિત અથવા મિથ્યા જણાયા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે તેમના અદ્ભુત મનાતા જીવનની લગભગ અર્ધી ધરનાઓને તો કદિપત સમજીને લોકો તેમાં બિંદુલ વિશ્વાસ કરતા નથી, અને બાકી રહેલા અર્ધા ભાગ ઉપર તેઓ વિશેષ શંકાની નજરે જુએ છે એથી પરિણામે તેમના કહેવાતા ઐતિહાસિક પ્રમાણોની ભવ્ય શૃંગલાનું સંપૂર્ણ ઉચ્છેદન થઈ જાય છે, અને તેમના પુનરુદ્ધારનો કશો સંભવ રહેતો નથી, અર્થાત્ લોકોમાં દૃઢ વિશ્વાસ સ્થાપિત કરવા જેવું બળ એ સપ્રદાયોને કદિ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી એથીજ અનેક સુધરેલા દેશોમાં અગ્રહા, જડવાદ અને નાસ્તિકતા ઉત્તરોત્તર વધતાં જાય છે માત્ર એક ભારતના વેદાન્તધર્મ સિવાયના જગતના મહાન સપ્રદાયોમાનિ પ્રત્યેક મત આવી જ રીતે સ્થાપક અથવા તે પ્રચારકના ઐતિહાસિક જીવન ઉપરજ આધાર મળે

છે આપણો ધર્મ કોઇ પણ વ્યક્તિના વિચાર કે જીવન સાથે સંબંધ ન રાખતાં પ્રકૃતિના મહાન સત્યો અને આત્માના દિવ્ય સિદ્ધાંતો ઉપરજ રચાયો છે કોઇ સ્ત્રી કે પુરૂષ વેદના પ્રણેતા હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ નથી અનાદિ અનંત વેદો કોઇ પણ વ્યક્તિના વિચારો અથવા વચનો નથી, પરંતુ તેઓ જીવાત્મા-પરમાત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવનારા સનાતન તત્ત્વસિદ્ધાંતોના અતૂટ વજ્રમય તારોથીજ ગુથાએલા છે એ નિયમો અને એ સિદ્ધાંતો અનાદિ સૃષ્ટિની સાથે અનાદિ કાળથી પ્રચલિત છે ઋષિઓ તો માત્ર તેમના દષ્ટાંતોએ તેમને શોધીને અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને માનવસમાજને એ મહાન સિદ્ધાંતોનું દહાણ પીરસનારા છે વૈદિક ઝંઝોમા કેકાણે કેકાણે એ ઋષિગણના નામોનો ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ તે કુત નામ માત્રજ તેઓ કોણ હતા ? શું કરતા ? વગેરે તેમનાં જીવનનો કશો પણ પ્રસંગ આપણે જાણીતા નથી. અનેક સ્થળે તેમના પિતા અથવા પરિવારનું નામ પણ આપણા જાણવામાં આવતું નથી, તેમજ તેમના જન્મના સમય અને સ્થળ પણ જાણવામાં આવતા નથી વાસ્તવિક રીતે એ કર્તવ્યપરાયણ ઉદાર ઋષિઓને પોતાના નામ-કામની પરવા પણ ક્યા હતી ? પોતાના ગુણાનુવાદ મવરાવવાની કે પૃથ્વીમાં પૂજવાની તેમની વાસના નહોતી તેઓ તો માત્ર સત્ય સિદ્ધાંતોના પ્રચારક હતા, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના જીવનમાં અને વર્તનમાં પણ એજ સિદ્ધાંતોનું મર્વચા પાલન કરી જગતને પોતાનું દષ્ટાંત બતાવી પવિત્ર આદર્શ જીવન ગાળી ગયા છે

વળી એ પણ વિચારવા જેવું છે કે આપણા ધર્મમાં ઇશ્વરની ભાવનાને સાકાર તેમજ નિરાકાર બંને રૂપે સ્વીકારવામાં આવી છે, તેમ આપણા ધર્મનાં અગ્ર પ્રત્યગો પણ છેકજ નિર્ગુણ અને ત્રિકાલાપ્રાધિત સત્ સિદ્ધાંતોના સાહિત્ય-માથીજ યોજવામાં આવ્યાં છે, અર્થાત્ કોઇપણ વ્યક્તિવિશેષના જીવન કે વચન ઉપર આપણા ઉદાર સનાતન ધર્મનો લેણ પણ આધાર નથી છતાં પણ એજ ધર્મક્ષેત્રમાં અનંત અવતારો અને મહાપુરૂષોનું યોગ્ય સ્થાન નજરે પડે છે એ મહાત્મા અને દિવ્ય પુરૂષોનું અદ્ભુત લીલાક્ષેત્ર એજ સનાતન ધર્મ છે, કેમકે આપણા ધર્મમાં જેટલા અવતારો, મહાપુરૂષો, ઋષિ-મુનિઓ અને સિદ્ધાંત-સ્થાપકો દર્શિગોચર થાય છે એટલા બીજા કયા ધર્મમાં મળી શકે તેમ છે ? એટલુંજ નહિ, પણ વર્તમાન સમયમાં તેમજ અગોચર રહેલા ભવિષ્યના ગર્ભમાં પણ એવા કેટલા બધા મહાપુરૂષો અને અવતારોને સ્થાન મળવાનું છે તેની કદ જાણનાજ થઇ શકે તેમ નથી ઉદાર વિચારનો કેવો વિશાળ ધર્મ ! જે કોઇ મહાત્મા આ મહીતલમાં પ્રકટ થઇને વેદ-વેદાન્તના પવિત્ર સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ સમજાવી શકે, તેનાં ઉડા રહસ્યોને ઉઠેલી શકે અને તેના દિવ્ય પ્રકાશનો પોતાના વર્તન તેમજ પ્રજ્ઞના

જીવનમાં વિકાસ કરી શકે, તે સર્વનો ભારતના મહાપુરૂષોમાં સમાવેશ થાય છે. સ્વયં શ્રીકૃષ્ણના મુખથી નિર્ગત થએલી ભગવદ્ગીતારૂપી વેદવાણીમાં તેમજ શ્રીકૃષ્ણ ચરિતામૃતરૂપ ભાગવતમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે કે, “ અવતારો અસંખ્ય છે * ” આ રીતે વર્તમાન કે ભવિષ્યમાં જેટલા અવતાર અને મહાપુરૂષોની તમને આવશ્યકતા જણાય, તે સર્વને માટે ભારતના સનાતન ધર્મમાં સંપૂર્ણ સ્થાન છે એજ હેતુથી ભારતના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં જે અવતારો અને મહાપુરૂષોના વૃત્તાંત આપેલાં છે, તેમાંનો કોઈ પ્રસંગ ઇતિહાસના પ્રમાણથી સિદ્ધ ન થઈ શકે તોપણ આપણા ધર્મને એક બિન્દુમાત્ર પણ આધાર લાગી શકે તેમ નથી તેના ગૌરવની લેણ પણ હાનિ કે ન્યૂનતા થાય તેમ નથી એ તો પહેલાંનાં જેવોજ અચળ અને દૃઢ રહેશે, કારણ કે તેનું બધારણ માત્ર તત્ત્વસિદ્ધાંતો ઉપરજ થયું છે, અમુક વ્યક્તિ કે દેહધારી મનુષ્યો ઉપર નથી થયું જગતની સર્વ પ્રજાને એક અમુકજ વ્યક્તિના વિચાર અને વચનને અનુસરવાની બળાત્કારે ફરજ પાડવી અથવા કોઈ અમુક શરીરધારીને માનવાનો સર્વ લોકોને આદેશ કરવો તે વ્યર્થ છે એવા પ્રયત્નોનું કશું પણ સારૂ ફળ આવતું નથી વાસ્તવિક રીતે જોતા બધાની જીદમાં ઉતરી શકે એવા વિશ્વવ્યાપી શાશ્વત સિદ્ધાંતો અને સત્યોને સ્વીકારવાનું અને સર્વ મનુષ્યો ઉપર તેમનો પ્રભાવ પાડવાનું કાર્ય અતિ કઠિન અને અસાધ્ય જેવું છે, ત્યારે વ્યક્તિવિશેષના વિચાર કે વચનોની તો વાતજ શી કરવી ? કદાચ ભવિષ્યમાં એવો શુભ દિવસ આવે કે જ્યારે માનવજાતિના મોટા ભાગને એકજ પ્રકારના ધાર્મિક વિચારો સ્વીકારવાનો સબબ જણાય તો તેનો કંઈક આધાર સત્ય સિદ્ધાંતોના બલ ઉપર રહે છે, પરંતુ અમુક વ્યક્તિ કે મનુષ્યોના જીવન અથવા વચનના પાયા ઉપર લોકોનો એકમત કદિ પણ બની શકે તેમ નથી, છતાં પણ મેં તમને ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે અમુક અવતાર કે મહાત્માના પ્રભાવ તેમજ પ્રમાણનો આપણા ધર્મમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે.

ઇતિહાસરૂપ જે અપૂર્વ મત આપણા ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત છે, તેને યોગે એ બધા અવતારોમાંથી ઇચ્છાનુસાર આદર્શ પસંદ કરવાની તમને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે જે કોઈ અવતાર કે મહાપુરૂષના ઉપર તમને ભાવ હોય તેને તમારા આદર્શ અને ઉપાસ્ય દેવરૂપે ગ્રહણ કરવામાં કરી શકો છો નથી વળી જે ઇષ્ટ દેવતા અથવા અવતારને તમારી માન્યતા અનુસાર તમે શ્રેષ્ઠ સમજતા હો તેને સર્વ મહાત્મા અને સર્વ અવતારો કરતાં સર્વોત્તમ સમજીને તમે તેની પૂજાઉપાસના કરો તેમાં કોઈને કશી આપત્તિ નથી, પરંતુ ધર્મના મુખ્ય આધારરૂપ જે સનાતન તત્ત્વસિદ્ધાંતો વેદમાં દર્શાવેલા છે, તેનેજ તમારે દૃઢતાથી

વળગી રહેતુ જોઇએ, તેનેજ તમારા ધર્મના પાયારૂપ સમજી સપૂર્ણ ભાવપૂર્વક સ્વીકારવા જોઇએ અહીં એક આશ્ચર્યકારક સત્ય એ દષ્ટિગોચર થાય છે કે આપણા અવતારોનું સામર્થ્ય—તેમનું જીવન જેટલે અશૈ વૈદિક સિદ્ધાંતોના ઉદાહરણરૂપે ખરી રહેલુ હોય, તેટલેજ અશૈ આપણે પ્રમાણરૂપ માનીએ છીએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ગૌરવ એજ હેતુથી સર્વથી વિશેષ છે, કેમકે તેઓ આપણા સનાતન ધર્મના સર્વોત્તમ ઉપદેશક અને સાત્વિક સત્ય સિદ્ધાંતોના વિષયમાં પ્રચાર કરનારા, પોતાના દિવ્ય જીવનના પ્રત્યેક અંશમાં એ સિદ્ધાંતોના સાક્ષાત્કાર કરાવનારા અને ભારતમાં પ્રકટ થએલા વેદાન્તસિદ્ધાંતો ઉપર અતિ મનોરમ્ય અને સુદૃઢ વ્યાખ્યા કરનારા હતા.

સમગ્ર જગતનું ધ્યાન જેએ એવો વેદાન્તનો બીજો પ્રયજી હાલો એ છે કે, જગતના બધા ધર્મગ્રન્થોમાં વૈદિક ધર્મગ્રન્થોજ માત્ર એવા છે કે, તેના યથાર્થ સિદ્ધિથી અને ઉત્તમ ઉપદેશની તેમજ એ ધર્મવિચારો અને તત્ત્વસિદ્ધાંતોની, આજની શાસ્ત્રીય શોધો તેમજ વિજ્ઞાનના વિકાસથી બાહ્ય પ્રકૃતિના યુગ્યસ્વભાવરૂપે જે જે પરિણુઓ પ્રાપ્ત થયાં છે, તેની સાથે સપૂર્ણ સમાનતા જોવામાં આવે છે શાસ્ત્રીય નવીન શોધો તેમજ વિજ્ઞાનના નવીન નિયમરૂપે જે જે પ્રાકૃતિક સિદ્ધાંતો સભ્ય જગતના જાણવામાં આવતા જાય છે, તે બધા વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાંતોને બરાબર બધેએસતા થઇ પડે છે હજારો વર્ષ પૂર્વેના ઋષિ-મુનિઓના સિદ્ધાંતો અને છેક ગઇ કાલે મળ્યા આવેલા વૈજ્ઞાનિક સંયોગ વચ્ચે કરી પણ વિરોધ કે તફાવત નથી દૂર દૂરના અતિ પ્રાચીન કાલમાં બે જુદી જુદી જાતિઓ એકજ પ્રકારની આકૃતિ, એકજ રક્તસંબંધ, એકજ પ્રકારના વિચારો અને લાગણી સહિત જુદે જુદે માર્ગે મહાન તત્ત્વોની શોધને માટે આગળ વધી હતી એ બે જાતિ-માની એક આપણી પ્રાચીન હિન્દુજાતિ અને બીજી ગ્રીકજાતિ હતી પ્રાચીન હિન્દુહ્રદય આન્તરિક જગતના નિયમો તેમજ સિદ્ધાંતોનું પૃથક્કરણ કરતું પોતાના કાર્યમાં આગળ વધ્યું, ત્યારે પ્રાચીન ગ્રીકહ્રદય દૂર દૂરના પરમ લક્ષ્મી શોધમાટે બાહ્ય જગત અને તેના નિયમોનું પૃથક્કરણ કરવા લાગ્યું તેમના એ પૃથક્કરણના પ્રતિહાસની જુદી જુદી અવસ્થાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એ બંને જિજ્ઞાસુ પ્રકારની વિચારપ્રણાલિનો એ પરમ લક્ષ્મીમાટે એકજ પ્રકારનો પ્રતિષ્ઠાનિ શ્રવણગોચર થાય છે એ ઉપરાંત અર્વાચીન વિજ્ઞાન અને રસાયનવિજ્ઞાની જે જે નવી શોધો થાય છે, અને તેને લીધે જે નવા નિયમો અને સિદ્ધાંતો બધાય છે, તે બધા આજથી હજારો વર્ષ પૂર્વે વૈદિક યુગમાં બધાએલા સિદ્ધાંતોનીજ પ્રતિબિંબરૂપ જણાય છે માત્ર વિજ્ઞાનાદિ આધુનિક શાસ્ત્રોમાં એ સિદ્ધાંતોને આધિભૌતિક શક્તિરૂપે સમજાવવામાં આવે છે, ત્યારે વેદાન્ત એ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપે એક માત્ર

આધ્યાત્મિક શક્તિનેજ કારણરૂપે દર્શાવે છે. એ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આધુનિક જડવાદના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો માત્ર આર્યો અથવા સ્પષ્ટ કહીએ તો વેદાન્તી જનોજ પોતાના ધાર્મિક વિચારો સાથે મળતી તથા સમાનતાવાળા સિદ્ધાંતો તરીકે સ્વીકારી શકે છે. વળી એ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે વર્તમાન જડવાદ પોતે શોધી કહાડેલા સિદ્ધાંતોના લેશમાત્ર પણ ત્યાગ કર્યા વિના વેદાન્તના સત્ય સિદ્ધાંતોને પ્રહણ કરે, તો આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં કશી પણ તાણુતોડ કર્યાવિના અનાયાસે તે પ્રવેશ કરી શકે તેમ છે, તે મને સ્પષ્ટ દેખાયા વગર રહેતું નથી.

આધુનિક પાશ્ચાત્ય પ્રજાના હૃદય ઉપર આ પ્રકારે સત્ય વિચારોનો અર્થાત્ વેદાન્તના અદ્ભુત યુક્તિપૂર્ણ વિચારોનો આ ખીજો એક મજબૂત દાવો છે. પાશ્ચાત્ય દેશના અનેક પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રમાણરૂપ ગણાતા વિજ્ઞાનવાદી પુરૂષોએ મને પોતાને જણાવ્યું છે કે વેદાન્તના સિદ્ધાંતો આ તર્કપ્રધાન યુગમાં પણ અપૂર્વ વિજ્ઞાનની ક્સોટીથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવા અને યુક્તિ તેમજ વિચારવાદને આશ્ચર્ય કારક રીતે અતુકૂળ રહેનારા છે. તેમાંના એક મહાન વિદ્વાન વિજ્ઞાનવાદી સાથે મારો ગાઢ પરિચય છે એ પુરૂષ પોતાની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિમાં અને કામકાજની ધમાલમાં એટલો બધો મગ્ની રહેલો છે કે, તેને પોતાની પ્રયોગશાળામાંથી બહાર નીકળવાનો અથવા શાન્તિથી ભોજન લેવાનો પણ અવકાશ મળતો નથી છતાં પણ તે ભાવ અને ઉત્સાહપૂર્વક કલાકોના કલાકોસુધી મારાં વેદાન્તના વ્યાખ્યાનો બરાબર લક્ષ્યથી સાંભળવાને હમેશા નિયમસર હાજર થતો. તેની એટલી બધી આતુરતાનું કારણ પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે, “વેદાન્તના સિદ્ધાંતો વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રીય શોધ-ખોળની સાથે એટલા બધા મળતા આવે છે કે, વર્તમાન યુગના અભાવને અને અપૂર્ણતાને પણ એ વિચારો સુન્દર રીતે પૂર્ણ કરી દે છે. હાલનું વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રીય શોધો તો એ વેદાન્ત-વિચાર આગળ અપૂર્ણજ જણાય છે આધુનિક વિજ્ઞાન ક્રમે ક્રમે નવા સિદ્ધાંતો સ્થાપન કરતું જાય છે, તે બધાની સાથે વેદાન્તની એટલી બધી સમાનતા છે કે મારે હૃદય તેના પ્રભાવ તરફ મત્રમુગ્ધ બનીને પ્રબળ વેગે આકર્ષાયા વગર રહેતું નથી.”

ધાર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક વિચારોની તુલના કરી જોવાથી વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જે મુખ્ય એ સિદ્ધાંતો મને પ્રાપ્ત થયા છે, તેના તરફ આપતું લક્ષ્ય એ ચવાની મારી ઠગ્યા છે તેમાંના પ્રથમ સિદ્ધાંત એ છે કે, જગતના સઘળા ધર્મોમાં એકસરખાજ સત્યો સમાએલા છે દેશ, કાળ, સ્થિતિને ભેદે ઉપજેલા માત્ર બાહ્યચારના કિચિત ફેરફાર સિવાય બધા ધર્મોમાં એકજ પ્રકારના ભાવ અને એકજ પ્રકારના સત્યોનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે ખીજો સિદ્ધાંત એ સમજાયો છે કે બહારની દૃષ્ટિએ જગતની સઘળી વસ્તુ જુદી જુદી જણાય છે, પરંતુ ધર્મ તેમજ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ

તો એ બધી એકજ વસ્તુના વિકાસરૂપજ છે. બાબિલોનિયન તેમજ ચાહુદી લોકોના ધાર્મિક ઇતિહાસનું અવલોકન કરવાથી એક મહત્વનો ધાર્મિક ચત્તકાર નજરે પડે છે. એ ઇતિહાસમાં આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ કે, એ પ્રજાઓમાંથી અનેક જુદી જુદી શાખાઓ તેમજ પેટાભાગો ઉત્પન્ન થયા હતા તેમાંની દરેક શાખા અથવા વિભાગને ખાસ પોતાનો જુદો ઈશ્વર છે, તેમજ એ જુદી જુદી નાની શાખારૂપ જાતિઓના નાના નાના દેવતાઓ છે, પરંતુ એ દેવતાઓના નામ ધણી ખરી શાખાઓમાં સામાન્ય અથવા એકસરખાજ મળી આવે છે. બાબિલોનિયન જાતિના સંઘળા દેવતાઓનું સામાન્ય નામ 'ખાલ' છે, અને તે બધા 'ખાલો' મા 'ખાલમૈરોડક' દેવતા મુખ્ય છે. કાળક્રમે એ બધી શાખાઓ અને પેટાજાતિઓ-માની એકાદ શાખા બહુજ બળવાન થઈને બીજી શાખાઓ ઉપર વિજય મેળવી પોતે જીતેલી બધી જાતિઓને પોતાના વર્ગમાં મેળવી દે છે, અને તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવે છે કે, વિજય મેળવનારી જાતિનો મુખ્ય દેવતા એવી એકઠી મળેલી બધી શાખાઓ અને પેટાજાતિઓના દેવતાઓનું શિરસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે બધી જુદી જુદી શાખાઓના જુદા જુદા 'ખાલ' દેવતાઓ વિજેતા જાતિના મુખ્ય દેવતા કરતા ઉતરતા દરજ્જાના ગણાય છે. સેમેટિક જાતિ જેને પોતાના એકેશ્વરવાદના ગૌરવરૂપ દેવતા માને છે તેની ઉત્પત્તિ પણ આવી રીતેજ થઈ છે અનેક દેવતાઓની માન્યતામાંથી તેમનો એકેશ્વરવાદ ઉદ્ભવ પાર્યો છે એવીજ રીતે ચાહુદી જાતિના અનેક દેવતાઓનું સામાન્ય નામ 'મોલૉક' છે એ ચાહુદીઓની ઇઝરાયેલના નામથી જાળખાતી એક શાખાના દેવતાનું નામ 'મોલૉક યહોવાહ' અથવા 'મોલૉક યાવા' છે એ ઇઝરાયેલ જાતિએ વખત જતા બળવાન બની ચાહુદી જાતિની અનેક શાખાઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. જીતાએલી ચાહુદી જાતિઓના મોલૉક દેવતાનો તેમણે પ્રાય નાશ કર્યો હતો અને પોતાના 'મોલૉક યાવા' ને બીજા બધા મોલૉક દેવતાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને મુખ્ય મોલૉક તરીકે જાહેર કર્યો હતો. આ પ્રકારની ધાર્મિક જીત મેળવવામાટે ધર્મને નામે શરૂ થયેલા યુદ્ધમાં માનવજાતિનું કેટલું બધું લોહી વૃથા વહેવડાવવામાં આવ્યું છે, કેટલો બધો જીલમ અને ત્રાસ યુજાવવામાં આવ્યો છે, અને બચકર પશુઓના જેવી બધી દૂરતા અને નિર્દયતાથી પોતાની જાતિ પ્રત્યે વર્તવામાં આવ્યું છે, એ બધું તમારામાના ધણી શ્રીતાઓ સારી રીતે જાણે છે ત્યારપછીના મમ-યમાં બાબિલોનિયાની પ્રજા જ્યારે બળવાન થઈ ત્યારે એ મોલૉક યહોવાની શ્રેષ્ઠતાનો લોપ કરવામાટે તેણે અનેક ચત્નો કર્યા હતા, પરંતુ એ ચત્નોમાં બાબિલોનિયનો સફળ નિવડ્યા નહોતા.

અને લાગે છે કે પ્રાચીન કાળે ધર્મક્ષેત્રમાં પોતાની મહત્તા અને પોતાના

દેવતાઓની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો ભારતના સીમાંત પ્રદેશોમાં પણ અનેક જુદી જુદી જાતિઓએ કર્યા હોવા જોઈએ, તેમજ આર્યપ્રજાની જુદી જુદી શાખા અને પેટાજાતિઓ વચ્ચે પોતપોતાની જાતિના ખાસ દેવતાઓની મહત્તા સ્થાપન કરવામાં પર્સ્પર વિરોધ અને કલહ પણ થયો હોવો જોઈએ, પરંતુ ભારતનો ઇતિહાસ ચાહુદીઓના ઇતિહાસ કરતા જુદેજ પ્રકારે લખાવાને નિર્માણ થયો હતો, ભારતના ઇતિહાસનું ભાવી રક્તપાતથી કલ્પિત ન થતા બધાને આદર કરનાર, સાત્ત્વિક અને સમભાવવાળું થવાનું હતું ભારતના ભાગ્યવિધાતાએ જાણે બીજા દેશો અને પ્રજાઓ કરતાં એને ખાસ ઉદાર ધર્મક્ષેત્ર તેમજ પરધર્મ પ્રત્યે દુષ્પરિહિત અને સહનશીલ બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય તેમ આધ્યાત્મિક વિચારોનું ધર્મસાધનાપ્રધાન, વિરોધ-વિસવાદ વગરનું પવિત્ર તીર્થક્ષેત્ર બનાવ્યું છે એજ કારણથી જુદી જુદી જાતિ અને તેમના દેવતાઓને માટે થતા યુદ્ધ-વિગ્રહો અને કલહ-ક્રોધો અહીં લામો વખત ટકી શક્યા નહિ એજ હેતુથી ઇતિહાસના પ્રદેશથી બહાર આવેલા દૂર દૂરના પ્રાચીન યુગમાં કે જ્યાં અન્ય દેશોની કિવદંતી અથવા દત્તકથાઓ પણ દષ્ટિપાત કરી શકતી નથી, એવા મહાપુરાણન સમયમાં એક ઉદાર ઋષિમહાત્માનો જન્મ થયો તેમણે ભારતના સમગ્ર ધાર્મિક જગતને વેદવાણીના દિવ્ય ઘટનાદથી જાહેર કર્યું કે, “**एकं सद्धिम्ना बहुधा वदन्ति ।**” સત્ય એકજ છે પરમાત્મશક્તિ એકજ છે બધા ધર્મના બિન્ન બિન્ન જણાતા સિદ્ધાંતો પર્સ્પર સમાનભાવવાળા છે અને તેમનામાં કશો પણ ભેદ કે વિરોધ-વાધો નથી સ્થિતિભેદે વિદ્વાન પુરૂષો એકજ સત્યને જુદે જુદે રૂપે અને જુદા જુદા શબ્દોમાં વર્ણવે છે, પરંતુ એવી રીતે શબ્દો કે વર્ણનશૈલી જુદી હોવાથી કંઈ સત્યમાં અનેકપણ, ભેદશુદ્ધિ કે વિરોધ ઉદ્ભવી શકતો નથી” આ સિદ્ધાંત સર્વ ઉદાર અને સબ્ય સિદ્ધાંતોના શિરોમણિ છે, અને તે ભારતના સાત્ત્વિક, પવિત્ર તેમજ ઉદાર હૃદયનો પ્રબળ પૂરાવો રજુ કરે છે આવી ચિર-સ્મરણીય પવિત્ર દેવવાણીનો ધ્વનિ વેદધર્મ સિવાય બીજો કોઈ સ્થાને સાલળો શકતો નથી એવું ભગ્ય સત્ય બીજા કોઈ પણ દેશ કે ધર્મમાં આજસુધી શોધાએલું જણાતું નથી આપણી હિન્દુજાતિને માટે તો એ મહાન સત્યજ્ઞ આપણા પ્રજાકીય જીવનનો મૂળ પાયો છે, કેમકે ભારતની પ્રજાના અનેક યુગમાં વ્યાપી રહેલા આજ સુધીના દીર્ઘ જીવનમાં અને એક પછી એક બદલાતા સૈદ્ધાંતોના વાતાવરણમાં એજ મહાન વિચારોનું ગુજન-વિજયધોષ સલળાયા કરે છે “**एकं सद्धिम्ना बहुधा वदन्ति ।**” અખિલ વિશ્વમાં વાસ્તવિક સત્ય વસ્તુ એકજ છે વિષ્ણો, સાધુપુરૂષો તેને વિવિધભાવે અને વિવિધરૂપે વર્ણવે છે એ મહામત્ત ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે અનેક સૈદ્ધાંતોમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામીને, આપણા બધા

હારિક જીવનમાં પણ પૂર્ણ રીતે પરિસ્કૃત થઇને, આપણી પ્રજાના સમગ્ર અસ્તિ-
ત્વને પોતાના હિદ્દર દિવ્યભાવથી ઓતપ્રોત કરી રહ્યો છે એ મહાન વિચાર
આપણી નસોમાં વહેતા લોહીની સાથે એકરૂપ થઇ ગયો છે, અને આપણા તન
મન તેમજ આત્મા સાથે અભિન્ન બની રહ્યો છે આપણે એ સર્વોત્તમ સત્યને
અમૂલ્ય આત્મધન સમજીને ગ્રહણ કર્યું છે, આપણે આપણી નસોનસોમાં તેને
આદરથી સ્થાન આપ્યું છે, અને આપણું હૃદય તથા આપણો આત્મા તેને સમર્પણ
કર્તા છે એ દિવ્ય સત્ય ઉપર આપણા પ્રાણાત્મા કરતા પણ આપણો અધિક
પ્રેમ છે, અને આપણે સમજતા આવ્યા છીએ કે મહાન સત્યજ્ઞ આપણા અનંત
આત્માનો દિવ્ય પ્રકાશ છે એજ સત્યને પ્રભાવે આપણો પવિત્ર દેશ પરધર્મો
તરફ ઉદારતા અને સમભાવથી વર્તીને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાની ગૌરવભૂમિ બની
રહ્યો છે માત્ર ભારત દેશમાંજ વિદેશી લોકોના બેદભાવ અને વિરોધ વધારનારા
ધર્મો આપણા પોતાના શાન્ત ધર્મનું ઉન્મૂલન કરવાના હેતુથી પ્રવેશ કરે છે,
અને પોતાને માટે દેવળો, મસજિદો અને ગિરજા બાંધવાની સાતક્રીણતા મેળવે છે ।
અનિષ્ટ કરનારો પણ આટલો આદર બીજા કશા દેશમાં અને બીજા કયા પ્રજામાં
તમે બતાવી શકશો ? બહુઓ । સમગ્ર જગત આપણી પાસેથી ધર્મ અને તત્ત્વ-
વિજ્ઞાના જે દિવ્ય સિદ્ધાંતો શિખવાને માટે આતુરતાથી રાહ જોઇ રહ્યું છે, તેમાંના
આ એક મોટામાં મોટો અને પવિત્રમાં પવિત્ર સર્વોત્તમ સિદ્ધાંત છે

આપણા દેશની બહાર આવેલા વિજ્ઞાણ જગતમાં કહેવાતા સભ્યતા અને
સમભાવ વચ્ચે પણ પરધર્મ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા તથા દ્રેષ કેટલા બધા બ્યાપી
રહ્યા છે, તેનો આપણને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નથી ભયંકર ધાર્મિક દ્રેષ, પરધર્મ
પ્રત્યે વૈરભૂદ્ધિ અને પરધર્મી પ્રત્યેના બ્યાપી રહેલા ભારે તિરસ્કારને યોગે એક
એવી દયાજનક સ્થિતિમાં હું બાપી પડ્યો હતો કે, મારા હાડકા પરદેશના કિનારા
ઉપર રજાળતા મૂકીને મારે એ વિષયની ફરિયાદ કરવા પ્રભુ પાસે પ્રયાણ કરવું
પડશે એવું મને જણાયું । આહાહા । ધર્મદ્રેષને લીધે પોતાના માનવબ-બુદ્ધિને
તરફડાવી મારવા અને તેમનો હૈતપૂર્વક ધાત કરવો, એ તો તેમને મન કંઈજ
નથી । જો આજે કદાચ તેઓને હાથે એવું કાર્ય થતાં થતાં રહી ગયું હશે, તો
આવતી કહે જે બહારથી ચળકતા સુધારાની તેઓ છાતી કુલાવીને બસાઇ માઇ
રહ્યા છે, તે પાશ્ચાત્ય સુધારાના પ્રભાવમાં એવું ઘોર કૃત્ય તેમને હાથે જરૂર થશે ।
પોતે સ્વીકારેલા ધર્મની વિરૂદ્ધ એ દેશમાં એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનું સાહસ
કરવું એ ધણું ભયભરું છે એવું સાહસ કરનારને સમાજથી અહિંકૃત કરી બની
શકે એટલો તેને ત્રાસ આપવામાં આવે છે અહીં આપણા ગરીબ દેશમાંજ આપણા
અતિ પ્રાચીન વર્ણશ્રમધર્મ અને જાતિભેદની વિરૂદ્ધ તેઓ તડાતડ માર્મિક ટીકા-

ભરેલા કંઠોર આક્ષેપો કરી શકે છે, આપણા આચારવિચારની સહજમા ફાવે તેવી નિદા કરી શકે છે, અને આપણી આખો સામે આપણા ધર્મ અને દેવનો પેટ ભરીને ઉપહાસ કરી શકે છે, પરંતુ જો તમે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જાઓ અને જોવી રીતે હું ત્યાં રહ્યો હોતો તેવી રીતે રહ્યો, તો તરતજ તમને જણાશે કે ત્યાંના મોટા મોટા ગણ્યુતા અધ્યાપકો પણ નિર્માલ્ય અને બીકણ હૃદયના છે ધાર્મિક વિષયોમાં તેમને જે સત્યો પોતાના ધર્મથી જુદા જણાય છે, તે સપૂર્ણ સમજવા છતાં પણ જાહેર પ્રજાના વિરોધના ભયથી એક શબ્દ પણ બોલવાનું બળ કે સાહસ તેમનામાં નથી.

એજ કારણથી ભેદભુદ્ધિ અને પરસ્પર વિરોધવડે કટાણી ગએલું જગત, વિશ્વ-વ્યાપી મહિષ્યુતા અર્થાત્ સર્વની પ્રત્યે સમભાવ દર્શાવવાનો મહાન સિદ્ધાંત આપણી પાસેથી શિખવાને આતુર બની રહ્યું છે એ ઉદાર વિચાર-એ દિવ્ય સત્ય આધુનિક સુધારાને માટે ધણજા હિતકારક, નવું જીવન આપનાર અમૃતરૂપ થઈ પડશે, એટલું જ નહિ પણ જો એ અમૃતવાણીનો થોડાજ સમયમાં બધે પ્રચાર નહિ થાય તો જગતની કોઈ પણ સભ્યતા કે સુધારો પૃથ્વીપર લાગ્યો વખત ટકી શકશે નહિ મિથ્યા ધર્માભિમાન, ધર્મને નામે ભયકર રક્તપાત તેમજ પર ધર્મના મૂળ ખોદવાની પશુતા જ્યાસુધી દૂર નહિ થાય, અને ભારતના ઉદાર વિચારો જ્યાસુધી પોતાનો સપૂર્ણ અધિકાર નહિ જમાવે, ત્યાસુધી જગતનો કોઈ પણ સુધારો આગળ વધી શકે તેમ નથી જ્યાસુધી આપણે સર્વ એકજ પરમ પિતાના સન્તાનો પરસ્પર પ્રેમભાવ, અનુકરણ, અભેદભાવ અને હૃદયની લાગણીથી રહેતા નહિ શિખીએ, ત્યાસુધી કોઈ પણ સુધારો આ પૃથ્વીના ગદા કાદવમાંથી પોતાનું મસ્તક ઉંચું કરી શકે તેમ નથી એવા પ્રકારની ઉદારતાનું પ્રથમ સોપાન બીજાના ધાર્મિક સિદ્ધાંત અને મતભ્યો તરફ ઉદારતા, ક્ષમા અને પ્રેમદ્રષ્ટિથી જોવાનું છે, એટલું જ નહિ પરંતુ એથી પણ આગળ વધીને આપણે હૃદયપૂર્વક તેમને સહાય પણ કરવી જોઈએ ધર્મભેદને લીધે તેઓ કેમ આપણા બધું મટી જતા નથી, ત્યારે શા માટે તેમને બધુભાવે સહાય ન કરવી ? બધુએ ! પૃથ્વીની મપાટી ઉપર માત્ર એક હિન્દુસ્તાનમાં જ હિન્દુજાતિએ મુસલમાનોને માટે મસજિદો અને ખ્રિસ્તીઓને માટે દેવળ બાંધી આપ્યા છે અને હજી પણ બાંધી આપે છે સમગ્ર જગતમાં આવાજ વિચારો પ્રવર્તવા જોઈએ સઘળી પ્રજાના આવાજ હૃદય થઈ જોઈએ.

તિરસ્કાર અથવા દ્વેષથી કોઈ પણ જાતિ દીર્ઘ જીવન ભોગવી શકતી નથી, માત્ર પવિત્ર પ્રેમ અને સેવાધર્મના બળવડેજ દીર્ઘાયુષ મેળવી શકાય છે, અધિકાર વિસ્તારી શકાય છે અને વિજયપતાકા ફરકાવી શકાય છે પશુભાવ અથવા

શરીરખળ કદિ પણ વિજય મેળવીને લાભો વખત ટકી શકતાં નથી, માત્ર ક્ષમા, ઉદારતા અને હૃદયની વિશુદ્ધ કામળતાજ આ લયકર સારસચામમાં અદ્વિતીય વિજય મેળવી દરેક જાતિને ચિગ્રકાલ ટકાવી રાખે છે આપણો ખીજો સર્વોત્તમ વિચાર કે જેની આજકાલ જગતને ખડું જરૂર છે, તેમાં પણ યુરોપના વિચારવાન મનુષ્યોને અને તેની સાથે જગતની સંધળી પ્રજાઓને જે મહાન સત્યની જરૂર છે, તે આધ્યાત્મિક એકતા અથવા વેદાન્તમાં દર્શાવેલી અભેદ ભાવના અર્થાત્ મમત્ર વિશ્વના એકાન્કભાવનો સનાતન મહાન સિદ્ધાંત છે કદાચ એ ઉદાર વિચારની જગતના ઉચ્ચ વર્ગ કરતાં હલકા વર્ગને વિશેષ જરૂર છે મુશિક્ષિત વિદ્વાન અને પંડિતવર્ગ કરતા સામાન્ય પ્રજાને વિશેષ આવશ્યકતા છે કેળવા એકા અને માણસો કરતા નિગૂંધર સાદા લોકોને વિશેષ અગત્ય છે દૃઢ અને યશ્વન કરતા નિર્બળ તેમજ અશક્ત મનુષ્યોને વિશેષ ઉપયોગી છે, કેમકે એ ઉદાર સિદ્ધાંત શ્રીમાન્ અને યશ્વન કરતાં દીન, દુખી અને યશ્વહીન મનુષ્યોને વિશેષ ઉપકારક છે મદાસ વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્વાન પુરૂષો । આપને તો એ વાત વિદિતજ છે, માટે વિસ્તારથી સમજાવવાનું પ્રયોજન નથી કે યુરોપની અર્વાચીન વિજ્ઞાન તેમજ રમાયનવિદ્યા વગેરેની નવી શોધ-ખોળના પ્રભાવે, જડતત્ત્વોના સ્થૂલ પ્રયોગોદારા પાશ્ચાત્યજગત હાલ સમગ્ર વિશ્વની અખડ એકતાનું પ્રતિપાદન કરી ગયું છે તેઓએ નવી શોધોથી મિદ્ધ કરી ખતાવ્યું છે કે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જડ તત્ત્વના ઇશાને તમે અમે, મૂર્ધ, મહા, નક્ષત્રો અને આ જગતના મર્વ પ્રાણી પદાર્થો એકજ છે બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોનાં લિન્ન જણાય છે, પરંતુ જડ તત્ત્વોના એકે અનન મહાસમુદ્રમાં એ અધા નાનામોટા મોળરૂપે ઉદય થાય છે અને લય પામે છે ઉદિત સ્થિતિમાં તે લિજ લિજ દેખાય છે, પરંતુ આદિ અને અંતે એકજ જડ તત્ત્વન અભેદમાં તે અધાના ભેદભાવનો લય ચક્ર જાય છે આ જમાનાની તેમની નવી નવી શોધો આની ભૌતિક એકતાને પ્રકાશમાં લાવવાનો ચત્ન કરી રહી છે, ત્યારે આજથી હજારો યુગ પૂર્વે ભારતના મનોવિજ્ઞાન તેમજ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોએ પશ્ચિમના વિજ્ઞાન કરતા પણ ઘણા તેજસ્વીરૂપે મપ્રમાણ સિદ્ધ કરી ખતાવ્યું છે કે, જગતના અધા પ્રાણી-પદાર્થો અને સ્થૂલ શરીરોની સાથે મનુષ્યોનાં મન પણ માયાના મહામાગરમાં ઉત્પન્ન થતા નાના નાના મોળરૂપે એકજ વસ્તુના અગ-પ્રત્યગ છે માત્ર અધિકારભેદ તેમના નામજ જુદા જુદા છે, પરંતુ સમષ્ટિરૂપે સકલ જાહાં એકજ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે ત્યારથી આગળ વધનાં વેદાન્તના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતોમાં સુદર અને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે કે, આ સમગ્ર જગતના એકજ વિરાટ દૃશ્ય સ્વરૂપની અભેદ ભાવનાની પાછળ પરમજ્યોતિરૂપ આત્મા અનન ક્ષેત્રમાં, અનન કાલને હસ્તામલકવત્ ધારણ કરીને એક મરખો વિચસી

જો છે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર એ એકજ આત્મા અધિષ્ઠાનરૂપે સર્વકાલ વિરાજે છે સઘળું દસ્ય-અદસ્ય વિશ્વ એનું જ કાર્ય છે. એની સત્તાજ માત્ર સર્વનું જીવન છે, અને તેના અસ્તિવર્તમાજ આ જડ-ચેતન સર્વનું અસ્તિત્વ પ્રતીત થાય છે. સમગ્ર બ્રહ્માંડના મૂળમાં આ પ્રકારની જે વાસ્તવિક એકતા રહેલી છે, એવો અભેદનો આશ્ચર્યકારક સિદ્ધાંત સાબળતાજ ઘણા વિદેશી લોકો એકાએક ભડકી ભય છે આપણા દેશમાં પણ લોકો ભય પામે છે. એ મહાન મિદ્ધાતનું નામજ વેદાન્તનો અદ્વૈતવાદ છે. જ્ઞાનની ખીલવણીનો પ્રયાસ આજના સભ્ય જગતમાં આટલો બધો વધવા છતાં આ તર્કપ્રધાન યુગમાં પણ એ દિવ્ય સિદ્ધાંતને સ્વીકારનારા ઈરતા ધિકારનારાની સખ્યા વિશેષ છે. વેદાન્ત-સિદ્ધાંતોનો વિરોધ કરનારાની સખ્યા આ જગતમાં કંઈ નાની સૂતી નથી. અદ્વૈતવાદને માટે જગતમાં આટલો આટલો વિરોધ હોવા છતાં પણ હું તમને નિહરતાથી કહું છું કે, નવું જીવન આપનારો અને મનુષ્ય માત્રને અમરપદ પ્રાપ્ત કરાવનારો અદ્વૈતવાદનો એ મહાન સિદ્ધાંતજ આધુનિક જગતને ઘણો જરૂરનો છે. કોષ્ઠપણુ વસ્તુની જગતને જે ખરેખરી જરૂર હોય તો તે એ મહાસિદ્ધાંતનીજ છે. ક્રાંતિ ક્રોધીનૂરોવડે પણ એ મિદ્ધાતરતનું મૂલ્ય આકી શકાય તેમ નથી. માત્ર વિદેશીને અથવા પાશ્ચાત્ય ગ્રન્થઓનેજ તે ઉપયોગી છે એમ નહિ, પરંતુ આદિ જનની આપણી પુત્રીત ભારત-ભૂમિને પણ ખાસ એ સિદ્ધાંતનીજ અભ્યારે વિશેષ જરૂર છે, કેમકે એ પ્રપલ્લ સિદ્ધાંતના પ્રમાણે જ દીન, હીન અને દરિદ્રી ભારતવાસીઓને અવનતિની દુર્ગંધ-મય ખાણુમાંથી બહાર કઢાડી ઉન્નતિના દિવ્ય શિખરપર આરૂઢ કરી શકાય તેમ છે. આપણા વ્યવહારમાં, વર્તનમાં અને સઘળા કાર્યોમાં અદ્વૈતવાદના એ દિવ્ય એકાત્મવાદનો આદર્શ જ્યાંસુધી અખત નહિ થાય, જ્યાંસુધી તેની અસરકારક શક્તિ આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવિષ્ટ થઈને આપણી રંગરંગમાં નવીન ચેતન અને નવીન વિદ્યુતપ્રવાહનો ઝરો નહિ રેલાવે, ત્યાંસુધી આપણી પતિત ભારતજૂ મિત્રો કદિપણુ પુનરુદ્ધાર થવાનો નથી.

યુક્તિ અને તર્કપ્રધાન પાશ્ચાત્ય જાતિ પોતાના મધર્માં તત્ત્વદર્શન અને નૈતિક શાસ્ત્રોની શોધ કરવા લાગી છે, તર્ક અને યુક્તિની કમોટીમાં પોતાના સિદ્ધાંતોનું સુવર્ણ કેટલા ટક્યું છે તેની ખારિકીથી તજવીજ કરવા લાગી છે, પરંતુ તમે તો સારી રીતે જાણો છો કે કોષ્ઠ પણ એક વ્યક્તિની સમતિ અથવા યુક્તિના આધારપર જગતના નૈતિક સિદ્ધાંતોનું બધારણ બાધી શકાય તેમ નથી એ મનુષ્ય ગમે તેવો દિવ્ય અથવા મહાન હોય તોપણુ જ્યારે તે દેશ અને કાળથી પરિમિત છે, આગલે દિવસે જન્મ ગ્રહણ કરી વળતેજ દિવસે મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડે છે, ત્યારે તેના અદ્ય જીવનના અદ્ય અનુભવને યોગે તે જે કંઈ સિદ્ધાંતો બાધે તેને, તેમજ તેના સઘળા વચન અને અનુભવને, અનત જગતની અનત

પ્રજ્ઞાના દાર્શનિક સિદ્ધાંતો તેમજ નૈતિક સિદ્ધાંતોના પ્રમાણરૂપ માની લેવા, તેના જેવી બીજી કોઈ બુદ્ધિ નથી માત્ર એજ આધાર ઉપર દર્શન અને નીતિના સિદ્ધાંતોનું ધોરણ બાધવામા આવે, તો જગતના મહાન વિચારકો અને શુદ્ધિશાળી પુરૂષો કદિ પણ એવા પરિમિત વિચારોને વાસ્તવિક સત્યરૂપે ગ્રહણ કરી શકશે નહિ શુદ્ધિશાળી પડિતો તો એવા વ્યક્તિગત અનુયોદન કરતાં કંઈક વિશેષ આધારભૂત પ્રમાણોનેજ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક નિયમો તેમજ વિચારોના બધારણુમાં વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે નૈતિક નિયમોના પ્રમાણરૂપે એવા શુદ્ધિશાળી પુરૂષો શુદ્ધિશાળી સિદ્ધાંતોનીજ વિશેષ અપેક્ષા રાખે છે, અને એકજ અદિતીય, અનંત આત્માની સત્યજ્યોતિ વિના બીજે કયે સ્થળે સનાતન સત્યના દિવ્ય પ્રમાણો મળી શકે તેમ છે? એ મહાન સત્ય-એ અનંત આત્મજ્યોતિ તમારામાં, મારામાં અને આ સકળ સસારમાં, વ્યક્ત તેમજ અવ્યક્તમાં, હ્રદય તેમજ આત્મામાં, સમગ્ર ષ્ણાંડમાં એકસરખી પ્રકાશી રહી છે આત્માનો અનાદિ અનંત ભેદભાવન સધળા નૈતિક સિદ્ધાંતોનું સાક્ષાત્ અને શાશ્વત પ્રમાણ છે એ અભેદભાવ સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે તમે અને અમે માત્ર ભાષ્યોના નથી, પરંતુ અભિન્ન એક આત્મરૂપજ છીએ માનવજાતિને સ્વતંત્ર કરવાના પ્રાણુતોડ પ્રયત્ન કરતા પ્રત્યેક સાહિત્ય સેવકના મુખમથથી સર્વત્ર બહુભાવ વિસ્તારવાનો ઉપદેશ તો આપણને હામ હામ મળે છે, નાના બાળકો પણ બાતુભાવની બહુએ વાતો કરે છે, પરંતુ વેદાંતનો એકાત્મભાવ કે જે એમ કહે છે કે આપણે બધા એકજ છીએ, જે કંઈ ભેદ જણાય તે માત્ર ભ્રમરૂપ છે, માન્યશ્લુ ઉધડતાં પ્રાણી, પદાર્થ અને સર્વ જગત પોતાના આત્મારૂપે અનુભવાય છે, એવો વિશ્વવિખ્યાત સર્વત્રેય સિદ્ધાંત તો માત્ર ભારતનાજ દર્શનશાસ્ત્રમાં ઝળહળી રહ્યો છે ' સામાજિક કે વ્યાવહારિક, ઐહિક કે પારલૌકિક સર્વ પ્રકારની નીતિ અને સર્વોત્તમ ધર્મવિજ્ઞાનનો મજબૂત મૂળ પાયો એ સિદ્ધાંતશિરોમણી અભેદવાદજ છે આપણા દેશના સામાજિક અત્યાચારથી દુષ્ટ વહેમ અને રૂઢિના પગ નીચે ચગદાતા સામાન્ય લોકોને એ દિવ્ય સિદ્ધાંત જોટલો ઉપયોગી અને ઉપકારક છે તેટલોજ યૂરોપની સુધરેલી પ્રજાને પણ તે આવશ્યક અને ઉપકારક છે

વાસ્તવિક રીતે જોતા ઈંગ્લાડ, જર્મની, ફ્રાન્સ અને અમેરિકામાં આજકાલ જે જે રાજનૈતિક અને સામાજિક ઉત્પત્તિના ઉપાયો યોજવામા આવે છે, તે સર્વ પ્રયત્નોમાં અદ્વૈતવાદનો એ મહાન સિદ્ધાંતજ અગ્યક્તભાવે તેના મૂળ પાયારૂપે સ્વીકારાનો જાય છે મારા મિત્રો ! તમે લક્ષ્યપૂર્વક જુઓ તો તમને જણાશે કે સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ સમગ્ર માનવજાતિને સ્વતંત્ર બનાવવાના વિચારવાળા સધળા પાશ્ચાત્ય મહાપુરુષોનાં વચન તેમજ લેખનમાં, હામ હામ તમને વેદાંતની અભેદ-

ભાવનાના ઉચ્ચ આદર્શો પ્રકટ થતા જણાશે ધણી ઉદાહરણોમાં લખનારા પોતે પોતાની પ્રેરણાનું મૂળ ક્યા છે તે જણી શકતા નથી, અનેક પ્રસંગોમાં લેખકો એવું સમજાવવાનો યત્ન કરતા જણાય છે કે તેઓ પોતેજ એવા ઉદાર વિચારોના શાધક અને પ્રતિપાદક છે, ત્યારે કેટલાક એવા સંજ્ઞન, સાહસિક, મજબૂત મનના અને કૃતઙ્ગ પુરૂષો પણ મળી આવે છે કે જેઓ ભારતના વેદાન્તદર્શનનેજ પોતાના ઉદાર અભેદવાદના કારણરૂપે સ્વીકારી હિન્દના અદ્વૈતવાદ પ્રત્યે પોતાની ઉપકાર-વૃત્તિ જાહેર કરે છે

અનુઓ ! હું જ્યારે અમેરિકામાં હતો ત્યારે મારી સમક્ષ ફરિયાદ કરવામાં આવી હતી કે અદ્વૈતવાદનો હું સર્વત્ર બહુ વધારે પડતો પ્રચાર કરું છું, અને દ્વૈતભાવ કે ભક્તિમાર્ગનો હું ભાગ્યેજ ઉલ્લેખ કરું છું તેમની આ ફરિયાદ ખરી છે દ્વૈતભાવની પ્રેમવક્ષણી ભક્તિ, પ્રભુપ્રેમની પવિત્ર લીલા, અતરના ઉડાણમાથી કરેલી ઉપાસના અને ભક્તિદર્શનની મહત્તા હું પૂરેપૂરી સમજું છું ભક્તિમાર્ગ-દ્વારા પરમાત્માની જે ઉછળતા ભાવથી પ્રેમપૂજા કરવામાં આવે છે તેનો પ્રભાવ અતિ વિશાળ છે દ્વૈતવાદીની પવિત્ર ભક્તિ પણ ઉછળતા આનંદ, સાત્વિક સુખ અને આન્તરિક આશીર્વાદોનું નિધાન છે અધૌકિક પ્રેમનો મહિમા અપાર છે. તેનું ગગનવ્યાપી ગૌરવ મારાથી જરા પણ અગમ્ય નથી, અર્થાત્ તેનું મહત્ત્વ અને તેની ઉપયોગિતા મને સર્વાંશે વિદિત છે, છતાં પણ પ્રિય અનુઓ ! મારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે, આત્માનો અખડાનંદ ભોગવતી વખતે ધરના ખૂણામાં ભરાઈને રહેન કરવાનો આ સમય નથી, પ્રભુપ્રેમની વિરહવેદનાથી રડીને યુર્યા કરવાના દિવસો હવે જતા રહ્યા છે. આપણે ધણો લાભો સમય રહેન કર્યું છે. રાત્રિના સ્વામીસેવા પછી દિવસના પ્રકાશમાં પતિના વ્યવહાર-કાર્ય પણ સંભાળવાની એટલીજ જરૂર છે. દિવસનો જ્ઞાનભાનુ પ્રકાશ્યો છે ગગનમડળમાથી પ્રચડ સૂર્યપ્રકાશનો ઉદય થયો છે એવે વખતે હૃદયના કામલભાવથી રડીને ધરના ખૂણામાં ભરાઈ બેસવું એ યોગ્ય નથી ભક્તિનો કામલ પ્રેમભાવ સેવતાં સેવતાં અને પ્રભુના વિરહમાં શેકાતા શેકાતા આપણે રૂની પૂણી જેવા પોચા બની ગયા છીએ આપણો જીવસો, આપણી શક્તિ, આપણું ચેતન અને આપણો પ્રભાવ પ્રેમના વિરહમાં પીગળીને પાણીનું રૂપ ધારણ કરી કમે કમે વરાળ બનીને આપણું સકળ સામર્થ્ય અદસ્ય થઇ ગયું છે એવી કામળતાને લીધેજ આપણે સુડદાં જેવા જડ અને નિષ્ક્રિય બની ગયા છીએ સિદ્ધરાશિનો લાગ કરી આપણે તુલા અને કન્યારાશિ બનતા જઈએ છીએ. હવે જાગૃત થઇને એ કામનતા ઉપર લોખંડી કર્તવ્યનું કઠોર પાણી ચડાવો, કેમકે આ જમાનામાં આપણા દીન દેશને વજૂના જેવા મજબૂત અને ગજવેલના તાર જેવા સખ્ત જ્ઞાનતંતુ-

ઓની જરૂર છે. કોઇથી પણ ન દબાય એવી પ્રબલ અને અસામાન્ય ધૃત્તિ-શક્તિની આપણા દેશને હાલ ઘણી જરૂર છે આ વિશ્વના ગુપ્ત બેદો તેમજ રહ-સ્યોને વિધીને, જગતનું મર્મસ્થાન બેદી આરપાર નીકળી બઢને પોતાનું કર્તવ્ય સફલ કરી શકે, તેમજ સાતમે પાતાળ ઉતરીને, સમુદ્રના તળીઆમાં પેસીને, ગગનની ટોચપર ચઢીને અથવા મૃત્યુની સાથે હસતે ચહેરે હાથ મેળવીને પણ પોતાની કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે, પોતાની પરમ પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુને સહજમાં સાધ્ય કરી શકે, એવા અજેય સકલ્પબળની આપણા દેશને ખાસ જરૂર છે સર્વોત્તમ અનત-શક્તિ આપણને બીજે કોઇ ઠેકાણે મળી શકે તેમ નથી વેદાન્તનો અદ્વૈતવાદજ તેનો ખરો લાડર છે સર્વ પ્રાણિપદાર્થના અબેદભાવનો દિવ્ય આદર્શજ આપણા હૃદયમાં અતુલ શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તેનો વિકાસ કરી શકે છે, અને તેને મેરૂના જેવી અચળ તથા મજબૂત બનાવી શકે છે એ ધ્વજાડગ્રાપી અબેદભાવ વેદાન્તના અદ્વૈતવાદ સિવાય બીજે કયા મળી શકે તેમ છે ।

બન્ધુઓ ! સકલ્પબળ મેળવો આત્મશક્તિની ઉપાસના કરો આત્મનિષ્ઠા, આત્મશ્રદ્ધા દઢ કરો, પોતાની શક્તિમાં જેમ જેમ વિશ્વાસ વધતો જશે તેમ તેમ ઉન્નતિ તમારા ચરણુ ધોતી આવશે મહાન પદ મેળવવાની, ઉન્નતિને શિખરે ચડવાની એજ માત્ર એક ચાવી છે ભારતવાસી બન્ધુઓ ! જો તમને તમારા ધર્મશાસ્ત્રોમાં વળુવેલા તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓમાં વિશ્વાસ હોય, વિધર્મી વિદેશી ભોંકાએ જે વિદેશી દેવતાઓની આ દેશમાં આમદાની કરી છે, તેમના ઉપર પણ તમને શ્રદ્ધા હોય, જલ, વૃક્ષ, કાષ્ટ અને પાષાણુમાં વસતા મૌનધારી દેવતાઓમાં પણ તમને નિષ્ઠા હોય, પરંતુ એ બધે વિશ્વાસ હોવા છતાંયે જો સર્વથી શ્રેષ્ઠ શક્તિમાન એવો તમારો જે આત્મા તેનામાં જો તમારો સપૂર્ણ વિશ્વાસ ન હોય, તો નક્કી માનજો કે મુક્તિમાર્ગનાં બારણા તમારે માટે સદા બંધજ રહેશે મોક્ષ કે સ્વતન્ત્રતાના તમે કદિ પણ અધિકારી બની શકશો નહિ અને તમારી આત્મ-શ્રદ્ધાહીન સ્થિતિનું ભાવી પરિણામ વિનાશમાજ આવશે બન્ધુઓ ! જો મોક્ષદાર બોલવાની અને ઉદ્ધાર પામવાની ધૃત્તિ હોય તો પ્રથમ તમારા પોતાનામાં વિશ્વાસ રાખો એ વિશ્વાસના વજ્ર પાયા ઉપર પગ ટેકવી, તમારા પોતાના બલ પર ઉભા રહેતા શીખો અને તન, મન તેમજ આત્માથી બલવાન થાઓ. તમારી નસેનસમાં પ્રબળ આત્મશક્તિનો પ્રવાહ રેલાવો અત્યારે ખાસ તેનીજ આપણને જરૂર છે આપણે ત્રીશ કોટિ ભારતસંતાન સહસ્રાવધિ વર્ષો થયા નિઃશ્રેષ્ઠ અને નિર્વાર્થ બનીને ભૂમિપર આળોટીએ છીએ, અને એ સહસ્ર વર્ષોમાં એક મુઠ્ઠીભર વિદેશી જનો આપણા દેહને પદ્મસિત કરી ગયા તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે એ બલ-વાન વિદેશી જનોને પોતાની આત્મશક્તિમાં મપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો એથીજ આપણું

અથ પતન થયું છે પાશ્વલ દેશોમાંથી હું શુ શીખી આવ્યો છું ? ખ્રિસ્તીધર્મ મનુષ્યજાતિને મહાપાપી, પતિત અને સર્વદા પશ્ચાનાપને માટેજ યોગ્ય હોય એમ જણાવે છે, છતાં એ ઉપરચોટિયા પોકળ વચનોની પાછળ પશ્ચિમની અળવાન પ્રજાના હૃદયમાં મેં શુ જોયું ? યુરોપ અને અમેરિકાની પ્રજાના સર્વ મનુષ્યોને પોતાની શક્તિપર અડગ વિશ્વાસ રાખતાં મેં જોયા છુંજેનને એક નાનો છોકરો પણ તમને નિડરતાથી કહેશે કે—“હું ઇંગ્લેન્ડ આવ્યો છું, હું જે કંઈ ચાહું તે કરી શકું તેમ છું” એવીજ રીતે યુરોપની અને અમેરિકાની આખાલવૃદ્ધ પ્રજા દૃઢ આત્મવિશ્વાસી છે શુ આપણા દેશના છોકરા એવાજ નિડર વચનો કહી શકશે ? આપણામાંથી કોઈ પણ મનુષ્ય એવો દૃઢ આત્મવિશ્વાસ યતાવી શકે તેમ છે ? ના, જરા પણ નહિ છોકરા તો શુ પણ છોકરાતા આપદાદાના હૃદયમાં પણ એવું આત્મખળ નથી આપણે નિર્માલ્ય બની ગયા છીએ, એટલા માટેજ વેદાન્તના અદ્વૈત વિચારોને જોર-શોગથી પ્રચાર કરીને દુર્બલ માનવજાતિના હૃદયને જાગ્રત કરવાની અને તેમના અજરામર આત્માને મહિમા તેમની આખ સામે પ્રકટ કરવાની હાલ ખાસ જરૂર છે મારી માન્યતા પ્રમાણે પ્રખલ અભેદભાવના વિચારો દૃઢ થયા વિના ભારતનો કદિ પણ ઉદ્ધાર થવાનો નથી, એટલામાટેજ હું વેદાન્તનો પ્રચાર કરું છું, એટલા માટેજ હું અદ્વૈતનો ઉપદેશ આપું છું, અને હૃદયમાં રાખજો કે શકરના અદ્વૈત મતની દૃષ્ટિથી નહિ, પણ આત્મશક્તિનો સામાન્યભાવે માક્ષાત્કાર કરાવવાની ઇચ્છા-થીજ અને સમગ્ર જગત તેને ગ્રહણ કરી શકે એ હેતુથીજ હું તેનો પ્રચાર કરું છું અદ્વૈતવાદનો પ્રચાર એવી સમાધાનકારક રીતે થઈ શકે એમ છે કે, જેથી દ્વૈતવાદી તેમજ વિશિષ્ટવાદીને કશી પણ હાનિ ન પહોંચી શકે, અને સઘળા મત-મતારોની પરસ્પર સમતા સારી રીતે જળવાઈ રહે ભારતમાં એવો કોઈ પણ સપ્રદાય નથી કે જે ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતાને માનતો ન હોય પરમાત્મા ઘટઘટ માં આપી રહ્યા છે, તેમનીજ ઇશ્વરીશક્તિ સર્વ પ્રાણી-પદાર્થની ગતિ-સ્થિતિના કારણરૂપ છે, અને તે સર્વમાં ઇશ્વરનો નિવાસ છે, એવો હિન્દના પ્રાય સઘળા સપ્રદાયોના અભિપ્રાય છે, તેમાં પણ જેટલા વેદાન્તી સપ્રદાયો છે, તે સઘળા એકમતે સ્વીકાર કરે છે કે આત્મા તો પ્રથમથીજ પરમપવિત્ર, અતુલ શક્તિવાન અને પરિપૂર્ણ છે કોઈ કોઈ સપ્રદાયનો એવો અભિપ્રાય છે કે જીવાત્માની એ સ્વાભાવિક પૂર્ણતા અમુક વખતે સંકુચિત થઈ જાય છે અને અમુક વખતે પાછી સંપૂર્ણ વિકાસને પામે છે આટલો મતભેદ હોવા છતાં વેદને પ્રમાણ માનનારા સઘળા સપ્રદાયો એટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે સકળ શક્તિઓની પૂર્ણતા આત્મા માંજ રહેલી છે વેદાન્તના અદ્વૈતવાદ અનુસાર તેનો કદિ પણ સંકોચ તેમ વિકાસ પણ થતો નથી પરંતુ તેની શક્તિનો ક્રમાનુસાર આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ

થયા કરે છે અજ્ઞાનના આચરણના યોગે અમુક સમય સુધી તેની સપૂર્ણ શક્તિ અવ્યક્ત અને અપ્રકાશિત થાય છે આ બંને લિન્ન લિન્ન અલિન્ન પ્રાચીની તુલના કરી જોવાથી જણાય છે કે પરિણામની દૃષ્ટિએ તો તે બંને મત લગભગ એકસમાન છે, અર્થાત્ દૈતવાદ કે અદૈતવાદમાં વિશેષ તફાવત જણાતો નથી. કદાચ એક સપ્રદાયના સિદ્ધાંતો કંઈક વિશેષ વિચારયુક્ત અને યુક્તિસંગત જણાશે, પરંતુ પરિણામની દૃષ્ટિએ તેના વ્યાવહારિક હાનિ-લાભમાં બંનેની પ્રાય સમાનતાજ છે એ મહાન સત્ય તેમજ કેન્દ્રરૂપ હિંદુ સિદ્ધાંતની જગતને આજે બહુ મોટી જરૂર છે, તેમાં પણ વિશેષ કરીને આપણી આ પુનીત માતૃભૂમિમાં આધુનિક સમયમાં તો તેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, મારા સન્મિત્રો ! તમને કેટલુંક કંઠાર અને તીવ્ર સસલ સંજ્ઞાવવાની પણ મારી ઇચ્છા છે વર્તમાનપત્રોમાં હું અનેક વાર વાંચુ છું કે જ્યારે આપણા ગરીબ દેશવાસીમાંથી કોઈની સાથે અમુક યૂરોપિયનનો અયોગ્ય વ્યવહાર જાહેરમાં આવે છે, અથવા કોઈ મગર પાશ્વત્ય વ્યક્તિને હાથે આપણા કોઈ ગરીબ દેશવાસીનો વિના કારણે ધાત થયેલો જણાય છે, ત્યારે આપણા લોકો સમગ્ર દેશમાં ધાધલ મચાવી મૂકે છે. એવા પ્રસંગ જ્યારે હું વાંચુ છું ત્યારે હું પુષ્કળ રકૂ છું, પણ બીજીજા પળે મારા અતઃકરણમાં પાછો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે એવા કુટિલ વ્યવહાર અને ત્રાસની જવાબદારી કોને શિર છે ? એક વેદાન્તી તરીકે એ પ્રશ્નની જવાબદારી હું પોતે મારા માથાપર મૂકુ છું હિન્દુધર્મનો આન્તરિક સ્વભાવ વસ્તુમાત્રને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોવાનો છે, એથી હું એ પ્રશ્ન મને પોતાનેજ પૂછુ છું કે, નિર્દોષની હત્યા તેમજ કુટિલ વ્યવહારને માટે વિશેષ દોષપાત્ર કોણ છે ? તરતજ મારા અતરત્તમાંથી જવાબ મળે છે કે - “એવા બનાવના નિમિત્ત કારણરૂપે યૂરોપિયન દોષપાત્ર નથી આપણી સાથે કરવામાં આવતા અસદ્વ્યવહારને માટે તેઓ બિહકુલ જવાબદાર નથી આપણી ભયંકર અધોગતિ, આપણી વિવિધ આપત્તિ અને આપણા વિષમ વિનિપાતને માટે આપણે આપણે ને આપણેજ દોષપાત્ર છીએ ” આપણા મધ્યકાલીન મદમસ્ત પૂર્વજો, પોતાની સત્તાના મદનેલીધે અથ થએલા એ પૂર્વ પુરૂષો આપણા દેશના સામાન્ય જનસમાજને પોતાના ચરણતલ નીચે ચગદીને આજસુધી તેમની માથે એવો કુટિલ વ્યવહાર કરતા આવ્યા છે કે, ગરીબ અને સામાન્ય પ્રજાવર્ગ છેકજ અસહાય નિરાધાર હાલતમાં આવી પડ્યો, અને યોગેર ચાલી રહેલા તુમુલ્હ તોફાનમાં અસહ્ય ત્રાસ વેઠતા આપણા દીન દેશીઓનું એવું પ્રબલ પેષણ થવા લાગ્યું કે તેઓ પોતે મનુષ્ય પ્રાણી છે, એવું પણ ભૂલી ગયા ! અનેક શતકોસુધી તેઓ ખિચારા વનમાંથી લાકડા કાપી લાવવાનું અને કૂવામાંથી પાણી ખેંચવાનું કામજ કરતા રહ્યા છે ઉત્તમ વ્યવહાર અને જીવનતું તેમણે કદિ સ્વપ્ન પણ ભોગવ્યું

નથી તેઓ જન્મથીજ દામાનુદાસ કે અધમ ગુલામ હોય અને પાણી ભરવા કે લાકડા કાપવાનેજ જન્મ્યા હોય, એવી માન્યતાની તેમનાપર શિરજેરીથી ફરજ પાડવામા આવે છે. આધુનિક કેળવણીને માટે આપણે અભિમાનથી ગમે તેટલા કુલાધ જતા હોઈએ, પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણને પ્રતાપે હૃદયની જે ઉદારતા થવી જોઈએ તેના આપણામા એક પણ અશ નથી સદ્ગતિશ્રદ્ધ ગણ્યાતા અસ્પર્શ્ય જાતિના આપણાજ દેશવાસી ગરીબ બહુઓને માટે જ્યારે કોઈ પણ દિશામા દયા, મમતા અને લાગણીના બે શબ્દ સાંભળવામા આવે છે, ત્યારે તરતજ આપણા ધર્મઢોળી મહાપુરૂષોને તિરસ્કારથી પાછા હઠતા જોઈ મારૂ હૃદય ચીરાઈ જાય છે. એ હલકી જાતિના મનુષ્યોને ઉન્નતિના માર્ગમા આગળ વધારી ઉદ્ધાર કરવાના આપણા કર્તવ્યમાથી-તેમને નિષ્કારણ ચરણતલ નીચે ચગદાઈ જતી સ્થિતિમાથી બચાવી લઈ તેમનું કલ્યાણ કરવાના ઉદ્ધાર કર્તવ્યમાથી, જે ભારતવાસીઓ પાછા હોં છે, તેઓજ આપણા ઉપર ચાલેલા વિદેશી અત્યાચારને માટે દોષિત છે, એટલુંજ નહિ પણ વિશેષમા મને એમ પણ લાગે છે કે પશુવૃત્તિવાળા જે રાક્ષસી વિચારો-વડે વશપરપરાની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો ધરવામા આવે છે, અને એ પક્ષપાતી દુષ્ટ દાવાથી ઈશ્વરનાજ સત્તાનો અને ખાસ પોતાનાજ દેશબહુઓને છેક હલકા ગણી તેમની જાયાથી પણ દૂર રહેવામા આવે છે, એ મહાપાપનેજ પ્રતાપે બાહ્ય દેશો-માથી પશુવૃત્તિ અને ત્રાસજનક અત્યાચારોના પ્રવાહ આવે છે અમેરિકામા જે મહાન ધાર્મિક પરિષદ ભરાઈ હતી ત્યાં વિવિધ ધર્મ અને વિવિધ જાતિના પ્રતિનિધિઓમા આફ્રિકાની નીઝો જાતિનો એક યુવક મારી નજરે પડ્યો, અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આફ્રિકાના એ કાળા નીઝોએ એ મહાસભામા એક સુદર બ્યાખ્યાન આપ્યું હતું એ ચ ચલ અને ઉત્સાહી યુવકમાટે મને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું અને તેના વિષે કંઈક વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસા પ્રદીપ થઈ વચ્ચે વચ્ચે થોડો સમય મે તેની સાથે વાતચિત કરી, પરંતુ તેના જીવનવૃત્ત સખધી એક ખદ્દાશ્વર પણ મારા જાણવામા આવ્યો નહિ. એ પ્રસંગને કેટલોક સમય વીતી ગયા પછી જ્યારે હું ઈંગ્લાડમા હતો ત્યારે કેટલાક અમેરિકાવાસી સદ્ગૃહસ્થોની સાથે મને મેળાપ થયો તેમણે એ નીઝો યુવકના સખધર્મા મને આ પ્રમાણે હકીકત જણાવી.-“એ ચ ચલ નીઝો યુવકનું કુટુંબ મધ્ય આફ્રિકામા રહેતું હતું એનો પિતા નીઝો જાતિના એક ટોળા ઉપર સરદારી ભોગવતો હતો દૈવવશાત્ એક બીજા બલવાન નીઝો સરદાર સાથે તેના પિતાને વિરોધ થયો અને વચ્ચે અમુક સમય સુધી વૈર અને દ્વેષવડે પ્રકટેલા ક્રોધાગ્નિને પરિણામે યુવકનો પિતા દુશ્મનના કાવા-દાવાનો ભોગ થઈ પડ્યો. રાક્ષસવૃત્તિના બલવાન નીઝો સરદારે તેના પિતાની સાથે, તેની માતાનું પણ ખૂન કર્યું, અને એ દુષ્ટોના

હાથમા ભોગ થઇ પડેલા દપતીને એ દુષ્ટો કાપી રાધીને ખાઇ ગયા તેમના એકના એક છોકરાને પણ પકડી રાધીને તેની મીઠાણાનીઓ ઉડાવવાની ગોઠવણ ચાલતી હતી, પરન્તુ પ્રભુકૃપાએ છોકરો તેમના હાથમાથી નાશી છૂટ્યો અને અનેક વિષમ વિપત્તિઓ વેદતો સેકડો કાશના સખ્ત પ્રવાસનુ ભયકર સકટ સહન કરતો કંગો, ઠામ ઠામ લપાતો-છપાતો સમુદ્રકિનારે આવી પહોંચ્યો ત્યાં પ્રભુ કૃપાથી અમેરિકાની એક આગળોટ ઉપર તેને ઉચકી લેવામા આવ્યો એજ આગ-ભોટમા તેને અમેરિકાસુધી લાવવામા આવ્યો હતો ” મનુષ્યાહારી નીચ જાતિમાથી ઉત્પન્ન થએલા એજ યુવકે અમેરિકાની ધર્મસભાની રંગભૂમિ ઉપર સુદર વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતુ આવા પ્રસંગો જોયા પછી તમારી વશપર પરાની શ્રેષ્ઠતામાટે અને તમે પોતે પોતાને હાથે ધારણુ કરી લીધેલી મહતાને માટે મારે શુ વિચારનુ ’ જો વશપર પરાની ને જન્મથી માની લીધેલી શ્રેષ્ઠતાને યોગે એક ચણલ અથવા પેરિયા કરતા વેદાધ્યયન કરવામા આહ્વાણોનો અધિકાર વિશેષ હોય, તો એ આહ્વાણોના શિક્ષણમાટે રાત્રી પાછ પણ અર્ચવી ને મહાપાપ છે અને તેને બદલે પ્રભુના જ્ઞાન અને પ્રકાશથી વચિત રહેલા, અતિ શ્રદ્ધ અને અધમ લાચાર લોકોને શિક્ષણ આપવામા તથા તેમના પ્રત્યેક અપવિત્ર ક્રુપકાને પ્રભુના પ્રકાશથી પવિત્ર કરવામા મહાન પુણ્ય સમાએલુ છે જો દાન આપવુજ હોય તો દીન અને દુખી-નેજ આપો, કેમકે તેમને તમારા દાનની ખાસ જરૂર છે તેઓ તમારા દાનનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરી શકશે અને તેમના આશીર્વાદથી તમારૂં પરમ કલ્યાણુ થશે આહ્વાણુ જન્મથીજ વેદનો અધિકારી હોવાથી અને માતાના ગર્ભમાથીજ બુદ્ધિ-શક્તિ સાથે લાવેલો હોવાથી, તમારી સહાય કે તમારા દાન વગરજ પોતાના સ્વાભા-વિક શક્તિપ્રભાવે યથેચ્છ શિક્ષણુ લઇ શકશે હલકી જાતિમા જન્મ પામનારા જન્મ-થીજ એવા બુદ્ધિશાળી ન હોય તથા ઉત્તમ અધિકાર લઇને જન્મ્યા ન હોય, તેથી તો તેમનેજ શિક્ષણુ અને શિક્ષકની વિશેષ આવશ્યકતા છે એ બન્ને સાધન તેમને વિશેષભાવે હૃદયપૂર્વક પૂરા પાડો મારી સમજણુ પ્રમાણે એજ યોગ્ય વિચાર અને ન્યાય છે આપણા દેશના હલકી જાતિના ગરીબ અને દુખી લોકો, પક્ષપાત અને ત્રાસ નીચે ચમદાતા આપણી ભારતમાતાના દીન સતાનો, તેમને યોગ્ય શિક્ષણુ આપી, સર્પૂર્ણ સહાય કરી, તેમનુ ચથાર્થ સ્વરૂપ મમજવી તેમનો ઉદ્ધાર કરવામા જે પુણ્ય સમાએલુ છે, તેની સાથે જગતના ખીજ દોષ પણ પુણ્યને સરખાવી શકાય તેમ નથી બધુઓ । જન્મના કે જાતિના, ધર્મ કે દેશના કથા પણ મતભેદ-વિના, નિર્જાત કે સખલ, શ્રીમાન તેમજ ગરીબ, પ્રત્યેક સ્ત્રી, પુરૂષ કે બાલકને પુદ્ગલ હૃદયથી સહાવાવો ને શિખવો કે, સખળ તેમજ નિર્જાતની પાછળ, ઉચ તેમજ નીચની પાછળ, અમીર તેમજ કુકીરની પાછળ, મનુષ્યમાત્રની પાછળ, તેના

સ્થૂલ શરીરના પકડા પાછળ એજ સર્વવ્યાપી અનત આત્મા વિહસી ગયો છે અને એ આત્માને પ્રભાવે પ્રાણીમાત્રને શ્રેષ્ઠ અને મહાન થવાનો સપૂર્ણ અધિકાર છે પ્રભુપદની પૂર્ણતાને પામવાનો પ્રાણીમાત્રને એક સરખો હક્ક છે આત્મશક્તિ અને ચેતનસત્તાનો વારસો નિષ્પક્ષપાત પરમાત્મા તરફથી સર્વને એકસરખોજ મળેલો છે એ નિષ્પક્ષપાત આદર્શને અતરમા ઉતારી પ્રત્યેક આત્માને નિષ્પક્ષ પાત સુદ્ધિવડે ઉદ્દ્યોષ કરી મહાન વેદમત્ર સભાળાવો કે—“**ઉચ્ચિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાજિવોદત ।** ઉઠો, જાગ્રત થાઓ અને પરમ પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી ઉત્સાહથી આગળ વધો ” જડ નિદ્રાને લાત મારી દૂર કરો પ્રમાદના યોગમા પુરુષાર્થ બલથી ઉપાડો અને દીનતા તેમજ દુર્બલતાની જલદી નિદ્રામાથી જાગી ઉઠો તમારી અનત શક્તિ તરફ નજર કરો. વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ નિર્જળ અથવા નિર્મોહ્ય નથી પ્રત્યેક વ્યક્તિના અતરાત્મામાં સર્વોત્તમ, સર્વવ્યાપી અનત આત્મશક્તિ સ્વાભાવિક રીતેજ ભરપૂર રહેલી છે, માટે નિદ્રાને ખખેરી ઉત્સાહભેર જાગ્રત થાઓ તમારા સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરો તમારી પોતાની પ્રબલ શક્તિની અજમાયશ કરો અને તમારા હૃદયમાં વિરાજતા પરમાત્માને પ્રકટ કરો પાછા હડીને, દીનતા ખતાવીને, બીરૂ ખનીને તમારી પોતાની આત્મશક્તિનું વિસ્તરણ ન કરો આપણી પ્રજામા બહુ લાખા સમય થયા પ્રબલ પ્રમાદ, અનત આલસ્ય, નિષ્ક્રિય જડતા, અપાર દુર્બલતા, દીનતા અને પ્રબળ મોહવિકાર પોતાનો અધિકાર જમાવી રહ્યા છે આધુનિક હિન્દુ બધુઓ તમારા ઉપર ફેલાયેલી મોહગ્ન-લાને કાપી નાખો. જડ પ્રમાદની મોહક મત્રશક્તિએ તમારા હાથ-પગમા અશક્તિની જે લોખંડી બેડીઓ નાખેલી છે તેને કર્તવ્યના વજ્રથી છિન્ન લિન્ન કરી નાખો, અને આ સમાગ્રમા પૂર્ણ સ્વતંત્ર-મુક્ત બનીને સનાતન ધર્મના દિવ્ય માર્ગમા આગળ વધો તમારા સર્વ બધોને દૂર કરવાનો ઉપાય તમારા પોતાના પવિત્ર શાસ્ત્રોમાજ છે પ્રથમ તમે પોતે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરો, અને પછી બાહ્યારિક આત્મજ્ઞાની બનીને હિન્દુ જનસમાજને સર્વશક્તિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ તેમજ આત્મસ્વભાવનો ઉપદેશ આપો એ આત્મશક્તિ કેવી રીતે જાગ્રત થાય છે તેની દિવ્યજ્યોતિના દર્શન કરાવવામાટે પ્રબલ નિદ્રાના ઘેર ઘેનમા ઘેરા-એવા દેશવાસીઓને જાગ્રત કરો વેદાન્તના ડંકા વગાડી તેમની કુલકર્ણના જેવી ઘેર નિદ્રાનો ભગ કરો જ્યારે જાગ્રતિ આવશે અને પ્રમાદની નિદ્રામા પ્રસૂપ્ત થએલો દેશનો આત્મા પ્રભુદ્ધ બનીને પોતાના સ્વરૂપનો પ્રભાવ સપૂર્ણ સમજી શકશે, ત્યારેજ પૂર્વતુ ગૌરવ પાછું પ્રાપ્ત થશે, ત્યારેજ સર્વ પ્રકારની મહાશક્તિઓ પોતાની મેળે પાછી આવશે, અને ત્યારેજ મહીતલમા આ ભારતવર્ષ પોતાનો મહિમાધ્વજ પુનઃ ફરકાવશે સાધુતા અને સાત્વિકતા, પવિત્રતા અને

ઉદારતા, તેમજ જે કંઈ સાત્ત્વિક સુખરૂપ સર્વતુ કલ્યાણસાધક છે, તે પોતાની મેળેજ સમગ્ર ધ્વજાડમાથી એકતુ થઇને તમારી આત્મશક્તિના કેન્દ્રસ્થાનમાં અનાયાસે હાજર થશે તમારી જે જે ઉચ્ચ ભાવના છે, તે સર્વ સફલ થશે, તમારી સંધર્મી માગણીઓ તમને પોતાની મેળે મળી રહેશે ઉપનિષદના સર્વોત્તમ આરૂપ શ્રીકૃષ્ણની ઉપદેશવાણી ગીતાજીમાં પણ સત્ત્વ અને સારૂપ આ એ શ્લોકો પ્રયળ જીવસાથી સર્વોત્તમ પદપરથી ધસી આવતા મને જણાય છે એ શ્લોકો કેવા બલપ્રદ અને કેવા સાહસિક ઉદારભાવને જગાડનાર છે, તેનો તમે પોતેજ વિચાર કરી લો સાબળો —

“ સમં सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥

સમ પશ્યન્ હિ સર્વં સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ”

અર્થાત્ “ સર્વ નાશવત પ્રાણી-પદ્ધર્થોમાં, જે મનુષ્ય અવિનાશી પરમેશ્વરને સમભાવે વ્યાપી રહેલા જીવે છે, તેજ યથાર્થ જોઇ શકે છે, કારણ કે સર્વત્ર-સર્વ જડ ચૈતન્યમય ધ્વજાડમાં-ઈશ્વરને સમાનભાવે વ્યાપી રહેલા જોઇને આત્માદારા તે આત્માની હિ સા કરતા નથી, અને એવી અહિ સાયુક્ત સમાન વૃત્તિથી તે અનાયાસે પરમ ગતિને પામે છે, અતિમ લક્ષ્મી સહજમાં પ્રાપ્તિ કરી શકે છે ”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે વેદાન્તદ્વારા આ દેશમાં તેમજ અન્યત્ર વિશાળ રીતે લોકહિત તેમજ જનસેવા સાધી શકાય છે આ લોક તેમજ પરલોકની સદ્ગતિ સહજમાં મેળવી શકાય છે માનવજાતિનું આ જગતમાં હિત કરવાનો વેદાન્ત જેવો બીજો કોઈ પ્રયળ માર્ગ નથી આ દેશમાં નેમજ બીજા સર્વ દેશોમાં માનવજાતિના ત્રિવિધ તાપ દૂર કરવામાટે અને તેમનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ કરવામાટે, સર્વશક્તિમાન પરમાત્માની સર્વત્ર એકસરખી રીતે વ્યાપી રહેલી આત્મસત્તાના અદ્ભુત સિદ્ધાંતયોગે પ્રાણિમાત્રના કલ્યાણનો વેદાન્તધર્મ સર્વત્ર વિસ્તારવો જોઈએ ન્યાં ન્યાં દુષ્ટતા અથવા અનિષ્ટ નજરે પડે, ન્યાં ન્યાં અસાધનના અધકાર ફેલાયેલો હોય, તેમજ ન્યાં ન્યાં દુઃખ, દરિદ્રતા અને દીનતા વ્યાપી રહ્યાં હોય, ત્યાં ત્યાં એ બધી દુર્દશા માત્ર ભેદજુદિ, પરસ્પરના અભાવ, વિરોધ અને કુસપને લીધેજ થયેલી હોય છે, એવું આપણા શાઓમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે, અને મારા જાતિ અનુભવથીજ આપણા એ સિદ્ધાંતને પરિપૂર્ણ પુષ્ટિ મળી છે બીજા તરફ સર્વત્ર સમાનભાવ અને અભેદજુદિ રાખવાથી તેમજ જિન જિન જણાતા આ સકલ પ્રાણી-પદ્ધર્થોમાં વાસ્તવિક એકજ પરમસત્તા વ્યાપી રહી છે, એવો દંઢ નિશ્ચાસ ધાણુ કરવાથી ત્રણે પ્રકારના તાપ-સતાપ નષ્ટ થાય છે દુઃખ,

દીનતા અને દારિદ્ર દૂર થાય છે, અને સર્વ પ્રકારના સર્વના પરમ કથાણુના દ્વાર ઉઘડી જાય છે. વેદાન્તનો આજ ઉંચામા ઉંચો આદર્શ છે. વેદાન્તભાવનાનું આજ સર્વોત્તમ દેશ છે.

અનુષ્ઠાનો ! માત્ર ધાર્મિક શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસથી ઉંચો આદર્શ ધારણ કરવો એ એક સામાન્ય વાત છે, પણ પોતાના હમેશના ચાલુ જીવનની ઝીણી-મોટી પ્રત્યેક બાબતોમા એજ ઉચ્ચ આદર્શ અનુસાર વર્તન કરવું, મનસા, વાચા, કર્મણા, કલત આદર્શના ઉચ્ચતમ શિખરપર ચડવાનો નિયમિત પુરુષાર્થ કરવો એજ ધણી મહત્ત્વની વાત છે. પ્રતિભા અથવા કદપનાના યોગે એકાદ ઉંચો આદર્શ આકી ખતાવવો એજ સારી વાત છે એવી પ્રતિભા ખરેખર પ્રશ્નસાપાત્ર છે. આપણી પ્રજા એવા ઉંચા આદર્શો આજે હજારો વર્ષથી આકતી આવી છે, પરંતુ તેમની દિવ્ય ચેતનાને પોતાના જીવન અને વર્તનમા નસે નસમા વહેતી કરી આગેલા ઉચ્ચ આદર્શોને પહોંચી વળવાના વ્યાવહારિક પ્રયત્નો ક્યા છે ? પોતાના કર્તવ્યોમા એજ આદર્શોને ખડા કરવાનો દૈવતાપૂર્વક ઉપાય કાણુ કરે છે ?

અહીં સ્વાભાવિક રીતે ગુચવણુ ભરેલો એક કઠિન પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. એ પ્રશ્ન આપણા દેશમા હજારો વર્ષથી ચર્ચાતા સામાજિક સુધારો અને જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થાનો છે. હું તમને અહીં સ્પષ્ટ કહું છું કે હું એ પ્રકારનો સામાજિક સુધારો રક નથી, તેમ જ્ઞાતિખંધનનો વિરોધી પણ નથી. તમારી જ્ઞાતિઓના ઝગઝગ સાથે અથવા તમારા કહેવાતા સામાજિક સુધારાના પ્રયત્નો સાથે મારે વિશેષ સંબંધ નથી. જે જ્ઞાતિ અથવા જે વર્ણસ્થિતિમા તમારી ઇચ્છા હોય તેમા સુખેથી રહો, કોઈ તમને પ્રતિબંધ કરતું નથી, પણ એથી બીજી જ્ઞાતિ કે બીજા મનુષ્યોને તિરસ્કાર કરવાનું તમને શું કારણુ છે ? તમારી જ્ઞાતિ, તમારો ધર્મ, તમારો મત અને તમારૂં સ્વાભિમાન જેમ તમને પ્રિય છે, તેમજ દરેક મનુષ્યને પોતપોતાનું મતવ્ય અને સામાજિક બંધારણુ પ્રિય હોય છે. તમારા દષ્ટિબિદુથી જેમ તમે પોતાની પરિસ્થિતિ ધ્રોડો છો, તેમજ દરેક પ્રાણી પોતાના દષ્ટિબિદુથી પોતાનું જગત રચે છે. તમારૂં તમારે માટે સારૂં છે, મારૂં મારે માટે સારૂં છે અને બીજાનું બીજાને માટે સારૂં છે. મારૂં સાડ અને તમારૂં નદારૂં એમ કહેવાનો મને શો હક્ક છે ? મિથ્યાભિમાનથી દૂર રહો, અભાવ અને ધિક્કારથી પણ દૂર રહો, કારણુ કે ધિક્કારથી ધિક્કારજ મળશે અને પ્રેમથી પ્રેમ મળશે. સમગ્ર જગતમા હું માત્ર પ્રેમ અને અભેદભાવનોજ પ્રચાર કરું છું. પ્રેમનો પ્રચાર એજ મારો મહદ્ધર્મ છે. મારા ઉપદેશ અને ધર્મશિક્ષણનો પાયો આત્માની વિશ્વવ્યાપકતા, સમભાવ અને અમે દેખાવના મહાન વેદાન્તસિદ્ધાન્તોના આધારપરજ રચાયો છે. લગભગ સોએક વર્ષ થયા આપણા દેશ ઉપર કપોલકલ્પિત, તેમ કોઈ ઠેકાણે શાસ્ત્રીય સામાજિક સુધાર-

રજીનાં વિવિધ સ્વરૂપોની ભરતી ચઢવા માડી છે ઠામ ઠામ નવા નવા રૂપમાં સામાજિક સુધારાની દરખાસ્તો રજુ થાય છે, અને અતુરૂલ-પ્રતિરૂલ સયોગોમાં વિકાસ કે સંકેત પામતી જાય છે આજના એ સુધારકોનો કંઈ પણ દોષ ગંદવાનું મારે કંઈ અગત કારણ નથી. મારી માન્યતા પ્રમાણે તેમાંના ઘણા શુદ્ધ હૃદયથી કામ કરનારા, દેશની દાઝ ધરાવનારા અને પોતે હાથે ધરેલા કાર્યને મારી રીતે સમજનારા છે, અને અમુક અશે તેમના હેતુ અને ઉદ્દેશ પ્રશ્ન સાપાત્ર પણ છે. પરંતુ એ સો વર્ષ દરમિયાન સામાજિક સુધારાને નામે જે અગણિત યત્નો થયા છે અને થાય છે, તેનું કંઈ સ્થાયી, ઉપકારક અને મૂલ્યવાન પરિણામ મમત્ર દેશના કોઈ પણ ભાગમાં આજસુધી પ્રકટ થયું હોય એમ જણાતું નથી, તેમ એવા પ્રયત્નોને જન-સમાજ વધાવી લેવાને તત્પર હોય એમ પણ જણાતું નથી જાહેર અથવા સાપ્રદાયિક રમઝૂમિછિપર ખુલ્લી હવામાં અથવા કોઈ સંસ્થાના મંદિરમાં ઠામ ઠામ હજારો સભાઓ ભરાય છે, જોરજોરથી જાહેર લાપણોના ખ્વનિ કર્યું પડે પર અથકાય છે કે નવું જણાતું વિદેશી બધું સાડે સત્રહવા લાયક અને દૈયાનો હાર કરી રાખવા જેવું છે, પરંતુ મારે સંખેદ કહેવું પડે છે કે આપણી આજની ઘણી ખરી સુધારક ચળવળો વિચાર વગરના તારતમ્યહીન પાશ્ચાત્ય અતુરૂલમાજ મમાઇ રહી છે આપણા દેશ, કાળ અને સ્થિતિને ઘણી રીતે લાગુ ન પડે તેવી પાશ્ચાત્ય કાર્યપદ્ધતિ અને આચાર-વિચારોને આધળી આપે સ્વીકારીને આપણા પ્રજાવર્ગમાં પ્રચલિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, પરંતુ ભાગતમાં એવા અવિચારી આચાર-વિચારના પ્રયત્નો કદિ પણ સ્થાયી રૂપ ધારણ કરી શકશે નહિ દરદર્શિતાથી દેશ-કાળ-સ્થિતિ તપાસી, હિતાહિત પરિણામનો પૂર્ણ વિચાર કરીને, આપણા મરીખ દેશ અને આપણી સારી સ્થિતિને બધેસતા આવે એવાજ સુધારા અને ગિવાળો ન્યાસુધી હાથ ધરવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી આપણા મધ્ય આધુનિક સામાજિક આદર્શોના વ્યવસ્થિતિમાજ રહેશે એનું સાડે કે સ્થાયી પરિણામ આવે એવી આશા રાખવી એ મૃગજળ જેવું છે બીજી વાત એ લક્ષમાં ગણવાની છે કે પ્રજાવર્ગને ઉતારી પાડી તિરસ્કાર અને નિષેધથી સુધારાના હવાઈ મહેલને સ્થાયી કરવાનો ખ્યાલ કરવો તે સર્વથા પણ વ્યથ છે ત્રીસ કરોડ જનસખ્યાના આપણા વિજ્ઞાન હિંદવાસીઓમાં અનેક દોષો આજે દીર્ઘ સમયથી ધર વાલી ખેડા છે, તે આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ દોષો અથવા ન્યૂનતા જમ તની કયી પ્રજા અને કયી જાતિમાં નથી ? કયો જનસમુદાય સર્વ વાતે સપૂર્ણ અને સર્વગ છે ? મારા સ્વદેશી બન્ધુઓ ! આધુનિક જગત સાથેના મારા દીર્ઘ પરિચય ઉપરથી હું નિ સંકેત રીતે કહી શકું છું કે, જગતના વિવિધ દેશોમાં વસતી વિવિધ પ્રજા અને જાતિઓ સાથે આપણી હિંદુપ્રજાની તુલના કરી જોતાં

મને સપૂર્ણ ખાતરી થઇ છે કે ઉચ્ચ પ્રકારની નીતિ, પવિત્રતા, સરલતા અને દિવ્યતાનું દર્શન જેટલે અશે આપણી જાતિમા થઇ શકે છે, તેમજ માનવજાતિને સર્વાંશે સુખી બનાવવાના ઉપર્યુક્ત હેતુ અને યોજનાઓપૂર્વક જે સંસ્થાઓ અને પ્રથાઓ આપણા દેશમા પ્રચલિત છે, તે સર્વથા સર્વોત્તમ છે અર્થે પૂછો તો મને કોઇ પણ પ્રકારના સુધારા કે સંશોધનની કશી પણ આવશ્યકતા જણ્યાતી નથી આજના કહેવાતા સુધારાનું નામ સાલજતા પણ મને કમકમાટી ઠૂટે છે । મારો આદર્શ આપણી પોતાની પ્રથાઓને પ્રજાકીય દૃષ્ટિથી નિર્મલ, પરિપૂર્ણ તેમજ વિકસિત બનાવી દેશ-કાલના ઝુસ સર્ગથી તેમનામા જે મલિનતા પેડી હોય તેનું માત્ર સમાર્જન કરી, પ્રાચીન ઉજ્જવલ સ્વરૂપમા તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાનોજ છે આપણા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં અનાયાસે જોઇ શકાય છે કે માનવજાતિના વિકાસ અને સુધારાને માટે સ્વાર્થરહિત ઉદાર વિચારપૂર્વક જેટલો પરિશ્રમ આપણા દેશે કરેલો છે, તેટલો જગતના બીજા કોઇ પણ દેશ તરફથી થયો નથી ધર્મશાસ્ત્રોના અને પ્રાચીન ઇતિહાસના સૂક્ષ્મ અવલોકનને યોગે એ વિષયમા મારી સપૂર્ણ ખાતરી થઇ ચૂકેલી છે, એથીજ મારા દેશની પ્રથા અને મારી પ્રજાના રીતિરિવાજોમાટે મારી પાસે અભાવ અથવા તિરસ્કારનો શબ્દ નથી. બહુ વધારે કહું તો એટલુંજ તમને કહેવા જેવું છે કે આજસુધી તમે ધણુ સારું કાર્ય કરેલું છે, પરંતુ એથી પણ વધારે સારું કરવાનો યત્ન આદરો દૂર દૂરના ભૂતકાળમા ભારતભૂમિએ ઘણા મહાન કાર્યો સિદ્ધ કરી પોતાનો ત્રેહ પારમાર્થિક પાઠ ભજવી બતાવ્યો છે, અને ભાવીના ગલમા એથી પણ ઉત્તમ કાર્યોને માટે સપૂર્ણ અવકાશ છે. મને સપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આ કર્મ-ભૂમિ ભારતમા રહીને આપણે સુસ્ત બનીને કદિ પણ સ્થિર કે નિષ્ક્રિય રહી શકીએ તેમ નથી ધર્માધ જૂના વિચારના હિદુર્વર્ગ ઉપર ઉપહાસપૂર્વક કરવામા આવતા આક્ષેપોના મહાભારત જેવડા પુરતકો રચાય છે, અને બિચારી અધ-પતિત હિદુજાતિનો ઉદ્ધાર કરવાને આજનો સુધારક ભારતના વાતાવરણને ધમ-ધમાવી રહ્યો છે, છતાં પણ શોચનીય વાત એજ છે કે તેનું કંઇ શાશ્વત વ્યાવ-હારિક સારું પરિણામ જણાતું નથી આ પ્રમાણે પાણીપર કરેલા લીસોટાની પેઠે સુધારાના પ્રયત્ન પ્રયત્નો છેકજ બર્ષ નીવડે છે તેનું કારણ શું ? દોષનું મૂળ કયાં રહેલું છે ? જરા દીર્ઘ વિચાર કરી જોઇએ તો તેનું કારણ આપણને સહજ મળી શકે તેમ છે એ કારણ હિદુપ્રજાના ચાલુ રિવાજો અથવા પ્રાચીન વિચારોપર તિરસ્કાર અથવા અભાવ દર્શાવવાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ તમને પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે એક પ્રજા તરીકે, એક દેશના એકજ સમુદાય તરીકે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આપણા સ્વભાવ તેમજ વર્તનની ચોક્કસ મર્યાદા બાધવાની પ્રથમ જરૂર છે. હ

કપૂર કરે છું કે ખીજી પ્રજાઓ પાસેથી આપણે ઘણી ચીજો લેવાની છે, હિંદની સરભૂમિથી બહારના પ્રદેશમાં પણ આપણા હાવી બધારણ્યમાટે જે જે ઉપકારક અને ઉપયુક્ત આચાર-વિચાર તેમજ પ્રથાઓ આપણને હિતાવહ જણાય, તે ગ્રહણ કરવાની પણ આપણને જરૂર છે, પરંતુ તેથી એમ નથી કંરતુ કે આપણે જાતે તે બધું મહેલ અને ફેંકી દેવા જેવું છે આપણી આખે જે ક્ષણે આપણે કર્મ-હીન, નિષ્ક્રિય અથવા પ્રમાદની જડતાવાળા થઈશું, તેજ ક્ષણે આપણો સર્વનાશ થવાનો છે હાવીની અવ્યક્ત સપાટી ઉપર આપણે માટે માત્ર એજ માર્ગો નિર્માણ થએલા જણાય છે પહેલો માર્ગ સાત્ત્વિક પુરૂષાર્થદારા આગળ વધવાનો અને બીજો માર્ગ કર્મહીન દશાદારા વિનાશની અધારી ખીણમાં વિલુપ્ત થવાનો વિકાસ અથવા સંક્રાંતિ, પ્રગતિ અથવા અધોગતિ, એવા સાપેક્ષ યુગ્મસ્વભાવવાળા દ્વન્દ્વો આપણી દષ્ટિ સામે ખડા છે જે માર્ગ પસંદ કરવો હોય તેની જવાબદારી આપણે પોતાને શિર છે આપણા પુનીત પૂર્વજોએ ભૂતકાલના વિશાળ અતરાયમાં અનેક મહાન કાર્યો કરેલા છે, પરંતુ આપણે તેમનાથી પણ વિશેષ વિકાસવાળી ચેતન-મય દિવ્ય જીવનદશામા આગળ વધી આપણા પિતૃઓએ પ્રાપ્ત કરેલી મહત્તાને પણ ફાંટી વિશેષ આગળ વધવાનું છે બન્ધુઓ! આપણે પાછા હીને અધ-પાતના તિમિરાદૃત ગર્તામા આખો મી ચીને કેવી રીતે પડી શકીએ ? કદી પણ નહિ એમ કદી બનવાનુંજ નથી પાછા હાલુ એ તો આપણી પ્રજાને માટે ક્ષય અને વિનાશમાજ લઇ જનાર છે, માટે દૃઢતાથી આગળ વધો, અને મહાન પરાક્રમે-દારા ભારતનો ગૌરવધ્વજ ગગનમંડળમા ફરકાવો મારે તમને ખાસ એજ કહેવાનું છે હું કોઇ ક્ષણિક સામાજિક સુધારાનો પ્રચારક અથવા ઉપદેશક નથી આપણી સમાજના દોષો હું જોઇ શકતો નથી એટલે તેમનું નિવારણ કરવાના ઉપાયો કયાથી સચવી શકું ? હું તો તમને માત્ર એટલીજ સચના કરું છું કે તમારા શાશ્વત વૈદિકમાર્ગમા-નમારા નિ સ્વાર્થ આચાર-વિચારોની સાર્થકતામા આગળ વધીને, માનવજાતિની પ્રગતિને માટે જે ઉત્તમ વ્યાવહારિક યોજનાઓ તમારા પ્રમુદ્ધ પૂર્વજોએ શોધેલી છે તેને પરિપૂર્ણ કરો એ યોજનાઓ તમારા બહુશ્રુત અને દીર્ઘદર્શી પૂર્વજોએ સર્વોત્તમ વ્યવસ્થા અને નિયમપૂર્વક ઘડેલી છે તેનામા એક પણ ખીલી વધારે ઠોકવાની કે તેના પાયામાથી એક પણ કાકરી એચી કાઢવાની ખીલકુલ જરૂર નથી એવો યત્ન કરવા જર્તા લાભને સ્થાને હાનિ થવાનોજ વધારે સંભવ છે માત્ર તેની દિવાલોને ઘણા લાગેલો હોય, તો તેને વ્યાવહારિક વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોથી સ્વચ્છ બનાવીને તેના પુનરુદ્ધાર કરવાનો છે હું તમને મનુષ્યના મહત્ત્વ અને તેના આત્મિક દિવ્ય સ્વભાવને કેળવીને વેદાન્તના ઉચ્ચ આદર્શોના આ જીવનમાજ સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે પ્રયત્નશીલ રહેવાનું કહું

હુ જે મારી પાસે વિશેષ વખત હોત તો આપણે હવે જે જે કરવાનું છે, અર્થાત્ આપણું લવિષ્યનું જે કંઈ કર્તવ્ય છે તે સર્વ, આપણા પ્રાચીન ત્રિકાલ-દર્શી સ્મૃતિકારો અને નિયમપ્રવર્તકોએ આજથી હજારો વર્ષ પૂર્વે, ન્યારે પાશ્ચાત્ય સુધારાનું નામ-નિશાન પણ ન હતું, ત્યારે કેરા સ્પષ્ટ અક્ષરે આકીર્ષતાવેલું છે, તે વિસ્તારપૂર્વક અહીં દર્શાવી શકત વિશેષ આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે આપણા રાષ્ટ્રીય બધાગણમા તેમજ આપણી સામાજિક સરસાઓમા ગત સહસ્રાવધિ વર્ષ દરમિયાન જે જે ફેરફારો થયા છે, થાય છે અને લવિષ્યમા થવાના છે, તે સર્વનું જાણે સંપૂર્ણ જ્ઞાનજ ન હોય, એવી રીતે ત્રિકાલની પરિસ્થિતિ તેમજ તેના અવલબનમાટેના ઉપાયોની આપણા દિવ્ય ઋષિઓ આગળથીજ સવિસ્તર સૂચનાઓ આપી ગયા છે તેઓમા પણ જ્ઞાતિયધનની લોહશૂબલાને છિન્ન-વિચ્છિન્ન કરનારા ધણા હતા, પરંતુ ત્યો આજના સુધારકો માફક લેભાગુ ન હતા એ દૂરદર્શી પૂર્વજોના જ્ઞાતિયધન વિચ્છિન્ન કરનારા ઉપાયો તેમણે એવી રીતે દર્શાવ્યા ન હતા કે એક શહેરના બધા મનુષ્યોએ સાથે બેસીને જોમાસતું બોલન અને શેષેનનું મદિરાપાન કરવું, અથવા મમત્ર દેશમા જેટલા મૂર્ખ, ગાડા અને ગધેડાઓ હોય તે સર્વને તેમની ઇચ્છામા આવે તેની સાથે, સ્વચ્છંદી વૃત્તિપૂર્વક સ્વચ્છંદી રથજે પરણાવી, લાકડે માકડા વળગાડી, સમગ્ર દેશને એક ગાડાની ઇરિપતાલના જેવો બનાવી દેવો ! તેમની એવી પણ માન્યતા ન હતી કે દેશનો ઉદ્ધાર, દેશની વિધવાઓને ખજારમાથી ધણીઓ શોધી આપીને તેમને સંધવા બનાવવામાજ સમાઈ રહ્યો છે ! આજના સુધારક જેવી તેમની એ પ્રકારની એક પણ માન્યતા ન હતી, અને એ પ્રકારે આપ્યાદ થતી ઉન્નતિશીન પ્રજા હજી સુધી તો એ કેાઈ જોઈ નથી લવિષ્યમા જોવાનો પ્રમગ આવશે કે કેમ તે હરિ જાણે !

આપણી ભારતભૂમિમા આપણા પૂર્વજોના આદર્શરૂપ પ્રાહ્મણુ હતા આપણા સર્વ શાસ્ત્રગ્રંથોમા એ આદર્શરૂપ પ્રાહ્મણુનું ઉજ્જવલ ચરિત્ર લખ્યતાપૂર્વક આક-વામા આવ્યું છે યુરોપમા ક્રાડિનલની સગાથી ઝોળખાતા સર્વોત્તમ ધર્માચાર્યો પણ પોતાના પૂર્વજો ઉચ્ચ કુલના હતા, એવું પૂરવાર કરવાને હજારો સુવર્ણસુદાનો ખર્ચ કરે છે, અને પોતાના પૂર્વજ તરીકે, પર્વતની ટેકરીપર રહેનારા અને સમય આવ્યે રસ્તે જનારા નિર્દોષ સુસાકારોને ભયકર રીતે ધેરી લઈ નિર્દયતાથી લૂટી લેનારા, ધોર અત્યાચારી પુરુષોની શોધ ન કરે ત્યાસુધી અવિરત પ્રાણુતોડ મહે-નત કરી રહ્યા છે ! ઉત્તમ કુલ અને ખાનદાનીની અક્ષિસ કરનારા પૂર્વજોના આવો ધંધો હતો, અને માનવન્તા ક્રાડિનલ સાહેબ એવાજ કેાઈ ખાનદાન પુરૂષો પોતાના પૂર્વજ તરીકે પૂરવાર ન કરે ત્યાસુધી સતોષ પામી જ પીને બેસી શકતા નથી, ત્યારે ખીજા હાથપર ભારતભૂમિમા મહાન રાજકુમારો પણ પોતાના વંશની ઉત્પત્તિ

કોઇ કૌપીનધારી અરણ્યવાસી, ફક્ત આહારી, વેદપાઠી, પ્રાચીન ઋષિ અથવા સત-પુરુષના વશમાંથી સિદ્ધ કરવામાં ગૌરવ સમજે છે, અને તેને માટેજ યત્ન કરી રહ્યા છે હિન્દના રાજ-મહારાજ પણ પોતાના એવા પૂર્વજને માટે ગૌરવ ધારણ કરે છે તમારા પૂર્વજે કોઇ ઋષિના વશજે છે, એવું પૂરવાર થાય ત્યારેજ તમે ખાનદાન અથવા ઉચ્ચ કુળના ગણાઓ છો. ભારતમાં ઉચ્ચ કુળની ગણના એ સિવાય બીજી રીતની નથી થતી, એથી આપણી કુલીનતા અને ઉચ્ચ ખાનદાનીને આદર્શ બીજા દેશ કે પ્રજાઓના આદર્શથી તદ્દન જુદીજ પ્રકારનો છે આપણો આદર્શ પુરુષ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી વિશુદ્ધિત મહાત્માગી બ્રહ્મવેતા બ્રાહ્મણ છે બ્રાહ્મણને આદર્શ કહેવામાં ક્યો ભાવ અથવા અર્થ સમજાય છે, તે તમે બાણો છો ? મારી માન્યતા પ્રમાણે આદર્શરૂપ બ્રાહ્મણુવ એજ છે કે જેને આ તુચ્છ જગત અથવા તેની સાથે કરો સંબંધ નથી જગતની ત્યાગભાવના અતિપ્રબલ હોઇને યથાર્થજ્ઞાન, રહસ્ય તેમજ પરમપવિત્ર ઉદારબુદ્ધિ બધા વિશાળભાવે વસી રહ્યા હોય ત્યાજ્ય ખરૂં બ્રાહ્મણપણુ છે હિન્દુજાતિનો એજ ખરો આદર્શ છે આપણા શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલું છે કે બ્રાહ્મણુવર્ગને માટે કોઇ નિયમજ નથી કાયદાનું ધારા-ધોરણ તેને બાંધી શકતું નથી રાજ્યોનો પણ નેમનાપર અધિકાર ચાલતો નથી એ પવિત્ર બ્રાહ્મણના શરીરને હાથ અડકાડવા પણ કોઇ સમર્થ નથી, એ શું તમે સાબળ્યું નથી ? એ મિથ્યા કે પક્ષપાતની વાત નથી, પરંતુ તે સંપૂર્ણ મત્ય છે સ્વાર્થી અને જ્ઞાનહીન મૂર્ખાઓ એ વાત જેવી રીતે સમજાવે છે તે પ્રકારે એ મિદ્ધાન્તની વ્યાખ્યા સમજવી ન જોઇએ પરંતુ તેજસ્વી વેદાંકન વેદાન્તભાવથી તેનો ખરો અર્થ સમજવાનો યત્ન કરો જેમણે સ્વાર્થવૃત્તિનો મળમાંથી ઉચ્છેદ કરી નાખ્યો છે, અને જેમનું ઉદાર અને પવિત્ર જીવન માત્ર જ્ઞાન, રહસ્ય અને પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવામાં તેમજ તેનો પ્રચાર કરવામાં રોકાએલું છે એના સત્ત્વભાવવાળા, ધર્મપરાયણ, નીતિમાન, ભલા, પવિત્ર અને પરાંપકારી બ્રાહ્મણ સ્ત્રી-પુરુષોથી જે દેશ વસાએલો છે, તે સાત્ત્વિક દેશમાં કઠોર કાયદા કે ધારા-ધોરણની કશી પણ જરૂર ન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? આવા નિર્દોષ અને પવિત્ર મનુષ્યોના ઉપર સૈન્ય કે સિપાહીઓના અધિકારનું શું પ્રયોજન છે ? એવા પવિત્ર પુરુષો ઉપર બીજા કોઇએ પોતાની સત્તા શા માટે ચલાવવી જોઇએ ? કોઇ પણ પ્રકારના રાજ્યતત્ત્વને અથવા બીજી કોઇ સત્તાને તેઓ શા માટે આધીન રહે ? કેમકે તેઓ પરાંપકારી છે ભલા છે, સાધુચરિત્ર મહાપુરુષો છે તેઓ ઇશ્વરના અશરૂપ છે. આવા પવિત્ર બ્રાહ્મણોજ આપણા આદર્શ પુરુષો છે આપણે ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં વાંચીએ છીએ કે સત્ત્વપ્રધાન સત્યયુગમાં ભારતભૂમિમાં માત્ર એકજ જાતિ હતી, અને તે બ્રાહ્મણજાતિ હતી મહાભારતમાં વ્યાસ ભગવાન કહે છે કે,

પ્રારંભમાં આ બધી પૃથ્વી બ્રાહ્મણોથીજ વસેલી હતી પછી ક્રમે ક્રમે જેમની અધો ગતિ થઇ, અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થવા લાગી તેમ તેમ તેમાંથી જુદા જાતિઓ ઉત્પન્ન થઇ. સ્વકર્મોનુસાર તેઓ એ જાતિઓમાં વહેંચાઇ ગયા, અને યુગનું ફરતું ચક્ર બન્યારે પાછું ઉપર આવીને સત્યયુગનો ઉદય થશે ત્યારે તેઓ બધા પુનરુદ્ધાર પામીને બ્રાહ્મણપદની પુનઃ પ્રાપ્તિ કરશે. આ સમયે યુગચક્ર ફરવા લાગ્યું છે, યુગનું પરિવર્તન થાય છે, સત્યયુગના અબ્યુદયની નિશાનીઓ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી છે એ સત્ય પ્રસંગ તરફ હું તમારે ધ્યાન ખેંચુ છું કુદીનતા અને સદ્વ્યવહારમાં જેઓ ઉચ્ચે ચડેલા છે તેમને નીચા ઉતારી પાડવાથી, સાસારિક તુચ્છ સુખોને માટે ઉત્તમ વર્ણશ્રમધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી જાતિભેદના સવાલનું કદિ પણ નિરાકરણ થવાનું નથી એ નિરાકરણ તો આપણામાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પવિત્ર વેદાન્તધર્મનું યથાર્થ પાલન કરશે, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જીવનને દૈનંદીથી વળગી રહેશે અને બન્યારે ખરેખરા આદર્શ બ્રાહ્મણ થવાના પ્રયત્નમાં સરળતા મેળવશે યારેજ થવાનું છે તમે ભલે આર્થ હો કે અનાર્થ હો, ઋષિ, બ્રાહ્મણ અથવા અન્ય કોઈ વર્ણ હો કે અતિ નીચ અસંજ્ઞ જાતિ હો, પરંતુ બધા ભારતવાસીઓ ઉપર તમારા પૂર્વજોએ એક કાયદો લાગુ પાડેલો છે તે કાયદાની સુખ્ય આજ્ઞા એ છે કે, શાન્ત ખેતી ન રહેતા તમારે બધાએ પ્રગતિના પ્રદેશમાં આગળ વધવું જોઈએ ઉત્તરોત્તર તમારી ઉન્નતિ કરવી જોઈએ સર્વથી ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લેનારથી આરંભીને નીચમાં નીચ પારિયા અથવા ચાકાલ પર્યંત આ દેશમાં રહેનારા પ્રત્યેક મનુષ્યને એજ આદેશ મળેલો છે કે, તેમણે સર્વેએ સદા આદર્શ બ્રાહ્મણ થવાનો યત્ન કરવો વેદાન્તધર્મનો આ વિચાર માત્ર આપણા દેશનેજ નહિ પણ આખા જગતને લાગુ પડે છે આપણી જાતિવ્યવસ્થાનો આવો ઉચ્ચ આદર્શ છે, અને તેનો અર્થ મુમુક્ષુ માનવજાતિને ક્રમે ક્રમે પરમ ધાર્મિક આદર્શ બ્રાહ્મણસ્વરૂપ બનાવવાનો છે, કે જે બ્રાહ્મણ સ્વાભાવિક રીતેજ સહનશીલ, ક્ષમાશીલ, શાન્ત, દૈનંદી, પવિત્ર, કર્તવ્યપરાયણ, પરમ ઉપાસક, વિચારશીલ અને સર્વશુભેચ્છક ઉદાર વિચારવાળો હોય આ પ્રકારના આદર્શને ધાગણ કરવાથીજ માનવજાતિ ઈશ્વરવ મેળવી શકે તેમ છે

એ ઉદ્દેશને વ્યવહારિક રીતે સફળ કરવાનો માર્ગ કયો છે ? એ બધા ઉચ્ચ શુણ્ણ કયે પ્રકારે વ્યવહારમાં મૂકી શકાય ? તેને માટે મારે તમારે ફરીથી લક્ષ્ય ખેંચવું જોઈએ કે નિન્દા કરવાથી, ધિક્કાર વર્ષાવવાથી, શાપ આપવાથી કે માલિ-પ્રદાન કરવાથી કદિ પણ કોઈ સુધરી શકતું નથી દુર્ભાવની અસર દુર્ભાવજ પેદા કરે છે, સદ્ભાવ કદિ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી નિન્દા અને તિરસ્કારથી સુધારવાના પ્રયત્નો અનેક વર્ષો પર્યંત કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેનું કદિ પણ સાર

પરિણામ પ્રાપ્ત થયું નથી માત્ર પ્રેમ, લાગણી અને સહાનુભૂતિથીજ સારું કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એ એક સૂક્ષ્મ વિચારભરેલો મહાન વિષય છે, અને દિવસે દિવસે તેના સમ્બંધમાં મને જે જે વિચારો ઉદ્ભવે છે, તેમજ જે જે યુક્તિ અને યોજનાઓ મારા મગજમાં ધડાય છે, તેને સ્પષ્ટ રીતે સવિસ્તર સમજાવવામાટે મારે અનેક વ્યાખ્યાનો આપવાની આવશ્યકતા છે થોડા અને એકજ વ્યાખ્યાનમાં એ વિશાળ વિષયનો સમાવેશ થઈ શકે તેમ નથી પ્રિય હિન્દુ બંધુઓ ! તમને આ સત્યનું ફરીથી સ્મરણ કરાવી હું મારું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરું છું સનાતન કાળની સામે ટકી રહેલા હિન્દુઓ ! માત્ર તમારી પ્રગતીય નૌકાજ સેકડો શતાબ્દ થયા, આ ભવસાગરમાં બહુ ઉપયોગી કાર્ય બજાવતી પોતાનો વિશાળ ધર્મનો શબ્દ પસારીને સસારસાગરની સપાટીપર તરતી રહી છે આજે તેના તળિયામાં એકાદ ગાંધુ પડ્યું છે એ છિદ્રમાથી થોડું ખાર પાણી આવતું હશે, જમાનાના આત્મરક્ષણથી વખતે તે જીર્ણ પણુ બની ગઈ હશે છતાં તેને દરિયામાં ડૂબાવી ન દેતા તેના પુનરુદ્ધાર કરવાની જરૂર છે બે એમજ બન્યું હોય તો ભારતમાતાના પ્રત્યેક સત્તાનની એજ મુખ્ય દરજ્જા છે કે, સુપુત્રને છાને એવી રીતે તેણે ભારતનૌકામાં પડેલા છિદ્રો તન, મન, ધન સમર્પણ કરીને પૂરી દેવા બોધ્યો અને એ દિવ્ય નૌકાને યથેચ્છ જીર્ણોદ્ધાર કરવો બોધ્યો નહિ તો વિશેષ પાણી ભરાતા એ નૌકા જળશાયી થશે, અને તેની સાથે સમગ્ર હિન્દુજાતિનું નાશ-નિશાન પણ રસાતલમાં ડૂબી જશે ! મારા સ્વદેશવાસી બંધુઓને આ મહાન ભય અને વિપત્તિની વાત સ્પષ્ટ જણાવી દેવાની જરૂર છે પ્રત્યેક ભારતવાસીને જાગૃત કરવાની અને આપણી પ્રગતીય નૌકાના જીર્ણોદ્ધારના પવિત્ર કાર્યમાં તેમની મદદ મેળવવાની ખાસ જરૂર છે ભારતના એક પ્રાન્તમાથી બીજા પ્રાન્તસુધી ઠામ ઠામ ફરીને, સર્વત્ર મારા દેશવાસીઓને મારો અવાજ ફારી જાય ત્યાંસુધી મોટેથી પોકાર ઉઠાવીને, તેમને જાગૃત થવાનો, પોતાની અવસ્થાનો વિચાર કરવાનો અને પોતાના કર્તવ્યને હાથ ધરવાનો મહામત્ર હું સંભળાવીશ અજ્ઞાનવશ રિથિતિમાં કદાચ તેઓ મારું કથન નહિ સાંભળે તોપણ હું તેમનો તિરસ્કાર નહિ કરું, તેમને શાપ અથવા ગાલિપ્રદાન નહિ કરું કદિ પણ તેમ નહિ કરું, કેમકે તેથી કશું સુધરવાનું નથી આપણી પ્રજાએ ભૂતકાળમાં મહાન પરાક્રમે સંપાદન કર્યા છે, એ સંતોષ કઈ નાનો સૂનો નથી, અને ભવિષ્યમાં એથી પણ મહાન અને ઉજ્જવલ પરાક્રમે આપણે ન કરી શકીએ તો આપણે બધા એક સાથે સર્વ બંધુઓને છાતીએ લગાડીને આપણી પ્રજાને નૌકાની સાથે સંતોષપૂર્વક, શાન્તિથી ડૂબીને મરી જઈશું ! મત્યુ પણ આપણી એકતાને, આપણી પરસ્પર પ્રેમવૃત્તિને નષ્ટ કરી શકતું નથી ! એ પણ આપણું એક આધારનું છે બંધુઓ ! સ્વદેશહતૈષી

શ્રામો ! જે પ્રજાએ પ્રાચીન કાળે આપણે માટે આવા મહાન કાર્યો અને પરાક્રમે
 યજ્ઞવેદો છે, તેના પર હૃદયથી પ્રેમ રાખો પવિત્ર પ્રેમપીયૂષથી એ પ્રજાના પુનીત
 પાદનું પ્રક્ષાલન કરો પ્રિય બન્ધુઓ ! જેમ જેમ હું બીજી પ્રજાઓ સાથે આપણી
 પ્રજાની ઉદારવૃત્તિની તુલના કરું છું તેમ તેમ તમારા પ્રત્યે મારો પ્રેમ વિશેષ
 અને વિશેષ ઉભરાતો જાય છે વહાલા બન્ધુઓ ! અનાદિકાળથી તમે કેવા શુદ્ધ,
 શાન્ત, સતત્સ્વભાવ અને ભલા છો ! હજારો વર્ષથી તમારા ઉપર અત્યાચારનું
 વર્ષણ થતું રહ્યું છે, અને આ મોહમાયાથી ભરેલા જડ જગતની એજ બીધણી
 પ્રહેલિકા છે. અસ્તુ તમે તે જરા પણ લક્ષમાં લેતા નહિ અધ્યાત્મવાદ આખરે
 જગત ઉપર જય મેળવશે, અને એ સમય આવે ત્યાં સુધી આવો, આપણે કર્ત-
 વ્યપરાયણ રહીએ પ્રિય બન્ધુઓ ! આપણા જીર્ણ દીન દેશને ગાળો દેતા નહિ અનેક
 યુગના કાર્યથી કટાણી ખરાબ દેશ-કાળથી અસ્વસ્થ બનેલી અને ધસાઈને જીર્ણ
 થઈ ગયેલી આપણી પરમ પવિત્ર માતૃભૂમિને, પ્રાચીન સસ્થા તેમજ પ્રથાઓને
 ત્રાપ આપતા નહિ, ગાલિપ્રદાન કરતા નહિ, તિરસ્કાર કે નિન્દા કરતા નહિ અતિ
 વિચારશૂન્ય અને વહેમભરેલી પ્રથા કે રૂઢિને પણ તમે ધિક્કારી કહાડશે નહિ,
 કારણ કે તેણે પણ ભૂતકાળમા તમારી પ્રજાની સારી સેવા યજ્ઞવેદી હશે, કષ્ટ
 નહિ ને કષ્ટ કટ્યાણું કરેલું હશે હૃદયપટપર હમેશા લખી રાખ્યો કે આપણી
 મર્વ સામાજિક પ્રથા અને આચારવિચારનો ઉદ્દેશ જેવો પવિત્ર મહાન અને
 ઉદાર છે, તેવો સમગ્ર જગતની બીજી કોઈ પણ પ્રજામા નજરે પડતો નથી. જગતના
 પ્રાય પ્રત્યેક દેશમા મે જ્ઞાતિભેદ અને વર્ણભેદનું અવલોકન કર્યું છે, પરંતુ આપણા
 દેશની જ્ઞાતિવ્યવસ્થાની યોજના તેમજ તેના હેતુ જેવા ઉદાર અને ગૌરવયુક્ત છે,
 તેવા બીજા કોઈ દેશમા દૃષ્ટિગોચર થતા નથી આ પૃથ્વીમા જ્ઞાતિભેદ અનિવાર્ય છે,
 જ્ઞાતિભેદ વગર કોઈ પણ પ્રજા રહી શકતી નથી, અને જ્યારે એમજ છે ત્યારે
 પૈસાને પૂજનારી જ્ઞાતિ કરના પવિત્રતા, ઉચ્ચ સસ્કાર, આત્મત્યાગ અને ઉગર
 પરાપકારવૃત્તિના સિદ્ધાંત ઉપર સ્થપાયેલા જ્ઞાતિભેદને હું વધારે પસંદ કરું છું
 માટેજ તમને વિનવું છું કે, બન્ધુઓ ! તિરસ્કાર દર્શાવતા નહિ, નિન્દા વર્ષાવતા
 નહિ તમારા હોઠ બંધ કરો, અને વિશાળ હૃદયદાર ખુલ્લા મૂકી દો ઉદાર
 વૃત્તિથી કર્તવ્યપરાયણ થઈને તમારામાંના પ્રત્યેક મનુષ્યે એમજ સમજી રાખવાનું
 છે કે, આ દેશના તેમજ સમગ્ર જગતના ઉદારનો ઓળે તમારા એકલાના ખભા
 ઉપર છે એમ સમજી દિનરાત અખંડ કર્તવ્યસાધન કરતા રહો જગતના પ્રત્યેક
 દારપર વેદાન્તનું દિવ્ય જીવન અને વેદાન્તનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ પહોંચાડો મનુષ્ય માત્રના
 અતરાતમામા જે યુક્ત દિવ્યશક્તિ રહેલી છે તેને એ પ્રકારે જાગ્રત કરો અને પૃથ્વી-
 પર તમારી આત્મસત્તા પ્રસારો. એ કાર્યમા તમને ગમે તેટલી સફળતા કે યશ

મળે, પરંતુ એટલો સંતોષ તો જરૂર તમને પ્રાપ્ત થશે કે, એક મહાન ઉદ્દેશને સફળ કરવામાટેજ તમે જીવન સમર્પણુ કર્યું છે, યથાસાધ્ય પુરુષાર્થ કીધો છે, અને મૃત્યુ સ્વીકાર્યું છે આ મહાન ઉદ્દેશની સફલતામાજ સમગ્ર માનવજાતિનો ઉદ્ધાર અને પરલોકની દૃષ્ટિએ મોક્ષનો સમાવેશ થાય છે. કટિબદ્ધ થઇને એજ પવિત્ર ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવામાટે તમાગ જીવનની પ્રત્યેક અમૂલ્ય પણ સમર્પણુ કરો, અને જગતની સમગ્ર માનવજાતિના આલોક પરલોકને સુધારો તથાસ્તુ ।
ૐ શાન્તિ. શાન્તિ. શાન્તિ. ।

મદ્રાસ

‘કુલકોણુમ’થી મદ્રાસ જવાને માર્ગે સ્વામીજીએ પોતાના અનુયાયીઓ સાથે પ્રયાણુ કર્યું પૂર્વની પેઢેજ રસ્તે આવતા પ્રાય સઘળાં રોશનોપર સ્વામીજીના સન્માનાર્થે વિજ્ઞાણ જનસખ્યા એકત્ર થઇને આદરપૂર્વક સત્કાર કરતી હતી તેમા પણ ‘માયાવરમ્’ના રોશનપર જનસમુદાય ઘણી મોટી સખ્યામા એકત્રિત થયો હતો. હૃદયના પ્રેમ અને પુણ્યભાવપૂર્વક સ્વામીજીને રોશનના પ્લેટફોર્મપર ઉતારી એક સુદર માનપત્ર આપવામા આવ્યું હતું. તેનો ઉત્તર સ્વામીજીએ સક્ષેપમા આપ્યો હતો, અને વિશેષમા કહ્યું હતું કે પરમાત્મા અવકાશ આપશે તો બીજે કોઇ અવસરે હું માયાવરમ્ આવવાનો યત્ન કરીશ

ત્યાર પછી પુષ્પના હારતોરા અર્પણુ કર્યા પછી સ્વામીજીને વિજયધ્વનિવા વિદાય કરવામા આવ્યા વિજય અને આનંદના મહાધ્વની સાથે અગ્નિરથ પણ જાણે એ આનંદમા યોગ આપતો હોય, તેવી રીતે હર્ષચિત્કારપૂર્વક આગળ ચાલ્યો માયાવરમ્ રોશનથી સ્વામીજી સીધા મદ્રાસ આવી પહોંચ્યા ટ્રેન રોશને આવી પહોંચતા સ્વામીજીના સન્માનમાટે જાણે કોઇ મહાન ઉત્સવ હોય તેમ સહસ્રાવધિ લોકોની સખ્યા આનંદકોલાહલથી વાતાવરણને ભરી દેતી રોશનની રંગભૂમિપર જમી ગઇ હતી સ્વામીજી ગાડીપરથી ઉતર્યા કે તરત પ્રચંડ હર્ષનાદ અને કરતલધ્વનિથી તેમને વધાવી લેવામા આવ્યા ત્યાર પછી તેમને ગાડીમા બેસાડી એ વિજાણ જનસમુદાય તેમની સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યો રસ્તામા કામ દામ સ્વામીજીના સત્કારમાટે મોટા તોરણો લટકાવવામા આવ્યા હતા, અને સનાતન આર્યધર્મની વિજયપતાકા ફરફરતી હતી. ગાડી થોડે આઘે ગયા પછી તેના ઘોડાને છોડી નાખવામા આવ્યા, અને ત્રદ્ધાણુ તેમજ ઉત્સાહી લોકો ચોમેરથી સ્વામીજીની ગાડીને વળગીને છેક ‘કારણ્યુન્ કેસલ’ નામક વિજાણ મકાન પયંત તેને બેચી

લાવ્યા, જ્યાં સ્વામીજીના ઉતારામટિની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી જે દિવસે સ્વામીજી મદ્રાસ પહોંચ્યા તેને વળતે દિવસે રવિવારની સાંજે મદ્રાસના લોકોની સ્વામીજીને સન્માન આપનારી સભા મહાન સમારોહપૂર્વક એકત્રિત થઈ હતી, અને સ્વામીજીને એ સભામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક માનપત્ર વાંચી સભળાવવામાં આવ્યું હતું એ માનપત્રનો અનુવાદ હવે પછી આપવામાં આવે છે

મદ્રાસનું માનપત્ર

પૂજ્યપાદ સ્વામીજી ।

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં ધર્મપ્રચારનું પવિત્ર કાર્ય કરી સ્વદેશની પવિત્ર ભૂમિમાં પધારતી વખતે અમે સર્વ મદ્રાસવાસી જનો, સમઘર્માવલંબી હિંદુજનો તરફથી આપનું હૃદયપૂર્વક સ્વાગત કરીએ છીએ રીતરિવાજ પ્રમાણે અભિનંદન કરવું જોઈએ એમ સમજીને માત્ર ઉપરચોટિયા ભાવથી કે દેખાદેખીથી અમે આપનો સત્કાર કરતા નથી, પરંતુ આપ ભારતના ઉચ્ચ ધાર્મિક આદર્શોને જગજહેર કરીને મહાન સત્યના પવિત્ર હિંદેશને ચરિતાર્થ કરવામાં સફલ થયા છો, અને તેમ કરીને માનવજાતિની આપે જે મહાન સેવા બજાવી છે, તેને માટે અમારી આત્મિક કૃતજ્ઞતાની ઉડી ધાગણી બતાવવાના હેતુથીજ અમે એકત્ર થયા છીએ અમેરિકાના 'ચિકાગો' શહેરમાં મહાન ધાર્મિક પરિષદ એકત્ર થવાની હતી ત્યારે કેટલાક આપણા ભારતવાસી બહુઓને પ્રમથ ઉત્ક્રાંતિ થઈ કે આપણા પ્રાચીન, ઉદાર અને પવિત્ર સનાતન ધર્મના મહાન સિદ્ધાન્તો અમેરિકાની સભ્ય પ્રજા સમક્ષ તેમજ એ પ્રજાદ્વારા વિશાળ પાશ્ચાત્ય જગત સમક્ષ સુચોગ્ય રીતે રજૂ કરવાની અને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, એજ પ્રમતે આપના પ્રથમ પરિચયનો અમને યોગ મળ્યો, અને વિવિધ પ્રજાઓના આજ સુધીના વિશાળ ઇતિહાસમાં જે સત્ય અનેક સમય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે તે સત્ય અર્થાત્ "આવશ્યક યોગ્ય સમય આવતા મહાપુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે," તેનું અમને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળ્યું જ્યારે હિંદુધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે એ ધાર્મિક મહાસભામાં હાજર થવાનું આપે સાહસ વહોર્યું, ત્યારે અમારામાંના ધણાપ્રજાઓને તરતજ જણાયું હતું, કે જે દિવ્ય શક્તિની આપને ઇશ્વર તરફથી અક્ષિપ્ત મળેલી છે, તેને યોગે હિંદુધર્મનું ગૌરવ જરૂર આપ જગજહેર કરી શકશો અને અમેરિકાની ચિર સ્મરણીય ધર્મ-મહાસભામાં સનાતન હિંદુધર્મનું પ્રતિનિધિત્વ આપ નિઃસંદેહ દીપાવી શકશો.

હિંદુધર્મના સનાતન સિદ્ધાન્તોને સરલ, સ્પષ્ટ, ઉગ્રજ્વલ તેમજ પરિપૂર્ણ સત્તાત્મકભાવે રજુ કરીને આપે એ ધાર્મિક મહાસભામાં અતિ અપૂર્વ અસર ઉત્પન્ન કરી છે, તેમજ પુરુષો અને સ્ત્રીઓની એક મોટી સંખ્યાને એ વિદેશી ભૂમિમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી આપ્યું છે કે ભારતની આધ્યાત્મિકતાના અનંત ઝરા માંથી નવું જીવન પ્રેરનારા, ચિરસ્થાયી પ્રેમ અને જીવનના પ્રવાહના જે અનેક ઝરણા વહી રહ્યા છે, તેના પુનીત જલનું પાન કરવાથી તેમના જોગાર્ધ પર માનવ-જાતિની જેટલી ઉકાંતિ થઈ છે તેના કરતાં અતિ વિશાલ, અતિ પવિત્ર અને સોળે કળાપૂર્ણ ઉન્નતિ સહજ સાધી શકાય તેમ છે વિશ્વના સમગ્ર ધર્મોમાં જે અનંત-હિંત એકવાક્યતા અને સમાનતા રહેલી છે, તેને ખાસ પ્રકટ કરનારો ઉદાર આર્ય સિદ્ધાન્ત જગતના સઘળા મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના પ્રતિનિધિઓની સમક્ષ રજુ કરી, તેના સર્વત્રેફ તારતમ્ય પ્રત્યે એ સર્વ પ્રતિનિધિઓનું લક્ષ્ય એ ચવામાટે અને આપના અત્યંત આભારી છીએ સત્યાગ્રહી, સંન્ય અને વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાન-ભૂષિત મનુષ્યો કદિ પણ એવો દુરાગ્રહ નથી દર્શાવતા કે, પવિત્રતા, ઉદારતા અને સત્યતા માત્ર કેાદ એક અમુકજ જાતિ, મડળ, મન-તવ્ય, સમગ્રદાય કે ધાર્મિક સંસ્થામાજ સમાઇ રહ્યા છે એવા જ્ઞાની પુરુષો એમ પણ નથી માનતા કે અમુક એકજ મત અથવા એકજ ફિલસૂફી આ જગતમાં ચિરસ્થાયી રહેશે, અને જગતના ખીજા બધા મતસ પ્રદાયો, દર્શનશાસ્ત્રો તેમજ ફિલસૂફીઓ સર્વથા વિલુપ્ત થશે તમારી પોતાની આશ્વાસનદાયિની ભાષામાં ભગવદ્ગીતાની હાર્દિક મધુર એક-તાનો જે સંપૂર્ણ વિકાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તદ્વત્સાર સમગ્ર ધાર્મિક જગત માત્ર પ્રભુપ્રાપ્તિનો એક અનંત પ્રવાસજ છે, અને તે પ્રવાસનો મહાન હેતુ વિવિધ પુરુષો અને સ્ત્રીઓની વિવિધ સ્થિતિ-ગતિદારા એકજ પગમ ધ્યેયરૂપ અતિમ સ્થાને પહોંચવાનો છે માત્ર એ એકજ મહાન પવિત્ર હેતુને પરિપૂર્ણ કરીને તમે એસી રહ્યા હોત તોપણ તમારા સમઘર્માવલખી હિંદુ બંધુઓ તમારા સત્કાર્યની અમૂલ્ય કિંમત સમજી હર્ષ પામત, પરંતુ તમારે ઉદાર હૃદય માત્ર એટલુજ કર્તવ્ય પૂર્ણ કરીને સંતોષ ન પકડતા, પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ધર્મોત્સાહથી આગળ વધ્યું છે પાશ્ચાત્ય જગતને આપે આધ્યાત્મિક જ્ઞાતિનો દિવ્ય સંદેશ પહોંચાડી ભારતના સનાતન ધર્મના સાત્વિક સિદ્ધાન્તોનો સમગ્ર માનવજાતિને પરિચય કરાવ્યો છે, તેમજ તેને નિત્યજ્ઞાન અને શાન્તિના સુખરૂપ મન્ત્રો પહોંચાડ્યા છે. ભારતનો વેદાન્તધર્મ તર્ક તેમજ યુક્તિની સામે વિશેષભાવે સમ્પ્રાધાન કરી શકે છે તેનું ઉચ્ચ પ્રમાણ આપવાનો આપે વિશેષ યત્ન કર્યો છે, તેને માટે આપને અમે હૃદય-પૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ એથી પણ વિશેષ મહત્ત્વનું કાર્ય એ છે કે આપણા ધર્મ અને દર્શનશાસ્ત્રના વિચારો સમગ્ર જગતમાં ફેલાવવામાટે જુદે જુદે સ્થળે

જાખાઓ સ્થાપીને, એ મહાન સસ્થા સ્થાપન કરવાનું મહાભારત કાર્ય ઉઠાવવાનો આપે સકલ્પ કર્યો છે જે મહાન કલ્યાણુકર સાહસમા આપે પોતાની સમગ્ર શક્તિ સમર્પણુ કરવાનો સકલ્પ કર્યો છે, તે કાર્ય આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોના કાર્યને અનુ સરવા જેવું, અને જે વિશાળ ધર્મના તમે મુખ્ય પ્રતિનિધિ છો તેને સર્વથા યોગ્ય છે, અને જે મહાન ગુરૂદેવે તમારા જીવનને દિવ્ય પ્રેરણા આપેલી છે, તેમને માટે પણ શોભારૂપ છે. એ સર્વોત્તમ મગલ કાર્યમા આપની સાથે જોડા-વાની ઈશ્વર અમને યોગ્યતા અને શક્તિ આપે એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક અમે આશા રાખીએ છીએ અમે છેવટે સર્વશક્તિમાન અને દયામય પરમાત્માની હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, જગદીશ્વર આપને દીર્ઘ આયુષ્ય અને સપૂર્ણ શક્તિ પ્રદાન કરીને, આપના ધર્મસેવાના પવિત્ર કાર્યને સ્થાપિત કરવા માટે સિદ્ધિ, ગૌરવ અને સફલતાના મુકુટથી વિભૂષિત કરે તથાસ્તુ

એ માનપત્ર પછી *ખેતડીના મહારાજ શ્રીમાન્ અજિતસિંહજી તરફથી તેમના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીએ અત્યંત લાક્ષિતભાવ અને આભારપૂર્ણ બીજું માનપત્ર વાચી સભળાવ્યું હતું

માનપત્રો વચાઇ રહ્યા પછી સ્વામીજી એ લવ્ય ખડમાથી ઉડીને પાછળ તૈયાર રાખવામા આવેલી એક ગાડીના ફાયબ્રોક્સ ઉપર ચડ્યા ઓછામા ઓછા દશ હજાર માણુસો એ ગાડીની આસપાસ એકત્ર થયા હતા એ બધા મનુષ્યો સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન બરાબર સંભળી શકતા નહિ હોવાથી સ્વામીજીની ગાડીની આસપાસ ધક્કમધક્કા કરી રહ્યા હતા જેથી ધોરણુસર સભાનો કાર્યક્રમ ચલાવી શકાય એમ નહિ હોવાથી સ્વામીજીએ ઉપરના માનપત્રોનો સંક્ષેપમા ઉત્તર આપીને પોતાના વિચારો વિસ્તારથી દર્શાવવાનું અન્ય સમયપર રાખ્યું હતું જે સંક્ષેપ ઉત્તર એ પ્રસંગે આપવામા આવ્યો હતો તેનો સારાશ હવે પછી આપવામા આવે છે

* ખેતડી, રાજપુતાનામા જયપુરથી આશરે ૮૦ માઈલને અંતરે આવેલું છે ત્યાંના રાજા શ્રીમન્નરેશ અજિતસિંહજી, સ્વામીજી અમેરિકા ગયા તે સમય અગાઉજ તેમના શિષ્ય થયા હતા સ્વામીજી મદ્રાસમા પધાર્યા છે, એવા સમાચાર મળતાજ ખેતડીનરેશ પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી મુન્શી જગમોહનલાલને સ્વામીજીના આસ સત્કાર નિમિત્તે ઉક્ત માનપત્રસહિત મદ્રાસ મોકલ્યા હતા

મદ્રાસના માનપત્રનો સંક્ષેપમાં ઉત્તર

મદ્રાસવાસી માયાળુ મહોદયગણ !

એક કહેવત છે કે, “આદર્શ અધૂરા રહે, હરિ કરે સો હોય” આજના માન-પત્રનું તેમજ તેના પ્રત્યુત્તરનું કાર્ય ઇંગ્રેજ પદ્ધતિથી ચલાવવાની પ્રથમ ધારણા હતી, પરંતુ ઇશ્વરને એ ધારણા નામજુર હતી જેથી પ્રખલ ઇશ્વરીવિદ્વાનુસાર આજનું કાર્ય જુદીજ રીતે સંપાદન થાય છે ગીતાના પ્રસંગની પેઠે રથ ઉઠાવડીને આમતેમ વિખરાએલા શ્રોતાજનો આગળ મારૂ કથન સંભળાવવાનો યોગ મળ્યો છે, આવી જુદીજ રીતે ભાષણ આપવાનો પ્રસંગ મળવામાટે હું ઇશ્વરનો આભાર માનું છું આ પ્રકારવડે વાણીને વિશેષ ઉત્તેજન અને જોર મળે છે, અને મારે તમને જે કહેવાનું છે, તે હું વિશેષ જુસ્સાથી અને વિશેષ ઉત્સાહથી કહી સંભળાવું છું. મારો અવાજ આ વિશાળ જનસમુદાયમા સર્વને કાને પહોંચી શકશે કે કેમ, તે હું જાણતો નથી, છતાં મારાથી બનશે તેટલો યત્ન કરવામા હું કશી કસર નહિ રાખું આવી અતિ વિશાળ સભાને ખુલ્લી જગ્યામા વ્યાખ્યાન સંભળાવવાનો મને આ પહેલોજ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે શરૂઆતમા મારે ઉપહારના ભારથી નમેલા હૃદયપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે, કોલમ્બોથી આરબીને છેક આજ સુધી મારાપ્રત્યે જે આશ્ચર્યકારક ક્રિયા અને પ્રેમ દર્શાવવામા આવ્યા છે, અને જે અપૂર્વ ઉત્સાહભર્યા આનંદથી અને હૃદયના ભાવથી મારૂં સર્વત્ર સ્વાગત કરવામાં આવે છે, તેટલા બધા સન્માન અને સત્કારની મને સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી મેં અનેક સ્થળે જણાવેલા સત્યની એથી વિશેષ પ્રુષ્ટિ થાય છે એ સત્ય અનુસાર પ્રત્યેક જાતિનું જીવનતત્ત્વ ખાસ અમુક વિશેષ આદર્શના ઉપર આધાર રાખે છે પ્રત્યેક પ્રજા અથવા જાતિને માટે તેણે પોતે નક્કી કરેલો તેનો પોતાનો અમુક આદર્શ અને તે આદર્શને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ હોય છે, અને તેજ માર્ગે પોતાના ખાસ આદર્શને લક્ષમા રાખી પ્રત્યેક પ્રજા પ્રગતિ કરે છે ભારતવાસીઓનો ખાસ આદર્શ અને માર્ગ તેમના પોતાના ધર્મમાજ સમાએલો છે, કેમકે ધર્મજ ભારતનું જીવન છે જગતના ખીજ દેશમા ધર્મ પણ ખીજ અનેક કાર્યોના જેવું એકાદ સામાન્ય કાર્યજ ગણાય છે દાખલા તરીકે ઈંગ્લાંડમાં ધર્મ તેમની પ્રજાની રાજનીતિનો એક સામાન્ય વિભાગજ મનાય છે અંગ્રેજ ધર્મસંસ્થા ઇંગ્લાંડના રાજકર્તાઓના અધિકારમા છે, જેથી પોતાના દેશની રાજ્યસત્તાએ સ્વીકારેલી ધર્મસંસ્થા તરીકે ત્યાંના બધા લોકો તેનું પાલન પોષણ કરે છે અને તેને સહાય કરે છે પ્રત્યેક ગૃહસ્થ તેમજ સન્નારી એ ધર્મસંસ્થામા સામીલ થવાજ જોઈએ, એવી સામાન્યત આશા રાખવામાં આવે છે, કેમકે એ પણ એક સંબંધતા અને

ગૃહસ્થાધર્મુ લક્ષણ ગણાય છે બીજા દેશોમા પણ તેમની ધર્મભાવના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રભુપ્રિય આદર્શોને આધીન હોય છે દરેક પ્રજામા અમુક પ્રયત્ન શક્તિનું દર્શન થાય છે કોઇ પ્રજામા રાજનીતિરૂપે, કોઇ પ્રજામા બુદ્ધિશક્તિરૂપે, કોઇમા વિદ્યા-ચર્યારૂપે, કોઇમા વિજ્ઞાન અથવા શાસ્ત્રની ઉન્નતિરૂપે, કોઇમા સુદ્ધનીતિરૂપે અને કોઇમા વ્યાપારનીતિરૂપે એ રીતે પ્રત્યેક પ્રજાની શક્તિ વિકાસ પામે છે એવો જો ખાસ આદર્શ પ્રત્યેક પ્રજાના મુખ્ય આધારરૂપ હોય છે, તેમાંજ એ પ્રજાનું જીવન અને પ્રાણુ સમાપ્ત રહે છે, અને તે આદર્શમાંજ એ પ્રજાના હૃદયનો ચક્ર-કાંટ સાબળવામાં આવે છે એવી ભિન્ન આદર્શવાળી પ્રજાને માટે ધર્મ તો માત્ર ગૌણ આભૂષણ અને અનેક બાહ્ય સાધનોમાના એકાદ સામાન્ય સાધનરૂપજ ગણાય છે, પરંતુ અહીં ભારતમા તો માત્ર ધર્મજ પ્રજાના હૃદયનું ખાસ મર્મ-સ્થાન છે ધર્મજ ભારતનો આત્મા અને પ્રાણુ છે અહીંની પ્રજાનો લબ્ધ પ્રાસાદ ધર્મના મુખ્ય અને પ્રયત્ન પાયાઉપરજ ઉભો કરવામા આવેલો છે અહીં રાજ-નીતિ, ત્રિવિધ શક્તિ અને વિદ્યા-બુદ્ધિની ચર્યા ગૌણ તેમજ ધર્મના કરતાં ઉત્તરતી પક્તિની ગણાય છે કેમકે ભારતનું એક માત્ર કાર્ય, ભારતનો સર્વથી મહાન વિચાર અને ભારતનોકાનું પ્રાણાધારરૂપ સુકાન માત્ર ધર્મજ છે * * *

* * * માત્ર એક ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાજ તેના જીવનનું મુખ્ય અવલમન છે તેના આધાર ઉપરજ ભારતવર્ષ આજસુધી જીવતું રહ્યું છે, અને જિતિ તેમજ આત્માદી પામ્યું છે ભવિષ્યમા પણ તેનીજ સહાયતાવડે ભારત પોતાનું જીવન ધારણ કરી શકશે

જગતની બધી પ્રજાઓ પોતાપોતાના આદર્શો અથવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાટે દિનરાત મથી રહી છે ભારતવર્ષ તેમાના એક પ્રશ્નની પાછળ મથી રહ્યો છે, અને જગતની બીજી બધી પ્રજાઓ બીજા પક્ષ અને બીજા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરે છે એ બન્નેમાથી કોનો વિજય થશે ? કયી જાતિ દીર્ઘ જીવન ભોગવશે ? એવું કયું તત્ત્વ અથવા કાર્ય છે કે જેને યોગે એક પ્રજા ચિરકાલ જીવી શકે ? આ સસારના જીવનસગ્રામમાં પ્રેમનો જય થશે કે તિરસ્કારનો ? સદ્ભાવ વધારે ટકી રહેશે કે અસદ્ભાવ ? ભોગવિલાસનો જય થશે કે ત્યાગનો ? જડ તત્ત્વ વધારે જીવન ભોગવશે કે ચૈતન્ય ? જે સમયનો ઇતિહાસ પણ નથી મળી શકતો એવા દૂર દૂરના જૂતકાળમા આપણા પવિત્ર પૂર્વજોએ એ બાબતો સમજી જે જે સિદ્ધિઓ બાંધ્યા છે તેમાંજ આપણો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે પ્રાચીન દત્તકથાઓ પણ જે જૂતકાળના પ્રગાઠ અધિકારને ભેદી શકતી નથી, તેવા અતિ પ્રાચીન સમયે આપણા ગૌરવભૂષિત પૂર્વજોએ જીવનનાં મહાન પ્રશ્નને હાથ ધર્યો હતો અને તેનો ઉકેલ

આપ્યો હતો પોતાની માન્યતા તેમજ સિદ્ધાંતોને સમગ્ર જગત આગળ પૂરવાર કરી આપી તેના સમયમા કોઇને કોઇ પણ શકા હોય તો તેનું નિવારણ કરવાનો તેમણે અખડ દાવો ધર્યો હતો. પોતાના સત્ય સિદ્ધાંતોને કંઈ પણ અશે અસત્ય માનતા હોય તેમને પોતાના સશયનું નિવારણ કરવાને માટે તેમણે સમગ્ર જગતને આમત્રણ પાઠવ્યા હતા. તેમની સત્યતા ઉપર એ સમયે કોઈ કશો પણ આરોપ મૂકી શક્ય ન હતો આપણા પૂર્વજોનો એ સિદ્ધાંત ત્યાગ, પ્રેમ, દાન, પરહિતમાં સર્વસ્વ સમર્પણ અને સંપૂર્ણ નિર્ભયતામા સમાએલો છે કોઈ પણ પ્રજાને એજ સદ્ગુણો લાભો સમય ટકાવી રાખે તેમ છે સર્વત્ર વિજય મેળવવાની એજ સદ્-ગુણોમા શક્તિ છે તુચ્છ વિષયસુખોનો અને ઇદ્રિયોના ભોગવિલાસની વાસનાનો સર્વથા ત્યાગ કરનારી પ્રજાજ ચિરસ્થાયી અથવા દીર્ઘજીવી થઈ શકે છે માનવ-જનિતો ઇતિહાસ તેની ખુશિનાં અનેક દ્રષ્ટાંત આપણી આખ સામે ગળું કરે છે દરેક સૈકામા ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, અનેક નવી નવી જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈને જોમાસાના પતંગીઆની પેઢે ક્ષણભર પોતાનો પ્રભાવ ખતાવી પાછી વિનાશ પામી છે શૂન્યમય સ્થિતિમાથી તેઓ ઉત્પન્ન થએલી હોય છે, થોડા દિવસમા તેઓ પાપમય ક્રીડા કરે છે, અને ક્ષણમા પાછી પીગળીને શૂન્યમા મળી જાય છે માત્ર આ મહાન અલૌકિક બલવાળી હિન્દુપ્રજાજ અનેક તુચ્છ નોકાનો, પ્રબલ આપત્તિ અને ભય, તેમજ જુદી જુદી કર્ણાજનક સ્થિતિ કે જેવી સ્થિતિ આ જગતમા ખીજ કોઈ પણ પ્રજાને ભોગવવી નહિ પડી હોય, તેમા સપડવા છતાં દારૂ વિદેશી ઝગાવાતને સહન કરતી આજસુધી સજીવન અડગ ઉભેલી છે કારણ કે એ પ્રજાએ ત્યાગનો મહામત્ર સ્વીકાર્યો છે, આત્મત્યાગના ઉજ્જવલ પક્ષનું અવલખન કર્યું છે નકકી માન્યો કે આત્મત્યાગ વિના કદિ ધર્મનું રક્ષણ કરી શકાતું નથી.

યુરોપ જીવનના પ્રશ્નો ખીજ નિશ્ચય નિવેડો કરવા ચાહે છે સારા-માડા કોઈ પણ ઉપાયવડે મનુષ્ય કેટલા બધા પદાર્થો અને બળ પ્રાપ્ત કરી શકે, એજ તેની પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે યુરોપનો મત્ર આત્મત્યાગ નથી, પણ તેનો પોતાની ઉન્નતિનો મૂળ મત્ર હરિકાઈ, યડાચાડસી, દ્રેષ અને દયા કે લાગણી વગરની શુષ્ક સ્પર્ધાજ છે આપણું ઉન્નતિનું ધોરણ વર્ણાશ્રમધર્મદારાજ છે, જેને યોગે દ્રેષ ભરેલી હરિકાઈ અથવા ઇર્ષ્યા અનાયાસે દૂર થાય છે સર્વ બડખાર શક્તિઓને એ ધર્મ અકુશમાં રાખે છે, નિર્હયતાનો નાશ કરે છે, અને પોતાની ઉદાર, સરલ તેમજ અસ-દ્વિગ્ધ પદ્ધતિદારા મનુષ્યના રહસ્યમય જીવનમાં જીવાત્માના ઉન્નતિમાર્ગને સરલ, સુખરૂપ તેમજ શાન્તિમય બનાવી દે છે.

આવી રીતે પ્રખર લાધાર્માં સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું, પણ આસપાસ એકઠી મળેલી હજારો લોકોની બીડમા એટલો બધો કોલાહલ અને ગડબડ મચી

રહ્યા હતા કે ભાષણુ ખરાખર સંભળાઈ શકતુ નહોતુ, એથી તેમણે છેવટના નીચે મુજબના શબ્દો કહીને પોતાના વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ કરી

પ્રિય મિત્રો ! તમારો અદ્ભુત ઉત્સાહ અને ઉજળતો આનંદ જોઈને મારું હૃદય અતિ પ્રસન્ન થાય છે. આજનો સમારોહ ધણીજ અસાધારણ અને અદ્ભુત જણાય છે એવો પ્રબલ ઉત્સાહજ આપણી નસોના લોહીને ગરમ બનાવી કર્તા. અમાર્ગમા પ્રેરણે માત્ર એ ઉત્સાહને ચિરસ્થાયી કરવાની જરૂર છે. યત્નપૂર્વક તેને હમેશા જાળવી રાખો એ પ્રબલપ્રેમ અને ઉત્સાહના અગ્નિને કદિ પશુ ખૂટાઈ જવા દેતા નહિ. આપણી પુણ્ય ભારતભૂમિમા આપણે અનેક મહાન કાર્યો કરવાના છે એ કાર્યો સિદ્ધ કરવામાટે તમારી સહાયતા, લાગણી અને આવાજ ઉત્સાહથી ભરેલી સહાનુભૂતિની જરૂર છે. આવા ઉત્સાહ અને કૌલાહલમા શાન્તિથી સંજાનુ કાર્ય ચાલવુ સંભવિત નથી, માટે મારું બોલવુ પૂરું કરતી વખતે હું ફરીથી તમારી દયાભરેલી લાગણીમાટે તેમજ તમારા ઉત્સાહભરેલા સ્વાગત માટે અત કરણપૂર્વક તમારો આભાર માનુ છું. બીજો શાન્ત સમય મળશે ત્યારે આપણે લવિષ્યના કાર્યમાટે વિસ્તારથી વિચાર કરીશું, અને ઉપયોગી વિચારોનો પરસ્પર વિનિમય કરીશું. મારા પરમ મિત્રો ! આજને માટે તો હું તમારી વિદાય લઉં છું.

* * * * *

મારા યુદ્ધની વ્યૂહરચના

(મદ્રાસના વિઠ્ઠોરીઆ હોલમા આપાએણ વ્યાખ્યાન)

ગયે પ્રસંગે લોકોની અત્યંત બીડ થવાથી મારું કથન હું પૂર્ણ કરી શક્યો નહોતો, તેથી આજે પ્રારંભમાજ હું મદ્રાસનિવાસી બધુઓનો તેમણે મારા પ્રત્યે બતાવેલી દયા, મમતા અને પ્રીતિને માટે હૃદયપૂર્વક આભાર માનુ છું. માન-પત્રોમા મારે માટે જે સુદર વિશેષણો વાપરવામા આવ્યા છે તેને માટે આપ સર્વનો કયા શબ્દોમા આભાર માનવો, તેની હું કદપના કરી શકતો નથી. પ્રભુ મને એ બધા ઉદાર, સુદર અને દયાભરેલા વિશેષણોને યોગ્ય થવાનું અને સમગ્ર જીવન સ્વધર્મ તેમજ સ્વદેશની સેવા કરવાનું સામર્થ્ય આપે.

ભદ્ર મહાશયો !

મારામા અનેક દોષો હોવા છતાં હું ધારું છું કે મારામાં કંઈક નિડરતાનો અને સાહસનો ગુણ છે. પશ્ચિમને મારે ભારતનો સંદેશ પહોંચાડવાનો હતો. ઇશ્વર તરફથી મને એ કાર્ય સોંપવામા આવ્યું હતું. મેં નિડરતાથી એ સંદેશ અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડના લોકોને સંભળાવ્યો છે. આજનો વિષય થઈ ક્યાં પહેલા હું

તમને બધાને એવીજ નિહરતા અને સાહમથી થોડા શબ્દો કહેવા માગુ છું કેટલોક સમય થયા મારી પ્રવૃત્તિમા વિદ્ય નાખવાના કેટલાક પ્રયત્નો થાય છે મારી આસ પાસ એવી તળવીંને થતી જણાય છે કે જેથી હું આગળ વધી ન શકું જે નેમનાથી અને તો તેઓ એકદમ મને પીલી કચરીને મારી હયાતીજ નાશુદ કરી નાખે । પરન્તુ પ્રભુની કૃપાથી એ બધી પેરવીએ નિષ્ફળ નિવડી છે એવા પાપી પ્રયત્નો ધણે ભાગે નિષ્ફળ જાય છે લગભગ છેલ્લા ત્રણ વર્ષ થયા મારા વિષે કેટલીક ગેરસમજ ફેલાએલી છે, પરતુ હું દૂર વિદેશમા હોતો ત્યાં સુધી જ્ઞાતિ ધાગણુ કરીને મૂગોજ રહ્યો હોતો, જાણે હું જાણતોજ ન હોઉં તેમ એક શબ્દ પણ એ બામતમા આજ સુધી બોલ્યો નથી, પણ હવે મારી માતૃભૂમિના જોળામા આવી પહોંચ્યા પછી સ્વદેશની સપાટીપર ઉભો ગઈને, એ બામતમા મારા તરફથી ખુલાખાના થોડા શબ્દો કહેવાની મને જરૂર જણાય છે મારા એ શબ્દોનું શુ પરિણામ આવશે, એથી તમારા મનમા મારા માટે શા વિચારો ઉત્પન્ન થશે, તમારા હૃદયપર એ શબ્દોની શી અમર થશે, તેની મને કશી પણ ચિંતા નથી એવી ચિંતા કે ભીતિ રાખે તે સન્યાસીજ નથી ચાર વર્ષ અગાઉ હાથમાં દડ-કમડન લઈને સન્યાસીના વેશે મેં તમાગ શહેરમા પહેલવહેલો પ્રવેશ કર્યો હોતો હતો પણ હું તેજ સન્યાસી છું, અને વિજ્ઞાન દુનિયા મારી સામે ખુલ્લી છે વિરોધ પ્રસ્તાવવિના હવે હું માફ થયન શરૂ કરું છું

પહેલા તો મારે “ થિયોસોફિકલ સોસાયટી ” ના સભ્યમા થોડા શબ્દો કહેવાના છે તે સસ્થા તરફથી આજસુધી ભાગતના ક્ષેત્રમા કંઈક સારું કામ થયું છે, અને તેને માટે એ સસ્થાને અને વિશેષ કરીને મીસીસ બીસેટનો ધણો આભાર થયો છે મીસીસ બીસેટ મળ્યા હું જે કંઈ અલ્પ-સ્વલ્પ જાણુ છું તેપરથી હું માનુ છું કે એ પરાપકારી બાઇ આપણા પવિત્ર દેશની નિષ્કામ શુભચિન્તક છે, અને તે દેશની ઉન્નતિ કરવાને પોતાનાથી બની શકે તેટલો પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તેના એ પુણ્યપ્રયત્નમાટે હિંદને પ્રત્યેક સુપુત્ર તેના અત્યંત આભારી છે, અને પ્રભુ તેનાપર તેમજ તેના મળ્યાઓપર શુભાશીર્વાદ વગસાવે, પરતુ આ એક વાત છે, અને થિયોસોફીકલ સોસાયટીમા જોડાવું એ તેનાથી છેક જુદીજ વાત છે સદ્ભાવ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, પ્રેમ, પ્રજ્ઞામા એ એક વસ્તુ છે, અને બીજાનું મતવ્ય કરી પણ વિચાર, તર્ક કે ચર્ચાવિના આખો મીચીને મૂંઝે મોંઝે કચુલ કરી લેવું એ બીજી વસ્તુ છે આજકાલ ચારેમેર એવી વાત ફેલાવવામા આવી છે કે અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડમા હું જે કંઈ કાર્ય સંપાદન કરી શક્યો છું, તેમા મને એ મસ્થા તરફથી મુખ્ય મદદ કરવામા આવી છે । હું તમને સ્પષ્ટ જણાવુ છું કે એ વાતમા એક શબ્દ પણ સત્ય નથી એ બધા

કપોલકલ્પિત ગપાટાજ છે મતભેદ હોવા છતાં આપણે સહાનુભૂતિ દર્શાવવાના, પરસ્પર સાંગી લાગણી ધરાવવાના અને સહાય કરવાના ઉદાર વિચારો સખધી આ જગતમા લાખાં લાખાં લાપણો સાલળીએ છીએ એ બધી સારી વાત છે, પરંતુ અનુભવમા આપણે શુ જોઇએ છીએ ? ન્યાસુધી એક મનુષ્ય ખીજ મનુષ્યના બધા વિચારોને માની તેનો મતાનુયાયી બની રહે છે, ત્યાંસુધીજ તેના તરફ ખીજ મનુષ્યની સહાનુભૂતિ કે લાગણી રહે છે એ મનુષ્યે પોતાનો જરાપણુ મતભેદ બતાવ્યો કે થઇ ચુક્યુ ! એ સહાનુભૂતિ તરતજ પાખો ફક્કડાવીને ઉડી જાય છે ! લાગણી લાકડાપર લટકી રહે છે ! પ્રેમ અને બ્રાતૃભાવ એકાએક અદશ્ય થઇ જાય છે !

કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે જેમને પોતપોતાના ધારી રાખેલા ક્ષેત્રમા પોતાનો સ્નાર્થ સાધવાનો હોય છે કોઇપણુ દેશમા એવા લોકોના સ્વાર્થને કોઇ પણ પ્રકારની અડચણુ આવે છે, ત્યારે તેમના અત કરણો બળવા લાગે છે તેમના ઇર્ષ્યા અને દ્રેષભાવ એટલા બધાં વધી પડે છે કે શુ કરવુ કે શુ ન કરવુ તે તેઓ જાણી શકતા નથી ! ગરીબ હિંદુઓ ન્યારે પોતાને હાથેજ પોતાનુ ધર સ્વચ્છ કરવા લાગ્યા છે, ત્યારે તેમા ખ્રિસ્તી પાદરીઓની શી હાનિ થાય છે, તે કઇ સમજી શકાતુ નથી તેમનાથી ખીજ જાતિના આત્મસુધારણુના પ્રયત્નો પણુ સહી શકાતા નથી હિંદુઓ પોતાની જાતિના સુધારામાટે ખરા અત કરજુથી પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા છે, તેમા બ્રહ્મોસમાજ અથવા ખીજ કોઇ પણુ સુધારા-મમાજનુ શુ બગડે છે ? તેઓ શામાટે હિંદુસુધારકોનો વિરોધ કરે છે ? તેઓ શામાટે આવી હિતકારક હીલચાલના કદા શત્રુઓ બની જાય છે ? હુ પૂછુ છુ કે આની દુશ્મનાવટ શામાટે ? તેમનો દ્રેષ, તેમની ઇર્ષ્યા અને તેમનો તિરસ્કાર એટલુ બધુ પ્રબળ કેપ ધરી ખેડા છે કે તેતુ કારણુ પૂછવાનો અથવા તે આખત કશો પ્રશ્ન કરવાનો યત્ન પણુ વ્યર્થજ નિવડે છે આજથી ચાર વર્ષ અગાઉ ન્યારે મારા જેવો એક અજાણ્યા, નિર્ધન, અસહાય, મિત્ર વગરનો તેમજ અહીંથી કોઇ સદ્ગૃહસ્થના પરિચય પત્ર વગરનો એકલો અટુલો ગરીબ સન્યાસી, વિજ્ઞાન જળસિંધુની-સાત સમુદ્ર અને સીતેર નદીઓની પેલીપાર આવેલા દૂરદૂરના અમેરિકા દેશ તરફ જવાને તૈયાર થયો હતો, જે વિજ્ઞાન દેશમા માગે કોઇ પરિચિત કે મિત્ર નહોતો, તે દેશમા વસનારા પાતાળવાસી લોકોને પ્રભુનો પવિત્ર સદેશો પહોંચાડવાને અહીંથી પ્રયાણુ કરતો હતો, એ વખતે એકવાર હુ આ દેશની થિયો મોશીકથ સોસાઈટીની એક શાખાના અગ્રેસરને મળવા ગયો હતો એ વખતે સ્વાભાવિક રીતેજ મે ધાર્યુ હતુ કે તે અગ્રેસર હિંદો હિતચિતક અને અમેરિકાનો રહેવાસી હોવાથી જરૂર ત્યાના કોઇ સદ્ગૃહસ્થ ઉપર મને એકાદ પરિચયપત્ર

અથવા બહામણપત્ર લખી આપશે, તો અળપશ્યા પ્રદેશમાં એ પત્ર મને ધણો મદદરૂપ થઈ પડશે હું જ્યારે મળવા ગયો ત્યારે તેમણે મને પૂછ્યું કે - “ તમે અમારી સસ્થામાં સહાયક તરીકે દાખલ થશો ? ”

મેં ઉત્તર આપ્યો - “ ના, હું કેવી રીતે તમારી સોસાયટીમાં દાખલ થઈ શકું ? મામાઈની સાહ્યોત્થામાં અને મારા સાહ્યોત્થામાં કેટલોક મતભેદ છે, અર્થાત્ હું લાચાર છું ” મારા આ જ્ઞાપ્તો સાંભળીને તરતજ તેમણે મને જણાવ્યું કે - “ હું દિલ્લીમાં છું હું તમારા માટે કંઈ પણ કરી શકું તેમ નથી । ” થિયોસોફિકલ સોસાયટી તરફથી જો મને કંઈ પણ સહાય કરવામાં આવી હોય તો તે આટલી જ હતી શું આ રીતનું વર્તન તે મને માર્ગ આપ્યો કહેવાય ? જો કોઈ થિયોસોફિકલ બંધુ આ સહાયમાં હાજર હોય તો હું તેને આગ્રહથી પૂછું છું કે, શું આ મદદ આપી કે માર્ગ કરી આપ્યો કહેવાય ? અસ્તુ તમે બધા જાણો છો તેમ અહીં મદ્રાસના કેટલાક મિત્રોની મદદવડે હું અમેરિકા પહોંચ્યો હતો એ મિત્રોમાંના ધણીખરા તો અહીં હાજર છે, માત્ર તેમાંનો એક મુખ્ય મિત્ર અહીં દેખાતો નથી તે મિત્ર શ્રી જર્જીસ સુપ્રામણ્ય આચર છે એ સદ્ગૃહસ્થ મારા મુખ્ય સહાયક હતા તેમના અનંત ઉપકારના બોજ તળે હું સદાય દુખા એલો છું તેઓ આ સહાયમાં અત્યારે હાજર નથી એ મહાપુરૂષના પ્રત્યે અહીં હું મારી સંપૂર્ણ કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરું છું એ સત્પુરૂષના હૃદયમાં દિવ્ય પ્રતિભાનો પ્રકાશ હમેશા જળહળી રહેલો જણાય છે મારા આજીવનના જીવનમાં, મેં તેમના જેવા સાચા ને વિશ્વાસપાત્ર મિત્રો બહુ જોયા જોએલા છે તેઓ ઉદારચિત્ત, નિખાલસ, નિસ્વાર્થી અને હૃદયના સાચા મિત્ર છે ગરીબ ભારત-માતાના તેઓ એક ખરેખરા મુખ્ય છે એમની તથા મદ્રાસના બીજા કેટલાક મિત્રોની મદદથી હું અમેરિકા જઈ પહોંચ્યો એ વખતે મારી પાસે બહુ જ થોડા પૈસા બચ્યા હતા અમેરિકાની મહાન ધર્મપરિપક્વ ભરાવાને હજી કેટલાક મહિનાની વાર હતી એ દરમિયાન મારા પૈસા, અમેરિકા જેવા ધનિક અને ખર્ચાળ દેશમાં કેટલો વખત નબી શકે ? ખર્ચાતુ પ્રમાણ ત્યાં આપણા દેશથી ધણું વિશેષ છે શિયાળો નજીક આવી પહોંચ્યો, અને મારી પાસે તો માત્ર ઉનાળામાં ઉપયોગી થાય એવા થોડા પાતળા વસ્ત્રો જ હતા એક દિવસ ઠંડીથી મારો હાથ એકાએક અકડાઈ ગયો । શિયાળાની સહન ન કરી શકાય એવી કડકડતી ઠંડીમાં, અપરિચિત લોકોથી વસેલા પરદેશમાં પૈસા વિના શું કરવું ? હું એ વખતે લાચાર થયો હતો શું કરવું તે મને સમજાયું નહિ હું ભિક્ષા માગવા જાઉં તો તરતજ મને પકડીને જલમાં મોકલી દેવામાં આવે । મારા ખીસામાં હવે માત્ર છેલ્લા થોડાં જ ડાલર રહેલા હતા મેં એ વખતે મારા મદ્રાસના મિત્રોપર મદદને માટે

તાર ક્યો આ હકીકત થિયોસોફિકલ સોસાઇટીના મેમ્બરોના જાણવામા આવી તેમાનો એક સભાસદ પોતાના એ વખતના એક પત્રમાં લખે છે કે -“ હવે એ સેતાનતુ મોત નજીક આવેલું જણાય છે પ્રભુ આપણું રક્ષણ કરે ।”

કેવી સરસ લાગણી ? શુ આ રીતેજ મને રસ્તો કરી આપવામા આવ્યો હતો કે ? જો એ સરથા તરફથી મને મારા પ્રવાસ સમયે દશી પણ સહાનુભૂતિ મળી હોય તો તે આ પ્રકારનીજ હતી ।

આ બધી હકીકત બહાર પાડવાની મારી બીલકૂલ ઇચ્છા નહોતી, પરંતુ જ્યારે મને મદદ કરવાની મોટી મોટી વાતો અને સોસાઇટીએ બતાવેલી સહાનુભૂતિના મહાધ્વનિ ઠામ ઠામ પડી રહ્યા છે, ત્યારે એ બધામા કેટલું સત્યાસત્ય છે, તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવા ને જાણવામાટે મારા જે દેશવાસી બહુઓ આગ્રહ છે, તેમની તૃપ્તિને માટે મારે દિલગીરી સાથે નિરુપાયે જણાવવું પડે છે ત્રણ વર્ષના લાંબા સમયસુધી મે મારા મોતે એ વિષયને માટે તાણું મારી રાખ્યું હતું કોઇને પણ અપકાર પ્રકટ કરવામા મૌનનેજ મે મારો મુદ્દાલેખ બનાવી ગમ્યો છે, પણ આજે આ હકીકત મારા નિયમને ફૂટીને અચાનક બહાર નીકળી આવી છે ! થિયોસોફિકલ સોસાઇટીની સાથે મારો હિસાબ એટલેથીજ પતી જતો નથી ચિકાગોની મહાન ધર્મ પરિષદના સભામડપમાં કેટલાક થિયોસોફિસ્ટ બહુઓ મારી નજરે પડ્યા તેમની સાથે વાતચિત કરવાની અને મળવાહળવાની મને ઇચ્છા થઈ હું તેમની પાસે ગયો, પણ એ વખતે તેમના મ્હેરાબિર મારા પ્રત્યેના જે પ્રત્યક્ષ તિગ્રહકાર સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતો, એ બાબતનું મને પૂરેપૂરું સ્મરણ છે. જાણે તેઓ મૂઝે મોઝે મારી અવગત કરીને કહેતા હોય કે -“ આ દેવતાઓના દરબારમા તમારા જેવા ક્ષુદ્ર કીડાઓનું શુ કામ છે ? ” આવી રીતની ઉદારતા થીજ થિયોસોફિકલ સોસાઇટીએ મને ત્યાં માર્ગ કરી આપ્યો હતો । ત્યારપછી એ મહાન ધર્મસભામા મારું નામ અને કામ આગળ આવ્યા અને મારે માટે ઠેકઠેકાણે કીર્તિવાદ સંભળાવા લાગ્યો, ત્યારથીજ મારે માટે પ્રબળ પ્રયાસ શરૂ થયા ! પ્રચંડ કામ ચારલાય ! હું જે જે ગામમા, જે જે સ્થળે જતો, ત્યાં ત્યાં થિયોસોફિસ્ટો અને દયાવી દેવાને પોતાનાથી અને તેટલા પ્રયત્નો કરતા ત્યાંના બધા થિયોસોફિસ્ટ લાઇઓને મારાં લાપણો સાંભળવાની ખાનગી રીતે મનાઇ કરવામા આવી હતી, કેમકે મારાં લાપણો સાંભળીને કદાચ તેમના મન બદલાઇ જાય અને થિયોસોફિકલ સોસાઇટી તરફની તેમની લાગણી વિનાશ પામે તો ! તેમને તેમજ ખ્રિસ્તી પાદરીઓને એવો બહુ લાય હતો

સોસાઇટીના એસોટેરિક (ગુપ્ત) વિભાગનો એવોજ મત છે કે જે જે સભાસદો એ ગુપ્તમંડળમા દાખલ થાય તેમને માત્ર કુતકુમ્મી અને મોરિયા જેવા મહાન વિ. ૫

તમાઓ તરફથીજ શિક્ષણ મળવું જોઈએ બીજા પાસેથી તેમનાથી શિક્ષણ લઈ શકાયજ નહિ । એ બંને મહાત્મા કેવા છે અને તેઓ ક્યા નિવાસ કરે છે એતો પ્રશ્ન જાણે । પણ તેમની અદૃશ્ય રહેલી શક્તિ તેમના દૃશ્ય પ્રતિનિધિઓ મી. જ્જન અને મિસીસ બીસેન્ટના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના શ્રદ્ધાળુ શિષ્યોને શિક્ષણ આપવાનું કામ કરતી । આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જે કોઈ મનુષ્ય એ ગુપ્તમંડળમાં દાખલ થાય તેણે પોતાની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરી, સોસાઇટીને સંપૂર્ણ બાવે પોતાનું આત્મસમર્પણ કરવું પડે છે અવશ્ય મારાથી આવું કોઈ કળે થઈ શકે તેમ નહોતું ક્ષુદ્ર અને ક્ષણિક સામારિક સુખ-સમવડને ખાતર પોતાની સ્વતંત્ર આત્મશક્તિ અને વિચારશક્તિ વેચી દેવાનું મારાથી કદિ પણ બની શકે તેમ નહોતું. જે મનુષ્ય એવી રીતે પોતાની આત્મ-સત્તા પારકા હાથમાં વેચવાને તૈયાર થાય છે, તેને હું હિંદુ પણ કહી શકું તેમ નથી

ત્યારપછી થિયોસોફિકલ સોસાઇટીના પોતાના મંડળમાં ગડબડ ચાલુ થઈ મી. જ્જન અને મિસીસ બિસેન્ટ વચ્ચે વાઘો પડ્યો છેવટે બંને છૂટા પડ્યા । સ્વ. મી. જ્જનને માટે મને ઘણું માન હતું તેઓ એક ગુણવાન, સરલ, નિષ્ક-પટ્ટી અને શ્રદ્ધાપાત્ર સદ્ગુહસ્થ હતા. મારા મત પ્રમાણે થિયોસોફિકલ સોસાઇટીના તે સર્વથી ઉત્તમ પ્રતિનિધિ હતા જ્યારે મી. જ્જન અને મિસીસ બિસેન્ટ બંને જણા એવોજ દાવો કરે છે કે, તેમના પોતપોતાના મહાત્મા ખરા છે, ત્યારે તેમની વચ્ચે કેવી રીતનો વધો ઉઠ્યો છે, અને શી ગડબડ ચાલે છે, તેની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળે મને વાજબી નથી જણાતું તેઓ બંને પોતપોતાના મહાત્માનો ઉપ-દેશ સત્ય હોવાનો દાવો કરે છે । વળી વિશેષ આશ્ચર્ય તો એજ છે કે તેમનો બંનેનો દાવો અને વાઘો એકજ મહાત્માને લઈને ચાલે છે । એકજ મહાત્માનાં એ બંને ઉપાસક છે, એ મહાત્માની આરા પ્રમાણેજ તેઓ બંને કાર્ય કરે છે, ત્યારે એ બંનેને જુદી જુદી શિક્ષા આપી, તેમને લડાવી મારવાનું એ મહાત્માને શું કરણ હશે તે તો પ્રશ્ન જાણે । પરમાત્માજ સત્ય હકીકત જાણે છે બંને પક્ષનાં ત્રાજવા એકસરખાજ નજરે પડે ત્યારે એ બાબતનો ન્યાય ચૂકા-વવાની પ્રશ્ન સિવાય બીજા કોઈની સત્તા નથી

અહીં થિયોસોફિકલ સોસાઇટીની સાથેનો મારો સબંધ પૂરો થાય છે મારી અમેરિકા અને ઇંગ્લાન્ડની મુસાફરીમાં તેમણે મને જે કોઈ પ્રકારની મદદ કરી હોય અથવા મારા કાર્યનો માર્ગ તેમણે સરલ બનાવી દીધો હોય, તો તે આવીજ રીતે છે । થિયોસોફિસ્ટો, મારી વિરૂદ્ધ પોકાર કરનારા ખ્રિસ્તી પાદરીઓની સાથે મારા માર્ગને વધારે કઠિન બનાવવામાટેજ મળી ગયા એ બંને પક્ષ મારી વિરૂદ્ધ એકત્ર થયા । જગતમાં એવું કોઈ પણ હડહડતું જુઠાણું નહિ હોય કે જે ત્યાના

પાદરીઓએ મારી વિરૂદ્ધ ઉજુ કરવામા બાકી રાખ્યુ હોય ! વિદેશમા હુ એક ગરીબ, મિત્ર વગરનો, અસહાય સાધુ આવી પડેલો હોવા છતા, મારી ખોટી ખોટી નિદા કરવામા, મારે માટે ખોટા ચારિત્રદોષ ધડી કઢાડીને ચારેમેર ફેલાવવામા અને ગામે ગામ તેમજ ઠામ ઠામ વગોવવામા તેમણે કશી પણ કચાશ રાખી નથી ! દરેક ધરમાંથી મને હાકી કહાડવામા આવે અને મારી મિત્રતા શોધવા આવનારો મનુષ્યગણ મારો શત્રુ થાય, તેનેમાટે પોતાનાથી બન્યા તેટલા ચત્રો તેમણે કરી નેયા ! મને બૂખમરો વેઠીને, ટાંટીયા ધસીને મરી જવાનો વખત આવે, એવુ કરવાની તેમણે પ્રુષ્ઠળ મહેનત ઉઠાવી ! મને વિશેષ દુઃખ અને દિલ-ગીરી તો એટલામાટેજ થાય છે કે મારી સાથેની આ બધી નિષ્કારણ શત્રુતા ઉભી કરવામા મારા એક સ્વદેશી બધુએ પણ સારો ભાગ લીધો હતો ! એ ગૃહસ્થ હિંદુસ્તાનની એક સુધારક સભાનો બજાવેલો અગ્રેસર છે એ બધા બધા સમય મળે ત્યા ત્યા હમેશા લોકોને કહેતો ફરે છે કે —“ઇસુખ્રિસ્ત દિદમા આવી પહોચ્યો છે ” “ તેનો અવતાર થયો છે ” શુ આવી ગણાજક વાતોથી ભારત છેતરાઇ જશે ? શુ એવો ખોટો ઢઢેરો પીટવાથી ઇસુખ્રિસ્ત હિંદુસ્તાનમા આવશે ? હુ તો બાણુ છુ કે એમ કરવાથી એ આવતો હશે તોપણ પાછોજ ચાલ્યો જશે ! હિંદુસ્તાનને સુધારવાની શુ આ ખરી રીત છે ? એ ગૃહસ્થને હુ મારી બાળવયથી ઓળખુ છુ તે મારા ખાસ મિત્રોમાનો એક હતો, એથી ન્યારે મેં તેને ફરના અમેરિકાના પ્રદેશમા પહેલવહેલા નેચો ત્યારે મને ઘણો આનંદ થયો, કેમકે દીર્ઘ સમય થયા હુ મારા કોઇ પણ દેશબધુને મળી શક્યો નહોતો મને સ્વર્ગના જેટલો આનંદ થયો, પરંતુ એમના તરફથી તો માફ બિલ્લી રીતેજ સન્માન કરવામા આવ્યુ તે જેવી રીતે મારી સાથે વત્યોં તેવી રીતે દુસ્મનની સાથે પણ કોઇ કદિ નહિ વર્તે ! જે દિવસે અમેરિકાની ધર્મસભાએ માફ બાણુ તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધુ, મારે માટે આનંદના અવાજથી ચિકાગોનુ વાતાવરણ માણુ ઉઠ્યુ, જે સમયથી હુ એ પરદેશી ક્ષેત્રમા એકાએક લોકપ્રિય બની ગયો, તેજ દિવસ અને તેજ ધડીથી ઉપર જણાવેલા મારા જૂના મિત્રની આખમાં હુ કણાની પેઠે ખુચવા લાગ્યો ! મારી સાથેની તેની રીતભાત એકાએક બદલાઇ ગઇ ત્યારથી તે અનેક કાવાલાવા કરીને છૂપી રીતે મારી પીક પાછળ મને તુકસાન પહોચાડવાનો પોતાનાથી બને તેટલો પરિશ્રમ કરવા લાગ્યો ! મને પોતાના રસ્તાના કાટારપ ગણીને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાના તેણે ધણુએ પ્રયત્નો કર્યા ! શું આવી રીતેજ ઇસુખ્રિસ્ત હિંદુસ્તાનમાં આવશે કે ? એક સાથે વીસ વર્ષ સુધી ખ્રિસ્તના ચરણકમલમા બેસીને તેણે છેવટ આજ શિક્ષણ મેળવ્યુ હતુ કે ? આપણુ દેશમાં કેટલાક મહાન સુધારકો ઢઢેરો પીટાવે છે કે, ખ્રિસ્તીધર્મ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને

ઉદ્ધાર કરશે શુ હિંદુ પ્રબળનો ઉદ્ધાર કરવાની આ' રીતિ છે ? ઉપર જણાવ્યો તે મનુષ્ય જે તેમના ઉદ્ધારકોનો આદર્શ પુરુષ હોય તો મને તેમના પુરુષાર્થનું પરિણામ કંઈ વધારે આશાભર્યું જણાતું નથી ।

અહીં એક બીજી વાતનો ખુલાસો કરવાની મને જરૂર જણાય છે એજ પ્રકારની સમાજસુધારક સંસ્થાના એક વાજીત્રમા થોડા સમય પહેલાં મારે માટે એક લેખ છપાવવામાં આવ્યો છે તેમા મારા વાચવામા આવ્યું છે કે, હું શરૂ છું, અને શરૂને સંન્યાસ લેવાનો શુ અધિકાર છે ? એવી મને ચેલેજ કરેલી છે તેમની એ ચેલેજના ઉત્તરમા હું માત્ર એટલું જ જણાવું છું કે, જે તમે તમારા શાસ્ત્ર અને પુરાણો ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા હો, જે તમારા ધર્મગ્રંથોને તમે ખરા માનતા હો તો મારી તેમજ મારા સંન્યાસની યોગ્યતાનો વિચાર મારા વશ પરથી કરી જુઓ મેં એવા મહાપુરુષના વશમા જન્મ લીધેલો છે કે જેના ચરણકમલપર “યમાય ધર્મરાજાય ચિત્રગુપ્તાય વૈ નમઃ ॥” એ મંત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક પ્રત્યેક બ્રાહ્મણ પુણ્યો ચડાવે છે એ મહાપુરુષના મહાપવિત્ર ક્ષત્રિયોના વશમા મેં જન્મ લીધેલો છે. હિન્દુસ્તાનના એ કહેવાતા સુધારકોએ ખાસ ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ કે મારી જાતિએ આજસુધી અનેક રીતે ભારતવર્ષની તન, મન, ધનથી સેવાઓ ઉઠાવી છે, એટલું જ નહિ પણ તેણે અનેક સૈંકા સુધી અર્ધા હિન્દુસ્તાન ઉપર સંપૂર્ણ સત્તાથી રાજ્યાધિકાર ચલાવેલો છે જે એ જ્ઞાતિને ગણત્રીમાથી બહારજ કાઢી નાખવામા આવે તો પછી આજના સુધરેલા વર્ગમાથી કેટલો ભાગ બાકી રહે ? માત્ર એક બગાળાનું દષ્ટાંત લો બગબૂમને એજ જ્ઞાતિએ સર્વશ્રેષ્ઠ દ્વિધ્યુક્ત અને દાર્શનિક પડિતો પૂરા પાડ્યા છે મહાત્મા કવિ, ઇતિહાસવેત્તા, તત્ત્વ વિદ્, ધર્મોપદેશક અને જ્ઞાનવીર પુરુષો એ જ્ઞાતિએજ પૂરા પાડ્યા છે હાલના મોટામા મોટા રસાયનશાસ્ત્રી અને વિજ્ઞાનવાદી પુરૂષ પણ એ ક્ષત્રિય લોહીમાથીજ ઉત્પન્ન થયા છે. મારાપર ટીકાનું અસ્ત્ર ચલાવનારા નિદાપ્રિય વિરોધીઓને આપણા પોતાના ઇતિહાસના થોડા પાના ઉઘલાવી જેવાની તેમજ આપણા તણુ વણુનો ઇતિહાસ જણીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, તેમજ વૈશ્યને સંન્યાસી થવાનો એક સરખોજ હક્ક છે તે જાણવાની ખાસ જરૂર હતી આ સર્વ વાતો પ્રસંગ નીકળતાં માત્ર શ્રોતાઓની જિજ્ઞાસાને શાંત કરવાનેજ મેં સહજ જણાવેલી છે મને તેઓએ શરૂ કહ્યો હોય તોપણ મારા હૃદયને કશું દુખ થવાનું નથી મારા પૂર્વજોએ દરિદ્ર અને ગરીબ લોકોપર જે જુદા અને ત્રાસ વર્તાવ્યો છે, તેનો એથી થોડો ઘણો બદલો વળ્યો ગણાશે જે હું સર્વથી અધમ જાતિનો એક નીચ ચડાળ હોત તો બિલકુલ એથી મને વિશેષ આનંદ થવાનો હતો, કેમકે જે મહાપુરુષનો હું શિષ્ય છું તે એક સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલા હોવા છતાં તેમણે એક

નીચ જાતિના ચડાળતુ ધર સાફ કરવાની પોતાની પ્રજા ઇચ્છા દર્શાવી હતી, પરંતુ તે માણસે વચ્ચે પડીને તેમને એવું કાર્ય કરવા ન દીધું તે એવું અધમ કાર્ય એક મહાત્માને કેવી રીતે કરવા દે ? બ્રાહ્મણ અને તે પણ સન્યાસી આવીને તેનું મડાસ સાફ કરે તે કદિ પણ તે સહન કરી શકે ? આમ હોવાથી તેઓ (શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ) અધારી મધ્યરાત્રિએ યુવયૂવ તેનું જાળરૂ સાફ કરતા અને પોતાના લાખા હાથથી ગદ્ગદ રથાન ધસી ધસીને સાફ કરતા । તેઓ અનેક દિવસ સુધી આ પ્રમાણે કરતા રહ્યા, કેમકે એથી પોતાનું અધમ દેહાભિમાન નષ્ટ થઇને તેઓ સર્વના દાસ, સકલ સૃષ્ટિના સેવક બની શકશે એવી તેમની માન્યતા હતી એ મહાપુરુષના શ્રીચરણો મે મસ્તકપર ધારણ કર્યા, છે તેઓજ અમારા જીવનના આદર્શ છે. હું પણ એજ આદર્શ પુરૂષનું ચાવજીવન અનુકરણ કરીશ ખરો હિંદુ પોતાનો ઉદ્ધાર, પોતાની ઉન્નતિ, કેવી રીતે કરે છે ? સકળ જગતનો સેવક બનીનેજ હિંદુ પોતાની ઉન્નતિ કરવાનો યત્ન આદરે છે એજ પ્રકારે હિંદુઓએ પોતાની સમગ્ર પ્રજાવર્ગનો ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ તેમાં વિદેશી ભાવની સહાયતા લેવાથી કશો ઉદ્ધાર થવાનો નથી વીસ વર્ષની પાશ્ચાત્ય સભ્યતા અને કેળવણીને યોગે કેવું ઉજ્જવલ ચરિત્ર ધણ છે, તેનું દર્શનત મે એક મિત્રના વર્તનમા બરાબર જોયું છે જેનું કંઇક વર્ણન હું આગળ કરી મર્યા છું એ સુશિક્ષિત સદ્ગુહરથે પોતાના વીસ વર્ષના એક જૂના મિત્રને દૂરદૂરના અજાણ્યા વિદ્યાર્થી પ્રદેશમા જૂખમરાનો ભોગ બનાવવાની ઇચ્છાથી યત્નો કર્યા છે, કારણ કે એ મિત્ર એ પ્રદેશમા લોકપ્રિય થયો હતો । કારણ માત્ર એટલું હતું કે એ મિત્ર પોતાના પૈસા કમાવાના માર્ગમા તેની આડે આવી પડ્યો હતો ।

આપણા સુધારક બાપ્તિસ્માથી એવા મનુષ્ય બતાવ્યા કે જે નીચ ચડાળના ધરના જાળરૂને સાફ કરવાને તૈયાર હોય ? જે કોઈ તૈયાર થાય તો તરત હું તેના ચરણમા બેસીને, તેની ચરણરજ શિરપર સ્થાપી તેમનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરીશ. હજારો મણુ માટી માટી વાતોને બદલે એક પાશોર જેટલું ' પણ પ્રત્યક્ષ કામ કરી બતાવે તોજ કંઈક કર્યું કહેવાય. આ તો ફેકટનું મોમાંથી થુકળ ઉડાડવામા આવે છે, એથી શું લાભ ?

હવે હું મદ્રાસના સુધારકવર્ગ સબધી કંઈક કહેવા માણુ છું. તેઓએ મારા તરફ ધણી દયા અને મમતા બતાવી છે તેમણે મને ધણા મિષ્ટ વચનો કહ્યા છે, અને પ્રથમથીજ સ્પષ્ટ રીતે મારૂ ધ્યાન ખેંચ્યું છે કે, બગાળાના સુધારકોમા અને તેઓમાં ધણું તફાવત છે, એ મતમા હું તેમની સાથે મારા જાતિ અનુભવ પછી ખુદલા દિલથી એકમત થાઉ છું મે અનેક વાર તમને કહ્યું છે કે મદ્રાસ હાલ વણી સારી અવસ્થામા છે. બગાળામા આજકાલ આઘાત અને પ્રત્યાઘાતની જેવી

ઝેરી રમત ચાલી રહી છે, તેવી અહીં નથી અહીં તો સર્વ વિષયોમા ધીમે પશુ દબતાથી સ્વાભાવિક પ્રગતિજ ચાલી રહી છે અહીં તેનો સર્વત્ર વિકાસજ ચાલુ છે. કેાઈ સ્થળે તેનો પ્રત્યાઘાત અથવા વિરોધ જણાતો નથી બગાળામા ધણી બાબતોનો અમુક અંશે સ્પર્ધાભર્યો પુનરુદ્ધાર થાય છે, અહીં મદ્રાસમા એવી કેાઈ પ્રકારની ચડસાચડસી નથી, પશુ સ્વાભાવિક સાત્ત્વિક વિકાસક્રમજ છે અહીં સર્વ વિષયમા ધીરા નિશ્ચિત ભાવે ઉત્તતિ થતી રહી છે, આ પ્રમાણે અહીંના સુધારકા સૂચવે છે, તેવા એ બે જાતિઓ વચ્ચેના તફાવતને હું સર્વોંશે સમન થાઉ છું, તેમ છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે તેમનામા એક પ્રકારનો તફાવત રહેલો છે તે તેઓના જાણુવામા નથી અહીંની કેટલીક સુધારક સંસ્થાઓ અને ભય બતાવીને પોતાની સાથે જોડી દેવાની ધારણા રાખે છે, ધણી તરફથી એવો યત્ન પશુ થાય છે, એને માટે મને ધણુ આશ્ચર્ય લાગે છે ! જે મનુષ્યે પોતાની જીંદગીનાં ચૌદ વર્ષ સુધી જીખમરાની સાથે લડત ચલાવી છે, જે માણસને બાજ સુધીની જીંદગીમાં આવતી કાલે શુ અને કયા ખાવાનું મળશે અથવા કયાં સંપૂર્ણ મહેવું પડશે, તેનું કદિ પશુ ઠેકાણુ રણુ નથી, છતાં જેને કંઈ પશુ ભય નથી ઉપજ્યો, તેને એવી સામાન્ય વાતોથી ભય દેખાડવો તદ્દન અર્થ્ય છે ! એવી રીતે એ લોકોનું અર્થ કદિ પશુ સરશે નહિ જે માણસ થર્મીમીટરના શૂન્યની પેલી બાજુએ ત્રીસ ડીગ્રી પારો નીચે ઉતરી જતો એવા હિમથી પશુ અધિક ઠંડા પ્રદેશોમા, કપડા-લસા વગર, આવતી કાલે ખાવાનું મળશે કે નહિ તેની ફીકરવિના નિડરતાથી પડી રહી શક્યો છે, તેને હિંદુસ્તાનમા આવો ભય બતાવવો તે નકામુજ છે હું તેમને પ્રથમથીજ કહી રાખુ છું કે, મારામા એક પ્રકારની અમુક દબતા છે થોડાધણા અનુભવ પશુ બાજસુધીમા મે મેળવ્યો છે અને મારે સમગ્ર જગતને જે દિવ્ય સંદેશો પહોંચાડવાના છે તે હું નિડરતાથી તેમજ ભવિષ્યની કશી પશુ ચિતાવિના નિશ્ચયપૂર્વક પહોંચાડીશ સુધારકોને હું સૂચવુ છું કે હું તમારા બધા દરતા પશુ મોટા સુધારક છું, છતાં મારામા ને તમારામા એક જાતનો ભેદ છે, તમે માત્ર નાના નાના ટુકડાઓનેજ સુધારવા માગો છો, હું છેક મૂળથી તે શાખા સુધીના સમગ્ર દેશને સુધારવા માગુ છું તમારી પ્રજાલી ભાગી-ફોડી બધાનું મિશ્રણ બનાવી દેવાની છે, મારી પદ્ધતિ કશા પશુ વિનાશ વિના સુદૃઢ બધારણુ કળવાની છે હું સુધારામાં શ્રદ્ધા ધગવતો નથી, હું માત્ર વિગ્રસના ક્રમનેજ માનુ છું હું પરમાત્માની ગાડીપર ચડીને જનસમાજને એવું કહેવાની ધૂણતા નથી કરતો કે -“તમારે બસ, આ દિશામાંજ વળવું અને બીજી દિશામા પગ પશુ ન મૂકવો” હું તો માત્ર ‘રામચન્દ્રજી’ના સમુદ્રપર સેતુ બાંધવાના મહત્કાર્યમા પેલી ખિસકોલી-ઓએ જે પ્રમાણે પોતાનાથી ઉપરે તેટલી અજલિભર રેતી સેતુઉપર મૂકીને રશુકલ-

તિલકને સહાય કરવાનું પોતાનું કાર્ય સફળ થયું માન્ય હતું, તેનીજ પેઠે યથાશક્તિ એક અજસિ અર્પણ કરીને સતોષ માનવા ચાહું છું. આવી ભારી સ્થિતિ છે આ આશ્ચર્યકારક રાષ્ટ્રીયક્ષેત્ર યુગો થયા ચાલ્યાજ કરે છે, અને આ વિસ્મયકારક વિચારોની નદી આપણી આખ સામે જ માના થયા ધોધબધ વહી રહી છે

ત્યારે દહતાથી કેણુ એમ કહેવાની હિમ્મત ધરી શકે તેમ છે કે તેનું પરિણામ સારું નિવડશે કે માડું ? અથવા કેણુ જાણે છે કે તેની ગતિને કેવી રીતે નિયંત્રિત કરી શકાય ? હજારો પ્રસંગો અને ઘટનાઓ તેની ચોમેર ઘેરાય છે, તેઓ સર્વ તેના વેગને ખાસ ધક્કો ભારતા જમ્ય છે, તેમના વેગથી કોઇ વાર એ નદીની ગતિ મદ તો કોઇવાર વિશેષ વેગવતી થાય છે, પણુ એ ગતિને નિયંત્રિત કરવાનું, સાહસ કેણુ કરી શકે તેમ છે ? ભગવતી ગીતાણુ કહે છે તેમ આપણા ધર્મ તો ફળ તરફ નજર કર્યા વિના ફક્ત કર્મ કરવાનો છે પ્રજાત્વના અગ્નિને પ્રજ્વલિત રાખવામાટે આવશ્યક ઇન્ધન પૂરા પાડતા રહો તેનો સક્રિય-વિકાસ તો તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ પ્રમાણેજ થયા કરશે તેમા કોઇનું ડહાપણુ કે બળ કામ નહિ લાગે કોઇના પણુ સત્તા નથી કે તેને અસુક પ્રકારે વિકાસ કરવાનો કે અસુક માર્ગે જવાનો ઉપદેશ અથવા આદેશ આપી શકે

આપણી જાતિમા, આપણા પ્રજાવર્ગમા અનેક દોષો છે, પણુ તે કંઇ માત્ર આપણી જાતિમાજ નથી દુનિયામાની બીજી બધી જાતિયોમા પણુ તેમના પોતા-પોતાના અનેક દોષો રહેલા છે આપણા દેશની ધરતી, ઠેકઠેકણે દુખી વિધવાઓના અશ્રુઓથી ભીંજાયેલી છે પશ્ચિમમાં અનેક સ્થળે અવિવાહિતા અભાગી કુમારિકાઓના નિશ્વાસથી વાતાવરણુ વિષરૂપ બની રહ્યું છે ! અહીં દરિદ્રતા અને ગરીબાઇથી આપણા લોકોનું જીવન જર્જરિત અને તેજોહીન બની રહ્યું છે, ત્યારે ત્યા મોજ-શોખ અને વિલાસની અતિમાત્રાવડે દુખ-શોકમાં ડૂબી ગયેલો પ્રજાને મોટો ભાગ જીવિત છતા મૃતવત્ બની ગયો છે ! અહીં મરીબ લાચાર મનુષ્યો ખાવાનું નહિ મળવાથી નિરૂપાયે આપઘાત કરે છે, ત્યારે ત્યા ખોરાક અને ભોગ-વિલાસની હલ્કાર વિશેષતા હોવાથી કેટલાક લોકોને આપઘાત કરવો પડે છે ! આવી રીતે દોષ અને દુર્ગુણો આ દુનિયામા સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા છે આ દોષો આસુરી મપત્તિ છે એ જગતના મહા વ્યાધિરૂપ છે અને એ વ્યાધિ સધિવાયુ જેવો છે ઉપલક ઉપચારોવડે તેને પગમાથી દૂર કરવામા આવશે તો તરતજ તે માથામા પોતાની ગાદી જમાવશે અને ત્યાંથી હાકી કહાડવામાં આવતા શરીરના કોઇ બીજાજ ભાગનો આશ્રય લેશે, પણુ તેનો સમૂલો પ્વસ તો એવી રીતે કદિ પણુ નહિ થઇ શકે ! એ દોષ અને અનિષ્ઠમાથી મુક્ત થવું હોય તો તેનો મૂળમાથીજ નાશ કરવો જોઇએ. દોષનિવારણુનો એજ સર્વોત્તમ ઉપાય છે આપણી

આધ્યાત્મિક વિદ્યા અને આપણાં દર્શનશાસ્ત્રો આપણને શીખવે છે કે, ગુણ અને દોષ, દૈવી અને આશુરી સ પતિ બન્ને પ્રત્યેક સ્થાને સાથેજ રહે છે એકજ શીકાની બે જુદી જુદી બાજુઓની પેઠે દરેક પદાર્થમાં ગુણ અને દોષ સાથેજ રહેલા હોય છે એ તમારામાં તેમાંની એક વસ્તુ હોય તો તેની સાથે બીજી વસ્તુ પણ હોવીજ જોઈએ. જ્યાં ગુણ છે ત્યાં દોષ, અને દોષ છે ત્યાં ગુણની હયાતી દિવસ અને રાત્રિના ક્રમ જેવીજ અનિવાર્ય છે. સમુદ્રમાં એક સ્થાને ઉત્પન્ન થતા મોગ્ન, બીજે સ્થાને જળમાં જરૂર એટલો ખાડો પાડીનેજ ઉત્પન્ન થાય છે. ખાવામાં રોટળીનો ટુકડો પણ કોઈ નહિ ને કોઈની પાસેથી આપણે ખૂટાવી લઈએ છીએ । કેટલાંક જતુઓ અને જીવોનો વિનાશ કર્યાવિના આપણે એક શ્વાસ પણ લઈ શકતા નથી । આતુ આપણે જીવન છે । આ કંઈ મોઢાની વાતો નથી, પણ એ પ્રકૃતિનો એક અચલ નિયમજ છે, આ એક દાર્શનિક સિદ્ધાંત છે

એટલામાંટે આપણે સમજી રાખવું જોઈએ કે આ જીવન અને સમાજનો મહાન વ્યાધિ કંઈ બહારના પ્રયત્નોથી દૂર કરી શકાય એવો નથી તેને દૂર કરવા માટે તો આપણા પોતાના મન ઉપરજ વિશેષ પ્રયોગ કરવાની જરૂર છે આપણે મોઢેથી મને તેવી મોટી વાતો કરીએ, પણ આ વિશ્વવ્યાપી દોષનું નિવારણ બહારના પ્રયત્નથી, વ્યવહારથી અથવા શારીરિક પુરૂષાર્થથી કદી પણ થવાનું નથી. શિક્ષણ અને અભ્યાસદ્વારા માનસિક ક્ષેત્રને સુધારવાનો યત્ન કરવાથીજ એ દોષો દૂર થાય તેમ છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે સમાજના દોષો દૂર કરવા માટે ખાસ આ પ્રકારેજ કાર્ય કરવાની વાત લક્ષમાં રાખીને આપણે શાન્ત, ધીર અને ઠંડા સ્વભાવના થવું જોઈએ ઉતાવળા તેમજ ધાંધલીમાં બની જવાથી, અથવા અણધટતી દોડાદોડીમાં ઉધું-ચતુ કરી બેસવાથી કશે દહાડો વળવાનો નથી સાહસ કરવાથી કંઈ પણ સારું પરિણામ આવવાનું નથી x

* * * * *

એથીજ હું આવી નિષેધ કરનારી મડળાઓમાં કદી પણ લાખલ થઈ શકતો નથી શામાંટે નિષેધ કરો છો ? શામાંટે લાંગડોડ કરો છો ? દરેક મડળ અને દરેક જાતિમાં દોષ તો રહેલા છે આજનો નવો ઉછરતો દરેક બાળક રમજૂમિપર ઉભો

x ગુલામી ધર્મો બધ પડાવવામાંટે અમેરિકામાં યુદ્ધ થઈ તે ધર્મો બધ પડયા પછી સ્વતંત્ર બનેલા ગુલામોની સ્થિતિ ખરાબ થઈ પડવાનું વર્ણન આ બાબતના લાખલા તરીકે સ્વામીજીએ અહીં આપ્યું છે, પરંતુ યુકર દી વૉશિંગ્ટન જેવાના પ્રયાસથી એ જાતિની સ્થિતિમાં પાછળથી જે સુધારો થયો છે તે જોતા એ દષ્ટાંત બધેજેસતુ નહિ લાગવાથી તે આમાંથી પડ્યું મૂકી માત્ર તેમનો મૂળ વિચારજ આપવામાં આવ્યો છે

રહીને હિન્દુજાતિમાં ફેલાઈ રહેલા ભયકર દોષો અને દુરાચારો ઉપર અસરકારક ભાષણ આપી શકે છે । દરેક અશિક્ષિત પરદેશી પણ પૃથ્વીના ગોળાનો પ્રવાસ કરતો ન્યારે હિન્દની ભૂમિપર આવી પહોંચે છે ત્યારે આગગાદીમાં બેઠો બેઠો, જરા વધુ વિચારથી તરતજ અદસ્ય થાય એવા બહારના દેખાવો અને માની લીધેલા ભારતના ભયરૂપ ખરાબ રિવાજો ઉપર વિદ્વાતાભરેલું છઠ્ઠીદ્વાર ભાષણ આપવા મડી પડે છે તેની બધી વાતો આપણે આખો મીઝીને માની લઇએ છીએ અને એ વિદેશી ગુરૂદેવના પાઠ પ્રમાણે જીવસાથી અને ઉરકેરણીથી આપણા સામાજિક દોષોનું નિવારણ કરવામાટે મહાભારત દોડદોડી કરી ચૂકીએ છીએ । હું કબૂલ કરું છું કે આપણા કેટલાક રીતિ-રિવાજો દોષરૂપ છે દોષ તો સર્વકોઈ દર્શાવી શકે છે, પરંતુ મુશ્કેલીમાંથી મહેનત લઇને જે માર્ગ કરી આપે તેજ માનવજાતિના ખરો મિત્ર છે. પેલા રૂબતા ઓકરાના દષ્ટાંતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જે વખતે કાઠાપર ચડી આવેલા જાની પુરૂષ એ ઓકરાને રૂબી જતો જોઇને લાંછુ ઉપેક્ષાનું ભાષણ આપવા લાગે છે, ત્યારે તે ઓકરો એકદમ ખૂંસ પાડી ઉઠે છે કે, “ સાહેબ, પહેલા મને પાણીમાંથી રૂબતો બહાર કાઢે, પછી હું તમારૂં ગમે તેટલું ભાષણ સાંભળીશ ” એ ઓકરાની પેઠે આપણા દેશના લોકો પણ ચારેબેર ખૂંસો પાડે છે કે, “ અમે ભાષણો બહુએ સાંભળ્યા, સલા અને મડળીઓ બહુએ જોઇ, છાપાઓ ને ચર્ચાઓ બહુએ વાંચી, વર્તમાનપત્રો પણ બહુએ નીકળ્યા પણ એથી શું ફળદર પીટયું ? અમારો હાથ ઝાલી તારીને અમને બહાર ખેંચી લાવે એવા મનુષ્ય ક્યાં છે ? માત્ર મોઢાની વાતોથી નહિ પણ હૃદયથી અમને ચ્હાતો હોય એવો પુરૂષ ક્યાં છે ? અમારા દુ ખમાં દુ ખ સમજનારો અમારાં આંસુ લુછીને અમારામાટે લાગણી ધરાવનારો પુરૂષ ક્યાં છે ? અમારે ખાસ એવાની જરૂર છે આ સ્થળેજ સર્વ સામાજિક સુધારકોની સાથે અમારે સંપૂર્ણ મતભેદ છે લગભગ એકસો વર્ષ થયા આ સુધારકોની હીલચાલ શરૂ થઇ છે, પરંતુ એ આન્દોલનથી શું સાડે ફળ બહાર આવ્યું ? નિદા અને દ્રેષવાળું પરસ્પર વૈર-વિરોધ વધારનારૂં થોડુંક સાહિત્ય વધારવા ઉપરાંત તેમણે બીજું શું બહુ કર્યું છે ? ઈશ્વરેચ્છાથી એવું ન બન્યું હોત તો વધારે સાડે હતું તેઓએ જૂના વિચારવાળાની ધણી સખત ને કઠોર ટીકા કરી છે તેમની નિદાનું તીવ્ર વિષ ધુટયું છે, અને સઘળા દોષોનો ટોપલો તેમનેજ માથે નાખી છૂટે મોંએ તેમને ગાળો દીધી છે । છેવટે એજ પરિણામ આવ્યું છે કે જૂના વિચારના માણસોએ પણ ‘ શઠ પ્રતિ શઠય ’ કરવાના ન્યાયે તેમની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરી બાજ મુઠ્ઠા બદલો વાળી આખો છે એ ઝગડાને ચોંએ દરેક દેશી ભાષામાં કેટલુંક એવું હલકું સાહિત્ય ફેલાયું છે કે આપણી સમગ્ર જાતિને તે શરમરૂપ છે. શું આનું નામજ

સુધારો ? શુ આવા ઉપાયોવડેજ પોતાની પ્રજાને ઉન્નતિની ટોચપર ચડાવી મઠિ માનવિત કરવી છે કે ? કહો આ કાનો દોષ છે ?

ખીજી પણુ એક વિશેષ અગત્યની બાબત વિચારવાની છે એહી હિન્દુસ્તાનમા પગપૂર્વથી આપણા ઉપર રાજઓનો અમલ ચાલે છે રાજઓએજ આપણા કાયદા અને નિયમો ધડયા છે એ પ્રાચીન રાજઓ બધા ચાલ્યા ગયા છે, અને તેમાનો કોઇ આગળ વધીને રસ્તો બતાવનાર નથી આપણી હાલની નામદાર સરકાર એ પુરાણા કાયદા અને નિયમોમાં હાથ બાલવાનુ સાહસ કરી શકતી નથી સરકારને પ્રજાવર્ગની મતિ-ગતિ તપાસીને તેના અભિપ્રાયની સાથે રહીને પોતાનો રસ્તો કરવાનો છે જાહેર પ્રજાને માટે હાલ ઉભા થએલા ગભીર પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ થઇ શકે, એવો મનઝૂત, નિર્દોષ અને જનસમાજને માટે કલ્યાણ કરનાર દૃઢ મત ઉભો કરવાનુ કાર્ય કઇ સહેલુ નથી, તેમ એ થોડા વખતમા સિદ્ધ થાય એવુ પણુ નથી એ તો પ્રબલ પરિશ્રમનુ અને ધણુ લાખા સમયનુ કામ છે લોક-મતની એવી સપૂર્ણ પરિપક્વતા થાય ત્યાસુધી આપણે રાહ જોવી જોઇએ. એટલી રાહ જોવાનુ બળ અને ધીરજ આપણા આજના સુધારકોમા નથી એથી તેનુ પરિણામ ઠામ ઠામ વિપરીત આવેલુ જણાય છે ઉપરથી સમાજસુધારાનો સમગ્ર સવાલ ત્યાજ આવીને ઉભો રહે છે કે ખરા સુધારાને ચાહનાર મનુષ્યો કયા છે ? પહેલા તો તેમનેજ તૈયાર કરવા જોઇએ જ્યાસુધી થોડી સખ્યાનાં માણસોનેજ અમુક રીતિ-રિવાજ દોષરૂપ લાગે છે અને પ્રજાનો મોટો ભાગ એ દોષને ખરાખર જોઇ શકતો નથી, ત્યાસુધી પ્રજાવર્ગ એક પગલુ પણુ આગળ વધવાનો નથી સધળા પ્રજાની દષ્ટિએ એ દોષ કેમ નથી પડતો અને સમગ્ર હિન્દુ જાતિ સુધારાના ક્ષેત્રમા આગળ કેમ નથી વધતી ? પહેલા તો સમગ્ર પ્રજાને યોગ્ય શિક્ષણ આપો અને ઉદાર કેળવણીથી તેમના હૃદય સસ્કારી કરો તમે જોને દોષ કે શુલ્ક તરીકે સમજો છો તે તેને પણુ સ્પષ્ટ સમજવો વ્યવસ્થિત વ્યવહાર ચલાવનારી મોટી સખ્યાની એક સસ્થા ઉભી કરો પ્રજાના હૃદયમાથી એની મેળેજ સુધારણાનો અવાજ ઉઠવા દો, એટલે પછી કાયદા, નિયમ અને સુધારો પોતાની મેળેજ આગળ વધશે પ્રથમ તો જો નવી શક્તિથી મજુર થયા પછીજ આચાર-વિચાર અથવા નિયમોનો પ્રચાર થાય છે તે શક્તિનેજ પ્રકટ કરો અને ખિલવો. સ્મૃતિઓને આધનારા રાજઓ અને તે સમયની પ્રજા અને ચાલ્યાં ગયાં છે તેમની જગ્યાએ નવી શક્તિ અને નવા અનુમોદનવડે ધારેલી નવી વ્યવસ્થા ચલાવી શકાય એવી નવી શક્તિ ક્યાં છે ? પહેલા તો એવી લોકશક્તિનોજ સચય કરો સામાજિક સુધારો વ્યવહારિક રીતે ચાલુ કરવામાટેનુ પહેલુ પગલુ અને પહેલી ફરજ તો લોકોને સગીન કેળવણી આપીને સસ્કારી કરવાનુ છે કેળવણી લઇને

લોકો યોગ્ય સરકારી ન થાય ત્યાસુધી તમારા નવા વિચારો અને સુધારાને યોગ્ય સમયની રાહ નેમા વિના છૂટકાળ નથી

ગયા શતકમાં જે જે સુધારાની હાલચાલો કરવામાં આવી છે તેમાંનો મોટો ભાગ માત્ર બહારના ઠાઠમાઠ અને આડખર પૂરતોજ છે તેમાંનો દરેક સુધારો માત્ર પહેલાં જે વર્ણ (આદ્યજ્ઞ તથા ક્ષત્રિય) નેજ સ્પર્શ કરે છે બીજા વર્ણો સાથે તેને કશો સંબંધ નથી !

વિધવા-વિવાહનો સવાલ ભારતની સેંકડે સીતેર સ્ત્રીઓને જરાયે ઉપયોગનો નથી જે જે જાતિઓમાં વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ નથી તેમનો એ પ્રશ્નની ચર્ચામાં કંઈ સ્વાર્થ નથી, અને એવા સંઘળા પ્રશ્નો માત્ર ઉચ્ચવર્ણના સુશિક્ષિત હિન્દુ-વર્ગમાંજ ચર્ચા છે વિદેશી લોકોની નજરમાં પોતાને સુદર દેખાડવા માટે અને તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, પણ કંઈ એ સુધારો નથી વાસ્તવિક સુધારો કરવામાટે તો વસ્તુના છેક મૂળસુધી પ્રવેશ કરવો જોઈએ સુધારો કરવો હોય તે બાબતમાં પામાસુધી ઉડા ઉતરીનેજ સુધારાનો સગીન રસ તેમાં સિચવો જોઈએ તેનેજ હું વિચારપૂર્વક કરેલો ખરો સુધારો કહું છું જે જે હોય અથવા દુરાચાર દષ્ટિએ પડે તેના ઉડા મૂળમાં અગ્નિ મૂકા છેક ઉપર સુધી સંઘળા દુરાચારોને બાળી નાખવા દો, અને તેજ ઠેકાણે એક અખડ હિન્દુગ્રંથની સગીન રચના કરો

આ સવાલ કંઈ નાનો-સૂનો નથી હિન્દની પ્રજા જેમ વિશાળ અને વિવિધ મતભેદવાળી છે તેમજ તેના પ્રમાણમાં આ કાર્ય પણ ધણુ વિશાળ અને મોટું છે ધ્યાનમાં રાખજો કે આ સમસ્યા આપણા દેશના મહાપુરૂષોના જાણુવામાં કેટલાંએ સૈકાઓ થયા છે આજકાલ ઐશ્વર્ય અને અજ્ઞેયવાદ સળધે ચર્ચા કરવી એ બાબત ખાસ કરીને આ દક્ષિણના પ્રદેશમાં એક શોખની વસ્તુ થઈ પડી છે, પરંતુ તેઓ સ્વપ્ને પણ જાણુતા નથી કે હાલ આપણી જે આટલી બધી અધો-ગતિ થઈ છે, તે ઐશ્વર્યજન આપણે માટે વારસારૂપે રાખી ગયો છે !

ઐશ્વર્યને હિન્દુસ્તાનમાં પોતાનો પ્રચાર કરીને પરિણામે આપણને અવનતિના ભાગી બનાવ્યા છે જે લોકોએ કદી પણ ઐશ્વર્યની ચડતી અને પડતીના યથા-સ્થિત ઇતિહાસ જાણ્યો નથી અથવા જેમણે એ ધર્મનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યો નથી એવા લેખકોના હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં વાચુ છે કે ગૌતમચુકની આશ્ચર્ય-કારક નીતિશિક્ષા અને તેના અસાધારણ ચારિત્ર્યલાવણીજ ઐશ્વર્ય એટલો બધો વિસ્તાર પામી શક્યો હતો મહાત્મા ચુકમાટે મને સંપૂર્ણ માન અને પૂજનભાવ છે છતાં પણ મારા શબ્દો લક્ષ્ય દષ્ટને સાંભળો

ઐશ્વર્યનો વિસ્તાર, એ મહાન ઉપદેશકની પોતાની ચારિત્ર્યમહત્તાથી અથવા તેના ઉદાર સિદ્ધાંતોથી જેટલો ફેલાયો હતો તેના કરતાં જે લગ્ય મંદિરો તે ધર્મશા-

વાળાઓએ આપ્યા હતા, જે સુદર અનેક પ્રતિભાઓની તેમણે પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, તેમજ જે આડઅરહારેલી ભય ક્રિયાઓ એ વખતે અજ્ઞાન પ્રળવર્ગની આખ સામે કરવામા આવતી હતી, તેના ઠાઠમાઠના પ્રતાપે તે વિશેષ વિસ્તાર પામ્યો હતો એ વખતની પ્રળના ધરમા અગ્નિને આહુતિ આપવાની જે નાની ચઢવેદીઓ હતી, તેઓ આ ભવ્ય અને બાહ્યાડઅરવાળા મહાન મંદિરો તેમજ ઠાઠમાઠવાળી ક્રિયાઓની સામે પોતાનો પ્રભાવ ટકાવી શકી નહિ છેવટે એ બધી બૌદ્ધ ક્રિયાઓ બીજાત્સાકાર ધારણ કરીને છેકળ અધમ બની ગઇ હતી એ મંદિરો અને ક્રિયાઓએ છેવટ એવું બજરૂપ ધારણ કર્યું હતું કે તે સખધે આપની સમક્ષ લગ્ન મુદ્રાને બોલવું અને યોગ્ય જણાવું નથી જે લોકો એ સખધમા કષ્ટ વિશેષ જણવવા ઇચ્છતા હોય તેમણે હિન્દના આ દક્ષિણ દેશમાં ઠેકઠેકાણે જે ભવ્ય બૌદ્ધ મંદિરો આવેલાં છે તેમાંની કાતરેલી મૂર્તિઓ અને તેના જેવીજ નીતિ-રીતિ આ ભારતવર્ષને વારસામા મળેલી છે ।

ત્યાર પછી ધર્મક્ષેત્રના મહાન સુધારક ભગવાન શકરાચાર્ય અને તેના અનુયાયી વર્ગનો ઉદય થયો તેમના સમયથી તે આજસુધી સેકડો વર્ષ થયા હિન્દની પ્રજાને વેદાન્તધર્મની પવિત્ર અને નિર્મળ ક્ષમા લાવવાનો પ્રયત્ન આજમા કરે છે એ સુધારકો હિન્દુભક્તિમા જે જે દોષ અને ખામીઓ હતી, તે સારી રીતે જણાવતા હતા છતાં પણ ધિક્કાર કે નિંદાથી તેનો નિષેધ ન કરતા ક્રમે ક્રમે તેમનું વલણ બદલાવીનેજ તેમને સુધારાના પક્ષમાં લાવવાની શરૂઆત કરી હતી તેમણે કદિ પણ ધિક્કારથી એમ નથી કહ્યું કે, જે કષ્ટ તમે માનો છો તે બધું જૂલ-ભરેલું છે, અને એ બધું તમારે ફેંકી દેવું પડશે એવા તિરસ્કારથી કદિ પણ સુધારો થઇ શકે નહિ આજે એ એક લખાણ વાંચ્યું તેમા મારા મિત્ર ડૉક્ટર બેરોજ જણાવે છે કે, ત્રણસો વર્ષના પ્રયાસ પછી ખ્રિસ્તીધર્મે રોમ અને ગ્રીક-ધર્મના પ્રભાવને દૂર કર્યો છે, પરંતુ જેમણે યૂરોપમા જન્મને ગ્રીસ અને રોમને પોતાની આખે જોયા છે તેઓ કદિ પણ એ વચનો કહી અથવા સ્વીકારી શકે તેમ નથી રોમ અને ગ્રીક ધર્મનો પ્રભાવ હજી પણ એટલો બધો છે કે પ્રોટેસ્ટન્ટ અર્થાત નવા ખ્રિસ્તધર્મને માનનારા દેશોમા પણ જૂના દેવતાઓ નવા આકારો અને નવી ફેશનમા માત્ર નવા નામોજ ધારણ કરીને આજ સુધી વિદ્યમાન રહેલા છે લોકો માત્ર તેમના નામજ બદલાવે છે પ્રાચીન દેવીઓની મૂર્તિઓને માતા મેરીનું અને દેવની મૂર્તિઓને સાધુ મહાત્માના નવા નામો આપવામા આવે છે માત્ર અનુષ્ઠાનની પદ્ધતિ અને ક્રિયાઓજ બદલાવીને નવા ધર્મ પ્રમાણે કરવામા આવે છે. 'પૉન્ટીફિકસ મેક્સીમસ' નો જીનો ઇસ્કાબ પણ એવીજ રીતે કાયમનો કાયમ છે ત્રણસો વર્ષના પ્રયાસ પછી પણ ખ્રિસ્તીધર્મમાંથી દેવ-દેવીઓને માન-

વાની ગ્રીક અને રોમની છાયાની પ્રાચીનતા હજી સુધી દૂર થઇ નથી મારે કહેવાતું એજ છે કે મહાન સુધારા-ફેરફારો એકાએક નથી કરી શકતા જૂના સરકારો મટીને પ્રજાવર્ગના હૃદય ઉપર નવા સુધારાની સ્પષ્ટ છાપ લાગે ત્યારેજ નવા સુધારાનો વિકાસ થાય છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય એ ખડુ જાણુતા હતા રામાનુજાચાર્ય પણ જાણુતા હતા. નવા પવિત્ર વિચારક્ષેત્રના ઉચ્ચામા ઉચ્ચ આદર્શ સુધી સામાન્ય પ્રજાવર્ગને અને તે સમયના ધર્મને લઇ જવાનો માત્ર એ એકજ માર્ગ તેમના હાથમા હતો જે તેઓએ બીજી કોઇ પદ્ધતિથી લોકોને પોતાના મતમા લાવવાનો યત્ન કર્યો હોત અર્થાત્ જે તેમણે ચાલુ આચાર-વિચાર અને ધર્મ-કર્મને એક સાથે જીલટાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો એક તરફથી લોકોમા અપ્રિય થઇ પડીને તેમનો યત્ન નિષ્ફળ જાત અને બીજી તરફ તેમને પોતાને નિષ્ઠ કપટાચાર ધારણ કરવો પડત ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અનુક્રમે પ્રાપ્ત થતી ઉત્કાંતિને સ્વીકારવાનો છે મનુષ્યના અનુભવમા આવતી વિવિધ દશાઓ અને ધર્મનાં શ્રેણીઓમા થઇનેજ તેનો આત્મા ઉન્નતિના શિખરપર ચડી શકે છે, માટે એ વચલાં પગથીઆ અને શ્રેણીઓ, એ વિવિધ દિશાઓ અને અનુભવો, આત્માના ઉન્નતિક્રમમા એક સરખા સહાયકારક અને આવશ્યક છે એ સર્વનો નિષેધ કોણ કરી શકે તેમ છે ?

મૂર્તિપૂજા ખરાબ અને દોષરૂપ છે, એવી વાર્તા આજકાલ જ્યાં ત્યાં ચાલેલી છે, અને કેટલાએકો શકા કે પ્રશ્ન વિના એ વાતનો સ્વીકાર કરે છે મારા વિચારો પણ એક વાર એવાજ હતા, પણ પાછળથી જૂલભરેલા વિચારોનો દડ મારે એક મહાપુરૂષના ચરણમા બેસીને પૂરેપૂરો ભરી દેવો પડ્યો હતો જે મહાપુરૂષે મૂર્તિ-ઓદારાજ દરેક વિષયનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો, તેમની પાસેથીજ મારે વિનિત બાવે યચાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પડ્યું હતું એ મહાત્મા પરમહંસ રામકૃષ્ણ દેવ હતા જે મૂર્તિપૂજના કમદારા મહાત્મા રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા મહાપુરૂષો ઉત્પન્ન થઇ શકતા હોય તો પછી તમારે શું પસંદ કરવું જોઇએ ? સુધારકોનો સૂકો ધર્મ કે સાક્ષાત્કારના પરિણામવાળી મૂર્તિપૂજા ? હું મારા આ પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ઉત્તર માગું છું, હું કહું છું કે જે તમે મૂર્તિપૂજાદારા પરમહંસ રામકૃષ્ણ દેવ જેવા મહાત્મા ઉત્પન્ન કરી શકતા હો તો હજારો મૂર્તિઓ તમારા મંદિરમા પધરાવો અને તેમની શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવા-પૂજા કરો મિલ્કિદાતા પર માત્ર તમારે કાર્ય સત્વર સફળ કરો. આવા ઉદારચરિત મહાપુરૂષો હરકોઇ ઉપાયે આજની તમારી નિર્માત્ર્ય પ્રજામા ઉત્પન્ન કરો મૂર્તિપૂજા આટલું આટલું કરી શકે છે છતાં નિર્દોષ દેવમૂર્તિઓને માટે ગાળો દેવામા આવે છે ? કેટલાક શતક પૂર્વે ચાહુદી વંશમાથી કુમારી માતાને પેટે ચાહુદી લોહીથી ઉત્પન્ન થએલા

પુરૂષે મૂર્તિપૂજના નિષેધ કરીને તેને એટલાજ માટે ખોટી કહેલી જણાય છે કે તેણે માત્ર એક પોતાની મૂર્તિ સિવાય બીજી મૂર્તિઓને પૂજવાનો નિષેધ કર્યો હતો, પરંતુ પોતાનીજ પ્રતિમા પૂજવવાનું શુ પ્રયોજન ? એ ચાકુદીપુત્રે ક્યુ હવુ કે, ઇશ્વરને એ કોષ સુદર અને ભાવપ્રકાશક મૂર્તિદ્વારા અથવા બીજા કોષ સગ-દર્શક આકારમા દર્શાવવામા આવે તો તે ઘણું ખરાબ કાર્ય છે, એ મોટું પાપ છે, પરંતુ જો તેને એક પેટીના આકારમા પ્રદર્શિત કરીને તે પેટીની ખન્ને બાજુએ દેવદૂતો બેસાડી તેના ઉપર એક ઝંઝૂમી રહેલા વાદળની છાયા ખતાવીને ઇશ્વરીભાવ પ્રકાશિત કરવામા આવે તો એવી મૂર્તિ પવિત્રમાં પવિત્ર છે । વળી તે કહે છે કે, ઇશ્વરની મૂર્તિ એક પારેખવાના રૂપમા ખતાવી હોય તો તે પવિત્ર છે, પરંતુ જો તે એક પવિત્ર ગાયના રૂપમાં ખતાવવામાં આવે તો તે સખ્ત નિષેધ કરવા જેવી છે । ‘ખાવા દુનિયા આમજ ચાલે છે’ દુનિયાના ખાવા રગ-દગ જોઇને એક અશ્રેય કવિ કહે છે કે, “આપણે મનુષ્યો કેવા મૂર્ખ છીએ ?” બીજાનીજ આખોવડે જોવું એ કેટલું અધુ વિચિત્ર છે ? માનવજાતિના વિકાસમાર્ગમા અને તેની ઉજ્જ્વલિતમા આડે આવનારો અતરાય એજ છે. ઇર્ષ્યા અને દ્રેષ, ક્રોધ અને કલેશ તેમજ ભેદ અને ધિક્કારનો મૂળ પાયો એજ છે. જો ઉગતી સૂઝવાળા જીવાન બાળકોએ મદ્રાસની ભાગોળ બહાર હજી પગ પાણી નથી મૂક્યો, તેઓ સહસ્રાવધિ સરકારો અને દત-કચ્છાઓથી ઘડાયેલા હિન્દના ત્રીસ કરોડ માણસને સુધારાનો ધર્મ શીખવવા જાય છે । સુડીલર બીનખતુલવી છોકરાઓ ભારતના વિશાળ હૃદયપર પોતાનો અધિકાર ચલાવવા નીકળ્યા છે । શુ તમને શરમ નથી આવતી । પાછા ફરો ખાવા મહાદોષમાંથી, અને બીજાઓને કેળવવા પહેલા તમારી જાતનેજ કેળવો શ્રદ્ધાહીન છોકરાઓ । તમે માત્ર કાગળઉપર થોડી લીટીઓ ધસડી જાણો છો અને કોષ મૂર્ખ પાસે છપાવરાવીને તેને પ્રસિદ્ધ કરી શકો છો, તે ઉપરથીજ તમે માની લીધું કે તમે આખી દુનિયાના શિક્ષક છો ? શુ એપરથીજ તમે માની લો છો કે તમેજ સમગ્ર હિન્દના જાહેર મત ધરાવનારા છો ?

મદ્રાસના સમાજ-સુધારકોના ઉપર મને ઘણો પ્રેમ છે અને તેમને માટે મને માન પણ છે, એટલામાટે મે તેમને બે કડવા વચનો કહ્યા છે તેમ ઉદારહૃદય અને સ્વદેશપ્રેમને માટે, ગરીબો અને દીન દુ ખીઓ તરફની તેમની લાગણીને માટે હું તેમને મારા ખરા અત કરજીથી ચાહું છું, અને તેથીજ શુદ્ધ અન્ધપ્રેમવડે હું તેમને કહું છું કે તમારા સુધારાની પદ્ધતિ સાચી નથી સેકડો વર્ષસુધી તેનો પ્રયોગ અજમાવવામા આવ્યો છે અને તે છેક નિષ્ફળ નિવડી છે, માટેજ તમને કહું છું કે આપણે કોષ નવી પદ્ધતિ પરિણામતા દદ વિચાર-પૂર્વક અજમાવવી જોઇએ. ભારતમા શુ કોષ પણ વખત સુધારકોની ખોટ હતી ?

શુ તમે હિન્દનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છો ? રામાનુજ કોણ હતા ? નાનકે કોણ હતા ? શ્રીકૃષ્ણાર્થ કોણ હતા ? ચૈતન્ય કોણ હતા ? કબીર કોણ હતા ? દાદુ કોણ હતા ? એકે પછી એકે કમવાર ભારતવર્ષમાં ચળકતા ઉજળવલ નક્ષત્ર જેવા એ સધળા મહાન ધર્મોપદેશકો પ્રકટ થઇને, આ પુરાણપ્રસિદ્ધ ભારત દેશમાં જે દિવ્ય પ્રકાશ વેરી ગયા છે તેનો ઇતિહાસ તમે જાણ્યો છો ? શું ભગવાન રામાનુજના હૃદયમાં અત્યંત વજેરે અધમ જણાતી જાતિઓને માટે લાગણી નહોતી ? શું અધમમાં અધમ ચડાળને પણ પોતાની જાતિમાં દાખલ કરવાનો તેમણે ચત્ન નહોતો કર્યો ? શું તેમણે સુસલમાનોને પણ પોતાના સપ્રદાયમાં દાખલ કરવાનો ચત્ન નથી કર્યો ? એવીજ રીતે મહાત્મા નાનકે પણ હિન્દુ અને સુસલમાનો પ્રત્યે સમભાવના દર્શાવીને, તેમના સપ-સમાધાન વચ્ચે ઐક્યની નવી પરિસ્થિતિ ઉપ-જાવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન નહોતો કર્યો ? એ સધળા મહાત્માઓ પોતાના વખતમાં ચત્ન કરી ગયા છે, અને તેમનું મહાન કાર્ય હજુપણ ચાલુજ છે તેમના અને આજના સુધારકો વચ્ચે એજ તફાવત છે કે તેમના મગજ શાન્ત ધીર અને મબીર હતા તેમના ભેજ આજના સુધારકો જેવા વાહીયાત-ઉશ્કેરાઓના-વિચારોના કબજેસ્તાન નહોતા સુધારકોના હોઠમાં આજુપણુરૂપે ગાળ અને શાપ રમી રહ્યા છે, તેને બદલે તેમના હોઠમાંથી મધુર વચનો અને આશીર્વાદો ફૂલપર્ણરૂપે ઝરતા હતા.

તેઓ કાઇનો નિષેધ કરતા નહોતા, નિન્દા કરતા નહોતા, કાઇને ગાલો દઇને ઉતારી પાડતા નહોતા તેઓ લોકોને કહેતા કે, “ દરેક જાતિ અને દરેક કામનો વિકાસ થવોજ જોઇએ ” તેમણે કહ્યું કે, “ હિન્દુભાઇઓ, તમે જે કયું છે તેસારૂં કર્યું છે, પણ આજથી આપણે એથી વિશેષ સારું કરીએ ” તેમણે કહ્યું કે, “ તમે આજસુધી ધણું સારું વર્તન જતાવ્યું છે, પણ આવો, આપણે એથી વધારે ભલા થઇએ, આજથી આપણે એથી પણ વધારે સારા કાર્યો કરીએ ” તેમણે કદિપણ એમ નથી કહ્યું કે, “ આટલા દિવસસુધી તમે ખરાબ હતા અને હવે અમેજ તમને સારા કરીએ ” આજના અને પ્રાચીન સુધારકોમાં આટલો મોટો તફાવત છે. આપણે આપણા સ્વભાવ અને પ્રકૃતિ અનુસારજ ઉન્નતિ કરવી જોઇએ વિદેશી મહાત્માઓ જેવી રીતે શ્વિરજેરીથી પોતાના સુધારા અને પોતાની ધર્મ-પદ્ધતિઓ આપણા ઉપર ઠસાવવાનો ચત્ન કરે છે તેમનું આપણે પણ અનુસરણ કરવું એ હાનિકારક, વ્યર્થ અને અસહિત છે આપણે ચોળાઇ-ચૂથાઇ કે ધાતુની પેટે ભાગઇ-કુટાઇને ખીજી પ્રજા નથી બની જતા તેને માટે આપણે ધ્વજરતો મોટો આભાર માનવો જોઇએ. ખીજી પ્રજા કે જાતિની સસ્થાઓની હું કંઇ નિન્દા કરતો નથી તેમને પોતાને માટે તે બહુ સારી છે, પણ આપણા માટે નહિ તેમને માટે જે અમૃતરૂપ હોય તેજ દેશ, ક્ષણ, હવા અને પ્રકૃતિભેદ

આપણે માટે અનેક વખત ઝેરૂંપ થઈ પડે છે આપણે પ્રથમ તો એજ પાઠ શિખવાનો છે કે વિવિધ વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રો, વિવિધ સંસ્થાઓ અને સંસ્કારો, તેમજ વિવિધ દત્તકથાઓમાં ધડાધને એ પ્રજાઓની વર્તમાનપદ્ધતિ તૈયાર થઈ છે, ત્યારે આપણે આપણી દત્તકથાઓ, આપણા સંસ્કારો, આપણા શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો અને હજારો વર્ષના આપણા કર્મોને લીધે આધુનિક સ્થિતિમાં આપણે ધડાયા છીએ માટે સ્થિતિના આપણા કુદરતી વલણ અને કુદરતી પ્રવાહમાંજ આપણે આગળ વધવું જોઈએ આપણા તપોવનો અને લતાકુળે, આપણો આધ્યાત્મિક-વાદ અને આપણો વેદાન્ત, એજ આપણી પ્રગતિનો ખરો માર્ગ છે આપણે તેનુંજ અનુસરણ કરીશું

મારી પ્રજાલી કેવી છે ? મારી પદ્ધતિ પ્રાચીન મહાન આચાર્યોના માર્ગનું અનુસરણ કરવાની છે એ તેમનાં કાર્યોનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેઓ કેવી પ્રજાલીથી કામ કરતા તથા કેવો કાર્યક્રમ તેમણે અપભત્યાર કર્યો હતો તે હું ઈશ્વરકૃપાથી જરાજરા શોધી શક્યો છું તેઓ સમાજના મહાન સ્થાપક હતા જીવન, પવિત્રતા અને શક્તિનો લોકોમાં વિશેષભાવે સચાર કરતા હતા તેઓએ ધણા અદ્ભુત કાર્યો કર્યા હતા, અને તેવીજ રીતે આપણે પણ ધણા અદ્ભુત કાર્યો કરવાં પડશે એ વખતની અને આ વખતની પરિસ્થિતિમાં કેટલોક ખાસ તકાવત હોવાથી આપણા હાલના કાર્યક્રમમાં કંઈક પરિવર્તન કરવું પડશે, એ સિવાય વિશેષ તકાવત નથી

હું જોઉં છું કે પ્રત્યેક વ્યક્તિની પેઠે પ્રત્યેક પ્રજા અથવા જાતિનો પણ કંઈક અમુક હિદેશ હોય છે એ ખાસ હિદેશજ એ પ્રજાના જીવનનું કેન્દ્ર હોય છે, અને તે કેન્દ્ર તે પ્રજાના જીવનરૂપ સંગીતના મુખ્ય સૂર જેવું હોય છે એ મુખ્ય સૂરમાંજ તે પ્રજાના બીજા બધા સૂરો મળી જઈને એક થઈ જાય છે, અને એકતાનો અદ્ભુત રસ પ્રવાહિત કરે છે ઇંગ્લાંડ જેવા દેશીની પ્રજામાં રાજનૈતિક શક્તિજ તેનું મુખ્ય જીવનતત્ત્વ છે બીજી પ્રજામાં કળા-વિજ્ઞાન મુખ્ય પ્રાણરૂપે વહે છે એવી રીતે જુદી જુદી પ્રજાઓનું જુદું જુદું કેન્દ્ર હોય છે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજાજીવનનું કેન્દ્ર ‘ધર્મ’ છે ‘ધાર્મિક જીવન’ જ તેના જીવનરૂપી મહા-સંગીતનો મુખ્ય સૂર છે કોઈ પણ પ્રજા સૈકાઓસુધી જે કેન્દ્ર અને જે જીવન-તત્ત્વમાંથી પોતાનું જીવન પસાર કરતી આવી છે, તે કેન્દ્રને દૂર કરવાનો જો તે પ્રયત્ન કરે તો એ પ્રજાનો વિનાશજ થાય તમે પણ જો તમારા કેન્દ્રરૂપ ધર્મને દૂર ફેંકી દો અને બીજી કોઈ વસ્તુને તમારા કેન્દ્રરૂપે તેમજ જીવનના તત્ત્વરૂપે સ્વીકારો તો આ દુનિયાની સપાટીપરથી તમારૂં પણ નામ-નિશાન નાબૂદ થશે આ ભાવી વિનાશને અટકાવવામાટે તમારે જોટલો બની શકે તેટલો પ્રયાસ કરીને

તમારા ધર્મરૂપ જીવનતત્ત્વદારાજ સધળું કાર્ય કરવું જોઇએ એ ધર્મનેજ તમારાં સધળા કર્મોના કેન્દ્રરૂપ બનાવી રાખવો જોઇએ. તમારા શરીરની સધળી સ્નાયુ-તંત્રીઓ તમારા ધર્મરૂપ મેરૂદાની સાથે દૃઢ સંબંધથી બાંધીને ધાર્મિક જીવનનો સર મળવી મૂકો, ત્યારેજ તમારા જીવનની ખરી દિશા તમને પ્રાપ્ત થઇ છે એમ સમજવું.

સામાજિક જીવન ઉપર ધર્મની પણ વ્યાવહારિક અસર થાય છે, એમ દર્શાવ્યા વિના હું અમેરિકામાં ધર્મના વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપી ચકીશ નહિ, એવું મેં ત્યાં સ્પષ્ટ જોઇ લીધું હતું તેવીજ રીતે જે મહાન આશ્ચર્યકારક રાજ-દારી ફેરફારો વેદાંતના પ્રભાવવડે થઇ શકે છે, તે કહી બતાવ્યા વિના ધર્મના વિષય ઉપર ઇંગ્લાંડમાં પણ બાપણુ આપણું અસંભવિત જણાવું હતું એજ પ્રમાણે ભારતમાં જે સામાજિક સુધારાનો ઉપદેશ કરવો હોય, તો એ સુધારાદારા કેવું નવીન આધ્યાત્મિક જીવન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એ બતાવી આપવાની ખાસ જરૂર છે રાજનૈતિક વિચારોનો ઉપદેશ આપવો હોય તોપણ તેમાં દર્શાવવું જોઇએ કે પ્રજા જે એકજ મહાન વસ્તુની ચાહના રાખે છે, તે આધ્યાત્મિક ઉન્ન-તિને માટે કેવા સહાયક અને ઉપકારક એ વિચારો થઇ પડશે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનો માર્ગ પોતેજ પસંદ કરે છે, એવીજ રીતે પ્રત્યેક પ્રજા અથવા જાતિ પણ પોતાનો માર્ગ પોતે સ્વતંત્ર રીતેજ પસંદ કરી લે છે આપણે અનેક યુગ પૂર્વે આપણી પસંદગી કરી લીધી છે હવે આપણે તદ્દનુસાર આપણા જીવનનો કાર્યક્રમ ચલાવવો જોઇએ આપણી એ પસંદગી કંઇ કહાડી નાખવા જેવી નથી. જડને બદલે ચેતનનો વિચાર કરવાની, અને મનુષ્યને બદલે ઈશ્વરનો વિચાર કર-વાની પસંદગી શું ખરાબ કહી શકાય ? પરલોકમાં દૃઢ વિશ્વાસ, આ લોકના ક્ષણિક સુખવૈભવપર સંપૂર્ણ તિરસ્કાર, આત્મત્યાગની દૃઢ અને જ્વલંત બાવના અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા અને અજરામર આત્મામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા, એ બધા મહદ્ ગુણો પરાપૂર્વથી તમારામાં વિશ્વમાન છે એ મહદભાવોનો કેાણુ ત્યાગ કરી શકે તેમ છે ? તમે થોડો સમય જડવાદી થઇને, થોડા મહિનાસુધી અમારા હૃદયને ધક્કો લગાડવાનો ચત્ન કરી શકો, પરંતુ તમારી વાસ્તવિક પ્રકૃતિ કેવી તે હું બરાબર જાણું છું. તમારો ખરા ભાવથી હાથ ઝાલવામાં આવે કે તરતજ તમે પાછા પરમ આસ્તિક અને ઈશ્વરવાદી બની જાઓ તેમ છો, કેમકે આસ્તિકતા એજ તમારો જાતિ-સ્વભાવ છે એ તમારો જન્મગત સંસ્કાર, એ તમારો માસ-મજ્જાગત સ્વભાવ તમે કેમ બદલી શકશો ? તમે ધર્મપ્રાણુ પ્રજાના પ્રજાજન છો, એ નિર્વિવાદ છે.

એજ કારણથી જે હિન્દુસ્તાનમાં કાંઇ પણ સુધારો કરવો હોય તો પહેલ-
વિ. ૬ ૨

વહેલા ધર્મનોજ વિશેષભાવે પ્રચાર કરવાની જરૂર છે સામાજિક વા રાજનૈતિક વિચારોનું આ દેશમાં પૂરે રેલાવવું હોય તો પ્રથમ આધ્યાત્મિક વિચારોના અમૂલ્યતા આ દેશની ભૂમિને સારી રીતે બીજાવી દેવી જોઈએ. પ્રથમજ આ કાર્ય કરવાની ખાસ જરૂર છે

જે પ્રથમ કાર્ય આપણુ લક્ષ્ય ખેંચે છે તે એ કે આપણા ઉપનિષદોમાં, આપણા પુરાણોમાં, તેમજ આપણા બીજા શાસ્ત્રમંથોમાં જે મહાન આશ્ચર્યકારક સત્યો બરેલા છે, તે બધાને નાનામોટા વિવિધ પ્રયોગોમાંથી, સત-મહતના મદ-મદિરોમાંથી, વન-પ્રદેશોમાંથી, વિવિધ મત-સપ્રદાયના આચાર્યો તેમજ અગ્રસરોના સમ્રાજોમાંથી બહાર કાઢીને તેમનો આ સમગ્ર ભારતભૂમિમાં વિસ્તાર કરી દેવો જોઈએ પ્રત્યેક માનમાં, પ્રત્યેક ઘરમાં અને પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં તેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ, કે જેથી એ મહાન સત્યો પ્રચલિત થઈને પોઠે સમગ્ર દેશમાં વિસ્તાર પામીને પૂર્વથી પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તરથી દક્ષિણ ચારે દિશામાં, વેગથી ફેલાઈ જાય ભારતવાસી પ્રત્યેક મનુષ્યે એ સત્યોને લક્ષ્યપૂર્વક જાણવા જોઈએ કહ્યું છે કે-પ્રથમ તેનું 'શ્રવણ' કરવું પછી તેનું 'મનન' અને ત્યારપછી તેનાપર સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વક 'નિદિધ્યાસન' કરવું જોઈએ લોકોએ પ્રથમ એ શાસ્ત્રવાક્યો અને સત્યો લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળવા જે કોઈ મનુષ્ય પોતાના શાસ્ત્રનાં એ મહાન સત્યો લોકોને સંભળાવવામાં સહાય કરે છે, તેઓ આજે એવું પવિત્ર અને શુભ કર્મ કરે છે કે જેના કરતાં સારું બીજું કોઈ પણ કર્મ આ જગતમાં હોઈજ ન શકે આપણા વ્યાસજી કહે છે કે,* આ કલિયુગમાં મનુષ્યને માત્ર એકજ કર્મ કરવાનું છે બલિ આપીને યજ્ઞ કરવાથી અથવા કઠોર તપસ્યા કરવાથી આ યુગમાં કંઈ ફળ મળે તેમ નથી કર્મમાં માત્ર એકજ રહ્યું છે અને તે કર્મ 'દાન' છે, અને એનું સર્વ દાનોમાં પણ ધર્મનું દાન, આધ્યાત્મિક જીવન અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનું દાન સર્વથી ઉત્તમ છે ત્યાર પછી તેનાથી ઉત્તરનું વિદ્યાદાન, ત્રીજું પ્રાણુદાન અને ચોથું અન્નદાન છે આ અપૂર્વ દાનશીલ પુરાણપ્રસિદ્ધ હિંદુજાતિના તરફ જરા નજર કરો આ દરિદ્ર, દીન દેશના લોકો કેટલા પ્રમાણમાં, કેવા પ્રેમથી દાન કરે છે, તેના ઉપર જરા શંકા કરો આ પુરાતન દેશમાં લોકોનું એવા ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય થાય છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય હાલના ઉત્તર છેડાથી તે છેક દક્ષિણ છેડા સુધી, કશા પણ સાધન વિના સુખપૂર્વક પરિભ્રમણ કરી શકે છે દરેક

* આ શ્લોક સ્વામીજીએ બૂલમાં વ્યાસજીનો કહ્યો છે, પણ તે મનુસંહિતાનો છે

“ તપઃ પરં કૃતે યુગે ત્રેતાયાં જ્ઞાનમુચ્યતે ।

ઘ્રાપેરે વક્ષમેવાહુઃ દાનમેકં કલૌ યુગે ॥ ”

+ “ સર્વેષામેવ દાનાનાં બ્રહ્મદાનં વિશિષ્યતે ॥ ”

૮૬-૧-મનુ

મનુ.

સ્થાને ઉત્તમમા ઉત્તમ પદાર્થોવડે તેનું આતિથ્ય કરવામા આવે છે જાણે તે એક મિત્ર અથવા નજીકનો સખધી હોય, એવી રીતેજ દરેક મનુષ્ય તેની સાથે વર્તે છે આવો ભારતનો આદર-સત્કાર છે વળી એજ દેશના દાનમાટે એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, કોઇ પણ ઠેકાણે રાટલીનો ટુકડો હોય ત્યાંસુધી આ દેશમા કોઇ પણ બિખારી ભૂખે મરતો નથી

આ ઉદારતા અને દાનની ભૂમિમા આપણે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનદાનનું પહેલ-વહેલુ કાર્યજ હાથ ધરવું જોઇએ એ જ્ઞાનવિસ્તારનું કાર્ય ભારતની ચતુર્સી-મામાજ પૂરી ન રાખતા તેનો સમગ્ર જગતમા પ્રચાર કરવો જોઇએ ભારતની આ એક જૂની પ્રથા છે હિન્દુસ્તાન જ્ઞાનદાનનું પવિત્ર કાર્ય આજે યુગો ચ્યા કરતુંજ આવ્યું છે જોએ તમને કહે કે ભારતના વિચારો કદિપણ હિન્દની બહાર ગયા નથી, અથવા કોઈ તમને કહે કે પરદેશી ભૂમિપર ધર્મોપચાર કરનારો પહે લવહેલો સન્ધ્યાસી હુજ છુ, તે બધા પોતાની જાતિનો ઇતિહાસ નથી જાણતા એમ સમજવું એ આશ્ચર્યોપાપાર અનેકવાર વારવાર બન્યો છે જ્યારે જ્યારે જગતને જરૂર પડી છે ત્યારે ત્યારે અધ્યાત્મવિદ્યાનો એ અનત પ્રવાહ પૂર વેગથી ફરફરના દેશમા રેલાયો છે, અને તેણે સમગ્ર જગતનું અધ્યાત્મ-જલથી સિંચન કર્યું છે રાજકીય જ્ઞાનનું દાન અને રાજનીતિનો પ્રચાર રણશીયાના અવાજ અને લશ્કરી દ્રવ્યથી કરી શકાય છે, અને લાઠિયે અથવા સામાજિક જ્ઞાનનું દાન તલવાર અને દારૂગોળાવડે વિસ્તારી શકાય છે, પરન્તુ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનું દાન તો જેમ ઝાકળ કરી પણ અવાજ કર્યા વિના ગુલામના પુખ્તોને ખીલવે છે એવીજ રીતે મૂગે મોઝે કરી શકાય છે ભારતભૂમિએ જ્ઞાનનો ઉપહાર સમગ્ર જગતને ચરણે વારવાર ધર્યો છે જ્યારે કોઇ પ્રખલ દિગ્વિજય કરનારી મહાન જાતિ જાત્રત થઇને જગતની જુદી જુદી જાતિઓને અને પ્રજાને તલવારના જોરથી એક સાથે જોડી દે છે અને માનવસમાજના રસ્તા વિશાળ કરી પરસ્પરનો અવ-હાર સુગમ કરી દે છે, એજ વખતે ભારતભૂમિએ ઉભા થઇને જગતની ઉન્નતિના પાત્રમા આધ્યાત્મિક શક્તિનો પોતાનો હિસ્સો મૂગે મોઝે સમર્પણ કર્યો છે. આવા બનાવ યુદ્ધના જન્મ અગાઉ અનેક યુગપૂર્વે બનેલા છે, અને તેના સ્મરણા-વશેષ ચિન્હો આજસુધી મીન, એશિયામાઇનોર અને મલયદ્વીપકલ્પના મધ્ય ભાગમા કાયમ છે ગ્રીક લોકોનો મહાન દિગ્વિજયી પુરૂષ અલેક્ઝાન્ડર જે વખતે ઉત્પન્ન થયો હતો અને જે વખતે લોકોની જાણમા આવેલા દુનિયાના ચારે ખૂણાને તેણે એક સાથે જોડી દીધા હતા, તે વખતે પણ હિન્દુસ્તાનનો અધ્યા-ત્મવાદ મોખરે આવીને સમગ્ર જગતમા બાપી રહ્યો હતો પશ્ચિમના ગર્વસ્વરૂપ તેનો આજનો સુધારો પણ એ વખતનાજ ભારતના મહાપ્રવાહનું બાકી રહેલું

ચિન્હ છે હાલ ખીજો એવોજ સુયોગ આપણે માટે આવી પહોંચ્યો છે ઇંગ્લાંડની મહાશક્તિએ જગતની સર્વ પ્રજાઓને એકતાની સાકળમાં બાંધી લીધી છે આવા બનાવ આગળ કદિ બન્યો નહોતો ઇંગ્લિશ પ્રજાના ખીજ પ્રજાસાથે વ્યવહાર કરવાના રસ્તા અને જળમાર્ગો જગતના એક છેડાથી ખીજ છેડાસુધી વિસ્તાર પામી ચૂક્યા છે ઇંગ્લિશ બુદ્ધિ-શક્તિના પ્રભાવે આધુનિક પ્રજાઓ વચ્ચે એવી કડીઓ જડાઈ ગયેલી છે કે જેવી આગળના જમાનામાં કદિ પણ જડાઈ નહોતી આજકાલ વ્યાપારનાં જેવા મુખ્ય મથકો ખોલવામાં આવ્યા છે તેવા માનવજાતિના ઇતિહાસમાં આગળ કદિ પણ ખોલવામાં આવ્યા નથી. એજ વખતે ભારતવર્ષ આવા સારા યોગનો લાભ લઈને જાણીતા અથવા અજાણીતા પોતાના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનું સમગ્ર જગતને દાન કરવા લાગ્યું છે એ અધ્યાત્મજ્ઞાનના પ્રબળ પ્રવાહો આજના વિશાળ રસ્તા અને જળમાર્ગોદ્વારા ધસી જઈને જગતના ખૂણે ખૂણામાં પહોંચી જશે

ભારતનો ધર્મધ્વજ લઈને હું અમેરિકા ગયો તે કંઈ મારૂં કામ નહોતું, તેમ તે કાર્ય કાંઈ મારી કે તમારી પ્રત્યાગ્રી સિદ્ધ થયું નથી, પરંતુ ભારતના ભાગ્યની દોરી જેના હાથમાં છે તે ભગવાનેજ અને ત્યાં મોકલ્યો, અને મારા જેવા સેકડો મનુષ્યોને જગતની સંધળી પ્રજાઓમાં પોતાનો દિવ્ય સંદેશો સભળાવવાને એજ પરમાત્મા મોકલશે જગતની કંઈ પણ શક્તિ તેમને અટકાવ કરી શકશે નહિ આ પ્રમાણે વિદેશમાં પણ ધર્મપ્રચારનું મહાન કાર્ય કરવાનું છે તમારા ધર્મનો મર્મ સમજાવવાને અને ધર્મપ્રચાર કરવાને તમારે બહારના દેશોમાં જવું જોઈએ અને જગતની પ્રત્યેક પ્રજાને ઉપદેશ આપી પ્રભુનો ધર્મ-સંદેશ સભળાવવો જોઈએ ધર્મપ્રચારનું એજ પહેલું કાર્ય છે

ધર્મપ્રચારની સાથેજ સામાન્ય વ્યાવહારિક વિદ્યા, સમાજનીતિ, રાજનીતિ, વગેરે અન્ય જે જે વિદ્યાઓની જરૂર છે તે સર્વ પોતાની મેજેજ આવશે, પરંતુ જો ધર્મને વિદાય આપીને તમે વ્યાવહારિક વિદ્યા વિસ્તારવાનો ચત્ન કરશો તો તમને હું સ્પષ્ટ કહી સભળાવું છું કે, હિન્દુસ્તાનમાં તો એ તમારો પ્રયત્ન વ્યર્થજ જશે માત્ર લોકોના હૃદયપરજ પ્રભાવ પાડીને (અર્થાત્ બુદ્ધિમાં ઠસાવ્યા વિના) કદિપણ તેમનું અતઃકરણ જીતી શકશો નહિ મહાન ઐકધર્મ પણ એજ કારણથી પોતાનો પ્રભાવ આ દેશમાં સ્થાયિરૂપે જમાવી શક્યો નથી, અને તેનો પુરૂષાર્થ માત્ર આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની આગીને લીધેજ સર્વથા નિષ્ફળ નીવડ્યો છે

મારા મિત્રો! એ પરથી મેં એવી યોજના કરી છે કે આપણા દેશમાં આપણા યુવકોને ધર્મોપદેશકનું કાર્ય શિખવવામાં ઠેકઠેકાણે શિક્ષણ-મંદિરો સ્થાપવાં, અને તેમાં તૈયાર થયેલા ઉપદેશકોને દેશવિદેશમાં બધે આપણા પ્રાચીન

શાસ્ત્રોનાં સત્યનો પ્રચાર કરવા મોકલવા. પરંતુ એવા મનુષ્યો ક્યા છે ? બીજી બધું તો પોતાની મેળે તૈયાર થશે, પરંતુ મજબૂત, વીર્યવાન, તેજસ્વી, વિશ્વાસ-પાત્ર અને શ્રદ્ધાવાન મનુષ્યોની પહેલાં તો જરૂર છે જે આવા એકસો મનુષ્યો તૈયાર થાય તો આખા જગતની વિચારક્રાંતિ કરવી એ તો સહજ વાત છે બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં ઇચ્છાશક્તિનો પ્રભાવ વિશેષ છે એ શક્તિ સીધી ઇશ્વર પાસેથીજ મનુષ્યોને મળે છે પવિત્ર અને દૃઢ ઇચ્છાશક્તિજ અદ્ભૂત સાંવર્ણો જ્ય કરી શકે છે શું તમને એ બાબતમાં વિશ્વાસ નથી ? તમારા પોતાના શાસ્ત્રમાં બતાવેલો ઇચ્છાશક્તિનો પ્રભાવ જુઓ તમારા ધર્મના મહાન સત્યો જગતને સહજાવે. તમારી અધ્યાત્મવિદ્યાનું જગતને પ્રદાન કરે. જગત તમારા દાનની રાહ જુએ છે તમારી ઇચ્છાશક્તિનો ત્યાજ તમને પ્રભાવ જણાશે.

અનેક સૈંકા થયા મનુષ્યજાતિને પોતાની દીનતા અને દીનતાના પાંડ શિખવવામાં આવ્યા છે તેમને અધ પતનની પદ્ધતિનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે તેમને કહેવામાં આવ્યું છે કે તેઓ કંઈજ નથી, તેમની શક્તિ, તેમના સાધન અને તેમનું જીવન બધું અદ્ય છે આખા જગતની માનવ પ્રજાને આજમુદી એવુંજ કહેવામાં આવ્યું છે કે તમે મનુષ્યોજ નથી સૈંકાઓ થયાં તેમને એવેજ ભય બતાવવામાં આવ્યો છે, અને તેને પ્રતાપે તેઓ ખરેખરાં પશુજ બની ગયા છે. તેઓને કદિ પશુ આત્મા સંબંધી વાત સહજાતી નથી હવે તેને તમે આત્મતત્ત્વ સમજાવો આત્માની મહાન વાત સમજાવો. તેમને શિખવો કે હલકામાં હલકા મનુષ્યમાં એજ આત્મા રહ્યો છે કે જે કદિ મરતો નથી તેજ જન્મ પશુ ધારણ કરતો નથી એ આત્માને તદ્દવાર કાપી શકતી નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી અને હવા સૂકાવી શકતી નથી એ આત્મા અવિનાશી, અનાદિ, અનંત, અજરા-મર, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુક્ત, સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક છે.

તેમને તેમના પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખતા શિખવે. તમારામાં અને એક ઇંગ્રેજમાં શું ફેર છે તે જાણો છો ? ઇંગ્રેજોમાં આત્મવિશ્વાસ છે અને તમારામાં તે નથી. તેને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તેણે ઇન્દ્રિયજાતિમાં જન્મ લીધો છે, એટલે જે કંઈ ઇચ્છામાં આવે તે સર્વ કરી શકે છે આવો દૃઢ વિશ્વાસ, આવું પ્રબળ આત્મબળ તેની અદ્ધર ઇશ્વરને જાત્રત કરે છે, તેની શક્તિનો બહાર પ્રકાશ કરે છે અને એ ઇશ્વરી આત્મીય શક્તિવડે પ્રત્યેક ઇંગ્રેજ બચ્ચો જે આદે છે તે કરી શકે છે તમને એવુંજ કહેવામાં અને શિખવવામાં આવ્યું છે કે તમે કંઈ નથી, તમારાથી કંઈ બની શકે તેમ નથી એ શિષ્યજીને પ્રતાપે તમારો આત્મવિશ્વાસ નાશ પામે છે, અને દિવસે દિવસે તમે નિ સત્ત્વ અને નિર્માલ્ય બનતા જાઓ છો આપણને સુખ્ય આવશ્યકતા બળનીજ છે, માટે તમારા આત્મામાં વિશ્વાસ રાખો. તમારી પોતાની

શક્તિમાં શક્તિ રાખો. આપણે છેક નિર્જળ થયા છીએ તેથીજ વિદેશની ગુપ્ત વિદ્યાઓ, છુપી શક્તિઓ અને રહસ્યવિદ્યા જેવી લૂલી-લગરી ચીજો આપણા દેશમાં ધુસવા લાગી છે એ બધી વિદ્યાઓમાં સત્ય સમાવેલું હશે, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેમણેજ આપણા લગભગ નાશ કર્યો છે તમારી ઇન્દ્રિયાશક્તિના તાર ચડવો તમારી નસોને મળખૂત કરે. આ રસાકસીના જમાનામાં વજ્ર જેવા અવયવો અને મજબૂત જેવા સ્નાયુ બનાવવાની જરૂર છે ધરના ખૂણામાં ભરાઇને આપણે બધા સમયસુધી રડયા કીધું હવે વિશેષ રડવાની જરૂર નથી આખો લુછીને તમારા પગપર ઉભા થાઓ, વજ્ર જેવા મળખૂત સાચા મનુષ્યો બનો. આપણને અત્યારે એવા ધર્મની જરૂર છે કે જે ખરેખરા મનુષ્ય બનાવી શકે આપણને એવા મત અને પદ્ધતિની જરૂર છે કે જેને યોગે આપણે મળખૂત મનના મનુષ્ય થઇએ જે કેળવણીવડે ખરા મનુષ્ય તૈયાર થઇ શકે એવી સર્વાંગસુદૃઢ કેળવણીની આપણને જરૂર છે. જે શિષ્યણુ તમને શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક રીતે નબળા બનાવે એને ઝેર જેવી સમજીને તજ દો. તેનામાં જીવજ નથી માટે તે સત્ય પણ ન હોઇ શકે સત્ય હંમેશા બલપ્રદ હોય છે મનુષ્યને તે મળખૂત બનાવે છે સત્ય તે પવિત્રતા છે. સત્ય તે જ્ઞાનસમૃદ્ધ છે. સત્ય અવશ્ય મનુષ્યને બલવાન કરે છે હૃદયના અધિકારને દૂર કરે છે મનુષ્યને વીર્યવાન અને તેજસ્વી બનાવે છે આજની બધી વિદેશી ગુપ્તવિદ્યાઓ-તેમનામાં કંઇક સત્યનો કણ્ય હોય તોપણ-મનુષ્યના મનને નબળાં અને બાયલાં બનાવનારી છે. મારા શબ્દોમાં વિશ્વાસ રાખો મે જીદગીસુધી એ વાતનો અનુભવ કર્યો છે, અને હું એજ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે તે અવશ્ય મનુષ્યને નિર્જળ બનાવે છે મે ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાં બ્રમણ કર્યું છે, આ દેશની લગભગ બધી ગુફાઓ અને હિમાલયમાં પણ રહ્યો છું જેમણે પોતાની આખી જીદગી ત્યાંજ ગાળી છે એવા લોકોને હું ઓળખું છું, અને એ પરથી હું કહું છું કે એ બધી ગુપ્તવિદ્યાઓ તો ઠીકજ છે હું મારી જાતિ અને પ્રજાને ચાહું છું હું તમારો અધ પાત મારી આંખે જોઇ શકું તેમ નથી, હમણાં તમે જેટલા નિર્જળ થયા છો તેથી તમારી વિશેષ નિર્જળ સ્થિતિ મારાથી સહી શકાય તેમ નથી, માટે તમારા હિતની અને સત્યની રક્ષાની ખાતર તથા મારી જાતિની વિશેષ અવનતિ ન થાય તેને માટે હું પોષક કરીને કહું છું કે, બસ કરો, સહુર કરો, આ બધી બાયલા બનાવનારી માર્મિક ગુપ્તવિદ્યાઓને છોડી દો અને મજબૂત થાઓ મારી જાતિનો અને મારા બધુઓનો અધ પાત અટકાવવાને હું એ વાત પોષક કરીને કહી સલામવાું છું બધુઓ ! જો અરૂ બળ મેળવવું હોય તો તમારા પ્રાચીન ઉપનિષદોનો આશ્રય લો જે ઉપનિષદમાં પ્રોત્તમ શક્તિ અને જ્ઞાનવર્ધક તત્ત્વવિદ્યાનો ખજાનો રહ્યો છે, તે અખૂટ ધન

સપત્તિ પ્રાપ્ત કરીને આ બધી બેદબારેલી નિર્બળ બનાવનારી ગુપ્તવિદ્યાઓને બહાર કઢાડો તેને બદલે આ અધ્યાત્મવિદ્યાને ગ્રહણ કરો જગતના સર્વથી મહાન સત્યો સર્વથી સાદાં અને સ્પષ્ટ હોય છે ઉપનિષદના મહાન સત્યો તમારી આખ સામેજ છે, તમારી પાસેજ છે, તેનો સ્વીકાર કરો. તમારા વર્તનમા અને તમારા સર્વ કાર્યમાં એ સત્યને ઉતારો એથી તમારા ભારતનો ઉદ્ધાર તમે જોતજોતામા કરી શકશો.

હવે એક વાત કહીને મારૂ વક્તવ્ય પૂરું કરીશ લોકો સ્વદેશભક્તિની વાતો કરે છે, મને સ્વદેશભક્તિમા વિશ્વાસ છે અને સ્વદેશાભિમાન સબધે મે ખાસ આદર્શ ધારી રાખ્યો છે સ્વદેશનુ હિત કરવામાટે ત્રણ ચીજોની ખાસ જરૂર છે તેમા પહેલી જરૂર લાગણીની છે સ્વદેશના કલ્યાણમાટે તમારા હૃદયમા લાગણી રાખો શુદ્ધિ અથવા વિચારશક્તિનો શુ ધર્મ છે ? તે થોડાક પગલા આગળ ચાલે છે અને પછી અટકી જાય છે, પરંતુ હૃદયના દારમાથી ઇશ્વરી-શક્તિની જે વિશુદ્ધ પ્રેમમય પ્રેરણા આવે છે તે, ન ઉઘડે એવા વજ્ર જેવા દર-વાજાને પણ ખોલી નાખે છે આ વિશ્વના બધા બેદ પ્રેમની ચાવીવડે ખોલી શકાય છે વિશુદ્ધ પ્રેમવડે અસભવિત સભવિત બની જાય છે, અને દહ સકલ દારા હરેક ઇચ્છા પૂરી પાડી શકાય છે, માટે હે ભાવી સુધારકો ! હે ભાવી સ્વદેશ-ભક્તો ! હૃદયવાન થાઓ ખરી લાગણી ને ખરી દાઝ રાખતાં શીખો માતૃ-ભૂમિના ચરણમાં હૃદયનો શુદ્ધ પ્રેમ સમર્પણ કરો તમને લાગણી થાય છે ? પૂજ્ય દેવતાઓ અને પ્રાચીન ઋષિઓના કરોડો સતાનો આજે પણ જેવા બની અધમ જીવન ગાળે છે, તે જોઇને તમારા હૃદયમા લાગણી થાય છે ? માતૃભૂમિના કરોડો પ્રિય સતાનો આજે ભૂખે મરે છે અને જમાના થયા કરોડો ભૂખે મરતાં આવ્યા છે એ જોઇને તમારૂ દિલ દાઝે છે ? કાળાં વાદળાના જેવા ગાઢ અજ્ઞાનાધિકાર આ દેશપર ફરી વળ્યો છે તે જોઇને તમારા દિલમા કંઈ લાગણી થાય છે ? એ ક્યાજનક દેખાવ તમને અસ્થિર બનાવે છે ? એ વિચારથી નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને તમે કદિ પણ જાગ્રત થયા છો ? એ વિચાર તમારા લોહીની સાથે મળીને તમારી નસ અને નાડીઓમા વહેવા લાગ્યો છે ? તમારા હૃદયના ધનકારામા કોઇ વખત દેશની ખરી લાગણીનો ચડકાટ થયો છે ? એ વિચારે તમને કદિ પણ ગાઢ બનાવી દીધા છે ? કુદૃષ્ટાના વિચારે તમારા હૃદયમા ધર કરીને કદિ પણ તમારૂ બીજુ બધુ બૂલાવી દીધું છે ? એ વિચારમાં મસ્ત થઇને તમારા નામ, કામ, ધામ, સ્ત્રી, પુત્ર, માલ, મિલ્કત અને છેવટે તમારાં શરીર અને જગતનુ ભાન પણ કદિ તમે જૂલી ગયા છો ? તમને કદિ પણ એવો અનુભવ થયો છે ? સ્વદેશભક્ત થવાનુ એ તો માત્ર પહેલુજ પગથીયુ છે હું કંઈ અમેરિકાની મહા-

સભામાં લાગ લેવાને નહોતો ગયો, પણ આ દુષ્ટી દેશની લાગણીનું જૂત મારા શરીર અને આત્મામાં ભરાઈ ગયું હતું તેની કષ્ટક તુષિ કરવાને માટે જ હું દૂરના વિદેશમાં ગયો હતો. મેં ખાર વર્ષ સુધી આખા હિન્દુસ્તાનના મુસાફરી કરી, પરંતુ મારા દેશમન્દુઓની સેવા ઉઠાવવાનો મને અહીં કોઈ પણ માર્ગ નહિ મળવાથી, વિદેશની જામિમાં મારા દેશને માટે કષ્ટક કરવા સાથે હું અમેરિકા ગયો હતો. તમારામાના ધણીખરા મનુષ્યો જોયો એ વખતે મને ઓળખતા હતા તેઓ આ વાત જાણે છે અહીં મારા રક્ત-માંસ સ્વરૂપ દેશમન્દુઓ દરેક જ દુર્દશામાં રૂખતા જાય છે તેમની કોણે સલામ લીધી? સ્વદેશની લાગણીનું આ મારૂં પહેલું પગથીયું હતું.

સમજો કે તમને દેશને માટે લાગણી છે અને દેશની દુર્દશા જોઈને તમારું દિલ ઢાંચે છે, પરંતુ એ દુર્દશાને દૂર કરવાનો તમે શું ઉપાય નક્કી કર્યો છે? માત્ર મોઢાંની દુષ્ટી વાતોમાજ શક્તિનો ફેફટ ક્ષય ન કરતા કોઈ વ્યાવહારિક માર્ગ તમે શોધી શક્યા છો? ઉપહાસ, નિન્દા અથવા ગાળોથી તેમનો નિષેધ ન કરતા તેમને કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કરવાનો તેમજ તેમના દુષ્ટી અને આળા હૃદયો ઉપર મીઠું છાટવાને બદલે, મીઠા વચનોનો ઠંડો મલમપટો લગાડવાનો અને તેમને અજ્ઞાનની મૃતદશાના ખાડામાંથી સજીવની માત્રાવડે બહાર ખેંચી કઢાડવાનો તમે કોઈ પણ ઉપાય શોધ્યો છે? દેશસેવાને માટે એટલું જ બસ નથી પહોંતી જેવી ઉચી અને કઠોર અડચણોને વટાવી જવાની શક્તિ તમે મેળવી છે? આખી દુનિયા હાથમા ખુલ્લી તલવાર લઈને તમારી સામે ઉભી રહે તોપણ તમને જે ન્યાયપુર સર સત્ય લાગતું હોય તે કરવાની તમારામાં હિંમત છે? તમારી સ્ત્રી અને તમારાં છોકરા તમારાથી વિરૂદ્ધ થઈ જાય, તમારી લક્ષ્મી ચાલી જાય, તમારું નામ જુસાઈ જાય અને સંધળી સપત્તિ ધસડાઈને અદશ્ય થઈ જાય છતાં પણ તમે તમારા નિશ્ચયને વળગી રહો તેમ છો? એ બધું સહન કરીને પણ તમે તમારા નિશ્ચયનું પાલન કરવા, તમારા 'યોગસુધી' દહ પગલે આગળ વધી શકો તેમ છે? રાત્રિ બેઠું હોઈ કહે છે તેમ નીતિ-નિયમ પુરૂષો નિન્દા કરે કે સ્તુતિ કરે, લક્ષ્મીદેવી સ્વેચ્છાનુસાર આવે અથવા ચાલી જાયો, મૃત્યુ આજે જ થાયો કે યુગો પછી થાયો, પરંતુ ધીર વીર પુરૂષો ન્યાયના ખરા માર્ગમાંથી એક પગલું પણ પાછા હટતા નથી તમે એવી અચલ દહતા ધારણ કરી છે? તમારામાં જો એ ત્રણ ચીજો હશે તો તમારામાનો દરેક મનુષ્ય અદ્ભુત અને અલૌકિક કાર્યો કરી શકશે વર્તમાનપત્રોમાં લેખ લખવાની તમારે કશી જરૂર નથી. લાંબા આપતા બટકવાની તમારે કશી પણ જરૂર નથી તમારો મહેરોજ અપૂર્વ તેજથી લખાઈ રહેશે એ વખતે તમે

કામ પર્વતની નિર્જન શુદ્ધિ રહેશે તોપણ તમારા વિચારો મોટા ખડકો અને ટેકરીઓને બેદીને બહાર આવશે, સેકડો વર્ષસુધી તે સુદમશરીર ધારણ કરીને સમગ્ર જન્મતમા ધૂમ્પા કરશે, અને છેવટ એક દિવસ કામપણ પ્રયત્ન મસ્તકમા પ્રવેશ કરીને પોતાની ચિરવાસના સફળ કરશે ત્યારેજ તેઓ સફલાર્થ ચમને વિરામ પામશે વિચારતુ, ખરી લાગણીતુ અને પવિત્ર હૃદયતુ હમેશા એવું અસાધારણ બળ હોય છે

હું તમને ઘણો વખત થયાં ખોટી કરે છું એવો મને ભય લાગે છે, પણ હવે એકજ વાત કહીને મારે કથન પૂર કરે છું હે મારા સ્વદેશી બધુઓ ! હે મારા મિત્રો ! હે મારા બાળકો ! આપણી પ્રજાનું નૌકા સમારનાં ઘેરાં પાણીની પેલી પાર કેટિ મનુષ્યોને લાઇ જાય છે અનેક સૈકા થયાં આ જળમાં તે વહાણુ ક્યાં કરે છે, અને એજ વહાણુની મદદથી કરોડો આત્માઓ આ પાણીની પેલી પાર આવેલા પરમ સુખમય જ્ઞાન્તિધામમાં પહોંચી ગયા છે આજે કદાચ તમારા પોતાનાજ દોષથી એ નૌકાને થોડું ઘણું નુકસાન લાગીને તેમા એક ગાબડું પડ્યું છે, તેને માટે શું તમે એને શાપ આપશો ? જગતના બીજા બધા પદાર્થો કરતાં જે વસ્તુ આપણા વિશેષ ઉપયોગમાં આવી છે અને જેણે હજારો વર્ષ સુધી આપણી સેવા બજાવી છે, તેને હિલા મધને ગાળો કે શાપ આપવાં તે શું બાજબી કહેવાય ? આ નૌકામાં—આ આપણા હિન્દુ સમાજમા છિદ્ર પડ્યા હોય તો ચાલો આપણે બધા જમને તે છિદ્રો પૂરી દઇએ, કેમકે આપણે સર્વ તેનાજ સત્તાનો છીએ, એ છિદ્રો આપણે આનંદપૂર્વક હંદયના ગરમ રક્તથી પૂરી દેવા જોઇએ, એમ છતાંયે જે પૂરી ન શકાય તો એ છિદ્રવાળા જીવન કરતાં આપણે માટે મૃત્યુજ બહુ સારું છે. આપણે આપણાં મગજને કાઢીને એ છિદ્રોમા તેની ફાયર મારીને પૂરી દઇશું, પરંતુ કદિપણ તેની નિદા કે નિષેધ કરીશું નહિ. આપણા સમાજને—આપણી હિન્દુજાતિને એક પણ સખત શબ્દ કહેશો નહિ. જૂતકાળની તેની ભવ્યતામાટે હું તેને હૃદયથી ચાહું છું હું તમને બધાને પણ એટલાજ ચાહું છું, કેમકે તમે દેવ અને ઋષિના સંતાનો છો તમને હું હૃદયથી ચાહું છું ત્યારે શાપ તો ક્યેજ સુખે આપી શકું ? તમારે માટે મારી પાસે બિલકુલ શાપ નથી મારા હૃદયના સર્વ આશીર્વાદ તમને સફળ થાઓ. પ્રિય બાળકો ! મારી સર્વ ચોખ્ખાઓ તમને કહી સંભળાવવાનેજ હું તમારી પાસે આવ્યો છું. જે તમે તેને પ્રેમથી સાંભળતા હો તો હું તમારી સાથે કામ કરવા તૈયાર છું, છતાં જે તમે તેને બિલકુલ નહિ સાંભળો અને મને પણ આ હિન્દુ-સ્તાનમાંથી લાત મારી બહાર કઢાડી મૂકશો, તોપણ હું પાછો તમારે આગળે આવીશ અને તમને કહીશ કે, ભાઇઓ ! આપણે સર્વ ઈથીએ છીએ. હું તમારી

સર્વની વચ્ચે આવ્યો છું, અને આપણે જે ડૂબવાનાજ હોઈએ તો ચાલો આપણે બધા એક સાથેજ ડૂબી જઈએ શાપ કે નિંદાને આપણા હોઠ સુધી કદિ પહોંચી આવવા ન દેશો, કોઈને પણ કંટુ શબ્દ ન સંભળાવશો. ઇતિ શ્લો. શાન્તિઃ ।

ભારતીય જીવનમાં વેદાન્તનો ઉપયોગ

આપણી જાતિ અને આપણા ધર્મને ઓળખાવવામાટે ‘હિંદુ’ શબ્દનો વ્યવહાર બહુ સામાન્ય થઈ પડ્યો છે. વેદાન્તવાદનો હું શુ અર્થ સમજાવવા માગુ છું, તે તમારી સમજ કહેતી વખતે એ હિન્દુ શબ્દના સબધમાં મારે કંઈક ખુલાસો કરવાનો છે. પ્રાચીન પારસી લોકો સિન્ધુ નદીને હિન્દુ કહેતા હતા. સંસ્કૃત ભાષામાં જ્યાં જ્યાં ‘સ’ નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં પ્રાચીન ફારસી ભાષામાં ‘હ’ વાપરવામાં આવ્યો છે, એ પ્રમાણે સિન્ધુનો ‘હિન્દુ’ શબ્દ થયો છે. તમે સંધ્યા જાણો છો. તેમ ગ્રીક લોકો હનો સરહદાથી ઉચ્ચાર કરી શકતા નથી, એથી તેઓ જ્યારે પહેલવહેલા ભારતમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે એ શબ્દમાંથી હ બિલકુલ ઉતારી દીધો, એથી હિન્દીને બદલે આપણુ નામ ઇન્ડીયન થયું. હવે સિન્ધુ નદીની આ તરફ રહેનારા લોકોને હિન્દુ કહેવામાં આવતા હોય અથવા પ્રાચીનકાળમાં તેનો કંઈ બીજો અર્થ થતો હોય, પરંતુ તેનો તેવો અર્થ આ જમાનામાં રહ્યો નથી, કેમકે સિન્ધુ નદીને આ કિનારે હાલમાં જે લોકો રહે છે તેઓ હવે એકજ ધર્મને માનનારા નથી એ પચ્ચોળ પ્રબંધ હવે હિન્દુ લોકો ઉપરાંત મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે અનેક જાતના લોકો રહે છે. હિન્દુ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ કરતા સિન્ધુ નદીના આ બાજુમાં રહેનારા એ બધા લોકોને હિન્દુજ કહેવા જોઈએ, પણ એ શબ્દનો ધર્મ સાથે જે સબધ રહ્યો છે તેનો વિચાર કરતા તેમને બધાને હિન્દુ કહેવા તે યોગ્ય નથી, કેમકે આપણો ધર્મ ઘણા ધર્મોના સંગ્રહસ્થાન જેવો, વિવિધ વિચારો, ક્રિયાઓ, ચિન્હો અને અનુષ્ઠાનોની એક સાથે મળેલી નિશ્ચિત ધર્મપ્રણાલી અને દૈનિક બધારણુ વગરની એક મહાન મંડળીના નામ વગરના ધર્મરૂપ થઈ પડ્યો છે. આપણી બધી જાતિઓ જે કોઈ સ્થળે એકમત થતી હોય તો તે એજ છે કે આપણાં શાસ્ત્રોમાં અને આપણા વેદોમાં આપણો એક સરખો વિશ્વાસ છે એ એક નિશ્ચિત વાત છે કે વેદનું સ્વત પ્રમાણુ જે માણસ સર્વોત્તમ પ્રમાણુરૂપે નથી માનતો તેને હિન્દુ નામ ધારણુ કરવાનો અધિકાર નથી.

એ સંધ્યા વેદ મુખ્ય બે ભાગમાં વહેચાયેલા છે એ બે ભાગ તે કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ છે. કર્મકાંડમાં વિવિધ પ્રકારના યાગ, યજ્ઞ અને કેટલીક ક્રિયાઓ

તેમજ અનુજાનો સમાવેશ છે. એ ક્રિયા અને યજ્ઞોમાનો મોટો ભાગ આજકાલ વ્યવહારમાં આવતો નથી. જ્ઞાનકાંડમાં વેદોના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે એ વેદોનું અધ્યાત્મજ્ઞાન, ઉપનિષદ અથવા વેદાન્તના નામથી જાણખાય છે, અને આજ સુધીના આપણા બધા ધર્મશિક્ષકો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, આચાર્યો તેમજ ધાર્મિક લેખકો અને તો તે દૈતવાદી વિશિષ્ટદૈતવાદી કે કેવલાદૈતવાદી હોય, પણ તે બધાને વેદનો એ ભાગ સર્વોત્તમ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારવો પડ્યો છે હિન્દુસ્તાનના સર્વ દર્શનો અથવા સંઘળા સપ્રદાયોમાના દરેકને પોતાની સત્તતાના પ્રમાણ ઉપનિષદમાથી આપવા પડે છે, અર્થાત્ અધ્યાત્મવિદ્યાની સંઘળા શાખાઓ તેમજ હિન્દુસમાજના સંઘળા સપ્રદાયોનો મૂળ પાયો એ વેદ અને ઉપનિષદોના પ્રમાણ ઉપર રચાયો છે કોઇ પણ સપ્રદાય અથવા કોઇ પણ દર્શન જે વેદ કે ઉપનિષદમાથી પોતાના પ્રમાણો ન બતાવી શકે તો તેને અપ્રમાણ અથવા નાસ્તિક ગણવામા આવે છે શિષ્ટાચારથી તે વિરુદ્ધ ગણાય છે એથીજ ભારતવાસી પ્રત્યેક હિન્દુને અથવા તેના ધર્મને કોઇ ખાસ સામાન્ય નામથી જાણખાવવો હોય તો તેને વેદાન્તી અથવા વૈદિક એજ નામ આપી શકાય તેમ છે વેદાન્તધર્મ અથવા વેદાન્ત એ શબ્દોનો હું ન્યાં ન્યાં ઉપયોગ કરું છું ત્યાં એજ અર્થને લક્ષમા રાખીને કરું છું

આ વિષય હું જરા વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માગું છું આજ કાલ ઘણા લોકો વેદાન્તદર્શનની અદૈત શાખાનેજ વેદાન્ત કહે છે, અને વેદાન્ત શબ્દમાજ માત્ર અદૈતવાદનોજ સમાવેશ થતો હોય એમ માને છે આપણે બધા જાણીએ છીએ કે ઉપનિષદ ઉપરથી આધ્યાત્મિક દર્શનની જે અનેક શાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાંની અદૈતવાદ પણ માત્ર એક શાખાજ છે. વિશિષ્ટદૈતને માનવારોઓ પણ અદૈતવાદીઓના જેટલુજ ઉપનિષદ પ્રત્યે માન ધરાવે છે, અને વેદાન્તના પ્રમાણનો દાવો તેઓ પણ અદૈતવાદીઓના જેવોજ ધરાવે છે એજ પ્રમાણે દૈતવાદીઓ પણ વેદ અને ઉપનિષદ પ્રત્યે એટલોજ પૂજ્યભાવ ધરાવીને પોતાના સિદ્ધાંતમા પ્રમાણરૂપે તેમનેજ બતાવે છે આ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનનો દરેક હિન્દુસપ્રદાય વેદ અને વેદાન્તને માનતો હોવા છતાં પણ 'વેદાન્તી' શબ્દ જાણે માત્ર અદૈતવાદીનોજ પર્યાય હોય તેવી રીતે લોકોમા તેનો વ્યવહાર થાય છે. તેનું પણ ખાસ કારણ છે. જે કે વેદ આપણું મુખ્ય શાસ્ત્ર છે, તથાપિ ત્યાર પછીના લખાણેલાં સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરે જે જે ધર્મશાસ્ત્રો વેદના સિદ્ધાંતોનેજ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાટે અને વિવિધ દૃષ્ટિઓથી તેમને સિદ્ધ કરવામાટે તૈયાર થયાં છે, તે પણ પ્રમાણરૂપ છે, પરંતુ તેમનાં પ્રમાણો વેદના જેટલાં પ્રમાણબૂત નથી ગણાતાં ધર્મશાસ્ત્રોનો એક એવો નિયમ છે કે

ન્યાં શ્રુતિની સાથે સ્મૃતિ અથવા પુરાણનો કંઈ પણ વિરોધ જોવામા આવે ત્યાં શ્રુતિની આગ્રાને મુખ્ય મથુવામાં આવે છે, અને સ્મૃતિ અથવા પુરાણવાક્યને ગોણું માનવામા આવે છે. હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અદ્વૈતકેસરી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓ, પોતાના સિદ્ધાંત અને પોતાની વ્યાખ્યામા મુખ્ય ભાગે વેદ અને ઉપનિષદનાંજ પ્રમાણ આપે છે જે વિષયનો શ્રુતિ કે ઉપનિષદમા ઉલ્લેખ નજ કરેલો હોય તેની વ્યાખ્યા કરવાની હોય, ત્યારેજ નિરૂપાયે કોઈ સ્થળે સ્મૃતિવાક્યનાં પ્રમાણ તેમણે દર્શાવ્યાં છે બીજી બાજુએ અખ્યાત્મવિદ્યાની બીજી જે જે શાખાઓ છે, તેમા સ્મૃતિનાં પ્રમાણોનોજ વિશેષ અને શ્રુતિનાં પ્રમાણોનો ઓછો આશ્રય લેવામા આવ્યો છે. જેમ જેમ આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ દૈતવાદી સપ્રદાયોના સિદ્ધાંતો અને વ્યાખ્યાનોમા સ્મૃતિના એટલાં બધાં પ્રમાણો નજરે પડે છે કે, એક વેદાનુયાયી વેદાન્તવાદની શાખામા આપણે આશા રાખીએ તેના કરતાં ઘણાં મોટા ભાગ સ્મૃતિ-પુરાણોમાની મળી આવે છે હું ધારે છું કે એ બીજી શાખાઓએ પુરાણ અને સ્મૃતિના પ્રમાણોને એટલું બધું મહત્ત્વ આપ્યું હોવાથી અને અદ્વૈતવાદીઓએ માત્ર વેદના પ્રમાણોને મહત્ત્વ આપ્યું હોવાથીજ અદ્વૈતવાદીઓ વેદાન્તી કહેવાય છે.

ગમે તેમ હોય પણ મેં પૂર્વે કહ્યું છે તેમ ન્યાં ન્યાં વેદાન્ત શબ્દનો ઉપયોગ કરવામા આવે ત્યાં હિન્દુધર્મના સંબંધાત્મક-સપ્રદાયોનો તેમા સમાવેશ થાય છે; અને તેના સિદ્ધાંતો વેદપ્રણીત હોવાથી તથા એ વેદો એ બધાના મત પ્રમાણે આપણાં સર્વથી પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રો હોવાથી એ સિદ્ધાંતોને પણ મહત્ત્વ મળે છે આજના વિદ્વાનોના મત ગમે તેવા હોય, પરંતુ હિન્દુઓ કદિ પણ કબૂલ નહિ કરે કે વેદનો અમુક ભાગ અમુક વખતે લખાયો હતો અને તેના બીજા ભાગો ત્યાર-પછી જુદે જુદે વખતે લખાયા હતા હિન્દવાસીઓનો આજ સુધી દૃઢ વિશ્વાસ છે કે બધા વેદ એક વખતે એક સાથેજ ઉત્પન્ન થયા છે હું એથી પણ આગળ વધીને કહું છું કે તેઓ નિશ્ચયથી માને છે કે તેમને કદિ પણ લખીને તૈયાર કરવામા આવ્યા નથી, પરંતુ પરમાત્માના મનમા તે સર્વ અનાદિકાળથી વિસ્તર્યાન હતા અસ્તુ

મારો કહેવાનો હેતુ એ છે કે ન્યાં ન્યાં વેદાન્ત શબ્દનો ઉપયોગ થાય ત્યાં તેનો વિશાળ અર્થજ ગ્રહણ કરવો જોઈએ, અર્થાત્ દૈતવાદ, વિશિષ્ટદૈતવાદ અને અદ્વૈતવાદ જેવાં બધાં વૈદિક દર્શનોનો તેમા સમાવેશ થઈ જાય છે. કદાચ આપણે બૌદ્ધ ધર્મ તેમજ જૈનધર્મનો પણ કેટલોક ભાગ એ વેદાન્તના અગ્રમા ગ્રહણ કરી શકીએ, કેમકે માત્ર શબ્દભેદ સિવાય સિદ્ધાંતોની ન્યાં જુદેલે અંશે સમાનતા છે, ત્યાં તેટલે અંશે યથાર્થ વેદાન્ત રહેલું છે આપણા વેદાન્તીઓનાં હૃદય એટલાં

ઉદાર હોય છે, પરંતુ એ ધર્મના લોકો વેદની જગ્યામાં નહિ આવે. ખારીક પૃથક્કરણ કરવાથી તમને જણાશે કે બૌદ્ધધર્મમાં તરવો વેદ અને ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોમાંથી જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે એ ધર્મનાં જેટલો સારભાગ દર્શાવે તે થાય છે તે બધો વૈદિક સિદ્ધાંતોના જ અનુવાદ છે, અને તે એટલે સુધી કે આ જગતમાં બૌદ્ધધર્મના જે મહાન નૈતિક સિદ્ધાંતો મનાય છે, તે બધા શબ્દે શબ્દે ઉપનિષદમાંથી મળી આવે છે એજ પ્રમાણે જૈનધર્મના જે સારા સારા સિદ્ધાંતો છે તેમનું મૂળ પણ ઉપનિષદ અને વેદમાં મળી આવે છે માત્ર તેમની વિચિત્ર કદપનાઓ અને અસંભવિત વિચારસૂત્રો તેમની પોતાની છે એજ ઉપનિષદોમાં ત્યાર પછીના ક્રમેક્રમે વિકાસ પામતા ભારતના સંઘના ધાર્મિક વિચારોનાં બીજા આપણને મળી આવે છે ધણીવાર એવો મિથ્યા આલેપ કરવામાં આવે છે કે ઉપનિષદ માત્ર જ્ઞાનકાંડ છે અને ભક્તિનો આદર્શ કાંઈ પણ ઠેકાણે દર્શાવે પડતો નથી, પરંતુ ઉપનિષદોના જેમણે સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ જાણે છે કે એ તેમનું કથન બિલકુલ મિથ્યા છે ખરી રીતે જોતા પ્રત્યેક ઉપનિષદમાં જોઈએ તેટલી ભક્તિ ભરેલી છે, પરંતુ તેને માટે લક્ષ્યપૂર્વક યથાર્થ અભ્યાસવડે ઉપનિષદોમાં તપાસ કરવી જોઈએ બીજા કેટલાક વિચારો કે જે પાછળના સમયમાં સ્મૃતિ અને પુરાણગ્રંથોમાં પૂરેપૂરા વિકાસ પામ્યા છે, તેમાંના કેટલાક ઉપનિષદોમાં બીજરૂપ છે ઉપનિષદોમાં તેમની ચિત્રરેખાઓ અને તેમનું અસ્થિ-પિંજર રહેલા હતા અને છે એ રેખાઓમાં સ્મૃતિ અને પુરાણોએ રંગ પૂર્યો છે અને એમ કરી સંપૂર્ણ ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, એમાં સંશય નથી. હિન્દુસ્તાનનો સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલો કાંઈ પણ આદર્શ એવો નથી કે જેનું મૂળ ઉપનિષદોમાં ન હોય. ઉપનિષદના યથાર્થ જ્ઞાન વગરના કેટલાક મનુષ્યોએ ભક્તિને આ દેશમાં આવેલી જણાવવાના હાસ્યપ્રદ પ્રયત્નો કર્યા છે, પરંતુ એમ નથી ભક્તિના જેટલા સિદ્ધાંતો આવશ્યક હોય તે બધા તમને ઉપનિષદમાંથી મળી શકો છો ઉપનિષદ તો શુ પરંતુ સહિતામાંથી પણ તમને તેના અનેક પ્રમાણો મળી આવશે ઉપાસના, પ્રેમ, પૂજન વગેરે સર્વ ભક્તિમાર્ગનાં સિદ્ધાંતો વેદ અને ઉપનિષદમાં સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. માત્ર એ સર્વથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ભક્તિનો આદર્શ વધારે ઉચ્ચો નજરે પડે છે સહિતાભાગમાં સ્થળે સ્થળે ભયરૂપ ધર્મના ચિન્હો નજરે પડે છે એ ભાગમાં ઉપાસક ભક્ત વરૂણ દેવતા અથવા બીજા કોઈ દેવતાની સામે ભયથી કમ્પાવશ્ચાન થયેલો દેખાય છે અને ઠેકઠેકાણે પોતાના પાપના વિચારોથી તેના હૃદયને અફળ વેદના ચતી જણાય છે, પરંતુ ઉપનિષદમાં એ વાતના વર્ણનને સ્થાન નથી મળ્યું. ઉપનિષદનો ધર્મ, તે પરિપૂર્ણ પ્રેમનો અને ઉચ્ચતમ જ્ઞાનનો ધર્મ છે.

એ ઉપનિષદો કે જે આપણા શાસ્ત્રો છે, તેમને જુદી જુદી રીતે સમજવવામાં આવ્યાં છે. મેં તમને પહેલાં કહ્યું તેમ વેદોમાં અને તેની પછીના પૌરાણિક ગ્રંથોમાં જ્યાં પણ મતભેદ કે વિરોધ જણાય, ત્યાં વેદના પ્રમાણુનેજ સ્વીકારી પુરાણના પ્રમાણુને છોડી દેવામાં આવે છે, પરંતુ આપણા વ્યવહારમાં તો આપણે જોઇએ છીએ કે આપણે સેકંડ નવ્વાણ્ઝ ટકા પૌરાણિક અને માત્ર દશ ટકાજ વૈદિક છીએ. એ દશ ટકા પણ વૈદિક હોઇશું કે નહિ તે પણ સદેહાત્મક છે અનેક શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ રીતરિવાજો આપણામાં અત્યારે ચાલુ છે. કેટલેક ટેકાણે તો એવા ધાર્મિક વિચારો ચાલી રહ્યા છે કે જેમનું હિન્દુશાસ્ત્રમાં કંઈ પણ પ્રમાણ મળી શકતું નથી કેટલાંક એવા મૂળવગરના રીતરિવાજ અને આચારો આપણા જન-મંડળમાં ફેલાઈ રહ્યા છે કે જેનું વેદમાં, સ્મૃતિમાં કે પુરાણોમાં કશું મળી શકતું નથી. એવા વિચિત્ર રિવાજો અમુક દેશાચાર અથવા લોકાચારરૂપેજ ચાલતા જણાય છે, છતાં એ પ્રદેશમાં રહેનાર અદ્યતન મનુષ્યો એમજ ધારે છે કે જે એવા એવા સામાન્ય દેશાચાર અથવા લોકાચાર થાય, તો તેમનેા ધર્મ પણ નષ્ટ થશે અને પછી તે હિન્દુ રહેશે નહિ તેમના મનમાં વેદાન્તધર્મ અને આ નાના નાના દેશાચાર અથવા રીતરિવાજો અભેદ રીતે પરસ્પર મળી ગયાં હોય છે શાસ્ત્ર વાચતી વખતે પણ તે જે અમુક કાર્ય કરતો હોય છે તે શાસ્ત્ર-સમત નથી એમ સમજવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, તેમજ એવા ધર્મવિરૂદ્ધ આચાર-રિવાજોનો ત્યાગ કરવાથી તેને કશું પણ નુકશાન ન થતા ઉલટા તેના ઉચ્ચ મનુષ્યત્વમાં હિંમેરો થશે એ વાત તેના ધ્યાનમાં ઉતરતી નથી એક બીજું પણ મુશ્કેલી એમાં રહી છે આપણાં શાસ્ત્રો અસંખ્ય અને વિશાળ છે આપણે પતજલિ મુનિના મહાભાષ્યમાં વાંચીએ છીએ કે ફક્ત એક સામવેદનીજ હજાર શાખાઓ હતી બીજા વેદોની પણ હજારો શાખાઓ હતી પણ એ બધી શાખાઓ આજ ક્યાં છે ? તેનું શું થયું એ કાંઈ જાણતું નથી અત્યેક વેદના સંબંધમાં એમજ બન્યું છે એ વિશાળ ગ્રંથોનો મુખ્ય ભાગ લોપ થઇને માત્ર નાનો સરખો ભાગજ આપણી પાસે રહ્યો છે તેની અત્યેક શાખાના રક્ષણનો ભાર એક એક ઋષિ-કુટુંબને સોંપવામાં આવ્યો હતો. એ ઋષિ-કુટુંબોમાંનો કોણે ભાગ કાલક્રમે વિદેશી લોકોના આક્રમણ વખતે તેમના જુદમથી અથવા એવાજ કાંઈ પણ પ્રકારે હુમલો થયો છે, અને તેમની સાથે તેમણે વેદની જે જે શાખાઓ સાચવી રાખવાનો ભાર પોતાને માથે લીધો હતો તે બધી શાખાઓ પણ હુપ્ત થઇ છે.

આ બાબત આપણે ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે, કેમકે જે મનુષ્યો કાંઈ નવીન વિષયનો પ્રચાર કરવા માગે છે અથવા તો કાંઈ વેદવિરોધી બાબતને ટેકા

આપવા માગે છે, તેમના હાથમાં એ એક મુખ્ય આધારરૂપ ચદ્ પડે છે

ભારતમાં જ્યારે જ્યારે વેદશાસ્ત્ર તેમજ રૂઢિ અથવા દેશાચાર વચ્ચે વિરોધી ચર્ચા ઉભી થાય છે, ત્યારે એ રૂઢિ અથવા દેશાચાર વૈદિક પુરૂષો શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ જણાવે છે અને તે વખતે તેના જવાબમાં એવી તકરાર લાવવામાં આવે છે કે એ આચાર અથવા રૂઢિ વેદવિહિતજ છે, પણ વેદની જે શાખામાં તેના પ્રમાણો દર્શાવેલાં હતા તે શાખા હાલ નાશ પામી છે લોકાચાર અને લોકરૂઢિનું રક્ષણ કરવાનો આવો એક રિવાજજન પડી ગયો છે શાસ્ત્રની આ વિવિધ ટીકાઓ અને જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓના વિજ્ઞાણ કોકડા એવા યુગવાદ મળ્યા છે કે તે બધામાંથી દોષોને શોધી કહાડવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ ગયું છે આ વિવિધ કાળ અને વિભાગોને એકજ પાથો હોવો જોઈએ, આ નાનાં નાનાં ધર એક સાથે બાબુ બાબુમજા ઉભા કરવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ, તેમનો એકજ સામાન્ય પાથો અને એકજ સામાન્ય આદર્શ હોવો જોઈએ આપણે જેને આપણો ધર્મ કહીએ છીએ, તે હિન્દુ-ધર્મના અનેક જુદા જુદા મત-સંપ્રદાયોની ન બેઠી શકાય એવી વિજ્ઞાણ જાળને ધારણ કરનારી સમાન ભૂમિરૂપ હોવો જોઈએ એકતા અથવા સમાનતાના મહદ્દયુક્ત વગર તે બધા એકસાથે એકજ ટેકાણે રહી ન શકે જો એ બધા મત-સંપ્રદાયો એકજ ભૂખાધાર ન હોત તો, હિન્દુધર્મ આટલો લાંબો વખત ટકી શકત નહિ, આટલી બધી આફતો સહન કરી શકત પણ નહિ

આપણા ભાષ્યકારોના કાર્ય તરફ નજર કરતા વળી બીજી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે અદ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર જ્યારે પોતાના સિદ્ધાંતને પુષ્ટ કરનારાં શ્રુતિનાં પ્રમાણો ઉપર ટીકા કરે છે, ત્યારે તેમના અર્થને જાળવી રાખે છે, પરંતુ દ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર જ્યારે દ્વૈતવાદને પુષ્ટ કરનારાં શ્રુતિપ્રમાણો ઉપર વ્યાખ્યા કરે છે ત્યારે એ પ્રમાણને યોજાને યુથી નાખે છે, તેના અર્થને હલટપાલટ કરી તેમાંથી અતિ વિચિત્ર અર્થ ઉપજાવી કાઢે છે કાર્મ વખત ભાષ્યકાર પોતાના મતની ખેચતાણમાં ‘અજ’ શબ્દનો અર્થ ‘જન-મરહિત’ ને બદલે ‘બકરો’ કરે છે ! એવી રીતે મતોમત અર્થ કરવામાં એ જ એટલે “જન-મ વગરની” તેને બદલે અજનો અર્થ બકરી બનાવી દે છે ! આવી ખરાબ રીતે દ્વૈતમતવાદી ભાષ્યકારોએ શ્રુતિ અને વેદવચનોની સ્વચ્છંદી કપોલકલ્પિત વ્યાખ્યાઓ કરેલી છે ! દ્વૈતવાદને સિદ્ધ કરનાર પ્રત્યેક શ્રુતિપ્રમાણ ખરા રૂપ અને અર્થમાં જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે, અને જે જે વેદપ્રમાણો પોતાના મતથી વિરૂદ્ધ એટલે અદ્વૈતવાદનાં પ્રતિપાદક હોય તે બધાને પોતાની મરજી મારફત યુથી નાખવામાં આવ્યા છે ! વેદનું સંસ્કૃત એટલું બધું પ્રાચીન અને વિવિધ અર્થવાળું છે, તથા સંસ્કૃત શબ્દશાસ્ત્ર એટલું બધું સંપૂર્ણ અને લબ્ધ છે કે તેમાંના ફક્ત એકજ શબ્દના અર્થ સબધે વર્ષોરૂપી વાદ-

વિવાદ ચલાવી શકાય તેમ છે જે કોઈ પડિત ધારે તો કોઈ પણ માણસના અર્થહીન પ્રલાપને શાસ્ત્રના પ્રમાણે, વ્યાકરણના નિયમે, તેમજ તર્ક, ચક્રિત અને વાદવિવાદ બળવડે શુદ્ધ સ સંસ્કૃતરૂપે સિદ્ધ કરી શકે છે આપણાં પ્રાચીન ઉપનિષદોને યથાર્થ રીતે સમજવામાં એજ કારણથી ઘણી મુશ્કેલી નડે છે દૈવકૃપાથી મને એક એવા મનુષ્યના સંસ્પર્શનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે કે જે મનુષ્ય એક તરફથી યુસ્ત દૈતવાદી અને બીજી તરફથી દૃઢ અદૈતવાદી હતા જેઓ એક તરફથી પરમ ભક્ત અને બીજી તરફથી પરમ યાત્રી હતા. એ મનુષ્યના સહવાસ અને શિક્ષણના પ્રતાપે આપણા ઉપનિષદ અને શાસ્ત્રોનો પ્રાચીન તથા પ્રમાણરૂપ ભાગ હું સ્વતંત્ર રીતે સમજીને શીખી શક્યો છું. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે લાખ્યકારોના ભ્રમરૂપ લખાણોને આખો મીચીને ગ્રહણ કરવા કરતાં એ સ્વતંત્ર શિક્ષણ મને ઘણું લાભકારી થયું છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમજ મેં કરેલી શોધો ઉપરથી હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે, આપણા પ્રાચીન ધર્મસાહિત્યનો ઉપનિષદ, સહિતા વગેરે જે મૂળ ભાગ છે, તેમાં પરસ્પર કશે પણ વિરોધ નથી એથી તેનાં મૂળ પ્રમાણોને યોગીયુધીને તેમની વિકૃત વ્યાખ્યા કરવાનો અથવા તેના અર્થોમા ફેરફાર કરવાની કશી જરૂર નથી વેદનો વાક્યસમૂહ અતિ સુંદર અદ્ભુત, હૃદયસ્પર્શી અને પરસ્પર વિરોધી હોવાને બદલે અપૂર્વ સમાનતાવાળો છે એક વિચાર જાણે બીજા વિચાર તરફ દોરી જનાર પગથીઉ હોય નહિ, એવી રીતે તેના બધા વિચારો સાંકળની કડીઓ પેઠે પરસ્પર સમઘવાળા છે તેમાં મને જે એક મુખ્ય સત્ય મળી આવ્યું છે તે એ છે કે, બધા ઉપનિષદના વિચારો પવિત્ર દૈતપ્રભાવથી એટલે કે ભક્તિ-ઉપાસના વગેરે ભાવનાઓથી શરૂ થાય છે, અને છેવટે આગળ વધતે વધતે અદૈતવિચારોના ભવ્ય પ્રવાહમાં સમાપ્ત થાય છે એટલાજ માટે એ મહાપુરૂષના જીવન-પ્રકાશમાં હું જોષ શકું છું કે દૈતવાદી તેમજ અદૈતવાદીને પરસ્પર વિવાદ કે ઝગડો કરવાની કશી જરૂર નથી પતિતપાવની શ્રુતિ-ભગવતીના ક્ષેત્રમાં દરેકને માટે સ્થાન છે

પ્રજા-જીવનના વિશાળ ક્ષેત્રમાં તેમાંના દરેકને માટે ખાસ વિશેષ સ્થાન છે. દૈતવાદી દીર્ઘાયુ થાઓ, કરણ કે પ્રજાના ધાર્મિક જીવનમાં તે પણ અદૈતવાદીના જેટલાજ આવશ્યક છે એ બંને વાદ સાપેક્ષ છે એક સિવાય બીજો રહીજ શકે નહિ તેઓ એકબીજાની પૂર્ણતારૂપ છે તેમાંનો એક ભવ્ય ઇમારતરૂપ છે, ત્યારે બીજોતેના શિખરરૂપ છે રાષ્ટ્રીય ધર્મશક્તિ એક મૂળ છે અને બીજો તેનું ફળ છે તેમનો પરસ્પર આવો નિકટ સમઘ છે એટલામાટે મૂળ વાક્યોને મચડીને ઉપનિષદના વિચારોનો અનર્થ કરવો તેમને ઘણું હાસ્યારૂપદ લાગે છે પ્રથમ તો મને ઉપનિષદની લાખાજ અપૂર્વ અને આશ્ચર્યકારક લાગે છે. સર્વોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને દર્શનશાસ્ત્ર તરીકેનું તેમનું ગૌરવ

બાબુએ રાખતાં, માનવજાતિના મુક્તિમાર્ગદર્શક ધર્મવિદ્યાન તરીકેનો તેનો અદ્ભુત પ્રભાવ બાબુએ રાખતા છતાં પણ એ ઉપનિષદના સાહિત્યમાં એક પ્રકારની અપૂર્વ સુદરતાનું જે ચિત્ર જોવામાં આવે છે, તેવું આ જગતના બીજા કોઈ પણ સાહિત્યમાં કોઈ પણ સ્થાને નજરે પડતું નથી એ ઉપનિષદોના પરમ સુદર અને હૃદયહારક સાહિત્યમાંજ આપણને મનુષ્યના પ્રબળ મનનું વિશેષત્વ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને અતદર્શિતાના ઉદાર હૃદયના હિન્દુમતનો વિશેષ પરિચય મળી આવે છે.

જગતની બીજી બધી જાતિના ધાર્મિક સાહિત્યમાં એક પ્રકારની સુદરતાના ચિત્રો મળી આવે છે, પરંતુ એક પણ અપવાદ વિના તેઓ બધાં માત્ર બાહ્ય પ્રકૃતિ એટલે સ્થૂલ શરીરના અવયવોનેજ આદર્શરૂપે માનવાનો યત્ન કરતાં જણાય છે દાખલા તરીકે મિલ્ટન, કેન્ટી, હોમર અથવા બીજા કોઈ પાશ્ચાત્ય કવિનું સાહિત્ય જુઓ તેમની કૃતિમાં આશ્ચર્યકારક સુદરતાવાળા ઉલ્લેખો સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે, પરંતુ તે બધામાં ઇન્દ્રિયગોચર સ્થૂલ ભાવોનુંજ ચિત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે બાહ્ય પ્રકૃતિના વિજ્ઞાન ભાવ અને દેશ-કાળનો અનનત ભાવજ વિશેષ કરીને તેમાં વળુ વવામાં આવ્યો છે વેદોના સહિતાવિભાગમાં પણ એવોજ યત્ન આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે ઋગ્વેદના એવાજ આશ્ચર્યકારક સુદર મત્રો તમે સાંભળ્યા અથવા વાંચ્યા હશે એ સુદર ઋચ્યાઓમાં અપૂર્વ સૃષ્ટિસૌંદર્ય આકેલુ છે, દેશ-કાળની અનતતા અને સુદરતાની પરમ અર્વાચીને ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ ભાષાથી તેમાં વળુવેલી છે, પરંતુ તેઓનું શોડાજ સમયમાં જણાયું કે, જે અદૃશ્ય અને અનત તત્ત્વ એ સર્વની પાછળ રહેલું છે, તેને એવી રીતે બહારના ચિત્રો આક્રવાથી પહોંચી શકાય તેમ નથી, અને દેશ-કાળ, સૌંદર્ય અને બાહ્ય પ્રકૃતિની અનતતાના જે ભાવો તેમના હૃદયમાં રમી રહ્યા હતા, તેમજ જે મહાન વિચારો વાણીદારો બહાર આવવાને માટે ઉઠાળા માર્યા કરતા હતા, તે ભાવોને તેમની વાણી હજી પ્રકાશ કરી શકતી નથી, એથી તેઓએ વિશ્વના ગૂઢ રહસ્યને પ્રકાશ કરવા માટે બીજોજ માર્ગ ર્વ કાર્યો એ માર્ગ તે સુદર ઉપનિષદના માર્ગ છે એ વખતે ઉપનિષદની ભાષાએ નવી મૂર્તિ અને નવા રૂપ ધારણ કર્યા અ ભાષા એક પ્રકારની નેતિવાદવાળી, સ્થળે સ્થળે અરૂપ, અર્ધરૂપ, કોઈ કોઈવાર ઈન્દ્રિયોના પ્રદેશથી ઉતર લઈ જનારી, જે વસ્તુને તમે ગ્રહણ કે ધારણ કરી શકતા નથી એવી, અપૂર્વ અનિર્વચનીય વસ્તુ તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચનારી, બુદ્ધિ અથવા અનુભવમાં નહિ ઉતરી શકે એવી તે વસ્તુના અસ્તિત્વ સમયે તમને સપૂર્ણ ખાતરી કરાવનારી અને અદ્ભુત ભાવથી ભરેલી છે જગતમાં એવો શ્લોક અથવા રચના કયા મળી શકશે કે જેને હું કહી બતાવું છું તે શ્લોકની સાથે સરખાવી શકાય ?

“ ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકમ્ ।
 નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોડ્યમગ્નિઃ ॥ ”

કઠોપનિષદ્

“ત્યા સૂર્યકિરણો પ્રકાશ પાડી શક્તા નથી, ચન્દ્ર અથવા તારા એ સ્થાનને પ્રકાશી શક્તા નથી, વિદ્યુત્કલતાના ચમકાર ત્યા પ્રકાશ પાથરી શક્તા નથી, ત્યારે આ સામાન્ય અગ્નિની તો વાતજ શી ? ”

જગતમા ખીજે કયે સ્થળે સમગ્ર પૃથ્વીની સપૂર્ણ દ્વિસુસ્રીવાળા આવા દર્શનશાસ્ત્રો અને ઉચ્ચામા ઉચ્ચી આત્મદશાનુ આપુ સપૂર્ણ શબ્દચિત્ર તમે જોઇ શકશો ? હિન્દુજાતિના સધળા દીર્ઘકાલીન વિચારોનો, માનવજાતિનાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના મધ્યમા સ્વપ્નેનો અને જગતની સધળી આધ્યાત્મિક ઉચ્ચી કદપનાઓનો આવો સુદર સારાશ, ઉપનિષદના કરતા વધારે અદ્ભુત અને રસાત્મક ભાષામા, અથવા જે અલકારોનાં સુદર રૂપકોમા એ ભાવનાને ધટાવવામા આવી છે એના કરતા વધારે સરસ અલકારોમા, તમે આ જગતમા ખીજે ક્યાં જોઇ શકો તેમ છે ? સામજી —

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સલાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।
 તયોરન્ય. પિપ્પલં સ્વાદ્વત્યનશ્ચન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥
 સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાન ।
 જુષ્ટં યદા પદ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વૌતશોક ॥
 યદા પદ્ય પદ્યતે રુક્મવર્ણ કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ।
 તદા વિદ્વાન પુણ્યપાપે વિધૂય નિરજનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥

મુણ્ડકોપનિષદ્

કહે છે કે —“ એકજ વૃક્ષ ઉપર સુદર પાખોવાળા બે પક્ષીઓ બેઠાં છે બન્ને પરસ્પર સન્ધ્યા ભાવવાળા છે તેમનામાથી એક પક્ષી એ વૃક્ષના ફળ ખાય છે બીજી પક્ષી સ્થિરભાવે—મોન ધારણ કરીને તે ફળ ખાધા વગરજ બેસી રહ્યું છે નીચેની શાખાપર બેઠેલું પક્ષી કોઈ વખત મઠા અથવા કોઈવખત કડવા ફળ ખાય છે અને તેથી કોઈવાર તે સુખી અને કોઈવાર દુઃખી થાય છે પરંતુ ઉચ્ચી ડાળપર બેઠેલું પક્ષી સ્થિર—ગભીરભાવે બેઠું છે, તે મીઠા કે કડવા કોઈ પણ ફળને અડતું નથી અને સુખ કે દુઃખની કશી દગ્ગર કરતું નથી; અર્થાત્ તે સુખ દુઃખથી રહિત છે, તે પોતાનાજ મહિમામા નિમગ્ન થઈને બેઠું છે આ એક રૂપક છે આત્મા અને પરમાત્માનું ચિત્ર છે મનુષ્યનો જીવાત્મા પુણ્ય—

પાપરૂપ મીઠા અને કડવા ફળ ચાખે છે તે કમન અને કામિની આદિ ઇન્દ્રિય-પરિણામક પાર્શ્વિક પદાર્થોની પાછળ દોડે છે આ અસાગ્ર સસારના મિથ્યા સુખોની પાછળ તે વિનાશને માર્ગે પોતાનું જીવન વૃથા ગુમાવે, દુઃખી થયે, મરતો ગાડાની પેઠે ધસે છે.” કેવું અલૌકિક ભાવના-ચિત્ર ! કેવું સુદર, મનો-રમ્ય રૂપક ! બીજે એક સ્થળે ઉપનિષદમાં શરીરને ગંધની અને કાણુમાં ન રાખી શકાય એવી ઈંદ્રિયોને-ઉન્મત્ત અશ્વોની, મનને લગામની, બુદ્ધિને સારથિની અને જીવાત્માને રથી એટલે કે રથમાં ખેસનારની ઉપમા આપેલી છે મનુષ્યની કારકર્ત્ત્વિ જીવંતના મિથ્યા સુખોની પાછળ દોડાદોડી કરવામાં જ સમાયલી છે, ખાદ્યાવસ્થા-થીજ તે અનેક પ્રકારના પદાર્થોનાં સોનેરી સ્વપ્ન જુએ છે, પાછળથી તેની ખાતરી થાય છે કે એ બધા સ્વપ્ન ખોટાજ હતા, ખાલી જમણાજ હતી વૃદ્ધાવસ્થામાં એ પોતાના પાછલા કર્મોનું અવલોકન કરે છે, પરંતુ જગતની આ વિશાળ જળમાથી કેવી રીતે સુકત થવું તેનો કંઈ ઉપાય જાણી શકતો નથી મનુષ્યોનું જીવન આવું છે મિથ્યા સ્વપ્નરાજ્યજ તેમના લાગ્યમાં નિર્માણ થયું છે મૃગ-જળના જેવા માન મિથ્યા સુખોની પાછળ ભટકી મનવાનેજ તેઓ સર્જ્યા છે. તેમ છતાં દરેક મનુષ્યની જીવંતીમાં કેટલીક એવી અમૂલ્ય સોનેરી ક્ષણો ચમકાર કરી રહે છે, ઉડા શોકના મમરમાં તેમજ કોઈવાર મૃત્યુ આનંદન સમયમાં પણ એવી સુસાગી ધરીખે મળી આવે છે, કે જે વખતે આત્મસંસ્કૃતિ પ્રગટને ઢાકી રાખનારી વાદળી દૂર મરી જાય છે એ વખતે આપણી મર્યાદિત પરિસ્થિતિને જોવાને પલ્લવાને માટે આ સર્વ દૃશ્ય જગતની પાર રહેલી દિવ્ય આત્મજ્યોતિ ધરીકર મનુષ્યની દૃષ્ટિએ પડે છે દૂર દૂર, આ ઇંદ્રિયોની મર્યાદિત મર્યાદા પેલી પાર, આ જગતના મિથ્યા પદાર્થોની પેલીપાર, તેના ક્ષણિક સુખ દુઃખની પેલીપાર, એવી પણ દૂર, કુદરતના પ્રદેશની પણ પેલીપાર, આ લોક અથવા પરલોકના જે જે ભોગવિલાસ અને સુખ-વૈભવની આપણે જલ્પના કરીએ છીએ તે સર્વની પેલીપાર, ધનેષણ લોકેષણ, પુત્રેષણ અને બીજી કોઈ પણ એષણની પેલીપાર બહુ દૂર દૂરના અગમ્ય અગોચર આત્મપ્રદેશમાંથી એ જ્યોતિને ચમકાર થાય છે. એ વખતે મનુષ્ય એ દિવ્ય જ્યોતિના દર્શનથી ક્ષણવાર દિગ્મુલ બની જાય છે, અને એજ વખતે તે એકજ વૃક્ષની શાખાપર બેઠેના બીજા શાન્ત અને લાભ્ય તે પક્ષીને ઝાડનાં મીઠા કે કટુ ફળોનો સ્પર્શ પણ કર્યા વિના આત્મતૃપ્તિસહિત પોતાના મહિમામાં અને આત્મસંતોષમાં તદ્દતીત બની બેઠેલું જુએ છે શ્રીમતી ગીતાજી કહે છે તેમ —

“યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિચયતે ॥”

અર્થાત્ જોને પોતાના આત્મામાજ રતિ છે, આત્મામાજ તૃપ્તિ છે, આત્મા સિવાય બીજી કોઈ ચીજને જે ઇચ્છે નથી અને પોતાના આત્મામાજ જોને સંપૂર્ણ સંતોષ પ્રાપ્ત થયો છે, તેનું કોઈ પણ કાર્ય આ સંસારમાં બાકી રહ્યું નથી એમ સમજવું.

પરમ પ્રાપ્તવ્ય પામી ચૂક્યા પછી તેને શું કરવાનું બાકી રહ્યું ? આ નાશ-વત સંસારના નાશવત કાર્યોની તે શા માટે વદ કરે ? આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાના જીવનની સદ્ભાગી ક્ષણેમાં એ પરમ જ્યોતિના દર્શન કરે છે એવા અસીમ મહિમાવાન ઉપરની ડાળ પર બેઠેલા ભવ્ય પક્ષીને તે ક્ષણભર જીએ છે અને જોઈને મુગ્ધ બની જાય છે, પરંતુ પળવાર પછી વળી પાછો તે બધું બૂલી જાય છે, અને સંસાર-વૃક્ષના મીઠા અને કડવા ફળ પાછો તે ખાવા લાગે છે. ત્યારે શું એ વિરલ દર્શનનું તેને કંઈ પણ સ્મરણ રહેતું નથી ? કદાચ થોડા સમય પછી ફરીથી પણ તેને તે પરમજ્યોતિના દર્શન થાય છે, અને આ સંસાર વૃક્ષની નીચલી ડાળ પર જ્યારે તેની પીઠપગ ફટકા ઉપગ ફટકા પડે છે ત્યારે એ નીચની ડાળ પર બેઠેલું પક્ષી ઉપરના ભવ્ય પક્ષીની નજીક અને નજીક જાય છે તેના સદ્ભાગ્યે જો એ વખતે સંસારના તીવ્ર આઘાત એક પછી એક તેને લાગતા રહે તો તે પોતાના સાથી, પ્રાણસ્વરૂપ, પરમમિત્ર, શ્રેષ્ઠ સખાડેપ બીજા ભવ્ય પક્ષીની નજીક અને નજીક જતો જાય છે, અને તેમ કરતા કરતા તે જ્યારે એ ભવ્ય પક્ષીની વધુ સમીપ આવી પહોંચે છે, ત્યારે તરત તેને જણાય છે કે તે પક્ષીની દિવ્ય જ્યોતિ તેની પોતાની પાખોની ચોતરફ પણ પ્રસરવા લાગે છે એથી પણ જ્યારે તે વધુ ને વધુ નજીક આવતો જાય છે ત્યારે અચાનક તેનું પોતાનું રૂપાંતર થવા લાગે છે હજી વધારે નજીક આવતા તે પોતાને પીગળી જતો જીએ છે છેવટ તેનું એ જૂનું રૂપ તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને તેને નિશ્ચય થાય છે કે એ જૂનું રૂપમા તેનું વાર્તાવિક અસ્તિત્વજ નહોતું ખરી રીતે તે રૂપમા તે પોતે હવે જ નહિ, પણ અતો માત્ર આમનેમ હાલના અસ્થિર પાદોએ મા બેઠેલા આ શાન્ત અને ભવ્ય પક્ષીનું પ્રતિબિંબજ માત્ર હતું, એ ઉપરના પર્વતોજ એ બંધી ચમત્કારિક લીલા હતી, એ તેનોજ મહિમા હતો તે હવે નિશ્ચય થાય છે કે રત્ય રીતે જોતા હું એ દિવ્ય પક્ષીનું જ સ્વરૂપ છું. તેને અનુભવ થાય છે કે તે પોતે પણ ઉપરના પક્ષીનોજ અંશ છે એ વખતે તે પ્રજ્ઞા નિર્ભય બની જાય છે પરમ સંતોષ પામે છે અને ધીર તથા શાન્ત બની જાય છે.

આ ચમત્કારિક રૂપાવડે ઉન્નિષદ દૈત્તેયવર્થ શરૂઆત કરી તમને અદૈત ભાવના ઉચ્ચતમ શિખરપર ચઢી જાય છે.

ઉપનિષદના આવા અગણિત ચમત્કારિક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય તેમ છે, પરંતુ એ સર્વોત્તમ ગ્રંથોના ભવ્ય અને સુદર કવિત્વ, અપૂર્વ ભાવદર્શક ચિત્રો

અને ઉદાત્ત ભાવનાઓના એવા સેકડો દાખલા ટાકી નતાવવાનો આ ભાષણમાં જોઈએ તેટલો સમય નથી આમ છતાં પણ તેના સમયમાં હું મારો એક વિચાર જણાવીશ ઉપનિષદની ભાષા, ભાવના અને વિચારો મર્વ સરલ, સચોટ અને આપણા ઉપર જાણે તલવારની ધાર પડતી હોય અથવા હથોડીના એક પછી એક સખત ફટકા લાગતા હોય એવી રીતે જોઈતી તત્કાલ અસર કરનારા છે કોઈ પણ દેશોએ અસ્પષ્ટતા કે ક્લિષ્ટતા નથી તેના સ્પષ્ટ ઝળકી ઉડતા અર્થમાં કશી પણ ભૂલ થવાનો સભવ નથી તેના સંગીતનો પ્રત્યેક સ્વર દૃઢ અને હૃદયભેદક છે, દરેક હૃદયને તે સપૂર્ણ અસર કરે છે તેમાં એક પણ ટેકાએ અસખ્ય પ્રલાપ કે પ્રમત્ત શબ્દો નથી તેમાં એવો કોઈ જટિલ વાક્યપ્રયોગ નથી કે જેની અંદર આપણું મગજ ગુચવાઈ જાય અથવા પતન અથવા પડતીનું એક પણ ચિન્હ એમાં નથી હૃદયહાર રૂપક અને અલકારની તાણતોડ પણ તેમાં નથી વિશેષજી ઉપર વિશેષજીનો અમર્યાદિત ઢગલો ખડકીને મૂળ અર્થને વિશેષ અસ્પષ્ટ બનાવવાનો હેતુ પણ નથી ન સમજી શકાય એવી ક્લિષ્ટતા કરીને મનુષ્યનું મગજ અર્થ સમજતા સમજતા ચક્રર ખાઈ જાય અને સાહિત્યની ભૂલભૂલામણીની ગુચવણી-માંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો પણ ન મળે, એવો ગડબડપ્રધાન ઉપનિષદમાં કોઈ પણ સ્થળે જણાવો નથી એ સમગ્ર વેદવિભાગને હિન્દુઓ અપોરુપેય અર્થાત્ ઈશ્વરપ્રણીત માને છે કદાચ તે સાહિત્ય મનુષ્યપ્રણીત હોય તોપણ તે એક એવી માનવગતિનું ઉત્પન્ન કરેલું હોવું જોઈએ કે, જે જાતિએ એ વખત સુધીમાં પોતાના પ્રજના વીર્ય અને પ્રભાવનું એક બિન્દુ પણ ગુમાવ્યું નહોતું તેના અંકેક પાનામાં આપણે અપૂર્વ તેજ, વીર્ય અને પ્રજાવની વાતો વાચી શકીએ છીએ બળવાન થાઓ, તેજસ્વી થાઓ, દુર્બળતા દૂર ફેંકી દો અતુલ બળ અને આત્મશક્તિ એ તમારા પૂર્વજોનાજ વારસો છે ઉપનિષદના પ્રત્યેક પાનામાંથી એજ અવાજ સંભળાય છે હમેશાં સ્મરણમાં નોવી રાખવા જેવી આ એક મહાન વસ્તુ છે મારા જીવનમાં મને જે મોટામાં મોટું શિક્ષણ મળ્યું હોય તો તે એજ છે આત્મશક્તિનો લબ્ધ પાઠ હું આજ સુધી શિખરો આવ્યો છું ઉપનિષદ પમલે પમલે કહે છે કે —“હે મનુષ્યો, બળ મેળવો તમારા આત્મબળને વધારો દુર્બળ અને નિર્માત્ર્ય ન બનો” મનુષ્ય દીનતાથી પૂછે છે કે —“શું માનવગતિમાં દુર્બળતા નથી ?” ઉપનિષદ સ્પષ્ટ ઉત્તર આપે છે કે—ને છે, પણ વિશેષ દુર્બળતા વડે શું મનુષ્યમાં રહેલી દુર્બળતા દૂર કરી શકશે ? દુર્બળતાની વાતો ક્યાંથી બળ ક્યાંથી મળશે ? શું તમે કાદવવડે કાદવને ધોઈ શકશો ? શું પાપવડે પાપ દૂર થઈ શકશે ? એજ પ્રમાણે આપણે જો “બહુ દુર્બળ છીએ” એવા દુર્બળતાનાજ વિચારો કર્યા કરીશું તો તેથી શું દુર્બળતા દૂર થઈ શકશે ? માટે નય-

ળાપણના વિચારો છોડીને હે મનુષ્યો ! તમે હૃદયબળ મેળવો, શક્તિવાન થાઓ, બળવાન બનો, દુર્બળતાની ગાદી ઉપરથી ઉઠીને ઉભા થાઓ અને વીર્યવાન તથા મજબૂત બનો જગતના તમામ માહિત્યમાના માત્ર એ એકજ તેજસ્વી સાહિત્યરૂપી ઉપનિષદોમાથીજ તમને ‘અમી’ શબ્દ વારવાર મળી આવશે ‘અમી’ એટલે અચરહિત આ શબ્દોનો ઉપનિષદમા વારવાર ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે જગતના બીજા કોઇ પણ શાસ્ત્રમા ઈશ્વર અથવા મનુષ્યપ્રત્યે આવું ‘અમી’ વિશે પણ લગાડવામા આવ્યું જણાતું નથી માટે ઉપનિષદનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી તમે પણ ‘અમી’-અચરહિત-નિહર બની જાઓ

આ વખતે મારી અતર્દૃષ્ટિ સામે દુનના ભૂતકાલમાથી ઝીસના મહાન શહે-નશાહ એલેકઝાન્ડરનું ભવ્ય ચિત્ર ખડું થાય છે અને જાણે દેખાય છે કે એ મહા પ્રતાપી મહારાજા સિંધુ નદીને કિનારે ઉભો રહીને એક પથરપર બેઠેલા વચ્ચરહિત અરણ્યવાસી હિન્દુ સન્યાસીની સાથે વાત કરતો ઉભો છે ! સન્યાસીની અપૂર્વ બુદ્ધિશક્તિ અને તેનું વિશાળ ડહાપણ જોઇને આશ્ચર્ય પામી તે તેને પૈસા અને પદ્ધતીની લાલચ બતાવી પોતાની માથે ઝીસ દેશ ચાલવાને માટે યત્ન કરી રહ્યો છે ! સન્યાસી તેની પૈસા અને પ્રલોભનની વાતો સાંભળીને હસી પડ્યો ! એલે-કઝાન્ડર જેમ જેમ તેને વધારે લલચાવવા લાગ્યો તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે હસવા લાગ્યો ! શહેનશાહની સાથે ઝીસ જવાની તે ચોક્કસ ના કહે છે ! એથી એલેકઝાન્ડર રોષે ભરાઇને પોતાની શહેનશાહ તરીકેની રાજસત્તા બતાવી ક્રોધિત સ્વરે બોલ્યો ઉઠ્યો કે-“ જો તમે મારી સાથે નહિ ચાલો તો હું તમને મારી નાખીશ ’ એ સાંભળીને સન્યાસી ખરખરોટ હસીને નિર્ભયતાથી કહે છે કે-“શહેનશાહ, તમે આવો મેં ટા માણસ થઇને જૂઠું શા માટે બોલ્યો છો ? ” એલેકઝાન્ડર તે સંભળીને વિસ્મય થયો સન્યાસીએ કહ્યું-“ તમે જેવું જૂઠું અત્યારે બોલ્યા છો એવું હૃદયડતું જૂઠું તમારી જીવગીમા કદિ પણ બોલ્યા નહિ હો અને કોણ માંગી શકે તેમ છે નાશવત જડ જગતનો તું એક શહેનશાહ શું મને મારી શકતો ના, ના, તેમ કદિ પણ બની શકશે નહિ આ શરીરોના શહેનશાહ ! મને કોઈ પણ મારા શકે તેમ નથી હું તો આત્મા છું, ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, અજર, અમર અને અદ્વય છું હું અનન્ત, સર્વવ્યાપી અને સર્વગ છું મારો કદિ જન્મ થયો નથી અને મૃત્યુ પણ થવાનું નથી મને-વિશ્વવ્યાપી આત્માને તારા જેવું એક નાનકડું બાળક કેમ કરીને મારી શકશે ”

ખુશો ! એજ ખરૂં તેજ છે, એજ જ્ઞાનનો ખરો પ્રભાવ છે અને એજ આત્માની શક્તિ અને સત્તા છે એ વચનોમા ઉપનિષદના જ્ઞાનનું વીર્ય વેગસહિત વહી રહ્યું છે હે મિત્રો ! જેમ જેમ હું એ ઉપનિષદો વધારે ને વધારે વાચતો

જાઉ છું, તેમ તેમ મને તમારે માટે વિશેષ ને વિશેષ રહ્યું આવે છે તમારી નિર્બળતામાટે, તમારી નિર્માલ્યતામાટે, તમારી દીનતા અને દરિદ્રતામાટે મને નિરંતર રહ્યું આવે છે એ રહ્યું એટલાજમાટે આવે છે કે ઉપનિષદમાં વર્ણ-વેદી એ આત્મશક્તિનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કન્વાની અને વિગેષ જરૂર જણાય છે ઉપનિષદમાં બળ-વીર્યનો વ્યાવહારિક ઉપયોગજ ભરેલો છે બળ, વીરતા અને નિઠર પ્રભાવ, તેનીજ આપણને અત્યારે વિગેષ જરૂર છે એ મહાશક્તિનું આપણને કોણ દાન કરશે ? એ આત્મબળ આપણને કોણ આપી શકશે ? આપણને દુર્ભાગ કરનારી આ જગતમાં હજારો બાબતો છે, વાર્તાઓ પણ આપણે ઘણી વાંચી સાંભળી છે, આપણાં પુરાણોમાં એટલી બધી વાર્તાઓ ભરેલી છે કે, જગતની લાયબેરીઓનો પોણો ભાગ એ વાર્તાઓથી ભરાઈ જાય તેમ છે । એક જાતિ અથવા પ્રજાને નિર્બળ બનાવનારી આ જગતમાં એટલી બાબતો છે, તે બધીજ બાબતો આપણને છેલ્લા હજાર વર્ષમાં આવી મળી છે ।

એ લાગે સમય દરમિયાન આપણા પ્રજા-જીવનના પ્રવાહનો માત્ર આ એકજ હેતુ બની રહેલો જણાય છે કે, આપણે પોતાને વધારે ને વધારે નિર્બળ કેમ બનાવી શકીએ ? અને તે પણ એટલે સુધી કે છેવટે આપણે માટીના કુદર કીડાજ બની ગયા છીએ । જેની ઇચ્છામાં આવે તે આપણા ઉપર પડે દબને આસપાસ ગયા છે, અને તેની સાથે આપણે તેજ પડે પરમ આશ્રયરૂપ સમજીને વળગી રહ્યા છીએ । એથીજ આપણે જરા પણ આગળ વધી શકતા નથી હે બધુઓ । મારો ને તમારો એક લોહીનો સંબંધ છે, મારા જીવન અને મરણ, તમારા જીવન અને મરણની સાથે નિર્માણ થઈ ચૂક્યા છે, માટેજ તમને ઉપર જણાવેલા બધા કારણો લક્ષમાં રાખીને હું કહું છું કે, આપણને બળનીજ ખાસ જરૂર છે શરીરનું બળ, મનનું બળ, હૃદયનું બળ અને આત્માનું બળ આપણે મેળવવાનું છે આપણા ઉપનિષદો એ સર્વ પ્રકારના બળની મોટી ખાણ છે. ઉપનિષદોમાં એટલી બધી શક્તિ ભરેલી છે કે તે સમગ્ર જગતને બળવાન અને તેજસ્વી બનાવી શકે તેમ છે તેમનાવડે જગતની સઘળી પ્રજાઓને તેજસ્વી, બળવાન, સ્ફૂર્તિવાળી, પુનરુજ્જીવિત અને વીર શાળી કરી શકાય તેમ છે દરેક જાતિ, દરેક પ્રજા, દરેક ધર્મ અને દરેક કોમના દુર્ભાગ, દુર્બળ અને પદ્ધતિ સર્વ લોકોને એ ઉપનિષદો પોતાના ભેરીનાદથી કહે છે કે — ‘ તમારા પગપર લિલા થાઓ । દુર્ભાગતાને દૂર ફેંકી દો અને સ્વતંત્ર થાઓ । સ્વતંત્રતા—શરીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક અને એવી સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતાજ ઉપનિષદનો મુદ્દલેખ છે સ્વતંત્રતા ઉપનિષદનો મૂળમત્ર છે । જગતના બધા શાસ્ત્રોમાં એ એકજ એવું શાસ્ત્ર છે કે જે સારમાં હિંદુ પામવાની વાતો નથી સંભળાવતું, પરંતુ સ્વતં-

ત્રતાનાજ મત્રો સભાળાવે છે પ્રકૃતિના-કુદરતના બધેનોમાંથી મુક્ત થાઓ, અને સર્વ પ્રકારની દુર્બળતામાંથી મુક્ત થાઓ ”

ઉપનિષદો તમને બતાવી દે છે કે -“ એ મુક્તિ, એ સ્વતંત્રતા સ્વભાવથીજ તમારામાં વિદ્યમાન છે, બહારથી મેળવવી પડે તેમ નથી ” બીજા શાસ્ત્રો કરતાં ઉપનિષદમાં આ વિશેષતા છે હું દૈતવાદીને સંબોધીને કહું છું કે - ‘તમે દૈતવાદી છો તેની કંઈ દિશ્વર નહિ, પણ તમારે એટલું તો જરૂર કબૂલ કરવું પડશે કે આત્મા પોતાના સ્વભાવથીજ સંપૂર્ણ છે અને માત્ર પોતાના ટેલકાક કાર્યોવડેજ તે સંકુચિત બન્યો છે આધુનિક ઉત્ક્રાંતિવાદને માનનારા વિકાસવાદીઓ જેને ક્રમ-વિકાસ અને ક્રમમંકાચ કહે છે, તેનેજ દૈતવાદ-અચારક રામાનુજચાર્યની ફિલ-સુશીમા મંકાચ-મત અને વિકાસ-મત કહેલા છે આત્મા પોતાની પૂર્ણતામાંથી પાછો હઠે છે, પદબ્રષ્ટ થઈને મંકાચ પામે છે, અને તેની સઘળી શક્તિઓ સંકુચિત થઈને અબ્યક્તભાવ ધારણ કરે છે તે પાછો સત્કર્મ અને સદ્વિચારવડે ફરીથી વિકાસ પામે છે અને પોતાના સ્વાભાવિક પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રકાશે છે અદૈતવાદીની સાથે તેમનો એટલોજ મતભેદ છે કે અદૈતવાદીઓ પ્રકૃતિના સંકાચ વિકાસને અર્થાત્ પરિણામને સ્વીકારે છે, પણ આત્માનો સંકાચ વિકાસ થાય છે, અથવા આત્મા પરિણામી છે એવું માનતા નથી કદપના કરો કે અહીં આપણી વચ્ચે એક મોટો પડદો છે અને ને પડદામાં એક નાનું સરખું છિદ્ર છે હું એ પડદાની પાછળ ઉભો રહીને પેલા નાના સરખા છિદ્રમાંથી તમારી મોટી સભાને જોનારો માણસ છું એ નાના છિદ્રમાંથી હું ઘણા થોડા માણસોના ચહેરા જોઈ શકું છું હવે કદપના કરો કે તે છિદ્ર મોટું થતું જાય છે, અને જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ હું તમારામાંના વિશેષને જોઈ શકું છું તે વધારે મોટું થાય છે ત્યારે હું સમગ્ર સભાને જોઈ શકું છું છેવટે એ પડદો અને એ છિદ્ર બન્ને એક થઈ જાય છે એ છિદ્ર વધી વધીને છેક પડદાની કોર સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારે મારી અને તમારી વચ્ચે કશો પણ પડદો કે અતરાય રહેશે નહિ આપણે પરસ્પર એક બીજાને ખુલ્લી રીતે જોઈ શકીએ છીએ, પણ તેથી કરીને મારા કે તમારામાં કશો ફેરફાર થયો નથી જે કંઈ ફેરફાર થયો છે તે માત્ર પડદામાંજ થયો છે તમે તો પ્રથમ હતા તેવા અને તેટલાજ છેવટે પણ રહ્યા છો મારી દૃષ્ટિએ થોડા કે વધારે દેખાતા હતા તે માત્ર આડે રહેલા પડદાને ધીવેળ એ પડદામાં ફેરફાર થયો છે, તેજ માત્ર આપણી વચ્ચેથી દૂર થયો છે હું અને તમે નો જોવા હતા તેવાજ રહ્યા છીએ ઉત્ક્રાંતિવાદ કે વિકાસના સમ-ધમાં અદૈતવાદીને મત આ પ્રકારનો છે પ્રકૃતિનું પરિણામ બહારના જબતમાં અને સ્વરૂપનું જ્ઞાન આત્મામાં થાય છે, પણ આત્મામાં એથી કરીને કોઈ પ્રકારે

સંક્રાય કે વિકાસ થઇ શકતો નથી, કેમકે તે અવિકારી, અપરિણામી, એક અને અનન્ત છે એ આત્મા માયાના પડદાથી ગણે હ કાંઇ રહ્યા જેવો હતો, તે માયાનો પડદો ક્રમે ક્રમે પાતળો અને ક્ષીણ બનતો જાય છે તેમ તેમ તેને (આત્માનો) સ્વાભાવિક મહિમા પ્રકાશિત થતો જાય છે, અને તેને અત કરણભાવે પોતાના મૂળ ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતુ જાય છે.

આ મહાન સિદ્ધાંત ભારત પાસેથી શીખવાને સમગ્ર જગત રાહ જુએ છે તે ગમે તેવી મોટી મોટી વાતો કરે, ગમે તેવી પોતાની બાધ ગાય, પણ જેમ જેમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ જગતના બધા લોકો સમજશે કે, ભારતના એ મહા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યા વિના કોઇ પણ સમાજ કે જાતિ ધરાતલ પર ટકી શકશે નહિ દરેક બ્રાહ્મતમા કેવુ પ્રબળ પરિવર્તન ચાલી રહ્યું છે તે તમે શુ જોઇ શકતા નથી ? દરેક ચીજને જ્યાંસુધી તે સારી છે એવુ પૂરવાર ન થાય ત્યાંસુધી, તે ખરાબજ છે એવુ માની લેવાનો પૂર્વે લોકોમાં સામાન્ય રિવાજ પડી ગયો હતો તે શુ તમે જાણતા નથી ? કેળવણીમાં, ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવામાં, ગાંડા માણસોની સારવાર કરવામાં અને રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા કરવામાં પણ પહેલા લોકોનો એજ મત હતો, અને હમણાનો શુ નિયમ છે ? આધુનિક નિયમ કહે છે ? શરીર સ્વાભાવિક રીતે તદુરસ્તજ હોય છે, તે પોતાના સ્વભાવથી-પોતાના કુદરતી કમથીજ દર્દને દૂર કરે છે રોગને દૂર કરીને દવાઓ કંઇ નવુ તત્ત્વ આપી શકતી નથી, પણ શરીરની સ્વાભાવિક શક્તિને શરીરમાં સારા તરતોને સમઠી રાખવાના કામમાં મદદ કરે છે, આધુનિક નિયમો અને આધુનિક કાયદા ગુન્હેગારોને માટે શુ કહે છે ? તેઓ પ્રથમથીજ માને છે કે ગુન્હેગાર ગમે તેવો નાચ અને અપરાધી હોય, પરન્તુ તેનામાં જે મનુષ્યભાવ અથવા ઈશ્વરનો અશ્વ રહેલો છે, તે કદિપણ નાશ પામતો કે બદલાઇ જતો નથી, માટે ગમે તેવા ગુન્હેગારની સાથે પણ આપણે સહવ્યવહાર કરવો જોઇએ એવીજ રીતે જગતની બધી ચીજો અને બધા વિચારો ક્રમે ક્રમે બદલાવા લાગ્યા છે કેદખાનાને દયા અને સહભાવથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા છે પહેલાના અધારા ત્રાસરૂપ કારાગારને બદલે ગુન્હેગારોને સુધારનારી ઉદ્યોગશાળાઓ, સશોધનશાળાઓ અને પશ્ચાત્તાપમંદિરો સ્થપાવા લાગ્યા છે દરેક બ્રાહ્મતમાં હાથ એવુજ થવા લાગ્યું છે આવી રીતે જાણે અજાણે પણ મનુષ્યના દૈવી અસનો વિચાર જગતના વિવિધ દેશોમાં ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રકટ થવા લાગ્યો છે જગતની પ્રજાઓને તમારા પ્રાચીન પુસ્તકોની એ ઉદાર બાખ્યા સ્વીકારવીજ પડશે મનુષ્યનો પરસ્પર વ્યવહાર અને રીતભાત તદ્દન બદલાઇ જશે બધાને એકસરખા ઈશ્વરભાવથી જોવાનો વખત આવી પહોંચશે, અને મનુષ્યજાતિની દુર્બળતા દર્શાવનારા જૂના જમાનાના

વિચારોને વિદાય થવું પડશે. આ સૈકામાજ એ સાકડા વિચારોના મૂળ ઉપડી જશે. આચારે લોકો ભલે અમારી ટીકા કરે, કે અમને ગાળો દે. આ જગતમાં પાપ નથી એવો ભય કર પૈશ્વાચિક વિચાર ફેલાવનાર તરીકે દુનિયાના એકથી બીજા ઉદ્ધસુધી મારી સખત ખબર લેવામાં આવી છે. મારી નિન્દા કરવામાં તેમણે કંઈ બાકી રાખી નથી બહુ સારી વાત છે કે એજ મનુષ્યોના વશમાં જન્મ લેનારી તેમની બાવી પ્રજા, મે ધર્મ અને સદ્ગુણો પ્રચાર કર્યો છે પણ પાપ કે અધર્મનો નહિ, એમ મમજી મને આશીર્વાદ આપશે હું સદ્ગુણ અને સાત્વિકતાનો શિક્ષક છું, તામસિકતા અને પાપનો પ્રચારક નથી પ્રકાશ અને સદ્-ભાવના પ્રચારક તરીકેજ હું મારે પોતાનું ગૌરવ સમજું છું.

આપણા ઉપનિષદના ઉપદેશોમાથી જે બીજો મહાન વિચાર ગ્રહણ કરવાને જગત તૈયાર થઈ રહ્યું છે, તે આ બ્રહ્માડની અખડ એકતાનો છે. બેદભાવ અને પાર્થક્યના જૂના જમાનાના વિચારો હવે સત્વર અદશ્ય થવા માડ્યા છે, વિચૂત અને બાળ જગતના જુદા જુદા ભાગોને એકતા કરી એક બીજાના સંપર્કમાં લાવે છે, અને તેના પરિણામ તરીકે આપણે હિન્દુઓ પણ જગતનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતા શીખ્યા છીએ. પહેલાની પેઢે હવે આપણે એમ નથી કહેતા કે, આપણા દેશ સિવાયની બીજી બધી ભૂમિમાં માત્ર જૂત, પ્રેત, રાક્ષસ અને પિશાચજ રહે છે. તેમજ યુરોપ-અમેરિકાના ખ્રિસ્તી દેશોની પ્રજા પણ હવે એવું કહી શકતી નથી કે, હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર માણસખાઉ જ ગણીએજ રહે છે. આપણા દેશ છોડીને બ્યારે આપણે વિદેશમાં જઈએ છીએ ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ત્યાં પણ આપણા માનવબંધુ પોતાનો હાથ લખાવીને આપણને સહાય કરે છે, અને મ્હોડેથી મધુર વચનો ઉચ્ચારી આશીર્વાદ આપી આપણે ઉત્સાહ વધારે છે. કોઈ કોઈ વખત એ વિદેશી માનવબંધુઓ આપણા સ્વદેશજાત બંધુઓ કરતા પણ સારા જણાય છે. વળી એ વિદેશવાસી જનો બ્યારે આપણા દેશમાં આવે છે ત્યારે તેઓ પણ અહીં એવોજ બ્રાતૃભાવ, ઉત્સાહ, આદર-સત્કાર અને આશીર્વાદ આપણે આગણે મેળવે છે. આપણા ઉપનિષદો કહે છે કે, “અજ્ઞાનજ સર્વં દુ ખોનું કારણ છે,” અને આપણા જીવનની દરેક આધ્યાત્મિક અથવા સામાજિક સ્થિતિમાં બ્યારે એ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની સપૂર્ણ સચતા સહજ સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાનને લીધેજ આપણે એક બીજાને ઓળખી કે પ્રેમ કરી શકતા નથી. જેવા આપણે એક બીજાને ઓળખતા શીખીએ છીએ કે તરતજ આપણા વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ પ્રકટી હોઈ છે. સ્વાભાવિક રીતે તે પ્રકટવોજ જોઈએ કેમકે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શું આપણે બધા એક નથી? આ પ્રમાણે સમગ્ર બ્રહ્માડનો એકત્વભાવ પોતાની મેળેજ વિસ્તાર પામતો જાય છે. રાજનીતિ અને સમાજનીતિના

ક્ષેત્રમાં પણ આજથી વીસ વર્ષ પૂર્વે દરેક પ્રજાના પ્રશ્નો પોતાપોતાના ક્ષેત્રમાંજ સમાપ્ત રહ્યા હતા, પરંતુ હવે તેમનો માત્ર તેટલાજ ક્ષેત્રમાં સમાપ્ત થઈ શકતો નથી એ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાટે બીજી પ્રજાના અભિપ્રાયોને પણ પોતાની સાથે જોડવાની હવે જરૂર જણાવા લાગી છે, અને તેથી એ સામાજિક અને રાજ નૈતિક વિચારો પણ વિશાળ રૂપ અને પ્રમાણ ધારણ કરતા જન્ય કે પ્રજાસમૂહના વિશાળ ક્ષેત્રમાં, અનેક જનોના વિચારરૂપ વિશાળ પ્રકાશમાં હવે એ ગહન પ્રશ્નોની સારી રીતે મીઠાસા કરી શકાય છે. વિવિધ પ્રજાઓનું એકત્ર બંધારણ, તેમનો પરસ્પર સંબંધ, તેમજ મિત્ર ધારા-ધારણ છત્યાદિ અનેકને તોડીને એક કરવાની, એટલે કે જગતની બધી પ્રજાના વિચારોને સાથે જોડી દેવાની ખૂબ આજે ચાર-મેર સહજામ્મ રહી છે ચાલુ જમાનાની મુખ્ય ઇચ્છા અને તેનો મૂળ મત્ર એજ છે સર્વ પ્રજાઓમાં એકત્વભાવ ધીમે ધીમે કેવો વિસ્તાર પામનો જન્ય છે તેનું એ પ્રત્યક્ષ અને પ્રમળ પ્રમાણ છે રસાયનશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં પણ જડતત્ત્વ સંબંધે એવાજ વિશાળ વિચારો લોકોમાં ફેલાતા જન્ય છે જેમ જેમ શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને સુધારો આગળ વધે છે, તેમ તેમ જ્ઞાનના દિવ્ય પ્રકાશવડે એકતાનો મર્વવ્યાપી ભાવ આગળ ફેલાતો જન્ય છે વિજ્ઞાનના વિકાસથી આજે તમે બધી જડ વસ્તુઓને એકે અખડ વસ્તુરૂપે અથવા જડ તત્ત્વોના એક મહાન સમુદ્રરૂપે વર્ણન કરો છો તમે, હું, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથ્વીના આ બધા પ્રાણિ-પદાર્થો એ મહાન જડ તત્ત્વના સમુદ્રમાં જુદા જુદા તરંગ અને આવર્તરૂપે એક સાથે રહેલા છે, માત્ર એ સર્વને જુદા જુદા નામોજ આપવામાં આવેલા છે, એ સિવાય એમાં પરસ્પર કોઈ જાતનો ભેદ નથી. માનસિક દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરતા આ બધું જગત વિચારોના એક વિશાળ સાગર જેવું જણાય છે, અને તમે, હું તથા બીજા સર્વ એ સમુદ્રના નાના મોટા તરંગો જેવા છીએ, પરંતુ આત્મદૃષ્ટિથી જોતા આ સમગ્ર જગત એકજ આત્મારૂપ, અવિકારી અને અચલ જણાય છે સર્વત્ર શાશ્વત, અચ્છેદ્ય, અભેદ્ય, અવિકારી અને અપરિણામી સત્તારૂપ આત્માજ વ્ય.પી રહેલો દેખાય છે આ જમાનાની બીજી જે આવશ્યકતા જણાય છે તે નીતિની છે. એ નીતિ પણ આપણા આધીન ગ્રંથોમાં યથેષ્ટ ભાવે મળી આવે છે. નીતિશાસ્ત્રના મુખ્ય સિદ્ધાંતો અને તેમનું સ્પષ્ટીકરણ આજના જગતને આવશ્યક જણાય છે, એ પણ તેમને આપણા શાસ્ત્રોમાંથી સંતોષકારક રીતે મળી શકશે.

અત્યારે આપણને હિંદુસ્તાનમાં કયી વસ્તુની જરૂર છે ? પરદેશીઓને એ વસ્તુની જરૂર છે, તેના કરતા આપણને તેની વીસગણી જરૂર છે એમ સમજવું, કારણ કે આપણે ઉપનિષદની ગમે તેવી મહત્તા ગાંધએ, આપણા પૂર્વજો મહાન ઋષિ-મહર્ષિ હતા એમ ગમે તેટલું ગૌરવ ધરાવીએ, પરંતુ હિંદુઓની અનેક

જાતિઓ સાથે સરખાવા જોતા આપણે આજે અત્યંત નિર્વીર્ય, નિર્માલ્ય અને કમાલ છીએ, એવું મારે સ્પષ્ટ કહેવું પડશે પ્રથમ તો આપણી શારીરિક નબળાઈના આપણને મોટી અડચણરૂપ છે એ શારીરિક નબળાઈના આપણા દુખોનું એક તૃતીયાંશ કારણ છે એ નબળાઈને લીધેજ આપણે આજનું બની ગયા છીએ. કામ કરી શકતા નથી, સયમ જાળવી શકતા નથી, એકબીજાની સાથે એકત્ર થઈ શકતા નથી, પરસ્પર એક બીજાને મહાતા નથી અને અધમ સ્વાર્થી બની ગયા છીએ આપણા બે ત્રણ માણસો પણ પરસ્પર દ્રેષ કે ઈર્ષ્યા રાખ્યા વિના હળીમળીને રહી શકતા નથી. આવી દુર્બલ સ્થિતિમાં આપણે આવી પડ્યા છીએ કશા પણ દગધડા કે બધારણની આશા વગરના, અસ્તવ્યસ્ત પશુઓના ટોળા જેવા અને છેકળ આપમતલખી બની ગયા છીએ કપાળમાં ઉભું તિલક કરવું જોઈએ કે આડું કરવું જોઈએ ? ત્રિપુડું ખરૂં છે કે ઈર્ધ્વપુડું ખરૂં છે ? એવા તુચ્છ અને નજીવા વિષયોમાટે સેકડો વર્ષથી સમય, પૈસો અને જીવનને બરબાદ કરી આપણે લડ્યા કર્યું છે જમતી વખતે અમુકની નજર પડશે તો મારો ખોરાક અભડાઈ જશે, એવા એવા વિષયો ઉપર આપણે મહાભારત જેવડા પુસ્તકો લખીને શાહી, કાગળ અને સમયનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે છેલ્લાં કેટલાએક સૈકા થયા આપણે આવાજ મહાભારત (૧) પરાક્રમે કરતા આવ્યા છીએ જે પ્રજાની સઘળી મગજશક્તિ આવા આશ્ચર્યકારક સુદર પ્રશ્નોમાં અને આવી મહાભારત શોષખોળમાંજ સંપૂર્ણ રોકાઈ રહી છે, તે દીન-હીન પ્રજા પાસેથી ખાજ કપી ઉચી વસ્તુની આશા રાખી શકાય ? આ બધાં પરાક્રમેને માટે, આપણે પોતાને માટે તેમજ આપણી તુચ્છ જીવનને માટે શું આપણને શરમ નથી ઉપજતી ? હા, ધણી વખત આપણને શરમ ઉપજે છે, આપણે આ બધી બાબતોને નાલાયક, તુચ્છ અને ત્યજ દેવા જેવી જાણીએ છીએ, પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી આપણે ધણી સારી સારી વાતોના વખતોવખત વિચાર કરીએ છીએ, પણ તે માત્ર વિચારજ કમનસીબે જે ધારીએ છીએ તે કદિ પણ કરી શકતા નથી. પોપટની પેઠે વિચારો કરવાની આપણને ટેવજ પડી ગઈ છે—સ્વભાવજ થઈ ગયો છે આપણે એ વિચારોને કદિ આચારમાં મૂકતાજ નથી વાતો મોટી મોટી કરીએ છીએ, પણ કામ જરા પણ કરી શકતા નથી ! આનું શું કારણ છે ? આ બધી અસ્વસ્થતા થવાનું કારણ માત્ર શારીરિક નબળાઈજ છે દુર્બળ ખાલી મગજ કંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી આપણે તેને મજબૂત બનાવવું જોઈએ પહેલાં આપણા યુવકોને બળવાન બનાવવા જોઈએ ધર્મ પાછળથી આવશે મારા જીવાન મિત્રો ! તનથી, મનથી, અને આત્માથી બળવાન થાઓ, મારી તમને એજ શિખામણ છે દુર્બળ અને નિર્વીર્ય શરીરવડે ગીતાનો અભ્યાસ

કરવા કરતાં તો પુટબોલની રમતથી તમે સ્વર્ગની વિશેષ નજીક જઈ શકશો આ શબ્દો ધણી સાહસભરેલા છે, પણ હું તમને હૃદયથી ચાહતો હોઉં તો મારે એમજ કહેવું જોઈએ જાડો ક્યાં જુએ છે અને હું ખકારક થઈ પડે છે તે હું જાણું છું, મેં કંઈક અનુભવ લીધો છે, અને તે ઉપરથી પણ હું એજ વાત કહું છું કે તમારે શરીર મજબૂત હશે તોજ તમે ગીતાને સારી રીતે સમજી શકશો તમારા શરીરની માસપેશીઓ મજબૂત અને બળવાન હશે તોજ ગીતાના તત્ત્વો તમારા મગજમાં ઠરી શકશે તમારા શરીરનું લોહી તાજું, મજબૂત અને વધારે તેજસ્વી હશે તોજ કૃષ્ણ ભગવાનનું અતુલ બળ અને તેમની પ્રબળ પ્રતિભા તમે વધારે મારી રીતે સમજી શકશો જ્યારે તમારું શરીર તમારા પોતાના પગપર દબાયાયે બિંદુ રહી શકશે અને જ્યારે તમે તમને પોતાને બરાબર જાણ્યો શકશો, ત્યારેજ આત્માનો મહિમા અને ઉપનિષદનું જ્ઞાન સારી રીતે તમારા સમજવામાં આવશે આ પ્રમાણે વેદાન્તના સિદ્ધાંતોને આ તથા વ્યાવહારિક કાર્યોમાં લગાડવા જોઈએ, અને આપણા જીવનવ્યવહારમાં તેમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ

લોકો ઘણી વખત મારા અદૈતવાદપરના ભાષણો સાંભળીને કટાણી નય છે અદૈતવાદ, દૈતવાદ કે બીજા કોઈ પણ વાદનો આ દુનિયામાં પ્રચાર કરવાનો મારો હેતુ નથી જે ખાસ વાદની આપણને હાલ જરૂર છે તે આપણા આત્માની પ્રબળ શક્તિ, તેનું અનંત બળ, તેની શાશ્વત પવિત્રતા અને તેની પરિપૂર્ણતાનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી, તેને આચારમાં મૂકવાની છે જે મને એકાદ બાળક હોત તો જન્મથીજ હું તેને કહેવાનો આરંભ કરત કે -ત્વમસિ નિરંજનઃ તુ નિરંજન એટલે કે વિકારરહિત-પરમપવિત્ર છે

આપણા પુરાણગ્રંથોમાંનું રાણી મદાલસાનું સુદર ઉપાખ્યાન તમે વાંચ્યું હશે. એ જ્ઞાનવતી રાણીને જ્યારે સત્તાન પ્રાપ્ત થત ત્યારે તે પોતાને હાથેજ બાળકને પારણામાં મૂકી તેને બ્રહ્મવતી બ્રહ્મવતી વેદાન્તનું કેવું મધુર હાલરક બાંધ સંભળાવતી હતી કે, *ના શુદ્ધોઽસિ શુદ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ, સંસાર-

* રાણી જતા પણ પોતાના બાળકોને ક્યાં આમ સ્વહસ્તે બ્રહ્મવતી તથા જન્મ ભરમાટે પરમ હિતાવહ થઈ પડે એવી ભાવનાઓથી ભરપૂર હાલરકો ગાવા, અને ક્યાં હાલના સુખરેલા ટ્યાક શેઠ-શેઠાણીઓ તથા રાજા-રાણીઓની હલકટ દાસ-દાસીઓને બાળકો બ્રહ્મવતી, ધરતીવતી, રમાડવા અને ફરવા લઈ જવામાંડેસોપા દેવાની મહા-મૂર્ખતાભરી નીતિ' ક્યાંમત હલકટી અને બીજાસ ભાવનાઓ, સસ્કારો, શબ્દો તથા પરિણામે નેવાજ આવ્યારો વિના તે બાળકોને બીજું શું મળે ? મદવાડમાં અને મરવા સમયે એજ બાળકો એવાજ મોકરો પાસે પાણી ટોવરાવી તેવું જ ટ્યાકપણુ ભજવી બતાવે છે, ત્યારે પછી જાણે ને શાપ આપી ભલે તેમને નરકમાં મોકલે ને તેમના પહેલા તેમને માટે જગ્યા તૈયાર કરવા સાથે તે માખાપ પોતે પણ ત્યાજ સિધાવી નય (!) પણ એથી કાંઈ બચાડેલું સુધરતું નથી

મ મી-સ મી

માયાપરિવર્જિતોઽસિ ॥ અર્થાત્ તુ પરમ પવિત્ર છે તુ નિષ્પાપ, નિષ્કલક, બળવાન આત્મા છે, તુ મહાન આત્મા છે આ ઉપાખ્યાનમાં-આ સુદર દર્શાતમાં ઘણો અર્થ સમાયેલો છે, તેમાં મહાન સત્ય રહેલું છે 'તમે મહાન છો' એવી ભાવના કરો તો તમે જરૂર મહાન થશો. મેં આખા જગતમાં પ્રવાસ કરીને શું અનુભવ મેળવ્યો, એ એક પ્રશ્ન છે પાશ્ચાત્ય લોકો 'અમે પાપી છીએ' એવું બોલ્યા કરે છે ખરા, પણ જો બધા યુરોપવાસી મનથી પણ એવું સમજતા હોય કે તેઓ ખરેખર પાપીજ છે, તો પછી આપણા દેશના હાલના અત્યજવર્ગ કરતા તેઓ જરા પણ સારા થઈ શકે નહિ ઈશ્વરની કૃપાથી માત્ર તેઓ મ્હોડેથીજ કહે છે કે 'અમે પાપી છીએ' પણ હૃદયથી તો તેઓ એ વાત જરાએ માનતા નથી હૃદયથી તો તેઓ એમજ માને છે કે દુનિયાના તે સરદાર છે મનથી તો તે એમજ માને છે કે તે પોતે મહાન છે, આ જગતમાં જે કંઈ ધારે તે કરી શકે છે, અને પોતાની ઈચ્છા હોય તો તે સર્વ કે ચન્દ્રલોકમાં પણ જઈ શકે છે તેમના હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તેઓ પોતે ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરી શકે છે એ આત્મ-વિશ્વાસ, એ દૃઢ સકલ્પ, એ પોતાની અચલ માન્યતાને લીધેજ તેઓ (જગતના પદાર્થો અને વિદ્યાઓની બાબતમાં) ખરેખરા મહાન થયા છે જે તેઓ પોતાના ધર્મચુર પાદરીના વચનમાં શ્રદ્ધા રાખીને દૃઢ વિશ્વાસથી એવુંજ માનતા હોત કે તેઓ તુચ્છ અને પાપી છે અને અનન્તકાળસુધી ભયકર નરકાગ્નિમાં બળવું પડશે, તો આજે આપણે તેમને જોઈએ છીએ એવા મહાન તેઓ કદિ થઈ શકત નહિ એવીજ રીતે દરેક પ્રજાના હૃદયમાં જે દિવ્ય શક્તિ, જે ઈશ્વરી સામર્થ્ય રહેલું છે, તે કદિ પણ દૂર થતું નથી તે પોતેજ તેના સ્વત પ્રમાણરૂપ મને છે ભલે ગમે તેટલા પાદરી, પુરોહિતો કે વહેમો તેમના આત્મશક્તિના જ્ઞાનને જુલાવવાના યત્ન કરે, પરંતુ તેમનો એ આત્મવિશ્વાસ દૂર નથી થયો, અને એથીજ તે પ્રજાઓ વિજયી, બલવાન તથા સફલમતોરથ બની શકી છે આપણે ગમે તેવા મહાન અથો ધરાવવા છતાં અને મહર્ષિઓ તથા આર્યોના મતાન હોવા છતાં, એ આત્મવિશ્વાસ ગુમાયો છે, આપણી આત્મશ્રદ્ધા ઉડી ગઈ છે તમે મારી વાત ખરી માનો છો 'તમને મારા વચનોમાં વિશ્વાસ છે' તો હું તમને કહું છું તે સાબળો. આપણે ઇંગ્રેજ સ્ત્રીપુરૂષો કળા વણાજ ઓછો આત્મવિશ્વાસ રાખીએ છીએ, તેમના આત્મવિશ્વાસનો એક હજારમો ભાગ પણ આપણામાં નથી આ સ્પષ્ટ શબ્દો છે આ સાચી વાત છે, એ મારે તમને કહેવીજ જોઈએ, કારણ કે સત્ય કહીને તમારી અજો ઉઘાડ્યા સિવાય બીજો ઉપાયજ નથી શું તમે જોઈ શકતા નથી કે ઇંગ્રેજ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પણ જ્યારે આપણા ધર્મનું તત્ત્વ અને તેના ઉચ્ચ આદર્શ કંઈક અંશે પણ જાણી શકે છે, જ્યારે તેનો મહિમા

થોડા ધણા પશુ તેમના ધ્યાનમાં ઉતરે છે, કે તુરતજ તેઓ તેની પાછળ ગાંડા બની જાય છે, તે એટલે સુધી કે તેઓ રાજકર્ત્રી પ્રજા હોવા છતાં, આપણા ઉપર અધિકાર ચલાવવામાટે સર્જ્યા હોવા છતાં પશુ, અનેક કષ્ટ વેદીને, તેમના પોતાના સ્વદેશી ભાષાઓની હાસી, મશ્કરી સહન કરીને પશુ આપણા ધર્મને પ્રચાર કરવા સારૂ અને આપણા પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ આપણને સમજાવવા સારૂ આટલે દૂર હિન્દુસ્તાન સુધી આવે છે ! તમારામાના કેટલાક માણસો એમ કરી શકે તેમ છે ? ધર્મપ્રચારને માટે તમે શુ કરો છો ? તમે શા માટે કષ્ટ નથી કરી શકતા ? શુ તમે નથી જાણતા તેથી નથી કરી શકતા ? ના એમ કહજ નથી તેઓના કરતા તમારા પોતાના ધર્મ સમધી તમને વધારે સારૂ જ્ઞાન છે, એથીજ તમે તેમના જેટલુ કરી શકતા નથી ! તમારામાટે જેટલા જ્ઞાન અને હકાપણની જરૂર છે તેના કરતા તમે વધારે જ્ઞાની અને ડાહ્યા છો એથીજ મુશ્કેલી ઉભી થઇ છે ! આ બધી આપત્તિ, મુશ્કેલી અને અધીગતિનું કારણ એજ છે કે તમારૂં લોહી બગડીને પાણી જેવું થઇ ગયું છે તમારૂં મગજ બળહીન અને અસ્થિર બની ગયું છે તમારા શરીર નિર્માલ્ય અને નબળા થઇ ગયા છે એ જીર્ણ-શીર્ણ શરીરોને તમારે બદલવા જોઇએ તેજસ્વી, બળવાન, કાર્યપરાયણ નવા શરીરો ધારણ કરો શારીરિક નબળાઇ તે શાપ છે, મહા પાપ છે, પડતીનું એ એક મહત્ત્વનું કારણ છે આજે સો સો વર્ષ થયા સુધારાની, ઉચા આદર્શોની, તીવ્ર કર્તવ્યની સમાજ અને ધર્મના ઉદ્ધારના અને એવી અનેક સારી સારી વાતો મ્હોડેથી બેઠા છો, પણ જ્યારે એ વાતોને કામમાં લગાડવાનો વખત આવે છે, જ્યારે એ બધા ઉચા વિચારોનો વ્યવહાર અને આચારમાં ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તો તમારો બિલકુલ પત્તોજ મળતો નથી ! કમે કમે મમત્ર જગત તમારા કામકાજથી કટાણી ગયું અને સુધારાનું નામ પણ રંગોવાઇને આખી દુનિયામાં ઉપહાસને પાત્ર કર્યું, તેનું શુ કારણ ? શુ તમે તે નથી જાણતા ? તમે કેમ નહિ જાણો ? તમે તો મહા જ્ઞાની છો ! ભાઇ એ મનના અર્નિષ્ઠનું મૂળ તમારી પોતાની નબળાઇ છે એ બધા દુખોનું કારણ એજ છે કે તમે નિર્બળ છો, નિર્બળ છો નિર્બળ છો તમારૂં શરીર નિર્બળ છે, તમારૂં મન નિર્બળ છે, તમારૂં હૃદય દુર્બળ છે, તમને તમારો પોતાનો વિશ્વાસ નથી, આત્મવિશ્વાસનું અમૂલ્ય ધન તમે ગુમાવી બેઠા છો મારા બધુઓ ! સૈંકા ઉપર સૈંકા વીતી ગયા જ્ઞાતિમેદો, ગામઓ અને વિદેશીઓના બરાબર એક હજાર વર્ષના કચરા નાખનારા જીલ્લમથી અને તમારા પોતાના માણસોના અત્યાચારથી તમારી બધી શક્તિ હરાઇ ગઇ છે તમારૂં બધું બળ હણાઇ ગયું છે બન્ધુઓ ! એ વિચ્છેદ અને અત્યાચારથી તમારો મેરદડ તૂટી ગયો છે, અને પગ નીચે કચડાતા કીડા જેવા તમે ભયરેહ બની

ગયા છે. બધું બળ મુશ્કેલી બેઠા છે અને પરમ દુખી બની રહ્યા છે એ દુખ-દર્દને દૂર કરનારી દવા ‘શરીરબળ’ છે. તમને તે બળનીજ મુખ્ય જરૂર છે પણ અન્યારે તમને એ બળ કોણ આપશે? તપાસો, વિચાર કરો એટલું તો ચોક્કસ છે કે આપણને મોઢામાં મોટી જરૂર તો એ બળની છે, માટે તનબળ, મનોબળ, આત્મબળ એ બધાં બળનો સંયમ કરો.

હું તમને દદતાથી કહું છું કે બળ પ્રાપ્ત કરવાનો પહેલો ઉપાય એજ છે કે આપણા ઉપનિષદમાં આપણે દદ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ આપણે દદ નિશ્ચયથી સમજવું જોઈએ કે ‘હું અમર આત્મા છું, તલવારની તીવ્ર ધાર મને છેદી શકે તેમ નથી, હથિયાર મને બેદી શકે તેમ નથી, અગ્નિ મને બાળી શકે તેમ નથી અને વાયુ મને સૂકાવી શકે તેમ નથી, કેમકે હું સર્વશક્તિમાન સર્વજ્ઞ આત્મા છું” આ ઉત્તેજક, આશ્વાસ, ઉદ્ધાર કરનારા વિરલ વાક્યોનું સર્વદા ઉચ્ચારણ કરતા રહો અમે નિર્બળ છીએ, તુચ્છ છીએ, એવું કદિ કહેતા નહિ જે કંઈ ધારીએ તે દરેક કામ અમારાથી થઈ શકે તેમ છે, અમે શું નથી કરી શકતા? અમારાથી બધું થઈ શકે તેમ છે, કેમકે આપણી સર્વની પાસે પ્રબળ શક્તિ અને મહિમાવાન આત્મા છે એ આત્મામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો, ઋષિકુમાર નચિકેતાના જેવો પ્રબલ આત્મવિશ્વાસ રાખો તેના પિતા યજ્ઞ કરતા હતા તે સમયે પ્રબલ આત્મવિશ્વાસે નચિકેતાના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો હું ઈચ્છું છું કે તમારામાંના દરેકના હૃદયમાં એવો દદ આત્મવિશ્વાસ જાગત થાયો તમારામાંના દરેકે રાક્ષસી બળ પ્રાપ્ત કરીને, વીરમદ્યથી ઉન્મત્ત થઈને પ્રબલ સુહૃદબળથી અગળીને ધસારે આ જગત ચલાવનારો નિવડો. અનંત મળવાન ઈશ્વરતુલ્ય મદાપૂરણ તમે થાઓ, અને સર્વ પ્રકારની દુર્મર્જતાને દૂર હટાવીને દુનિયામાં ભારતીય આત્મજ્ઞાનના ડકા વગડાવો હું તમને બધાને એવાજ પ્રતાપી, બળવાન અને પરાક્રમી બનેલા જોવા ઇચ્છું છું ઉપનિષદમાંથી તમે એવુંજ બળ મેળવી શકશો. x મંથી શક્તિ અને બધા સમર્થોનો તેઓ એક અખૂટ ભંડાર છે એજ ઉપનિષદમાંથી ઉપર જણાવ્યો તેવો આત્મવિશ્વાસ તમે પ્રાપ્ત કરી શકો. સર્વ સામર્થ્ય ઉપનિષદમાં ભર્યું છે.

x સર્વ મુખ્ય મુખ્ય ઉપનિષદો દ્વરથી વચાચ તેવા મોટા અક્ષરે અને સીધા, સાદા તથા ખેચતાણ કે લંબાણ વિનાના અથ સાચે પ્રસિદ્ધ કરવા લાખા સમયથી વિચાર છે, પણ પરિતાઈના પુછા હુસાડી કઠિનાઈમાં કાર્યગૌરવ માનનારા ભાષાતર-કર્તાઓને બદલે ચકલાની જેડે ચાવી તૈયાર કરીને બાળ (નવા અભ્યાસી) જીવોને પથી ભય તેવું સાદું ભાષાતર તૈયાર કરી શકનાર કોઈ યોગ્ય વિદ્વાન હજી સુધી સહેજે નહિ નીકળી આવવાથી તથા તે ખાતે પ્રચારથી શોધ કરવા અવકાશ નહિ મળવાથી તે કાર્ય હજી થઈ આવ્યું નથી ઈશ્વર હવે તેવી અતુલ્લભતા સત્વર આપે એજ પ્રાર્થના

મત્રી-સ સા

ભાષ્યો । પણ લોકો એમજ માને છે કે એ તો માત્ર સંન્યાસીઓને માટેજ છે । સસાર ત્યાગ કર્યા વિના અને વનવાસ લીધા વિના ઉપનિષદને અક્રા-
યજ નહિ । પરંતુ શકરાચાર્ય મહાન દયાળુ હતા, તેમણે કહ્યું છે કે, “ ગૃહસ્થા-
શ્રમી પણ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરી શકે છે ઉપાનિષદનો અભ્યાસ તેમને પણ
લાભકારક થશે અને એથી તેમનું કષ્ટ અનિષ્ટ થવાનું નથી ” શકરાચાર્યે આમ
કહ્યું છે છતાં પણ લોકોમાં હજી એવાજ વિચારો જામી રહ્યા છે કે ઉપનિષદમાં
માત્ર સંન્યાસીઓની, ત્યાગી પુરૂષોની, વનવાસી જીવનનીજ વાતો છે મે આગળ
એક વખત કહ્યું હતું તે પ્રમાણે આપણા વેદોની ખરેખરી પ્રમાણરૂપ ટીકા-આજ
સુધીમાં માત્ર એકજ વખત થયેલી છે વેદોના સ્વયં પ્રકાશક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
પરમાત્માએ વેદોની ખરાખરની યથાર્થ ટીકાસ્વરૂપ અમૃતવાહિની શ્રીમતી ભગવદ્
ગીતા કરી છે, તેની ઉપર બીજા કોઈ ટીકાટિપ્પણુ ચાલી શકે તેમ નથી એ
ગીતાના ઉપદેશમાં દરેક મનુષ્યને વેદાન્તનું યથાર્થ જ્ઞાન સંબોધવામાં આવ્યું છે.
તમે ગમે તે કાર્ય કરતા હો પણ વેદાન્તનું જ્ઞાન તમારે માટે પરમ આવશ્યક છે
વેદાન્તના એ સઘળા મહાન તત્ત્વો અને મહાન સત્યો વનમાં અથવા ગિરિચુલાઓમાં
ભરાઈ રહેવાને માટે સર્જ્યા નથી, પણ ન્યાયમંદિરમાં, રાજમંદિરમાં, ધર્મસભામાં,
ભજનમંદિરમાં ગરીબની ઝુપડીમાં મચ્છીમારના ઘરમાં અને વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ-
ગૃહમાં, સર્વત્ર વેદાન્તના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા થવી જોઈએ, અને વ્યવહારમાં તેને ઉપ-
યોગી બનાવવા જોઈએ પ્રત્યેક નર-નારી, પ્રત્યેક આલક-આલિકા ગમે તે કાર્ય
કરતા હોય, ગમે તેવી તેમની સ્થિતિ હોય, ગમે તેવો તેમનો ઉદ્યોગ-વધો હોય અને
ગમે ત્યાં તેઓ રહેતા હોય, ત્યાં સર્વત્ર વેદાન્તનો પ્રભાવ જમાવી દેવાની ખાસ
જરૂર છે એ વિષયમાં ભય રાખવાનું કષ્ટ પણ કારણ નથી ઉપનિષદના આદર્શોને
મચ્છીમાર અને એવાજ હલકા લોકો કેવી રીતે પોતાના કાર્યમાં ઉપયોગી કરી
શકશે, તેના વિશાળ માર્ગો બતાવવામાં આવ્યા છે એ માર્ગો પણ અનંત છે,
ધર્મ અતિ વિશાળ અને અનંત છે, કોઈ તેના ઉપર પગ મૂકીને ચાલી શકે તેમ
નથી તમે જે કષ્ટ હૃદયપૂર્વક કરો છો તે તમારે માટે ઉત્તમ અને લાભકારક છે
એક નાનામાં નાનું કાર્ય પણ જે હૃદયપૂર્વક યથાર્થ રીતે કરવામાં આવે તો તેનું
અદ્ભુત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જેનાથી જેટલું બને તેટલું દરેક મનુષ્યે કરવું
જોઈએ. જે મચ્છીમાર પણ પોતાને આત્મારૂપે ઓળખી શકશે તો તે એક સારો
મચ્છીમાર થઈ શકશે જે એક વિદ્યાર્થી વિચારી શકશે કે તે પોતેજ આત્મા છે,
તો તે એક સારો વિદ્યાર્થી બની શકશે જે કોઈ ધારાશાસ્ત્રી કે વકીલ સમજશે
કે તે આત્મા છે, તો તે એક સારો વકીલ થઈ શકશે એવીજ રીતે બધાનું સમજી
લેવું આનું પરિણામ એ આવશે કે જ્ઞાતિસંસ્થાઓની વ્યવસ્થા સદાને માટે જળ-

વાઇ રહેશે જનસમાજનો એ સ્વભાવજ છે કે નાના નાના મહાનમાં વહેવાર જવું ત્યારે એ બધામાંથી જવું શું રહેશે ? માત્ર માની લીધેલા અયોગ્ય હક અને અધિકારોજ શાંતિસંસ્થા એ એક પ્રાકૃતિક નિયમ છે સામાજિક જીવનમાં હું એક પ્રકારનું કર્તવ્ય કરી શકું છું અને તમે બીજા પ્રકારનું કરી શકો છો તમે દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકો છો અને હું જૂના જોડા સીવવાનું કામ કરી શકું છું, પરંતુ એથી કંઈ તમે મારા કરતાં મોટા છો તેમ નથી શું તમે જોડા સીવવાનું મારું કામ કરી શકો તેમ છે ? ત્યારે શું મારાથી તમારી પેટે રાજ્ય ચલાવી શકાય તેમ છે ? હું જોડા સીવવામાં કાર્યદક્ષ છું, તમે વેદપાઠમાં દક્ષ છો, એથી કંઈ તમે અમારા માથાપર પગ દબાવી ચાલી શકો તેમ નથી; એથી કંઈ તમે ખૂન કરો તોપણ તમારી પ્રજા સા કરવામાં આવે અને અમે જો એક સફરજનની ચોરી કરીએ તો તેને માટે અમને ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવે એવું બની શકે તેમ નથી એથી કલ્પિત અધિકારજ માત્ર ટળી જશે આપણા જીવનનું રહસ્ય બરાબર સમજવાનો અને તેનો સકેત પાર ઉતરવાનો એજ એક માત્ર સ્વાભાવિક ઉપાય છે લોકો પોતાનાં જુદાં જુદાં મહાન જરૂર સ્થાપશે, અને પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે તેમનાં જુદાં જુદાં જ્યોત્ષ્ણ બધાં જશે તેમને અટકાવવાનો અથવા દૂર કરવાનો તમારી પાસે કંઈજ ઉપાય નથી, તમે જ્યાં જ્યાં જશો, ત્યાં ત્યાં કોઈ ને કોઈ રૂપે, જાતિવિભાગ તો કાયમજ જણાશે ! પણ જાતિ-વિભાગ છે, એમ કહેવાથી કંઈ તેનો એવો અર્થ નથી થતો કે અયોગ્ય મન-કલ્પિત અધિકાર પણ કાયમજ રાખવા ! ના, તેમનો તો મૂળમાંથીજ ઉઠેલ કરવો પડશે. જો તમે મચ્છીમારને બરાબર વેદાંતસિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ આપશો તો, તે કહેશે કે — “ તમે જેવા મનુષ્ય છો, તેવોજ હું પણ મનુષ્ય છું, હું એક મચ્છી-માર છું અને તમે એક તરવરિચ્છાજ છો, જેવા તમારામાં છે, તેવાજ ઇશ્વર મારામાં પણ છે ” આ પ્રમાણે અધિકારની સમાનતા જાત્રન થશે આપણને એની પણ ખાસ જરૂર છે કોઈ પણ વર્ણને, જાતિને કે મનુષ્યને ખાસ અધિકાર શા માટે હોવો જોઈએ ? ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ, મનુષ્યની દૃષ્ટિએ તેમજ આત્માની દૃષ્ટિએ બધાનો અધિકાર સમાનજ છે બધાને એકસરખાજ સચે ગો મળશે પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાની ઉન્નતિ કરવાની એકસરખીજ સગવડ મળશે

દરેક મનુષ્યને એવું શિક્ષણ આપો કે પરમાત્માની દિવ્ય શક્તિ તેમના અંતરમાંજ છે, એથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના મોક્ષનો માર્ગ પોતેજ મેળવી લેશે એ વિશ્વસનું પ્રથમ પગલું સ્વતંત્રતા છે જે તમારામાંનો કોઈ મનુષ્ય સાહસપૂર્વક કહે કે — “ હું અસુક સ્ત્રી અથવા બાળકને સુકિત આપી શકીશ ” તો તે કથન ખોટું છે હજીગેવાર ખોટું છે અને વાર વાર પૂછવામાં આવે છે કે વિધવાના પ્રશ્નસબંધી તેમજ

સમગ્ર નારીજાતિની હિન્નતિ કરવાના ઉપાયો સંબધી તમારા શુ વિચાર છે ? હું એ બધા પ્રશ્નોનો અહીં છેલ્લો ઉત્તર આપુ છું કે, ભાષ્યો, હું શુ એક વિધવા છું કે મને તમે આવો અર્થવચરનો પ્રશ્ન પૂછો છો ? શુ હું એક સ્ત્રી છું કે સ્ત્રી-જાતિની હિન્નતિવિધેનો પ્રશ્ન વારંવાર મને પૂછો છો ? સ્ત્રીજાતિના સત્તાલોનો નિવેડો લાવનારા તમે કોણ ? પ્રત્યેક વિધવા અને પ્રત્યેક નારીના વ્યવહાર ઉપર અધિકાર ભોગવવા નીકળેલા તમે શુ તેમના ભાગ્યવિધાતા ભગવાન છો ? તમારા હાથ દૂર રાખો પોતાના પ્રશ્નોનો નીવેડો તેઓ પોતેજ કરી લેશે કેવી આપત્તિ, ઓ સ્વેચ્છાચારી સત્તાધીશો ! તમે શુ એમ ધારો છો કે સર્વને માટે તમે સધળું કરી શકો તેમ છો ? જાઓ દૂર ચાઓ ઇશ્વરની મહાશક્તિ-જગન્નિયતાની પ્રબળ ઇચ્છા સર્વની સલાજ લે છે પોતાને સર્વજ્ઞ માની લેનારા તમે કોણ ? તમારી શી તાકાત ? ઓ નાસ્તિક પુરુષો ! મીઠાની સામે મીઠડી આધનારા તમે, ઇશ્વરના ઉપર પણ તમારો આધકાર છે એવું કયા સાહસથી વિચારી શકો છો ? પ્રત્યેક આત્મા ઇશ્વરનોજ આત્મા છે, પરમાત્મસ્વરૂપજ છે, એ શુ તમે નથી જાણતા ! તમારું પોતાનું કર્મ સલાજો કમેનો એક ભારી બોળે તમારા માથાપર લટકે છે તેને પ્રથમ પાર ઉતારો; પછીજ કાજ બનાવે આખા ગ મની ચિન્તા કરવા જાઓ પગ નીચે બળે છે અને લોકો ઓલાવવા ન દોડો ! બીજના કામમા માથુ ન મારો. તમારા એવાં દોઢ ચતુરાઈનાં કાર્યોમાટે પ્રજા ભલે તમને ઝાડની રોચે ચડાવે, તમારી સમાજ અથવા જાતિ ભલે તમને તાળીયોથી વધાવીને આકાશ ગળવી દે અને અકલવિહોણા બુદ્ધિથી ભરે તમારાં વખાણનાં બજારા ફૂકવા કરે, પણ સકળ જગતને ચલાવનારો ઇશ્વર કંઈ હિંમત ગણે નથી ! તે જરૂર તમને પકડશે અને આ લોકમા અથવા પરલોકમા તમારા કર્મોનો બદલો, તમારા સાહસની શિક્ષા બરાબર આપશે, તેના મજબૂત હાથમાથી તમે છરી ચક્રનાર નથી !

પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષ અને પ્રાણીમાત્રને ઇશ્વરરૂપે જુઓ તમે કોઈનો હિંસાર કરી શકો તેમ નથી તમે કોઈને સહાય કરી શકો તેમ નથી તમે માત્ર સેવાજ કરી શકો તેમ છો. પરમાત્માનાં પ્રિય સત્તાનોની એ સત્તાનરૂપે સ્વયં પરમાત્માની, તમારા સૌભાગ્યમા સંબંધુ હોય તો સ્નેહથી સેવા કરો પરમાત્માનાં અતુચક્રવર્તે તમે તેના કોઈ પણ સત્તાનની જો સારી રીતે સેવા કરી શકશો, તો તમારું જીવન સફળ થશે અને તે પરમાત્માનો આશીર્વાદ મળશે કે, જેમની પ્રબળ ઇચ્છા-વડેજ આ જગતનો સધળો વ્યવહાર ચાલે છે તમારા પોતાને માટે બહુ મોટા મોટા વિચારો રાખો નહિ. છે તેના કરતા તમારી પોતાની અધિક કિંમત સમજો નહિ. સેવા કરવાનો એ અધિકાર બીજા કોઈને ન મળ્યો અને તમને મળ્યો તેને માટે તમને પોતાને ભાગ્યશાળી સમજો. એ સેવા પ્રજાની પૂજા સમજીને કરો. હું ગરીબ

દુ ખી લોકોમાં ઈશ્વરને જોઈ શકું, અને તેમની પાસે જઈ પ્રભુની પૂજાએ જે કંઈ સેવા કરું તે માગ પોતાનાજ મોક્ષને માટે છે. એ મારા પોતાનાજ લાભનું કામ છે, એથી, હું કોઈનાપર ઉપકાર નથી કરતો કે કોઈનો ઉદ્ધાર કરતો નથી, ઉલટા ગરીબ અને દુ ખી મનુષ્યોજ આપણા પોતાના ઉદ્ધારના સાધનરૂપ છે આપણે રોગી, દુ ખી, ગાંઠા ટાઢીળ અથવા પાપીનું રૂપ ધારીને પધારેલા પ્રભુની પૂજા કરીએ છીએ બીજા ત ઉપર અધિકાર ચલાવીને તમે તેમનું કલ્યાણ કરી શકો છો, એવી ખાટી ધારણા ઘોડી દે તમે એક રોપાના સળધમાં જેટલું કરી શકો છો તેટલુંજ મનુષ્યના સળધમાં થઈ શકે તેમ છે જેવી રીતે અકુર પામતા બીજને તેના સપૂર્ણ વિકાસને માટે જે જે સાહિત્યોની જરૂર છે તે પૂરા પાડવાથી, અર્થાત્ જળ, મૃત્તિકા, વાયુ વગેરે તેની જરૂરની ચીજો પૂરી પાડવાથી એ બીજમાં રહ્યું વૃક્ષ પોતાની પ્રકૃતિ અને નિયમાનુસાર વિકાસ પામીને પોતાની જરૂર જેટલી ચીજો રહ્યું કરીને કુદરતી રીતેજ વધવા લાગે છે, એવીજ રીતે તમે માનવરૂપી રોપાઓની સેવા કરી તેમને સાધનો પૂરા પાડી બીજનું કલ્યાણ કરી શકો છો, તેમને જે કંઈ જોઈએ તે પોતાની મેજેજ તેઓ લેશે, પોષણ પામીને કુદરતી રીતેજ તેઓ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વધવા લાગશે તેમની સેવા એજ તમારી ખરી પ્રભુપૂજા છે.

જગતમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવો પ્રકાશ તમારામાં લાવો અને બીજાઓમાં પ્રચાર કરો. પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રકાશ આપો એ જ્ઞાનપ્રકાશ પૂરું પાડવાનું કાર્ય જ્યાંસુધી તમે થઈ શકો તેટલું પ્રાપ્ત કરી શક્યા ત્યાં સુધી પરિપૂર્ણ નથી થયું એમજ સમજવું. દીન-દરિદ્ર લોકોની પાસે પ્રકાશ લાવો અને ધનવાન લોકોની પાસે અર્થી પણ વિદ્યુત પ્રકાશ લાવો ગરીબ કરતા ધનવાનને જ્ઞાનના પ્રકાશની વિદ્યા જરૂર છે, કારણકે તેમનાં હૃદયમાં વિશેષ અવકાશ હોય છે. અરિસિંહા અજ્ઞાન મનુષ્યને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનાં લક્ષણો આપા અને મુક્તિ સિત વિદ્યાન ગણાતા મનુષ્યને માટે એથી પણ વિશેષ પ્રકાશ આપો, કાનહ કે આજ્ઞાસના લાણેલા લોકોમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનું મિશ્રગણિમાન બહુ લયકર પ વારણુ કરી બેઠું છે આ પ્રમાણે જગતના સર્વ મનુષ્યેની સન્નિપ પ્રજાશ પહોંચાડો એટલે બાકીનું કામ પ્રભુ પોતાજ કરી લેશે સ્વયં પ્રભુ કહી ગયા છે કે —

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

અર્થાત્ તમારો અધિકાર માત્ર કર્મ કરવામાંજ સમાયેલો છે, તેનાં ફળ ઉપર તમારા અધિકાર નથી તમે એવી રીતે કર્મ નહિ કરતા કે જ્યે તેનાં ફળ તમારેજ મોગવવા પડે તેમ છતાં કર્મ ત્યાગ કરીને તમે કંઈ પણ કર્મહીન સ્થિતિમાં રહેશો નહિ

જે પરમાત્માએ અનેક યુગપૂર્વે આપણા પૂજ્ય પૂર્વજોને આવા ભવ્ય અને મહાન વિચારો શીખવ્યા છે, તેઓજ તેમના પોતાના આદેશને આપણા કાર્યમાં, આપણા જીવનમાં અને આપણા વ્યવહારના ઉપયોગમાં લાવીને તેમનું ચચાર્થ પાલન કરવાનું બળ આપ્યો, અને તેમના પોતાના શુભ કાર્યમાં તેમની પરમશક્તિ આપણી સહાયક થાઓ. ઈ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

ભરતખંડના મહાપુરુષો

ભરતખંડના મહાપુરુષોનો ઉલ્લેખ કરવા જતા મારી કહીના આગળ અત્યંત પ્રાચીનકાળનો એક એવો ઇતિહાસ ખડો થાય છે કે, જે સમયના કોઈ પણ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં છેજ નહિ અને જેના ઉપર છવાયલા ગાઢ અધ-કારનો પડદો દૂર કરવામાટે દંતકથાઓ ફેગટ ફાફા મારી રહી છે. ભરતખંડે અસંખ્ય મહાપુરુષો ઉત્પન્ન કર્યા છે વાસ્તવિક રીતે હિંદુગ્રન્થો હજારો વર્ષો થયા અનેક મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ સિવાય બીજી કાષ્ઠજ કથું નથી આવી વસ્તુ-સ્થિતિ હોવાથી ભરતખંડમાં થઇ ગયેલા સર્વોત્તમ મહાપુરુષો અને ધર્મરાજ્યમાં યુગાતર કરનાર આચાર્યોના જીવનચરિત્રોનો મે જેટલે અંશે અભ્યાસ કર્યો છે, તે હું આજે તમારી સમક્ષ મૂકીશ પ્રથમ આપણા શાસ્ત્રોવિષે કેટલુંક સમજ લેવાની આવશ્યકતા છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં સત્યના એ જુદા જુદા આદર્શોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે -

એક આદર્શ સનાતન સત્યનો છે, કે જેનું નિરૂપણ વેદમાં કરેલું છે, અને બીજો પહેલાના કરતા કેટલેક દરજ્જે ઓછો પ્રમાણુભૂત મનાતો પુરાણ, સ્મૃતિ ઇત્યાદિનો ઉપદેશ છે, કે જે દેશકાળની જુદી જુદી પરિસ્થિતિને માટે વિશેષ ઉપ-યોગી છે, અને તેનો અધિકાર તેવે પ્રસંગે સર્વોપર મનાય છે. જીવાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપ સમજાવવા વિષય શ્રુતિ અથવા વેદમાં ચર્ચાયેલો છે બીજા પ્રકારનું સત્ય મનુસ્મૃતિ, યાજુર્વેદક્યસ્મૃતિ, એવા સ્મૃતિત્રયોમાં તેમજ પુરાણ, તત્ત્વ વગેરે જ્ઞાતીય પુસ્તકોમાં સંગૃહીત કરેલું છે સ્મૃતિ, પુરાણ, તત્ત્વ એ સર્વને શ્રુતિનો આધાર રાખવો પડે છે, તેઓ શ્રુતિને અધીન છે, કારણ કે જ્યારે કોઈ-વાર સ્મૃતિ ઇત્યાદિના સિદ્ધાંત શ્રુતિના સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ જાય ત્યારે શ્રુતિનું જ પ્રમાણ મનાવું નોંધ્યે એવું શાસ્ત્રનું વિધાન છે

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યના જીવનનો ઉચ્ચતમ આદર્શ તથા તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનની રૂપરેખા સંપૂર્ણ રીતે શ્રુતિ એટલે વેદમાં આપેલ છે,

અને તેને વિસ્તારથી સમજાવવાનું તથા સામાન્ય વર્ગને પણ સમજ પડે એવા અવસ્થામાં ઉતારવાનું કામ સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરેનું છે સાધારણ રીતે શ્રુતિ સત્યના આદર્શનું માત્ર નિદર્શનજ કરાવે છે મનુષ્યનું અતિમ લક્ષ્ય શું હોયું જોઈએ અને તેના જ્ઞાનની પરિસ્થિતિમાં ક્યાંસુધી પહોંચે છે એનું સામાન્ય નિરૂપણ શ્રુતિ-દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે ધાર્મિક જીવન સંબંધે શ્રુતિ જે ઉપદેશ આપે છે એથી વધારે આપી શકાય એમ છેજ નહિ અને આપવા જેવું અવશિષ્ટ રહેતું પણ નથી જીવાત્માના સંપૂર્ણ વિકાસમાટે જે જે ઉપદેશની જરૂર છે તે સર્વ શ્રુતિમાં સંપૂર્ણરૂપે જોવામાં આવે છે માત્ર જુદા જુદા સમય અને સંજોગોમાં કેવા કેવા પ્રકારનું વિધાન કરવું જોઈએ એવું જે જ્ઞાન શ્રુતિમાં નથી તે સ્મૃતિમાં છે

શ્રુતિની એક ખાસ મહત્તા એ છે કે તેમાં અનેક મહર્ષિઓએ જુદાં જુદાં સત્યોત્તો સંગ્રહ કરેલા છે એમાંના ધણીખરા પુરુષો હતા, તોપણ કેટલીક સ્ત્રીઓનાં નામ પણ જોવામાં આવે છે તેમના પોતાના જીવનચરિત્ર કે જન્મકાળવિષે તો આપણે ધણજી થોડું જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ, પણ તેમના સર્વોત્કૃષ્ટ વિચારો અથવા તો ગંભીર મનનના પરિણામે તેમણે જે સત્યોનું દર્શન કર્યું હતું, તે સત્યો આપણા દેશના ધર્મસાહિત્યના લગ્ગરૂપી વેદમાં લખાઈને સચવાઈ રહ્યાં છે સ્મૃતિકારો વિષે આપણને વધારે માહિતી ઉપલબ્ધ થએલી છે એ પુરુષો અત્યંત વિજ્ઞાન શુદ્ધિવાળા, અદ્વિતીય શક્તિસંપન્ન, ઉન્નત ચારિત્ર્યવાન અને આખા જગતને હલ-મલાવી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર મહાત્માઓ હતા તેમનું ચારિત્ર્ય એવું ઉન્નત હતું કે જેની આગળ તેમના પોતાના ઉપદેશો પણ ઝાંખા પડી જાય છે

આપણા ધર્મની એક ખાસ વિશેષતા કે જેને આપણે ખરાખરા સમજી લેવી જોઈએ તે એ છે કે, એમાં ધર્મચરિત્રને નિર્ગુણ માનેલો છે, તેની સાથે તે સંયુજ્ય છે એવું પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે આપણા શાસ્ત્રોમાં વ્યક્તિગત સંબંધ-રહિત, અનંત, સનાતન તત્ત્વસમૂહની સાથે અસંખ્ય અવતારી પુરુષોએ આપેલા ઉપદેશો પણ ગૂંથેલા છે, પરંતુ શ્રુતિ જે આપણા ધર્મનું મૂળ છે તેમાં તો માત્ર સનાતન તત્ત્વનેજ ઉપદેશ છે મહાન અવતારી પુરુષો, આચાર્યો તેમજ મહા-પુરુષો સંબંધી માહિતી જોઈતી હોય તો પુરાણ અને સ્મૃતિની સહાય લેવી પડે છે તેની સાથે બીજી એક બાબત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે આપણા ધર્મ સિવાયના જગતના તમામ ધર્મો, ટાઇ ને ટાઇ ધર્મપ્રવર્તક મહાપુરુષ અથવા એવા મહાપુરુષોના સમૂહ સાથે અર્વાચીન રીતે સંકળાયેલા છે એ સંબંધ ધર્મોની ઇમારત અમુક વ્યક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે તેઓને સ્થાપનાર ટાઇ એક વ્યક્તિજ હોય છે તેની રચના તેના સ્થાપનાર વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય અને તેના મનના વલણ અનુસાર થએલી છે ખ્રિસ્તીધર્મ જસસ ક્રાઇસ્ટઉપર, મુસલમાન ધર્મ મહમદ-

ઉપર, બૌદ્ધધર્મ બુદ્ધઉપર, જૈનધર્મ જિનગણોઉપર એમ આપણા મુદ્દ સનાતનધર્મ સિવાયનો દરેક ધર્મ કોઇ ને કોઇ વ્યક્તિના જીવનઉપર આધાર રાખે છે આથી કરીને એ ધર્મસંસ્થાપકોના ઐતિહાસિકપણા વિષે વિદ્વાનોમા પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલે એ સ્વાભાવિક છે હવે જો એ પ્રાચીનકાળમા થઇ ગયેલા મહાપુરુષો અથવા ધર્મસંસ્થાપકોના અસ્તિત્વને ઇતિહાસનું સખળ પ્રમાણ પ્રાપ્ત ન થાય, તો જે ધર્મની કમારત તેના સ્થાપનારના વ્યક્તિત્વ ઉપરજ આધાર રાખે છે, તે કંડકભૂસ કરીને જમીનદોસ્ત થઇ જાય એમા આશ્ચર્ય નથી માત્ર આપણોજ ધર્મ કોઇ અમુક વ્યક્તિના જીવનઉપર આધાર રાખતો નથી, પણ સનાતન તત્ત્વસમૂહ ઉપરજ પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે, અને તેથી કરીને આપણા ધર્મને ઐતિહાસિક આધારતો ભય છેજ નહિ આપણા ધર્મના સત્યો અમુક મહાપુરુષો અથવા અમુક અવતારી પુરુષો પ્રકટ કર્યા છે, માટેજ તે આપણને સર્વને માન્ય હોવા જોઇએ એમ છેજ નહિ શ્રીકૃષ્ણના વચનવડે વેદને આધાર મળતો નથી પણ શ્રીકૃષ્ણે જે સત્યો પ્રકટ કર્યા છે, તે વેદનું અનુસરણ કરે છે માટેજ તે માન્ય ગણાય છે શ્રીકૃષ્ણનું શ્રેષ્ઠત્વ એટલાજ માટે છે કે વેદના સિદ્ધાંતોને તેમણે સર્વોત્તમ રીતે સમજાવ્યા છે બીજા અવતારી પુરુષો અને મહાપુરુષોમાટે પણ એજ નિયમ સમજવો આપણે પ્રથમજ વિચારી ગયા છીએ કે જીવાત્માના સંપૂર્ણ વિકાસમાટે તથા તેની મુક્તિને માટે જે જ્ઞાન જરૂરનું છે તે સર્વ વેદમાથી મળી આવે છે જીવાત્માની મુક્તિની બાબતમા હવે બીજી નવીન સત્ય શોધવાનું રહ્યુંજ નથી સત્ય જ્ઞાનના પરમ લક્ષ્ય સ્વરૂપ અદ્વૈતતત્ત્વથી આગળ જવાનું કદિ પણ બની શકે એમજ નથી. મનુષ્યના તત્ત્વચિત્તનું છેલ્લામા છેલ્લું પરિણામ જીવ અને બ્રહ્મની એકતા છે મનુષ્યની બુદ્ધિ એ સત્ય કરતા વધારે આગળ જઇ શકે એમ છેજ નહિ હજારો વર્ષો થયા વેદદ્વારા એ પૂર્ણ એકતા જાહેર થઇ ચૂકી છે કોઇ પણ તત્ત્વચિત્તકને એથી આગળ જવાનો અવકાશજ નથી જે દિવસે ‘તત્ત્વમસિ’ નો સિદ્ધાંત પ્રકટ થયો તેજ દિવસે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પૂર્ણતા થઇ ગઇ એ ‘તત્ત્વમસિ’નું સૂત્ર વેદની અંદરનું છે ત્યાર પછી તો માત્ર લોકોને જુદે જુદે સમયે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમા, દેશકાળને અનુસરીને ઉપદેશ આપવાનું તથા પ્રાચીન સનાતનધર્મના માર્ગ તરફ જનસમૂહને વારવાર દોરવાનું જ કામ બાકી રહ્યું હતું એ કાર્ય બજાવવાને માટે દરેક યુગમા જુદા જુદા મહાપુરુષો અને આચાર્યો પ્રકટ થતા આવ્યા છે ભગવદ્ગીતામા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બહુજી સ્પષ્ટ ભાષામા અવતારતત્ત્વને પ્રકટ કર્યું છે એટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક બીજા કોઇ પણ ધર્મસંસ્થામાં એવિષે ઉલ્લેખ કરેલો જોવામા આવતો નથી

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ મારત ॥

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સુજામ્યદ્વમ્ ॥ મગવદ્ગીતા ॥

“ જ્યારે જ્યારે ધર્મની ઝાનિ અને અધર્મનો અભ્યુદય થાય છે, ત્યારે ત્યારે કુ અધર્મનો નાશ કરવામાટે અને ધર્મની સસ્થાપના કરવામાટે અવતાર ધારણ કરે છું. ”

હિંદુધર્મની ભાવના આવા પ્રકારની છે

હવે આ ઉપરથી શું કહિત થાય છે ? એક બાબત એ આપણા ધર્મની ભવ્ય ઇમારત મુખ્યત્વે કરીને સનાતન તત્ત્વના પાયાઉપર સ્થાપિત થયેલી જેવામા આવે છે એ તત્ત્વો પૂર્ણપણે સ્વત પ્રમાણિત છે, તેઓ કોઇ પણ વિશિષ્ટ પુરુષના અસ્તિત્વઉપર કે કોઇ પણ પ્રકારના કેવળ સુદ્ધિવાદઉપર આધાર રાખતા નથી તેમની યથાર્થતા સુદ્ધિવાદવડે સ્થાપિત કરવાની જરૂર નથી તેઓ ખરૂં જોતાં તર્કથી અતીત છે ગમે તેવા મહાન ઋષિ કે મહિમાવાન અવતાર અમુક વચન ઉચ્ચારી ગયા છે, માટેજ તે ગ્રાહ્ય છે, એવી યુક્તિ કે શ્રદ્ધા ઉપર આપણા ધર્મની રચના થયેલી નથી આપણે એટલે સુધી બેધડકપણે કહી શકીએ છીએ કે અન્ય દેશોના દર્શનશાસ્ત્રો કરતા ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર-વેદાત પોતાની એક ખાસ વિશિષ્ટતાને લીધે સમગ્ર વિશ્વના ધર્મ તરીકે મનાવાને યોગ્ય છે વેદાંતજ આખા જગતમાં સાર્વભૌમિક ધર્મ તરીકે મનાવા લાગ્યું છે, એમ પણ આપણે નિશ્ચિતપણે કહી શકીએ છીએ, કાન્થ કે વેદાંત કોઇ પણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને પ્રમાણ માનીને ઉપદેશ આપતું નથી પણ માત્ર સનાતન તત્ત્વસમૂહનું જ દર્શન કરાવે છે કોઇ પણ વ્યક્તિ માથે અવિનિશ્ચિતપણે સકળાયલો ધર્મ જગતમાં સમગ્ર માનવજાતિના ધર્મનું સ્થાન લેવા યોગ્ય નથી આપણા પોતાના દેશમાંજ આપણે જોઇશું તો કેટલાએ મહાન આત્માઓ થઇ ગયેલા માણસ પડશે, પણ તેઓ આખા દેશમાં સર્વને પૂજ્ય નથી એક નાના સરખા શહેરમાં પણ એવા અનેક જુદી જુદી પ્રતિના ભવ્ય આત્માઓ આપણા જેવામાં આવશે, પણ એકજ વ્યક્તિને બધા ગામના લોકો પોતાના આદર્શ તરીકે માનતા નથી જો એમજ હોય તો એકજ વ્યક્તિ, પછી તે સુદ્ધ, મહામદ, હમમ કાન્નર અથવા ગમે તે હો પણ તે આખા જગતને માટે એક માત્ર આદર્શરૂપ શા રીતે મનાઇ શકે ? અથવા એકજ માણસના શબ્દપ્રમાણુ-વડે સમગ્ર નીતિશાસ્ત્ર, આધ્યાત્મિક તત્ત્વ અથવા ધર્મના સિદ્ધાંતોને સત્ય તરીકે આપણે કેવી રીતે સ્વીકારી શકીએ ? વેદાંતધર્મને માટે એવા કોઇ વિશિષ્ટ વ્યક્તિના શબ્દપ્રમાણ તરીકે માની લેવાની બિલકુલ જરૂર નથી માનવજાતિની સનાતન પ્રકૃતિ એજ નેતો પામે છે માનવજાતિના સનાતન આધ્યાત્મિક એકત્વરૂપી પાયાઉપર તેના નીતિશાસ્ત્રની રચના થયેલી છે એ એકતાને પ્રયત્નવડે મિદ્ધ કરવાની કે ઉપજાવી કહાડવાની જરૂર નથી એ તો અસલ-

ચીજ અનુભવાતી આવી છે બીજી બાજુએ નગર કરીશુ તો માલુમ પડશે કે આપણા દેશના ઋષિમુનિઓ છેક પ્રાચીનકાળથી જોતા આવ્યા છે કે જગતમા મનુષ્યોના મોટા ભાગને કોષ્ટ ને કોષ્ટ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ ઉપર અવલમ્બન કર્યા વગર ચાલતુ નથી કોષ્ટ ને કોષ્ટ રીતે લોકો એકાદ મનુષ્યને ઈશ્વર તરીકે માની લે છે જે શુદ્ધ ભગવાને સગુણ ઈશ્વરની વિરુદ્ધ અથવા અવતારપૂજની વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યો હતો, તેજ શુદ્ધતા અવસાનને પૂરા પચાસ વર્ષ પછુ ન થયા એટલામા તો તેના પોતાનાજ શિષ્યોએ તેનીજ ઈશ્વર તરીકે સ્થાપના કરી દીધી । ઈશ્વરને એક વ્યક્તિ તરીકે માની લેવાની આવસ્યકતા તો આપણુને સ્વીકારવીજ પડે છે, કેમકે મનુષ્યજાતિનો સ્વભાવજ એવો છે કે પરમેશ્વરના અવ્યક્ત સ્વરૂપનો તે સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી ઈશ્વરના સ્વરૂપ સખધે પોતપોતાને ફાવે તેમ વૃથા કલ્પના કરવા દૃષ્ટએ (અને ધણાખરાનો બાબતમા તો તેમના કલ્પનાશક્તિ એવી કલુષિત હોય છે કે તેમનો કાલ્પનિક ઈશ્વર ઉપાસનાને યોગ્ય હોતોજ નથી), તે કરતા તો આ પૃથ્વીઉપર ઈશ્વરની જીવત પ્રતિમાઓ કે જે સમયે સમયે આપણી વચ્ચે આવિર્ભૂત થઇને આપણી સાથેજ વસે છે તેમની ઉપાસના કરવી એજ વધારે ઇષ્ટ છે, કારણ કે કોઈપણ પ્રકારના કાલ્પનિક ઈશ્વર અથવા પદાર્થ કરતાં, એટલે કે આપણે ઈશ્વર સખધે ઉચામા ઉઘો તર્ક કરી શકીએ તે કરતા પછુ આ મહાપુરુષો વધારે પૂજનીય છે ઈશ્વર સખધે આપણે ગમે તેટલો ઉચામા ઉઘો આદર્શ કલ્પીએ તે કરતા પછુ શ્રીકૃષ્ણ અનેકમણા ઉચ્ચ છે આપણી કલ્પના-વડે રચાતા ઉચામા ઉચા આદર્શ કરતાં પછુ શુદ્ધભગવાન વધારે શ્રેષ્ઠ અને જીવત આદર્શરૂપ છે આજ કારણને લીધે કોઈપણ પ્રકારના કાલ્પનિક દેવતાઓને બદલે માનવજાતિ આવા મહાપુરુષોની છેક પ્રાચીનકાળથી પૂજ કરતી આવી છે. આપણા દેશના મહર્ષિઓને આ વાતની ખબર હતી, તેથી તેમણે ભરતખંડના તમામ લોકોને આવા મહાપુરુષો અથવા અવતારી પુરુષોની પૂજ કરવાની પૂરતી છૂટ આપી છે, એટલુજ નહિ પણ જોમને આપણે બધા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, નારાયણના અવતાર તરીકે માનીએ છીએ તે પોતેજ કહે છે કે —

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્વર્જિતમેવ વા ।

તત્તદેવાવગચ્છત્ત્વં મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ મગવદ્ગીતા

“ મનુષ્યજાતિમા જ્યાં જ્યાં અદ્ભુત આધ્ય ન્મિક શક્તિનો પ્રકાશ જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં હુજ છુ એમ સમજવુ મારાદારાજ એ શક્તિનુ પ્રાકટય થયેલુ છે ”

આથી હિન્દુઓને માટે સર્વ દેશના સર્વ અવતારી પુરુષોની ઉપાસના કરવાનો માર્ગ સદાએ ખુલ્લોજ છે હિન્દુને કોઈપણ દેશના, કોઈપણ ધર્મના સાધુમહાન્માનુ પૂજન કરવાની છૂટ છે. આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ કે કેટલાક લોકો કોષ્ટ કોષ્ટ

વાર ખ્રિસ્તીઓના દેવળમાં જઈને ઉપાસના કરે છે અને મુસલમાન પીર અથવા આલીઆઓની દરવાઓમાં જઈને તો ઘણાંએ લોકો એ પરધર્મી સાધુઓ તરફ પૂજ્યભાવ અતાવે છે એ વર્તણૂક ઘણી ઉદાર અને પ્રશ્ન સનીય છે, કેમકે આપણે શા માટે ઉદાર ન થવું જોઈએ ? શા માટે આપણે અન્ય દેશના મહાત્માઓનું સન્માન ન કરવું જોઈએ ? આપણે હમણાજ જોઈ ગયા છીએ કે આપણો ધર્મ સાર્વભૌમિક છે એ એટલો ઉદાર છે, એટલો તો વિશાળ છે કે સર્વ પ્રકારના પવિત્ર આદર્શોને આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે જગતમાં જે જે ધર્મના આદર્શો પ્રચલિત થયા છે તે સર્વને આજ ક્ષણે પોતામાં સ્થાન આપવામાટે આપણો ધર્મ તૈયાર છે ભવિષ્યમાં પણ જે જે આદર્શો પ્રકટ થવાના છે તે સર્વને માટે આપણે ધીરજથી રાહ જોઈએ છીએ તેમનો પણ આપણે સ્વીકાર કરીશું વેદાંતધર્મ તેના અનંત, અમર્યાદિત બાહુ પ્રસારીને ઉભો છે જગતમાં જે જે ધર્મ પ્રકટ થયા છે અને થશે તે સર્વને આલિંગન દેવા તે તૈયાર છે

મહાત્મા અથવા અવતારી પુરુષોને માટે આપણા ધર્મનો શો મત છે તેનું અહીં સુધી આપણે કાંઈક દિગ્દર્શન કર્યું હવે એ પ્રથમ કોટિના મહાપુરુષો કરતા કાંઈક ઉતરતી પકિતના મહાત્માઓ પણ જગતમાં હોય છે તેમના વિષે કંઈક વિચારીશું વેદમાં ઋષિ શબ્દનો ઉલ્લેખ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે અને એ શબ્દ હાલમાં તો છેક સામાન્ય થઈ પડ્યો છે ઋષિનું વાક્ય શા માટે પ્રમાણ મનાય છે, એનું તાર્પણ આપણે સમજી લેવું જોઈએ ઋષિ શબ્દનો અર્થ મંત્રો દ્વારા, એટલે જેણે કોઈપણ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય એવો થાય છે પ્રાચીન કાળથી એકનો એક પ્રશ્ન હજારો વખત પૂછાતો આવ્યો છે કે ધર્મતત્ત્વના વાસ્તવિકપણાનું પ્રમાણ શું છે ? બાહ્ય ઇન્દ્રિયોવડે ધર્મની સત્યતા પ્રમાણિત થઈ શકતીજ નથી, એવો ઉત્તર પ્રાચીનકાળથી ઋષિગણો આપના આવ્યા છે

“યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।” (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ) મનવડે તેને (ઈશ્વરને) ન પામવાથી નિષ્ફળ થઈને વાણી પાછી આવે છે “ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ ગચ્છતિ નો મનઃ” (કેન ઉપનિષદ) ત્યાં નેત્રો જઈ શકતાં નથી, વાણી જઈ શકતી નથી અને મન પણ પહોંચી શકતું નથી ”

સેકડો યુગો થયા ઋષિગણો આનો આજ ઉત્તર આપતા આવ્યા છે આપણા આત્માનું અસ્તિત્વ, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, અનંત જીવન, મનુષ્ય જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય એવા એવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપણને બાહ્યજગતના અવલોકનથી કદિ પણ સંતોષકારક રીતે મળશે નહિ આપણું મન જે હમેશા બદલાતુંજ રહે છે, જેનો પ્રવાહ હમેશ ચાલુ હોવાથી જે કદિ સ્થિરતા ધારણ કરતુંજ નથી, જેના ક્ષણે ક્ષણે હજારો વિકાસ થઈ જવાથી જે હમેશા મર્યાદિત રહે છે તે મન અનંત,

અપરિવર્તનીય, અખડ, અવિભાજ્ય સનાતન વસ્તુને કેવી રીતે જાણી શકે ? તેના સ્વરૂપની ધારણા શી રીતે કરી શકે ? જ્યારે જ્યારે મનુષ્યો ચૈતન્યહીન જડસૃષ્ટિના અવલોકનદ્વારા ઉપર કહેલા મહાન પ્રતીતિનો ઉત્તર મેળવવા કોગટ ફાંફા મારે છે, ત્યારે તેનું પરિણામ કેવું શોચનીય આવે છે તેના સાક્ષી જગતનો ઇતિહાસ છે ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે વેદોક્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયજ શી રીતે ? ઉત્તર એ છે કે જાતે ઋષિની અવસ્થાએ પહોંચ્યા વગર એ જ્ઞાન થઈ શકે નહિ ઋષિઓએ પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન ઋષિ થઈએ તોજ મળે આપણી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની સહાયથી આ જ્ઞાન મળી શકે એમ નથી પણ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન એજ શુ મનુષ્યજીવનનું અતિમ લક્ષ્ય છે ? એજ આપણું પ્રાપ્તવ્ય અને સર્વસ્વ છે એમ કહેવાની કાંતી તાકાત છે ? આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યોના જીવનમાં પણ કોઈ કોઈ મોટા વિલક્ષણ પ્રસંગો ઉભા થાય છે કોઈ વાર આપણા પરમ પ્રિય સ્વજનને આપણી સમક્ષ મરણ પામતો જોઈએ છીએ અથવા બીજી કોઈ જાતનો આઘાત આપણા હૃદયને થાય છે, તેમજ કોઈ વખત અત્યંત આનંદનો અવસર ઉપરિચિત થાય છે ત્યારે આપણું મન અત્યંત શાંત બની જાય છે અને પોતાના ખરા સ્વરૂપનું તેને ક્ષણિક દર્શન થાય છે જે પ્રદેશમાં વાણી અને મન જઈ શકતા નથી તે ઠેકાણે આપણે ક્ષણવાર પહોંચી જઈએ છીએ અને ત્યાં અનંતનો કાષ્ઠક આભાસ થાય છે કાષ્ઠક અપૂર્વ વસ્તુની ઝાંખી થતી હોય એમ લાગે છે આપણા સામાન્ય જીવનમાં કોઈ કોઈ વાર આપણને આવો અનુભવ થાય છે તે વેળા અલબત્ત આપણે ઋષિની અવસ્થા કેટલેક અંશે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારપછી સતત અભ્યાસવડે એ અવસ્થા પ્રગટ, સ્થાયી અને સંપૂર્ણ થાય એવો પ્રયાસ કરવાનું માત્ર બાકી રહે છે. આત્મા ઇન્દ્રિયોવડે બંધાયેલો અથવા મર્યાદિત થયેલો નથી, એ સત્ય હજારો વર્ષ થયા પ્રાપ્ત થયેલું છે આત્મા, મન અને શુદ્ધિવડે પણ બંધાયેલો નથી, જ્ઞાનવડે પણ મર્યાદિત થયેલો નથી આપણે એટલું જાણી લેવું જોઈએ કે જ્ઞાન એ આત્મારૂપી અનંત શૃંગલાની એક નાનકડી કડી છે જ્ઞાન એ આત્મા નથી, પણ આત્માનો અંશ માત્ર છે ઋષિઓ જ્ઞાનની પણ અગમ્ય પ્રદેશમાં નિકરપણે વિચરણ કરીને આત્માનુસંધાન કરતા હતા જ્ઞાનની સીમા પાંચ ઇન્દ્રિયવડે મર્યાદિત થયેલી છે આધ્યાત્મિક વિષયના સત્યોની પ્રાપ્તિ કરવામાટે આપણે ઇન્દ્રિયોના પ્રદેશથી કાષ્ઠક વધારે આગળના પ્રદેશમાં દાખલ થવું જોઈએ. હજી પણ એવા પુરુષો છે કે જેઓ પંચેન્દ્રિયની સીમાની પેલી મેરના પ્રદેશમાં જવાની શક્તિ ધરાવે છે, તેઓ ઋષિ કહેવાય છે તેઓ આધ્યાત્મિક સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે મારી સામે મૂકેલા આ ટેબલના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ અને કોઈ પૂછે તો કહું કે હું ટેમ-

હને પ્રત્યક્ષ જોઈ છુ તેમ વેદવિહિત સત્યોત્તુ પ્રમાણુ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ એજ છે એ જ્ઞાનની ચથાર્થના અનુમાન અથવા તર્કના પૂરાવા ઉપર આધાર રાખતી નથી આ દેખણા અસ્તિત્વમાટે મારે અનુમાન કે તર્ક કરવાની જરૂર પડતી નથી, પણ માત્ર પ્રત્યક્ષ અનુભવવડે હું દેખણુ અસ્તિત્વ જાણુ છુ, તેમ એ આધ્યાત્મિક સત્યોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આત્મા જ્ઞાનાતીત અવસ્થામાજ કરી શકે છે એ ઋષિવની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામા દેશ, કાલ, લિંગ જાતિ કથાનો પ્રતિબંધ નથી વાતચાચન મુકતકે કહે છે કે આ ઋષિત્વ ઉપર ઋષિઓના સત્તાનો, આર્યો, અનાર્યો, શ્લેષ્ઠો, મનુષ્યમાત્ર સામાન્ય હક ધરાવે છે ઋષિત્વ મર્વની સામાન્ય મિલકત છે

વેદમા જે ઋષિઓતુ વર્ણન કરેલુ છે તેમણે આવા પ્રકારની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી હતી આપણા હિંદુધર્મતુ અતિમ લક્ષ્યમિંદુ એ અવસ્થાએ પહોંચવાતુ છે એ આદર્શ આપણે કર્મિ પણ બૂલી જવો જોઈએ નહિ હું એટલે સુધી ધ્રુવ રાખુ છુ કે જગતની અન્ય પ્રજાઓ પણ આ હિંચ આદર્શને પોતાની દષ્ટિ-સમીપ રાખે અને તેમ થશે તોજ ધર્મના મતભેદથી ઉત્પન્ન થતી તકરારો અને વિસર્વદો શાત થઇ જશે શાસ્ત્રોના વાચનથી ધર્મના સત્યોનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, તેમજ જુદા જુદા મતમતાતરોવડે, આપ્પ્યાનોવડે, તર્કવડે કે શુદ્ધિવાદવડે પણ થઇ શકતો નથી ધર્મના સત્યોના કેવળ અનુભવવડેજ સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ ઋષિ બનીને ઋષિની દષ્ટિથીજ તેમતુ દર્શન કરવુ જોઈએ બધુઓ ! ન્યાસુધી તમે પ્રત્યેક જણુ ઋષિ ન બનો, ન્યાસુધી તમે આધ્યાત્મિક સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન કરી શકો, ત્યાસુધી તમારા ધાર્મિક જીવનની શરૂઆતજ નથી થઇ એમ નિશ્ચય-પૂર્વક માની લેજો ન્યાસુધી ઉપર કહી તેવી જ્ઞાનાતીત અવસ્થાનાં દ્વાર તમારે માટે ખુલ્લા ન થઇ જાય ત્યાસુધી ધર્મ એટલે કેવળ બકબકાટજ સમજવો એવી સ્થિતિ ન થાય ત્યાસુધી આપણે તેની પ્રાપ્તિને માટે તૈયારી કરીએ છીએ અથવા બીજાને મોઝે સામજીલા તરવો ઉપર મિથ્યા વાદવિવાદજ મચાવીએ છીએ એમ માનવુ એક પ્રસંગે શુદ્ધભગવાને કેટલાક બ્રાહ્મણુ પડિનોની સાથે વાદવિવાદ કરતા જે હલુ હલુ તે આપણી આખતમા પણ બરાબર એજ લાગુ પડે છે તે પડિતો શુદ્ધભગવાનની પાસે જઇને બ્રહ્મના સ્વરૂપવિષે પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા “શુદ્ધ તેમને પૂછ્યુ—“તમે બ્રહ્મતુ દર્શન કર્યું છે ? ” પડિતો કહે—“ના ” તમારા આપે દર્શન કર્યું હલુ / તેના આપે દર્શન કર્યું હલુ ? ” પડિતો કહે— “અમારા આપે કે અમારા દાદાએ કે અમારા કાકા પૂર્વજે બ્રહ્મતુ દર્શન કર્યું નથી ” ત્યારે શુદ્ધ ભગવાન કહે—“ બાઈઓ ! તમારા કાકા પૂર્વજે અથવા તમે પોતે જેતુ દર્શન કર્યું નથી તેને વિષે ચર્ચા કરીને એકબીજાને પરાસ્ત કરવાનો મિથ્યા

પ્રયત્ન શા માટે કરો છો ? ” આખું જગત આવાજ પ્રકારની જૂડી લાભગડ કરી રહ્યું છે વેદાત આપણને ઉપદેશ આપે છે કે -

“ નાયમાત્મા પ્રવચ્નેન લભ્યો

ન મેઘયા ન બહુના શ્રુતેન ” । કઠોપનિષદ્

‘એકલા ભાષણોવડે આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેમ જ અત્યંત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ-વડે અથવા કેવળ શ્રુતિ એટલે વેદના અભ્યાસવડે પણ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ વેદ પોતેજ સ્પષ્ટપણે કહે છે”

આપણે જગતની તમામ પ્રજાઓને વેદના શબ્દોમા કહેવાને તૈયાર છીએ કે તમારા વિવાદો, ચર્ચાઓ, ભાષણો ફેગટ છે. જે ઈશ્વર સમઘી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા તમે પ્રવૃત્ત થયા છો તે ઈશ્વરનું દર્શન તમને પોતાને થયું છે ? જે તેમ થયું જ ન હોય તો તમારો ધર્મપ્રચાર એ મિથ્યા આડખર છે તમે શું કહેવા માગો છો તેનો અર્થ તમે પોતેજ સમજતા નથી જે તમે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોત તો તમે વિવાદ કરવા તત્પર થાતજ નહિ. તમારા ચહેરા ઉપર કાંઈ અલૌકિકજ તેજ ચળકતું હોત પ્રાચીનકાળમા એક ઋષિએ પોતાના પુત્રને બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવામાટે ગુરુને ઘેર મોકલ્યો. ન્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેને પિતાએ પૂછ્યું - “ તું શું શીખી આવ્યો ? ” પુત્રે જવાબ દીધો - “ હું નાના પ્રકારની વિદ્યા શીખ્યો છું ” ઋષિએ કહ્યું - “ ત્યારે તો તું કાંઈજ શીખ્યો નથી માટે ફરીને ગુરુને ઘેર જઈને વિદ્યા પ્રાપ્ત કર. ” તે બીજીવાર ગુરુ પાસે ગયો અને કેટલેક કાળે પાછો આવ્યો ત્યારે તેના પિતાએ ફરીથી એનો એજ મવાલ પૂછ્યો. પુત્રે જવાબમા પોતે જે જે વિદ્યા ભણી આવ્યો હતો તે કહી સંભળાવી એ સામળીને તેને ત્રીજી વાર ગુરુને ઘેર મોકલવામા આવ્યો હવે ન્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેના ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટતેજ ઝળકી રહ્યું હતું પિતાએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું - ‘ પુત્ર ! આજ તારી કાંતિ બ્રહ્મજ્ઞાનીના જેવી તેજસ્વી દેખાય છે. ’ એજ પ્રમાણે તમે પણ ન્યારે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરશો ત્યારે તમારી કાંતિમા, સ્વરમાં અને સમગ્ર આકૃતિમા પરિવર્તન થઈ જશે, અને તમારે અસ્તિત્વ માનવજાતિને માટે કદ્યાણુપ્રદ બણાશે એકવાર ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું એટલે તમારે સામર્થ્ય એટલું બધું વધી જશે કે તમારો કોઈથી પ્રતિરોધ થઈ શકશે નહિ એજ ઋષિત્વ આપણા ધર્મનો ઉચ્ચતમ આદર્શ છે. બાકી તો બ્યાખ્યાનો, પ્રવચનો, તર્ક, વાદવિવાદ, દર્શનશાસ્ત્ર, દૈતવાદ અને અદૈતવાદ, અરે ! વેદ સુદ્ધા એ ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કરવાના ગૌણ સાધન માત્રજ છે. એ બધાની આથી વધારે કિમત અકરી શકાતી નથી ઋષિત્વની પ્રાપ્તિ એજ મુખ્ય વસ્તુ છે ‘ વેદ, વ્યાકરણ, ન્યૈતિષ વગેરે સર્વ વિષયો ગૌણ છે, જે જ્ઞાનવડે આપણે તે અપરિણામી પદ્ધતિનો સાક્ષાત્કાર કરી

કહીએ તેજ જ્ઞાન સાચ છે, બાકીનું સર્વ મિથ્યા છે. ' જેમણે આત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેજ વૈદિક અર્થ પ્રમાણે ખરા ઋષિ છે. ઋષિ શબ્દવડે આપણને એક પ્રકારની વિશિષ્ટ અવસ્થાએ પહોંચેલ વ્યક્તિનું જ્ઞાન થાય છે સાચા હિંદુ તરીકે આપણે દરેકે આપણા જીવનમાં વહેલામોડાં એ ઋષિત્વની પ્રાપ્તિ કરવીજ જોઈએ તેમ થયાથીજ આપણા જ્ઞાનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આપણે મુક્ત થઈ કહીશું અમુક મતમતાતરમાં શ્રદ્ધા રાખ્યાથી, અથવાહ જ્ઞારો મદિરોના દર્શન કર્યાથી કે દુનિયામાં જટલી નદીઓ છે તેમાં સ્નાન કર્યાથી મુક્ત થવાશે નહિ, એવો હિંદુ ધર્મનો સિદ્ધાંત છે * માત્ર ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યાથી, મતના દષ્ટા થવાથીજ મુક્ત થવાય છે

વેદના પછીના યુગનું અવલોકન કરતાં આપણને જણાશે કે સમગ્ર જગતને હવેમલાવી નાખવાને સમર્થ મહાપુરુષો, અવતારી પુરુષો એ યુગમાં જન્મ્યા હતા એવા અવતાર અનેક થઈ ગયા છે શ્રીમદ્ ભાગવતના મત પ્રમાણે અવતાર અસંખ્ય છે તે બધામાંથી રામ અને કૃષ્ણ હિંદુસ્તાનમાં વિશેષભાવે પૂજાય છે મહર્ષિ વાલ્મીકિએ પ્રાચીન વીરયુગના પૂર્ણ આદર્શરૂપ, સત્યપરાયણતા અને સમગ્ર નીતિતત્ત્વની સાકાર મૂર્તિરવરૂપ, આદર્શ યુગ, આદર્શ પતિ, આદર્શ પિતા, સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ રાજ્યકર્તા રામચંદ્રનું ચરિત્ર આલેખીને આપણી સમક્ષ રણુ કર્યું છે જે જાણમાં એ મહાકવિએ રામચંદ્રજીના ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે તેના કરતાં વધારે શુદ્ધ, મધુર અને સરલ જાણ કોઈ પણ દેશના સાહિત્યમાં જડતી નથી, અને સીતા ! સીતાના ચારત્ર્યનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે ? તમે આખા જગતનું તમામ પ્રાચીન સાહિત્ય શોધી વળો, તોપણ હું તમને હિંમતપૂર્વક કહી શકીશ કે સીતા જેવું બીજું સ્ત્રીપાત્ર શોધવામાં જગતના ભવિષ્યનું સાહિત્ય ઉપામી જોતાયે તમે તેવું પાત્ર શોધી શકશો કે કેમ એ સવાલ છે સીતાનું ચારિત્ર્ય અસાધારણ છે એવું ચિત્ર તો જગતમાં એકજવાર ચીતરાયુ છે ફરી કદિ કોઈએ ચીતર્યું નથી અને કોઈ ચીતરી શકશે પણ નહિ કદાચ રામ જેવા પુરુષો અનેક થઈ ગયા હોય, પણ સીતા જેવી નારી તો અદિતીયજ છે ભરતખંડની સ્ત્રીઓએ સીતાનો આદર્શ પોતાની સન્મુખ રાખીને તેના જેવા થવાનો ચત્ન કરવો જન્ય છે સ્ત્રીચારિત્ર્ય સખ ધે ભરતખંડની પ્રજાએ જે આદર્શ ધડ્યો છે તે આદર્શ સીતામાં સર્વશે ઉત્તર્યો છે અને ભરતખંડની અથવા કોઈ પણ દેશની ઉત્તમ સ્ત્રીઓના ચારિત્ર્ય સીતાના ચારિત્ર્યમાં સમાપ્ત જાય એવી સીતા અલૌકિક છે આજ હજારો

* જિજ્ઞાસુની અવસ્થાએ પહોંચેલા મનુષ્યને માટેજ આ કથન સમજવાનું છે જેઓ માત્ર સ્થૂલ પદાર્થો અને તે પાછળના જ્ઞાનભૂમિ વધુ કોઈ સમજતા નથી તેમને માટે તો એ તીર્થયાત્રા વગેરેજ ઉત્તમ જીવન તરફ ઠોડીયું કરવાના પ્રાયશ્ચિક દ્વારરૂપ છે

અમી.

વર્ષ થયાં આ દેશના નાનામોટા સર્વ માણસો સીતાનું પૂજન કરતાં આવ્યા છે અપૂર્વ મહિમાવાન સીતા, પવિત્રતા કરતાં પણ વધારે પવિત્ર, સહિષ્ણુતાની જીવંત મૂર્તિ સીતા અનંતકાળસુધી ભરતખંડના સ્ત્રીપુરુષોને હાથે પૂજવાજી કરશે. જેણે દેશમાત્ર પણ થાક્યા વિના અત્યંત દુઃખમય જીવન વ્યતીત કર્યું, તે પરમ સાધ્વી, પરમ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યવતી, આદર્શપત્ની સીતા એકલી મનુષ્યજાતિને મારેજ નહિ, પણ દેવતાઓમાટે પણ આદર્શરૂપ ગણાશે અને આપણા દેશમા પૂજનીય દેવતા તરીકે અનંતકાળપર્યંત પૂજાતીજી રહેશે. આપણે બધા તેના ચરિત્રને સારી રીતે જાણીએ છીએ એટલે વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી આપણા સઘળા પુરાણો નષ્ટ થઈ જાય, વેદ સુદ્ધા તમાજ શાસ્ત્રોના નાશ થઈ જાય, આપણી સંસ્કૃત ભાષાનું નામ હમેશને માટે જામતમાથી જુસાઈ જાય, તોપણ હું કહું છું તે પ્થાન રાખીને સાંભળજો કે જ્યાંસુધી આપણા દેશમા આમ્ય ભાષા બોલનારા અત્યંત પાત્રજી હિન્દુઓ જીવતા રહેશે, ત્યાંસુધી સીતાની કથા તો થવાનીજી. સીતા આપણા દેશના સ્ત્રીપુરુષોની નાડીએનાડીમાં અને રંગરંગમાં સચરી ગઈ છે પ્રત્યેક હિંદુ સ્ત્રીપુરુષના સંધિરમા સીતાનું રક્ત ઉછળા મારે છે, આપણે સઘળા સીતાના સત્તાન છીએ આપણી સ્ત્રીઓને હાલના નવા જમાનાનો રંગ ચણવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, પણ જો એ પ્રયત્નથી એટલે આધુનિક કેળવણીથી તેમને સીતાના ચરિત્રના આદર્શમાથી ભ્રષ્ટ કરવામાં આવશે, તો જરૂર માનજો કે એ કેળવણી અને એ શ્રમ બરબાદ જશે એના દર્ષાત આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ ભરતખંડની સ્ત્રીઓ માત્ર સીતાને પગલે ચાલીનેજ પોતાની ઉન્નતિ સાધે એજ ઇષ્ટ છે. હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિનો આ એકજ માર્ગ છે.

હવે હું એક એવા મહાપુરુષવિષે કહેવા માગુ છું કે જેમનું આખા દેશમા અનેકરૂપે પૂજન થાય છે, જે સ્ત્રી, પુરુષ બાળક, વૃદ્ધ, સર્વના, પરમ પ્રિય આરાધ્ય દેવતા છે હું એવા મહાપુરુષવિષે કહેવા માગુ છું કે જેમને ભાગવતના પ્રણેતા માત્ર ઈશ્વરાવતાર કહીનેજ સતોષ પામતા નથી, પણ કહે છે કે —

एते चांदाकलाः पुंस कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।

“ બીજા અવતાર તો ભગવાનના અશ-કલાસ્વરૂપ છે પણ કૃષ્ણ તો સ્વયં ભગવાનજ છે ” એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણવિષે હું કાષ્ઠક કહેવાનો વિચાર રાખુ છું.

જ્યારે આપણે શ્રી કૃષ્ણના વિવિધ ભાવયુક્ત ચારિત્ર્યનું અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે આપણને સહજ જણાય છે કે, એમને માટે આવા વિશેષણો વપરાય એમાં જરા પણ આશ્ચર્ય નથી. તે એકી વખતે અપૂર્વ સન્ધ્યાસી અને અદ્ભુત મહત્ત્વ હતા તેમનામા રમેયજીની કિમ્બદ્ધિતનો અસાધારણ વિકાસ થયેલો હતો, છતાં તેમનું જીવન અપૂર્વ સાત્ત્વિક ત્યાગની ભાવનાથી ભરપૂર હતું. ભગવદ્-

ગીતાનો અભ્યાસ કર્યા વગર શ્રીકૃષ્ણના ચારિત્ર્યનું રહસ્ય કદિપણ સમજી શકાય નહિ કારણ કે ગીતામાં તેમણે જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેના તે જીવંત મૂર્તિ-સ્વરૂપ હતા. આ નિયમ દરેક અવતારને લાગુ પડે છે જે સત્યનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી અમુક અવતાર થયો હોય તે સત્ય તે અવતારના ચારિત્ર્યમાં સાકારરૂપે માલુમ પડે છે. ગીતાના પ્રચારક શ્રીકૃષ્ણ પોતાના આખા જીવનમાં ગીતાના સત્યોની મૂર્તિરૂપ દેખાતા હતા. તે અનાસક્તિના એક મહાન દૃષ્ટાંતરૂપ હતા. તે પોતાના રાજ્યનો પરિત્યાગ કરે છે અને તેને માટે મનમાં જરા પણ તૃષ્ણા રાખતા નથી. શ્રીકૃષ્ણ-ભરતખંડના તમામ રાજાઓના મુકુટમણિ, જેના એક શબ્દમાત્રથી રાજાધિરાજો સિદ્ધાસન ઉપરથી પદભ્રષ્ટ થઈ જતા તે પોતે રાજા થવાની જરાએ પરવા કરતા નથી. તે બાળપણમાં જોવા સરલભાવથી ગોપીઓ સાથે રમતા હતા તેવાજ સરલભાવ તેમના જીવનની અન્ય અવસ્થાઓમાં પણ જોવામાં આવે છે.

તેમના જીવનનો જે ચિરસ્મરણીય પ્રસંગ અત્યારે મને યાદ આવે છે તે ઘણાજ દુર્ગોચ્ય છે, અને જ્યાંસુધી મનુષ્ય પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવાન અને પવિત્ર ન થયો હોય ત્યાંસુધી એ અદ્ભુત પ્રસંગનું રહસ્ય સમજવાને તેણે માથું મારવું નહિ એજ એહેતર છે એ પ્રસંગ પ્રેમના અત્યંત અદ્ભુત વિકાસનો પ્રસંગ, જે ૧-દાવનની મધુર લીલાના વર્ણનમાં એક સુદર રૂપકના આકારમાં વર્ણવાયો છે, તેનું રહસ્ય સમજવાનો અધિકાર તેનેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે, કે જે પ્રેમમંદિરાના પાનથી એકાએક પ્રેમોન્મત્ત બની ગયો હોય એવા મનુષ્ય સિવાય એ વિષયમાં હાથ ધાલવાનો બીજા કોઈનો અધિકાર નથી. ગોપાગનાઓની પ્રેમજનિત વિરહ-વેદનાનો ભાવ સમજવાને કોણ શક્તિવાન છે ? જે પ્રેમ, પ્રેમના સર્વોત્તમ આદર્શ-સ્વરૂપ છે, જે પ્રેમ (પ્રેમમૂર્તિ સિવાય) બીજા કશાની આશા-અપેક્ષા રાખતો નથી, જે પ્રેમને સ્વર્ગની પણ પરવા નથી, જે પ્રેમને આ લોક પરલોકની કાંઈ પણ વસ્તુની લેશમાત્ર સ્પૃહા નથી. 'બધુઓ' જે નિર્ગુણ અને સચ્ચુ ઈશ્વર સબધી વિમવાદનું કોઈ રીતે પમાધાન થઈ શકતું હોય તો તે ગોપીઓના પ્રેમદારાજ થઈ શકે એમ છે. આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે સચ્ચુ ઈશ્વર કરતા નિર્ગુણ ઈશ્વર સબધી વધારે હિંમત આપે છે. કદપવાને મનુષ્ય અસમર્થ છે. વળી આપણે એમ પણ જાણીએ છીએ કે દાર્શનિક દૃષ્ટિથી જોતા આખું જગત જોના પ્રકાશ માત્ર છ એવા અખંડ, પરિપૂર્ણ અને વિશ્વવ્યાપી પરબ્રહ્મને નિગુણ માનવો એજ મત વધારે સ્વાભાવિક છે. બીજી બાજુએ આપણા હૃદયનું વલણ સાકાર ઈશ્વર તરફ સહેજે થાય છે. આપણા હૃદયને ઈશ્વરનું એવું સ્વરૂપ પ્રિય લાગે છે કે જેને આપણે સ્પર્શ કરી શકીએ અને જેના ચરણમાં ઢળી પડીને આપણા હૃદયના ઉમંગકાનો ઉભરો કાલવી નાખીએ. આથી ઈશ્વરનું સચ્ચુ સ્વરૂપ એ મનુષ્યની

શક્તિ ભેતા તેણે ધડેલો ઉચામા ઉચો આદર્શ છે, પણ આ આદર્શ શુદ્ધિવાદ આમળા ટકી શકતો નથી એજ જૂનામાં જૂનો મહાપ્રેમ, કે જે ઘણસત્રોમાં ચર્ચાયો છે, જે દ્રૌપદીએ વનવાસસમયે યુધિષ્ઠિર માથેના વિવાદપ્રસંગે તેને પૂછ્યો હતો, કે જો ધૃત્વિર સગણુ, સપૂર્ણ દયામય અને સર્વશક્તિમાન હોય તો આ નરક જેવો કુંભમય સસાર શા માટે આપણી નજરે પડે? શા માટે તેણે આવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્નજ કરી? તેને તો અત્યંત પક્ષપાતી કહેવો જોઈએ, આ પ્રશ્ન કાષ્ઠ પણ રીને સતોષકારક નિરાકરણ થઈ શકતું નથી જો એનું કાષ્ઠપણ ઠેકાણે નિગકરણ થયેલું હોય તો તે માત્ર ગોપીઓના પ્રેમચિત્રે શાસ્ત્રમા જે કહેલું છે તેમાજ જોવામાં આવશે ગોપીઓ કૃષ્ણને કાષ્ઠ પણ વિગેષણ લગાડવાનું પસંદજ કરતી નહિ કૃષ્ણ સર્વશક્તિમાન છે, સૃષ્ટિનો રચનાર છે, એ બધું બાણવાની તેમને દરકારજ ન હતી કૃષ્ણ અનંત પ્રેમમય છે એટલુંજ જ્ઞાન તેમને માટે પૂરતું હતું, એટલુંજ તેઓ સમજતી હતી ગોપીઓ કૃષ્ણને હમેશા વૃન્દાવનમા ગોપ-જીવન ગાળનાર કૃષ્ણ તરીકેજ ઓળખતી હતી રાગધિરાજ શ્રીકૃષ્ણ, અસખ્ય ચોક્કાના સમૂહના નેતા શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીઓને મન માત્ર એક ગોપાલપાલકજ હતા

ન ધનં ન જનં ન સુંદરીં કવિતાં વા જગદીશ કામયે ।

મમ જન્માનિ જન્મનીશ્વરે ભવતાઃક્રિરહૈતુકો ત્વાયે ॥

“હે જગદીશ । હું ધન, સ્વજન કવિના અથવા સુંદર સ્ત્રી એમાંનું કંઈ માગતો નથી, માત્ર જન્મે જન્મે તમારા તર્ક મારી અહૈતુકી-નિષ્કામ ભક્તિ રહે એટલુંજ માગુ છું ” ધર્મના ઇતિહાસમા આ ભાવનાએ એક નવીન પ્રકરણ ઉઘાડ્યું છે અહૈતુકી ભક્તિ-પ્રેમનીજ ખ્યાતર પ્રેમ, કાષ્ઠપણ જીવના પદ્ધતી ઇચ્છા વગરનો નિર્મળ પ્રેમ, નિષ્કામ કર્મ એ ઉપદેશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણદ્વારા આપ્યા જગતને સૌથી પહેલીજ વાર મળ્યો માનવજાતિના ઇતિહાસમા કર્મધૂમિ ભરત-ખંડના ક્ષેત્ર ઉપર સર્વશ્રેષ્ઠ અવતાર શ્રીકૃષ્ણના મુખમાથી આ ઉપદેશ સૌથી પહે-લીજવાર પ્રકટ થયો ભયોત્પાદક નિષેધાત્મક ધર્મ એટલે અમુક પ્રકારના ધર્માચરણ નહિ કરો તો નરકની ચાતના ભોગવવી પડશે, તેમજ સકામ ધર્મ એટલે અમુક કર્મ કર્યાથી સ્વર્ગસુખની પ્રાપ્તિ થશે એ માન્યતાઓનો અધિકાર હમેશાને માટે નષ્ટ થયો અને મનુષ્યના હૃદયમા નરકની ખીની તથા સ્વર્ગભોમની વાસનાને ઠેકાણે અહૈતુકી ભક્તિ અને નિષ્કામ કર્મ, એ જે ઉચામાં ઉચા આદર્શની સ્થાપના થઈ

એ નિર્મળ પ્રેમનો મહિમા હું કયી ભાષામાં વર્ણવું? હું તો તમને આટલુંજ કહી શકુ છું કે ગોપીઓનો પ્રેમ એ બહુજ દુર્લભ પદાર્થ છે, એનું રહસ્ય સમજવું એ બહુજ મુશ્કેલ છે શ્રીકૃષ્ણના જીવનના આ અપૂર્વ પ્રસંગનું અદ્ભુત વિ. ૯

રહસ્ય સમજવાને અશક્ત હોય એવા મૂર્ખ આપણામાં પણ ધણા છે. હું ફરીથી કહું છું કે આપણાજ લોકોમાં એવા અપવિત્ર હૃદયના અને મૂર્ખ મનુષ્યો છે, કે જેઓ ગોપીઓના પ્રેમનું નામ સાંભળનાજ તેને અત્યંત અપવિત્ર વ્યવહાર સમજીને રખેને પોતે અભગાધ જાય એવા ભયથી તેનાથી દૂરના દૂર રહે છે એવા લોકોને હું એટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે પહેલા તમે તમારા હૃદયને પવિત્ર કરો, તમારા હૃદયમાંથી કામવાસનાને નિર્મૂળ કરી નાખો, અને એટલું પણ જરાબર સ્મરણમાં રાખો કે જેણે આ ગોપીઓના અદ્ભુત પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે, તે બીજા કોઈજ નહિ પણ આજ-મશુદ્ધ વ્યાસપુત્ર વૃકટેવ છે. જે ઇતિહાસકાર ગોપીઓની અદ્ભુત પ્રેમભાવનાને ઇતિહાસના પટ ઉપર નોંધે છે તે મહાયોગી, મહાભક્ત, જન્મથીજ વૈરાગ્યવાન મહાત્મા શુકટેવ છે જ્યાંસુધી તમારા હૃદયમાં સ્વાર્થપરાયણતા વાસ કરી રહી છે, ત્યાંસુધી ઇશ્વરપ્રેમ તમારે માટે દુષ્પ્રાપ્ય પદાર્થ છે તમે જેને ઇશ્વરભક્તિ કહો છો તે તો માત્ર ભક્તિનો વ્યાપારી વ્યવહાર છે ‘હે ઇશ્વર ! હું તને કામકે આપું છું, તેના બદલામાં તું મને અમુક પદાર્થ આપ’ તમારી પ્રાર્થનામાં તમે એવું જ કામકે બે લો છો, અને તમારો ઇશ્વર તમને કહે છે કે ‘જો તમે અમુક પ્રકારના આચરણ નહિ કરો, તો યાદ રાખજો કે તમારા મરણ પછી હું તમારી ખબર લઈશ તમને કહાય અનતકાળપર્યંત ભક્તકે અળતા અમિત્રા શેષી નાખીશ’ જ્યાંસુધી મનજમાં આવા પ્રકારના ખ્યાલનું ભૂસું બરેલું હોય, ત્યાંસુધી ગોપીઓની પ્રેમજનિત વિરહવેદના અને ઉન્માદવસ્થા શી રીતે સમજી શકાય ?

“સુરતવર્ધનં શોકનાશનં સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ હ્રુમ્બિતમ્ ।

હરરાગવિસ્મારણં નૃપાં ચિત્તર વીર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥”

શ્રીમદ્ભાગવત

“હે પ્રાણુવદ્ભલ ! એકવાર-અસ એકવાર તારા અધરામૃતનું પાન કરાવ, તારા અધરામૃતનું પાન એકજ વાર જેમણે કર્યું છે, તેમની અધરામૃતની તૃપ્તિ વધતીજ જાય જ, તેમના સર્વ સતાપનો નાશ થયો છે, તેઓને બીજા સર્વ પ્રિય વિષયોનું વિસ્મરણ થયું છે માત્ર તું જ-તું એકલોજ અમારી પ્રીતિનો વિષય છે”

અહાહા ! એકવાર ધનપ્રાપ્તિનો, યશ વધારવાનો મિથ્યા લોભ મૂંઝી દો, એકવાર આ હ્રુણુભર મસાર ઉપરની તમારી આમકિતના બધાં તોડી નાખો, એમ કરશો તોજ તમે ગોપીના પ્રેમનો અર્થ સમજી શકશો ગોપીનો પ્રેમ એ એવી વિશુદ્ધ ભાવના છે કે તમામ પાર્થિવ પદાર્થોનો, અને વાસનાઓનો સમૂહો ત્યાંજ ક્યાં વગર તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો ફોગટ છે જ્યાંસુધી અત કરણ સમૂહ રીતે પવિત્ર ન થયું હોય, ત્યાંસુધી એ પ્રેમનું રહસ્ય ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન

મિથ્યા છે એ ત કરજીમાં કામવાસના, ધનલોભ અને યશની આકાંક્ષાના ઝરણા કૂટ્યાંજ કરતા હોય છતાં ગોપીના પ્રેમની પરીક્ષા અને પૃથક્કરણ કરવા એસવું, એ કેટલી બુદ્ધતા ! ગોપીનો પ્રેમ જગતને શીખવેલો એજ કૃષ્ણાવતારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ગોપીનો પ્રેમ એ એવો સ્વર્ગીય અને પરમ પવિત્ર આદર્શ છે કે, વેદાન્ત અને દર્શનશાસ્ત્રના શિરોમણિતુલ્ય ગીતાએવો ત્રય પણ એ પ્રેમની આગળ કાંઈ હિસાબમાં નથી. ગીતાનો ઉપદેશ સાંપકને ધીરે ધીરે લક્ષ્યભિદ્ તરફ પ્રયાણ કરવાને પ્રેરે છે, પણ આ ગોપીનો પ્રેમ પ્રભુપ્રીતિના આસ્વાદનથી થએલી ઉન્માદાવસ્થા, આઠ પ્રેમોન્મત્તા, ન્યા ગુરુ અને શિષ્ય, શાસ્ત્ર અને ઉપદેશ, ઇશ્વર અને સ્વર્ગ, સૌ એકાકાર, તન્મય થઈ જાય છે, ન્યા ભયમૂલક ધર્મનું ચિન્હસરખું પણ નથી, ન્યા માત્ર એક પ્રેમોન્મત્તા સિવાય બીજી કાંઈજ નજરે પડતું નથી, ત્યાં સસારની પૂર્ણ વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. પ્રેમોન્મત્ત લોકત આખા સસારમાં એક કૃષ્ણ સિવાય બીજો કાંઈ પદાર્થ જોઈજ શકતો નથી તેને મર્વ પ્રાણીમાં, સર્વ પદાર્થમાં કૃષ્ણનુંજ દર્શન થાય છે, તેની પોતાની કાંતિ પણ કૃષ્ણનુંજ દેખાય છે તેનો આત્મા પણ કૃષ્ણના રંગથી રંગાઈ ગયો છે. મહાનુભાવ શ્રીકૃષ્ણનો આવો અદ્ભુત મહિમા છે !

શ્રીકૃષ્ણના જીવનની નાની નાની બાબતો લઈને તે વિષે ચર્ચા કરવામાં બાકી વખતની બરબાદી કરતા નહિ. તેમના જીવનનો જે મુખ્ય અંશ છે તેનુંજ અવલોકન કરો. શ્રીકૃષ્ણના જીવનચરિત્રમાં અલગત ઐતિહાસિક દોષ છે, અનેક ક્ષેપક છે, એ બધું લહે રહ્યું, તેની સાથે આપણે લેવા દેવા નથી, પણ સમાજમાં જેને લીધે અપૂર્વ ભાવનો ઉદય થયો તેને અગત્ય ઐતિહાસિક આધાર હોવો જોઈએ. બીજા કોઈ પણ પયગંબર અથવા મહાપુરુષના જીવનનું તથા તેના ઉપદેશોનું અવલોકન કરી જુઓ તમને તરતજ જણાશે કે તેમણે જે ઉપદેશ આપ્યા છે, તે તેમની પહેલાના મહાપુરુષોના વચનના પ્રતિધ્વનિજ છે, અથવા તેમના મમયમાં દેશમાં જે જે વિચારો અને ભાવનાઓ પ્રચલિત થએલાં હતા તેમનો તેમણે વિશેષરૂપે પદ્ધતિસર પ્રચાર કર્યો છે તે એટલે સુધી કે એ મહાપુરુષો ખરેખર થઈ ગયા છે કે કપોલકલ્પિત છે તે વિષે પણ બધા વિદ્વાનોને સંદેહ પડે છે પણ નિષ્કામ કર્મ, વિશુદ્ધ પ્રેમતત્ત્વ, અહૈતુકી ભકિત, એ આદર્શો શ્રીકૃષ્ણના અગાઉના સમયમાં કદિ કોઈએ પ્રકટાવ્યા હતા એમ સાબિત કરવાને કોઈ તૈયાર છે ? જો એ આદર્શો શ્રીકૃષ્ણદ્વારાજ સૌથી પહેલીવાર જગતમાં જાહેર થયા હોય, તો તેને પ્રગટાવનાર પુરુષ હોવોજ જોઈએ એમાં શો સંદેહ ? આ આદર્શો શ્રીકૃષ્ણે બીજા કોઈ મહાપુરુષના ઉપદેશમાંથી પ્રાપ્ત કર્યા છે અને એ તેમના પોતાના તદ્દન અપૂર્વ ભાવો નથી એમ સાબિત થઈ શકતું નથી, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્ય પહેલા નિષ્કામ

પ્રેમ અને નિષ્કામ કર્મની ભાવનાઓ દેશમાં પ્રચલિત થઇ હોય એમ તે સમયના ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડતું નથી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એ ભાવનાઓના સૌથી પહેલા પ્રચારક હતા તેમના અનુયાયી વેદવ્યાસે એ ભાવનાઓને સાધારણ જન મમાજમાં વહેતી મૂકી માનવ ભાષામાં આવે સર્વોત્તમ આદર્શ કદિ લખાયો નથી. વ્યાસના રચેલા અથ (ભાગવત) માં ગોપીજનનરહસ્ય-વૃન્દાવનનો ગોપમાલ-એ કૃતા વધારે ઉચી ભાવના હોઇ શોજ નહિ જ્યારે આપણા હૃદયમાં ગોપીના પ્રેમનો ઉન્માદ પ્રકટ થાય, જ્યારે આપણે ભાગ્યશાળી ગોપીઓના હૃદયનો ભાવ મમળ શકીએ, ત્યારે પ્રેમ એ શી વસ્તુ છે તે આપણે જાણી શકીએ જ્યારે આપણે જગત આપણા દષ્ટિમાર્ગમાંથી વિદુપ્ત થઇ જાય, જ્યારે આપણા હૃદયમાં ખીજ કોઇ પણ વાસનાનું ખીજ સરખું પણ ન રહે, જ્યારે આપણી ચિત્તશુદ્ધિ મૂર્ખા થાય, જ્યારે આપણે માટે ખીજ કોઇ પણ પ્રાપ્તવ્ય કંતવ્ય ન રહે, જ્યારે સત્યાનુસંધાન કરવાની પણ ઇચ્છા રહેવા ન પામે, ત્યારેજ આપણા હૃદયમાં એ પ્રેમોન્માદનો ઉદય થશે, ત્યારેજ આપણે ગોપીની અલૈક્ય, પૂર્ણ નિષ્કામ પ્રેમભક્તિનું સ્વરૂપ સમજવાને અધિકારી થઇશું એજ આપણું લક્ષ્યચિન્હ છે એ ગોપીનો પ્રેમ મળ્યો એટલે સર્વસ્વ મળ્યું એમજ સમજ લેજો

હવે આપણે એક પગથીજ નીચા ઉતરીને ગીતાના પ્રચારક શ્રીકૃષ્ણ સખ ધે આજોગ્યના ડરીએ ભરતખડમાં હમણા એક એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવતી જણાય છે કે, જેને ગાડીને ઘોડા મોડતી વખતે ઘોડાના મો આગળ ગાડી જોડનારની મૂર્ખતામાંથી સરખાવી શકાય આપણામાંના ધણા માણસો એવા અભિપ્રાય ધરાવે છે કે શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓ માથે જે પ્રેમલીલા કરી હતી તે કેટલેક અંશે બેદભરેલી અને અલૈક્ય પણ છે । સાહેબ લોકોને એ પસંદ નથી । અમુક ડોક્ટર જે ગોપીના પ્રેમને માટે સારો મત ધરાવતા નથી । ખસ, ત્યારે હવે ઉપાય શો ? સાહેબ લોકોને અને મહાનુભાવ મુરોપિયન પડિને તે પસંદ નથી, ત્યારે આપણે પણ શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓનું મો શમ છે । મુરોપિયન લોકોના અનુમોદન વગર કૃષ્ણ રહીજ ન શકે । મહાભારતમાં એકાદ એ નજીવા પ્રમગો સિવાય ગોપીઓનો ઉલ્લેખજ નથી માન દ્રોપદીએ ધરના સ્તવનમાં અને શિશુપાલે મરણ વખતે કરેલા ઉદ્ગાનમાં રુદ્રવર્નના દસગોજ કરવામાં આવ્યો છે ખસ, એ તો ક્ષેપકજ હોવા જોઇએ । સ્પર્શ લેખને પસંદ નથી ત્યારે આપણને પણ તેમનું પ્રયોજન શું ? ગોપીઓની કથા અને પુદ્ર શ્રીકૃષ્ણની કથા પણ ક્ષેપક છે । આવું બોલનારા માણસો વર્ણિત્યવૃત્તિમાં તરબોળ થએલા જીવડાઓ, જેમનો ધર્મનો આદર્શ પણ નિષ્ણયર્વર્તિથી ભરપૂર છે, જેઓ અહીં અમુક સત્કર્મ કરીને તેના બદલામાં સ્વર્ગમાં જવાની આશા ગળે છે, તેઓ આ નિષ્કામ પ્રેમ-સ્વને કેવી રીતે ઓળખી

સકે ? જેઓ મારવાડીની માફક અસુક શુભ કર્મને માટે તેનો ચક્રવર્તિ બાજ સાથે બદલો લેવાની આશા રાખે છે, તેમના બુદ્ધિપ્રદેશમાં મિચ્છારી પ્રેમધેલી, ભોળી જોખા-ગનાઓને સ્ત્રી રીતે સ્થાન મળે ' ગીતાના અવલોકનથી આપણને જણાશે કે ગીતાના જેવો વેદની ટીકારૂપ ગ્રંથ બીજો લખાયો નથી અને લખી શકાય એમ પણ નથી.

સર્વોપનિષદો ગાવો દોગધા ગોપાલનંદન. ।

પાર્થો વત્સઃ સુધોમૈક્તા દુર્ગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥

આ વચન અક્ષરે અક્ષર મત્ત છે શ્રુતિ અને ઉપનિષદોના અર્થ અત્યંત દુર્બોધ્ય છે, તેમનું તાત્પર્ય મમજવું બહુ મુશ્કેલ છે, કારણ કે અનેક ભાષ્યકારોએ પોતપોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવામાટે પોતાને ફાવે તેવા અર્થ મારી મચડીને બેસાડ્યા છે આથી કરીને ભગવાન પોતે જે શ્રુતિના પ્રેરનાર છે, તેમણે જાતે અવ-તાર ધારણ કરીને, ગીતાના પ્રચારક બનીને શ્રુતિનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ ભાષામાં સમ-જાવ્યું જે પદ્ધતિએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શ્રુતિના રહસ્યનું અપહીકરણ કર્યું, તે પદ્ધતિ ભરતખંડને તેમજ આખા જગતને બીજા કોઈ પણ પદાર્થ કરતા વધારે જરૂરની છે એમના પછીના જમાનામાં અનેક ભાષ્યકારોએ શ્રુતિ ઉપર તેમજ ગીતા ઉપર ભાષ્યો લખ્યા છે પણ આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત એ છે કે એ ભાષ્ય-કારો શ્રુતિ ઉપર અને ખુદ ગીતાભાષ્ય લખતી વખતે પણ ભગવાનના વાક્યનું રહસ્ય સમજી શક્યા નથી, કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે ગીતામાં એક વાત કહેલી છે, ત્યારે આધુનિક ભાષ્યકારો કાંઈ બીજાજ વાતનું પીજણ કરે છે એક અદ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર ઉપનિષદ ઉપર ટીકા લખવા તૈયાર થાય છે હવે ઉપનિષદોમાં દ્વૈતવાદાત્મક અનેક વાક્યો છે, તે બધાને મારી મચડીને પોતાના અદ્વૈતવાદ સાથે તેમનો મેળ બેસાડે છે અને એમ કરતા ઉપનિષદનું ખરું રહસ્ય માર્થ જાય છે વળી બીજો કાંઈ દ્વૈતવાદી ભાષ્યકાર ઉભો થાય છે અને તે અદ્વૈતવાદાત્મક વાક્યોને મમે તેમ કરી મારી મચડીને દ્વૈતવાદ સાથેજ ઘટારી દે છે, પરંતુ ગીતામાં શ્રુતિના તાત્પર્યને ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ વિકૃત કરવાને લેશ માત્ર પણ ચત્ત જ્યો નથી ભગવાન પોતેજ કહે છે કે “એ સર્વ જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો સત્ય છે આત્મા ધીરે ધીરે સ્યદ્ધર્માથી સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મમાથી વધારે સૂક્ષ્મમાર્ગે આરોહણ કરતો જાય છે એમ કરતા આખરે જીવાત્માને પરમ લક્ષ્ય અનંતપૂર્ણ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે” ગીતામાં એવી પદ્ધતિથી વેદનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું છે કે કર્મ-કાંડ જેવા વિષયને પણ ગીતામાં સ્થાન મળ્યું છે, અને માથે એમ પણ બતાવવા-માં આવ્યું છે કે કર્મકાંડવડે પ્રત્યક્ષ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી, તોપણ મુક્તિના માર્ગ તરફ આગળ વધવામાં કર્મ પરોક્ષ રીતે સાધન થઈ પડે છે એ વાત મત્ત છે મુક્તિપ્રાપ્ત, નાના પ્રકારની યજ્ઞયાગાદિક ક્રિયાઓ, ત્રેતો, અનુક્રાંતો, એ સર્વ ઉચિત અને

ઉપયોગી છે, પરંતુ જો તે માત્ર એકજ મુખ્ય બાબત ઉપર લક્ષ રાખીને કરવામાં આવે તોજ, અને તે બાબત તે “ ચિત્તની શુદ્ધિ ” છે જો હૃદય શુદ્ધિ અને સરલ થયું હોય તોજ ઉપામના યથાર્થ રીતે કરી શકાય અને તોજ તે આપણને અતિમ લક્ષ્યસુધી લઈ જાય એ દૃષ્ટિગ્રહથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉપાસના કરવાની પદ્ધતિઓ જરૂરી છે, કારણ કે તેમ ન હોત તો તેમની ઉત્પત્તિજ કેમ થઈ શકત ? નાના પ્રકારના ધર્મો અને મનમનાતરો દાલિક અને દુષ્ટ માણસોએ લોકો પાસેથી દ્રવ્ય નીચોવી લવાના ઉદ્દેશ્યોજ પ્રવસિત કરેલા છે એવું હાલ કેટલાક માણસો માને છે, પરંતુ તેમ નથી તેઓએ કરેલા આરોપ ઉપરચોટિયા દૃષ્ટિએ ગમે તેટલા સત્ય અને સગીન જણાય, તોપણ સત્ય હકીકત તો એજ છે કે, ધર્મની અથવા સપ્રદાયની સ્થાપના કોઈ પણ મનુષ્યે નવીન રચના કરવાના ધરાદાથી કરેલીજ નથી મનુષ્યજાતિની સ્વાભાવિક જરૂરીઆતને સતોષવાને માટે કુદરતી રીતેજ જુદા જુદા ધર્મ અથવા સપ્રદાયનું બધારણ થએલું છે જુદી જુદી ઐશીના, જુદા જુદા અધિકારવાળા મનુષ્યોની ધર્મપિપાસા તૃપ્ત કરવાને અર્થે નાના પ્રકારના સપ્રદાયો ઉભા થએલા હોવાથી તેમની વિરુદ્ધ લડત ચલાવવાથી માફક ફળ આવનાર નથી જે દિવસે એ સપ્રદાયોની જરૂરીઆત નહિ રહે તેજ દિવસે જરૂરીઆતને અભાવે તે આપોઆપ સૂકા પાદડાની માફક ખરી પડશે, પણ જ્યાંસુધી તેમનું થોડું પણ પ્રયોજન રહેશે, ત્યાંસુધી તમે ગમે તેટલા પ્રયત્ન આપ્યા કરો, ગમે તેટલી કડક ટીકા કરો, લડત ચલાવો તોપણ તે રહેશેજ રહેશે તમે બંદુકો અને શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરીને જગતમાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવો, પણ જ્યાંસુધી મૂર્તિપૂજન મનુષ્યના ધર્મજીવનની એકાદ પણ જરૂરીઆત પૂરી પાડે, ત્યાંસુધી તમે કદિ પણ મૂર્તિપૂજનનો બહિષ્કાર કરાવવામાં વિજય મેળવશો નહિ ઉપાસના કરવાની જુદા જુદા પ્રકારની પદ્ધતિઓ એ ધર્મમાર્ગની જુદી જુદી નીસરણીઓ છે, અને તેથી તે રહેવીજ જોઈએ એમ આપણે શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશવડે જાણી શકીએ છીએ.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અતર્ધાન થયા પછીના યુગમાં ભરતખંડના પ્રતિહાસને એક રોચનીય અધ્યાય શરૂ થાય છે ભગવદ્ગીતામાંજ નાના પ્રકારના સપ્રદાય વચ્ચે મચી રહેલા તુમુલ યુદ્ધના કોલાહલનો ધ્વનિ દૂરથી આપણા કાનને અથડાતો લાગે છે, અને તેથીજ સમાધાનમંત્રના મહાન અને અદ્ભુત ઉપદેશક શ્રીકૃષ્ણે જાણે વચ્ચે પડીને વિરોધનું ઉપશમન કરવા શાંતિમંત્ર ન લખ્યો હોય તેમ કહે છે કે —

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા દ્વ ।

મગવદ્ગીતા

“ જેમ સૂત્રવડે મણિ ગૂંથાએલા હોય તેમ આ સર્વ આશાઓ આત-પ્રોતપણે રહેલું છે ”

અલખત, આપણને સાપ્રદાયિક ઝગડોનો દુરથી આવતો કાલાહલ તેજ ધરીથી સંભળાવા લાગે છે કદાચ ભગવાનના ઉપદેશના પ્રભાવને લીધે થોડા સમયસુધી એ વિશેષ નરમ પડી ગયો હશે અને ભરતખંડના સમાજમાં શાંતિ અને સમાધાનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્યું હશે, પણ એ થોડા સમયને માટેજ વિરોધના બીજ ભરતખંડના ક્ષેત્રમાં વવાયલાં હતા, તેનો એક રૂપે નહિ તો બીજે રૂપે પણ અકુર કૂટચા વગર નજ રહ્યો ખાસ ધર્મના મતભેદને લીધે નહિ તો જ્ઞાતિભેદને લીધે પણ કલહ ઉત્પન્ન થયો આપણા સમાજના એ બળવાન અંગ-પ્રાણીઓ અને ક્ષત્રિયવર્ગ-વચ્ચે કલહ મડાયો, અને એક હજાર વર્ષસુધી જે પ્રખળ તરંગ આખા ભરતખંડ ઉપર સચરાચર વ્યાપી ગયો, તેની ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ ટોચ ઉપર આપણને એક અલૌકિક મહિમાશાલી મૂર્તિનું દર્શન થાય છે તે ભવ્ય મૂર્તિ કોણ ? ગૌતમબુદ્ધ અથવા શાક્યમુનિ તમને સર્વને એ મહાપુરુષના ઉપદેશ તથા એમની ધર્મપ્રચાર કરવાની પદ્ધતિ વિદિત છે આપણે એમનું ઇચ્છિત અવતાર તરીકે, સર્વશ્રેષ્ઠ નીતિતત્ત્વના પ્રચારક તરીકે, નિંદર ધર્મોપદેશક તરીકે અને સર્વોત્તમ કર્મચોગી તરીકે પૂજન કરીએ છીએ જાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે પોતાના શિષ્ય થઈને, પોતાનાજ ઉપદેશો નીતિમૂત્રોને વ્યવહારિક સ્વરૂપ આપવાને બીજવાર પ્રકટ ન થયા હોય ! જે મહાવાણ્ણીએ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશ ક્યો તેજ વાણ્ણી પુનઃ સંભળાઈ અને જગતને ઉદ્દામોધવા લાગી કે —

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।

“ આ ધર્મનું સાધારણ-અતિ અલ્પ અનુદાન ક્યારી પણ મહા ભયમાર્થી રક્ષણ થાય એ ”

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।

“ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ પરમ ગતિને પામી શકે છે ”

શ્રીકૃષ્ણની મેધગભીર અને આશાપ્રદ મહિમાવત વાણ્ણી સર્વના બધન, સર્વની ભેડીઓને તોડી નાખે છે, સર્વને પરમપદને પામવાનો સમાન અધિકાર છે એવી મગલ ઘોષણા કરે છે તે કહે છે કે —

इहैव तैर्जितं सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

“ જેનું મન સામ્યભાવમાં સ્થિર થયેલું છે, તેણે આ ક્ષણેજ સંસારને જય ક્યો છે બ્રહ્મ સંભાવરૂપ અને દોષરહિત હોવાથી તે બ્રહ્મમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ”

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवास्थितमीश्वरम् ।

न द्विनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

“ પરમેશ્વરને સર્વત્ર સમજાવે રહેલા માનીને જે આત્માવડે આત્માની હિંસા કરતો નથી તે પરમ ગતિને પામે છે. ”

ગીતાના આ ઉપદેશનું જીવન ઉદાહરણ આપવાને માટે, તેના એક અંશને પણ આવહારિક સ્વરૂપમાં ઉતારવામાં, એ ઉપદેશ આપનાર પોતેજ અન્ય રૂપ ધારણ કરીને બીજવાર મર્ત્યલોકમાં પ્રકટ થયા, અને તે બીજા કોઈજ નહિ, પણ દુઃખી દુર્બલ જીવોને ઉપદેશામૃતવડે આત્મન અને ત્રિર્ચ આપનાર, સાધારણ જનસમાજના હૃદયના ઉડાણમાં પોતાનાં સદેશ પહોંચે તેટલામાં તે દેવભાષા-સંસ્કૃત ભાષાનો ત્યાગ કરીને સામાન્ય લોકોની પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપદેશ આપનાર, રાજ્યસિંહાસનના રાજસિક ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરીને દરિદ્ર, પતિત અને કચાલ લોકોની સાથે વાસ કરનાર, બીજા રામચંદ્રની માફક અસ્પૃશ્ય ગણાવેને પ્રેમથી છાતી સરસો આપનાર, દયા અને પ્રેમના મહાસાગરરૂપ શાક્યમુનિ પોતેજ હતા.

તમને એ મહાપુરુષનું ચરિત્ર અને તેમનું અદ્ભુત ધર્મપ્રચારનું કાવ્ય સારી રીતે વિદિન છે, પણ એ પ્રચાર કાર્યમાં એક મોટો દોષ હતો અને તે આજમુખી આપણને નડતો આવ્યો છે. ભગવાન જીવના પોતાના ચારિત્ર્યમાં લેશ માત્ર દોષ હતો નહિ, તેમનું ચારિત્ર્ય પરમ વિશુદ્ધ અને મહિમાવાન હતું, પણ દુર્ભાગ્યની વાત એ હતી કે યૌદ્ધધર્મના પ્રચારને પરિણામે જે નાના પ્રકારની અસંસ્કૃત-અશિક્ષિત ગતિઓ આર્યજનસમૂહમાં પ્રવેશ કરવા પામી, તેમનાથી જીવ ભગવાનના ઉચ્ચ આદર્શ સારી રીતે ધારણ કરી શક્યા નહિ થોડા વખતમુખી તો એવાં ચિદ્દેહિએ પડવા લાગ્યા કે, એ અસંસ્કૃત મનુષ્યો કેટલોક અશે સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે, પણ એકાદ મૈકો વીત્યો ન વીત્યો એટલામાં તો તેમના પૂર્વજે જેઓ સર્પ અને ભૂતપ્રેતાદિ ભયકર પદાર્થોની પૂજા કરતા હતા, તેમની ઉપાસના પુનઃ ચાલુ થવા લાગી, અને એ રીતે આખો દેશ કુસંસ્કારપૂર્ણ વિધાનોથી ભરપૂર થઈ અત્યંત દુર્દેશ અને અવનતિ તરફ દળવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં યૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ પ્રાણહિંસા તરફ અત્યંત તિરસ્કાર બતાવીને વૈદિક યજ્ઞો કે જેમાં પ્રાણીઓનું નિહાળન આપવામાં આવતું, તેની નિંદા લડત ચલાવતા હતા યૌદ્ધધર્મનો ઉદ્દેશ થયો તે જમાનામાં પ્રત્યેક હિંદુ કુટુંબોમાં એવા પ્રકારના યજ્ઞો કરવામાં આવતા હતા. પ્રત્યેક ધર્મમાં યજ્ઞને માટે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવામાં આવતો, પણ યજ્ઞાગ્નિ દેક સંજયે અના કરતા વિશેષ આડબર કરવામાં આવતો નહિ. યૌદ્ધધર્મના પ્રચાર પછી આ યજ્ઞોના અનુશ્રાન બધા થઈ ગયા, પણ તેમને ઠેકાણે મોટા ભવ્ય વિશાળ મંદિરો, આડપરમિય પુરોહિતો, વિદ્યાસપ્તર્ણુ ઉપામનાઓ વગેરે જે હાલ આપણે સરતપંડમાં જોઈએ છીએ તે સર્વની ઉત્પત્તિ થવા લાગી કેટલાક પડિતો કે જેમની પાસેથી આપણે વિશેષ સત્વ હરીકૃત મેળવવાની આશા રાખી શકીએ,

તેમનાજ અથોર્મા જ્યારે હુ જોઉ છુ કે ગૌતમજીએ મૂર્તિપૂજનનુ ખડન કર્યું, ત્યારે અને હસવુ આવે છે યૌદ્ધધર્મવડેજ આ હાણુધર્મ અને મૂર્તિપૂજનની ઉત્પત્તિ થએલી છે એ વાતની તેમને ખબરજ નથી એએક વર્ષની વાતપર એક રશિયન વિદ્વાને એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતુ, તેમા જીસસ ક્રાઇસ્ટના જીવન સંબંધે આજુત હકીકત શોધી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો હતો એ પુસ્તકમા એવી હકીકત આપેલી છે કે, જીસસ ક્રાઇસ્ટ ધર્મસંબંધી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા માટે જગ ભ્રમણા મદિરમાં આજીવણ પડિતો પાસે ગયો હતો આજીવણ પડિતોની સામગ્રીકના અને મૂર્તિપૂજન જોઈને તેને અત્યંત કંટાળો ઉપજ્યો અને તેથી પિન્ન થઈને તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ટિમેનના *લામાઓ પાસે ગયો અને તેમના ઉપદેશવડે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને સ્વદેશ પાછો ફર્યો હતો જેમને ભરતખંડના ઇતિહાસનુ લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન છે, તેમને ઉપર લખેલુ તમ મ જ્ઞાતા હજીહતુ જુઠાણુ છે એમ જણાયા વગર રહેશે નહિ, કેમકે જગન્નાથનુ મદિર એ અમલમા હિંદુમદિર તરીકે હજીજ નહિ તે એક પ્રાચીન યૌદ્ધમદિર હતુ અને માત્ર અવાચીનકાળથીજ તે હિંદુમદિર મનાવા લાગ્યુ છે. આપણે એ મદિરને તેમજ બીજા અનેક યૌદ્ધમદિરોને હિંદુમદિરજી સ્વરૂપ આપેલુ છે, અને આવા ફેરફાર આપણે હજી પણ કરવા પડશે જગન્નાથના મદિરનો આવો ઇતિહાસ છે, અને જીસસ ક્રાઇસ્ટના સમયમા ત્યાં એક પણ આજીવણ હતો નહિ, છતાં તે પુરાતન ઇતિહાસશોધક રશિયન પડિત કહે છે કે, ક્રાઇસ્ટ જગન્નાથના મદિરમા આજીવણ પાસે ઉપદેશ લેવા ગયો હતો ! ભગ્ય મદિરો, કાંકમાંડ ભરેલી ઉપાસનાઓ અને આડબરપૂર્ણ પુરોહિતોને લીધે યૌદ્ધધર્મની પ્રણીમાત્ર પ્રત્યે દયા છતાં, તેનુ અપૂર્વ નીતિતત્ત્વ છતાં, આત્માના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્ત્વવિષે દષિમાથી ઘી કહાડવા જેવા તર્કશાસ્ત્રો છતાં, એ ધર્મની ભવ્ય ઇમારત ભાગીને કંકડે કંકડા થઇ ગઈ અને તેના જે અવશેષ હાલ રહેલા છે તે અત્યંત કમકમાટી ઉપજાવે એવા છે યૌદ્ધધર્મની અવનતિ થયા પછી જે કમકમાટી ઉપજાવે એવા બનાવોની શરૂઆત થઇ, તેનુ વર્ણન કરવાનો અત્યારે સમય પણ નથી અને મારી ઇચ્છા પણ નથી ભવ્યકરમા ભવ્યકર અને બીજાત્સર્મા બીજાત્સ અનુષ્ઠાનો અને ક્રિયાઓ, મનુષ્યને હાથે કદિપણુ નહિ લખાએલા અથવા મનુષ્યની જીવિતવડે કદિપણુ નહિ યોગ્યએલા એવા અત્યંત ભયાનક અને બીજાત્સ પ્રથો, એ અવનતિએ પહોંચેલા યૌદ્ધધર્મની પેદાશ હતી

પરતુ આવી અવસ્થાએ પહોંચવા છતાં ભરતખંડની જીવનશક્તિ તદ્દન નષ્ટ થઇ ન હતી અને ભવિષ્યમા પણ કદિ નષ્ટ થશે નહિ. એવા સંજોગોમાં ભગતખંડમાં પુનઃ ચેતન જાગવવાને ઇન્ધરનો આધિભાવ બીજાવાર થયો જે ભગવાને

* યૌદ્ધધર્મના પુરોહિતો

આપણને કોણ આપેલો છે કે, જ્યારે જ્યારે ધર્મમાં સડો પેસશે ત્યારે હું પ્રકટ થઈશ તેજ ભગવાન આપને પ્રકટ થયા આ વખતે ઈશ્વરાવતાર દક્ષિણ ભારતમાં થયો અને જે તેજસ્વી બ્રાહ્મણકુમારવિશે એમ કહેવાય છે કે, તેમણે સોળ વર્ષની વયની અંદર પોતાના તમામ ધર્મગ્રંથો તથા બાળ્યો સંપૂર્ણ કર્યા, તે અદ્ભુત પ્રતિભાશાળી ભગવાન શકરાચાર્ય પ્રકટ થયા એ સોળ વર્ષના બ્રાહ્મણકુમારના લેખથી તેમજ તેની અદ્ભુત શક્તિથી તમામ સુધરેલી પ્રજાઓ મુગ્ધ થઈ જાય છે તેણે દૈદ સકલ્પ કર્યો કે આખા ભરતખંડને ધર્મના પ્રાચીન વિશુદ્ધ માર્ગ તરફ દોષપણ રીને પુન વાળવો જોઈએ, એ કાર્ય કેટલું કડિન અને વિશાળ હતું તેનો ખ્યાલ તમે કરી જુઓ તે સમયની ભરતખંડની અવસ્થાનો કાંઈક ચિતાર મે તમારી આગળ હમણાજ રજૂ કર્યો છે જે જે લોકર રિવાજોમાં સુધારણા કરવાને તમે તૈયાર થયા છો તે તમામ રિવાજો આજ જમાનામાંથી ઉત્પન્ન થઈને ચાલ્યા આવે છે તાતાર અને બહુમતી જેવી લગાનક બનાય જતિઓ બૌદ્ધ બનીને આપણા સમાજમાં બળી ગઈ તેઓ પોતાની સાથે પોતાના અસલ પ્રજાગત આચારવિચાર લેતા આવ્યા, અને આ સગતિદોષથી આપણા પ્રજાજનનમાં પણ કેટલાક અત્યંત લગાનક, બીભત્સ અને પાશવ આચાર દાખલ થઈ ગયા, તેમજ કાળે કરીને તે વસ્તુત આપણાજ છે એવી ભ્રાંતિ થઈ ગઈ બૌદ્ધધર્મથી ઉત્પન્ન થએલી આ લોકર વિપત્તિએ શકરાચાર્યના જમાનામાં અત્યંત ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, અને ત્યારથી અચારસુધી આખા ભરત ખંડમાં અવનત બૌદ્ધધર્મ ઉપર વેદાંતનો વિજય થયો આવ્યો છે હજી પણ એ સત્રામ ચાલુ છે મૈકાના સૈકા વીતી ગયા પણ આ યુદ્ધનો હજી અંત આવ્યો નથી મહાન તત્ત્વજ્ઞ શકરાચાર્યે પ્રકટ થઈને જોયું કે, બૌદ્ધધર્મ અને વેદાંતના મૂળતત્ત્વોમાં મહત્ત્વનો તફાવત નથી તોપણ બુદ્ધભગવાનના શિષ્યો અને ત્યારપછીની ક્ષિપ્રપરપરા પોતાના આચાર્યના ઉપદેશનું તાત્પર્ય સમજી શક્યા ન હતા, પોતે દુર્ગતિને પામ્યા હતા અને આત્મા તથા ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરીને હડહડતા નારિતક બની ગયા હતા શકરાચાર્યે આ બાબન સિદ્ધ કરી બતાવી અને સંધળા બૌદ્ધમર્મીઓ પ્રાચીન ધર્મનું પાલન કરવા લાગ્યા પણ અફેમ ' ઉપર કહ્યા તેવા અનુષ્ઠાનો અને ઉપાસનાઓ કરવાની તેમને સેકડો વધ થયા ડુટેવ પડી ગઈ હતી હવે શું કરવું એ એક મહાન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો

આવા બારીક સંજોગો વચ્ચે રામાનુજનો જન્મ થયો રામાનુજ ધણી ઉદાર અને મહદય પુરુષ હતા પતિત મનુષ્યોનું દુઃખ જોઈને તેમનું હૃદય દ્રવ્ય હતું તેમનું દુઃખ રામાનુજના અંતરના મર્મ લાગ ઉપર આઘાત કરવા લાગ્યું કાળે કરીને જે નવા નવા અયોગ્ય અનુષ્ઠાનો અને ઉપાસનાવિધિઓ મમાજમાં

૩૯ થઈ ગયા હતા તેમને રામાનુજે બની શક્યા તેટલા શુદ્ધ કર્યા, અને નવી નવી અનુપ્રાપ્તિઓ તથા ઉપાસનાપ્રણાલીની રચના કરીને જે વર્ગના લોકોને તેમની જરૂર હતી તેમને એ સર્વ બાબતોનો ઉપદેશ આપ્યો તેની સાથે તેમણે પ્લાસણથી ચકાલ જાતિ સુધીના તમામ લોકોને માટે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ઉપાસનાનાં દ્વાર મોકળા કરી આપ્યાં આ પ્રમાણે રામાનુજે આરબેલા કાર્યોના પ્રદેશ વધારે ને વધારે વિસ્તૃત થવા લાગ્યો દક્ષિણ ભારતમાંથી બહાર નીકળીને તેના ઉપદેશના તરંગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકોના હૃદયને પણ સ્પર્શ કરવા લાગ્યા તે દેશમાં જન્મેલા કેટલાક આચાર્યો રામાનુજનો ઉદ્દેશ હૃદયમાં ધારણ કરીને જેવાજ પ્રકારનું કાર્ય પોતપોતાના પ્રાંતોમાં કરવા લાગ્યા એ પછી મુસતમાન રાજ્યોના સમયમાં એટલે કે રામાનુજના અવસાનને ઘણા વર્ષ થઈ ગયા પછી મધ્ય યુગમાં થઈ ગયેલા ભારતખંડના તમામ આચાર્યોમાં શ્રીચૈતન્ય અથવા ગૌરાંગ પ્રભુ સર્વોત્તમ સ્થાન ભોગવે છે રામાનુજના સમય પછી ધર્મપ્રચાર કરવાની પદ્ધતિમાં એક વિશેષ તત્ત્વ એ બોવામાં આવે છે કે, ધર્મનાં દ્વાર તમામ શ્રેણીના લોકોને માટે એકસરખી રીતે ખુલ્લા મૂકવામાં આવ્યા છે સાધારણ જનસમાજને છોટે હાથે ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો ઉદ્દેશ, જેમ શકરાચાર્યની અગાઉ થઈ ગયેલા આચાર્યોએ સાચવ્યો હતો, તેમ રામાનુજની પછીના આચાર્યોએ પણ તેજ મૂળ ઉદ્દેશનું પાલન કર્યું છે શકરાચાર્યની ઉપર સંકુચિતપણાનો કે સાપ્રદાયિકપણાનો ભિન્ન આરોપ શા માટે મૂકવો જોઈએ તે હું સમજી શકતો નથી એમણે રચેલા પ્રથેમાં કોઈપણ પ્રકારનું સંકુચિતપણું મારા જોવામાં આવતું નથી જેમ ભગવાન શુદ્ધના ઉપદેશોને તેમના શિષ્યોએ વગર સમજ્યે વિફળ કરી નાખ્યા, તેવીજ રીતે શકરાચાર્ય ઉપર પણ જે સંકુચિતપણાનું દોષારોપણ થાય છે, તેમાં ઘણું કરીને તેમનો દોષ નથી, પણ તેમના શિષ્યો, જે યુરુનો ઉપદેશ ચચાર્થ રીતે સમજી શક્યા નહિ તેમનોજ દોષ છે

હું હવે ભગવાન શ્રીચૈતન્ય સબધી કાષ્ઠક વિવેચન કરીને આજનું વ્યાખ્યાન પૂરું કરીશ તે ગોપીઓના પ્રેમાનંદ મહાભાવના જીવંત આદર્શ હતા ચૈતન્ય ભગવાન પ્લાસણ કુળમાં, પાડિત્યને માટે પ્રસિદ્ધ એવા પિતાના પુત્ર હતા તેઓ પણ શકરાચાર્યની માફક ચૌદ વર્ષની નાની વયે ન્યાયશાસ્ત્રના આચાર્ય થયા હતા અને તર્કયુક્તમાં હિંદુસ્તાનના મોટા મોટા દિગ્વિજયી પડિતોને પરાસ્ત કરી નાખતા હતા, કારણ કે તીક્ષ્ણ શુદ્ધિના પ્રભાવથી વાગ્યુદ્ધમાં જ્ય મેળવીને સર્વશ્રેષ્ઠ પડિતની પદવી પ્રાપ્ત કરવી એજ જીવનનો ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ આદર્શ છે, એવા સરકાર તેમના મગજપર નાનપણથી ડસાવવામાં આવ્યા હતા એક સાધુપુરુષની કૃપાથી એમની જીવનપ્રણાલીમાં એકદમ પરિવર્તન થઈ ગયું વાદવિવાદ, તર્કયુક્ત,

આચાર્યશાસ્ત્ર આચાર્યપણું, એ બધાનો એકદમ તેમણે ત્યાગ કર્યો તેમના હૃદયમાંથી ઉછળતા ભક્તિના તરંગોએ આખો જગદેશ ભક્તિરસમાં ડૂબી ગયો અને લાખો મનુષ્યોના હૃદયને સાતિ મળી. તેનો પ્રેમપ્રવાહ નિ સીમ હતો સાધુ અને પતિત, હિન્દુ અને મુસલમાન, પવિત્ર અને અપવિત્ર, સર્વ કામના, અને સર્વ શ્રેણીના મનુષ્યો અરે વેશ્યાઓ સુદ્ધા તેના પ્રેમામૃતના લાગીદાર થયા તેની કૃપાની છાયા સર્વના ઉપર સરખી ફેલાઈ લી હતી, અને જોકે તેમણે પ્રવર્તાવેલા સપ્રદાયમાં હાલ ભય કર સડો પેટેલાં જોવામાં આવે છે—(કાળક્રમે કયા ધર્મમાં—કયા સપ્રદાયમાં સડો નથી પેટેા ?) તોપણ આજદિનસુધી દરિદ્ર પામર શાંતિભ્રષ્ટ પતિત જનો, જેને કોઈપણ સમાજ કે સપ્રદાય પોતાનામાં સધરતા નથી, તેવા ત્રિતાપદગ્ધ આત્માને ચૈતન્ય ભગવાનનો સપ્રદાય અશ્રય અને સાત્ત્વન આપેના આગ્યો છે આમ છતાં સત્યની ખાતર મને ડહોવાની ક્રરજ પડે છે કે, જેટલા સપ્રદાયો શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના પાયાપર રચા-એલા છે તેમનામાં અફલુત ઉદારભાવ જોવામાં આવે છે કોઈપણ શકરમતવશથી વ્યક્તિ એમ નહિ કહી શકે કે ભરતખડમાં પ્રચલિત થએલા જુદા જુદા સપ્રદાયો વચ્ચે વાસ્તવિક મનભેદ છે આ પ્રમાણે જો કે તેમણે શુદ્ધિવાદમાં અમેનો સ્વી કર કર્યો હતો, પરંતુ શાંતિયધનની ખામતમાં તેઓ જૂની સકુચિત ભાવનાનો ત્યાગ કરી શક્યા ન હતા એથી જિત્તું વૈષ્ણવ આચાર્યો શાંતિભેદની ખામતમાં ધણી ઉદારતા ખતાવે છે તેઓ કોઈપણ જાતિના મનુષ્યને વૈષ્ણવ સપ્રદાયમાં દાખલ કરતા સ કોચાતા નથી આમ છતાં તેમના ધર્મતત્ત્વમાં પણ એક પ્રકારની વિલક્ષણ સકુચિત વૃત્તિ જોવામાં આવે છે

શકરાચાર્યમાં શુદ્ધિનો અફલુત વિકાસ અને રામાનુજમાં હૃદયની અફલુત ઉદારતા આપણા જોવામાં આવે છે હવે ભરતખડને શકરાચાર્યની અફલુત શુદ્ધિ અને રામાનુજની વિશાળ નિ સીમ ઉદારતાનું એકસામટું સમેજન જેમાં થએલું હોય, એવી એક વ્યક્તિની આ જમાનામાં જરૂર હતી હિંદુસ્તાનની પ્રજા એક એવા મહાપુરુષની રાહ જોતી હતી કે જે દરેક સપ્રદાયમાં એટ આત્મનું, એક ઈશ્વરની શકિતનું દર્શન કરે, જે પ્રાણીમાત્રમાં ઈશ્વરને વિદ્યમાન રહેલો અનુભવે, જેનું ઉદાર હૃદય ભગતખડનાં અને ભરતખડની બહારના દેશોના દરિદ્ર, દુર્બળ અને પતિત મનુષ્યોને માટે દ્રવીભૂત થાય, જેની વિશાળ શુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનના કૂટમાં કૂટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી શકે, જે ભરતખડના અને અન્ય પ્રજાઓના તમામ પરસ્પર વિરુદ્ધ સપ્રદાયોની એકતા, અને સત્યતા સિદ્ધ કરીને પોતાની સમન્વય કરવાની અફલુત શકિતવડે તીકણ શુદ્ધિનો વૈભવ, અને હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત સાર્વભૌમિક ધર્મનું દર્શન કરાવી શકે

ઉપર જણાવ્યા જેવા એક મહાપુરુષ ભરતખડમાં થોડાજ વર્ષ ઉપર જન્મ્યો

હતો અને અનેક વર્ષસુધી તેનાં ચરણ સમીપ બેસીને તેમનો ઉપદેશ સાંભળવાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો એવા મહાપુરુષના જન્મને માટે જ્યારે યોગ સમય આવ્યો, જ્યારે જનસમાજને તેની ખરેખરી જરૂર જણાઈ ત્યારે તેણે દર્શન આપ્યું આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે તેનો જન્મ અને તેના જીવનનું કાર્યક્ષેત્ર એક એવા નગરની પાસે હતું કે, જે નગરનો શિક્ષિત વર્ગ પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓથી ઉન્નત બની ગયો હતો, અને જે નગર હિંદુસ્તાનના ખીજા સ્થાનો કરતાં વિશેષપણે યૂરોપિયનશાહી બની ગયું હતું એ મહાપુરુષમા પુસ્તકીયા જ્ઞાન લેશમાત્ર પણ ન હતું જે મહા શુદ્ધિશાળી છતાં પોતાનું નામ પણ પૂરું લખી શકતા ન હતા અને તેમ છતાં પણ જેમના કથનને યુનિવર્સિટીના સર્વોત્તમ, તીક્ષ્ણતમ શુદ્ધિસંપન્ન ગ્રેન્ડમેટ્રો એકે અવાજે સ્વીકારતા હતા એ મહાપુરુષની મેધાશક્તિ આગળ આપણે બધા નાના બાળક જેવા છીએ તે એક વિલક્ષણપુરુષ હતા તેમનો દર્શિહાસ ધણો લાખો છે, તે કહેવા જેટલો અવકાશ પણ મને આ સમયે નથી, માત્ર આપણા ભરતખંડના સર્વ મહાપુરુષોના પૂર્ણપ્રકાશ સ્વરૂપ યુગાર્થ એ મહાત્મા *શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના નામનોજ ઉલેખ કરીને આજે હું વિરામ લેખશ એમના ઉપદેશ ચાલુ જમાનામાટે અત્યંત ઉપકારક છે એમ હું માનું છું. એ મહાપુરુષની અદ્વર પરમાત્માની વિભૂતિનો પ્રકાશ હતો એ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો એક ગરીબ બ્રાહ્મણનો પુત્ર કે જેનો જન્મ બગાળામા કોષ્ટક દૂરના અપ્રસિદ્ધ ગામકામા થયો હતો, તેને આજે યુરોપ અને અમેરિકાના હજારો શિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો દેવદુષ્ટ માનીને વદન કરે છે, અને હજી પણ તેના ઉપાસકોની સંખ્યા અનેકગણી વધતી જાય છે ઈશ્વરની ઇચ્છાનો ભેદ સમજવા કોણ સમર્થ છે? હે બધુઓ! જો તમે આ મહાપુરુષના જીવનમા ઈશ્વરના ઉદ્દેશ અને પ્રેરણાનું દર્શન ન કરી શકો, તો મારે કહેવું પડશે કે તમે અધ છો-જન્માધ છો કરી કોઈ વખત પ્રસંગ આવશે તો હું તેને વિષે તમને વિશેષ હકીકત કહીશ હાલ તો બ્યાખ્યાન સંપૂર્ણ કરતા પહેલાં એટલું જ જણાવું છું કે, જો હું મારા આખા જીવનમા એક પણ સત્ય પ્રકટ કરી શક્યો હોઉં તો તે સત્ય હું તેમની પાસેથી શીખ્યો છું, મારા બ્યાખ્યાનોમા જે કંઈ અમત્ય બ્રમાત્મક માનવજાતિને અનુપકારક બાબતો આવી ગઈ હોય તે સર્વ મારીજ છે અને તેને માટે સંપૂર્ણ રીતે હું જ જવાબદાર છું

* શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના અદ્વૈત ઉપદેશ અને કથામૃત આ સરથા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા છે

આપણું હાલનું કર્તવ્ય

(આ વ્યાખ્યાન સ્વામી વિવેકાનંદજીએ ટ્રિપ્લિકેન શહેરની સાહિત્યસભા સમક્ષ આપ્યું હતું સ્વામીજી અમેરિકા ગયા તે પહેલા આ સભાસદો સાથે તેમનું યોગબાણ થયું હતું તેમની સાથે સ્વામીજીએ જુદા જુદા અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી હતી એ ઉપરથી મદ્રાસના લોકો સ્વામીજીની અદ્ભુત શક્તિ જાણી શક્યા અને પરિણામે એ લોકોનાજ પ્રયાસથી ચિકાગોની ધર્મ મહાપરિષદમાં હિન્દુધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓને મોકલવામાં આવ્યા આ સર્વ સંજોગોને ધ્યાનમાં લેતા આ વ્યાખ્યાન વિશેષ મનન કરવાયોજ છે)

જગત જોમ જોમ પ્રગતિ કરતું જાય છે તેમ તેમ જીવનના મહાપ્રશ્નો વિશેષ ગભીર અને વિકટ થતા જાય છે છેક પ્રાચીનકાળમાં સમગ્ર જગતની એકતા અને અખડતાપૂર્વ વેદાંતનું મહાન સત્ય, જ્યારથી શોધી કહાડવામાં આવ્યું ત્યારથી ઉન્નતિનો મૂનમત્ર અને તેનું ખરેખરું તત્ત્વ જાહેર થઇ ચૂક્યા હતા આખા જગતને પોતાની સાથે લીધા વગર એક પરમાણુ પણ એકલુ આગળ વધી શકતું નથી આખા જગતને પોતાની જોડે ઉન્નતિના માર્ગમાં વાળ્યા વગર કોઇ પણ દિશામાં કોઇ પણ પ્રકારની ઉન્નતિ સાધી શકતીજ નથી, અને જીવનને લગતા કોઇ પણ મહાપ્રશ્નો નિર્ણય મર્યાદિત રીતે એકદમ પ્રબલ કે જાતિના હિત તરફ દૃષ્ટિ રાખીનેજ થઈ શકતો નથી, એ સત્ય હવે દિવસે દિવસે વધારે સ્પષ્ટપણે સમજાતું જાય છે પ્રત્યેક જાવના અથવા આકાશના વધારે ને વધારે ઉદાર અને પ્રશસ્ત થતા થતા આખરે સમગ્ર માનવજાતિના—અરે ! પ્રાણિમાત્રના—આખા જગતના હિત અને ઉન્નતિનો તેમાં સમાવેશ કરી શકાય એવા સાર્વભૌમિક કરવાની જરૂર છે આપણો દેશ પ્રાચીનકાળમાં શામાટે ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતો હતો અને હાલમાં કેટલાક શતકો થયા શા કારણથી તે સ્થાન ગુમાવી બેઠો છે, તેનું કારણ ઉપર કહેલા જગતના મહાનિયમવડે સમજાશે અનુસંધાન કરતાં જણાશે કે આપણી અવનતિ થવાના કારણમાં આપણી સંકુચિત દૃષ્ટિ અને કાર્યક્ષેત્રની સાકડી મર્યાદા, એ જો મુખ્ય છે

જગતમાં જે વિલક્ષણ પ્રબળો ઉત્પન્ન થઇ છે તે બેઠી ઉત્પત્તિ એક મૂળ પ્રજામાંથી થયેલી છતાં બેઠ જુદા જુદા દેશોમાં અને જુદા જુદા સંજોગોમાં વસવાથી તેમણે બેઠેએ જીવનના મહાપ્રશ્નો નિર્ણય જુદી જુદી રીતે કર્યો અનુષ્ઠ જીવનના તત્ત્વદર્શનને લગતા મહાપ્રશ્નોનો ઉત્તર મેળવવામાટે જે જે પ્રાચીન પ્રબળો મથન કરી રહી હતી, તેમાંની એક આપણી આર્યપ્રજા અને બીજી ગ્રીક-પ્રજા હતી હિમદલ્ડેપી સ્વેત સુકુટથી સોહામણો અને જાલ્ય દેખાતો હિમાલય

પર્વત જેની ઉત્તર દિશાએ આવેલો છે, જેની ખીણોમાં નિર્મળ જળથી ભરેલી અને સમુદ્ર જેવી વિશાળ નદીઓ વહે છે, જેના સનાતન અરપથો તે દેશના વતનીને જગતની સીમાનું ભાન કરાવે છે, એવા હિંદુસ્તાનમાં વસતી આર્યપ્રજાની દૃષ્ટિ સ્વાભાવિક રીતે અતર્ક્ય થઈ આર્યપ્રજા મૂળથીજ અતર્ક્ય તો હતીજ તેમાં ચારે દિશાએ ન્યા યુએ ત્યા નાના પ્રકારના બાવોદીપક દસ્યો આવેલાં હોવાથી, એ પ્રજાની સૂક્ષ્મભાવગ્રાહી શુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે બહાર ન જતાં અતરમાં વળી અને દેહની અંદર રહેલા દેહસ્થ સનાતન તત્ત્વનું શોધન કરવામાં રોકાઈ પોતાના મનનું પૃથક્કરણ કરવું એજ આર્યપ્રજાનો મુખ્ય વિષય થઈ પડ્યો.

આ બાળુએ ગ્રીકપ્રજા જગતના એક એવા પ્રદેશમાં જન્મે વસી કે જેના કુદરતી દસ્યોમાં ગાભીર્ય કરતા સૌન્દર્યનું તત્ત્વ વિશેષ હતું આર્કિપેલેગો સમુદ્રમાં આવેલા રણિયામણા ટાપુઓનો સમૂહ, ચારે દિશાએ પ્રકૃતિની સાદી પણ ગમણી રચના આવા સજોજોને લીધે ગ્રીકપ્રજાની શુદ્ધિ બહિર્મુખ બની, અને તેથી તે બાહ્ય જગતનું પૃથક્કરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ ગઈ આનું પરિણામ આપણે જોઈએ છીએ કે * ભરતખંડમાં નાના પ્રકારના પૃથક્કરણાત્મક વિજાનની રચના થઈ અને ગ્રીકપ્રજાએ એકીકરણાત્મક શાસ્ત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.

આર્યપ્રજાની શુદ્ધિ પોતાના વિશિષ્ટ વિષયમાં આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરતી ગઈ અને તેના શ્રમનું પરિણામ ધણજ અદ્ભુત નીવડ્યું હતું પણ ન્યાય-શાસ્ત્રના વિષયમાં હિંદુ પડિતોનું મગજ અદ્ભુત કામ કરે છે હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનો જે અસાધારણ મેધાશક્તિ ધરાવે છે તેવી શક્તિ જગતની ખીણ પ્રજાઓ ભાગ્યેજ ધરાવી શકશે આપણે જોઈએ છીએ કે શુદ્ધિની સ્પર્ધામાં હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાનની યુનિવર્સિટીઓમાં ધણીવાર દિગ્વિજય કરી આવે છે હિંદુપ્રજાના રચેલાં ન્યાયશાસ્ત્રની ગ્રીણુવટ અને સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણશક્તિ જોઈ ભલભલા યુરોપિયન પડિતોના મગજ ચક્રાંત જાય છે, પરંતુ મુસલમાનોએ ભરતખંડ ખિતી લીધેા ત્યાર પહેલાં આશરે એકાદ બે શતકથી ભારતીય પ્રજાનું પ્રજાખળ ક્ષાણુ થવા લાગ્યું હતું એ અરસામાં આપણા લોકો ઉપર કહ્યું તેમ માનસિક શક્તિનો અત્યંત દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા હતા આથી કરીને એ શક્તિની આપોઆપ અવનતિ થવા લાગી પરિણામ એ આવ્યું કે ભારતીય સંસ્કૃતિના

* મનુષ્યના મનમાં ચાલતા વ્યાપારનું પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ કરતા કરતા આર્યપ્રજાએ વેદાત અને ન્યાયશાસ્ત્ર ઉત્પન્ન કર્યા, અને મનુષ્યના બંધારણનું શોધન કરતા કરતા ‘તત્ત્વમસિ’ નો મહાન્ સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત કર્યો ગ્રીકપ્રજાએ બહારના જગતની સુદરતાનું અવલોકન કરીને શિલ્પશાસ્ત્ર, જે આખા જગતમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે, તેને પૂર્ણ કળાએ પહોંચાડ્યું ભારતીય પ્રજાની મોટી રતેહ વેદાત છે, ત્યારે ગ્રીકપ્રજાની મહાન્ રતેહ ત્યાની પાષાણનિમિત્ત ભવ્ય મૂર્તિઓ છે

એકેએક અંગ જેવા કે શિલ્પ, સંગીત, વિજ્ઞાન, એ તમામના પડતીના ચિન્હ જેવાવા લાગ્યા શિલ્પકળામાં અસલની ઉદાર લાવનારો અદૃશ્ય થઇ ગઇ લાવનાની ઉત્કૃષ્ટતા અને અગત્યની સમતા સચવાઇ નહિ બધા વિષયોમાં હૃદય-હાર અલકારને શોખ દાખલ થઇ ગયો સમસ્ત પ્રજાની ઉત્સર્ગ શક્તિને નાશ થયો સંગીતમાં પણ પ્રાચીન સરૂત સંગીતની હૃદયને ડોલાવી નાખે એવી ગભીરતા રહી નહિ અમલ પ્રત્યેક સૂર સ્વતંત્રપણે પોતપોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં રહીને અપૂર્વ સવાદમય એકતાનતા ઉત્પન્ન કરતો હતો તેજ શાસ્ત્રીય સંગીત બ્રહ્મ થઇ ગયું અને દરેક સૂરનું સ્વતંત્રપણું જ તુ રહ્યું આપણી આધુનિક ગાયનકળામાં અનેક સૂરને ખીચડા થઇ ગયો છે કેટલાક મિશ્રસૂરની કક્ષા નિયમ વગરની ગૂંથણી થઇ ગઇ છે આ આપણા સંગીતશાસ્ત્રની અધોગતિની નિશાનીઓ છે આપણી લાવનારો, આપણા આદર્શો, આપણું તે જમાનતું અને ત્યાર પછીના સમયનું સાહિત્ય વગેરે વિષયોનું પૃથક્કરણ કરીને જોઇશું, તો તેમાં પણ એનો એજ અહા-ગ્ના કૃત્રિમ અલકારોનો શોખ અને ઉત્સર્ગશક્તિનો પૂર્ણ અભાવ નજરે પડશે. આ પણી પ્રજાનું ખસ કાર્યક્ષેત્ર જે ધર્મ અને ધર્મ વિષયક તરવચ્ચન છે, તેમાં પણ બચકર અધોગતિ થએલી જણાશે જે પ્રજા આજે સેકડો વર્ષો થયાં કે હાથે પાણી પીતું જોઇએ કે જમણે હાથે પીવું જોઇએ, એ અત્યંત ગભીર (!) અને ઉપયોગી (!) સવા-લનો નિવેરો લાવવામાટે શાસ્ત્રાર્થ કરવામાંજ રોકાઇ રહી છે, તે પ્રજા પાસેથી બીજી શી આશા રાખી શકાય ? જે દેશના સર્વએક પડિતો સેકડો વર્ષો થયા સ્પર્શરૂપથીને અને પ્રાર્થાશ્રિતને નિર્ણય કરવામાંજ પોતાની છાદનો અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે, શું ખવાય અને શું ન ખવાય એનો નિર્ણય કરવામાટેજ તર્કયુક્તો મચાવી રહ્યા છે, તે પ્રજા અવનતિના નીચામાં નીચા પગથીએ પહોંચી જાય એમાં આશ્ચર્ય શું ? વેદાંતના ગભીર તરવચિત્તન, આખા જગતના તરવદર્શનમાં સર્વએક જનાતા ઈશ્વર અને આત્મા સગઈ મહાન, ઔજ્જવલ સિદ્ધિનો નષ્ટપ્રાય થઇ જઇને છે - અરણ્યમાં નિવાસ કરતા ગણ્યા ગાંઠ્યા સાધુસંન્યાસીઓના પાસેજ તે સચવત રહ્યા, અને બાકીનો આખો દેશ શું ખવાય અને શું ન ખવાય, કોને અડકાય અને કોને ન અડકાય એ મહત્ત્વના (!) પ્રશ્નોના નિરાકરણમાંજ વળુધાઇ ગયો ! મસલમાનોએ હિંદુસ્તાન જિતી લીધો તેથી પણ અલખત થોડો ધણો તો લાલ્સ થયોજ, કંઈક કે જગતની અધમમાં અધમ વ્યક્તિ પણ ઉચામાં ઉચા મનુષ્યને કાંઈ ને કાંઈ શીખવી શકે એમ છે આટલું છતાં પણ મુમુક્ષુમાન વિજેતાઓ આપણી પ્રજામાં ચેતનનો સચાર કરી શક્યા ન હતા

ત્યાર પછી આપણા સારા કે માદા નશીબે જેમાં અગ્રેજ અમલની શરૂઆત થઇ અલખત, વિદેશી પ્રજાનો વિજય કોઇ પણ પ્રજા ચાહતી નથી, કેમકે તે સર્વાંશે

શુભફળદાયક હોયો નથી આમ છતાં ગમે તેવા અશુભ ખનાવોમાથી પણ કોઈ કોઈવાર શુભ પરિણામ નીકળી આવે છે અગ્રેજ પ્રજાએ ભરતખંડ જિત્યો, તેમાથી એક મહત્વનું શુભ ફળ નીપળ્યું કે ઇંગ્લંડ અને આખો યુરોપખંડ પોતાની સંસ્કૃતિને માટે ગ્રીસરેશનો ખસી છે યુરોપિયન પ્રજાઓના તમામ આદર્શી ગ્રીક સંસ્કૃતિના માત્ર પ્રતિધ્વનિ છે ત્યાંના દરેક ઘરમાં, ગૃહશુગારના સાહિત્યમા પણ ગ્રીકસંસ્કૃતિની છાપ સ્પષ્ટપણે જોવામા આવે છે એ ગ્રીકસંસ્કૃતિ અને પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનું જે શુભ મિલન ભરતખંડની ભૂમિ ઉપર હાલ થવા પામ્યું છે, તે અગ્રેજ અમલનું એક શુભ પરિણામ છે આ પ્રમાણે ધીરે ધીરે કોલાહલ ક્યાં વગર ભારતીય પ્રજામા પરિવર્તન થવાનો યુગ મડાયો છે, અને આપણે ચારે પાલુએ જે ઉદાર, ચેતનપ્રદ પ્રવૃત્તિઓના આદાલત આપ્તા દેશમાં ફરી વળતાં જોઈએ છીએ, તે એ કિલ્લ સંસ્કૃતિના આદર્શોના સંમેલનનુંજ પરિણામ છે. આપણી માનવજીવનવિષેની ભાવનાઓ દિવસે દિવસે વધારે ઉદાર અને પ્રગટ થવા લાગી છે આપણે ઉદારતા, સહનિયતા અને સહાનુભૂતિથી માનવજીવનના મહા પ્રશ્નો તરફ નજર કરતા શીખ્યા છીએ જે કે આ નવા યુગના આરંભમા આપણે એક પ્રકારના જમમાં પડ્યા હતા, અને આપણા આદર્શોને કેટલેક અંશે સંક્રમિત કરવા તરફ વલણ ખતાવ્યું હતું, તોપણ હમણા હમણાં આપણે આપણી બૂલ જોઈ શક્યા છીએ, અને હવે સ્વીકારવા માડ્યા છીએ કે જે વિશાળ ભાવનાઓ અને સહનિયતાભરેલા ઉદાર વિચારો દેશમાં ધમે ફેલાવા લાગ્યા છે, તે આપણાંજ પ્રાચીનશાઓના ઉપદેશના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપ છે. આપણા શાણા પૂર્વજોએ છેક પ્રાચીનકાળમાં જે સત્યો શોધી કહાડ્યા હતાં, તેજ સત્યોને જે ધરાપર વ્યવહારમાં ઉતારવામાં આવે તો આપણે ઉદાર અને મોટા મનના થવા વગર રહીએજ નહિ સાકડી ગલીમાથી બહાર આવીને સર્વ પ્રજાઓના આદર્શ સાથે હાથ મેળવવો તથા એક બીજાના વિચાર અને ભાવનાઓની આપ લે કરીને વિશેષ ઉદાર થવું, અને અતે સાર્વભામિક ભાવ ધારણ કરવો, એજ આપણા તમામ શાસ્ત્રના ઉપદેશો. મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, પણ આપણે એ ઉપદેશથી વિમુખ થતા આવ્યા, આપણા સાકડા વિચારોને વધારે ને વધારે સાકડા કરતા ગયા અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, આપણું જીવન નિર્માલ્ય અને શુષ્ક થઈ ગયું.

આપણી ઉત્તરિના માર્ગમા થોડાક અતરાય છે તેમા સૌથી મુખ્ય અતરાય 'આપણે સર્વ પ્રજાઓમા શ્રેષ્ઠ છીએ' એવું આપણું મિથ્યાભિમાન છે ભરતખંડ પ્રતિ મારા અત કંઈમાં સાચો પ્રેમ છે, સ્વદેશના કલ્યાણ માટે શ્રમ લેવાને હું સદાએ તત્પર છું, હિંદુ માતા પ્રત્યે હું અત્યંત ભક્તભાવ રાખું છું, આપણા પૂર્વજોમા મને પુષ્કળ શ્રદ્ધા અને સન્માન છે, તોપણ દુનિયાની અન્ય પ્રજાઓ પાસેથી આપણે હજી ઘણું શીખવાનું છે,

ભાવનાનો હું કદિપણ ત્યાગ કરી શકતો નથી. આપણે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવામાટે તમામ પ્રજાઓના ચરણમા નમ્રતાપૂર્વક બેસવું જોઈએ. સર્વ પ્રજાઓ આપણને કાંઈ ને કાંઈ નવું શીખવી શકે એમ છે, એ વાતનું તમે કદિપણ વિસ્મરણ કરતા નહિ. આપણાં શ્રેષ્ઠ સ્મૃતિ-કાર મનુભગવાન કહે છે કે —

“શ્રદ્ધાવાનો શુભાં વિદ્યામાદવીતાઘરાદપિ ।

અંત્યાદપિ પરો ધર્મઃ ક્ષીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥

“શ્રદ્ધાવાનુ થઇને નીચ જાતિ પાસેથી પણ હિતકર વિદ્યા ગ્રહણ કરવી, ચંદ્ર પાસેથી પણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ શીખી લેવો વગેરે ” જે આમજ છે તો આપણે મનુભગવાનના સાચા યુગે તરીકે તેમની આરાતુ જરૂર પાલન કરવું જોઈએ, જે કોઈ વ્યક્તિ આપણને કાંઈ નવું શીખવી શકે એમ હોય તેની પાસેથી ઐહિક અથવા પારમાર્થિક વિષયનું શિક્ષણ લેવાને હમેશાં તૈયાર રહેવું જોઈએ.

વળી આ વાતનું પણ વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ કે આપણે પણ જગતને કાંઈકે શીખવવાને બધાંબધા છીએ. ઇતર દેશો સાથે આપણે કાંઈ જાતનો સંબંધ રાખવાની જરૂર નથી, એવી સંકુચિત ભાવનાનો ત્યાગ કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. આપણે જૂનકાળમાં એકવાર એવા સંકુચિત વિચારને સેવ્યો હતો, અને તેની સખત શિક્ષા તરીકે આપણે લગભગ એક હજાર વર્ષ થયાં ગુલામગિરીમાં સડીએ છીએ. આપણે બીજી પ્રજાઓની સાથે આપણી તુલના કરવામાટે નિદેશ ગયા નહિ, આપણે જગતના પ્રવાહની ગતિને ધ્યાનમાં રાખીને વર્તતા શીખ્યા નહિ, એજ ભરતખંડની પ્રજાની યુદ્ધિમાં પેટેલા સડવું સુખ્ય કારણ છે. આપણી એ ભૂક્ષને માટે કુદરતે આપણને સખત શિક્ષા કરેલી છે, રખેને એવી ભૂમ આપણે બીજા-વાર કરીએ ! હિંદુઓને પરદેશ જવાની જરૂર નથી એ વિચાર છોડકરવાદી અને અહંકારભરેલો છે. એવા અભિપ્રાયોને તમારા પગ તળે છૂદી નાખો. તમે જેમ જેમ હિંદુસ્તાનમાંથી બહાર નીકળીને અન્ય પ્રજાઓમાં ભ્રમણ કરશો તેમ તેમ તમે તમારૂં પોતાનું અને તમારા દેશનું કલ્યાણ સાધી શકશો. જે એવું વર્તન તમે સેકડો વર્ષ અગાઉ રાખ્યું હોત તો તમારી આવી દુર્દશા ન થઇ હોત, અને તમારો દેશ પરત્વે નજ બન્યો હોત. ચેતનનું મોટામાં મોટું સ્પષ્ટ ચિન્હ વિસ્તાર છે. જે તમારે જીવના રહેવું હોય તો તમારા જીવનને વિસ્તાર કરો, તમારા છીછરા ફૂવા-માંથી, તમારી સાંકડી ગલીમાંથી બહાર નીકળો. જે પળે તમારો વિસ્તર બધ થશે તેજ પળે તમ રૂપ્યુ થયું સમજજો. સાવધાન થાઓ ! વિપત્તિ તમારી નજર આગળ છે. હું યુરોપ અને અમેરિકા જઇ આવ્યો તેનો તમે સહૃદયભાવે ઉલ્લેખ કર્યો છે. મારે ત્યાં જવાનું થયું, એ વિસ્તૃતિની અર્થાત્ પ્રજાજીવનની ફરીથી થતી ચેતનાવસ્થાની પહેલી નિશાની છે. એ નવજીવનની અસર આપણી પ્રજાના થરેથરમાં પહોંચવા લાગી છે અને

તેનાજ બળવડે હું દૂરના દેશો માં નિશ્ચિત થયો અને હજી બીજા હજારો થશે હું જે કંઈ છું તે ધ્યાનથી સાંભળજો જે આ પ્રજાનું અસ્તિત્વ ટકી રહેવાનું હશે તો હું કંઈ છું તે પ્રમાણે જરૂર થવાનું જ. આ વિસ્તૃતિ આપણી પ્રજાના નવજીવનનું સૌથી મુખ્ય લક્ષણ છે અને માનવજાતિના સમગ્ર જ્ઞાનભંડારમાં આપણે જે હિસ્સો અપવાનો છે, સમગ્ર જગતનું જીવનતિ મંદિર ચણવામાં આપણે જે સહાય આપવાની છે, તે પણ એ વિસ્તૃતિની સાથે અન્ય દેશોમાં જવા પામશે.

આ બનાવ કંઈ તદ્દન નવીનજ નથી તમારામાના જેઓ એમ માનતા હશે કે ભરતખંડની પ્રજા તો અનાદિકાળથી પોતાના દેશની હદમાજ ભરાઈ બેઠી છે, તેઓ મોટી ભૂદ્ધ કરે છે તેમણે પોતાનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો નથી, તેમણે પોતાનો પ્રજાસભ્યો ઇતિહાસ કદિ વાંચ્યો નથી. જે કોઈ પણ પ્રજાને પોતાનું અસ્તિત્વ સાચવી રાખવું હોય તો તેણે જગતને કાંઈક અપવુ જ જોઈશે પ્રાણનું સ્વાર્ષણ કરશે તોજ પ્રાણનું રક્ષણ કરી શકશે. જે તમે કાંઈ પ્રાપ્ત કરો તો તેના બદલામાં તમારે મરવને કંઈને કાંઈ આપવું જ જોઈએ આટલા હજારો વર્ષ થયાં આપણે હજી ટકી રહ્યા છીએ એ વાતની ના પાડી શકાય એમ છેજ નહિ. શા કારણથી આપણે હજી પૃથ્વીપર જીવતા છીએ એ પ્રશ્નનો યથાર્થ ઉત્તર મેળવવો હોય, તો મૂર્ખ માણસો ગમે તેમ કહે, પણ એટલું કમ્પૂર્ણ કરવું જ પડશે કે આપણે પરા-પૂર્વથી જગતને કાંઈ ને કંઈ આપતાજ આવ્યા છીએ.

ભરતખંડે જગતને જે અર્પણ કર્યું છે તે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રજા અને આધ્યાત્મિક જીવનની ભાવના છે ધર્મનો પ્રચાર કરવામાટે, ધર્મપ્રચારનો માર્ગ મોકળો કરવામાટે સૈન્યની જરૂર હોતી નથી પ્રજા અને તત્ત્વજ્ઞાન મનુષ્યરક્તના પ્રવાહ ઉપર ચઢતે વહેતા નથી, રુધિરથી ખરડાયલાં શમના ઢમલાઓ ઉપર ચઢતે કુચ કરતાં નથી, ભુદ્ધમ અને ત્રાસ વર્તાવીને આગળ વધતા નથી, પણ શાંતિ અને પ્રેમની પાંખ ઉપર આરૂઢ થઈને શાંતભાવે બધા જગતું હોય ત્યાં જાય છે હમેશા એ પ્રમાણેજ બનતું આવ્યું છે એટલું તો રપજ જણાઈ આવે છે કે ભરતખંડની પ્રજાએ અલમત જગતને કાંઈ ને કાંઈ અર્પણ તો કર્યું છેજ લડનમાં મને એક યુવાન અંગ્રેજ સ્ત્રીએ સવાલ પૂછ્યો હતો કે, 'તમે હિન્દુઓએ શું કર્યું છે?' તમે કોઈ પણ પ્રજા ઉપર જ્ય મેળવ્યો નથી 'અંગ્રેજ લોકોનો સ્વભાવ જોતા-એક વીર, સાહસિક, ક્ષાત્ર ગુણગાળી અંગ્રેજ અહિક્ષાનું આ કથન સત્ય છે તેમના વિચાર પ્રમાણે એક પ્રજા બીજી પ્રજાને જીતી લે તેમાજ તેનું ગૌરવ સમાયલું છે. તેમના દરિયિન્દુથી તેમની એવી માન્યતા કદાચ સાચી હશે, પરંતુ આપણા દરિયિન્દુથી જોતા તો તે તદ્દન વિપરીતજ છે બ્યારેક મારા મનને પૂછું છું કે ભરતખંડની શ્રેષ્ઠતાનું કારણ શું છે, તો મને એકજ ઉત્તર મળે છે કે 'આપણે કોઈ પણ પ્રજાને શત્રુદ્ધમાં પરાજિત કરી નથી એજ છે.'

એમજ આપણુ ગૌરવ સમાયલુ છે ' આપણા ધર્મ બીજાઓનો પરાજય કરવાને તૈયાર થનો નથી ' એવા ઉદ્ગાર તમે ઘણીવાર સાંભળતા હશે. હું અત્યંત ખેદ સાથે જણાવુ છું કે, જે માણસો પાસેથી આપણે વધારે ઉદ્ગાર વિચારની આશા રાખીએ છીએ, તેમને મોઝેથી પણ એવાજ ઉદ્ગાર મારા સાંભળવામા આવ્યા છે મને તો એમજ મમળાય છે કે આપણા ધર્મ અન્ય ધર્મો કરતા સત્યની વધારે નજ દીક હોવાનું કારણ એજ છે કે, આપણા ધર્મ પરધર્મ ઉપર વિજય મેળવવામાટે કંદિ પણ તત્પર થયો નથી. આપણા ધર્મ કંદિ પણ મનુષ્યના લોહીની નદીઓ વહેવડાવી નથી, તે હમેશા આશીર્વાચન અને શાંતિમંત્રનોજ ઉચ્ચાર કરતો આવ્યો છે સર્વ ધર્મના અનુયાયીઓની સાથે તે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિપૂર્વક હસ્તમિલન કરતો આવ્યો છે પરમસહિષ્ણુતા અને સહાનુભૂતિની ભાવનાને માત્ર આપણાજ દેશમા વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવામા આવ્યું છે બીજા દેશોમા એ ભાવના માત્ર મોઝે બોલવામા અને શાસ્ત્રના થોથામાજ બાધી રાખવામા આવી છે. આ એકલોજ દેશ છે કે જ્યાં હિન્દુઓ મુસલમાનોમાટે મરિજદો અને * ખ્રિસ્તીઓમાટે દેવળો બાધે છે તો હે બધુઓ ! તમે સારી પેઠે સમજી શક્યા હશે કે આપણે આપણા આદર્શો જગતને અનેકવાર પહોચાડ્યા છે, પણ તે લેશ માત્ર પણ કોલાહલ મચાવ્યા વગર, શાંતિથી અને ગુપ્તપણેજ ભરતખંડની પ્રજાની એજ કાર્યપદ્ધતિ છે ભારતીય તત્ત્વચિંતનનું મુખ્ય લક્ષણજ શાંતિ અને નિરભિમાનપણું છે એ શાંતિની પાછળ જે પ્રયત્ન શક્તિ કામ કરી રહી છે તેને કોઇપણ બળવાચક નામ લાગુ પાડી શકાતું નથી એજ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની નિ શબ્દ છતાં અતિ આકર્ષકશક્તિ છે જ્યારે કોઇપણ વિદેશી વ્યક્તિ આપણા દેશના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા તત્પર થાય છે, ત્યારે શરૂઆતમા તો તેને અત્યંત કટાણો ઉપજે છે, કારણ કે આપણા સાહિત્યમા યુરોપિયન સાહિત્યની માફક દિલને ઉશ્કેરે એવી વસ્તુસ કલના અને તીવ્ર ગતિ નથી યુરોપના કરુણુસપ્રધાન નાટકોની સાથે આપણા દેશના કરુણુસપ્રધાન નાટકોની તુલના કરી જુઓ પાશ્ચાત્ય નાટકો લાગણી ઉશ્કેરે એવા પ્રસંગોથી ભરપૂર છે તે ક્ષણભર આપણા હૃદયમા ભાવતું ઉદ્દીપન કરે છે, પણ વાચન પૂરું થયા પછી તરતજ તેનો પ્રત્યાધાન થવા માટે છે અને થયેલી તમામ અસર આપણા મગજમ થી ઉડી જાય છે, જ્યારે ભરતખંડના કરુણુસપ્રધાન નાટકો મેસ્મેરિઝમની માફક ધીરે ધીરે, નિ સ્તબ્ધપણે, હૃદયમા ખળ-ભળાટ મચાવ્યા વગર શાંતપણે ઉડી અમર કરે છે, અને એકવાર તેમને વાચવાનો આરંભ કર્યો કે તેની પ્રમળ અસર વાચનાર ઉપર થવા માટે છે, અને પછી વાચનાર તે અસરમથી

* વિલાયતમા કેથોલિક લોકો પ્રોટેસ્ટન્ટ મતના પ્રચારના અર્થમા એક પાછપણુ આપવાની ના પાડે છે, ત્યારે હિન્દુસ્તાનની સરકારી તીબેરીમાથી ખ્રિસ્તીધર્મ શિખવતી શાળાઓને માટે ત્રાટ અને ખ્રિસ્તી બિશપોના ભારે પગાર પણ અપાય છે !

છૂટી શકે તો નથી આપણા સાહિત્યના રસની વાચનારને જીવનપર્યંત લગતી લાગી જાય છે જેમણે આપણા દેશના સાહિત્યને હૃદયમાં લેવાની હિમન યક્ષાની છે, તેમણે આ મોહનીનું બળ અનુભવ્યું છે અને તેની સાથે જિંદગીસુધી પ્રેમબંધનમાં બાંધે ગયા છે

જેમ કાકળનું દીપ્ત નિરખદમાવે, અદૃશ્ય રીતે અને લેશ માત્ર પણ અવાજ કર્યો વગર સુદર ગુલાબના પુષ્પની કિન્નરે વિકસિત કરે છે, તેમ આખા જગતના તત્ત્વદર્શનના સમૂહ ઉપર ભાગનીય તત્ત્વદર્શને ગુપ્ત અને રચયી અસર કરેલી છે શાત, અસાતભાવે પણ પોતાના અન્ય બળવડે તેણે સમગ્ર જગતના વિચારસમૂહમાં મહાન પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે આ મહાન ફેરફાર તેણે ક્યારે અને શી રીતે કર્યો, તેની થોડાંતજ ખબર છે મારી સાથે વાતચીતના પ્રસંગમાં મને કોઈએ એકવાર કહ્યું હતું કે 'હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથકારનું નામ શૌકી કહાડતા કેટલી મહેનત પડે છે ?' આ સાંભળીને મેં જવાબ આપ્યો કે 'એજ શુદ્ધ ભારતીય ભાવના છે ' ભરતખંડના પ્રાચીન વિદ્વાનો હાલના વિદ્વાનોના જેવા ન હતા, તેઓ ખીજા ગ્રંથકારોના નેત્રુ દ્વારા વિચારો ચોરી લઇને તેમાં પોતાના દત્ત દ્વારા વિચારો ઉમેરી નવું સ્વનત્ર પુસ્તક રચવાનો દાવો કરતા ન હતા, અને પ્રસ્તાવનામાં પોતાના વાચકોને જાહેર કરવા ન હતા કે 'આ વિચારો અમારા પોતાના છે અને તેમને માટે અમે એકલા જ જવાબદાર છીએ'

જે મહાન ઋષિગણો અને તત્ત્વચિંતકો માનવજાતિના હૃદયપટ ઉપર તત્ત્વદર્શનની છાપ પાડી ગયા છે, તેઓ પોતાના ગ્રંથને અથવા વિચારોને જગત સમક્ષ પરીનેજ સતોષ પામ્યા હતા ગ્રંથ માથે નામ નેડવામાં પછી તેઓ નારાજ હતા તેઓ જનમમાંજ ને પોતાના જ્ઞાનરાશિનો ઉપહાર આપીને અપ્રસિદ્ધ પણે જગતમાંથી ચાલ્યા ગયા છે આપણા દર્શનકારોના તથા પુરાણોના પ્રણેતાઓના પૂરા ન મની કોને ખબર છે ? એ ગ્રંથો વ્યાસ અથવા કપિલ વગેરેની કૃતિ હશે એટલું જ માત્ર આપણે જાણીએ છીએ. એ મહર્ષિઓ શ્રીકૃષ્ણના સાચા પુત્રો હતા તેમણે ગીતાના કર્મફલના ત્યાગનો ઉપદેશ ચચાર્થ રીતે પાળ્યો છે 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન' એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો આદેશ તેમણે પોતાના જીવનમાં પ્રેરપ્રેર ઉતાર્યો હતો.

ગૃહસ્થો ! ભરતખંડે એ પ્રમાણે આખા જગતને પોતાનો શુભ સંદેશો પહોંચાડ્યો છે આવાં કાર્યો સફલ થવાને માટે એક ખાસ અનુકૂળતાની જરૂર હોય છે કોઈપણ નિર્માણ કરેલા વ્યાપારના માર્ગ વગર વ્યાપારના પદાર્થો એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જઈ શકતા નથી એક પ્રજાની ભાવનાઓ પણ એવા કોઈ નિર્મિત રાજમાર્ગ વગર એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જઈ શકતી નથી એક પ્રજાના વિચારો બીજા પ્રજાને પહોંચાડવામાં વિચારના વ્યાપારમાર્ગની પણ આવશ્યકતા હોય છે જ્યારે જ્યારે જગતના ઇતિહાસમાં કોઈ પરાક્રમશાળી પ્રજા ઉત્પન્ન થઇને જગતની જુદી જુદી પ્રજાઓને એક સાંકળથી જોડી દે છે,

ત્યારે એ રસ્તે થઇને ભારતીય તત્ત્વચિંતનો પ્રવાહ વહવા માડે છે, અને પ્રત્યેક પ્રજાની નાડીએ નાડીમા સચરી જાય છે. બૌદ્ધધર્મના ઉદય પહેલાના જમાનામા પણ ભરતખંડનું તત્ત્વજ્ઞાન આખા જગતમા ફરી વળ્યું હતું, એવાં પ્રમણુ દિવસે દિવસે વધારે તે વધારે મળતા જાય છે. વેદાંતધર્મ બૌદ્ધધર્મના ઉદય પહેલા ચીન, ધરાન અને ગ્રીસની નજીકના દ્વીપસમૂહમા પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો. ખ્રીજવાર જ્યારે ગ્રીસ દેશની મહાન શક્તિએ પૂર્વની દુનિયાના જુદા જુદા દેશોને સચક્રન કરી દાધા, ત્યારે પણ ભરતખંડના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ વહેતો થયો, અને ખ્રિસ્તીધર્મ જે પોને ઉત્પન્ન કરેલી સરકૃતિનો ગર્વ રાખે છે, તેની અંદર ભરતખંડના વિચારોના છૂટા છવાયા તત્ત્વોના સંગ્રહ ઉપરાંત ખીજી કશું નવીન નથી આપણે તે મહાન આચંધર્મના અનુયાયી છીએ, કે બૌદ્ધધર્મ પણ પોતાનાં સઘળા મહત્ત્વ છતાં જે ધર્મના વિદ્રોહી સતાનરૂપ છે, અને ખ્રિસ્તીધર્મ પણ જે ધર્મની એક ટગધડા વગરની નકલરૂપ છે. વળી પાછું ત્રીજવાર પણ કાળચક્ર ફર્યું છે, ફરીથી પાછો તેવાજ સમય ઉપરિચિત થયો છે. ઇંગ્લેન્ડની અગ્રય શક્તિવંદે જગતના જુદા જુદા દેશો ફરીથી સઘાયા છે. રોમન લોકોએ રમેલા વ્યાપારમાર્ગની મફક ઇંગ્લેન્ડના વ્યાપાર-માર્ગ કેવળ જમીન ઉપરનાજ નથી, પરંતુ એક સમુદ્રથી ખીજ સમુદ્ર સુધી પથરાઈ ગયા છે. જગતનો દરેક વિભાગ એક ખીજ સાથે સકળાઈ ગયો છે અને વિગળી એક નવાજ પ્રકારના ફાંતનું કાર્ય અદ્ભુત રીતે બજાવવા લાગી છે. આવા અનુકૂળ પ્રસંગોની મદદ મળતાં ઉઘેલો ભરતખંડ પુનઃ જાગૃત થયો છે અને જગતની ઉન્નતિ અને સરકૃતિના લાડારમાં પોતાનો હિસ્સો આપવાને તૈયાર થયો છે. એનાજ પરિણામે, ખુદ કુદગતેજ પોતાનું બળ વાપરીને મને ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં ધર્મનો પ્રચાર કરવાને મોકલી દાધો. આપણે દરેક જણે આરાવત થવું જોઈએ કે હવે આપણી રક્તિ બતાવવાનો સમય ફરીને આવી પહોંચ્યો છે. અધી બાળુએ શુભ ચિન્હો નજરે પડે છે. હવે ભરતખંડના તત્ત્વજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક ભાવનાઓને માટે જગતમા દિગ્વિજય કરવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે. માનવ-જીવનને લગતો જે મહા પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ રજી થયો છે તે હવે દિવસે દિવસે વધારે પ્રશસ્ત બનતો જાય છે. આપણે આપણા દેશમા જાતિ લાવતોજ ખેસી રહેવાનું નથી એ તો સાધારણ બાળક છે. હું ધ્યેયજ કલ્પનાપ્રિય મનુષ્ય છું. હું એવી આશા રાખું છું કે હિન્દુ પ્રજા આખા જગતમા વિજય કરશે, આખા જગતના ધર્મરાજ્યમા તે દિગ્વિજય કરશે. એવું ચિત્ર મારી કલ્પનામા ખડું થાય છે.

જગતમા અનેકનેક દિગ્વિજયી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. આપણે પણ સર્વાંશે મહાન વિજયી પ્રજા છીએ. આપણા દિગ્વિજયની કથા ભારત સમ્રાટ અશોકે ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાના દિગ્વિજયરૂપે વર્ણવી છે. ફરીથી આપણે દેશ જગતને પ્રિતી લે એ મારા જીવનનું એક મહાન સ્વપ્ન છે. હું આશા રાખું છું કે જેકોઈ આજનું મારું વ્યાખ્યાન સાંભળે છે, તેમનો દરેક દરેક જણ આવાજ પ્રકારની કલ્પના જાગૃત કરશે અને બ્યાસુધી એ કલ્પ-

નાસ્ટ્રિ વ્યાવહારિક રૂપમા પરિણુ મ ન પામે ત્યાસુધી જ પીને બેસશે નહિ. લોકો તમને શિખામણુ દેવા તૈયાર થશે કે પહેલા તમે તમારૂં પોતાનું ધર મ લાગો અને પછીજ અન્ય પ્રજાઓને જિતવા જાઓ, પણ હું તમને સ્પષ્ટ ભાષામાં કહું છું કે તમે ખીજાઓને માટે પરિશ્રમ ઉઠાવશો તોજ તમારૂં કાર્ય સર્વોત્તમ થયું ગણાશે જો તમે અન્ય પ્રજાઓનું કાર્ય કરશો, સમુદ્રના પાર જઈને વિદેશી ભાષાઓદ્વારા તમારા તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરશો, તોજ તમે તમારૂં પોતાનું કાર્ય પણ સર્વોત્તમ રીતે બજાવી શકશો આજની સભાથી પણ એજ વાત સાબિત થાય છે કે, આપણા તત્ત્વજ્ઞ નનો અન્ય પ્રજાઓમાં પ્રચાર કરવાનો માત્ર પ્રયત્ન કર્યાથી પણ આપણા દેશનું કાય કટલું સરળ થઇ જાય છે જો મેં મારૂં કાર્યક્ષેત્ર ભરતખડમાજ બાધી રાખ્યું હોત તો મારા ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા બવાથી જે અસર આ દેશમા થએલી છે, તેના એથા ભાગની પણ ન થઇ હોત આજ આપણો આદર્શ હોવો જોઇએ અને દરેક બંધુ તે ગ્રહણ કરવા તૈયાર થવું જોઇએ ભરતખડ આખા જગતને જિતી લે, એ આદર્શમા જરા પણ ન્યૂનતા કરવાની નથી એ મહેચ્છામાટે આપણે બધાએ તૈયાર થવું જોઇએ, તેને માટે પ્રાણાન્તસુધી અવિરત પરિશ્રમ ઉઠાવવો જોઇએ ભલે, પરદેશી પ્રજાઓ અત્ર આવીને પોતાના સૈન્યવડે આખા ભરતખડને વ્યાપ્ત કરી દે તેની કાંઈ ચિન્તા નહિ. ભારતના સત્તાનો ! જગત થાઓ ! તમારો દિગ્વિજય ખીજાજ પ્રકારના રણક્ષેત્રમા છે તમારી આધ્યાત્મિકતાવડે જગતના દેશે દેશ જિતી વળો તિરસ્કારવડે તિરસ્કારનો પરાભવ નહિ ધાય પણ પ્રેમવડેજ વૈરનો પરાજય કરી શકાશે, એ મહાનુ સત્ય આપણાજ દેશમાથી સૌથી પહેલીવાર રિધોષિત થએલું છે. જડવાદ અને તેની સાથે આવનારા અનેક દુખોનો જડવાદવડે નિસ્તાર નહિ થાય જ્યારે એક પ્રજાનું સૈન્ય ખીજી પ્રજાના સૈન્યને પોતાના બાહુબળવડે પરાજિત કરવાનો યત્ન કરે છે, સારે માનવજાતિ કેવળ ફાડી ખાનારા પશુની અવસ્થાએજ ઉતરી જાય છે, અને તે જાતિમાં ધીમે ધીમે નરપશુઓની સખ્યા વધતી જાય છે આપણી આધ્યાત્મિકતા જરૂર પશ્ચિમના દેશોને જિતી લેશે ધીમે ધીમે હવે તેઓ પણ સમજવા લાગ્યા છે કે તેમની પ્રજાના અસ્તિત્વમાટે તેમને આધ્યાત્મિક ભાવનાઓની ધણીજ જરૂર છે આધ્યાત્મિકતાના પ્રવાહની તેઓ રાહ જોઇ રહ્યા છે માત્ર અન્ય દેશોમાં જઈને ઝડપિતનિઓએ સચિત કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનના સદેશ પહોંચાડવાને તૈયાર હોય, એવા વીર પુરુષોનોજ ટોડો છે ! આ કલ્યાણકારક સંજોગ જગતને ખુણે ખુણે જઈને પહોંચાડવાને માટે દરેક પ્રકારના સ્વાર્થનું અસિદ્ધાન આપનારા પુરુષોજ ક્યાં છે ! સસના પ્રચારના કાર્યમા સહાયબૂત થવાને વીર હૃદયના પુરુષોનીજ જરૂર છે પરદેશમા જઈને વેદાતના મહાનુ સંતોનો પ્રચાર કરે એવા મહાનુભાવ કર્મવીરોનીજ આવશ્યકતા છે જગતને આ વિષયનીજ અત્યારે અત્યંત જરૂર છે, તેના વગર જગત રિનાશ તરફ ધસ્યું જાય છે આખું પાશ્ચાત્ય જગત એક એવા જ્વાલામુખીના શિખર ઉપર એડેલું છે કે, તે મોટા ધડાકાની સાથે

આવૃત્તિ જાલે ફાટી જાય અને એ પ્રજાઓના ચૂરચૂરા થઇ જાય - તેઓ આખા જગતને શોધી વળેલ છે, પણ શા નિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય તેમને હાથ લાગ્યો નથી એમણે વિશ્વાસ અને વૈભવનો પાલો હસ ફસાવીને પીધો છે, પણ તેથી તેમને તૃપ્તિ થઇ નથી ભારતીય આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં છેક ઉડાણ સુધી લઇ જવાનો આજે સમય આવી પડ્યો છે તેટલામાટે હું મદ્રાસવાસી યુવકો 'મારા શબ્દો મરાખર સ્મરણમાં ગણવાને ભાગ મોકીને કહું છું આપણે પરદેશ જવું જ પડશે, આપણી આધ્યાત્મિકતા અને નત્વદર્શનરૂપી રાસ્ટ્રોવરોજ આપણે આખા જગતને જિતી લેવું પડશે એ મિત્રાય બીજો માર્ગજ નથી જો આપણે આ આધ્યાત્મિક સત્રામમાં જોડાવા તૈયાર નહિ થઇશું તો આપણા નિનાશ - રૂર થવાનો જો આપણે આપણા પ્રજાજીવનને પુનઃ સનેજ કરવું હોય જો તેને જીવત અને અપવાન રાખવું હોય તો તેને માટે એકજ ઉપાય છે કે, આપણા આધ્યાત્મિક નત્વદર્શનરૂપે આખા જગતને જિતી લેવું

બીજા બાજુએ જોના આપણે એ બાબતનું પણ વિસ્મરણ ન કરવું જોઇએ કે જ્યારે હું આપણી આધ્યાત્મિક ભાવનાઆવડે જગતને જિતવાની વાત તમને કહું છું, ત્યારે હું માત્ર આપણી આધ્યાત્મિકતા એટલે કે આપણા જીવનપ્રદ તત્ત્વજ્ઞાનનોજ પ્રચાર કરવાનું કહું છું મૈદાનાં સૈકા થયા આપણે હમરો પ્રકારના જે કુસસ્કાર અને વહેમોને આપણા હૃદયમાં સ્થાન આપતા આવ્યા છીએ, તે ઝેરી કચરાનો પ્રચાર કરવાનું નથીજ કહેતો એ ઝેરી છોડવાએને તો આપણા દેશમાથી પણ નિર્મૂળ કરી નાખવાના છે કે જેથી કરીને તેના હમેશા માટે ચીમળાઇને મરી જાય એ વહેમજ આપણી પ્રજાની અવનતિનું મુખ્ય કારણ છે અને તેમણેજ આપણી પ્રજાની જીવિને નિર્માલ્ય બનાવી દીધી છે તેમનાથી અત્યંત માવધાન રહેવાની આપણને જરૂર છે, કારણકે ધર્મને નામે પ્રચલિત થએલા મુદ્રા દમસ્કારો અને વહેમોને રાજ થવાથી આપણી જીવિને અને વિચારશક્તિને એક પ્રકારનું ઝેર ચડી જાય છે, મગજશક્તિ ઉપા પ્રકારના ગભીર વિચારોને ઉત્પન્ન કરવાને માટે નાલાયક બની જાય છે ઉત્તર્ગશક્તિ (સ્વાર્થત્યાગની ભાવના) નો નાશ થાય છે અને સ્વનત્રપણે વિચાર કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થવાથી આખી પ્રજા નિર્માલ્ય થઇ જાય છે આપણી દિટિમુખ આપણા દેશમાં એ પ્રકારના ભયકારક કારણો ઉભા થયા છે એક બાજુએ હાહોરો ભય કર જડવાદ છે અને બીજા બાજુએ તેના પ્રત્યાઘાત જેવા જૂના મહેલા વહેમ છે એ બેઉથી આપણે કશાજ માવધાન રહેવાનું છે પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનરૂપી મદિરાના પાનથી ઉત્તર થએલા કેટલાક લોકો એમ માની બેઠા છે કે, અમેજ બધું જાણીએ છીએ અથવા અમે જે માનીએ છીએ તેજ સત્ય છે તેઓ પ્રાચીન આર્ય ઋષિમુનિઓ-

- આ ભવિષ્યવાણી આધુનિક યુરોપીઅન વિદ્વાદે સાચી પાલી છે ઈતિહાસના દરેક અભ્યાસકેને ખખર હતી કે જડવાદપર રચાયેલી યુરોપીઅન સંસ્કૃતિનું આજુ ભયકર પરિણામ આવવું જ જોઈએ

ભાષાંતર કર્તા

તો તિરસ્કારની સાથે ઉપહાસ કરે છે તેઓની દૃષ્ટિએ હિન્દુઓના તમામ તત્ત્વવિચારો નકામા કચરા જેવા છે, હિન્દુ પ્રજાનું તત્ત્વજ્ઞાન નાના બાળકની ક્લવરી જેવું છે, અને હિન્દુ પ્રજાનો ધર્મ મૂર્ખ, પામર લોકોના વહેમનો સમુદાય છે બીજી બાજુએ આપણા કેળવણીએલા વર્ગમાં કેટલાક એવા પણ દોઢડાલા માણસો છે કે, જેઓ બીજા ભદ્ર ભદ્ર જેવા હોયને ઉપર કહ્યા તેવા નારિન્દ્રાથી તદ્દન સામે પાંદરે એમનારા છે તેઓ તમામ પ્રકારના બનાવેને શુભ અથવા અશુભ શુકન તરીકે માની લે છે, અને બીજાઓને તેનું રહસ્ય સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓ પોતાના ગામમાં પ્રચલિત થએલા દરેક વહેમી ગિરાજ ઉપર આધ્યાત્મિક ભાષ્ય કરવામાં ધણી કુશળ રહે છે જે જે હવેલા પ્રકારની પૂજાવિનિયો, ગ્રામ્ય દેવતાઓ, આધાઓ અને માનતાઓ આપણા નેત્રિમાં પ્રચલિત છે, તે સર્વનું આજ સુધી કે ઈના બાણવામાં ન હતું એવું આધ્યાત્મિક રહસ્ય ઉપાસવી કહાડીને લોકોના વહેમ અને અજ્ઞાનને વિશેષ દઢ બનાવવાને તેઓ ચત્ન કર્યા કરે છે એવા દોઢડાલાઓથી તમે બહુજ સાવધાન રહેજો. તમે દરેક જણ મૂર્ખ, પામર અને વહેમી હોં તે કરતા હડહડતા ભય કર ન સ્તિક હો તે હુ વધારે પસંદ કરે છું. કારણ કે ખરા નાસ્તિકમાં વિચારશક્તિ અને જીવન હોય છે, તેથી ભવિષ્યમાં તે સુધરશે એવી આશા રાખી શકાય છે, તેનામાં ચેતન અને સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો રહેયો છે ને વહેમ અને અજ્ઞાન તમારા મગગમાં દાખલ થઈ ગયા તો તમારી ભુદ્ધિ નિર્માલ્ય થઈ જશે અને જીવન કટાર્થ બંધને તદ્દન નિર્જીવ બની જશે માટે એ બેઉથી દૂર રહેજો. આપણને તિરસ્કારપણે સ્વતંત્ર વિચાર બાધે એવા વીર પુરુષોની જરૂર છે તાજું અને ઉઝાળા મારતું રેલિંદર, મજબૂત જ્ઞાનતાંતુઓ અને લોખંડ જેવા દઢ સ્નાયુઓવાળા મહેનો જરૂર છે. નિર્વીર્ય અને દુર્ગંધ, દીલાદમ અને ગેર્યાપય, મુદાલ મનુષ્યોની આપણને કશીએ જરૂર નથી એવા માણસે થી દૂર રહેજો કોઈપણ ગુપ્તપણાનો કે તેવા ગુપ્ત અધિકારી મહાજોડા ત્યાગ કરજો. ધર્મની બાબતમાં ગુપ્તપણું અને અધિકારી મહાજોડા હોતું જ નથી જ્યાં એવું જુઓ ત્યાં કોઈ ગોટાળો હોવાજ નોંધએ પ્રાચીન ઋષિઓએ કોઈવાર ધર્મનો પ્રચાર કરવામાટે ગુપ્ત અને અધિકારી મહાજોડા સ્થાપ્યા હતા ? વેદાંતમાં, વેદમાં, પુરાણમાં, સહિતામાં કોઈ ઠેકાણે ગુપ્ત જેવું કંઈ જોવામાં આવે છે ? ઋષિઓએ જાતે શોધી કહાડેલા મહાન સત્યોનો આખા જગતમાં પ્રચાર કરવામાટે કોઈ પણ જાતની હાથચાલાકી અને ચમત્કાર ત્યાં નમસ્કાર, એવી પદ્ધતિ કદિ ગ્રહણ કરી હતી ? ગુપ્તપણું, ચમત્કાર, સિદ્ધિ એ સર્વ વહેમ, નબળાઈ અને ઠગાઈ છે તે હમેશા અવનતિ અને વિનાશનાજ ચિન્હ છે, માટે એવા લોકોથી પણ સલામતા રહેજો આમમળથી બળવાન થાઓ અને તમારા પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા રહેતા શીઓ જગતમાં ધણાએ અદ્ભુત બનાવો બને છે કુદરતના નિયમોનું આપણને જે ચોક્કસ જ્ઞાન છે તેને હિમાએ એવા બનાવોને આપણે અગમ્ય અથવા આધિભૌતિક એવું નામ આપીએ તે ઠીક છે, પણ તેમાં ગુપ્ત જેવું તો કશું છેજ નહિ “ ધર્મના સત્યો

અત્ય ત ગૂઢ છે અથવા હિમાચલના અન્દ્રથી ઢાંકાયેલા શિખરો ઉપર આધિવેશન કરતા કોઇ ગુપ્ત મંડળના એકલાના અધિકારનો વિષય છે ' આવી કળાકલરેલી હકીકત આ દેશમાં કદિ જાહેર કરવામાં આવીજ ન હતી હું હિમાલય ઉપર ભ્રમણ કરી આવ્યો છું, તમે અ્યા નથી તમારા દેશથી તે સેકડો માઇલ દૂર છે હું સન્ધ્યાસી છું-હેલા ચૈદ વર્ષથી પગે ચાલીને ચારે દિશ એ ભ્રમણ કરે છું હું ખાતીપૂર્વક કહું છું કે આવા પ્રકારના ગુપ્ત મંડળો કોઇ દેશોએ છેજ નહિ. એવા વહેમ અને અજ્ઞાનની પાછળ કાંઈ મારતા નહિ. એના કરતાં તો પૂરેપૂરા નાસ્તિક થવામાં તમારે અને તમારા દેશનું વિશેષ કલ્યાણ છે, કારણ કે નાસ્તિક હશે તોપણ તમારામાં એક પ્રકારનું મનોબળ અને ચેતન તો રહેજેજ, પણ વહેમી થવાથી તો તમે છેકજ નિર્માલ્ય, નિર્જીવ અને પામર થઇ જશો. યુદ્ધિવાન માણસો આવા વહેમોની પાછળ વખતની ખરમાદી કરે, એ વહેમમાં ગુપ્ત રહસ્ય છે એમ સમજાવવાને રૂપક અને અલકારો ગોઠવી કહાડે, અને જૂનામાં જૂના અને મહેલામાં મહેલા રિવાજો અને વહેમોમાં ગભીર રહસ્ય સમાએણુ છે એવું સાબિત કરવામાં પોતાની અક્રબ્ધનો ઉપયોગ કરે એ આખી માનવજાતિને માથે મોટું કલક છે બહાદુર થાઓ, બળવાન થાઓ, જે અસત્ય છે તેને કોઇ પણ રીતે પાટીમાં બેસાડીને ટેકા આપવ નો મિથ્યા ડેળ ન કરો સત્ય છે કે આપણા જનસમાજમાં અનેક પ્રકારના વહેમ જડ બાંધીને બેઠા છે અને આપણા શરીરમાં અનેક ચાદાં અને ડાઘાઓ છે તે સર્વને એકદમ કહાડી નાખો, ઉખાડીને ફેંકી દો, એ બધાને નિર્મૂળ કરી નાખો એવા વહેમોના નાશ કર્યાથી આપણા ધર્મના ખરા સ્વરૂપને લેશ માત્ર પણ ક્ષતિ પહોંચવાની નથી, આપણી આધ્યાત્મિકતા અને આપણા પ્રજાજીવનને એથી જરાએ આતંત્ર થવાનો નથી ઊલટા આથી તેઓ વિશુદ્ધ અને બળવાન થશે આપણા ધર્મના મૂળતત્ત્વ તેવાં ને તેવાંજ રહેશે, એટલું જ નહિ પણ મક્કિનતાનો કાંટ નીકળી જવાથી વધારે પ્રોજાવલ અને લબ્ધ અનશે તેમનેજ દહતાથી વળગી રહેજો.

જગતનો દરેક ધર્મ પોતાને માટે સાર્વભૌમિકતાનો દાવો કરે છે, એ તમે ધણીવાર સામંજ્ય હશે હું તમને શરૂઆતથીજ કહી દઉં છું કે કોઇ પણ ધર્મ કોઇપણ જમાનામાં આખા જગતના સાર્વભૌમ ધર્મ તરીકે મનાશેજ નહિ આમ છતાં જે કોઇ ધર્મ એવા પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવતો હોય તો તે આપણોજ ધર્મ છે, બીજા કોઇ પણ ધર્મમાં એવી યોગ્યતા નથી,* કારણ કે આપણા ધર્મ મિવાય બાકીના તમામ ધર્મ કોઇ ને કોઈ મહાપુરુષ અથવા મહાપુરુષો ઉપર આધાર રાખે છે આપણા ધર્મ મિવાયના તમામ ધર્મ કોઇ એતિહાસિક પુરુષ તરીકે મનાતા મહાપુરુષના જીવન સાથે અનિચ્છિતપણે સંકળાયેલા છે એ બધા ધર્મના અનુયાયીઓ એમજ સમજે છે કે આ એતિહાસિકપણાવડે આપણા

* આ મુદ્દાના વિશેષ વિવેચન માટે ' કારતખ ડના મહાપુરુષો ' એ નામનું વ્યાખ્યાન જોવું ૭૫૦ કં.

ધર્મના પાયા મજબૂત બન્યા છે, પણ ખરે જોતા એજ તેમની મોટામાં મોટી નિમજળતા છે. જો એમના કે ઇ પણ ધર્મના મૂળ પ્રવર્તકનું ઐતિહાસિકપણ સ્થાપિત ન થઈ શકે, તો તેના પર ચણેલી ધર્મની ઇમારત એકદમ ટૂટી પડે એમાં સંદેહ નથી એ બધા મહાપુરુષો અથવા ધર્મપ્રવર્તકોના જીવનના અર્ધેઅર્ધ બનાવે તો આજ દિનસુધી જુદા કરી ચૂક્યા છે, અને બાકીના અર્ધા ભાગ ઉપર વિદ્વાનો સંદેહભરી નજરથી જુએ છે. આથી કરીને જે સત્યોનો એક માત્ર આધાર અમુક મહાપુરુષના મુખમાથી તે નીકળ્યા હતા એટલોજ છે, તે બધા હવે નિરધાર થવાથી હવામાં ઉડી જવા લાગ્યા છે. આપણા દેશમાં પણ સખ્યા બધા મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, પરંતુ આપણા ધર્મના સત્યો કોઈ માત્ર એ મહાપુરુષોના વચન ઉપરજ આધાર રાખતા નથી. શ્રીકૃષ્ણની મહત્તા શ્રીકૃષ્ણ તરફે નથી, પણ વેદના સર્વત્રેષ્ઠ ઉપદેશક તરફે છે. જો તેમ નહિ હોત તો જેમ શુદ્ધ ભગવાનનું નામ હિંદુસ્તાનના લોકોની સ્મૃતિમાંથી લગભગ વિલુપ્ત થઈ ગયું છે, તેમ કૃષ્ણનું નામ પણ વિલુપ્ત થઈ ગયું હોત. આપણે પરાપૂર્વથીજ અમુક મહાપુરુષના અનુયાયી નથી પણ અમુક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોના ઉપસક છીએ. આપણા મહાત્માઓ અને અવતારી પુરુષો એ સિદ્ધાંતોના સાક્ષાત્ મૂર્તસ્વરૂપ છે. જ્યાંસુધી ભારતવર્ષમાં આ સિદ્ધાંતો સચવાઈ રહ્યા છે ત્યાંસુધી એક નહિ પણ હજારો મહાપુરુષો ઉપન્ન થયાજ કરશે. જ્યાંસુધી આ સિદ્ધાંતોના સ્વરૂપમાં વિકાર નથી થયો ત્યાંસુધી એક નહિ પણ હજારો ગૌતમ શુદ્ધો ઉત્પન્ન થવાની આશા રહે છે, પણ જો એ સિદ્ધાંતોનોજ લોપ થયો, જો એમનુંજ વિસ્મરણ થયું અને જો આપણું પ્રજાજીવન ઉપર કહા તેવા કોઈ એક ઐતિહાસિક પુરુષનેજ વળગી રહ્યું, તો જરૂર માન્ય છે કે ધર્મની અવનતિ થવા વગર રહેવાની નથી એવા ધર્મને માથે મોટા સક્રોત આવ્યા વગર રહેશેજ નહિ. માત્ર આપણોજ ધર્મ એવા ભયમાંથી મુક્ત છે, અને તેનું કારણ એજ છે કે, તેનો આધાર કોઈ મહાપુરુષ કે મહાપુરુષો ઉપર નથી પણ માત્ર સનાતન સત્યો ઉપર છે. બીજી બાજુએ આપણા ધર્મમાં એક નહિ પણ લાખો મહાપુરુષોને માટે અવકાશ છે. નવા અવતારી પુરુષ અથવા નવા મહાપુરુષને માટે આપણા ધર્મમાં સ્થાન છે, પણ તેઓ ધર્મના સનાતન સત્યોના જીવંત ઉદાહરણરૂપ નીવડે તોજ આ બાબત તમે કદિ ભૂલી જશો નહિ. આપણા ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો હજી સુધી સ્થાપિત અને અવિકૃત અવસ્થામાં સચવાએલા છે. માત્ર કાળે કરીને તેમના ઉપર ધૂળ ન ચડી જાય અથવા કાંટના પડ ન ચડી જાય, તેને માટેજ આપણે જીવનભર પ્રયત્ન કરવાનો છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આપણી પ્રજાજીવનની ભયંકર અધોગતિ થઈ છે છતાં પણ હજી વેદાનના મૂળતત્ત્વોમાં મહિનતા પ્રવેશ કરવા પામી નથી. અત્યંત દુષ્ટ માણસો પણ તેમને દૂષિત કરવાની કૃષ્ટતા કરતા નથી. આપણા શાસ્ત્રો આખી દુનિયામાં સૌથી ઉત્તમપણે સચવાએલા છે. બીજી પ્રજાઓના શાસ્ત્રો સાથે સરખાવતા આપણા વેદાંતશાસ્ત્રોમાં ક્ષેપક ભાગ, મૂળ તાત્પર્યની વિકૃતિ અથવા અર્થનો

અનર્થ નથી થયો એમ કહીએ તો આલે પ્રાચીનકાળમા હતા તેવાજ હજી પણ તે જીવાત્માને તેના લક્ષ્યમિ દુતરફ-પરમ આદર્શ તરફ પ્રેરવાને સમર્થ છે

અનેક ભાષ્યકારોએ તેમના ઉપર ભાષ્યો લખ્યા છે અનેક આચાર્યોએ તેમનો દેશમા પ્રચાર કર્યો છે તેમને અધરે અનેક ધર્મ અને સપ્રદાયોની સ્થાપના થઇ છે તમે એ પણ જોઇ શકશો કે વેદાનમા એવા કેટલાક અંશ છે કે જે પ્રથમ દષ્ટિએ પરસ્પર વિરોધી દેખાય છે કેટલાક શ્લોક સંપૂર્ણ રીતે દ્વૈતવાદાત્મક છે કેટલાક શ્લોક સંપૂર્ણ રીતે અદ્વૈતવાદાત્મક છે દ્વૈતવાદી ભાષ્યકારો દ્વૈતવાદ મિવાય બીજી કાષ્ઠ સમજી શક્યા નહિ તેથી તેમણે અદ્વૈતવાદાત્મક શ્લોકોનો કચ્ચરધણી કહાડી નાખ્યો દ્વૈતવાદી ધર્માચાર્યો અને પુરાહિતોએ પોતાનો દ્વૈતવાદ મિદ્ધ કરવાને અદ્વૈતવાદાત્મક શ્લોકોનો અર્થ મચડી નાખ્યો અદ્વૈતવાદી ભાષ્યકારોએ પણ અદ્વૈતવાદાત્મક શ્લોકોનું તેવીજ રીતે ખૂન કર્યું, પરંતુ આ પ્રમાણે થયું તેમા કંઈ વેદનો પોતાનો દોષ નથી સમજી વેદમા માત્ર દ્વૈતવાદનીજ વાત લખેલી છે એમ સિદ્ધ કરવાને ચત્ન કરવો એ મૂર્ખાઈ નહિ તો બીજી શું ? તેવીજ રીતે સમજી વેદમા અદ્વૈતવાદના મિદ્ધાનો મિવાય બીજી કાષ્ઠપણુ મતને અધર મળતો નથી એમ સિદ્ધ કરવાને ચત્ન કરવો એ પણ મૂર્ખાઈજ છે વેદમા દ્વૈત અને અદ્વૈત બન્ને છે આપણે નવા જમા નાના વધરે ઉદાર વિચારોની સહાયથી આ વાત વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ આ તમામ જુદા જુદા સિદ્ધાંત અને મતદારા અતે મુખ્ય મિદ્ધાત એજ નીકળે છે કે, જુદી જુદી શ્રેણીના મનુષ્યોની કમશ ઉન્નતિ થવી જોઈએ અને તેટલાજ હેતુથી વેદ એવો ઉપદેશ આપે છે સમજી માનવજાતિના કલ્યાણ તરફ દષ્ટિ રાખીને ઉચ્ચામા ઉચ્ચ લક્ષ્યમિ દસુધી પહોંચવાને વેદમા જુદી જુદી સીડીઓ બતાવી છે એથી કરીને તેઓ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે એમ કુનિત થતું નથી બાળક જેવા અજ્ઞાન મનુષ્યોને ભોળવવાને માટે વેદમા ઉપલબ્ધિઓ દષ્ટિથી પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા સિદ્ધાંતો લખ્યા નથી

જુદા જુદા મિદ્ધાંતોની પણ જરૂર છે તેમની નાના બાળકને તેમજ પુખ્ત ઉમરના મનુષ્યને-એઉને સરખી જરૂર છે જ્યાંસુધી આપણને દેહ છે, જ્યાંસુધી દેહને આત્મા માની લેવાની બાંતિ થય છે, જ્યાં સુધી આપણે પંચેન્દ્રિયવદે બધાંજ ગ્રહેલા છીએ અને જ્યાંસુધી આપણે બહારની સૃષ્ટિને જોઇ શકીએ છીએ, ત્યાંસુધીજ ઈશ્વરને એક બ્યક્તિ તરીકે અથવા સગુણ માનવાની આપણને જરૂર પડે છે ઉપર કહી ગયા તે બાબતોનું જ્ઞાન આપણને જ્યાંસુધી રહે ત્યાંસુધી શ્રી રામાનુજાચાર્યના મિદ્ધાન પ્રમાણે ઈશ્વર, જીવ અને જગત, એ ત્રણેનો સ્વીકાર આપણે કરવોજ પડશે એ ત્રણમ ના એકનો પણ સ્વીકાર કર્યો એટલે બાકીના એનો સ્વીકાર પણ તમારે કરવોજ પડશે એ સિવાય બીજો રસ્તોજ નથી, માટે જ્યાંસુધી આપણે બાહ્ય જગતને જોઈ શકીએ છીએ ત્યાંસુધી ઈશ્વર અને જીવાત્માનો અસ્વીકાર કરવો એ ગાડપણજ કહેવાય

આમ છતાં મહાત્માઓના જીવનમા કાષ્ઠ કાષ્ઠવાર એવા અવસર પણ આવી પડે

છે કે, જ્યારે જીવાત્મા પોતાના બધી જાતના બધાને ઓળખી જાતને, પ્રકૃતિના પ્રદેશમાંથી બહાર નીકળીને સર્વાતીત પ્રદેશમાં ચાલ્યો જાય છે જે પ્રદેશને માટે શ્રુતિ કહે છે કે—યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ નવાગ્ગચ્છતિ નો મનઃ । નાહં મન્યે સુષેદેતિ નો ન વેદેતિ વેદ ચ ॥ (મનની સાથે વાણી પણ જેને ન પહોંચી શકવાથી પાછી ફરે છે, ત્યાં ચક્ષુ જઈ શકતા નથી, વાણી જઈ શકતી નથી, અને મન પણ જઈ શકતું નથી હું તેને જાણતો નથી એમ ન સમજવું, હું તેને જાણ્યું છું એમ પણ ન સમજવું)

જ્યારે એવી અવસ્થા થાય છે ત્યારે જીવાત્મા પોતાના તમામ બધાનામાંથી મુક્ત થાય છે માત્ર ત્યારેજ તેના હૃદયમાં અદ્વૈતવાદનું મૂળતત્ત્વ—હું અને આ સમગ્ર જગત એકજ છીએ, હું અને ધ્વજ એકજ છીએ—એ ભાવનાનો ઉદય થાય છે

આ સિદ્ધાંત કેવળ જ્ઞાન અને તર્કવહેજ સમજાય છે એમ પણ નથી પ્રેમવડે પણ એનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે તમે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વાંચ્યું હશે કે જ્યારે રાસક્રીડાની વચમાં ગોપીઓની નજર આમળથી શ્રીકૃષ્ણ અતર્ધાન થઈ ગયા, ત્યારે તેઓ કૃષ્ણ-વિરહથી આક્રંદ કરવા લાગી અને તેમની ભાવનાએ તેમના મન ઉપર એવી પ્રમળ અસર કરી દીધી કે, તેમને પોતાના દેહનું સંપૂર્ણ વિરમરણ થઈ ગયું. દરેક ગોપી પોતાને શ્રીકૃષ્ણ માનવા લાગી અને તેના જેવા વસ્ત્ર પહેરીને તેની લીલાનું અનુકરણ કરવા પ્રવૃત્ત થઈ. ઇરાનના એક સુદ્રીવિષે પણ એક કવિતામાં એજ ભાવનું લખાણ છે—
“ હું માણુકને ધૈર ગયો પણ દરવાને બધ હોય, મેં બારણું ખખડાવ્યું ત્યારે અદરથી ક્રોધએ પૂછ્યું કે ‘કાણુ છે ?’ મેં કહ્યું—‘ એતો હું.’ બારણું ઉઘડ્યું નહિ અને હું પાછો ગયો હું બીજાવાર ગયો ત્યારે તેનો તેજ અવાજ અદરથી આવ્યો કે ‘કાણુ છે ?’ મેં માફ નામ કહ્યું, તો પણ માણુકે દાર ન ઉઘાડ્યું હું ત્રીજી વાર ત્યાં ગયો અને કહ્યું કે, અયે માણુક ! હું તારે સ્વરૂપ છું, હું તેજ છું અને તું તેજ હું ! આ જવાબ સાંભળતાજ માણુકે દર વાળે ઉઘાડ્યો ”

માટે આપણે પ્ધાનમાં રાખવું જોઈએ કે જીવાત્માની ઉન્નતિના માર્ગમાં ધણા તખ્ત-કાઓ છે, અને તેથીજ જુદા જુદા માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસવાળા મનુષ્યો જગતમાં જોવામાં આવે છે આ વાત પ્ધાનમાં રાખીને આપણે કદિ શાસ્ત્રના જૂઠા વિવાદમાં પડવું નહિ. ભાષ્યકારો કે જેમના તરફ આપણે માનની નજરથી જોવું જોઈએ તેઓ ભલે તેવા વિવાદ કરી ગયા હોય, પણ આપણે તેમ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે જ્ઞાનને સીમા નથી પ્રાચીનકાળમાં જ્ઞાન ઉપર કાંઈનો ઇન્જરો ન હતો અને વર્તમાનકાળમાં પણ કાંઈનો નથી પ્રાચીનકાળ માં ઋષિમુનિઓ થઈ ગયા છે તેમ વર્તમાન કાળમાં પણ તેવા અનેક ઋષિઓ ઉત્પન્ન થવાનાજ જે પ્રાચીન યુગમાં વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને શકરાચાર્ય થઈ ગયા તો તમારામાંથી પણ કોઈ કેમ આ જમાનાનો શકરાચાર્ય ન થઈ શકે ? આપણા ધર્મની બીજી

એક બાબત સ્મરણમાં રાખવા જેવી છે બીજા દરેક ધર્મના શાસ્ત્રોમાં પ્રેરિત પુરોહિતા વચ્ચેના પ્રમાણભૂત માન્યા છે ઈશ્વરની પ્રેરણા અથવા ઈશ્વરનો આદેશ પ્રાપ્ત કરે એવા અધિકારવાળા મહાત્માઓ કોઈકજ હોય છે અને “તેમના દારાજ ઈશ્વર જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે; અને તેટલામાટે આપણે પણ તેઓના વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ” એવું ફરમાન આપણને કરવામાં આવે છે બાઈબલ કહે છે કે નાઝરેથના રહીશ જીસસના હૃદયમાં માત્ર સત્યનો પ્રકાશ થયો છે, અને તેટલામાટે આપણે એ બધું માનવું જોઈએ જ્યારે આપણા શાસ્ત્રો કહે છે કે મતદણ ઝડપિયોના હૃદયમાં સત્યનો પ્રકાશ થયો છે—એક કે બે જણના હૃદયમાં નહિ પણ સેકંડોના હૃદયમાં તે થયો છે—અને ભવિષ્યમાં પણ ચમકાશે મતદણનો અર્થ તરવજ્ઞાનનો, સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરનાર થયો છે—નહિ કે માત્ર વાચાળ, વેદીઆ, પુસ્તકીઆ પડિનો અને શાસ્ત્રના કેવળ શબ્દોના જાણનારા નાયમાલ તમા પ્રવચનને લખ્યો । ન મેધયા ન વહુના શ્રુતેન ॥ એટલે બાઈબલાનો વડે અથવા કેવળ શુદ્ધિવડે અથવા વેદનું અધ્યયન કર્યાથીજ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી

આ સિદ્ધાંત ખુદ વેદનો છે દુનિયાના કયા શાસ્ત્રમાં આમ સ્પષ્ટપણે, બેધડકપણે કહેલું જોવામાં આવે છે, કે વેદનું એટલે ધર્મ શાસ્ત્રનું માત્ર અધ્યયન કર્યાથીજ આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી ? તમારા હૃદયના દાર ખુલ્લા થૂંકો, ખરા અત કરણથી આત્માનું અનુસંધાન કરો તોજ આત્માના સ્વરૂપનું દર્શન તમે કરી શકશો ધર્મ એટલે મદિરે મદિરે ભટકવું, અમુક જાતના તિલક છાપા કપાળપર લગાવવા અથવા અમુક પ્રમારના વસ્ત્ર ધારણ કરવા એમ નહિ એ તો બધી બહારની ઉપર ઉપરની ટાપડીપ છે ભલેને તમે શરીરને ચંદનકેસરથી રંગીને કાખરચિત્રા વાધ જોવા બની જાઓ, પણ જ્યાંસુધી તમારા હૃદયના પડદા ખુલ્યા ન હોય ત્યાંસુધી તમે ઈશ્વરના દર્શનની આશા રાખો એ ફોગટજ છે જે ભક્તિનો રંગ હૃદય ઉપર એકવાર ચડી ગયો હોય તો પછી મહારના રંગની કશી જરૂર નથી ધર્મના તરવોતો સાક્ષાત્કાર કરો, જીવનને તદ્દનુમાર બનાવો તોજ કાર્યસિદ્ધિ થશે. બહારની ક્રિયાઓ જેટલે અંશે ભક્તિ અને વૈરાગ્યના ઉદ્દીપન માટે જરૂરની છે, તેટલે સુધી ભલે તેમને રહેવા દેશો તો નુકસાન નથી, પણ ચાદ રાખજો કે વગર વિચાર્યે એ બધી બહારની ક્રિયાઓ કર્યા કરવાથી લાખી મુદતે શુષ્ક અને અર્થવગરની થઈ જાય છે અને આત્માની પ્રગતિમાં સહાયજૂત થવાને બદલે બિલ્લટી અતરાયરૂપ થઈ પડે છે કળે કરીને “એ બહારની ક્રિયાઓ એજ સત્ય ધર્મ છે” એવી ભ્રાંતિ દઢ થઈ જાય છે પછી મદિરમાં જઈને દર્શન કરી આવવા અથવા યજ્ઞોને અમુક દાન કરવું, એજ આધ્યાત્મિકતા અને એજ ધાર્મિક જીવન છે એમ મનાઈ જાય છે આ ભાવના ધણીજ ભયકર અને અનિષ્ટકારક હોવાથી તેનો એકદમ ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ. આપણા શાસ્ત્રો વારંવાર પુકારે છે કે ઇન્દ્રિય-જન્ય બાહ્ય જ્ઞાનવડે ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી જેનાવડે તે અનાદિ અને અક્ષર પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય તેનું નામ જ ધર્મ, અને તે ધર્મ અમુક વ્યક્તિમાટે નહિ પણ મનુષ્ય-

માત્રને માટે જરૂરનો છે જેણે એ અતીન્દ્રિય સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, જેણે આત્માના રવરૂપનું દર્શન કર્યું છે, જેણે એ પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કર્યો છે, જે પ્રાણીમાત્રમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરે છે તેણે ઋષિત્વની પ્રાપ્તિ કરી છે. હજારો વર્ષ પર જેમણે આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી તેઓ પણ ઋષિજ હતા અને હજારો વર્ષ પછી પણ જેઓ એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરશે તેઓ ઋષિજ કહેવાશે ન્યાસુધી તમે ઋષિની અવસ્થાએ ન પહોંચો ત્યાસુધી તમે ખરૂં ધાર્મિક જીવન ધારણ કર્યું એમ કહેવાયજ નહિ. હાલ તમે જે કાંઈ કર્મ કરો છો અથવા વિચાર કરો છો, તે તો માત્ર એ ધાર્મિક જીવનની પ્રાપ્તિને માટે થતી તૈયારીજ કહી શકાય. યોગ્ય સમયેજ તમારા હૃદયમાં ધર્મનો સત્ય પ્રકાશ ઉદય થશે હાલ તો તમે માત્ર માનસિક વ્યાયામ અને ઇન્દ્રિયસંયમના અભ્યાસ ઉપરાંત વધારે કશું કરતા નથી.

આપણું શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટપણે કહેલું છે કે જેને મુક્તિની અભિલાષા હોય તેણે ઋષિ થવું જોઈશે, મનદૃષ્ટા થવું જોઈશે અને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવોજ જોઈશે આપણું શાસ્ત્રો પ્રમાણે મુક્તિ શબ્દનો અર્થ એજ થાય છે શાસ્ત્રોનો જમારે આવોજ સિદ્ધાંત છે, તો પછી શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજી લેવું, તેમાંથી આપણી પ્રગતિને માટે જરૂરની સત્યના તારની કહાડવી અને તેને જીવનમાં ઉતારવી તથા સત્યનો અપરોક્ષ અનુભવ કરી લેવો એ કાંઈ બહુ કઠિન નથી જે કરવાનું છે તે એજ છે તેની સાથે પ્રાચીન મહર્ષિઓ જે મહાન કાર્ય કરી ગયા છે, તેને માટે આપણે નેમના પ્રતિ માનભરી દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ બલ-બલ, તેઓ મહાપુરુષો હતા તે ખરૂં, પરંતુ આપણે તેમનાથી પણ વિશેષ મહાન થવાની આકાંક્ષા રાખવી જોઈએ તેઓ પ્રાચીનકાળમાં મહાન કાર્ય કરી ગયા છે, પણ આપણા દ્વારા તેમના કરતાં પણ વિશેષ મહાન કાર્યો થશે ભરતખંડમાં સેકંડો મહર્ષિઓ થઈ ગયા છે પણ ભવિષ્યમાં ખીજ લાખો કા નહિ થાય ? જરૂર થશેજ આ વાતમાં તમે જેમ જલદી વિશ્વાસ રાખશો તેમ ભરતખંડનું અને જગતનું વિશેષ કલ્યાણ થશે તમે જેવા થવાની મદ્દા રાખશો તેવાજ થશો. તમે એમ માનશો કે અમને ભય છેજ નહિ તો તમને ભય સ્પર્શ પણ નહિ કરી શકે તમે નિશ્ચયપૂર્વક માનો કે અમે પણ મહર્ષિઓ છીએ તો તમે તત્કાળ તેમની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરશો તમને કશો અતરાય નડવાનો નથી, કારણકે જુદા જુદા સપ્રદાયોની માન્યતાઓમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ તત્ત્વો છે, તોપણ એ બધામાં એક સામાન્ય સિદ્ધાંત એવો જેવામાં આવે છે કે જીવાત્માની અદર અનંત ઐશ્વર્ય, સામર્થ્ય અને પવિત્રતા સ્વભાવથીજ રહેલા છે રામાનુજના મત પ્રમાણે આત્મા વખતો વખત વિકાસ અને સંકેત પામતો હોય અને કારાચાર્યના મત પ્રમાણે એ સંકેત અને વિકાસ એક કેવળ ભ્રમ હોય તોપણ ભલે એ ભેદ રહેવા દો, અને એક એકમને જે વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે બ્યક્તપણે યા અબ્યક્તપણે પણ આત્માની અદર સામર્થ્ય ભરેલું છેજ, તે વાતને માનો. આ વાત તમે જેટલી શીઘ્રતાપૂર્વક સ્વીકારશો તેટલું તમારું કલ્યાણ નજીક આવતું જશે.

તમારામાં સર્વ પ્રકારની શક્તિ રહેલી છે “ તમ હન્કોષ કાર્ય કરવાને સમર્થ છા ” એમ તમે અવશ્ય માનજો જો નહિ માનો તો શક્તિહીન થઇ જશો. આજ કાલ ધણુ માણસો માને છે કે આપણે અર્ધા દિવાના જેવા છીએ, પરંતુ એવી વાતો ઉપર જરા પણ ધક્કા ન આપતા. અસ નિશ્ચયપૂર્વક એમજ માની લેજો કે અમે સ્વાઅયથી હરકોઇ કામ કરવાને શક્તિ વાન છીએ તમારામાં સર્વ પ્રકારની શક્તિ છે. ઊઠો, ઉભા થાઓ અને તમારામાં ગુપ્ત રહેલી અનંત વિભૂતિને પ્રકટ કરો !

ભરતચંદનું ભવિષ્ય

(આ વ્યાખ્યાન સ્વામીજીએ મદ્રાસમાં એક વિશાળ મંડપમાં આપ્યું હતું તે વખતે હાજર થયેલા માણસો એકત્ર થયા હતા)

ભરતચંદ એ એક એવો પ્રાચીન દેશ છે કે તત્ત્વજ્ઞાને બીજા કોઇપણ દેશમાં જતા પહેલાં જ્યાં પોતાનો નિવાસ કર્યો હતો, જેની આધ્યાત્મિકતાનો પ્રવાહ જડસૃષ્ટિમાં વહેતી સમુદ્ર જેવી વિશાળ નદીઓના પ્રવાહ જેવો છે, જ્યાં ધરત્રી દકાંચલા અને એક એકથી ઉચા જઠને અતે આકાશને સ્પર્શ કરીને જાણે સ્વર્ગનાં રહસ્યનું અવલોકન કરી રહ્યાં હોય એવા હિમાલય પર્વતના શિખરો આવી રહ્યા છે, જે દેશની ભૂમિ અધિષ્ઠિનિઓના ચરણસ્પર્શથી પવિત્ર થયેલી છે, જ્યાં મનુષ્યનું મન પોતાના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવા સૌથી પહેલું જ પ્રવૃત્ત થયું હતું અને જ્યાં અદૃશ્ય સૃષ્ટિનાં રહસ્યો ઉદભવાનો પ્રયત્ન સૌથી પહેલીજ વાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેજ આ ભરતભૂમિ છે એજ દેશમાં જીવાત્માનું અમરપણ સૌથી પ્રથમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું, એજ દેશમાં અતર્કામી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, અને જગત તથા મનુષ્યમાં યોગ્યપ્રોતપણે રહેલી ઈશ્વરીય શક્તિની સૌથી પહેલી વાર શોધ થઇ હતી, અને એજ દેશમાં ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શોની સૌથી પહેલીજ વાર ઉદ્ભવ થયો હતો આ તેજ ભરતભૂમિ છે કે જેના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સમુદ્રના મોજાની માફક અનેક વાર આખા જગત ઉપર ફરી વળ્યા હતા, અને જ્યાંથી હજી પણ એકવાર આધ્યાત્મિકતાનો યજ્ઞવાન પ્રવાહ ઉત્પન્ન થઇને જગતની ચેતનહીન થયેલી અન્ય પ્રજાઓમાં ચેતનનો સચાર કરશે આ તેજ ભરતભૂમિ છે કે જે સેકડો વર્ષના ભુલભ, સેકડો પરદેશી પ્રજાઓના હુમલા અને અનેક સામાજિક વિપ્લવો થયા છતાં એ સર્વ આઘાતની સામે ટકી રહીન હજી પણ તેવી ને તેવીજ આપણી સમક્ષ ઉભી છે પોતાની અવિનાશી, અપૂટ ચેતનશક્તિના પ્રતાપવડે આજસુધી ખડકના કરતાં વિશેષ દૃઢતાથી તે ઉભી રહી છે ભરતભૂમિનું જીવન આત્માના જેવું જ અમર અને

અનાદ્યનત છે. આપણે સર્વ એક એવી મહાન ભારત માતાના સત્તાન છીએ

ભારતના સત્તાનો ! હું આજે તમને કેટલીક વ્યવહારોપયોગી ખામતો કહેવા ધાર છું, એમ કરવા પહેલા તમને ભારતના પ્રાચીન ગૌરવનું રમરણ કરાવવામા મારો હેતુ તમને સત્ય કર્તવ્ય તરફ પ્રેરવાનોજ છે અને ધણીવાર કહેવામા આવે છે કે પ્રાચીન ગૌરવનું રમરણ કરવાથી દિવસે દિવસે આપણે શક્તિહીન બનતા જઈએ છીએ, તેમ કરવાથી કાંઈ ફાયદો નથી, આપણે તો ભવિષ્ય તરફ લક્ષ્ય મૂકીને કાર્ય કરવા મંડી જવું જોઈએ કેટલેક અંશે આ કથન સત્ય છે, પણ તે સાથે એ પણ માદ રાખવું જોઈએ કે ભૂતકાળમાંથીજ ભવિષ્યકાળ જન્મે છે, માટે અને ત્યાં સુધી પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસ તરફ નજર નાખતાજ રહેજો તમારી પાછળ જે અમૃતનાં ભરેલાં અનંત ઝરણાંઓ વહન કરી રહ્યાં છે, તેના જળનું તૃપ્તિ પર્યંત પાન કર-જો અને ત્યાર પછી તમારી સામેના અભિષેકાળ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને આગળ વધજો પ્રાચીનકાળમાં ભરતખંડ ગૌરવના જે હિયા શિખરે પહોંચ્યા હતા તેના કરતા પણ વધારે ઉચે શિખરે તેને વિશેષ યશસ્વી, વિશેષ દેદીપમાન અને વિશેષ મહિમાવાન બનાવવાને યત્ન કરજો. આપણા પૂર્વજો મહાપુરુષો હતા એ આપણે પ્રથમથીજ જાણી લેવું જોઈએ. આપણી પ્રજાના બધારણનાં ક્યા ક્યાં મૂળતરંગો છે, કેવું રુધિર આપણી નાડીઓમાં વહન કરી રહ્યું છે તે આપણે પ્રથમથી જાણવું જોઈએ. જે રુધિર આપણને આપણા પૂર્વજો પાસેથી પ્રાપ્ત થયું છે અને જેણે પ્રાચીન-કાળમાં મહાન કાર્યો બજાવ્યાં છે તેના ઉપર આપણને શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ એ શ્રદ્ધાના બળવડે, તેના પ્રાચીનકાળના ગૌરવના નવલત આદર્શની પ્રેરક શક્તિવડે એથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ નવીન ભારતની આપણે ઉત્પત્તિ કરવી જોઈએ હા, વચમાં વચમાં અનેકવાર અવનતિ અને નિર્મળતાના જમાના આવી ગયા છે, પણ હું તેમને બહુ અગત્યના સમજતો નથી આપણે બધા એ વાત સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે એવા જમાનાની પણ જરૂર હોય છે. એક મહાન વૃક્ષ સુદર, સુપક્વ ફળ-ને ઉત્પન્ન કરે છે—ને ફળ જમીનપર ખરી પડે છે અને સડી જાય છે, પણ તે સડેલા ફળના બીજમાંથી નવીન અકુર ફૂટીને બીજા વધારે મહાન વૃક્ષ પેદા થાય છે આવાજ કારણને લીધે જે અવનતિના જમાનામાંથી આપણે પસાર થઈ ગયા તે આપણા હિત અને અભિવૃદ્ધિને માટે ખાસ જરૂરનો હતો એ અવનતિમાંથીજ ભરતખંડ-નો ભવિષ્યનો ઉત્કર્ષ જન્મ પામશે અચારેજ તેના અકુર મારી નજરે પડે છે, તેના નવપલ્લવની પાલ્લીઓ ઉમવા લાગી છે અને એ મહાન, વિશાળ ‘ઝૂર્વમૂલ’ વૃક્ષનો ઉદ્ભવ થવા લાગ્યો છે—હું આજે તેજ ખામત વિષે તમને કાંઈક કહેવા ઇચ્છુ છું

બીજા દેશોના અમત્યના પ્રશ્નો કરતાં આ દેશને લગતા પ્રશ્નો વિશેષ મહત્ત્વ અને મૂલ્યવશીરેલા છે. જાતિ, ધર્મ, ભાષા અને રાજ્યપદ્ધતિ, એ બધામાંથી કાંઈ વિ. ૧૧

પણ પ્રજાની ગૃહસ્થી થાય છે. જગતની બીજી પ્રજાઓ જે તરવોની બનેલી છે, તેમનો સરવાળો ભારતીય પ્રજાના બધારણના તરવો કરતાં અનેકમણો ઓછો છે આપણી પ્રજામાં આર્ય, દ્રવિડ, તાતાર, તુર્ક, મોગલ, યુરોપિયન એવી એવી અનેક જાતિઓનું રુધિર લળી ગયેલું છે. જાણે આખા જગતની પ્રજાઓનું આપણી પ્રજામાં મિશ્રણ ન થઇ ગયું હોય એવી સ્થિતિ છે. અહીં આ નાના પ્રકારની લાપા-ઓનો અપૂર્વ સમાવેશ થઇ ગયો છે, નાના પ્રકારના સાંસારિક રીતરિવાજો જોવામાં આવે છે યુરોપ અને એશિયાની પ્રજાઓના રીતરિવાજ વચ્ચે જેટલો પ્રભેદ છે, તેથી પણ વિશેષ પ્રભેદ હિંદુસ્તાનની અન્યાન્ય જાતિઓમાં નજરે પડે છે. આ સર્વ પ્રભેદ છતાં આપણા દેશની પ્રજાની એકતા કરનાર સાકળ, પરપરાથી ચાલી આવતી પવિત્ર લાવનાઓ અને ધર્મ છે ધર્મની સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર ભરતખડમાં વસતી અનેક જાતિઓનું સમિશ્રન થાય છે એજ ભૂમિકા ઉપર આપણે પ્રજાજીવનની ઇમારત ચણવાની છે યુરોપિયન પ્રજાના ઐક્યનો મૂળ પાયો સામાન્ય રાજનૈતિક લાવનાઓ છે. એશિયાની પ્રજાઓમાં ધર્મ સિવાય ઐક્યનું બીજું સાધન છેજ નહિ, માટેજ ભરતખડના લવિષ્યના ઉત્કર્ષને માટે ધર્મના ઐક્યની અનિવાર્ય અને પરમ આવશ્યકતા છે. હિમાલયથી લકસુધીની અને આસામથી હિંદુકુશ સુધીની તમામ જાતિ-ઓએ એકજ ધર્મનો સ્વીકાર કરવો પડશે ‘એક ધર્મ’ એ વાક્યનો ઉપયોગ હું કેવા અર્થમાં કરતો હોદશ ? ખ્રિસ્તી, મુસલમાન અને બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ ‘એક ધર્મ’ નો જે ખ્યાલ બાધે છે તે મારે માન્ય નથી આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આપણા દેશમાં પ્રચલિત થએલા સપ્રદાયોમાં ધણી જાતનો મતભેદ છે, તેમજ લક્ષ્યબિંદુ ભિન્ન છે, છતાં પણ એવા કેટલાક સિદ્ધાંતો છે કે જે સર્વ ધર્મની રામાન્ય ભૂમિકાતુલ્ય છે એ સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર દરેક સપ્રદાયની રચના થયેલી છે માત્ર એ સામાન્ય સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યા પછી આપણો ધર્મ દરેક સપ્રદાયને અને વ્યક્તિમાત્રને પોતાની મરજી મુજબ આદર્શો ધરાવતી, સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની અને કાર્ય કરવાની પૂરતી છૂટ આપે છે આપણામાંના જે જે માણ્યો વિચાર કરી શકે છે, તેઓ આ બાબત સારી પેઠે સમજી શકે છે આપણે હવે એટલુંજ ઇચ્છવાનું છે કે, આપણા ધર્મમાં સર્વને ઉપલબ્ધ થઇ શકે એવા જે જીવનપ્રદ સામાન્ય તરવો છે, તેનો દેશના તમામ સ્ત્રીપુરુષોમાં પ્રચાર થાય અને જે કોઇ જેટલે અંશે એ સત્યો સમજી શકે તેટલે અંશે તેમને વ્યવહારમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે એજ માત્ર આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે એશિયામાં અને ખાસ કરીને ભરતખડમાં જાતિ, લાષા અને અનેક સાંસારિક બાબતોના પ્રભેદ ધર્મની એકતા કરવની પ્રયત્ન શક્તિ આગળ ટકી શકતા નથી. આપણે વળી એ પણ જાણીએ છીએ કે ભારતીય પ્રજાના મન પ્રમાણે આધ્યાત્મિકતા કરતાં જગતમાં કોઇ બેધ

ભાવના છેજ નહિ એજ ભરતખંડુની પ્રજ્ઞાના જીવનનો મૂળ મંત્ર છે. ભરતખંડુના ઉત્કર્ષ કરનારને માટે કાર્ય કરવાની એજ દિશા છે, કેમકે એજ દિશામાં કાર્ય કરવાથી ઓછામાં ઓછા પરિશ્રમે વધારેમાં વધારે સાડ પરિણામ લાવી શકાય એમ છે.

ધર્મનો આદર્શ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ આદર્શ છે એ વાત સત્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ ભરતખંડુની પરિસ્થિતિ જોતા એ દિશાએજ કાર્ય થઇ શકે એમ છે. પ્રથમ ધર્મનો પાયો મજબૂત કર્યા વગર બીજી કોઈપણ દિશાએ કરેલી પ્રવૃત્તિ પરિણામ અનિષ્ટ થયા વગર રહેશેજ નહિ, માટે ભરતખંડુના ઉત્કર્ષની ઇમારતનો પાયો, ભરતખંડુની વિભિન્ન જાતિઓને એકત્ર કરવારૂપ પૂજ્ય પહેલું પાટીયુ, જમાના ને જમાના થયા ટકી રહેલા ભરતખંડુથી પર્વત ઉપર કોતરવાની નિસરણીનું પહેલું પગથીયું, ભરતખંડુના તમામ ધર્મ અને મતપ્રણયોની એકતા કરવાનું છે. આપણે ખરાબર મનમાં ઠસાવી દેવું જોઈએ કે દ્વૈતવાદી, અદ્વૈતવાદી, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી, શૈવ, વૈષ્ણવ વગેરે જુદા જુદા મતપ્રણયના હિન્દુઓમાં સામાન્ય મૂળતત્ત્વો રહેલા છે, અને આપણા પોતાના તથા આપણી સમસ્ત પ્રજ્ઞાના કલ્યાણને માટે નાની નાની બાબતો વિશે કલહ વિસવાદ અને ભેદભુક્તિનો ત્યાગ કરવાનો મમય હવે આવી પહોંચ્યો છે અવશ્ય મનને કે એ કસહો ભૂનતુંજ પરિણામ છે આપણા શ્રાત્રોમાં તેની સમ્મત મના કરેલી છે, આપણા પૂર્વજોએ તેમ કરવાની લેશમાત્ર પણ સમતિ આપી નથી જેમના વશજો હોવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ, જેમનું શાશ્વત આપણી નાડીઓમાં ઉછળે છે, તે મહાપુરુષો આપણને નાની નાની વાતમાં કલહ કરતા જોઈ અત્યંત ધ્રુણાની નજરથી આપણા તરફ જુએ છે.

એકવાર અત્રા પ્રકારના કલહનો ત્યાગ કરો, એકવાર ધર્મનું ઐક્ય સિદ્ધ કરો અને જુએ કે બીજી બાબતોમાં તમારો ઉત્કર્ષ થાય છે કે નહિ જો તમારા શરીરમાં તાણ અને શુદ્ધ રુધિર વહેતું હશે તો કોઈ પણ જાતના રોગ ઉત્પન્ન કરનાર જતુઓ તમને ઉપદ્રવ કરી શકશે નહિ ધર્મ એજ આપણા જીવનને ટકાવનું રુધિર છે જો તે તાણ, શુદ્ધ, બળવાન, અને જીવનતત્ત્વોથી ભરપૂર હશે તો તો દરેક બાબતમાં આપણી ઉન્નતિ થયા વગર રહેશે નહિ જો ધર્મરૂપી રુધિર શુદ્ધ હશે તો રાજનૈતિક, સાસંગિક અને આર્થિક બાબતોની ખામીઓ-અરે! આપણા દેશનું ભયકર દારિદ્ર્ય પણ નષ્ટ થઈ જશે, કારણકે મેગાત્પાદક જતુઓથી એકવાર શરીરને મુક્ત કરશે, તો કોઈ પણ પ્રકારની અહારની આપત્તિ તમને પીડા કરી શકશે નહિ. આધુનિક વૈદકશાસ્ત્રનું એક દર્શન લઇએ વૈદકશાસ્ત્ર કહે છે કે બ્યાધિની ઉત્પત્તિ થવાને માટે બે કારણોની જરૂર છે, અહારના ઝેરી જતુ અને શરીરની ચોક્કસ પ્રકારની લાલત બ્યાધિનું ઝેરી જતુઓને શરીરમાં સ્થાન ન મળે, બ્યાધિનું શરીરમાં રહેલી જીવનશક્તિ ક્ષીણ ન થઈ હોય, બ્યાધિનું જતુઓ શરીરમાં

પ્રવેશ કર્યા પછી વૃદ્ધ પામે એવી શરીરની સ્થિતિ ન હોય, ત્યાસુધી જગતમા એવો એક પક્ષ હેરી જતુ નથી કે જે રોગની ઉત્પત્તિ કરી શકે ખરે જોતા આપણા શરીરમા લાખો જતુઓ દરરોજ પ્રવેશ કરે છે, પણ શરીરમા રહેલી જીવનરાક્તિ વડે તેમનો તત્કાળ નાશ થઈ જાય છે અને આપણને તેમના અસ્તિત્વની પણ ખબર પડતી નથી. જ્યારે શરીર દુર્બળ થાય છે ત્યારેજ એ જતુઓ રોગ પેદા કરી શકે છે. પ્રજાજીવનને પણ આ વૈજ્ઞાનિક નિયમ લાગુ પડે છે જે પ્રજાનુ શરીર ક્ષીણ થાય છે તે પ્રજાની રાજનૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, કેળવણીવિષયક, સર્વ પ્રકારની બાબતોમાં જતુઓ પ્રવેશ કરે છે અને વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી અવસ્થાએ પહેલ્યા પછી વ્યાધિના પ્રતિકાર માટે રોગનુ મૂળ કારણ શોધી કઢાડવુ જોઈએ અને લોહીમા ઉત્પન્ન થયેલી મહિનતાને દૂર કરવી જોઈએ આપણુ કર્તવ્ય એટલુ જ છે કે લોહીમા શક્તિનો-જીવનનો સચાર કરવો, લોહીની શુદ્ધિ કરવી અને પ્રજાના અંતરે સનેજ કરવુ, કે જેથી કરીને બહારથી દાખલ થતા વિષમય જતુઓની સામે ચઢને તેમનો પ્રતિરોધ કરી શકાય આપણે હમણાજ જોઈ ગયા છીએ કે આપણે ધર્મ એજ આપણુ બળ અને પરમ ચેતન છે અને પ્રજાજીવનનો મુખ્ય આધાર છે

આ માન્યતા સત્ય છે કે અસત્ય છે તેનું વિવેચન કરવાનો અર્થ મારો વિચાર નથી. તેમ ધાર્મિક ભાવનામા આ પ્રમાણે નવીન ચેતન આપવાથી લાખી મુદતે પ્રજાજીવનને મુખ્ય લાભ હોય યા ન હોય, પરંતુ ખરી વાત એ છે કે ધર્મ એજ આપણા પ્રજાજીવનનો મુખ્ય પાયો છે. આપણે કદિપણુ એનો ત્યાગ કરી શકવાના નથી. એ સદાને માટે આપણા પ્રજાજીવનના મૂળ આધારરૂપ રહેશે ધર્મ મા તમને કદાચ મારા જેટલી શ્રદ્ધા હોય કે ન હોય તોપણુ તમારે તેનો આધાર તો લેવોજ પડશે. તમે ધર્મની સાથે મદાને માટે અવિચ્છિન્નપણે સકળાયલા છો અને જે પળે તમે તેના આશ્રય છોડી દેશો તેજ પળે તમે વિનાશના મુખમા ધસી જશો ધર્મ એજ આપણી પ્રજાનુ જીવન છે અને તેથી તેને કોઈપણ રીતે સુદૃઢ કરવોજ પડશે તમે યતનપૂર્વક તમારા ધર્મની રક્ષા કરી છે, તેથીજ તમે સેકડો વર્ષના જીલમ છતાં પણ આજસુધી ટકી રહ્યા છો તમારા પૂર્વજોએ અનેક પ્રકારના અત્યાચાર સહન કર્યા, ચતુર પક્ષ પસંદ કર્યું, પરંતુ તેમણે હરેક ઉપાયે ધર્મનુ સંરક્ષણ કર્યું. એક પછી એક ધણા દેવાલયો જમીનદોસ્ત થઈ ગયા, વિદેશી, વિધર્મી પ્રજાએ તમારા પૂર્વજો ઉપર અનેક પ્રકારના જીલમનો વરસાદ વરસાડ્યો, પણ એ જીલમની ભર-તીનાં મોઝાં જે પળે ઉતરી ગયા તેજ પળે, તેજ સ્થળે નવા મંદિરોના શિખર આકાશને ચૂમવા લાગ્યા દક્ષિણ ભારતના કેટલાક પ્રાચીન મંદિરોનો અને ગુજરાતના સોમનાથના મંદિરનો ઇતિહાસ જોતાં તમને આપણી પ્રજાના ઇતિહાસનુ જેટલું ઉડું જ્ઞાન મળશે, આપણી પ્રજાના ઇતિહાસમાં જેવો મબીર અભિનિવેશ

થશે, તેટલો પ્રતિહાસનાં થોભાં ઉઘામ્યાથી નહિ થાય. ઉપર્યુક્ત મદિરો ઉપર ફરી ફરીને હુમલા થયા, અનેકવાર તેમના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા અને અનેકવાર તેઓ પાછા ફરી ફરીને ઉઠ્યા થયા, તેમના રવડતા અસ્થિ નવજીવન પ્રાપ્ત કરીને પાછા અચ્ચલપણે આજે પણ તમારી સમક્ષ વિદ્યમાન છે, એ વાત ઘરાખર લક્ષ્મી રાખજો.

આપણી પ્રજાની ભાવના અને પ્રજાજીવનનો પ્રવાહ તમને અહીંઆજ દષ્ટિગોચર થશે. તેનું અનુસરણ કરશો એટલે મહાન સ્થાન પ્રાપ્ત થશે, તેને ઊડીદેશો એટલે હમેશાને માટે નષ્ટ થઈ જશે. જે પળે તમે એ પ્રજાજીવનના પ્રવાહથી દૂર ગયા તેજ પળે તમારો સંપૂર્ણ વિનાશ થયો. જાણજો આ ઉપરથી એમ કહેવાનો મારો આશય નથી કે બીજી બાબતો જરૂરી નથી રાજનૈતિક અને સામાજિક સુધારણા કરવાની જરૂર નથી એમ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. હું એટલું જ કહેવા માગુ છું કે એ મર્વ વિષયો ગોણું છે અને ધર્મજ સુખ્ય છે, એનું કદિપણ વિસ્મરણ કરતાં નહિ. ભારતવાસીઓને મન ધર્મ સૌથી પહેલો અને પછી બીલું બધું; માટેજ એ ધાર્મિક ભાવનાને વિશેષપણે જાગ્રત કરવી જોઈએ હવે સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એને કેવી રીતે જાગ્રત કરવી ? હું તમારી આગળ મેં ધડી રાખેલી કાર્યપ્રણાલી રજુ કરે છું. મેં અમેરિકા જવામાટે મદ્રાસ છોડ્યું ત્યાર પહેલાં ધણી વખતથી એ યોજના મારા મનમાં ઘડાઈ ચૂકી હતી અને હું અમેરિકા ગયો તેનું પણ સુખ્ય કારણ એજ હતું. મને ધર્મમહાસભામાં ખેસવાની ઝાઝી દરકાર ન હતી માત્ર મારા વિચારને પ્રકટ કરવાની સારી તકજ હું શોધતો હતો—અને તે મને ધર્મમહાસભાના અધિવેશનથી પ્રાપ્ત થઈ.

મારા મનમાં જે જે વિચારો પોષ્યા હતા, તેમને મારે જગતમાં રમતા કરવા હતા. ધર્મનાં જે અમૂલ્ય રત્નો આપણા શાસ્ત્રલગ્નરમાં સચવાઈ રહ્યા હતા, જે અમુક માણસોનાજ કબજામાં હતા, જે ખરે કહીએ તો અરણ્યોમાં અને મન્યાસીઓના આશ્રમેમાં દટાઈ રહ્યા હતા, તેમને મારે જગજગહેર કરવાં હતાં એ શાસ્ત્રનિષદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી રત્નો જેમના કબજામાં ગુપ્તપણે રાખવામાં આવ્યા, તેમની પાસેથી લઈને પ્રકટ કરવાનો મારો ઇરાદો હતો, એટલું જ નહિ પણ એથી પણ વધારે દુર્ભેદ પેટી-રૂપ જે ભાષામાં એ સત્યો સચવાઈ રહ્યા હતા, તે સંસ્કૃત ભાષાના યુગના યુગ થયા જાહેરા આવરણો ભેદીને મારે એ મહા મૂલ્યવાન રત્નોને મનુષ્યમાત્રની સામાન્ય મિશ્રિત બનાવવી હતી. હું કામાં મારે તેમને લોકપ્રિય અને લોકપ્રાયોગી કરવા હતા. સંસ્કૃત ભાષા—જેને માટે અલબત્ત હું ધણી મગરૂર છું—તે અવરી હોવાથી આ વિચારોના પ્રચારને માટે મોટા અતરાયરૂપ નીવડી છે. ન્યાસુધી આપણી સમસ્ત પ્રજા ઉત્તમ રીતે સંસ્કૃત ભાષા જાણતી થાય ત્યાસુધી એ અતરાય દૂર થવાનોજ નથી. હિંદુસ્તાનમાં વસતો દરેક માણસ સંસ્કૃત જાણતો હોય ત્યાં ન જાણતો હોય, તેપણ

તે ધર્મના સિદ્ધાંતો સારી રીતે સમજી શકે તેટલા માટે સંસ્કૃત ભાષામાંથી એ સર્વ સિદ્ધાંતોને બહાર કાઢવાનો મારો નિશ્ચય હતો. મેં મારી આખી જિંદગી સંસ્કૃતના અભ્યાસ પાછળ ગાળી છે, છતાં હજી પણ કોઈ પણ નવું સંસ્કૃત પુસ્તક મારે માટે નવુંજ છે એ ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષા કેટલી અધરી છે તેનો તમને ખ્યાલ આવશે, અને જેમને સંસ્કૃત ભાષા લાજીવાનો કદિ અવકાશજ મળ્યો નથી, તેમને માટે આ બાબત કેટલી મુશ્કેલ છે તે તમે સહેલાઈથી સમજી શકશો. એટલા માટે લોકોની પ્રત્યક્ષિત ભાષાદ્વારાજ ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે. તેની સાથે માથે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ચાલુ રહેવોજ જોઈએ, કારણ કે સંસ્કૃત ભાષાના ઉચ્ચારથી પણ આપણી પ્રજામાં એક પ્રકારના ગૌરવનો અને શક્તિનો સચાર ચાલુ છે. ભગવાન રામાનંજ, કબીર અને ચૈતન્યે ભરતખંડની નીચ જાતિના ઉદ્ધાર માટે જે પ્રયત્ન કર્યા હતા, તેમના પ્રયાસનું ફળ તેમની હયાતીમાંજ જણાઈ આવ્યું હતું, તેમણે પાછળથી તેમના કાર્યનું આગું ખેદકારક પરિણામ શાથી આવ્યું ? તેનું પણ કારણ તો અવશ્ય હોવુંજ જોઈએ. આચાર્યોના અવસાનને એક મૈકા પણ પૂરો વીત્યો ન હતો એટલા માંજ તેમણે આરંભેલું કાર્ય શાથી અટકી પડ્યું ? તેનું કારણ એજ છે કે તેમણે પતિત જાતિઓનો ઉદ્ધાર કર્યો, તેઓ ઉત્તાનને શિખરે પહોંચે એવી તેમની ઇચ્છા પણ હતી, માત્ર તેમણે સામાન્ય લોકવર્ગમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો યત્ન કર્યો ન હતો. શુદ્ધભગવાને પણ સામાન્ય લોકોને સંસ્કૃત રીખવવાનું બધ કરીને એક મોટામાં મોટી જૂલ કરી હતી તેમને જલદીથી, તરતજ શુભ પરિણામ લાવવાની ઉમેદ હતી, તેથી તેમણે લોકોમાં વપરાતી પાંચ ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો અને સંસ્કૃત ગ્રંથોનો તેજ ભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યો. અલખત, આ ચોજના ધણીજ ફતેહમદ નીવડી તેમણે લોકોની ચાલુ ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો, લોકોએ તેમનો ઉપદેશ સહેલાઈથી ગ્રહણ કર્યો, એ બધું ખરૂં છે, પ્રાકૃત ભાષાથી વિચારો જલદી ચારે દિશાએ ફેલાય છે, પણ તેની માથે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો જોઈતો હતો જાનનો ફેલાવો થયો ખરો, પણ તેન વડે ગૌરવ અને સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થયા નહિ બહારના આધાતોની સામે ટકર ઝીંકવા માટે એકલું જ્ઞાન બસ નથી, પણ જ્ઞાન જીવનમાં ઉતરી જઈને સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે, ત્યારેજ અનેક પ્રકારના વિપ્લવોની સામે ટકી શકાય છે નમે જગતને નાના પ્રકરનું જ્ઞાન આપો તેથી તેનું વિશેષ કલ્યાણ થશે નહિ એ જ્ઞાન રંગરંગમાં મચરી જાય અને સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરે ત્યારેજ સ્થાયી લાજની આશા રાખી શકાય હાલમાં એવી અનેક પ્રજાઓ છે કે જેમને ધણી બાજનાનું જ્ઞાન છે, પણ તેથી શુ થયું ? સંસ્કૃતિ વગર તેઓ વાધ અથવા જ ગલી મનુષ્ય જેવી ભયંકર છે, કારણ કે તેમને જ્ઞાન છે છતાં પણ તેઓ કેળવઈ નથી અથવા મારા સંસ્કાર પામી નથી. તેમનું જ્ઞાન તેમના મુધારાની માફક માત્ર ઉપર ઉપરનું

છે, અદરનુ નથી જરાક છોડીએ એટલે તમની અદરની પાશવ પ્રકૃત બહારનીકળી આવે છે આવા બનાવ વાર વાર જગતના ઇતિહાસમા બનતા જવમા આવે છે આ ભારે વિપત્તિનુ મૂળ છે, માટે તમને તેનાથી સાવધાન રહેવાની સૂચના કરે છુ સામાન્ય લોકોને તેમની સ્વભાષામા જ્ઞાન આપો તેમને નવા નવા વિચાર આપો આથી તેમના જ્ઞાનમા વધારો થશે, પણ તેની સાથે તેઓનુ જ્ઞાન પરિપક્વ થઇને તેમની સંસ્કૃતિમા વધારો થાય તેવો પ્રયત્ન પણ કરજો જ્યાંસુધી તમે તેમ કરી ન શકો ત્યાંસુધી જનસમાજની ચિરસ્થાથી ઉન્નતિની આશા રાખવી બ્યર્થ છે એમ કયાંથી તો એક નવીન રૂતિની ઉત્પત્તિ થશે તે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરીને બીજી બધી રૂતિઓ ઉપર અધિકાર ભોગવતી થશે, માટે જેઓ ઉતરતી રૂતિના છે તેમને ફરીથી કહુ છુ કે, તમારો ઉત્કર્ષ કરવો હોય તો સંસ્કૃત શીખો, એ ભાષાનો અભ્યાસ અને એટલો વધારો અને લોકોમા તેનો વધારો ફેલાવો કરો ઉચી રૂતિના લોકોની સામે લખાણ લખીને અને લખણો આપીને દ્વ દ્વ યુદ્ધો મચાવ્યાથી તમને કોઈ પણ પ્રકરનો ફાયદો નથી. એમ કયાંથી તો અજ્ઞાતિની જવાળા બમણા વેગથી વધી જશે અને હાલ જેટલી નાના પ્રકારની રૂતિઓમા આપણી પ્રજા વિભક્ત થઈ ગઇ છે, તેના કરતાં પણ વધારે રૂતિઓ ઉત્પન્ન થશે અને આપણે વધારે વિભક્ત અને નિર્બળ થઈ જઈશુ રૂતિબેદને કહાડી નાખવાનો અને સમભાવ તથા એક્ય પ્રસ-રાવવાનો એકજ ઉપાય છે કે, જે કેળવણી અને સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ વર્ણના લોકોએ લીધી છે, જે તેમના બળનુ અને ગૌરવનુ મૂળ કારણ છે તે તમે પ્રાપ્ત કરો એમ કરશો તો તમે જેવા થવા માગો છો તેવા થઈ શકશો

હવે આ બાબતના સબધમા એક બીજા પ્રશ્નવિષે ચર્ચા કરવાનો મારો ઇરાદો છે. એ પ્રશ્ન મદ્રાસના લોકો સાથે વધારે સબધ ધરાવે છે. એક એવો મત વિદ્વાનોમા પ્રચલિત થયેલો છે કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા એક દ્રવિડ જાતિ વસતી હતી તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા વસતી આર્ય જાતિથી તદ્દન જુદા પ્રકારની હતી, અને જે પાંદણો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા વસે છે તેઓજ માત્ર ઉત્તર હિંદમા વસતા પાંદણોના વંશજો છે, અને દક્ષિણના બાકીના બધા માણસો આર્ય નથી પણ કોઈ બીજા જાતિમાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. હે પુરાતન ઇતિહાસના શોધકો 'ભાષાશાસ્ત્રીઓ' મને ક્ષમા કરજો, પણ મારે કહેવું પડશે કે તમરો સિદ્ધાંત તદ્દન પાયા વગરનો છે તમારા તરફથી માત્ર એકજ દલીલ કરવામા આવે છે કે, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા બોલાતી ભાષાઓ વચ્ચે ધણે ફરક છે મને પોતાને તો બીજો કશો તફાવત લાગતો નથી આ સભામા સેક્રેટરી ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકો છે, હવે હુ અને એકલા મારા યુરોપિયન મિત્રોને વિનંતિ કરે છુ કે એમથી કયા ઉત્તરના છે અને કયા દક્ષિણના છે તે બતાવો જોઈએ એ જોઈ વચ્ચે કંઈ જાતનો તફાવત છે તે હુ

સમજી શકતો નથી માત્ર જરાક ભાષામાં તફાવત છે એજ કેની ? મે હમણાં જે ભાષાશાસ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય તમને કહ્યો તેઓ એમ જણાવે છે કે, જ્યારે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વસતા આઠણો પ્રથમ ઉત્તરના પ્રદેશોમાંથી દક્ષિણમાં આવ્યા ત્યારે સંસ્કૃત ભાષા બોલતા હતા. અહીં આવ્યા પછી દ્રાવિડી ભાષા બોલવાનો અભ્યાસ પડી જવાથી ધીમે ધીમે સંસ્કૃત ભાષા ભૂલી ગયા. હવે જે આઠણોની બાબતમાં આ પ્રમાણેજ અન્યુ હોય તો અન્ય વર્ણના સમુદાયમાં શા માટે તેમ ન બનવું જોઈએ ? બીજા બધા વર્ણના લોકો અસલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંજ વસતા હતા, અને તેઓ પણ દક્ષિણમાં આવ્યા પછી કંઈ કરીને સંસ્કૃત ભાષા ભૂલી ગયા હોય એમ શા માટે ન માની શકાય ? જે દલીલવડે દક્ષિણના આઠણો મિવાયના બીજા બધા લોકોને અનાયો કરાવવા છે, તેજ દલીલવડે તેઓ આર્થ છે એમ પણ સાબિત થઈ શકે છે આ બધી અહકારમૂલક માન્યતાઓ છે તેમાં લેશમાત્ર ડહાપણ નથી, માટે તમે તેમાં કંઈ વિશ્વાસ રાખતા નહિ કહાય દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં દ્રવિડ જાતિ વસતી પણ હોય અને કંઈ કરીને તેનો લોપ પણ થઈ ગયો હોત અને તેમાંના કેટલાક બાકી રહેલા લોકો પર્વતોમાં અથવા જંગલોમાં વસતા હોય. ' એમ પણ બની શકે કે તેમની ભાષા કાયમ રહી હોય અને સંસ્કૃતને ઠેકાણે વપરાવા લાગી હોય, તોપણ એટલું તો સત્ય છે કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના તમામ લોકો આર્થ જાતિના છે અને અસલ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથીજ ઉતરી આવેલા છે. આમાં હિંદુસ્તાનના બધા લોકો આર્થ જાતિના છે-બીજી પ્રજા આપણા દેશમાં છેજ નહિ

વળી એક બીજો મત એવો છે કે, “ભરતખંડના શુદ્ધ અનાર્થ જાતિના છે, તેઓ આર્થ લોકોના ગુલામો હતા” પાશ્ચાત્ય પડિતો કહે છે કે ઇતિહાસમાં પ્રસંગોનું પુનઃસર્વત્રન થયા કરે છે અમેરિકનો, અંગ્રેજો, વલદાઓ અને પોર્ટુગીઝો ગરીબ મિથ્યાશ્રી આફ્રિકાનીવાસીઓને પકડીને ગુલામ બનાવતા હતા, અને જીવતાંસુધી તેમની પાસે સખત મજૂરી કરાવતા હતા એ આફ્રિકાના ગુલામો અને યુરોપિયનોથી જે મિશ્ર પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને પણ ગુલામ તરીકેજ ગણતા હતા આ ધાતકી બચ-હાર લાગે વખતસુધી ચાલુ રહ્યો હતો આ બનાવ જોયાથી ડોડાહા ઇતિહાસકારોની કંપના બનકાળના ઇતિહાસમાં હજારો વર્ષની છલગ મારે છે, અને એવું માની લે છે કે જે બનાવ અમેરિકામાં થોડા સૈકા પહેલા બન્યો હતો, તેવોજ બનાવ હિંદુસ્તાનમાં પણ બનેલો હોવો જોઈએ. પુરાતન ઇતિહાસવેત્તાઓ એવી કંપના કરે છે કે પ્રાચીનકાળમાં આવેલો ભરતખંડ કાળા નેત્રવાળા અનાર્થ લોકોથી ભરપૂર હતો, અને ત્યારપછી ગૌરવર્ણના આર્થ લોકો આવીને હિંદુસ્તાનમાં વસવા લાગ્યા. એ આર્થો કયા દેશમાંથી આવ્યા આવ્યા તે તો હથેર જાણે ! કેટલાક કહે છે કે તેઓ ટિબેટથી આવ્યા હતા બીજા કેટલાક કહે છે કે તેઓ મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા

હતા. કેટલાક સ્વદેશવત્સલ અગ્રેજો કહે છે કે આર્થ લોકો સોનેરી વળવાળા હતા. વળી બીજા કેટલાક પોતપોતાના મત પ્રમાણે એમ પણ કહે છે કે તેઓ કાળા વાળ-વાળા હતા. અસ ને લેખકના પોતાના વાળ કાળા હોય તો આર્થ લોકોના વાળ પણ કાળાજ હોવા નોંધએ ! વળી હમણાં હમણાં એક એવો મત નીકળ્યો છે કે આર્થ લોકો અસમ સ્વદેશવત્સલ સરોવરોની આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા હતા. જે એ બધા આર્થો અને આ સિદ્ધાંતો, જે છે સરોવરોમાંજ ડૂબી ગયા હોત તો મને ખેદ થાત નહિ ! વળી આર્થ લોકો ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસના મુલકમાં વસતા હતા એવું માનનારા વિદ્વાનો પણ છે. આર્થો અને તેમના નિવાસસ્થાનો ઉપર શો ભુલમ ! હવે આ જુદા જુદા મતની સત્યતાવિષે જે આપણાં સાક્ષોનો અભિપ્રાય નોંધએ તો તેમાં આવું કંઈ છેજ નહિ. એક શબ્દ પણ એવો જડતો નથી કે જેથી આર્થ પ્રજા હિંદુસ્તાનથી બહારના મુલકમાંથી આવીને અજ વસી છે, એ મતને આધાર મળે. જૂના વખતમાં ભરતખંડની અદર અધ્યાનીસ્તાનનો પણ સમાવેશ થતો હતો એ પણ સાથે સાથે યાદ રાખવું શરો અનાર્થ પ્રજાના વશજ છે અને તેઓની સખ્યા ઘણી મોટી હતી એ વાત તદ્દન પાયાવગરની અને નહિ માની શકાય એવી છે. તે સમયમાં મુઝીબર આર્થ લોકો લાખો અનાર્થોને હરાવે અને તેમને પોતાના ગુલામ અનાર્થી દે એ વાત બિલકુલ અસંભવિત છે. આટલા બધા ગુલામો ભેગા થઈને આર્થ લોકોની પાંચ ગિનિટમાં ‘ચટણી’ જ કરી નાખત આ બાબતનો એકજ ખુલાસો મહાભારતમાંથી મળી આવે છે. તેમાં લખ્યું છે કે સત્યયુગના પ્રારંભમાં માત્ર એક બ્રાહ્મણોનીજ ગણતિ હતી. ત્યારપછી જુદા જુદા વ્યવસાયને લીધે ધીમે ધીમે આર્થ પ્રજા અનેક ગણતિઓમાં વિભક્ત થઈ ગઈ. ગણતિભેદના સપ્તધર્માં આ એક-લોજ સત્ય અને બાળખી ખુલાસો છે હવે ભવિષ્યના સત્યયુગમાં અનેક જુદા જુદા ગણતિઓ એકત્ર થઈને મૂળ સ્થિતિએ આવી જશે. આથી કરીને ભરતખંડના ગણતિ-ભેદના મહા પ્રશ્નોનો નિર્ણય બાળ પ્રમાણે થઈ શકે કે ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને અવ-નત ન કરતાં, બ્રાહ્મણ ગણતિનો ઉચ્છેદ ન કરતા નીચી ગણતિઓનો ઉત્કર્ષ કરીને તેમને બ્રાહ્મણોની કોટિએ ચડાવી દેવી.

આહ્વાજીવની પ્રાપ્તિ એજ માનવ જાતિનો પરમ આદર્શ છે, એવું ભારતખંડમા મનાતું આવ્યું છે. શકરાચાર્યે પોતાના ગીતાભાષ્યની ભૂમિકામા આ વિચાર ખજૂર સુદર રીતે પ્રદર્શિત કર્યો છે. શ્રીકૃષ્ણના અવતાર ધારણ કરવાના પ્રયોજનવિષે ચર્ચા કરતાં તે લખે છે કે, તેઓ આહ્વાજીવન રક્ષણ કરવાનેજ પ્રકટ થયા હતા એજ તેમના અવતારનો મહાન ઉદ્દેશ હતો. આહ્વાજી, અહમ પુરુષો અર્થાત ને આદર્શ સિદ્ધપુરુષો છે તેમની અલ્પ આવશ્યકતા છે. તેમનો ઉચ્છેદ કરવો ઇષ્ટ નથી આધુનિક જાતિભેદમા અનેક પ્રકારની ખામીઓ છે તે હું સારી રીતે જાણ છું, તોપણ

મારે ધ્યાનથીને માટે કહેવું પડે છે કે, બીજી જ્ઞાતિઓ કરતાં તેઓમાં હજી પણ ધ્યાન-
 શૂન્યતાનો વિશેષ અંશ છે, તેમનામાંથી ધ્યાનશૂન્યતાના પુરુષો સૌથી વધારે ઉત્પન્ન
 થયા છે. આ વાત તદ્દન સત્ય છે અને બીજી જ્ઞાતિઓએ ધ્યાનથીને તેમના આ ગુણ
 માટે મક્ક અને સન્માન આપવાં જોઈએ. તેમનામાં જે દોષ છે તે તો આપણે નિકર-
 પણે જાહેર કરવાજ જોઈએ, પણ તેની સાથે જે સન્માનને, જે ગૌરવને તેઓ પાત્ર
 છે તે પણ તેમને આપવાજ જોઈએ 'દરેક જણને જે ધટિત છે તે આપતા રહો'
 એ પ્રાચીન અંગ્રેજી કહેવત યાદ રાખજો માટે હું બંધુઓ ! જ્ઞાતિઓમાં અદર
 અદર ક્લહ અને વિદ્રેષ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રયોજન નથી એથી કયું શુભ પરિણામ
 લાવવાની તમે આશા રાખો છો ? એથી તો આપણે વધારે વિભક્ત અને નિર્જન
 થઈ જઈશું; આપણી અવનતિ વધારે લય કર સ્વરૂપ ધારણ કરશે. એકદંધ્યા અધિ-
 કારના, જોડુકમીના દિવસ હવે પીટી ગયા છે ભરતખંડની ભૂમિ ઉપરથી તે દિવસો
 સદાને માટે ચાલ્યા ગયા છે અંગ્રેજી અમલનું એ એક અત્યંત શુભ પરિણામ છે.
 મુસલમાનોના અમલથી પણ અમુક જાતિના એકદંધ્યા અધિકારને ધોક્કા પહોંચ્યો
 હતો; મુસલમાનોના અમલથી આપણને તદ્દન ગેરલાભજ થયો હતો એમ કહી શકાય
 નહિ જન્મતમાં કોઈ પણ વસ્તુ સંપૂર્ણ ભરાય અથવા સંપૂર્ણ સારી હોઈ શકે જ
 નહિ. ભરતખંડની દરિદ્ર અને પતિત જાતિઓના ઉદ્ધારને માટે મુસલમાની અમ-
 લથી પણ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો આજ અરજીથી એક પચમાશ હિંદુઓએ મુસ-
 લમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. કેવળ તક્ષવારનાજ ત્રાસથી આટલા બધા હિંદુઓ
 મુસલમાન થયા ન હતા મુસલમાનોએ તક્ષવાર અને બંદુકના જોરથી બળાત્કારે
 આટલા બધા હિંદુઓને વટકાવીને મુસલમાન બનાવી દીધા એમ માનવું એ મોટામાં
 મોટી મૂર્ખાઈ છે. જો તમે સાવધાન નહિ થાઓ તો મદ્રાસ છલાકાની વસ્તીનો પણ
 એક પચમાશ તો શું પણ અડધો અડધ ભાગ ખ્રિસ્તી થઈ જશે. મક્ક્યાર પ્રાંતમાં
 મે જે જોયું તે કરતાં વધારે મૂર્ખતા અને મિથ્યાભિમાનનું દૃશ્ય આખા જન્મતમાં
 શોધ્યું જડે એમ નથી. જે રસ્તે થઈને ઉચ્ચ વર્ણના લોકો જતા હોય તે રસ્તા
 ઉપર ચાલવાનો ગરીબ મિચારા ભગીઓને અધિકારજ નથી ! પણ એજ ભગીઓ
 રામકાને બદલે રૌબર્ટ અથવા રહીમ બનીને આવે તો બસ તેનો દરજ્જો એકદમ
 વધી જાય છે ! પછી તેની સાથે ચાલવાને અથવા તેનો સ્પર્શ કરવાને કશીજ હર-
 કત નહિ ! ! આવો દેશાચાર જોતા બધા મક્ક્યારવાસી દિવાના છે, તે અને તેમના ધર
 દિવાનાનાં દવાખાના જેવા છે એ સિવાય બીજું કયું અનુમાન બાધી શકાય ? જ્યાં-
 સુધી તેઓ આ મૂર્ખાઈનો ત્યાગ નહિ કરે અને પોતાની રીતભાતમાં સુધારો નહિ
 કરે ત્યાંસુધી જન્મતના તમામ લોકો તેમના તરફ તિરસ્કારની નજરથી જુએ એમાં
 શું અશ્ચર્ય ? જે પ્રજામાં આવા દુષણભરેલા, રાક્ષસી રિવાજો પળાતા હોય તે પ્રજાએ

શરમાધને કુળી મરવુ નોંધ્યો. જે પ્રજા પોતાનાજ સત્તાને ભૂખે મરવા કે
અને બ્યારે તેજ સંતાન અન્ય ધર્મ મહુણ કરે ત્યારે તેમને સન્માન આપીને
અને ખવડાવી પીવડાવીને પુષ્ટ કરે તેમને ધિક્કાર છે !

આ પ્રશ્નનો સફળતાપૂર્વક નીવેડો લાવવો હોય તો ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને હલકા
ન પાડો, તેમનો દરબજો નીચો ન કરો, પણ જેઓ નીચી પકિતાના છે તેમને ઉંચે
ચડાવવા યત્ન કરો કેટલાક લોકો જેઓનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અત્યંત અદ્ય છે અને જેઓ
આપણા પૂર્વજોનો મહાન ઉદ્દેશ સમજવાને અસમર્થ છે, તેઓ ભલે ગમે તેમ કહે
તોપણ મેં હમણાં કહ્યો તેજ ઉન્નતિનો માર્ગ આપણા શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલો છે.
એથી ઊંચડું સમજવનારા પોતેજ બિલકુલ સમજતા નથી, પણ જેમને બુદ્ધિ છે,
જેમનામાં વિચારશક્તિ છે, તેઓ આપણા પૂર્વજોનો ઉદ્દેશ અને કાર્યપદ્ધતિ સારી
રીતે સમજી શકે છે તેઓ તો તટસ્થ રહીને અન્ય યુગથી જે પ્રજાજીવનનો અદ-
્યુત પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે, તેનું આદિથી અત્યંત અવલોકન કરે છે તેઓ
પ્રાચીન અને અર્વાચીન શાસ્ત્રોમાં અસહનના ઋષિઓની કાર્યપ્રણાલીના દરેકે દરેક
પગથીઆ નોંધ શકે છે.

એ કાર્યપ્રણાલી કયી ? તેને એક છેડે આદ્યજ્ઞ અને બીજા છેડે ચક્રાણ છે. એ
ચક્રાણને ધીમે ધીમે ઉન્નત કરીને આખરે આદ્યજ્ઞની કાંટિયા લઈ જવો એજ તેમની
કાર્યપ્રણાલી છે. તમે નોંધ શકશો કે જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ નીચ જતિને વધારે
ને વધારે અધિકાર અને સ્વતંત્રતા અપાતાં ગયાં છે. એવા પણ શાસ્ત્રો છે કે જેમાં એવી
આદ્ય કરી છે કે “જે શત્રુને કાને વેદનો એક શબ્દ પણ જાય તો તેના કાનમાં સીસાનો
ગરમા ગરમ રસ રેડી દેવો અને જો વેદની એક પકિત પણ તેને ચાહ હોય તો તેની
જીભ કાપી નાખવી. વળી જો તે આદ્યજ્ઞને એમ કહે કે ‘ અરે ઓ આદ્યજ્ઞ ! ’ તો
પણ તેની જીભ કાપી નાખવી. ” અલગત, આ પ્રાચીન આસુરી જગદીપજ્ઞ છે એમ.
કહેવાની જરૂર નથી, પણ એ સ્મૃતિકારોનો અપરાધ નથી તેમણે તો તેમના સમ-
યનાજ જનસમાજના અમુક વર્ગની માન્યતાઓને માત્ર નોંધી લીધી છે. પ્રાચીન-
કાળમાં એવા નરપિશ્ચાચો વખતો વખત ઉત્પન્ન થતા હતા દરેક યુગમાં *દુનિયાના
બધા દેશોમાં એવી આસુરી પ્રકૃતિના લોકો થઈ ગયા છે ત્યારપછીના યુગમાં લખા-
યલી સ્મૃતિઓમાં જોશો તો શત્રુજાતિ પ્રતિ નિર્દય વ્યવહાર કેટલેક અંશે ઓઠા થયેલો
જણાશે. હાખસા તરીકે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે “ શત્રો તરફ નિષ્ઠુર વ્યવહાર કરવો
નહિ; તેમજ તેમને વેદ વગેરે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પણ કરાવવું નહિ. ” આના પછીના
જમાનામાં જે સ્મૃતિઓ લખાઈ છે અને જે ખાસ કરીને કલિયુગને માટેજ લખાયલી

*યુરોપના જુદા જુદા સ પ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓ એકબીજા ઉપર જે કેર વર્તાવતા હતા,
તેનો જોટો તો જગતના કોઈપણ દેશના ઇતિહાસમાં મળે તેમ નથી ૧૭૧૦ ૬૦

હોવાથી વિશેષ પ્રમાણુભૂત મનાય છે, તેમા એવા ભાવાર્થનું લખાણ છે કે, “ જો શ્દ્રો બ્રાહ્મણોના આચારવિચારનું અનુકરણ કરે તો તેઓ થાણુ સાર કામ કરે છે- તેમને એવા કામમા ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. ” આ પ્રમાણે જેમ વખત જતો જાય છે તેમ શ્દ્રોને વધારે અધિકાર પ્રાપ્ત થતા જાય છે જુદા જુદા સમયમાં શ્દ્રો તરફના વ્યવહારમા કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા, તેનું જુદા જુદા શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસકાગ્ અનુસંધાન કરીને આખી કાર્યપ્રણાલીનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનો અત્યારે સમય નથી, પણ આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે શ્દ્ર જાતિઓ ધીમે ધીમે ઉચી ચડતી જાય છે વળી ભરતખંડમાં હજારો જાતિઓ છે અને તેમાંની કેટલીક બ્રાહ્મણોની પકિતમા પણ લાળી ગઈ છે, કારણ કે અમુક જાતિના બધા લોકો એમ જાહેર કરે કે અમે બ્રાહ્મણો છીએ તો તેમને કોણ અટકાવનાર છે ? જાતિબંધન ગમે એટલા સખત છે છતાં પણ તેમા આજ પ્રમાણે નવી નવી જાતિઓ ઉત્પન્ન થતી આવી છે. ધારો કે દરો દશ હજાર માણસની અમુક જાતિઓ છે જે એ બધી જાતિઓ સપ કરીને જાહેર કરે કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ તો તેમને કોઈ અટકાવે એવું નથી. મે આવા અનેક ઉદાહરણ જાતે જોયા છે અમુક જાતિઓ કેળવણીથી અથવા બીજા કારણથી આગળ પડતી થઈ જાય છે, અને જે તેઓ એકમત થઈને પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવે તો કોઈ તેમને ના કહી શકતું નથી. એમા બીજી જાતિઓને લેવાદેવા હોતું નથી, કારણ કે એમની સાથે લગ્નવ્યવહાર કે ભોજનવ્યવહાર હોતો નથી એક જાતિ બીજી જાનિના કામમા માથું મારતી નથી, એટલું જ નહિ પણ એક જાનિની જુદી જુદી પેટા જાતિઓ પણ કોઈ કોઈના કામમા વચ્ચે પડતી નથી.

શકરાચાર્ય વગેરે શક્તિસ પન્ન યુગાચાર્યો જાતિઓના રચનાર હતા. તેમણે જે અદ્ભુત કામ કર્યા છે તે કુ અત્યારે તમને કહી શકતો નથી અને કહું તો તમારામાના કેટલાકની લાગણી પણ દુખાય, પરંતુ મારા પ્રવાસ દરમિયાન તથા બીજા અનુભવોથી મને તેમની કાર્યપ્રણાલીવિષે થાણુ જાણવાનું મળ્યું છે, અને એ વિષે સંશોધન કરતાં મને અનન્યમ જેવી માહિતી મળી છે. તેમણે ધણીવાર બહુચી લોકોની સેકડો રાળાઓને એક ક્ષણવારમા સ્ત્રિય બનાવી દીધી છે અસખ્ય માછીઓને એકદમ બ્રાહ્મણો બનાવી દીધા છે અલખત આ કાર્ય કરનાગ મહાપુરુષો હતા આપણે તેમના કાર્ય તરફ સન્માનની દૃષ્ટિથી જેવું જોઈએ મટેજ કું તમને વારવાર કહું છું કે તમે પણ તેમના જેવા અધિઓ, મહાપુરુષો થાઓ, એજ કાર્યસિદ્ધિનો

* ગુજરાતમા પણ એવા ઉદાહરણની ખોટ નથી એવી ધણીએ અસ્પૃશ્ય જાતિઓ એકસપી કરીને ઉચી જાતિમા ખપી ગઈ છે એક જલ્દના બ્રાહ્મણો જેમની યાલી, શરીર રચના અને અટકો સુદા ડુબળાને મળતા છે, તેઓ પણ હાલ બ્રાહ્મણમાજ ગણાય છે

મહામંત્ર છે. થોડા ધણા તો આપણે બધાને ઋષિ જેવા થવું જ પડશે. ઋષિ એટલે શું ? પવિત્ર, વિશુદ્ધ આત્મા. પ્રથમ પવિત્ર થાઓ એટલે પછી તમને અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત થશે માત્ર ‘હુ ઋષિ છું’ એમ બોલ્યા એટલે ઋષિ થઈ જવાતું નથી, પણ એકવાર ખરેખરા ઋષિ બન્યા અને પછી જુઓ કે બધા તમારી આજ્ઞાને આધીન થાય છે કે નહિ ? પછી તમારા શરીરમાંથી એક અલ્પાકિક પ્રકાશ નીકળીને બીજાના મન ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બેસાડશે. તેઓ તમારે અધીન થઈને તમારે અનુસરણ કરશે, તમારા વચન સાંભળશે તેઓ બીલકૂલ અમણપણે, કેટલીકવાર તેમની પોતાની મરજી વિરુદ્ધ જઈને પણ તમારા કાર્ગમાં સહાયજનક થશે આતુ નામજ ખરેખર ઋષિત્વ

મે તમને આપણી કાર્યપ્રણાલીની રૂપરેખાજ માત્ર સમજવી છે મૂળ ઉદ્દેશ સાચવીને અનેક યુગસુધી કાર્ય થતું જશે તો મે આજેબેલા બોખામાં જુદી જુદી વિમતી ભરાતી જશે કલહ અને વિદ્વેષનો એકદમજ ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ બતાવવાને માટેજ મે માત્ર સૂચન કર્યું છે જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ વચ્ચે આ જમાનામાં બપોરે હુ કલહ થતા જોઉં છું ત્યારે હું ધણેજ ખેદ પામું છું, એ અનિષ્ટકારક પ્રવૃત્તિ તો એકદમ બંધજ થવાની જરૂર છે. એથી બેઉ પક્ષને હાનિ છે અને ખાસ કરીને ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને, બ્રાહ્મણોને વિશેષ હાનિ છે, કારણ કે એકદમજ અધિકારનો જમાનો હવે પૂરો થયો છે, દરેક ઉચ્ચ જ્ઞાતિએ પોતાના મિત્રબાલિમાનની કબજા પોતાને હાથેજ ખોદવી જોઈએ, અર્થાત્ પોતાનું ખોટું જાતિઅભિમાન પોતાની મેજેજ છોડી દેવું જોઈએ અને આ કાર્ય જેમ જલદી થશે તેમ તેઓને વિશેષ લાભ થશે જેમ જેમ વધારે વિલમ્બ થશે તેમ તેમ મિત્રા જાતિઅભિમાનનું વિષ પ્રભામ વધારે ઉકું સચરતું જશે અને પરિણામે જે વિનાશ થવાનો છે તે વધારે બચાવક સ્વરૂપ ધારણ કરશે. આટલામાટે ભરતખંડની બીજી જ્ઞાતિઓના ઉદ્ધારને માટે પરિશ્રમ લેવો એ બ્રાહ્મણોનું ખાસ કર્તવ્ય છે તેઓ આ કાર્ય કરે અને ન્યાસુધી કરતા રહે ત્યાંસુધીજ તેમને બ્રાહ્મણ કહેવડાવવાનો અધિકાર છે, અને ત્યાંસુધીજ તેઓ સન્માનને પાત્ર છે જે તેઓ માત્ર દ્રવ્યોપાજન તરફ દૃષ્ટિરાખતા હોય તો તેઓ ખરેખરા બ્રાહ્મણ છેજ નહિ ખરેખરા બ્રાહ્મણોને એટલે કે સ્વદેશનું અને સ્વજનતિનું હિત કરવામાજ જેઓ રોક્યા હોય તેમનેજ તમારે સહાય આપવી જોઈએ, તેઓજ તમારી મહાયને પાત્ર છે. તેમ કરશે તોજ તમે જે સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આશા રાખો છો તે સારૂ થશે, પણ ખરા બ્રાહ્મણ સિવાય બીજાને દાન આપશો, કુપાત્રે દ્રવ્યનો બચ કરશો તો સ્વર્ગમાં નહિ પણ એથી જુદાજ લોકમાં એટલે નરકમાં જ જવું પડશે, એવું આપણાં શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટપણે કહે છે, તેથી આ બાબતમાં તમારે ધણાજ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. જે કોઈ પણ સાંસારિક કાર્ય કરતો નથી પણ લોકહિતનાજ કાર્ય

કરે છે તેજ સાચો બ્રાહ્મણ છે સાસારિક કાર્યો બ્રાહ્મણોમાટે નથી, પણ અન્ય જ્ઞાતિઓમાટે છે, માટે હું બ્રાહ્મણને સમોધીને કહું છું કે તમે જે કાંઈ જ્ઞાન ધરાવો છે તે અન્ય જ્ઞાતિઓને આપો, તમે જે સંસ્કૃતિ સેકડો વર્ષથી સાચવી રહ્યા છો, તેનો આખા દેશમા પ્રચાર કરો અને તેમ કરીને ભરતખંડની પ્રજાને ઉન્નત કરવાનો ઉમ્મ પરિશ્રમ આદરો. ખરૂં બ્રાહ્મણના શામા રહેલું છે, તેનું સ્મરણ કરવું એ બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય છે. મનુ ભગવાન કહે છે કે —

બ્રાહ્મણો જાયમાનો હિ વૃથિવ્યામધિજાયતે ।

ઈશ્વર સર્વભૂતાનાં ધર્મકોષસ્થ ગુણયો ॥

અર્થાત્ બ્રાહ્મણો સન્માન અને અનેક પ્રકારના વિશેષ અધિકારને પાત્ર છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ ધર્મના બહારના રક્ષક છે હવે હું બ્રાહ્મણો ! એ સન્માન-કારના દાર ખુલ્લાં કરો અને તેમા સચિત કરેલાં રત્નો જગતને વહેચી આપો. અશ્વત્થા, ભરતખંડના લોકોને સૌથી પ્રથમ ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર બ્રાહ્મણજ હતા અન્ય જ્ઞાતિઓના પહેલા જીવનના મહન પ્રયત્ન અનુસંધાન કરવામાટે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર બ્રાહ્મણજ હતા. બીજી જ્ઞાતિઓ કરતા ઉન્નતિના માર્ગમાં બ્રાહ્મણો વધારે આગળ વધ્યા તેમા તેમણે શું ગુન-હો કર્યો ? શા માટે બીજી જ્ઞાતિઓએ પણ બ્રાહ્મણની માફક જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કર્યું ? શામાટે તેમણે સત્યની શોધ કરવા પાછળ બ્રાહ્મણોના જેટલો પરિશ્રમ ન લીધો ? શા માટે તેઓ આગસુ ચઢીને હાથ બેડીને બેસી રહ્યા અને બ્રહ્માને પોતાના કરતા આગળ વધવા દીધા ?

પણ અહીં મારે કહેવું જોઈએ કે બીજાઓથી આગળ વધીને અમુક પ્રકારના અધિકાર અને અનુકૂળતાઓ પ્રાપ્ત કરવી એ એક વાત છે, અને પોતાના સ્વાર્થને માટે તેમનો દુરુપયોગ કરવો અને ખોટી દાનતથી બીજાઓને તે અધિકાર પ્રાપ્ત કરતા અટકાવવા એ જુદીજ વાત છે. જ્યારે જ્યારે અધિકારનો દુરુપયોગ થાય છે ત્યારે ત્યારે એ અધિકાર રાક્ષસી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે સત્તાનો ઉપયોગ માત્ર બીજાના કલ્યાણ માટેજ કરવો જોઈએ, માટે જે જ્ઞાનભંડાર, જે સંસ્કૃતિ આજ સેકડો વર્ષથી બ્રાહ્મણોએ દ્રસ્ટીની માફક સાચવી રાખ્યા છે, તે તેમણે હવે એ બહારના ખરા માલીક જનસમુદાયને સ્વાધીન કરી દેવા જોઈએ એમજે અત્યારસુધી તેમ ન કર્યું તેથીજ હિંદ ઉપર મુસલમાનોને સ્વારીઓ કરવામાટે માર્ગ ખુલ્લો થયો હતો શરૂઆતથીજ બ્રાહ્મણોએ આ જ્ઞાનભંડાર સર્વને માટે ખુલ્લો ન મુક્યો, તેથીજ બીજી પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનને મરજીમા આવે તેમ કચરતી આવી છે, તેથીજ આપણે એક હજાર વર્ષ થયા ગુલામોની હાલત ભોગવીએ છીએ, તેથીજ આપણી પૂરેપૂરી અવનતિ થયેલી છે, માટે આપણી સાંઘી પહેલી ફરજ એ છે કે, જે તિર્નેરીઓમા ધર્મ-રૂપી રત્નરાશિ આજસુધી ઘૂસપણે પૂરી રાખવામા આવ્યો છે તેને એકદમ ખોલી નાખવો.

એ કિ મતી રત્નો દેશમા વસતા તમામ મ જસોને વજુભે. કે ભતિભેદ રાખ્યા વખર છૂટથી વહેચી દેવા, એ આપણી અને પાલણોની સૌથી પરેલી ફરજ છે. ખત દેશમાં એક એવા જૂનો વહેમ છે કે જો સર્પ પોતે પોતાનું વિષ ચૂસી લે તો સર્પદંશ થએલા માણસનો જીવ બચે. એજ પ્રમાણે પાલણોએ પોને પોતાનું વિષ ચૂસી લેવું જોઈએ. પાલણુ સિવાયની બીજી જાતિના લોકોને હું કહું છું કે તમે ધીરજ રાખો, બહુ ઉતાવળા ન થાઓ. જરાક તક મળી એટલે તરત પાલણોને ગળા દેવા ન મંડી પડો. કારણ કે હું તમને હમણાજ કહી ગયો છું કે તમે તમારી પોતાની જ જૂલના માઈ ફળ ભોગવો છો. આધ્યાત્મિકતા પ્રાપ્ત કરવાને અને સંસ્કૃત શીખવાને તમે શા માટે બેઠકર રહ્યા ? તમને કોઈએ રોક્યા હતા ? આજ સુધીમા તમે શું શું કર્યું ? તમે શા માટે આજસુધી હાથ જોડીને બેસી રહ્યા છો ? અને જ્યારે બીજાઓ તમારા કરતાં વધારે મગજશક્તિ, વધારે પરાક્રમ, વધારે સાહમ, વધારે ઉત્સાહ અને વધારે વ્યાવહારિક ચપળતા ખતાવે, તેથી શા માટે બળી જાઓ છો ? માટે વર્તમાનપત્રોમા નાહક ચર્ચાઓ અને ઝગડાઓ મચાવીને અને તમારા પોતાના જ મૂલોને મિથ્યા કલહથી કલંકિત કરીને તમારી શક્તિનો મિથ્યા વ્યય કરો નહિ, પણ જે જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ પાલણોએ પ્રાપ્ત કર્યા છે તે તમે પણ પ્રાપ્ત કરો, જે જ્ઞાનના પ્રતાપવડે પાલણોએ તમારા ઉપર પોતાનો અધિકાર બેસાડ્યો તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામા તમારી તમામ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરો, એટલે તમારા મનોરથ સિદ્ધ થશે તમે પણ શામાટે સંસ્કૃત પડિતો થતા નથી ? શામાટે તમે હિંદુસ્તાનની તમામ જાતિઓમા સંસ્કૃત જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાટે લાખો ડીપ્પીઆ ખરચતા નથી ? મોટા સવાલ આ છે જે પળે હું કહું છું તેમ તમે કરશો તેજ પળે તમે પાલણોના ખરોખરીઆ થઇ શકશો. હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચ પદવી અથવા અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની આજ ચાવી છે.

જોને સંસ્કૃતભાષાનું ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે, તે ભરતખંડમા સન્માનને પાત્ર થાય છે જો તમે સંસ્કૃત શીખશો તો તમારી વિરુદ્ધ બોલવાની કોઈની પણ હિંમત ચાલશે નહિ એજ આપણા દેશમાં શક્તિનો મહામત્ર છે, તેનીજ સાધના કરવા મંડી જાઓ. અદ્વૈતવાદની એક પ્રાચીન ઉપમા હું અહીં લાગુ પાડીને કહું છું કે, આખું જગત પોતાની માયાથી મોહિત થઇ ગયું છે. દૃઢ સંકલ્પ એ સર્વથી મેજ અને અમોઘ શક્તિ છે. દૃઢ ઇચ્છાશક્તિવાળા પુરુષના શરીરમાંથી એક એવા પ્રકારનું તેજ બહાર નીકળે છે, કે જેથી કરીને તે પોતાનાજ હૃદયના ભાવ સર્વના હૃદયમાં જગાડી શકે છે. એવા પ્રમળ ઇચ્છાશક્તિવાળા પુરુષો વખતો વખત દુનિયામા પ્રકટ થાય છે. સંકલ્પનું બળ તમે અનુભવ્યું છે ? જ્યારે અદ્ભુત શક્તિસંપન્ન પુરુષ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેનો પ્રતિભાના બળથી તેના વિચાર આપણા તેમજ બીજા ધણાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે; અને આથી કરીને ધણા માણસો સરખા વિચાર-

સુદૃઢ પ્રગત્યો પોતાના વિચારની એકતા અને એકમતા સહેલાઈથી કરી શકે છે, અને તેથી કરીને તેઓ ધણીજ સહેલાઈથી બળવાન અને ઉન્નત થઈ શકે છે, અને હરકોઈ પ્રગતિમાં મનુષ્યોની સખ્યા જેમ વિશાળ તેમ તેને એકજ વિચારથી, એકજ ઉદ્દેશથી કાર્ય કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે તેવું બધારણુ શિશિલ અને વ્યવસ્થાવગરનું થઈ જાય છે અનિયત્રિત અને અમ્યવસ્થિત લોકસમુદાય કદિ પણ એકત્રપણે કાર્ય કરી શકેનાર નથી, માટે કોઈ પણ ઉપાયે આપણા અંદર અંદરના કંસહ હવે એકદમ બંધ થવા જોઈએ.

આપણા સમજમાં એક બીજે દોષ ભારી નજરે પડે છે સન્નારીઓ ! xક્ષમા કરજો, પણ સેકડો વર્ષની ગુલામગિરીને પરિણામે આજો દેશ જાણે સ્ત્રીઓનાજ બનેલો હોય તેવો થઈ ગયો છે આ દેશની અથવા કોઈ પણ અન્ય દેશની માત્ર ત્રણજ સ્ત્રીઓ ફક્ત પાંચ જ મિનિટ એકઠી બેસે તો લઘ્વા વગર રહેતી નથી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રીઓની મોટી મોટી સભાઓ ભરાય છે અને સ્ત્રીઓની પદવી તથા અધિકારવિષે ભાષણો આપી આકાશ ગળવી શકે છે, પણ એ વાતને પૂરા બે દિવસ નથી થતા ત્યાર પહેલાં તો તેમની અંદર અંદર કંઈકો સળંગે છે અને આખરે કોઈ પુરુષ આવીને તેમના સર્વના ઉપર અધિકાર ચલાવે છે ત્યારે તેમની સભાનું કામ આગળ ચલે છે આખી દુનિયામાં હજી સ્ત્રીઓને પુરુષના કાણુની જરૂર છે આપણે બધા પણ સ્ત્રીઓ જેવાજ થઈ ગયા છીએ બે કોઈ સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીઓને સુમારે દોરવા પ્રયત્ન કરે તો તરતજ બધી સ્ત્રીઓ ભેગી થઈને તેને તોડી પાડે છે, તેના ઉપર સખતમાં સખત આક્ષેપ કરે છે અને તે બેસી જાય ત્યારેજ જરૂર છે, પણ બે પુરુષ તેમના ઉપર સખત ટીકા કરે, તેમના તરફ નિર્દય વર્તન ચલાવે, તેમને વખતોવખત કડવા વચન સંભળાવે તો તેથી તેમને કશું અપમાન લાગતું નથી, કેમકે તેમને પુરુષોનો અધિકાર સહન કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે આપણું જગત્ જનું અને વશીકરણુવિદ્યા જાણનાર શક્તિસપ્ત વ્યક્તિઓ સર્વદા ધરાવે છે અને તેઓ બીજા ઉપર પોતાની શક્તિ અજમાવતીજ આવી છે, પરંતુ બે આપણા દેશમાંનો કોઈ તેવો માણસ સૌનો આગેવાન થવા તૈયાર થાય તો આપણે બધા તેને દમાવી દઈએ છીએ, પણ બે કોઈ પરેશી આવીને આપણને લાતો મારે, તોપણ તે સહન કરતા આપણને જરા પણ અધર લાગતું નથી, કેમકે આપણને એવા પ્રકારનો વ્યવહાર સહન કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે કપાળ ઉપર દાસત્વનો, ગુલામગિરીનો દાગ ધારણુ કરીને આપણે મહાન થવાની શી રીતે આશા રાખીએ ! માટે આજને આજ એ ગુલામગિરીની નીચ લાવનાનો પરિત્યાગ કરો.

x આ સંબોધન પૂરૂષસભાજનોનેજ ઉદ્દેશીને કરાયેલું જણાય છે મુરદાઓમાં ચૈતન્ય ચૂકવા આવા પ્રયોગ થવા સ્વાભાવિક છે

બીજા પચાસ વર્ષ સુધી આપણી પરમ આરાધ્ય દેવી એકલી હિન્દમાતાજી છે એવી ધારણા કરો બીજા બધા દેવદેવીઓને એટલા વર્ષ સુધી વિસારે મૂકશો તો કશી હાનિ થવાની નથી બીજા બધા દેવો હમણા ઉઠી ગયા છે. હાલ માત્ર જે એકજ દેવી જાત્ર અવરથામા છે તે તમારી હિન્દમાતા છે તેના બાહુ, તેના ચરણ, તેના કાન આખા દેશમા પથરાઈ ગયા છે. તેમા તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓનો સમાવેશ થઈ ગયો છે તમારી સન્મુખ, તમારી ચારે બાજુએ જ્યાં જુઓ ત્યાં આ માતાનાં દર્શન થય છે, તેને મૂકીને તમે શા માટે બીજા દેવદેવીઓની આરાધના પાછળ ફાફા મારો છો ? બસ, હમણા એ બધાને છોડી દો અને માત્ર એક વિરાટસ્વરૂપની ઉપાસના કરવા તત્પર થાઓ તેની ઉપાસના કર્યાથી તમામ દેવતાઓની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર તમે પ્રાપ્ત કરશો આ પહેલો પાઠ શીખ્યા વગર તમે કદિ પણ આમળ વધી શકશો ખરા કે ? અરધો માઈલ તો તમારાથી પેટે ચલાતુ નથી અને હનુમાનની માફક મહાસાગર ફૂદી જવાની હાથ બીરો છો ! એ કોઈ દિવસ નહિ બને ને યોગી થવુ છે ! બધાને ખ્યાનરથ થવુ છે ! એ કદિ પણ નહિ બને. આખો દિવસ સસારની અંદર કર્મકાંડમા, વ્યવહારમા રમ્યા પમ્યા રહેવુ અને સાંજે ઘેર આવી પલાંઈ વાળીને નાકવાટે ફૂફાડ માર્યાથી શુ વળે ? યોગ તે કાંઈ રમત વાત છે ? ત્રણવાર નાક ઝાલ્યુ એટલે બસ યોગી થઈ ગયા ? ! એ ફારસ-એ હોમ જવા દો ખરી જરૂરની વસ્તુ તો ચિત્તશુદ્ધિ છે ચિત્તશુદ્ધિ કરવી હોય તો પ્રથમ પરમેશ્વરના વિરાટસ્વરૂપની ઉપાસના કરો-જે વિરાટસ્વરૂપ તમારી નજર આગળ છે, જેને જ મલીમાં કે ગુફાઓમા શોધવા જવુ પડે એમ નથી, તમારી આસપાસ ચારે બાજુએ જ્યાં જુઓ ત્યાં જેના દર્શન થાય છે તેની પૂજા કરો ‘પૂજા’ કરતા વધારે યોગ્ય શબ્દ બીજો છેજ નહિ ‘સેવા’ ‘ઉપાસના’ એ શબ્દ પૂર્ણ અર્થવાહક નથી મનુષ્ય માત્રને-પ્રાણીમાત્રને તમે ઈશ્વરની નૂતિઓ માનો, પણ સૌથી પ્રથમ તો તમારા સ્વદેશબંધુઓનીજ પૂજા કરજો. એમનેજ અત્યારે તો આપણા ઈષ્ટ દેવતા તરીકે માનવાની જરૂર છે આપણે આપણા ભયકર કુકર્મનાં ફળ ભોગવીએ છીએ, તોપણ હજી આપણી આખ નથી ઉઘડતી !

વિષય એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે મારે કયા અટકવુ તેની મને સમજ પડતી નથી, તોપણ મદ્રાસમા જે પ્રકારનું કાર્ય કરવાનો મારો વિચાર છે, તેવિષે થોડોક ઇન્સારો કરીને હું આજનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કરીશ આપણા દેશની આધ્યાત્મિક અને લૌકિક કેળવણીની વ્યવસ્થા આપણે આપણાજ હાથમાં લઈ લેવી જોઈએ. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ તમે સમજ્યા હશો. તમારે એ વિષે મનમા સારી રીતે ખચ લે બાધવા, પુષ્કળ ચર્ચા કરવી, વિચાર કરવા, મનન કરવુ અને ત્યાર પછી તમારા વિચારોને, તમારી યોજનાઓને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવુ. જ્યાંસુધી તમે

આ કાર્ય નહિ કરે ત્યાં સુધી તમારા દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. જે કેળવણી હાલમા આપણા દેશમા અપાય છે, તેમા થોડા ધણા લાભ તો છેજ, પણ તેની સાથે તેનામાં કેટલાએક લયકર દોષો પણ છે અને એ દોષો એટલા તો ગંભીર છે કે તેનાથી બધા લાભ દબાઇ જાય છે પ્રથમ તો એ કે જે કેળવણી મનુષ્યત્વ આપતી નથી તે પૂરે-પૂરી અભાવસૂચક છે જે કેળવણીથી અથવા સંસ્કારથી માત્ર ખડનનું કાર્ય થતું હોય તે મૃત્યુ કરતાં પણ વિશેષ લયાનક છે આપણા બાળકો નિશાળામા અને પાઠશાળાઓમા શુ શીખે છે ? તેમના મગજ ઉપર કેવા સંસ્કાર પાડવામા આવે છે ? તેઓ એ શીખે છે કે આપણો પિતા મૂર્ખ છે, આપણો દાદો ગાડો છે, પ્રાચીન-કાળના ઋષિમુનિઓ દોંગી હતા, અને આપણા શાઓ અસત્ય વાતોથી ભરપૂર છે. સોળ વર્ષની ઉમર થતા પહેલાં તો આપણા દેશના છોકરાઓ ચેતનવગરના, અસ્થિવગરના, બીજનું નયબ્યુ નામે એવાં પૂતળાઓ જેવા થઇ જાય છે. આવા પ્રકારની કેળવણીનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે અડધો સૈંકા થયા કેળવણી આપવાનું કાર્ય ચાલે છે છતાં પણ મુઝાઇ, મદ્રાસ અને બગાળા એ ત્રણમાંથી એક પણ ઇલા-કામાસ્વતત્ર મેધાશક્તિવાળો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો નથી. અને જે જે ઉત્સર્ગશક્તિ-વાળા પુરુષો થયા છે તેમણે આ દેશમા નહિ પણ કોઇ બીજા દેશમાજ કેળવણી શીધેલી છે, અથવા તો પોતાનામા ભરાઇ ગયેલા કુસંસ્કારને દૂર કરવાને તેમણે કેળવણીની પ્રાચીન પદ્ધતિનું અવલબન કર્યું છે મગજમા વિચારોના દગમે દગલા દાખીને ભરવા પણ એ વિચારોને જીરવાય નહિ, તેા તે મગજમાં આખી જીદગી સુધી ગરબડ મોટાળો ઉત્પન્ન કરે એનું નામ ખરી કેળવણી નથી આપણે તો જીદ જીદ શુભ વિચારોને એવી રીતે મગજમા ઉતારીને આપણા પોતાના કરી લેવા જોઇએ, કે જેથી આપણુ ચારિત્ર્ય અને જીવન દઢ થાય અને આપણે ખરા મનુ-ષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરીએ જો તમે માત્ર પાંચ જ સરા વિચારોને સારી રીતે જીરવો અને તેવડે તમારા ચારિત્ર અને જીવનનું દઢ બધારણ કરી શકો, તો હજારો પુસ્તકો જોખી મારનાર કરતા તમે વધારે સંગીન કેળવણી પામ્યા છો એમ કહેવાને લેશમાત્ર પણ હરકત નથી.

यथा स्वरश्चान्नमारवाही । भारस्य चेत्ता न तु चंदनस्य ॥

“અદનનો ભાર ઉપાડનાર ગધેડો અદનના ભારનેજ બાણે છે, પણ તેની સુ-વાસને બાણુતો નથી ”

કેળવણીનો અર્થ અનેક વિષયોનું જ્ઞાન એટલેજ થતો નથી. કેળવણીના સંબં-ધમા આપણો આદર્શ એવો હોવો જોઇએ કે આપણા દેશની આધ્યાત્મિક તેમજ બીજી લૌકિક કેળવણી આપણાજ હાથમા લેવી, અને બને ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રીય ધોરણ ઉપર, રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિથી એ કેળવણી આપવાની શરૂઆત કરવી અલબત્ત, આ યોજના

ધણી વિશાળ છે અને આપણા યુવકોને કેવા પ્રકારની કેળવણી આપવી એ પ્રશ્ન ધણો ગંભીર છે. મારી યોજના કૃતેહમદ થશે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી, પણ કોઈ પણ ઉપાયે કાર્યની શરૂઆત તો કરવીજ નોંંછએ

હવે સવાલ એ છે કે કયા પ્રકારે કાર્ય શરૂ કરવું, દાખલા તરીકે આપણે મદ્રાસની વાત કરીએ આપણે પ્રથમ એક મંદિર બંધાવવું નોંંછએ, કારણ કે હિંદુ પ્રજાની ભાવના પ્રમાણે દરેક કાર્યનો આરંભ ધર્મથીજ થાય છે તમે મને એમ કહેશો કે જુદા જુદા સપ્રદાયના લોકોમા આ નવા મંદિરમા કયા દેવનું પૂજન કરવું એ બાબતની તકરાર ઉભી થશે, પણ મારી યોજનામા એવી તકરારને અવકાશ નથી આપણે જે મંદિરની વાત કરીએ છીએ તેને આપણે સર્વાંશે અસાપ્રદાયિક બનાવીશું અને બધા સપ્રદાયના લોકો જેને પવિત્ર માને છે તે ઈશ્વરનીજ ત્યા ઉપાસના કરાવીશું. જે કોઈ સપ્રદાય ઈશ્વરની ઉપાસના કરવાને વાધો લે તો તેનો હિંદુપણા ઉપર લેશ માત્ર હક્ક નથી, કારણ કે દરેક સપ્રદાયના હિંદુઓ ઈશ્વરને તો પવિત્ર માને છેજ ભલે દરેક જણ પોતપોતાના સપ્રદાયની માન્યતા પ્રમાણે ઈશ્વરનો જુદો જુદો અર્થ કરે, પણ બધા સાથે ઉપાસના કરી શકે એવા એક સામાન્ય મંદિરનો બહુજ જરૂર છે બીજા મંદિરોમા તમારા પોતપોતાના સપ્રદાયના ભિન્ન ભિન્ન ઉપાસનાથી દેવોની મૂર્તિઓને ભલે રહેવા દો, પણ અહીં તો તમારે ભિન્ન સપ્રદાયના લોકો સાથે સહિષ્ણુતાપૂર્વક વર્તન રાખવું પડશે આ મંદિરોમા તો જુદા જુદા સપ્રદાયોના સિદ્ધાંતોમા જે સામાન્ય તત્ત્વ હોય તેનાજ ઉપદેશ આપવો અને જુદા જુદા લોકોને ત્યાં આવીને પોતપોતાના સિદ્ધાંત અથવા મતનો ઉપદેશ આપવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી માત્ર સરત એટલીજ કે તેમણે બીજા સપ્રદાય ઉપર આક્ષેપ કરવો નહિ, અથવા અમારોજ મત સાચો છે એવી તકરાર કરવી નહિ તમારે જે કોઈ કહેવાની ઇચ્છા હોય તે સુએથી કહેજો, જગતને તેની જરૂર છે, પણ બીજા સપ્રદાયના લોકોવિષે તમે શો મત ધરાવો છો તે આમળવાની જગતને પ્રદાન નથી માટે એ તમારા મનમા જ રહેવા દેજો

બીજી બાબત એ છે કે મંદિરમા શિક્ષકો અને ધર્મપ્રચારકોને કેળવવાની વ્યવસ્થા રાખવી, અને એવી રીતે કેળવાયલા શિક્ષકો આપણા દેશબાહ્યોને ધર્મની તથા બીજા બધા પ્રકારની કેળવણી આપવાને માટે મર્વત્ર મેં કલવા આધ્યાત્મિક અને લૌકિક કેળવણી સાથે સાથેજ અપાવી નોંંછએ જેમ હમણાં આપણે ઘેર ઘેર ફરીને એકલા ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની વાત કરીએ છીએ, તેમ લૌકિક વિષયની કેળવણી પણ દેખના બધા માણસોને મળવી નોંંછએ અને તેમ કરવામા ઝાઝી મુશ્કેલી પણ નથી. જેમ જેમ આ શિક્ષકો અને ધર્મપ્રચારકોના કાર્યને પ્રદેશ વધતો જશે તેમ તેમ તેમની સંખ્યા પણ વધતી જશે. એમ કરતાં કરતાં બીજા શહેરોમા પણ એવા

મદિરાની સ્થાપના થશે અને આખરે સમગ્ર ભરતખંડ તેમનાથી વ્યાપ્ત થઈ જશે આ મારો કાર્યક્રમ છે

આ યોજના તમને ઘણી વિશ્વાળ લાગતી હશે, પણ તેને અમલમાં મૂકવાની જરૂર છે તમે એમ પણ કહેશો કે એ બધા કામને માટે નાણું ક્યાંથી લાવવું ? નાણાની ખીલકુલ જરૂર નથી એકલા પૈસાવડે કાંઈ પણ કાર્ય સફળ થતું નથી છેલા બાર વર્ષ થયા હું કાલે શું ખાઈશ તેનો પણ મેં કશો બદોબસ્ત કર્યો નથી, પણ નાણું તથા જે જે પદાર્થની જરૂર પડે છે તે બધા મને આવી મળવાનું જોઈએ કાંઈ કે પૈસો મારો નોકર છે, હું પૈસાનો નોકર નથી નાણું અને ખીલ બધા જોઈતા માધનો તમને મળશેજ બમ, મળવાનું જોઈએ માત્ર સારાશ એટલેજ છે કે કામ કરનારા માણસો ક્યાં છે ?

હે મદ્રાસવાસી યુવકો ! મારી આશા તમારા ઉપર છે તમ સમગ્ર ભારતીય પ્રજાનો પોકાર કાને ધરશો ? આખી પ્રજા તમારી મદદમાટે પોકાર કરી રહી છે. તમે માગ વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતા હો તો હું તમને કહું છું કે તમારું ભવિષ્ય ઘણુંજ ઉજ્જવળ અને યશસ્વી છે તમારી પોતાની શક્તિ ઉપર અત્યંત પ્રમળ વિશ્વાસ રાખો હું નાનો હતો ત્યારે મરાઠા ઘણીજ આત્મશ્રદ્ધા હતી અને તેજ આત્મશ્રદ્ધાના પ્રતાપથી હું આજે આ બધા મુશ્કેલ કામ પાર ઉતારી શક્યો છું. તમારે દરેકે આત્મશ્રદ્ધાનો મારી રીતે વિકાસ કરવો. તમારે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવું કે આત્માની અદર અનંત શક્તિનો ભંડાર છે અને તેમ કરશો તો તમે આખા ભરતખંડનો પુનરુદ્ધાર કરી શકશો હા, પત્તી આપણે દુનિયાના એક એક દેશમાં ફરી વળીશું અને થોડાજ સમયમાં આપણા વિચારનું બળ, જગતની પ્રત્યેક પ્રજાનું બધારણ ધડવામાં જો જુદી જુદી શક્તિઓ કામ કરી રહી છે, તેમના અશ્વરૂપ અને જશે આપણે હિંદુસ્તાનની અને હિંદુસ્તાન બહારની પ્રત્યેક પ્રજાના જીવનમાં પ્રવેશ કરીશું, આ પરિણામ લાવવાને આપણે કાર્ય કરવાની જરૂર છે

હવે એ કાર્યને માટે મારે થોડાક તરણ પુરપોતી જરૂર છે. વેદમાં લખ્યું છે કે “ અશિષ્ઠો બલિષ્ઠો દૃઢિષ્ઠો મેઘાવી । ” એટલે યુવાન, બળવાન, દૃઢ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પુરુષોજ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરશે, મારે તેવા માણસો જોઈએ છે તમારું ભવિષ્ય નક્કી કરવાનો આજ બરો સમય છે, કેમકે તમે તો યૌવનના પૂર્ણ ઉત્સાહથી ભરપૂર છો. પરાક્રમ કરવાનો સમય તમારામાં જીવંતીનું જોર ઉઠાળા મરી રહ્યું હોય તેજ છે નહિ કે તમે ધરડા થઈ બિંદગીભંગના કામના યોગ્યથી ધસાઈ જાઓ ત્યારે અત્યારે તમારામાં ઉત્સાહ છે, વીર્ય છે, ચેતન છે, કામ કરવાનો આજ અવસર છે પ્રચુને ચરણે સુધાયલા, ઝરમાયલા અને કચરાયલા પુરુષો અર્પણ ન થાય પણ તાજા, ખીલેલા, સુગંધવાળા અને કાંઈએ પણ સ્પર્શ ન કર્યો હોય

એવા પુણ્યોજ્જ્વળ અર્પણ કરવા જોઈએ. આખી જિંદગીસુધી નોકરી ધંધો કરી કરીને ધસાઇ ગએલા, નિર્વીર્ય પુરુષો નહિ પણ યુવાન, સુદ્ધિવાન અને સશક્ત પુરુષો જિંદગીમાંની સેવામાં અર્પણ થઈ શકે અને તેમનો જ તે સ્વીકાર કરશે ઉઠો, જનત્રય થાઓ; આયુષ્ય ઘણું ટુંકું છે. વડીલાત કરવા કરતા કે નકામો કલક વધારવા કરતાં વધારે મહત્વનાં કામ કરવાનાં પડ્યાં છે તમારી જ્વળતિના ભલામાટે, આખી માનવજાતિની સેવામાટે તમરી જિંદગીનું બલિદાન આપવું જોઈએ ઉદ્ધમ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. જિંદગીમાં શું છે ? તમે હિંદુઓ છો. તમે તમારી માતાઓના દૂધ-માથી આત્મા અમર છે એ સત્ય ગ્રહણ કરતાં આવ્યા છો. દેહના નાશની સાથે આત્માનો નાશ થતો નથી એ વાત તમારે-હિંદુને મન સહજ છે કોઈકાઈનાર કેટલાક તરુણ પુરુષો મારી પાસે આવીને નાસ્તિકતાવિષે ચર્ચા કરે છે, પરંતુ કોઈપણ હિંદુ નાસ્તિક થઈ શકે એ હું માનતો જ નથી ભલે તે પાશ્ચાત્ય ત્રયોનો અભ્યાસ કરે અને પોતાના મનથી ભલે કદાચ એમ માને કે હું જડવાદી બન્યો છું, પણ એ સ્થિતિ લાભો વખત ટકશે નહિ. એ જડવાદના વિચાર તમારા હિંદુ લોકોમાં છે જ નહિ. તમારા બધારણમાં જ ન હોય તેવા વિજ્ઞાતીય વિચારોને તમે કદિ પણ તમારા પોતાના કરી શકશો નહિ. એવા અખતરા કદિ કરતા નહિ હું નાનો હતો ત્યારે મેં એ અનુભવ કરી જોયો હતો, પણ લાભો વખત ટક્યો નહિ આયુષ્ય ટુંકું છે; આત્મા અવિનાશી અને અનંત છે; અને મૃત્યુ થશે એ ચોક્કસ વાત છે, માટે તૈયાર થાઓ. એક ઉત્તમ આદર્શ લઈને તેમાં આપું જીવન હોમી કેવું? એ જ આપણો દૃઢ સંકલ્પ થાઓ. જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ “પોતાના ભક્તોના, સાધુ પુરુષોના પરિત્રાણને માટે વારંવાર અવતીર્ણ થાય છે” તે આપણને આશીર્વાદ આપે અને તેની કૃપાવડે આપણા સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાઓ ।

સ્વામી વિવેકાનંદ કલકત્તામાં

મદ્રાસ છોડ્યા પછી સ્વામીજી કલકત્તે ગયા સ્વાગતમંડળે કરેલા બહોળસ્ત મુજબ એક સ્પેશ્યલ ટ્રેન ખિદરપુર સ્ટેશનથી ઉપડી છેક મળસ્કામાં શિયાલદહ સ્ટેશનને આવી પહોંચી. ત્યાં સ્વામીજીનો સત્કાર કરવામાટે આશરે વીશકહજાર માણસો એકત્ર થયાં હતા ટ્રેન સ્ટેશન આવી પહોંચી એટલે સ્વામીજીએ ગાડીમાં ઉભા થઈને બધા લોકોને પ્રણામ કર્યા સ્વામીજીની પ્રતિભાબુક્ત અને ચિંતાકર્ષક ક્રાંતિ જોઈને કલકત્તા-વસીઓના હૃદયમાં ઉત્સાહનો જીવ્યાળ ચડી આવ્યો અને ‘ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવની જય’ ‘સ્વામી વિવેકાનંદની જય’ એવા ધ્વનિથી આખું સ્ટેશન ગાળ

હકુ. યુવાન છોકરાઓએ સ્વામીજીની માડીના ઘોડા છોડી નાખી પોતેજ માડી ખેતવા માડી. રિપનકોલેજસુધીના રાજમાર્ગ નાના પ્રકારના પત્રપુષ્પના રંગ ભેરગી તોરણો અને પતાકાઓથી શણગારવામાં આવ્યો હતો. રિપનકોલેજમાં થોડો વખત થોભ્યા પછી સ્વામીજી રામ પશુપતિનાથ ખસુ બહાદુરના, ખાગ બજારમાં આવેલા મકાનમાં પોતાના મુરબાદાઓને મળ્યા. ત્યાં પશુપતિયાશુના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરી ત્યાંથી આગળ આલમબજારમાં આવેલા મઠમાં ગયા. તેમના યૂરોપિયન શિષ્યોએ ગોપાળલાલ શીલના કાશીપુરમાં આવેલા ઉદ્યાનગૃહમાં મુકામ કર્યો. સ્વામીજી મઠમાંથી રોજ ત્યાં આવતા અને પોતાને મળવા આવનારને નાના પ્રકારના વિષય ઉપર ઉપદેશ આપતા.

એક અઠરાડીઆ પછી સ્વામીજીને અલિનદન આપવામાટે ગળ ગંધાકાતદેવના મકાનના વિશાળ યોગાનમાં એક ગજવર સભા મળી હતી એ પ્રસંગે લગભગ પાંચ હજાર માણસો એકત્ર થયા હતાં રાજા વિનયકૃષ્ણદેવ બહાદુર કે જેઓ આ સભાના પ્રમુખ હતા, તેમણે માનપત્ર વાંચી સભાળાવ્યું હતું અને તેને આદીની પેટીમાં મૂકીને સ્વામીજીને અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. એ માનપત્ર નીચે મુજબ હતું —

શ્રામત સ્વામી વિવેકાનંદજીને,

પ્રિય બધુ !

અમે કલકત્તા શહેરના તથા તેની આસપાસના કેટલાક શહેરના નાગરિકો, આપ પોતાની જન્મભૂમિમાં શુભાગમન કરો છો તે પ્રસંગે આપનું અત કરણ્યપૂર્વક સ્વાગત કરીએ છીએ, અને તેમ કરતાં આપે કરેલા કાર્ય તરફ અમે આભાર અને ગર્વભરી દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ, કારણ કે જગતના જુદા જુદા દેશોમાં આપે જે મહાન કાર્ય કર્યું છે, અને પોતાના જીવનનું જે ભવ્ય દૃષ્ટાંત જગતસમક્ષ રજુ કર્યું છે તેવડે માત્ર અમારા ધર્મનુજ નહિ પણ આખા ભરતખંડનું અને ખાસ કરીને ખગ દેશનું ગૌરવ અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યું છે

૧૮૮૩ની સાલમાં અમેરિકાના ચિકાગો નગરમાં જે ‘જગતનો મહાન મેળો’ ભરવામાં આવ્યો હતો, તેના એક વિભાગમાં ધર્મમહાસભાનું અધિવેશન થયું હતું. તે પ્રસંગે આપે આર્થધર્મના સિદ્ધાંતોનો ઉત્તમ રીતે પરિચય કરાવ્યો હતો આપના વ્યાખ્યાનથી આપના શ્રાતૃવર્ગમાંથી ધણાખરાને દેવવાણીતુલ્ય ચમત્કારિક રીતે અપૂર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું આપે આપના ભાષણની પ્રતિભા અને માધુર્યવડે સર્વના મન હરણ કરી લીધા હતા કેટલાક લોકોએ આપનું વ્યાખ્યાન શકાશીલપણે શ્રવણ કર્યું હતું, વળી કેટલાકે તેના ઉપર કટુ સમાલોચના પણ કરી હતી, તોપણ આપ ધણાખરા કેળવાયલા અમેરિકન લોકોના ધર્મવિચારમાં પરિવર્તન કરી શક્યા હતા તેમના હૃદયમાં નવીન પ્રકાશનો ઉદય થયો હતો અને તેઓ સ્વભાવથીજ સત્યાનુરાગી અને સરળ હોવાથી આ નવીન પ્રકાશનો સપૂર્ણ લાભ લેવાનો તેમણે દૃઢ મકદ્દપ

કર્ષો હતો. આપના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા વધવા લાગી. આપના ધર્મપ્રચારના કાર્યનું બીજું અકુરિત ચક્રને એક મહાન વૃક્ષતુલ્ય થતું. ગયું અનેક શહેરોમાંથી, અનેક દેશોમાંથી આપને નિમત્રણ મળવા લાગ્યાં, આપને નાના પ્રકારના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા પડ્યા, નાના પ્રકારની શકાઓનું નિવારણ કરવું પડ્યું, અનેક મહાન ગભીર પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા પડ્યા. આપે આ મહાન કાર્ય અત્યંત પરિશ્રમ લઇને, કુદ્ધ-ળતા અને સરળતાથી બળવું છે અને તેનું ફળ ચિરસ્થાયી થયું છે. આપના ઉપ-દેશથી અમેરિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અનેક સુશિક્ષિત મહોદયો ભેટી અસર થઇ છે, નવા વિચાર અને સંશોધક વૃત્તિનું ઉદ્દીપન થયું છે અને અનેક સ્થળે હિંદુઓની ધાર્મિક ભાવનાઓનું વધારે સહક્રિયાપૂર્વક અવલોકન કરવાની વૃત્તિ જાગવાથી, એ લોકોની ધર્મવિષયક ભાવનાઓમાં જાગરૂ પરિવર્તન થવા પામ્યું છે. ભુદા ભુદા ધર્મોના જ્ઞાનવડે દરેક ધર્મનું અવલોકન અને અભ્યાસ કરવામાં તે તથા આધ્યાત્મિક મનોનું સંશોધન કરવામાં સ્થપાયલા મહોદયો અને પ્રતિષ્ઠિત સમાજોની વધતી જતી મજબા આપે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કરેલા કાર્યની સાક્ષી પૂરે છે. વેદાંતદર્શનના અભ્યાસ માટે લડન શહેરમાં સ્થપાયલા વિદ્યાલયના આપ મૂળ સ્થાપક છે. એમ કહેતાં સંકેત્ય થતો નથી. આપે નિયમિતપણે વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં, આપના શ્રોતાઓ આપની ાણી સાંભળવાને નિયમિત રીતે હાજર થતા હતા અને આપના વિચારોના અનેક સ્થળે સારો સત્કાર થયો હતો. સભામંદિરની બહાર પણ આપનો પ્રભાવ ઉત્તમ રીતે પડ્યો હતો. આપે લડન શહેર છોડ્યું ત્યારે તે શહેરના વેદાંતદર્શનના અભ્યાસ કર-નારા વિદ્યાર્થીઓએ આપને જે અભિનંદન આપ્યું હતું, આપના તરફ આગ્રહપૂર્વક તેમણે જે ઉડા આભારની લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરી હતી તે જોતાં તેઓની આપના પ્રત્યે કેવી પ્રીતિ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા હતા તે અમે મારી રીતે સમજી શકીએ છીએ.

આપે વેદાંતના ઉપદેશક તરીકે જે મોટા પ્રમાણમાં વિજય મેળવ્યો છે, તેનું કારણ માત્ર આપનું આર્યધર્મના રહસ્યોનું ઉડું જ્ઞાન અને અપરોક્ષ અનુભવજ નથી, કે કેવળ વાણીની છતાં અથવા સમર્થ લેખનશક્તિ પણ નથી, કેમકે એમાં આપનું અપ્રતિમ ચારિત્ર્ય પણ એક મહત્વના કારણરૂપ છે. આપના વ્યાખ્યાનો, નિબંધો અને ગ્રંથો તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના ભંડારના ઉમ્મદા રત્ન જેવા છે અને તેથી કરીને તેમનો લોકો ઉપર પ્રભાવ પડે એમાં પણ સંદેહ નથી, પરંતુ તેના કરતાં પણ મોગણું ઉત્તમ પરિણામ આપના સરળ, નિષ્પાપ અને ત્યાગમય જીવનથી, તેમજ આપના અકૃત્રિમ વિનયથી, દૃઢ નિષ્ઠા અને તત્પરાયણતાના જ્વલત દર્શાવથી નીપજ્યું છે.

અમારા ધર્મના મહાન સત્યોના આચાર્યરૂપે આપે જન્મતનુ જે કલ્યાણ સાધ્યું છે તેનો સ્વીકાર કરતી વખતે આપના પરમપૂજ્ય શ્રદ્ધારપદ ગુરુ રામકૃષ્ણ પરમહં-સની સ્વર્ગીય સ્મૃતિ પ્રત્યે સન્માન પ્રદર્શિત કરવાની અમને આવશ્યકતા લાગે છે.

આપની અમને પ્રાપ્તિ થઈ છે તે મદદ પશુ અમે તેમના ત્રણી છીએ આપની અદર જે દૈવી અગ્નિના તણખો ગુપ્તપણે રહેલો હતો, તે તેમણે પોતાની અપૂર્વ દિવ્ય દષ્ટિના પ્રતાપથી ધણી સમયથી પારખી લીધો હતો અને આપના ભવિષ્યના જીવન વિષે ભવિષ્યવાણીx પશુ પ્રકટ કરી હતી મોટા આનંદની વાત છે કે આજે એ ભવિષ્યવાણીને અમે સફળ થએલી જોઈએ છીએ ઈશ્વરની કૃપાથી આપને જે દિવ્ય દષ્ટિ અને અમાનુષિક શક્તિ પ્રાપ્ત થએલી હતી તેના ઉપરના આવરણો દૂર કરનાર તેજ મહા પુરુષ હતો. તેમણેજ પોતાના પવિત્ર સ્પર્શવડે તમારા વિચારો અને જીવનના ઉદ્દેશની દિશા પલટાવી નાખ્યા, અને ઇન્દ્રિયાતીત પ્રદેશોનાં સત્યોનું અનુવણ કરતાં આપને પ્રોત્સાહિત કર્યા એ મહાત્માએ ભરતપ્પડની ભવિષ્યની પ્રગળે જે કિમતી વારસો આપ્યો છે તે આપ પોતેજ છો.

હે મહાત્મન! આપે જે માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે, તે માર્ગ ઉપરથી ચલિત થયા વગર બહાદુરીથી આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરતાજ નજો આપે આખું જગત જીતી લેવાનું છે મૂર્ખ, નારિતક અને દુરાગ્રહથીજ જીતે અથ ધએલી પ્રગળ્યોને હિન્દુધર્મનો ઉપદેશ આપીને એ મહાન ધર્મના રક્ષકનું કાર્ય કરવાનું છે આપે જે ઉત્સાહથી આપતું કાર્ય આરંભ્યું છે, તે જોઈને અમારા હૃદયમાં આપને માટે શ્રદ્ધા અને સન્માન ઉત્પન્ન થાય છે, અને અત્યારસુધીમાં આપે જે સફળતા મેળવી છે તેની સાક્ષી જગતના અનેક દેશો પૂરે છે, પશુ હજી આપને ધણું કામ કરવાનું બાકી રહ્યું છે અમારો દેશ-અમારો શા માટે-આપણો દેશ આપની મદદની રાહ જોઈ રહ્યો છે ખુદ હિંદુઓનાજ સમુદાયને તેમના ધર્મના સત્યો આપે શીખવવાના છે આ મહાન કાર્ય કરવાને આપ સજ્જ થાઓ આપના સામર્થ્યમાં અને આપના જીવનવ્રતની નિષ્ઠામાં અમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે આપણા પ્રજાધર્મને કોઈ પણ પ્રકારના સાંસારિક વિજયની સ્પૃહા નથી તેનો ઉદ્દેશ કેવળ આધ્યાત્મિક છે જડ દષ્ટિથી અંગેઅર પણ વિચારદષ્ટિથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય એવાં સત્યો આપણા ધર્મના હિચાર છે અતશ્વક્ષુ ઉપાડવાને, ઇન્દ્રિયાતીત પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરવાને, શાઓનું સમ્યક્ અવલોકન કરવાને, પરમ સત્યની સન્મુખ ઉભા રહેવાને અને મનુષ્ય તરીકે જગતમાં તેમનું જે સચારું સ્થાન અને અતિમ સ્થિતિ છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાને સમગ્ર જગતને અને જરૂર પડે તો હિંદુઓને પણ સંબોધન કરીને ઉપદેશ આપો માનવજાતિને જાગૃત કરવાને અને ઈશ્વરનો આદેશ પહોંચાડવાને આપના કરતા વિશેષ યોગ્યતાવાળો કોઈ છેજ નહિ, અને ઈશ્વરના આદેશાનુસાર જે જીવનવ્રત આપે આદર્યું છે, તેમાં અમે પણ પૂર્ણ સહાનુભૂતિ અને ભક્તિપૂર્વક સહાયતા આપતાજ રહીશું, એવું અમે આપને

આ ભવિષ્યવાણી આ ખાતા તરફથી પ્રકટ થએલ “શમકૃષ્ણ કથામૃત” નામના પુસ્તકમાં વિસ્તારથી આપેલી છે, તે સમયે વિવેકાનંદનું નામ નરેન્દ્ર હતું એ પાઠકે

નિશ્ચયપૂર્વક જાહેર કરીએ છીએ

અમે છીએ,

હે પ્રિય બધુ !

આપના સ્નેહાધીન મિત્રો અને ભક્તો

ઉપલ્લા અભિનંદનનો સ્વામીજીએ આપેલો પ્રત્યુત્તર.

મનુષ્ય પોતાની મુક્તિને માટે જગત સાથેના પોતાનો સબધ સમૂળગો તોડી નાખવા ઇચ્છે, તે પોતાના સ્વજન, સ્ત્રી, પુત્ર, બધુ વગેરેના સ્નેહબંધન તોડીને સસારથી દૂર થાય, દેહના સર્વ પ્રકારના સબધ અને જીના સસ્કારોને એક સામટો ન્યાય કરવાને યત્ન કરે, એટલે સુધી કે પોતે મનુષ્ય છે એવું પણ વિસ્મરણ થઈ જવા સાથે જીવપર આવીને મહેનત કરે, આટલું છતાં પણ તેના અત કરણના ઉડાણમાં હમેશા એક કામળ રણુકાર તે સાંભળે છે, તેના હૃદયનો એક તાર ઝંલુઝલું છે અને તેનો સૂર તે સાંભળે છે એક અવાજ જાણે ધીમેથી તેના કાનમાં કહેતો હોય કે 'તું પૂર્વના દેશોમાં જ કે પશ્ચિમના દેશોમાં જ, પણ અતે ધરજ દુનિયાનો છેડો છે' એવો તેને આભાસ થાય છે જાણે તેના હૃદયના ઉડાણમાંથી કોઈ અવાજ આવતો હોય કે, -જનની જન્મભૂમિસ્થ સ્વર્ગોદયિ ગરીયસી । એવી તેની પ્રતીતિ થાય છે ભારતના સામ્રાજ્યના પાટનગરના નાગરિકો ! હું આજે તમારી સમક્ષ એક સંન્યાસી તરીકે ઉભો નથી, એક ધર્મપ્રચારક તરીકે ઉભો નથી, પણ હું તમારી સાથે કેટલાક વર્ષ અગાઉ કલકત્તાના એક સામાન્ય યુવક તરીકે વાત કરતો હતો તેવીજ હાલતમાં ઉભો છું હજી પણ મને એવી ઇચ્છા થઈ આવે છે કે, જાણે તમારી સાથે રસ્તા વચ્ચે ધૂળમાળ ભેરી જઈ અને બાળપણની સરળતાથી તમારી આગળ મારું અત કરણ પુલ્લું કરું. હે ભાઈઓ ! તમે સંન્યાસીને માટે નહિ વપરાતા 'બન્ધુ' એવા શબ્દથી મને સંબોધન કર્યું છે, તેને માટે હું તમને મારા ખરા અત કરણથી ધન્યવાદ આપુ છું અલબત્ત, હું તમારો ભાઈ છું અને તમે મારા ભાઈઓ છો. મેં ઈંગ્લેન્ડ છોડ્યું એ અરસામાં મને મારા એક અંગ્રેજ મિત્રે પ્રશ્ન કર્યો કે 'સ્વામીજી ! તાર વર્ષસુધી વિલાસમય, ગૌરવાન્વિત અને શક્તિસંપન્ન પાશ્ચાત્ય દેશોનો અનુભવ લીધા પછી તમને તમારો દેશ ગમશે ખરો કે ?' મેં ઉત્તર આપ્યો કે 'હું પશ્ચિમના દેશોમાં આવ્યો ત્યારપહેલાં હું મારા સ્વદેશને આહતો હતો, અને આજે તો ભરતભૂમિની રજની કણિકા પણ મારે મન અત્યંત પવિત્ર બની ગઈ છે, ભરતખંડની હવા પણ મને પવિત્ર લાગે છે અત્યારે મારી ભારતભૂમિ મારે મન એક પવિત્ર તીર્થતુલ્ય છે' આ સિવાય મને બીજો જવાબ સૂઝ્યો નહિ

હે કલકત્તાવાસીઓ ! મારા ભાઈઓ ! તમે મારા પ્રત્યે જે અનુગ્રહ બતાવ્યો છે તે માટે તમારો આભાગ માનવાને મારી વાણી અસમર્થ છે અથવા તો મારે

તમારો આભાર માનવાનું પ્રયોજનજ નથી, કેમકે તમે મારા બાઇઓ છો અને મારા તરફ તમે સાચા બાઈ તરીકેની ફરજ બજાવી છે. અરે! આ કાર્ય એ ખરેખરા હિન્દુભાઈનું જ કાર્ય છે, કારણ કે આવું કુટુંબન થવું, આવું સમય આવું અને આવો સ્નેહ આપણી માતૃભૂમિની હદ બહારના કોઈ પણ દેશમાં જોવામાં આવતા નથી.

શિક્ષાગોત્રી ધર્મમહાસભા એક મહાન બનાવ હતો એ વાત ખરી છે. એ સભાના પરિચાલકોને હિન્દુસ્તાનમાં અનેક શહેરોમાંથી ધન્યવાદ આપવામાં આવ્યો છે. તેઓએ આપણા તરફ એવી મમતા રાખી હતી કે તે જોતાં તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે, પણ જો એ ધર્મમહાસભાનો ખરો ઇતિહાસ જાણવો હોય, તેમનો ઈડા હેતુ સમજવો હોય તો હું તમને અત્યારે તેવિધે જો કહું છું તે સાબળાશે. એ લોકોની હિમેશ્વરી હતી કે એ સભાદ્વારા પોતાનું (ખ્રિસ્તી ધર્મનું) શ્રેષ્ઠત્વ સિદ્ધ થાય ત્યાંના ધણીખરા લોકોની એવી ઇચ્છા હતી કે એમ કરીને ખ્રિસ્તીધર્મની પ્રતિષ્ઠા વધારવી અને ખીજા ધર્મ ખ્રિસ્તીધર્મને મુકાબલે જ ગલી છે, એમ સિદ્ધ કરીને તેમનો ઉપહાસ કરાવવો, પણ પરિણામ તેમની ધારણા સુખ્ય ન આવતાં કાંઈક વિપરીતજ આવ્યું ઇશ્વરનીજ ઇચ્છા એવી હતી તેથી તેમ થયા વગર રહે એમ ન હતું તેઓ-માના ધણીએ મારા તરફ અનુકંપાભર્યું વર્તન કર્યું હતું, પણ તે બદલ તેમને પરતો ધન્યવાદ મળ્યો છે હવે વિશેષ આપવાની જરૂર નથી ખરી હકીકત એ છે કે હું અમેરિકા ગયો તે કાંઈ એ ધર્મમહાસભાને માટેજ ગયો ન હતો. એ તો એક પંથ ને દો કાળ જેવું હતું. એ સભાદ્વારા મારે માટે કેટલાક માર્ગ મોકળા થાય એમ હતું અને મારા કાર્યને માટે કેટલાક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ મળશે એવો સભવ હતો, અને તેને માટે એ ધર્મમહાસભાના સભાસદોનો હું નમ્રણી છું, પણ વાસ્તવિક રીતે તો મારે ખરેખરો ધન્યવાદ સચુક્ત સરથનોની મહાન પ્રજ્ઞને આપવાનો છે એ મહાન અમેરિકન પ્રજ્ઞ-સહકૃપતા અને આતિથ્યથી ભરેલી અમેરિકન પ્રજાના ભાતુભાવની ભાવના જેટલે અંશે કેળવાઈ છે, તેટલો ખીજ કાંઈ પણ દેશની પ્રજામાં કેળવાઈ નથી એક અમેરિકન સાથે અમસ્તુ દેનમાં પાંચ મિનિટનું જોળાણાણ થયું હોય, તોપણ તે તમારી સાથે એક મિત્ર જેવો વ્યવહાર કરે છે, તમને તે પોતાને ઘેર તેહી જઈને તમારૂં સારી રીતે આતિથ્ય કરે છે અને ખુલ્લા દિલથી તમને પોતાના મનની વાત કહે છે એજ અમેરિકન પ્રજાનું જાતીય લક્ષણ છે અને તે આપણી અત્યંત પ્રશ્ન-સાને યોગ્ય છે. તેમણે જો સ્નેહ મારા તરફ દર્શાવ્યો છે તેનું વર્ણન મારાથી થઈ શકે એમ નથી તેમણે મારા પ્રત્યે જે અદ્ભુત સ્નેહ અને ક્યા બતાવ્યાં છે તેનું વચન કરવા બેસું તો વર્ષોનાં વર્ષ વીતી જાય.

પણ એકલા અમેરિકનોજ ધન્યવાદને પાત્ર નથી આદર્શાટિક મહાસાગરની ખીજ બાજુએ વસતી અંગ્રેજ પ્રજાનો પણ હું તેટલોજ આભારી છું. જ્યારે મેં ઇંગ્લેન્ડની

બુદ્ધિ ઉપર પત્ર મૂક્યો ત્યારે મારા અત કરણ્યમાં અંગ્રેજ પ્રજામાં જેટલો તિરસ્કાર હતો, તેથી વધારે તિરસ્કાર સાથે ભાગ્યેજ બીજા કોઇએ એ દેશમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને જે અંગ્રેજ ગૃહસ્થો અ જે આ પ્લાટફોર્મ પર બેઠેલા છે તેઓ આ વાતની સાક્ષી પૂરશે, પણ જેમ જેમ હું એ લોકો સાથે વસીને વધારે ગાઢ પરિચયમાં આવતો ગયો, જેમ જેમ અંગ્રેજોના પ્રજાજીવનના યત્રની ગતિનું અવલોકન કરતો ગયો, તેમ તેમ એ મહાન પ્રજાના હૃદયના ધમકારા ક્યાં થાય છે, તે સ્થાન હું જાણવા પામ્યો અને તેમને હું વિશેષ ચઢાવ લાગ્યો બધુઓ ! અંગ્રેજ પ્રજાપર હું જેટલો પ્રેમ રાખું છું તેથી વધારે પ્રેમ રાખનાર આ સભામાંથી ભાગ્યેજ કોઇ નીકળી આવશે, પણ તે દેશમાં શુ શુ થાય છે તે તમારે પ્રથમ સારી રીતે જાણવું જોઇએ, ત્યાં કેવા કેવા બનાવો બને છે તે જાને જોવા જોઇએ અને એ લોકોની સાથે લગી જવું જોઇએ આપણું એક દર્શનશાસ્ત્ર વેદાંત કહે છે કે સંસારના તમામ દુઃખ અને સતાપનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે તેવી રીતે આપણા લોકો અને અંગ્રેજો વચ્ચે જે કટુતા ઉત્પન્ન થાય છે તેનું મૂળ કારણ પણ અજ્ઞાનજ છે તેમને આપણા હૃદયની ઉકેલ નથી અને આ રહ્યો તેમના હૃદયની નથી

દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે પાશ્ચાત્ય લોકોની માન્યતા પ્રમાણે આધ્યાત્મિકતા અને નીતિ પણ ઔદિક ઉન્નતિની સાથે જોડાયેલા છે, આથી કરીને ત્યારે કોઇ અંગ્રેજ અથવા બીજો યુરોપિયન આપણા દેશમાં આવીને અહીંની કગાલીયત અને દુર્દશા જુએ છે, ત્યારે તેઓ એકદમ એવા અનુમાનપર આવી જાય છે કે અહીંના લોકો ધર્મના વિષયમાં ધણા પાછળ છે, અને તેમની નીતિ પણ ધણીજ હલકા પ્રકારની છે આ બાબતમાં તેમનો પોતાનો અનુભવ એવોજ છે અને તેમના દેશોની હકીકત જોતા સત્ય પણ છે યુરોપના દેશોમાં ઠી ઋતુ તથા બીજા કેટલાક સન્નિ-જોને લીધે દારિદ્ર્ય અને અનીતિ એકજ પાત્રમાં જોવામાં આવે છે જ્યાં જ્યાં દારિદ્ર્ય છે ત્યાં ત્યાં પાપ અને અનીતિ પણ હોય છેજ, પણ હિંદુસ્તાનમાં એથી વિપરીત છે હિંદુસ્તાનની બાબતમાં તો મારો અનુભવ એવો છે કે જેમ વધારે ગરીબાઇ તેમ નીતિનું ધોરણ ઉત્કૃષ્ટ જોવામાં આવે છે હિંદુસ્તાનના શ્રીમંત વર્ગ કરતાં ગરીબ વર્ગમાં નીતિ વગરે સારી રીતે સચવાય છે હિંદુસ્તાનના પ્રજાજીવનનું આ રહસ્ય સમજતા તેઓને સમય લાગે છે અને હિંદુસ્તાનમાં લાંબો વખત રહીને વખતની ગળાદી કરવા કેટલા થોડા અંગ્રેજો ખુશી હોય છે ? આપણા લોકોના ચારિત્ર્યનું ધોરણથી, નિષ્પક્ષપાતપણે અવલોકન કરીને તેની ખુબી સમજે એવા થોડાજ અંગ્રેજો છે આજ દેશમાં-ફક્ત આજ દેશમાં એવી પ્રજા વસે છે કે જ્યાં દારિદ્ર્યને અર્થ પાપ અને અનીતિ થતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ ગરીબ માણસો પવિત્ર મદાય છે, ગરીબાઇ એ સાધુનાં લક્ષણ મનાય

છે અને સન્યાસીના કોપીને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવે છે તેવીજ રીતે આપણે પણ એ લોકોના જનસમાજના રીતરિવાજોનું ધૈર્યથી અવલોકન કરવું જોઈએ અને ઉપર ઉપરથી જોઈને એકદમ તેઓ આવા છે, એવું ઉતાવળથી અનુમાન આપી ન લેવું જોઈએ પશ્ચિમના દેશોમાં સ્ત્રીપુરુષો છૂટથી એક બીજાની સાથે હજી મળે છે, તેમાં અને ત્યાંના બીજા રીતરિવાજોમાં ખાસ રહસ્ય છે અને જે તમે તેમના જીવનનું જ્ઞાતિથી અવલોકન કરો, તો તમને તેમની ઉચ્ચતા જણાયા વગર રહેશે નહિ મારા કથનનું એવું તાત્પર્ય નથી કે તેમના રીતરિવાજો અને ભાવના એને આપણા જીવનમાં દાખલ કરી દેવાં, અથવા તો અંગ્રેજોએ આપણા રિવાજોનું અનુકરણ કરવું દરેક પ્રજાના રિવાજ સેકડો વર્ષના ધીમા વિકાસના પરિણામરૂપ છે અને લોકોના જીવનની સાથે દંડપણે બધાઈ ગયા છે તાત્પર્ય એજ છે કે દરેકના રીતરિવાજમાં છંડો અર્થ સમાયેલા છે, માટે તેમણે આપણા રિવાજોનો ઉપહાસ ન કરવો, તેમ આપણે પણ તેમના રિવાજો તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી ન જોવું.

હવે આ સભા સમક્ષ એક બીજી બાબત રજૂ કરવા પ્રયત્ન છું મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અમેરિકા કરતાં ઇંગ્લેન્ડમાં ધર્મપ્રચારનું કાર્ય મારાથી વિશેષ સતોષજનક થયું છે મને કહેવા દો કે નિંદર, દંડ મનની અને સ્થિર ચિત્તવૃત્તિવાળી અંગ્રેજ પ્રજા એવી છે કે તેમના મગજનું ઢાંકણ બીજી પ્રજાઓ કરતાં વધારે દુર્બલ છે તેઓ નવીન વિચાર ગ્રહણ કરવામાં જરા ધીમા છે એ વાત ખરી, પણ જો તમે એકવાર એમના મગજમાં અમુક વિચાર ઠસાવી શકો, તો એમની અસાધારણ શક્તિ અને કાર્યકુશળતાના ગુણવત્તે એ વિચાર તરતજ અકુરિત થઈને મહાન્ પરિણામ નિપજાવશે બીજા દેશમાં તેમ બની શકતું નથી અંગ્રેજ પ્રજામાં જે મહાન્ કાર્યકારિણી શક્તિ અને અપૂર્વ જીવનશક્તિ જોવામાં આવે છે તે અન્ય પ્રજામાં નથી. તેઓમાં કલ્પનાશક્તિની ન્યૂનતા છે, પણ તેમની કાર્ય કરવાની શક્તિ અગાધ છે એ અંગ્રેજ પ્રજાની શક્તિનાં યુક્ત ઝરણા ક્યા રહેલા છે તેનો પતો મળવો મુશ્કેલ છે તેમના હૃદયમાં કેવી કલ્પનાશક્તિ અને લાગણીની તીવ્રતા છે એ વાત ઉપર ઉપરથી જોનારને સમજાય તેવી નથી એ એક ખરેખરી વીર પ્રજા છે, અંગ્રેજો પૂરા ક્ષત્રિયો છે, પોતાના હૃદયના ભાવને યુક્ત રાખવાની અને કંદિપણ પ્રકટ ન કરવાની તેમને પહેલેથીજ તાલિમ મળે છે એક અંગ્રેજને અથવા અંગ્રેજ સ્ત્રીને પણ પોતાના હૃદયના ભાવ પ્રકટ કરતા તમે લાગ્યેજ જોશો મે અંગ્રેજ સ્ત્રીઓને એવાં એવાં કામ કરતી જોઈ છે કે તેવાં કામ કરતા બહાદુરમાં બહાદુર બગાળી પણ પાછો હડી જાય, પણ એ બહાદુરી અને યોદ્ધાને જાણે એવી દંડોરતાની પાછળ અંગ્રેજોના હૃદયના ઉડાણમાં કેમજ લાગણીઓના ઝરણા વહેતાં હોય છે જો તમે ત્યાંસુધી પહોંચી શકો, જો તમે એ ગુપ્ત ઝરણાં ફાટી શકો, જો તમે અંગ્રેજોની માથે હળીમળીત

તેમના નિકટના પરિચયમા આવો, તો જરૂર તેઓ તમને પોતાના મિત્ર માનશે, તમારી આગળ પોતાનું હૃદય ખોલશે અને તમારા સદાના મિત્ર અને સેવક બની રહેશે. આથી કરીને માર સમજવા પ્રમાણે બીજા દેશી કરતા ઇંગ્લેન્ડમા હું વધારે સંતોષકારક અને સંજીન કામ કરી શક્યો છું, અને જો કદાચ આવતીજ કાલે મરણ પામું તોપણ મેં ઇંગ્લેન્ડમા કરેલું કામ ક્ષય ન પામતા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતું જશે.

ભાઈઓ ! તમે મારા હૃદયના એક બીજા તારને—હિંકામાં હિંકા તારને છેડ્યો છે મારા ગુરુદેવ, મારા આચાર્ય, મારા જીવનના આદર્શ, મારા ઇષ્ટદેવતાતુલ્ય શ્રીરામ-કૃષ્ણ પરમહસનું તમે મને સ્મરણ કરાવ્યું છે જો મેં મન, વાણી અને કર્મથી એક પણ સત્કાર્ય કર્યું હોય, જો જગતના કોઈપણ મનુષ્યને ઉપકારક થઈ પડે એવું એકપણ વચન મારા મુખમાંથી નીકળી ગયું હોય, તો તેનો યશ મને નહિ પણ એ મહાપુરુષનેજ છે, અને જો મેં કોઈ પણ કટુ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું હોય, મારા મુખમાંથી તિરસ્કારપૂર્ણ વચનો નીકળી ગયાં હોય તો તેને માટે હું એકલોજ જવાબદાર છું મારામા જો નિર્બીજતા અને ખામીઓ છે તે સર્વ મારા છે, મારામા જો કાંઈ જીવનપ્રદ, બળ પ્રેરનાર અને પવિત્રતા આપનાર શક્તિઓ હોય તો તે સર્વ તેમની પ્રેરણાનું અને તેમનાજ ઉપદેશનું પરિણામ છે અથવા એ સર્વમા તે પોતેજ રહેલા છે બધુઓ ! હજી એ મહાપુરુષને જન્મત ઝોળખી શકે તે દિવસ ધણો દૂર છે આપણે જગતના ઇતિહાસમા સેકડો મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વાંચીએ છીએ જે સ્વરૂપમાં એ જીવનચરિત્રો આપણને વાચવા મળે છે, તે તેમના શિષ્યોએ સેકડો વર્ષ થયાં અનેકવાર સુધારી વધારી કરેલાં લખાણનું પરિપક્વ ફળ છે પ્રાચીનકાળના મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રોને તેમના લખનારાઓએ હજારો વર્ષમુધી છેલીને, ધસીને, બારીક ટાકણાં મારીને આપણને મનોહર મૂર્તિના સ્વરૂપમાં આપેલાં છે, તોપણ મારો અભિપ્રાય એવો છે કે જે મહાત્માનું મેં જાતે દર્શન કર્યું હતું, જેની હાયાતો મેં આત્રમ લીધો હતો અને જેના ચરણ પાસે બેસીને હું સર્વ શીખ્યો હતો, તે સમકૃષ્ણ પરમહસના જીવન જેવું ઉજળવલ અને મહિમાવાન જીવન બીજા કોઈનું પણ નથી

બધુઓ ! તમને ભગવદ્ગીતાનો સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક યાદ હશે કે —

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ અ. ૬ શ્લો. ૭-૮

એની સાથે તમારે એક બીજા બાબત પણ સ્મરણમા રાખવાની છે. એ બાબત આજે આપણે નજરોનજર જોઈએ છીએ. ધર્મની આવી પ્રબળ ભરતીનાં મહાભોજન

છેલ્લવા લાગે ત્યાર પહેલાં જનસમાજમાં જ્યાં ત્યાં ધાર્મિક ભાવનાના ક્ષુદ્ર તરંગ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે એવા એકાદ તરંગનું અસ્તિત્વ પણ કોઇના જણવામાં આવતું નથી, તેના તરફ કોઇની દૃષ્ટિ પણ પડતી નથી, તેને કોઇને વિચાર સરખો આવતો નથી, પણ કાળક્રમે તે મહાન રૂપ ધારણ કરે છે અને બીજા નાના નાના તરંગોનો ગ્રાસ કરીને તેમને પોતાની અદર સમાવી દે છે એ પ્રમાણે તે ધણાજ વિપુલ અને બલવાન મહાભોજનનું રૂપ ધારણ કરીને આખા જનસમાજ ઉપર એવા પ્રબળ વેગથી અથડાય છે કે તેની ગતિનો અવરોધ કરવા કોઇનામાં પણ સામર્થ્ય હોતું નથી એવો એક બનાવ હઠણા આપણા સમયમાં બની ચૂક્યો છે. જે તમને નેત્રો હોય તો તમે જોઇ શકશો જે તમારા હૃદયના દાર ખુલા થયા હોય તો તમે તેને ઝીલી શકશો જે તમારામાં સત્યશોધક વૃત્તિ જાગૃત થઇ હોય તો તમે તેનો પતો મેળવી શકશો. જે માણસ ચાલુ સમયના ચિન્હ જોઇ શકતો નથી તે ખરેખર અધ છે. હું જે મહા-પુરુષની વાત કરે છું તે એક ગરીબ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો અને એક અપ્રસિદ્ધ દૂરના નાના મામડામાં જન્મ્યો હતો તેનું નામ પણ તમારામાંના ધણાખરાએ નહિ સાંભળ્યું હોય, પણ આજે જે દેશો મૂર્તિપૂજનવિરુદ્ધ સેક્યુલર વર્ષ થયાં સખતમાં સખત પોકાર ઉઠાવી રહ્યા છે, તે દેશોમાં પણ તેનું વાસ્તવિક રીતે પૂજન થાય છે એ શક્તિ કોની છે ? જે મારી નથી અને તમારી પણ નથી જે ધર્મચરીય અથા આપણી સમસ્યા સમ-કૃષ્ણ પરમહંસજી પ્રકટ થયો હતો તેનીજ એ શક્તિ છે, કારણ કે હું અને તમે, મહર્ષિઓ અને પેગમ્બરો, અવતારી પુરુષો અને સમગ્ર બ્રહ્માડનો વિકાસ પણ થોડે અથવા ઘણે અંશે તેજ પરમ શક્તિનું ધનીકરણ અને પ્રકટીકરણ છે હઠણાં તો આપણે એ મહાન શક્તિના કાર્યના માત્ર આરંભ જ જોઇએ છીએ, પણ આ જમાનો પૂરો થશે તે પહેલાં તમે એ શક્તિદ્વારા યોગેલાં આશ્ચર્યકારક કાર્ય પ્રત્યક્ષ જોઇ શકશો. હિંદુસ્તાનના પુનરુદ્ધારમાટે યોગ્ય સમયેજ એ શક્તિએ દર્શન આપ્યું છે. જે સજીવની શક્તિ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું હમેશ રક્ષણ કરતીજ આવે છે, તેનું આપણને વખતો-વખત વિરમરણ થઇ જાય છે

દરેક પ્રજા પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અદ્યક્ષ કરે છે. કેટલીક પ્રજા રાજનીતિદ્વારા, કેટલીક સમાજસુધારણાદ્વારા એમ જુદી જુદી પ્રજાઓ અમુક વિષયને પ્રધાન માનીને પોતપોતાના ઉદ્ધારનું કાર્ય કરે છે આપણા લોકોને માટે ધર્મને મુખ્ય વિષય ગણ્યા વગર બીજો કાર્ય કરવાનો રસ્તો છેજ નહિ. અંગ્રેજ પ્રજા ધર્મને પણ રાજનીતિની મદદથીજ સમજી શકે છે. અમેરિકન પ્રજા ધણી કરીને સસારસુધારણાદ્વારા ધર્મનાં સત્યો સહેલાઈથી અદ્યક્ષ કરી શકે છે; પણ હિંદુપ્રજા રાજનીતિ, સસારસુધારો અને બીજા બધા વિષયો ધર્મદ્વારાજ સમજી શકે છે, કારણ કે ધર્મ એજ તેમના પ્રજાજીવનના સંગીતનો મુખ્ય સ્વર છે; બીજા બધા વિષયો માત્ર

તેના પલટાજ છે એ મુખ્ય વિષય નજીકથી જોઈ એવી ધાર્મિક રીતો હતી થોડા સમયપર આપણે આપણા પ્રજાજીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશને જાણીને તેને ઠેકાણે કોઈ બીજા ઉદ્દેશને પ્રદર્શ કરતા હોઈએ, આપણા અસ્તિત્વનો મેરુદંડ એ આધ્યાત્મિકતા છે તેને ઠેકાણે રાજનીતિને બેસાડતા હોઈએ એવા ચિન્હ દેખાતા હતાં, અને જો તેમ થયું હોત તો આપણે સંપૂર્ણ વિનાશ થાન પણ હિંદુસ્તાનના પ્રારબ્ધમા એવી દુર્દશા સરજેલી ન હતી, એથીજ કરીને જે શક્તિનો હમણા હું ઉલ્લેખ કરી ગયો છું તે પ્રકટ થઈ આ મહાત્માને તમે મને તેવા રૂપમાં જુઓ તેની મને પરવા નથી, તમે તેને થોડું સન્માન આપો અથવા વધારે આપો તે વિષે મારો આગ્રહ નથી, પણ એક વાત તો હું તમને બાર મૂકીને, નિડરપણે કહું છું કે આવી અદ્ભુત શક્તિ હિંદુસ્તાનમાં કેટલાંક સૈફાં થયા પ્રકટ થઈ ન હતી, અને આ શક્તિનું અવલોકન કરીને તેનું રહસ્ય સમજવાને શ્રમ લેવાની, તેનાદ્વારા હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ અને પુનરુજ્જીવન કેટલે અંશે સિદ્ધ થયું, તથા પરિણામે આખી માનવ જાતિને કેટલો લાભ થયો તે શોધી કઢાડવાની હિંદુ તરીકે તમારી ફરજ છે કોઈ પણ દેશની અદર આખા જગત્માં એક સામાન્ય ધર્મ પ્રવર્તાવવાનો વિષય ચર્ચાઓ અને જુદા જુદા ધર્મસંપ્રદાયો વચ્ચે આતુલાવ વધારવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો, ત્યાર પહેલાં ધણી વર્ષ પૂર્વે આજ નગરીની નજીકમાં એ મહાપુરુષ વસતો હતો, જેનું સમગ્ર જીવન એક ધર્મમહાપરિપક્વ જેવું હતું અને તેમજ હોયું જોઈએ

આપણે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ આદર્શ નિર્ણય જાણી હોવા જોઈએ એવો જોધ આપણા શાસ્ત્રો કરે છે, પણ આપણે બધા એ નિર્ણય જાણી ધારણા કરી શકતા નથી, તેથી કરીને ધણીખરા માણસોને સચળ જાતનો આદર્શ રાખ્યા વગર બિજા કંઈ આદે તેમ નથી એ પ્રમાણે કોઈ મહાન આદર્શ પુરુષ ઉપર સંવિશેષ પ્રેમભક્તિ રાખ્યા વગર, તેના છત્ર નીચે ઉભા રહ્યા વગર કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નત અને મહાન થઈ શકતી નથી, તેમજ પોતાનો વ્યવહાર પણ નિભાવી શકતી નથી રાજનૈતિક આદર્શો અથવા એ આદર્શના મૂર્તિરૂપ પુરુષો, તેમજ સામાજિક અને વ્યાપારી આદર્શો હિંદુસ્તાનના લોકો ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બેસાડી શકશે નહિ આપણે તો આધ્યાત્મિક આદર્શ માગીએ છીએ. આપણે અધ્યાત્મ પ્રદેશમાં વિજય કરી આવેલાં પુરુષોના વાવટા નીચે ઉત્સાહપૂર્વક એકત્ર થવા ઇચ્છીએ છીએ આપણા આદર્શ પુરુષો પૂરેપૂરા ધર્મવીરજ હોવા જોઈએ. તેવા જે ન હોય તેમને આપણે આદર્શરૂપે માનીશું નહિ રામકૃષ્ણ પરમહંસમા આપણને એવાજ ધર્મવીર અને આદર્શ પુરુષના દર્શન થયા હતાં હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે જો આપણી પ્રજાને ઉન્નત થવું હોય તો તેણે ઉત્સાહપૂર્વક એમની આસપાસ એકત્ર થવું જોઈએ. એ મહાત્માના ઉપદેશનો પ્રચાર તમે, હું કે મને તે કરો, પણ હું તો એ મહાન વ્યક્તિ

તેજ તમારી સમક્ષ રજુ કરીને એની ટુલના કરવાનું કામ તમને સોપુ છું. તમારે એ મહાપુરુષના જીવનના આદર્શનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, તેના વિચાર આપણી પ્રજાના કલ્યાણની ખાતર અત્યારે જ કરી લેજો. એ વિષે તમારે એક બાબત તો ખાસ સ્મરણમાં રાખવા જેવી છે, તે એ કે તમે જેટલા મહાપુરુષ જોયા હશે અથવા સ્પષ્ટ જાણ્યા હશે તો તમે જે જે મહાપુરુષો વિષે વાંચ્યું અથવા સાંભળ્યું હશે, તે સર્વમાં રામકૃષ્ણનું જીવન સૌથી વધારે પવિત્ર હતું એટલું તો તમે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકો છો કે આવી અત્યંત અલૌકિક આધ્યાત્મિક શક્તિનું દર્શન કોઈ પણ મહાપુરુષની જીવનકથામાં તમને થયું નથી, તો પછી જાતે તેવા બીજા મહાપુરુષને જોવાની તો વાત જ શી ? તેના અવસાનને પૂરાં દશ વર્ષ વીત્યા ન હતા એટલામાં તો તેની શક્તિ આખા જગત્ ઉપર ફરી વળી એ વાત તો તમારી સમક્ષ બનેલી છે આપણી સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણમાટે, આપણા ધર્મના ઉત્કર્ષ માટે એ આદર્શ તમારી સમક્ષ રજુ કરવાનું હું મારું કર્તવ્ય સમજું છું મારા ઉપરથી એ મહાપુરુષથી ટુલના કરતા નહિ. હું તો માત્ર તેના હલકામાં હલકા પત્ર જેવો છું. મને જોઈને તેના ચારિત્ર્યની ટુલના કરતા નહિ. એમનું ચારિત્ર્ય તો એવું ઉન્નત હતું કે હું અને તેમના બીજા શિષ્યો કરોડો અવતાર ધારણ કરીને પરિશ્રમ લઈએ, તોપણ તેના એક લક્ષ્યાંશ જાગરું પણ વર્ણન કરી શકીએ નહિ, માટે તમે સ્વતંત્રપણે તમારો વિચાર બાંધજો તમારા અંતઃકરણના ઉડાણમાં સનાતન સાક્ષિસ્વરૂપ પરમાત્મા બિરાજેલો છે, અને મારી પ્રાર્થના છે કે આપણી પ્રજાના જાણના ખાતર, આપણા દેશના અને સમગ્ર માનવજાતિના કલ્યાણને ખાતર એ પરમહસ રામકૃષ્ણ પોતે જ તમારા હૃદયના દ્વાર ઉઘાડી નાખે, અને આપણે આપણા તરફથી પ્રયત્ન કરીએ કે ન કરીએ, તોપણ જે મહાન યુગપરિવર્તન થવાની વક્રી છે, તેને સહાયતા આપવામાટે તે તમારામાં સત્યનિશા અને દૃઢતા પ્રેરે. કારણ કે આપણી રુચી અથવા અરુચિને લીધે કોઈ ઈશ્વરનું કાર્ય અટકતું નથી. તે ધારે તો ધૂળમાંથી પણ હજારો દર્મવીરો ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ છે, માટે તેને અધીન રહીને કાર્ય કરવાની જો આપણને તક મળે તો આપણું મહાન સદ્-બાળ્ય સમજીને મગરૂર થવું જોઈએ.

ધીમે ધીમે આ જાવના ચારે દિશાએ ફેલાવા લાગી છે. તમે મને હમણા જ કહી ગયા કે આપણે હજી આખું જગત્ જિતી લેવાનું છે ખરેખર આપણે તેમ કરવું જ પડશે હિંદ આખું જગત્ જિતી લેશે એ મારો આદર્શ છે અને તેમાંથી હું લેશ માત્ર ન્યૂનતા કરવા ચાહતો નથી. એ આદર્શ કદાચ તમને ધણેજ દુષપ્રાપ્ય લાગતો હોય, કદાચ એ જોઈને તમે ચોકી જતા હો પણ આદર્શ તો એ જ કાં તો આપણે આખું જગત્ જિતી લેવું અથવા પ્રાણનું બલિદાન આપવું એ સિવાય બીજો માર્ગ છે જ નહિ વિસ્તાર એ જ જીવનનું લક્ષ્ય છે આપણે આપણી સાંકડી મલીઓમાંથી

બહાર નીકળવું જોઈએ, આપણે હૃદયનો વિસ્તાર કરવો જોઈએ કાં તો આપણામાં જે ચેતન છે તેનું પ્રકટીકરણ કરવું અથવા કમશ અધોગતિએ જતા જતા સડી જઈને મરી જવું એ સિવાય ત્રીજો રસ્તો નથી એમાંથી એક માર્ગ પસંદ કરો કા તો જીવો યા મરણ પામો.

આપણા દેશમાં અદર અદર જે ક્ષુદ્ર કલહ અને વિસવાદ ચાલી રહ્યા છે, તેમને વિષે આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે તમને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે બીજા દેશોમાં પણ એવીજ સ્થિતિ છે બીજા દેશોની પ્રજાઓના જીવનનો મુખ્ય આધાર રાજનીતિ છે, તેથી કરીને તેઓને આત્મસરક્ષણને માટે વિદેશી રાજનીતિનો આધાર લેવો પડે છે જ્યારે તેઓને લાગે છે કે હવે દેશની અદર પુષ્કળ વિસવાદ મચી રહ્યો છે ત્યારે પોતાના લડાયક જુસ્સાને માર્ગ આપવાને માટે તેઓ અન્ય પ્રજા સાથે યુદ્ધ કરવાનું બંધાવું શોધી કહાડે છે, અને તેમ થતાજ દેશની અદર અદરના કલહ એકદમ શાંત થઈ જાય છે * આપણે ત્યાં પણ અદર અદરના કલહ છે, પરંતુ તેમને શાંત કરવાને વિદેશી રાજનીતિ જરૂરની નથી જગતની બીજી પ્રજાઓમાં આપણાં શાસ્ત્રોનાં સચોટો પ્રચાર કરવો એજ રાજનીતિ આપણે હમેશા ધારણ કરવી. જેઓના મનનું વલણ રાજનૈતિક વિષયતરફ વિશેષ છે, તેમને કું પૂછું છું કે, -જે નીતિનો સ્વીકાર કર્યાંથી આપણે જગતની આગળ એક અવિચ્છેદ પ્રજા તરીકે ઉભા રહી શકીશું, તે નીતિની ચર્ચાથી વિષે તમારે કયું પ્રમાણ જોઈએ છે ? આજની સભાજ આ બાબતનું ઐદ્ય પ્રમાણ છે

વળી આ સ્વાર્થનો વિચાર એક બાજુએ મૂકીએ તોપણ આપણી પાછળ નિષ્કામ, ઉદાર અને જીવંત દૃષ્ટાંતો રહેલા છે હિંદુસ્તાનની અવનતિ અને તેની દુર્દશાનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે, તેણે પોતાના કાર્યક્ષેત્રને ધણુજ સંકુચિત કરી નાખ્યું, કાણુ માછલીની માફક આપણે આપણા નાના કોટલામાં ભરાઈ બેઠા અને આપણી પાસે રહેલાં કિંમતી રત્નો, આપણા જીવનપ્રદ સત્યો, આર્થ નહિ એવી, તરસથી પીડાતી બીજી પ્રજાઓને સાકડા મનના થઈને આપ્યાં નહિ આપણે સ્વદેશ બહાર ગયાજ નહિ અને બીજી પ્રજાઓ સાથે આપણી સરખામણી કરીજ નહિ જે દિવસે ગભ-રામબોહનરાયે એ સાકડાપણાની દિવાલને તોડી તે દિવસથીજ ભરતખંડમાં જે કાંઈ ચેતન જે કાંઈ જગતિ જોવામાં આવે છે, તેનો આરભ થયો તેજ દિવસથી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનો કમ બદલાયો અને હવે તેનો વેગ દિવસે દિવસે અનેકગણો

* સાચું જમાનાના ઇતિહાસમાંથી આ બાબતનું દૃષ્ટાંત મળી આવશે આધુનિક યુદ્ધ-પીઠ વિચાર શરૂ થયો તે પહેલાં ઇંગ્લેન્ડમાં કેટલાક મોટા રાજનૈતિક તકરારી પ્રશ્નો અર્થાત્ હતા, જેવા કે આયર્લેન્ડના સ્વરાજ્યનો મતાધિકારિણી સ્ત્રીઓના હક્કનો વગેરે, પણ એ બધી તકરારો આ લડાઈ આગળ શાંત થઈ ગઈ છે

વધતો જાય છે શ્વેતકાળમાં જે ઠેકાણે નાના નાના ઝરણાં વહેતા તે ઠેકાણે હવે જળની રેલ થઇ છે અને અજ્યય પ્રગતિને અટકાવાય એમ નથી, માટે આપણે વિદેશ જવું એ જરૂરનું છે આપણુ અને લેવું એજ જીવનનો મૂલ્ય મત્ર છે શુ આપણે હમેશ પશ્ચિમની પ્રજાઓ પાસેથી દીનતાપૂર્વક શીખ્યાજ કરવું ? આપણા ધર્મનો ઉપદેશ પણ તેમનીજ પાસેથી આપણે ગ્રહણ કરવો ? આપણે ચત્રકળા અને એવી કેટલીક લૌકિક વિદ્યાઓ લેવે તેમની પાસેથી શીખીએ, પણ તેના બદલામાં આપણે પણ તેમને આપણો ધર્મ, આપણા ઉગ્ર આધ્યાત્મિક રહસ્યો શીખવવા જોઇએ જગત હજી સંપૂર્ણ સુધારણાની રાહ જોઇ રહ્યું છે પોતાના પૂર્વજો પાસેથી જે આધ્યાત્મિકતા-રૂપી અમૂલ્ય રત્નો હિંદુસ્તાનની પ્રજાને વારસામાં પ્રાપ્ત થયા છે, તે રત્નો હિંદુસ્તાનની બહાર નીકળીને જગતમાં ફેલાઇ જાય એ સમયની આખું જગત આતુર નેત્રથી રાહ જુએ છે સેકડો વર્ષસુધી અવનતિ અને વિપત્તિના સમયમાં પણ એ રત્નોને હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ છાતી સરસાં દાખીને સાચવ્યાં છે તે ગ્રહણ કરવાને હવે જગતને ઉત્કંઠા થઇ છે

આપણા પૂર્વજોએ પ્રાપ્ત કરેલાં એ અપૂર્વ રત્નોને માટે ભારતની બહારના દેશોમાં કેટલી જિજ્ઞાસા-અરે ? કેટલી ઉત્કંઠા વધી ગઇ છે, તે તમે શી રીતે જાણી શકો ? આપણે તો અહીં બેઠા બેઠા વાતોજ કર્યા કરીએ છીએ, અદર અદર વિસવાદ ઉભા કરીએ છીએ, જે કાંઇ પવિત્ર અને માનનીય છે તેનો ઉપહાસ અને વખતે તિરસ્કાર પણ કરીએ છીએ, અને એમ કરતા કરતાં દરેક પવિત્ર ભાવનાનો તિરસ્કાર એ હમણાં હમણાં આપણો પ્રજાગત દોષ ગણવા લાગ્યો છે તમારા પૂર્વજોએ હિંદુમાં સચિત કરેલા જીવનપ્રદ અમૃતનો એક ધુટડો પણ ચાખવાને દેશોના લાખો સ્ત્રીપુરુષો કેટલા આગ્રહપૂર્વક હાથ લાગવીને ઉભા છે ? તેમના હૃદયની વેદના આપણે અહીં બેઠા બેઠા કેવી રીતે સમજી શકીએ ? માટેજ આપણે પરદેશ જવું જોઇએ અને આપણી આધ્યાત્મિકતા અને ધર્મના બદલામાં તેમની પાસેથી જે વિષય શીખી શકાય એમ હોય તે શીખી લાવવા જોઇએ અધ્યાત્મ પ્રદેશના અપૂર્વ તત્ત્વોના બદલામાં આપણે તેમની પાસેથી જડ સૃષ્ટિના અલૌકિક રહસ્યો શીખી લેવા જોઇએ આપણે શિષ્યો હવે ક્યાં સુધી રહીશું ? જરા ગુરુ પણ થવું જોઇએ સમાનતા વગર મૈત્રી થઇ શકતી નથી અને ન્યારે એક પણ બધો વખત ગુરુનું કામ કરે અને બીજો પક્ષ હમેશ તેના ચરણ આગળ બેસીને શીખ્યાજ કરે, તો તેમની વચ્ચે કદિ પણ સમાનતા થઇ શકે નહિ. જે અંગ્રેજ કે અમેરિકન પ્રજા સાથે સમાન થવાની તમને ઇચ્છા હોય, તો જેમ તમે તેમની પાસેથી શીખ્યા કરો છો, તેમ શીખવતા પણ ગ્રહેજો મૈત્રાના સૈકા સુધી પહોંચે એટલું બધું હજી જગતને શીખવવાનું બાકી છે આ મહાન કાર્ય થવું જ જોઇએ આપણે હૃદય ઉત્સાહ અને વીરત્વરૂપી અમિથી લગ્ન કરી ઉઠવું જોઇએ એમ

કહેવાય છે કે બગાળીઓમાં કદપનાશકિત ધણી તીવ્ર છે અને એ વાત મને પણ સાચી લાગે છે. આપણે બગાળીઓ એક કદપનાપ્રિય પ્રભા છીએ અને લાગણીઓનો આવેશ આપણામાં ધણો પ્રબળ છે, તે માટે આપણી મરકરી પણ થાય છે પણ બધુઓ 'હું તમને કહું છું કે એ ગુણ ઉપહાસ કરવા જેવા નથી કારણ કે શુદ્ધિ અને તુલનાશકિત એ ધણાજ સારા ગુણ છે એ વાત ખરી, પણ તેને સીમાઓ છે અને તે સીમાની પારના પ્રદેશમાં તેમનાથી જઈ શકાતું નથી તીવ્ર લાગણીઓદારાજ, પ્રબળ આવેગદારાજ, સત્યના પ્રકાશનું હૃદયમાં એકાએક સ્ફુરણ થાય છે. હૃદયના ભાવદારાજ ઉડામાં ઉડા સત્યોની શોધ થઈ છે, તેથી કરીને આ મહાન કાર્ય કરવાને જો કાંઈનામાં યોગ્યતા હોય તો તે તીવ્ર લાગણી અને કદપનાવાળા બગાળીઓમાં જ છે.

અતિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાણિબોધત । ઉઠો, જાગ્રત થાઓ અને પ્રાપ્તવ્ય પદાર્થ મળે નહિ ત્યાંસુધી અટકતા નહિ કલકતાના યુવાન પુરુષો । ઉઠો, જાગ્રત થાઓ । સમય ધણાજ અનુકૂળ છે હાલમાં તમારા માર્ગ સરળ થતા જાય છે અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ મળતી જાય છે બહાદુર, સાહસિક અને નિડર થાઓ માત્ર આપણાં જ શાસ્ત્રોમાં લગવાનને અમીઃ “ નિડર ” એવું વિશેષણ લગાડેલું છે આપણે પણ અમી “ નિડર ” થઈશું એટલે કર્મસિદ્ધિ થયા વગર રહેશેજ નહિ ઉઠો, જાગ્રત થાઓ અત્યારે તમારો દેશ તમારા તરફથી ઉગ્ર આત્મખલિદાનની આશા રાખે છે આ કાર્ય યુવાન પુરુષોનું જ છે. “ યુવા, આશિષ્ઠ, દૃઢિષ્ઠ, બલિષ્ઠ મેઘાવી । ” યુવાન, ઉત્સાહી, બળવાન અને શુદ્ધિમાન માણસોજ આ કાર્યને માટે યોગ્ય છે. કલકતામાં તેવા સેકડો નહિ પણ હજારો તરુણ પુરુષો છે જે તમે કહો છો તે પ્રમાણે હું કાંઈક પણ કરી શક્યો હોઉં તો એટલું પણ ચાહ રાખજો કે, હું કલકતાના એક નાદાન, કશા હિસાબ વગરના છોકરો હતો-તમારીજ માફક આ શહેરની શેરીઓમાં રમતો ફરતો હતો મારા જેવો માણસ જ્યારે આટલું કાર્ય કરી શક્યો ત્યારે તમારા જેવા કેટલા મહત્વનાં કાર્ય કરી શકશે ? માટે ઉઠો, જાગો, આખું જગત તમને મોહાવી રહ્યું છે હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોમાં કોઈ દેકાણે એકલી દોલત છે, તો કોઈ દેકાણે એકલી શુદ્ધિ છે, પણ આપણી મતૃભૂમિ બંગદેશમાં જ ઉત્સાહ અને જુરસો છે એ ઉત્સાહના અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરો હે કલકતાના યુવાન પુરુષો ! તમારા હૃદયમાં એ ઉત્સાહના અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરીને જાગ્રત થાઓ, ગાજી ઉઠો.

આપણે નિર્ધન છીએ, આપણે અસહાય છીએ એવા કાયરતા ભરેલા વિચારોને પોષતા નહિ કોઈ પણ દિવસ કાર્ય કરનારા માણસો નાણાંવડે ઉત્પન્ન થયા નથી, કાર્ય કરનારાઓએજ નાણું ઉત્પન્ન કર્યું છે માણસે પોતાની શક્તિથી, ઉત્સાહથી અને આત્મવ્રત્તના બળથી આખા દેશના દેશ ઉત્પન્ન કર્યા છે.

તમામ ઉપનિષદોમાં સર્વોત્તમ જે કોષોપનિષદ છે, તેનો તમારામાથી જેમણે અભ્યાસ કર્યો હશે તેમને યાદહશે કે એક રાજાએ મોટા ચઠ્ઠા અનુક્રમ કરાવ્યું હતું તે પ્રસંગે આપવા જેવી વસ્તુઓનું દાન ન કરતા તેણે ધરડી અને નિરુપયોગી ગાયોનું દાન કરવા માંડ્યું. કથામાં એમ આવે છે કે તે વખતે ઉપર કહેલા રાજાના પુત્ર નચિકેતાના હૃદયમાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો આ 'શ્રદ્ધા' શબ્દને માટે યોગ્ય અગ્રેજી શબ્દ મળી આવતો નથી. એ અપૂર્વ શબ્દનું માહાત્મ્ય સમજવું બહુ મુશ્કેલ છે, અને કાર્યસિદ્ધિનો મુખ્ય આધાર તેનાજ બળ ઉપર છે નચિકેતાના હૃદયમાં તે શ્રદ્ધાનો ઉદય થતાજ કેવું પરિણામ આવ્યું તે આપણે જરા જોષ્ટએ એજ પણ તેને પ્રતીતિ થતું અને તેણે કહ્યું " હું ધણી કરતાં શ્રેષ્ઠ છું, શ્રેષ્ઠથીજ ઉતરતો હોઇશ, પણ અધમ તો છું જ નહિ હું પણ કંઈ કરી શકીશ " આ પ્રમાણે તેનો આત્મવિશ્વાસ અને સાહસ વધતાં ગયા અને મૃત્યુ એ શું છે એ મહા પ્રશ્નના ચિંતનમાં તેનું ચિત્ત પરોવાયું. ખુદ યમગમને ઘેર ગયાવગર એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળે એમ ન હતું, તેથી તે નિડર છોકરો યમની પાસે જવા તૈયાર થયો એ બહાદુર બાળક નચિકેતા ત્રણ દિવસ સુધી યમની રાહ જોતો બેઠો, અને તેણે યમની પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાન કેવી રીતે મેળવ્યું તે તમે બધા જાણતાજ હશે એવી આત્મશ્રદ્ધાની અત્યારે આપણને ઘણીજ જરૂર છે મોટા દુર્ભાગ્યની વાત છે કે એ આત્મશ્રદ્ધા હમણા ભરતખડમાંથી લગભગ અદશ્યજ થઇ ગઇ છે અને તેથીજ હાલ આપણે આ હાલતમાં છીએ. એક માણસનું બીજ કરતાં વિશેષત્વ-ત્રેષત્વ શામાં રહેલું છે? આત્મશ્રદ્ધા સિવાય બીજા કશામાં નથી એક મનુષ્ય બીજા બધાનો નેતા થાય છે તે આત્મશ્રદ્ધાના પ્રનાયથીજ. બીજા મનુષ્યો તેની પાછળ ઘસડાય છે, તેને અધીન થાય છે તે પણ આત્મશ્રદ્ધાના અભાવથીજ મારા સંદેશુર ધણીવાર કહેતા કે જે માણસ 'હું દુર્બળ છું' એવા વિચારને પોષે છે તે ખરેખર દુર્બળજ થઇ જાય છે તમારા હૃદયમાં આ આત્મશ્રદ્ધાનો ઉદય થવો જોષ્ટએ પાશ્ચાત્ય પ્રભુઓએ જડસૃષ્ટિ ઉપર પોતાનો અધિકાર બેસાડ્યો છે અને કુદરતની શક્તિઓ પાસે દાસત્વ કરાવે છે તે પણ આત્મશ્રદ્ધાનું જ પરિણામ છે તેઓને પોતાના બાહ્યબળમાં શ્રદ્ધા છે, તમે તેટલીજ શ્રદ્ધા તમારા આત્માના બળમાં રાખો અને જુઓ કે તમે કેવા અદ્ભુત કામો કરી શકો છો. અનંત, અવિનશી આત્મા કે જેની અદર અપૂર્વ શક્તિનો ભંડાર છે એવું આપણા શાસ્ત્રકારો એકે અવાજે કહી ગયા છે તેમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખો એ આત્માનો કોષ્ટ પણ ઉપાયે નાથ થઇ શકતો નથી માત્ર તેને જાગૃત કરવાનીજ જરૂર છે બીજા દેશોના અને હિંદુસ્તાનના તત્ત્વદર્શનમાં આજ મોટો તફાવત છે. દૈતવાદી, વિશિષ્ટાદૈતવાદી કે અદૈતવાદી ગમે તે વાદને પોતાનો કહેનાર માણસો એટલું તો દૃઢ વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે, આત્માની અદર તમામ પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે. માત્ર તેમને વ્યક્ત કરવાનીજ અપેક્ષા છે, માટેજ જે વસ્તુ હાલ આપણને અલભ જરૂરી

છે તે કેવળ શ્રદ્ધા અથવા આત્મશ્રદ્ધા છે એ આત્મશ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવાનું મહાન કાર્ય તમારી સામે પડેલું છે. દરેક વિષયને હસી કહાડવાનો અને ગાભીયંતો ત્યાગ કરવાનો મોટો દોષ આપણા પ્રજાજીવનમાં હાલ કેટલોક વખત થયા પ્રવેશ કરવા પામ્યો છે, તેનો એકદમ ત્યાગ કરજો બહાદુર થાઓ, શ્રદ્ધાળુ થાઓ એટલે બીજું બધું મળી રહેશે.

હું અત્યારસુધીમા કંઈ કરી શક્યો નથી તમારેજ બધું કરવાનું છે જો હું આવતી કાલેજ ગુજરી જાઉં તોપણ કંઈ પડી ભાગવાનું નથી મને દર શ્રદ્ધા છે કે આપણા દેશના સામાન્ય વર્ગમાંથી હજારો યુવકો નીકળી આવશે તેઓ આવાજ પ્રાર્થનું જીવનવ્રત લેશે અને મારી કલ્પનામાં ન આવે તેટલે સુધી મારા કાર્યને ઉન્નત અને વિસ્તૃત કરશે અને મારા દેશમાં અને ખાસ કરીને દેશના યુવાન ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે કોઈ પણ દેશના યુવાન વર્ગને માથે કદિ પણ નહિ મૂકવામાં આવેલી જવાબદારી બગાળાના યુવાનોને શિર છે હું લગભગ છેલ્લા દશ વર્ષથી આખા ભારતખંડમાં ફર્યો છું અને મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, બંગ્લાદેશના યુવકોદ્ધાર એવી શક્તિ પ્રકટ થશે કે તેવડે ભારતખંડનું આધ્યાત્મિક સામ્રાજ્ય પુનઃ સ્થાપિત થશે બંગ્લાદેશના યુવકો જેમનું સુધર ઉત્સાહ ચેતન અને તીવ્ર લાગણીથી ભરપૂર છે તેઓમાથી હજારો વીર પુરુષો ઉત્પન્ન થશે, અને તેઓ આપણા પર્વતોએ શોધેલા સનાતન સત્યોનો પ્રચાર કરતા જગતના એક ખૂણાથી બીજા ખુણાસુધી ધૃમી વળશે આ મહાન કાર્ય તમારી સન્મુખ મૂકવામાં આવ્યું છે, માટે મારે વ્યાખ્યાન સંપૂર્ણ કરતા પહેલા હું તમને તે મહાન વાણી ફરીથી સંભળાવું છું — ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય વરતન્નિબોધત । કદિ પણ તમારા હૃદયમાં ભયને સ્થાન આપતા નહિ આખી માનવજાતિનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે જ્યારે જ્યારે શક્તિ પ્રકટ થઈ છે ત્યારે ત્યારે તે સાધારણ પ્રજાવર્ગમાંથીજ ઉત્પન્ન થઈ છે. જગતના તમામ પહેલા વગના પ્રતિભાક્ષાળી પુરુષો સામાન્ય લોકોમાંથીજ પ્રકટ થયા છે ઇતિહાસમાં જેવા પ્રસંગ એજવાર બન્યા હતા તેવાજ બીજવાગ પણ બનશે કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલીથી પાછા હટતા નહિ તમે અદ્ભુત કાર્યો કરવા સરળતા છો જે ક્ષણે તમારા હૃદયમાં ભયનો સચાર થયો તેજ ક્ષણે તમે શક્તિહીન થઈ જશો જગતમાં ભયજ વિપત્તિનું સુખ્ય કારણ છે ભય એજ મોટામાં મોટો વહેમ છે ભયવડેજ આપણી દુર્દશા થઈ છે નિહરતા એક પળવારમાં મોટી મોટી મુશ્કેલીઓને ચૂર્ણ કરી નાખે છે માટે ‘હિંદો, બ્રાહ્મણ થાઓ અને ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરતાંસુધી દરીને ખેસતા નહિ’

સદગૃહસ્થો । તમે મારા તરફ જે અનુમદ્ભજતાઓ છે તેને માટે હું ફરીથી તમારો આભાર માનું છું મારી ઇચ્છા-પ્રબળ આતરિક ઇચ્છા એજ છે કે જગતની અને ખાસ કરીને મારા સ્વદેશની અને સ્વદેશ બાંધવોની નજીવી પણ સેવા બજાવી શકું

વેદાંતનું સાંગોપાંગ અવલોકન

(સ્વામીશ્વરે આ વ્યાખ્યાન કલકત્તાના સ્ટાર થિયેટરમાં આપ્યું હતું.)

અત્યંત પ્રાચીન યુગે જેનો હેવાલ લખાયેલા ઇતિહાસકારો અથવા ઇતકથાઓના મદ પ્રકાશકારો પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, તે સમયથી અને ત્યાર પહેલાના પણ અનંત યુગથી એક પ્રકાશ યોતાના કિરણ આખા જગત ઉપર એક સરખી રીતે નાખી રહ્યો છે. કોઈવાર બહારના સંજોગોમાંથી તેનો પ્રકાશ મદ પડ્યો છે તો કોઈવાર અત્યંત ઉન્નતવલપણે ભૂલકી નીકળ્યો છે, પરંતુ કદિપણ તે સમૂળગો તો બધે થયોજ નથી એ પ્રકાશ માત્ર હિંદુસ્તાન ઉપરજ નહિ પરંતુ આખા જગતના વિચારસમૂહ ઉપર યોતાના પવિત્ર, સૌમ્ય, રિનગ્ધ અને દુર્લભ પણ સર્વ શક્તિમાન કિરણ પાથરી રહ્યો છે પ્રભાતમાં વરસતા ઝાકળના મિન્દુની માફક શ્વેત અસાતભાવે જગત ઉપર પડીને તેમાંની અત્યંત સુદર ગુણાબની કલિઓને તે વિકસાવી રહ્યો છે એ પ્રકાશ તે ઉપનિષદોના તત્ત્વવિચારનો અથવા ભરતખડના વેદાંતદર્શનનો છે એનો આવિર્ભાવ ભરતખડમાં ક્યારે થયો તે કોઈ કહી શકતું નથી. અનુમાનદ્વારા તેની ઉત્પત્તિનો કાળ શોધી કહાડવામાં તો નિષ્ફળતાજ મળે છે, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આ વિષયમાં કરેલા અનુમાનો એટલા તો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે કે, તેમના અભિપ્રાયને આધારે કાળગણના કરવાનું બને એમજ નથી આપણે હિંદુઓ તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમિદુથી જોતા હોવાથી અમુક વ્યક્તિદ્વારા તેમની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ માનતા જ નથી. હું નિંદરપણે, વગર સંકોચે કહેવાને તૈયાર છું કે ઉપનિષદોના તત્ત્વવિચાર અથવા વેદાંતદર્શન મનુષ્યજાતિને પ્રાપ્ત થયેલા આધ્યાત્મિક વિચારસમૂહમાં સર્વથી પ્રાચીન અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે ભવિષ્યમાં પણ મનુષ્યની તર્કશક્તિ એનાથી આગળ જઈ શકશે નહિ, કેમકે વેદાંતના અતિમ સિદ્ધાંતની શોધ થયા પછી આગળ વિશેષ શોધવાનું રહેતું જ નથી એ વેદાંતના મહાસાગરમાંથી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશના મોજા કોઈવાર પૂર્વ તરફ તો કોઈવાર પશ્ચિમ તરફ વેગભેર વહન કર્યાજ કરે છે પ્રાચીનકાળમાં એના એક તરફે પશ્ચિમ દિશામાં જઈને ઍથેન્સ, અલેક્ઝાંડ્રિયા અને ઍન્ટિઓકસના ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનીઓના ચિંતનની દિશા પલટાવી નાખી હતી

પ્રાચીન ગ્રીકપ્રજ્ઞનાં ચિંતન ઉપર સાખ્યદર્શનની પ્રખળ અસર થઈ હતી એ સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે એ સાખ્યદર્શન તેમજ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા અન્યાન્ય દર્શનોનો આધાર કેવળ ઉપનિષદ અથવા વેદાંત ઉપરજ છે હિંદુસ્તાનમાં જે પરસ્પર વિરુદ્ધ મતના અનેક સંપ્રદાયો પ્રાચીન કાળમાં હતા અને હાલમાં છે તે સર્વનું એકજ પ્રમાણ, તેમના સિદ્ધાંતનો એકમાત્ર આધાર ઉપનિષદો અથવા વેદાંતજ છે તમે દૈતવાદી હો, વિશિષ્ટાદૈતવાદી હો, શુદ્ધાદૈતવાદી હો અથવા કેવલાદૈતવાદી

હો, ગમે તે વાદી હો પણ તમારે પ્રમાણ તરીકે, શાસ્ત્ર તરીકે, ધર્મત્રય તરીકે માત્ર ઉપનિષદોને જ માનવા પડશે હિંદુસ્તાનની અંદર જે ધર્મ ઉપનિષદના પ્રમાણનો સ્વીકાર કરતો નથી, તેની સનાતન ધર્મની કાટિમા ગણના થતી નથી જોતો અને બૌદ્ધોના મતને ભરતખડ છોડવો પડ્યો, તેનું કારણ એ જ હતું કે તેમણે ઉપનિષદોને પ્રમાણ ગણ્યા ન હતાં આથી કરીને વેદાત ભરતખડના તમામ સપ્રદાયોમા જાણ્યે અજાણ્યે પણ ઓતપ્રોત થઇ ગયું છે, અને જેને આપણે હિંદુધર્મ કહીએ છીએ તે અનંત શાખા પ્રશાખાયુક્ત મહાન વટવૃક્ષની રંગેરંગમા વેદાત પ્રસરી ગયું છે આપણે માનીએ કે ન માનીએ તે પણ આપણા વિચારમા, આપણા જીવનમા, આપણા પ્રત્યેક સ્વાસોસ્વાસમા વેદાત, વેદાત અને વેદાતજ રમી રહ્યું છે આપણે જીવતા પણ વેદાતી છીએ અને મરણ સમયે પણ વેદાતી છીએ.

આદવામાટે હિંદુસ્તાનમા અને હિંદુઓ સમક્ષ વેદાતવિષે વ્યાખ્યાન કરવા ઉભા થયું એ અસંભવ છે, પણ જો કોઇ વિષય વ્યાખ્યાન કરવાને યોગ્ય હોય તો તે વેદાતજ છે, અને વિશેષ કરીને આ જમાનાને તેની અત્યંત જરૂર છે, કારણ કે હું તમને થોડા વખત ઉપરજ કહી ગયો છું, કે હિંદુસ્તાનના તમામ સપ્રદાયો ઉપનિષદોને પ્રમાણ ગણે છે તેમની વચ્ચે અનેક પ્રકારના દેખીતા મતભેદ જોવામા આવે છે ખરા, પણ એમ તો ધણી વાર પ્રાચીનકાળમા મોટા મોટા ઋષિઓ પણ ઉપનિષદોના પરસ્પર સમન્વય સમજી શકતા નહિ તેઓમા પણ અંદર અંદર મતભેદ ઉભા થતા હતા અને તેમાથી એવા કલહ ઉત્પન્ન થતા કે જોતો મત બીજાના મતથી જુદો ન હોય તે ઋષિજન કહેવાય નાસૌ મુનિર્યસ્ય મતં ન મિન્નમ્ । એવી લોકમાન્યતા હતી, પણ હવે આ જમાનામા એ વિરોધ હોવો ન જોઈએ હાલ તો ઉપનિષદોના જુદા જુદા મતોમા જે ગૂઢ સમન્વય રહેલો છે તેનું ઉત્તમ રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરીને તેનો દેશમા પ્રચાર કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થઇ છે. દૈતવાદ, અદૈતવાદ, વિશિષ્ટાદૈતવાદ અને એવા અનેક બિન્ન બિન્ન સપ્રદાયોમા જે સમન્વય છે તે જગતને સ્પષ્ટપણે સમજાવવાની જરૂર છે એકલા ભરતખડમા ચાલતા ધર્મોમા નહિ પણ આખા જગતના બિન્ન બિન્ન ધર્મોમા જે સામ્ય દૃષ્ટિએ પડે છે, તે પણ સાથે સાથે સિદ્ધ કરી બતાવવાની જરૂર છે.

ધર્મરૂપાથી એક મહાપુરુષના ચરણ આગળ બેસીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું મારા પ્રાર્થનમા સરળયુ હતું એમનું સમગ્ર જીવનજ ઉપનિષદોના સમન્વયરૂપ હતું એમના ઉપદેશ કરતાં એમનું જીવન વિશેષરૂપે ઉપનિષદોના મૂર્તિમાન બાહ્યરૂપ હતું જાણે ઉપનિષદનું તત્વજ્ઞાનજ અનુભવરૂપ ધારણ કરીને પ્રકટ થયું હોય એવા તે મહાપુરુષ હતા એ સમન્વયનો કંઈક અંશ મને પ્રાપ્ત થયેલો છે, પણ હું તેને તમારી સમક્ષ વ્યક્ત કરી શકીશ કે નહિ તેવિષે મને સંદેહ રહે છે, પરંતુ વેદા-

તિક સપ્રદાયો વચ્ચે વાસ્તવિક વિરોધ નથી, તેઓ એકબીજાના મતનુ સમર્થન કરે છે, એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે અને અન્યો-અન્યની ન્યૂનતા પૂર્ણ કરે છે માનવ-જાતિનુ પરમ લક્ષ્ય અદ્વૈત સિદ્ધાંતની ઉચ્ચા ઉચ્ચી તત્ત્વમાસિની ભાવનાએ પહોંચવાની નિસરણીનાં તેઓ એક ઉપર એક આવેલાં પગથીઆરૂપ છે, એ સિદ્ધ કરવાનું જીવનમત એ આર્યું છે

એક સમય એવો પણ હતો કે જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં કર્મકાંડનો પૂર્ણ અધિકાર જામેલો હતો વેદના ક્રમકાંડમાં અનેક ઉચ્ચ આદર્શો છે એમાં તો સદેહ નથી હજી પણ આપણાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો, પૂજાઓ એ કર્મકાંડને આધારેજ થાય છે આટલું છતાં પણ કર્મકાંડનો અધિકાર આપણા દેશમાંથી ધણો સમય થયાં નહિ થઇ ગયો છે આપણાં રોજનાં જીવન વૈદિક કર્મકાંડનાં અનુશાસન પ્રમાણે ધણાજ થોડા પ્રમાણમાં નિયંત્રિત થયેલાં છે સેકડા વેદોક્ત વિધાનો જે પ્રાચીનકાળમાં નિત્ય કરવામાં આવતા તેવિષે પોતાને કર્મકાંડી અને આચારનિષ્ઠ કહેવડાવવો હાલનો વ્યાધજી જણીતો પણ નથી. આપણા રોજના વ્યવહારમાં પુરાણ કે તત્રત્રનો અશ અધિક પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, અને જ્યાં વૈદિક મંત્રોનો ઉપયોગ થાય છે ત્યાં પણ તેમનો ક્રમ વેદાનુસાર ન થતાં ધણે ભાગે પુરાણ અથવા તત્રત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે ગોઠવાય છે; તેથી કરીને વેદોક્ત કર્મકાંડના આપણે અનુયાયી છીએ માટે આપણે વૈદિક ધર્મ પાળીએ છીએ એ મત મને અસંગત લાગે છે, પણ આપણે બધા વૈદિક નહિ તો વેદાંતી તો છીએજ. બધા હિંદુઓને-દ્વૈતવાદી તેમજ અદ્વૈતવાદી હિંદુઓને-વેદાંતવાદી એવુંજ સામાન્ય નામ આપવું જોઇએ.

હિંદુસ્તાનમાં હાલ જે જે સપ્રદાયો પ્રચલિત છે તેમને બે મોટા વિભાગમાં વહેચી શકાય છે, એક દ્વૈતવાદી અને બીજા અદ્વૈતવાદી. એ બેઉની અદર આવેલાં નાના નાના સપ્રદાયો અમુક નજીવા મતભેદને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે અને તેને આધારે વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત એવા જુદાં જુદાં નામથી ઓળખાય છે, તોપણ તે બધાએ અદ્વૈતવાદીજ છે એમ કહેવાને હરકન નથી સાધારણ રીતે વર્ગીકરણ કરતાં તો અમુક સપ્રદાયોને દ્વૈતવાદી અને અમુકને અદ્વૈતવાદીજ કહેવા પડે છે કેટલાક આધુનિક સપ્રદાય નવીન છે અને કેટલાક પ્રાચીન સપ્રદાયોને નવીનરૂપ આપીને ઉપજાવી કહાડેલા છે દ્વૈતવાદી સપ્રદાયોના રામાનુજના જીવન અને તત્ત્વદર્શનમાં સમાવેશ થાય છે અને અદ્વૈતવાદી સપ્રદાયોના પ્રતિનિધિ તરીકે શંકરાચાર્યના તત્ત્વદર્શનને ગણી શકાય છે રામાનુજ ભરતખંડના એવાંચીન યુગના મુખ્ય દ્વૈતવાદી દાર્શનિક છે. બીજા

* જગાળામાં તત્રત્રનો અને તેથી કરીને શક્તિની ઉપાસનાનો વિશેષ પ્રચાર છે ત્યાં સૈવ માર્ગનું પ્રાબલ્ય ધણુંજ અલ્પ છે ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકોનો મોટો ભાગ શાકત છે બાકીના વૈષ્ણવ છે ગુજરાતમાં તત્રત્રની અસર છેજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે ૧૯૧૦ કે ૧૯૧૧

દ્વૈતવાદી સપ્રદાયોએ પરાક્ષ રીતે કે અપરાક્ષ રીતે રામાનુજના સિદ્ધાંતો માન્ય રાખ્યા છે અને તેમના બધારણની નાની નાની આખતોમા પણ તેમણે તેમનાજ નિયમનુ અક્ષરેઅક્ષર અનુકરણ કર્યું છે એ રામાનુજના ધર્મપ્રચારના કાર્ય સાથે હિંદુસ્તાનના ખીજ દ્વૈતવાદી વૈષ્ણવ સપ્રદાયોના કાર્યની તુલના કરશે તો તેમના ઉપદેશમાં, સાધનપદ્ધતિમાં અને સાંપ્રદાયિક નિયમોમા અત્યંત સામ્ય જોઈને તમે ચકિત થઈ જશો ખીજ વૈષ્ણવ આચાર્યોમા દક્ષિણાત્મ આચાર્યશિરોમણિ મધ્વમુનિ અને તેમના અનુયાયી આપણા બંગદેશીય મહાપ્રભુ ચૈતન્ય એ જે મુખ્ય છે ચૈતન્યમધ્વઆચાર્યનોજ મત બંગાળામા પ્રવર્તીયો હતા દક્ષિણમા ખીજ કેટલાક નાના નાના સપ્રદાયો છે, તેઓ ધણા ખરા વિશિષ્ટદ્વૈતવાદી શૈવ છે હિંદુસ્તાનના ધણાખરા શૈવમતના લોકો અદ્વૈતવાદી છે. માત્ર લોકો અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગના લોકો શૈવ છતાં અદ્વૈતવાદી નથી. તેમનામાં અને વૈષ્ણવોમા તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે તેઓ વિષ્ણુને ઠેકાણે શિવનું સ્થાપન કરે છે માત્ર જીવાત્માના પરિભ્રાણ સબધી સિદ્ધાંત સિવાય બીજી બધી વાતે તેઓ રામાનુજના મતના અનુયાયી છે રામાનુજના મત પ્રમાણે આત્મા અણુ જેવો એટલે અત્યંત નાનો છે શકરાચાર્યના અનુયાયીઓ આત્માને (વલુ એટલે સર્વવ્યાપી માને છે અદ્વૈતવાદી સપ્રદાયો પણ પ્રાચીનકાળમા ધણા હતા, પણ શકરાચાર્ય બધાને પોતાના સપ્રદાયમા સમાવી દીધા એવું અનુમાન કરવાને પૂરતા કારણ મળી આવે છે. કેટલાક ભાષ્યોમા અને ખાસ કરીને વિરાનગિષ્ણુ જે અદ્વૈતવાદી હતા, તોપણ જેણે શકરાચાર્યના માયાવાદનું ખડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેના ભાષ્યમા શકરાચાર્ય ઉપર કાષ્ઠ કાષ્ઠવાર પ્રહાર ચતા જેવામા આવે છે માયાવાદને નહિ માનનારા સપ્રદાયો પણ હતા અને તેમાના કેટલાક તો શકરાચાર્યને “પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ”* કહેતા પણ સંકોચાતા ન હતા તેઓ એમ માનતા કે શકરાચાર્ય બૌદ્ધ ધર્મના માયાવાદને વેદાંતમા ધુસારી દીધો છે એ ગમે તેમ હોય પણ હાલમા તો બધા અદ્વૈતવાદીઓ પોતાને શકરાચાર્યના અનુયાયી તરીકેજ ઓળખાવે છે, શકરાચાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓએ ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા અદ્વૈતવાદનો સારો પ્રચાર કર્યો છે તેમનો પ્રભાવ બંગાળા, દાર્મીર અને પંજાબમા ઝાઝો પડ્યો નથી, પણ દક્ષિણના બધા સ્માર્ત લોકો શકરાચાર્યનાજ અનુયાયી છે, અને તેમના ધર્મપ્રચારનું કેન્દ્ર કાશીમા હોવાથી ઉત્તર હિંદના ધણાખરા પ્રદેશમા તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે

રામાનુજ અને શકરાચાર્ય એકમાથી એકે પણ નવીન તત્ત્વની શોધ કરવાનો કદિ પણ દાવો કર્યો નથી રામાનુજ પોતેજ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે મેં યોધાયન ભાષ્યનું અનુસરણ કરીને તેને આધારેજ વેદાંતસૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યાન લખ્યું છે

* બહારથી વેદને માનનારા પણ ધુપા વેશમા બૌદ્ધ મતનો

નેમકે - “ મગવદ્વોધાયનકૃતાં વિસ્તીર્ણાં બ્રહ્મસૂત્રવૃત્તિં પૂર્વાચાર્યાઃ સંવિક્ષિપુ.
તન્મત્તાનુસારેણ સૂત્રાક્ષરાણિ વ્યાખ્યાસ્યન્તે ” એવો ઉલ્લેખ તે પોતાના ભાષ્ય-
ના આરભમાં કરે છે અર્થાત્ ભગવાન્ બોધાયને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર જે વિસ્તીર્ણ
ભાષ્ય રચ્યું હતું તેને પૂર્વે થઈ ગયેલા આચાર્યોએ સંક્ષેપમાં સમજાવ્યું છે, તેને
આધારે હું સૂત્રના શબ્દોનો અર્થ કરૂં છું આ પ્રમાણે રામાનુજ પોતે રચેલા શ્રીભા-
ષ્યના આરભમાં પ્રસ્તાવના કરે છે બોધાયને રચેલું ભાષ્ય જોવાનો મને કદિ પ્રમગ
મળ્યો નથી, મેં મારા લત્તખડના પ્રવાસ દરમ્યાન બધે ફેરવેલો એની શોધ કરી
હતી, પણ એ અથ હું જોવાનું પામ્યો નથી. સ્વર્ગસ્થ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી
વ્યાસસૂત્ર ઉપર બોધાયને કરેલા ભાષ્ય સિવાય બીજા કોઈ પણ ભાષ્યને માન્ય રાખતા
નહિ, અને જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે રામાનુજ ભાષ્ય ઉપર આક્ષેપ પણ કર્યા
વગર રહેતા નહિ એમ છતાં તે પણ બોધાયનકૃત ભાષ્યની એક પણ પ્રત બતાવી
શક્યા ન હતા, પણ રામાનુજ સ્પષ્ટપણે લખે છે કે મેં બોધાયન ભાષ્યના તમામ
વિચાર અને શ્લોકોમાં ફેરવેલો તેના શબ્દો શબ્દો ટાકીને મારૂં શ્રીભાષ્ય રચ્યું છે
શક્યાર્થે પણ એજ પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી હતી એવી સામિતી મળી આવે છે તેમણે
રચેલા ભાષ્યમાં કોઈ કોઈ ફેરવેલો એમની પૂર્વે થઈ ગયેલા ભાષ્યકારોના ઉલ્લેખ
જોવામાં આવે છે વળી તેમના ગુરુ અને ગુરુના ગુરુ તેમના પોતાનાજ મતના
અદ્વૈતવાદી વેદાંતીઓ હતા અને અદ્વૈત સિદ્ધાંતને શક્યાર્થના કરતા પણ વધારે
સ્પષ્ટપણે અને નિઃસ્પષ્ટ રચાપિત કરતા હતા તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શક્ય-
ાર્થે તદ્દન નવીન મત પ્રવર્તાઓ ન હતા, પણ તેમણે પોતાના ભાષ્યમાં રામાનુજની
માફકેળ કોઈ પ્રાચીન ભાષ્યકારનો આધાર લીધો હતો, પણ કયા ભાષ્યકારનો તે
નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

આપણે હાલ જે જે દર્શનોના નામ સાંભળીએ છીએ તે સર્વનો મૂળ આધાર
ઉપનિષદોજ છે જ્યારે જ્યારે તેમને શ્રુતિનું પ્રમાણ આપવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે
તેઓ હમેશા ઉપનિષદમાનાજ શ્લોકનું અવતરણ લે છે ઉપનિષદમાંથી બીજા કેટ-
લાકે તત્ત્વજ્ઞાનના સપ્રદાય આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, પણ જે પ્રતિષ્ઠા વ્યાસ-
પ્રણીત વેદાંતદર્શને પ્રાપ્ત કરી હતી અને તેનો જેટલો પ્રભાવ જનસામાજ્યમાં પડ્યો
હતો, તેની તેમને કદિપણ પ્રાપ્તિ થઈ નથી વેદાંતદર્શન પણ તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા
સાંખ્યદર્શનના વિશેષ વિકાસરૂપ છે એ સાંખ્યદર્શનના પ્રણેતા કપિલમુનિ
હતા હિંદુસ્તાન તો શુ પણ આખા જગતની તમામ પ્રકારની ફિલસૂફીના મૂળ પ્રણેતા
કપિલમુનિજ મનાય છે માનસશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં **સિદ્ધાંતાં કપિલો
મુનિઃ** । (ગીતા અં ૧૦, શ્લોક ૨૬) કપિલના કરતા ચડીઆનો વિદ્વાન્ ભરતખડમાં
ભાગ્યેજ જન્મ્યો હશે. જન્મતા તમામ દેશના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર કપિલના વિચારની

ચોક્કામી છાપ જણાઇ આવે છે. જ્યાં જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રતિષ્ઠિત મત જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં કપિલના વિચારની અસર ખરીજ કપિલને થઇ ગયે હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છે, તોપણ હજી જગતના દાર્શનિક સિદ્ધાંતો ઉપર પોતાનો અપૂર્વ પ્રભાવ પાડતા પ્રતિભાસાળી, યશસ્વી કપિલમુનિ પોતાના અક્ષરદેહથી વિભિન્ન જોઈ હિંદુસ્તાનના તમામ સપ્રદાયો કપિલનું માનસશાસ્ત્ર અને તેના દાર્શનિક સિદ્ધાંતોને માન્ય રાખે છે માત્ર જૂજ જૂજ ખાતરમાળ મતભેદ છે આપણા પોતાના દેશમાં (ખગાળામાં) નૈયાયિક પડિતો હિંદુસ્તાનના દાર્શનિક પ્રદેશ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ વિશેષપણે બેસાડી શક્યા નથી તેઓ ન્યાયશાસ્ત્રની ઝીણી ઝીણી વ્યાખ્યાઓ, સામાન્ય, વિશેષ, જાતિ, દ્રવ્ય, યુક્ત વગેરે અત્યંત કઠિન પારિભાષિક શબ્દો જેને યથાર્થ રીતે સમજતા આપી નિહાળી નીકળી ગય, એવી એવી ખાખતોનુંજ વિવેચન કરતા હતા ન્યાયશાસ્ત્રનેજ તેમણે મુખ્ય વિષય માન્યો અને દર્શનશાસ્ત્રની ચર્ચા વેદાંતવાદીઓના હાથમાં રહેવા દીધી, તોપણ હિંદુસ્તાનના તમામ દાર્શનિક સપ્રદાયોએ ખગાળી નૈયાયિકાનીજ પરિભાષા ગ્રહણ કરી છે જમદીજ, ગદાધર અને શિરોમણિના નામ નનદીઆમાં જેટલા પ્રસિદ્ધ છે, તેટલાજ ભરતખડના દૂરના શહેરોમાં પણ વિદ્યાનેતા જાણીતા થયા છે, પણ વ્યાસપ્રણીત વેદાંતદર્શને આખા ભરતખડમાં સ્થાયી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે પ્રાચીન વૈદિક સિદ્ધાંતોને દાર્શનિક સ્વરૂપ આપ્યાથી વ્યાસસૂત્રની પ્રતિષ્ઠા હમેશને માટે સ્થાપિત થઇ ચૂકી છે જે જે ભાષ્યકારો પાછળથી થયા તેમને પોતાના સિદ્ધાંતની ધમારતનો પાયો વ્યાસસૂત્ર ઉપરજ રાખવો પડ્યો હતો વેદાંતદર્શનમાં શુદ્ધિવાદને સપૂર્ણ રૂપે શ્રુતિને આધીન રાખ્યો છે શ્રદ્ધાચાર્ય પણ લખે છે કે વ્યાસે સ્વતંત્રપણે દલીલ કરવાની દરકાર રાખીજ નથી, વ્યાસસૂત્રનો એકજ ઉદ્દેશ હતો કે વેદાંતના મતોરૂપી પુષ્પોને એક સૂત્રથી ગૂંથીને તેમની માગા તૈયાર કરવી જેટલે અશે તે ઉપનિષદનું અનુસરણ કરે છે તેટલેજ અશે તે પ્રમાણુજૂત મનાય છે એના કરતા વિશેષ અધિકાર તેમને આપી શકાતો નથી

ભરતખડના તમામ સપ્રદાયો વ્યાસસૂત્રને સર્વત્રેષ પ્રમાણુ માનતા આવ્યા છે, અને જે જે નવા સપ્રદાયો હિંદા થાય છે તેમના પ્રવર્તકોને વ્યાસસૂત્ર ઉપર પોતાના મતાનુસાર નવીન ભાષ્ય રચવું પડે છે એ ભાષ્યકારોના સિદ્ધાંતોમાં ઘણીવાર ભયકર મતભેદ જોવામાં આવે છે આટલો મતભેદ છતાં પણ ફરકને પોતપોતાનો સિદ્ધાંત વ્યાસસૂત્રને આધારેજ સ્થાપિત કરવો પડે છે પોતાને મનમાનનો અર્થ વ્યાસસૂત્રમાંથી નીચેની કહાડવામાટે ભાષ્યકારો પોતાની શુદ્ધિના પ્રભાવથી, ભાષાતાન અને તર્કશાસ્ત્રની કુશળતાથી મૂળ શ્લોકને મારી મચડીને એવા તો વિદ્યુત કરી નાખે છે કે તે જોતા ત્રામ છૂટે છે, છતાંપણ વ્યાસસૂત્ર મુખ્ય પ્રમાણુ તરીકે પરાપૂર્વથી મનાઈ ચૂક્યા

+ સ સૂત્રના અધ્યયનમાટે અને વિશેષ કરીને ન્યાયશાસ્ત્રમાટે એ નામાકિત શહેર કલકત્તાની ઉત્તરે ૭૦ માર્ઈલને છેટે આવેલું છે, તેમાં ચૈતન્યનો જન્મ થયો હતો ૯૧૦ ૬૦

છે એ વ્યાસસૂત્ર ઉપર પોતાના સપ્રદાયના સિદ્ધાંતની રચના ન કરતા સ્વતંત્રપણે કરે, તો તે સપ્રદાય હિંદુસ્તાનમાં સનાતનધર્મની કોટિમાં ન ગણાતા નાર્તિક ધર્મ-માળ ગણાઈ જાય. આવી રીતિ હોવાથી દરેક સપ્રદાયના મૂળ આચાર્યને વ્યાસસૂત્ર ઉપર નવીન ભાષ્ય રચવાની ફરજ પડી છે

વ્યાસસૂત્રથી પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાં બીજો નબર ગીતાનો છે. શકરાચાર્યે ગીતાના ઉપદેશોનો પ્રચાર કર્યાથીજ ઉચ્ચ સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યા છે આ મહાપુરુષે તેના અદ્વય પણું મહિમાવાન જીવનમાં જોજો મહાન કાર્ય કર્યા છે, તેમાં તેમણે ગીતા ઉપર જે અત્યંત સુદર ભાષ્ય રચ્યું છે તે સર્વોપરિ છે સનાતન ધર્મનું અવલંબન કરનારા દરેક સપ્રદાયના આચાર્યે શકરાચાર્યની માફક એક એક ગીતાભાષ્ય લખ્યું છે.

ઉપનિષદોની સખ્યા ધણી મોટી છે. કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે ઉપનિષદોની કુલ સખ્યા ૧૦૮ છે કેટલાક એથી પણ વધારે છે એમ માને છે એમાંના કેટલાક તે ખુલ્લી રીતે આધુનિકજ દેખાય છે દાખલા તરીકે અલ્લોપનિષદ એમાં અલ્લાની સ્તુતિ કરેલી છે અને મહમદને રજસુલ્લા એવું નામ આપેલું છે મને એવી ખબર મળી છે કે એ ઉપનિષદ અકબરના સમયમાં લખાયું હતું એનો ઉદ્દેશ હિંદુમુસલમાન વચ્ચે ઐક્ય કરવાનો હતો સહિતામાં “ અલ્લા ” અથવા “ મલ્લા ” એવા કેટલાક શબ્દો છે તે ઉપરથી કોઈએ આ ઉપનિષદ ઉપભવી કહાડ્યું છે. આ ઉપરથી અલ્લોપનિષદમાં મહમદને રજસુલ્લા કહ્યા છે. રજસુલ્લા શબ્દ કયા અર્થમાં વાપર્યો છે તે મારા જણવામાં નથી. એવીજ જાતનાં બીજાં કેટલાક સાંપ્રદાયિક ઉપનિષદો પણ છે તેમની રચના છેક આધુનિક સમયમાંજ થયેલી છે. વેદના સહિતા વિભાગની ભાષા એવી પ્રાચીન છે કે તેને વ્યાકરણના નિયમ લાગુ પડી શકતાજ નથી, તેથી કરીને એવા ઉપનિષદો બનાવી કહાડવા એ બહુજ સહેલી વાત છે ધણી વર્ષ ઉપર વેદનું વ્યાકરણ શીખવાનો મેં વિચાર કર્યો હતો, અને ભારે જિજ્ઞાસાથી પાણિનિ અને મહાભાષ્યનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, પણ થોડોધણો અભ્યાસ કર્યા પછી મને ધણા આશ્ચર્ય સાથે જાણમ પડ્યું કે વેદના વ્યાકરણનો મોટો ભાગ સંસ્કૃત વ્યાકરણના સામાન્ય નિયમોના અપવાદોનાજ બનેલો છે બસ, વ્યાકરણમાં અમુક નિયમ અપાય છે અને તરતજ નીચે ટિપ્પણ હોય છે કે “ વેદમાં આ નિયમ લાગુ પડતો નથી ” આ ઉપરથી તમને માલુમ પડશે કે હરકોઈ માણસ વેદની ભાષાને મળતું કંઈ લખી નાખે તો તે વેદ તરીકે મનાઈ જાય, એમાં સંદેહ નથી. માત્ર યાસ્ક કૃત નિરુક્ત (વૈદિક શબ્દકોષ) દ્વારાજ એ ચોરી પકડાઈ જવાનો સંભવ છે, પરંતુ એમાં પણ એકાર્થવ્યજક અનેક શબ્દો આપેલા છે. આમ હોવાથી મને તેટલા ઉપનિષદો બનાવી કહાડતા મુશ્કેલી પડતી નથી માત્ર થોડુધણું સંસ્કૃત અને ઉપર ઉપરથી વેદના જેવા લાગે એવા શબ્દો બનાવી કહાડતા આવડવું જોઈએ. વ્યાકરણના

નિયમોનો ભંગ થવાની તો ફિકરજ નથી. રજમુદ્દા અથવા ગમે તે સુધાને સહેલાઈથી ગોઠવી શકાય છે આ પ્રમાણે ધણાં બનાવટી ઉપનિષદો લખાયા છે અને મેં સાંભળ્યું છે કે હજી પણ એ ઉલ્લોગ ચાલુ છે કે નિશ્ચયપૂર્વક માનું છું કે હજીપણ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ કોઈ ટેકાણે જુદા જુદા સપ્રદાયોમાં પણ એવા ઉપનિષદોની બનાવટ થાય છે, પરંતુ એવાં કેટલાક ઉપનિષદો છે કે જે જોતાવારજ અસલ અને ખરેખરા ઉપનિષદો તે હોવાં જોઈએ એમ આપણને સહજ સમજાઈ જાય છે, અને તેમના ઉપરજ શકરાચાર્ય, રામાનુજ અને બીજાં ભાષ્યકારોએ ભાષ્યો રચ્યાં છે.

હવે એ ઉપનિષદોવિષે બીજી એક બે બાબતો તમારા ધ્યાનપર લાવવા ઇચ્છું છું. ઉપનિષદો ગાનના અગાધ મહાસાગરનુભવ છે, અને મારા જેવો સામર્થ્યહીન પુરુષ તેમાંના તમામ વિચાર ઉપર વ્યાખ્યાન કરવા બેસે તો વરસનાં વરસ વીતી જાય એકજ વ્યાખ્યાનમાં એવા ગભીર સત્યોનો સમાવેશ કરવો એ મારા જેવા માટે અસંભવિત કાર્ય છે, માટે ઉપનિષદનું અવલોકન કરતાં મેં જે વિચાર ગ્રહણ કર્યાં છે તેમાંથી માત્ર એકાદ બે તમને જણાવવાની મારી ઇચ્છા છે પ્રથમ તો ઉપનિષદો એક અપૂર્વ કાવ્યનો ભંડાર છે વેદના સહિતાવિભાગમાં ધણીવાર આપણને અદ્ભુત કાવ્યસૌન્દર્યનો પરિચય થાય છે દાખલા તરીકે ઋગ્વેદ સહિતામાંના નાસદીય સૂક્તનું અવલોકન કરીએ એની અંદર પ્રલયસમયે થતા ગભીર અધકારનું વર્ણન એક ટોણામાં આપેલું છે—“તમ આસીન્તમસા ગૂઢમગ્રે” પ્રત્યાદિ અર્થાત “જ્યારે અધકાર ઉપર અધકારનું આવરણ આવેલું હતું” આ પંક્તિ વાચતાં એમ નથી લાગતું કે એ અદ્ભુત ગાંભીર્યયુક્ત કાવ્ય છે તમને વિદિત હશે કે આપણા દેશમાં તેમજ અન્ય દેશોમાં ગભીર ભાવનાને કાવ્યમાં ઉતારવાનો યત્ન ધણી કવિઓએ કરેલો છે હિંદુસ્તાન સિવાયના બીજા તમામ દેશના કવિઓ જ્યારે ગભીર ભાવને આલેખવાનો યત્ન કરે છે, ત્યારે તેમની શક્તિ હમેશ જડ પ્રકૃતિની અનતતાના વર્ણનસુધી જ પહોંચી શકે છે—અનત પ્રકૃતિનું બાહ્ય સ્ફીર, અનત જડ સૃષ્ટિ, અનત અવકાશ—એનાથી તેઓ આગળ જઈ શક્તા નથી જ્યારે જ્યારે મિલ્ટન અથવા કેન્ટી અથવા બીજાં કોઈ પણ પ્રાચીન અથવા આધુનિક મહાન યુરોપિયન કવિ અનતતાનું ચિત્ર આલેખવાનો યત્ન કરે છે, ત્યારે તે કવિત્વસુધી પાખની મદદથી બાહ્ય પ્રદેશમાં ધણે ઉચ્ચેસુધી જમણું કરીને અનત બાહ્ય પ્રકૃતિનો આભાસ કાવ્યમાં ઉતારી શકે છે. આપણા દેશમાં પણ અમુક સમયસુધી કવિઓની કલ્પનાશક્તિ માત્ર બાહ્ય સૃષ્ટિમાજ નિબદ્ધ હતી. તમે સહિતા જોશો તો જણાશે કે બાહ્ય પ્રકૃતિના અનત વિસ્તારના એવાં અદ્ભુત ચિત્રો વાચનાર સમક્ષ રજુ કરેલા છે કે, તેની તુલનાનાં કાવ્ય અન્ય દેશના સાહિત્યમાંથી ભાજ્યેજ મળી આવશે. “તમ આસીન્તમસા ગૂઢમગ્રે” એ પંક્તિ રમરણમાં રાખો અને પછી ત્રણ જુદા જુદા કવિઓએ કરેલાં અધકારનાં વર્ણન સરખાવો. કવિ

કાલિદાસ અધકારનું વર્ણન કરતા લખે છે કે -“સાચની અણીથી વાધાય એવો ગાદ અધકાર” મિસ્ટન નરકનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે -“પ્રકાશ ન હતો પણ દરમ્યાન અધકાર હતો” પણ હવે ઋગ્વેદ સહિતાનું વર્ણન જુઓ -“અધકારના આવરણથી ઢકાયેલો અધકાર” આપણે ઉપજી અધર્મા વસનારા હોવાથી આ ભાવ સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ જ્યારે ચોમાસામા આકાશ એકાએક કાળાં વાદળાથી છવાઈને ધનધોર બની જાય છે અને વાદળોના થરઉપર થર જામતા જાય છે, તે વખતે આ પકિતમાં કરેલું વર્ણન આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ. એ પ્રમાણે મનીર અધકારનું વર્ણન આગળ ચાલે છે પણ આ કાવ્ય કવિતાની દૃષ્ટિએ અત્યંત મનોહર છતાં હજી બાકી પ્રકૃતિના પ્રદેશથી વધારે આગળ જવું નથી. ખીજા દેશમા જેમ જડ પ્રકૃતિના પૃથક્કરણ અને અવલોકનદ્વારા માનવ જીવનનો મહાન પ્રસ ઉકેલવાના ચત્નો થયા હતા, તેમ આપણા દેશમા પણ અમુદ સમયસુધી કવિ અને તત્ત્વચિત્કની શુદ્ધિ જડ પ્રકૃતિથીજ અટકતી હતી જેમ ગ્રીક ફિલસૂફો અને આધુનિક યૂરોપિયન ફિલસૂફો તથા વૈજ્ઞાનિકો માનવજીવન તથા જગત્ની ઉત્પત્તિને લગતા મહાન પ્રશ્નો ઉત્તર બાકી પ્રકૃતિમાંથી મેળવવાનો ચત્ન કરે છે, તેમ શરૂઆતમા આપણા પૂર્વજો પણ કરતા હતા; અને જેમ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સતોષકારક ઉત્તર મેળવી શકતા નથી તેમ આપણા પૂર્વજો પણ મેળવી શક્યા ન હતા, પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એક પગલું આગળ ગયા નહિ અને જતા પણ નથી. બાકી પ્રકૃતિના અવલોકનમાંથી જીવન અને મરણસંબધી પ્રશ્નો ઉત્તર નથી મળતો, તોપણ હજી તેઓ હતા ત્યાં ને ત્યાંજ છે આરીકમાં આરીક ચત્રોવડે હજી પણ પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ થશે એવી આશાએ બાહ્યસૃષ્ટિના અવલોકનમાજ ગૂંથાઈ રહ્યા છે આપણા પૂર્વજોને પણ તેમના જેવીજ નિષ્કૃણતા મળી હતી, પણ તેમણે નિડરપણે જાહેર કર્યું કે પરમ સત્યોના દર્શન કરવા ઇન્દ્રિયો અસમર્થ છે લેશમાત્ર પણ સંકેત કે ભય લાભા વગર ઉપનિષદ્ જાહેર કરે છે કે -**યતો વાચો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ । ન તન્ન ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન વાગ્ મચ્છતિ ।** “જ્યાથી મનની સાથે વાણી પાછી વળે છે, જ્યાં ચક્ષુ જડ શક્તા નથી, જ્યાં વાણી પહોંચી શકતી નથી” ઉપનિષદોમા એવાજ ભાવાર્થના અનેક શ્લોક છે તેઓ સ્પષ્ટપણે ઉદ્ઘોષ કરે છે કે સત્યની પ્રાપ્તિ ઇન્દ્રિયોવડે થઈ શકતી નથી, પણ આટલું જણાવીને આપણા પૂર્વજો અટક્યા ન હતા જ્યારે બાકી પ્રકૃતિમાંથી ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે તેમણે મનુષ્યની આન્તર પ્રકૃતિનું અવલોકન અને પૃથક્કરણ કરવા માડ્યું જે પ્રશ્નો ઉત્તર તેમને પ્રાપ્ત કરવા હતા તે પ્રશ્ન તેમણે ચોતાના અતરાતમાને પૂછ્યો. તેમણે ચોતાની વૃત્તિને અંતરમા વાળી. તેમને આત્રી થઈ હતી કે જડ સૃષ્ટિમાંથી એ મહાપ્રશ્નો ઉત્તર મેળવવાની આજ્ઞા વ્યર્થ છે તેમાંથી કાઢ પણ ઉપાયે ઉત્તર મળશે નહિ, તેથી એ ચેતનરહિત જડ

સૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને તેઓ ભ્યેતિર્મથ આત્મા તરફ વળ્યા અને ત્યાથી ઉત્તર ભગ્યો કે -

તમેવૈકં વિજ્ઞાનં આત્માનં અન્યાવાચો વિમુચ્ચય ।

“ એકલા આત્માનેજ ઓળખો, બીજો બકવાદ જવા દો ” એવું તેમણે સ્પષ્ટપણે બહેર કહ્યું. ” આત્મામાથીજ તેમના પ્રશ્નનું સમાધાન થયું, આત્માના તરવનું અવલોકન કરતા કરતા પરમ આત્મા, ઈશ્વર, બ્રહ્માંડનો અધિપતિ પરમેશ્વર-તેનું જ્ઞાન થયું પરમાત્મા અને જીવાત્મા વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સબંધ છે, આપણે તેના તરફ શુ કર્તવ્ય છે અને તેને કીધે મનુષ્યોનું એકત્રીજ તરફ શુ કર્તવ્ય છે, એ બધા પ્રશ્નોના સતોષકારક ઉત્તર મળી ગયા આત્મતરવનું વર્ણન જે શ્લોકોદ્ધારા કરવામા આવ્યું છે તેના કરતા વિશેષ ગાભીર્યપૂર્ણ કાવ્ય જમતમા શોધ્યું જરૂરી નહિ હવે આત્માનું વર્ણન કરવાને જરૂરછીની ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનું પ્રયોજન રહ્યું ન હતું. એટલે સુધી કે આત્માના વર્ણનમાટે નિર્દિષ્ટ ગુણવાચક શબ્દોનો પણ ત્યાગ કરવામા આવ્યો. હવે અનતની કલ્પના કરવામાટે ઇન્દ્રિયગમ્ય ઉદાહરણની કે ઇન્દ્રિયોની સહાયતા લેવાની જરૂર રહી નહિ હવે બાહ્ય ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય, નિશ્ચેતન, મૃત, જડભાવપૂર્ણ અવકાશરૂપ અનતનું વર્ણન કરવાનો કમ બધ થયો; અને તેને ઠેકાણે આત્માના તરવનું એવી ભાષામા વર્ણન કરવામા આવ્યું છે કે તે વાચતાજ આપણે કોઇ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયાનીત પ્રદેશમા દાખલ થઇ જઇએ છીએ દાખલા તરીકે ઉપનિષદ-નો અપૂર્વ સુદર શ્લોક સાંભળો —

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચંદ્રતારકમ્ । નેમા વિદ્યુતો ભાંતિ કુતોડયમગ્નિઃ ॥

તમેવ ભાંતમનુભાતિ સર્વમ્ । તસ્ય ભાસા સર્વમિદ વિભાતિ ॥

આના કરતા વિશેષ ગાભીર્યપૂર્ણ કાવ્ય હોઇ શકે ખરૂ ? “ ત્યા સૂર્ય પ્રકાશ પાડી શકતો નથી, ચંદ્ર અને તારા ચળકતા નથી, ત્યાં વિજળીનું અજવાળું પડતું નથી તો મત્યલોકના સામાન્ય અગ્નિની તો વાતજ શી ? તેનાજ પ્રકાશથી બધું પ્રકાશિત થાય છે, તેનુંજ તેજ સર્વને તેજસ્વી બનાવે છે ” કેવું સુદર કાવ્ય !

આવું કાવ્ય મળી આવવું મુશ્કેલ છે વળી કટોપનિષદ કે જે એક અદ્ભુત ઉપનિષદ છે તેમા કેવું અપૂર્વ અને સપૂર્ણ રીતે સુદર કાવ્ય રહેલું છે તે વિચારો એની અદર કેવા અલૌકિક કલાવિધાનનું આખરસુધી દર્શન કરાવ્યું છે । તેની શરૂઆતજ કેવી ખુબીથી કરવામાં આવી છે ? નાનો બાળક નચિકેતા-તેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા પ્રવેશ કરે છે અને તે યમરાજને ઘેર જવા તૈયાર થાય છે એ અલૌકિક આચાર્ય યમરાજ નચિકેતાને જન્મ મૃત્યુનું રહસ્ય સમજાવે છે નચિકેતાને શુ જાણવાની ઇચ્છા હતી ? મૃત્યુનું રહસ્ય.

ઉપનિષદ સબંધી બીજી એક બાબત ખાસ લક્ષમા રાખવા જેવી એ છે કે, ઉપનિષદના સિદ્ધાંતો અસુક વ્યક્તિ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલા નથી અલબત્ત, ઉપનિષદોની

અદર અનેક આચાર્યો, અનેક વક્તાઓ અને અનેક મહાપુરુષોના નામ જોવામા આવે છે, પણ તેમના કાષ્ટના શબ્દો ઉપર ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતના સત્યનો આધાર નથી. ઉપનિષદના એક પણ શ્લોકમા તેમના જીવન સબધે ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ તમામ આચાર્યો, વક્તાઓ છાયાશ્રીની માફક રંગશૂભિના પડદા પાછળજ હિમા રહ્યા છે તેમના તરફ કાંઈ જોતું નથી, તેમના અસ્તિત્વનો કાષ્ટને અનુભવ થતો નથી, તેમના તરફ કાષ્ટનું ધ્યાન સરખું ખેંચાતું નથી, પણ ખરેખરી શક્તિ તો ઉપનિષદોના અપૂર્વ મહિમામય, જ્યોતિર્મય, પ્રતિભાપૂર્ણ મનોમાળ રહેલી છે કાષ્ટપણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિસાથે તેમને સબધ છેજ નહિ મને તો વીરા યાતવશ્કય જન્મે, જીવે અને ચાલ્યા જાય તોપણ ઉપનિષદને તેમાં લાભ કે હાનિ નથી ઉપનિષદના મત તો જેમ છે તેમને તેમજ રહેવાના અને આટલું છતાં પણ તેમાં કાષ્ટ વ્યક્તિની સામે આશ્લેષ કરવામા નથી આવ્યો, તેમ કાષ્ટપણ પ્રદારનો વિરોધ જોવામા નથી આવતો જગતમા આજમુખામા જે જે અવતારી પુરુષો અથવા આચાર્યો થઈ ગયા છે, અને લવિષ્યમા થશે તે સર્વનો સમાવેશ કરી શકે એવા ઉપનિષદ ઉદાર અને વિશાળ છે. અવતાર અને મહાપુરુષોના પૂર્ણનિવૃદ્ધ ઉપનિષદમા એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી ઉલટું એના પ્રકારના પૂર્ણને તે અનુમોદન આપે છે તેની સાથે તે સપૂર્ણરીતે વ્યક્તિગત ભાવનાથી મુક્ત છે એ ધણીજ અદ્વૈત ભાવના છે ઉપનિષદમા કાષ્ટ મનુષ્યની વાણી નહિ પણ સાક્ષાત્ ઈશ્વરની વાણી સમગાય છે એટલે દરજ્જે ઉપનિષદો વ્યક્તિગત આદર્શોથી સપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે તેની સાથે યુસ્તર્મા યુસ્ત આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને સતોષ આપે અને કાષ્ટ પણ દેશનો, કાષ્ટ પણ યુગનો તત્ત્વચિંતક, અગ્નિ કે શાંતી ઉપનિષદોનો આદર્શ માન્ય રાખે એવા તે ઉદાર, વિશાળ અને પૂર્ણ રીતે વ્યક્તિનિરપેક્ષ છે.

આ ઉપનિષદોજ આપણા ખરેખરા શાસ્ત્રો છે, ખ્રિસ્તીઓને માટે જેમ બાઇબલ છે, મુસલમાનો માટે કુરાન છે, બૌદ્ધોને માટે ત્રિપિટકા છે, પારસીઓને માટે ઝંદ અવેસ્તા છે, તેમ હિંદુઓને માટે ઉપનિષદ છે આ ફક્ત એકલા આજ આપણા શાસ્ત્રો છે પુરાણ, તંત્ર અને બીજા અનેક ધર્મપુસ્તકો, ખુદ વ્યાસસૂત્રો ઉપનિષદથી ઉતરતા છે તેમનો અધિકાર ગૌણ છે સર્વોપરિ અધિકાર તો માત્ર વેદોના છે મનુ વજેરે સ્મૃતિઓ, પુરાણ અને બીજા શાસ્ત્રો જ્યાસુધી ઉપનિષદ સાથે એકમત થતાં હોય ત્યાસુધી તેમને માન્ય રાખવા, અને તેઓ ઉપનિષદથી વિરુદ્ધ જાય તેજ પહે તેમને નિર્બંધપણે કારે મૂકી દેવા આ બાબત આપણે હમેશ સ્પષ્ટરૂપમાં રાખવાની છે, પણ હજીએ હાલમા હિંદુસ્તાનના લોકો તેને તદ્દન વિસરી ગયા છે હાલ તો ઉપનિષદને જદલે સાધારણ નાનાં નાના ગામડાઓના લૌકિક રિવાજ, ભીઓના આચાર અને રૂઢિઓ વિશેષ પ્રમાણ્યુત મનાય છે, વેદના જેટલા અથવા વેદના કરતાં પણ તેમનો અધિકાર વિશેષ ! અને જેને હાલ “ સનાતન ધર્મ ” કહેવામા આવે છે

તેનું પ્રાપ્ત્ય કેટલું બધું છે ? સાધારણ માણસોને મન પૂજા, દર્શન, બહારની પવિત્રતા, આધાર્યો, માનતાઓ, કથાઓ, યાત્રાઓ, બસ એનું નામજ “સનાતન ધર્મ” છે, અને જે એમાનુ કાંઈ ન કરે તેને હિંદુ કહેવડાવવાનો અધિકાર નથી, કેમકે તે નાસ્તિક છે. દુહાંએ આપણા દેશમાં (બંગાળમાં) એવા માણસો જોવામાં આવે છે કે તેઓ અમુક * તત્ત્વનું અવલંબન કરીને લોકોને સમજાવે છે કે, આ તત્ત્વમાં બતાવેલા વિધાન પ્રમાણે બ્યવહાર કરવો જોઈએ, જેઓ તેમ કરે તેઓ એકલા જ સનાતન ધર્માવલંબી અને બાકીના નાસ્તિક, પતિત વગેરે માટે તમે બરાબર સ્મરણમાં રાખજો કે આપણા ધર્મના વિષયમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ ઉપનિષદોનું છે, ગૃહ-સૂત્ર અને શ્રૌતસૂત્ર પણ વેદની સત્તાને અધીન છે ઉપનિષદો એ મહર્ષિઓના, આપણા પૂર્વજોના ઉદ્ગાર છે અને જો તમે વાસ્તવિક રીતે હિંદુ હો તો તમારે તેમને માન્ય રાખવા જોઈએ જાહે તમે ઈશ્વરને માટે તમારી મરજીમાં આવે એવા વિચાર બાંધજો, પણ જો તમે વેદનું પ્રમાણ નહિ સ્વીકારો તો તમને નાસ્તિક કહેવા પડશે ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ અને એવા બીજા ધર્મના શાસ્ત્રો અને આપણા શાસ્ત્રો વચ્ચે એજ મોટો તફાવત છે બાઇબલ, કુરાન વગેરે શાસ્ત્રો ખરેખરા શાસ્ત્રોજ નથી, પણ આપણા પુરાણ જેવાં છે, કારણ કે તેઓમાં આપણા પુરાણની માફક મહાન જળપ્રલયની, રાજ્યોની, રાજ્યકર્તા વંશોની અને મહાપુરુષોની કથાઓ આપેલી છે એ કાર્ય ખરૂં જોતા પુરાણોનું છે, માટે બ્યાસુધી બાઇબલ, કુરાન કે પુરાણ વેદની સાથે સમત હોય ત્યાં સુધી તેઓ માન્ય છે, પણ બ્યારે તેઓ વેદના કરતા કાંઈ બુદ્ધોજ ઉપદેશ આપતાં હોય તો તેટલી બાબતમાં તેમને માન્ય રાખી શકાય નહિ કુરાન, બાઇબલ વગેરેમાં નીતિના ઉપદેશ છે, પણ જેટલે અંશે તેમનું વેદ સાથે ઐક્ય હોય તેટલે અંશેજ તેઓ પ્રમાણ્યુત છે અને નહિ તો નહિજ આપણી માન્યતા એવી છે કે વેદ કદિ લખાયાજ નથી ખરૂં જોતા તેમની ઉત્પત્તિજ નથી મને એક પ્રસંગે એક ખ્રિસ્તી પાદરીએ કહ્યું કે અમારા બાઇબલને ઐતિહાસિકત્વનો આધાર છે, માટે તે સત્ય છે મે જવાબ દીધો કે -“ મારા શાસ્ત્રો ઐતિહાસિક નથી તેટલા માટેજ તેઓ સત્ય છે તમારૂં શાસ્ત્ર ઐતિહાસિક હોવાથી તેને કાંઈ સમયે, કાંઈ મનુષ્યે લખ્યું હોવું જોઈએ તમારૂં શાસ્ત્ર મનુષ્યકૃત છે, પણ મારા શાસ્ત્રો મનુષ્યકૃત નથી તેમનામાં ઐતિહાસિકત્વનો અભાવ એજ તેમની સત્યતાનું સબળ પ્રમાણ છે ” વેદ અને બીજા આધુનિક શાસ્ત્રોનો આવા પ્રકારનો સબધ છે

હવે આપણે ઉપનિષદોમાં જે જે વિષય ઉપર ઉપદેશ આપવામાં આવ્યા છે તેનું

* આપણા ગુજરાતમાં તત્ત્વનો પ્રચાર નથી, પણ તેને ઠેકાણે સામાન્ય લોકોમાં પુરાણોનો અને પુરાણીઓનો અધિકાર વિશેષ છે, એટલે વસ્તુરિયતે તો ગુજરાત અને બંગાળમાં સરખી છે.

અવલોકન કરીએ એની અદર અનેક જાતનાં વિચારોવાળા સ્લોક છે, અમુક સ્લોક સંપૂર્ણ અર્થે દૈતવાદાત્મક છે “દૈતવાદ” એ શબ્દ કુ કયા અર્થમાં વાપરે છું, તે કુ તમને સ્પષ્ટ રીતે કહેવા હજી છું અમુક પ્રકારના વિચારો તો હિંદુસ્તાનના તમામ સંપ્રદાય માન્ય રાખે છે. પ્રથમ તો સંસારવાદ એટલે જીવાત્મા ફરી ફરીને જન્મ ધારણ કરે છે, એ મત તમામ હિંદુસંપ્રદાયો સ્વીકારે છે બીજી તેમના માનસશાસ્ત્ર-વિષયક સિદ્ધાંતો એકસરખા છે તેઓ બધા માને છે કે આ આપણું સ્થૂળશરીર છે તેની અદર સૂક્ષ્મશરીર અથવા મન રહેલું છે એ બધા શરીરની અદર જીવાત્મા રહેલો છે પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર અને હિંદુસ્તાનના માનસશાસ્ત્ર વચ્ચે મોટો તફાવત એ છે કે, પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્રમાં મન અને આત્મા વચ્ચેનો તફાવતજ બતાવવામાં આવતો નથી. તેમના મત પ્રમાણે મન તેજ આત્મા છે આપણા દેશના માનસશાસ્ત્રો આ બાબતમાં જુદા પડે છે. મન અથવા જેને અતઃકરણ પણ કહેવામાં આવે છે તે જીવાત્માનું એક યત્રરૂપ છે. એ યત્રવડે આ શરીર ઉપર અથવા બાહ્ય જગત ઉપર જીવ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે આ સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનના બધા સંપ્રદાયો કબૂલ રાખે છે, અને જીવ, આત્મા અથવા જીવાત્મા એવા જેને જુદા જુદા નામ આપવામાં આવે છે તે અનાદિ, અનંત, અવિનાશી છે, અને જ્યાંસુધી તે સંપૂર્ણ સુકૃત દશા પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાંસુધી ફરી ફરીને જન્મ ધારણ કરે છે. આ બાબતમાં બધા સંપ્રદાયો એકમત થાય છે અને એ સિવાય બીજી પણ એક બાબત છે કે, જેવિધે પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય તત્ત્વવિચારની પ્રણાલીમાં પૂરેપૂરો, એકબીજાને તદ્દન જુદા પાડી નાખે એવો ચોક્કસ મતભેદ છે, તેવિધે પણ હિંદુસ્તાનના તમામ સંપ્રદાયો એકસરખો મત ધરાવે છે આપણી માન્યતા એવી છે કે જીવાત્માની અદર અસલથીજ સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે આત્મબળ પ્રાપ્ત કરવાને બહારથી કોઇ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની નથી, પણ જે શક્તિ આત્માની અદર અનાદિકાળથી રહેલી છે તેનો ફક્ત વિકાસ કરવાનો છે અગ્રેજીમાં જે “ઇન્સ્પિરેશન” અર્થાત્ પ્રેરણા શબ્દ છે તેમાંથી એવું તાત્પર્ય નીકળે છે કે, આત્માની અદર કોઇક તત્ત્વ બહારથી આવીને દાખલ થાય છે. અર્થાત્ જેમને પ્રેરણા થાય છે તેમના આત્માની અદર કોઇક બહારથી આવેલો પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન દાખલ થાય છે, પણ આપણા શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે તમામ પ્રકારની શક્તિઓ, મહત્તા અને પવિત્રતા આત્માની અદરજ રહેલાં છે, અને ઋષિઓ, મહાપુરુષો બહારથી નવું તત્ત્વ ન લાવતા પોતાના આત્માની અદર જે રહેલું છે તેનો માત્ર વિકાસ કરે છે ચોગીઓ કહે છે કે અણિમા, લક્ષિમા વગેરે અષ્ટ સિદ્ધિઓ જે તેઓ પ્રાપ્ત કરવા હજી છે, તે ખરૂં જોતા પ્રાપ્ત કરવાની છેજ નહિ, પણ પરાપૂર્વથી આત્મામાં રહેલીજ છે. માત્ર તેમને વ્યક્ત કરવાનું જ કામ બાકી છે. દાખલા તરીકે પતંજલિનો મત એવો છે કે ભૌત્યપર આલતા ક્ષુદ્ર કીડાની અંદર પણ અણ

સિદ્ધિઓ રહેલી છે. અડચણ માત્ર શરીરને લીધેજ છે એ શરીરને લીધેજ આત્મા પોતાની શક્તિઓને પ્રકટ કરી શકતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ શરીરની પ્રાપ્તિ થતાજ એ શક્તિઓ એકદમ પ્રકટ થકુ જશે અત્યારે પણ તેનામાં તેમનું અસ્તિત્વ તો છેજ તે પોતાના એક સૂત્રમાં લખે છે કે—નિમિત્તમપ્રયોજકં પ્રકૃતીનાં વરણમેવસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ । અર્થાત્ કર્મ કાંઈ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ બદલતા નથી, પણ તેની ઉન્નાતિમાં જે અતરંગી છે તે દર કરવાની ગરજ સારે છે જેમ એક ખેડુત પોતાના ખેતરમાં પાણી વાળવાને માટે જે જમીન પોતાની ઉચ્ચાઇને લીધે પાણી આવતું અટકાવતી હોય છે, તેને ખોદી નાખે છે એટલે પાણી એની મેળેજ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ધડધડાટ કરતું ચાલ્યું આવે છે આના સમકર્ષમાં કપિલમુનિ ખેડુતનું પ્રખ્યાત ઉદાહરણ આપે છે. એક ખેડુતને પાસેના તળાવમાંથી પોતાના ખેતરમાં પાણી વાળવું છે, તળાવ પાણીથી છલાછલ ભરાયલું છે, પણ જે તળાવ અને ખેતરની વચ્ચે જે કાંદવની પાળ છે તે તૂટી જાય તો ક્ષણવારમાં આખા ખેતરમાં પાણીની રેલછેલ થઇ રહે તે પાળને ખેડુત તોડી નાખે તો પાણી પોતાના વેગવડે ખેતરમાં ચાલ્યું આવે તેમ આત્માની અંદર અનાદિકાળથી પવિત્રતા, શક્તિઓ, સંપૂર્ણ અંશે ભરેલાં છે, માત્ર તેના ઉપર માયાનું આવરણ આવેલું હોવાથી એ શક્તિઓ પ્રકટ થઇ શકતી નથી એ આવરણ ખસી જાય તો આત્મા પોતાની સ્વાભાવિક પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે અને તેની અંદર રહેલી નાના પ્રકારની શક્તિઓ જાગ્રત થાય હવે પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર અને ખાસ કરીને ધર્મશાસ્ત્રો આ વાત સ્વીકારતા નથી, એ આપણી અને તેમની વચ્ચે મોટો તફાવત છે. પાશ્ચાત્ય દેશોના લોકોમાં એવો ભયકર મત ચાલે છે કે આપણે બધા+ જન્મથીજ પાપી છીએ આપણે આ ભયકર મતને માનતા નથી તેથી આપણને પણ તેઓ પાપી ધારે છે અને આપણા ઉપર ધણા લાવે છે તેઓ વિચાર નથી કરતા કે જે આપણે સ્વાભાવિક રીતેજ પાપી હોઇએ તો પછી આપણે કદિ પણ પવિત્ર થઇ શકીએજ નહિ, કેમકે મૂળ પ્રકૃતિમાં કાંઈ ફેરફાર થઇ શકેજ નહિ અને પ્રકૃતિ ફરી જાય તો તે પ્રકૃતિજ ન કહેવાય, એટલે તેઓ પોતાના મતનું પોતેજ ખડન કરે છે. આપણા અને પશ્ચિમના દેશોમાં ચાલતા ધર્મ વચ્ચે આ જે પ્રભેદ રહેલો છે તે સ્મરણમાં રાખીને, પણ આપણા દેશમાં દૈતવાદી અને અદૈતવાદી બંધાએ સપ્રદાયો આ બાબતમાં તો એકમત છે

+ ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર — બાઈબલ જે વિભાગમાં વહે ચાલ્યું છે જુનો વિભાગ અને નવો વિભાગ જુના વિભાગના પ્રકરણો ચાહુલી લોકોના ઓલીઆઓએ લખેલા છે ત્રણ ચાર હજાર વર્ષ ઉપર ચાહુલીઓ નિસર દેશમાં ગુલામોની હાલત ભોગવતા હતા, તેમને સુસા નામના પેગબરે મુક્ત કર્યા, પણ લાંબા સમયની ગુલામીને લીધે આપણે પાપી છીએ, જન્મથી ગુલામ અને પાપી છીએ એ ભાવના તેમના મગજમાં દંટ થઈ ગઇ હતી. તેને લીધેજ મનુષ્યમાત્ર જન્મથી પાપી છે એ માન્યતા ઉત્પન્ન થઇ છે

બીજા એક આમતર્કા પણ આપણા દેશમાં ચાલતા તમામ સપ્રદાયો એકજ મત ધરાવે છે અને તે ઈશ્વરના અસ્તિત્વ સબધે છે દરેક સપ્રદાયના ઈશ્વર સબધી વિચારમાં બિનતા છે એ વાત ખરી, પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વ સબધી કોઇને સંદેહ નથી. જેઓ દૈતવાદી છે તેઓ સગુણ ઈશ્વરને અને અદૈતવાદીઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મને માને છે હવે “સગુણ ઈશ્વર” એ શબ્દનો અર્થ હું તમને સ્પષ્ટપણે સમજાવવા ઇચ્છુ છું કે જેથી કરીને ગેરસમજ ઉભી ન થાય “સગુણ” શબ્દનો અર્થ એવો નથી કે ઈશ્વરને સ્વીર છે, તે અમુક ઠેકાણે સિદ્ધાસન ઉપર બેઠેલો છે અને ત્યાં રહ્યો રહ્યો જગત ઉપર રાજ્ય કરે છે. સગુણ એટલે માત્ર ગુણયુક્ત સગુણ ઈશ્વરનું અનેક પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ સગુણ ઈશ્વર જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે, એ મત દરેક સપ્રદાય મનુષ્ય રાખે છે અદૈતવાદીઓ સગુણ ઈશ્વર કરતાં જરા આગળ વધીને ઈશ્વરનાં એથી પણ અધિક ઉચા પ્રકારના સ્વરૂપને માને છે તેઓ સગુણ ઈશ્વરના કરતાં પણ વિશેષ ઉચ્ચ સ્વરૂપ જેને સગુણ-નિર્ગુણ એવું નામ આપી શકાય તે સ્વરૂપને માને છે જેનામાં ગુણનો કેવળ અભાવ છે તેને કોઇ પણ વિશેષણ વાપરીને વર્ણવી શકાયજ કેમ ? આથી કરીને અદૈતવાદીઓ તેને સત, ચિત્ અને આનંદ, એ ત્રણજ વિશેષણ લગાડે છે. શકારાચરે ઈશ્વરને સચ્ચિદાનંદ એ વિશેષણથી વિશિષ્ટ માન્યો છે, પણ ઉપનિષદો તો શકરાચાર્યના કરતાં પણ એક પગલું આગળ જાય છે તેમના મત પ્રમાણે ઈશ્વરને તો માત્ર “નેતિ નેતિ”-“તે આવો નથી, આવો નથી” એવી નિષેધાત્મક ભાષાથીજ વર્ણવી શકાય તે આવો છે એમ કહેવાયજ નહિ. એ મતબેદ ગમે તેટલા હોય તોપણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાટે તો આપણા દેશમાં એ મત છેજ નહિ.

હવે આપણે દૈતવાદીઓના સિદ્ધાંતનું સંક્ષેપમાં અવલોકન કરીએ હું થોડા વખત ઉપર કહી ગયો છું કે હું રામાનુજને દૈતવાદી સપ્રદાયના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ તરીકે માનું છું ધણાજ બેઠની વાન છે કે જગાણાના લોકો ભરતખડના બીજા પ્રદેશમાં થઇ ગયેલા મોટા આચાર્યોવિષે બિલકુલ જ્ઞાન ધરાવતા નથી મુમલમાનોનું રાજ્ય ભરતખડમાં રહ્યું તે દરમ્યાન ચૈતન્ય સિવાયના બીજા બધા ધર્મપ્રવર્તકો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંજ પેદા થયા હતા. ખરે જોતા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના આચાર્યોનીજ શુદ્ધિ આખા હિંદુસ્તાનમાં ધર્મના વિષયપર હાલ અધિકાર મેળવે છે, કારણ કે ચૈતન્યે પણ દક્ષિણમાં ઉત્પન્ન થયેલા મધ્વાચાર્યના સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા છે રામાનુજના મત પ્રમાણે ત્રણ પદાર્થો નિત્ય છે-ઈશ્વર, જીવ અને જગત્ આત્મા નિત્ય અને અવિનાશી પદાર્થ છે અને અનંત ક્ષણપર્યંત તેનું ચોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ કાયમ રહેશે, તેનો કદિ પણ લોપ થશે નહિ. તમારો આત્મા મારા આત્માથી અનંતકાળ પર્યંત પૃથક્ રહેશે, અને આ જગત્-પ્રકૃતિ જે આત્મા અને ઈશ્વરના જોડેલીજ

સત્ય છે, મિથ્યા નથી, તે પણ અનંત કાળપર્યંત પૃથક્કરે રહેશે. ઈશ્વર સર્વની અદ્વર અતર્કામીરૂપે રહેલો છે; અને એ દૃષ્ટિએ જીવ એ ઈશ્વરથી ભિન્ન છતાં પણ અભિન્ન છે, એવું રામાનુજ માને છે પ્રલય વખતે જ્યારે આખું જગત્ સંકુચિત થઈ જશે ત્યારે આ જીવાત્માઓનાં પણ સંકેત થઈ જશે અને એવી અવસ્થામાં તેઓ અમુક કાળપર્યંત રહેશે જ્યારે બીજા કદપનો પ્રારંભ થશે, ત્યારે જીવાત્માઓ પુનઃ પ્રકટ થશે અને પોતાનાં પૂર્વજન્મોના કૃણ ભોગવશે, માટે જે જે કર્મોને લીધે જીવાત્માની સ્વાભાવિક પવિત્રતામાં ઘટાડો થાય તે સર્વ પાપ છે, અને જે કર્મથી જીવાત્માનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જાય તે સર્વ પુણ્ય કર્મ છે. એ પ્રમાણે આત્મા કોષ્ટકવાર સંકુચિત થાય છે તો કોષ્ટકવાર વિકાસ પામે છે એમ કરતા કરતા અતે ઈશ્વરકૃપાથી તે સુક્ત થઈ જાય છે, માટે જેઓ પવિત્ર સ્વભાવવાળા છે અને જેઓ ઈશ્વરની કૃપા મેળવવા ઉત્ક્રાંતસંહિત યત્ન કરે છે, તેઓને ઈશ્વરની કૃપા મળે છે એવો રામાનુજનો સિદ્ધાંત છે.

શ્રુતિનું એક પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે કે આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ. સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવ સ્થિતિઃ. અર્થાત્ જો આહાર શુદ્ધ હોય તો સત્ત્વની એટલે કે અત કરજીની શુદ્ધિ થાય છે, અને તેમ થતાં સ્થિતિ એટલે ઈશ્વરસ્મરણ (અદ્વૈતવાદીના મત પ્રમાણે પોતાની પૂર્ણતાનું સ્મરણ) અચલ અને સ્થાયી થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સામાન્ય દર્શનના મત પ્રમાણે અને ભરતખડના બીજા તમામ દર્શનના મત પ્રમાણે આપણે દેહ ત્રણ ઉપાદાનનો બનેલો છે—સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણયુક્ત પ્રકૃતિજ જગતના ઉપાદાન કાગજરૂપ છે હવે વિશુદ્ધ સત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવી એ વેદાંતનો મુખ્ય વિષય છે હું તમને આગળ કહી ગયો છું કે આત્મા પોતે તો સ્વાભાવિક રીતેજ પૂર્ણ અને શુદ્ધ છે, પરંતુ તે રજ અને તમ એ પદાર્થોથી આનુષંગિક થયેલો છે સત્ત્વગુણ અત્યંત પ્રકાશિત છે અને તેથી કરીને જેમ કાચમાં થઈને સૂર્યના કિરણ સહેલાઈથી પસાર થઈ શકે છે, તેમ સત્ત્વગુણમાં થઈને આત્મચૈતન્ય પ્રકટી નીકળે છે તેથી જો રજ અને તમ પદાર્થો દબાઈ જાય અને માત્ર સત્ત્વ પદાર્થજ અવશિષ્ટ રહે તો આત્માની શક્તિ અને વિશુદ્ધિ ઝળઝળી નીકળીને ત્રિશેષરૂપે પ્રકટ થઈ શકે છે, માટે આ સત્ત્વગુણની પ્રાપ્તિ બહુજ જરૂરની છે હવે એ સત્ત્વની પ્રાપ્તિનો ઉપાય શ્રુતિમાં બતાવ્યો છે કે જો શુદ્ધ આહાર લેવામાં આવે તો સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય. “આહાર” શબ્દનો અર્થ રામાનુજે માત્ર ખાવાના પદાર્થો એવોજ કર્યો છે અને તેના દર્શનમાં અને અન્ય દર્શનોમાં જે ભેદ છે તેને ઉત્પન્ન કરનાર “આહાર” શબ્દનો તેમનો એ અર્થજ છે આ માન્યતાની અસર એકલા રામાનુજના સંપ્રદાય ઉપર થઈ છે એમ નથી, પણ આખા હિંદુસ્તાનની ગ્રંથ ઉપર તેની સચોટ અસર થયેલી છે, માટે એ આહારશુદ્ધિનો પૂરેપૂરો અર્થ વિચારવાની જરૂર છે, કેમકે આહારની

શુદ્ધિ એ રામાનુજના મત પ્રમાણે આપણા જીવનને લગતી મુખ્ય બાબત છે.

રામાનુજ કહે છે ખોરાક તથા કારણને લીધે અશુદ્ધ થાય છે પ્રથમ ભતિદોષ. કેટલીક વસ્તુઓ પોતાની મૂળ ભતિથીજ અશુદ્ધ હોય છે લસણ, કાંદા વગેરે પદાર્થો સ્વભાવથીજ અશુદ્ધ હોય છે. ખીજો આશ્રયદોષ છે. જે માણસ પાસેથી ખાવાનો પદાર્થ પ્રાપ્ત થયો હોય તેને આશ્રય કહે છે, જેમકે દુષ્ટ માણસના ઘરનો અથવા દુષ્ટ માણસને હાથે રધાયેલો ખોરાક ખાધાથી આપણે અપવિત્ર થઇએ છીએ. મે એવા અનેક મહાપુરુષ જોયા છે કે જ્યાં આ ઉપદેશને આખા જીવનપર્યંત પૂર્ણ રીતે અનુસરે છે અલબત્ત, તેમનામાં એક પ્રકારની શક્તિ હતી. ખોરાક લાવનાર અથવા તેને અડકનાર માણસમા ક્યા ક્યા ગુણદોષ છે તે તેઓ જાણી શકતા. મે નજરે નજર એવા પ્રસંગો સેકડો વાર જોયા છે ત્રીજો દોષ નિમિત્તદોષ છે. ખાવાના પદાર્થોને અશુદ્ધ વસ્તુઓનો સ્પર્શ થયો હોય અથવા તેની અદર એવી વસ્તુઓ લાગી ગઇ હોય તેથી પણ ખોરાક અશુદ્ધ થાય છે આ બાબત ઉપર આપણે હાલમાં ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે ખોરાકમા ધૂળ, મેલ, વાળ એવા અનેક પદાર્થો મળ્યા હોય તે છતાં તેવો ખોરાક લેવાની કુટેવ હાલ આપણા લોકોમાં ઘણી જોવામા આવે છે એ તરફ દોષ વગરનો પવિત્ર ખોરાક ખાધાથી મનુષ્યમાં સત્ત્વગુણની શુદ્ધિ થાય છે.

હવે જે ખરેખર આમજ હોય તો ધર્મ ધણોજ સહેલો થઇ જાય છે જો માત્ર પવિત્ર ખોરાક ખાધાથીજ ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તો દરેક જણ સહેજે ધાર્મિક થઇ શકે આ તથ્ય દોષથી પોતાના ખોરાકને મુક્ત ન રાખી શકે એવો નિર્મળ શુદ્ધિનો, મૂર્ખ માણસ ભાગ્યેજ હોઇ શકે, અને ખાસ કરીને એટલુજ ક્યાંથી પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો હોય તોપણ તેમ ન કરે એવો પામર તો કોઇ હોઇ શકેજ નહિ. હવે આ મતની સાથે શકરાચાર્યનો મત સરખાવો તે કહે છે કે આહાર એટલે મનની અદર જે જે વિચારોનો સંગ્રહ થએલો છે, તેની જ્યારે વિચારોવડે શુદ્ધિ થય ત્યારેજ સત્ત્વની શુદ્ધિ થઈ શકે એકલા આહારથી નહિ તમે જાણે તે ખાઓ જો એકલા ખોરાકથીજ સત્ત્વની શુદ્ધિ થતી હોય તો વાહરને આખી જિંદગીસુધી દૂધલાત ખવડાવી જીએને ! તેના સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે ? તે યોગી થઈ શકે ખરી ? એમ યોગી થવાતું હોય તો ગાય અને હરિણ પણ મહાન યોગી થઈ જાય નહાવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થઇ હોય તો માછલીઓ સૌથી પહેલીજ સ્વર્ગમા દાખલ થઇ જાય.

હવે આ તકરારતું નિરાકરણ શી રીતે કરવું ? રામાનુજ અને શકરાચાર્ય બેઉના મત સત્ય છે, પણ અંધારા છે શુદ્ધ આહારની સથે શુદ્ધ વિચાર પણ જરૂરના છે આહાર જીવનનો જે અર્થ શકરાચાર્ય કરે છે તેની અગત્ય પહેલી છે, તોપણ શુદ્ધ આહારથી વિચારશુદ્ધિનું કામ સગળ થઇ પડે છે એ વાતનું પણ વિસ્મરણ ન કરવું

જોઈએ. આહાર અને વિચાર વચ્ચે નિકટનો સબંધ છે, માટે જોઈને શુદ્ધ રાખવા ઉપર લક્ષ્ય આપવું જોઈએ, પણ દુર્ભાગ્યે હાલ આપણે સકારાચાર્યનો ઉપદેશ જુની યાદા છીએ અને માત્ર “શુદ્ધ આહાર” ઉપરજ લક્ષ્ય આપીએ છીએ (ખરે જોતાં આહારશુદ્ધિ પણ નથી સમજાતી) એથીજ ત્યારે હું કહું છું કે આપણે ધર્મ હાલ તો રસોડામાં જ આવી ગયો છે, ત્યારે લોકો મારા ઉપર કોઈ ભરાય છે. હાલ કદાચ તમને મારી વાત સાચી નહિ લાગતી હોય પણ જો તમે મારી સાથે એકવાર મદ્રાસ આવ્યા અને ત્યાંના રીતરિવાજ જુઓ તો પછી તમે મારું કહેવું કબૂલ કર્યા વગર રહો નહિ બગાળીઓમાં હજી મદ્રાસીઓના જેવી મૂર્ખાઈ દાખલ થઈ નથી મદ્રાસમાં તો એવો રિવાજ છે કે ઉચ્ચ વર્ણના જોરાક ઉપર કોઈની નજર સરખી પડે, તો તે જોરાક અપવિત્ર ગણીને લોકો નાખી દે છે, અને જોરાકની પવિત્રતા માટે આટઆટલી કાળજી રાખ્યા છતાં પણ તેઓએ ધર્મના વિષયમાં ખાસ ઉન્નતિ કરી હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. જો અમુક યીજ ખાવી અને અમુક યીજ ન ખાવી અને રખેને આપણા જોરાક ઉપર કોઈની દ્રષ્ટિ પડે એટલા પૂરતી કાળજી રાખ્યાથીજ સિદ્ધ થઈ જવાતું હોય, તો મદ્રાસીઓ બધા પૂર્ણ સિદ્ધ પુરુષો થવા જોઈએ, પણ તેઓ સિદ્ધ થયા નથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે અલગત, મારી સાથે કેટલાક મદ્રાસી ગૃહસ્થો જોદલા છે તેમને બાદ કરીને હું આ વાત કહે છું, તાત્પર્ય એ છે કે મદ્રાસના લોકોએ ધર્મના વિષયમાં જે પ્રગતિ કરી હોય તેના કારણ જુદાજ હોવા જોઈએ.

માટે સપૂર્ણ અશે સત્ત્વની શુદ્ધિ કરવા માટે આહારની તેમજ વિચારની બંનેની શુદ્ધિની જરૂર છે વળી ધોડાની આગળ ગાડી મૂકવાની ભૂલ આપણે કરીએ નહિ એટલે કે જે પ્રથમ કરવાનું છે તેને વિસારે મૂકીએ નહિ, તેની પણ સલાહ રાખવાની જરૂર છે હમણા જોરાક અને વર્ણાશ્રમ સબંધે દેશમાં ઘણી ચર્ચા થાય છે અને તેમાં સૌથી વધારે કાલાહલ મચાવનાર આપણા બગાળીઓ છે હું તમને દરેકને પૂછું છું કે તમે “વર્ણાશ્રમ” શબ્દનો અર્થ સમજો છો ખરા ? હમણા આપણા દેશમાં ચાર વર્ણ છે ખરા ? હું તો ચાર વર્ણ જોનો નથી આપણી બગાળી બાપામાં એક કહેવન છે કે “માથુ તો છે નહિ છતાં માથુ દુ ખે છે” તેમ દેશમાં અત્યારે ચાર વર્ણનું ઠેકાણું તો છે નહિ છતાં તેને માટે ચર્ચાઓ અને તકારારો ઊભી કરો છો ! હાલ માત્ર બ્રાહ્મણો અને શૂદ્રો જોજ છે જો ક્ષત્રિઓ અને વૈશ્યો હોય તો તેઓ ક્યાં છે ? શા માટે બ્રાહ્મણો તેમને હિંદુ ધર્મના નિયમ પ્રમાણે વેદ બાણવાની અને યજુરપવીત ધારણ કરવાની આજ્ઞા કરતાં નથી ? હવે જન વૈશ્ય અને ક્ષત્રિઓ જે દેશમાં નજ હોય અને એકલા બ્રાહ્મણો અને શૂદ્રોજ રહેતા હોય, તો બ્રાહ્મણોએ સાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે તેવા દેશમાં ગેરવું પણ નજ જોઈએ. સાસ્ત્રમાં એવી આજ્ઞા છે કે જે દેશમાં

એકલા શક્તિ વસતા હોય તે દેશમાં બ્રાહ્મણોએ વસવું નહિ, માટે હે બ્રાહ્મણો ! માસડા પોટલા બાંધીને તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. 'જેલોકો વિધર્મી'નું અન્ન ખાય છે, * * * તેમને વિશે શાસ્ત્રમાં શુ કહ્યું છે તે તમે જાણો છો? તમે છેલ્લા હજાર વર્ષ થયા તેમ કરતા બાબ્યા છો * * * * * એ અપરાધનું શુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે તમને ખબર છે? પ્રાયશ્ચિત્ત એજ છે કે તમે જાતે ચિતા ખડકીને બળી મરો શુ તમે લોકોના ગુરૂ થવા ચાહો છો છતાં વ્યવહારમાં આવ્યા પાખંડી થાઓ છો ? જો તમે તમારા શાસ્ત્રોને માનતાજ હો તો ચિતા ખડકીને બળી મરો ! એક બ્રાહ્મણને મહાન સિકંદર ગ્રીસ લઇ ગયો હતો. પોતે વિધર્મીનું અન્ન ખાધુ હતુ તેથી કરીને તે બળી મર્યો હતો તેમ તમે પણ બળી મરો તમે એક વાર તેમ કરો તો ખરા. પછી જુઓ, આખો દેશ તમારા ચરણમાં મસ્તક નમાવે છે કે નહિ તમને પોતાને તમારા શાસ્ત્રોમાં વિશ્વાસ તો છે નહિ અને બીજાઓ વિશ્વાસ રાખે એમ ધ્રુવે છે. જો તમે એમ કહેતા હો કે આ જમાનાની સ્થિતિ જોતા અને તે બ્રાહ્મણની માફક ઉત્ત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકીએ એમ નથી, તો તમે તમારી પોતાની નબળાઇ જાહેર કરો, અને તેજ પ્રમાણે બીજી જ્ઞાતિઓની નબળાઇને વચારે ઉદાર દિલના ચક્રને ફરમા કરો, તેઓને પણ તમારી સાથે ઉન્નત કરતા જાઓ. તેમની ઉન્નતિમાં સહાયમૂલ થાઓ. તેમને પણ વેદ બધાંયે જન્મતાં અન્ય રચનામાં જેવી બીજી આર્ય પ્રજાઓ છે તેવા તમે પણ થાઓ હે બ્રાહ્મણો ! હુ તમને ખાસ બાર મૂકીને કહુ છુ કે તમે ખરેખરા આર્ય બનો.

અધમ, મલિન વામાચારનો ત્યાગ કરો એ તમારી સમસ્ત પ્રજાનું સત્યાનાથ કહાડી નાખે છે તમે હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રદેશ જોવાજ નથી જ્યારે આપણા જન્મ-સમાજમાં રોગરોગ વ્યાપી ગયેલો વામાચાર જોઉં છુ ત્યારે આપણી આટલી ઉચી સંસ્કૃતિ છતાં પણ મને બગાળા એક બયાનક નરકવૃક્ષ લાગે છે જેઓ દિવસે આચારશુદ્ધિવિષે લાખા લાખા ભાષણો આપે છે, તેઓજ રાત્રિએ અત્યંત બયાનક ત્રાસજનક બીભત્સ બલિચાર અને મંદિરાપાનમાં ચક્રચૂર થઇ જાય છે, અને પોતાના આચારશુદ્ધિના અચારમાં ભયકરમાં ભયકર પુસ્તકોનો આધાર બતાવે છે તેઓ કહે છે કે અમને અમુક શાસ્ત્રોમાં આવા બીભત્સ કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે આ વાત બધા બગાળીઓ જાણે છે વામાચારના તત્ત્વો એજ બગાળાના શાસ્ત્રો છે. તેઓ હજારો બધા છપાય છે અને તમારા આગળ પવિત્ર વેદને બદલે આ બયાનક પુસ્તકો વાચીને પોતાના હૃદયમાં હલાહલ વિષ દાખલ કરે છે કલકતાના વતનીઓ ! તમે પિતા તરીકેની તમારી દુરજ સમજો છો ? આ ભયંકર વામાચારી તત્ત્વો અને તે વળી

* ગુજરાતમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે વામાચારીઓના ગુપ્ત મંડળ છે તેઓ મંદિરાપાન અને બલિચાર કરીને અત્યંત મલિન અને અધમ જીવન ગાળતા હોય છે જા. ક.

ભાષાતરસહિત તમારા બાળકોના હાથમા આપતાં તમને શ્વેદન નથી આવતી ? તમને એમ નથી લાગતું કે આ મહિન પુસ્તકોના વાચનથી તેમના હૃદય અત્યંત આપવિત થઇ જશે અને તેઓ એમજ સમજતાં થશે કે આજ આપણાં ખરા શાઓ છે બે તમને ગ્લાનિ ઉપજતી હોય તો એ બીજાસ પુસ્તકો તમારા બાળકોના હાથ-માથી કુટવી લો અને તેને ટેકણે વેદ, ગીતા અને ઉપનિષદ જે આપણાં ખરા શાઓ છે તેજ આપવા માટે.

દ્વૈતવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવાત્માનું વ્યક્તિત્વ અનંત કાળપર્યંત પૃથક્ રહે છે એટલે તે જીવાત્માજ રહે છે, અને કદિ પણ પ્રજ્ઞાની સાથે એકકાર થઇ જતો નથી ઇશ્વર જગતનું નિમિત્તકારણ છે, એટલે જગતનું ઉપાધાન તો અનાદિ કાળથી હતું જ અદ્વૈતવાદીઓનો મત એથી જુદો છે તેમના મત પ્રમાણે ઇશ્વરજ જગતનું ઉપા-ધાન અને નિમિત્તકારણ બેઉ છે તે જગતનો એકલો કર્તાજ નથી, પણ ઉપાધાન-જૂત પોતાના શરીરમાથીજ જગતને વ્યક્ત કરે છે એટલે કે સૃષ્ટિની રચના થઇ નથી પણ પરબ્રહ્માથી તેનું માત્ર પ્રકટીકરણજ થયું છે. આવો અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત છે વળી કેટલાક અપરિપક્વ દ્વૈતવાદી સપ્રદાયો પણ ઉત્પન્ન થયા છે તેઓ માને છે કે ઇશ્વરે જગતને પોતામાથીજ ઉત્પન્ન કર્યું છે, અને તેની સાથે તેઓ એમ પણ કહે છે કે ઇશ્વર જગતથી સદાને માટે ભિન્ન છે અને દરેક પદાર્થ ચિરકાળપર્યંત ઇશ્વરની સત્તાને અધીન છે વળી બીજા કેટલાક સપ્રદાયોના મત એવો છે કે ઇશ્વરે પોતે પોતાનું જ ઉપાધાન ઉત્પન્ન કરીને જગતને પોતામાથી વ્યક્ત કર્યું છે અને અને જીવાત્માઓ સાન્ત (અનંતવાગા) મટીને અનંતમા ભળી જશે ત્યારે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરશે, પણ આ બધા સપ્રદાયોના હાલમા લોપ થઇ ગયો છે હાલ તો ભરતખંડમા જે અદ્વૈતવાદ પ્રચલિત જણાય છે તે કેવળ શકરાચાર્યનોજ છે શકરાચાર્યનો મત એવો છે કે ઇશ્વર પોતાની માયાને વશ થઇને જગતનું નિમિત્ત અને ઉપાધાનકારણ બને છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જગત છેજ નહિ ઇશ્વર જગતના રૂપમા ફેરવાઇ ગયો પણ નથી અને જગતનું અસ્તિત્વ પણ નથી. કેવળ ઇશ્વરજ છે.

અદ્વૈતવાદ માટેના માયાવાદનો વિષય સમજવો અને સમજાવવો એ બહુ મુશ્કેલ છે આપણા દેશમા ઉત્પન્ન થએલા તત્ત્વદર્શનના આ કંઠણુમા કંઠણુ પ્રજ્ઞની ચર્ચા આ વ્યાખ્યાનમા બની શકે એમ નથી તમારામાથી જેમણે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદર્શનનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેમને *કેન્ટના દર્શનમા શકરના માય વાલ્ટુ કાષ્ટક સામ્ય નજરે પડશે, તોપણ જેમણે કેન્ટના સબધર્મા પ્રોફેસર મેક્સમુલરે લખેલા ભાષ્ય વાંચ્યા હોય તેમને હું ચેતવણી આપુ છું કે, તેમાં એક બાબત ધણીજ ભૂલ ખવરાવે એવી

* જેમકે માટી એ ધડાનું ઉપાધાનકારણ છે કે ભાર નિમિત્તકારણ છે

* અદ્વારમા સૈકામા થઈ ગએલો મહાન જર્મન ફિલોસોફર

છે આપણા જ્ઞાનની સીમા દેશ અને કાળથી મર્યાદિત થએલી છે એ સિદ્ધાંતનો મૂળ પ્રતિપાદક કૅન્ટ છે એવો પ્રોફેસર મૅક્સમૂલરનો મત છે; પણ +કૅન્ટની પહેલા અનેક સૈકા પૂર્વે થઈ ગએલા શ્રદ્ધાચાર્યો દેશ, કાળ અને કારણના માયા સાથેના અભિન્ન સંબંધની શોધ કરી હતી સુભાગ્યે અને શાકરભાષ્યમાથી એવા કેટલાક ફકરા જડી પણ આવ્યા અને તે મેં મારા એ પ્રોફેસર મિત્રને વાચવામાટે મોકલાવ્યા પણ હતા. આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે કૅન્ટની પહેલાના સમયમા પણ આ મિદ્ધાત ભરતખડમા પ્રચલિત થયેા હતા અદ્વૈતવાદી વેદાંતીઓનો માયાવાદ એ એક પેટાસિદ્ધાંત છે એ મત પ્રમાણે માત્ર એકલા યદુનુજ અસ્તિત્વ છે અને નામ અને રૂપનો ભેદ માત્ર માયાથીજ પ્રતીત થએલો છે

એ એકત્વ, **एकमेवाद्वितीयं** બ્રહ્મજ આપણુ અતિમ લક્ષ્ય છે, અને આ બાબતમા પણ ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય દર્શન વચ્ચે શરૂઆતથીજ મોટો તફાવત ચાહ્યો આવે છે હજારો વર્ષ થયા ભરતખડે પોતાના માયાવાદની ગર્જના આપુ જગત સાબળે એમ કીધી છે, અને છાતી દોડાને કણુ છે કે તમારામા શક્તિ હોય તો આ સિદ્ધાંતનુ ખડન કરો જગતની અનેક પ્રજાઓએ ખડન કરવાનુ બીડુ ઝડપ્યુ અને પરિણામે આપણે નજરો નજર જોઇએ છીએ કે, એ ખડન કરવા તત્પર થનાર પ્રજાઓના આજે નામ નિશાન પણ નથી અને આપણે હજી જેવાને તેવા સજીવન છીએ ભરતખડે આખા જગતસમક્ષ હિમતપૂર્વક જાહેર કર્યું હતું કે આપુ જગત એ એક બ્રહ્મ છે—માયાની ઇન્દ્રજાળ છે તમે માટીની ઠીમમા ખાઓ કે સુવર્ણનાં મનોહર પાગેમા ખાઓ, મોટા રાજધિરાજ બનીને ભગ્ય રાજપ્રાસાદમા રહો કે દરિદ્ર લિખારીની માફક પૃથ્વીનુ પાથરણુ અને આકાશનુ આગ્રહન કરીને સૂઓ, પણ પરિણામ એકજ આવશે જગત એ સ્વપ્નજ છે પછી એ સ્વપ્ન કોઇને ઉત્તમ પ્રકારનુ આવ્યુ હોય કે લયાનક આવ્યુ હોય, પણ જાગી ઉઠ્યા પછી તો પાણુ સૌ સરખુજ છે બધાની—રાજની અને રકની, સત્તાધારીની અને નિર્બળની ગતિ એકસરખીજ છે એનુ નામજ માયા. આ મિદ્ધાત ભરતખડનો છેક પ્રાચીન સિદ્ધાંત છે એનુ ખડન કરવાને, એથી ઉલટો સિદ્ધાંત એટલે કે જગત અને જગતના ઉપ-ભોગ સત્ય છે એ મત સિદ્ધ કરવાને અન્યેકાનેક પ્રજાઓએ વારાફરતી પ્રયત્ન કરી જોયા છે તેમણે સત્તા પ્રાપ્ત કરી, ભોગવિલાસને પોતાનો મૂળ મત્ર માન્યો, પોતાની

+ આ ઉપરથી એમ પણ ન સમજવુ કે કૅન્ટે શ્રદ્ધાચાર્યનુ માત્ર અનુકરણ કર્યું છે કૅન્ટ લગભગ ત્રીશ વર્ષસુધી જ લીર ચિંતન કરીને છેવટે આ શ્રદ્ધાચાર્ય આવ્યો હતો. એકસરખી શક્તિવાળા જુદા જુદા દેશના જુદે જુદે સમયે થએલા વિદ્વાનો એકબીજાનો આધાર લીધા વગર પણ એક સિદ્ધાંતપર આવે એ સ્વાભાવિક છે **ભા. ક.**

મતાનો મથેઅ ઉપભોગ કરો, અત્યંત ભોગવિલાસ માપ્યા અને ખીજી પળે તે પ્રભુઓના ચૂરેચૂર થઇ ગયા, જ્યારે આપણે અનંત યુગથી અક્ષત રહ્યા છીએ. આનું કારણ એ છે કે જગત અને જગતના પદાર્થો માયામાત્ર છે એ ભાવના આપણી પ્રભુકીય ભાવના બની મઠી છે.

ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદર્શન વચ્ચે એક ખીજે મોટો પ્રભેદ છે. યુરોપખ-ડમાં કેન્ટની પછીના સમયમા હેગેલ અને શોપનહોર નામના એ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જર્મનીમા થયા હતા, તેમના જેવાજ વિચાર એકવાર પ્રાચીનકાળમાં ભરતખડમાં પણ (ચાર્વાક વગેરે) કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પ્રચલિત કર્યા હતા, પણ સદ્ભાગ્યે એવા ધાતક વિચારોનો અકુર ફૂટતાજ વિનાશ થઇ ગયો તેથી ઝેરી વૃક્ષ આપણી માતૃજમિ ઉપર ઉગવા પામ્યુજ નહિ, અને તેના ઝેરી મૂળીઆ આપણા પ્રભુભવનમાં કદિ દાખલ થઇ શક્યાજ નથી. હેગેલનો સિદ્ધાંત એવો છે કે જે એક અને નિરપેક્ષ સત્તા છે, તે કેવળ અપચીકૃત અવ્યવસ્થિત મદાબૂતના સમુદાયરૂપ છે અને જે સાકાર અદિ છે તે સત્ય છે અને સમષ્ટિ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એટલે કે અ-જગત (શન્ય) કરતાં જગત શ્રેષ્ઠ છે સુકિત કરતાં સસાર શ્રેષ્ઠ છે. આ હેગેલના તત્ત્વદર્શનનો સારાંશ છે તે કહે છે કે જેમ જેમ આપણે સસારમા અધિક ને અધિક રૂપતા જઇએ, જેમ જેમ ઐહિક જીવનને લગતી લિન્ન લિન્ન પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમા આત્મા વિશેષ લપેટાતો જાય, તેમ તેમ આપણે ઉન્નત થતા જઇશુ. પાશ્ચાત્ય પ્રભુઓ આપણને કહે છે કે જુઓ અમે કેવી લગ્ય ઇમારતો બાંધીએ છીએ, કેવા સુધર રણીઆમણુ રસ્તાઓ બનાવીએ છીએ ! કેવા કેવા વિષયભોગો ભોગવીએ છીએ ! હા બરાબર છે, પણ તમારા ઐશ્વર્ય અને વિલાસની પાછળ, તમારા દરેકે દરેક ઉપભોગની પાછળ લયકર દુઃખ, ઈર્ષ્યા, વૈર અને તિરસ્કારની રાક્ષસી વૃત્તિઓ છૂપાઇ બેઠી છે તેનું કેમ ?

આ બાબુએ આપણા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પહેલેથીજ કહેતા આવ્યા છે કે વ્યક્ત જનો દરેક પદાર્થ કે જેને તમે ક્રમવિકાસ કહો છો, તે વ્યવસ્થાને વ્યક્ત થવાના કેવળ મિથ્યા પ્રયત્નોજ છે તમે જે કાંઇ બાહ્ય થત્ત કરો છો તેનું નામ ખીજુ કાંઇજ નહિ, પણ માત્ર “ તમારામા અવ્યવસ્થા રહેલા પરમતત્ત્વને પ્રકટ કરવાના ખોટા

+ હિંદુ પ્રભુની સમોવડી રોમન, ગ્રીક અને મિસરની પ્રભુઓ કયા છે ? હાલની યુરોપની પ્રભુઓમા હાલ તો આપણે નજીગનજીજ નેઈએ છીએ ભરતખડની ઇમારત ખડક ઉપર છે, ખીજ પ્રભુઓની ઇમારત રેતી ઉપર છે.

શોપનહોર મહાન વેદાંતી અને ઉપનિષદ્ધનો ચુસ્ત અભ્યાસક હતા “ આખા વિશ્વમા ઉપનિષદ્ધોના અભ્યાસ જેવો શ્રેય કરનાર અન્ય કોઈપણ અભ્યાસ નથી મારા જીવનનું એ આશ્વાસન છે અને મારા મૃત્યુ સમયે પણ મને એનુંજ આશ્વાસન રહેશે ” આ ઉદ્ધાર શોપનહોરના છે, છતાં સ્વામી વિવેકાનંદ શા કારણેથી તેના ઉપર આશ્લેષ મૂકે છે તે સમજી નથી.

અખતરાઓજ છે. તમે પોતેજ આ દશ્યમાન થતા જગતના સર્વસક્રિયમાન ઉત્પાદક હોવા છતાં શા માટે આ જગતરૂપી નાનકડા ખામોચીઆમા તમારા મુખનુ પ્રતિબિંબ જોવામાં ફોગટ ફાંફા મારી રહ્યા છો ? થોડો સમય તેમ કરી જોયા પછી તમને ખાતરી થશે કે એ સર્વ પ્રથમન મિથ્યાજ છે તમારૂં મૂળસ્વરૂપ એટલું વિશાળ છે કે આ નાનકડા ખામોચીઆમા તેનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ કદિપણ પડી શકનાર નથી. જગતના એક પછી એક કરીને તમામ પ્રકારનાં સુખોને અજમાવી જુઓ, પરંતુ તેમાનું કોઇપણ સુખ તમારા અતરાતમાને પૂર્ણ સંતોષ આપી શકનાર નથી. જગતના તમામ પ્રકારનાં ઐહિક ઉપભોગ ભોગવ્યા છતાં પણ તેનાથી તમને સદાની શાંતિ થશેજ નહિ અને ઉણુપની ઉણુપજ રહેશે જ્યારે એમ થશે ત્યારેજ તમે જ્યાંથી આવ્યા હતા તે દિશા તરફ અર્થાત્ તમારા મૂળસ્વરૂપ તરફ પાછા ફરવા માંડશો; અને એવું વલણ થવું એનું નામજ વૈરાગ્ય. એ વૈરાગ્યને ઉચ્ચ થાય ત્યારેજ ખરા ધર્મની સાધનાનો પાયો નખાયો કહેવાય વૈરાગ્ય વગર ધર્મ અને નીતિની શરૂઆતજ શી રીતે થાય ? ત્યાગમાજ ધર્મનો આરભ છે અને ત્યાગમાજ તેની પરિસમાપ્તિ છે વેદ આપ્યા કરે છે કે “ત્યાગ કરો ત્યાગ કરો” એ વિના ખીજે માર્ગજ નથી + ન પ્રજ્ઞવા ન ધ્યેન ન ચેજ્યયા ત્યાગેનૈકેન અમૃતત્વમાનશુઃ । પ્રભવડે તેમજ યજ્ઞવડે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ એકલા ત્યાગવડેજ થાય છે આપણાં શાઓનો એજ પરમ આદેશ છે અલખત, અનેક મહાપુરુષો સિદ્ધાસનપર બેઠા છતાં પણ ત્યાગમય જીવનનું દર્શાવ આપી ગયા છે, પરંતુ જનક જેવાને પણ થોડા વખતને માટે સસાર સાથેનો સંબંધ એકદમ છોડી દેવાની જરૂર પડી હતી જનકના કરતા વિશેષ વૈરાગ્ય વાનું કોઇ છે ખરો ? હાલમા આપણે બધા જનકનેજ ઓથે આપણી નમ્મણાઇ છુપાવવા મથીએ છીએ અથવા તો પોતાને ખુદ જનકજ કહેવડાવવા માગીએ છીએ । હા, આપણે છીએ પણ જનકજ નામા, અડધા બુખ્યા અને કગાલ એવા અર્ધિક ડબ્બા હોરાના આપણે જનક (પિતા) થઇએ છીએ । જનક શબ્દ આપણને એજ અર્થમા લાગુ પડી શકે એમ છે ખરેખરા જનક રામના જેવા ઈશ્વરીય, પવિત્ર મુખ્યમાને તો એક પણ આપણમાં નથી વાહ રે મારા આધુનિક જનક ! હમણું તો એવા જનક થવાની ઇચ્છા જરા ઓછી કરીને સીધે રસ્તે ચાલવાનું રાખો તો બહુ સારું । જો તમે ખરેખરો ત્યાગ કરી શકશો તોજ તમે ધર્મ ખાળી શકશો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીના તમામ દેશોના પુસ્તકો વાંચી જાઓ, જમતની લાયબ્રેરીઓની લાયબ્રેરીઓ ઉચલાવી નાખો, મોટા મોટા પડિન થાઓ, પણ જો તમે ત્યાગ નહિ કરી શકો તો

+ રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે ગીતા શબ્દને ઉલટાવી નાખીએ એટલે ભગવદગીતાનું બધું રહસ્ય સમજાઈ જાય છે ગીતા-ત્યાગી-ત્યાગી-ત્યાગી થા, કૃષ્ણની કામનાનો ત્યાગ કરી ઈશ્વરાર્પણુહિતી કર્મ કર એજ ગીતાનો મુખ્ય આદેશ છે

ભા. ક

તમારું કાંઈ પણ વળશે નહિ. એકલા કર્મકાંડથી કશો આધ્યાત્મિક લાભ નથી, કારણ કે તેમા ચેતન નથી, આત્મા નથી. એકલા ત્યાગવડેજ અમૃતતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાગ એજ મહા શક્તિ છે જેના હૃદયમાં એ મહાશક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે તે આ જગતને પણ લેખવનો નથી **ब्रह्माण्डं गोष्पदायते** । વૈરાગ્યવાન મનુષ્યને મન આપુ અહ્યાં ગાયત્રી ખરીતી તળેના ખાડા જેવું છે ત્યાગ એજ ભરતખંડ પ્રાચીનકાળથી ધારણ કરેલો વાવટો છે જે પ્રજાઓ મરવા પડી છે તેને ભરતખંડ વૈરાગ્યની ગર્જના કરીને સાવધાન કરે છે-સર્વ પ્રકારના જીલમનુ, સર્વ પ્રકારના નિર્દય વ્યવહારનું જળપૂર્વક ખડન કરે છે પરાપૂર્વથી ભરતખંડ આખા જગતને પોતાનો સદેશ પહોંચાડે છે કે, હે મનુષ્યો ! સાવધાન થાઓ । વૈરાગ્યનો માર્ગ એજ પરમ જ્ઞાતિનો માર્ગ છે. તેનું અવલંબન કરો, નહિ તો તમારો વિનાશ થશે હે મારા હિંદુ ભાઈઓ ! એ વૈરાગ્યના ઝુકનો કદિ પણ ત્યાગ કરતા નહિ. આપુ જગત્ જોષ શકે તેમ તેને ઉચો ને ઉચોજ રાખજો. જો તમારામાં આત્મમગ્નની ન્યૂનતા હોય અને તમે ત્યાગ ન કરી શકતા હો તોપણ એ મહાન આદર્શને તો કદિ નીચો ઉતારતાજ નહિ. તમે કબૂલ કરી દેજો કે અમારી એ નમવાઈ છે. અમે સસારનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, પણ પાખડી, ઢોંગી મિથ્યાવાદી કદિ પણ ચતા નહિ શાસ્ત્રના અર્થને મારી મચડીને વિકૃત કરતા નહિ તમારા પોતાના બચાવને માટે જુદી જુદી દલીલો કરીને, શાસ્ત્રના ખોટા ખોટા અર્થ કરી કેવળ શુદ્ધિજળથી લેકોને ડગવાનો તથા તેમને કુમાર્ગે દોરવાનો કદિ પણ ચત્ન કરતા નહિ. જે લેકો તમારા વાક્યાનુયંથી ડગાય છે તેમણે પણ શાસ્ત્રનો મર્મ સમજવો જોઈતો હતો, પરંતુ તમે તો કદિએ એવું કપટ પાખડ કરતા જ નહિ. સાફ કહી દેજો કે આટલી વાતે અમારું મનોમગ્ન ઝોણું છે, કારણ કે વૈરાગ્યનો આદર્શ ધણોજ ઉચો છે લાખો માણસો યુદ્ધમાં માર્યા જાય અને દશ કે ફક્ત એજ માણસો જીત મેળવી જીવતા પાછા આવે, તોપણ શું થઈ ગયું ? જેઓ માર્યા ગયા છે તેઓને પણ ધન્ય છે તેઓ પણ કૃતકૃત્ય થઈને ગયા છે તેમનાજ રુધિરથી, તેમના પ્રાણના મૂલ્યથીજ વિજયની પ્રાપ્તિ થઈ છે એક અપવાદ સિવાય તમામ વૈદિક ધર્મોની અદ્વર વૈરાગ્યનો આદર્શ અત્યંત આવશ્યક મનાય છે તે અપવાદરૂપ કયો સંપ્રદાય છે ? મુનિષ્ઠ ઇલાકામાં પ્રચલિત થએલો વલ્લભાચાર્યનો સંપ્રદાય એકલોજ, પરંતુ જ્યાં એ આદર્શ નથી હોતો ત્યાં કેવા ભયંકર પરિણામ આવે છે, એ પણ તમે ધણાખરા સારી રીતે જાણો છોજ નએ ત્યાગના આદર્શના રક્ષણ માટે આપણને ધર્માધિપણીની-ભયંકર હડહડતા ધર્માધિપણીની પણ હાલ જરૂર છે.

+ જેમણે મહારાજ લાઇબ્રેરી કેસ વાચ્યો હશે તેઓ ગોસાઈજીઓના ખોટાના ભણે છે હાલ એ પુસ્તક ફરીથી છપાયું છે, અમેજીમાં પણ તેનો અનુવાદ થયો છે મુનિષ્ઠમાં જી લઈશો તેની દુકાને મળે છે.

ભરમના લેપનથી ભયકર દેખાતા, જટાધારી, ઉચ્ચા રાખેલા હાથવાળા ભયકર આવા-
ઓની પશુ જરૂર છે. અલખત, એમાનો ધણોખરો અશ્વ કેવળ ઢોંગ અને બહારનો
દેખાવજ માત્ર છે, તોપણ આપણા મનુષ્યત્વનો વિનાશ કરનાર ત્રિશાસપગાયણી
આપણા સમાજમાં પ્રવેશ કરે અને આપણું ચંધિર, માસપર્યંત ચૂસીને આપણને
ખોખા જેવા નિર્મોહ્ય બનાવી દે, આખી હિંદુ પ્રજાને કપટ અને પાખડથી કલુષિત
કરી નાખે, ધર્મને નામે હડહડતા બ્યભિચાર કરાવે તે કરતા આવો ઢોંગ તો ઢોંગ,
પણ એ વૈરાગ્યમુચક ચિન્હો આપણી સમક્ષ વૈરાગ્યનો આદર્શ ધર્મ કરીને આપણને
સાવધાન તો રાખશેજ શરીરે હીરા મોતીના દાગીનાવાળા અને વારાગ્રનાનાં જેવાં
પટીઆં પાડનારા મહારાજો કરતા ભસ્મધારી, જટાધારી, તિલકધારી, માળાધારી કે
અમે તેવો મેલોધેલો મૂર્ખ સાધુ હશે, તોપણ તે પોતાના સાધુના પોશાકથી એકવાર
ખરેખરા ત્યાગી સાધુ કેમ હતા તેનું સ્મરણ તો આપણને અવશ્ય કરાવશેજ. હાલ તો
આપણને ત્યાગની વિશેષ જરૂર છે પ્રાચીનકાળમાં ત્યાગની ભાવનાએ આખા હિંદુ-
સ્તાન ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો હતો અને હજી પણ તેનાજ અધિકારની
પુનઃ સ્થાપના કરવી પડશે, કારણકે ભરતખડે ઉત્પન્ન કરેલા આદર્શોમાં ત્યાગનો આદર્શ
હજી પણ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, ભગવાન રામચંદ્ર, કૃષ્ણ, શુદ્ધ, શકર, રામાનુજ અને રામ-
કૃષ્ણ પરમહંસ જેવા મહાન ત્યાગીઓની જન્મભૂમિ, વૈરાગ્યની જનેતા, કે જ્યાં પ્રાચીન
કાળથીજ કર્મકાંડનો દરજ્જો નીચો મનાતો આવ્યો છે, અને હજી પણ જે ભૂમિમાં
અનેક બાળકો સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને જીવનમુક્ત થતાજ ચાલે છે તે પવિત્ર, સાત્ત્વિક,
પરમ વૈરાગ્યવતી આર્યભૂમિ પોતાના આદર્શનો પરિત્યાગ કરશે ? કદિ નહિ. કદાચ
પાશ્ચાત્ય ભોગવિલાસોથી ઉન્મત્ત થએલા હજારો બલ્ક લાખો માણસો આપણા દેશમાં
પેદા થયા હશે, ઇન્દ્રિયોના અનેકવિધ ઉપભોગરૂપે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓએ પેદા કરેલા
હલાહલ વિષનું પાન કરીને પોતાની શુદ્ધિમાં વિઘ્નમ ઉત્પન્ન કરનારા પશુલાખો માણસો
હશે, પરંતુ તેમને બદલે મારી માતૃભૂમિ બીજા હજારો, લાખો વીર પુત્રો પણ પ્રસ-
વશેજ એ પુત્રો ધર્મને માત્ર મોઝિથી ચર્ચા કરવાનો વિષય ન માનતાં પરમ સત્ય
પદાર્થ તરીકેજ સ્વીકારશે અને જરૂર પડતાં તેને માટે સર્વસ્વનો પણ ત્યાગ કરવા
અચકાશે નહિ.

બીજો એક આદર્શ જે આપણા દેશના તમામ સપ્રદાયોમાં સામાન્ય મનાય છે
તે હું તમારી સમક્ષ મૂકવા પ્રયત્ન છું. એ વિષય અત્યંત વિશાળ છે. “ધર્મનો અપ-
રોક્ષ અનુભવજ કરવો જોઈએ” એ આદર્શ કેવળ ભરતખડીજ પેદાશ છે.

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેઘચા ન બહુના મૃતેન ।

“માત્ર મોઝે બોલવાથી કે વિવાદથી આત્માનો અનુભવ થતો નથી, તેમજ
શુદ્ધિવડે અથવા ધર્મ પુસ્તકો વાંચ્યાથી પણ થતો નથી.” શાસ્ત્રના અભ્યાસથી, વાદ-

વિવાદથી, આપણા સાંભળ્યાથી અને એવાં બીજા ઉપર ઉપરના કામ કર્યાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, પણ તેનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવો જોઈએ આમ નિંદરપણું જાહેર કરનાર એકલા આપણાજ દેશનો શાસ્ત્રો છે એ અપરોક્ષ અનુભવજન્ય યોગ ગુરૂની આરતીજ શિષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે શિષ્યની અનર્દષિ ઉઘડી એટલે તેની આગળ એ પરમ સત્ય જાહેર થઈ જાય છે અને તેને તેના આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે

એક બીજી વાત પણ મને હમણાં યાદ આવે છે. બંગાળમાં કુળગુરૂનો એક વિચિત્ર રિવાજ ચાલ્યો આવે છે “મારો પિતા તમારો ગુરૂ હતો માટે હું પણ તમારો ગુરૂ થઈશ” અથવા “મારો પિતા તમારો પિતાનો ગુરૂ હતો માટે હું તમારો ગુરૂ થાઉ” આવા ધોરણથી લોકો ગુરૂ કરી બેસે છે મને કહેશે કે “ગુરૂ” શબ્દનો શો અર્થ છે ? ચલો, આપણે એ પ્રશ્ન સ્મૃતિ ભગવતીનેજ પૂછીએ અને જોઈએ કે તે શો ઉત્તર અપે છે સ્મૃતિ કહે છે કે “જે વેદનું રહસ્ય જાણે છે તેજ ગુરૂ થવાને યોગ્ય છે” પુસ્તકિયા પડિત, વ્યાકરણ કે ન્યાય ભણીને ઘટ અને પટની તર્કજળદયનાર કે એવા બીજાઓ જેઓ જગતમાં હાલ પડિત તરીકે ઓળખાય છે તેઓ ગુરૂ થવાને યોગ્ય નથી, પણ વેદનું રહસ્ય જેણે અનુભવવડે જાણ્યું છે તેનામાજ ગુરૂ થવાની યોગ્યતા છે બાકીના તો

યથાસ્થરશ્ચંદનમારવાહી । મારસ્યવેત્તા ન તુ ચંદનસ્ય ॥

માત્ર ચંદનનો ભારજ વહન કરનાર અને તેની સુગંધને ન જાણનાર ગધેડા જેવાજ છે આપણને એવા ગુરૂઓની જરૂર નથી જેને પોતાને કશો અનુભવ નથી તે આપણને શુ શીખવવાના હતા ? જ્યારે હું નાનો હતો ત્યારે હું ધમની શોધ કરવામાટે કલકત્તામાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભટકતો હતો, અને હમેશ લાંબા લાંબા ભાષણ થઈ રહ્યા પછી એ વિદ્વાન્ વક્તાઓને પૂછતો કે “તમને ઈશ્વરના દર્શન થયા છે ?” અસ આટલા સવાલથી તો તેઓ બિચારા ઠગજ બની જતા ! ઈશ્વરનું દર્શન ! તેનો અપરોક્ષ અનુભવ ! આ સવાલથી એ લોકો સ્તબ્ધજ થઈ જતા ! માત્ર એકજ મહાપુરુષનો મને સમાગમ થયો કે જેમણે આ સવાલનો એવો ઉત્તર આપ્યો હતો કે મને પોતાને તો ઈશ્વરના દર્શન થયા છેજ, પરંતુ ઈચ્છા હશે તો તને પણ તેના દર્શન કરવાનો માર્ગ બતાવી શકું છું એ મહાપુરુષ તે બીજા કોઈજ નહિ પણ ભગવાન્ રામકૃષ્ણ પરમહંસ હતા. શાંતના શબ્દોને મારીમચ્છીને ગમે તેવા અર્થ કરવામાજ માત્ર કુશળ હોય તેઓ ગુરૂપદને યોગ્ય નથી

વાગ્ વૈશ્વરી શબ્દશ્ચરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ॥

વૈદુષ્યં વિદુષાં તદ્વદ્ભૂતકયે ન તુ મુક્તયે ॥

“ નાના પ્રકારના શાંતના અર્થ કરવાની કુશળતા હોવી એ તો માત્ર પડિતોના વિનોદનું સાધન છે, મુક્તિનું સાધન નથી ”

જે “ શ્રોત્રિય ” એટલે વેદના રહસ્યને જાણનાર છે, જે “ અવૃજિન ” એટલે

નિષ્પાપ છે અને જે “અકામહત” એટલે તૃષ્ણા વિનાનો છે—તમને ઉપદેશ આપવા બદલ તમારી પાસે દ્રવ્યની આશા નથી રાખતો તેજ શાત છે, તેજ સાધુ છે જેમ વસતત્રતુ વૃક્ષોને નવાં પલ્લવો અને પુષ્પો અર્પણ કરે છે, પણ તેના બદલામાં વૃક્ષો-પાસેથી કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાની આશા નથી રાખતી, કારણ કે પરોપકાર કરવો એ તેનો પ્રકૃતિગત સ્વભાવ છે, તેમ ‘પરોપકારાય સતાં વિમૂતય’ એ સૂત્રને વ્યવહારમાં મૂકનારા સાધુઓજ ગુરુ થવા યોગ્ય છે, બીજાનું કલ્યાણ કરવાનીજ જેમને કામના છે તેજ સાચા ગુરુ થઈ શકે તીર્ણા સ્વયં મીમમવાર્ણવં જના । અદેતુના-ન્યાનયિ તારયન્તઃ । પોતે બયાનક બવસાગર તરી ગયા છે અને કોઈપણ પ્રકારના લાભની આશા રાખ્યા વગર બીજાઓને તારે છે તેનેજ ગુરુ માનજો, બીજાઓને નહિ, કેમકે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયંધીરાઃ પષિડતં મન્યમાનાઃ ।

જઘન્યમાનાઃ પરિચન્તિ મૂઢાઃ અન્ધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધા ॥

“જેઓ પોતે અવિદ્યાના અધકારમાં ડૂબી ગયેલા છે પણ અહકારવશ થઇને એમ માને છે કે અમે મોટા પડિતો છીએ, એટલુંજ નહિ પણ એ મૂખાઓ બીજાઓને માર્ગ બતાવવા જન્ય છે, તેઓ નાના પ્રકારના કુટિલ માર્ગમાં અથડાય છે જાણે એક આધેજા બીજા આધેજાઓને દોરતો હોય અને તે પોતે તથા બીજા બધાઓ ખાડામાં પડે, તેમ એવા ગુરુ અને તેમના શિષ્ય પાપના ખાડામાં પડે છે”

આ આપણા શાસ્ત્રોનું વચન છે તેની સાથે આપણા આધુનિક રિવાજને સરખાવી જુઓ તમે વેદાંતીઓ છો સનાતનધર્મ પાળનારા છો હું તમને એટલુંજ કહું છું કે તમે સનાતનધર્મને વિશેષ આગ્રહથી પાળો તમે ચુસ્ત હિંદુઓ છો પણ વધારે ચુસ્ત થાઓ જેમ જેમ તમે ધર્મની બાબતમાં વધારે ચુસ્ત અને આગ્રહી થશો અને સનાતન ધર્મના આદેશ જેમ વધારે આગ્રહપૂર્વક પાળતા જશો તેમ તેમ વધારે બુદ્ધિમાન, સમજણી અને વિચારવત થશો, અને બાજકાલ ચાલતા ઢોળને તમે જેમ વળગી રહેશો તેમ વધારે ને વધારે મૂર્ખ અને વિચારરહિત બનતા જશો, માટે હું તમને કહું છું કે તમે પ્રાચીન સનાતનધર્મ તરફ વળો, કારણ કે તે સમયમાં પ્રગટેલા શાસ્ત્રના આદેશ, પ્રજાજીવનનું એકેએક સ્પર્દન, બળવાન, રિશ્તર અને સરળ હતા તેનો પ્રત્યેક સર ખાગીવગરનો હતો ત્યાર પછી પ્રજાજીવનની અવનતિ થવા લાગી ધર્મ, વિજ્ઞાન, કલા વગેરે સર્વ પ્રદેશોમાં સડો પેઠો તેમના મૂળ કારણો વિચારવાનો અત્યારે આપણને અવકાશ નથી, પણ જે અથો એ અવનતિના આરંભ પછીના યુગમાં રચાયા છે, તે સર્વની અંદર પ્રજાગત વ્યાધિના, અવનતિના ચિન્હ જોવામાં આવે છે વીર્ય અને પ્રતાપપૂર્ણ ગર્જનાને બદલે માત્ર રાદનનોજ અવાજ સાંભળીએ છીએ, માટે છેક પ્રાચીનકાળના જમાના તરફ પાછા વળો ત્યાં બળ છે, ચેતન છે, તેજ

ટે, વીર્ય છે તે સમયના જીવનપ્રદ તત્ત્વા જીવનમ ઉતારીને પુનઃ જળવાન થાઓ એજ પ્રચીન ઝરણુનું જળ ફરીથી તૃપ્તિપર્યંત પીઓ હિંદમાં ચેતન લાવવાનો આ એકલોજ ઉપાય છે.

હું અન્ય વિષયોની ચર્ચામાં મૂળ વિષયને તો બૂલીજ ગયો વિષય એટલે વિ-
પ્તીર્ણ છે કે તેથી હું માત્ર આટલુંજ કહી શકું છું કે હું બધું બૂલી ગયો છું કીક,
અદ્વૈતવાદનો મત એવા છે કે આપણને વ્યક્તિત્વ છે એમ જે આપણે માની બેઠા
છીએ તે કેવળ શ્રમજ છે આખા જગતને માટે આ પ્રશ્ન ધણેજ મુશ્કેલ છે તમે
કોઈ પણ માણસને કહો કે તમારે વ્યક્તિત્વ છેજ નહિ તો તમારે વચન સાંભળતાજ
તે ચમડી જશે કારણ કે તે માને છે કે મારામાં વ્યક્તિત્વ-હું પણ છે, પછી એ
મનથી તેનો અભિપ્રાય ગમે તે હોય તોપણ બ્યારે એ હું પણજ નષ્ટ થવા જાય
ત્યારે તો તે લયલીન થઇ જાય પણ અદ્વૈતવાદી કહે છે કે તમારામાં ખરે જોતાં
પૃથક્ વ્યક્તિત્વ અથવા હું પણ એવું કોઈ છેજ નહિ તમારા જીવનમાં તમારે
રુકડા વાર પરિવર્તન થતું જાય છે તમે એક સમયે બાળક હતા તે વખતે અમુક
પ્રકારના વિચાર કરતા હતા, હાલ તમે યુવાન છો અને અમુક પ્રકારના વિચાર કરો
છો. પછી તમે વૃદ્ધ થશો અને ને વખતે કોઈ જુદાજ પ્રકારના વિચાર કરશો દરેક
પરિવર્તન પરિવર્તન થતુંજ જાય છે જો એમજ હોય તો તમારે વ્યક્તિત્વ ક્યા
રહ્યું ? એ હું પણ-વ્યક્તિત્વ તમારા દેહમાં નથી, મનમાં નથી તમજ વિચારમાં
નથી એ દેહ અને મનના પાર તમારો આત્મા છે અને તે આત્મા અલંબ્ય છે
એવા અદ્વૈતવાદીઓનો મત છે અને તે એ હોઈ શકેજ નહિ વ્યક્તિ એમજ હોઈ
શકે અને તે અનતરવર્ષ છે

સત્ય દકીકત એવી છે કે આપણે બધા વિચારશીલ છીએ અને તર્ક તથા શુદ્ધિનો
ઉપયોગ કરીનેજ મત્યનુ અનુસંધાન કરવા ઇચ્છીએ છીએ તર્ક એ એક પ્રકારનું
વર્ગીકરણ કરવાની પદ્ધતિ છે પદાર્થના અમુક સમુદાયને કમવાર વધાનને વધારે ઉચ્ચ
શ્રેણીમાં મૂકતા મૂકતા અને તેને એક એવા વર્ગમાં ગોઠવી દેવો, કે પછી તેના કરતા
વધારે વિશાળ શ્રેણી હોઈ શકેજ નહિ દરેક સાન્ત પદાર્થને આખરે અનતમા પર્ય-
વસિત કર્યા પછી આપણી તકક્ષિત સ્તંભી જાય છે એક સાન્ત પદાર્થ લઇને તેના
ઝરણુનું અનુસંધાન કરતા કરતા આખરે અતિમ પદાર્થ એટલે અનતપર્યંત ન
પહોંચીએ ત્ય સુધી શતિ પ્રાપ્ત થતી નથી એ અનત પદાર્થ કે જોની અદર જગત્તા
તમામ સાન્ત પદાર્થો પર્યવસાન પામે છે તે એકલોજ વાસ્તવિક રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે
છે, એવો અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત છે બાકીનું સર્વ માયા છે, તેમનું અસ્તિત્વજ નથી
કોઈ પણ જગ પદાર્થમાં ખરે અસ્તિત્વ ધરાવે એવું જે કંઈ તત્ત્વ છે તેજ બ્રહ્મ છે,
આપણે પણ બ્રહ્મ છીએ નામ, રૂપ વગેરે જે કંઈ બેદ દેખાય છે તે સર્વ માયા

છે એ નામરૂપને કાર મૂકા એટલ તમે અને હું એકજ છીએ, પણ એ “હું” શબ્દનું તાત્પર્ય તમારે ખાતર સમજી લેવું જોઈએ સાધારણ રીતે લોકો પૂછે છે કે ‘જો હું બ્રહ્મ હોઉં તો અમુક અમુક કાર્ય હું કેમ કરી શકતો નથી’ પણ અહીં તો એ “હું” શબ્દને તદ્દન ભુવિજ્ઞ અર્થમાં વાપરે છે. તમે જ્યાંસુધી પોતાને બ્રહ્મ, શરીર અથવા પિન્દ્રિગ્ન માનો ત્યાંસુધી તમે બ્રહ્મ અથવા આત્મસ્વરૂપ કહી શકાઓ જ નહિ કેમકે બ્રહ્મને કોઈ પણ પ્રકારનો અભાવ નથી. તેને કોઈ પણ પ્રકારની ક્રમના નથી તે સપૂર્ણ રીતે નિર્બંધ અને સ્વધીન છે. તેજ બ્રહ્મ છે અને એ બ્રહ્મ રૂપે આપણે બધા એકજ છીએ

હવે આ ખાતરના દ્વૈતવાદ અને અદ્વૈતવાદ વચ્ચે કણો મોટા પ્રમેદ છે શકરાચાર્ય જેવા મોટા મોટા શાખ્યકારોએ પણ પોતાના અતનુ સ્થાપન કરવામાં શાસ્ત્રના એવા અર્થ કર્યા છે કે જે મને બધીવાર સત્ય લાગતા નથી. રામાનુજ પણ બધીવાર એવા અર્થ કરે છે કે જે સ્પષ્ટપણે સમજી શકતા નથી આપણા દેશના પડિનોમા એક એવી ધૂન ભરત મૂકે છે કે, આ બધા જુદા જુદા સિદ્ધાંતોમાંથી માત્ર એકજ સિદ્ધાંત સત્ય હોઈ શકે, અને બાકીના બધા અસત્ય હેવા જોઈએ જે કે યુનિમા તો એમ જણાવ્યું કે **एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति** । સત્ય પદાર્થ એકજ છે, પણ વિદ્વાંના તેવું જુદે જુદે રૂપે વર્ણન કરે છે આ સિદ્ધાંતો આખા જગતમાં પ્રચાર કરવાનું કર્તવ્ય કરતખડની પ્રજાનું છે આજ આપણા પ્રજાજીવનનો મહા-મત્ર છે અને તેને અવહારમાં મૂક્યાથી આપણા પ્રજાજીવનને લગતા મહાન, દુર્ભેદ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જશે ભરતખડના ગદ્યા ગાયા પડિનો મિવાય બધા લોકોને આ સિદ્ધાંતનું તદ્દન તિરસ્કાર થઈ ગયું છે અહીં “પડિન” શબ્દને હું સપૂર્ણ રીતે ધાર્મિક અને જ્ઞાનીના અર્થમાં વાપરે છું તે ખ્યાનમાં રાખશે આપણે આ મહાન તરવને હમેશા જુદતાજ આવ્યા છીએ તમે જોશો કે આપણા દેશના પડિનોમા મોટા ભાગ, લગભગ સેકડે દહ દહ એટલા પડિનો એકજ માની બેઠા છે કે અદ્વૈતવાદજ સત્ય છે, અથવા વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદજ સત્ય છે, અથવા દ્વૈતવાદજ સત્ય છે, અને જો તમે કોઈ જાહેર ત્યાના કોઈ પણ ધાટ ઉપર પાંચ મિનિટ ઉભા રહેશો તો તમને મારા કથનની સ્થાપનાનો અનુભવ થશે ત્યા જુદા જુદા સપ્રદાયના પડિનો વચ્ચે કેવા મધ્યુદ્ધ અથવા ગોધાની સાક્રમારી મચી રહે છે તે તમે નજરો નજર જોઈ શકશો આપણા જનસમાજની તથા આપણા પડિનોની આવી દુર્દશા છે

આ પ્રમાણે વિભિન્ન સપ્રદાય વચ્ચે ચાલતા દુઃક્રયની વચમાં એક મહાપુરૂષનો આવિર્ભાવ થયો ભરતખડના જુદા જુદા સપ્રદાયોમાં જે સમન્વય અને એકતા રહેલા છે, તે નેમણે અવહારમાં ઉતારીને પોતાના જીવનદારા જગતને સમજાવ્યા તેમજ જીવન જુદા જુદા ધર્મોના મૂર્તિમાન સમન્વયરૂપ હવું અને તે બીજા કોઈ નહિ પણ રામ-

કૃષ્ણ પરમહંસ હતા. તેમના જીવનનું અવલોકન કર્યાથી પ્રતીતિ થાય છે કે અને મત જરૂરના છે-એક જ્યોતિષશાસ્ત્રના જ્યોત્સ્નિક અને સૂર્યકેન્દ્રિક સિદ્ધાંતોના જેવા છે બાળક ભ્રમરે ખગોળવિદ્યાનો અભ્યાસ શરૂ કરે છે, ત્યારે જ્યોત્સ્નિક મત પ્રમાણે એટલે પૃથ્વી એજ જગતનું મધ્ય બિન્દુ છે, એમ કામચલાઉ સિદ્ધાંત તરીકે માની લઇને તેને શીખવવામા આવે છે, પણ જ્યારે તે અભ્યાસમા આગળ વધે છે અને ખગોળ-વિદ્યાની ત્રીણી ત્રીણી ખાતરોનું તેને જ્ઞાન થતું જાય છે, ત્યારે સૂર્યકેન્દ્રિક મત પ્રમાણે એટલે સૂર્યને જગતનું મધ્યબિન્દુ માનીને તેને સમજાવવામા આવે તોજ તે વધારે સારી રીતે સમજી શકશે. પચેન્દ્રિયબદ્ધ જીવ સ્વાભાવિક રીતેજ દ્રેતવાદી છે જ્યાં સુધી આપણા જ્ઞાનની સીમા પચેન્દ્રિયવડે બંધાયેલી રહેશે, જ્યાંસુધી આપણને દેહ છે એવું લેશ પણ જ્ઞાન રહેશે, ત્યાંસુધી સગુણ ધર્મિરનાજ આપણે અધિકારી છીએ સગુણ ધર્મિરથી વધારે ઉચ્ચ પ્રકારના તત્ત્વનું આપણને દર્શન થઇ શકશે નહિ અને જગત્ સત્ય છે એમજ આપણને પ્રતીત થશે રામાનુજ કહે છે કે “જ્યાંસુધી તમે પોતાને દેહ, મન અથવા જીવ માનશો ત્યાંસુધી તમારી દરેક જ્ઞાનક્રિયામા જીવ, જગત્ અને એ બેઉના કારણસ્વરૂપ કોઇ અમુક તત્ત્વનું જ્ઞાન રહેવાનુંજ ” પરંતુ મનુષ્યના જીવનમા કોઇ કોઇ વાર એવા પ્રસંગ પણ ઉપસ્થિત થાય છે કે જ્યારે દેહનું જ્ઞાન પૂરેપૂરું હ્રુમ થઇ જાય છે, મન પણ સૂક્ષ્મ-વધારે સૂક્ષ્મ બની જઇ લગભગ અદૃશ્ય થઇ જાય છે, અને દેહને બંધનમાં રાખનાર ભીતિ, દુર્જલતાજનક ભાવો ઉડી જાય છે ત્યારેજ-માત્ર ત્યારેજ ઉપનિષદના બહુ ઉપદેશની મહાર્થતા સમજાય છે એ ઉપદેશ કયો ?

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मन ।

निर्वोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

“જેમનું મન દરેક પદાર્થની એકતામા સ્થિત થયું છે તેમણે સદેહે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે બ્રહ્મ દોષરહિત અને મર્વત્ર મમાન હોવાથી તેવા મનુષ્યો પણ બ્રહ્મ માંજ અવસ્થિત થાય છે ”

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यामनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

“ધર્મિરને સર્વત્ર સમભાવે અવસ્થિત થએલો જેમને તે આત્માદારા આત્માની હિંસા કરતો નથી, એટલે તે પરમ ગતિને પામે છે ”

અલમોરાનાં માનપત્રનો ઉત્તર

(સ્વામી વિવેકાનંદજી દિમાસય પ્રદેશમાં આવેલા અલમોરા શહેરમાં ગયા ત્યારે ત્યાંના વતનીઓએ તેમને હિન્દી ભાષામાં ત્રણ જુદાં જુદાં માનપત્રો આપ્યા હતાં તેમાં સ્વામીજીએ આર્યધર્મનો જે ઉત્કર્ષ કર્યો હતો, ભારતવાસીઓને તથા યુરોપ અને અમેરિકાની પ્રજાને આર્યધર્મના ઉચ્ચ તત્ત્વોથી પરિચિત કરવાનો જે ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો હતો તેને માટે તેમની સ્તુતિ કરી હતી ભરતખંડનો પ્રાચીન સર્વોદ્દૃષ્ટ ધર્મ જે હમણાં કેટલાક સમય થયાં અવનત થતો હતો, અને ભરતખંડની પ્રજા, તેમના પૂર્વજો-એ સચિત કરેલું અમૃત્ય રત્ન શુભાવી બેસે એવી સ્થિતિ હતી તે વખતે ખીજા શક-રાત્ર્યાર્થરૂપે સ્વામીજીએ વેદાંતની ખ્વજા પુનઃ ફરકાવી, તે મહાન કાર્યમાટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો હતો અને એ શુભ કાર્યમાં તેમને વિજય પ્રાપ્ત થાયો એવી શુભ વાંછના દર્શાવી હતી અલમોરામાં એક મઠ સ્થાપવાનો સ્વામીજીનો વિચાર હતો, એ પગલુ પછુ ત્યાંના લોકોએ ધણુજ પસંદ કર્યું હતુ અને તેમાં તેમને સફળતા મળી એવી ભાવના પ્રદર્શિત કરી હતી. એ માનપત્રનો ઉત્તર આપતા સ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે ટુંકુ ભાષણ આપ્યું હતું)

દિમાસયની આ તેજ પવિત્ર ભૂમિ છે કે જ્યાં આપણા પૂર્વજોએ પોતાના સ્વપ્ન રચ્યાં હતાં અને જે ભૂમિમાં ભારતજનની પાવર્તીનો જન્મ થયો હતો. આ તેજ પવિત્ર પ્રદેશ છે કે જ્યાં ભરતખંડનો દરેક સત્યપિપાસુ આત્મા પોતાના આયુષ્યની આખરની પળ ગાળવાની અને પોતાના જીવનરૂપી નાટકનો છેલ્લો પ્રવેશ ભજવવાની અભિલાષા રાખે છે. આ મગલ ભૂમિના પર્વતોના શિખરઉપર, તેની ગુફાઓના ઉડા-જીની અંદર અને તેની ધડધડાટ વહેતી સ્વચ્છ નદીઓના કિનારા ઉપર એવાં અપૂર્વ તત્ત્વદર્શનની રચના થઈ હતી કે, જેના અદ્ય અશ્વનો પશ્ચુ વિદેશી પ્રજાઓ અહીં અને માનથી સત્કાર કરે છે અને જેને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં નિષ્ણાત થયેલા પડિતો જગતના તત્ત્વદર્શનમાં અપૂર્વ સ્થાન આપે છે આ તેજ દિવ્ય પ્રદેશ છે કે જ્યાં વસવાના મે બાળપણથીજ સ્વપ્નો રચ્યા હતાં તમને સપ્નજાને વિદિત છે કે મે અહીં નિવાસ કરવાનો અનેક વાર પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને જો કે તે વખતે રહેવાનો યોગ્ય સમય ન હતો મારે કેટલાક કાર્ય કરવાની પશ્ચુ જરૂર હતી અને ત્યાર પછી સંજોગોને વશ થઈ હું આ પવિત્ર પ્રદેશથી ધણે દૂર ગયો હતો, તોપણ હજી મારા અત કરણમાં પ્રભળ ઇચ્છા છે કે જ્યાં એક વાર ઋષિમુનિઓના આશ્રમો હતા, જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનનો જન્મ થયો હતો તે પર્વતરાજ દિમાસયના ખોળામાં હું મારા જીવનના છેલ્લાં વર્ષ વ્યતીત કરે મિત્રો ! મે અત્ર નિવાસ કરવાની યોજના મારા મનમાં પ્રથમથીજ ધરી રાખેલી છે, તેમાં કદાચ મને નિષ્ફળતા પશ્ચુ મળે, તોપણ હું ઇચ્છુ છું કે મારે ખાડીજી

જીવન અહીં પૂર્ણ શાંતિમાં અને અત્રિમંદપણે બ્યતીત થાય । એ ઇચ્છા ફળીભૂત થાય યા ન થાય તોપણ મારી પ્રાર્થના છે, મારી આશા છે, અને લગભગ મને વિશ્વાસ છે કે મારા આખરના દિવસ જગતના બીજા કોઇ સ્થાનમાં ન જતા અહીં જ પસાર થાય ।

આ પવિત્ર પ્રદેશનાં બાળકો ! મેં પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં કરેલા નજીવા કાર્યોમાંટે તમે મારી પ્રશંસા કરી, તેમાંટે હું તમારો અભાર માનું છું, પણ આ ક્ષણે તો પશ્ચિમના અથવા પૂર્વના કોઇ પણ પ્રદેશવિષે બોનવાની ઇચ્છાજ થતી નથી અહીં આવતા હિમાલય પર્વતના એકએકથી ઉચે આંદલા શિખર મારી નજરે પડતા ગયા નેમ નેમ મારી તમામ કર્મપ્રવૃત્તિ, વર્ષોના વર્ષ થયા જે વિચારો મારા મગજમાં ઉડળી રહ્યા હતા તેનું સર્વનું ઉપશમન થયું ગયું અને ક્યા ક્યા કાર્ય આજસુધીમાં થયાં છે અથવા ક્યાં કાર્ય ભવિષ્યમાં કરવાના છે તેના વિચાર ન આવતા જે સનાતન ભાવના અત્યંત યુગથી હિમાલય આપણને શીખવેલો આવ્યો છે, જેના આગેલન આ પ્રદેશનાં વાતાવરણમાં હજી પણ ઘૂમી રહ્યાં છે, અને જે સનાતન ભાવનાનો અસ્કુટ ધ્વનિ અહીંના જળધામમાં, વેગમધ વહેતી નદીઓના વમનમાં હું માલગું છું, તે ત્યાગની ભાવનાના વિચારમાજ માફ મન પરાંતાયું છે

सर्वे वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवामयम् ।

પદાર્થમાત્રમાં ભય રહેલો કે. જગતમાં માત્ર એક વૈર ગળજ નિભાય છે

ખરેખર, આ પ્રદેશ વૈરાગ્યની ભૂમિ છે માગ મનના વિચાર વિસ્તારથી જણાવવાનો અત્યારે સમય નથી અને સુયોગ પણ નથી માત્ર ઉપસહાર કરતા તમને આટલુંજ કહેવા ઇચ્છું છું કે હિમાલય પર્વત ત્યાગ અને વૈરાગ્યની સાકાર મૂર્તિ-રૂપે તમારી સમક્ષ ઉભો છે એના તરફથી મળતી વૈરાગ્યની ભાવના કરના વચારે ઉચ્ચ ઉપર આપણે માનવ જાતિને આપી શકીએ એમ છેજ નહિ જેમ આપણા પૂર્વજો તેમની જીંદગીના છેવટના ભગમા આ પવિત્ર પ્રદેશ તરફ આકર્ષાતા હતા, તે જ પ્રમાણે જગતના દેશે દેશના ઉત્કૃષ્ટ કેટલા આત્માઓ પણ આ સ્થળ તરફ આકર્ષી ત્યારે ધર્મના ઝગડા અને જીદ જીન સિદ્ધાંતો વચ્ચેના મતભેદ આપણા સ્મરણપટમાંથી વિરુદ્ધ થઈ જશે, ન્યાય મારો ધર્મ માયો અને તમરો ધર્મ જૂઠો એવો મિથ્યા આગ્રહ આ જગતને છોડી દેશે, જ્યારે સમગ્ર માનવ જાતિ સમજવા લાગશે કે ધર્મ એકજ અને સનાતન છે, અને મનુષ્યની અદર રહેલા પરમાત્માનું દર્શન એજ સત્ય ધર્મ હોવાને બાકીનો મિથ્યા બકવાદ છે, એની સાર્વાત્રિક માન્યતા થઈ જશે ત્યારે પૃથ્વી ઉપરના દેશ-રેશના વીર પુરૂષો આ પવિત્ર ભૂમિની યાત્રાએ આવતા થશે, જગત એ માયાનો મિથ્યા ખેલજ છે અને ધૃશ્વિર અને તેની ભક્તિ-વિના બીજો કોઇ પણ વિષય ઉપયોગી નથી, એવું સમજનારા મહાત્માઓ આ કદા-

જુકારી પ્રદેશનું દર્શન કરવાને ચાલ્યા આવશે

મિત્રો ! હિમાલયમાં એક મઠ સ્થાપવાના મારા વિચારનો તમે પ્રેમપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને માટે હું તમારો આભારી છું બીજા કોઈ સ્થાન કરતા અહીં મઠ સ્થાપવાની અગત્ય શા માટે વિશેષ છે અને સાર્વાભામિક ધર્મના પ્રચાર કરવાનું મુખ્ય કેન્દ્ર શા માટે આજ જગ્યાએ સ્થપાવું જોઈએ એ વિશે મેં તમને વિસ્તારથી કહ્યું છે હિમાલય પર્વતની સથે આપણી પ્રજાના અનેક સસ્મરણો જોડાયા છે અને જો કરતબડના ધાર્મિક ઇતિહાસમાંથી હિમાનયના અશ ખાદ્ય કરવામાં આવે તો કશું અવશ્ય રહેશે નહિ એજ કાગણથી અહીં એક કેન્દ્ર સ્થાપવાની અગત્ય માત્ર અહીં કર્યું કર્યું પ્રધાન કેન્દ્ર નહિ પણ જ્યાં શાંત, ધ્યાન અને પ્રભાવિતન અધિક પ્રમાણમાં ભોગવી શકાય એવા એક કેન્દ્રની અહીં ખામ અગત્ય છે એ સ્વપ્ન મૂર્તિ માત્ર થયેલું જોવાની મને આશા પણ રહે છે મને આશા છે કે હું તમને સર્વને બીજીવર મળીશ તો વખતે તમારી સાથે વર્તણૂક કરવાનો વધારે સારા યોગ પ્રાપ્ત થશે હવે ના તમે જે અનુચિત અને પ્રેમ માગ તરફ પ્રદર્શિત કર્યો છે તેને માટે હું તમારો આભાર મળું છું હું એમજ માનું છું કે તમે જે પ્રેમ દર્શાવ્યો તે તે મત્ર મારા પેતાનીજ માત્ર નહિ, પણ મને નમાન ધર્મનો પ્રતિનિધિ માનીને તેને યોગ્ય પ્રેમ અને ભક્તિ અર્પણ કર્યા છે હું ઇચ્છું છું કે આ ધાર્મિક ભાવના તમારા અતઃકણમાં નિતર જાગ્રત રહે અપણા હૃદય હમણા જવા વિગૂંદ છે તેવાં સદાએ રહે અને અધ્યતિમના પ્રેમ કેવલ હાલ ઉત્તમક છીએ તેવાં દર્શન રહીએ

અલમોરામાં આપેલા બીજા વ્યાખ્યાનનો સાર

સ્વામીજીનો અલમોરા છોડી જવાનો સમય પામે આવતો હતો તેવામાં ત્યાંના ભક્તોએ તેમને એક વ્યાખ્યાન આપવાને પ્રાર્થના કરી શહેરમાં વસના અંગ્રેજોને પણ તેમનું વ્યાખ્યાન સંભળવાની ઇચ્છા થવાથી તેમણે ઇંગ્લિશ કલેજમાં ભાષણ આપવાને નિમત્રણ કરી અલમોરાના હાઇસ્કૂલમાં સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન હિન્દીમાં હતું અને ઇંગ્લિશ કલેજમાં આપણું વ્યાખ્યાન અંગ્રેજીમાં હતું ધણીને એવો સંદેહ હતો કે એમની હિંદી ભાષા સારી રીતે કેળવાયેલી નહિ હોવાથી એ ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપવાનું અનુકૂળ પડશે નહિ સ્વામીજીએ પોતાના ભાષણની શરૂઆત ધીમેથી કરી, પણ થોડીજવારમાં તે પોતાના વિષય ઉપર ધણીજ સ્પષ્ટ અને જરૂર ભાષામાં બોલવા લાગ્યા ત્યારે શ્રોતાઓનો સંદેહ ભાંગ્યો સંધ્યાએ વિસ્મયપૂર્વક જોયું કે હિન્દીભાષાને સ્વામીજી એક ચત્રની માફક ગમડતા હતા નવા નવા વાક્યો નવા

નવા શુદ્ધપ્રયોગ તેજ પળે ઉપજવી કહાડીને પોતાનું ભાષણ અરખસિતપણે ચલાવે જતા હતા. જેઓ હિન્દી ભાષાની મુશ્કેલીઓ અને ન્યૂનતા સારી રીતે જાણતા હતા તેમના મત પ્રમાણે સ્વામીજીએ હિન્દી બોલવામાં સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ એ અપૂર્વ હતો તે ઉપરાંત એમના વ્યાખ્યાનથી કુશળ વિદ્વાનને હાથે હિન્દી ભાષાનો કેટલો અણુધાર્યો વિકાસ થઈ શકે એમ છે અને જુસ્સાદાર ભાષણને માટે તેને ઠેકાણે યોગ્ય ખનાવી શકાય એમ છે તે પણ સિદ્ધ થઈ ગયું.

“વેદનો ઉપદેશ (શાસ્ત્રીય અને વ્યાવહારિક)” —એ વ્યાખ્યાનનો વિષય હતો પ્રથમ આર્થ પ્રજ્ઞા પ્રત્યેક ટોળીના “ જાતીય દેવની ઉપાસનાની ઉત્પત્તિનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ કહો. ત્યાર પછી આર્થ પ્રજ્ઞ ભરતખંડમાં અન્ય પ્રાંતો જિતતી ગઈ તેમ તેમ આ ઉપાસનાવિધિનો પ્રચાર થતો ગયો ઐતિહાસિક ભાગ કહ્યા પછી તેમણે વેદ સંબંધી કેટલીક હકીકત કહી વેદનું સાહિત્ય કેવા પ્રકારનું છે, વેદનો શો ઉપદેશ છે એ વિષે કેટલુંક વિવેચન કર્યા પછી સ્વામીજીએ આત્મતત્ત્વનો વિષય ઉપાડ્યો તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પાશ્ર્ચાત્ય પદ્ધતિ, જે બાહ્ય જગતમાંથી જીવનને લગતા મહાન પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવા મથે છે અને આ દેશની પદ્ધતિ, જે બાહ્ય જગતમાંથી ઉત્તર ન મળવાથી નિરાશ ન થતા આંતરિક સૃષ્ટિમાં શોધ ચલાવી રહી છે, એ બેઉની તુલના કરીને સ્વામીજીએ કહ્યું કે આંતરિક સૃષ્ટિમાં શોધ ચલાવનાર હિન્દુ-પ્રજ્ઞ પહેલી અને એકલી જ છે એ પ્રજ્ઞની એજ વિશેષ સંપત્તિ છે માત્ર એજ પદ્ધતિવડે અનુસંધાન કરતા આર્થ પ્રજ્ઞએ ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાંતરે અમૂલ્ય ગતિ પ્રાપ્ત કર્યા છે અને આખા જગતને એ કિમતી ખજાનો એજ પ્રજ્ઞએ અર્પણ કર્યો છે એ વિષય ઉપર આગળ બોલતા જ્યારે આત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ, આત્માનું વારંવાર સ્વરૂપ અને આત્મા તથા પરમાત્માનું અભિન્નત્વ—જે વિષય દરેક હિન્દુને અન્યતઃ પ્રિય છે—તેના ઉપર જ્યારે સ્વામીજીએ બોલવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તેમણે આધ્યાત્મિક વિદ્યાના આચાર્ય તરીકેની પોતાની સંપૂર્ણ યોગ્યતાનું અને અદ્વિતીય શક્તિનું દર્શન કરાવ્યું થોડાક સમયસુધી શ્રોતાઓને એવોજ અનુભવ થયો કે જાણે વક્તા, તેમના શબ્દો, શ્રોતૃવર્ગ અને તેમની ત્રણેની અદર ઓતપ્રોત રૂપે રહેલો દિવ્ય આત્મા એ સર્વ એકાકાર થઈ ગયાં છે કામને પણ “ હું ” અને “ તું, ” “ આ ” અને “ તેણ ” એવું જાન રહ્યું નહતું. એ આચાર્યશિરોમણિના શરીરમાંથી જે દેહીપ્રમાણ બહારતેજ નીકળતું હતું તેના પ્રભાવથી ત્યાં એકત્ર થયેલી જુદી જુદી વ્યક્તિઓ મત્રમુગ્ધ બની ગઈ અને તેમનું વ્યક્તિત્વ હુમ થઈને એ બહારતેજમાં ઝૂંપી ગયું.

જેઓને સ્વામીજીનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવાનો અનેકવાર સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હશે તેમને આવા પ્રકારનો ઘણી વાર થયેલો અનુભવ આ ક્ષણે યાદ આવ્યા વગર રહેશે

નહિ તે સમયે, તેમના કબજે કબજે પરીક્ષકની દૃષ્ટિથી લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળનાર શ્રોતાઓ સન્મુખ વ્યાખ્યાન આપનાર જાણે તે સ્વામી વિવેકાનંદ હોયજ નહિ એવું તેમનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે સર્વની વિભિન્નતાનો, પૃથક્ વ્યક્તિત્વનો, નામરૂપનો લોપ થાય છે, અને એક પરમ ચૈતન્યજ અવશિષ્ટ રહે છે વક્તા, શ્રોતા અને વક્તવ્ય સર્વ એકરૂપ બની જાય છે

*સ્વામીજીનો પંજાબ અને કાશ્મીરમાં પ્રવાસ

સ્વામીજી અઢી માસ અલમોરામાં રહ્યા પછી પંજાબ અને કાશ્મીરના લોકોનાં નિમત્રણો સ્વીકાર કરીને તે પ્રદેશો તરફ જવા તૈયાર થયા આ વખતે તેમણે અંગ્રેજીમાં ધણીજ થોડા ભાષણ આપ્યા હતાં, ધણા ખરાં ભાષણ હિન્દીમાં આપ્યાં હતાં એ સર્વ વ્યાખ્યાનોનો હેવાલ મળી શકતો નથી પોતાને મળવામાટે આવેલા ગૃહસ્થો સાથે સ્વામીજી સારી રીતે ધર્મચર્ચા કરતા અને જ્યાં જતા ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ ઉપદેશ આપવાનો પ્રયાસ કરતા સ્વામીજીએ પંજાબ અને કાશ્મીરમાં કરેલા પ્રયાસનું વિસ્તૃત વર્ણન ભવિષ્યમાં તેમનું જીવનચરિત્ર લખનારને સહાયશ્રુત થઈ પડે, તેમજ તેમની તે સમયની દૈનિક પ્રવૃત્તિ જાણવાની તેમના ભક્તોની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય એ હેતુથી, સ્વામી અચ્યુતાનંદ જેઓ એકવાર આર્યસમાજના ધર્મપ્રચારક હતા અને આ પ્રવાસ દરમ્યાન સ્વામીજીની સાથેજ રૂંધાં હતા, તેમણે એમની પ્રવૃત્તિનો સક્ષિપ્ત હેવાલ પોતાની નિત્યનોધમાં લખી રાખ્યો હતો તેમથી કેટલોક જાગ્ર જાગ્રી આપવામાં આવે છે —

૧૦ મી ઑગસ્ટ સને ૧૮૯૭, સ્થાન બેરિલિ—પ્રિયનાથ બાણનો ખગલો સવારમાં બે ગૃહસ્થો સ્વામીજીને મળવા આવ્યા હતા તેમની સાથે વાતચીત કરી પછી તેઓ આર્યસમાજનું અનાયાત્રમ જોવા ગયા બપોર પછી દર્શન આવનાર લોકો સાથે નાના પ્રકારના વિષય ઉપર ચર્ચા કરી સાંજના તેમને થોડો તાવ આવ્યો હતો. કાશ્મીરમાં નમ્રજાઈ વધારે હતી

૧૧ મી ઑગસ્ટ, એજ સ્થાન સવારમાં બે ગૃહસ્થોને ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો

* સ્વામીજીના પ્રવાસની હકીકત તારીખના ક્રમવાર આપેલી છે તેમની પ્રવૃત્તિ અત્યંતજ છતાં ઉપદેશ આપવામાં, મળવા આવનાર લોકોસાથે ધર્મ સંબંધી વાર્તાલાપ કરવામાં તેઓ કેટલી ઉત્સાહ રાખતા, તથા શીખ, બ્રહ્મો, સુસલમાન, આર્યસમાજિસ્ટ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન મતના મનુષ્યો સાથે કેવો સમભાવ રાખતા, તેનું દર્શન કરાવવાના હેતુથી આ લેખનો અનુવાદ કર્યો છે કદાચ આ પ્રકરણ કોઇને નિરાસ લાગશે, પણ સ્વામીજીની દિનચર્ચા જાણવા માટે એ બહુ અગત્યનું છે

બા. કે

અપાર પછી દર્શને આવનાર લોકોના સાથે ધર્મવિષયક ચર્ચા કરી, ત્યારપછી સ્વામી-જીએ એક વિદ્યાર્થીમંડળની સ્થાપના કરી. સજ પડતા પહેલાંજ નેમને તાવ આવ્યો હતો એજ દિવસે જન્મા પછી સ્વામીજીએ અનુપતાન દને કહ્યું હતું કે હું પાંચ છ વર્ષ જીવી શકીશ x

૧૨ મી ઑગસ્ટ, એજ સ્થાન શરીર અસ્વસ્થ હતું, તોપણ સ્વામીજી પાસે એ મુનમક તથા બીજા કેટનાક ગૃહસ્થો આવ્યા હતા, તેમને ધર્મની ગંભીર બાબતોનો ઉપદેશ આપ્યો જન્મા પછી તાવ વધ્યો-અત્યંત પીડા થવા લાગી સાજ પડતા પહેલાં તાવ કાંઈક ઉતરી જવાથી તેમની પાસે આવેલા અનેક આમરદાર ગૃહસ્થોને ધર્મના મૂળતરંગ અત્યંત જીવંતસાદાર માપામાં બ્યાખ્યાન કરીને સમજાવ્યા ત્યારપછી રાત્રિના અગીઅર વગે એકન્ડ કલામમા બેસીને અપાના જવા ઉપડી ગયા

૧૩ મી ઑગસ્ટ, અમાસા કે ૫. સવારના માન વાગે ટ્રેન અપાના કે ૫ સ્ટેશન આગળ આવી પહેલ્લી કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત માળીઓ સ્વામીજીનો સત્કાર કરવા સ્ટેશન પર આવ્યા હતા ત્યાર્યા લેડાગાડીમાં બેસીને પોતાના મુકામમાટે નિર્માણ કંવામાં આવેલા બગલામાં ગયા મો સેવિયર, જે સ્વામીજીના પ્રગમ વખતે તેમની સાથે થયે કેઠણે ગયા હતા, તેમની સાથે તથા મીજ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો મથે વાતચીત થઈ શરીર પહેલાના કરતા ઠીક હતું એકેઠે આનંદી હતો

૧૪ મી ઑગસ્ટ, અમાસા કે ૫ શરીર સુવરનું હતું સવારમાં કોઠા સાથે ધર્મ વિષયક ચર્ચા જન્મા પછી દીગેદ બાબુ તથા બીજા ગૃહસ્થો માથે વિષ વાતચીત

૧૫ મી ઑગસ્ટ, અમાસા કે ૧ સવારમાં થોડીકવાર જાનચર્ચા કર્યા પછી સ્વામીજી ફરતા ફરતા સેવિયર સાથેબને બગે ગયા એ દરમ્યાન કેટલાક કેળવાયતા, પ્રતિષ્ઠિત લોકો નેમને મળવા આવ્યા હતા પણ તેઓ મુકામપર ન હોવાથી પાછા ફર્યા હતા સાજના આર્યસમાજના અનુયાયીઓ સાથે ધર્મસંબંધી વાતચીત થઈ રાત્રિએ ધર્મપ્રચારના કાર્ય સંબંધી ચર્ચા કરી શરીર પહેલાના કરતા ઠીક હતું

૧૬ મી ઑગસ્ટ, અમાસા કે ૫ સવારમાં મળવા આવેલા લોકો સાથે ધર્મવિષયક ચર્ચા બપોર પછી પણ તેમજ રાત્રે મુમલમાન, બ્રહ્મો, આર્યમજાજ અને સનાતન ધર્મીઓ એવા જિ ન મિન્ન મનાવલબી લોકો તેમના દર્શને આવ્યા હતા તેમની સાથે અનેક પ્રકારની જાનચર્ચા કરી લાહોર કોલેજના એક પ્રોફેસર સ્વામીજી પાસે ફોનોગ્રાફ લઈને આવ્યા અને વિનંતિ કરી કે, એ ચત્રમાં તમે જરા તમારું બ્યાખ્યાન ઉતારવા દો સ્વામીજીએ પોતાની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હતી છતાં આ માગણી કબૂલ રાખી

૧૭ મી ઑગસ્ટ અપાના કે ૫ પ્રાન કાળમાં આર્યસમાજીઓ સ્વામીજીને મળવા

x સ્વામીજીએ ૪ થા જુલાઈ ૧૯૦૨ મા દેહત્યાગ કર્યો હતો

આવ્યા હતા તેમની સથે શબ્દની ચર્ચા કરી. આર્યસમાજીઓએ અતક કડિન પ્રશ્નો પૂછ્યા, તેમનો યોગ્ય ઉત્તર આપીને સ્વામીજીએ તેમને શાત કર્યા જમ્યા પછી શરીર ફરીથી બગડી આવ્યું પેટમાં સખન થઈ આવવા લાગ્યું, તોપણ સધ્યાકાળ થયા પછી એક નાની સરખી રબા હરવામાં આવી હતી, ત્યાં દોઢ કલાકસુધી સ્વામીજીએ હૃદયગ્રાહી ધર્મોપદેશ કર્યો હતો રાત્રે અનાહાર રહ્યા હતા

૧૮ મી ઑગસ્ટ, અખાલા કેપ સવારમાં થોડીક વાર ઉપરેશ કર્યો જમ્યા પછી મળવા આવેલા લોકો માથે વાતચીત અને શકામમાધાન કર્યા રાત્રે ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો આંગ્રા હતા તેમની સાથે યુરોપ, અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનને લગતા અનેક વિષયો ઉપર વાતચીત કરી અને સ્વદેશીજાતિનો ખરા માર્ગ દર્શાવ્યો શરીર ગઈ કાલ કરતા ઠીક હતું

૧૯ મી ઑગસ્ટ, અખાલા કેપ સવારમાં થોડીવાર ચર્ચા કરી પછી સ્વામીજી હિન્દુ મુલકમાંનું રૂઢું જોવા ગયા જમ્યા પછી સ્થામ ચંચુ મુખોપાધ્યાય તથા બીજા કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત લોકો સાથે વાતચીત કરી સંજના આર્યસમાજીયોના દારકાનાથ વડીન તથા બીજા અબરૂદાર ગૃહસ્થોમાંથે દેશભક્તિ, સમાજનિ નિત્યાત્વ જ્ઞાન મળ્યું વિશેષ ચર્ચા કરી સ્વામીજીની વાતચીતથી દારકાનાથ વડીલ ત્રણ પ્રસન્ન થયા સ્વામીજીના અખાલામાં નિવાસ દરમ્યાન સ્થામાચરણ બાણ્યએ તથા તેમના મિત્રોએ ધણું સ્નેહ બતાવ્યો હતો

૨૦ મી ઑગસ્ટ, અખાલા કેપ સવારના નવ વાગે મેલમાં બેસીને 'સ્વામીજી મિસ્ટર અને મિસીસ સેવિયર સથે અખાલાથી અમૃતસર જવા ઉપડી ગયા સ્ટેશન ઉપર ધણું આબરૂદાર ગૃહસ્થો તેમનું સ્વાગત કરવા આવ્યા હતા ચર પચ કલાક બિસ્ટર ટોડરમલને ઘેર આરામ લીધા પછી ધર્મશાસ્ત્ર નામના સ્થાનમાં ગયા સાથે મિસ્ટર અને મિસીસ સેવિયર હતા પદર દિવસ રહ્યા પછી સ્વામીજી અમૃતસર પાછા આવ્યા અને બે દિવસ રહ્યા ત્યાં ગય મૂલરાજ વગેરે આગેવાન આર્યસમાજીઓ સાથે અનેક વિષય ઉપર વાર્તાનાપ કર્યો

આશરે ૩૧ મી ઑગસ્ટને રોજ મેલમાં બેસીને સ્વામીજી અમૃતસરથી રાવલપિંડિ ગયા સ્ટેશનપર ડાક્ટર ભક્તરામના ભાઈએ તેમને સાફ ગાડી વગેરેનો બદોખત કરી રાખ્યો હતો એ લોકોએ તેમને સારો સત્કાર કર્યો, તો પછી ત્યાં ઝાઝો વખત ન થોભતા સ્વામીજી મિસ્ટર અને મિસીસ સેવિયર સાથે ટાગમાં બેસી મરી પર્વત ઉપર ચાલ્યા ગયા, એમના બીજા સોમતીઓ પાછળથી એકામાં બેસીને ગયા. મરીમાં વડીલ હસરાજને ઘેર મુકામ કર્યો હતો. ત્યાંના બગાળીઓએ સ્વામીજીને પોતાને ઘેર નિમંત્ર્યા તેમને ઘેર જઈને સ્વામીજીએ ભજન ગાયા અને તેમને થોડાક ઉપદેશ આપ્યો. મરીમાં ધણું કરીને બીજી સપ્ટેમ્બરે આવ્યા હતા ત્યાંથી સ્વામીજીએ પો-

તાના અનુસંગીઓ સાથે કાશ્મીર તરફ પ્રયાણ કર્યું છઠ્ઠી સપ્ટેમ્બરે થયું કરીને સ્વામીજી મરીથી ઉપડી આઠમી તારીખે ટાંગામાં બેસીને બારામૂલા આવી પહોંચ્યા ત્યાંથી હોડીમાં બેસીને તેઓ શ્રીનગર ગયા રસ્તામાં સોળતીઓ સાથે નાના પ્રકારનો વાર્તાલાપ અને આનંદ કર્યો હતો.

૧૦મી સપ્ટેમ્બરે, શ્રીનગરના મુખ્ય ન્યાયાધીશ ઋષિવર મુખોપાધ્યાયને ઘેર મુકામ કર્યો હતો. તેમણે સ્વામીજીને પોતાને ઘેર અત્યંત આમહુપૂર્વક રાખીને ઉત્તમ રીતે પરિચર્યા કરી હતી. ત્યાં ડાક્ટર મિત્રની સાથે મુલાકાત થઈ તેમણે પણ સ્વામીજી પ્રત્યે સારો સદ્ભાવ બતાવ્યો હતો. કાશ્મીરવાસી અનેક પડિતો તેમની પાસે આવતા અને પુષ્કળ ચર્ચાઓ થતી.

૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે સ્વામીજી રાજમહિર જોવા ગયા ત્યાં કોઈ પંજાબી અમલદારે તેમને એકાંતમાં લઈ જઈને પૂછ્યું કે તમારે રાજને મળવાની ઇચ્છા છે ? સ્વામીજીએ હા કહી એવામાં ડાક્ટર મિત્રે ઉપલા માળપરથી આવીને સ્વામીજીને કહ્યું કે આવતી કાલે રાજ રામસિંહ સાથે મુલાકાત થશે ડાક્ટર સાથે અનેક વિષયો ઉપર વાતચીત કરતાં કરતાં સ્વામીજી થયું ઠેકાણું ફર્યા હતા.

૧૪ મી સપ્ટેમ્બર, શ્રીનગર, કાશ્મીર. સવારમાં નાના પ્રકારની ચર્ચા ચાલી બપોરના બે વાગે સ્વામીજી રાજમહિરમાં ગયા રાજને તેમના યોગ્ય સત્કાર કર્યો-સ્વામીજીને ખુરશી પર બેસાડ્યા અને રાજ તથા તેમના બીજા અમલદારો નીચે બેઠા તેમની સાથે સ્વામીજીએ આશ્ચર્યે એએક કલાક સુધી વાતચીત કરી અને પછી મુકામ પર પાછા આવ્યા. સાંજના ફરવા નીકળ્યા હતા.

૧૫ મી સપ્ટેમ્બર, શ્રીનગર સવારમાં સ્વામીજી શકરાચાર્યનો પર્વત જોવા ગયા ત્યાંથી મુકામ પર આવીને મળવા આવેલા લોકો સાથે વાતચીત કરી જમ્યા પછી પણ ચર્ચા ચાલુજ રહી લોકોનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યા. લગભગ સાંજ પડતા સુધી ચર્ચા ચાલુજ કરી. સાંજે સ્વામીજી ફરવા ગયા પાછા આવ્યા પછી કેટલાક પડિતો તથા બીજા મળવા આવેલા લોકો સાથે વાર્તાલાપ થયો આજે એક પંજાબી સાધુ એમને મળવા આવ્યા હતા.

૧૬ મી સપ્ટેમ્બર, શ્રીનગર સવારમાં હોડીમાં બેસીને સરોવર ઉપર ફરવા ગયા. આનંદપૂર્વક વાર્તાલાપ કરતા હતા. સાંજના પાંચ વાગે મુકામ પર પાછા ફર્યા સાંજ પડતાં પહેલાં એમને મળવા આવેલા પંજાબી અને કાશ્મીરી લોકો સાથે અંગ્રેજીમાં તથા હિન્દીમાં ધર્મવિષયક ચર્ચા અને શકસમાધાનનું કાર્ય શરૂ થયું તે રાતના નવ વાગતા સુધી ચાલ્યું રાત્રે લાજન ગવાયાં હતાં.

૧૭ મી સપ્ટેમ્બર, શ્રીનગર. સવારમાં દર્જન આવેલા પંજાબી ગૃહસ્થો સાથે ધર્મવિષયક ચર્ચા કરી ત્યારપછી “ હાઉસ બોટ ” નો બંદોબસ્ત કરવા તેમની સાથે વક્રીજ

જ્યકૃષ્ણને ઘેર ગયા. તેમણે સ્વામીજીનો સારો સત્કાર કર્યો અને હાઉસ ખોટનો બદોબસ્ત કરી આપવાનું વચન આપ્યું, અને કહ્યું કે બીજી કાંઈ ધચ્છા હોય તો આજી કરો. સ્વામીજીએ કહ્યું કે એ સિવાય બીજી કશી જરૂર નથી પાછા આવતાં પંજાબી ગૃહસ્થો સાથે ધર્મવિષયક ચર્ચા ચાલુ રહી.

સ્વામીજી મુકામપર પાછા ફર્યા આવ્યા ત્યારે રાજા અમરસિંહના દિવાન તેમની રાહ જોઈને બેઠા હતા. તેમની સાથે વાતચીત થવા લાગી પ્રસંગોપાત “હાઉસ ખોટ” ની વાત નીકળી દીવાને કહ્યું કે હું હમણાં જ બદોબસ્ત કરી દઉં છું. બપોરના ગવર્નરનો સેક્રેટરી ખોટ લઈને હાજર થયો તેની સાથે વાતચીત થઈ બપોર પછી સ્વામીજી જમ્યા, જરા આરામ લીધો અને પછી વાતચીત કરવા લાગ્યા. સાંજના ધર્મવિષયક ચર્ચા અને સંગીત શરૂ થયાં રાતના એક પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણને ઘેર જમવાનું નિમંત્રણ હતું ત્યાં પચ્ચ પુષ્કળ શાસ્ત્રચર્ચા થઈ ભોજન વખતે ધણું પડિતો અને બ્રાહ્મણો હાજર હતા તેમણે સ્વામીજી ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને પુષ્પનો હાર પહેરાવી ધણું જ સન્માન આપ્યું અને પાછા ફરતી વખત મુકામસુધી વળાવવા આવ્યા.

૧૮ મી સપ્ટેમ્બરથી ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર સુધીની રોજનિશી જોતા સ્વામીજીની દિનચર્યામા નવીનતા નથી ઉપર મુજબજ પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી એ દરમ્યાન તેઓ કાશ્મીરની જોવા લાયક પ્રાચીન જગ્યાઓ જેમકે અનંતનાગ, કેશવના ખેતર, અશ્વય બળતું ૨૦૦૦ વર્ષપર બધાયે પ્રાચીન દેવાલય વગેરે જોઈ આવ્યા હતા ત્યારપછીના નિત્ય-નોંધના પૃષ્ઠ યોવાઈ ગયાં છે.

૧૨ મી ઓક્ટોબરે સ્વામીજી મરી હતા અને સેવિયરના બહામાં મુકામ હતો.

૧૪ મી ઓક્ટોબર, મરી સ્વામીજીને કહેરના લોકોએ એક સભા ભરીને માન-પત્ર અર્પણ કર્યું હતું તેનો ઉત્તર આપતા તેમણે હિન્દીમાં એક સુંદર ભાષણ આપ્યું હતું શ્રોતાઓના ચિત્ત પ્રસન્ન થયાં હતા.

૧૭મી ઓક્ટોબર, રાવલપિંડી. સવારમા લોકો સાથે ધર્મવિષયક ચર્ચા ત્યાર પછી ભોજનમાટે છાવણીમાં નિમાઈ બાથને ઘેર ગયા ત્યાં બગાળાઓ સાથે વાર્તાલાપ કર્યો ત્રણ વાગે મુકામપર પાછા આવ્યા થોડીવાર આરામ લીધા પછી ભાષણ આપવામાટે મુજનસિંહના બગીચામા ગયા જબરજબ નારાયણદાસે દરખાસ્ત મૂકી અને વકીલ હસરાજે અનુમોદન આપ્યાથી મુજનસિંહ પ્રમુખપદે બેઠા સભામાં ચારસો માણસ હાજર હતા પાંચ વાગે વ્યાખ્યાન શરૂ થયું તે બે કલાક ચાલ્યું ભાષા અંગ્રેજી-વિષય હિન્દુધર્મ સ્વામીજી વચમા વચમાં વેદના મંત્રો બોલીને બહુજ સ્પષ્ટ ભાષામા ચોતાનો વિષય સમજાવતા હતા કેમકે વાર આવેશમાં આવી જઈ આત્માનો અનંત મહિમા અને સર્વ શક્તિમત્તાવિષે વિવેચન કરતાં શ્રોતાઓના હૃદયમા મહાન શક્તિનો અને અલૌકિક તેજનો સંચાર કરતા હતા વળી કેમકે વાર આપણા જનસ-

માનમાં ચાલતા પાખાડિયે સખત પણ સ્નેહાત્મક ટીકાઓ કરીને સવને પુષ્કળ હસાવતા હતા. સ્વામીજીના વ્યાખ્યાનથી સર્વના હૃદયમાં ભવન ઉત્પન્ન થયું હતું. ભાષણ પૂરે થયા પછી મુકામપર પાછા આવ્યા અને કેટલાક લોકોને ભજનમાં ધનનું રહસ્ય બતાવ્યું. રાત્રે ડાકટર ભક્તરામને ઘેર નિમત્રણ હતું. સાથે જજ, પ્રકાશનંદ, હસરાજ વગેરે ગયા હતા. જમ્યા પછી રાતના દશ વાગે મુકામપર આવ્યા અને મળસ્થાના ત્રણ વાગતા સુધી પ્રકાશનંદ સાથે ચર્ચા કરી.

૧૮ મી ઑક્ટોબર, રાવલપિંડી સવારમાં રાય નારાયણજીસ અને બાપા શ્વેતસિંહના પુત્ર સાથે વાતચીત થતી પ્રમશાન દે પણ એ ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો. જમ્યા પછી થોડીવર આગમ લીધો સૂઈ ઉઠ્યા પછી પોતાનું માથું ધણું દુખે છે એ વાત તેમણે પોતાના અનુસંગીઓને જણાવી માથાની વેદના તો મઠ ઠાસતી હતી, પણ તે અત્યારે ધણીજ સખત થતી હોવાથી તેમણે એ વાત જાહેર કરી, તોપ : જે લોકો મળવા આવતા તેમની સાથે હસને મોઝે વાતચીત કરતા હતા. કાંઈને ખપર પણ પડી નહિ કે એમના શરીરને ધણી પીગ થતી હતી સાંજના જજ અને શ્વેતસિંહના પુત્ર સાથે બગીમાં બેસીને ફરવા ગયા રસ્તામાં તેમની સાથે નાના પ્રકારના ત્રિપો ઉપર ચર્ચા કરી. રાત્રે તેમની સાથે એમીને જમ્યા ત્યાર પછી અર્ધમજાજ અને નુસસમાન લોખના મળ ધમા ટેલીક શકાઓનું સમાધાન કર્યું. અગીઆર વાગેને સૂઈ ગયા. પ્રકાશનંદ ત્યાંસુધી રામીજીના પામે બેગ દતા.

૧૯ મી ઑક્ટોબર, રાવલપિંડી x x સાંજના ગતિકાના મ દેરમાં એક નાની સરખી સલા ભરવામાં આવી હતી. ત્યાં સ્વદેશનો ખરો ઉત્કર્ષ ફેલી રીને કરી શકાય તે વિષે સ્વામીજીએ ઘણો ઉત્તમ ઉપદેશ આપ્યો. ત્યારપછી ધર્મપ્રચારના કાર્યને માટે એક ફંડ એકઠું કરવાને સલામાં બેઠેલા મુહમ્મદ આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું, તેઓ એ કાર્યમાટે સમત થયા.

૨૦ મી ઑક્ટોબર, રાવલપિંડી સવારના નવ સુધી મિસ્ટર અને મિસીમ સેવિયર સાથે વાતચીત કરી પછી હસાજને ૧૨ ગયા ત્યાં વાર્તાલાપ અને બોજન થયા. જમ્યા પછી પણ વાતચીત ચાલતી હતી એવામાં વ્વામીજીને એક ગરલામ ગાડી લઈને આવ્યો અને કહ્યું કે એક બગાળી મુદરથ બિમાર છે અને આપના દશન કરવા આવ્યત ઉત્તમ છે. દયળુ સ્વામીજી તેજ પળે જ. નૈવાર થયા સાથે પ્રકાશનંદ, નિમાજ બાણુ વગેરે હતા ત્યાં ગયા એટલે તે બાણુએ સ્વામીજીને પાંચ પ્રશ્ન પૂછ્યા અને કહ્યું કે એ પ્રશ્નના મન સંતોષકારક જવાબ નહ મળે. હું નાસ્તિક ચર્મજમજ સ્વામીજીએ એ પ્રશ્નની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીને તેમને બધી બાણુએથી તપામીને એવા જવાબ આપ્યા કે તે માગમ કૃતાર્થ થન ગયા. ત્યં સ્વામીજીએ * જળપાન

* બગાળીઓ નાસ્તો કરવાને ' જળપાન' કરવું કહે છે, અલોકો પોતાને ઘેર મળવા

કર્મ રાતના સાઝ આડ વાગે હસનાખને ધેર ગયા ત્યા થોડીનાર વાતચીત કરી. જમ્યા પછી હમરાજની ગાડીમાં બેસીને કાલિકામદેરમાં ગયા રત્નિના બાર વાગે સ્ટેશન પર ગયા આ વખતે તેમણે પહેલા વગમાં સુમાફરી કરી હતી વજનપાદ સ્ટેશનસુધી પોતાના સોબતીએને સ્વામીજીએ સાથે રાખ્યા હતા ત્યારપછી તેમણે કેટલાકને જુલુ કેકાણે મોઢલી દીધા સ્વામીજી વજનપાદથી જમ્મુ તરફ જવાની દ્રોષા બેસા અને ૨૧ મી આક્રોમરે બપોરે આર વાગે જમ્મુ આવી પહોંચ્યા એક મગાળી અમલદાર ગાડી લાવ્યો હતો તેમાં બેસીને તેમને માટે નિર્માણ કરવામાં આવેના મુકામ પર ગયા જમ્મુના રાજના અનિચિતકાર ખાનાના વડા અમલદારના પુત્રને સ્વામીજીની સેવામાં નિયુક્ત કર્યો હતો + + + આરામ લીધા પછી રાજ અમલદારના અમલદારો સાથે વાર્તાલાપ કર્યો તેમની સાથે બીજા ત્રણ જણ હતા એવામાં મીજા બે બગાળી ગૃહસ્થો આવી પહોંચ્યા તેમની સાથે સ્વામીજી રાજની લાઇબ્રેરી જોવા ગયા શરીર સાફ નહોતું લાઇબ્રેરી જોઇને મુકામ પર પાછા આવ્યા સ્વામીજીની કાશ્મીરમાં એક મઠ સ્થાપવાની ઇચ્છા હતી

૨૨ મી આક્રોમર જમ્મુ પ્રાત કાળમાં મહેશ બાલુ સાથે વાર્તાલાપ કર્યો જમ્યા પછી અગીઆર વાગે રાજએ મોકલેલી અગીમ બેસીને સ્વામીજી રાજની મુલાકાતે ગયા મહારાજ પોને, તેમના બે ભાઇઓ અને મુખ્ય મુખ્ય અમલદારો વગેરે સ્વામીજીનો સત્કાર કરવા એકત્ર થયા હતા સ્વામીજીને એક સ્વત્ર આસન આપવામાં આવ્યું. શરૂઆતમાં મહારાજાએ સન્યાસ ધર્મ વિષે પ્રશ્ન કર્યા સ્વામીજીએ તેના યોગ્ય જિત્તર અપેક્ષા ત્યાર પછી પ્રસંગ આવતા તેમણે બહારના આચાર્યની નિષ્કળતા સિદ્ધ કરી બતાવી સ્વામીજીએ કહ્યું કે નાના પ્રકારના વહેમમાં બધાઇ જવાથી આપણે લગભગ સાતસો વર્ષ થયા ત્રિદેશી પ્રજાનું દાસત્વ ભોગવીએ છીએ જે ખરેખર પાપ છે જે સર્વ પ્રકારના અનર્થનું મૂળ છે, તે બલિચાર અને એવા બીજા કુકર્મ કરનારને કેઇ ધાર્મિકવાર મૂકતું નથી પાપ તો માત્ર હવે ખાવાપીવામાં રહ્યું છે સંમુદ્રયાત્રાની વાત નીકળતા તેમણે કહ્યું કે ગમચ્છદ લકા ગયા હતા અને હજી પણ આપાર કરવા માટે લજ્જા લોકો ધ્વજસ્થ, ચીન વગેરે દેશોમાં જાય છે જે આપણે પરદેશ જમ્મુ નહિ તો ખરી કેળવણી પ્રાપ્ત કરીશું નહિ પછી વિશ્વાયત અને અમેરિકામાં ધર્મપ્રચાર કરવાની વાત નીકળી છેવટમાં હિતસહાર કંતા સ્વામીજીએ કહ્યું કે સ્વદેશના કલ્પલુપ્ત માટે જો નરકમાં જવાની જરૂર પડે તો ત્યાં જવાનું પણ હું પસંદ કરું છું. લગભગ ત્રણ વાગે વતચીત પૂરી થઇ સ્વામીજીની વતચીતથી મહારાજા પોને ત્યા બીજા દરબારીઓ સમુદ્ધ થયા બગમાં બેસી પોતાને મુકામે પાછા આવ્યા થોડીવાર

આવનારને એકજ પાણી પીવા આપતાજ નથી પણ સાથે થોડું કે ખાવાનું આપે છે, તેથી કરીને જગપાન કરતુ એટલે થોડું કે ખાવું અને પાણી પીવું

આરામ લીધા પછી વડા રાજકુમારને મળવામાટે બીજા રાજબલનમાં ગયા. સ્વામીજીની માડી દરવાજા આગળ આવી પહોંચતાજ રાજકુમારે પ્રણામ કરીને યોગ્ય સન્માન આપ્યું, ત્યાં પછી ખૂબ વાતચીત થઈ.

૨૩ ઑક્ટોબર, જમ્મુ સવારમાં મળવા આવેલા લોકો સાથે વાતચીત કરી જમ્યા પછી સ્વામીજી રાજ્યના મુખ્ય અમલદાર ભાગરાયને મળવા ગયા, સાથે મહેશ બાણ હતો. દોઢ વાગે પાછા આવ્યા. ત્યારપછી ટપાલમાં આવેલા કાગળો વાચવા બેઠા એવામાં શિયાલકોટના ગૃહસ્થો સ્વામીજીને ત્યાં આવવાનું નિમત્રણ કરવામાટે ત્યાંના એક ઈજનેર તથા બીજા કેટલાક જણને લઈને આવી પહોંચ્યા. સ્વામીજીએ ઝડપથી કાગળો વાંચી લઈને તેમની સાથે વાતચીત કરી તેઓ અઢી કલાક વાત કર્યા પછી બહુજાન પ્રસન્ન થઈને ગયા. ત્યારપછી મહેશ બાણ અને તેમના તાબાના બે અમલદારો આવ્યા. આને સ્વામીજીનું ભાષણ હતું તેઓ ત્યાજવા તૈયાર થયા. ભાષણ આપ્યા પછી મુકામપર ચાલતા આવ્યા જમતાં સુધી બે ગાળાઓ સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. જમ્મુના મહારાજાએ આવતી કાલે સ્વામીજીને ભાષણ આપવાની વાત કરી હતી. તેમણે એટલે સુધી કહ્યું હતું કે ન્યાસુધી તમે જમ્મુ રહો ત્યાસુધી એક દિવસ આરામ લઈને એકાંતરે ભાષણ આપતા રહો. સ્વામીજીને તેમણે દશ બાર દિવસ રહેવા અત્યંત આગ્રહ કર્યો હતો.

૨૪ મી ઑક્ટોબર, જમ્મુ મીળે દિવસે સવારે સ્વામીજી નદી જોવા ગયા ત્યાં બોટરવર્ક્સ જોયા મુકામપર આવ્યા પછી લોકોનું શ્વાસમાધાન કર્યું. જમ્યા પછી થોડીવાર આરામ લીધો અને જાગૃત કર્યું. સાંજ પડ્યા પછી માડીમાં બેસીને દિવાળી જોવા ગયા, ત્યાંથી મુકામપર ન જતા મહેશબાણુને ઘેર ગયા ત્યાંથી ઘેર આવ્યા પછી એક બે ગાળા શિક્ષક અને અન્યુતાનંદ સાથે આર્થસમાજના કેટલાક દોષવિષે ચર્ચા કરી.

આને પછી સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન હતું ત્યાં એકત્ર થયેલા પડિતો અને બીજા ગૃહસ્થોની સાથે ધર્મવિષયક ચર્ચા કરી. હજી મહારાજા આવ્યા ન હતા તેથી તેમની રાહ જોવાતી હતી, પછી અમુક અડચણને લીધે તેઓ આવી ન શકવાથી સાડા પાંચ વાગે વ્યાખ્યાનનો આરંભ થયો. વેદથી આરંભીને પુરાણ સુધીના તમામ શાસ્ત્રોવિષે ચર્ચા કરીને ભક્તિ અને હાસ્યરસયુક્ત સુદર વ્યાખ્યાન કર્યું. બે કલાક સુધી વ્યાખ્યાન ચાલ્યું પછી લાઇબ્રેરીમાં જઈને સ્વામીજી ચાલતા મુકામપર આવ્યા.

૨૫ મી ઑક્ટોબર, જમ્મુ સવારમાં સ્વામીજી પહે ચાલીને ફરવા ગયા હતા ત્યાંથી પાછા આવતા રાત્રીની પશુચાળા બેઠા દર્શને આવેલા લોકોસાથે ધર્મના ગૂઢ પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા કરી.

૨૬ મી ઑક્ટોબર, જમ્મુ સવારમાં ફરી આવ્યા પછી મુકામપર આવીને સમા-

જનીતિ સમધી ગૂઢ તત્ત્વના ઉપદેશ કર્યો તેના સારાશ એ હતો કે સર્વને ઉપયોગી થઈ પડીએ એવા થવાની જરૂર છે વશગત અને ગુણગત ભક્તિભેદ ઉપર યોગ્યતા અને અધિકારનું ધોષ્ય રાખવાની જરૂર નથી પછી ગુણગત અને વશગત ભક્તિભેદની તુલના કરી પહેલા કરતા બીજાનામાં વિશેષ લાભ છે એમ મતાનુસાર વશગત ન્યાયો હોવાથી એક માણસ ગમે તેટલો વિદ્વાન અથવા ધનવાન થાય, તોપણ તે પોતાની ન્યાતના મણસોનો પરિત્યાગ કરી શકતો નથી, એથી કરીને એના ગુણ અને ધનનો લાભ આખી ન્યાતને મળવાનો સંભવ રહે છે ગુણથી અધ્યાયથી ન્યાતોમાં તેમ બની શકતું નથી પછી એકનના નીતિતત્ત્વની વાત નીકળી માન કે યથાની તરફ લક્ષ્ય ન રાખે પોતાનું કાર્ય કર્યા જતું એ મહાપુરુષનું લક્ષણ છે મારે કહેવું લોકો માને ચા ન માને તોપણ મને જે કર્તવ્ય જણાશે તે હું કર્યો જ જમણ પછી સ્વામીજીએ પોતાના બાળપણનું દર્શાવ આપ્યું તેઓ નાનપણમાં ભગીઆઓના મોહોલામાં જમને તેમનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતા હતા આ વાત ચાલતી હતી તે વખતે સ્વામીજીના ખાસ નિકટનાજ માણસો એકા હતા એવામાં લાહોરથી રેવિયરનો પત્ર આવ્યો બીજે દિવસે અહીંથી ઉપડી જવાનો વિચાર સ્વામીજીએ મહેશ બાણને જણાવ્યો તેમણે એ ત્રણ દિવસ વધારે રહેવાને આગ્રહ કર્યો

પછી ત્રીજે દિવસે સ્વામીજીએ જમ્મુ છોડ્યું અને શિયાલકોટ ગયા ત્યાં તેમણે એ ભાષણ આપ્યા હતા એક અગ્રેજીમાં અને બીજી હિન્દીમાં હિન્દી વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ હવે પછીના પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે

ભક્તિ

(પંજાબના શિયાલકોટ શહેરમાં આપેલું વ્યાખ્યાન)

જગતમાં જે જે ધર્મ પ્રવર્તે છે તેમની ઉપાસનાની પદ્ધતિ એક બીજાથી જુદી છે, તોપણ વાસ્તવિક રીતે તેમનામાં કશો ભેદ છેજ નહિ કોઈ કોઈ ઠેકાણે લોકો મંદિર અર્વાચ છે અને ત્યાં જમને ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે કોઈ ઠેકાણે અગ્નિની ઉપાસના થાય છે, કોઈ ઠેકાણે ઇશ્વરની મૂર્તિનું પૂજન થાય છે અને કેટલાક લોકો ઇશ્વરના અસ્તિત્વને પણ માનતા નથી

આ પ્રમાણે તેમના સ્વરૂપમાં ભતભેદ છે એ વાત સત્ય છે, તોપણ જે તમે તેઓનાં શાસ્ત્રોના અસર શબ્દો, નેમતા સત્ય સ્વરૂપ અને તેમના દરેક સિદ્ધાંતો નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસો તો માલમ પડશે કે તેઓ વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન નથી કેટલાક ધર્મ એવા છે કે તેઓ ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાની જરૂર જોતા નથી, એટલેમુધી કે

તેઓ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારતા નથી, પણ ઈશ્વરને ડેઝાણું પવિત્ર સાધુ મહાત્માઓને સાક્ષાત્ ઈશ્વરનું ગણીને તેમને પૂજે છે. બૌદ્ધ ધર્મ એ ઉપર કહ્યો તેવાજ પ્રકારનો ધર્મ છે ભક્તિ તો સર્વ ધર્મની અદર બેવામાં આવે છે-કોઇ ધર્મમાં ઈશ્વરની તો કોઇ ધર્મમાં મહાપુરુષોનું, પરંતુ ભક્તિમાવ વગરનો કોઇ ધર્મ છેજ નહિ સર્વ ધર્મોમાં ભક્તિદ્વારા ઈશ્વરની ઉપાસના કરવામાં આવે છે જ્ઞાન કરતા ભક્તિ સુલભ પણ વધારે છે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે દૈવ, સતત અભ્યાસ, અતુલ સ્થિતિ વગેરે અનેક આખતોની જરૂર પડે છે શરીર સપૂર્ણ રીતે દૈવ અને નિરાગી ન હોય તથા મન વિષયાનુરાગથી પૂરેપૂરું મુક્ત ન થયું હોય તો યોગાભ્યાસ થઇ શકતો નથી, પણ ભક્તિ તો ગમે તેવી અવસ્થામાં હરકોઇ માણસ સહેલાઈથી કરી શકે છે ભક્તિ-માર્ગના આચાર્ય શાકિય મુનિ કહે છે કે, ઈશ્વર પ્રત્યે પરમ અનુરાગનું નામ ભક્તિ છે. પ્રહ્લાદ પણ એવુંજ કહે છે જેમ કોઇને એક દિવસ ભોજન ન મળે તો તેને અત્યંત પીડા થાય છે, અને પુત્રનું મરણ થય તો એથી પણ વધારે તીવ્ર મનોવેદના થાય છે, તેમ જો ભગવાનનો સાચો ભક્ત છે તેનું હૃદય પણ ભગવાનના વિરહથી એજ પ્રમાણે દુઃખથી વિદીર્ણ થઇ જાય છે ભક્તિમાં મોટો ગુણ એ રહેલો છે કે તેનાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થઇ જાય છે જો ઈશ્વરમાં દૈવ ભક્તિ થઇ હોય તો કેવળ ભક્તિના પ્રભાવથીજ ચિત્ત શુદ્ધ થઇ જાય છે

ઈશ્વરના નામ અસંખ્ય છે અને તે દરેક નામમાં અનંત શક્તિ ભરેલી છે દરેક નામમાં ગભીર તાત્પર્ય રહેલું છે તે નામ જપવામાં મમય કે સ્થાન, પવિત્રતા કે અપવિત્રતાનો કશોના વિચાર કરવાની જરૂર નથી મૃત્યુ જેમ મમય કે સ્થાનનો વિચાર કર્યા વગરજ મનુષ્યને પેતાને સ્વાધીન કરી દે છે, તેમ ઈશ્વરનું નામ લેતી વખતે પણ સમય તેમજ સ્થાનનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી ગમે તે વખતે, ગમે તે ડેઝાણું, પવિત્ર હોઇએ કે અપવિત્ર હોઇએ તોપણ ઈશ્વરનો નામોચ્ચાર કરવાની શક્તિ છે

જુદા જુદા ભક્તોએ ઈશ્વરને જુદા જુદા નામે બોલ્યો છે, પણ એ બેદ ઉપર ઉપરનો છે, વાસ્તવિક રીતે એમાં કશો બેદ નથી કેટલાક એવો દુરાગ્રહ કરે છે કે ભજનસાધન કરવાની અમરી રીતજ વધારે શ્રેયસ્કર છે, તો કેટલાક કહે છે કે અમારી પદ્ધતિ પ્રમાણે ભજનસાધન કરવાથી ટુંક સમયમાં મુક્ત થઇ શકાય છે પણ એ સર્વનો મૂળ પાયો બોલો તો જણાશે કે ખરી રીતે એ બધામાં એકતાજ હોય છે શૈવો શિવને બીજા બધા દેવ કરતા વિશેષ શક્તિસંપન્ન માને છે, વૈષ્ણવો કહે છે કે એકલા વિષ્ણુજ સર્વશક્તિમાન છે, શાકતો કહે છે કે દેવીજ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, અને શિવ તથા વિષ્ણુ સુદ્ધા દેવીના ઉપાસના કરે છે દરેક જીજ્ઞુસો આ દુરાગ્રહ છે, પણ જો તમારે સ્થાયી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો આવા પ્રકારના દ્વેષનો એકદમ ત્યાગજ કરજો જે દેષભાવ છોડશે તેનેજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થશે દેષભાવડે ભક્તોનો

પ્રવાહ એકરૂપ અટકી જાય છે અણખત સર્વ દેવો ઉપર સમભાવ રાખવો, પણ ભક્તિ તો એક ઇષ્ટ દેવનીજ કરવી ભક્તપીર હનુમાન કહે છે કે —

શ્રીનાથે જાનકીનાથે અમેદ પરમાત્મનિ । તથાપિમસર્વસ્થો રામ કમલલોચન

“ હુ જાણુ છું કે સીતાપતિ અને લક્ષ્મીપતિ વચ્ચે વાસ્તવિક રીતે કશો ભેદ છેજ નહિ, છતાં પણ કમલલોચન શ્રીરામજી મારે સર્વસ્વ છે ” અમુક ભાવ અથવા સંસ્કાર મનુષ્યને જન્મથીજ પ્રાપ્ત થએલા હોય છે અને તે મનુષ્યમાત્રમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોય છે મનુષ્ય કોઇ દિવસ પોતાના તે સંસ્કારોનું એટલે કે પોતાની મૂળ પ્રકૃતિનું ઉત્કલ્પન કરી શકે નથી આખા જગતમા એક ધર્મ પ્રવર્તાવવાનું કાર્ય અસંભવિત છે તેનું આ પણ એક કારણ છે હું તો ધર્મ પર એમજ માણુ છું કે જગત કદિ પણ એક ધર્મને માનવું ન થાયો । તેમ કરવા જતા જગતમા સમતા અને સવાદને ઠેકાણું હુર્થવસ્થા અને વિસવાદ ઉભા થશે, માટે દરેક મનુષ્યને તેની પ્રકૃતિ પ્રમાણેજ ચાલવા દો જે તેને યોગ્ય ગુણ મળી જશે તો તે તેના સંસ્કારની પરીક્ષા કરીને તેના વિશેષ વિકાસ કરવાને જરૂરનો ઉપદેશ આપશે, એટલે તે પોતાની ઉન્નતિ કરી શકશે તેને તો પોતાના ભાવનોજ વિકાસ કરવાની જરૂર છે જે મનુષ્યને જે માર્ગે જવાની ઇચ્છા હોય તેને તે માર્ગે જવા દેવો જે તમે તેને ખીજે માર્ગે ખેંચી જશો તો તેણે જે થોડું ઘણું માધન કર્યું હશે તે પણ ગુમાવી બેસશે, અને કર્મબદ્ધ થઇ જશે જેમ એક માણસનો ચહેરો બીજા માણસના ચહેરાને મળતો આવતો નથી તેમ એક માણસની પ્રકૃતિનો બીજા માણસની પ્રકૃતિ સાથે પણ મેળ ખેસતો નથી ત્યારે શા માટે દરેક જણને પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તન કરના અટકવડે બેઠાએ ? એક નદી ચોક્કસ દિશામા વહેતી હોય છે હવે જે તેના પ્રવાહને એજ દિશાએ ખોદેલી નહેરમા વાળશો તો તેના પ્રવાહને વેગ વિશેષ પ્રળજ થશે અને જે એના પ્રવાહની દિશાથી ઉઘટી બાજુએ નહેર ખોદીને તેમા તેનું પાણી વાળીશુ તો તેનો પ્રવાહ ક્ષીણ થઇ જશે અને વેગ પણ અત્યંત મંદ પડી જશે આપણા જીવનનો હેતુ એક અત્યંત અગત્યનું કાર્ય જાળવવાનો હોવાથી જીવનના પ્રવાહને પણ તેના સંસ્કારને અનુસરતી યોગ્ય દિશામા વાળવો જોઈએ જે દેશમા બેઠાને એકજ ધર્મ તરફ વાળવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, તે દેશ ધીમે ધીમે ધર્મહીનજ થઇ જાય છે ભરતખંડમા કદિ પણ તેવો એકમાર્ગી પ્રયાસ કરવામા આવ્યો નથી જુદા જુદા ધર્મ વચ્ચે કદિ કલહ આનનોજ નહિ, દરેક જણ પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી પોતપોતાના ધર્મનું અનુસરણ કરે તો હવે મારેજ અહીંમાં આજસુધી સત્ય ધર્મની ભાવના જાગ્રત રહી છે, અહીં એટલું સમજાવવામાં રાખવાનું છે કે જ્યારે એક ધર્મના લોકો એમ માની બેસે છે, કે સત્યની ચાવી અમે એકલાએજ પ્રાપ્ત કરી છે, અને બીજા જેઓ અમારું કથન અસત્ય માને છે તે બધા મૂર્ખ છે, ત્યારે બીજા ધર્મના

લોકો તેમને એમજ કહેશે કે તમેજ ટોળી છો. આવા પ્રકારનો વ્યવહાર જે દેશના લોકો એકબીજા પ્રત્યે રાખે છે ત્યાજ ધર્મને માટે કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે.

જો ધર્મરતી ઇચ્છા એવીજ હોય કે યથા માણસો માત્ર એકજ ધર્મનું પાનન કરે, તો જુદા જુદા ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ શકે ? તમે શું સર્વ શક્તિમાન ધર્મરતી ઇચ્છાવિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાને સમર્થ છો ? સર્વ મનુષ્યોને એક ધર્મ તરફ વળવામાટે સેકડોવાર પ્રયત્ન થઈ ચૂક્યા છે, અને તરેહ તરેહના ઉપાયો યોજાયા આવી છે, પણ તે સફળા ફાલગળ થયા છે. સફળા માણસોને જાણતારે એક ધર્મ પાળતા કરવા માટે તલવારનો પણ ઉપયોગ થયો, પરંતુ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે એવે પ્રસંગે એકને ઠેકણે દશ નવા ધર્મ ઉત્પન્ન થયા હતા. આખા જગતને માટે એક ધર્મ કદિપણ ચાલી શકેજ નહિ. આધાતપ્રત્યાધાતની બિન્ન શક્તિઓ જે મનુષ્યના મનમાં વિચારનો વ્યાપાર ચલાવે છે, તેના વડેજ ઋતિસ્તલાવનું અધારણ થાય છે. જો આ શક્તિઓની, અસર મનુષ્યના મન ઉપર ન થતી હેતુ તો તેની વિચારશક્તિનો નાશ થાય છે, અને વિચારશક્તિ નષ્ટ થતા તે પગલવળ ખની જાય છે. કારણ કે મનુષ્ય શબ્દનો અર્થજ વિચાર કરનાર પ્રાણી થાય છે. નિષ્કેષ મનુષ્યત્વ કાષ્ટને પ્રિય હોતું નથી. ધર્મ કરે અને એવી અવસ્થા ભારતવાસીઓની ન થયે.

મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ જાળવી રાખવામાટે એકત્વની અદ્વ વિવિધતાનું સંમિલન કરવાનું પ્રયોજન છે. દરેક વિષયમાં વિવિધતા જાળવવાની અહીં જરૂર છે, કારણ કે ન્યાયધી વિવિધતા છે. ત્યાયુધીજ જન્મતું પણ અસ્તિત્વ છે. વિવિધતાનો અર્થ અમુક માણસો નીચા દરજ્જાના અને અમુક માણસો ઉચા દરજ્જાના એવો કરવાનો નથી. યથા માણસોની પદવી સમાન રહે છતાં પણ વિવિધતાને ક્ષતિ ન પહોંચે. દરેક પોતપોતાના આશ્રમ અને આધિકારને લગતા કાર્ય ઉત્તમ રીતે જાળવે, તો સમાન હક્કના સિદ્ધાંતને ક્ષત ન પહોંચતાં વિવિધતા સચવાય. દરેક ધર્મમાં ઠેકા ધણા સારા અને સમર્થ માણસો હોય છેજ અને તેમને લીધેજ તેમનો ધર્મ જગતમાં પ્રતિષ્ઠા ભેગવે છે. આ પ્રમાણે જનારે દરેક ધર્મ એવા ઉત્તમ પ્રકારના મનુષ્યો ઉત્પન્ન કરી શકે છે ત્યારે તેમનામ ઉત્તમ નત્વો હોવાજ જોઈએ અને તેવી રીતે કાષ્ટપણુ ધર્મ તરફ નિરુત્કાર રાખવો એ અયોગ્યજ છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ધર્મમાં પાપાચરણને ઉત્તેજન અપાતું હોય તે ધર્મને સન્માન આપતું કે નહિ ? એના જવાબમાં ચોકબી “ ના ” સિવાય બીજું શું કહી શકાય ? એવા ધર્મને જેમ અને તેમ જલદીથી તિલાંજલિ આપવી જોઈએ, કેમકે એનાથી લોકોનું મેય ન થતાં ઉત્પદ અકલ્યાણ થવાનો સંભવ છે. દરેક ધર્મનો મૂળ પાયો નીતિના ઉચા ધોરણ ઉપર રચાવો જોઈએ અને સદાચારને વધારે અગત્યનું સ્થાન અપાતું જોઈએ. આચાર પ્રથમો ધર્મ; અતઃ કહેવાની જરૂર પડે છે કે

“આચર” શબ્દનો ખરો અર્થ બહારની તેમજ અંતરની પવિત્રતા એવો થાય છે. બહારની શુદ્ધિ જીવનના નથી તથા શાસ્ત્રમાં જણાવેલા બીજા કેટલાક ગોમૂત વગેરે પદાર્થોના સંયોગથી થઈ શકે છે. અંતરની શુદ્ધિને માટે સત્ય વચન બોલવું જોઈએ, મન માંસ વગેરે બ્રહ્મ ખાનપાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અર્નતિમાન કૃત્યાથી દૂર રહેવું જોઈએ અને તેની સાથે પરાપકાર પણ કરવો જોઈએ જે કોઈ મનુષ્ય પાપાચરણ ન કરે, અસત્ય ન બોલે, મદિરાપાન કે માસભક્ષણ ન કરે ચોરી ન કરે અને જીવાર ન રમે, તો એમાં તે પોતાના કર્તવ્ય ઉપરાંત વિશેષ કાર્ય કરતો નથી એવાં કાર્ય ન કરવાં એ તો આપણી સૌની ફરજ જ છે. એથી કરીને કાંઈ આપણે પ્રશ્ન સાને પાત્ર થતા નથી, પરંતુ એ ઉપરાંત પરાપકાર કરવાની પણ જરૂર છે જેમ આપણે પોતાના હિતને માટે પરિશ્રમ કરીએ છીએ તેમ બીજાનાં સુખને માટે, બીજાના કલ્યાણને માટે પણ આપણે પરિશ્રમ કરવો જોઈએ.

અહીં “ગોનાક” ના સમ્બંધમાં કાંઈક કહેવાની આવશ્યકતા જણાય છે. ગોનાકવિષેની તમામ પ્રાચીન વિધિઓનું પૂરુંપૂરું વિસ્તરણ થઈ ગયું છે, અને આની સાથે બેસીને ખરાય અને આની સાથે બેસીને ન ખવાય એવી ઝાખી, અરપણ ભાવના સિવાય બીજી કશુંજ આપણા લોકોમાં અત્યારે રહ્યું નથી સેકડો વર્ષ પર પવિત્રતા માટે જે સુદર અને મનન કરવા યોગ્ય નિયમોની હિમાલય ઋષિ મુનિઓએ રચી હતી, તેમના માત્ર ખડેરજ હવે રહ્યા છે હવે પવિત્રતા માત્ર સ્પર્શસ્પર્શના વિચારમાં આવી ગઈ છે. શાસ્ત્રમાં આહારના સમ્બંધમાં ઋણ પ્રકારના દોષ જણાવ્યા છે, અને તેવો આહાર લેવાનો નિષેધ કર્યો છે (૧) જાતિરોષ-જે પદાર્થો જાતેજ અશુદ્ધ છે જેમકે લસણ, કઢા વગેરે એવા પદાર્થો આહાર કરનારને જાતિદુષ્ટ પદાર્થોના આહાર કર્યાનો દોષ લાગે છે એવા પદાર્થો અધિક પ્રમાણમાં ખાવાથી ક્રોધ, ક્રોધ વગેરે તામસિક વૃત્તિઓ પ્રબળ થાય છે, અની-તિમાન આચરણ તરફ મનનું વલણ થાય છે અને ધૈર્ય અને મનુષ્ય બેઠી દૃષ્ટિએ નિદાને પાત્ર એવા કુર્મ કરવા તરફ તે પ્રેરાય છે (૨) નિમિત્તદોષ-એકવાક, કચરો અને જીવડા હેતુ એવી જગ્યાએ બેસીને જમવું અથવા મેલા વામણમાં જમવું એ બીજા પ્રકારનો દોષ છે, માટે જમવા બેસવાની જગ્યા ધણીજ સ્વચ્છ અને પવિત્ર રાખવી જોઈએ. (૩) આશ્રયદોષ-અપવિત્ર માણસે સ્પર્શ કરેલા અન્નનો ત્યાગ કરવો, કારણ કે એવા અન્નનો આહાર કર્યાથી મનમાં અપવિત્ર વિચાર પેદા થાય છે અને તેટલામાટે બ્રાહ્મણ છતાં પણ જે તે અધર્મી અથવા દુરાચારી હોય તો તેના હાથનું અન્ન પણ લેવું જોઈએ નહિ.

પણ આ નિયમોનું તાત્પર્ય મારું ગયું છે, અને હવે તો માત્ર એટલું જ રહ્યું છે કે બ્રાહ્મણોથી બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય વર્ણનું અન્ન ખવાયજ નહિ. અન્ય વર્ણનો માણસ

ગમે તેવો જ્ઞાન, અને સાર્વિક હોય, તોપણ તે પાછળ નહિ હોવાથી તેનું અડકેલું અન્ન અપવિત્ર મનાય છે. શાસ્ત્રના નિયમોના એકપા ઉલ્લંઘનનું દૃષ્ટાંત બેનું હોય તો મિહાઈવાળાની દુકાને જઈને બેનું આરે બાળુએ માખીઓ બમણતી અને થળીમાં મૂકેલી મિહાઈ ઉપર બેઠેલી હોય જે, ગત્તાની ધૂળ ઉડી ઉડીને મિહાઈ ઉપર તેનું પડ બાંહેલું હોય છે, અને મિહાઈવાળાના કપડાં પણ એવા અસ્વચ્છ હોય છે કે તે જોતાજ સગ આવે અને અડકતા હાથે મેઝ ચોટે શામાટે બધા આહોરો એકઠા થઈને મિહાઈવાળાને કહેતા નથી કે જો કાચના કપાટમાં મિહાઈ નહિ રાખે, તો અમો તારી દુકાનેથી દાઢપણ ચીજ લઈશું નહિ આમ કરવાથી ખોરાકની ચીજે અપવિત્ર નહિ થાય અને માખી તથા ધૂળકારા પ્લેગ કૌચેના વગેરે ગંજોના જનુઓનો ઉપદ્રવ થાય છે તે ઓછો થઈ જશે અસલ વસ્તી થોડી હતી તેથી કરીને જે નિયમો અમલ લગાવા હતા તેમનાવડે સમાજનો વ્યવહાર ચાલતા હતા હવે વસ્તી વધી ગઈ છે તથા ખીજ અનેક પ્રકારના ફેરફાર થઈ ગયા છે, માટે બધી બાબતોમાં નવા સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈને આપણે ઉત્કૃષ્ટ નિયમોની રચના કરવી જોઈએ, પણ આપણે તો ઉત્પત્તિ કરવાને બદલે ઉલટા ધારેધીરે અવનત થતા જઈએ છીએ મનુ ભગવાન કહે છે કે પાણીમાં શુક્રનું નહિ, પણ આપણે હાલ શુ કરીએ છીએ ? આપણે તો નદીમાં તરેહ તરેહના મદિન પદાર્થો નાખીએ છીએ આટલા ઉપરથી તમને સ્પષ્ટ રીતે સમજાય હશે કે બાહ્ય શોચની મહુ અગત્ય છે શાસ્ત્રકારોને તેની સારી પેઠે ખબર હતી, પણ હાલ તો શુચિ અને અશુચિના વિચારનો મૂળ ઉદ્દેશજ માયો જાય છે માત્ર શબ્દોજ રહ્યા છે અને શબ્દાર્થ અથવા શબ્દના અસલી ભાવનો લોપ થઈ ગયો છે ચોર, બંધિયારી, દારૂડીઆ અને જેલની યાત્રા કરી આવેલા બદમાશોને ન્યાતીવા મણીને તેમને પોતાની સાથે જમવા બેસાડતા અટકાવ નથી, પણ કોઈ ઉચી ન્યાતનો માણસ જરા નીચી ન્યાતવાળા માથે જમે તો તરતજ તેને આપણે ન્યાતિ મહાર મૂકી છમ-એ છીએ, અને તેને સદાને માટે પતિત થયેલોજ માનીએ છીએ આવા પ્રકારની નીતિથી આપણા દેશનું અત્યંત અકલ્યાણ થયું છે, માટે તમારે સર્વને સ્પષ્ટપણે સમજાવેલું કે પાપીના સસર્ગથી પાપી થવાય છે અને સાધુપુરુષના સમર્પથી પવિત્ર થવાય છે, અને તોટલામાટે અયોગ્ય સગતિથી દૂર રહેવું એજ ખરેખરી બાહ્ય શુદ્ધિ છે અતરની શુદ્ધિ એના કરતા પણ વિશેષ કઠિન છે અતરની શુદ્ધિ કરવા માટે મત્ય વચન, દરિદ્રને સહાય અને રોગી, દુખી મનુષ્યોની સેવાખરદાસત કરવાની જરૂર છે.

શુ આપણે હમેશા સત્ય બોલીએ છીએ ? લોકો પોતાના ધધાને અર્થે ધનવાન માણસો પસંદ જાય છે અને તેને પ્રસન્ન કરવાને માટે હજારો પ્રકારના અસત્ય વચનો બોલે છે તેને પરમ દયાળુ ગરીબોનો બેલી એવા એવા વિશેષણો આપે છે, પણ ખરી ગતે તો તે ધનવાન એવો નીચ સ્વભાવનો હોય છે, કે એક ગરીબ માણસને

મળે છરી મૂકતા પશુ તે ડરતો નથી. આ શુ કહેવાય ? હડહડતું જૂકું ? આવા અસત્ય વચન બોલવાના અભ્યાસથી મન નિર્બળ અને બ્રજ થઈ જાય છે, એટલા માટેજ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે માણસ બાર વર્ષસુધી પોતાના મનમાં એક પશુ અપવિત્ર વિચાર આવવા ન દેખે અને સત્ય વચન બોલીને અત કરણને શુદ્ધ કરે છે, તેને વાઈસિક્કિ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તે જે બોલે તે પ્રમાણેજ ફળ થાય છે સત્ય બાપણમાં આવી અમેાવ શક્તિ રહેલી છે જે માણસ અતર અને બાહ્ય ઉભય શૌચ સિક્ક કરે છે તેજ ભક્તિનો અધિકારી થાય છે, પશુ ભક્તિની ખૂબી એ છે કે ભક્તિ કરતા કરતાજ ચિત્ત ધણે દરજ્જે શુદ્ધ થઈ જાય છે. તમે દરેક ધર્મનું અવલોકન કરી જુઓ તો જણાશે કે દરેક ધર્મમાં ભક્તિને મુખ્ય ગણેલી છે, અને બાહ્ય અને અતરની પવિત્રતાને જરૂરની ગણી છે જે કે ચાહુદીઓ, મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ, હિન્દુઓના જેટલી બાહ્ય શાયની અગત્ય સમજતા નથી, તોપણ તેમના ધર્મમાં પશુ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે બાહ્ય શૌચનું થોડું ઘણું પાલન થાય છેજ આ ઉપરથી માણસ પડશે કે બાહ્ય શૌચની જરૂર તો છેજ

ચાહુદી લોકોના ધર્મમાં મૂર્તિપૂજનો નિષેધ છે, તોપણ તેમનું અસહ એક મંદિર હતું તે મંદિરમાં એક પેટી રાખવામાં આવતી તેને તેઓ “આર્ક” કહેતા. એ પેટીની અદર મુસા પયગમ્બરે પ્રગટ કરેલા “દશ ઇશ્વરોદેશ” સાચવી રાખવામાં આવતા હતા. એ પેટીની ઉપર પહોળા પાંખ કરીને બેઠેલા બે ફિરસ્તાઓની મૂર્તિઓ બેસાડેલી હતી એ બે ફિરસ્તાઓની વચ્ચેના ભાગમાં એક વાદળાના રૂપમાં ઇશ્વરનો આવિર્ભાવ થતો હતો એવી એ લોકોની માન્યતા હતી. એ મંદિર ઘણા સમયથી નષ્ટ થઈ ગયું છે, તોપણ જે નવાં મંદિર બંધાય છે તોપણ એજ પ્રાચીન ધોરણે બંધાય છે અને અસહની માફકજ પેટીની અદર ધર્મના પુસ્તકો રાખવામાં આવે છે. રોમન કૃથોલિક અને ગ્રીક સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓ અમુક પ્રકારનું મૂર્તિપૂજન કરે છે. તેઓ જસસ કાઇસ્ટ અને તેની માતા મેરીની પ્રતિમાઓનું પૂજન કરે છે પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તીઓમાં મૂર્તિપૂજન નથી, તોપણ તેઓ ઇશ્વરને ગુણ અને ઉપાધિયુક્ત વ્યક્તિ માનીને તેની ઉપાસના કરે છે, જે મૂર્તિપૂજનનું એક રૂપાંતરણ છે પારસી અને ઇરાનીઓમાં અમિનું પૂજન કરવાનો રિવાજ છે મુસલમાન લોકો તેમના પયગમ્બર નબી ઇન સાધુ મહાત્માઓને પૂજે છે અને નિમાજ પઢતી વખતે કાબા તરફ મો રાખે છે આ બધી બાબતો શુ સાબિત કરે છે ? ધર્મસાધનની શરૂઆતની સ્થિતિમાં લોકોને કોઈ ને કોઈ બાહ્ય પદાર્થની સહાય લેવી પડે છે એમ કરતાં કરતાં ચિત્તશુદ્ધ થાય ત્યારે વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ બાબતો સમજવાને તેઓમાં સામર્થ્ય આવે છે

उत्तमो ब्रह्मसद्भावो ध्यानभावस्तु मध्यमः ।

સ્તુતિર્જપોડધમો ભાવો બ્રાહ્મપૂજાધમાધમા ॥

“ સર્વત્ર બ્રહ્મનું દર્શન થાય એ સર્વોત્તમ છે, ધ્યાન મધ્યમ છે, સ્તુતિ અને જપ કનિષ્ઠ છે, અને બાહ્યપૂજા તેથી પણ કનિષ્ઠ છે ” તોપણ એટલું બરાબર સ્મરણમાં રાખવું કે એથી દરજ્જાનું સાધન જે બાહ્યપૂજા છે, તે કરવામાં પણ પાપ તો નથીજ જેનાથી જે થઈ શકે તે તેણે કરવું જોઈએ, અને જો તેને તેના માગથી ચ્યુત કરવામાં આવશે તો તે પોતાના કલ્યાણને માટે, મનોરથની સિદ્ધિને માટે બીજા રૂપમાં પણ એનીએ બાહ્ય પૂજા કરશે માટે જેઓ મૂર્તિપૂજન કરે છે તેમની નિંદા કરવી અથવા તેમના ઉપર આક્ષેપ કરવો એ અયોગ્ય છે ઉન્નતિની જે ભૂમિમાં ઉપર તેઓ જત્યાર છે તે ભૂમિમાંની જરૂરીયાતને અનુસરીને તેમના મનનું વલણ મૂર્તિપૂજા તરફ થાય એ સ્વાભાવિક છે જેઓ પોને જાની છે તેમણે એવા માણ્યમાનો અધિક વિકાસ થાય અને તેઓ ઉન્નતિના માર્ગે વિશેષ પ્રગતિ કરે એવા ઉપાય યોજવા જોઈએ તેમની પાસે દિવસે દિવસે વધારે સારા કામ કરાવવા જોઈએ અમુક પ્રકારની ઉપાસના કરવાની રીત મારી છે અને અમુક અધમ અને દૂષિત છે, એવી મિથ્યા તકરાર કરવાથી કાંઈ ફળ નથી

પરો ભક્ત પ્રાપ્ત થયા પછી આ મા દેહથી વિમુક્ત થઈ જાય છે, એટલે કે એવા ઉત્તમ કેટિના ભક્તનો આત્મા દેહમાં રહેલો છતાં દેહા ભવાવસ્થા મુક્ત થઈને જીવન્મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે કેટલાક માણસો ધનપ્રાપ્તિની આશાએ, કેટલાક પુત્રપ્રાપ્તિની આશાએ એમ જણા માણસો અમુક કામનાની સિદ્ધિને અર્થે ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે, અને જાણે પોને પન્મ ભક્ત હોય તેવા ડોળ કરે છે, પણ તેમની ભક્તિ એ ખરી ભક્તિ નથી, અને તેઓ સાચા ભક્ત પણ નથી જો કોઈ તેમને આવીને કહે કે ફક્ત એક ઈશ્વર છે એક બાવો આવ્યો છે તે તમાનું સોનું કરી આપે છે, તો તરત તેની પાસે દોડી જાય છે, છતાં તેઓ કહેવડાવે છે કે અમે મોટા ભક્ત છીએ પુત્રની પ્રાપ્તિમાટે, ધનપ્રાપ્તિમાટે, સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે અથવા નરકના ભયમ થી બચવાને માટે, એવા કોઈ પણ હેતુથી ઈશ્વરની ઉપાસના કરી હોય તો તે ભક્ત કહેવાયજ નહિ નરકના ભયથી અથવા સ્વર્ગની કામનાથી કદિ પણ શુદ્ધ ભક્તિનો ઉદય થતોજ નથી જે સાચો ભક્ત છે તે તો ઈશ્વરને એમજ કહે છે કે,-

न धनं न जनं न सुन्दरीं कवितां वा जगदीश कामये ।

मम जन्मनि जन्मनाश्वरे भवताम्भक्तिरहेतुर्का त्वयि ॥

* આ સિદ્ધાંત સમજાવવા માટે રામકૃષ્ણ પરમહંસ નાળીએરનું ઉદાહરણ આપે છે હીલા નાળીએરમાં કાચલાની સાથે કોપર વળગેલું હોય છે, તેમ સાધારણ મનુષ્યનો આત્મા દેહની સાથે દૃઢ વળગેલો હોય છે, પણ રસ સૂકાઈ જતા અંદરનું કોપર કાચલાથી છૂટ પડી જાય છે અને ખડખડા કરે છે એવા નાળીએરને જોડો કહે છે કોપર અંદર છતાં કાચલાથી જુદું થઈ જાય છે જીવન્મુક્તની એવી સ્થિતિ છે.

ભા. ૬

“ હે જગદીશ્વર ! હું ધન, સર્ગ, સુદર સ્ત્રી, વિદ્યા એમાનુ કાષ્ઠપણુ ઇચ્છા-
તો નથી માત્ર જન્મેજન્મે તમારી અહૈતુકી ભક્તિજન્ય માયુ છું ” જ્યારે ભક્ત આ
અવસ્થાએ પહોંચે, જ્યારે સર્વ વસ્તુમા ઈશ્વરનું દર્શન કરે અને ઈશ્વરમા સર્વ વસ્તુનું
દર્શન કરે, ત્યારેજ તેણે પૂર્ણ ભક્તિ કરી કહેવાય જ્યારે ને બ્રહ્મથી હ્રદમા હ્રદ
જતુસંધીના તમામ પ્રાણીઓમા ઈશ્વરના સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકે છે, જ્યારે તેને
પદાર્થમાત્રમા ઈશ્વર સિવાય બીજું દેખાનું નથી, ત્યારેજ માત્ર તે પોતાને અત્યંત
અધમ માનીને સાચા ભક્તિભાવથી ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે એવી અવસ્થા થમા
પછી તેને બ્રહ્મરની ક્રિયાઓ, તીર્થયાત્રાઓ કલાની અપેક્ષા રહેતી નથી તેને મનુષ્ય-
માત્ર ખરેખરા દેવમંદિરતુલ્ય દેખાય છે

આપણા શાઓમા ભક્તિના અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપ વર્ણવ્યાં છે, પણ જ્યાંસુધી
આપણે હૃદય ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને ખરેખર આકુળબ્યાકુળ ન થઈ જાય, ત્યાંસુધી
આપણે ભક્તિના કોઈ પણ પ્રકારનું ખરૂં રહસ્ય સમજવાના અધિકારી થતા નથી દાખલા
તરીકે આપણે ઈશ્વરને પિતા કહીએ છીએ તેને પિતા કહેવાનું કારણ શું ? “ પિતા ”
શબ્દ જે અર્થમા સામાન્ય રીતે વપરાય છે તે અર્થમા તે કહિં પણ ઈશ્વરને લાગુ
પાડી શકાય નહિ ઈશ્વરને માતા કહેવામા પણ એવોજ વાધો છે, પણ આપણે એ
ખેડે શબ્દનું ખરૂં તાત્પર્ય વિચારીએ તો જણાશે કે ઈશ્વરને પિતા અથવા માતા કહે-
વામા પૂર્ણ યથાર્થતા રહેલી છે એ ખેડે નામ અત્યંત પ્રેમસૂચક છે સાચા ભક્તનું
હૃદય ઈશ્વરપ્રેમથી છઝાછઝ લરાયલું હોય છે તેથી તેને પિતા અથવા માતાનું સમો-
ધન કર્યા વગર તેનાથી રહેવાતુંજ નથી રાસલીલામા રાધા અને કૃષ્ણની કથાવિષે
વિચાર કરો એ કથામા પ્રેમ ભક્તના હૃદયના સાચા ભક્તિભાવનું વર્ણન કરેલું છે,
કારણ કે સસારમા ઐયુરુપના પ્રેમ કરતા વધારે ગાઢ પ્રેમ કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં
આવતો નથી જ્યાં પ્રેમ ધણીજ વિશુદ્ધ અને ગાઢ છે ત્યાં કોઈ પણ જાતનો ભય
નથી, કોઈ પણ પ્રકારની વાસના નથી તેમજ બીજા કોઈ પણ પદાર્થપર આસક્તિ
રહેતી નથી માત્ર એક અચ્છેલ, અચળ બંધનથી બંધાયેલા પ્રેમીના યુગ્મ સનાતન
અથિથી સંલગ્ન થઈને તન્મય થઈ જાય છે માત્રાપ પ્રત્યે સતાનનો પ્રેમ તો છેજ,
પણ એ પ્રેમની સાથે કાષ્ઠક ભય પણ મિશ્રિત થયેલો હોય છે, કારણ કે બાળક
માતાપિતાપ્રત્યે કાષ્ઠક ભય અને કાષ્ઠક માનથી જીએ છે માતા કરતા પિતાપ્રત્યે ભય
અને માનનો અશ્વ વિશેષ છે, પરંતુ ખરે ભક્ત તો માત્ર ઈશ્વરના પ્રેમમાજ તલીન
થઈ જાય છે ઈશ્વરે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હોય ચા ન કરી હોય, તે આપણું સરક્ષણ
કરતો હોય ચા ન કરતો હોય એ બધું જાણવાની આપણને શી જરૂર છે ? તે તો
આપણા પ્રાણાધાર પ્રિયતમ, આરાધ્ય દેવતા છે, માટે હૃદયમા લેશ પણ ભય રાખ્યા
વગર ઈશ્વરને અત્યંત નિકટનો સ્વજન માનીને તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ જ્યારે

મનુષ્યના હૃદયમાંથી તમામ વામનાઓ નિર્મૂળ થઇ જાય, જ્યારે તેને કોઇ પણ પદ્મ-
ચિંતા વિચાર ન આવે ત્યારે તે ઈશ્વરને માટે ઉન્નત બની જાય છે ત્યારેજ તે ઈશ્વર
પ્રત્યે સત્ય પ્રેમ રાખી શકે છે સસારમાં એક પ્રેમોન્નત પ્રેમી પોતાની પ્રિયા પ્રત્યે
જે પ્રેમ રાખે છે, તેવોજ પ્રેમ આપણ ઈશ્વર પ્રત્યે રાખવાનો છે મનુજ જેવા આજ
કનો પ્રેમ એક ખરા ભક્તના ઈશ્વરપ્રેમનું દર્શન કરાવે છે કૃષ્ણ એટલે ઈશ્વર અને
રાધા એટલે તેના પ્રેમથી ઉન્નત બનેલી વૃત્તિ છે જે જે અથોમા રાધાકૃષ્ણની કથા
વર્ણવેલી છે તે સર્વનો તમે અભ્યાસ કરશો ત્યારેજ ઈશ્વર પ્રત્યે કેવો પ્રેમ ગખવો
જોઇએ તેનો તમને ખ્યાલ આવશે એ અપૂર્વ પ્રેમનું રહસ્ય જાણવાનો કોણ અધિ-
કારી હોઇ શકે ? આપણામાં ધણા માણસો તો એવા છે કે જેમના અત કરણની
અદ્વર અનેક પ્રકારના પાપ મૂળ ધાકીને બેઠેલા હોય છે જે બિચારાઓ નીતિ કે
પવિત્રતા એટલે શું, તેજ ખરેખર જાણતા નથી તેઓથી આ અદ્વલત પ્રેમનું માહા-
ત્મ્ય કેવી રીતે સમજાય ? તેઓ કોઇ પણ રીતે સમજી શકેજ નહિ જ્યારે અત કરણ-
માંથી મલિન વિચારો જતા રહે અને પવિત્રતાનો મપૂર્ણ સચાર થાય ત્યારે મૂર્ખ માણસ
પણ શાસ્ત્રની કઠિનમાં કઠિન બાળતો સહેલાઈથી સમજી શકે છે, પણ એવા માણસો
દુનિયામાં ધણજી વિરલ હોય છે

બધા માણસોએ કલુષિત ન કર્યો હોય એવો એકેક ધર્મ નથી એવા પણ દુષ્ટ મા-
ણસો છે કે જેઓ આત્મજ્ઞાનની ઓથે પાપાચરણ કરે છે, અને કહે છે કે આત્મા
દેહથી જુદો છે, તેથી દેહદારા બ્યભિચારાદિ પાપકર્મ થાય તેમાં આત્માને શું ? આ મા
તો નિર્વેપ છે જે ધર્મનું ખરાખર પાલન કરવામાં આવે તો હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી,
ગમે તે ધર્મનો માણસ પવિત્રતાની મૂર્તિરૂપ બની જાય પણ માણસ પોતાની પ્રકૃતિ
અનુસારજ વર્તન કરે છે, મલિન પ્રકૃતિવાળા માણસો સ્વાભાવિક રીતેજ અશુભ કાર્ય
કરવા પ્રેરાય છે એ વાત સ્વીકારવીજ પડે છે દરેક ધર્મમાં દુષ્ટ માણસોની સખ્યા
અધિક છે, છતાં તેમાં કેટલીક એવી પણ વ્યક્તિઓ નજરે પડે છે કે જેઓ ઈશ્વરનું
નામ સાંભળતાજ ઉન્નત થઇ જાય છે-ઈશ્વરનાં ગુણગાન કરતાં તેમના નેત્રા પ્રેમા
શુથી ભરાઇ જાય છે એવા માણસોજ સાચા ભક્ત છે

ધાર્મિક જીવનની શરૂઆતમાં માણસો ઈશ્વરનેજ પોતાનો માલિક માને છે અને
પોતાને ઈશ્વરના સેવક ગણે છે તેઓ કહે છે કે “ હે પ્રભુ ! હે પિતા ! આજે હું
જે પૈમા કમાયો તે માટે તમારો આભાર માનું છું ” બીજા કેટલાક કહે છે કે
“ હે ભગવન ! અમને અન્નવસ્ત્ર આપજો ” કેટલાક કહે છે કે “ અમે અમુક
કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવી, તે ખાતર તારો આભાર માનીએ છીએ ” એવી એવી ક્ષુદ્ર
ભાવનાઓનો ત્યાગ કરજો, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જગતમાં અર્ધાંશ કરનાર એકજ
મહાન શક્તિ છે તે શક્તિને અધીન થઇને સૂર્ય’ ચંદ્ર વગેરે પદાર્થો ગતિમાન થાય

છે એ આકર્ષણશક્તિનું જ બીજું નામ ધ્વિર છે જગતના સારાનકારા તમામ પદાર્થને તે પોતાની તરફ આકર્ષે છે આપણા જીવનમાં જે શુભ અથવા અશુભ પ્રસંગ આવે છે, તે સર્વ આપણને ધ્વિરની નજીકજ દોરતા જાય છે એક માણસ કાંઈનું ખૂન કરે છે હવે ખૂન કરવાનો ઉદ્દેશ તેના પોતાના સ્વાર્થનેમાટે હોય અથવા બીજા કાંઈના સ્વાર્થ માટે હોય, પણ એ ખૂન કરવાની વૃત્તિને પ્રેરનાર પ્રેમ છે શુભ અને અશુભ સર્વ કાર્યમાં પ્રેરકશક્તિ પ્રેમમાથીજ ઉદ્ભવે છે સિદ્ધ જ્યારે એક પકરી અથવા હરણીની હિંસા કરે છે, ત્યારે કા તો તે પોતાના પોષણને માટે અથવા પોતાના બૂખ્યા બચ્ચાને પોષવાને માટે એ કાર્ય કરે છે, તેથી એ કાર્ય જો કે છે તો નિર્દયતાભરેલું, તોપણ તે પ્રેમની પ્રેરણાથીજ થએલું છે

કાંઈ એવો પ્રશ્ન કરેશે કે ધ્વિરનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે ધ્વિર પ્રેમસ્વરૂપ છે તે સર્વના અપરાધની ક્ષમા આપવા હમેશ તૈયાર છે તે અનાદિ, અનંત ધ્વિર પ્રત્યેક વસ્તુમાં રહેલો છે તેને પ્રાપ્ત કરવામાટે અમુક પ્રકારની જીવા-મના કરવી જોઈએ, નહિ તો તેની પ્રાપ્તિ ન થાય, એવું કથું બધન છેજ નહિ લોકો જાણે, અજાણે પણ તેના તરફ પ્રગતિ કરતા જાય છે પતિની અત્યંત પ્રેમભક્તિ રાખનાર પત્નીને ખબર નથી કે તેના પતિની અદર જે મહાન આકર્ષક શક્તિરૂપે ધ્વિર રહેલો છે, તેજ તેને તેના પતિ તરફ આકર્ષી રહ્યો છે પ્રેમભૂતિ ધ્વિરજ આપણો આરાધ્ય દેવતા છે જ્ઞાતિધી આપણે તેને સૃષ્ટિનો ઉત્પન્ન કરનાર, પાલન કરનાર માન્યા કરીએ ત્યાંસુધીજ આપણને જ્ઞાત પ્રજનન પ્રયોજન રહે છે જ્યારે એ ભાવનાનો પરિત્યાગ કરીને તેને પ્રેમના અવતારતુલ્ય ગણીએ અને સર્વ પદાર્થમાં તેનું તેમજ તેનામાં સર્વ પદાર્થનું દર્શન કરતા થઈએ, ત્યારેજ આપણે પરાભક્તિની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ

કેળવણીમાટે સ્ત્રીશિક્ષિકાઓની જરૂર

શિયાલકોટમાં સ્વામીજી પાસે ધણી જાતના લોકો આવતા હતા એક દિવસ હિંમલયના પહાડી પ્રદેશમાં વસતી જે સાધ્વીઓ તેમની પાસે આવી હતી તેમને જોઈને સ્વામીજીને એક કન્યાશાળા સ્થાપવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આ વિચાર તેમણે શિયાલકોટના લોકોને જણાવ્યો તેઓએ પણ મોટી ખુશીની સાથે આ વિચારને વધારી લીધો આ કાર્યની વ્યવસ્થામાટે યોગ્ય પુરુષોની એક કમિટી નિર્માઈ આ સ્થળે જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે નાનાં છોકરાછોકરીઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપનાર શિક્ષિકાઓજ જોઈએ એવો સ્વામીજીનો અભિપ્રાય હતો. કાંઈપણ રીતે સ્ત્રીઓ આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય એમ જોવાને તેઓ ધણી ઉત્સુક હતા. તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે આ રીતે હિન્દુ વિધવાઓના ભરણપોષણના સવાલનો આપોઆપ નિર્ણય થઈ જશે

સ્વામી વિવેકાનંદ લાહોરમાં

નવે મર માસની ૯ મી તારીખે સ્વામી વિવેકાનંદ પોતાના અનુસંગીઓ સાથે શિવાલોકોટથી બપોરે ઉપડી સાબના સાકાયાર વાગે લાહોર આવી પહોંચ્યા સ્થાનિક સનાતન સભાના સભાસદોએ તેમને રોશન ઉપર સત્કાર કર્યો ' રાજા ખાનસિહની હવેલી ' એ નામના લાહોરના એક વિશળ મહેલમાં તેમને ઉતારો આપ્યો ત્યાં પહોંચ્યા પછી દર્શાને આવેલા ગૃહસ્થોને સ્વામીજીએ સારી રીતે ઉપદેશ કર્યો જમ્યા પછી દ્વિબ્યુન પત્રના તે સમયના અધિપતિ નગેન્દ્રનાથ ગુપ્તને ઘેર જઈને રાત્ર ત્યાં વ્યતીત કરી

આર્યસમાજના સભાસદોએ પણ સ્વામીજીનો સત્કાર કરવામાં ન્યૂનતા રાખી ન હતી. હમાનંદ એ એલો વૈદિક કોલેજના પ્રેક્ટિસર લાલા હસરાજ અન બીજા આર્યસમાજના આગેવાન સભાસદો હમેશ તેમની પાસે આવતા, અને નાના પ્રકારના વિષયો ઉપર ચર્ચા કરતા આર્યસમાજીયો વેદને અને વિશેષ કરીને વેદના સહિતાભાગનેજ પ્રમાણુ માને છે, અને વળી તેમને અભિપ્રાય એવો છે કે વેદનો એકજ રીતે અર્થ થઈ શકે સ્વામી વિવેકાનંદનો મત એથી ભુદા પ્રકારનો છે તેઓ સહિતા કરતાં ઉપનિષદવિભાગને વિશેષ પ્રમણુજીન ગણતા અને અદ્વૈતવાદ, દ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ એમ ભુદા ભુદા દષ્ટિમિન્દુથી ઉપનિષદના ભુદા ભુદા અર્થ થઈ શકે છે એવી તેમની માન્યતા હતી તેઓ કહેતા કે તેમ કરવામાં કરી હાનિ નથી ઉલટી તેનાથી આત્માની ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય વિશેષ સરળ થઈ જાય છે, કારણ કે એકજ અર્થ સ્વીકારીને કોઈ પણ માણુસને બળાતકારથી તે મતને અનુસરનારા અમુક મત અથવા સપ્રદાયમાં બાધી રાખવા કરતાં, તેને માટે (અનેક અર્થનો ભાગ ખુલ્લો રાખીને) તેની પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પડતા ધર્મમાર્ગદ્વારા ચાલવામાં તેને સહાયતા આપ્યાથી તેની ઉન્નતિ કદાચ ધીમેથી થય તોપણ તે દૃઢ અને સ્થાયી હોય છે જો કોઈ એવી શકા ઉઠાવે કે બે પરસ્પર વિરુદ્ધ મત એકી વખતે કેવી રીતે સાચા હોઈ શકે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ જોટલે દરજ્જે થઈ હોય તે જોના અમુક અવસ્થા હોય ત્યાંસુધી તેનું વલણુ એક પ્રકારના મત તરફ રહે છે, અને વિશેષ પ્રગતિ કર્યા પછી તે જૂના મતવ્યને મૂકીને બીજા તરફ વળે છે, માટે એ બેઉ સત્ય છે અને જરૂરના પણ છે

આર્યસમાજનો ઇશ્વરસબધી આદર્શ બગદેશના બ્રહ્મો (બ્રાહ્મ) સમાજ તથા ગુજરાતના પ્રાર્થનાસમાજના ઇશ્વરના આદર્શને બહુધા મળતો આવે છે નેઓનો મત એવો છે કે ઇશ્વર નિરાકાર, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, દયામય, પ્રેમમય અને આનંદમય છે. તેઓ અદ્વૈતવાદીના નિર્બુણ બ્રહ્મના આદર્શનો સ્વીકાર કરતા નથી, તેમજ

મૂર્તિપૂજકોનો આદર્શ પણ તેમના હૃદયમાં ઉતરતો નથી અથવા કરીને તેઓ અદ્વૈત વાદ તેમજ મૂર્તિપૂજનના પ્રયોગ વિરોધી છે સ્વામીજીએ સગીન પ્રમાણપર પરાવડે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે શુદ્ધ અને જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કરતા અદ્વૈતવાદ સિવાય ખીજે એક પણ સિદ્ધાંત ટકી શકતો નથી x ત્યારપછી તેમણે ખીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મૂર્તિપૂજનના બચાવમાં કહ્યું કે, નિરાકાર ઈશ્વરની અથવા સમુદાય ઈશ્વરની ધારણા આપણે મન અથવા મનદ્વારા ઉત્પન્ન થએલી કલ્પનાશ્ચ કાંતી સહાયવિના કરી શકતા નથી આ પ્રમાણે જ્યારે આપણે પોતે પણ કલ્પનાશક્તિનો આશ્રય લીધા વગર નિર્ગુણ તો શુ ? પણ સમુદાય ઈશ્વરનો પણ ખ્યાલ બાધી શકતા નથી, ત્યારે પછી જોયો આપણા કરતાં ઉતરતા અધિકારવાળા છે, તેઓ ઇન્દ્રિયોની મદદથી પ્રતિભાતુ દર્શન કરીને સહેલાઈથી ઈશ્વરોપાસના કરતા હોય, તેમાં શા માટે વાધો લેવો જોઈએ ? જો તમે ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત કયો હોય તો જાલે તમે તમારા પોતાના મતનું પ્રમાણે સાધન કર્યો જાઓ, પણ તમારા ખીજા બધુઓ જોયોના શક્તિ અને જ્ઞાન તમારાથી ઉતરતા પ્રકરનાં છે, તેમને શા માટે તેમના પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સાધન કરતા અટકાવો ? તમે પોતે પણ પોતાને જેટલા જ્ઞાની ધારો છો તેટલા વાસ્તવિક રીતે નથી તમારાથી પણ શ્રેષ્ઠ કોટિના, તમારા કરતા પણ વધારે ઉચ્ચ જ વન જોને હૃદયમાં ધારણ કરી શકે એવા (અદ્વૈતવાદી) પુરુષો છે, એ પ્રમાણે નાના પ્રકરનાં ઉપશ્લેષદ્વારા અનેક મનુષ્યોની ધાર્મિક ભૂલો દૂર કરવા તેમણે તનનોડ પરિશ્રમ કર્યો હતો લગભગ સવારના બે કલાક અને સાંજે દોઢ કલાક દરરોજ ધ્યાનસિહની હવેલીમાં દોઢસોથી બસો પાંચમી અને બાળી ગૃહસ્થો સાથે આ પ્રમાણે નાના પ્રકારની ચર્ચા થતી એ ઉપગત નગેન્દ્ર બાણને ઘેર જ્યાં સ્વામીજી રહેતા હતા ત્યાં પણ ઘણા લોકો આવતા હતા એક દિવસ નગેન્દ્રબાણને ઘેર જાણા હસગજ સાથે વતચીતના પ્રસંગમાં સ્વામીજીએ નીચેના વિચાર જણાવ્યા હતા જાણા હસરાજ આર્યસમાજપક્ષનો વેદનો સત્ય અર્થ એકજ થઈ શકે એવી માન્યતાનો બચાવ કરતા હતા સ્વામીજી નાના પ્રકારની દલીલો લોવડે સિદ્ધ કરતા હતા કે વેદના જુદા જુદા અર્થ, જાલે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય તોપણ જુદા જુદા અધિકારવાળા માણસોને માટે સરખી રીતે કલ્યાણકારક છે એ બધાએ મત મેળવ્યાને પ્રગતિ કરવામાં મહાયશ્વત્ થઈ પડે છે જાણા હસરાજ એ મતનું ખડન કરવાન તેની મામી દલીલ કરતા હતા, જેવડે સ્વામીજીએ કહ્યું “

x યુરોપના વૈજ્ઞાનિકોની પ્રબળ દલીલ આગળ અદ્વૈતવાદ સિવાય જગતના કોઈ પણ ધર્મની ફિલસુફી ટકી શકતી નથી હેકલ નામના જર્મન વિદ્વાને કુશળતાપૂર્વક સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે અદ્વૈતવાદજ સત્ય છે ફિલસુફીની કસોટી વિજ્ઞાન છે વિજ્ઞાન આગળ જે ન ટકી શકે તે ફિલસુફી, વિદ્વાન સત્ય શોધક વગના મન ઉપર અસર નહિ કરી શકે જા. ક. *

“લાલાજી ! આપ આ બાબતમાં આટલો બધો આગ્રહ કરો છો તેને હું ધર્માન્ધતા કહું છું સપ્રદાયના બળની વૃદ્ધિ કરવામાં એવા પ્રકારની ભાવના ધણી ઉપયોગી છે, અને જ્ઞાનગત ધર્માન્ધતા અદ્ભુત રીતે અને અત્યંત શીઘ્રતાપૂર્વક ધર્મનો ફેલાવો કરે છે એ પણ હું જાણું છું * વ્યક્તિગત ધર્માન્ધતા એટલે સમજ્યા ? અમુક પુરુષ ધર્મચતુર છે અને તેના આશ્રય લીધાથીજ સુકિત થશે એવા મતનો પ્રચાર તમે જાણુતા હશે કે મારી પાસે એવા પ્રકારની શક્તિ પણ છે અમારા ગુરુ રામ-કૃષ્ણ પરમહંસનું ધર્મચરિત્ર અવતાર તરીકે સ્થાપન કરીને એ નવા અવતારનો જન્મ-તમા પ્રચાર કરવા મારા એકલા સિવાય બીજા બધા મારા ગુરુભાઈઓ તલધી રહ્યા છે. અટકાવ કરનાર હું એકલોજ છું, કારણ કે મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે મનુષ્યને તેની અજ્ઞા અને ધારણાશક્તિ વગેરેને અનુસરતો ઉપદેશ આપીને તેની ક્રમે ક્રમે ઉન્નતિ કરવી જોઈએ અશ્વત્થ, આ રીતે તેની ઉન્નતિ અત્યંત ધીમી થશે, પણ દૃઢ અને સ્થાયી થશે ઠીક, હું જોઉં છું, ચાર વર્ષ સુધી તો સાંપ્રદાયિકતા ન રાખના ઉદારતાના ધોરણ ઉપર ધર્મપ્રચાર કરીશ. જો કે સારૂ ફળ આવશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે તોપણ ચાર વર્ષ પર્ચંત અમ કરતાં કશુંય ફળ નહિ નિપજે તો હું પણ ધર્માન્ધ બનીને કાર્ય કરીશ ”

આ પ્રસંગે સ્વામીજીના સબધમાં જેએક બનાવો નોંધવા જેવા છે જો કે તે ઘણા મહત્વના નથી, તોપણ નાના નાના બનાવોમાં મહાપુરુષોનું ખરૂં મહત્તર પ્રકટ થાય છે એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે સ્વામીજીના જે શિષ્યો તે સમયે એમની સાથે હતા તેમણે આ હકીકત જાહેર કરી હતી

એક દિવસ સ્વામીજીએ તેમના કેટલાક અનુસંગીઓના સાલબળતા અમુક વ્યક્તિની પુષ્કળ પ્રશ્નસા કરી એ સાંભળીને એકે કહ્યું, “ પણ સ્વામીજી ! એ આપને માનનો નથી । ” સ્વામીજીએ તરતજ જવળ દીધો કે “ જેટલા સારા માણસો હોય તે બધાજ મને માને એનો અર્થ શો ? ” આ સાંભળીને ટીકા કરનાર શરમાઇ ગયો

એવામાં લાહોરમાં ગ્રેટ ઇન્ડિયન સર્કસ કંપની આવી પહોંચી એક દિવસ કાષ્ટક કામપ્રસંગે એ કંપનીના એક ભાગીદાર બાણુ મતિલાલ બસુ નગેન્દ્રબાણુને ઘેર આવ્યા. સ્વામીજીને તેમણે જોતાંવારને જાણખી લીધો કે આ પુરુષ બીજો કાષ્ટજ નહિ, પણ મારો નાનપણનો મિત્ર છે પછી જેલ જણ્યું દોસ્તોની માફક ખુલ્લા દિલથી વાત કરવા લાગ્યા નાનપણમાં જેલ જણ્યું એકજ અખ્યાસમાં કસરત કરવા જતા હતા મતિલાલબાણુ તો પોતાના નાનપણના સોબતીનું અપૂર્વ તેજ, પ્રતિભા અને

* સુસલમાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મ ત્વરાથી જગતમાં ચારે દિશાએ ફેલાઇ ગયા તેનું જાણ કારણ છે ખ્રિસ્તીધર્મનું એક સૂત્ર એવું છે કે માત્ર જીસસને માનો એટલે સુખ થશે. “ જીસસે પોતાના સંધિરથી મનુષ્યમાત્રના પાપ ધોઈ નાખ્યા છે ” વગેરે લા. કે.

પ્રતાપવાન મુખ જોઇને અનન્ય ગયા. સ્વામીજી તેમને પોતાના અતરના સ્નેહી ગણીને તેમની સાથે પ્રેમ અને મમતાપૂર્વક વ્યવહાર કરતા ગયા તેમ તેમ તેઓ વચરે ને વધારે સક્રિય થવા લાગ્યા. આખરે હિમત પકડીને તેમણે દીનતાપૂર્વક સ્વામીજીને સંબોધીને કહ્યું “ ભાઈ ! હવે તમને હું ક્યે નામે બોલાવું ? ” સ્વામીજીએ અત્યંત સ્નેહપૂર્ણ અવાજે જવાબ દીધો. “ અરે મતિ ! તું કોસો થયો કે શું ? હું કોણુ થઈ ગયો છું ? એ તો હું તેનો તેજ જનરેન અને તું તેનો તેજ મતિ ! ” સ્વામીજીના આવા શબ્દો સાંભળતા મતિઆશુનો સંકોચ દૂર થઈ ગયો.

સ્વામીજી લાહોરમાં માત્ર ૧૦ કે ૧૧ દિવસ રહ્યા હતા ધ્યાનસિંહની હવેલીમાં પહેલા દિવસના વ્યાખ્યાનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. “આપણા હાથના મહાન પ્રત્નો ” એ વ્યાખ્યાનનો વિષય હતો, પણ સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન સાંભળવામાં તે ત્યાં એટલા બધા માણસોનો સમુદાય એકઠો થયો કે હાલની અદર વ્યાખ્યાન આપવાનું અસંભવિત થઈ પડ્યું છેવટે આગણીમાં બાપણુ કરવાનું નક્કી થયું, પણ લોકોની ભીડ એટલી બધી હતી કે સ્વામીજી અત્યંત મોટા અવાજે બોલતા હતા, છતાં સભામાં શાંતિ જળવાઈ નહિ, તેથી કરીને દોઢ કલાક બાપણુ ચાલ્યા પછી સભા ખરખારત કરવાની જરૂર પડી બાપણુનો જે વિષય હતો તેનું સંપૂર્ણ વિવેચન થઈ શક્યું નહતું તેથી કરીને “ હિદુધર્મના સામાન્ય મૂળતરંગો ” એ નામથી વ્યાખ્યાન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું આ પુસ્તકમાં પણ આ વિષય એજ મથાળા હેઠળ આપેલો છે.

“ ભક્તિ ” એ વિષય ઉપર બીજું વ્યાખ્યાન મતિલાલ બાશુના સર્કસના યોગાનમાં આપવામાં આવ્યું હતું એ વ્યાખ્યાનનો રિપોર્ટ દ્રિષ્ટ્યુન પત્રમાં આવ્યો હતો તેનો અનુવાદ અહીં આપ્યો છે.

આટલું છતાં પણ લાહોરના લોકોને સ્વામીજીના બે બાપણુથી સંતોષ થયો ન હતો, તેથી તેમણે ધ્યાનસિંહની હવેલીમાં ત્રીજી વાર વ્યાખ્યાન આપાવવાની વ્યવસ્થા કરી ફરીથી પહેલાની મંદિર ગડમડ ન થય નેટલા માટે બાપણુ સાંભળવા આવવાની દીકરી મક્કત વહેચી હતી, અને લોકોને બેસવામાં તે પુરુશો વચેરેનો સારો ખદોખરત કર્યો હતો લાહોરનો તમામ કેળવણ્યો વર્ગ ત્યાં હાજર હતો આ લાશુ, ગંભીર રક્તસ્પથી બરપુર વ્યાખ્યાન આશરે અહીં કલાક ચાલ્યું હતું, અને સાંભળવા આવેલા લોકો અત્યંત એકચિત્તે ઉચ્ચતપૂર્વક શ્રવણ કરી રહ્યા હતા કેટલાક પડિનો (ખગાળો) આ બાપણુ સંબંધી પોતાના મિત્રોને કહેતા હતા કે ‘ હા, આ બાપણુમાં તો માત્ર હતો ! ’ એજ લાહોરમાં આપેલું સુપ્રસિદ્ધ “ વેદાંત ” વિષે વ્યાખ્યાન.

પછી એક દિવસ સ્વામીજીએ લાહોરના સખ્યાબધ તરુણ પુરુષોને એકઠા કરી

* સ્વામીજીનું અસલ નામ નરેન્દ્રનાથ દત્ત હતું નરેન્દ્રને હુકામાં નરેન કહે છે

તેમની એક સભાની સ્થાપના કરી સમાને ઝડેરમા ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા કરતી વખતે સ્વામીજીએ એક મધુર, હૃદયગમ વ્યાખ્યાનદ્વારા દરેક માણસ પોતાની અસપાસના લોકોનું કલ્યાણ કેવી રીતે કરી શકે તેનો માર્ગ દર્શાવ્યો આ સભા સપૂર્ણ રીતે અસાધ્યદામિક હતી સાંજના અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી નવરાત્રના વખતમા યુવકે લોકો “ દરિદ્ર, કમલ નારાયણ ” ની મૂર્તિઓ જે આપણી આસપાસ જોવામા આવે છે તેમની સેવા કરે, જુખ્યાને અન્ન મળે, રોગીઓને ઔષધ મળે, અચાનકે મૃત મળે એવા એવા સામાજિક સેવાના કાર્ય કરવાનો આ સભાનો હેતુ હશે.

આર્યસમાજીઓ પિતૃશ્રાદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા સ્વીકારતા નથી આથી કરીને લાહોરની મનાતન ધર્મ સભાના સમાસદો સ્વામીજીને “ શ્રદ્ધ ” વિષે એક ભાષણ આપવાની વિનંતિ કરવા લાગ્યા અનેક જાતના કારણોને લીધે એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવાની સ્વામીજીને ઇચ્છા ન હતી, પણ સત્તાતન ધર્મસભાના આગેવાનોના આગ્રહને વશ થઇને તેમણે બહુજ નાખુશીની સાથે ભાષણ આપવાનું કબૂલ કર્યું એજ દિવસે ખ્રીજ ડેટલાક પંજાબવાસીઓએ એવી યોજના કરી હતી કે સ્વામીજીને લખને નગરસંકીર્તન કરવું તેઓનો પ્રથમ એવો વિચાર હતો કે સ્વામીજીને પાલખીમા બેઠાડીને સંકીર્તન કરતા કરતા શહેરની આસપાસ ફરી આવવું સ્વામીજીએ પાલખીમા બેસવાની યોગ્યતા ના કહી, પણ સંકીર્તન કરવાના ત્રિચારને ઉલટથી અનુભવેલા આપણે તેમણે પોતાના અનુસંગીઓને કહ્યું કે પંજાબવાસીઓ સામાન્ય રીતે મહુ શુદ્ધ છે તેઓમા સંકીર્તનદ્વારા ભક્તિનો ઉદ્વેગ થાય એ હેતુથી મે સંકીર્તનમા આવવાની ખુશી બતાવી છે પછી તેમણે બગાળાઓને સુદર ધ્વજપતાકા વગેરે તૈયાર કરવા કહ્યું, પણ થયું એમ કે સ્વામીજી પોતાના અનુસંગીઓ સાથે લાહોરના મ્યુઝીયમ આગળ થઇને ધ્યાનસિંહની હાલેલી પાસે આવીને જુએ છે તો માણસો તો સખ્યા-બધ એકત્ર થયા હતા, પણ સંકીર્તન કરાવનાર કીર્તનીયાની મડાળોના અજાવ હતો. વળી એવા પણ સમાચાર મળ્યા કે આખા લાહોર નગરમ થી માત્ર એકજ દેલ મળી આવ્યું, અને તે પણ ઝાંઝે વખત વપરાશમા નહિ આવવાથી પડ્યું પડ્યું ખરાબ થઇ ગયું હતું એકજ થાપ માનતાં તેમાથી ગામડું પડ્યું સંકીર્તન થયું નહિ એટલે પછી સ્વામીજીએ “ શ્રદ્ધ ” ઉપર ભાષણ પણ ન આપ્યું એકત્ર થયેલા લોકો પાસે જઇને તેમણે કહી દીધું કે આજે ભાષણ થવાનું નથી ડેટનાક જણ્યું આ ઉપરથી સ્વામીજીની સાથે તેમના મુકામ સુધી આવ્યા અને શ્રદ્ધ વિષે સ્વામીજી સાથે પુષ્કળ તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ સાંજના સ્વામીજીના માનમા એક સધ્યાસમિતન કરવામા આવ્યું હતું ત્યાં લાહોરના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સાથે સ્વામીજીનો પરિચય કરાવવામા આવ્યો લાહોરના મીર જસ્ટિસે તથા ખ્રીજ બગાળા તેમજ પંજાબી ગૃહસ્થોએ સ્વામીજીને

પોતાને ઘેર જમવા નિમત્ર્યા હતા તેઓ ન્યા જતા ત્યા ધર્મવિષયક ચર્ચા થયા વગર રહેતીજ નહિ એ દરમ્યાન લાહોરના ધણા આગેવાન ગૃહસ્થો સ્વામીજી પાસે એકાંતમાં સાધન કરવાનો અભ્યાસ કરવા આવતા હતા.

લાહોરમાં શિખસ પ્રદામની “ શુદ્ધિસભા ” કરીને એક સસ્થા હતી જે જે શિખ લોકો કોઇ પણ કારણથી મુસલમાન થઇ ગયા હોય છતાં પણ જે તેઓને પોતાની જૂલ સમજતી હોય, પશ્ચાત્તાપ કરતા હોય, શિખસમાજમાં ફરીથી દાખલ થવાની તેમની ઇચ્છા હોય, અને જે તેઓ સામ્પત્ત કરી શકતા હોય કે અમે જૂલથી આ અયોગ્ય કાર્ય કર્યું છે, તો તેમને શુદ્ધ કરીને ફરીથી શિખસમાજમાં દાખલ કરવાનો આ મંડળનો ઉદ્દેશ હતો આ સભાના અધિવેશનમાં પધારવાને સ્વામીજીને તથા તેમના અનુપગીઓને નિમત્રણ થયું હતું જ્યારે સ્વામીજી ત્યા ગયા ત્યારે એક મોટી કદા-ઇમાં કડાપ્રસાદ (શીરો) તૈયાર થતો હતો થોડીવાર પછી સભાનું કાર્ય શરૂ થયું. આજે એ જજીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને શુદ્ધ કરવાના હતા એ લોકો કેવા કારણથી મુસ-લમાન થઇ ગયા હતા તેનો પહેલેથી છેવટસુધીના હેવાલ સમાના પ્રશ્નને કહી સભા જાણ્યો, પછી શુદ્ધ થવાની પ્રાર્થના કરવા આવેલા એક જજી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક સભાને વિનંતિ કરી કે અમને ફરીથી શિખધર્મમાં દાખલ કરો ત્યારપછી તેમની પાસે યુર જોવિ દર્સિંહના નામનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો, યથાસાહેબના પવિત્ર મંત્રનો પાઠ કરાવ્યો, તેમના ઉપર પુરુષોદ્ધ છાટવામાં આગ્ય આટલા સસ્કાર થયા એટલે તેઓ “ શુદ્ધ ” થયા કહેવાયા પછી સભામાં હાજર થએલા તમામ લોકોને કડાપ્રસાદ વહેચાયો શિખ લોકોની આવી ઉદાર વર્તણૂક જોઇને સ્વામીજી ધણા પ્રસન્ન થયા.

આ પ્રમાણે લાહોરમાં દશબાર દિવસ વ્યતીત થયા સ્વામીજીએ આ ઠેકાણે વાદ-વિવાદ કરતા વાસ્તવિક કાર્ય તરફ વિશેષ વલણુ ખતાવ્યું હતું.

હિન્દુધર્મનાં સામાન્ય મૂળતત્ત્વો

(લાહોરમાં અપાયદ્ધ વ્યાખ્યાન)

આ તેજ પવિત્ર પ્રદેશ છે કે જે સમસ્ત આર્યાવર્તમાં સર્વથી પવિત્ર મનાય છે આ તેજ ધ્વજાવર્ત છે કે જેનો મતુ ભગવાન ઉલ્લેખ કરી ગયા છે. આ તેજ અલ્હી-કિકે ભૂમિ છે કે જ્યાં આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં મહર્ષિઓના હૃદયમાં પ્રવળ ઉત્કંઠા અને અનુરાગ ઉત્પન્ન થયા હતા, અને જે જ્ઞાન એકવાર આખા જગત ઉપર સિંધુના પૂરની માફક ચારે દિશાએ ફરી વળ્યું હતું પ્રાચીન ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આ તેજ પ્રતાપી પ્રદેશ છે કે વેગવતી મહાન નદીઓની માફક જેની

ધર્મભાવના અને આધ્યાત્મિકતાના પ્રવાહ ભુદે ભુદે સ્થળે ઉત્પન્ન થઈ ક્રમે ક્રમે એકત્ર યતીને અત્યંત બળવાન સ્વરૂપ ધારણ કરીને ચારે દિશાએ ફેલાઈ, મધ્યબીર વાણી-વડે પોતાની અપૂર્વ મહિમાપૂર્ણ શક્તિનું જગતની અન્ય પ્રજાઓને દર્શન કરાવતા હતા. આ તેજ વીરભૂમિ છે કે જેણે હિંદુ ઉપર આક્રમણ કરનાર અનેક જંગલી પ્રજાઓના હુમલા સામે સૌથી પહેલી ટક્કર લીધી હતી આર્યાવર્તની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર થતા દરેક જંગલી પ્રજાઓના હુમલાની સામે પોતાની વિશાળ છાતી ધરીને ઉભી રહેનાર આજ વીરપ્રસવિની ભૂમિ છે અનેક પ્રકારના ભુદ્ધ અને સકટોના આધાત થયા છતાં પણ હજી જેનું ગૌરવ, જેનું વીર્ય ક્ષીણ થયું નથી એવો વીર પ્રદેશ આજ છે. આજ ભૂમિ ઉપર કામક અર્વાચીન મમયર્મા, દયાળુ નાનકે પોતાનો અપૂર્વ વિશ્વઆપી પ્રેમ પ્રકટ કર્યો હતો. અહીં આજ એ મહાત્માના ઉદાર હૃદયનો વિકાસ થયો હતો. અહીં આજ તેણે પોતાના પ્રેમાળ હાથ પ્રસારીને એકલા હિંદુઓને જ નહિ પણ મુસલમાનોને-આખા જગતને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન દીધું હતું. આજ પ્રદેશમાં આપણી ભારતીય પ્રજાને છેલ્લો પણ સર્વશ્રેષ્ઠ મહિમાવાન મહાવીર ગુરુ ગોવિંદસિંહ જન્મ્યો હતો, જેણે સ્વધર્મના રક્ષણમાટે પોતાના વહાલાંઓની, પોતાનાં કુમળાં પણ સિંહના બચ્ચાં જેવા બાળકોના રુધિરની આહુતિ આપી હતી જેમને માટે તેણે આવું અદ્ભુત બલિદાન આપ્યું તેમનાથી પણ પરિત્યક્ત થવાથી, ધનાયકા સિંહ જેવો તે ગુરુ ગોવિંદસિંહ, પોતાના દેશપ્રતિ અસતોષનો એક પણ ઉદ્ગાર પ્રકટ કર્યા વગર દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોને આશ્રય લઈને ત્યાં જાતપણે આ જગતને છોડી ચાલ્યો થયો હતો.

હે પચનદ (પન્ન) પ્રદેશના બાળક ! આ આપણા પ્રાચીન દેશમાં હું તમારી સામે આચાર્ય અથવા ઉપદેશક બનીને ઉભો નથી, કારણ કે તમને શીખવવા જેટલું જ્ઞાન મારી પાસે છેજ નહિ હું પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાંથી આવ્યો છું તે માત્ર મારા પશ્ચિમદેશવાસી બહુઓસાથે હરનમિલન કરી આનંદપૂર્વક વાર્તાલાપ અને એકબીજાના વિચારોનો વિનિમય કરવાનેજ આવ્યો છું. આપણા વચ્ચે શા શા મતભેદ છે તે તપાસવા હું આવ્યો નથી, પણ ક્યી ભૂમિકા ઉપર આપણું ઉભયનું મિલન થઈ શકે એમ છે, તે જાણવાનોજ મારો ઉદ્દેશ છે. ક્યી ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહેવાથી આપણે સઘળા બન્ધુભાવના સૂત્રથી સંલગ્ન થઈ શકીએ, ક્યી ભૂમિકાનું અવલંબન કર્યાથી જે સનાતન મહાવાણી આપણને આશાપ્રદ સંદેશો આપતી આવી છે તેનો જ્વન દિવસે દિવસે વિશેષ બીર અને બળવાન થાય, તે જાણવામાટે હું તમારી પાસે આવ્યો છું. હું તમને ખડનાત્મક-ઉચ્છેદક નીતિનું અવલંબન કરવાની સલાહ આપવા આવ્યો નથી, પણ મડનાત્મક નીતિ મહણું કરીને તમને વાસ્તવિક કાર્ય કરવાનું સૂચન કરવા આવ્યો છું.

સમાલોચના કરવાના, દોષદર્શન કરવાના દિવસો હવે પૂરા થયા છે. હવે તો ખરે-

ખરૂં કાર્ય કરવાની આપણને વિશેષ જરૂર છે. જગતને વખતો વખત ટીકાની-કડક ટીકાની-સખત સમાલોચનાની જરૂર પડે છે, પણ તે અમુક સમયસુધીજ. ટીકાના જમાના પછી કાર્ય કરવાનો-ખડન કર્યા પછી નવું મડન કરવાનો જમાનો પણ આવે છે. ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ-મડનકાર્ય એજ હવે આપણે અનતકાળ-પર્યંત કરવાનું છે-સમાલોચના અને ખડનનું કાર્ય નહિજ. લગભગ છેલ્લાં સો વર્ષ થયા આપણા દેશમાં સર્વત્ર સમાલોચના અને દોષદર્શનનું જ પૂર આવ્યું હતું. આપણા સમાજના તમામ દોષો ઉપર પ્રાશ્નાત્મક વિદ્યાનનો પ્રખર પ્રકાશ પડવાને લીધે તેના એકેએક હિલ્લ, એકેએક ડાહ, અને એકેએક ગલીકુચી બીજા બધા સ્થાન કરતાં સાધારણ માણસની દૃષ્ટિએ વિશેષ સ્પષ્ટતાથી દેખાઈ આવે છે સ્વાભાવિક રીતે આપણા દેશમાં સ્થળે સ્થળે મહા શુદ્ધિસપ્ન, શ્રેષ્ઠ મહિમાવાન, સત્ય અને ન્યાય-પરાયણ મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થયા હતા તેમના હૃદયમાં અગાધ સ્વદેશપ્રેમ હતો, અને તે કરતાં પણ વિશેષરૂપે ઈશ્વરપ્રત્યે અને ધર્મપ્રત્યે પ્રમથન અનુરાગ હતો એ મહા-પુરુષોની સ્વદેશપ્રત્યે એટલી ગાઢ ભક્તિ હતી, તેમનો સ્વદેશપ્રેમ એવો ઉત્કટ હતો, સ્વદેશની હીન દશા જોઈને તેમનું હૃદય એવું દ્રવી જતું હતું કે તેમની નજરે જે કાંઈ દૂષિત જણાયું તેના ઉપર તેમણે ટીકારૂંપી હથેલીડાના સખત પ્રહાર કરવા માંડ્યા હતા ગયા જમાનાના એ મહાપુરુષોને ધન્ય છે અને તેમણે સ્વદેશનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કર્યું છે, પણ આજે આપણા કાનમાં એક મહાન સંદેશ સંભળાય છે કે “બસ કરો” સમાલોચના પૂરતી થઈ ચૂકી છે દોષદર્શન કરવામાં હવે કસર રહી નથી” હવે તો કાંઈક નવેસરથી મડાણ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે હવે આપણી છૂટીઠવાઈ શક્તિઓને એકત્ર કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે હવે એ તમામ શક્તિઓને કેન્દ્રીભૂત કરીને એક અપૂર્વ શક્તિસમૂહની રચના કરો અને તેના બળવડે જે પ્રજાની પ્રગતિ આજે સેકડો વર્ષ થયા અટકી પડી છે તેને હવે આગળ વધવાની પ્રેરણા કરો હવે આપણા ધર વળાઈ ઝુંડાઈને સાફસુક મઠ ગયા છે હવે તેમાં વાસ પૂરવા તૈયાર થાઓ.માર્ગ મોકળો થયો છે આર્યસત્તાનો ! હવે આગળ વધો ! ગૃહસ્થો ! આજ સંદેશો તમને પહોંચાડવાને હું તમારી સમક્ષ ઉભો છું અને હું તમને પ્રથમથીજ જણાવી દઉં છું કે કોઈપણ મત કે સપ્રદાય સાથે હું જોડાયેલો નથી મારી દૃષ્ટિએ તમામ ધર્મ, તમામ સપ્રદાય મહાન અને મહિમાવાન જણાય છે, તેઓને સર્વને હું અત કરણપૂર્વક ચાહું છું અને તેઓમાં જે સત્ય છે, જે મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય છે તેને શોધવામાં મેં મારૂં જીવન બતીત કર્યું છે. મારે જે જે બાબતો આપણે બધા માન્ય રાખવા તૈયાર છીએ તેમને તમારી સમક્ષ રજૂ કરવાનો મારો આજના કાર્યનો ઉદ્દેશ છે જે જાની ચકરો તો આપણી સર્વની સંમિલનભૂમિ નક્કી કરવાનો યત્ન કરીશ; અને જે ઈશ્વરકૃપાથી તેમ થઈ શકે તો એ સામાન્ય ભૂમિકા

ઉપર ઉભા રહીને આપણા આદર્શને બ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાને પ્રવૃત્ત થવામાં હવે આપણે વિલંબ કરવાની જરૂર નથી આપણે સંધ્યા હિન્દુઓ છીએ. હું “હિન્દુ” શબ્દ કોઈ પણ જાતના નકારા અર્થમાં વાપરતો નથી જે લોકો કહે છે કે “હિન્દુ” શબ્દ અપમાન અને તિરસ્કારસૂચક છે તેમના અભિપ્રાયને હું બિલકુલ માન્ય ગણતો નથી. પ્રાચીનકાળમાં પ્રજા સિન્ધુ નદીને પેલે કિનારે રહેતી હતી તે હિન્દુ નામથી ઓળખાતી હતી આજ હમણાં જેઓ આપણા પ્રત્યે તિરસ્કાર રાખે છે તેમણે જ એ શબ્દનો એવો ખોટો અર્થ કરીને તેની તિરસ્કારવ્યવજ્ઞ ભાવના ભેળા દોધી છે. નામની પોતાની અદર કશું વાસ્તવિક મહત્ત્વ નથી “હિન્દુ” શબ્દને સર્વાંશે મહિમાવાન બનાવવો કે તેને તિરસ્કાર અને અવનતિસૂચક રહેવા દેવો એ આપણા પોતાનાજ હાથમાં છે “હિન્દુ” શબ્દને સંપૂર્ણરીતે આધ્યાત્મિકતાનો સમાનાર્થ શબ્દ કરવો કે પછી હમેશને માટે તેને ધૃણાસૂચક શબ્દ તરીકે વાપરવા દેવો, “હિન્દુ” શબ્દવડે એક પરાક્રમશાળી અને તેજસ્વી પ્રજાને ઓળખાતી કરવી કે પછી એક નિર્જીવ, ધર્મભ્રષ્ટ, વિદેશી પ્રજાઓની ઠોકરે ચડેલી, કચરામલી, હીણામલી પ્રજાનું ઓળખાણ એ શબ્દથી આપવું, એ સર્વ આપણા પોતાનાજ હાથમાં છે જે હમણાં “હિન્દુ” શબ્દદ્વારા નિર્મોલ્ય ભાવનું જ સૂચન થતું હોય તો તેથી ખિન્ન ન થતા તમારી કૃતિવડે સાબિત કરવાને તૈયાર થાઓ કે કોઈ પણ ભાષામાં તેના કરતાં વધારે સારો, વધારે યશસ્વી શબ્દ છે જ નહિ મારા જીવન-સૂત્રોમાંનું મુખ્ય સૂત્ર એ છે કે મારે કદિપણ મારા પૂર્વજોનું સ્મરણ કરતાં લજવાવું નહિ જગતનો મગરૂર માગરૂર માણસોમાંનો એક હું છું, પણ મને સરજનાથી કહેવા દો કે હું મારા પોતાના કોઈ ગુણ અથવા શક્તિને માટે મગરૂર નથી, પરંતુ મારા પ્રાચીન પૂર્વજોને માટે અત્યંત મગરૂર છું જેમ હું જીવકાળનો ઇતિહાસ અવલોકતો ગયો, જેમ જેમ હું મારી દષ્ટિ પાછળ કરતો ગયો તેમ તેમ મારા હૃદયમાં ગૌરવની ભાવના વધારે પ્રબળ થતી ગઈ એજ ભાવનાવડે મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસજનિત દૃઢતા અને ધૈર્ય પ્રાપ્ત થયા છે એજ ભાવનાએ મને સૃષ્ટી ઉપરની ધૂળમાંથી ઉભો કરીને આપણા પૂર્વજોએ યોજેલા મહાન વિચારો અનુસાર કાર્ય કરવાને બળ અને ઉત્સાહ અપણું કર્યા છે એ પૂજ્ય પ્રાચીન આર્યોના સત્તાનો ! ઇશ્વરકૃપાથી તમારામાં પણ એવા સ્વમાનનો સચાર થાઓ ! તમારા સંધિરના અણુએઅણુમાં આપણા પૂર્વજોપ્રત્યે શ્રદ્ધાની ભાવના ભળી જાઓ ! એ સ્વમાન, એ શ્રદ્ધા તમારા જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જાઓ, અને તેદ્વારા આખા જગતનો ઉદ્ધાર થાઓ !

આપણું સર્વનું સમિશન કઈ સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર થઈ શકે એમ છે, આપણા પ્રજાજીવનનો સામાન્ય પાયો કયા છે તે શોધી કહાડતા પહેલાં આપણે એક બાબત સારી રીતે સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે. જેમ પ્રત્યેક મનુષ્યને બ્યક્તિત્વ

છે તેમ પ્રજાને પણ પ્રજાનું વ્યક્તિત્વ છે. જેમ એક મનુષ્ય અમુક બાબતોમાં બીજા મનુષ્યથી જુદો પડી જાય છે, તેમ દરેક મનુષ્યમાં બીજાના કરતા કાંઈક ચોક્કસ ખાસિયતો હોય છે, જેમ દરેક પ્રાણવચ્ચે પણ કેટલાક ચોક્કસ લક્ષણગત ભેદ હોય છેજ, જેમ દરેક મનુષ્યનું જીવન કુદરતના અમુક ઉદ્દેશની સિદ્ધિને અર્થેજ છે, જેમ તેના પૂર્વનાં કર્મના યોગથી કાર્યની અમુક દિશા તેને માટે નિર્માણ થયેલી હોય છે, તેમ દરેક પ્રજાને માટે પણ અમુક ઉદ્દેશ અને અમુક કાર્યપ્રણાલી કુદરતના કાર્યક્રમમાં નિર્માણ થઈ ચૂકેલા છે દરેક પ્રજાએ આ કાર્યક્રમપ્રમાણે અમલ કરવાનો છે, જગતને અમુક સદેશ પહોંચાડવાનો છે અને અમુક પ્રકારના પ્રજાના જીવન-વ્રતની પૂર્ણાકૃતિ કરવાની છે માટે આપણી પ્રજાનું જીવનવ્રત શું છે, કુદરતના કાર્યક્રમમાંનું કયું કાર્ય તેને ભાગે આવેલું છે, સમસ્ત પ્રજાસંઘની પ્રગતિમાં તેને કયું સ્થાન લેવાનું છે, પ્રજાઓના સગીતની એકતાનતામાં તેને કયો સૂર વગાડવાનો છે, તે પહેલેથીજ જાણી લેવાની જરૂર છે આપણા દેશમાં નાના બાળકોને એક એવી વાત કહેવામાં આવે છે કે અમુક પ્રકારના નાગના માથાપર મણિ હોય છે, અને જ્યાંસુધી તેની પાસે તે મણિ કાયમ હોય ત્યાંસુધી કોટી ઉપાયે પણ એ નાગનો નાશ થઈ શકતો નથી 'એવીજ વાતો અમુક રાક્ષસોને માટે પણ કહેવાય છે, કે તેમનો આત્મા અમુક નાના નાના પક્ષીઓની અંદર રહે છે અને જ્યાંસુધી તે પક્ષીઓ સલામત હોય ત્યાંસુધી એ રાક્ષસોને કોઈ પણ ઉપાયે હણી શકાતા નથી. તમે તેમના હુકડેહુકડા કરી નાખો કે બીજા અમે તે ઉપાય કરો પણ તેમને કશીજ ધ્વજ થશે નહિ એવીજ રીતે પ્રજાઓનું પણ છે અમુક પ્રજાનું જીવન એક ચોક્કસ સ્થાનમાં, એક ચોક્કસ વિષયમાં કેન્દ્રીભૂત થયેલું હોય છે, આખી પ્રજાની પ્રજાભાવના એક ચોક્કસ બાબતમાં આબદ થયેલી હોય છે અને જ્યાંસુધી તે ઠેકાણે પ્રહાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી એ પ્રજાનો કોઈથી વાળ પણ વાકે થઈ શકતો નથી આ મહાન નિયમદ્વારા આખા જગતના ઇતિહાસમાં સૌથી અપૂર્વ અને અદ્ભુત ઐતિહાસિક વ્યાપારનું રહસ્ય સમજાઈ શકે છે આપણી ધર્મપરાયણ ભૂમિ ઉપર થઇને જગલી, ઝંતુની પ્રજાઓની એક પછી એક અનેક ઊંઘા પસાર થઈ જવા છતાં આપણે આજદિન સુધી ખડક જેવા અડગ ઉભા છીએ. સેકડો વર્ષ-સુધી ભરતખંડનું આકાશ “ અલ્લાહ અકબર ”ની અર્જનાથી ગાજી રહ્યું હતું, અને હિંદુમાત્રને પોતાના આધુષ્મનો કાણનો પણ ભરોસો નહતો આ પ્રમાણે આપણી પ્રજાએ જગતની તમામ પ્રજાઓમાં સૌથી વિશેષ બુદ્ધિ અને પરદેશીઓનો સંપર્કમાં સંપર્ક અકુશ સહન કર્યો છે, છતાં આપણે લગભગ જેવા ને તેવાજ અસૂત રહ્યા છીએ હજી પણ જરૂર પડે તો એવી બીજી અનેક વિપત્તિઓ સહન કરવાને આપણે તૈયાર છીએ, એટલુંજ નહિ પણ થોડા સમયથી તો આપણામાં પ્રજાચેતનની

નિજ્ઞાનીઓ પણ પ્રકટ રીતે જણાવા લાગી છે એ ખતાવે છે કે આપણે આટલી વિપત્તિઓ છતાં અક્ષત રહ્યા છીએ, એટલું જ નહિ પણ પ્રજાગૌરવને ખાતર વિદેશ જવાને પણ તૈયાર છીએ, કારણ કે વિસ્તૃતિ એજ જીવનનું લક્ષણ છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા વિચારો, આપણી ભાવનાઓ ભરતખંડની સીમામાં આપણે થએલાં નથી આપણને એ વાત પસંદ હોય મા ન હોય તોપણ તેઓ હવે દેશની બહાર જઈને વિદેશી પ્રજાઓના સાહિત્યમાં ધીરે ધીરે ગળાઈ ગયા-ઈને પ્રવેશ કરવા લાગ્યા છે અન્ય પ્રજાઓના જીવનમાં તેમને સ્થાન મળવા લાગ્યું છે અને અમુક દેશોએ તો ભરતખંડના તત્ત્વવિચારોને ગુસ્તું, આદેશકર્તાનું સ્થાન પણ પ્રાપ્ત થયું છે એવું એકજ કારણ છે કે જગતના કલ્યાણમાટે ભરતખંડે જે કિંમતીમાં કિંમતી વસ્તુનું દાન કર્યું છે, તે કોષ્ટ પાર્થિવ પદાર્થ નહિ પણ મનુષ્યનું મન જે જે વિષયોમાં શોધ કરે તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ અત્યંત મહિમાવાન અને પરમ ગૌરવ વિષયો—ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો છે.

આપણા પૂર્વજોએ અનેક વિષયોનો અભ્યાસ અને સંશોધન કરવા માડ્યા હતાં તેઓ પણ બીજી પ્રજાઓની માફક શરૂઆતમાં તો બાહ્યદૃષ્ટિના રહસ્યો શોધી કાઢવા પાછળ મડ્યા હતા, અને આપણે જાણીએ છીએ કે એ અદૌર્લેભ પ્રજાઓ જે એ દિશામાં પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હોત, તો પોતાની અસામાન્ય બુદ્ધિના પ્રભાવથી, આજે આપણે જગતની કંપનામાં પણ ન આવી શકે એવી આશ્ચર્યકારક શોધખોળ કરી હોત, પણ એ કરતા વધારે હિંમત વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી તેમણે આ માર્ગ છોડી દીધો વેદના મત્રામાં લાતિકે વિજ્ઞાન કરતા પણ કોષ્ટ વિશેષ હિંમત વિષયનો પ્રતિધ્વનિ સલામીય છે.

“ સા પરા યયા તદ્દક્ષરમધિગમ્યતે । ”

“ જે વિદ્યાવડે અક્ષર એટલે વિકારરહિત (ધ્વજ) નું જ્ઞાન થાય તેજ મોટામાં મોટી વિદ્યા છે ” પરિવર્તનશીલ, અશાશ્વત પ્રકૃતિનું જ્ઞાન અને મૃત્યુ, દુઃખ અને શોક-પૂર્ણ જગતનું જ્ઞાન પણ અલગત મહત્વનું તો છેજ, પણ અપરિણામી, આનંદમય ઈશ્વર કે જે શાંત પ્રાપ્ત કરવાનું એક માત્ર સ્થાન છે, જેની પાસેથીજ અનંત જીવન અને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, જેનું સામીપ્ય મેળવવાથીજ સર્વ પ્રકારના સતાપનું ઉપશમન થઈ જાય છે, તે ઈશ્વરનું જ્ઞાનજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે એવો આપણા પૂર્વજોનો અભિપ્રાય હતો જે વિજ્ઞાનવડે માત્ર અન્નવસ્ત્રનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે, જે વિજ્ઞાનવડે જાતિભાષાઓ ઉપર જય મેળવવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે, જે વિજ્ઞાનવડે જગતની અન્ય પ્રજાઓને જિતીને તેમને પોતાના પગતજે દુખાવી રાખવાનું સામર્થ્ય મળે છે, અને જે વિજ્ઞાનવડે બળવાનું વ્યક્તિ નિર્બળ ઉપર અધિકાર ચલાવી શકે છે, તે વિજ્ઞાનની જે આપણા પૂર્વજોને દરકાર હોત તો તેમણે તે

વિષયને મનમાનતો ખીલ્યોજ હોત, પણ ઇશ્વરકૃપાથી તેઓ ખરી દિશા તરફ જ વળ્યા જે દિશા પૂર્વેકિત દિશા કરતા અનતગણી પ્રેષ, મહિમાવાન અને કલ્યાણકારક છે તે દિશામાજ તેઓ એવી એકનિષ્ઠાથી પ્રગતિ કરતા ગયા કે આખરે એ વલણ આપણી પ્રજાનું લક્ષણમત વિશેષત્વ થઇ પડ્યું, હજારો વર્ષથી વશપરપરાએ ઉતરી આવીને આપણા રુધિરમા આપણા સ્વભાવના બધારણમા ઓતપ્રોત થઇ ગયું; આપણી નાડીએનાડીમાં અને રંગેરંગમા બાપી ગયું, અને એમ કરતા કરતા આજે “ધર્મ” અને “હિન્દુ” એ બે શબ્દો સમાનાર્થસૂચક થઇ પડ્યા. આજ આપણી પ્રજાનું વિશેષત્વ છે અને તેના ઉપર પ્રહાર થઇ શકે એમ નથી. હજારો અસંખ્ય રાત્રી પ્રજાઓ અસંસ્કૃત ધર્મભાવનાઓને લઇને બહુક અને તલવારથી ત્રાસ વર્તાવતી આપણા દેશમાં આવી ગઇ, પણ કોઇનાથી આ મર્મલાગ ઉપર પ્રહાર થયો નથી, કોઇએ આપણા માથા ઉપરના “મણિ”ને સ્પર્શ કર્યો નથી. આપણા પ્રાણુ-પંખેરને હણવાનું સામર્થ્ય કોઇનામા હજી નહિ આજ આપણી પ્રજાની જીવન-શક્તિ છે અને ન્યાસુધી તે સલામત રહેશે ત્યાસુધી જગતમાં એક પણ શક્તિ નથી કે જે તમારો વિનાશ કરી શકે ન્યાસુધી આપણા પૂર્વજો તરફથી વારસામા મળેલા આ અપૂર્વ મૂલ્યવાન રત્નસ્વરૂપ ધર્મને આપણે સાચવી રાખીશું ત્યાસુધી સસારમા થતા સર્વ પ્રકારના અત્યાચાર, જીલ્મ અને કેટરૂપી અગ્નિની જ્વાલામાંથી પ્રહ્લાદની માફક આપણે એક પ્રજારૂપે અક્ષત શરીરે બહાર નીકળી શકીશું. જે કોઇ હિંદુ ધાર્મિક નહિ હોય તે હું તેને હિંદુજ માનીશ નહિ બીજા દેશના લોકોનું એવું લક્ષણ છે કે તે લોકો પ્રથમ રાજનૈતિક પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેમાંથી નિવૃત્ત થયા પછીજ જરા તરા ધર્મની બહાર ચલુપાત કરે છે, પણ હિંદુસ્તાનમા તો મનુષ્યજીવનનું મુખ્ય અને સૌથી પ્રથમ સાધ્ય કર્તવ્ય એ છે કે દરેક જણે ધર્મનું પાલન કરવું, અને તે પછીજ અવકાશ હોય તો બીજા વિષયોને હાથ લગાડવો આ બાબત સ્મરણમા રાખશો તો આપણી પ્રજાના ઉત્કર્ષને માટે જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યમા પણ આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિઓને શોધી શોધીને બહાર કહાડવાની શા માટે આવશ્યકતા છે, તે તરતજ તમે સમજી શકશો હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું ઐક્ય કરવું હોય તો આપણે જિન્ન જિન્ન આધ્યાત્મિક શક્તિઓને કેન્દ્રીભૂત કરવી પડશે, જેઓના હૃદયરૂપી સિતારના તાર એકજ જાતના આધ્યાત્મિક સૂરમા મેળવાયલા હશે, તેમનાજ સમિતનથી ભારતીય પ્રજાનું ઐક્ય થઇ શકશે.

આપણા દેશમા જોઇએ એટલા સપ્રદાય છે અત્યારે પણ, તે પૂરતા છે અને ભવિષ્યમાં હજી તે ઓછા થનાર નથી. આનું કારણ આપણા ધર્મનું એક ખાસ વિશેષત્વ છે, આપણા ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંત એવા વિજ્ઞાન અને ઉદાર છે કે પાછળથી તેમા જમે તેટલી ખિલવણી અને ગુચવણીભરેલી ઝીણવટ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તોપણ

માથા ઉપરના આકાશ જેવા હિંદુ અને પ્રકૃતિના જેવાજ સનાતન છે, તેજ આ જુદા જુદા સપ્રદાયરૂપે પરિણામ પામ્યા છે આ સપ્રદાયો કુદરતી રીતે હમેશ રહેવાનાજ. માત્ર એમા મપ્રદાયિક કલહ રહેવા ન જોઇએ સપ્રદાય ભડે રહે પણુ સપ્રદાયિક દ્રેષ ન જોઇએ સપ્રદાય વિના જગતનો વ્યવહાર ચાલતો નથી એકજ વર્ગનાં માણસો બધાં પ્રકારના કામ કરી શકેજ નહિ જગતની અનંત શક્તિઓના સમૂહની પરિચાનના થોડા માણસોથી થઇ શકે નહિ આથી કરીને આપણને પ્રતીત થશે કે જુદા જુદા સપ્રદાયોની રચના કરીને “અમલિભાગ” નામના અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કાર્ય કરવાની આપણને જરૂર પડી હતી આધ્યાત્મિક શક્તિઓની સુવ્યવસ્થિત પરિચાલના કરવામાટે સપ્રદાય ભડે રહ્યા, પણુ આપણાં શાસ્ત્રો એકે અવાજે બહાર કરે છે કે ભેદ માત્ર ઉપર ઉપરનોજ છે આટલા આટલા સાપ્રદાયિક ભેદ છતાં એ સપ્રદાયો એકતાના સુવર્ણસૂત્રથી ગૂંથાયલા છે જ્યારે આમજ છે ત્યારે પછી આપણે પરસ્પર વિવાદ કરવાની જરૂર છે ખરી ? શાસ્ત્રો કહે છે કે ‘एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति।’ સત્ એકજ છે, પણુ ઝડપિયો તેને જુદે જુદે રૂપે વર્ણવે છે આથી કરીને હિંદુસ્તાન કે જ્યાં સર્વ સપ્રદાયનુ પરાપૂર્વધી સન્માન થતુ આવ્યુ છે, તે ભૂમિમા જો હમણા સાપ્રદાયિક કલહ ચાલતા હોય અને જુદા જુદા સપ્રદાયો વચ્ચે તિરસ્કાર અને દ્રેષભાવ જોવામા આવતા હોય તો પછી આપણે આપણા મહિમાવાન પૂર્વજોના વશને છીએ એમ કહેતા શરમાવુ જોઇએ

હું માનુ છુ કે એવા કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાંતો હુ છે જે આપણને સર્વને એક-સરખી રીતે માન્ય છે ભડે આપણે વૈષ્ણવ હોઇએ કે શૈવ, શાકત હોઇએ કે ગાણ-પત્ય, સનાતન ધર્માવલ્લભી હોઇએ કે આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ કે એવા કોઇ નવીન સપ્રદાયના અનુયાયી, પરંતુ આપણે સઘળા હિંદુ છીએ, અને હિન્દુ તરીકે આપણે અમુક મુખ્ય સિદ્ધાંતોને માન્ય ગણીએ છીએ, એ વાત આપણે કોઇએ પણુ ભૂલવી જોઇએ નહિ એ સિદ્ધાંતોની વ્યાખ્યા કરવામાં, અને તેમના અર્થ કરવામાં આપણા વચ્ચે મતભેદ પડતો દર્શે, અને એ મતભેદ રહેવોજ જોઇએ એ મતભેદનુ પણુ પ્રયોજન છે, કારણ કે આપણે કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર આપણા વિચાર પરાણે દસાવવા ઇચ્છતા નથી બીજા લોકો પણુ પોતાના જીવન આપણી ભાવના મુજબ ધડે અને શાસ્ત્રના આપણે જે અર્થ કહીએ તેજ અર્થ તેઓ પણુ ગ્રહણ કરે, એવો આગ્રહ કરવા એ એક પ્રકારનુ પાપ છે જે ગૃહસ્થો અત્ર હાજર છે, તેઓ ભારી સાથે પહેલી બાબતમાં તો એક મત થશે કે આપણે હિંદુઓ વેદવાક્યને ધર્મના રહસ્યના સનાતન ઉપદેશ તરીકે ગણીએ છીએ. આપણે સઘળા એકમતે સ્વીકાર કરીએ છીએ કે આ પવિત્ર સાહિત્ય અનાદિ અને અનંત છે જેમ પ્રકૃતિને આદિ કે અત નથી તેમ વેદને પણુ નથી, અને જ્યારે આપણે એ પવિત્ર ગ્રંથની સમક્ષ

ઉભા રહીએ ત્યારે આપણા વચ્ચેના ધાર્મિક મતભેદ અને કલહ એકદમ બાળક થઈ જવા જોઈએ આપણે વળી એમ પણ સ્વીકારીએ છીએ કે ધાર્મિક મતભેદના નિરાકરણમાટે આપણી વરિષ્ઠતા વરિષ્ઠ અદ્યક્ષત વેદ છે વેદ તરીકે કોને ઓળખવો એ વિષે આપણા અભિપ્રાય કદાચ મળતા આવશે નહિ. એક સપ્રદાયના અનુયાયીઓ વેદના અમુક ભાગને બીજા બધા ભાગ કરતાં વિશેષ પવિત્ર માને છે, પણ તેથી કાંઈ હાનિ નથી, બ્યાસુધી આપણે એકે અવાજે કબૂલ કરીએ કે વેદને માનવાની બાબતમાં આપણે સધળા ભાઈઓ છીએ, અને આપણી પાસે હાલ જે કંઈ પવિત્ર, મહિમાવાન અને ઉત્તમ વસ્તુ છે તે સર્વ આપણને તે સનાતન, પવિત્ર, અપૂર્વ અથવા પ્રાપ્ત થયેલી છે, ત્યાસુધી આપણી વચ્ચે ગમે તેટલા મતભેદ છતાં આપણે બધા એકજ છીએ આ બાબતમાં જે આપણો સર્વનો દૃઢ વિશ્વાસ હોય તો હાલ માત્ર તેજ બાબતનો આખા હિંદુસ્તાનના તમામ લોકોમાં કશો પણ ભેદ રાખ્યા વગર પ્રચાર થવા દો. તમે માનો છો તે સત્યજ હોય, તો જે સર્વોપરિ સ્થાનને માટે વેદ અસહ્યથીજ યોગ્ય છે અને તે યોગ્યતાનો આપણે સ્વીકાર પણ કરીએ છીએ તે સ્થાન વેદને સત્વરજ આપો ત્યારે આપણે માટે પહેલી સમિલનબુઝિકા વેદ છે

બીજો મુદ્દો એ છે કે આપણે બધા ઈશ્વરને સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલયકર્તા માનીએ છીએ આપણે માનીએ છીએ કે કદપને અતે સમગ્ર સૃષ્ટિનો ઈશ્વરમાં લય થઈ જાય છે, અને બીજા કદપનો આરભ થતા અઘાડયાથી અદ્વલુત પ્રપચરૂપ જગત ફરીથી પ્રકટ થાય છે આપણા ઈશ્વર વિષેના આદર્શો બુદ્ધા હશે એ વાત સત્ય છે અમુક માણસો સર્વાંશે સગુણ ઈશ્વરને માને છે તો અમુક માણસો તેને તેવો માનવા છતાં મનુષ્યદેહ અને મનુષ્યભાવને ધારણ કરનાર ઈશ્વર (અવતાર)ને માનતા નથી વળી એવા પણ કેટલાક છે કે જેઓ શુદ્ધ નિર્ગુણ ઈશ્વરનેજ માને છે વેદમાંથી આ ત્રણે મનને આધાર મળી શકે છે. ઉપર કહ્યા તેવા મતભેદ છતાં પણ આપણે બધા ઈશ્વરને તો માનીએ છીએજ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે અશૌકિક અનત શક્તિમાંથીજ સર્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેના આધારથીજ સર્વ જીવે છે, અને તેની અદરજ સર્વનો લય થનાર છે જે મનુષ્યને આ મત કબૂલ નથી તેને હિંદુ કહી શકાય નહિ જે આ માન્યતા આપણને સર્વને મનુર હોય તો તેના પણ આખા દેશમાં પ્રચાર કરો એમાં આપણી વચ્ચે વાસ્તવિક મનભેદ છેજ નહિ માત્ર ગમે તે રીતે લોકો ઈશ્વરને ઓળખતા થાય એવો ઉપદેશ આપો આપણને તેનીજ જરૂર છે કદાચ તમારામાના કોઈના આદર્શ બીજાના આદર્શ કરતાં વધારે ઉચ્ચ હશે, પણ આટલું તો ચોક્કસ માનજો કે કોઈનો પણ આદર્શ ખરાબ તો છેજ નહિ એક સારો છે, બીજો તેનાથી વધારે સારો છે, ત્રીજો કદાચ તેનાથી પણ વધારે સારો હોય, પણ આપણા ધર્મના અધિકરણમાં “અસત્ય,” “નકાર” એવા શબ્દોજ વપરાયા નથી. માટે જે જે

મહાત્માઓ ગમે તે ધારણથી ધર્મનો પ્રચાર કરતા હોય તેમના ઉપર ઈશ્વરની કૃપા હોતી. જેમ દેશમાં ધર્મનો, અને ઈશ્વરનો પ્રચાર વધારે તેમ દેશનું કલ્યાણ પણ વધારે. આપણા બાળકોનાં અતઃકરણમાં આ વાત પ્રથમ દાખલ કરીનેજ તેમને કેળવણી આપજો. ગરીબમાં ગરીબ અને નીચમાં નીચથી માટીને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ અને શ્રીમતમાં શ્રીમત સુધીનાં એકેએક માણસના હૃદયમાં ઈશ્વરના મહિમાનો સચાર કરો.

ત્રીજો મુદ્દો જે હું આજે તમારી સમક્ષ રજૂ કરવા માગુ છું તે એ છે, કે “જગત્પતિ ઉત્પત્તિ અમુક હજાર વર્ષ પૂર્વે થઈ હતી અને અમુક દિવસે તેનો સમૂળો નાશ થશે.” એ વાત આપણે બીજી કેટલીક* પ્રગ્નઓની માફક માનતા નથી, તેમજ “શત્યમાથી આખા જગત્પતિ અને જીવાત્માની રચના થઈ” એ વાત પણ આપણને કબૂલ નથી હું માનું છું કે આ બાબતમાં પણ આપણે બધા હિંદુઓ એકમત છીએ આપણે પ્રકૃતિને અનાદિ અને અનંત માનીએ છીએ માત્ર કલ્પના અતઃ વખતે સ્થૂલ જગત્ સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં પરિણામ પામે છે અને એવી સ્થિતિમાં અમુક સમય પર્યંત રહે છે, તથા વળી પાછું તે બહાર આવીને આ અનંત દસ્ય સૃષ્ટિ, જેને આપણે કુદરત કહીએ છીએ તે રૂપે વ્યક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે અનંત કાળથી-ન્યારે કાળની ગણનાનો આરંભ પણ થયો ન હતો, તે પહેલાના સમયથી-ઉત્પત્તિ અને લય પામતા સમુદ્રના તરંગના જેવી ગતિ ચાલી આવી છે અને અનંતકાળપર્યંત ચાલુ રહેશે.

વળી આપણે બધા હિંદુઓ માનીએ છીએ કે મનુષ્ય એટલે આ સ્થૂળ જડ શરીર નહિ, તેમજ એ સ્થૂળની અંદર રહેલું સૂક્ષ્મ શરીર અર્થાત્ મન પણ નહિ, પરંતુ એ બેઉ કરતાં પણ કોઈ વધારે શ્રેષ્ઠ પદાર્થ છે, કારણ કે શરીર તેમજ મન બેઉ રૂપાંતર પામ્યા કરે છે, સારે એ બેઉથી પર એવો જે આત્મા કે જેને માટે હું અગ્રેજી શબ્દ આપી શકતો નથી, કારણ કે અગ્રેજી ભાષામાં એ અર્થસૂચક જેટલા શબ્દો છે તે બધાજ અધૂરા છે, એ આત્મા અનાદિ, અનંત અને અવિનાશી પદાર્થ છે મૃત્યુ જેવી તો કોઈ વસ્તુજ તેને માટે નથી એ સિવાય આપણા અને બીજી પ્રગ્નઓના અભિપ્રાય વચ્ચે મોટા તફાવતનો વિષય એ છે કે આપણા મત પ્રમાણે મનુષ્યનો આત્મા ફરી ફરીને નવા દેહ ધારણ કરે છે, અને એમ કરતાં કરતાં તે આખરે એની અવસ્થાએ પહોંચે છે કે ન્યારે તેને કોઈ પણ શરીર ધારણ

* મુસલમાનો તથા ખ્રિસ્તીઓના મત પ્રમાણે ઇસ પૂર્વે ચાર પાંચ હજાર વર્ષ-જર જગત્ ઉત્પન્ન થયું હતું, અને કયામતને દિવસે તેનો પ્રલય થશે તે દિવસે ઈશ્વર પાપીઓનો ઈન્સાફ કરીને તેમને અનંતકાળપર્યંત નરકમાં મોકલી દેશે આવા તેમનો સામાન્ય મત છે

કરવાતું પ્રયોજન કે ઇચ્છા રહેતી નથી. જ્યારે તે આ દશાએ પહોંચે ત્યારે તે મુક્ત થાય છે અને તેને પુનઃ જન્મ લેવો પડતો નથી. હું અત્યારે આપણું શાસ્ત્રમા લખેલો સારાવિષેનો અને આત્માના નિત્યવિષેનો સિદ્ધાંતજ તમારી આગળ રજૂ કર છું. આપણે ગમે તે સપ્રદાયના હોઈએ તોપણ ઉપર કહેલી આપત તો આપણે બધા સર્વાનુમતે સ્વીકારીએ છીએજ આત્મા અને પરમાત્માના સખધિવિષે આપણી વચ્ચે મતભેદ હશે, એક સપ્રદાયના મત પ્રમાણે આત્મા અને પરમાત્માનો નિત્ય અભેદ છે, તો બીજા સપ્રદાયનો મત એવો છે કે આત્મા એ પરમાત્મારૂપી અનંત અગ્નિના એક તણુખા જેવોજ છે. વળી ત્રીજો મત એવો છે કે જીવાત્મા પરમાત્માથી કેવળ ભિન્ન છે અને સદાને માટે ભિન્નજ રહેશે એ પ્રમાણે આત્મા અને પરમાત્મા સખધી આપણા અભિપ્રાય ગમે તેવા જૂદા હોય તો પણ “આત્મા અનંત છે, તે કદિ ઉત્પન્ન થયો નથી અને તેથી તેનો કદિ નાશ પણ થતોજ નથી. આત્મા જૂદા જૂદા શરીર ધારણ કરીને ધીમે ધીમે ઉન્નત થતો જાય છે અને છેવટે મનુષ્યદેહદ્વારા તે પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે.” એટલા સામાન્ય મૂળતત્ત્વો જ્ઞાસુધી આપણે બધા માનતા હોઈએ યાસુધી ગમે તેટલા પેટાભેદ છતાં પણ આપણે એકજ મતના છીએ.

પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય ભાવનાઓ વચ્ચે એક આપતમાં સપૂર્ણ મતભેદ છે, કે જે મતભેદવડે જે ઉત્તર પ્રાચીન ભાવનાઓ પરસ્પરથી તદ્દન જૂદી અથવા વિરુદ્ધ બની જાય છે એ પ્રશ્ન ધર્મના પ્રદેશમાં સાચી વિશેષ અગત્યનો છે અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન એનો જે ઉત્તર આપે છે, તે અત્યંત મહિમાવાન, ગંભીર અને અપૂર્વ છે. આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં આજસુધીમાં જે જે સંશોધન થયા છે, તેમાં આ વિષયને સૌથી વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન મળે છે. તમારામાંથી જેમણે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેમને ખબર હશે, કે પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય ભાવનાઓને એકે ઝટકે છૂટી પાડી તદ્દન નિરાળી બનાવી દેનાર શરૂઆતથીજ ઉત્પન્ન થએલો એક મહાન પ્રભેદ છે. આપણે શક્ત શૈવ કે વૈષ્ણવ હોઈએ, અથવા ગમે તો બૌદ્ધ કે જૈન હોઈએ તોપણ તમામ ધર્મ અને સપ્રદાયના હિન્દુઓ આપણે એમ માનીએ છીએ કે આત્મા અસલથીજ પવિત્ર, પૂર્ણ, અનંત, અર્થવાન અને આનંદમય છે. આપણામાંના માત્ર દૈતવાદીઓજ મૂળ સિદ્ધાંતને માનવા છતાં એક અદ્ય તદ્દવાત રાખે છે તેમના મત પ્રમાણે “આત્મા મૂળથી તો આનંદમય અને પવિત્ર છે, પણ અસત્કર્મની અસરને લીધે તે સક્રિય થએલો છે અને ભક્તિદ્વારા ઈશ્વરનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરતાં તેનો પુનઃ વિકાસ થઈને તે પોતાના પૂર્ણત્વની પુનઃ પ્રાપ્તિ કરશે.” અદૈતવાદનો સિદ્ધાંત એવો છે કે ઉપર પ્રમાણે આત્માનો અમુક ક્ષણસુધી જે સંકોચ થએલો જણાય છે એ માન્યતાજ બ્રાહ્મચુકત છે. આત્માનો કદિ સંકોચ થતોજ નથી અને થાય પણ નહિ. માત્ર માયાના આવરણવડેજ આપણને બ્રાહ્મિ થાય

છે કે આત્મા પોતાની તમામ શક્તિઓ સુમાવી બેઠો છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તેમ થતું પણ નથી ને છે પણ નહિ. તેની તમામ શક્તિઓ અત્યારે અને સદા સર્વદા સંપૂર્ણ અવસ્થામાં છે.

દૈત અને અદૈતવાદ વચ્ચે આટલો પ્રભેદ છે તોપણ મૂળ સિદ્ધાન્ત એટલે કે આત્મા સ્વાભાવિક રીતે પૂર્ણ છે—એ વાત તો એક સ્વીકાર છેજ ને પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય ભાવનાઓ વચ્ચે આ બાબતમાં જે વજ્ર જેવી દુર્લેષ દિવાલ આડી આવેલી છે તેનું સમાધાન કે સમિલન થઈ શકે તેમજ નથી જે કાંઈ મહત્ત્વનું અથવા જે કાંઈ પવિત્ર છે તેનું અન્વેષણ કરવાને માટે પૂર્વના લોકોનો રિવાજ હૃદયની અંદર ઉગ્ર ઉત્તરીને જોવાનો છે તેટલા માટે પ્રાર્થના અથવા ધ્યાન કરતી વખતે આપણે નેત્ર બંધ કરીએ છીએ અને ઈશ્વરને આપણા હૃદયમાં શોધવાનો ચત્ન કરીએ છીએ પશ્ચિમના લોકો તેમ ન કરતા ઈશ્વરને જોવામાટે બહારની સૃષ્ટિ શોધી વળે છે પાશ્ચાત્ય ધર્મશાસ્ત્રો બહારથી આવેલી ગ્રેરજાની સહાયથી લખાયાં છે, જ્યારે આપણા શાસ્ત્રો મત્રદ્રષ્ટા-અપિઓના હૃદયમાંથી ઉત્પન્નમની પેઠે અંદરથી બહાર આવેલા છે.

મારા મિત્રો! મારા બધાઓ! આજ મુદ્દો આપણે બરાબર સમજી લેવો જોઈએ અને હું તમને કહું છું કે, ભવિષ્યમાં પણ લોકોના મનમાં આપણે આજ બાબત વા-રવાર ટસાવવાની છે, કારણ કે આ વાતની યથાર્થતા ઉપર મને દૃઢ વિશ્વાસ છે અને તેથીજ હું તમને વારંવાર આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે જે માણસ ‘હું પામજ છું, હું દીન છું,’ એવાજ વિચાર રાતદિવસ કર્યા કરશે તે એક પણ સારું કાર્ય કરી શકનાર નથી જે કોઈ આખો દિવસ એવીજ ધારણા કર્યા કરે કે ‘હું’ હું ખી છું, નિર્બળ છું, પામર છું, નિર્માલ્ય છું,’ તો ખરેખર તે તેવોજ થઈ જશે અને જે તમે હિંમત અને શ્રદ્ધાપૂર્વક માનશો કે ‘અદ્વયત્ત, મારામાં પણ શક્તિ છે, હું કાંઈ કમ નથી’ તો તમે અત્ય સમયમાં શક્તિવાન થશો અને અદ્વલુત કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરશો તમારામાં રહેલી અનંત શક્તિઓ જાગૃત થઈ જશે. ‘હું કશા હિસાબમાં નથી, મારામાં કાંઈ સામર્થ્ય નથી’ એમજ જે તમે માની બેસશો તો પછી તમે ‘હિંમાત્ર વગરનાજ’ થઈ જશો.

ઉપલા મહાન્ તત્ત્વને તમે બરાબર સમજી લેજો. યાદ રાખજો કે “આપણે સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરનાંજ સત્તાન છીએ, આપણે તે અનંત બ્રહ્મામિતાજ અશ-તત્ત્વખા છીએ આપણામાં સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય છે આપણે તમામ પ્રકારના ઔશ્વર્યના માલિક છીએ, આપણે ‘કશા હિંસાત્ર વગરના’ થઈએજ શા માટે? આપણે તો જેવા ધારીએ તેવા થઈ શકીએ તેમ છીએ આપણે સર્વશક્તિમાન છીએ આપ-

x પાશ્ચાત્ય ધર્મશાસ્ત્રોમાં આત્માને મૂળથીજ ભ્રષ્ટ અને પાપી માનેલો છે, કેમકે જે લોકો આત્માનું અનુસંધાન કરવામાં ઉડા ઉતર્યા નથી

’ભા ૬

જામા હરકોઈ કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય છે અને આપણે માટે કશું અસંભવિત નથી.” બધુઓ ! એવો દૃઢ આત્મવિશ્વાસ જન્યત કરો. આપણા પૂર્વજોમા એવો જ્વલત આત્મવિશ્વાસ હતો, એ આત્મવિશ્વાસનાજ પ્રભાવથી, એ આત્મવિશ્વાસથીજ પ્રેરાઈને તેઓ સરકૃતિના ઉચ્ચામા ઉચ્ચા શિખરે પહોંચ્યા હતા જે હમણાં આપણી અવનતિ યઈ હોય, જે આપણામા કોઈ પણ પ્રકારના દોષ હોય, તો હું તમને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે જે દિવસથી આપણા દેશના લોકો એ આત્મવિશ્વાસ મુમાવી બેડા તેજ દિવસથી તેમની અવનતિનો, તેમની દુર્દશાનો, તેમની નિર્માલ્યતાનો આરભ થયો છે. જેનામાં આત્મશ્રદ્ધા નથી તેને ધૈર્ય ઉપર પણ શ્રદ્ધા નથી. તમે શું નથી માનતા કે અનંત, મગલમય સૃષ્ટિકર્તા તમારા હૃદયમાં રહીને તમારાદ્વારા અનેક કાર્ય કરી રહ્યો છે ? જે તમે માનતા હો કે એ સર્વબાપી, અતર્કીય પરમાત્મા પ્રત્યેક અણુમાં, પ્રત્યેક પરમાણુમાં, તમારા દેહ, મન અને આત્મામાં એતપ્રેત રૂપે રહેલો છે. તો પછી તમે નિરુસાહી શાને માટે થાઓ છો ? હું કદાચ સમુદ્રનો એક દ્રુદ પરપોટો હોઈશ અને તમે કદાચ તે સમુદ્રના એક પર્વત જેવડા ઉચ્ચ તરંગમુલ્ય હશે તો-પણ શું થયું ? મારો તેમજ તમારો બેઉનો આધાર તો તે અનંત, અમાધ મહા-સાગરજ છે જીવન, શક્તિ અને આધ્યાત્મિકતાના અનંત સમુદ્ર ઉપર મારો તેમજ તમારો બેઉનો સરખો હક્ક છે મારો જન્મ થયો ત્યારથીજ-મારામા જીવન છે એ વાતથીજ સાબીત થાય છે કે એ અનંત જીવનસાથે, એ અનંત શક્તિસાથે, એ અનંત શિવ (કલ્યાણ) સાથે મારો તેમજ તમારો સદાનો સંબંધ છે પછી લલે તમે પર્વતસમાન ઉચ્ચ અને વિશાળ હો તેથી શું થયું ? આપણી શક્તિનું, આપણા જીવનનું મૂળ સ્વરૂપ અને સ્થાન તો એકજ છે, માટે હે બધુઓ ! તમારાં સત્તાનોને જન્મથીજ આ જીવનપ્રદ, મહત્ત્વવિધાયક, ઉચ્ચ, મહાન્ તત્ત્વ શીખવવાનો આરભ કરજો તેમને અદ્વૈતવાદજ શીખવવો એવી જરૂર નથી. તમારી ઇચ્છા હોય તો દ્વૈતવાદ શીખવજો, અદ્વૈતવાદ શીખવજો અથવા તો ગમે તે “વાદ” શીખવજો. આપણે પહેલેથીજ જોઈ ગયા છીએ કે આત્માના પૂર્ણત્વમાં, તેના અનંત અમર્યાદિત સામર્થ્યમાં, હિંદુસ્તાનના દરેક સંપ્રદાયના લોકોને શ્રદ્ધા છે. આપણા દેશના સર્વશ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ કવિલ કહે છે કે આત્માના મૂળ બધારણમાં જે પવિત્રતા ન હોય તો તે કદિ પણ પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકેજ નહિ. જે સ્વાભાવિકરીને પૂર્ણ નથી તે કદાચ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે તોપણ તે અવસ્થા સ્થાયી રહેશે નહિ. જે મનુષ્ય સ્વાભાવથીજ અપવિત્ર હોય તો તે સદાને માટે અપવિત્રજ રહેવાનો, અને કદાચ જે પવિત્ર થાય તોપણ ફક્ત અદ્ય સમય સુધીજ તેવો રહીને પાછો સમય આવતાંજ એ પવિત્રતા હતી ન હતી થઈ જશે, અને પૂર્વની સ્વાભાવિક અપવિત્રતાનો અધિકાર પા-છો તેના ઉપર પ્રવર્તશેજ. આપણા દેશના તમામ તત્ત્વજો એટલા માટેજ એકમતે

જાહેર કરે છે કે પવિત્રતા અને પૂર્ણતા એ આપણામાં પ્રકૃતિગતજ છે આમ હોવાથી અપવિત્રતા અને અપૂર્ણતા આપણા મૂળ બધારણુમાં છેજ નહિ, એ માન્યતાને આપણે એવી તો દૃઢ બનાવવી જોઈએ કે તેનું કદિ પણ વિસ્મરણુ ન થાય પોતાના અવસાનસમયે એ મહર્ષિએ પોતે કરેલાં ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય અને ઉત્પન્ન કરેલા ઉચ્ચ વિચારનું સ્મરણુ કરતાં કરતા જ * ઉદ્ધાર પ્રગટ કર્યા હતા અને હવિષ્યની પ્રજાને માટે જે ભવ્ય દૃષ્ટાંત તેઓ મૂકતા ગયા છે, તેનું સ્મરણુ કરજો તે પોતાના દોષનું કે પોતાની નિર્બળતાનું સ્મરણુ કરવાનો મનને આદેશ કરતા ન હતા મનુષ્યમાં દોષ હોય છે, નિર્બળતા પણ હોય છે, પરંતુ હમેશ તમારૂં સત્યસ્વરૂપ સ્મરણુમાં રાખજો, નિર્બળતાનો અને દોષમાત્રનો પ્રતીકાર કરવો હોય તો આ એકજ ઉપાય છે

મને વિશ્વાસ છે, કે ઉપર કહેલી બાબતો ભરતખંડના તમામ પ્રદાયોને માન્ય છે, અને હવિષ્યમાં પણ બાંધે કરીને એજ સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર સરક્ષક તેમજ ઉદ્ધાત મતના, જૂના તેમજ નવા વિચારવાળા તમામ માણસોનો યોગ થઈ શકશે. પણ એક બાબત કે જે સર્વ કરતાં વિશેષ અગત્યની છે, તેનું આપણને વારંવાર વિસ્મરણુ થઈ જાય છે એમ મારે અત્યંત ખેદ સાથે જાહેર કરવું પડે છે. તે વાત એ છે કે ભરતખંડમાં ધર્મનો અર્થ “અપરોક્ષ અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર” એવો થાય છે સત્યનો સાક્ષાત્કાર જ્યાંસુધી ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મની સિદ્ધિ થયેલી કહી શકાયજ નહિ. અમુક વાતમાં માત્ર શ્રદ્ધા રાખો એટલે તરતજ તમારો મોક્ષ થઈ જશે, એવો ઉપદેશ કોઈને આપી શકાયજ નહિ, કેમકે આપણે એવી વાતો ખરી રીતે માની શકતાજ નથી તમે જેવા થવાનો પ્રયત્ન કરશો તેવા થશો. હાલ તમે જે સ્થિતિમાં છો તે સ્થિતિમાં પણ તમે તમારા પોતાના પ્રાયસવડેજ આવેલા છો, માટે અમુક સિદ્ધાંત અથવા અમુક વ્યક્તિના વચન ઉપર માત્ર શ્રદ્ધા રાખ્યાથીજ તમારૂં કલ્યાણ થઈ શકનાર નથી. “અનુભૂતિ-અપરોક્ષાનુભૂતિ” એવી મહાશક્તિમયી વાણી માત્ર ભરતખંડનાજ આધ્યાત્મિક આકાશમાંથી પ્રકટ થઈ હતી, અને માત્ર આપણાજ શાસ્ત્રોમાં વારંવાર કહે છે કે “ધર્મરતો સાક્ષાત્કાર કરવાની આવશ્યકતા છે.” આ વાણી બધીજ સાહસિક છે પણ એના અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. માત્ર શાસ્ત્રોનું પઠન કે શ્રવણુ કર્યાથી અથવા તો પોપટની માફકજ અમુક સિદ્ધાંતો બોલી જવાથીજ લાભ નથી, પરંતુ તેનો ખરેખરો સાક્ષાત્કાર કરવાની જરૂર છે વળી માત્ર શુદ્ધિવડે સિદ્ધાંતો સમજી લેવાથી પણ ફાયદો નથી એ બધાથી લેશ પણ સાર્યક થતું નથી, માટે ધર્મનાં સત્યો આપણા જીવનમાં ઉતરી જવાં જોઈએ, આપણી પાસે ધર્મરતો અસ્તિત્વનું સમજામાં સમજા પ્રમાણુ એજ છે કે પ્રાચીન તેમજ આધુનિક કાળના આપણા અનેક મહાત્માઓએ ધર્મરતુ સાક્ષાત્ દર્શન કર્યું છે તર્ક કે યુક્તિ-

* હું ક્રતો સ્મર કરતં સ્મર ક્રતો સ્મર કરતં સ્મર। ધર્શાપનિષદ

વડે આત્માનું અસ્તિત્વ સાબિત થઈ શકે છે તેટલા ઉપરીજન માત્ર આપણે આત્માનું અસ્તિત્વ માન્ય રાખીએ છીએ એમ નથી. પણ તેની સાથે આપણા દેશમાં આત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરનાર હજારો મહાત્માઓ થઈ ગયા છે વર્તમાન સમયમાં પણ તેવા અનેક મહાત્માઓ વિદ્યમાન છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેવા હજારો ઉત્પન્ન થશે એ ઉપરીજન આત્માના અસ્તિત્વમાં આપણો દૃઢ વિશ્વાસ છે. ન્યાસિધી મનુષ્ય ઈશ્વરનું પ્રત્યક્ષ દર્શન ન કરી શકે, ન્યાસિધી તે પોતાના આત્માને સાક્ષાત્કાર ન કરી શકે, ત્યાસિધી તે મુક્તિનો અધિકારી થઈ શકતો નથી, માટે આ સિદ્ધાંત સૌથી પ્રથમ ખરાબર સમજ લેજો. આપણે જેમ જેમ તેને વધારે વધારે હૃદયમાં ઉતારતા જઈશું તેમ તેમ આપણામાં સાંપ્રદાયિક ભાવના કમી થતી જશે, અને જેણે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, જેણે તેનું દર્શન કર્યું છે તેજ વાસ્તવિક રીતે ધાર્મિક મનુષ્ય છે.

મિથ્યતે હૃદયગ્રંથિરિચ્છ્યન્તે સર્વસંશયઃ ॥

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દષ્ટે પરાવરે ॥

“તેનીજ હૃદયગ્રંથિ કપાઈ છે, તેનાજ સંશયમાત્ર દૂર થઈ ગયા છે, અને તેનાજ કર્મના ફળ ક્ષય થઈ ગયા છે કે જેણે તે ઈશ્વરનું દર્શન કર્યું છે—જે પાસેના પાસે અને દૂરનો દૂર છે તેનું જેણે દર્શન કર્યું છે.”

અહિંસાની વાત છે કે આપણે ધણીવાર મિથ્યા બહાનુઓને આધ્યાત્મિક સત્ય તરીકે માનીએ છીએ, પાંડિત્યપૂર્ણ અને શુદ્ધિના વૈભવયુક્ત ભાષણોને ધર્મના અપરોક્ષ અનુભવ તરીકે માનીએ છીએ, અને તેથીજ આપણી વચ્ચે સાંપ્રદાયિકતા અને કલહ ઊભા થાય છે. જો આપણે એકજવાર નિશ્ચયપૂર્વક સમજી લઈએ કે પ્રત્યક્ષ અનુભવ એજ ખરો ધર્મ છે, તો આપણે પ્રથમ આપણાજ હૃદય તરફ દૃષ્ટિ કરીએ, અને તેમ કરવાથી ધર્મના સત્યોના સાક્ષાત્કારથી આપણે કેટલા દૂર રહ્યા છીએ અથવા તો એ દિશાતરફ આપણે કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે તરતજ સમજી શકીએ. આમ કરીએ તોજ આપણને સમજશે કે આપણે પોતે પણ અધારામાં ફાફા મારી રહ્યા છીએ અને બીજાઓને પણ અધારામાંજ ફાફા મારતા કરીએ છીએ. જ્યારે આપણને એવી પ્રતીતિ થશે ત્યારેજ આપણી સાંપ્રદાયિકતા, કલહ, અને વિદ્વેષનો અંત આવશે. જે માણસ સાંપ્રદાયિક વિવાદ કરવા તૈયાર થતો હોય તેને જમને પૂછજો કે “ભાઈ! તમને ઈશ્વરનું દર્શન થયું છે? તમે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે? જો તમે એમાં કશું ન કર્યું હોય તો તમને ઈશ્વરના નામનો પ્રચાર કરવાનો શું અધિકાર છે? તમે પોતે તો અધિકારમાં બેઠકા છોજ પરંતુ તેની સાથે બીજાઓને પણ શું માટે અધિકારમાં અથડાવી મારવાની (બાડાવી મારવાની) કોશીશ કરો છો? વાહ! અધજો અધજાઓને દોરે અને બધાએ સાથે ખાડામાં પડે!”

માટે હું તમને ચેતવું છું કે બીજાઓમાં દોષ જોતા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો સર્વને પોતપોતાની સાધનપદ્ધતિદ્વારાજ અપરોક્ષ અનુભવ તરફ વધવા દેજો તેઓ પોતપોતાના હૃદયમાં સત્યનું દર્શન કરવાને પ્રયત્ન કરતા હોય તો તેમને કરવા દેજો જ્યારે તેમને ઉદ્ધર અને આવરણરહિત સત્યનું દર્શન થશે, ત્યારે જે અદ્ભુત આનંદનો ભરતખંડના તમામ ઝડપિઓએ સાક્ષાત્કાર કરીને એકે અવાજે સ્વીકાર કર્યો હતો તે આનંદ તેઓ પણ ભોગવી શકશે. સત્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરનાર દરેક વ્યક્તિ એ આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકશે એવી સ્થિતિએ પહેલેઆ પછી તેમના અત-કરણમ્માંથી માત્ર પ્રેમમય શબ્દોજ બહાર આવશે, કારણ કે ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ હોવાને લીધે તેના સ્પર્શથી તેમનાં હૃદય પણ પ્રેમમય બની ગયેલાં હશે ત્યારે અને માત્ર ત્યારેજ તમામ સંપ્રદાયિક કેલહનો અત આવશે, ત્યારેજ આપણે હિન્દુ શબ્દનું તાત્પર્ય સમજવાને યોગ્ય થઈશું અને હિંદુ નામ ધારણ કરનાર દરેક વ્યક્તિને છાતી સરસો ચાપીને અત્યંત પ્રેમથી ચાહતા શીખીશું. હું જે કહું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળજો. જ્યારે ‘હિંદુ’ એ નામ સાંભળતાજ તમારા આખા શરીરમાં વિદ્યુતશક્તિનો સચાર થઈ જાય ત્યારેજ તમે સાચા હિંદુ કહેવાઓ જ્યારે હિંદુ કહેવાતો કોઈપણ માણસ ગમે તે દેશમાં વસતો હોય, આપણી ભાષા બોલતો હોય કે બીજી ભાષા બોલતો હોય તોપણ તમને તે અત્યંત પ્રિય લાગે, તમને તમારા નજીકના સગા જેવો લાગે, ત્યારેજ તમે હિંદુ નામ ધારણ કરવાને યોગ્ય છો જ્યારે હિંદુ કહેવાતા કોઈપણ મનુષ્યને તમે વિપત્તિથી ઘેરાયેલાં જુઓ અને તમારું હૃદય દ્રવી જાય, અને તમારો પુત્ર કે ભાઈ સંકટમાં હોય અને તમને જેવી લાગણી થાય તેવીજ લાગણી તેને માટે થાય ત્યારે અને ત્યારેજ તમે હિંદુ કહેવાઈ શકો મારા વ્યાખ્યાનના આરભમાં મેં જે મહાપુરુષનું સ્મરણ કર્યું હતું તે ગુરુ ગોવિંદસિંહની માફક જો તમે પણ અન્ય હિંદુઓને માટે અનેક પ્રકારના સંકટ ખમવાને તૈયાર હો તોજ તમે સાચા હિંદુ ગણાઈ શકો તે મહાન ગુરુ ગોવિંદસિંહે સ્વદેશના અને સ્વધર્મના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું, હિંદુધર્મના રક્ષણને માટે પોતાનું સુધિર વહેવડાવ્યું, પોતાના પુત્રોના પ્રાણનું યુદ્ધમાં બલિદાન આપ્યું અને તેમને પોતાની આખા આગળ કપાઈ જતા જોયા—આટલું છતાં પણ જેમને માટે તેણે પોતાનું તથા પોતાનાં કુટુંબીઓનું સુધિર અર્પણ કર્યું હતું તેમણે તેને કશી સહાયતા ન આપી, એટલુંજ નહિ પણ તેનો પરિત્યાગ કર્યો અને તેને પોતાના દેશમાંથી કહાડી મૂક્યો ત્યારે છેવટે તે વીરાતમાં ધવાનના સિંહની મફક પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાંથી નિશ્ચંદપણે ચાલ્યો ગયો, અને દક્ષિણ તરફના પ્રદેશનો આશ્રય લઈ મૃત્યુની રાહ જોતો બેઠો. તેમ છતાં પણ જેમણે કૃતદ્ધ થઈને તેનો પરિત્યાગ કર્યો હતો તેમને તેણે લેશ પણ શાપિત કર્યા ન હતા કે તેના મુખમાંથી તેમને માટે લેશમાત્ર પણ કોષનો કે અસંતોષનો ઉદ્ગાર

નીકળ્યો ન હતો , તે ગુરુ ગોવિંદસિંહનો આદર્શ તમારે હમેશ સ્મરણુમા રાખવો હુ કહુ તે ધ્યાનપૂર્વક સાબળજો જો તમે સ્વદેશનું હિત કરવાની ઇચ્છા રાખતા હો તો તમારે દરેકને એક એક ગુરુ ગોવિંદસિંહ થવું પડશે તમે તમારા દેશબાધવોમા ભલે હજારો દોષો જુઓ તોપણ તેમના શરીરમા હિંદુનું લોહી વહે છે, એ વાતને ખાસ લક્ષમા રાખજો. ભલે તેઓ તમારૂં અહિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તોપણ તમારે તો તમારા દેશબાધવોરૂપી જીવતદેવતાઓનું પૂજન કરવું પડશે ભલે તેઓ ખધા તમારા પ્રતિ શાપનો વર્ષાદ વર્ષાવે તોપણ તમારે તો તેમના તરફ પ્રેમપૂર્ણ વચ્ચનોજ વાપરવા જો તેઓ તમને તમારા દેશમાથી કહાડી મૂકે તો વીર કેસરી ગોવિંદસિંહની માફક સમાજથી દૂર થઈ અપ્રસિદ્ધ અવસ્થામાજ મૃત્યુની રાહ જોતા ઉભા રહેજો એવોજ પુરુષ હિંદુ નામને યોગ્ય છે આપણા સમક્ષ હમેશ એવોજ આદર્શ રાખવો જોઈએ. તમારા જૂના કલહ બૂલી જાઓ અને ચારે દિશાએ પ્રેમનો પવિત્ર પ્રવાહ વહેવડાવો.

ખીજા “ ભારતનો ઉદ્ધાર આજ રીતે થશે અને આ રીતે નહિ થાય ” એમ કહેવે તેમ ભલે બોલે મે મારી આખી જીદગી દેશોદ્ધારના કાર્યમા—અથવા તેવું કાર્ય કરવાના પ્રયત્નમાજ ગુજરી છે, અને તે ઉપરથીજ હુ તમને કહુ છુ કે જ્યાંસુધી તમે ખરેખરા ધાર્મિક નહિ થાઓ ત્યાંસુધી દેશના પુનરુજ્જીવનની આશા રાખતાજ નહિ તમારા દેશનું એકલાનુંજ નહિ પણ આખા જગતનું કલ્યાણ પણ એજ રસ્તે થઈ શકશે, કારણ કે હુ તમને સ્પષ્ટપણે કહી દઉ છુ કે હમણાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પાયામાથી હાલવા લાગી છે જડવાદરૂપી રેતીના પાયા ઉપર બાધેલી મોટી મોટી ઇમારતો એક દિવસ જરૂર જમીનદોસ્ત થઈ જનાર છે. જગતનો ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે એક પછી એક અનેક પ્રજાઓએ જડવાદના પાયાઉપર પોતાના મહત્વની ઇમારત ચણી હતી તેઓ જગતને જાહેર કરતી કે મનુષ્ય કેવળ જડ છે, ચેતન નથી. પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની ભાષામા અનુક માણસનું મરણ નીપજ્ય છે એમ કહેવું હોય તો ‘ તેણે આત્માનો ત્યાગ કર્યો ’ એમ કહેવાય છે અને આપણે કહીએ છીએ કે ‘ તેણે દેહત્યાગ કર્યો. ’ પાશ્ચાત્યદેશીય માણસ પોતાની વાત કહેવા જતા પ્રથમ પોતાના શરીરની વાત કરે છે અને પછી જરા જરા આત્માનો ઉલ્લેખ કરે છે આપણે પ્રથમ આત્માનોજ વિચાર કરીએ છીએ અને ત્યાર પછી આપણને દેહ છે એમ કહીએ છીએ. આ બે વાક્યોવિષે વિચાર કર્યાથી પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય ચિંતન વચ્ચે કેટલો મહત્વનો તફાવત છે તે સમજાઈ જશે એજ કારણથી જે જે સંસ્કૃતિઓ દેહના ઉપભોગ પ્રત્યાહિના સાધનોરૂપી રેતીના પાયાપર સ્થાપિત થઈ હતી, તે સર્વ થોડા દિવસજ ટકી છે અને પછી અદ્ય સમયમાજ એક પછી એક જગતમાથી વિલુપ્ત થઈ ગઈ છે માત્ર જે પ્રજાઓએ ભરતખડના ચરણ સમીપ

મેરીને તેના ઉપદેશ અદ્યક્ષ કર્યો હતો તે ચીન અને જાપાનની પ્રજાઓજ અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓમા હવે નવા પુનરુજ્જીવનના ચિન્હ પણ સ્પષ્ટ નજરે પડે છે તેઓ x સ્કતબીજની માફક હંગરવાર નષ્ટ થઈ જાય છતાં પણ પુન પુન જીવતી થઈને નવીન મહિમા પ્રકટાવે છે, પણ જડવાદના પાયાપર રચાયેલી સંસ્કૃતિ તો એકવાર નષ્ટ થઈ તે થઈજ સમજવી એકવાર જો તેમની ધમારત પડી ગઈ તો તેના ચૂરેચૂરાજ થઈ જવાના, માટે ધૈર્ય રાખો, ઉતાવળા ન થાઓ આપણે માટે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય વિધાતાએ નિર્માણ કરી રાખ્યું છે

ઉતાવળ ન કરો, બહાવરા ન બની જાઓ અને કોઈનું પણ અનુકરણ કરવા તત્પર ન થાઓ આપણે સ્મરણમા રાખવા જેવી એક બાબત એ છે કે ખીજનું અનુકરણ કરવું એ સંસ્કૃતિ અગર ઉન્નતિનું લક્ષણ નથી હું રાજનો પોશાક ધારણ કરીને ફરે તેથી શું હું રાજ થઈ જઈશ? સિહના ચામડામા ઢાકાયલો ગધેડો તે ગધેડોજ રહેવાનો તે કદિ પણ સિહ થઈ શકશે નહિ નિર્માદ્ય, પામર મનુષ્યની માફક કરેલું અનુકરણ કદિ પણ ઉન્નતિમાધક નિવડશે નહિ એ તો મનુષ્યના લાયકર અધ પતનનું ચિન્હ છે મનુષ્ય પોતાને ધિક્કારવા લાગે એટલે જાણવું કે હવે તેની અવનતિની, આખરની અવસ્થા આવી પહોંચી જ્યારે તે પોતાના પૂર્વજોનું સ્મરણ કરતા અથવા આ મારા પૂર્વજો હતા એમ કહેતા શરમાયા એટલે સમજવું કે હવે તેનું આવી બન્યું હિંદુ પ્રજામા કશા હિમાખનો નહિ એવો હું તમારી સમક્ષ ઉભો છું પણ મને મારી સ્વજાતિનું અભિમાન છે મારા પૂર્વજોમાટે હું અત્યંત મગફર છું. હું હિંદુ છું એમ કહેતા મને અત્યંત ગર્વ ઉપજે છે હું હિંદુઓનો અંક તુચ્છ દાસ છું એમ સમજતા પણ મને ધણ અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે તમે મહર્ષિઓનાં સત્તાન છો, તમે આખા જગતમા સર્વથી વિશેષ મહિમાવાન ઋષિમુનિઓના સત્તાન હોવાથી હું પણ તમારો એક દેશબાધવ છું એમ સમજવામા મને પણ અત્યંત ગર્વ ઉપજે છે, માટે તમે આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરો, અને તમારા પૂર્વજોથી ન લજવાતા તેમને માટે અભિમાન રાખતા શીખો અનુકરણ કરતા નહિ કદિપણ અનુકરણ કરતા નહિ જ્યારે જ્યારે તમે ખીજના વિચાર પ્રમાણે વર્તન કરો છો ત્યારે ત્યારે તમે તમારી સ્વતંત્રતા ગુમાવો છો આધ્યાત્મિક વિષયમા પણ જો તમે ખીજની આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તન કરશો, તો ધીમે ધીમે તમારી તમામ પ્રકારની શક્તિઓ લીધી થઈ જશે અને છેવટે તમારી વિચારશક્તિ પણ મદ પડી જશે તમારા પોતાનાજા જે ઐશ્વર્ય રહેલું છે તેનો તમારા પોતાનાજ પ્રયાસથી વિકાસ કરો. ખીજનામાજે અહણ કરવા જેવું હોય તે અવસ્થા લેજો પણ આધળું અનુકરણ તો કદીએ કરતા

x એ નામનો એક શક્તિશાળી હોતો જેના રૂધિરના એકએક ખિન્નુમાથી નવે શક્તિ ઉત્પન્ન થતો હતો આ કથા દેવી સબધી પુરાણોમા છે

નહિ આપણે બીજાઓ પાસેથી થણી શીખવાનું છે બીજા જમીનમા પડ્યા પછી તે માટી, વાયુ અને જળમાંથી જોષ્ટ્રએ તેટલા પોષક તત્ત્વોનું પોતામાજ શોષણ કરે છે, તે નાના બીજમાંથી પ્રથમ અકુર ફૂટે છે, પછી છોડવો થાય છે અને આખરે તે મહાન વૃક્ષ બની જાય છે, પણ શું તે પોતાનું પોતાપણુ જોષ્ટ્રને માટી બની જાય છે ? શું તે જળ કે વાયુ બની જાય છે ? નહિ કદીજ નહિ, તે તો ઊંચકું એક નાનકડા બીજમાંથી બીલતું બીલતું એક મોટા વૃક્ષમાં પરિણામ પામે છે એ બીજ જેમ પોતાના બધારણુને માટે જરૂરના તત્ત્વો માટી, જળ અને વાયુમાંથી ખેંચીને વૃક્ષ બની જાય છે, તેમ તમે પણ બીજાઓ પાસેથી શીખવામાં એજ પદ્ધતિ અહણુ કરજો અલ્પજ્ઞ, આપણે હજી બીજાઓ પાસેથી થણી શીખવાનું છે જે માણુસ અન્ય પાસેથી શીખવા જેવું શીખવાને તથા મેળવવા જેવું મેળવવા ઉત્સુક નથી તે બેશક જડ જેવો છે મનુ હાજવાનું કહે છે કે —

આદર્શીત પરં વિદ્યાં પ્રયત્નાદવરાદપિ ।

અત્યાદપિ પરં ધર્મં સ્વીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥

“નીચા કુળમાંથી પણ ઉત્તમ સ્ત્રી અહણુ કરવી, ચડાળ પાસેથી પણ શ્રેષ્ઠ ધર્મનું” શિક્ષણ મળી શકતું હોય તો લેવું અને નીચ માણુસ પાસેથી પણ સેવા કરીને શ્રેષ્ઠ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી” બીજાઓમા જે કાંઈ અહણુ કરવા જેવું હોય તે લાંબા લેજો, પણ તેને તમારું પોતાનું કરી દેજો તમારા જીવનમાં ઉતારીને તમારી પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર તેનું રૂપાંતર કરી દેજો, પણ બીજનું આધણુ અનુકરણુ કરીને તમારી સ્વતંત્રતા કદિ ગુમાવતા નહિ ભરતખડના પ્રજાજીવનમાંથી અદ્યુત થઈને અન્ય પ્રજાની જીવન-પદ્ધતિ અહણુ કરશો નહિ બધા હિંદુસ્તાનવાસીઓ કોઈ બીજી પ્રજાની માફક પોષાક પહેરે એમના જેવો આકાર કરે અને તેમના રીતરિવાજોનું અનુકરણુ કરે તો તેથી તેમને લાભ થશે, એવા વિચારને એક પળવાર પણ તમારા હૃદયમાં સ્થાન આપતા નહિ માત્ર ચોડાજ વર્ષ થયાં પડેલી ટેવ છોડતા કેટલી સુસ્ફેલી નડે છે તે તમે સારી પેઠે જાણો છો તમારા રુધિરમાં કેટલા હજાર વર્ષના માનવજીવનના સસ્કાર પડેલા છે, કેટલા હજાર વર્ષથી તમારા પ્રજાજીવનનો પ્રવાહ એક ચોક્કસ દિશામા વહેતો આવ્યો છે તે તો ઈશ્વરનેજ માલમ છે તમે શું એમ ધારો છો કે આ અત્યંત બળવાનું પ્રવાહ કે જે લગભગ મહાસાગરની સમીપ સુધી આવી ચૂક્યો છે તે પાછો વળીને હિમાલયના બરફ બેગો મળી જશે ? નહિ એ કદિ બનવા જેમ નથી, જો તમે તેમ કરવાને કોશીલ કરશો તો પ્રવાહ ઊંચાં-ચાલે જશે—તમારા પ્રજાજીવનના અશ્વનો નાશ થઈ જશે, માટે એ પ્રજાપ્રવાહ વધારે સરળતાથી વહે તે માટે તેનો માર્ગ મોકળો કરી આપો. આ મહાન નદીના પ્રવાહમાં અતરામરૂપી જે ખડકો આડા પડેલા છે તેમને ખસેડી નાખો, તેનો માર્ગ ખુલ્લો કરો, તેની ખાડી જોડીને

હી કરો, એટલે તે પોતાની સ્વાભાવિક ગતિને લીધે આપોઆપજ પ્રવળ વેગથી આગળ વહેવા માડશે, અને આપણી સમસ્ત પ્રજા ઉન્નતિ કરતી કરતી અતે પરમ લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી જશે.

હિંદુસ્તાનના લોકોની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સિદ્ધ કરવામાટે જે યત્ન કરવો હોય તો કાર્ય કરવાની આજ દિશા છે એ સિવાય પણ બીજા કેટલાક અગત્યના મહાન પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે ખરા, પણ અવકાશને અભાવે તે સઘળા આજે હું તમારી સમક્ષ રજૂ કરી શકતો નથી. દાખલા તરીકે જ્ઞાતિભેદનો એક અત્યંત આશ્ચર્યજનક પ્રશ્ન છે આ પ્રશ્નની બેઠે બાબત પાસવામા મેં મારી આખી જિંદગી વ્યતીત કરી છે મેં હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાંતના લોકોનું અવલોકન કરીને આ પ્રશ્ન વિષે મનન કર્યું છે દેશના દરેકે દરેક ભાગના લોકોસાથે હું ગાઢ સંબંધમાં આવ્યો છું, પણ હું આ પ્રશ્નવિષે જેમ વધારે મનન કરું છું તેમ તેમ હું વધારે ગૂંચવાતો જાઉં છું. આથી કરીને તેના ઉદ્દેશ અને તાત્પર્યનો ચોક્કસ ખ્યાલ પણ મારા મનમાં આવી શકતો નથી હમણાં થોડો સમય થયાજ એ વિષય ઉપર મારા મનમાં કાંઈક ઝાંખો પ્રકાશ પડ્યો છે. અને તેની મદદથી હું જ્ઞાતિભેદનો મૂળ ઉદ્દેશ કાંઈક સમજવાને શક્તિવાન થયો છું બીજો મુશ્કેલી ભરેલો સવાલ ખાવાપીવાને લગતો છે એ પણ ખરું જોતા એક મોટો પ્રશ્ન છે આપણે માનીએ છીએ તેવો એ સવાલ છેક નજીવો નથી આ બાબત ઉપર વિચાર કરતાં છેવટે હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે ખાવા પીવાના સંબંધમાં આપણે જે આગ્રહ અને વલણ રાખીએ છીએ તે અત્યંત વિચિત્ર છે અને આપણા શાસ્ત્રની આગાથી વિરુદ્ધ છે, અર્થાત્ આહારની જેવી જોડએ તેવી શુદ્ધિ સચવાતી નથી તેથી પણ આપણે દુખનો અનુભવ કરીએ છીએ આપણે શાસ્ત્રની આગાતું ખરું તાત્પર્ય ભૂલી ગયા છીએ.

એ સિવાય બીજા પણ કેટલાક પ્રશ્નવિષે તમારું ધ્યાન ખેંચવાનો, તેમજ નિરાકરણ કેવી રીતે થઈ શકે તેની ચર્ચા કરવાનો, તથા તેમને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ કેવી રીતે આપી શકાય તે દર્શાવવાનો મારો ઇરાદો છે, પણ કમનસીબે સંભાને સુવ્યવસ્થિત કરતા ધણીજ વિલંબ થઈ ગયો અને હવે બાકી મોડું થઈ ગયેલું હોવાથી હું તમને વધારે વખત રોકવા ઇચ્છતો નથી, માટે જ્ઞાતિભેદ તથા બીજા પ્રશ્નો વિષે મેં જે વિચાર બાધ્યા છે તે લવિષ્યમાં એકાદ બીજા વ્યાખ્યાનદ્વારા પ્રકટ કરીશ મને આશા છે કે હવે પછી આપણે જ્યારે મળીએ ત્યારે સંભામાં વધારે જ્ઞાતિ અને વ્યવસ્થા સચવાય તેની તમે કાળજી રાખશો.

હવે એક વાત કહીને હું મારું આધ્યાત્મિક વિચાર વિષેનું વ્યાખ્યાન સંપૂર્ણ કરીશ આપણા દેશમાં ધણા સમયથી ધર્મ ગતિવર્તનો થઈ ગયો છે. તેને ફરીથી વેગયુક્ત કરવાની હાલ ધણીજ જરૂર છે, આપણા દેશના પ્રત્યેક માણસના જીવનમાં

ધર્મનો સચાર થયેલો જોવાની મને ધણી આકાંક્ષા છે. પ્રાચીન કાળની માફક રાજ-
ઓના મદિરામાં તેમજ ગરીબમાં ગરીબ માણસની કમાલ ઝુપડીમાં પણ ધર્મ
દાખલ થવો જોઈએ ધર્મ કે જેના ઉપર મનુષ્યમાત્રનો જન્મસિદ્ધ હક છે, જે
સમસ્ત પ્રજાની સર્વસામાન્ય મિલકત છે, તે દરેક જણને ધેર બેઠા વિનામૂલ્યે વ-
હેંચાવો જોઈએ એમ હું ઇચ્છું છું. ઇશ્વરદત્ત વાલુ જેમ દરેક જણને સુલભ છે અને
તેનો ઉપયોગ દરેક જણુ યથેષ્ટ રીતે વિનામૂલ્યે કરી શકે છે, તેમ ધર્મની આબતમાં
પણ થલુ જોઈએ. ભરતખડમાં આજ જાતનું કાર્ય કરવાની મારી ઇચ્છા છે, પણ તે
નાના નાના સપ્રદાયો બાધીને અગર કુદ્ર આબતોમાં દોષમાં મિથ્યા કલહ ઉભા
કરીને નહિ જે આબતો આપણને સર્વને એક સરખી રીતે માન્ય છે તેમતોજ સર્વત્ર
પ્રચાર કરો, અને જેમાં મતભેદ છે તેને બાબુએ રહેવા દો. સમય આવતા એ મત-
ભેદ આપોઆપજ ઝોગળી જશે. હું હિંદવાસીઓને વારવાર કહું છું કે જો તમે
અનેક જમાનાના જમાનાથી અધકારમાં રહેલા એકાદ ઝોરડામાં જાઓ અને 'અધ-
કાર છે! અધકાર છે!' એમ જૂઓ પાડ્યા કરો તેથી શું એ અધકાર દૂર થશે? પ્રકાશ
લાવો એટલે અધકાર તરતજ ચાલ્યો જશે. માણસોને સુધારવાની આજ ખરી ચાવી
છે કે તેમની આગળ વધારે ઉચ્ચ આબતો-વધારે ઉચ્ચ ભાવનાઓ ધરો. મનુષ્યસ્વભાવ
ઉપર વિશ્વાસ રાખો. મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ ઉત્તતગામી છે. મનુષ્ય અવનત
થએલા છે, નિર્માલ્ય થઈ ગએલા છે એવી માન્યતા પહેલેથી મનમાં ડસાવીને કાર્ય
ક્ષેત્રમાં શા માટે પ્રવેશ કરો છો? હું મનુષ્યો ઉપર-ખરાબમાં ખરાબ મનુષ્ય ઉપર
પણ વિશ્વાસ રાખ્યાથી મારા કાર્યમાં કદિપણ નિષ્ફળ થયો નથી. મનુષ્યસ્વભાવ ઉ-
પરથી મારો વિશ્વાસ ઉઠી જાય એવો એક પણ કડવો અનુભવ મને મળ્યો નથી.
હમેશા મને અતે વિજયજ મળ્યો છે, મનુષ્ય પડિત દેખાતો હોય અથવા છેક મૂર્ખ
દેખાતો હોય પણ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખો. તે દેવ જેવો જણાતો હોય કે ભયકર
સેતાન જેવો લાગતો હોય તોપણ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખો. મેં આ પદ્ધતિ ગ્રહણ
કરી છે અને શરૂઆતમાં મને આશાસ્ત્રયક ચિન્હ નજરે ન પડ્યા તોપણ અતે તો
મારો વિજયજ હતો. પ્રથમ મનુષ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખો. તેના મૂળ સ્વરૂપને જ્ઞાનમાં
લઈને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખો. એ વિશ્વાસને હૃદયમાં ધારણ કરીને એમજ સમ-
જવાનો પ્રયત્ન કરજો કે અમુક વ્યક્તિ અત્યારે દોષપૂર્ણ છે તેનામાં અપૂર્ણતા છે,
તે ધણી બુલચૂક કરે છે, તે અત્યત તિરસ્કારપાત્ર અને અસત્ય ધર્મવિષયક માન્ય-
તાઓ ધરાવે છે, તોપણ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો કે એ સર્વ દોષ તેની મૂળ પ્રકૃતિના
નથી-પણ તેને હજી ઉચ્ચ આદર્શ મળ્યા નથી તેજ એ સર્વ દોષનું કારણ છે. જો કોઈ
અસત્ય તરફ જતો હોય તો તેનું ખરું કારણ એજ છે કે તેને હજી સત્યની
પ્રાપ્તિ થઈ નથી; માટે જો કોઈ અસત્ય હોય તેને દૂર કરવાનો ખરો ઉપાય

એજ છે કે અસત્યને ઠેકાણે સત્યની સ્થાપના કરતા રહો. ખસ એટલુજ કરો એટલે સત્યનો અને અસત્યનો મુકાબલો તે પોતાની મેળેજ કરી લેશે. તમે માત્ર તેમને સત્ય બતાવી દો એટલે તમારૂં કાર્ય પૂર્ણ થયું સમજજો તમે જે સત્ય તેમને બતાવશો તેની માથે તે પોતાની મૂળ ભાવનાઓની તુલના કરી લેશે આ વાત પૂરેપૂરી યાદ રાખજો કે જો તમે તેમને ખરેખર સત્યજ અર્પણ કર્યું હશે તો જરૂર અસત્ય દૂર થશેજ, પ્રકાશ અધકારને હાકી કઢાડશેજ અને સત્યદ્વારા તેમની અંદર રહેલો સદ્ભાવ પ્રકટ થશેજ જે દેશના ધાર્મિક જીવનમા સુધારો કરવો હોય તો આજે માર્ગ છે. આ એકલોજ ઉપાય છે કલહ ક્યાંથી, તેમ ' તમે જે કાંઈ કરો છો તે અસત્ય છે ' એમ લોકોને કહેવાથી કશુંજ સારું પરિણામ આવશે નહિ. જે સારું છે, જે ઉપકારક છે તે તમે તેમની આગળ ધરો અને જુઓ કે તે સત્યને તેઓ કેવી આતુરતા પૂર્વક ગ્રહણ કરે છે એમ કરવાથી જે અજરામર દિવ્ય તત્ત્વ મનુષ્યમાત્રમાં રહેલું છે તે જાગૃત થશે અને જે કાંઈ સત્ય તથા મહિમામય છે તેને ઉત્ક્રાંતી વધાવી લેશે.

જે આપ્પા જગતનો સરજનહાર અને પાલક પિતા છે, જે ઈશ્વરની આપણા પૂર્વજોએ ઉપાસના કરી હતી, જેને વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, શક્તિ એવા ગમે તે નામ લાગુ પાડી શકાય છે, જેની સચુલ્લ અથવા નિર્ગુણરૂપે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, જે વ્યક્ત તેમજ અવ્યક્ત છે, જેનું આપણા પૂર્વજોએ દર્શન કર્યું હતું અને જેનું **एकं सद्ब्रिમા बहुधा वदन्ति** । એ વાક્યદ્વારા વર્ણન કર્યું હતું, તે ઈશ્વર આપણા સર્વના હૃદયમા તેના અનંત સામર્થ્યવાન પ્રેમસહિત પ્રવેશ કરે, તે આપણા ઉપર આશીર્વાદ વર્ષાવે, તે આપણને એકબીજાના હૃદયને ઓળખતા કરે, તે આપણને શુદ્ધ પ્રેમથી, સત્યને માટે અત્યંત અતુરાગસહિત એક બીજાનું શ્રેય કરવાના કાર્ય તરફ પ્રેરે, અને હરતખડની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના મહાન કાર્યમા પોતાની અગત કીર્તિ, અગત સ્વાર્થ અને અગત લાભ મેળવવાની લાલચ કદિ પણ આપણામા પ્રવેશ ન કરે ! અસ્તુ !

વેદાંત

(સને ૧૮૬૭ ના નવેમ્બર માસની બારમી તારીખે લાહોરમા આપેલું વ્યાખ્યાન)

આપણે બે પ્રકારની સૃષ્ટિમાં રહીએ છીએ એક બાહ્યસૃષ્ટિ અને બીજી આત્મ-સૃષ્ટિ અત્યંત પ્રાચીન કાળથી મનુષ્યજાતિ આ બેઉ સૃષ્ટિના વિષયોમા ઉન્નતિ કરતી આવી છે પ્રથમ બાહ્યસૃષ્ટિની શોધખોળનું કાર્ય શરૂ થયું અને તેમાંથી મનુષ્ય-જીવનને લગતા ગંભીર પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવામાટે પ્રયાસ શરૂ થયા પોતાની આરે

દિશાએ આવેલી પ્રકૃતિમા જે કાષ્ટ દર્શ્યો નજરે પડતો હતા તેના અવલોકનવડે ગાભીર્ય અને સૌન્દર્યના દર્શનની લાલસા તૃપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તેઓ પોતાનું તથા પોતાની અંદર રહેલા તરવનું વર્ણન કરવાને શરૂઆતમા બાહ્ય-સૃષ્ટિની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરતા, અને એ પ્રકારે બાહ્યસૃષ્ટિનું અન્વેષણ કરતા કરતા તેમણે જે ઉત્તર પ્રાપ્ત કર્યા તે ધણીજ લગ્ય અને ગભીર હતા ઈશ્વર અને તેની ઉપાસનાવિષે તથા જગતમા રહેલા સૌન્દર્યવિષે તેમણે જે આદર્શ વડ્યા હતા તે ધણીજ અદ્ભુત હતા, અને તેમને ધણીજ સુદર અને આવેગમયી ભાષામા તેમણે વર્ણવ્યા હતા બાહ્યજગતના અવલોકનમાથી જે ભાવનાઓ તેમણે ઉત્પન્ન કરી હતી તે ધણીજ મનોહર અને ગભીર હતી, પણ ત્યાર પછીના યુગમા જે અન્ય સૃષ્ટિમા તેમણે શોધ ખોળ કરવા માડી તેનું અવલોકન કરતા તો તેમણે પ્રથમના કરતા પણ વિશેષ મહિમાવાન, વિશેષ સુદર અને અનંતગણ્યા વિકાસશીલ આદર્શો પ્રાપ્ત કર્યા વેદના કર્મકાંડના વિભાગમા આપણા ધર્મમંથરી અદ્ભુત ખામતોનું વિસ્તારથી વિવરણ કરેલું જોવામા આવે છે તેની અંદર જગત્પત્ની સૃષ્ટિ, રિશ્તિ અને પ્રલય કરનાર વિધાતાના સખધમા અત્યંત અલૌકિક વિચાર પ્રદર્શિત કરેલા છે, અને જે ભાષામા અક્ષાડનું વર્ણન કરેલું છે તે ભાષા ધણે ઠેકાણે હૃદયને ડોલાવી નાખે એવી છે તમારામાંના ધણીને ઝગ્વેદસહિતામા અપેક્ષા પ્રલયનમયના વણનના અદ્ભુત મત્રો માદ હશે તેની અંદર સૃષ્ટિના પ્રલયનું જે ગાભીર્યપૂર્ણ વર્ણન કરેલું છે તેનું આખા જગતના સાહિત્યમાથી પણ જડશે નહિ આમ છતાં પણ એ માત્ર બાહ્યસૃષ્ટિના ગાભીર્યનું જ વર્ણન છે-જડ સૃષ્ટિનું ચિત્ર છે-તેની અંદર જડ સૃષ્ટિના જ તરવો વળગી રહેલા હોઈને એની ભાષા પણ સ્થૂળ સૃષ્ટિનીજ છે સાન્ત (અતવાળા) જગત્પત્ની ભાષાદ્વારા અનંતનું વર્ણન કરવાને એમા ચત્ન કરેલો છે તેની અંદર માત્ર બાહ્યસૃષ્ટિથી વિરાટરહેલું જ વર્ણન છે એ સૃષ્ટિના મૂળમા રહેલા એતનસુધી તેઓની દૃષ્ટિ પહોંચી નથી માત્ર દિશાના અનંત વિસ્તારનું જ વર્ણન થયું છે ચૈતન્યમાં પ્રવેશ થયો નથી આજ કારણે લીધે વેદનો બીજો ભાગ જે માનકાંડ તેમા જુદાજ પ્રકારની પદ્ધતિનું અવલંબન થયું છે પહેલી પદ્ધતિનું લક્ષ્ય બાહ્યપ્રકૃતિના અવલોકનદ્વારા અક્ષાડના મહાન સત્યની પ્રાપ્તિ કરવા તરફ હતું, એટલે કે સ્થૂળ જગતમાથી મનુષ્ય જીવનને લગતા ગભીર મહા પ્રશ્નના સંતોષકારક ઉત્તર મેળવવાના હતા

યસ્યૈતે હિમવન્તો મહિત્વા “ આ હિમાલય પર્વત જેવો મહિમા જાહેર કરે છે. ” અલબત્ત, આ ધણીજ સુદર અને ઉચ્ચ ભાવના છે, પણ હિંદુસ્તાનની પ્રજાની શુદ્ધિ એટલેથીજ પર્યાવસાન પામે એમ ન હતી તેની શુદ્ધિને હવે અન્ય માર્ગ મહણ કરવાની જરૂર પડી ભારતવાસીઓની શોધકવૃત્તિ બાહ્યસૃષ્ટિ છોડીને

આત્મરસ્ટિ તરફ વળી અને બાહ્યસ્ટિનું અવલોકન અને પૃથક્કરણ ન કરતા આત્મર સ્ટિના અમત્કારનું અવલોકન કરવા પ્રવૃત્ત થઈ સ્થૂળમાથી તેણે ચૈતન્યમા પ્રવેશ કર્યો “ મનુષ્યની મૃત્યુ પછી શી અવસ્થા થાય છે ? ” અસ્તીત્વેકે નાય-મસ્તીતિ ચૈકે “ ઈં એજ પ્રશ્નો ભરતખડમા ચારે દિશાએથી પૂછવા લાગ્યા ” ટેટલાક કહે છે કે મનુષ્યના મરણ પછી તેના આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે ટેટલાક કહે છે કે નથી રહેતું હે ચમરાજ ! એમા સત્ય શું છે તે મને કહો, ” એવો પ્રશ્ન જે ટુમાર નાચિકેતાએ ચમને પૂછ્યો હતો તે આત્મિક સ્ટિનું અન્વેષણ કરવા તત્પર થયેલી સમસ્ત ભારતીય પ્રજાનો હતો એ વખતે પહેલાંના કરતા તદ્દન જુદાજ પ્રકારની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવામા આવી હતી એમ સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે બાહ્ય જગતના અવલોકનદ્વારા જે કાષ્ટ સત્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ હતું તે સર્વ ભરતખડની પ્રજાએ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું, પણ તેથી તેને સતોષ થયો ન હતો હવે એથી પણ વધારે ઉડા, ગહન સત્યોનો આવિષ્કાર કરવા પાછળ તેમની શોધકવૃત્તિ કામે લાગી હતી પોતાની આત્મરસ્ટિમા પ્રવેશ કરીને, પોતાના આત્માની અંદર નિ મળજન કરીને તેમાથી મનુષ્યજીવનને લગતા ગહીર પ્રશ્નોનો શો ઉત્તર મળે છે, તે સાબળવામાટે હવે તૈયારી થતી હતી અને આખરે ત્યાંથી છેવટનો ઉત્તર પણ તેમને મળી ચૂક્યો

વેદના જે ભાગમા આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે તેને ઉપનિષદ્, વેદાંત, આર-ણ્યક અથવા શ્રુતિ કહે છે અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તમામ પ્રકારનાં ક્રિયા કર્મનો સંપૂર્ણ લોપ થઈ ગયો છે હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ-ધ્યાત્મિક વિષયનું સ્થૂળ ભાષામા વર્ણન કરવાની જરૂર પડતી નથી, પણ તેમને ચૈતન્યની પરિભાષાદ્વારા આવેખ્યા છે-તમામ પ્રકારની સૂક્ષ્મ બાબતોને તેમણે યોગ્ય ભાષામાજ વર્ણવેલી છે હવે તેની અંદર સ્થૂળ ભાવનાનું ચિન્હ સરખું પણ નજરે પડતું નથી, અને સામાનિક સાથે મેળ એસાડવાને માટે લેશ માત્ર વૃત્તિ પરોવવામાં આવી નથી ઉપનિષદોના પ્રણેતા મહાત્મકૃષ્ણ પદ્મ ઋષિઓએ અત્યંત નિઃસંપન્ન હાલના સમયમા આપણી કલ્પનામા પણ ન આવે એવા ધૈર્યસંહિત, લેશમાત્ર સંકોચ રાખ્યા વગર માનવજાતિની સમક્ષ ઉચ્ચામા ઉચ્ચા સત્યો સ્પષ્ટભાષામા રજૂ કર્યાં, એવા ભવ્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ સત્યો કદિ પણ આવિષ્કૃત થયા નથી અને અંશે પણ નહિ હે મારા અવદેશ્યધુઓ ! એજ સત્યો હું તમારી સમક્ષ આજે રજૂ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું

વેદનો માનકાડ પણ કાષ્ટ નાનો સરખો નથી, પણ મહાન સમુદ્ર જેવો છે એના એક અત્યંત અલ્પ અંશને પણ હૃદયમાં ધારણ કરવાને અત્યંત જનમપર્થ ત પ્રમાસ કરવો પડે છે એ કાડ એટલે કે ઉપનિષદના સંબંધમા રામાનુજ કહે છે કે વેદાંત

એ વેદ અથવા શ્રુતિના મસ્તકતુલ્ય છે અને વેદરૂપી સમુદ્રના ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ તરંગનું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ શિખર છે એ વાત અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે, અને હાલ ભરતખંડમાં સર્વમાન્ય શાસ્ત્ર તરીકે તેની ગણના થાય છે તે યોગ્યજ છે વેદના કર્મકાંડતરફ દિદુઓ અત્યંત સદ્ભાવ રાખે છે ખરા, પણ વાસ્તવિકરીતે યુગના યુગ થયાં અતિ શબ્દનો અર્થ તો ઉપનિષદ અને ઉપનિષદજ થાય છે આપણે જાણીએ છીએ કે મોટા મોટા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ—વ્યાસ, પતંજલિ અને ગૌતમ તેમજ દર્શનશાસ્ત્રના પિતા-સ્વરૂપ મહાત્મા કપિલમુનિને પણ જ્યારે જ્યારે પોતાના મતનું સમર્થન કરવા માટે પ્રમાણ આપવાની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યારે ઉપનિષદમાથી તેઓ ભોંછતાં પ્રમાણ લેતા અને બીજા કોઇપણ અથવા આધાર લેવાની તેમને જરૂર જણાતી નહિ આનું કારણ એજ છે કે ઉપનિષદોમાંજ સનાતન સત્યો અનતકાળને માટે ભરી રાખેલાં છે કેટલાક સત્યો એવા પણ હોય છે કે જે અમુક દેશનેમાટે અથવા અમુક સમયને માટેજ સત્ય મનાઇ શકે છે તેઓ અમુક યુગના ચોક્કસ સંજોગોને લીધેજ સત્ય અને આદરણીય છે, પણ બીજાં કેટલાક સત્યો એવાં છે કે તેમની રચના મા નવજાતિની પ્રકૃતિના આધાર ઉપરજ થએલી છે, અને જ્યાં સુધી જગત્માં માનવ-જાતિનું અસ્તિત્વ રહેશે ત્યાંસુધી તેઓ પણ કાયમજ રહેશે આવી જાતના સત્યોજ સર્વદેશીય અને સર્વકાલીન છે જો કે આપણા જનસમાજમાં અનેક પ્રકારના પરિવર્તન થઇ ચૂક્યાં છે, આપણા ખોરાક, પહેરવેશ, આપણા સાંસારિક રીતરિવાજો વગેરે ઘણુંઅશે બદલાઈ ગયાં છે, અને આપણી ઉપાસના કરવાની રીતમાં પણ મોટા મોટા ફેરફાર થઇ ગયા છે, પરંતુ શ્રુતિના સાર્વભૌમિક સત્યો—વેદાંતનાં અપૂર્વ તત્ત્વ-દર્શન—પોતાનાજ પ્રભાવવડે અચલ, અજન્ય અને અવિનાશીપણે હજીપણ તેવાં ને તેવાં વિદ્યમાન રહ્યાં છે

ઉપનિષદમાં જે તત્ત્વનું વિશેષપણે વિવેચન કર્યું છે તેનાં બીજાં કર્મકાંડમાં પણ પહેલેથીજ વાવી મૂકાયા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે બ્રહ્માંડતત્ત્વ, જેને તમામ વેદધર્માનુયાયી સપ્રદાયો માન્ય રાખે છે, તેમજ મનોવિજ્ઞાનતત્ત્વ જે ભારતીય તત્ત્વ-દર્શનની તમામ શાખાઓના મૂળ આધારરૂપ છે, તેમનું પણ કર્મકાંડમાં વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે અને જગત્ની સમક્ષ તેમને સ્પષ્ટ ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, માટે વેદાંતના આધ્યાત્મિક પ્રકરણની ચર્ચા કરવા પહેલાં કર્મકાંડ સંબંધે તેમને કાંઇક કહેવાની મને જરૂર જણાય છે. વળી “વેદાંત” એ શબ્દ હું કયા અર્થમાં વાપર છું તેનો પણ પહેલેથીજ ખુલાસો કરી દેવાની જરૂર છે દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે આપણે વેદાંતના મધ્યધર્મા એક પ્રકારના ભ્રમમાં પડેલા છીએ આપણે વેદાંતનો અર્થ માત્ર દ્વૈતવાદજ કરીએ છીએ. આપણે આ વાત હમેશાં રમરણમાં રાખવી જો-ઇએ કે વેદાંતનો સંજોગાગ અબ્યાસ કરવામાટે ત્રણ પ્રચલન એકસરખી રીતે જરૂરના છે

પ્રથમ પ્રસ્થાન “શ્રુતિ” એટલે કે ઉપનિષદ અને બીજી પ્રસ્થાન “વ્યાસસૂત્ર” છે. આપણા દેશના દર્શનશાસ્ત્રસમૂહમાં વ્યાસસૂત્ર સર્વ કરતા વિશેષ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે તેનું કારણ એજ છે, કે તેઓ તેમની પૂર્વે રચાયેલા દર્શનોના સર્વસંકરૂપ, અને તેમના સર્વોત્તમ પરિપક્વ પરિણામરૂપ છે. દર્શનો વિષે લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે તેઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી તેઓ એક બીજના આધાર રૂપજ છે. જાણે સત્યનું અન્વેષણ કરનાર મનુષ્યને સત્યનો ક્રમવિકાસ ખતાવતા ખતાવી આખરે વ્યાસસૂત્રમાં તેમની પરિણતિ થતી હોય એમ પ્રતિત થાય છે એ ઉપનિષદ અને વ્યાસસૂત્ર કે બેની અદર વેદાંતનાં સત્યોનું પદ્ધતિસર નિરૂપણ કરવામાં આન્ય છે, તે બેની વચ્ચે ત્રીજી પ્રસ્થાનની જગ્યા શ્રી ભગવાનના મુખદ્વારા ગવાયશ્ચી, વેદાંતના બાહ્યસ્વરૂપ ભગવદ્ગીતા ભોગવે છે ભરતખડના તમામ સપ્રદાયો-દ્વૈતવાદી, અદ્વૈતવાદી, અને વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી-જે કોઇ પોતાને સનાતન ધર્માવલંબી કહેવરાવે છે તેમણે બધાએ એજ કારણથી ઉપનિષદ, ગીતા, અને વ્યાસસૂત્રને પોતાનાં પ્રમાણ તરીકે માન્ય ગણ્યા છે. આપણે જોઇએ છીએ કે શકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્ય-સારાશમાં જે જે આચાર્યોએ નવીન સપ્રદાયની સ્થાપના કરી છે, તેમને આ ત્રણે પ્રસ્થાનને માન્ય રાખ્યાં પડ્યાં છે અને તેમનેજ આધારે પોતપોતાના સ્વતંત્ર બાહ્યની રચના કરવી પડી છે આમ હોવાથી ઉપનિષદને આધારભૂત ગણીને જે જે સપ્રદાયો ઉત્પન્ન થયા છે તેમાના માત્ર એકનેજ “વેદાંત” શબ્દ લાગુ પાડી દેવો એ અર્થોઅર્થ છે વેદાંતની અદર સર્વનો સમાવેશ થઇ શકે છે અદ્વૈતવાદીને પોતાને વેદાંતી કહેવડાવવાનો જેટલો અધિકાર છે તેટલોજ અધિકારી રામાનુજના કે મધ્વાચાર્યના અનુયાયીને પણ છે હું તો એથી પણ આગળ વધીને કહેવાની હિમત ચલાવું છું કે હિંદુ અને વેદાંતી સમાનાર્થ શબ્દ છે, અને જે જે હિંદુ કહેવાય છે તે સઘળાજ વેદાંતીઓ છે.

બીજી જે બાબત તરફ હું તમારે લક્ષ દોરવા માગું છું, તે એ છે કે આ ત્રણે મત-અદ્વૈતવાદ, દ્વૈતવાદ, અને વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ સ્મરણ્યતીત કાળથી ભરતખડમાં પ્રચલિત હતાજ શકરાચાર્યે કાંઈ અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત પોતાના મગજમાંથી નવો ઉત્પન્ન કર્યો નથી તેમના જન્મ પહેલાં પણ યુગના યુગ થયાં એ મત ચાલી આવતો હતો. શકરાચાર્ય માત્ર એ મતના છેલ્લા પ્રતિનિધિ હતા રામાનુજના મતને માટે પણ એવીજ હકીકત છે રામાનુજના જન્મ પહેલાં પણ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ અસ્તિત્વમાં હતો એ તેમના પોતાનાજ બાહ્યઉપરથી સાબિત થઇ શકે છે બીજા દ્વૈતવાદી સપ્રદાયો પણ ઉપર કહેલાં બેઉ મતની સાથેજ ભરતખડમાં પ્રચલિત હતા અને દરેકને પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓ હતા. મારી અદ્ય સમજમાં તો એવું આવે છે કે એ ત્રણ મત પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી આપણાં પૂરુષનોમા, જહીર તત્ત્વવિચારનો જે મહાન

કમવિકાસ થએલો આપણે જોઇએ છીએ, તેમનો પ્વનિ આરભમા અત્યત મુદ્દ છે, પણુ અતે અદ્વૈત સિદ્ધાંતની મેધમર્જનારૂપે તે પરિણામ પામે છે. એજ પ્રમાણે આ ત્રણે વાદના સમર્થમા પણુ છે. મનુષ્યનું મન એક એકથી અધિક ઉચા આદર્શને ક્રમે ક્રમે મહણુ કરતું કરતું ઉન્નતિના માર્ગમા આમળ વધે છે, અને અતે સર્વનું અદ્વૈતવાદની અદ્ભુત એકતામાજી પર્યવસાન થાય છે, માટે વાસ્તવિકરિતે એ ત્રણે મત પરસ્પર વિરોધી નથી

હકીકત આ પ્રમાણે છતા કહેવાની જરૂર પડે છે કે ધણા માણસોએ તેઓને પરસ્પર વિરુદ્ધ માનવાની શૂલ કરેલી છે આપણે જોઇએ છીએ કે અદ્વૈતવાદી આચાર્યોને જે જે શ્લોક અદ્વૈત સિદ્ધાંતના સમર્થક જણાયા તેટલા તેમણે જેમના તેમ રહેવા દીધા છે, પણુ બાકીના જે શ્લોકમા દ્વૈતવાદ કે વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદનો ઉપદેશ તેમના જોવામા આવ્યો તેમને મારીમચડીને તેમનો અર્થ અદ્વૈતવાદ સાથે મેળવી દીધો છે. એજ પ્રમાણે દ્વૈતવાદી આચાર્યોએ અદ્વૈતવાદાત્મક શ્લોકના અર્થને મારીમચડીને વિકૃત કરી નાખ્યો છે. અલખત, તેઓ આપણા ગુરુતુલ્ય હતા-મહાપુરુષો હતા, તોપણુ કહેવાય છે કે દોષા વાક્યા ગુરોરપિ 'ગુરુમા પણુ જે દોષ હોય તો ખતાવવા જોઇએ.' મારો અભિપ્રાય એવો છે કે માત્ર આજ બાખતમા તેમણે મોટી શૂલ કરી હતી આપણા શાસ્ત્રના અર્થને વિકૃત કરવાની જરૂરજ નથી ધર્મશાસ્ત્રનો અર્થ કરવામાં કોઈ પણુ પ્રકારનો અસત્ય માર્ગ લેવાની જરૂરજ નથી. બાકરણના દાવપેચ લગાવીને અર્થનો અનર્થ કરવાની કાષ્ટપણુ જરૂરજ નથી એ શ્લોકોની અદર આપણા પોતાના વિચાર બળાત્કારે દાખલ કરવાનું પ્રયોજનજ નથી, કેમકે એવા ઉદ્દેશથી એ રચાયજ નથી મૂળ શ્લોકો તો ધણાજ સરળ અને સહેલાઈથી સમજાઈ એવા છે અને અધિકારભેદનું ગહસ્થ સમજવાથી તેમનો અર્થ ધણીજ સહેલાઈથી મહણુ કરી શકાય છે

ઉપનિષદનો મુખ્ય વિષય એકજ હતો એ વાત તો સત્યજ છે કસ્મિન્નુ મગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં મવતિ "એવો કયો પદ્ધતિ છે કે જેને જાણથી બધાજ વિષયનું જ્ઞાન થઇ જાય ? વર્તમાન સમયની ભાષામાં કહીએ તો ઉપનિષદનો ઉદ્દેશ પરમ એકતાનો અવિષ્કાર કરવાનો છે. બહુત્વની અદર એકત્વનું દર્શન કરવા કરતાં શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન બીજું છેજ નહિ તમામ પ્રકારનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની રચના આજ પાયાઉપર થએલી છે તમામ પ્રકારનું મનુષ્યપ્રાપ્ત જ્ઞાન બહુત્વમાં એકત્વનું અનુસંધાન કરવાના ઉદ્દેશદ્વારાજ ઉત્પન્ન થયું છે. અત્યારસુધીમાં પ્રાપ્ત થયેલા લૌકિક છટાછવામાં અશ્વ કે જેમને આપણે "વિજ્ઞાન" કહીએ છીએ, તેમનું કાર્ય જો આ જગતની થોડીધણી લીલાની અદર એકત્વનું અનુસંધાન કરવાનું હોય, તો પછી આ અપૂર્વ વૈચિત્ર્યપૂર્ણ બ્રહ્મા કે જેમાં નામરૂપના હજારો પ્રકારનાભેદ છે, જ્યાં જડ-

ચૈતન્યના ભેદ છે જ્યાં પ્રત્યેક પ્રાણીની ચિત્તવૃત્તિ જિન્ન જિન્ન પ્રકારની છે, જ્યાં પ્રત્યેક સ્વરૂપ બીજા સ્વરૂપથી જુદાજ પ્રકારનું છે, અને જ્યાં એક વસ્તુથી બીજી વસ્તુનું જુદાપણું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, એવા બ્રહ્માડની અદર એકત્વનો આવિષ્કાર કરવાનો હિદેશ જે વિદ્યાનતો હોય તે કેટલું મહાન અને કેટલું દુર્ધર્ત હોય તેમજ તેનો ખ્યાલ તમેજ કરી લેશો એ સર્વ જિન્ન જિન્ન જુમિકાઓ અને જિન્ન જિન્ન પ્રકારના અનત લોકવચ્ચે રહેલી એકતાને શોધી કઢાડવાનું કાર્ય ઉપનિષદોએ માથે લીધું હતું. આ બાબત તમારે ધરાધર સમજી રાખવાની છે.

ઉપનિષદ જે રીતે બ્રહ્માડની એકતા સિદ્ધ કરે છે તેને યથાર્થરીતે સમજવાને અરુન્ધતીન્યાયનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. અરુન્ધતીનો તારો કોઈને ખતાવવો હોય તો તેની પાસેનો મોટો, પ્રકાશિત તારો ખતાવીને તેની નજર સ્થિર કરાવવી પડે છે, ત્યાર પછીજ તેને આધારે અરુન્ધતીનો તારો જે ધણેજ સૂક્ષ્મ અને ઝંખિા છે તે જોઈ શકાય છે. એજ પ્રમાણે બ્રહ્મતત્ત્વ જે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તે સમજાવવાને માટે શરૂઆતમાં કેટલીક સ્થૂળ બાબતો સમજાવ્યા પછીજ ક્રમે ક્રમે વધારે ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ ઉપદેશ આપી શકાય છે. મારા આ કથનની સત્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે મારે પ્રમાણ આપવાની જરૂર નહિ હોઈને માત્ર ઉપનિષદ તરફજ આંખો ખતાવી દઈશ તોપણ ચાલશે, કેમકે તેના ઉપરથી તમે જાતેજ સધળું સમજી શકશો. એમાં લગભગ દરેક અધ્યાયના આરંભમાં દૈતવાદ-ઉપાસનાનો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં ધર્મિરને જગતનો ઉત્પન્નકર્તા, પાલનકર્તા અને પ્રલયકર્તા તરિકે વર્ણવ્યો છે તે આપણો ઉપાસ્ય દેવતા છે, આપણો શાસનકર્તા છે તથા બાહ્ય અને આન્તરપ્રકૃતિનો નિયામક છે એમ દર્શાવ્યું છે, પરંતુ તેમ છતાં પણ તેને પ્રકૃતિથી પર (બહાર) અને જિન્ન માનેલો છે એ પછી એક પગલું આગળ વધતાં તમે એમાં જોઈ શકશો કે જે આચાર્યે ઉપર કહેલો ઉપદેશ આપ્યો હતો તે હવે જુદાજ પ્રકારનો સિદ્ધાંત સમજાવે છે. હવે તે જણાવે છે કે ધર્મિર પ્રકૃતિની અદર પણ રહેલો છે, અને તે પછી છેવટે એ બંને ભાવનાઓને પણ રદ કરીને તેજ આચાર્ય આગળ વધતાં કહે છે કે કાંઈ સત્ય પદાર્થ છે તે તેજ છે. કેાઈ પણ પ્રકારનો દેશ, કાળ કે વસ્તુથી ભેદ છેજ નહિ. તત્ત્વમાસિ શ્વેતકેવો-હે શ્વેતકેતુ' તે તુજ છે. જે ધર્મિર સમમ જગતની અદર અને બહાર રહેલો છે, તેજ મનુષ્યમાં પણ આત્મારૂપે રહેલો છે, એ સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છેવટે પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે આ સત્યને પ્રકટ કરવામાં લેશ માત્ર સંકોચ કે ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખવામાં આવ્યાં નથી. આ અપૂર્વ સત્યને લોકો માન્ય રાખશે કે કેમ અથવા અન્ય મતવાળા તેની વિરુદ્ધ તકરાર ઉઠાવશે કે કેમ, તે સબ ધી લેશમાત્ર ડર કે દરકાર રાખ્યા વગર સ્પષ્ટ અને નિડર ભાષામાં જે સત્ય હતું તે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. આજે પણ એજ પ્રમાણે એ સત્યનો પ્રચાર કરવામાં

કશોજ લય રાખવાની જરૂર નથી, અને મને વિશ્વાસ છે કે મારામાં બીજી બધી વાતની અપૂર્ણતાઓ હશે તે છતાં પણ નિદ્રાપણે સત્યનો પ્રચાર કરવાની તો મારામાં હિંમત છે

હવે આપણા વિષયને બ્યાથી પડતો મૂક્યો છે ત્યાથી તેનું પુનઃ અનુસંધાન કરીએ. પ્રથમ એ બ્યાયતો સમજી લેવાની જરૂર છે, એક તો જગતની ઉત્પત્તિનો સિદ્ધાંત કે જે વેદાંતના તમામ સંપ્રદાયોને માન્ય છે, અને બીજી મનોવિજ્ઞાનતત્ત્વ કે જે દર્શનશાસ્ત્રના તમામ સંપ્રદાયના મૂળ આધારરૂપ છે એ બે વિષયોને પ્રથમથી જ સારી રીતે સમજી લેવા જોઈએ. હવે પ્રથમ જગતસંજ્ઞિના સિદ્ધાંતનું સંક્ષેપમાં અવલોકન કરીએ વર્તમાન સમયમાં આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ કરેલાં અદ્ભુત સંશોધનો જોઈને જાણે અકસરેક વિજ્ઞાનીઓ આચકો હાથે હોય તેમ આપણે જ્યારે આમાં યરકાવ થઈ જઈએ છીએ અને આપણા સ્વપ્નમાં પણ ન આવે એવાં અદ્ભુત સત્યોનો આવિષ્કાર થયેલો આપણે જોઈએ છીએ, પણ એ સત્યો જેને હાલ આપણે નવી શોધખોળના પરિણામ માનીએ છીએ તે અનેક યુગમાં થયેલાં સંશોધન માત્ર નવી આવૃત્તિ જેવાં જ છે. જે સત્યોની પ્રાપ્તિમાંટે આધુનિક વિજ્ઞાન (સાયન્સ) અધિકારમાં અનેક મુશીબતો વેદીને આગળ ને આગળ વધે છે એમ કહેવાય છે, તે સત્યો હિંદુસ્તાનના ઋષિઓએ અનેક યુગપૂર્વે શોધી કહાડ્યાં હતાં આધુનિક વિજ્ઞાને થોડા વખતપરજ એક સિદ્ધાંત જાહેર કર્યો છે કે કુદરતની જુદી જુદી શક્તિઓમાં ઐક્ય રહેલું છે તેમણે હમણાંજ શોધી કહાડ્યું છે કે ઉષ્ણતા, વિદ્યુત, ચુમક વગેરે જુદી જુદી શક્તિઓને એક શક્તિમાં પરિણત કરી શકાય છે, અને તેથી કરીને એ શક્તિ શૈક્ષિક ભાષામાં બલે જુદા જુદા નામથી જોળખાય તોપણ વિજ્ઞાન તો તેને એકજ નામથી જોળખશે હવે સહિતા, કે જે અતિ પ્રાચીન ગ્રંથ છે, તેની અંદર શક્તિના સખ ધર્મા આવીજ મતલબનું લખાણ જેવામાં આવે છે યુસ્તવાકર્ષણનું, ઉષ્ણતાનું, વિદ્યુતનું, ચુમકનું કે પછી અત કરણની વિચારશક્તિનું બળ-ગમે તે સ્વરૂપમાં જુઓ, પણ એ સર્વ એકજ શક્તિના જુદાં જુદાં રૂપાંતર છે અને તે શક્તિનું નામ પ્રાણ છે પ્રાણ એટલે શું? પ્રાણ એટલે એક પ્રકારનું આદિ-લન. જ્યારે સમગ્ર બ્રહ્માડનો લય થઈ જાય છે ત્યારે આ અનંત શક્તિના ભંડારનું શું થતું હશે? તેનો શું સંપૂર્ણ લોપ થઈ જતો હશે? કદિ નહિ. ધારો કે તેનો લોપજ થઈ જતો હોય તો પછી કોને આધારે જગતનો બીજી વારનો તરંગ ઉત્પન્ન થઈ શકે? ઉત્પત્તિ અને લયની તરંગાકાર ગતિ અનંતકાળથી ચાલી આવી છે-એક તરંગ ઉઘે ઉછળે છે, નીચે પડે છે-વળી ઉછળે છે, વળી નીચે પડે છે-એ પ્રમાણે અનંત યુગ થતાં ચાલુજ આવે છે આ બ્રહ્માંડના વિકાસને આપણા શાસ્ત્રમાં સૃષ્ટિ એવું નામ આપેલું છે. અંગ્રેજી શબ્દ “ક્રિએશન” અને સૃષ્ટિ એ બંને એક અર્થ-

વાચક નથી. સંસ્કૃત પારિભાષિક શબ્દોના અગ્રેણ લાપામાં જોઈએ તેવો અનુવાદ થઈ શકતોજ નથી, માટે મમે તેમ કરીને ‘સૃષ્ટિ’ને મળતા અર્થવાળો અગ્રેણ શબ્દ હું વાપર છું ‘સૃષ્ટિ’નો ખરો અર્થ ‘ઉત્પત્તિ’ થતો નથી પણ પ્રકટીકરણ અથવા “જે અવ્યક્ત હતું કે વ્યક્ત થાય છે,” એવો થાય છે પ્રલયસમયે આ પ્રાપચિક જગત વધારેને વધારે સૂક્ષ્મ બનીને જે અવસ્થામાંથી તેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થઈ હતી, તે પ્રાથમિક અવસ્થામાં પરિણત થાય છે થોડો સમય આ અવસ્થામાં જ્ઞાતપણે રહે છે અને વળી પાછું તેનું ધીમેધીમે પ્રકટીકરણ થાય છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં જગત્પત્તી સૃષ્ટિ સમયથી એવો ક્રમ બતાવેલો છે હવે જે શક્તિસમૂહને આપણે પ્રાણ એવું સામાન્ય નામ આપીએ છીએ તેનું શુ થાય છે? તે તેના મૂળ પ્રાણમાં પરિણત થાય છે આવી અવસ્થામાં તે લગભગ નિઃશ્વર અવસ્થામાં રહે છે વેદનાં સૂક્તોમાં પણ તેના સમયમાં એવીજ હકીકત આપેલી છે ‘આનીવાતં’ એટલે કે ગતિ વિનાના વાયુની પેઠે આદોલન ઉત્પન્ન ન થાય એવી સૂક્ષ્મ ગતિરૂપે તે રહે છે આ વાક્યમાં ઉપદ્રાવ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે વેદના અનેક પારિભાષિક શબ્દોના ખરા અર્થ બેસાડવામાં ઘણીજ મુશ્કેલી નડે છે દાખલા તરીકે ‘વાત’ શબ્દ લઈએ કોઈ કોઈ ઠેકાણે એ શબ્દને ‘વાયુ’ના અર્થમાં વાપર્યો છે, કોઈ ઠેકાણે તેનો અર્થ ‘ગતિ’ પણ થાય છે લોકો ઘણીવાર આ બે અર્થમાં ગુચવાડો ઉત્પન્ન કરે છે, માટે હું તમને સાવ-ચેતી રાખવાની સૂચના કરૂં છું હવે આપણે જેને દ્રવ્ય અથવા ઉપાદાન કહીએ છીએ તેનું શુ થાય છે તે જોઈએ દ્રવ્યમાત્રમાં શક્તિ જ્ઞાતપ્રોતરૂપે રહેલી છે પ્રલય-સમયે જૂતમાત્ર આકાશમાં અથવા ‘ધથર’ના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે પંચ મહાજૂતમાં સૌથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થનાર દ્રવ્ય આકાશ છે એ આકાશ પ્રાણના આદોલનથી ગતિમાં આવી જાય છે તેને આકાશ કહો, ધથર કહો કે મમે તે કહો પણ જૂતમાત્ર પ્રથમ આકાશનુંજ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે આકાશમાં જ્યારે પ્રાણની શક્તિવડે તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેમાંથી નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કરતા કરતાં આદોલન વિશેષ ત્વરિત થતાં જાય છે અને કમે કમે તેમાંથી ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરેનાં સ્વરૂપ ધરાય છે, અને તેથી એ સર્વ પ્રદર્શો આકાશના નાના મોટા તરંગરૂપજ છે.

અન્ય સ્થળે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે —

યદિદં કિંચ જગત્ સર્વં પ્રાપ્ત યજ્ઞતિ નિઃસૃતમ્ ।

“આ જગત્માં જે કાંઈ પદાર્થ જોવામાં આવે છે તેનું પ્રાણના આદોલનવડેજ પ્રકટીકરણ થએલું છે” અહીં યજ્ઞતિ શબ્દને પૂર્વ વિચારપૂર્વક વાંચીને યજ્ઞ એટલે કે પવન એ ધાતુમાંથી આ શબ્દ ઉત્પન્ન થયેલો છે નિઃસૃતમ્ એટલે પ્રકટ થએલું. યદિદં કિંચ એટલે જગત્માં જે કાંઈ છે તે સર્વ

અહીં સુધી પ્રાપચિક જગત્પત્તી સૃષ્ટિસમયથી સિદ્ધાંતનું આપણે દિગ્દર્શન કર્યું છે.

એવું સવિસ્તર વર્ણન આપવું હોય તો બીજી ધણી બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવો પડે તેમ છે કેવી રીતે સૃષ્ટિ થાય છે, પ્રથમ આકાશની રચના થયા પછી તેમાંથી બીજા પદાર્થોના સ્વરૂપ કેવી રીતે ધકાય છે, આકાશનાં અદિલનમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે એવી એવી અનેક બાબતો કહેવાની જરૂર છે આ બધા ઉત્પત્તિક્રમમાંથી એક સામાન્ય સિદ્ધાંત એ બાધી શકાય છે કે સૂક્ષ્મમાંથીજ ક્રમે ક્રમે વિશેષ સ્પૂળ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે એમ કરતા કરતા આખરે સ્પૂળ ભૂત-પ્રાણસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે આજ આપણી સ્પૂળ સૃષ્ટિ છે એ સર્વથી બહારની અને છેલ્લી છે તેની પાછળ વધારે સૂક્ષ્મ ઉપાદાન રહેલું છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વરણુ કરી જોતાં જજીશો કે આખા જગતના આપણે સ્પૂળ અને સૂક્ષ્મ એવા બે વિભાગ કરીએ છીએ, તે વાસ્તવિકરીતે એકજ છે, અને એકજ પરમતત્ત્વમાં જગતના પદાર્થમાત્રને પગિ-શ્યુત કરી શકાય છે. સર્વ શક્તિઓનો સમુદાય પ્રાણ નામની એક શક્તિમા પરિશુત થાય છે અને જડસૃષ્ટિ આકાશ નામના એક પદાર્થમાં પર્યવસાન પામે છે હવે એ બેની અદર પણ કોઇ પ્રકારે એકતા સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે ? એ બેઉને કોઇ રીતે એક તત્ત્વમા પર્યવસિત કરી શકાય એવો કોઇ ઉપાય છે ખરો ? આ બાબતમા આપણુ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉત્તર આપવા અસમર્થ છે આ પ્રશ્નનો હજી તેનાથી નિર્ણય થઇ શક્યો નથી, અને જો નિર્ણય કરવોજ હોય તો આપણા મહર્ષિઓએ અનુસરેલી પદ્ધતિપ્રમાણે આધુનિક વિજ્ઞાને જેમ ધીમે ધીમે આકાશ અને પ્રાણ એ બે મૂળતત્ત્વોનું પુનઃ સંશોધન કર્યું, તેજ પ્રમાણે મહર્ષિઓનેજ પગલે પગલે ચાલીને તેમનાજ બાધિલા સિદ્ધાંત પર આવવું પડશે આકાશ અને પ્રાણ એ બેઉની ઉત્પત્તિ એકજ પરમતત્ત્વમાંથી થએલી છે તે સર્વવ્યાપી નિર્ગુણ તત્ત્વ કે જેને પુરાણમાં બ્રહ્મા—યતુર્મુખ બ્રહ્મા એવું નામ આપેલું છે, અને મનો-વિજ્ઞાનમાં જે મહત્ એવી સદાચી ઝોળખાય છે, તેની અદર આકાશ અને પ્રાણ બેઉનું મિલન થઇ શકે છે તત્ત્વ-જ્ઞાનની પરિભાષામા જેને મન કહ્યું છે તે બીજું કોઇજ નહિ પણ મગજરૂપી જાળમાં આબદ્ધ થએલો આ મહત્તો અત્યંત અદ્ભુત અશ છે, અને આખા જગતના મગજમાં આબદ્ધ થયેલા મહત્તા તમામ અશના સરવાળાને આપણે સમષ્ટિ એવા નામથી ઝોળખીએ છીએ

હજી પણ પૃથ્વરણુ સમાપ્ત થતું નથી હજી તેને એથીએ વધારે આગળ લઇ જવાનું છે આપણે હજી એટલાજ સિદ્ધાંતપર આવ્યા છીએ કે આપણે દરેક જણુ કોઇ એક ક્ષુદ્ર બ્રહ્માંડ છીએ, અને આપુ જન્મત મળીને એક બૃહત્ બ્રહ્માંડ થાય છે પિંડે તે બ્રહ્માંડ, એટલે કે જે કંઇ બ્યઝિમાં છે તે સર્વ સમષ્ટિમાં પણ હોવું જોઇએ, એવું અનુમાન એ સિદ્ધાંત ઉપરથી કરીએ તો તે સપ્રમાણુજ છે. હવે જો આપણે આપણા પોતાનાજ મનનું પૃથ્વરણુ કરીએ અને તેની અદર શુ શુ છે તે એકવાર

જાણી લાઇએ, તો તેને આધારે સમષ્ટિના મનવિષે પણ સત્ય અનુમાન આપણે સહેલાઇથી બાંધી શકીએ ત્યારે હવે મન એ શું છે ? વર્તમાન સમયમા પાશ્ચાત્ય દેશોમા ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની ત્વરિત ઉન્નતિ થવાથી, અને શારીર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે પ્રાચીન ધર્મના એક પછી એક કિલ્લા સર કરવા માડ્યા છે તેને લીધે, ત્યાના લેકાને ઊભા રહેવાનું સ્થાન પણ મળતું નથી, કારણ કે આધુનિક શારીરવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પગલે પગલે સિદ્ધ કરતું જાય છે કે મન અને મગજ એ બેઉ એકજ પદાર્થ છે. આથી કરીને ત્યાના લોકો ગુચવણુમા પડી ગયા છે, પણ હિંદુસ્તાનની પ્રજા તો આ વાત ધણા મગ્યથી જાણતી આવી છે તેણે ધણા સમયથી શોધી કહાડ્યું છે કે મન પણ વાસ્તવિકરીતે જડ પદાર્થ છે જો કે શરીરને મુકાબલે તે ધણે દરજ્જે સૂક્ષ્મ છે. આપણા સ્થૂળ દેહની પાછળ જે સૂક્ષ્મશરીર અથવા મન રહેલું છે તે પણ વસ્તુત તો જડજ છે. તે દેહના કરતાં સૂક્ષ્મ છે ખરું, પરંતુ આત્મા તો તે નથીજ

હું “આત્મા” શબ્દનો અગ્રેણમાં અનુવાદ કરી શકતો નથી, કેમકે અગ્રેણમા જેને “સોલ” અથવા “સ્પિરિટ” કહે છે તેના અર્થમા અને આત્માના અર્થમાં દાર્શનિકદષ્ટિએ જોતાં ધણા તફાવત છે યુરોપની કોઈ પણ ભાષામા “આત્મા” શબ્દના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે એવો શબ્દજ નથી આ અપૂર્ણતા સુધારવા માટે વર્તમાનકાળમા જર્મન દાર્શનિકોએ “આત્મા” ને માટે “સેલ્ફ” શબ્દ થોજી કહાડ્યો છે, પણ એ શબ્દ ભ્યાસુધી તમામ સપ્રદાયના પડિતો સ્વીકારે નહિ ભ્યાસુધી તે વાપરી શકાય નહિ એને “સેલ્ફ” કહો કે ગમે તે કહો પણ જેને આપણે “આત્મા” કહીએ છીએ તેજ એ પદાર્થ છે એ આત્માજ મનુષ્યના શરીરમા રહેલો ખરેખરો મનુષ્ય છે એ આત્માજ જડ મનને પોતાના એક યત્ર તરીકે વાપરે છે, અથવા મનોવિજ્ઞાનની પગિલાપામાં કહીએ તો પોતાના * અત કારણ તરીકે વાપરે છે, અને મન પણ કેટલાક આભ્યતરિક યત્રોની સહાયતાથીજ દેહરૂપી પ્રત્યક્ષ યત્રઉપર કાર્ય કરે છે. હવે એ મન કયી જાતનો પદાર્થ છે ? હમણાં થોડાજ સમય પૂર્વે પાશ્ચાત્ય દાર્શનિકોએ શોધ કરી છે કે વાસ્તવિકરીતે નેત્ર એ કાંઇ જોનારી ઇન્દ્રિય નથી, પણ એ નેત્રની પાછળ બીજી એક પ્રકારની ઇન્દ્રિય છે તેનાવડેજ આપણે જોઇ શકીએ છીએ એનો જો નાશ થાય તો જાલે કોઇને ઈંદ્રની માફક એક હજાર નેત્રો હોય તોપણ તે કાંઇજ જોઇ શકશે નહિ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમા આ સિદ્ધાંતને પ્રથમથીજ સ્વત સિદ્ધ માની લીધો છે અને પછી આગળ વધીને જાહેર કર્યું છે કે દષ્ટિનો અર્થ માત્ર બાહ્યદષ્ટિ એવો થતોજ નથી દર્શન કરવાનું વાસ્તવિક કાર્ય તો આભ્યતર ઇન્દ્રિયોનું અથવા માયાની અદર આવેલાં મસ્તિષ્ક કેન્દ્રો-

* સામાન્ય ભાષામા વપરાતા મન, ચિત્ત, અત કારણ વગેરે શબ્દો તત્ત્વજ્ઞાનની પાંચ ભાષામા તદ્દન બદલાજ અર્થમા વપરાય છે એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવું બા ક

નુજ છે. તમે તેમને મરણ આવે તે નામ આપો પણ ઇન્દ્રિય શબ્દનો ખરો અર્થ નાહ, જ્ઞાન એવી બાહ્ય ઇન્દ્રિયો થયોજ નથી હવે આ ઇન્દ્રિયસમૂહનો કુલ સરવાળો-તત્ત્વ-જ્ઞાનની પરિણામમાં કહીએ તો તેમની સમષ્ટિ તથા મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, એ બધું મળીને અગ્રેજીમાં જોને “ માઇન્ડ ” કહે છે તે પદાર્થ બને છે જો કોઇ આધુનિક શારીરજ્ઞાની તમને કહે કે મગજ એજ મન છે અને તે મગજ નાના પ્રકારના યંત્રો અને ઇન્દ્રિયોનું બનેલું છે, તો તમે તેને સાફ સભળાવી દેજો કે અમને એ વાત અબ્બણી છેજ નહિ. અમારા દેહના તત્ત્વવેત્તાઓને એ વાતની પહેલેથીજ ખબર છે. અમારા ધર્મશાસ્ત્રના તો એ મૂળાક્ષર જેવી છે અમે મન સખધી એટલી બધી વાત બળીએ છીએ કે તે નવેસરથી બાંધવા જતા તમને હજી જમાનાના જમાના પીટી જશે

વારૂ, હવે મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, એ ચાર શબ્દોનો અર્થ જરા વિચારીએ પ્રથમ અંત કરણુ એટલે શું તે તપાસીએ તે ઉપલા ચારેનું ઉપાદાન છે અને મહત્ત્વનો એક અંશ છે ઉપલા ચારે તેની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓના નામ છે દાખલાતરીકે ઉનાળાના ખરા બપોરને વખતે એક શાંત, તરગરહિત સપાટીવાળા સરોવરનું ચિત્ર તમારા મનમાં ઉભું કરો, અને ધારો કે કોઇએ આવીને તેમાં એક પત્થર ફેંક્યો હવે સરોવરની સપાટી ઉપર તે વખતે શા શા ફેરફાર થશે ? પ્રથમ તો જળઉપર આઘાત થશે, એ એક પ્રકારની ક્રિયા થઇ પછી પાણી ઉછળશે અને પત્થર ઉપર તેટલાજ બળથી પ્રતિક્રિયા કરશે, એ પ્રતિક્રિયાવડે જળમાં તરંગ ઉત્પન્ન થશે શરૂઆતમાં તો જળ જરાકજ કપિત થશે, પણ પછી બીજીજ પળે તરંગના રૂપમાં પોતાના તરફથી પ્રતિક્રિયા કરવા માંડશે હવે અત કરણુને સરોવરને ફેંકણે કદપી દ્યો, અને બાહ્ય પદાર્થોને સરોવરમાં પડેલા પત્થરની જગ્યાએ માની દ્યો ન્યારે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા કોઈ પણ બાહ્ય પદાર્થની સાથે અત કરણુ સમાગમમાં આવે છે-બાહ્ય વસ્તુને અંદર લઇ જવા માટે ઇન્દ્રિયોની સહાયતા તો જોઇએજ-ત્યારે તેનામાં એક પ્રકારનું આદિલન ઉત્પન્ન થાય છે, એનેજ સંજ્ઞાત્મક મન કહે છે. એ પછી જે એક પ્રકારની પ્રતિક્રિયા શરૂ થાય છે, એને નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિ કહે છે. એ શુદ્ધિને અનુસરીને જે ચિત્તન કરવામાં આવે છે તેનું નામ ચિત્ત છે, અને એ શુદ્ધિની સાથેજ અહંતાન એટલે અહંકાર અને બાહ્ય વસ્તુના જ્ઞાનનો ક્ષુભાત્મક એક સાથે ઉદય થાય છે એમાં ફેરફાર એટલોજ છે કે સરોવરની ઉપર થતા આઘાત બહારથી કોઇ નિમિત્ત મળવાથીજ થાય છે, અને અત કરણુરૂપી સરોવરની ઉપર જે આઘાત થાય છે તે બહારથીજ તેમજ અહંતા ભાગમાંથી પણ આવે છે મન વગેરે ઉપલી ચારે પ્રકારની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓનું સામાન્ય નામ અત કરણુ છે.

અત્યારસુધીમા તમને જે હકીકત કહેવામા આવી તેની સાથે એક બીજા બાબત પણ તમારે સારી રીતે મમજી લેવાની છે તેમ કાર્યથી અદૈતવાદનો સિદ્ધાંત સમજવામા તમને ધણી સરળતા થઈ જશે તમે બધાએ મોતી તો જોયાંજ હશે અને તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ તમે જાણનાજ હશે કાણુ માછલીના કોટલાની અંદર રેતીનો કણુ દાખલ થઈ જાય છે, તેથી કરીને માછલીના શરીરમા ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેની પ્રતિક્રિયા કરવામાટે તેના શરીરમા એક પ્રકારનો રસ પેદા થાય છે, જે બહાર આવીને રેતીની આસપાસ ફરી વળે છે એ રસ અંદરનો અંદર ફરી જાય છે અને તેનું મોતી બધાય છે જેમ એ મોતી બધાય છે તેજ પ્રમાણે આપણે આખા જગતને ઉત્પન્ન કરીએ છીએ જેમ માછલીના શરીરમા રેતીની નાની કણિકાવડે ચળ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આજ જગતમાથી આપણા અંત કરજી ઉપર માત્ર એક આધાતજ થાય છે એ આધાતના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થવામાટે આપણે અંદરથી પ્રતિક્રિયા કરવી પડે છે, અને જ્યારે આપણે પ્રતિક્રિયા કરીએ છીએ ત્યારે આપણા અંત કરજીનો કાંઈક અંશ એ આધાત તરફ પ્રતિક્રિયારૂપે ફેરફારે છીએ જ્યારે આ વાતનું આપણને પૂરેપૂરું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આપણને પ્રતીત થાય છે, કે આધાતને પરિણામે આપણા અંત કરજી જે આકાર ધારણ કર્યો હોય તેજ આકારમા આપણને આખું જગત દેખાય છે જગત બીજી કાંઈજ નહિ પણ આપણાજ મનનું અસુક રૂપાતર છે આપણને જગતમા જે કાંઈ પદાર્થો દેખાય છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું હશે તે કહી શકાય નહિ આપણે જે જોઈએ છીએ તેજ વાસ્તવિક જગત નથી પણ આપણા મનને ધારણ કરેલું ચોક્કસ સ્વરૂપ તેજ જગત છે જે લોકો આજ જગત સત્ય છે એમ માને છે, તેમને પણ મેં હમણા સિદ્ધાંત કહ્યો તેના સ્વીકાર કરવો પડે છે, કારણ કે વર્તમાન સમયમા શારીરવિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા થતી શોધખોળોને લીધે એ વાત માન્ય રાખ્યા વગર ચાલે એમ છેજ નહિ જે આપણે આજ જગતને કહીએ તે આપણે જગતવિષે જે કાંઈ જાણી શકીએ છીએ, તે એકલો જ નહિ પણ “ ક વત્તા આપણું પોતાનું મન ” છે. આ જ્ઞાનની ક્રિયાની અંદર મનનો અંશ એટલો બધો વધારે છે કે તેનાથી “ ક ” અંશ તો દમાઈજ જાય છે, અર્થાત્ ‘ક’ અંશનું ખરૂં સ્વરૂપ તો આપણે માટે અજ્ઞાતજ રહે છે, અને તેથી આજ જગતનું કદાચ અસ્તિત્વ હોય તોપણ તેનું અસત્ય રૂપ કેવું છે તે આપણે જાણી શકતા નથી આપણા અંત કરજીદારા તેનો જે આકાર ધરાય છે-તે જે સ્વરૂપમા પરિણત થાય છે અથવા રૂપાતર પામે છે, તેજ માત્ર આપણે જાણી શકીએ છીએ અતર્જગત સબધી પણ તેમજ છે અને એજ નિયમ આપણા આત્માના વિષયમા પણ લાગુ પડે છે આત્માને જાણવો હોય તોપણ તેને અંત કરજીદારાજ જાણી શકાય છે. આપણે આત્મા વિષે જે

કાંઈ જાણી શકીએ છીએ તે “આત્મા વત્તા મન” એ સિવાય બીજી કાંઈ વિશેષ છે જ નહિ, એટલે કે અત કરણદ્વારા આચ્છાદિત થયેલા અત કરણવડે અમુક ડાપાતર અથવા પરિણામ પામેલા આત્માનુજ આપણને જ્ઞાન થાય છે, એ વિષે વધારે વિસ્તારથી હવે પછી વિવેચન કરીશું, પણ આટલું તો તમારે શરૂઆત-થી જ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ.

હવે એક બીજો મુદ્દો સમજાવેલાનો છે. આ આપણે દેહ છે તે એક અખડિત જડ પ્રવાહનું નામ છે. દરેક પળે આપણે તેમાં નવા નવા ઉપાદાન તરવો ઉમેરતા જમ્મએ છીએ, અને દરેક પળે તેમાંના કેટલાક તરવો બહાર નીકળી જાય છે. જાણે તે એક અખડ પ્રવાહવાળી નદી હોય-દરેક પળે તેના પાણીનો અમુક જથ્થો એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન તરફ વહી જતો હોય, અને નવો જથ્થો તેમાં દાખલ થયા કરતો હોય તેજ પ્રમાણે આપણા દેહમાં પણ થાય છે અને તેમ છતાં પણ આપણે કલ્પનાશક્તિવડે એક આખી નદીની પેઠેજ તેનો વિચાર કરીએ છીએ, અને તેનું પાણી દરેક પળે બદલાતું છતાં આપણે તેને એકની એક સ્થિર નદીની પેઠે ધાર્યો કરીએ છીએ, પણ હવે વિચાર કરો કે આપણે “નદી” એવું નામ કેને આપીએ છીએ ? દરેક પળે તેનું પાણી બદલાય છે, તેના કિનારાની આકૃતિમાં ફેરફાર થાય છે, અને તેની આસપાસની બેખડામાં, ઘસોમાં સર્વમાં ફેરફાર થયાજ કરે છે, ત્યારે પછી નદી એટલે કયો પદાર્થ ? નદી એટલે બીજી કાંઈ પણ ઉપર કલા તે બધા પરિવર્તન (ફેરફારો) નો સમૂહ-સમષ્ટિ મનના સંબંધમાં પણ તેમજ છે. આ મતને ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ કહે છે એ યથાર્થ રીતે સમજાવેલો ધણો કઠિન છે; પણ બૌદ્ધદર્શનશાસ્ત્રોમાં તેને એવી દૃઢ અને અબેઘ યુક્તિદ્વારા સમર્થિત કરીને સિદ્ધ કર્યો છે કે જોઈ કરીને એ મત વેદાંતના મતથી કાંઈક અંશે વિરુદ્ધ અને પ્રમળ સિદ્ધાંતરૂપે ઉભો થયો છે એ સિદ્ધાંતનું ખડન કરવાની જરૂર છે અને આપણે જોઈશું કે એ કાર્ય એકલા અદ્વૈતવાદવડેજ થઈ શકશે, બીજા કોઈ પ્રકારે થઈ શકે એમ નથી. અદ્વૈતવાદવિષે લોકોના મનમાં અનેક પ્રકારના ખોટા ખ્યાલ બંધાયેલા છે અને ઘણા લોકો તો અદ્વૈતવાદનું નામ સાલળીને પણ ભડકે છે, તે છતાં પણ અદ્વૈતવાદમાંજ જન્મતનું કલ્યાણ સમાયલું છે-અદ્વૈતવાદવડેજ સમજાવેલા પ્રભોનો વિચારપૂર્વક ઉત્તર મળી શકે એમ છે દ્વૈતવાદ અને બીજા વાદ ઉપાસના કરવાના માર્ગ તરીકે ઠીક છે, મનને ધણેજ મતોષ અને શાંતિ આપે એવા છે અને તેમના દ્વારા મનને ઉન્નત કરવામાં સહાય પણ મળતી હશે, પરંતુ જો કાંઈ પણ વ્યક્તિને યથાર્થ વિચારશીલ થવાની સાથે સાથેજ ધર્મપરાયણ થવું હોય તો તેને માટે તો એકલો અદ્વૈતવાદજ છે.

આપણે હમણાં જોઈ ગયા તેમ મનને આપણા દેહની પેઠે નદીતુલ્ય કલ્પી

લક્ષ્યે, કે તે એક છેડેથી નિરતર ખાલી થતુ જાય છે અને બીજે છેડે ભરાતુ જાય છે, ત્યારે એ નિરતર થતા ફેરફારની અદર એવુ કયુ એકત્વ છે કે જેને આપણે આત્મા કહીએ છીએ ? વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે આપણા દેહમાં અને મનમાં પણ નિરતર પરિવર્તન થયા કરે છે તે છતાં આપણામાં કષ્ટક એવુ પણ છે કે જે અપરિવર્તનીય અને અવિકારી છે વસ્તુઓ સખધી આપણા વિચારો અવિકારી છે એ વાતમાં આપણા પોતાનો અનુભવજ સાક્ષી પૂરે છે. જ્યારે તેજનાં કિરણ જુદી જુદી દિશાએથી આવીને એક પડદા ઉપર, અથવા દિવાલ ઉપર અથવા તો કોઈ સ્થિર વસ્તુપર પડે છે ત્યારેજ માત્ર તેઓ એકતા ઉત્પન્ન કરી શકે છે, ત્યારેજ માત્ર તેઓ બધાં મળીને સંપૂર્ણ એકત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે હવે આપણા શરીરચત્રની અદર એવો કયો અવિકારી અચળ પદાર્થ છે કે જેની ઉપર જુદા જુદા વિચારો પડવાથી સંપૂર્ણ એકતા પ્રાપ્ત કરી શકે ? અલબત્ત, મન તો હોઈ શકેજ નહિ, કારણ કે તેની અવસ્થા તો દરેક પળે બદલાતીજ જાય છે ત્યારે તે એવો પદાર્થ હોવો જોઈએ કે જે દેહ અને મનથી જુદોજ હોય મનુષ્યની અદર એવુ અવિકારી, અપરિણામી, સર્વ અવસ્થામાં નિશ્ચળ કાષ્ટક હોવુ જોઈએ કે જેના ઉપર આપણા વિચારોનો અને બાહ્ય પદાર્થમાત્રનો આઘાત થતા તેઓ એક અખડ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, એવુ જે કાષ્ટક છે તેજ આપણા આત્મા છે, અને આપણે જોઈએ છીએ કે દરેક જડ પદાર્થ-પછી તે મનની માફક અદ્ય અશે જડ હોય તોપણ તે પરિવર્તનશીલ તો છેજ, અને બાહ્યસૃષ્ટિ અથવા આ સ્થૂળ જડ જગત તે પણ આત્માને સુક્ષ્મલે અવસ્થ પરિવર્તનશીલ છે, માટે મનુષ્યની અદર જે અવિકારી, નિશ્ચળ એવુ કાષ્ટક રહેલુ છે તે જડ પદાર્થનુ બનેલુ હોઈ શકેજ નહિ એ પદાર્થ ચૈતન્યમયજ હોવો જોઈએ તે જડ, પરિવર્તનશીલ અને વિનાશ શીલ હોઈ શકેજ નહિ

હવે આપણી સમક્ષ એક બીજો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે આ બાહ્ય જગતની રચના કેણે કરી અથવા આ જડ પદાર્થ કેના દ્વારા ઉત્પન્ન થયા, એ સવાલ ઉઠાવીને *કોશલવાદના જૂના સવાલવિષે ચર્ચા કરવાનો મારો હેતુ નથી. હું જે પ્રશ્ન અત્ર

* ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવામાટે જે જે યુક્તિઓ (લીલીઓ) વાપરવામાં આવે છે તે માહેલી આ એક છે આ જગતમાં જે પદાર્થો જેવામાં આવે છે તે વિષે વિચાર કરી જોતા તેમની રચના કરવાનો કાષ્ટક હેતુ માલમ પડે છે, માટે એ હેતુને ઉત્પન્ન કરનાર કાષ્ટક ચૈતન્ય હોવુ જોઈએ દાખલાતરીકે અક્ષરના બીબાને આપણે અમસ્તા હાથમાં ઉઠાવ્યા કરીએ તો તે કાષ્ટ અથ સૂચક સ્પન્દના આકારમાં ગોઠવાઈ જશે નહિ, અને કદાચ ગોઠવાય તોપણ લાગ્યે એકાદ સ્પન્દજ, પણ વાક્યના વાક્ય એમ ને એમ ગોઠવાય નહિ હવે આપણે અસુક ઠેકાણે વાક્યના આકારમાં ગોઠવેલા અક્ષરના બીબા જોઈએ તો અનુમાન થઈ શકે કે એમની ગોઠવણમાં કાષ્ટક

રજી કરવા માગુ છું તે જીદાજ પ્રકારનો છે. અન સવાલ તો એજ છે કે મનુષ્યની આત્મ પ્રકૃતિદ્વારાજ સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે આત્માના અસ્તિત્વ સમ્બંધે જેવો સવાલ ઉભો થયો હતો તેવોજ આ પણ છે આપણે સ્વત સિદ્ધાંત તરીકે માની લઇએ કે આત્મા મનુષ્યના દેહ અને મનથી લિન્ન, સ્વતત્ર અને અપરિવર્તનશીલ પદાર્થ છે, તોપણ સમજા આત્માઓ વચ્ચે વિચાર, લાગણી અને સહાનુભૂતિ સમ્બંધી એકતા જેવામા આવે છે તેનું કારણ શું ? મારો આત્મા તમારા આત્મા ઉપર અસર કરી શકે છે તેનું કારણ શું ? એવો કયો પદાર્થ છે કે જે દ્વારા મારો આત્મા તમારા ઉપર પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે, અથવા મારા તેમજ તમારા આત્માને એકત્રે સ્પર્શ કરી શકે છે ? તમારા આત્માવિષે હું કાંઈક જાણી શકું છું તે કથી રીતે અને કયા પદાર્થદ્વારા ? આથી કરીને એક અન્ય આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવાની દાર્શનિક આવશ્યકતા ઉભી થાય છે, કારણ કે એવો કાંઈ આત્મા હોવો જોઈએ કે જે લિન્ન લિન્ન આત્માઓ તથા જડ પદાર્થો ઉપર કાર્ય કરી શકે; જે જગતના અસખ્ય આત્માઓની અદર જોતપ્રોતપણે રહી શકે, એક એવો મહાન્ આત્મા હોવોજ જોઈએ કે જેનાવડે બીજા બધા આત્માઓ જીવનશક્તિસપન્ન થઈ શકે છે, એકબીજા ઉપર સ્નેહભાવ રાખે છે, એકબીજા તરફ મહાનુભૂતિ દર્શાવે છે અને જેની સહાયતા એકબીજા ઉપર કાર્ય કરી શકે છે. એવા સર્વ-વ્યાપી આત્માને આપણે પરમાત્મા કહીએ છીએ તે આખા જગતનો સ્વામી છે અર્થાત્ ઈશ્વર છે હવે આત્મા જડ પદાર્થનો બનેલો નથી અને તે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેથી કરીને તે જડ સૃષ્ટિના નિયમોને આધીન નથી અને, જડસૃષ્ટિના નિયમ મુજબ તેને વિષે ધારણા કરી શકાયજ નહિ, માટેજ તે અજન્ય, અસૃષ્ટ, અવિનાશી અને અવિકારી પદાર્થ છે

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लેदयन्त्यापो न शोषयति मासुतः ॥

અજીદ્યોઽયમદાહોઽયમક્લેદોઽશોષ્ય એવ ચ ।

નિલયઃ સર્વગતઃ સ્થાનુરચલોઽયં સનાતન ॥

ગીતા-અ. ૨ શ્લો. ૨૩-૨૪.

તે શસ્ત્રોથી છેદાતો નથી, અગ્નિથી બળતો નથી, જળથી ભીજતો નથી અને વાયુ તેનું શોષણ કરી શકતો નથી. એવો એ આત્મા અભેદ, અદાલ, ભીજ્ય નહિ અને શોષાય નહિ એવો, નિત્ય, સર્વવ્યાપી, નિશ્ચળ, અવિકારી અને સનાતન છે

હેતુ છે, અને તેથી તે કાષ્ઠક મનુષ્યના મનદ્વારા ગોઠવાયલા હોવા જોઈએ, તેમ જગત્મા સ્થળે સ્થળે હેતુપુર સર ગોઠવેલા પદાર્થો છે માટે ઈશ્વર હોવો જોઈએ આને કૌશલવાદ કહે છે

બા. ૬.

ગીતા અને વેદાંતના મત પ્રમાણે આ જીવાત્મા વિશુ છે કપિલના મત પ્રમાણે તે સર્વભાષી છે ભરતખંડમા બીજા કેટલાક સંપ્રદાય છે કે જેઓ જીવાત્માને અણુ જેવો માને છે, તોપણ તેમનો સિદ્ધાંત તો એવોજ છે કે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ તો વિશુજ છે, માત્ર વ્યક્ત અવસ્થામાજ તે અણુ જેવો દેખાય છે

હવે એક બીજો મુદ્દો તમારી આગળ રજુ કરું છું કદાચ તમને તે અત્યંત વિસ્મયજનક લાગશે, પણ એ વિશેષરૂપે ભારતવર્ષીય ભાવના છે, અને જો ભરત ખંડના બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાય વચ્ચે કોઈ સામાન્ય ભાવના હોય તો તે આજ છે માટે મારી પ્રાર્થના છે કે તમે એ બાબત નિઃસંદેહ સમજ લેજો એ હું જો કોઈ વિવેચન કરું તે સંપૂર્ણ લક્ષ્યપૂર્વક સાલજાજે અને બરાબર સ્મરણમા રાખજો, કારણ કે ભરતખંડની દરેક લક્ષણગત ભાવનાનો એ મૂળ પાયો છે મુક્તિ આ પ્રમાણે છે તમે અગ્રેજ અને જર્મન પડિતોએ પાશ્ચાત્ય દેશોમા પ્રચલિત કરેલા ભૌતિક ઉત્ક્રાંતિવાદવિષે સાલજા હશે. એ મત એવો છે કે પ્રાણીમાત્રની શરીરરચના વાસ્તવિકરીતે એકમરખી છે આપણે તેમનામા જો ભેદ જોઈએ છીએ તે એકજ મૂળ પદાર્થના જૂદા જૂદા રૂપાંતરણ છે એક અખંડ શ્રેણીનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપજ છે ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર કીડાથી તે ઉંચામા ઉંચી કોટિના પવિત્ર મહાત્માસુધીના સર્વ પ્રાણીઓ વસ્તુતઃ એકજ છે. તેઓ એક એકથી ચડીચાતા બનતા જાય છે અને તે અતે પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે આપણા શાસ્ત્રો પણ એ ઉત્ક્રાંતિવાદ સત્ય માને છે ચોગી પતજલિ કહે છે કે **જાત્યન્તરપરિણામઃ પ્રકૃત્યાપૂરાત્** । અર્થાત્ એક જાતિ એક શ્રેણીમા પરિણામ પામે છે-ઉત્ક્રાંતિ થાય છે **પરિણામઃ** એટલે એક વસ્તુનું બીજાના રૂપમા બદલાઈ જવું તે જમ એક શ્રેણીના પ્રાણીઓ અન્ય શ્રેણીમા પરિણત થાય છે તેમ તોપણ આપણા ઉત્ક્રાંતિવાદમા અને પાશ્ચાત્ય ઉત્ક્રાંતિવાદમા એક તફાવત છે પતજલિ કહે છે કે **પ્રકૃત્યાપૂરાત્** એટલે પ્રકૃતિનો અદર પ્રવેશ થવાથી પાશ્ચાત્ય પડિતોનો એવો અભિપ્રાય છે કે પ્રાણીઓમા અદર અંદરની હરિફાઈ, પ્રાકૃતિક અને જાતિવિષયક પસંદગીને લીધે એક જાતના પ્રાણીને અન્ય પ્રકારના દેહ ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે, પણ આપણા શાસ્ત્રકારો એથી જૂદુંજ કારણ બતાવે છે **પ્રકૃત્યાપૂરાત્**-પ્રકૃતિનો અદર પ્રવેશ થવાથી જાત્યન્તર થવાનું જો કારણ આપણા શાસ્ત્રકારોએ બતાવ્યું છે તે ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે તેમણે ચૂંચાપિયન પડિતો કરતા વધારે સૂક્ષ્મ પૃથ્થકરણ કર્યું હોવું જોઈએ, તેમણે આ વિષે વધારે ઉંડા ઉતરીને સંશોધન કર્યું હોવું જોઈએ 'પ્રકૃતિનો અદર પ્રવેશ થવો એટલે શું ? આપણે માનીએ છીએ કે ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર પ્રાણી જેને પ્રાણિ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા "એમિબા" કહેવામા આવ્યું છે, તે કમશ ઉત્ક્રાંતિ થતું થતું અતે ક્ષુદ્ર બની જાય છે આ વાત આપણે સ્વીકારીએ છીએ અને તેની સાથે આપણે એમ પણ નિશ્ચયપૂર્વક માનીએ છીએ, કે કોઈ પણ ચત્રને અસુક આકૃતિમા જોડવા

વચર તેનાદ્વારા કાર્ય થઈ શકેજ નહિ. હવે એ યત્રને ગમે તે આકૃતિ આપો તોપણ તેના દ્વારા જેટલી શક્તિનું પરિચાલન થઈ શકે છે તેના સરવાળો સરખો ને મરખોજ રહે છે ને યત્રને એક છેડેથી શક્તિનો વિકાસ કરવા આહતા હો તો તેને બીજે છેડેથી તેમા શક્તિ દાખલ થાય એવી યોજના કરવીજ જોઈએ દાખલા તરીકે તોપના મો- માથી જોળા છૂટે તે માટે તેનામા બીજે છેડેથી દાઝ ઇત્યાદિ પદાર્થો ભરવાજ જો- ઇએ * હવે એ શક્તિ કદાચ બીજા સ્વરૂપમા પ્રકટ થાય પણ તેના કુલ સરવાળો તો એકનો એકજ રહેવાનો હવે ને પરિણામને એક છેડે શુદ્ધ હોય તો ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર જતુ કમશ શુદ્ધિ પામતા પામતા એક વાર - શુદ્ધ બની જશો, તેથી ને શુદ્ધ કમ- વિકસિત જતુ હોય તો તે જતુ કમસ ક્રુચિત અવ્યક્ત શુદ્ધ પણ હોવુ જોઈએ ને આ બ્રહ્માંડ અનંત શક્તિના વિકાસસ્વરૂપ હોય તો પ્રલયસમયે એ અનંત શ- ક્તિનું કોઈ બીજા સ્વરૂપમા અસ્તિત્વ રહેવુજ જોઈએ એમ સ્વીકારવુ પડે છે, માટે એ ઉપરથી દ્વિતિ થાય છે કે દરેક આત્મા અનંત અને અવિનાશી છે

આપણા પગ તળે સળવળતા ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર કીડાથી ચારલી મોટામા મોટા અને પવિત્રમા પવિત્ર મહાત્માશુધીના દરેક પ્રાણીની અંદર અનંત શક્તિ, અનંત પવિત્રતા અને સર્વ પ્રકારના યુષ્ણ અનંત પ્રમાણમા રહેલા છે તદ્વાત માત્ર એ સર્વના પ્રકટીકરણમાજ છે ક્ષુદ્ર કીટ એ અનંત શક્તિનો અત્યંત અદ્ય અશ પ્રકટ કરવા લાગ્યો છે, ત્યારે આપણે તેના કરતાં કાંઈક વિશેષ પ્રમાણમા પ્રકટ કરી શકીએ છીએ શુદ્ધ સરખો દેવગુણ મનુષ્ય આપણા કરતા પણ અનેકગણી શક્તિ પ્રકટ કરવાને સમર્થ છે બસ, તદ્વાત માત્ર આટલોજ છે, પરંતુ અનંત શક્તિ તો સર્વ- માજ રહેલી છે પતજલિજ કહે છે કે “તતઃ ક્ષેત્રિકવત્ જમ એક ખેડુત પોતાના ખેતરમાં પાણી વાળેના હોય છે તેમ” પોતાના ખેતરને એક ખુલ્લેથી પાસે- ના જળાશયનું પાણી વાળીને ખેતરમા દાખલ કરે છે, પણ તેની સાથે આખું ખેતર પણ પાણીમા ડૂબી ન જાય તેને ખાતર તેણે કાંઈક બધ અથવા પાળ પણ રાખેલ હોય છે જ્યારે પાણીની જરૂર પડે છે ત્યારે તે પાળને તે તોડી નાખે છે

* સાચન્સ નહિ બાણનારને આ દૃષ્ટાંતથી સમજવું જરા મુશ્કેલ છે, માટે એક સાદું ઉદાહરણ આપું છું ધારો કે એક રતલના પાંચરને જમીન પરથી ઉપાડીને ત્રીસ કુટલિયે મૂક્યો, હવે ને એ પત્થર ઉપરથી પડે તો તેને ઉપર ચઢાવવામા આપણે જેટલું બળ ખર્ચ્યું હતું તેટલાજ બળથી નીચે પડશે અને તેના દ્વારા ને કાર્ય કરાવવામા આવે તો તેટલુંજ કાર્ય આપશે ને તે એક ખીલા ઉપર પડે તો તેને જમીનમા ઉડા દાડી દેશે આ પ્રમાણે શક્તિનો સરવાળો તો સરખોજ રહેવાનો

ભા. ૬૦

— અત્ર “શુદ્ધ” શબ્દનો અર્થ જૌતમ શુદ્ધજ નહિ પણ તત્ત્વસાક્ષાત્કાર પામેલો કોઈપણ મહાત્મા એવો થાય છે.

ભા. ૬૦

અથવા બધા બોલી નાખે છે એટલે પાણી પોતાના સ્વભાવથીજ ધડધાટ અદર ધસ્યુ આવે છે. પાણીને અદર દાખલ કરવાને માટે બહારના કોષ બળનો ઉપયોગ કરવાનું પ્રયોજન હોતુ નથી, કેમકે જળાશયના પાણીમાં અસલથીજ તેવી શક્તિ રહેલી છે આવીજ રીતે આપણી દરેકની પાછળ પણ અનંત શક્તિનો ભંડાર રહેલો છે-અનંત પવિત્રતા, અનંત જીવન, અનંત આનંદના અખૂટ ભંડાર આપણી સર્વ તરફ ભરપૂર પડેલા છે માત્ર પેલો બધ-પેલી માટીની પાળણી આપણાં મન અને શરીરજ વચ્ચે વિઘ્નકર્તા છે, અને તેથીજ કરીને આપણામાં રહેલી શુભ શક્તિઓને સંપૂર્ણ અંશે આપણે બહાર લાવી શકતા નથી. જેમ જેમ આપણાં શરીરનાં બધારણુ જડમાથી સૂક્ષ્મ અને વધારે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોવાળા બનતા જાય છે, તમોગુણુ બદલાઈને રમેગુણુ બનતો જાય છે અને રમેગુણુ સત્ત્વગુણુમાં પરિણમ પામે છે, તેમ તેમ ઉપર કહી તે પવિત્રતા અને શક્તિઓ આપણાદ્વારા બહાર આવતી જાય છે, અને તેમ થાય એટલા માટે આપણે આપણા આહારવિહારના સખ-ધર્માં બહુજ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે

આહારવિષે જે નિયમો શાસ્ત્રમાં ધડાયા છે તેનો મૂળ ઉદ્દેશ આપણે ધ્યાન કરીને ભૂલી ગયા છીએ. નાખલાતરીકે બાળવિવાહ-આ વિષય આજના વ્યાખ્યાનને લગતો નથી, તોપણ જેમ આહારના સખધર્માં આપણે મૂળ ઉદ્દેશને ભૂલી ગયા છીએ તેમ લક્ષના સખધર્માં પણ આપણે ભૂલીજ ગયા છીએ તમારી સમક્ષ બોલવાનો મતે ફરી પ્રસંગ મળશે તો ડહાંચ હું એ વિષે વધારે વિવેચન કરીશ, પણ હાલ તો એટલુંજ કહું છું કે જે મૂળ ઉદ્દેશથી + બાળવિવાહની પ્રથા શરૂ થઈ હતી તે ઉદ્દેશ જે મથવાય, તો તે એવો ઉચ્ચ પ્રકારનો છે કે માત્ર તેના પાલનવડેજ વાસ્તવિક સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ છે. જે દરેક સ્ત્રીપુરુષને ગમે તે સ્ત્રી અથવા ગમે તે પુરુષ સાથે લક્ષસખધ બાંધવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને લક્ષસખધ બેઠવામાં ઉદ્દેશ માત્ર વ્યક્તિગત સુખનો, પાશવ પ્રકૃતિની પરિતુષ્ણિતોજ રહેવા દેવામાં આવે, જે સમાજમાં આવાજ પ્રકારની લાવનાઓનો સ્વચ્છદે ફેલાવો થવા પામે તો પશ્ચિમ જરૂર વિનાશકારકજ આવે. દુષ્ટ પ્રકૃતિના આસુરી સ્વભાવના અર્ધા ગાડા બાળકોજ એથી જ-મ પામે હાલ લગભગ દરેક દેશમાં મનુષ્યો લક્ષસખધદ્વારા પાશવ પ્રકૃતિનાજ બાળકો ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેઓ મોટા થાય છે ત્યારે તેમને અ-

+ આ ઉપરથી એમ તો નથી સમજવાનું કે સ્વામી વિવેકાનંદ હાલમાં ચાલતા બાળલક્ષની હિંમત કરે છે એ વિષયે તેઓ આગળ ઉપર શું કહે છે તે ધ્યાનમાં રાખીને મોટી તુલના કરવાની છે બીજી વ્યાખ્યાનને વિષય પણ લક્ષ સખધી નથી એટલે તેમણે એ વિષયનું બધી બાજુએથી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે

કુશમા રાખવાને અને ગુન્હા થતા અટકાવવાને પોલિસના અમલદારોની સખ્યામાં વધારો કરવાની જરૂર ઉભી કરે છે હવે દર વર્ષે હજારો લાખોની સખ્યામાં ઉત્પન્ન થતા ગુન્હેગારોરૂપી જે મોટા વ્યાધિ જનસમાજને લાગુ પડ્યો છે તેમનો નાશ કરવા જવાથી કંઈ અનિષ્ટનું નિવારણ થશે નહિ. એવા ગુન્હેગારોના જન્મજ ન થાય એવો કેઈ ઉપાય હોય તો તેને કામે લગાડ્યાથીજ આ વિપત્તિ નિર્મૂળ થઈ શકશે, અને તે ઉપાય એજ છે કે લગ્નની લાવનારા સુધારણા કરવી ન્યાસુધી આપણે સમાજ-મા રહીએ છીએ ત્યાંસુધી આપણે આપણા લગ્નદ્વારા સમાજ ઉપર શુભ અથવા અશુભ અસર કરીએ છીએજ, માટે અમુક વ્યક્તિએ કેને પરણવું અને કેને નહિ એ સબધી તેને આદેશ કરવાનો સમાજને અધિકાર છે આ આપણા દેશમાં લગ્નની જે પ્રથા પ્રચલિત થયેલી છે તેની અદર ઉચા પ્રકરના આશય રહેલા છે લગ્નકુ-ડળીમાં વરકન્યાની જાતિ, ગણ વગેરે લખેલાં હોય છે તેમને અનુસરીનેજ આપણા હિંદુ લોકોમાં લગ્નસબધ નક્કી કરવામાં આવે છે વળી પ્રસંગોપાત કહી લઉં છું કે કામેાપખોગને પરિણામે જન્મેલો પુત્ર આર્ય નથી એવો મનુ લગ્નવાનના અભિ-પ્રાય છે જેબાળકનું જ્ઞાપ્તિદાન અને મરણ, વેદના વિધાનો પ્રમાણેજ થયેલાં હોય તેજ વાસ્તવિક રીતે આર્ય છે બાળકાલ ધણીખરા દેશોમાં ખરેખરા આર્યસતાનની સખ્યા બહુજ અદ્ય છે અને તેનેજ પરિણામે કલિયુગજનિત પાપ અને અનીતિ-રૂપી અનેક દોષોની ઉત્પત્તિ થયેલી જેવામાં આવે છે ખરેખર એ બધા પ્રાચીન ઉચ્ચ આદર્શોને આપણે તદ્દન ભૂલી ગયા છીએ. એ પ્રાચીન આદર્શો મુજબ વર્તન કરવાને અનુકૂળ બાજુ સંગેગા પણ નથી અને આપણે યોતે ધણે અશે શક્તિવાન પણ નથી આપણે એ પ્રાચીન આદર્શોના કેટલાક અક્ષને લઇને ઢગધડા વગરનો છબરડો કરી નાખીએ છીએ અત્યંત ખેદસહિત જણાવવું પડે છે કે પ્રાચીન સમયમાં જેવા સાર્વિક ગુણગાળાં માતાપિતા હતા તેવાં માતાપિતા પણ હાલમાં નથી. જન-સમાજ પણ પ્રથમની માફક સુશિક્ષિત નથી, તેમ જનસમાજનો પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉ-પર એક બીજા પ્રત્યે અસલમાં જેવો પ્રેમ હતો તેવો પ્રેમ પણ હવે જેવામાં આ-વતો નથી, પરંતુ એ બધું ગમે તેમ હોય, આપણા વ્યવહાર ગમે તેવો દોષપૂર્ણ હોય તોપણ લગ્નના મૂળ સિદ્ધાંતમાં તો કશીજ ખામી નથી એ સિદ્ધાંતને બાવહા-ગિક સ્વરૂપ આપવાની રીતમાં ખામી હોય અર્થાત્ એવી એક પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડી હોય તો બીજી પ્રહણ કરો, પરંતુ મૂળ સિદ્ધાંતને જાળવી રાખજો. તેને માર્ગો જવા દેશો નહિ. ખાનપાનના સબધમાં પણ તેમજ બન્યું છે. ખાનપાન સબધી ઉદ્દેશનો જે રીતે અમલ થાય છે, તેની સાથે જે નકારી બાબતો લાગી ગઈ છે તે અલગત દ્વિપિત છે, પણ મૂળ ઉદ્દેશ સાચો છે એ ઉદ્દેશ સનાતન છે અને ચિરકાળપર્યંત અયમ રહે-વોજ જોઈએ. તેને નવું સ્વરૂપ આપીને ફરીને અમલમાં મૂકો.

આત્માસબધી જે તત્ત્વનું હમણાં આપણે વિવેચન કર્યું તેને એક અપવાદ સિવાય ભરતખડના તમામ સપ્રદાયો માન્ય રાખે છે. માત્ર દ્વૈતવાદીઓ કે જેમને વિષે હવે પછી વિવેચન કરવામા આવનાર છે, તેઓજ એથી જુદા પડે છે તેમનો મત એવો છે કે અયોગ્ય કર્મદ્વારા આત્મા મકુચિત થઇ ગયેલો છે, એટલે તેની તમામ શક્તિઓ તેમજ મૂળ પ્રકૃતિ સકુચિત અવસ્થામા છે અને સત્કર્મદ્વારા તે પુનઃ મૂળ સ્વરૂપમા આવી જશે અદ્વૈતવાદીનો એવો મત છે કે આત્માનો કદિ પણ સંકેત કે વિકાસ થઇ શકતોજ નથી તેનો હાલમા જે સંકેત થયેલો જણાય છે તે ખરેખરો નહિ પણ કેવળ આભાસમાત્રજ છે વસ્તુતઃ આત્મા જે અવિકારી છે તેનો સંકેત સભવેજ નહિ એ એક વાદ વચ્ચે આટલોજ તફાવત છે, પરંતુ દરેક જણુ એટલું તો માન્ય રાખેજ છે કે આપણા આત્મામા અસંલથીજ તમામ પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે, આત્માની અદર બહારથી કશું તત્ત્વ લાવીને દાખલ કરવાનું છેજ નહિ, તેમ આકાશમાથી કંઇક આવીને તેનામાં પ્રવેશ કરતું નથી, જે કંઈ શક્તિઓ આત્મા પ્રકટ કરે છે અને કરશે તે સર્વ આત્માની અદર પ્રથમથીજ રહેલી છે. સ્મરણમાં રાખજો કે આપણા વેદ પ્રેરિત નથી પણ ઉચ્છૃંસિત છે. તેઓ બહારના કોઈ પ્રદેશમાંથી આવ્યા નથી પણ પ્રત્યેક આત્મામાં રહેલા સનાતન નિયમોનું વેદદ્વારા માત્ર પ્રકટીકરણજ થયેલું છે. કુદ્ર ક્રીડીના આત્માની અદર તેમજ ધર્મરત્ની અદર પણ વેદ એકસરખી રીતે રહેલા છે. એ ક્રીડીનો વિકાસ થઇને તે ઋષિનો દેહ ધારણ કરે એટલે તરતજ તેની અદરથી વેદના સનાતન નિયમો બહાર પડવા લાગશે આ મહાન નિયમ તમારે સારી રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે કે આપણામાં અસંલથીજ સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે, આપણી સુક્તિનું સાધન અસંલથીજ આપણી અદર છે કોઇ એમ માને કે હાલ આત્મા સકુચિત અવસ્થામાં છે અથવા આત્મા માયાના આવરણથી ઢાકાયેલો છે, તેથી કરીને મૂળ સિદ્ધાંતને જરા પણ ક્ષતિ પહોચતી નથી. જે કંઈ છે તે તમારા પોતામાજ છે, બહારથી કશુંજ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી. દરેકની અદર અનંત શક્તિ, અનંત પવિત્રતા ગૂઢપણે રહેલાં છે એટલું તમારે દૃઢપણે માનવું જ પડશે અને સમય આવતા દરેકની અદરથી તે પ્રકટી નીકળશે સુદ્ધ અર્થાત્ આત્મરાત્રીની અદર જે શક્તિઓ છે તેની તેજ શક્તિઓ પામરમાં પામર મનુષ્યમા પણ છે અને એક વાર તે પણ શુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરશે એજ આપણો આત્મ-તત્ત્વનો સિદ્ધાંત છે

પણ હવેજ બાહ્ય ધર્મના તત્ત્વદર્શનસાથે તુમુલ્ય સુદનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. બાહ્ય પણ આપણી પેંજો દેહનું પૃથક્કરણ કરીને કહે છે કે દેહ એ એક પ્રકારનો જડ પ્રવાહ છે, અને મનનું પૃથક્કરણ કરીને તેઓ તેને પણ એક જડ પ્રવાહ તરીકેજ માને છે આત્માસબધી તેઓ કહે છે કે તેનું અસ્તિત્વ માનવાની કે તેના અસ્તિ-

ત્વ સંબંધે અનુમાન કરવાની પશુ જરૂર નથી. આત્મા એક દ્રવ્ય છે હવે એ દ્રવ્ય તથા તેને સંલક્ષ્ય થએલા ગુણ બેઉની કલ્પના કરવાની જરૂર શી છે ? અમે તો બસ ગુણ અને એકલા ગુણનેજ માનીશું જ્યાં એક કારણુવડે સંપૂર્ણ બ્રહ્મા થઇ શકે એમ છે ત્યાં બે કારણુ માનવા એ તદ્દન ન્યાયવિરુદ્ધ છે આ પ્રમાણે બૌદ્ધોના વિવાદનો આરંભ થયો અને દ્રવ્યના અસ્તિત્વ સંબંધે જે જે મત રચાયા હતા તે સર્વાનુ ખડન કરીને બૌદ્ધોએ તેને ન માન્યા જેઓ એમ માનતા હતા કે દ્રવ્ય અને ગુણ બેઉનું અસ્તિત્વ છે, જેઓ એમ કહેતા હતા કે તમારો આત્મા છે અને મારો પશુ આત્મા છે, વળી દરેકનો આત્મા શરીર અને મનથી ભિન્ન છે અને તે દરેક આત્માને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે, તેમના સિદ્ધાંત છિન્નભિન્ન થઇ ગયા અલગ અલગ સુધી તો દૈતવાદ બરાબર કામ કરે છે. આપણે હમણા જોઈ ગયા કે સ્મૃત શરીર છે, વળી તેની પાછળ એક સૂક્ષ્મ શરીર અર્થાત્ મન છે, વળી તે સર્વનો માલિક આત્મા છે અને દરેક આત્માની અદર એતદ્વિતરૂપે રહેલો પરમાત્મા છે. એ બધું ઠીક છે, પશુ સુશ્કેલી તો હવેજ લીધી થાય છે કે આ આત્મા અને પરમાત્મા બેઉ દ્રવ્ય છે અને તેમને દેહ, મનરૂપી ગુણ વળગેલા છે એમ સ્વીકારવું પડે છે હવે હકીકત એ છે કે આજસુધી કોણે તે દ્રવ્ય જોયું નથી, તેમ તેને વિષે કોણ કલ્પના પશુ કરી શકતું નથી, ત્યારે નહિ જોવાય અને નહિ કલ્પી-શકાય એવા દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ માનવાની જરૂર શી છે ? શા માટે ક્ષણિકવિમાન-વાદીની માફક આપણે પશુ ન કહીએ કે x માનસિક તરંગો સિવાય જગતમાં બીજા કશાનું અસ્તિત્વજ નથી ? દ્રવ્ય અને ગુણ સંલક્ષ્ય થયાજ નથી. તેઓ બે મળીને એક વસ્તુમાં પરિણત થયાજ નથી, પશુ સમુદ્રના તરંગની માફક એક બીજાની પાછળ ચાલ્યા આવે છે, તેઓ કદિ પૂર્ણતાને પામ્યાજ નથી અને તેમનું કદિ પશુ અખંડ એકત્વ યશુજ નથી મનુષ્ય પશુ આવા પ્રકારના તરંગની પર-પરાસ્વરૂપજ છે. એક તરંગ ચાલ્યો જાય છે અને બીજો તરંગ આવીને તેનું સ્થાન લે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક તરંગ ચાલ્યાજ આવે છે. એ તરંગની નિર્વૃત્તિ એનું જ નામ નિર્વાણ

હવે તમે જોઈ શકશો કે આ દલીલની સામે આપણો દૈતવાદ ચૂપ થઇ જાય છે. તેનાથી કોણ પશુ પ્રકારની સામી દલીલ કરી શકાય એમ છેજ નહિ અહીં તો દૈતવાદીનો ઈશ્વર પશુ ટકી શકતો નથી ઈશ્વર સર્વબાપી છે અને છતાં પશુ તે વ્યક્તિવિશેષ છે, હાથ વગર સૃષ્ટિ છિત્પન્ન કરી શકે છે, પગ વગર સર્વત્ર ગમન કરી શકે છે અને કુબકાર માટીનો ઘડો બનાવે છે તેમ તેણે જગત્ નિર્માણ કર્યું છે, એ

૪૬૪૪મા બકાંલિ કરીને એક તત્ત્વજ્ઞ થઈ ગયો છે તેનો પશુ આવેજ અભિપ્રાય છે કે જગત્માં માનસિક તરંગોજ સિવાય કંઈ છેજ નહિ

પધા વિચાર છાકરમત જેવા છે એમ બૌદ્ધો કહે છે, અને બે ઈશ્વર આવોજ હોય તો બૌદ્ધ કહેવાને તૈયાર છે કે તેવા ઈશ્વરનું અમે પૂજન તો નહિજ કરીએ પણ ઊલટા તેની સાથે યુદ્ધ કરવા પણ તત્પર છીએ આ જમત હું અપૂર્ણું છે અને બે ઈશ્વરેજ તે પેદા કર્યું હોય તો અમે તેમની સાથે યુદ્ધ કરીશું. વળી તમે પોતેજ બોધ શકશો કે ઉપર કહ્યો તેવા ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ તો ન્યાયવિરુદ્ધજ છે અને ટકી શકે એમજ નથી જગતની અદર રહેલી અનુપમ કારીગિરી અને તેના હેતુ જોઇને તેના કોઈ રચનાર હોવાજ જોઇએ એવું જેઓ અનુમાન કરે છે તેમની દલીલનું પણ સહેલાઈથી ખડન થઇ શકે એમ છે, પણ તે કહી બતાવવાનું અત્યારે પ્રયોજન નથી, તેમ પ્રસ્તુત વિષય સાથે તેને સંબંધ પણ નથી. ધૃષ્ટિકવિદ્યાનવાદીઓએ એ મતના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા અને પરિણામ એ આવ્યું કે વ્યક્તિવિશેષ ઈશ્વર ટકી શક્યો નહિ.

અદ્વૈતવાદીનો મહામંત્ર એવો છે કે કેવળ સત્યનું અવલંબન કરવું અને સત્ય સિવાયનું બીજું બધું ફેફા દેવું સત્યમેવ જયતે નાનૂતં, સત્યેનૈવ પન્થા વિતતો વેવચાનનઃ સત્યનોજ જય છે અસત્યનો કદિ વિજય થતોજ નથી સત્યદારાજ દેવ-યાનમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે અનેક જાણુ એવા છે કે તેઓ સત્યના વાવટાની પાછળ રહીને ફૂંચ કરે છે ખરા પણ પોતાનાથી નિર્બળ વ્યક્તિને પોતાના બળથી પદ્મલિપ્ત કરવામાટેજ તેમ કરતા હોય છે તમે પોતેજ ઈશ્વર સખધી દૈતવાદાત્મક વિચારોને માનતા હોવા છતાં ગરીબ બિચારા મૂર્તિપૂજકો સાથે વાદવિવાદ કરો છો. તમે માનો છો કે અમે ધણાજ યુક્તિવાદી છીએ અને બિલકુલ અધશ્રદ્ધાળુ નથી તમે તે અભણ મૂર્તિપૂજકને સહેલાઈથી પરાસ્ત કરી શકો ખરા, પણ બે તે સામે શબ્દને તમારા વ્યક્તિવિશેષ ઈશ્વરને મૂળભાથી ઉઘાવી દે અને તેને સંપૂર્ણ રીતે કાલ્પનિક સાબિત કરી દે તો તમે શું કરશો ? તમે કહેશો કે અમારી એવા ઈશ્વર ઉપરજ શ્રદ્ધા છે અને એવી બીજી લૂલી દલીલો ચલાવશો તમે કદાચ તમારા પ્રતિસ્પર્ધીને નાસ્તિક કહીને વજોવશો-નિર્બળ લોકો પરાપૂર્વથીજ તેમ કરતા આગ્યા છે કે વિવાદમાં હાર થાય ત્યારે સામા પક્ષને નાસ્તિક કહેવો બે તમારે યુક્તિવાદીજ થવું હોય તો મર્વાંશે યુક્તિવાદી થાઓ, પરંતુ એકવાર યુક્તિવાદનો અને બીજવાર શ્રદ્ધાનો આશ્રય લેવો એ દીક ન કહેવાય માટે એમ કરવા કરતા તો તમે પોતે જમ સ્વાધીનતા ઇચ્છો છો અને તમારી શ્રદ્ધામુજબ વર્તન કરવા ચાહો છો તેમ બીજાઓને પણ કરવા દો. તમે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી બતાવશો ? જોવી રીતે તમે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરશો તેજ રીતે તમારો પ્રતિસ્પર્ધી ઈશ્વર નથી એમ પૂરવાર કરી બતાવશે તમારો ઈશ્વર, તેના ગુણ, દ્રવ્ય, સ્વરૂપ, અસખ્ય

* મહાન જર્મન તત્ત્વજ્ઞાની કેન્ટ સાબિત કરી બતાવે છે કે એકની એક જાતની દલીલથી ઈશ્વર છે અને ઈશ્વર નથી એ બે બાબતો પ્રમાણિત થઇ શકે છે. ૭૧૦ ૭૦

આત્મા, તે પ્રત્યેક જીવાત્માનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ, એ બધા સાથે તમે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે સાબિત કરી બતાવશો ? તમારૂં વ્યક્તિત્વ કયાથી આવ્યું ? દેહના સંબંધમાં તમારૂં પૃથક્ વ્યક્તિત્વ છેજ નહિ તમારા દેહમાં એવું એક પશુ તત્ત્વ નથી કે જેને તમે તમારૂં પોતાનું કહી શકો આ વાત તો આજના વિજ્ઞાનને આધારે પ્રાચીન બૌદ્ધો કરતા પશુ તમે વધારે સારી રીતે સમજી શકો છો, એટલે તમારાથી ના પડાય એમ છેજ નહિ તમે જાણો છો કે જે સ્થૂળ તત્ત્વોનું તમારૂં શરીર અત્યારે ઘડાયેલું છે તે તત્ત્વો તો એક વાર સૂર્ય ઉપર હતા જે આજ તમારા શરીરમાં છે તે આવતી કાલે વૃક્ષ-વેલીઓના શરીરમાં દાખલ થઈ જશે, અને ત્યારે બાકી- તમારૂં વ્યક્તિત્વ ક્યા ગયું ? તમારા મનના સંબંધમાં પશુ તેમજ છે તેમાં પશુ તમારૂં વ્યક્તિત્વ છેજ નહિ અત્યારે તમે અમુક વિચાર સેવો છો અને આવતી કાલે કોઈ બીજીજ જાતના વિચાર કરશો તમે નાના બાળક હતા ત્યારે જેવા પ્રકારના વિચાર કરતા હતા તેવા અત્યારે નથી કરતા જુવાન માણસો જેવા વિચાર કરે છે. તેવાજ વિચાર તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં નથી કરતા. ત્યારે જે વ્યક્તિત્વનો તમે દાવો કરો છો તે ક્યા છે ? જ્ઞાનમાં (નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિમાં) જ તમારૂં વ્યક્તિત્વ છે એવી દલીલ પશુ નહિ ચાલે, કેમકે જ્ઞાન (શુદ્ધિ) એજ અહ કાર-અહ ભાવના છે અને તમારા અસ્તિત્વનો તો તે એક અત્યંત અદ્ય અશ્વમાત્ર છે હું હમણાં તમારી સાથે વાત કરે છું ત્યારે પશુ મારા શરીરની બધી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કાર્ય કરી રહી છે, છતાં તેની મને ખબર સરખી પડતી નથી. જે અમુક વસ્તુનું જ્ઞાન એજ તે વસ્તુના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ હોય તો મારા શરીરની ઇન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ હોયજ ન જોઈએ, કેમકે મને તેમનું જ્ઞાન નથી. હવે તમારા વ્યક્તિવિશેષ ઇશ્વરને લઈને તમે ક્યા ઉભા રહેશો ? એવા ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ તમે કેવી રીતે પૂરવાર કરી શકશો ?

વળી બૌદ્ધો ઉભા થઈને કહેશે કે તમારી માન્યતા ન્યાયવિરુદ્ધ છે, એટલુંજ નહિ પશુ નીતિવિરુદ્ધ પશુ છે, કારણ કે તમારી માન્યતા મનુષ્યને નિર્બળ, અને કાયર બનાવીને બહારની સહાયતાની આશા રાખતા શીખવે છે, અને ખરે જોતાં તેની સહાયતા કોઈ આપતું તો છેજ નહિ. આ આપું ધક્કાડ પડયું છે અને મનુષ્યે તેને આ સ્વરૂપ આપ્યું છે સમુદ્રો સાંધ્યા છે, ઉજ્જડ વેરાનને ફળદ્રુપ બનાવ્યાં છે. મનુષ્યે સ્વપુરુષાર્થથી ધણું કર્યું છે અને હજી બીજું ધણું કરવાને તે શ

× સૂર્યની ઉષ્ણતા અને જીવનપ્રદ તત્ત્વોવડે વનસ્પતિ, અનાજ ઈં ચામ છે તેવડે આપણો દેહ બધાય છે વળી પાછા તેજ તત્ત્વો મળ, મેલ અને ઉચ્છ્વાસ ઈં દ્વારા શરીરમાંથી બહાર નીકળી જઈ વનસ્પતિના બહારજીમાં કામ આવે છે આપણા ઉચ્છ્વાસમાં જે કાર્બોનિક એસિડ નામનો વાયુ નીકળે છે તેમાંથી વનસ્પતિ કાર્બન શોષી લે છે અને તેવડે ઝાડના થડ, પાંદડા વગેરે બને છે

બી. કે.

કિતમાન છે, છતાં બહારની કાષ્ટ કાલ્પનિક વ્યક્તિ-જેને કદિ કોઈએ જોય નથી, જેની પાસેથી કદિ કોઈને લેશમાત્ર પણ સહાયતા મળી નથી તેની આશા શા માટે રાખવી ? એવા તદ્દન કલ્પિત વ્યક્તિવિશેષ ઈશ્વરને શા માટે માનવો ? શા માટે તમે જાતેજ ક્ષુદ્ર, પામર, નિર્જાળ બની જાઓ છો અને મનુષ્યની ઉચ્ચતા ઉચ્ચ અવસ્થા, એક મુદ્ર કૃતરાત્રી માફક તદ્દન કાલ્પનિક વ્યક્તિની આગળ હાથ જોડીને કરગરવામાં રહી છો એમ માનો છો ? “ અમે પતિત છીએ, અમે નિર્જાળ છીએ, અમે પાપી છીએ, અને જગતમાં નીચામાં નીચા અને હલકામાં હલકા છીએ ” એવી કાયરતાભરેલી કાંકણુદીઓ અને લાવનાઓ શા માટે તમે તમારાં અને તમારા બાળકોના મગજમાં ડાસવી દો છો ? બીજી બાજુએ બૌદ્ધો કહે છે કે તમે આ બધો જુદો બકવાદ કરો છો એટલું જ નહિ, પણ તેમ કરીને તમારી ભવિષ્યની પ્રજાનું ભયંકર અકલ્યાણ કરો છો, કારણ કે યાદ રાખજો કે આખું જગત એક જાતનું હિંમોટિઝમજ છે જેવા તમે પોતાને ધારણે તેવાજ તમે થશો. બુદ્ધ ભગવાનનો સૌથી પહેલો આદેશ એજ છે કે “ તમે તમારે માટે જેવા વિચાર સેવ્યા છે તેવા તમે થયા છો અને હમણાં જેવા વિચાર રાખશો તેવાજ તમે ભવિષ્યમાં થશો ” જે આ શબ્દોમાં સત્ય રહેલું હોય તો અમે નીચ છીએ, દમ વગરના છીએ, એક અન્ય વ્યક્તિ જે પૃથ્વી ઉપર નહિ પણ આકાશમાં કોઈકે કોઈકે રહે છે તેની મદદ વગર અમે કોઈ પણ કાર્ય કરવા અસમર્થ છીએ, એવા વિચારને તમારા હૃદયમાં કદિ પણ સ્થાન આપતા નહિ તેમ ક્યોંથી પરિણામ એ આવશે કે તમે દિવસે દિવસે વધારે નિર્જાળ અને પુરુષત્વહીન થતા જશો. “ હે ઈશ્વર ! અમે પાપી છીએ ! અમને પવિત્ર કર ! ” એવું વારે વારે બોલ્યાથી તમે આખરે તમારી પોતાની જાતને એવી બનાવી દેશો કે જેથી તમામ પ્રકારનાં પાપ તમારામાં દાખલ થઈ જશે બૌદ્ધો કહે છે કે પ્રત્યેક મમાજમાં આપણે જે જે પાપ જોઈએ છીએ તેમાંના નેવું ટકા જેટલા પાપ આ વ્યક્તિવિશેષ ઈશ્વરને માનવાથી અને તેની સામે એક કૃતરાત્રી માફક કાંકણુદી કરતાં ઉભા રહેવાથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે આ આશ્ચર્યકારક મનુષ્યજન વનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ કૃતરા જેવાજ બનવાનો હોય તો ખરેખર એ વિચાર બહુજાળ ભયંકર છે બૌદ્ધો વૈષ્ણવોને કહે છે કે જો તમારો આદર્શ, જીવનનું એક માત્ર લક્ષ્ય અને ઉદ્દેશ તમારા ભગવાનના નિવાસસ્થાન વૈકુંઠમાં જઈને તેની સામે અનત-કાળપર્યંત હાથ જોડીને ઉભા રહેવામાંજ હોય, તો બહેતર છે કે તમે બધા ઝેર ખાઈને આપધાત કરો તેઓ આગળ વધીને એમ પણ કહે છે કે આ પરિણામ અટકાવવાને માટેજ અમે નિર્વાણ કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ હું તમારી સમક્ષ હમણાં એક બૌદ્ધ માફક બોલું છું, અને તેમની દલીલો તમારી સમક્ષ રજુ કરું છું. (આ કોઈ મારા પોતાના અભિપ્રાય નથી.) કેટલાક લોકો એમ સમજવા લાગ્યા

છે કે અદ્વૈતવાદવડે સમાજમાં અનીતિનો ફેલાવો થાય છે, માટે સામા પક્ષવાળા કેવી કેવી યુક્તિઓ તમારી સામે ગોઠવી શકે એમ છે તે હું તમને પહેલેથીજ કહું છું. આપણે તો એ મેહ પક્ષની સામા નિડરપણે, દઢતાથી ઉભા રહેવાનું છે.

વ્યક્તિવિશેષ ઈશ્વર છે અને તેણે આ જગતની રચના કરી છે, આ વાત સાબિત કરી શકાય એમ છેજ નહિ, એ આપણે જોઇ ગયા એવી બાલિશ્ચતા ભરેલી વાતોને આજે નાનું બાળક પણ હસી કહાડશે. કુભાર ધડા બનાવી શકે છે માટે ઈશ્વરે પણ જગત બનાવ્યું ? જો એમજ હોય તો કુભાર પણ એક જગતનો ઈશ્વર ! અને જો તમને કોઈ કહે કે ઈશ્વરને હાથપગ નથી હતા પોતાનું કામ કરી શકે છે, તો તમે તેને ગાંડાના દવાખાનામાંજ લઇ જાઓ. આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તમને સવાલ પૂછે છે કે જે વ્યક્તિવિશેષ ઈશ્વરને તમે માને છો, જેને તમે જગતનો કર્તા કહેા છો, જેને માટે તમે આખી જીદગી સુધી આકંઠ કર્યાજ કરો છો તેણે તમને લેશમાત્ર પણ સહાયતા આપી હતી ખરી ? તમારામાં હિન્મત હોય તો બોલો. તેઓ તમને દરેક પ્રકારના દાખલાદલીલોસાથે સાબિત કરી ખતાવશે કે જે સહાયતા તમને ઈશ્વર પાસેથી મળી છે એમ તમે ધારો છો તે તમને તમારા પોતાના પુરુષાર્થથી પણ મળત વળી તમે આકંઠ કરવામાં તમારી શક્તિનો મિથ્યા વ્યય ન કર્યો હોત તો વધારે સારૂ થાત રહ્યા કંકળવા કરતાં તમારા પોતાના પુરુષાર્થથીજ તમારું કાર્ય સિદ્ધ થાત અને જે કાંઇ થયું છે તે પણ તમે પોતેજ કર્યું છે તમારા કાદવનિક ઈશ્વરે કર્યુંજ કર્યું નથી વળી આ અનિષ્ટની સાથે બીજી મોટું અનિષ્ટ એ સમાયતું છે કે વ્યક્તિવિશેષ ઈશ્વરને માનતાં પૌરોહિત્ય (આહ્વાણ, પુરોહિત અથવા ધર્મગુરુનો હદખહાર અધિકાર) અને બીજા અનેક અત્યાચાર ધર્મના પ્રદેશમાં પેસી જાય છે. જે જે દેશોમાં આવા પ્રકારની માન્યતા ચાલે છે ત્યાં ત્યાં અધે પૌરોહિત્ય અને એવા બીજા અત્યાચારનો ફેલાવો થવા પામ્યો છે બોલો કહે છે કે ન્યાસુધી આવી માન્યતાને પૂરેપૂરી નિર્મૂળ કરી નાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી એ અત્યાચારની નિવૃત્તિ થશે નહિ. ન્યાસુધી જનસમાજમાં આવા પ્રકારની માન્યતા ચાલુ રહેશે, ન્યાસુધી લોકો કોઈ આધિકૌતિક શક્તિને દીનતાપૂર્વક નમન કરતા રહેશે, ત્યાંસુધી પુરોહિતોનું પ્રાણલ્ય રહેશેજ અને તેઓ અસુક પ્રકારના ખાસ અધિકાર અને લાભ પ્રાપ્ત કરવાનો દાવો કરીને લોકોની પાસેથી બળાટકારે સન્માન મેળવશેજ વળી મરીજ બિચારા સામાન્ય મનુષ્યો પણ એથી કરીને ઈશ્વરને પોતાની પ્રાર્થના પહેચાડવાને માટે પુરોહિતરૂપી વડાજીની જરૂર સમજીને દુગાતાજ રહેશે તમે કદાચ ધારો તો આહ્વાણની સત્તા તોડી શકો, પણ યાદ રાખજો કે જેઓ આહ્વાણની સત્તા તોડશે તેઓજ પાછા તેમની જગ્યાએ બેસી જશે અને આહ્વાણ કરતાં તેઓ વિશેષ અન્યાય અને અત્યાચાર પ્રવર્તાવશે; કારણ

કે હાલના બાહ્યભા મા તો કાંઈક સહનતા અને ઉદારતા છે, પણ આ નવા બાહ્યભા તો બપોરે અત્યાચાર અકાવશે જ્યારે કાંઈ બિખારી એકદમ ધનવાન થઈ જાય છે ત્યારે તેના મગજમા એવો તોર આવી જાય છે કે આખા જગતને તરણુને તોલે ગણી કહાડે છે, માટે ત્યાસુધી બ્યક્તિવિશેષ ઈશ્વર ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા કાયમ રહેશે ત્યાસુધી તમારે બાહ્યભા અથવા પુરોહિતો વિના ચાલવાનું જ નથી, અને ત્યાસુધી જનસમાજમા કાંઈ પણ રીતે નીતિના ઉચ્ચ આદર્શનો ફેલાવો થાય એ આશા પણ મિથ્યા છે હમેશ જ્યા પૌરોહિત્ય છે ત્યાં અત્યાચાર ખરોજ પૌરોહિત્યની ઉત્પત્તિજ શ્રી કારણથી થઈ? પ્રાચીન કાળમા પુરોહિતો ન હતા ફરેક કુટુંબનો વૃદ્ધ માણસ કુટુંબના પુરોહિતનું કામ કરતો, પણ બન્યું એમ કે ધણી સમયપૂર્વે અમુક શક્તિમાન પુરુષોએ સામાન્ય મનુષ્યોને ચોતાની પ્રતિભાવડે અધીન કરી દીધા, અને તેમને કહ્યું કે જો તમે અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ ચાલો તો અમે તમારો વિનાશ કરીશું આ રીતે પુરોહિત વર્ગની ઉત્પત્તિ થઈ અને તે આજે જનસમાજમા જડમૂળ ધાલી બેઠો છે. સમયં વજ્રમુદ્ધતમ્ એક માણસે હાથમા વજ્ર ઉગામીને લોકોને કહ્યું કે જો તમે અમારું કહ્યું નહિ માનો તો માર્યા ગયા બાણજો

વળી બૌદ્ધો કહે છે કે તમે અત્યાચારસુધી યુક્તિવાદનું અવતરન કરતા આખા છો અને કહો છો કે જે કાંઈ થયું છે તે કર્મનું જ પરિણામ છે તમે અસખ્ય જીવાતમાને માનો છો અને તમારા મત પ્રમાણે એ જીવાતમાને જન્મ તેમજ મૃત્યુ નથી બસ, આટલે સુધી તમે યુક્તિ અને ન્યાયપુર સર બોલો છો એમા કાંઈ શક નથી કારણ હોય તો કાર્ય પણ હોવું જ જોઈએ વર્તમાન સમયમા જે કાંઈ મને છે તે ભૂતકાળના કર્મનું પરિણામ છે, અને વર્તમાન સમયમા જે કર્મ થાય છે તેનું ફળ ભવિષ્યકાળમા ઉત્પન્ન થશે. હિંદુ લોકો માને છે કે કર્મ જડ છે, ચૈતન્ય નથી, માટે કર્મનું ફળ લાવવાને કાંઈક ચૈતન્યની આવશ્યકતા છે આના જવાબમા બૌદ્ધો કહેશે કે વૃક્ષમાંથી ફળ પ્રાપ્ત કરવાને ચૈતન્યનું પ્રયોજન છે ખરું કે? બીજને જમીનમા દાટો, પાણી સિંચો એટલે આપોઆપ તેને ફળ લાગશે એમા કાંઈ ચૈતન્યની જરૂર પડતી નથી. તમે કહેશો કે અસલથી બીજ છત્યાદિમાં કાંઈક ચૈતન્ય હતું અને તેના વડેજ આ બધું કાર્ય થયું છે, પરંતુ જીવાતમાજોજ જે ચૈતન્ય છે તો બીજ ચૈતન્યનું પ્રયોજનજ શું છે? બૌદ્ધ લોકો જીવાતમાના અસ્તિત્વને માનતા નથી. પણ જો લોકો માને છે તેઓ માત્ર ઈશ્વરનેજ માનતા નથી તેઓ તમને કહેશે કે જો જીવાતમામાજ ચૈતન્ય હોય તો પછી ઈશ્વરને માનવાની જરૂર શી છે? હે દ્વૈતવાદી બધું! તમારો યુક્તિવાદ હવે ક્યાં ગયો? તમારા નીતિતત્ત્વનો પાયો હવે ક્યા રહ્યો? તમે અદ્વૈતવાદ ઉપર મિથ્યા દોષારોપણ કરો છો અને કહો છો કે તેના વડે અનીતિનો પ્રચાર થાય છે, પણ તમે જરા

ભરતખડના દ્વૈતવાદી સપ્રદાયોના ઇતિહાસ જોશો ? તેમણે શુ શુ કર્યું છે અને હજી પશુ કરે છે તે તપાસશો ? જો અદ્વૈતવાદીમા વીરાહજ્વર પાખડીઓ જોવામાં આવશે તો દ્વૈતવાદી સપ્રદાયોમા પશુ તેટલાજ નીકળી આવશે ખરી વાત તો એ છે કે અદ્વૈતવાદ કરતા દ્વૈતવાદના મડગમાથી વધારે દુરાચરણી મનુષ્યો જોવામાં આવશે, કારણ કે અદ્વૈતવાદને સમજવામાટે પશુ કાંઈક વધારે ઉંચા પ્રકારની શુદ્ધિ અને સંસ્કૃતિની જરૂર રહે છે, અને અદ્વૈતવાદીઓ એકદમ કોઈના ડરાબ્યા ડરી જાય અને કોઈ કહે તે માની દે એવા હોતા નથી ત્યારે હવે હિંદુઓએ કરવું શુ ? બૌદ્ધોના પંજમાથી છૂટા થવાય એમ છે ? તમે વેદના પ્રમાણ ટાંકો પશુ બૌદ્ધો કહેશે કે અમે તમારા વેદને માનતા નથી અમારા ત્રિપિટકમા એવું કાંઈ લખેલું નથી અમારા ત્રિપિટક અનાદિ અને અનંત છે (જોકે શુદ્ધમગવાને પશુ ત્રિપિટક લખ્યા નથી તે તો માત્ર ત્રિપિટક બોલી ગયા છે, સનાતન સત્યોત્તરી પુનરાવર્તિત કરી છે.) તેઓ એમ પશુ કહેશે કે તમારા વેદ અમત્ય છે બ્રાહ્મણોએ બતાવી કહાડ્યા છે, માટે તેમને ફેંકી દો, માત્ર અમારાજ વેદ-ત્રિપિટક સત્ય છે, ત્યારે તમે શુ કરશો ?

બૌદ્ધ લોકોની યુક્તિમંત્રણું છેવન કરીને તેમાથી મુક્ત થવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે અને તે હું તમને હમણા કહું છું દ્રવ્ય અને ગુણ વિભિન્ન છે અને તેઓ એક બીજા ઉપર આધાર રાખે છે, એ બૌદ્ધ લોકોની પહેલી તકરાર છે, પરંતુ વસ્તુત તેમ છેજ નહિ અદ્વૈતવાદના મત પ્રમાણે દ્રવ્ય અને ગુણ ભિન્ન નથી તમને “ સર્વ-રજ્જુભ્રમ ” એ પ્રાચીન દષ્ટાંત સ્મરણમા હશે તમે સર્પને જુઓ તે વખતે તમે રજ્જુને (દોરડું) જોઈ શકોજ નહિ તે વખતે તમારી દષ્ટિમાથી દોરડું તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જાય છે કોઈ પશુ પદાર્થના દ્રવ્ય અને ગુણને પૃથક્ કરવા એ માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનીઓના મગજમાથી ઉત્પન્ન થએલો દાર્શનિક વ્યાપાર છે, વસ્તુત તેવું કાંઈ છેજ નહિ. દ્રવ્ય અને ગુણ એવા ભિન્ન પદાર્થોનું વાર્તાવિક અસ્તિત્વજ નથી જો તમે સાધારણ કોટિના મનુષ્ય હો તો તમે કેવળ ગુણજ જોઈ શકશો અને મૂળ વસ્તુનું સ્વ રૂપ જોઈ શકશો નહિ જો તમે ઉચ્ચ કોટિના યોગી પુરુષ હો તો તમે કેવળ અસલ દ્રવ્યજ જોઈ શકશો, પશુ એકજ વખતે ગુણ અને દ્રવ્ય બેઉ કોઈથી જોઈ શકાય એમ નથી માટે હે બૌદ્ધો ! તમે દ્રવ્ય અને ગુણને માટે જે તકરાર ઉઠાવો છો તેને પાયોજ નથી તમારી તકરાર કેવળ બ્રાતિથીજ ઉત્પન્ન થએલી છે હવે જો દ્રવ્ય, ગુણરહિત હોય તો પછી માત્ર એક દ્રવ્યનુંજ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે. જો તમે આત્મામાથી તમામ ગુણને છૂટા પાડી શકો અને એ સર્વ ગુણો માત્ર મનમાજ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોઈને તેઓ મનનાજ ગુણ હોવા છતાં આત્મામા તેમનું સિથ્થાજ આરોપણ થએલું છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવો, તો પછી એક કરતા વધારે આત્મા નથી એમ પશુ આપોઆપજ સાબિત થઈ જાય છે, કારણ કે ગુણનાં પૃથક્-

પણાથીજ એક આત્માની બીજા આત્મા કરતા જૂદાઇ માલૂમ પડે છે એક આત્મા બીજા આત્માથી ભિન્ન છે એ આપણે જાણીએજ શી રીતે ? કેટલાક જૂદાં જૂદાં ચિન્હ અને જૂદા જૂદા ગુણવર્ગેજ હવે જ્યાં ગુણતુલ્ય અસ્તિત્વ ન હોય ત્યાં પૃથક્-પણુ સમજાયજ કેવી રીતે ? માટે એક કરતા વધારે આત્મા છેજ નહિ. એકજ આત્મા સર્વત્ર વિદ્યમાન છે, અને તેથી તમારે પરમાત્માના અસ્તિત્વની પશુ જરૂર નથી તમારો પોતાનો આત્મા એજ પરમાત્મા છે એક અખંડ આત્માનેજ પરમાત્મા કહેા, જીવાત્મા કહેા અગર ગમે તે નામ આપો, પણુ તે સર્વ એકજ પદાર્થ છે સાખ્ય અને અન્યાન્ય દ્વૈતવાદના અનુયાયીઓ । તમે માનો છો કે આત્મા વિભુ-સર્વવ્યાપક છે, છતાં એક કરતા વધારે આત્મા છે એમ તમારાથી કહેવાયજ કેમ ? અનંત પદાર્થ એક સાથે બે સહન શકેજ નહિ. અનંત સત્તા તો માત્ર એકજ હોઇ શકે આત્મા તો એક છે, અને જે જૂદા જૂદા સ્વરૂપ દેખાય છે તે તો માત્ર તેનો આનિર્ભાવજ છે

આ યુક્તિની સામે બૌદ્ધ દાર્શનિકો નિરુત્તર થઇ જાય છે, પણુ કાંઇ તેઓનો પગભવ કરવા માનથીજ અદ્વૈતવાદીતુ કાર્ય પૂરે થઇ જતું નથી માત્ર શુદ્ધમતવાદી-ઓની માફક પોતાના પ્રતિરૂપધર્મીઓતુ ખંડન કરવાથીજ પોતાતુ કાર્ય સંપૂર્ણ થયુ એમ અદ્વૈતવાદીઓ માનતા નથી અદ્વૈતવાદીઓ ખંડન કરવાતુ કાર્ય પણુ ત્યારેજ કરવા ઇચ્છે છે કે જ્યારે બીજા મતવાળાઓ છેક નજીક આવીને તેમના સિદ્ધાંત ઉપર આક્રમણ કરવા લાગે છે વળી તેઓ ખંડનતુ કાર્ય પણુ ફક્ત તેમને ઉચકીને દૂર ફેંકી દેવા પૂરતુંજ બળવે છે, કેમકે તેઓતુ મુખ્ય કાર્ય તો પોતાના સિદ્ધાંત દંઠ પાંચા ઉપર સ્થાપન કરવામાજ રહેલુ હોય છે આ પ્રમાણે માની વિગ્ધ મતતુ ખંડન કરીનેજ બેસી ન રહે અને શાસ્ત્રના પ્રમાણ બતાવીનેજ પોતાનો બચાવ ન કરે એવો જો કોઇ પણુ વાદ હોય તો તે માત્ર અદ્વૈતવાદજ છે તેમની ફલીલ આ પ્રમાણે છે-૧)તમે કહેા છો કે જગત્ એક અવિરત પ્રવાહ છે એ વાત અમે (અદ્વૈતવાદી) સ્વીકારીએ છીએ વ્યજિ માત્ર ગતિમાન છે એ વાત પણુ ખરી છે તમે પણુ ગતિમાન છો, આ દેખજ પણુ ગતિમાન છે, અને જગત્ના પ્રત્યેક પદાર્થ ગતિમાન હોઇને સર્વત્ર ગતિ-પરિવર્તનજ જોવામા આવે છે આમ હોવાથીજ આપણે એને સસાર (સ્વ = સરવુ, જવુ, ખસવુ) તેમજ જગત્ (ગમ્ = જવુ) કહીએ છીએ, પરતુ જો સર્વત્ર માત્ર ગતિજ ગતિ રહેલી હોય અને તે વિના બીજુ કશુ પણુ નજ હોય તો પછી જગત્મા વ્યકિતત્વ જેવુ પણુ કશુ રહેતુજ નથી, કારણ કે “ પરિવર્તનશીલ વ્યકિતત્વ ” હોઇ શકેજ નહિ પરિવર્તન અને વ્યકિતત્વ એ શબ્દોજ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, માટે જગત્મા જેને વ્યકિત કહી શકાય એવુ કાંઇ રહેતુજ નથી, કેમકે વિચાર, લાગણી, મન, શરીર, જીવ, જતુ વગેરે સર્વમા પળે

પણે પરિવર્તન થયાજ કરે છે પણુ ધારો કે આપણે આખા જગતને એક અખડ સમષ્ટિ તરીકેજ ગણીએ સમષ્ટિમા કોઇ જાતનુ પરિવર્તન કે ગતિ જોવામાં આવે છે ? લેશમાત્ર પણુ નહિ અમુક પદાર્થ ગતિમા છે એમ આપણે શી રીતે જાણી શકીએ છીએ ? કોઇ મદ ગતિવાળા અથવા સપૂર્ણ ગતિહીન પદાર્થની સાથે મુકાબલો કરવાથીજ આપણને ગતિનુ જ્ઞાન થાય છે, મટિ સમષ્ટિરૂપ જગત ગતિહીન અને અવિદ્યારી છે આ પ્રમાણે હોવાથી આપણે પણુ આખા જગતની સાથે અભિન્નભાવ અનુભવી શકીએ ત્યારેજ-અને માત્ર ત્યારેજ આપણુ વાસ્તવિક વ્યક્તિત્વ સભવી શકે છે આખા જગતને આપણી સાથે લીધા વગર આપણુ પૃથક્ વ્યક્તિત્વ હોઇ શકેજ નહિ એટલા માટેજ વેદાંતીઓ (અદ્વૈતવાદી) કહે છે કે જ્યાંસુધી દ્વૈતભાવના છે ત્યાંસુધી લયને સપૂર્ણ દૂર કરવાનો ઉપાયજ નથી જ્યારે આપણુથી અમુક વસ્તુ ભિન્ન છે એવુ દષ્ટિએ પણુ ન પડે, એવો અનુભવ પણુ ન થાય, અને જ્યારે માત્ર એક સત્તાનોજ અનુભવ થાય ત્યારેજ લય માત્ર દૂર થાય છે, ત્યારેજ મનુષ્ય મૃત્યુની અને સમારની પાર જઇ શકે છે એજ કારણથી અદ્વૈતવાદ ઉપદેશ આપે છે કે સમષ્ટિના જ્ઞાનમાજ મનુષ્યનુ વાસ્તવિક વ્યક્તિત્વ રહે છે, વ્યક્તિના જ્ઞાનમા નહિજ. જ્યારે તમે તમારી જાતને આખા જગતસ્વરૂપ માનો અને એ ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરો, ત્યારેજ વાસ્તવિક અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે જ્યારે તમે પોતાને સમગ્ર જગતસ્વરૂપ અનુભવો ત્યારેજ તમે લયરહિત અને અમૃતસ્વરૂપ થઇ શકો જ્યારે તમે એવી અવસ્થા અનુભવશો ત્યારેજ તમને જગત અને બ્રહ્મ, એ બેઉનો સપૂર્ણ અભેદ સમજાશે અને ત્યારેજ આપણી વૃત્તિને ચદ્ર, સૂર્ય, તારા, નક્ષત્રસહિત આખુ જગત એક 'અખડ' વસ્તુમાં રહેલુ અથવા તે વસ્તુરૂપજ હોવાની પ્રતીતિ થશે

જે લોકો કોઇક વધારે સારા કર્મ કરે છે અને જરા વધારે સારી મનોવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓને મૃત્યુ પછી એજ વસ્તુમા ઇન્દ્રાદિ દેવતાયુક્ત સ્વર્ગલોકનુ દર્શન થાય છે, જેઓ એથી પણુ વધારે ઉન્નત દશા પ્રાપ્ત કરે છે તેમને એજ વસ્તુમા બ્રહ્મલોકનુ દર્શન થાય છે, અને જેઓ પૂર્ણરિચિતિએ પહોંચ્યા છે, જેઓ સર્વાંશે સિદ્ધ થયા છે તેમને પૃથ્વી, સ્વર્ગ, બ્રહ્મલોક એવા કોઇ પણુ લોકનુ દર્શન ન થતા તેમની દષ્ટિમાંથી આખુ બ્રહ્માડ અતર્હિત થઇ જાય છે અને તેને ઠેકાણે એક માત્ર બ્રહ્મનુજ દર્શન થાય છે

હવે આપણે એ બ્રહ્મને કેવી રીતે જાણી શકીએ ? સહિતામા આપેલા અનંત દેશકાળના વર્ણનવિષે હું થોડા વખતપર તમને કહી ચૂક્યો છુ, પરંતુ સહિતામા એ વર્ણન તો માત્ર બાહ્ય જગતનાજ અનંતત્વનુ હતુ. હવે તો એથી બિલકુલ આંતર જગતના અનંત જ્ઞાનનુ એટલે કે વિચારસૃષ્ટિના અને ભાવસૃષ્ટિના અનંત-

પણીનું વર્ણન કરવાનું છે સહિતામાં “અનતત્વ આવા પ્રકારનું છે” એવી અસ્તિભાવસૂચક ભાષામાં તેનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, પરંતુ હવે એવા વિષયનું વર્ણન કરવાનું છે કે જે કરવામાં બે ભાષા અસમર્થ છે, અને તેમ હોવાથી “એ અનતત્વ આવા પ્રકારનું નથી” એવી નાસ્તિભાવાત્મક ભાષામાં નેતિ નેતિ એવા શબ્દપ્રયોગથીજ અનતત્વનું વર્ણન કરવાનું શરૂ થાય છે

આ આપણી સન્મુખ આપું બ્રહ્માડ પડ્યું છે ધારો કે “તે બ્રહ્મ છે” એમ આપણે સમજીએ, પણ તેથી શું આપણે તેને જાણી શક્યા? બિલકુલ નહિ તમારે આ વિષય બરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે વારંવાર તમારા મનમાં આ સદેહ ઉત્પન્ન થશે કે બ્રહ્મ તો છે પણ તેને મારે જાણવો કેવી રીતે? વિજ્ઞાતારમરે કેન વિજ્ઞાનીયાત્ “હે મૈત્રેયિ! જાણનારને કેવી રીતે જાણવો?” નેત્ર બધા પદાર્થોને જોઈ શકે છે પણ નેત્ર શું પોતાને જોઈ શકે છે? કહિ નહિ, કારણ કે જાણવાની ક્રિયા એ તો એક ઉત્પત્તા પ્રકારની અવસ્થા છે હે આર્યપ્રજ્ઞના સતાનો! તમે આ વિષય ખાસ કરીને સ્મરણમાં રાખજો, કેમકે એજ આપણા તત્ત્વદર્શનનો મૂળ પાયો છે

આ બાબતમાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદર્શનનું સ્વરૂપ કાંઈ ઓરજ પ્રકારનું છે તેમના તત્ત્વદર્શનનો આધાર માત્ર એજ સિદ્ધાંત ઉપર છે કે “ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી વધારે ઉચ્ચજ્ઞાન સંભવેજ નહિ” આપણા વેદમાં કહ્યું છે કે વસ્તુનું જ્ઞાન એ ખુદ વસ્તુ કરતા ઉત્તરનું જ છે, કારણ કે જ્ઞાન “સીમાબદ્ધ” એટલે કે દિશા કાળ અને કારણવડે મર્યાદિત થયેલું હોય છે, નિરપેક્ષ હોતું નથી જ્યારે અમુક પદાર્થવિષે તમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો છો ત્યારે તે જ્ઞાન તમારા મનવડે આચ્છાદિત અને મર્યાદિત થયેલું છે મોતીની છીપમાં જે રીતથી મોતી બધાય છે તેનું દર્શાત મે હમણાજ તમને કહ્યું હતું તે ફરી માફ કરો જ્ઞાન મનદ્વારા કેવી રીતે આચ્છાદિત થાય છે તે તમને એ દર્શાતવડે સમજાશે તમે એક વસ્તુના સંસ્કાર ગ્રહણ કરો છો અને તેને તમારા ધ્વાનુભવમાં ઉતારો છો, પણ તેનું આખું સ્વરૂપ તમે જાણી શકતા નથી તમે જે કાંઈ જાણો છો તે તો માત્ર જ્ઞાનનો વિષય અને તમારું મન એ બેઉના મરવાળા જેટલું જ હોય છે આ નિયમ તમામ પ્રકારની જ્ઞાનક્રિયાના સમયમાં લાગુ પડ છે અને તેમ હોવાથી અનતના જ્ઞાનના સમયમાં તેમ પણ લાગુ પડવોજ જોઈએ પરંતુ જે અનત પરમાત્મા સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું ઉપાધાન કારણ છે તેને આપણે મનવડે જાણી શકાય તેટલો નાનો-મર્યાદિત કેવી રીતે ફરી શકીએ? જે કેવળ માહિરૂપ છે, જેના વિના કોઈપણ પ્રકારનું જ્ઞાન સંભવેજ નહિ, જેને કોઈપણ જાતનો ગુણ નથી, અને જે આખા જગતમાં તેમજ આપણા આત્મામાં સાક્ષીરૂપે રહેલો છે, તેને આપણે મનવડે કેવી રીતે યાદિત કરી

શકીએ ? કેવી રીતે જાણી શકીએ ? જે સર્વાંશે અમર્યાદિત છે તેને તે આપણે કેવી રીતે બાંધી શકીએ ?

એ અનંતને જોવામાટે આપણે કદાચ આખું પ્રાપચિક જગત જોઇ વળીએ તોપણ તે સર્વ મિથ્યા કાર્કા મારવા જેવું જ છે આ જીવાત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપ મુખ્યત્વે - સદા જ્ઞાનાનંદમય શુદ્ધાત્માનું - પ્રતિબિંબ જોવાને માટે જગતના તમામ પ્રાણિપદાર્થનો દર્પણ તરીકે ઉપયોગ કરે છે એક પછી એક દરેક પદાર્થમા તે પોતાનું પ્રતિબિંબ શોધે છે, પરંતુ તે સર્વ અપૂર્ણ લાગવાથી તે છેવટે ઉત્તમ મનુષ્ય (સાંત) તરફ નજર કરે છે. ત્યાંથી તેને સમજાય છે કે સર્વ પદાર્થો સાત છે અને સાંતની અદર અનંત આત્માનો પ્રકાશ કદિ પડી શકેજ નહિ આ પ્રતીત થતાજ આત્મા પાછે પગલે ક્રૂર કરવા માડે છે અને બાહ્યસ્થિતિમા આરોપેલી વૃત્તિઓને સકેલી લે છે ખરેખરો ત્યાગ અથવા વૈરાગ્ય આનુજ નામ છે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી બહાર નીકળો, તે તરફ નજર સરખી ન કરો એજ વૈરાગ્યનો મૂળ મત્ર છે એજ સર્વ પ્રકારના કલ્યાણનો મૂળ મત્ર છે, કારણ કે એ વૈરાગ્યરૂપ તપશ્ચર્યામાંથીજ સર્વોત્તમ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે આ પ્રમાણેજેમ જેમ તમે આત્મા હતા તે દિશામા પાછલે પગલે ક્રૂર કરતા જશો તેમતેમ જગતના જૂદા જૂદા પ્રકારનાં સ્વરૂપ તમારી નજર આગળ આવતા જશે જે તમે એ સ્વરૂપોમા અટકી નહિ પડતા તેમને એક પછી એક છોડતા જશો, તો આખરે તમારું જે મૂળ સ્વરૂપ છે તે એકલુજ અવશિષ્ટ રહેશે, અને એનુંજ નામ મોક્ષ તેનુંજ નામ પરમાત્મપ્રાપ્તિ

વિજ્ઞાતાત્મરે કેન વિજ્ઞાનીયાત્ । જાણનારને શી રીતે જાણવો ? એ પ્રશ્નને હજી પણ તમારે સારી રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે જે જાણનાર છે તેને કદિ પણ જાણી શકાયજ નહિ, કારણ કે જો તેનું જ્ઞાન થાય તો તે જ્ઞાનનો વિષય અષ્ટ જન્ય અને જ્ઞાતા મરી જાય દર્પણમાં આપણે આપણી આખનું પ્રતિબિંબ જોઇ શકીએ છીએ પણ તે માત્ર પ્રતિબિંબ જ છે, આખ પોતે તો નથીજ કોઈ કહે કે જો આપણો આત્મા માત્ર સાક્ષિરૂપજ હોય તો પછી તેથી લાલ શો ? તે આપણી માફક જીવન ધારણ કરી શકતો નથી, હલનચલન કરી શકતો નથી કે જમતના વિવિધ સુખનો ઉપયોગ પણ કરી શકતો નથી । પરંતુ સાક્ષિસ્વરૂપ આત્મા કેવો આનંદ ભોગવી શકે છે તેની સામાન્ય મનુષ્યોને ખબરજ હોતી નથી તેઓ આપણને કહે છે કે “ હે હિન્દુઓ ! તમે બધા સાક્ષિરૂપજ બની ગયા છો । તમારી આવી માન્યતાને લીધેજ તમે નિષ્ક્રિય અને નિર્માલ્ય થઇ ગયા છો । ” આ આક્ષેપનો જવાબ એ છે કે ખરી મજાહ તો સાક્ષિજ ભોગવી શકે છે કુસ્તીના ખેલમાં વિશેષ આનંદ કોણ ભોગવે છે-કુસ્તી કરનાર કે કુસ્તીના જોનાર ? જીવનમા જેમ જેમ તમે દરેક બાબતમાં સાક્ષિસ્વરૂપ બનતા જશો તેમ તેમજ તમારો આનંદ વધશે

જશી આજ ખરેખરે આનંદ છે આમ કરતાં કરતાં જ્યારે તમે આખા જગતના સાક્ષિરૂપ બની જશો ત્યારેજ તમે અનંત આનંદના ભોક્તા થઈ શકશો, ત્યારેજ તમે મુક્તપુરુષ બની જશો જે પોતાને સાક્ષિસ્વરૂપે અનુભવી ચૂક્યો હોય, તેજ ખરેખરે નિષ્કામ કર્મ કરનાર થઈ શકે છે તેજ નિન્દા અને સ્તુતિને એકસરખા ગણીને સ્થિર ચિત્તે પોતાનું કર્તવ્ય બળવી શકે છે સ્વર્ગમા જવાની કે લોકોમા યશ પ્રાપ્ત કરવાની કામના રાખ્યા વગર માત્ર એવો મહાત્માજ ખરાં કર્મ કરી શકે છે. ખરેખરા આનંદનો ભોક્તા પણ માત્ર તેજ છે અન્ય પુરુષ ગમે તેટલા વૈભવવાળો હોવા છતાં તેના જેવો આનંદનો ભોક્તા બની શકેજ નહિ

અદ્વૈતવાદના નૈતિક અથવા સમાલોચના કરતા જણાય છે કે તેના દાર્શનિક અને નૈતિક સિદ્ધાંતની વચ્ચે એક બીજી પણ તત્ત્વ રહેતું છે, તેને માયાવાદ કહે છે અદ્વૈતવાદની એકેએક બાબત સારીરીને સમજતા વર્ષના વર્ષ અને સમજાવતા પણ જાતેક મહિના વીતી જાય તેમ છે માટે હું એ બાબતોનો સામાન્ય ઉલ્લેખજ અત્યારે કરું છું અને આશા રાખું છું કે તે માટે તમે મને દરગુજર કરશો આ માયાવાદનો સિદ્ધાંત પરાપૂર્વથીજ ઘણો કઠિન મનાતો આવ્યો છે હું તમને સહૃદય-માજ કહું છું કે વાસ્તવિકરીતે આ માયાવાદ કોઈ પણ પ્રકારનો વાદ અથવા મત છેજ નહિ દેશ, કાળ અને નિમિત્ત એ ત્રણ સયુક્ત ભાવનાઓનું એક નામ તે “માયાવાદ” છે સમુદ્ર અને સમુદ્રના તરંગમા જો કાંઈ ભેદ હોય તો તે માત્ર નામ અને રૂપમાજ છે એ નામરૂપને તરંગથી પૃથક્ સત્તા હોતી નથી તેઓ તરંગની સાથેજ રહેલા છે એ તરંગ શમી જાય એટલે તેની સાથેજ તરંગની અદર રહેલા તેના નામરૂપ પણ સદાને માટે લુપ્તજ થઈ જાય, પરંતુ સમુદ્રના જળના બદલામાં એથી કરીને કોઈ પણ જાતની ન્યૂનતા થવા પામશે નહિ એ નામરૂપાત્મક માયાજ તમારી અને મારી વચ્ચે, મનુષ્યો અને જીવજીવંત વચ્ચે, દેવતાઓ અને મનુષ્યો વચ્ચે પ્રભેદ ઉત્પન્ન કરે છે વાસ્તવિકરીતે એ માયાજ આત્માને લાખો પ્રકારનાં પ્રાણીઓના નામરૂપમા બાબલ કરી રાખે છે અને તેઓ માત્ર નામરૂપવડેજ એક બીજાથી પૃથક્ દેખાય છે. જો માયાનું આવરણ કાઢી નાખો, નામરૂપને દૂર કરો, તો જે તમને અત્યારે નાના પ્રકારના ભેદ જણાય છે તે અદૃશ્ય થઈ જશે અને તમારું જે મૂળ સ્વરૂપ છે તેજ માત્ર અવશેષ રહેશે આને માયાવાદ કહે છે એ કોઈ જાતનો મતવાદ નથી પણ જગત્તમા જે જે ઘટનાઓ દૃષ્ટિચોગર થાય છે તેનું યથાર્થ વિવરણ છે વાસ્તવવાદીઓ (જગતને સત્ય સમજનારા) કહે છે કે આ ટેબલને અસ્તિત્વ છે એનું તાત્પર્ય એજ કે ટેબલને તેનું પોતાનું સ્વતંત્ર ભક્તિત્વ છે, તેના અસ્તિત્વનો આધાર જગતના બીજા કોઈ પદાર્થ ઉપર નથી અને જો આખા ઘસારાનો કદાપિ નાશ થઈ જાય તોપણ ટેબલ તો રહેવાનુંજ ! એક સામાન્ય જ્ઞાન-

વાળો મનુષ્ય પણ સમજી શકશે કે આમ હોવું અસંભવિતજ છે હૃદયઆલ જગતની તમામ વસ્તુઓ એક બીજા ઉપર પરસ્પર આધાર રાખે છે, અને એક બીજાની અપેક્ષા રાખે છે આપણને વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે તેમાં પણ એક ઉપર એક તથા પગથીઆ છે, દરેક વસ્તુને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે, અને તે એક બીજાથી પૃથક્ છે, એવું જ્ઞાન તે પ્રથમ પગથીયું છે. વસ્તુ માત્રમા પરસ્પર સબધ શોધી કઢાડવો તે બીજું પગથીયું, અને ત્રીજું પગથીયું એ કે વસ્તુ તો ખરે જોતા એકજ છે પણ આપણે તેને અનેકરૂપે જોઈએ છીએ.

અજ્ઞાન લોકો શરૂઆતમાં ઈશ્વરસબધી એવો ખ્યાલ કરે છે કે તે આ બ્રહ્મા-ડની બહારના કોઈક સ્થાનમા રહે છે સારાશ એ કે તેમની ઈશ્વરસબધી બાવના બહુધા માનુષિક ભાવનાથી ભરેલી છે મનુષ્ય જે જે કામ કરે છે, લગભગ તેવાજ કામ તે ઈશ્વર પણ કરતો હોય એવું તેઓ માને છે, ફેર માત્ર મનુષ્યને મુકાબલે ઈશ્વરના કામ જરા વધારે હિઆ પ્રકારના માને છે એટલેજ ઈશ્વરવિષેના આ આદર્શ કેવો અપૂર્ણ અને અસંગત છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ ત્યાર પછી એના કરતા જરાક ઉચ્ચતર અવસ્થા આવે છે, ત્યારે ઈશ્વરવિષે એવો ખ્યાલ કરવામા આવે છે કે ઈશ્વર એક પ્રકારની સર્વવ્યાપી શક્તિરૂપ છે. એજ સમજી ઈશ્વરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે ચરીપાઠમાં ઈશ્વરનું આવુજ સ્વરૂપ કહેવું છે અત્ર એટલું સ્મરણમા રાખજો કે દૈવી અને આસુરી બે પ્રકારની પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિવાળી બે સત્તાઓ— એટલે કે ઈશ્વર અને સેતાન એમ બે શક્તિઓની કલ્પના કરવી એ તો અસંગતજ છે, કેમકે એ બે શક્તિઓ સર્વવ્યાપી અને સર્વશક્તિમાન, અનાદિ અને અનંત હોઈ શકેજ નહિ. અસ્તિત્વ તો માત્ર એકજ ઈશ્વરનું માનવું જોઈએ, અને જો તેમજ કરવું હોય તો શુભ અને અશુભ, કલ્યાણકારી અને વિનાશકારી સર્વ પ્રકારની શક્તિઓનું એકજ ઈશ્વરમાં આરોપણ કરવાની હિમત ચલાવવી જોઈએ આ સિદ્ધાંતજ ચુક્તિસંગત હોવાથી તેને ગ્રહણ કરો અને તેના ઉપરથી જે સ્વાભાવિક સિદ્ધાંત બધાય તેને સ્વીકારવા તૈયાર થાઓ

યા દેવી સર્વભૂતેષુ શાંતિરૂપેણ સંસ્થિતા ॥

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

યા દેવી સર્વભૂતેષુ શુદ્ધિરૂપેણ સંસ્થિતા ॥

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

અર્થાત્ જે શક્તિ સર્વ જૂતમાત્રમા શાંતિ અને પવિત્રતારૂપે રહેલી છે તેને નમસ્કાર કરીએ છીએ તેમ છતાં પણ આપણે તેને કેવળ શાંતિસ્વરૂપ માનીએ તો નહિ ચાહે તેને તો સર્વ સ્વરૂપજ કહેવી જોઈએ અને તે ઉપરથી જે સિદ્ધાંત નીકળે તેજ કબૂલ રાખવો જોઈએ

“હે માર્જિ! આ જગતમાં જે કાંઈ આનંદ જોવામાં આવે છે તે સર્વ તેનોજ અંશ છે.”

જે જે શક્તિ છે તે ઈશ્વરનીજ છે તમે તેનો મરજીમાં આવે તેવો ઉપયોગ કરી લો એ શક્તિદારા ચાહે તો શુભ કર્મ કરો અને ચાહે તો અશુભ કર્મ કરો આ તમારી સામે પ્રકાશ છે. એની મદદથી તમે તમારી કાશ્યાપીમાંથી સો રૂપીયા કઢાડીને એક ગરીબ માણસને સુખી કરી શકો, અને બીજે માણસ એજ પ્રકાશની મદદથી તમારા નામની ખોટી સહી પથ્રુ કરી એક પ્રકાશ તો બેઢિને સરખી રીતેજ મદદ આપશે અજ્ઞાનની આ બીજી અવસ્થા છે એના કરતાં પથ્રુ ઉઘી એટલે આખરની એક અવસ્થા છે તે એ છે કે ઈશ્વર પ્રકૃતિની બહાર પથ્રુ નથી અને અંદર પથ્રુ નથી, પરંતુ ઈશ્વર, પ્રકૃતિ, આત્મા અને જગત એ એક પર્યાય-સમાનાર્થવાચક શબ્દોજ છે. વાસ્તવિકરીતે બે પદાર્થો એજ નહિ કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પારિભાષિક શબ્દોને લીધે આપણે ભૂલથાપ ખાઇએ છીએ આપણે એમજ માની બેઠા છીએ કે આપણે શરીર છીએ અને આપણામાં આત્મા છે, અને એ શરીર અને આત્મા એકત્ર થએલા છે, પરંતુ એમ બની શકેજ કેવી રીતે ? તમે તમારા પોતાની અંદર પરીક્ષા કરી જુઓ જે તમારામાંનો કાંઈ ચોગી હશે તો તે પોતાને ચૈતન્ય સ્વરૂપજ દેખશે તેની દૃષ્ટિએ શરીર તદ્દન અનર્થકિંત થઈ જશે જે તમે સાધારણ કાંટિના માણસ હોશો તો તમે પોતે દેહ છો, એવી તમારી સમજણ થશે અને તમે ચૈતન્યસ્વરૂપ છો એવું જ્ઞાન તમને થઈ શકશે નહિ મનુષ્યને દેહ છે, આત્મા છે, અને મન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ અનેક પદાર્થો પણ મનુષ્યને છે, એવો ખોટો ખ્યાલ આપણા મનમાં પેસી ગયો છે અને તેથી આપણે એમ માનીએ છીએ કે સર્વ વસ્તુઓ મનુષ્યમાં એકીવખને રહેલી છે, પરંતુ એક સમયે એક કરતાં વધારે વસ્તુનું અસ્તિત્વ દેખાઈ શકેજ નહિ બ્યારે તમે જડ પદાર્થ જોતા હો તે વખતે ઈશ્વરને જોઈ શકશો નહિ મતલબ કે તે સમયે તમે માત્ર એકલુ કાર્ય અર્થાત્ પરિણામજ જોઈ શકો છો, તેના કારણને જોઈ શકતા નથી જે પછે તમે કારણને જોઈ શકશો તેજ પછે તમારી નજર આગળથી કાર્ય અદશ્ય થઈ જશે હવે ત્યારે એ સમયે જગત કયા ગયું અને તેને કાણે અદશ્ય કરી નાખ્યું ?

કિમપિ સતતબોધં કેવલાનંદરૂપમ્ ।

નિરુપમમતિવેલં નિત્યમુક્ત નિરીહમ્ ॥

નિરવધિ ગગનામં નિષ્કલં નિર્વિકલ્પં ।

હૃદિ કલયતિ વિદ્વાન્ બ્રહ્મ પૂર્ણ સમાધૌ ॥

પ્રકૃતિવિકૃતિશૂન્યં ભાવનાતીતભાવમ્ ।

સમરસમસમાનં માનસંબન્ધદુરમ્ ॥
નિગમવચનાસિદ્ધં નિત્યમસ્મત્પ્રાસિદ્ધમ્ ।
અજેરમમરમસ્તાભાવવસ્તુસ્વરૂપમ્ ।
સ્તિમિતસલિલરાશિપ્રત્યમાત્યાવિહીનમ્ ॥
શમિતગુણવિકારં શાશ્વતં શાન્તમેકમ્ ।

હૃદિ°

હૃદિ°

“જે જ્ઞાની છે તે સમાધિ અવસ્થામાં અનિર્વચનીય, નિત્ય ઓધસ્વરૂપ, કેવલ આનંદસ્વરૂપ, હિપમારહિત, અપાર, નિત્યમુક્ત, નિષ્ક્રિય, અસીમ, આકાશતુલ્ય, અશક્ત, અને બેદશ્ય બ્રહ્મનો હૃદયમાં પૂર્ણ અનુભવ કરે છે ”

“જે જ્ઞાની પુરુષ છે તે સમાધિ અવસ્થામાં પ્રકૃતિના વિકારરહિત, અચિત્ત તત્ત્વસ્વરૂપ, સમભાવાપન્ન, નિરુપમ અપરિમેય, વેદવાક્યસિદ્ધ, અને નિરતર હું એવા જ્ઞાનના વિષયરૂપે પ્રસિદ્ધ પૂર્ણ બ્રહ્મનો હૃદયમાં અનુભવ કરે છે ”

“જ્ઞાનીપુરુષ સમાધિ અવસ્થામાં જરામૃત્યુરહિત, અભાવરહિત, વસ્તુસ્વરૂપ, સ્વિચ્છ સાગરતુલ્ય, નામરહિત, ત્રણ શુણ્ણના વિકારરહિત, અલ્પ શ્રાત અને એક એવા પૂર્ણ બ્રહ્મનો પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરે છે ”

ત્યારે મનુષ્ય આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેની દષ્ટિ આગળથી જગત્ અદશ્ય થઇ જાય છે

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય છે, પરંતુ જે અર્થમાં +અજ્ઞેયવાદી લોકો લે છે તે અર્થમાં તે તે અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય નથીજ. ઈશ્વરનું જ્ઞાન થયું એમ કહેતામાંજ આપણે તેનું મહત્વ ઓછું કરીએ છીએ, કારણ કે અસહ્યથી તમે પોતેજ તે (બ્રહ્મ) છો એક રીતે બ્રહ્મ આ ટેમલ નથી, પણ બીજા દષ્ટિબિંદુએ તે ટેમલ પણ છે ટેમલ, ખુરશી, માણસ, પશુ વગેરેના નામ અને રૂપ લઈ લો એટલે જે સત્ય વસ્તુ હશે તેજ અવશિષ્ટ રહેશે તેજ દરેક પદાર્થમાં રહેલું એનું પદાર્થમાત્રનું સત્યસ્વરૂપ છે

ત્વં સ્ત્રી ત્વં પુમાનસિ ત્વં કુમાર ઉત વા કુમારી ।

ત્વં ઝીર્ણો દળ્બેન વજ્રસિ ત્વં જાતો મવાસિ વિશ્વતો મુલ્હઃ ॥

“તુ સ્ત્રી છે, તુ પુરુષ છે, તુ કુમાર છે, તુ કુમારી છે, તુ હાથમાં લાકડી લઈને ચાલનાર વૃદ્ધ પુરુષ છે, તેજ આખા જગત્માં જન્મ ધારણ કર્યો છે ”

માલક સખમે તુ હે ઝોર સખ કુછ તુ હી તુ,

સિવા તેરે દૂગ નહિ કુછ ના મે હુ,

+અંગ્રેજીમાં જેને “એમ્પ્રિન્ટ” કહે છે તે લોકો એટલે ઈશ્વરનું કદિ પણ જ્ઞાન થઇ શકેજ નહિ, એવો મત ધરાવનારા પુરુષો તેઓ માત્ર ઈન્દ્રિયજન્યને, બુદ્ધિજન્ય જ્ઞાનનેજ સત્ય માને છે, અને ઈશ્વર બુદ્ધિ તથા ઈન્દ્રિયોથી પર હોવાને લીધે તેમના મત પ્રમાણે તે

તુ રંગબલ તુ રંગાખર તુ રંગહિર તુ રંગ ખાતન,
 તુ રંગ તુ સરજ તુ તારે તુ દરપન,
 તુ ચાકર તુ સેવક તુ પમદા તુ મૌકા,
 તુ રંગુલશન તુ રંગૂચા તુ શુભશુભ તુ ભમરા,
 તુ આશિક તુ માશુક તુ રંગાંગે અદા તુ,
 તુ મસ્ક આર મ્હેબન હે આર દિલરૂપા તુ.
 જો કુછ હે સો તુ હે મુજે ખૂબ સજા,
 જીવર દેખતા હું મે તુ હે ન દૂખ,
 તુ હી હે તુ હી હે તુ હી મેને શુજા,
 જો તુજકા મે હું તો મુજકા હું પાતા +

તુ વસ્તુમાત્રમાં રહેલો છે હું તે તુ અને તુ તે હું એજ અદ્વૈતવાદનો મુખ્ય
 સિદ્ધાંત છે એ સમયે હજી થોડુંક કહેવાનું છે આ અદ્વૈતવાદધારાજી સર્વ વસ્તુના
 મૂળ તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. યુક્તિવાદ અને વિજ્ઞાનના આક્રમણ સામે એકલો
 અદ્વૈતવાદજી અડગ રહી શકે છે અહીંજ આખરે આપણને યુક્તિવાદનો યોગ્ય દંઢ
 પામે પ્રાપ્ત થાય છે ભારતીય વેદાંતવાદીઓ પોતાના સિદ્ધાંતપર પહોંચવાનાં સ્વ-
 આતના પગથીઆરૂંપે જો દ્વૈતવાદ વચ્ચે છે તેના ઉપર કોઈપણ પ્રકારનું દોષારોપણ
 કરતા નથી તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતમાં દંઢ રહીને અન્ય સર્વ સિદ્ધાંતોની સમાધાનના
 કરીને તેમનું સમર્થન કરવાનોજ યત્ન કરે છે અદ્વૈતવાદી સારી પેઢે જાણે છે કે
 બીજા મત પણ સત્ય છે માત્ર અધિકારભેદે સમજવામાં અને સમજાવવામાંજ
 જરા ફરક છે સત્ય તો સર્વમાં એકજ છે, પરંતુ માયાના આવરણમાં ઘટ્ટને સત્યનું
 અવલોકન કરતા તે વિકૃતરૂપે દેખાય છે પરંતુ આમ છતાં પણ તે સત્ય તો છેજ.
 જો જાહેને અજ્ઞાન લોકો પ્રકૃતિની બહારના પ્રદેશમાં અવસ્થિત થએલો માને છે, જો
 જાહેને સાધારણ જ્ઞાનયુક્ત મનુષ્ય જગત્માં અતર્યામીરૂપે જુએ છે અને જો જાહેને
 પૂર્ણજ્ઞાની પોતાના આત્મસ્વરૂપ અથવા જગત્સ્વરૂપ અનુભવે છે, તે જાહે મૂળે એકજ
 વસ્તુ છે એકની એક વસ્તુને જૂદા જૂદા દૃષ્ટિકોણથી જૂદા જૂદા રંગના કાચના ચશ્માં
 વડે, જૂદી જૂદી માનસિક અવસ્થાઓમાં રહીને જોતા તે જૂદે જૂદે રૂપે દેખાય છે

અજ્ઞેય છે, પરંતુ ઇન્દ્રિયાતીત અવસ્થામાં ઈશ્વરનું જ્ઞાન થઈ શકે છે માટે વારંવાર
 રીતે તે અજ્ઞેય નથી

છાંડો ૬૦

(૧) પહેલો (૨) છેલ્લો (૩) પ્રકટ (૪) ગુપ્ત (૫) નોંકર (૬) બગીચો (૭) ફલનો
 ગુચ્છ (૮) હાવભાવ

+ હરકોઈ ધર્મ પ્રમાણે એકનિષ્ઠાથી પ્રથમ કરનાર આખરે અદ્વૈત અવસ્થાજી
 અનુભવે છે, એ બતાવવાને એક મુસલમાન આલીયાની આ ગઝલ અત્ર ટાંચી છે છાંડો ૬૦

વળી આ બાબત છેક આમજ નથી પણ એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં ક્રમે ક્રમે પરિણામ પામે છે વિજ્ઞાની અને સામાન્ય જ્ઞાની વચ્ચેનો તફાવત એવો છે કે, માર્ગમાં કોઈ આશ્ચર્યકારક બનાવ જોવામાં આવે અને અજ્ઞાન માણસોને તેનું કારણ પૂછવામાં આવે, તો તેવું ટકા માણસો કહેશે કે એ કોઈ ભૂતનું કામ હોવું જોઈએ; કેમકે ભૂત, પ્રેત સિવાય બીજું કોઈ કારણ તેમના લક્ષમાંજ આવતું નથી, કારણ કે અજ્ઞાનનું લક્ષણજ એ છે કે, કાર્યની બહારજ કારણને શોધવું. ઉચેથી એકાદ પત્થર પડે તોપણ તેઓ કહેશે કે તેને કોઈ ભૂતે ફેંક્યો હશે વૈજ્ઞાનિક કહેશે કે ગુરુવાકર્ષણ નામે પ્રકૃતિનો જે એક નિયમ છે તેને આધારે એ કાર્ય થયેલું છે.

વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે સર્વાત્ર કલહ શા માટે ચાલતો હશે? જગતના ધણી ખરા ધર્મમાં એવું બતાવેલું છે કે જગતમાં જે કંઈ બાપાર ચાલે છે તેને ચલાવનાર શક્તિ જગત્પતી જુદી અને બહારની છે. સૂર્યનો અધિષ્ઠાતા એક દેવ છે, તેમ ચંદ્રનો પણ એક જુદોજ દેવ છે, જૂદા જૂદા બાધિઓના નિયામક પણ જૂદા જૂદા દેવતા છે એ પ્રમાણે લોકોમાં અનંત દેવતાઓની કલ્પના થઈ છે જગતમાં જે જે બનાવો બને છે તે કોઈને કોઈ દેવતા અગર ભૂતદારાજ થાય છે, એવી અજ્ઞાન મનુષ્યોની માન્યતા હોય છે સારાજ એ કે દરેક વસ્તુનું કારણ તે વસ્તુની બહારથીજ શોધવાની વૃત્તિ સાધારણ મનુષ્યોમાં હોય છે હવે વિજ્ઞાન કહે છે કે દરેક વસ્તુનું કારણ તે વસ્તુની અંદરજ હોવું જોઈએ અને તેમાંથીજ શોધી કાઢવું જોઈએ. જેમ જેમ એ વિજ્ઞાન આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરતું જાય છે, તેમ તેમ કુદરતના બનાવોનું કારણ ભૂત અગર દેવતાઓ નથી પણ કુદરતના પોતાના નિયમોજ છે એ વાત મનાતી જાય છે બાહ્યસૃષ્ટિને લગતા જમ આધુનિક વિજ્ઞાને ભાગી નાખ્યા છે, તેમ ધર્મના વિષયને લગતા શ્રમ અદ્વૈતવાદવડે છિન્ન બિન્ન થઈ ગયા છે એટલામાટે અદ્વૈતવાદ બીજા તમામ ધર્મ અને દર્શનો કરતાં વિશેષ વૈજ્ઞાનિક ધર્મ છે અને તેથીજ વિજ્ઞાનના આક્રમણ સામે ટકી રહેવાને શક્તિવાન છે. અદ્વૈતવાદ કહે છે કે આ બ્રહ્માંડની રચના કરનાર ઈશ્વર બ્રહ્માંડની બહારનો નથી અથવા જગત્પતી બહાર રહેનાર કોઈ દૈત્યદારા જગત્પતી ઉત્પત્તિ થઈ નથી વાસ્તવિકરીતે જગત્પતી ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ પણ નથી, કારણ કે તે પોતે પોતામાંથીજ પ્રકટ થયું છે, પોતાની મેળેજ તેનો પ્રકાશ થયો છે અને પાછો પોતાનામાંજ તેનો લય થઈ જશે. બ્રહ્માંડ એક અનંત સત્તા છે અને તત્ત્વમસિ એતકેતો । “હે ચેતકેતુ ! તે તું જ છે.” હવે તમે જોઈ શકશો કે આ એકલોજ ધર્મ ખરેખરો વૈજ્ઞાનિક ધર્મ છે. વર્તમાન સમયના અર્ધ-શિક્ષિત ભરતખંડમાં આજકાલ વિજ્ઞાન-વિજ્ઞાન-સાયન્સ-સાયન્સ એવો જે બકવાદ મગી રહ્યો છે, જ્યાં ત્યાં બુદ્ધિ અને યુક્તિ, એજ માત્ર પ્રમાણ છે એવું ચારે દિશાએથી સભળાય છે, દરેક સિદ્ધાંત સ્વીકારવા પહેલાં તેની સાબિતી માગવાની, તેનું કારણ

અને યથાર્થતા તપાસવાની જ્ઞતિ જગત યએલી જણાય છે, તે ઉપરથી હું એવી આશા રાખું છું કે તમારા આખા સંપ્રદાયના સંપ્રદાય અદ્ય સમયમા અદ્વૈતવાદી ખની જશે કારણ કે માન્ય ગણાતા અમુક શાસ્ત્રોના માત્ર આધારથીજ નહિ પણ શુદ્ધ તર્ક અને શુક્તિની સહાયતાવડે પણ પોતાના સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરનાર એકલો અદ્વૈતવાદજ છે અને હું તમને ભગવાન શુદ્ધના શબ્દો કહું છું કે “બહુજનહિતાય બહુજનસુખાય” અનેક માણસોના કલ્યાણ અર્થે, અનેક માણસોના સુખને અર્થે તમે એ મતનો પ્રચાર કરવાને હિમત રાખીને આગળ પડશો. જે તમે તેમ નહિ કરો તો તમારા ઉપર નૈતિક બીરુતાનો આરોપ મૂકીશ જે તમે તમારી નિર્જળતાનો તમારી નૈતિક બીરુતાનો ત્યાગ ન કરી શકતા હો, જે ખરા સત્યનો જહેરમા સ્વીકાર કરતાં તમને ભય લાગતો હોય તો ખીજાઓને પણ તેમની મરજી માફક વર્તવા દેજો જે સ્વતંત્રતા તમે તમારે પોતાને માટે ઇચ્છો છો તે ખીજાઓને પણ આપતા રહેજો મિયારા અજ્ઞાન મૂર્તિપૂજકને તોડી પાડતા નહિ તેને રાક્ષસ-પિશાચ કહીને વગોવતા નહિ જેઓ તમારા મત સાથે પૂરેપૂરા એકમત થતા ન હોય તેમના મન ઉપર તમારો મત બળાતકારે ફસાવવાને યત્ન કરતા નહિ. યાદ રાખજો કે તમે પોતે પણ નિર્જળ છો. જે તમને પોતાને પણ સમાજનો ભય લાગતો હોય જે તમને પણ પ્રાચીન કાળના વહેમનો ડર લાગતો હોય, તો પછી જેઓ તમારા જેવા જ્ઞાની નથી તેમને તે બાબતોનો કેટલો ડર લાગતો હશે અને તેમના ઉપર એ વહેમના અધન કેટલા દૃઢ થયેલા હશે તેનો ખ્યાલ કરજો આજ અદ્વૈતવાદનું દરિયું-નું છે ખીજા પ્રત્યે દયા રાખો પરમતસહિષ્ણુતાનો શુભ પ્રાપ્ત કરો. માત્ર વિવાદ કરવામા કે વિચારમા નહિ પણ અનુભવમા આખું જગત જે આવતીજ કાલે અદ્વૈતવાદી બનવા તૈયાર હોય તો તો ધણુજ સરસ છે, પરંતુ એવો સંભવજ નથી, માટે એનાથી કાષ્ટક ઉતરતું પણ જે થોડું ધણું શુભ થઇ શકે એવું હોય તે અવશ્ય સિદ્ધ કરો અજ્ઞાન મનુષ્યોનો પ્રેમથી હાથ પકડીને તેમના સામર્થ્યાનુમાર તેમને ક્રમે ક્રમે આગળને આગળ લઇ જાઓ એટલું નિશ્ચયપૂર્વક માનજો કે ભરતખંડમાં ધમનો વિકાસ ક્રમોન્નતિના મહા નિયમને અનુસરીને થયેલો છે નિરૂપ સ્વરૂપમાથીજ તે ધીમે ધીમે પરમ ઉન્નત, પરમ વિશુદ્ધ સ્વરૂપ ધારણ કરતો ગયો છે.

હવે અદ્વૈતવાદના નીતિતત્ત્વવિષે થોડુંક વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા છે આપણા દેશનો યુવાન વર્ગ હમણાં હમણાં અદ્વૈતવાદ ઉપર આક્ષેપ કરવા લાગ્યો છે, કોણુ જાણે તેમના મગજમા એ વિષ કોણુ રેડ્યું હશે ? તેઓ કહે છે કે અદ્વૈતવાદ લોકોને અનીતિવાન થતા શીખવે છે, કારણ કે જે આપણે બધા એક ઈશ્વરરૂપ હોઇએ તો પછી નીતિપરાયણ થવાની આપણને જરૂરજ શી છે, અને આપણાં પાપાચરણમાટે આપણને શિક્ષા પણ કોણુ કરનાર છે ? ખરેખર આ દલીલ કેવળ પાશવ પ્રકૃતિવાળા

મનુષ્યના મુખમથિજ નીકળી શકે જે મનુષ્ય આયુક્તા ડરથી અકુશમાં રહે તે ખરેખર પશુજ હોવો જોઈએ જે તમે એવી પશુની અવસ્થાએજ પહોંચી ગયા હો તો બહુતર છે તમે આત્મહત્યા કરી નાખો આયુક્તા ડરથી અકુશમાં રહો, શિક્ષાના ભયથી નીતિમાન રહો એવા પશુતુલ્ય મનુષ્ય થવા કરતા આત્મહત્યા કરવી એજ વધારે સારો માર્ગ છે શુ તમે શિક્ષાના ભયથીજ નીતિવાન રહ્યા છો ? અને એ ભય જતો રહે તો તમે પિશાચ જેવા બની જશો ? જે એમજ હોય તો તમે 'મનુષ્ય' નામને યોગ્યજ નથી, તમારા ઉપર અત્યારે ને અત્યારે ગોળીબાર કરવા જોઈએ તમારે માટે બીજો રસ્તોજ નથી તમારે હમેશાં આયુક અને સોડીના ભયવડેજ સીધે રસ્તે જવું છે ? ખરેખર જે તેમજ હોય તો તમારે માટે ઉદ્ધારનો અને બચવાનો એકે ઉપાય નથી બીજી વાત એ છે કે નીતિતત્ત્વનું ખરૂં રહસ્ય અદ્વૈતવાદવડેજ મમજવી શકાય છે "પરોપકાર એજ નીતિતત્ત્વનો પરમ સાર છે" એવો દરેક ધર્મ ઉપદેશ આપે છે, પણ શા કારણથી પરોપકારને એટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે તે કોઈ કહી શકતું નથી તેઓ કહે છે કે નિ સ્વાર્થી ચાઓ, પણ શા માટે નિ સ્વાર્થી થવું જોઈએ ? શુ કોઈ અમુક દેવ અથવા પેગંબરે આજ્ઞા કરી છે તેટલાજ માટે ? જે તેમજ હોય તો તેનો આદેશ મારે માનવો નથી અમુક શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે માટે ? જે તેમજ હોય તો ભલે, એ શાસ્ત્રો ગમે તે કહે અને તે કબૂલ નથી, ભલેને આખી દુનિયાના શાસ્ત્રો પરોપકારી અને નિ સ્વાર્થી થવાનું કહે પણ હું તેમનો આદેશ માલજવાને બધાયલો નથી દરેક જણે પોતપોતાનું હિત સાધી લેવું જોઈએ લોકો માંએ તો શાસ્ત્રને માને છે પણ બવહારમાં તો શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું છયોડ ઉશ્વ વન કરે છે મારે નીતિમાન થવું જોઈએ તેનું કોઈ કારણ બતાવશો ? અદ્વૈતવાદની મદદ લીધા વગર આ પ્રશ્નનું ખરૂં નિરાકરણ કોઈથી થઈ શકે એમ છેજ નહિ

સમં પદ્યન્ હિ સર્વત્ર સમચ્ચિત્તમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

ધર્મરને સર્વત્ર સમભાવે અવસ્થિત થએલો માનીને જે આત્માદ્વારા આત્માની હિ સા કરતો નથી તે પરમગતિને પામે છે

અદ્વૈતવાદ એવો ઉપદેશ આપે છે કે અન્યને ઇજા કરવા જતા તમે તમારી જાતનેજ ઇજા કરો છો, કારણ કે જેમને તમે પારકા ગણો છો તે તમારાજ અવરૂ છે તમે આ સિદ્ધાંત સમજો કે ન સમજો તોપણ તમે * સર્વના હાથદારા કાય કો છો, સર્વના પગદારા ચાલો છો, રાજમહેલમાં વિવિધ વિલાસ ભોગવનાર બાદ શાહ તમેજ છો, રસ્તામાં રખડતા કગાલ લિપ્પારી પણ તમેજ છો, વિદ્વાન પડિત

* સહજજીવી સહજવાદુ પ્રત્યાદિ.

પણ તમેજ છો, અને મૂર્ખ પામર પણ તમેજ છો. નિર્જાન પણ તમેજ છો અને બળવાન પણ તમેજ છો. આ સિદ્ધાંતને હૃદયના ઉગ્રણમાં ઉતારો અને બીજાઓ તરફ સહાનુભૂતિ રાખતા શીખો. બીજાને ઇજા કરતાં આપણે પોતાનેજ ઇજા કરીએ છીએ, બીજાનું અહિત કરતા આપણે પોતાનુંજ અહિત કરીએ છીએ અને તેથી કરીનેજ આપણે અહિસાત્ત લેવું જોઈએ આજ કારણથી હું ભૂખથી પીડાતો હોઉં તોપણ તેની પરવા કરતો નથી, હું ભૂખે મરું છું એમ હું કદિ માનતાજ નથી, કારણ કે હું લાખો મુખવડે આહાર કરી રહ્યો છું મારું કે મારાંઓનું શું થશે એવો ક્ષુદ્ર વિચારજ હું કરતો નથી, કારણ કે આપુ જગતજ “હું” અને “મારું” છે હુંજ પળે પળે આખા જગતનો સર્વ પ્રકારનો આનંદ ભોગવી રહ્યો છું મારું કે જગતનો વિનાશ કોઈથી થઈ શકે એમ છેજ નહિ આજ ખરેખરું અમરત્વ છે અદ્વૈતવાદમાંજ નીતાતત્ત્વનો આવો યુક્તિપૂર્વક ખુલાસો મળી આવે છે બીજા ધર્મ નીતિનો માત્ર ઉપદેશજ આપે છે, પણ શામાટે નીતિપરાયણ થવું તેનું કારણ તેઓ ખતારી શકતા નથી.

હવે અદ્વૈતવાદ અનુસાર વર્તન કરવાથી લાભ શો છે ? તે વિચારીએ તેની અદર શક્તિ, પ્રતાપ, વીર્ય રહેલા છે શ્રુતિ કહે છે કે “ ઓતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ । ” પ્રથમ આ આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ કરો આખા જગત ઉપર તમે જે હિપ્નોટિઝમ કર્યું છે, જે માયાબળ પાછરી છે તે સફેલી લો નિર્જાનતા ભરેલા વિચાર જગતમા ફેલાવશો નહિ મનુષ્ય નિર્જાન છે એવું મનમા પણ લાવશો નહિ તમે નિર્જાન છો એવું કોઈને પણ કહેતા નહિ નક્કી વાદ રાખજો કે ‘નિર્જાનતા’ એ એક શબ્દની અદર સધળા પ્રકારના પાપનો મમાવેશ થઈ જાય છે તમામ દુરાચારનું મૂળ નિર્જાનતામાંજ છે જગતમા જે કાંઈ અનિષ્ટ છે તે નિર્જાનતાને લીધેજ છે નિર્જાનતાજ મનુષ્ય પાસે અર્ધાટિત કાર્ય કરાવે છે, અને તેને લીધેજ મનુષ્ય સ્વાર્થપરાયણ થાય છે, તથા બીજાને નુકસાન કરે છે. એ દોષને લીધેજ મનુષ્ય તેના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશી શકતો નથી, માટે આપણે પોતે કોણ છીએ, આપણું સત્યસ્વરૂપ શું છે, એ આપણે દરેકે જણવું જોઈએ રાત્રિદિવસ આપણે આપણા સત્યસ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ. માતાના દૂધમાંથીજ સોઝહમ્ શબ્દની તેજોમય વાણીનું પાન કરવું જોઈએ સોઝહમ્ સોઝહમ્ એવુંજ નિરંતર ચિંતન અને રટણ થવું જોઈએ. પછી તેનું મનન કરવું જોઈએ એ મનનદ્વારા, અને એ વિચારદ્વારા જગતમા કદિપણ થયા ન હોય એવા અદ્વૈત કાર્ય તમે કરી શકશો.

આ અદ્વૈતવાદને વ્યવહારમા કેવી રીતે ઉતારવો ? કેટલાએક કહે છે કે એને વ્યવહારમા પરિણત કરી શકાયજ નહિ, જડસૃષ્ટિમાં એની શક્તિનો પ્રકાશ કદિ થયોજ નથી. કેટલેક અશે આ વાત સત્ય છે કારણ કે વેદમા શું કહ્યું છે તે સાંભળો -

ઓમિત્યેકાક્ષરં ब्रह्म ओमित्येकાક્ષરં પરમ્ ।

ઓમિત્યેકાક્ષરં જ્ઞાત્વા યો યદિચ્છતિ તસ્ય તત્ ।

“હું એ મહામત્ર છે એ આપણી શ્રેષ્ઠ સપત્તિ છે. જે જેનું રહસ્ય જાણે છે તેને સર્વ ઇષ્ટિત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે ”

માટે પ્રથમ તમે હંકારનું રહસ્ય જાણી લો—તમે પોતેજ એ હંકારરૂપ છો તે બરાબર સમજ લો. તત્ત્વમસિ—‘તે તુજ છે’ એ મહાવાક્યનો ભાવાર્થ હૃદયમાં ઉતારો અને ત્યારેજ તમને જે કોઈ પદાર્થની ઇચ્છા હશે તે તમે પ્રાપ્ત કરી શકશો. જો તમારે આ જડસૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો આજથી દૈન્ય લાવના કરો કે તમે ઉચ્ચ છોજ આથી તમને જેની ઇચ્છા હશે તે પદાર્થ તમારી સન્મુખ આવીને ઉભો રહેશે. માત્ર તમારે પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધાથી તે પદાર્થને આકર્ષવો જોઈએ. વિશ્વાસપૂર્વક માનજો કે તમારામાં અનંત સામર્થ્ય છે, અનંત ઐશ્વર્ય છે. હું એક સમુદ્રનો ક્ષુદ્ર પરપોટો હોઉં અને તમે કદાચ પર્વત જેવા હોવો અને વિશાળ તરંગરાજ હો, પણ તેથી શું થયું? યાદ રાખજો કે આપણે જોઈને આધાર અનંત મહાસાગર ઉપરજ છે. આપણા સામર્થ્યનો, આપણા પ્રતાપનો મૂળ લગર તો તે અનંત ઇશ્વરજ છે. આપણે જેઉં આપણી મરજીમાં આવે તે ટકુ સામર્થ્ય એ મહાન લગરથી પ્રાપ્ત કરીને શક્તિવાન થઈ શકીએ છીએ. પ્રથમ તમારા પોતાનામાં અને પછીજ બીજા બધી વસ્તુઓમાં વિશ્વાસ રાખો, જેજ અદ્વૈત વાદનું રહસ્ય છે તમે જગતનો ઇતિહાસ જોશો તો જણાશે કે જે જે પ્રજાએ પોતાના સામર્થ્યમાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે, તે સવળી બગવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન થઈ છે તમે દરેક પ્રજાનો ઇતિહાસ જોશો તો માલુમ પડશે કે દરેક પ્રજામાંથી પણ જે જે વ્યક્તિઓ આત્મશ્રદ્ધાવાન હતી, તે સર્વને સમાજમાં શ્રેષ્ઠ પદવી અને અધિકાર પ્રાપ્ત થયાં છે. એક યુવાન અંગ્રેજ આપણા દેશમાં કારકુની કરવા આવ્યો હતો, એ ને નાણાની તગીને લીધે અથવા બીજા કોઈ કારણને લીધે તેણે બે વાર પોતાના માથા તરફ પિસ્તોલ તાકી હતી, પણ ત્યારે પિસ્તોલ ખાલી ગઈ, આત્મહત્યા થઈ શકી નહિ, ત્યારે તેના હૃદયમાં અત્યંત પ્રમળ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ કે હું કાંઈક મહત્વનું કાર્ય કરવા જાઉં છું એ માણસ તે હિંદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સ્થાપનાર લોર્ડ કલાઇવ હતો. જો તેણે પાટ્ટીઓનો ઉપદેશ માન્યો હોત અને ક્ષુદ્રક્રીડાની માફક હે ભગવન! હું દુર્બળ છું. હે ભગવન! હું પામર છું. ’ એવું કદપાન કર્યું હોત તો તેના શા હાથ થયા હોત? કદાચ તેણે ગાંડાની ઇસ્પતલાકમાં જીંદગી પૂરી કરી હોત તમે પણ ખોટા ઉપદેશ સાલળીને થોડાધણા ગાંડા થયા છો. મે જગતના દેશેદેશમાં જોયું છે કે દીનતાના નિર્જનતાજનક કુશિક્ષણથી અત્યંત અશુભજ પરિણામ આવ્યું છે, અને એથી કરીને મનુષ્યજાતિ નિર્જન અને નિર્વીર્ય થઈ જશે એવાં ચિહ્ન દેખાય છે.

આપણા બાળકો ઉપર પણ એવાજ સરકાર પડે છે અને તેથી તેઓપણ અર્ધા ગાંઠ જેવાં નીવડે તો એમા શુ આશ્ચર્ય ?

આ અદ્વૈતવાદનુ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ છે માટે તમને ફરીથી આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે કે દૈનિક આત્મશ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરો જે તમારે ઐહિક સંપત્તિની ઇચ્છા હોય તો એ દિશામાં પણ અદ્વૈતવાદનો ઉપયોગ કરો, લક્ષ્મી તમારી આગળ હાથ જોડીને ઉભી રહેશે જે તમારે ભુક્તિવાન થવું હોય તો ભુક્તિના પ્રદેશમાં પણ અદ્વૈતવાદનો ઉપયોગ કરો અને તમે જરૂર મહાભુક્તિસંપન્ન થઈ શકશો જે તમને સુક્રિતની કામના હોય તો આધ્યાત્મિકપ્રદેશમાં એજ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરો એટલે તમે મુક્ત થશો, ઈશ્વરરૂપ બની જશો અને પરમાનંદસ્વરૂપ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ કરી શકશો પણ અદ્વૈતવાદીઓએ જે ભૂલ કરી હોય તો એજ છે કે તેમણે માત્ર તેનો આધ્યાત્મિક દિશામાંજ ઉપયોગ કર્યો, અને બીજા કોઈ વિષયમાં તેને કામ લગાડ્યો નહિ. હવે એ ભૂલ સુધારવાનો અને અદ્વૈતવાદને મપૂર્ણ રીતે વ્યવહારોપયોગી બનાવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે હવે એ રહસ્યને ગુપ્ત રાખશો તે નહિ ચાલે. હવે એ મહાન શક્તિ હિમાલયવાળી મહાત્માઓપાસે અને અરણ્યવાળી તપસ્વીઓ પાસેજ સચવાઈ રહેલી ન જોઈએ હવે તો દરેક જણના રોજના જીવનમાં અદ્વૈતવાદનો ઉપયોગ કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે રાખના મહેશ્વરમાં, સાધુસંન્યાસીની ગુફામાં, દરિદ્રમાં દરિદ્ર માણસની છુ પડીમાં-સર્વત્ર અદ્વૈતવાદની ચેતનપ્રદ, સંજવક લાવનાઓનો પ્રચાર કરો રાજા અને રક, પડિન અને મૂર્ખ, ગરતામાં રખડતા કગાલ લિખારીને પણ તેનો ઉપયોગ કરવા દો અદ્વૈતવાદનો જીવનના એકેએક કાર્યમાં, દેશના એકેએક ભાગમાં પ્રવેશ કરાવો એ ચેતનમય પ્રસાદથી આખી પ્રજાને-આખા જગતને બળવાન બનાવી દો ગીતામાં કહ્યું છે કે **સ્વल्पમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયત્તે મહતો મયાત્** । “આ ધર્મનું અલ્પ અંગે પણ પાલન કરાથી મહાન લભ્યાર્થી મુક્ત થવાય છે,” માટે તમે શ્રદ્ધા હો, ભ્રી જાતિ હો, ગમે તે હો તેનો લેશ માત્ર વિચાર કરતા નહિ, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણનું વચન છે કે થોડુક પણ ધર્મનું પાલન કરાથી મહત્ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે હે આર્યસત્તાનો । આજસુની માફક હાથ જોડીને બેસી ન રહો ઉઠો, જાગ્રત થાઓ અને પ્રાપ્તવ્ય સ્થાનને પહોંચતા સુધી વિરામ લેવાનો વિચારજ ન કરતા આ અદ્વૈતવાદને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાનો, તેને જીવનને લગતા એકેએક કાર્યમાં લાગુ પાડવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે એનો ચારે દિશાએ પ્રચાર કરો અને સ્વર્ગથી મૃત્યુલોક પર્યંત ફેલાવી દો, એવીજ હવે ઈશ્વરની આજ્ઞા છે આપણા પૂર્વજે આપણને આદેશ કરે છે કે આ મહાન સત્યસમૂહનો સર્વત્ર પ્રચાર કરો તેને મનુષ્યમાત્રની સામાન્ય સંપત્તિ બનાવો. તમારા પ્રાચીન શાસ્ત્રના ઉપદેશો આખા જગતમાં સચરાચર વ્યાપ થાય, આખું જગત વેદાંતની લાવનાથી

રસમય બની જાય, એ પવિત્ર આદર્શ સમાજના ચરેચરમા સચરી જાય, માણસ માત્રની તે સામાન્ય મિલકત બની જાય, મનુષ્યજીવનમાં તે ઓતપ્રોત યથને તેની નાડીએનાડીમા અને રુધિરના એકેએક બિન્દુમા તેની (વેદાંતની) અપૂર્વ ચેતનપ્રદ શક્તિનો સસાર થાય ત્યાંસુધી તમારા પૂર્વજોના ઉપદેશની મેઘગભીર ગર્જના જગતના દેશદેશમા ગળવે

કદાચ તમે સાબળીને આશ્ચર્ય પામશો પણ હું તમને કહું છું કે આપણા કરતાં અમેરિકન પ્રજાએ પોતાના કર્મક્ષેત્રમાં વેદાંતનો વિશેષ પ્રમાણમા ઉપયોગ કર્યો છે. જાણે અજાણે પણ તેમણે વેદાંતનો જુસ્સો જીવનમાં ઉતાર્યો છે. હું ધણીવાર ન્યુ-યૉર્ક શહેરના સમુદ્ધિકારે ઉભો રહેતો અને દેશદેશથી અમેરીકામા રહેઠાણ કરવાના હિદેશથી આવતા પરદેશીઓને નિહાળતો. હું જોતો કે તેઓનું હીર ચૂસાઈ ગયું હતું, જીવનના દયાણથી તેમના સ્વાભાવિક જુસ્સા નીચોવાઈ ગયેલા હતા તે બિચારા આશાહીન થએલા, ફાર્માસુટીક લૂગડાની એક પોટલી ખજલમાં છૂપાવતા ચાલતા આવતા હતા અને શરમ તથા લયને લીધે કાંઈના સાસુ જેવાની પણ તેમની હિમત ચાલતી નહિ તે બિચારા, શરમાતા, ખઠીતા, સ કોચાતા, માર્ગપર ચાલતા અને જો પોલિસનો સિપાઈ તેમના જોવામાં આવતો તો રસ્તાની બીજી બાજુએ હડી જતા, પણ અમેરિકાના વાતાવરણની ખુબી તો જુઓ કે છજ મહિનામાં એનાએજ પરદેશીઓ ચોક્કસ સુશોભિત વસ્ત્ર પહેરીને, છાતીભેર, ટટાર ચલાવા માટે છે અને દરેકની સામે નિડરપણે જોઈ શકે છે હવે તેમને શરમ, લય, સ કોચ, ગ્લાનિ, એમાંનું કાંઈજ નડતું નથી આ અજાણ્ય જોવો ફેરફાર શાથી થયો ? ધારો કે અમુક માણસ આર્થિકનિયા અથવા બીજા કોઈ દેશમાથી આવે છે તેના સ્વદેશમા તેને જીવન અને અન્યાયની ઘણીમા પીલી નાખવામા આવેલો હતો, તેને સત્તાવાળો દરેક માણસ કહેતો કે “તું ગુલામી હાલતમાં જન્મ્યો છે અને તારે ગુલામજ રહેવું પડશે જો તે છુટા થવા ધમપજાડ કરી તો કચરાઈજ જઈશ તું નિરાશાના અધકારમા જન્મ્યો છે અને ત્યાજ રહેજો તારે માટે ઉદ્ધારજ નથી.” તેના દેશના વાતાવરણમાજ આવા પ્રકારના ધ્વનિ ગાજી રહ્યા હોય છે “તું ગુલામી હાલતમા-નિરાશાના અધકારમા આખી જિંદગીસુધી સડયાજ કરજે” એવાજ ધ્વનિ તે ચારે દિશાએ સાબળે છે; અને સત્તાવાળા માણસોને દયાવીને, પીલીને તેનું મનુષ્યત્વ, તેનું સર્વસ્વ નીચોવી કહાડે છે પણ હવે તો તે ન્યુયૉર્ક નગરમા આવી પહોંચ્યો છે સુવેષધારી ભલભલા ગૃહસ્થો તેની સાથે હાથ મેળવીને તેને મન્માન આપે છે ચીથરેહાલ વસ્ત્ર પહેરનાર અને ઉત્તમ પ્રકારના વસ્ત્ર પહેરનાર વચ્ચે આ દેશમા તફાવત ગણાતો નથી તે આગળ જાય છે માર્ગમા એક “રેસ્ટોરા” (હોટેલ) આવે છે એક ગૃહસ્થ ટેબલ પાસે બેસીને જમે છે અને (હાટેલ) વાળો તેને તેજ ગૃહસ્થની પાસે તેનાજ ટેબલને

ખીજે ખુણે જમવા બેસાડે છે તે નગરમાં ફરે છે અહીં જુદાજ પ્રકારનું જીવન તેના જોવામાં આવે છે તે જ્યાં જાય છે ત્યાં તેને ખીજા મનુષ્યોના જોવાજ સમાન હક અને સમાન સન્માન પ્રાપ્ત થાય છે તે વૉશિંગ્ટન (સંયુક્ત સરચાતોનું પાટનગર) જશે અને ત્યાં ઇંગ્લેન્ડે તો પ્રેસિડેન્ટની સાથે હસ્તાક્ષર કરી આવશે. તેની એકલાની સાથે નહિ પણ દૂર દૂરના ગામડાંનાં લોકો તથા ફાટાં તૂટાં વસ્ત્ર પહેરીને આવેલા ખેડુનોની સાથે પણ પ્રેસિડેન્ટ આવોજ સંવ્યવહાર રાખે છે આ બધાની સામ-ટી અસરથી તેનામાં મર્દાઈના ગુણનો ઉદય થાય, તેનામાં સ્વમાનની ભાવના જાગ્રત થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? અમેરિકાના આ સ્વતંત્ર અને સમાનતાભર્યાં વાતાવરણના પ્રતાપથી તેનો માયાનો પડદો ઉઘડી જાય છે માયાના આવરણથી, ખીજાઓ એ તેની ઉપર અજાબેલા એક પ્રકારના હિપ્પોટિઝમની અસરને લીધે પોતાને નિર્બળ અને ગુલામ સમજનાર ધણ હવે જાગ્રત થયો છે અને મનુષ્યપૂર્ણ જગતમાં પોતાનું પણ મનુષ્ય તરીકે યોગ્ય સ્થાન છે એમ હવે સમજવા લાગ્યો છે અફસોસ! આપણો દેશ-પવિત્ર ભરતખંડ-જે દેશ વેદાંતની જન્મભૂમિ છે, તેજ ભૂમિમાં જમાનાને જમાના થયા સાધારણ ક્રાંતિના લાગે કરોડ માણસો એક પ્રકારની માયા અથવા હિપ્પોટિઝમની અસર નીચે ઉપર કહી તેવીજ શારીરિક અને માનસિક દુર્દશા ભોગવ્યા કરે છે. તેમને અડકવાથી પણ આપણે ઉચ્ચ વર્ણના લોકો અલગાઈ જઈએ ! તેમની પાસે બેસીએ તો આપણે અપવિત્ર થઈ જઈએ ! મિત્ર રા નિરાશાના અધ-કારમાં જન્મ્યા છે અને જીવનપર્યંત તેવીજ હાલતમાં રહેશે. પરિણામ એ થયું છે કે તેઓ અવનતિના કાંદવમાં ઉડાને ઉડા ઉતરતા જાય છે અને માનવજાતિની જો-ટલી અધોગતિ થઈ શકે તેટલી તેમની થઈ ચૂકી છે * દુનિયામાં એવો કયો હત-ભાગી દેશ છે કે જ્યાં મનુષ્યો જાનવરની સાથે એક ઓરડામાં સૂતા હોય ? અફ-સોસ ! તે આપણો પોતાનોજ દેશ છે એને માટે ખીજા કોઈને દોષ ન દેશો અજ્ઞાન મનુષ્યો એવી બૂલ કરે છે કે અમુક લોકોએ અમારી આ દશા કરી, પણ તમે તેવી બૂલ ન કરતા જ્યાં કાર્ય છે ત્યાંજ તેનું કારણ હોવું જોઈએ-અહારના કોઈ સ્થાનમાં નહિજ, એવું મેં તમને હમણાંજ કહ્યું હતું આપણી દુર્દશાનું કારણ આપણા દેશમાજ-આપણા પોતાના વર્તનમાંજ છે એ સઘળો દોષ આપણોજ છે.

* કેટલાક વર્ષ પર ધણુ કરીને ૧૯૦૭ માં ઇંગ્લાંડનો મન્દૂરપક્ષનો આગેવાન અને દિ-લસોઝ અંગ્રેજ મી કેરહાર્ડી આ દેશની આર્થિક અવસ્થાનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો હતો એક ગામડામાં તે જઈ ગયો ત્યાં એક સ્ત્રી અનાજની છાલાવાળી ઝીણી કણીઓ (ધુળીયું) ના રોટલા બનાવતી હતી કેરહાર્ડીએ તે ચાખી જોયો અને કહ્યું કે “ આવી ચીજ અમારા દેશમાં ઠોરને પણ અપાતી નથી ” ખીજા દેશોમાં ઠોર પણ ન ખાય એવો આહાર હિંદના બાળકોને ખાવો પડે છે ।

જાત થાઓ ! હિંમતવાન બની જાઓ ! એ સઘળા જવાબદારી તમારે પોતાને શિરે ઠેકાણી લેવા તૈયાર થાઓ બીજાઓ ઉપર ધૂળ ન ઊરાડો, કારણ કે તમારે જે કાંઈ ખમવું પડે છે તેના તમે એકલા જ કારણભૂત છો

લાહોરના યુવાન પુરુષો ! મારા શબ્દ ધ્યાનમાં રાખજો, આ મહાન પાપ (મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ભેદ રાખવાનું) વશ પરપરાથી ઉતરી આવેલું પ્રજાગત દૂષણ છે, તેની જવાબદારી હવે તમારે શિરે છે. જ્યાંસુધી તમે એ કલક નહિ ધોધ નાખો ત્યાં સુધી તમારો ઉદ્ધાર જ નથી. તમે હજારો સભાઓ રચાવો, વીસ હજાર રાજનૈતિક ક્ષેત્રો, એસોસિએશનો ઉભા કરો, તરેહ તરેહની સંસ્થાઓ ઉભી કરો પણ જ્યાંસુધી તમારા હૃદયમાં તમારા પ્રત્યેક દેશબાંધવમાં સહાનુભૂતિ નહિ પ્રગટે અને જે પ્રેમ પોતાના મા સર્વનો સમાવેશ કરે છે, જે હૃદય સર્વને માટે દ્રવે છે, તેવા હૃદય અને પ્રેમની તમે પ્રાપ્તિ નહિ કરો, ત્યાંસુધી એ બધું ફોકેટ છે જ્યાંસુધી તમે ભગવાન શુદ્ધના પ્રેમપૂર્ણ, વિશાળ હૃદયનું હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને ફરીથી દર્શન નહિ કરાવો, જ્યાં સુધી તમે શ્રીકૃષ્ણના આદેશને બેવહારમાં પરિણત નહિ કરો, ત્યાંસુધી તમે ઉત્તરિની આશા જ રાખના નહિ ભલે તમે યુરોપિયન લોકોના, તેમના સમાજનાં, તેમની સભાઓના અનુકરણ કરાજ કરો પણ જ્યાંસુધી તેમના હૃદયના ભાવનું અનુકરણ નહિ કરો ત્યાંસુધી કશું વળવાનું નથી ! અત્યારે એક બનાવ જે મેં નજરોનજર જોયો હતો તે વિષે કહેવાની મને ઇચ્છા થાય છે એક વાર કેટલાક બ્રહ્મદેશના લોકોને પટાવી ફોલલાવીને અહીંના કેટલાક યુરોપીયન લોકો લડન લઈ ગયા તેમનું લડનમાં પ્રદર્શન કરીને ખૂબ કમાયા પછી તેમને તેઓ યુરોપના બીજા દેશોમાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેમને એકલા નિરાધાર પડતા મૂકીને નાસી ગયા આ બિચારા ગરીબ લોકોને યુરોપની ભાષાને એક અક્ષર પણ આવડતો ન હતો તેથી તેમની દુર્દશાને પાર ન રહ્યો તેમને ઍરડી બાના અંગ્રેજ એલ્યુમિનિયમ વિદ્યાલય પાછા મોકલી દીધા. લડનમાં તેમને કાંઈ ઓળખતું ન હતું અને બિચારા તદ્દન નિરાધાર, અનાથ અવસ્થામાં આવી પડ્યા હતા એક અંગ્રેજ સ્ત્રીને આ વાતની ખબર પડી તેણે એ પરદેશી બ્રહ્મદેશવાસીઓને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો, વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં, જમડા અને તેમને દરેક જરૂરી વસ્તુઓ પૂરી પાડીને તેમની ઉત્તમ બરદાસ્ત કરી એ પછી તેણે આ વાત વર્તમાનપત્રોદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરી અને જુઓ તો શું થયું ? બીજે જ દિવસે જાણે આખી અંગ્રેજ પ્રજા જાગૃત થઈ હોય તેમ આ લોકોને મદદ કરવાને ઉભા કરેલા ફડમાં હમણાં જ નાણાં આવવા લાગ્યાં, અને તેવડે તે પરદેશીઓને અનુકૂળતા પૂર્વક તેમને પોતાને દેશ મોકલવામાં આવ્યા આવી સહાનુભૂતિના પાયા ઉપરજ અંગ્રેજોની રાજનૈતિક અને અન્યવિષયક સંસ્થાઓની રચના થઈ છે. તેમના કાર્યોના પાયો આવા પર્વત જેવા દૃઢ પ્રેમ ઉપરજ રચાયો છે, અને બીજાઓ પ્રત્યે

નહિ તો સ્વજ્નતિ પ્રત્યે તો તેમનો પ્રેમ અગાધ છેજ. તેઓ કદાચ જગતની અન્ય પ્રજાઓને નહિ ચક્રાતા હોય, પણ સ્વજ્નતિપ્રત્યે તો તેમની પ્રમળ પ્રેમભાવના છે અને પોતાને આરણ્યે આવેલા પગદેશી તરફ તેઓ ન્યાયી, દયાપરાયણ અને વાળખી વર્તન રાખે છે. પશ્ચિમના દરેક દેશમાં મારો તે લોકોએ કેવો અદ્ભુત પ્રેમપૂર્ણ સત્કાર કર્યો હતો તે જોઈ તમને કહેતા બૂલી જાઉં તો મારા ઉપર કૃતદંતતાનો દોષ આવે. આવા પ્રેમના પાયા ઉપર પ્રજાની ઉન્નતિની પ્રતિષ્ઠા કરે એવા ઉદાર હૃદય આપણામાં છે ? આપણે તો એવા અધમ છીએ કે એકાદ ભાગીદારી પેઢી ઉઘાડી હોય તો ભાગીઆ એકબીજાને હાવાનેજ પ્રયત્ન કરે અને પરિણામે પેઢી દેવાળું કહાડે તમે અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરીને તેમના જેવી સમર્થ પ્રજા બનવાની મોટી મોટી વાતો કરો છો પણ તમારા પાયાજ ક્યાં છે ? આપણે તો રેતી ઉપરજ ઇમારત બાંધીએ છીએ એટલે તે થોડાજ વખતમાં કડક હુસ થઈ જાય એમાં શી નવાઈ ?

માટે હે લાહોરવાસી તરણુ પુરુષો ! ફરીથી એકવાર અદ્વૈતનો ઝુંડો ઉઠાવો જ્યાં સુધી તમે સર્વમાં અને સર્વત્ર ઈશ્વરનુંજ દર્શન ન કરી શકો ત્યાંસુધી જે અલૌકિક પ્રેમની જરૂર છે તે તમને બીજી કાંઈ પણ ધર્મભાવનાથી નહિ પ્રાપ્ત થાય એક વાર ફરીથી પ્રેમની ધ્વજ ફરકાવો ! ઉચ્છિન્ન જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાહિવોચત ! એક વાર ફરીથી જગત ચાઓ ત્યાગની ભાવના વખર તમે એક પણ કાર્ય કરી શકશો નહિ જો તમારે બીજાઓને મદદ કરવી હોય તો તમારી જાતને બૂલી જાઓ ખ્રિસ્તી ધર્મના સૂત્ર મુજબ કહીએ તો તમે ઈશ્વર અને શયતાનને એકીવખતે નહિ ભણી શકો. વૈરાગ્યની ભાવના કેળવો તમારા પૂર્વજોએ મહત્ કાર્યો કરવા માટે સસારનો ત્યાગ કર્યો હતો આ જમાનામાં પણ ઘણા માણસો પોતાની મુક્તિને માટે સસારત્યાગ કરે છે તમે નવા જમાનાના, નવીન વ્રત ગ્રહણ કરનારા સન્યાસીઓ ચાઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરો, તમારી પોતાની મુક્તિને પણ એકવાર બૂલી જાઓ અને તમારા દેશપ્રાધિવોની વ્હારે જાઓ. તમે મોટી મોટી વાતો કરવામાં ઘણા કુશળ છો તો આ તમારી સમક્ષ જે બ્યાવહારિક વેદાંત મે મૂક્યું છે તે ગ્રહણ કરવાને તમે તૈયાર છો ? તમારા આ હ્રુદ જીવનનું બલિદાન આપવા તૈયાર ચાઓ તમારે, મારે અને બીજા હજારો મનુષ્યોને કદાચ અનન્ય પણ વિદ્યમણા વેકવી પડે તો ફિર નહિ, પરંતુ તેમ કરતા પણ જો આપણે સ્વજ્નતિનું જીવન ટકાવી શકતા હોઈએ તો શી હરકત છે ? પ્રજાહિતની ખાતર હરેક પ્રકારની મુશીબત ઉઠાવવા તત્પર ચાઓ આપણી સમસ્ત પ્રજા ઇબી મરે છે, અસખ્ય દેશપ્રાધિવોનો શાપ આપણા ઉપર પડેલો છે જાનનો અખૂટ ઝરો આપણી પાસે હોવા છતાં પણ-આપણે જ્ઞાનની તર-સથી પીડાતા આપણા અસખ્ય બહુઓને ગટરનું ગદુજ પાણી પાઈએ છીએ !

આપણે પેટ ભરીને ખાઈએ છીએ છતાં પણ જે અસખ્ય ગરીબ માણસો આપણી નજર આગળ અન્નમાટે ટળવળે છે તેમને આપણે લેશમાત્ર પણ સહાય આપતા નથી ! જે અસખ્ય માણસોને આપણે અદ્વૈતવાદની મોટી મોટી વાતો સંભળાવીએ છીએ તેમના તરફ આપણે તિરસ્કાર ભરેલી, હલકી વર્તણૂક રાખીએ છીએ જેમને દયાવવાને માટે આપણે લોકચારની ભયંકર રૂઢિ ઉભી કરી છે, જેમને આપણે મેંએ મોંએ કહીએ છીએ કે તમે અને અમે એક ઈશ્વરનાં સત્તાન છીએ અને સૌ સરખા છીએ, છતાં વ્યવહારમાં એક તિલમાત્ર પણ આપણે તેમની સાથે સમાનતા રાખતા નથી, તે ગરીબ જીવોનો શાપ, તેમની ઉડી હાથ આપણા ઉપર છે. x માટે ઉઠો, જગૃત થાઓ, ગાજી ઉઠો અને આ કલકને ધોષ નાખો તમારી આ કુદ્ર નિહગી એ યત્નમાં હોમાઇ જાય તો શુ થઇ ગયું ? પવિત્ર અને પાપી, સાધુ અને અસાધુ, શ્રીમત અને કગાલ સર્વને માટે મરણુ તો નિર્માણુ થએલું જ છે, શરીર તો કોઇનું પણ કાયમ રહેવાનું જ નથી, માટે ઉઠો, જગૃત થાઓ, અને સંપૂર્ણરીતે નિષ્કપટી થાઓ આપણા દેશમાં કપટ, પાખંડ, બોલવાનું કાંઈ અને ચાલવાનું કાંઈ એ ભયંકર દુષણ પેસી ગયું છે. આપણને હાલ ચારિત્ર્યની જરૂર છે. આપણને દંઢતા, ચારિત્ર્યજળ અને એકનિષ્ઠાની જરૂર છે, જે સિદ્ધાંતને સત્ય માન્યો તેને મગ્નાકાંઠી માફક દંઢતાથી વળગી રહે અને આખું જગત સામે થાય તોપણ પાછળ ન હડે એવા મર્દોની જરૂર છે

નિન્દન્તુ નીતિનિષુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ ।

લક્ષ્મી. સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ॥

અથૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા ।

ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચ્છન્તિ પર્દ ન ધીરાઃ ॥

જગૃત થાઓ, સંજ્ઞ થાઓ, સમય વહી જાય છે અને આપણી શક્તિઓ મિથ્યા વાતોમાંજ ક્ષીણ થઇ જશે. જગૃત થાઓ નાની નાની ખાખતોમાં, જૂજ જેવા મતમતાતરોને લઇને ખોટા વિવાદ કરવાનું છોડી દો તમારી સમક્ષ એક મહાન કાર્ય પડ્યું છે—લાખો મનુષ્યોની અધોગતિ થાય છે—તેમના તરફ લક્ષ આપો. તેમનો ઉદ્ધાર કરો

જ્યારે મુસલમાનો પહેલવહેલા હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે હિન્દુઓની સખ્યા હાલના કરતાં કેટલી બધી વધારે હતી ? અને જુઓ હજીપણ દર વરસે તેમની સખ્યા ઓછી થતી જાય છે એનો પ્રતિકાર નહિ કરો તો દિવસે દિવસે આપણી સખ્યા ઘટતીજ જશે અને છેવટે આપણું નામનિશાન પણ નહિ રહે !

+ કહ્યું છે કે—તુલસી હાથ ગરીબજી, કયું ન ખાલી જાય,
મુવે ટોરકે ચામસે, લોહા ભરમ હો જાય

હિન્દુલોકો તેમના અનેક પ્રકારના દોષ છતાં જે અદ્ભુત તત્ત્વદર્શનના પ્રતિ-
નિધિઓ છે અને જેમનું સ્વરૂપ તેમણે વિકૃત કર્યું છે છતાં પણ તેમને સાચવી
રહ્યા છે, તે તત્ત્વદર્શનનો પણ તેમની સાથેજ વિનાશ થઇ જશે, અને આ
અદ્ભુત અદ્વૈતવાદ-તત્ત્વદર્શનનો અને અધ્યાત્મજ્ઞાનનો શિરોમણિ-અદ્વૈતવાદ
પણ વિલુપ્ત થઇ જશે, માટે જન્યન થાઓ અને જનતની આધ્યાત્મિક સપત્તિના
રક્ષણમાટે તમારા બાહ્ય પ્રમાણ તમારા પોતાના દેશભાષીજ કાર્યનો પ્રારંભ
કરો આપણને હમણાં ધણા ઉચા પ્રકારના જ્ઞાનની જરૂર નથી, પણ અદ્વૈતવાદનો
થોડોક અંશ રાજના વ્યવહારમા કેતરે અને તેથી આપણામા ચેતન અને આત્મ-
વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય તેનીજ અન્ય જરૂર છે દેશના જે લાખો માણસો આજ કેટલાક
વર્ષ થયાં ભૂખમરો વેઠે છે તેમને પ્રથમ તો પેટભરીને જમાડો અને પછી ધર્મનો
ઉપદેશ આપજો લોકો જિયારા અન વગર ટળવળે છે ત્યાં આપણે તેમને જનતનું
મિથ્યાપણ, આત્માનું અવિનાશીપણ અને એવી એવી જ્ઞાનની વાતો સભળાવવા
તૈયાર થઇએ છીએ । * જ્ઞાનવડે કાંઈ ભૂખ ભામશે ? આપણી પ્રજાને માથે એ
મોટા ક્ષક છે, એક તો આપણી નિર્જાતા અને બીજી આપણો પરસ્પરનો વિરોધ,
આપણાં સ્નેહશૂન્ય શુષ્ક હૃદય તમે લાખો દ્વિસસુદીઓની વાતો કરો, લાખો
સપ્રદાયો બાધો, પણ જ્યાસુધી તમારું હૃદય પારકાના દુઃખથી દ્રવે નહિ, જ્યાસુધી
વેદના આદેશ મુજબ તમે બીજાઓને તમારા શરીરના અશ્વસ્વરૂપ સમજે નહિ,
શ્રીમત અને કમાલ, સાધુ અને શ્વ, સર્વને તે સર્વસ્વરૂપ અનત બ્રહ્મના અશરૂપ
માનો નહિ ત્યાસુધી બધું ફેકટજ છે

ગૃહસ્થો । અદ્વૈતવાદના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ અંશ એ આજે તેમને સમજાવ્યા છે ખરા,
પણ તે સમજવા સાથે તેમને અમલમા મૂકવાનો સમય પણ હવે આવી પહોંચ્યો
છે-એકલા આપણાજ દેશમા નહિ પણ આખા જગતમા તેમને લોકોના જીવનમાં
પ્રવેશ કરાવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે આધુનિક વિજ્ઞાન તેના પ્રયત્ન હથેલીઅવડે
દરેક દેશના દૈતવાદાત્મક ધર્મોના કાચના પાયા ભાગીને તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે
આપણા એકનાનાજ દેશમાં દૈતવાદીઓએ શાસ્ત્રના શ્લોકોને ખેંચી તાણીને વિકૃત
કર્તા છે એમ નથી (તેમણે શ્લોકોને એવા તો વિકૃત કરી નાખ્યા છે કે મૂળ
શ્લોકજ માર્યા ગયા છે-શાસ્ત્ર તે કાંઈ રમર છે કે જેટલું ખેંચો તેટલું ખેંચાય ?),
આપણા એકલાનાજ દેશમા દૈતવાદીઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે ખૂણાખોચરામા
ભરાઈ બેઠા નથી, પરંતુ યુરોપ અને અમેરિકામા તો એથીએ વધારે એવી ગરબ ઘડ

* એતો જ્ઞાન મને ગમતું નથી ઋષિ રાયજી,

રૂએ બાળક, લાવો, અન, લાલ પાચજીરે.

(પ્રેમાન દ્વૃત સુદામાચરિત્ર)

રહી છે,* માટે ભરતખંડના થોડાક તત્ત્વવિચાર તે દેશોમા પ્રેરવાની જરૂર છે અત્યા-
રથીજ તે વિચાર તે તરફ જવા તો લાગ્યા છે, પણ હજી તેનો દિવસે દિવસે વિશેષ
પ્રચાર કરવો જોઈશે, અને પાશ્ચાત્ય દેશોની સંસ્કૃતિઓનું વેદાત્મક રક્ષણ કરવું
પડશે, કારણ કે પાશ્ચાત્ય દેશોમા જૂની પ્રથાઓ તૂટી ગઈ છે અને નવી પ્રથાનું
મહાશુ થયું છે—ઈશ્વરને ઠેકાણે કાચનની પૂજા થવા લાગી છે હાલના સ્પર્ધા અને
સુવર્ણના ધર્મ કરતાં તેમનો જૂનો ધર્મજ ગમે તેવો આમીવાળો હોવા છતાં સારો
હતો. આવા કાચા પાયા ઉપર ગમે તેવી બગવાન પ્રજા પણ ટકી શકે નહિ. જમતનો
ઈતિહાસ પૂછે છે કે જેમના પાયા એવા કાચા હતા તે પ્રજાઓ અજ કયા છે ?
આપણા દેશમા એ સુવર્ણ પૂજનની પ્રથા હાખલ ન થવા પામે તેની આપણે પ્રથમ
ઠાણ રાખવાની છે. માટે દરેકને અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ આપો કે જેથી કરીને
વિજ્ઞાનના ધસારા સામે આપણો ધર્મ ટકી રહે. વળી આપણે એટલું કરીનેજ સતોષ
માનવાનો નથી, પરંતુ બીજી પ્રજાઓને પણ સહાયતા આપવાની છે તમારા તત્ત્વ-
ચિંતન યુરોપ અને અમેરિકાનો ઉદ્ધાર કરશે, પણ જે વાત સાચી વિશેષ અગત્યની
છે તેનું હું તમને ફરીથી સ્મરણ કરાવું છું કે અહીં તો ખરેખર કાર્યજ બગવ-
વાનું છે મોઝે મોઝેથી શાસ્ત્રચર્ચા કરવાની નથી એ કાર્યનો પ્રથમ ભાગ એ છે
કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના શબ્દો—इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मन ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ એ આદેશ યાદ રાખીને અ-
જ્ઞાનના અધકારમા સડતા આપણા લાખો સ્વદેશ બાધવોની પાસે જઈને, તેમનો
હાથ પકડીને તેમને અધકારમાથી પ્રકાશમા અને અવનતિમાથી ઉન્નતિપર લઈ જવાને
પ્રયાસ કરવાનો છે.

મકિસંબંધી તત્ત્વવિચાર

(આ આખ્યાન સ્વામી વિવેકાનંદે ૧૮૯૭ ના નવેમ્બરની ૬ મી તારીખે સાબર મેટ
મેગાલ સરકસના તણુમા આપ્યું હતું એ સ્વામીજીએ લાહોરમા આપેલું બીજું લાખણ
હતું લાહોરમા પ્રકટ થતા ટ્રિપ્લૂન પત્રમા એનો સારાશ પ્રસિદ્ધ થયો હતો તેનો
અનુવાદ નીચે મુજબ છે.)

ઉપનિષદોના ગભીર નાદ કરતા પ્રવાહની અદર એક દૂરથી આવતા શબ્દોનો

* ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જમતની ઉત્પત્તિ થયે પાંચ કે છ હજાર વર્ષ થયા છે.
હવે જ્યારે પુરાતન ઇતિહાસશોધકો વીસ અને પચીસ હજાર વર્ષ પૂર્વના હાથના લખેલા
ઈતિહાસ અહીંએમાથી અને સમુદ્રને તળીએથી શોધી લાવે, તો તે જોઈને બાઈબલમા
આપેલા ઇતિહાસ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઊઠી બચ એમા શી નવાઈ ?

પ્રતિધ્વનિ આપણા કાનપર અચ્ચાપ છે જો કે એનો સૂર ધણો હિયો અને સારી રીતે સંભાવલો છે અને તે સમગ્ર વેદાંતઅર્થમાં સ્પષ્ટપણે જોવામાં આવે છે, તો પણ તે જોઈએ તેવો પ્રબળ નથી ઉપનિષદોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સર્વવ્યાપી પરબ્રહ્મના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાનોજ હોય એવી પ્રતીતિ થતી હોવા છતાં, એ અદ્ભુત ગભીર ભાવનાની વચમાં વચમાં આપણને સુદર કવિત્વનું પણ દર્શન થાય છે.

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં ।

નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ ॥ (કઠોપનિષદ)

“ત્યા સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો નથી, ત્યા ચંદ્ર કે તારાઓ પ્રકાશતા નથી ત્યા વિજળીનું પણ અંજવાળું હોતું નથી તો પછી અગ્નિની તો વાતજ કેવી ?”

એ જો અપૂર્વ પક્તિઓમાં રહેલા હૃદયસ્પર્શી કવિત્વના પ્રભાવથી આપણે ઇન્દ્રિયાતીત પ્રદેશમાં અટલે કે મનના પ્રદેશથી દૂર અત્યંત દૂરના પ્રદેશમાં દાખલ થઈ જઈએ છીએ તે એવો પ્રદેશ છે કે જે સમગ્રભાવે કદિપણ શુદ્ધિનો વિષય થઈ શકતો નથી. છતાં તે સર્વ તરફથી અને સદાકાળ આપણી પાસેને પાસેજ છે । એ મહાન ભાવની પાછળ તેની છાયાની માફક અનુસરણ કરનાર એક બીજા પ્રકારનો ભાવ રહેલો છે તે ભાવ એવો છે કે જેને સાધારણ માણસો પણ ધારણ કરી શકે છે, અને તેમના નિત્યજીવનમાં તેનું અનુસરણ વિશેષ ઉપકારક નીવડે છે, તથા માનવજીવનના પ્રત્યેક વિભાગમાં તે પ્રવેશ કરી શકે છે એ ભાવ તે ભક્તિનું બીજ છે સમય જતાં એ ભાવની અત્યંત વૃદ્ધિ થવા પામી છે ઉપનિષદની પછીના યુગમાં તે ભાવ સંપૂર્ણ કલાએ પહોંચ્યો છે અને તેનું વર્ણન અત્યંત સરળ, સ્પષ્ટ ભાષામાં કરવામાં આવ્યું છે માટે આ કથન પુરાણોને ઉપલક્ષીને છે

એ પુરાણોમાં ભક્તિનો અર્વોત્તમ આદર્શ નજરે પડે છે ભક્તિના બીજનું અસ્તિત્વ તો પ્રથમથીજ હવું વેદના સહિતાવિભાગમાં પણ તે દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને ઉપનિષદમાં તેનો કેટલેક અંશે વિકાસ થયેલો ચાલમ પડે છે, પણ પુરાણમાં તો તેનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે આમ હોવાથી ભક્તિ એ કેવા પ્રકારનો ભાવ છે તેનું અવલોકન કરવું હોય તો આપણે પુરાણની સહાયતા લેવી પડશે પુરાણની સત્યતાવિષે અત્યંત બિન્ન બિન્ન મત પ્રકટ થઈ ચૂક્યા છે. પુરાણના છૂટા છવાયા અનેક અંશ ટાકીને તેમની અસત્યતા સાબિત કરવામાં યુક્તિ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, અને ઘણું પ્રસંગે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે પુરાણની ધણીખરી બાબતો આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પ્રકાશ આગળ ટકી શકતી નહિ હોવાથી તે અસત્ય છે કેટલેક અંશે એ વાત ખરી પણ છેજ, પરંતુ એ બધા વાદવિવાદને બાજુએ મૂકતા-પુરાણ માહેની વૈજ્ઞાનિક, ભૂગોળ અને ખગોળવિદ્યાવિષયક બાબતોને એક બાજુએ મૂકતા, એની અદર એક ચોક્કસ તત્ત્વ નજરે પડે છે. ધણી

ખરા પુરાણુનું જે તમે આદિથી અત્યુધી ખારીક દષ્ટિએ અવલોકન કરશો તો જણાશે કે તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભક્તિનો અશ અળગી નીકળે છે. પુરાણનો ઉદ્દેશજ ભક્તિના સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરવાનો છે. પુરાણોમાં જે સાધુમહાત્માઓના તથા રાજર્ષિઓના ચરિત્ર જોવામાં આવે છે તે પણ ભક્તિનાજ ઉદ્દેશરૂપ છે અને તેમનાદ્વારા ભક્તિનાજ રહસ્ય પ્રકટ કરેલાં છે. સૌન્દર્યનાં અને ભક્તિનાં અનેક પ્રકારનાં દર્શાત આપીને તેમનું વિવરણ કરવા પુરાણોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

હું હમણાં કહી ગયો છું કે એ આદર્શ સાધારણ કોટિનાં મનુષ્યોથી પણ ગ્રહણ થઈ શકે એવો હોવાથી તે વિશેષ કલ્યાણપ્રદ છે. વેદાંતના અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકાશને ઝીલી શકે અને તેને હૃદયમાં ધારણ કરી શકે એવા માણસોની સખ્યા પણ હમેશાં ખડ્ગ થોડી હોય છે, તો પછી એ આદર્શને જીવનમાં ઉતારી શકે તેવા માણસોની વાતજ શી? કારણ કે વેદાંતમતનું અનુસરણ કરનાર પ્રથમ તો અમી નિર્ભય હોવો જોઈએ જેને વેદાંતપ્રદર્શિત માર્ગ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પોતાના હૃદયમાં ભયનું તો નામનિશાન પણ રહેવા દેવું ન જોઈએ. આપણે સઘળા જાણીએ છીએ કે એ કાર્ય ધણું વિષમ છે જેમણે સસારસાથેના તમામ પ્રકારનો સંસર્ગ એકદમ તોડી નાખ્યો છે, જેમના બંધન અત્યંત અલ્પ થઈ ગયા છે, અને મનુષ્યના હૃદયને દુર્બળ અને બીડે બનાવી દે એવી વૃત્તિઓનો જેમણે સંપૂર્ણ અંશે ત્યાગ કર્યો છે, તેમને પણ કોઈ કોઈવાર મનમાં એવો અનુભવ થાય છે કે જેને ક્ષીધે તેઓ તે સમયે દુર્બળ, નિર્વીર્ય બનીને મત્રમુગ્ધ સર્પ જેવા નિઃશ્વેજ થઈ જાય છે. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યારે જેઓ ચારે બાજુએથી દંડ બંધનવડે જકડાઈ ગયા છે, જીવનની દરેક દરેક ક્ષણમાં જેઓ અનેક પ્રકારના દાસત્વને ક્ષીધે કરીને અવનત થતા જાય છે તેઓની માનસિક દુર્બળતાનું પૂર્ણજ્ઞ શું? એવા મનુષ્યોને માટે પુરાણોક્ત ભક્તિવિષયક મનોહર કથાઓજ અત્યંત ઉપકારક થઈ પડે છે. તેમના કલ્યાણને માટેજ પુરાણોમાં ભક્તિના કામળ અને કવિમય ભાવ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે, તેમને માટેજ ધ્રુવ, પ્રલહાદ અને બીજા અનેક મહાત્માઓની અદ્ભુત, વિસ્મયકારક કથાઓ આલેખવામાં આવી છે અને લોકો પોતાના જીવનમાં ભક્તિ-ભાવનો વિકાસ કરી શકે એ હેતુથી તેમને માટે અત્યંત સરળ, સુલભ માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. આપણે પુરાણોમાંના વૈરાગિક અંશને સત્ય માનીએ કે ન માનીએ તોપણ આપણામાં કોઈ એવો નથી કે જેના જીવન ઉપર ધ્રુવ, પ્રલહાદ તથા એવી બીજા અનેક પુરાણોક્ત મહાત્માઓની જીવનકથાની લેશમાત્ર પણ અસર ન થઈ હોય.

પુરાણોની ઉપયોગિતા કેવલ વર્તમાન સમયમાંજ હોય એમ પણ નથી, જ્યાં જમાનામાં અવનત અને બદ્ધ થયેલો બૌદ્ધધર્મ આપણા દેશના જનસમાજને જે ધર્મ તરફથી પ્રેરતો હતો, તેનાથી મુક્ત કરીને વધારે ઉદાર, વધારે ઉન્નત અને સામાન્ય પ્રજા-

વર્ગને વધારે ઉપયુક્ત ધર્મતંત્ર વાળનાર પુરાણો જ હતાં, અને તે માટે આપણે એ પ્રયત્નો આમાર માનવો જોઈએ.

હકિતરૂપી સહજ અને અત્યંત સુલભ ભાવ માત્ર પુસ્તકોમાં લખાય અને વાચનાર વચ્ચે તેથી કોઈ વિશેષ લાભ નથી, પણ એ ભાવનાનું આપણા દૈનિક જીવનમાં પણ અને અનુસરણ થવું જોઈએ, કારણ કે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું કે હકિતમાવનો ક્રમે ક્રમે વિકાસ થતાં છેવટે તે પ્રેમના સર્વોત્તમ રહસ્યરૂપ બની જાય છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યની પ્રીતિ વ્યક્તિગત અથવા સ્થળ હોય ત્યાંસુધી પુરાણના ઉપદેશની સીમાનું ઉલ્લંઘન ચંચલ શકે જ નહિ. જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાની નિર્બંજતાને ક્ષીણે સહાયને માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર અવલમ્બન કરશે, ત્યાંસુધી એક રૂપમાં નહિ તો બીજા રૂપમાં પણ પુરાણોક્ત ભાવનાનો પ્રચાર અને સ્વીકાર ચાલુ રહેશે જ ભલે આપણે તેના નામમાં ફેરફાર કરીએ, ભલે આપણે હાલ સમાજમાં પ્રચલિત ચંચલતા પુરાણોની નિંદા કરીએ, પણ બીજી પળે આપણને તે નહિ તો બીજા એકાદ પુરાણની રચના કરવાની જરૂર પડશે જ પડશે ધારો કે આપણામાં કોઈ મહાપુરુષનો જન્મ થયો અને તેણે અર્ધા પ્રાચીન પુરાણનો અસ્વીકાર કર્યો, આટલું છતાં પણ એજ મહાપુરુષના અવમાનને પૂર્ણ વીસ વર્ષ નહિ થાય તેટલામાં તો તેના અનુયાયીઓ પોતાના ગુરુના જીવનના પ્રસંગોને આધારે એકાદ નવીન પુરાણ ઉત્પન્ન કર્યો વગર રહેશે જ નહિ, પુરાણનો ત્યાગ થઈ શકે એમ છે જ નહિ પ્રાચીન પુરાણનો સ્વીકાર કરો કે આધુનિક પુરાણનો સ્વીકાર કરો એટલો જ માત્ર તફાવત છે મનુષ્યનો સ્વભાવ જોતાં એવા પ્રકારનું સાહિત્ય આવશ્યક છે જેઓ ખરેખરા પરમહંસની દશા પ્રાપ્ત કરીને, મનુષ્ય તરીકેની સ્વાભાવિક નિર્બંજતાને ત્યાગ કરીને પૂરેપૂરા નિર્બંધ બની ગયા હોય, જેમના માથાના બંધન તૂટી ગયાં હોય અને જેમની સ્વાભાવિક લાલસાઓ શમી ગઈ હોય, એવા પરમ જીતેન્દ્રિય, પરમ મહિમાવાન મહર્ષિતુલ્ય પુરુષોને જ પુરાણનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

સાધારણ મનુષ્યોને સંતુણ ઈશ્વરની અથવા વ્યક્તિ-વિશેષ ઈશ્વરની ઉપાસના કર્યા વગર આશ્વાસન નહિ જો તે પ્રકૃતિમાં સાકારરૂપે પ્રકટ થતા ભગવાનનું પૂજન નહિ કરે તો તેને ઠેકાણે *સ્ત્રી, પુત્ર, પિતા, બધું, ગુરુ કે એવી કોઈને કોઈ વ્યક્તિની સ્થાપના કરીને તેઓના કોઈનું પૂજન તેને કરવું જ પાશે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીજાતિને એવા પ્રકારની ઉપાસનાની વિશેષ જરૂર પડે છે તેઓનાં આદોલન થોડાં ધણાં સર્વત્ર

* ક્રાન્સનો તત્ત્વજ્ઞ ડૉક્ટર લગભગ નારિતક હતા છતાં તેને એકવાર મૃત મર્તિની કબરનું પૂજન કરવાનું મન થઈ આવ્યું હતું મનુષ્યની સામાન્ય પ્રકૃતિ જ એવી છે કે તેને પોતાનો પ્રેમ એક ચા બીજે ઠેકાણે-ઈશ્વરમાં ચા મનુષ્યમાં ચા હલકમાં અર્પણ કર્યા વગર આશુ જ નથી

છે એ વાત ખરી અધકારમય સ્થાનમાં પણ તેજના આદોલન અદ્ય પ્રમાણમાં હોય છે ખરા. નિલાદી તથા એવા બીજા પ્રાણીઓ અધકારમાં પણ સારી રીતે જોઈ શકે છે તે ઉપરથી સાબિત થાય છે, કે ગમે તેવા અધકારવાળા સ્થાનમાં પણ તેજનો કાંઈક અંશ હોવોજ જોઈએ, પણ જ્યારે તેજના આદોલન એક સેકન્ડમાં ઝાઝમાં ઝાઝા અમુક સંખ્યામાં થતાં હોય ત્યારેજ તેને આપણે જોઈ શકીએ છીએ નિર્મિત સંખ્યા કરતાં વધારે અથવા ઓછાં આદોલન થતા હોય તો આપણે તેટલા પ્રકાશથી કોઈ પણ પદાર્થને જોઈ શકતા નથી. આવીજ રીતે આપણે નિર્ગુણ, નિરાકાર સત્તા (બ્રહ્મ) વિષે વાતો કરીએ છીએ ખરા, પણ ન્યાસુધી આપણે સામાન્ય મનુષ્યની કોટિમાં હોઈએ ત્યાસુધી આપણાથી મનુષ્યની અદરજ ઈશ્વરનું દર્શન થઈ શકશે જાજ કારણકે લીધે આપણો ઈશ્વર વિષેનો આદર્શ માનુષી છે, અને આપણે તેની જે રીતે ઉપાસના કરીએ છીએ તે પણ માનુષી છે “મનુષ્યશ-ગીર ઈશ્વરનું મંદિર છે” એ વાત અક્ષરે અક્ષર સત્યજ છે આદર્શ કરીને આપણે જોઈએ છીએ કે દરેક યુગમાં, દરેક દેશમાં ઘણાખરાં મનુષ્યો મનુષ્યનીજ ઉપાસના કરતાં આબ્યાં છે અલખત એમ કરતાં આપણા જનસમાજમાં અનેક પ્રકારની અતિશયોક્તિ થએલી છે અને તેમના વિષે સખત ભાષામાં ટીકા કરવાની જરૂર પણ છે, પરંતુ તેની સાથે આપણે એટલું પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે હજીસુધી એ મૂળ ભાવનાના મર્મભાગમાં સડો પેઠો નથી, આટલી આટલી અતિશયોક્તિ છતાં અને મનુષ્યપૂર્ણની ભાવનાનો દુરુપયોગ થવા છતાં પણ હજી તેનું રહસ્ય મારું મધું નથી, હજી તેનો પાયો મજબૂત અને સલામત છે, તેનો મેડેડ (કેરાડન હાડકું) હજી તટ્ટી ગયો નથી હું તમને વગર વિચાર્યે પુરાણોક્ત ઉપકથાઓનો તથા તેમના તદ્દન અવૈરાનિક (સાચ-સચી વિરુદ્ધ) અશ્વનો સ્વીકાર કરવાનું કહેતો નથી દુર્ભાગ્યે પુરાણોની અદર કેટલાક વામમાર્ગીઓના બ્રષ્ટ વિચાર દાખલ થઈ ગયા છે તે વિચારોને પણ તમે માનજો એવું મારા કથનનું તાત્પર્ય નથી, પણ મારે તમને એજ જણાવવાનું છે કે એ સર્વ છતાં પણ પુરાણોમાં એક ઉત્તમ રહસ્ય છે અને તેને લીધેજ પુરાણો આજ સુધી ટકી રહ્યાં છે પુરાણો સમાજમાં આદર પામે છે તેના અનેક કારણ છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય કારણ એ છે કે તેમનો ઉદ્દેશ ભક્તિભાવને તથા ધર્મની ભાવનાને લોકોના દૈનિક જીવનમાં ઉતારવાનો, તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચ આકાશમાં વિચરતા ધર્મતત્ત્વને સાધારણ મનુષ્યો ગ્રહણ કરી વ્યવહારમાં મૂકી શકે એવું સ્વરૂપ આપવાનો છે.

મનુષ્યવર્ગ હાલમાં જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં તે ઈશ્વરકૃપાથી ન હોત તો વધારે સાફ ચાત, પણ હવે એ સ્થિતિની પ્રતિકૂળતા જોઈને વ્યાકુળ થવાથી લાભ નથી હવે તો એ સ્થિતિમાંથી ઉન્નતિ કેવી રીતે કરી શકાય તેજ વિચારવાનું છે.

મનુષ્ય ચોતાના ચૈતન્યનો અથવા આધ્યાત્મિકતાનો ગમે તેટલો આડખર કરે તોપણ તે હાલમાં તો સ્થૂળ ભાવનાથી પરિપૂર્ણ છે એ સ્થૂળ ભાવનાવાળા મનુષ્યોનો હાથ પકડીને ધીર ધીરે તેમને ઉજાત કરવાના છે અને ન્યાસુધી તેઓ ચૈતન્યમય અને સપૂર્ણરીતે ધર્મપરાયણ ન થાય, ત્યાંસુધી એ પ્રયાસ ચાલુ રાખવાનો છે હાલ તો ચૈતન્ય એ શુ છે તે સમજવાને પણ નબ્બાણુ ટકા માણસો અસમર્થ છે જે પ્રેરકશક્તિ આપણને કાર્ય કરવાને પ્રેરે છે, અને જે ફળની આપણે અભિલાષા રાખીએ છીએ તે સર્વ સ્થૂળજ હોય છે. હર્જન્ટ રૅપ્-સરના શબ્દોમાં કહ્યું તો ‘આપણે અત્યંત સક્રિય પ્રદેશમાં કાર્ય કરવાને શક્તિમાન છીએ.’ મનુષ્યની શક્તિ કેટલી મર્યાદિત છે એ વાત પુરાણ લખનારાઓ સારી રીતે જાણતા હતા, તેથીજ તેમના અત્યંત સક્રિય પ્રદેશમાં કેવી રીતે કાર્ય કરવું તેનો માર્ગ તેઓ બતાવી ગયા છે આવી પ્રકારનો ઉપદેશ આપીને પુરાણોએ લોકોનું જે કલ્યાણ કર્યું છે તે અપૂર્વ અને વિરમચળનક છે અલબત્ત, ભક્તિનો આદર્શ ચૈતન્યમય અને આધ્યાત્મિક છે તોપણ તે માર્ગ સ્થૂળ પદાર્થમાં થઇનેજ જાય છે, માટે આ જડ જગતના જે જે પદાર્થો આધ્યાત્મિકતાની પ્રાપ્તિ કરવામાં સહાયભૂત થાય એવા હોય તેમને સર્વને ઉપયોગમાં લેવા પડે છે એમ કરતા કરતાજ સ્થૂળ ભાવનાવાળા મનુષ્યો ક્રમે ક્રમે ઉન્નત થઇને આધ્યાત્મિક તત્ત્વને ગ્રહણ કરવા સમર્થ થશે શાસ્ત્રમાં પ્રથમથીજ ન્યાત, લિંગ, ધર્મ કથાનો બેદ શબ્દા વગર મનુષ્યમાત્રને વેદ લાજવાનો અધિકાર આપ્યો છે આટલું કહી પછી વધારામાં કહ્યું છે કે જે જડ મંદિરદ્વારા મનુષ્ય ઇશ્વરપ્રતિ વધારે પ્રેમ રાખી શકે એમ હોય તો એવા મંદિરથી હાનિ ન થતા લાભજ છે જે ઇશ્વરની મૂર્તિનું સ્થાપન કર્યાથી પ્રેમના આદર્શને ઝીલવાનું કાર્ય સરળ થતું હોય તો ખુશીની સાથે, તમારી મરજીમાં આવે તો એકને ઠેકાણે વીશ મંદિર ઉભા કરો ગમે તે પદાર્થદ્વારા જે ધર્મના પરમ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થતી હોય અને જે તે નીતિવિરુદ્ધ ન હોય તો તેનું તરતજ નિશ્ચયપણે અવલંબન કરવું. ‘નીતિવિરુદ્ધ ન હોય, એ વાક્યનો ઉલ્લેખ કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે નીતિવિરુદ્ધ વિષય આપણને ધર્મમાર્ગમાં સહાયતા આપવાને બદલે ઉશ્કેરા અતરાયરૂપજ નાવડે છે

ભરતખંડમાં ઇશ્વરની ઉપાસના સમયે મૂર્તિનો ઉપયોગ કરવાની સામે સૌથી પહેલી લડત ઋષીરે ચલાવી હતી, પણ બીજી બાજુએ જેતા જણાય છે કે ભરતખંડમાં જે જે મોટા દર્શનિકો, તત્ત્વવેત્તાઓ, ધર્મપ્રચારકો થઇ ગયા છે તેઓ ભગવાનને સચ્ચણ અથવા વ્યક્તિરૂપ માનતા ન હતા અને વગર સંક્રાંતે સાધારણ લોકોને તેવોજ ઉપદેશ કરતા હતા, તોપણ તેઓએ મૂર્તિપૂજન ઉપર કોઇ પણ

+“ પરંપરા પૂજે પ્રભુ મિલે તો કયું નવ પૂજે પહાડ ?

માલાસે જો હવે મિલે તો કયું ન ફેરવે ઝાડ ? ”

પ્રકારનો આક્ષેપ કર્યો નથી થયું તો તેઓ એટલું જ કહેતા કે મૂર્તિપૂજની ગણના ખાસ હોવા પ્રકારની ઉપાસનાવિધિમાં કરતા નહિ. તેમજ કોઇ પણ પુગણમાં મૂર્તિ-પૂજને ધણું ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું નથી જગત્પત્ની તમામ પ્રજાઓ કોઇ ને કોઇ રૂપમાં મૂર્તિપૂજન કરે છે જ યાદદી લોકો જેમના ધર્મશાસ્ત્રમાં મૂર્તિપૂજનો પ્રકટ-પણે નિષેધ કર્યો છે તેઓ પણ એમ કદપના કરે છે કે અમુક પવિત્ર પેટીમાં જેહોવાનો આવિર્ભાવ થાય છે અને તે કારણથી તેઓ તે પેટીને અત્યંત પવિત્ર માને છે, એટલે તેઓ પણ એક રીતે મૂર્તિપૂજકજ છે આથી કરીને અમુક પ્રજા ઉપર મૂર્તિપૂજકપણાનો આરોપ મૂકીને તેની નિંદા કરવી એ છેક અયોગ્ય છે જે પ્રતિમા-નું અથવા બીજા કોઇ પણ જડ પદાર્થનું પૂજન કર્યાથી પારમાર્થિક ભાલ થનો હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવામાં કશીજ હરકત નથી જડપદાર્થદ્વારા ઇશ્વરોપાસના કરવી એ અત્યંત હલકા પ્રકારની ઉપાસનાવિધિ છે એવું તો આપણા કોઇ ધર્મ-શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટપણે લખેલું જોવામાં આવતું નથી.

પરંતુ એમ પણ કહેવું પડે છે કે ભરતખંડના દરેકે દરેક માણસને પ્રતિમા-પૂજન કરવાનું દુરાગ્રહપૂર્વક દબાણ કરવામાં આવે છે. આ વાત એટલી બધી અણધારતી છે કે તેને સમજાવવાને મારી પાસે પૂરતા શબ્દો નથી દરેક જણે અમુકજ પદ્ધતિથી ઉપાસના કરવી અથવા અમુકજ વસ્તુનું અવલંબન કરીને ઉપાસના કરવી તેવિધે હુકમ કરવાનો બીજને અધિકાર નથી. એ બાબતમાટે માથાફાડી જ શાસાર કરવી જોઇએ ? અમુક માણસ ક્યે માર્ગે પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે એમ છે—મૂર્તિ-પૂજનથી, અગ્નિપૂજનથી કે અમુક સ્તંભની ઉપાસનાથી, તે વાત બીજાઓ શી રીતે જાણી શકે ? એ કામ દરેકના ગુરુ છે અને ગુરુશિષ્યના સંબંધદ્વારાજ એ સર્વ બાબત નક્કી થઇ શકે છે ભક્તિવિષયક અથોમાં ઇદેવતા સંબંધે જે નિમમો ધડયા છે તે દ્વારા આ બાબતનો ખુલાસો મળી શકે છે. સારાશ એ છે કે દરેક જણે પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ હોય એવી ઉપાસનાપદ્ધતિનું અનુસરણ પોતાના ઇદેવતાને પ્રાપ્ત કરવામાટે કરવું જરૂર છે, અને એ બાબતમાં શાસ્ત્ર અથવા ગુરુએ બતાવેલો માર્ગજ તેનેમાટે કદમાણ્યુગ્રહ છે. આ પ્રમાણે વર્તવાની સાથે દરેક જણે ઉપાસનાના અન્ય માર્ગો તરફ પણ સહાનુભૂતિથીજ જોવું જોઇએ. જે કે પોતે તો પોતાને બતાવેલી પદ્ધતિદ્વારાજ સાધન કરવાનું છે એ સાધનદ્વારા સાધક બ્યારે પોતાને ધારેલો સ્થળે પહોંચે, બ્યારે તે કેન્દ્રમાં સ્થિત થાય, ત્યાર પછી તેને જડ પદાર્થની મદદની જરૂર રહેતી નથી.

આપણા દેશમાં અનેક સ્થાને પ્રચલિત થયેલી કુલગુરુ અથવા વક્ષપર પરામત ગુરુની પ્રથાના સંબંધમાં સાવચેતી આપવાના ઉદ્દેશથી થોડુંક વિવેચન કરવાની અત્ર જરૂર જણાય છે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “ જે વેદનું રહસ્ય જાણે છે, જે નિષ્પાપ છે, જે

ધનની લાલસાથી અથવા કોઇ પણ પદાર્થની લાલસાથી શિખરને ઉપદેશ આપતો નથી, જેની કૃપા અહૈતુકી એટલે સપૂર્ણ રીતે નિષ્કામ છે, જેમ વસતન્તુ શક્ષલતા વગેરે પાસેથી કશાની આશા રાખતી નથી છતાં પણ પોતાનો અમલ એસતાંજ તે ઋતુ તેઓને ફલફલથી પરિપૂર્ણ કરી દે છે, તેમ જેમનો સ્વભાવજ સોફિસ્ટો કલ્યાણ કરવાનો છે અને તેના બદલામાં જેઓ કશાની આશા રાખતા નથી, જેમનું આપુ જીવન સોફિસ્ટો કલ્યાણ કરવામાટેજ છે, એવા પુરુષોજ ગુરુ થવાને યોગ્ય છે બીજા નહિ” + અયોગ્ય ગુરુ પાસેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમની પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવામાં હાનિ થવાનો પણ ભય રહે છે, કારણ કે ગુરુ એ કાંઇ માત્ર શિક્ષક કે ઉપદેશક નથી, ઉપદેશ આપવો એ તો તેના કર્તવ્યનો અસત અદ્ય અંશ છે આપણે હિંદુ લોકો માનીએ છીએ કે ગુરુશિષ્યના શરીરમાં અમુક પ્રકારની શક્તિનો સચાર કરે છે આપણે બાહ્ય સૃષ્ટિમાંથી એક સામાન્ય દર્શાત લક્ષ્યે - શીતળા ટકાવતી વખતે જે અશુદ્ધ રસી શરીરમાં દાખલ કરવામાં આવી હોય તો તેથી ઉલટું બીજા અનેક પ્રકારના રોગીષ્ટ જાતુઓને શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું સુગમ થઇ પડે છે; તેમ અયોગ્ય ગુરુ પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાથી પણ ઉલટા અનેક પ્રકારના ખોટા સંસ્કાર મગજ ઉપર દબ થઇ જવાનો ભય રહે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આપણા દેશમાંથી કુલગુરુની પ્રથા જેમ અને તેમ જલદી નીકળી જવી જોઇએ ગુરુના કાર્ય એ એક પ્રકારનો ધર્મ ન બની જવો જોઇએ એમ આગ એ તદ્દન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે અને તેનું વેળાસર નિવારણ કરવાની જરૂર છે કોઇપણ માણસ માત્ર વશપરપરાથી ચાલતી આવેલી પ્રધાને આધારે ગુરુપણાનો દાવો કરવા નીકળે તો તેને લેશ પણ ઉત્તેજન આપવું જોઇએ નહિ ખાણખાણના પ્રશ્નસંબંધે ચર્ચા કરતા સ્વામીજીએ કહ્યું કે આહારના સમધર્મ જે સમ્પત નિયમોનું પાલન કરવા તરફ દુરાગ્રહ રાખવામાં આવે છે, તે મોટે ભાગે તો ઉપર ઉપરનોજ છે અને જે મૂળ ઉદ્દેશથી એ નિયમો રચવામાં આવ્યા હતા તેનો તો અભારે તદ્દન લોપજ થઇ ગયો છે. આપણા આહારને કોનો સ્પર્શ થાય તો ચાલી શકે, એ પ્રશ્ન સમજાવતા તેમણે લાંબું વિવેચન કરીને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે શાસ્ત્રોક્ત સ્પર્શસ્પર્શના નિયમની અદર અભીર દાર્શનિક તત્ત્વ રહેલું છે, પણ એ મૂલ નિયમ સાધારણ માણસોથી રોજના વ્યવહારમાં પાળી શકાય એવો નથી જેમની તમામ વૃત્તિઓ ધર્મમાજ સ્થિર થએલી છે એવા ઉચ્ચ કોટિના પુરુષો માટેજ એ સૂક્ષ્મ નિયમો જરૂરના છે, અને સાધારણ માણસો પાસે તેમનું પાલન કરાવવું એ કેવળ ભ્રમજ છે, કેમકે ધણા ખરા સામાન્ય કોટિના માણસોને સ્થૂળ ભોગની તૃપ્તિ થએલી નહિ હોવાથી તેમના ઉપર દબાણ કરીને બળાત્કારે તેમની

પાસે ધર્મના ઉચ્ચ નિયમો પળાવવા એ પરિશ્રમજન મિથ્યા છે

ભક્તિમાર્ગનું અવલંબન કરનારમાટે જે જે ઉપાસનાપદ્ધતિઓ ભતાવવામા આવી છે તેમા મનુષ્યનું પૂજન શ્રેષ્ઠ છે જે મનુષ્યપૂજન યોગ્ય રીતે કરવું હોય તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એક, બે, ત્રણ કે વધુ ગરીબ માણસોને દરરોજ પોતાને ઘેર નિમંત્રીને તેમને સાક્ષાત્ નારાયણ માનીને તેમની શુશ્રૂષા કરવી જોઈએ. મે અનેક દેશની દાન કરવાની પદ્ધતિઓનું અવલોકન કર્યું છે પણ તે જેવી જોઈએ તેવી સફળ નહિ થવાનું કારણ એ છે કે તેમનું રીતસર પાલન થતું નથી “અરે એ ! આ લેતો જ” એવી રીતે કરેલા દાનથી દયાધર્મનો ઉદ્દેશ ખરેખર આવતો નથી, ઉલટું એથી તો અહકારનેજ પોષણ મળે છે, કેમકે એમ કરીને પોતે દાન, ધર્મ કરે છે તેની જગતને જાણ કરાય છે હિંદુઓએ ખાસ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે સ્મૃતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે દાન કરનાર કરતાં દાન ગ્રહણ કરનારનો દરજ્જો ઉચ્ચ છે દાન ગ્રહણ કરનાર તે સમયને માટે સાક્ષાત્ નારાયણસ્વરૂપ છે. આથી કરીને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જે એવા ધોરણ પ્રમાણે મનુષ્યપૂજન કરવાનો પ્રચાર થાય તોજ તે કલ્યાણકારક નીવડે. x અને તેટલા ગરીબ, અધિણા, અપંગ, જૂખ્યા તરત્યા માણસો દરરોજ ઘેર ઘેર ને તરાય, તેમનું ઈશ્વરની પ્રતિમાની માફક પૂજન થાય અને તેમને અન્નવસ્ત્રથી સતુષ્ટ કરવામા આવે તો એ રીતે ઈશ્વરની ઉત્તમ પ્રકારે ઉપાસના કરી ગણાય એ પ્રમાણે બીજો દિવસે તેના તેજ માણસોને ફરીથી ન જોલાવતાં બીજા ને તેડી લાવવાં જોઈએ. હું કાંઈ પણ પ્રકારની ઉપાસના-પદ્ધતિની નિંદા કરતો નથી માત્ર માફ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવત નારાયણની પૂજા એ સવથી શ્રેષ્ઠ પ્રકારની પૂજા છે અને હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે ચાલુ સમયમા તો એજ પ્રકાર સર્વથી વિશેષ કલ્યાણપ્રદ છે

વ્યાખ્યાનનો ઉપસહાર કરતાં સ્વામીજીએ ભક્તિની એક ત્રિકાણસાથે સરખામણી કરી ભક્તિના પહેલા ખુણાનું લક્ષણ એ છે કે જેની ભક્તિ અથવા પ્રેમ શુદ્ધ હોય છે તે બદલાની આશા રાખતો નથી પ્રેમનો ભય હોતો નથી, એ ભક્તિનો બીજા ખુણો છે બદલાની અથવા ફળની કામના રાખીને ઈશ્વરસાથે પ્રેમ જોડવો એ તો બીખારીનું કામ છે અથવા બ્યાજ ખાનાર વેપારીનું લક્ષણ છે ખરા ધર્મની સાથે એને કશોજ સંબંધ નથી એવી ભિક્ષુકતા એ સ્પષ્ટ રીતે નારિતકતાનું જ ચિન્હ છે “જે માણસ ગંગાને કિનારે ફરે જોઈએ એણે તેના જેવો બીજો મૂર્ખ કોણ ?” તેમ ઐહિક વસ્તુને માટે ઈશ્વરના કાલાવાલા કરે તે માણસ પણ

x આ પ્રમાણે અનાય અથવા હુ ખી માણસોને ઘેર તેડવાનું ન અને તો દેશધર્મ જે અનાયાશ્રમે અથવા સેવાશ્રમે છે, તેમને દરમાસે અમુક રકમ મોકલાવાય તો તે તે પણ ઇશ છે. ૭૧૦ કં

મૂર્ખજ છે. ભક્ત તો હમેશ ઈશ્વરને આ પ્રમાણેજ કહે છે કે “ હે પ્રભો ! હું તમારી પાસે કથુબ માગતો નથી પણ તમારે જો કાંઈ જોઈતું હોય તો મારી પાસે જો કાંઈ છે તે આપવા તૈયાર છું ” પ્રેમ ભયને તો ઓળખતોજ નથી એક દુર્બળ શરીરવાળા સ્ત્રી રસ્તામાં એકલી જતી હોય તો કદાચ તે કાંઈ ફૂતરાંના ભસવા કે કુરકવામાત્રથી ભયભીત થઈને કાંઈના ધરમા ભરાઈ જશે, પણ જો તેજ સ્ત્રીની સાથે તેના છોકરા હોય તો તે વખતે ફૂતરાં તો શું પણ એક સિંહ તેના ઉપર ધસારો કરે તોપણ તે શું નાસી જશે ? કદિ નહિ પુત્રનો જાન બચાવવાને તે સિંહના મોંમાં પહેલીજ ઝપલાવશે હવે ત્રીજો અને છેલ્લો ખુણો એ છે કે પ્રેમનું લક્ષ્યબિંદુ પ્રેમજ છે ભક્તિની છેવટે એવી સ્થિતિ થઈ જાય છે કે તેને પ્રેમજ સત્ય પદાર્થ જણાય છે અને બીજી બધું અસત્ય લાગે છે ભગવાનના અસ્તિત્વના પ્રમાણ શોધવામાટે શાને અથડાવું જોઈએ ? જો જો દશ્ય પદાર્થ છે તે સર્વમાં પણ તે વિરાજમાન છે. જો શક્તિ ચંદ્ર, સૂર્ય અને ગ્રહોને ગતિમાન કરે છે, અને જો સ્ત્રી, પુરુષ તથા પ્રાણીમાત્રમાં, તેમજ સર્વ પદાર્થમાં સ્પષ્ટરીતે માલમ પડે છે તે ઈશ્વરનીજ છે સ્થૂળ પદાર્થમાં તે ગુરુત્વાકર્ષણરૂપે પોતાનું કાર્ય કરી રહી છે. તે મહાન શક્તિ આજુ આજુમાં વ્યાપી રહી છે તેજ અનત પ્રેમસ્વરૂપ છે, જગતમાં તેજ શક્તિ અનંત અને સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી છે અને તેજ પ્રત્યક્ષ સર્વવ્યાપી ઈશ્વર છે

રજપુતાનામાં પ્રવાસ

સ્વામીજી લાહોરથી ડેરાડૂન ગયા તેમની શરીરપ્રકૃતિ સારી નહિ હોવાથી ત્યાં રહીને થોડો વખત વિશ્રાન્તિ લેવાનો તેમનો વિચાર હતો આ કારણથી ધણી આજુસો સાથે મેળાપ ન થાય અને જો મળવા આવે તેમની સાથે ધણી વાતચીત ન કરવી એવી તેમની ઇચ્છા હતી, પણ દબાવતા દબાય નહિ એવી અદ્ભુત શક્તિ જોના હૃદયમાં ઉછળી રહી હોય, તેનાથી ફરીને એસામ ખરે ? તેમનું નિવાસસ્થાન અત્યંત ગ્રામ્ય હતું છતાં પણ આવ્યાના સમાચાર લોકોને મળતાજ તેઓના ટોળેટોળાં સ્વામીજીની પાસે આવવા લાગ્યા, અને તેઓ પણ પોતાની તખીયતની દરકાર ન કરતા હમેશનીમાફકે નાના પ્રકારનાં ઉપદેશ આપતા ગયા તેમનો અહીં આવવાનો એક બીજો ઉદ્દેશ હતો તેમનાં યૂરોપિયન શિષ્ય મિસ્ટર અને મિસિસ સેનોયરને હિમાલયના કોઈ એકાંત સ્થળમાં આશ્રમ બાંધવાને જમીન જોઈતી હતી, પણ અહીં મન પસંદ જગ્યા જડી નહિ. અહીં સ્વામીજી પોતાના દિવાજ પ્રમાણે શિષ્યોને દરરોજ રામાનુજ બાળ્યનું અધ્યયન કરાવતા હતા. વેદાંતના અધ્યયનમાં ધણીવાર સ્વામીજી

એવા તન્મય થઇ જતા કે એક વાર સેવિયર દપતી તેમને સાંજના ફરવા તેડી જવાને રાહ જોતાં ઉભાં હતાં, પણ સ્વામીજીને તેમનો ખ્યાલ પણ આવ્યો ન હતો.

ડેરાડૂનથી ઉપડીને સ્વામીજી પુરાનર આવ્યા અને ત્યાંના વકીલ બ.કુમિહારીને ઘેર તેમનો યોગ્યતાપૂર્વક સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. બ.કુમિહારી તથા જ્ઞાહેરના ધણી લોકોએ તેમને વ્યાખ્યાન આપવાને પ્રાર્થના કરી, પણ તેઓ રજપૂતાનામાં આવેલા ખેતડી ગામમાં જવાને ધણી ઉત્સુક હતા, તેથી કરીને તેમની પ્રાર્થનાને સ્વીકાર થયો નહિ.

સાહરાનપુરથી ઉપડીને સ્વામીજી દિલ્હી ગયા અને ત્યાં ચાર પાંચ દિવસ થોભ્યા. આ વખતે લોકોનો સત્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી—માત્ર પોતાના જૂના શિષ્યો અને મિત્રોને મળવાનેજ ઉત્સુક હતા, તેથી તેમણે શીમત લોકોના નિમત્રણને સ્વીકાર ન કરતાં એક જૂના, નિર્ધન શિષ્યને ઘેર મુકામ કર્યો. સ્વામીજી અમેરિકા ગયા ત્યાર પહેલાં ધણી સમયપર પોતે જ્યારે ભરતખંડમાં પ્રવાસ કરતા હતા, તે વખતે તેમનો આ શિષ્ય સાથે પરિચય થયો હતો અને તેમના સમાગમથી તેના સ્વભાવમાં ભારે પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું તે અત્યંત સરળ સ્વભાવનો અને સ્પષ્ટવક્તા હતો. સ્વામીજીને ગુરુજી કહીનેજ સંબોધન કરતો અમેરિકા જતા પહેલાં એક વાર સ્વામીજી આગાહીમાં ત્રીજા કલાસના ડબ્બામાં મુસાફરી કરતા હતા ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોને પડતી અડચણોથી કટાણીને તેમણે આ ગૃહસ્થ પાસે સેકન્ડ કલાસની ટીકીટ માગી ને ઉપરથી તેણે કહ્યું, “ કેમ ગુરુજી ! કાંઈ મોજ કરવા તરફ મન મથુ છે કે શું ? ” અત્યારે એજ ગુરુ યુરોપ, અમેરિકામાં દિગ્વિભવ કરીને આવ્યા છે અને ગુરુશિષ્ય પ્રથમની માફક સરળતાથી વાતચીત કરે છે એક દિવસ તેણે કહ્યું, “ ગુરુજી ! હું લગભગ પાંચ છ મહિના થયા સંખ્યાપૂર્ણ વજેરે નિત્યકર્મ કરે છું પણ કોઈ જ્ઞાન મળતું નથી. ” સ્વામીજીએ જવાબ દીધો કે “ ઇશ્વરને ભાષાદારા બોલાવો ” અર્થાત્ નહિ સમજાય એવી કઠિન સંસ્કૃત ભાષાને બદલે ચાલુ ભાષામાં પ્રાર્થના કરે. એમ કહીને ગાયત્રી મંત્રનો અર્થ તેને સારી રીતે સમજાવ્યો. અહીંની એક કૉલેજના પ્રોફેસર સ્વામીજી પાસે બહુવાર આવતા હતા તેમના પરિશ્રમથી દિલ્હીમાં એક સભા ભરવામાં આવી હતી સ્વામીજીએ વ્યાખ્યાન ન આપતા લોકોની જાકોજો સમાધાન કર્યું હતું. દિલ્હી છોડતા પહેલાં તેઓ ત્યાંનો કિલ્લો, કુતુબમિનાર, જૂનું દિલ્હી વગેરે જોવા લાચક જગ્યાઓ જોવા ગયા હતા; અને પોતાના શિષ્યોને પ્રાચીન ઇમારતોના ભગ્નાવશેષ બતાવીને તે સમયની શિલ્પકળા તથા ઇતિહાસને લગતી અનેક બાબતો સમજાવી હતી આ સમયે થયેલી વાતચીત કોઇએ નોંધી લીધી હોત તો તેને આધારે એક મોટું પુસ્તક લખી શકાત.

દિલ્હીથી સ્વામીજી અલ્હાબદ ગયા. હવે ચારે દિશાએ રજપૂતાનાના રેતાળ કુમ્હર વિ. ૨૨

રાઓ નબરે પડતા હતા. ટ્રેન રેવારિ સ્ટેશને આવી પહોંચી તે વખતે ખેતડીના રા-
નએ મોકલેલા માણસો પાલખી, ઊંટ, ગાડી, ઘોડા લઈને હાજર થયાં હતાં ખેતડી
જયપુરના તાબાનું નાનું રાન્ય છે જયપુરથી ખેતડી જતાં રેતીના રણમાં નેવું મા-
ઇલની મુસાફરી કરવી પડે છે રેવારિ સ્ટેશનથી વીજા માઇલની મુસાફરી બચી જાય
છે, પણ સ્વામીજીથી ખેતડી જવાયજ શી રીતે ? તેમને અલવર મયા વગર આલે
એમજ ન હતું. જેમણે ઉદ્દેશોધન માસિકમાં “અલવરમાં વિવેકાનંદ” એ મથાળાનો
લેખ વાંચ્યો હતો તેમને વિદિત હતો કે અમેરિકા જતા પહેલાં સ્વામીજી લગભગ
એક માસપર્યંત રહ્યા હતા ત્યાના ધણી સુવાન પુરુષો તેમના ચારિત્ર્યથી આ-
કર્ષાઈને તેમના શિષ્ય થયા હતા તેમણે સ્વામીજીને વારંવાર નિમત્રણ કર્યું હતું
તેથી તેમનાથી ના કહેવાયજ કેમ ? અલવરના એ ભક્ત શિષ્યોની સાથે સ્વામીજી
ચાર પાંચ દિવસ રહ્યા અને એક વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું ત્યાંથી તેઓ જયપુર ગયા.
અહીં પણ ધણી સારા માણસો તેમનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યા ખેતડીના રા-
નના યગલામાં તેમનો મુકામ હતો પોતાના શિષ્યોને સમોધીને સ્વામીજીએ કહ્યું
કે, ‘આ ઠેકાણે હું એકવાર સાધારણ સન્યાસી તરીકે આવ્યો હતો તે વખતે
રાનનો રસોઇઓ મો મચકોડીને મને છેક સાંજે ખાવાનું આપતો હતો આજે
એજ માણસ તેના માલીકની આગ્રાથી મારી ફેવી સેવા કરે છે ? નોકર માફ
ખિજાનું તૈયાર કરે છે અને કેટલા માણસો મારી આગા ઉઠાવવાને હાથ
બેડીને ઉભાં રહે છે ? માટે અવસ્થા પૂજ્યતે રાજહુ ન શરીરં શરીરિણામ્ ।”

જયપુરથી નેવું માઇલની મુસાફરી કરીને ખેતડી જવાનું થયું માર્ગ રેતીના રણ-
માં ચાલને જતો હતો વચમાં થોડે થોડે અતરે પડાવ થતા હતા ત્યાં પણ વેદાંતનું
અધ્યયન ચાલુજ રહેતું કોઇ ઉંટ ઉપર કોઈ ઘોડા ઉપર તો કોઇ ગાડીમાં બેસીને પ્રવાસ
કરતા હતા માર્ગમાં અનેક વિષયોપર ચર્ચા થતી અને પુષ્કળ આનંદ અનુભવાતો.
આ પ્રવાસ દરમ્યાન એક પડાવમાં (નિવાસસ્થાન-વિસામો) સ્વામીજીએ જૂત બેસ્યું
હતું એવું તે કહેતા હતા

ખેતડીથી બાર માઇલને છેડે ત્યાના રાન પોતે સ્વામીજીની રાહ જોતા ઉભા
હતા. સૌથી પ્રથમ રાનએ તેમના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા અને પોતાની છ ઘોડાની
ગાડીમાં બેસાડીને ખેતડીમાં તેમની પધરામણી કરી.

આ બાબતે ગામમાં મહોત્સવ થઇ રહ્યો હતો રાન પણ થોડો સમય ચર્ચાજ
યુરોપમાં પ્રવાસ કરીને પાછા ફર્યા હતા, તેથી પ્રભુએ રાનનો સંસ્કાર કરવાને માટે
નાના પ્રકારની તૈયારી કરી હતી. એજ અરસામાં સ્વામીજીના આવવાથી તેમના ઉ-
ત્સાહમાં ઝોર વધારો થયો હતો. પુષ્કળ ધામધુમ સાથે તમાશા અને આતશબાજીઓ
કરવામાં આવી, માનપત્ર અપાયાં, રાનજીએ અને સ્વામીજીએ તેના ચોખ્ખા પ્રત્યુત્તર

આપ્યા. એક પર્વતના શિખરપર પાધેલા બગલામાં સ્વામીજી અને તેમના અનુપગી-
ઓને ઉતારો આપ્યો હતો.

૧૭ મી દીસે ખરે ત્યાની નિશાળના મકાનમાં એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. સ્વામીજીને અને રાજાજીને જાહેરની કેટલીક સલાહોએ માનપત્ર આપ્યાં હતાં. એજ દિવસે નિશાળના વાર્ષિક ઇનામનો મેળાવડો હતો. રાજાજી પ્રમુખ હતા. તેમના કહેવાથી સ્વામીજીએ પોતાને હાથે વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ આપ્યાં. રામકૃષ્ણમિશન તથા ખીજા કેટલાક મંડળોએ રાજાજીને જે માનપત્ર આપ્યાં હતા તેના જવાબમાં તેમણે સર્વને અને ખાસ કરીને રામકૃષ્ણ મિશનને ધન્યવાદ આપ્યો હતો, કારણ કે મિશનના પ્રમુખ પોતેજ (સ્વામીજી) ત્યાં હાજર હતા. રાજાજીએ કહ્યું કે “ મારા પહેલાં માગ પિતાએ જે ઉદ્દેશથી નાના પ્રકારનાં લોકોપયોગી કાર્યો કર્યાં હતા તે ઉદ્દેશ જળવાય અને તે વિશેષ વિસ્તૃત પામે એવી મારો ઇચ્છા છે ” તેમણે વિશેષમાં કહ્યું કે “ મારા અમલમાં કેળવણી ખાતાની અભિવૃદ્ધિ થઇ છે-આ સાલ ત્રણ નવી શાળાઓ ઉઘાડી છે અને જૂની નિશાળો સારા પાયા પર ચૂકવાનો ચલન કરવામાં આવ્યો છે ” દવાખાનામાં પણ જલદી સુધારો કરવાનું રાજાજીએ વચન આપ્યું.

રાજાજીનું લાષણ પૂરે થયા પછી સ્વામીજી બોલવા ઉભા થયા. તેમણે પ્રથમ રાજાજીને ધન્યવાદ આપ્યો અને કહ્યું કે જે મને એમનું ઓળખાણ થયું ન હોત તો ભરતખંડની ઉત્તિમાટે હું જે કાંઈ કરી શક્યો છું તેમાંનું કાંઈ પણ મારાથી બનત નહિ પછી સ્વામીજીએ પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય આદર્શોની તુલના કરતાં કહ્યું કે પાશ્ચાત્ય દેશનો આદર્શ ભોગવિલાસ છે, ત્યારે આપણો આદર્શ ત્યાગ છે, તેમણે ખેતડીના યુવકવર્ગને સમોદીને કહ્યું કે પાશ્ચાત્ય આદર્શનો ઉપર ઉપરનો ચળકાટ જોઈને મોહ પામતા નહિ. તમારા આદર્શનેજ તમે દંડતાથી વળગી રહેજો તેમણે કહ્યું કે કેળવણીનો ખરો અર્થ એ છે કે મનુષ્યમાં જે દૈવી અંશ અસલથીજ રહેલો છે તેને પ્રકટ કરવો, માટે વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપતી વખતે શિક્ષકોએ તેમના ઉપર અગાધ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ, દરેક બાળકમાં ઈશ્વરીય શક્તિ રહેલી છે એવું નિશ્ચયપૂર્વક માનવું જોઈએ, અને એ સુચુપ્તિ અવસ્થામાં પડેલા બાળકને જાગૃત કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે, અને એજ કેળવણીનું લક્ષ્ય છે એ દરેક શિક્ષકે સ્મરણમાં રાખીને તેને માટેજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શિક્ષણ આપતી વખતે શિક્ષકોએ ખાસ લક્ષ આપવા જેવી બાબત એ છે કે બાળકો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરતાં શીખે એવી પદ્ધતિથી પાઠ આપવા જોઈએ અને એ બાબતમાં તેઓને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ વર્તમાન સમયમાં ભરતખંડની અવનતિ થવાનું કારણ સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની ટેવનો અભાવ એજ છે. જે આ પદ્ધતિથી બાળકોને કેળવણી આપવામાં આવશે તો તેઓમાં ખરૂં મનુષ્યત્વ આવશે અને જીવનસામગ્રીમાં પોતાના જીવનને લગતા મહાપ્રશ્નોને ઓઠવામાં સફળ થશે.

૨૦ મી ડીસેમ્બરે સ્વામીજીએ પોતાના નિવાસસ્થાનવાળા બગલામાં “ વેદાંત-ધર્મ ” વિષે લગભગ દોઢ કલાક સુધી એક સુદર વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. સહેરના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો તથા કેટલીક યુરોપિયન સ્ત્રીઓ પણ હાજર હતી. રામજી પ્રસુખ હતા. અફસોસની વાત એ છે કે ત્યાં કોઈ ટૂંકાક્ષરીવિદ્યા (શોર્ટહેન્ડ) જાણનારો હાજર નહિ હોતો તેથી એ વ્યાખ્યાનનો સમગ્ર હેવાલ મળી શકતો નથી સ્વામીજીના એ સિધ્ધાંતોએ જે નોંધ કરી લીધી હતી તેનો અનુવાદ નીચે મુજબ છે

વેદાંતધર્મ

ગ્રીક અને આર્ય, એ એ પ્રાચીન પ્રજાઓ જૂદા જૂદા સન્નેઓમાં અને પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલી હોવાથી જુદા જુદા સંસ્કૃતિઓ ઉત્પન્ન કરી શકી ગ્રીક પ્રજાનું રહેણાણ એવા પ્રદેશમાં હતું કે જેની કુદરતમાં સમજાજ સુદર, સમજાજ મધુર, સમજાજ પ્રલોભનીય હતું એવા રમણીય પ્રદેશ અને ત્યાંની જળવર્ધક આબોહવાને લીધે એ પ્રજાએ સંસ્કૃતિનો એક ચોક્કસ, લક્ષણગત આદર્શ ઉત્પન્ન કર્યો બીજી બાજુએ આર્ય પ્રજાનું વસતિસ્થાન એવા પ્રદેશનું હતું કે જેની કુદરતમાં રમણીયતાના કરતાં લઘ્યતાના અશ્વ વિશેષ હતા, અને જેના ઉષ્ણ જલવાયુને લીધે ઝાઝો શારીરિક પરિશ્રમ થાય એમ ન હતું તેથી એ પ્રજાએ વળી તદ્દન જૂદાજ પ્રકારની સંસ્કૃતિના આદર્શની રચના કરી ગ્રીક લોકોએ બાહ્ય પ્રકૃતિના અનતત્વનું અને આર્ય લોકોએ આંતરિક પ્રકૃતિના અનતત્વનું અવલોકન કરવા માડ્યું એક પ્રજા બુદ્ધત્વ અભાવના અવલોકનમાં નિમગ્ન થઈ ત્યારે બીજી સૂક્ષ્મ અભાવ અર્થાત પિડના તત્ત્વ જ્ઞાનનું અનુસંધાન કરવા તત્પર થઈ જગતની સંસ્કૃતિમાં આ બેઉ પ્રજાઓએ પોત પોતાના ચોક્કસ પાઠ લખાવ્યા છે એમાં કોષ્ટએ કોષ્ટની પાસેથી કશું ગ્રહણ કર્યું નથી, પણ જે બેઉ પોતપોતાના વિચાર સરખાવે, અને એક બીજાના પરિચયમાં આવે, તો બેજાક બેજાક લાલ થાય ખરો આર્ય પ્રજા સ્વાભાવિકરીતે પૃથ્વકરણ કરવા તરફ વલણ ધરાવે છે ગણિતશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિષયોમાં તેમણે અદ્ભુત કાર્ય કર્યું છે. તેમજ મનુષ્યના મનનું પૃથ્વકરણ કરવામાં તેઓ પરાકાષ્ટએ પહોંચ્યા છે પિથેગોરાસ, સોક્રેટિસ, પ્લેટો, અને ગ્રીસર દેશીય નિયોપ્લેટોનિસ્ટ નામના તત્ત્વચિંતકો ઉપર ભારતીય ચિંતનની પ્રજા છાપ પડેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ

ત્યારપછી યુરોપના લોકો ઉપર ભારતીય ચિંતનના પ્રભાવના ચિન્હ કેટલેક અશે જોવામાં આવે છે તે વિષે વિસ્તારથી વિવેચન કરતાં સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે, જૂદા જૂદા સમયમાં ભારતખંડના ચિંતનની અસર રૂપેન, જર્મની અને યુરોપના બીજા દેશો ઉપર

પ્રખળપણે થએલી છે ચૌરગજેખના પુત્ર દ્વારા સિંહાદે ઉપનિષદનો ફારસી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો હતો તે ફારસી અનુવાદ યુરોપમાં દાખલ થયો અને તેના ત્યાની અનેક ભાષામાં અનુવાદ થતા ગયા જર્મન તત્ત્વચિંતક શૌપનહૌર ઉપનિષદનો લૅટીન ભાષામાં થએલો અનુવાદ વગીને તેમના તરફ ધણો આકર્ષાયો હતો, અને તેના દર્શન ઉપર ઉપનિષદના તત્ત્વવિચારની ઉડી અસર થઇ હતી વળી કેન્ટના તત્ત્વદર્શનમાં ઉપનિષદની અસરનાં થોડાં ધણાં ચિન્હ જોવામાં આવે છે સાધારણ રીતે યુરોપના વિદ્વાનો શબ્દ-વિદ્યાની ચર્ચાને અગે સસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા છે જો કે પૌલ ડ્યુસન (એક જર્મન વિદ્વાન) જેવા કેટલાક પડિતો છે કે જેઓ કેવળ શબ્દવિદ્યાને માટે નહિ પણ તત્ત્વદર્શનને માટેજ સસ્કૃત ગ્રંથોનું અવલોકન કરે છે. સસ્કૃત સાહિત્યમાં નિબંધ થએલું ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન તેમને એ પ્રાચીન ભાષાનો અભ્યાસ કરવા તરફ પ્રેરે છે સ્વામીજીએ આશા ખતાવી હતી કે ભવિષ્યમાં સસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ પાછળ યુરોપના વિદ્વાનો આથી પણ વધારે લક્ષ આપતા થશે. ત્યારપછી તેમણે કહ્યું કે “હિન્દુ” શબ્દ પ્રાચીનકાળમાં ચોક્કસ અર્થસૂચક હતો તે શબ્દવડે સિન્ધુ નદીની આ બાજુની પ્રજા ઝોળખાતી હતી અને તે એકજ પ્રજા હતી આથી કરીને એ શબ્દની કાંઇક સાર્થકતા હતી, પણ હમણાં તો તે તદ્દન અર્થવગરનો થઇ પડ્યો છે હાલ તો “હિન્દુ” શબ્દદ્વારા હમણાંની હિન્દુ પ્રજા કે તેમનો ધર્મ કશાનો નિર્દેશ થતો નથી; કેમકે હાલમાં તો સિન્ધુ નદીની આ બાજુએ અનેક પ્રકારના ધર્મને પાળનારી નાના પ્રકારની પ્રજાઓ વસે છે

ત્યાર પછી વેદસભ્ય યો જે કહેવા જેવું હતું તે સ્વામીજીએ વિસ્તારથી કહ્યું. તેમણે કહ્યું કે વેદની રચના કોઇ વ્યક્તિદ્વારા થઇ નથી વેદમાં સચવાયેલા વિચાર ધીમે ધીમે વિકસિત થયા પછી છેવટે તેમનો પુસ્તકના આકારમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. પછીના સમયમાં એ ગ્રંથ પ્રમાણભૂત મનાવા લાગ્યો સ્વામીજીએ કહ્યું કે એ પ્રમાણે અનેક ધર્મો અમુક અમુક ગ્રંથોમાં નિબંધ થએલા છે અને તેવા ગ્રંથોનો પ્રભાવ પણ અમર્યાદિત છે વેદ હિન્દુ લોકોના ધર્મતત્ત્વના મહાન ભાડારપુલ્ય છે અને હજારો વર્ષસુધી તેઓને વેદનું જ અવલંબન કરવું પડશે. તોપણ વેદસભ્ય યો આપણે જે ખ્યાલ બાધીએ છીએ તેમાં તો ફેરફાર કરવોજ પડશે, અને તેને નવેસરથી પર્વતના જેવા દૃઢ પાયો ઉપર સ્થાપિત કરવા પડશે, વેદનું કદ જેવું તેવું નથી. વેદના મોટા અંશનો તો નાશ થઇ ગયો છે જે જે ઋષિકુળો પાસે વેદના જે જે અંશ હતા તે તે કુળના નાશની સાથે તેમના વેદનો પણ નાશ થઇ ગયો, તો પણ હાલ જેટલો અંશ અવશિષ્ટ છે તે પણ એટલો વિશાળ છે કે આ ઝોરડામાં ભાગ્યેજ માઇ શકે. એ વેદની ભાષા અત્યંત પ્રાચીન અને સરળ છે. તેનું વ્યાકરણ પણ એવું અપરિપક્વ અવસ્થામાં છે કે વેદના કેટલાક મત્રોનો તો બિલકુલ અર્થજ નથી એવું કહેવાય છે.

ત્યાર પછી કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એવા જે વેદના એ વિભાજ છે તે વિષે વિવેચન કરતાં સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે કર્મકાંડમાં સહિતા અને બાહ્યજ્ઞાનો સમાવેશ થાય છે. બાહ્યજ્ઞાની અંદર યત્ન-ચાગતી હકીકત આપેલી છે. સહિતાની અંદર અનુક્રુપ, ત્રિષ્ટુપ, જગતી એવા એવા છન્દમા રચેલાં સ્તવન છે. સામાન્ય રીતે તેમાં છન્દ, વરુણ અથવા એવા બીજા દેવતાઓની સ્તુતિ કરેલી છે. ત્યારપછી પ્રશ્ન એ થયો કે આ દેવતાઓ કોણ છે? આ બાબતમાં જૂદા જૂદા મત બધાતા ગયા જે નવા મત ઉભા થયા તેમણે જૂના મતનું ખડન કર્યું અને એ પ્રમાણે ખડન મડનની પર-પરા આદ્યાજ કરી.

ત્યાર પછી સ્વામીજીએ ઉપાસના કરવાની પદ્ધતિ સંબંધી જૂદી જૂદી ભાવનાઓ વિષે વિવેચન કરવા માંડ્યું. તેમણે કહ્યું કે પ્રાચીન બાળિકન નગરના લોકોનો આત્મા વિષે એવો ખ્યાલ હતો કે મનુષ્યનું મરણ થયા પછી તેના શરીરમાંથી એક પ્રકારનો દેહ બહાર નીકળી જાય છે, પણ તે દેહને આ સ્થૂળ દેહથી સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ નથી અને તેનાથી સ્થૂળ દેહની સાથેનો સંબંધ તોડી શકતો નથી આ “દ્વિતીય શરીર” ને સ્થૂળ શરીરની માફક જૂખ, તરસ વગેરે હાજરો હોય છે, એવું તેઓ માનતા હતા વળી તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે સ્થૂળ દેહને કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા કર્યાથી આ દ્વિતીય દેહને પણ તેવીજ ઇચ્છા થાય છે, અને સ્થૂળ દેહના નાશની સાથે તેનો પણ નાશ થઈ જાય છે આ માન્યતાને લીધેજ મૃત શરીરનું રક્ષણ કરવાની પ્રથા ઉપજત થઈ તે ઉપરથી મિસર દેશની જાણીતી * મમી બનાવવાની ક્રિયા, કબરો, સમાધિગૃહો વગેરેની રચના થવા લાગી મિસર, બાલિકન તથા તેની આસપાસના દેશના લોકો તેમજ યાહૂદીઓ આ ભાવનાથી આગળ જઈ શક્યા ન હતા. તેમનું જ્ઞાન આત્મતત્ત્વસુધી પહોંચ્યું નથી

ગ્રેકેસર મેકસમૂલરનો અભિપ્રાય એવો છે કે ઋગ્વેદની અંદર પિતૃઓની ઉપાસનાનું લેશમાત્ર ચિન્હ નજરે પડતું નથી મમીની માફક આપણી સામે ફાટે ડોળે જુએ એવા બીજાસ અને કમકમાટી ઉપજાવે એવાં દૃશ્ય ઋગ્વેદના સમયમા જોવામાં આવતા નથી તે સમયે મનુષ્ય અને દેવોની વચ્ચે મૈત્રી હતી અને ઉપાસક અને ઉપાસ્યોનો સંબંધ બહોળા સ્વાભાવિક તથા નિર્માલ્ય તત્ત્વોથી સુકત હતો તે વખતની ઉપાસનામા દુષ્કર્મો, ઉદાસિનતાનો ભાવો પણ ન હતો, પરંતુ સ્વાભાવિક આનંદ, હાસ્ય અને તૃપ્તિનાજ ચિન્હ જોવામાં આવતાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે વેદસંબંધી ચર્ચા

*મિસર દેશમા નાઇલ નદીનું પુર આવતું હોવાથી કબરો થઈ શકતી નહિ, અને ઉપર કહેલી માન્યતાને લીધે મૃત શરીર સચવાતું તો જોઈએ, તેથી કરીને ત્યાના લોકોએ શબ લાવેા વખત સચવાઇ રહે એવી દવા શોધી કહાડી વડોદરાના સમ્રાટ-સ્થાનમા ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું એક સ્ત્રીનું શબ રાખેલું છે તેને મમી કહે છે લાંબક

કરતાજ અને તે સમયના દેવતાઓના હાસ્યનો ધ્વનિ સંભળાય છે વેદના સમયના ઋષિઓ પોતાના હૃદયનો સંપૂર્ણ ભાવ ભાષાદ્વારા વ્યક્ત કરી શક્યા નહિ હોય તો પણ તેઓ સહૃદય હતા, અને તેમણે એવી સરકૃતિ પ્રાપ્ત કરી હતી કે તેમને મુકા બંધે આપણે પર્યુત્થ છીએ.

ત્યાર પછી પોતે કહેલી બાબતના સમર્થનમાટે સ્વામીજીએ કેટલાક વૈદિક મંત્રોનો ઉચ્ચાર કર્યો—“ જ્યાં પિતૃઓ નિવાસ કરે છે ત્યાં તેને લષ્ટ જાઓ. એ સ્થાનમાં દુઃખ, શોક છેજ નહિ ” ઇત્યાદિ આ પ્રમાણે આપણા દેશમાં એવો મત બધાએ કે સ્થૂળદેહ જેમ ત્વરાથી ભસ્મીભૂત થઈ જાય તેમ સાફે એમ કરતા કરતા લોકોને સમજતું મયુ કે સ્થૂળદેહથી બિન્ન એક સૂક્ષ્મદેહ છે તે સ્થૂળદેહનો ત્યાગ કર્યા પછી એવા સ્થાનમાં જાય છે કે ત્યાં સર્વત્ર આનંદ, આનંદ અને આનંદજ છે, કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ છેજ નહિ સંમિટિક ધર્મ અર્થાત્ ખ્રિસ્તી, યાહુદી અને મુસલમાન ધર્મો, ભય અને કષ્ટની ભાવનાથી ભરપૂર છે. તેઓમાં એવી માન્યતા છે કે જો મનુષ્ય ઇશ્વરનું દર્શન કરે તો તરત મરણ પામે, પરંતુ પ્રાચીન ઋગ્વેદનો એવો મત છે કે મનુષ્ય જ્યારથી ઇશ્વરનું દર્શન કરે ત્યારથીજ તેના વાસ્તવિક જીવનનો આરભ થાય છે.

હવે સવાલ એ પૂછાવા લાગ્યો કે આ દેવતાઓ છે કેણુ? ઇન્દ્ર ધણીવાર મનુષ્યોને સહાયતા આપવા આવતો હતો. કોઈ કોઈ વાર તે હદ ઉપરાંત સોમરસનું પાન કરીને ઉન્મત્ત બની ગયો હતા એવા પણ વર્ણન જોવામાં આવે છે વારંવાર તેને સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન એવા એવા વિશેષણ પણ લગાડેલાં જોવામાં આવે છે વરુણના સબધમાં પણ એવીજ જાતની નાના પ્રકારની ભાવનાઓ કરવામાં આવી છે. વળી જે મંત્રોદ્વારા એ દેવતાઓનાં વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે તે પણ ધણે દેહાલે અપૂર્વ છે અને તેમની ભાષા પણ ધણીજ ભવ્ય અને મહાદેવની ઉદીપક છે. પછી વક્તાએ પ્રલયવર્ણનને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલું નાસદીય સૂક્ત કે જેની અંદર “અધકાર અધકારદારા આઝ્ઞાદિત થએલો છે” એવીરીતે પ્રલયસમયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે માં સંભળાવ્યું, અને કહ્યું કે આ ભાવનું કવિત્વમય ભાષામાં જે મહાપુરુષો વર્ણન કરી ગયા છે તેઓ જો સરકારહીન હોય તો આપણે કેવા હોવા જોઈએ? એ ઋષિમુનિઓ ઉપર તેમજ વરુણ, ઇન્દ્ર ઇત્યાદિ ઉપાસ્ય દેવતાઓ ઉપર કોઈ પણ જાતની ટીકા કરવાને હું અશક્ત છું એ સહજા દેવતાઓનાં દરેક સીનેમેટોગ્રાફના ચિત્રોની શ્રદ્ધા એક પછી એક જોનારની નજર આગળથી પસાર થાય છે, પણ સર્વની પાછળના મુખ્ય પડદા ઉપર એક મહાન સિદ્ધાંત લખેલો જોવામાં આવે છે—एकं सत् विद्मः बहुधा वदन्ति “જે છે તે એકજ છે, જ્ઞાનીઓ તેને અનેક રીતે વર્ણવે છે” આ દેવતાઓના વર્ણન ધણીજ રહસ્યમય, અપૂર્વ અને મનો-

હર છે, પણ તે એવા છે કે તેની પાસે જવાય એમજ નથી, કારણ કે રખેને મુમ-
જળની માફક અસોપ થઇ જાય. એ દસ્યેને દુરથીજ નિહાળવાનાં છે; કારણ કે
પડે એટલો બારીક છે કે હાથમાં લઇને જોતાં રખેને આખો પડેા ચીરાઇ જમાન.

એ વિષય ઉપર આગળ વિવેચન કરતા સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે આર્થ લોકોએ પણ
ગ્રીક લોકોની માફજ મનુષ્ય જીવનને લગતા મહાન પ્રશ્નોના નિરાકરણમાટે શરૂ-
આતમાં બાહ્ય જગતનું અન્વેષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પ્રકૃતિના સુદર
દસ્યેની રમણીયતાને લીધે તેમને આસપાસની કુદરતની શોભાનું અવલોકન કરવાની
વૃત્તિ થઇ બહારના જગતમાં જે કાંઇ રમણીય અને લબ્ય હતું, તેનું દર્શન કરવા
માટે તેમની શોધકવૃત્તિ બહારના પ્રદેશમાં ધૂમવા લાગી, પણ ભરતખંડની પ્રજાની
વિશિષ્ટતા એ છે કે જે કાંઇ દસ્યવડે હૃદયમાં મહદ્ભાવનું ઉદ્દીપન ન થાય તેની તેમણે
કશી દરકારજ કરી નથી. મૃત્યુ પત્રીની હાલતનું શું રહસ્ય છે તે જાણવાની ગ્રીક
લોકોને કદિ જિત્તાસા પણ થઇ ન હતી, પણ “હું કોણ છું ?” “મરણ પછી મારું
શું થશે ?” એ પ્રશ્નો તો આ દેશમાં શરૂઆતથીજ પૂછાયા લાગ્યા હતા. ગ્રીક લોકોએ
આ પ્રશ્નોનો સતોષકારક ઉત્તર મેળવવાને માટે પ્રયાસજ કર્યો નથી મનુષ્ય મરણ પામે
છે અને પછી સ્વર્ગે જાય છે એટલો ઉત્તર તેમને માટે બસ હતો, પણ સ્વર્ગે જવું
એનો અર્થ શો ? એનો અર્થ તેમણે એવોજ કર્યો કે જગત્પત્તી બહાર ચાલ્યા જવું
તેમની વૃત્તિજ બહિર્મુખ હતી તેમને મનથી અન્તર્મુખ એવું કશું હતુંજ નહિ, જે
હતું તે બાહ્ય જગતજ હતું. તેમની શોધક વૃત્તિ હમેશ બાહ્ય જગત તરફજ વળતી.
જણે તેઓનું પોતાનું સ્વરૂપ પણ પોતાથી બહાર ન હોય (!) એટલે સુધી તેમની
વૃત્તિ બહિર્મુખી થઇ ગઇ હતી. આ જગતને બરાબર બધી વાતે મળતું આવે પણ
તેમાં આ જગતના માત્ર સતોષ અને કલેશજ ન હોય એવા કોઈ સ્થાનમાં જો તેઓ
જઇ ચડતા તો બસ તેઓને પૂર્ણ સતોષ થતો અને પોતાને છુટ વસ્તુની હવે
પ્રાપ્તિ થઇ ચૂકી અને આથી વધારે શ્રેષ્ઠ સુખ હોઈ શકેજ નહિ, એવુંજ તેઓ
માની બેસતા હતા તેમની ધર્મભાવના આટલેથીજ અટકતી હતી, પણ આર્થ પ્રજાનું
મન આટલાથી સતુષ્ટ થાય એમ ન હતું તેમણે કરેલા પૃથક્કરણમાં તો સ્વર્ગની
ગણના પણ આ સ્પૂળ, જડ જગતમાજ ચતી હતી હિંદુઓના મત પ્રમાણે “જે
કાંઇ સયોગજન્ય છે તેનો જરૂર વિનાશ થવોજ જોઇએ.” તેમણે બાહ્ય પ્રકૃતિને પ્રમ
કર્યો કે “આમાં શું છે તે તું જાણે છે ?” જવાબ મળ્યો “ના” “આત્માનું અ-
સ્તિત્વ છે ખરું” કુદરત કહે “મને ખબર નથી” આવો ઉત્તર મળતાં તેઓ કુદ-
રત પાસેથી પાછા ફર્યા, તેમને આત્રી થઇ કે બાહ્ય પ્રકૃતિ ગમે તેટલી લબ્ય અને

+આમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નિષ્કુર વિવેચકની દૃષ્ટિએ વેદનું અવલોકન
કરતા તેનું સૌન્દર્ય કશી જાય છે

રમણીય છતાં પણ તે દિક્ષા અને ક્રમથી મર્યાદિત થએલી છે પછી એક વાણી સભળાવા લાગી. નવીન, મહાન, લબ્ધ વિચારોનો તેમના હૃદયમાં ઉદય થવા લાગ્યો. તે વાણીએ કહ્યું, ‘નેતિ નેતિ’ તે આ નથી, તે આ નથી. પછી અનેક દેવતાઓ એક થઇ ગયા. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, સમગ્ર બ્રહ્માંડ એક બની ગયું પછી આ નવીન આદર્શને લઇને આધ્યાત્મિક ધોરણ ઉપર ધર્મની રચના કરવામાં આવી

ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારકં ।

નેમા વિદ્યુતો માન્તિ કુતોઽયમગ્નિ ॥

તમેષ માન્તમનુમાતિ સર્વે ।

તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ॥

“ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચંદ્ર, તારા કે વિદ્યુતનો પણ પ્રકાશ ત્યાં પડતો નથી, તો પછી સામાન્ય અગ્નિની તો વાતજ શી કરવી ? તે પ્રકાશ છે અને તેના પ્રકાશથી આખું વિશ્વ ઝળહળી રહ્યું છે” હવે મર્યાદિત, અપરિપક્વ, બંધિતવિશેષ ધર્મરતો ખ્યાલ તેમણે છોડી દીધો, હવે સર્વનાં પાપપુણ્યનો ધન-સાફ આપનાર ધર્મિયર તેમને ધણોજ અધુરો લાગ્યો હવે તેમની દૃષ્ટિ બહિર્મુખી ન થતાં અતરમાવળી હાયાતપૌ બ્રહ્મ-વિદો વદન્તિ આ પ્રમાણે ઉપનિષદ્દ્વારા આત્માસખધી ઉચ્ચામાં ઉચ્ચા સત્યો પ્રકટ થયા અને તેથીજ જે સ્થાન યુરોપમાં બાઇબલ બોગવે છે તે સ્થાન હિંદુસ્તાનમાં ઉપનિષદોએ પ્રાપ્ત કર્યું છે ઉપનિષદનું સાહિત્ય અત્યંત વિજ્ઞાન છે અને હિંદુસ્તાનમાં જે જે સપ્રદાયો હતા થયા છે તેમના સિદ્ધાંતની રચના ઉપનિષદોનાજ આધાર ઉપર કરવાની જરૂર પડી છે.

ત્યાર પછી સ્વામીજીએ દૈતવાદ, વિશિષ્ટાદૈતવાદ અને અદૈતવાદની ચર્ચા ઉપાડી એ દરેક મત બિન્ન દેખાય છે તોપણ વાસ્તવિકરીતે આત્માના વિકાસની શ્રેણીનાં ચહડતા ઉતરતા પગથીઆ જેવા છે—આત્માનો વિકાસ થતાં તે એક વાદમાથી બીજામાં સંક્રમણ કરે છે આ રીતે તેમણે ત્રણેનું સમાધાન કરવાનો યત્ન કર્યો આત્માની ક્રમોન્નતિમાં સૌથી આખરનું પગથીયું સ્વાભાવિકરીતે અદૈતવાદજ છે અને તત્ત્વમસિ મા તેની છેલ્લામાં છેલ્લી અને ઉચ્ચામાં ઉચ્ચી અવસ્થા આવી જાય છે. શકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય અને મધ્વાચાર્ય જેવા બાહ્યકારોએ પણ એક પ્રકારની ભૂલ કરી હતી તે સંખધી સ્વામીજીએ ઉલ્લેખ કર્યો દરેક જણ ઉપનિષદને એક માત્ર પ્રમાણુભૂત ગ્રંથ તરીકે માનતા ખરા, પણ તેની સાથે તેમનો એવો દુરાગ્રહ હતો કે તેમાં માત્ર એકજ પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે, વિકાસનો એકજ માર્ગ બતાવ્યો છે આથી કરીને શકરાચાર્ય એમ માની ખેડા કે, ઉપનિષદમાં એકલા અદૈતવાદનોજ ઉપદેશ આપેલો છે અને તે ઉપરાંત તેમાં બીજું કંઈ છેજ નહિ. તેમની આવી માન્યતા હોવાથી જ્યારે જ્યારે તેમણે ઉપાનિષદમાં સર્વાંશે દૈતવાદાત્મક શ્લોકો જોયા, ત્યારે તે શ્લોકોને મારી

મમ્મડીને તેમથી અદૈતવાદાત્મક અર્થ ઉપભવી કહાડ્યો અને ઉપનિષદ્ધા કેવળ અ-
દૈતવાદનો ઉપદેશ છે અને બીજી સર્વ અસંગત અને ન્યાયવિરુદ્ધ છે એવું તેમણે તર્ક
અને ભાષાજ્ઞાનના બળથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું એજ પ્રમાણે રામાનુજ અને મધ્વા-
ચાર્યે અદૈતવાદાત્મક શ્લોકોની કુદૃષ્ટા કરી મૂકી છે અલગત ઉપનિષદ્ધા મુખ્ય સિ-
દ્ધાંત તો એકજ છે અને તે અદૈત ભાવનાજ છે, પણ તેને કમવાર સિદ્ધ કરી બતાવ્યો
છે દૈતમાથી આરબીને ધીમે ધીમે વાચનારને અદૈત ઉપર લાઇ જવાય છે.

હરતખંડમા વર્તમાન સમયમા ધર્મનાં મૂળતત્ત્વ, ધર્મની સાચી ભાવનાનું
વિસ્મરણ થયું છે એ ધણુજ શોચનીય છે. ધર્મનું સત્ત્વ ઉડી ગયું છે અને માત્ર
બહારની ક્રિયાઓનાં બોખાંજ રચ્યા છે હાલ તો લોકો હિંદુએ નથી ને વેદાંતીએ
નથી, પણ “આભાડછેટીયા” થઇ ગયા છે હવે તો રસોડા આપણાં મંદિર અને
રાધવાના વાસણુજ આપણા દેવને ઠેકાણું છે. આ હાલતમા એકદમ ફેરફાર થવાની
જરૂર છે. એ ફેરફાર જેમ જલદી થશે તેમ આપણા ધર્મની વિશેષ શુદ્ધિ થશે. ઉપ-
નિષદ્ધાને પૂર્ણ પ્રકાશ દેશમા સર્વત્ર ફેલાવા દો, પણ સાંપ્રદાયિક કલહ લેસમાત્ર પણ
ચાલવા ન જોઇએ

સ્વામીજીની પ્રકૃતિ સારી નહિ હોવાથી આટલું બોલતા તેઓ ધણુ અમિત થઇ
ગયા, તેથી તેમણે અરધો કલાક આરામ લીધો તે દરમ્યાન તેમનું બાકીનું વ્યાખ્યાન
સાંભળવાને આતુર થએલા શ્રોતાઓ શાંતિથી તેમના આબ્યાની રાહ જોતા હતા
તેમણે આવીને બીજો અરધો કલાક ભાષણ આગળ ચલાવ્યું. * ઉપનિષદ્ધાની અદર
એ પક્ષીનું સુદર ઉદાહરણ આપીને જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સબધ ધણીજ ઉત્તમ
રીતે સમજાવ્યો છે, તે વિષે વિવેચન કર્યું

ઉપસહાર કરતા સ્વામીજીએ કહ્યું કે અનેકતાની અદર એકતાનું દર્શન કરવું
એવું નામ જ્ઞાન જ્યારે કોઇપણ વ્યક્તિ વિજ્ઞાનના જૂદા જૂદા અંગ જેવા કે ઉષ્ણતા
વિદ્યુત, ચુબક વગેરેમાં એકતા સિદ્ધ કરી બતાવે છે, ત્યારેજ વિજ્ઞાનની ઉચ્ચ કોટિએ
તે પહોંચ્યો કહેવાય છે. આ નિયમ ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક બેઉ વિષયને લાગુ પડે છે

ખેતડીથી પોતાના તમામ શિષ્યો તથા અનુષંગીઓને વિદાય કર્યા. માત્ર એકજ
શિષ્યને પોતાની સાથે રાખીને સ્વામીજી જયપુર પાછા આવ્યા. રાજજી પણ સાથે
આવ્યા હતા જયપુરમા પણ રાજના પ્રમુખપણા નીચે એક દેવાલયમા સભા થઇ
હતી જયપુરથી નીકળી જોધપુર, અજમેર, ખડવા વગેરે સ્થાનોની મુલાકાત લઇને
સ્વામીજી કલકત્તે પાછા આવ્યા.

આત્મિક ચિંતનવિષે સમાલોચના કરીએ છીએ. એ પ્રજાની સહાયતા ન હોત તો આપણે આ કાર્ય કરી શક્યાજ ન હોત અને પશ્ચિમના દેશોમાંથી પૂર્વમાં-વિદેશમાં-થી સ્વદેશમાં આવતાં હું જોઈ શક્યો છું કે, એ ઍંગલોસેક્સન પ્રજા તેના અનેક દોષ છતાં તે પોતાના ચોક્કસ લક્ષણગત ગુણોને લીધે આપણા દેશમાં અનેક પ્રકારનું શુભ કાર્ય કરી રહી છે, અને ખાત્રીપૂર્વક માતું છું કે આ એ પ્રજાના સમિક્ષન-માથી આટલી મુદતમાંજ મહાન ફળ નીપજ ચૂક્યું છે બ્રિટીશ પ્રજાની વિસ્તૃતિ અને ઉન્નતિની ભાવના આપણને પણ ઉન્નતિના માર્ગ તરફ જવાને બળપૂર્વક પ્રેરી રહી છે આ ઠેકાણે તમારે સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મૂળ ગ્રીક પ્રજાની સંસ્કૃતિમાં છે અને ગ્રીક સંસ્કૃતિનો મુખ્ય આદર્શ, પ્રકાશ વ્યથવા વિસ્તાર છે આપણે ભારતવાસીઓ વિચારશીલ છીએ, પણ કમનસીબે આપણે એટલું ઉંડું ચિંતન કરીએ છીએ કે આપણા આદર્શને પ્રકટ કરવાની આપણામાં શક્તિજ રહેતી નથી પરિણામ એ થાય છે કે આપણા આદર્શ, આપણા ચિંતનનું ફળ આપણે જગતસમક્ષ મૂકી શકતા નથી. આથી કરીને આપણી પાસે જે કાષ્ઠ હોય તેને જેમ અને તેમ ગુપ્ત રાખવાની વૃત્તિ આપણા પ્રજાલક્ષણમાં દાખલ થઈ ગઈ છે શરૂઆતમાં આવી સંકુચિત વૃત્તિ અમુક વ્યક્તિઓમાં થતાં આખરે બધી મુદતે આખી પ્રજાનું જ એવા પ્રકારનું વલણ થઈ ગયું છે આપણા વિચારને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ આપણે એટલે દરજ્જે ગુમાવી બેઠા છીએ કે દુનિયાની મૃત પ્રજાઓમાં આપણી ગણના થાય છે. આપણા વિચારને પ્રકટ કર્યા વગર આપણી પ્રજાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવાનો બીજો એક ઉપાય નથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મેરુદડ (કોરોડનું હાડકું) વિસ્તૃતિમાં અને પોતાના આદર્શને પ્રકટ કરવામાં છે. ઍંગલોસેક્સન પ્રજાએ ભરતખંડ ઉપર જે અસર કરી છે તેમાની એક ખાખત ઉપર માફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાય છે. તે એ છે કે તેમણે આપણી પ્રજામાં જાગૃતિ આણી છે, આપણા વિચારનો જગતમાં પ્રચાર કરવાનો આપણામાં ઉત્સાહ જગાડ્યો છે, અન્ય પ્રજાઓ સાથે આપણા સમાગમ થઈ શકે એવા સાધન એ મહાપ્રજાએ તૈયાર કર્યો છે, અને તેદ્વારા આપણા ગુપ્ત ધનને જગતસમક્ષ મૂકવાનો સુયોગ કરી આપીને આપણને એ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાને પ્રેરે છે. એ પ્રજાએ ભરતખંડની ભવિષ્યની ઉન્નતિનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો છે અને આપણા પૂર્વજોના વિચારો હાલ એટલા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં પોતાનો પ્રભાવ ફરીથી બેસાડી શક્યા છે તે ખરેખર અપૂર્વ અને વિસ્મયજનક છે જ્યારે આપણા પૂર્વજોએ સુક્ષિતતા અને પરમ સત્યના સંદેશ જગતને સંભળાવ્યા ત્યારે તેમને કેવી કેવી અનુકૂળતાઓ હતી ? શુદ્ધ ભગવાને પોતાના વિશ્વવ્યાપી બધું ભાવના મહાન આદર્શનો કેવી રીતે પ્રચાર કર્યો ? તે સમયમાં પણ અહીં આ—આપણી પ્રિયતમ માતૃભૂમિમાં અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ હતી પ્રાકૃત આનંદ પ્રાપ્ત

કરવાનાં, અને આપણા મહાન સદેશ જગતને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી સંભળાવવાનાં અનેક સાધનો હતા, પણ વર્તમાન સમયમા તો આપણે તેમના કરતાં પણ વધારે દૂરના પ્રદેશમા પહોંચી ગયા છીએ ઍંગ્લોસૅક્સન પ્રજા પણ આપણા સત્ત્વે પ્રાપ્ત કરીને કૃતાર્થ થઇ છે

આ પ્રમાણે ભરતખંડ અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચે ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા ચાલી રહી છે અને હું પ્રત્યક્ષ જોઈ શક્યો છું, કે પશ્ચિમની પ્રજાઓ આપણા ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા લાગી છે અરે! એટલુંજ નહિ પણ તેઓ તેના પ્રત્યુત્તર આપવા લાગી છે આટલી થોડી મુદતમાજ આપણા કાર્યમા સહાયતા આપવાને ઇચ્છાડની પ્રજા પોતાની સર્વશ્રેષ્ઠ શુદ્ધિસપન્ન વ્યક્તિઓ ભરતખંડને અર્પણ કરવા લાગી છે મારો મિત્ર મિસ મૂલરનું નામ ધણાને પરિચિત હશે એ વિદુષી બાર્થ અત્ર આપણી સમક્ષ આ પ્લાટફોર્મ ઉપરજ બેઠાં છે ઇંગ્લાંડના એક કુલીન કુળમા જન્મેલી ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી પામેલી આ સન્નારી ભરતખંડ ઉપર અગાધ પ્રેમ રાખે છે, ભરતખંડની સેવામા તેણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે, અને ભરતખંડને પોતાનું ઘર અને ભારતવાસીઓને તે પોતાના ભાંડુઓ માને છે એક બીજી સુપ્રસિદ્ધ, દારચરિત અંગ્રેજ મહિલાને પણ ઝોળાખતા હશે તેણે પણ હિંદુસ્તાનના કલ્યાણ અને પુનરુજ્જીવનમાટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે, અને એજ કાર્યમા મચ્યા રહેવું એવું તેનું જીવનવ્રત છે એ વિદુષી બાર્થ મિસિસ એનીમિસેન્ટને ઉદ્દેશીને હું કહું છું તે તમે સમજજ ગયા હશે. ગૃહસ્થા! આજે આપણે આપ્લાટફોર્મ ઉપર બીજી એ અમેરિકન સન્નારી-ઓને જોઈએ છીએ. તેમણે આવાજ પ્રકારનું જીવનવ્રત લીધું છે અને હું તમને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું, કે તેઓ આપણા દરિદ્ર દેશની બની શકે તેટલી સેવા બળવવાને પોતાનું જીવન અર્પણ કરી ચૂકી છે આ પ્રસંગે હું તમને આપણા એક સ્વદેશીય ધુનું સ્મરણ કરાવું છું, જેણે અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડમા પ્રવાસ કર્યો છે જેના ચારિત્ર્યમા મને ઘણી શ્રદ્ધા છે, જેને હું ધણો ચાહું છું, જેના તરફ મારા હૃદયમા ઘણી ભક્તિ છે, જે આપણા દેશના ઉત્કર્ષમાટે શાંતિથી પ્રસિદ્ધિની લાલસા રાખ્યા વગર અવિરતપણે કાર્ય કર્યાજ નય છે, જેણે આધ્યાત્મિક વિષયમા સારી પ્રગતિ કરી છે અને જેમને એક ખાસ, અનિવાર્ય રોગાણુ ન હોત તો અત્ર હાજર થયાજ હોત તે આયુત મોહિનીમોહન ચેટરજીનું હું તમને સ્મરણ કરાવું છું. આજે ઇંગ્લાંડે આપણને બહેન માર્ગારેટ નોબલની એક અમૂલ્ય બક્ષિસ આપી છે એ બાધ પાસેથી આપણે ઘણી સારી આશા રાખીએ છીએ હવે વિશ્લેષ ન બોલતા હું તમને બહેન માર્ગારેટ નોબલનો પરિચય કરાવું છું અને હવે તે પોતાનું બ્યાખ્યાન શરૂ કરશે.

ભગિની નિવેદિતાનું મનોહર બ્યાખ્યાન પૂરું થયા પછી સ્વામીજી પુનઃ ઉભા

થયા અને બોલ્યા:—

મારે હવે થોડું જ કહેવાનું બાકી છે. આપણને આજના વ્યાખ્યાનમાંથી એક મહત્ત્વ કરવા લાયક વિચાર એ પ્રાપ્ત થયો છે, કે આપણે ભારતવાસીઓ પશ્ચ કાષ્ઠક ને કાંઈક કાર્ય કરવા સમર્થ છીએ કદાચ ભારતવાસીઓમાંથી બંગાળીઓ એ વાતને હસી કહાડશે, પણ હું તેમ કરતો નથી તમારામા જન્યુટિ ઉત્પન્ન કરવી, તમને કાર્ય કરવામાટે ઉત્તેજવા એજ મારું જીવનવ્રત છે. તમે અદ્વૈતવાદી હો, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી હો, દ્વૈતવાદી હો કે મને તે વાદી હો, તેની કાંઈ હરકત નથી પણ એક વિષે જુનુ આપણને કમનસીમે હમેશા વિસ્મરણ થતુ આવ્યુ છે તે તરફ હું તમારું ખાસ લક્ષ્ય એમવા ઇચ્છુ છુ. તે એ છે કે “હે માનવી ! તુ તારા પોતામાં શ્રદ્ધા રાખતો થા ” એ ઉપાધ્યય આપણે ઇશ્વર ઉપર પણ શ્રદ્ધા રાખી શકીશુ, તમે અદ્વૈતવાદી હો કે દ્વૈતવાદી હો, યોગશાસ્ત્રને માનતા હો કે શકરાચાર્યના અનુયાયી હો, વ્યાસનુ અનુસરણ કરતા હો કે વિશ્વામિત્રનુ કરતા હો પણ તમે આત્માશ્રદ્ધા રાખતા શીખો એ આત્મવિશ્વાસના વિષયમાંજ આપણા દેશનુ તત્ત્વચિંતન અન્ય દેશોના તત્ત્વચિંતનથી જુદુ પડે છે આપણા ધર્મ સિવાયના બાકીના તમામ ધર્મની અદર આત્માને લગભગ શકિતહીન, પામર, તુચ્છ અને જડ માન્યો છે ત્યારે આપણે ભારતવાસીઓ આત્મા અવિનાશી છે અને અનંતકાળસુધી તે પૂર્ણ અવસ્થામાં રહેશે, એવુ જ માનતા આવ્યા છીએ ઉપનિષદના ઉપદેશ આપણે હમેશા સ્મરણમા રાખવાની જરૂર છે

તમારા જીવનનો મહાન ઉદ્દેશ હમેશા યાદ રાખજો આપણા ભારતવાસીઓ ઉપર અને વિશેષે કરીને બંગાળીઓ ઉપર પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓની પ્રબળ અસર થયેલી છે, અને તેના વડે આપણા પ્રજાધર્મનાં મર્મસ્થાનસુધી સડો પેડો છે. આપણે હમણાં શા કારણથી પાછળ પડી ગયા છીએ ? શા કારણથી આપણામાંના નબળાણુ ટકા જોટલા માણસોનાં જીવન પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓવાળા થઇને પાશ્ચાત્ય જીવનપ્રણાલીમય બની ગયાં છે ? જો આપણે બીજી પ્રજાઓની પકિતમાં મારવયુક્ત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવુ હોય તો આ પરદેશી તત્ત્વોને આપણા હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરવાં પડશે, પણ તેની સાથે હું તમને એમ પણ કહું છુ કે જો તમે તમારી પૂજની ઉન્નતિ ચાહતા હો તો પશ્ચિમની પ્રજાઓ પાસેથી બધું શીખવાની પણ જરૂર છે, તે વાત બૂલી જતા નહિ આપણે તેમની પાસેથી વિજ્ઞાન અને કુનન્દકળા શીખી લેવાના છે ભૌતિકશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન આપણે તેમની પાસેથી મહત્ત્વ કરવાનુ છે બીજી બાબુએ તેઓને પણ આપણી પાસે ધર્મ અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન લેવા આવવુ પડશે આપણે હિંદુઓ જમદગુરુ છીએ એટલુ સારી પેઠે યાદ રાખવુ. આપણે અહીં રાજનૈતિક હક્કમાટે તથા બીજી બધી બાબતોમાટે કોલાહલ મચાવીએ છીએ એ બધુ ઠીક છે, પણ એટલુ યાદ રાખજો કે રાજનૈતિક હક્ક, સન્માન, અનુકૂળતાઓ એ બધુ દોસ્તીના સખધદારાજ પ્રાપ્ત થાય છે અને દોસ્તી હમેશ

સમાન પદવીના અને સમાન યોગ્યતાવાળા માણસો વચ્ચેનું અંતર એક છે. બેમાથી એક પણ હમેશા બિખારીની માફક ‘બિહાં દોહી’ ન કર્યા કરે તો તેવાની સાથે સામે પણ મૈત્રી કરે ખરો કે ? એ બધું મોઝે મોઝે બોલી જવું એમાં કાંઈ મુશ્કેલ નથી પણ હું તમને કહું છું કે અન્યોન્ય સહાયતા આપ્યા વગર, આપ લે કર્યા વગર આપણે કદિ પણ સફળ અંત યકીનું નહિ, માટેનું હું તમને કહું છું કે તમે અમેરિકા અને ઈંગ્લાંડમાં જન્મે પણ બિખારી અંતને ન જતા. ધર્મશુરુ બનીને જન્મે વિનિમય—આપલે—નો નિયમ તમે જેમ બને તેમ અમલમાં મૂકજો, જો તમે પશ્ચિમની પ્રજાઓ પાસેથી આ લોકમાં સુખ અને આરામ મેળવવાનાં સાધનો શીખો, તો તેના પદ્ધતિમાં અનંત કાળપર્યંત સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય તેમને બતાવજો.

તે ઉપરાંત સમગ્ર માનવજાતિના કલ્યાણને માટે પ્રયાસ કરજો તમારા સાંકડા વિચારો, તમારી સમુચિત ભાવનાઓ છોડી દો તમારા આપમતલથી જૂના વિચારોને રજા આપો દરેકને માટે મરણ તો સરખાયું જ છે હું તમને એક અદ્ભુત ઐતિહાસિક સત્ય કહું છું તે વિશેષે કરીને સ્મરણમાં રાખજો, કે એક સમય એવો આવશે કે આખા જગત્તરી પ્રજાઓ ભરતખડના ચરણપાસે શિષ્યભાવે બેસવા આવશે અને તેના સાહિત્યમાં સચવાયેલા સનાતન સત્યોનો ઉપદેશ મહણું કરશે ભરતખડનો કદિ પણ વિનાશ થવાનો નથી. ચીનનો, જાપાનનો કદિ વિનાશ થવાનો નથી. માટે આપણા જીવનનો મેરુદડ આપણી આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ છે, એ વાત સારી પેઢે યાદ રાખજો હવે તેનું સ્મરણ રહે અને આપણે તદ્દનુસાર વર્તન કરીએ તે માટે આપણને એક માર્ગદર્શકની જરૂર છે જે માર્ગે વિચરણ કરવાનું હું તમને હમણા કહી ગયો છું તે માર્ગ બતાવનાર ભોમીઆની બહુ જરૂર છે એ શુરુ તે બીજો કોઈ નહિ પણ તમારા ધર્મના ઉચ્ચપણામાં અને તમારા પોતાનામાં પ્રવળ શ્રદ્ધા એજ છે જો તમારામાંથી કોઈ આ વાત ઉપર શ્રદ્ધા નહિ કરે, આપણો હિંદુધર્મ શુદ્ધ આધ્યાત્મિક ભાવનાથી ભરપૂર છે એ વાત નહિ માનનારો કોઈ છોકરોજ આ સભામાં હાજર હોય તો હું તેને કહીશ કે તું હિંદુ નથી એક વખત ઝંખીરના એક ગામડામાં મને એક જુદું સુસલમાન બાપનો મેળાપ થયો હતો મે તેને નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યું, “બાપ! તમે કયો ધર્મ પાળો છો ?” તેણે પોતાની ભાષામાં મારવ-યુક્ત જવાબ આપ્યો, “ધર્મરતે ધન્યવાદ આપો ! તેની કૃપાથી હું સુસલમાની છું” મે પાસે બેઠેલા એક હિન્દુને તેજ સવાલ પૂછ્યો ત્યારે તેણે સોહાજ ઉત્તર આપ્યો કે, “હું હિંદુ છું” અને કોટાપનિષદનો ભગ્ય શબ્દ શ્રદ્ધા—અદ્ભુત વિશ્વાસ અત્યારે માદ આવે છે નચિકેતાના જીવનમાં શ્રદ્ધાનું ખરૂં તત્ત્વ—આત્મશ્રદ્ધાનો ખરેખરો જુસ્સો જોવામાં આવે છે. એ શ્રદ્ધાનો—એ યથાર્થ નિર્મળ શ્રદ્ધાનો સિદ્ધાંત પ્રચલિત કરવો એ મારું

જીવનવ્રત છે, હું તમને ફરીથી કહું છું કે આ શ્રદ્ધા સમગ્ર માનવજાતિનું તેમજ સર્વ ધર્મનું મુખ્ય અંગ છે. પ્રથમ તમે આત્મશ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરો. ધારો કે કદાચ એક વ્યક્તિ સમુદ્રના કુદ્ર પરપોટા જેવી અને બીજી પર્વત જેવા વિશાળ મહામોજી જેવી હોય, પણ પરપોટા અને મહામોજી, એ બેઉની પાછળ તેમના બેઉના આધારરૂપ અનત મહાસાગર રહેલો છે, તેથી દરેક વ્યક્તિને માટે સારી આજ્ઞા રાખી શકાય છે સુક્ષિતનું દાર દરેકને માટે ખુલ્લું છે દરેકને વહેલાં મોડાં માયાના બંધનમાંથી મુક્ત તો થવું જ પડશે આ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે અનત આજ્ઞામાથી અનંત મહેત્તજા જન્મ પામે છે જે એ આત્મશ્રદ્ધાનો આપણા હૃદયમાં ઉદય થશે તો વ્યાસ અને અર્જુનનો સમય—જ્યારે માનવજાતિના પરમ કલ્યાણને લગતા ભવ્ય સિદ્ધિઓના પ્રચાર થયો હતો તે સમય—તમે ફરીથી આપણા પ્રભજીવનમાં લાવી શકશો આધ્યાત્મિક અતદર્ષિતા તેમજ આધ્યાત્મિક ભાવનામાં આપણે ધણાજ પાછળ પડી ગયા છીએ. ભરતખંડ પાસે આધ્યાત્મિકતાનો કદિપણ ન ખૂટે તેવા ભંડાર છે—હજી પણ છે તેને લીધેજ—તેના આધ્યાત્મિક મહત્ત્વને લીધેજ ભરતખંડને બીજી પ્રભાઓમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન મળે છે જે દતકથાઓ અને આજ્ઞાઓ વિશ્વાસપાત્ર હોય તો જરૂર ભૂતકાળના યશસ્વી દિવસ પાછા આવશે, પણ તેનો આધાર તમારા હાથ પર છે.

હે બગ દેશના યુવાનો ! તમે ધનવાન અને મોટા કહેવાતા લોકોના મો સામે જોયા ન કરો જગતમાં જે મહત્ત્વ કાર્યો થયા છે તે સત્ત્વા નિર્ધન લોકોએજ કર્યા છે હે બગ દેશના નિર્ધન લોકો ! તમે જનગૃહ થાઓ તમે ધારે તે કાર્ય કરવા સમર્થ છો. તમારેજ બધું કરવાનું છે તમે નિર્ધન હશે તોપણ તમારે પગલે ચાલવા માટે ધણી તૈયાર થશે દંડ થાઓ અને તે ઉપરાંત સંપૂર્ણ રીતે નિષ્કપટ થાઓ તમારા ઉત્ત્વલ ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા રાખો બગદેશના યુવાનો ! હિંદુસ્તાનનો ઉત્કર્ષ તમારેજ કરવાનો છે તમે આ વાત માનો યા ન માનો તોપણ જરૂર થાદ રાખજો આ કાર્ય આજકાલમાં જ થઈ જશે એવી જાતિમાં પડતા નહિ, પણ એ વાત બનશે એ તો ચોક્કસજ છે. જેટલી શ્રદ્ધા મને મારા દેહના—મારા પોતાના અસ્તિત્વમાં છે તેટલીજ મને આ પરિણામ ઉપર છે તેથીજ, હે બગ દેશના યુવાનો ! મારું હૃદય તમારા તરફ આકર્ષાય છે તમે નિર્ધન છો માટેજ હું તમારા ઉપર આધાર રાખું છું તમારી પાસે પૈસા નથી તેથીજ તમે કામ કરી શકશો તમારી પાસે કાંઈજ નથી તેથીજ તમે નિષ્કપટ થઈ શકશો અને નિષ્કપટ થવાથી તમે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરતા અચકાશો નહિ એજ વાત હું તમને હમણા કહેવા માગું છું માટેજ હું તમને ફરી ફરીને કહું છું કે આજ તમારું જીવનવ્રત હો અને એજ મારું પણ જીવનવ્રત છે. તમે ગમે તે ધર્મ પાળતા હો, તમે ગમે તે દાર્શનિક મતને માનતા

હો તેની મને દરકાર નથી, હું તો અત્યારે સાબિત કરવા માગુ છું કે માનવ જાતિની પૂર્ણતા પ્રત્યે અનંત શ્રદ્ધાના પ્રેમસૂત્રથી આપણે બધા ભારતવાસીઓ ગુલામલાઈની શ્રદ્ધાનો આખા દેશમાં પ્રચાર કરે.

સંન્યાસનો આદર્શ અને તેનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ

(ત્યાર પછી સ્વામીજીની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાને તેમનાથી ઠેકાણે ઠેકાણે ફરીને વ્યાખ્યાન આપવાનું બની શક્યું નહિ સંન્યાસીઓને માટે મઠ વગેરેની સ્થાપના કરી શિષ્યોને અધ્યયન કરાવવાના તથા એવા પ્રકારના બીજા કેટલાક કાર્ય કરવામાં તેમને સમય જતો હતો, અને ૧૮૯૯ ના જૂન માસની ૨૦ મી તારીખે તેમણે બીજ વાર અમેરિકા તરફ પ્રયાણ કર્યું, તેને પહેલે દિવસે એટલે ૧૯ મી તારીખે બેલ્કંઠમંડા સાબના તેમના શિષ્યો અને ગુરુભાઈઓની એક સભા ભરવામાં આવી હતી એ સભા સમક્ષ સ્વામીજીએ અંગ્રેજીમાં હુંક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું ઉપર્યુક્ત મંડળી ડાયરીમાં તેનો સારાશ નોંધી લીધેલો છે તેનો અનુવાદ નીચે મુજબ છે)

મારા બધાઓ અને સતતાનો !

આ સમય લાગુ લાગણ્ય આપવાનો કે વકતૃત્વશક્તિ બતાવવાનો નથી માત્ર મારે તમને કેટલીક બાબતો સંક્ષેપમાં કહેવાનો વિચાર છે અને હું આજ્ઞા રાખુ છું કે તમે તે પ્રમાણે અમલ કરશો પ્રથમ તો આપણો (સંન્યાસીનો) આદર્શ શો છે તે સમજી લેવું જોઈએ, અને તેને કેવી રીતે વ્યવહારમાં મૂકી શકાય તેના ઉપાય શોધવા જોઈએ તમારામાંથી જેમણે સંન્યાસવ્રત લીધું છે તેમણે બીજાના કલ્યાણને માટે પરિશ્રમ કરવાનો છે-કારણ કે સંન્યાસી શબ્દના અર્થમાં એવો ભાવ રહેલો છે “ ત્યાગ ” વિશે લાગુ વ્યાખ્યાન આપવાનો અત્યારે સમય નથી-હું માત્ર તેનું લક્ષણ તમને સંક્ષેપમાં કહી જાઉં છું હું સંન્યાસનો અર્થ “ મૃત્યુ પ્રતિ પ્રેમ રાખવો ” એવો કરું છું સારી લોકોને જ જીવવું ગમે છે સંન્યાસીને તો મરણ પ્રિય લાગવું જોઈએ, એટલે શું આપણે આત્મહત્યા કરવી ? મિલકુલ નહિ, કારણ કે જેઓ આત્મહત્યા કરે છે તેઓ ખરું જોતા મૃત્યુને ઇચ્છતા નથી એવું ધણીવાર જોવામાં આવે છે કે આત્મહત્યા કરવામાં એકવાર નિષ્ફળતા મળતા આત્મહત્યા કરનાર કદિ બીજ વાર તેવું કામ કરતોજ નથી. ત્યારે મૃત્યુને ચઢાવુ એનો અર્થ શો ? તાત્પર્ય એ છે કે આપણું સર્વને માટે મરણ તો સમજાયેલું જ છે મરણના કરતા વધારે નિશ્ચયપૂર્વક બનાવ બીજો હોય શકે જ નહિ ત્યારે કોઈ મહાન શુભ ઉદ્દેશને માટે આપણું જીવન અર્પણ કરીએ તો કેમ ? આપણે આહાર, અધ્યયન વગેરે જે કાંઈ

કરીએ તે સર્વ આપણને આપણી જાતના અભિદાન તરફ ઝેરે એવા ઉદ્દેશથીજ કરવાં જોઇએ. તમે શરીરની પુષ્ટિને અર્થે આહાર કરો છો, પણ જો તમે બીજાના કલ્યાણને માટે શરીરનું અભિદાન આપવા તૈયાર ન થઇ શકો તો પછી શરીરની પુષ્ટિ તમારે શુ પ્રયોજન છે ? તમે પુસ્તકોનું અધ્યયન કરીને તમારા મનને સતેજ રાખો છો, પણ જો તમે પારકાના કલ્યાણને માટે તમારા જ્ઞાનનો ઉપયોગ ન કરી શકતા હો તો તમારા અભ્યાસનું શુ પ્રયોજન છે ? કારણ કે આપણે જગત્ એક અખડ સત્તાસ્વરૂપ છે, તમે તેના એક અંશ અથવા માત્ર છો. માટે તમારા ક્ષુદ્ર અહ ભાવનો ત્યાગ કરીને તમારા કરોડો બધુઓની સેવા કરવી એજ તમારું કર્તવ્ય છે. તમે તેમ નહિ કરો તો કુદરતના મહાન નિયમનો ભંગ કર્યોનો અપરાધ કરશો. ઉપનિષદના ભવ્ય આદેશનું તમને સ્મરણ છે કે ?

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

આ પ્રમાણે તમારે ધીરે ધીરે દેહભાવનો-અહ ભાવનો ત્યાગ કરવાનો છે. તમારે માટે શરીરભાવનું મૃત્યુ એજ સ્વર્ગ છે. મૃત્યુમાંજ તમામ પ્રકારનું કલ્યાણ રહેલું છે, એથી વિપરીત અવસ્થામાં અકલ્યાણ અને આસુરિપણું છે.

હવે એ આદર્શને કેવી રીતે વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવું તેનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ તો તમારે હમેશ સ્મરણમાં રાખવું કે તમે અસંભવિત આદર્શ રાખશો તો ચાલશે નહિ. અત્યંત ઉચ્ચ આદર્શથી પ્રજા દુર્બળ અને હીનસત્ત્વ થઇ જાય છે. બાહ્યો અને જૈનોના ધર્મસંસ્કારની પછીના જમાનામાં એ પ્રમાણેજ બન્યું હતું. બીજી બાજુએ અત્યંત શુદ્ધ કાર્યવાહક થવામાં પણ લાભ નથી જો તમારામાં જરા પણ કદપનાશકિત નહિ હોય, જો તમારી વૃત્તિઓને નિયમમાં રાખનાર એક પણ આદર્શ તમારી સમક્ષ નહિ હોય તો તમે કેવળ પશુની કોટિમાં આવી જશો, માટે તમારે આદર્શને કદિ પણ હલકા કરવો નહિ, તેમ એકલા આદર્શનાજ ચિંતનમાં પડીને કાર્યને ભૂલી જવું નહિ. આપણે એક છેવટની સ્થિતિઓનો ત્યાગ કરીને કદપનાશકિત અને વ્યવહારકુશળતાની વિચારપૂર્વક મેળવણી કરવી જોઇએ.

આપણા લોકોની એક માન્યતા એવી છે એક ગુફામાં બેસીને ધ્યાન કરતાં કરતાં મરી જવું, પણ તમારે વહેલાં મૈત્રા જાણવુંજ પડશે કે બીજાઓની અમાઉ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી એ મોટી ભૂલ છે. જો તમે તમારા પોતાના બધુઓને મુક્ત કરવાને યત્ન નહિ કરો તો તમે કદિ પણ મુક્ત થઇ શકશોજ નહિ. તમારા જીવનમાં પ્રમુખ આદર્શપરાયણતા સાથે પ્રમુખ કાર્યકુશળતાનો યોગ કરી દેવો જોઇએ. મંભીર ધ્યાનધારણા કરવાને તમે તૈયાર થજો, પણ બીજીજ પળે સામેના ખેતરમાં જઇને જમીન ખેડવાને પણ તૈયાર રહેજો. (આ વાક્ય બોલતાં સ્વામીજીએ

મકંડા ખેતરો તરફ આંગળી કરી હતી.) શાસ્ત્રી કંઠસુમા કંઠસુ બાબતો લોકોને સમજાવવા તૈયાર રહેને. પણ બીજી પળે તમારા ખેતરનો પાક વેચવાને બજારમાં જતાં પણ અચકાતા નહિ. માત્ર અહીંજ નહિ પણ જ્યાં જ્યાં ત્યાં હલકામાં હલકું કામ કરવાને-જરૂર પડે તો લોકોના મળમૂત હાવવાને * પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. બીજી બાબત તમારે હમેશા એ યાદ રાખવી કે આ મકંડો ઉદ્દેશ મનુષ્ય તૈયાર કરવાનો છે ઋષિપ્રણીત શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને સતોષ માનવાનો નથી. તે ઋષિઓ યાત્ર્યા ગયા અને તેમની સાથે તેમના મતમતારો પણ યાત્ર્યા ગયા છે હવે તો તમારે પોતેજ ઋષિ થવું પડશે. તમે મનુષ્યો છો-જેવા મહર્ષિઓ મનુષ્યો હતા, જેવા આપણા અવતારી પુરુષો પણ મનુષ્યો હતા, તેવા તમે પણ મનુષ્યો છો તમારે તમારા પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેતા શીખવું જોઈએ કેવળ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યાથી કામ પણ વળનાર નથી ધ્યાનધારણા કર્યાથી પણ કેટલે દરજ્જે લાભ મનાર છે ? મન્ત્રત્રથી પણ શુ વળનાર છે ? તમારે તો આ નવીન પદ્ધતિ-ખરેખરા મનુષ્ય બનાવવાની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવાની છે. મનુષ્ય તો તેનેજ કહેવાય કે જે સાક્ષાત્ બળની મૂર્તિ જેવો બળવાન હોય, છતાં તેનું હૃદય એક સુકોમળ સ્ત્રીના હૃદય જેવું મૃદુ હોય તમારી આસપાસ જે લાખો માણસો વસે છે તેમને માટે તમારા હૃદયમાં સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ તેની સાથે તમે તમારા નિશ્ચયમાં અત્યંત દૃઢ અને અડગ હોવા જોઈએ વળી એટલું પણ યાદ રાખજો કે તમારામાં સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો અને તેની સાથે આઝાદિપણ, બેઉ હોવાં જોઈએ તમને કદાચ આ કથનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવું લાગશે પણ એ બેઉ વિરુદ્ધ ગુણનો તમારામાં યોગ કરવાની જરૂર છે. જો તમારો અધ્યક્ષ તમને નદીમાં ભૂસકો મારીને મગરને પકડવાની આજ્ઞા કરે તો તેના મોમાંથી આજ્ઞા નીકળતાંની સાથેજ તેનો અમલ કરવો, અને તેનું કારણ વગેરે પૂછવા હોય તો પછીજ પૂછી લેવા જો તેમનો આદેશ કદિ ઝેરવાળો હોય તોપણ પ્રથમ તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરો અને પ્રતિવાદ કરવો હોય તો પછીજ કરજો આપણા દેશના સપ્રદાયોમાં અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં એક એવો ખાસ દોષ છે કે અમુક મડામાં કાંઈનો મત જરાક જૂદો પડ્યો એટલે તરત તે નવોજ પથ ચલાવવા મડી જાય છે તેમનામાં પરમતસહિષ્ણુતા અને ધૈર્ય છેજ નહિ, માટે હું તમને કહું છું કે જે સધમાં તમે જોડાયા છો તેનામાં તમે જીડી શકા રાખજો આજ્ઞાનું પાલન ન કરે એવા માણસોની આપણી સંસ્થામાં જરૂરજ નથી. જો કાંઈ એવા હોય તો તેમને સખ્ત દિલના થઇને સમૂહની બહાર કઢાડી

* જુદાવન, હરદાર વગેરે સ્થાનોમાં રામકૃષ્ણ મિશનના સેવાશ્રમોમાં આ આદર્શ સચવાય છે ત્યાંના વિદ્વાન સંન્યાસીઓ દરદીને સાક્ષાત્ નારાયણ સમજીને તેમના મળમૂત હાવે છે

મૂકને વિશ્વાસઘાતક દ્રોહીઓ પણ આપણામાં નજર રહેવા જોઇએ તમે વાચુના જેવા સ્વતંત્ર પણ વૃક્ષ કૃતતા તરાના જેવા નર અને આશાધીન રહેજો.

હું શું શીલ્યો છું

(સ્વામીજી અમેરિકાથી લગભગ દોઢ વર્ષે હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા ત્યારે પ્રથમની માફક ધામધૂમ સાથે નહિ પણ ગુપ્તપણે આવ્યા હતા અત્યંત પરિશ્રમને લીધે તેમનું શરીર છક લેવાઈ ગયું હતું તબીબત જરાક સુધારતા તેઓએ ઢાંકા અને આસામ પ્રાંતના ગૌહાટીમાં જઈ ચોરાક વ્યાખ્યાન આપ્યા હતા તેમનો સવિસ્તર હેવાલ તો મળી શકતો નથી, માત્ર ઢાંકાથી તેમના કેટલાક શિષ્યોએ “હર્ષોધન”નામના માસિક પત્રમાટે હેવાલ લખી મોકલ્યો હતો, તે માસિકમાંથી ઉતારો આપીને આ ગ્રંથ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે (૧૯૦૧ ના માર્ચ માસમાં ઢાંકામાં આપેલું લાપણું)

હું નાના પ્રકારના દેશવિદેશમાં ભ્રમણ કરી આવ્યો છું પણ મારી જન્મભૂમિ ખગદેશના આ ભાગવિષે હું ઝાઝું જાણતો ન હતો તેમજ આ પ્રદેશની વિસ્તીર્ણ નદીઓ, વિશાળ ફળદ્રુપ મેદાનો અને રમણીય ગામડા, એ સર્વ મનોરમ દ્રશ્યો જોવાનો પ્રસંગ મને કદિ પ્રાપ્ત થયો ન હતો, તેથી કરીને મને અહીં આવીને આ સર્વ જોતાં જે આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે તે હું તમારી સમક્ષ કૃતઘતાપૂર્વક જાહેર કરું છું મને ખબર નહોતી કે મારી જન્મભૂમિના જળસ્થળમાં આટલી સુંદરતા, આટલી મોહકતા રહેલી છે, પણ અત્ર આવ્યાથી મને મુખ્ય લાભ એ થયો છે કે જગતના જૂદા જૂદા દેશો જોઈ આવ્યા પછી હું મારી માતૃભૂમિની રમણીયતા વિશેષ આનંદ સાથે અનુભવી શકું છું તેજ પ્રમાણે ધર્મવિષયક સત્યના અનુસંધાનમાટે હું અનેક સપ્રદાયો જોઈ વળ્યો છું *મેં એવા સપ્રદાયોના અનુભવ લીધા છે કે જેમણે વિદેશી પ્રજાઓની ભાવનાઓને પોતાની માની લીધી છે મેં, પોતે પણ પારકા ધર્મને બાંધે જઈ સત્યને માટે ‘લિક્ષા દેહિ’ના પોકાર કર્યો હતો, કેમકે હું નહોતો જાણતો કે મારા પોતાનાજ દેશનો ધર્મ આપણો પ્રજાધર્મ આવો રમણીય અને ભવ્ય છે હિંદુધર્મ જગતના ખીજ તમામ ધર્મો કરતા આત્માને વિશેષ જ્ઞાતિ અને તૃપ્તિ આપી શકે એવો છે તે મને કષ્ટક પાછળથીજ માલુમ પડ્યું હતું આથી કરીને હું શ્રદ્ધાસંપન્ન છતાં પણ મારા કેટલાક સ્વદેશબાધવોને આપણા ધર્મની ઉપેક્ષા કરતાં જોઈ છું ત્યારે મને અત્યંત ખેદ થાય છે આપણા મહિમાવાન દેશમાં યુરોપિયન

* આ ટીકા બ્રહ્માસમાજને હૃદયેશીને છે કેશવચ દ્રસેનવાળી સમાજમાં હિંદુ કરતાં ખ્રિસ્તી ધર્મના તરફો વિશેષ છે સ્વામી વિવેકાનંદ યુવાવસ્થામાં એ સમાજના સભાસદ હતા

ભાવનાઓનો પ્રચાર સ્વાધી ધર્મભાવનાને અત્યંત પ્રતિકૂળ નીવડે એવા નિરીક્ષરવાદ અથવા અગ્રેયવાદમાજ કેટલાક કેળવણીના લોકો પોતાનું જીવન પસાર કરે છે.

વર્તમાન સમયમાં પણ આપણા દેશમાં એવા ધર્મસુધારકો છે કે જેઓ હિંદુ પ્રજાનો પુનરુદ્ધાર કરવાના ઉદ્દેશથી આપણા ધર્મને પુનઃ સુઘવસ્થિત કરવાનો ચત્ન કરે છે, પરંતુ તે તેમના પ્રયાસનું પરિણામ સુઘવસ્થાને ઠેકાણે દુર્ઘવસ્થા ઉત્પન્ન કરે છે બેશક, તેમનામાં ઘણા વિચારશીલ પુરુષો છે, પણ પોતે શું કરે છે અને તેનું પરિણામ શું આવશે તેનો કશોજ વિચાર કર્યા વગર કેવળ અધશ્રદ્ધાથીજ બીજાઓનું અનુકરણ કરે એવા પણ ઘણા માણસો છે આ પ્રકારના સુધારકોને આપણા ધર્મની અંદર વિદેશી તરફથી દાખલ કરવાની ધણી હોસ છે, તેઓ એક “મૂર્તિપૂજા” ને પકડી બેઠા છે અને હિંદુધર્મ મૂર્તિપૂજન કરવાનો આદેશ કરે છે માટે તે અસત્ય છે એમ ઠરાવી દે છે આ મૂર્તિપૂજનનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે સારું છે કે નકારું છે, તેની તપાસ કરવાની તેઓ તરફીજ લેતા નથી માત્ર એક “મૂર્તિપૂજા” શબ્દના આધારથીજ હિંદુધર્મ અસત્ય છે એમ કહીને તેઓ તેને વગોવી નાખવા મથે છે. વળી આપણે ત્યાં એક બીજો એવો વર્ગ છે કે જેઓ દરેક હિંદુ આચાર અને તેની ધર્મક્રિયાનું રહસ્ય હાથના સાધન-સને આધારે લોચા લાપસી વાળીને સમજાવવાનો ચત્ન કરે છે તેમના મત પ્રમાણે બધામાજ સાધન-સ છે જ્યાં હોય ત્યાં વિજળી, ચુબક, આદોહન અને એવી એવી બાબતોજ તેઓ લાગુ પાડી દે છે કદાચ જતે દહાડે તેઓ ઇશ્વરને પણ વિજળીનાં આદોહનના સમૂહ તરીકે ઠોકરી બેસાડે તો તેમાં નવાઇ પામવા જેવું નથી ! ભલે, જગદગ્રા તેમના ઉપર કૃપા કરે ! તરેહ તરેહની પ્રકૃતિના મનુષ્યોદારા તેજ પોતાનું ધાર્મિક કાર્ય કરાવી લેતી હશે.

આ બેઉ વર્ગથી બિલકો એક પ્રાચીન સપ્રદાય છે તેઓ કહે છે કે “ભાષા ! મને તમારા પાંડિત્યમાં-તમારા સાધન-સમાં કશી સમજ પડતી નથી અને સમજવાની કશી દરકાર પણ નથી. અમારે તો ઇશ્વરનું કામ છે, આત્માનું કામ છે. અમારે તે ઇન્દ્રિયાતીત પ્રદેશમાં જવાનું છે કે જ્યાં જગત્ નથી, જ્યાં સુખદુઃખનાં દ્વંદ્વો નથી, જ્યાં સંવિધાનદ વિના બીજી કાંઈ છેજ નહિ ” તેઓ તેમને કહેશે કે “ગંગામાં સ્નાન કર્યાથી મુક્ત થવાય છે એ અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનીએ છીએ” અનન્ય ભાવથી, અનન્ય શ્રદ્ધાથી રામ, શિવ, વિષ્ણુ, એવા ઇશ્વરના કોઈ પણ સ્વરૂપની ઉપાસના કર્યાથી મોક્ષ થશેજ એમ અમે માનીએ છીએ એ સુદદ, શ્રદ્ધાસપન્ન પ્રાચીન સપ્રદાય મને માન્ય છે એમ હું ગર્વસહિત કહી શકું છું વળી એક ત્રીજા પ્રકારના મનુષ્યો પણ આરા જોવામાં આવ્યા છે તેઓ કહે છે કે, સસારમાં પણ રચ્યાપચ્યા રહો અને સાથે સાથે ઇશ્વરનું ભજન કરતા રહો. હું કહું છું કે તેઓ દલી છે તેઓ પોતાના હૃદયની ઇચ્છા જાહેર કરવાની હિંમત ચલાવતા નથી. (લેકિની હાએ

હા કરી પોતાનાના ટકા ઉપજવીને પૈસા તથા પૂજા તેમને મેળવવી હોય છે) એ વિષે સાધુ પુરુષોત્તુ શુ ક્યન છે ?

રામ તહાં નહિ કામ હૈ, કામ તહાં નહિ રામ,

એક સાથ દોઉ ના મિલે, રવિરજની એક કામ

અધ્યત્ત, જેના હૃદયમા ઈશ્વરપ્રેમ જાગૃત થયો છે ત્યાં સસારવાસના રહી શકેજ નહિ જ્યાં સુધી છે ત્યા અધકાર હોષ શકેજ નહિ મારેજ સાધુ મહાત્માઓ કહે છે કે જે તમારે ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો કાચનકામિનીનો ત્યાગ કરો. વિષય-વિષયવત્ ત્યજા. વિષયનો વિપની માફક ત્યાગ કરો આ સસાર શૂન્ય છે, પોકળ છે, અસ્તિત્વરહિત છે તમે ગમે તેટલા ફાફાં મારો પણ સસારનો* ત્યાગ કર્યા વિના તમે કદિ ઈશ્વરને પામી શકશોજ નહિ. જે તમે તેમ ન કરી શકતા હો તો સાફ કહેજો કે અમે એટલા કાચા અને નિર્જાળ છીએ, પણ અમે સસારમા રહ્યા છતાં ઈશ્વરમાજ મન રાખીએ છીએ એવો વૃથા દબ નહિ કરતા તમારી મિથ્યા બડાઇ મનાવવાને ખાતર ત્યાગના ભભ આદર્શને હલકો ન પાડતા, મુકદ્દને સોનાના વર-ખથી ઢાકવાને પ્રયત્ન કરતા નહિ, મહાત્માઓ આદેશ કરી ગયા છે કે જે તમારે આધ્યાત્મિકતા પ્રાપ્ત કરવી હોય, ઈશ્વરનું દર્શન કરવું હોય તો તમારું પહેલું કર્તવ્ય એ છે કે તમારા પોતાનાજ વિચાર સાથે સત્તાકુકડીની રમત રમવી છોડી દો તમારી જાતને કંગા નહિ તમારો દબ, તમારા પોતાનાજ વિચારના પ્રદેશમા તમે જે ચોરી, દગલખાજ કરો છો તે છોડી દો

હું શુ શીખ્યો છું ? આ પ્રાચીન સપ્રદાય પાસેથી હું કયો ઉપદેશ પામ્યો છું ? હું શીખ્યો છું કે —

દુર્લભં ત્રયમેવૈતત્ દેવાનુબ્રહેતુકમ્ ॥

મનુષ્યત્વં મુનુષ્યત્વં મહાપુરુષસંશ્રયઃ ॥

“ આ ત્રણ પદાર્થ દુર્લભ છે. તે માત્ર ઈશ્વરની કૃપાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે એક તો મનુષ્યજન્મ, બીજું મુનુષ્યપણ અને ત્રીજો મહાત્માનો સમાગમ. ”

પ્રથમ તો મનુષ્યત્વ-મનુષ્યજન્મ થવો જોઈએ, કારણ કે મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાને સુયોગ મનુષ્યજન્મદ્વારાજ થાય છે બીજું જરૂરનું સાધન મુનુષ્યત્વ છે જો કે આ પણ દેશમાં ચાલતા લિન્ન લિન્ન સપ્રદાયોમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાની પદ્ધતિમાં ફેર છે, જે કે અમુક બ્યક્તિઓ એવું પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અમારો અધિકાર બીજાઓ કરતા વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે અને અમારા સાધન સર્વોત્તમ છે. જે કે મનુષ્યો વચ્ચે અધિકાર પરત્વે ઘણો ભેદ જેવામાં આવે છે, તોપણ સાધારણ અરબલિતપણે એમજ કહી શકાય છે કે મુનુષ્યતા વિના ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર અશકેજ

* સસારવિષયક કામનાઓનો

નહિ. એ મુચ્છુતા એટલે શું ? શ્રેક્ષ્ણે માટે પ્રયત્ન ઉત્કંઠા-સુખદુઃખના સામાન્યમાથી મુક્ત થવાની ઉત્કટ ઇચ્છા-આ સારપ્રત્યે પૂર્ણ વૈરાગ્ય-જ્યારે ઈશ્વરનું દર્શન કરવાની આવી અદ્ભુત લાલસા જાગે, ત્યારેજ તમારે જાણવું કે હવે આપણે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાને અધિકારી થયા છીએ ત્રીજી જરૂરની બાબત મહાત્માઓનો સમાગમ છે. સાધુપુરુષો જેમણે પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે તેમના જીવન અનુસાર આપણા જીવનનું મંડન કરવાનો સુચોગ એવા પુરુષોના સમાગમથીજ પ્રાપ્ત થાય છે તીવ્ર વૈરાગ્ય અને ઈશ્વરદર્શનની પ્રયત્ન ઉત્કંઠા એ બે પાશુ પૂરતા નથી ગુરુદ્વારા દીક્ષા લેવાની પાશુ જરૂર છે, કેમકે અસ્પષ્ટિતપણે, જમાના ને જમાના થયા ગુરુપર પરાધી ચાલી આવેલી એક અદ્ભુત શક્તિના બહારની સાથે ગુરુદ્વારા આપણે જોડાણ થાય છે. સાધકે પોતાના ગુરુને અથવા આચાર્યને પોતાનો પરમ ઉપદેશક, પરમ બંધુ અને માર્ગદર્શક ગણવો જોઈએ. ગુરુની દીક્ષા આધ્યાત્મિક માર્ગમા પ્રગતિ કરવાને પરમ આવશ્યક અને અનિવાર્ય સાધન છે

પણ ખરો પ્રશ્ન તો એ છે કે મારે કેને ગુરુ માનવો ? ઓશિયોઽવુજિનોઽકામહત્તો યો બ્રહ્મવિષમઃ । “ જે વેદના રહસ્ય જાણે છે, નિષ્કલક ચારિત્ર્યવાન છે, તૃણ્યારહિત છે અને સ્વહતે જાણનારમા શ્રેષ્ઠ છે.” ઓશિય-વેદને જાણનાર એટલે માત્ર જ્ઞાત્રના પોતા બાણી ગએલો પુસ્તકપડિત નહિ પણ તેના ઉડા રહસ્યને જાણનાર, તેના પોતાના જીવનમા સાક્ષાત્કાર કરનાર, અને સ્વહતે જાણવો એટલે કે સ્વહરૂપ બની જવું તે

“ પોથી પદ પોપટ બયો, પડિત બયો ન કેઇ,

એકો અક્ષર પ્રેમકા, પદે સો પડિત હોઇ. ”

પુસ્તકપડિતો જરાએ કામના નથી આજકાલ બધાને ગુરુ થઇ જવાની બહુ હોસ હોય છે, બિખારીને પણ લાખો રૂપિયાનું દાન કરવાની મરજી થાય છે ગુરુનું બીજું લક્ષણ નિષ્કલક ચારિત્ર્ય જોઇએ વળી તે અકામહત્ત એટલે તૃણ્યારહિત હોવો જોઇએ. બીજાઓનું કલ્યાણ કરવા સિવાય જેના જીવનનો બીજો કશો ઉદ્દેશજ ન હોય, જે અહૃતક દયાસિધુ હોય, જે કીર્તિ, ગુરુપણુ અથવા બીજા કોઇ પણ સ્વાર્થજન્ય ઉદ્દેશ વગર લોકોના ઉદ્ધારનેજ માટે ધર્મોપદેશ આપવા તત્પર હોય, તેજ ગુરુપદને યોગ્ય છે અને એવાજ ગુરુપાસેથી દીક્ષા લેવાનો શ્રુતિ આદેશ કરે છે. જે સ્વહતે સારી રીતે જાણે છે-જેણે તેના અપરોક્ષ અનુભવ કર્યો છે, સ્વહતાન જેને હસ્તામલકવત થઇ ગયું છે એવા ગુરુની સાથે આધ્યાત્મિક યોગ થવાથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ-ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર સુલભ થઇ પડે છે

દીક્ષા લીધા પછી સાધકને સતત અભ્યાસની જરૂર છે. પોતાના ઇષ્ટસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાની જે પદ્ધતિ ગુરુએ બતાવી હોય તે પ્રમાણે પૂર્ણ ઉત્કંઠાસહિત આશુ

અભ્યાસ કરીને સત્યને જીવનમાં પરિણત કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. તમને ઇશ્વરપ્રાપ્તિમાટે અત્યંત વ્યાકુળતા હોય અને ગુરુની પ્રાપ્તિ પણ થઇ હોય તોપણ તેની સાથે જો તમે અભ્યાસ ન કરો, તમને ગુરુએ જે શીખવ્યું હોય તે પ્રમાણે સતત અભ્યાસ ન કરો તો પછી તમે સાક્ષાત્કાર કરવાની આશા રાખતાજ નહિ. જ્યારે આ ત્રણે બાબતો તમારામાં પૂર્ણપણે એકત્રિત થશે ત્યારેજ તમે લક્ષ્યબિંદુએ પહોંચી શકશો.

માટે હે હિન્દુઓ ! હે યશસ્વી આર્ય પ્રજાના સત્તાનો ! હું તમને ખાસ બાર મૂકીને કહું છું કે આપણા ધર્મનો મહાન આદર્શ, હિન્દુ પ્રજા તરીકેનો આપણો ભવ્ય આદર્શ જે આપણને સસારથી પાર જવાને પ્રેરે છે-એકલા સસારનીજ નહિ પરંતુ સ્વર્ગની પણ ઉપેક્ષા કરવાનો આદેશ કરે છે, તે આદર્શનું તમે કદિ પણ વિસ્મરણ કરતા નહિ આપણે. પરમ આદર્શ તો સસાર અને સ્વર્ગ, શુભ અને અશુભ, પાપ અને પુણ્ય સર્વની પાર જઇને, આ પ્રાપ્તિયુક્ત જગત્થી અતીત એવા પરમ ધામમાં જઇને સત્ ચિત્ત આનંદનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવાનોજ છે.

આપણો જન્મપ્રાપ્ત ધર્મ

પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશે આધ્યાત્મિક ભાવનાઓમાં અદ્વિતીય ઉન્નતિ કરી હતી અને તે જૂતકાળના ઇતિહાસનું આપણે જરા સ્મરણ કરીએ, પણ જૂતકાળના ગૌરવનું ચિંતન કરવામાં એક મોટું જોખમ એ રહેલું છે કે તેથી નવું કાર્ય કરવાને આપણે શક્તિહીન થઇએ છીએ અને માત્ર અસહના ગૌરવનું સ્મરણ કરીને મિથ્યા અભિમાનથી કૃદ્ધાઇને આજસુ અરીણીઆતી માદ્ધક જીવન પ્રસાર કરીએ છીએ. આપણે એ આપત્તિમાં ન પડીએ તેને માટે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે અલખત, પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં સત્યનો અપરોક્ષ અનુભવ કરનાર ધણા મહર્ષિઓ થઇ ગયા છે, પણ તેમનું સ્મરણ કરીને જો આપણે સગીન લાભનીજ પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો આપણે પણ તે મહર્ષિઓના જેવા થવાને ચત્ન કરવો જોઇએ નહિ તો જૂતકાળના ગૌરવનું સ્મરણ કર્યાથી લાભ કરતા નુકસાન વધારે છે પુરુષાર્થ કરશો તો તમે સધળા ઋષિ થઇ શકશો એટલુંજ નહિ પણ આપણા દેશમાં કદિ પણ આજસુધી ન થયા હોય એવા અપૂર્વ મહિમાવાન, પ્રાચીન ઋષિઓથી પણ શ્રેષ્ઠ બની જશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે પ્રાચીન કાળમાં આપણા પૂર્વજોએ જે કાંચ કમો હતો તે અપૂર્વ અને અદ્વિતીય હતો તેમનું હું અભિમાનપૂર્વક સ્મરણ કરું છું. વર્તમાન સમયમાં થએલી આપણી દુર્દશા જોતાં પણ હું હતાશ થતો નથી, પણ

આપણું જીવિષ્ય એવું ઉજ્જવળ અને મહિમાવાન છે કે મારી કદપનામા તેવું ચિત્ર ઉણું કરવાથી મને એક પ્રકારનું આશ્વાસન મળે છે, કારણ કે મેં જોયું છે કે બીજાનું નવું વૃક્ષ યતનતા પહેલા તેના સ્વરૂપમા પૂરેપૂરું પરિવર્તન થઇ જાય છે અરે! એટલું જ નહિ પણ આપણે તેને પ્રત્યક્ષરીતે સડી જઇને નાશ પામતું જોઇએ છીએ, પણ એજ બીજામાંથી મહાન શુભફલદાતા વૃક્ષ જન્મ પામે છે એજ પ્રમાણે આપણી વર્તમાન સમયની અવનત દશામા, આપણા ધર્મના જીવિષ્યના ગૌરવનું બીજ છુપાઇ રહ્યું છે તેનો અકુર ફૂટવાની તૈયારી થાય છે અને મને વિશ્વાસ છે કે પહેલાના કરતાં પણ તે વિશેષ પ્રોદ અને મહિમાવાન ફળને જન્મ આપશે.

હવે જે ધર્મ આપણને જન્મથી પ્રાપ્ત થયો છે તેની અદર સર્વ સામાન્ય તત્ત્વો ક્યા ક્યા છે તે વિષે આપણે જરા વિચાર કરીએ પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો જિન્ન જિન્ન સપ્રદાયો વચ્ચે મોટા મોટા મતભેદ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ આપણા માના કેટલાક અદૈતવાદી છે, કેટલાક વિશિષ્ટાદૈતવાદી છે અને કેટલાક દૈતવાદી પણ છે કેટલાક લોકો ઈશ્વરના અવતારને માને છે, કેટલાક મૂર્તિપૂજક છે અને કેટલાક મોક્ષમા નિરાકારવાદી છે આપણા સામારિક રીતરિવાજોમા પણ જોઇએ તેટલા પ્રભેદ છે જાત લોકો મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તીની સાથે લગ્નવ્યવહાર રાખે તોપણ તેઓ જ્ઞાતિ બહાર ગણાતા નથી. તેઓ વગર હરડતે હિન્દુમંદિરોમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. પળખના ગામડાઓમા એવો રિવાજ છે કે કુકરનું માસ લક્ષણ ન કરે તે હિન્દુજ ન કહેવાય તેપાળની અદર બ્રાહ્મણો ચારે વર્ણમાંથી કોઇ પણ વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકે છે. બગાળામાં બ્રાહ્મણથી પોતાની પેટા ન્યાતની બહારના અન્ય બ્રાહ્મણની કન્યા સાથે પણ લગ્ન થઇ શકતું નથી આ પ્રમાણે જોતા જઇએ તો આપણી વચ્ચે અનેક નાના મોટા મતભેદ છે, પણ તેમ છતાં પણ એક બાબતમાં આપણે બધા હિન્દુઓ એકમત થઇએ છીએ કે કોઈ પણ હિન્દુ ગોમાસનો આહાર કરવા ઇચ્છતો નથી એજ પ્રમાણે જિન્ન જિન્ન સપ્રદાયોની માન્યતાઓમા પણ ઘણાં સામાન્ય તત્ત્વો છે, કે જેથી તેમની એકતા જણાઇ આવે છે.

શાસ્ત્રોવિષે અવલોકન કરતાં એક બાબત મારે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે એ છે કે જે ધર્મોને એક અથવા અનેક શાસ્ત્રોનો આધાર છે તેજ ત્વરાથી પ્રગતિ કરે છે, અને તેમની ઉપર ભુલમ અને અત્યાચારના વરસાદ વરસ્યા છતાં પણ તેઓજ આજદિનસુધી ટકી રહ્યા છે ત્રીક લોકોનો ધર્મ, ધણોજ સુદર હતો છતાંપણ શાસ્ત્રના આધાર વગર અદ્ય સમયમા હતો ન હતો થઇ ગયો, પણ બાચબચના પ્રાચીન વિભાગના આશ્રયને લીધે ચાહુદી લોકોના ધર્મનું ચેતન હજીસુધી ક્ષીણ થયું નથી. તેજ પ્રમાણે હિન્દુધર્મ પણ હજીસુધી અક્ષત રહ્યો છે તેવું કારણ આખા જગતમાં સર્વથી પ્રાચીન શાસ્ત્રો-વેદનો તેને આધાર છે એ વેદના બે મુખ્ય વિભાગ છે. એક

કર્મકાંડ અને બીજો જ્ઞાનકાંડ કર્મકાંડનો, સુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે હાલ વપરાય બંધો જોઈ શકાય છે, માત્ર દક્ષિણમાર્ગ કેટલાક આઠાણો અજ (ખરો) તુ બલિ-દાન આપીને હજીસુધી અસલની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચલો કરે છે, અને એ કર્મકાંડના ચોક્કસ બધા છૂટા છવાયા અવરોધ વૈદિક ક્રિયાઓમાં તથા શાસ્ત્ર, લક્ષ એવા કાર્યમાં વપરાતા મંત્રોમાં જેવામાં આવે છે એટલુંજ; પણ હવે તેને પ્રાચીન સ્વરૂપમાં ફરીથી સ્થાપિત કરવાનો સભવજ નથી કુમારિલ ભટ્ટે એકવાર તેનો પ્રયત્ન કરી જેવો હતો પણ તેમાં નિષ્ફળતાજ મળી હતી.

જ્ઞાનકાંડ, જે વેદનો સર્વોત્તમ અશ્વ મનાય છે તેમાં ઉપનિષદનો સમાવેશ થાય છે અને વેદાત એવા નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ આચાર્ય શ્રુતિનું પ્રમાણુ ટાંકે છે ત્યારે તે હંમેશ ઉપનિષદમાંથી લીધેલું હોય છે એ વેદાત હવે હિન્દુઓનો પ્રબળધર્મ છે. જો કોઈ પણ સપ્રદાયને આ દેશની પ્રજાની દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેને પોતાની સત્યતા વેદાતના આધારેજ સાબીત કરવાની જરૂર પડે છે. દ્વૈતવાદી, અદ્વૈતવાદી જગે તે સપ્રદાયના આચાર્યને પણ ઉપનિષદનોજ આધાર ખતાવવો પડે છે તેમ ન કરે તો સનાતન ધર્મની કાટિમાં તેમની ગણના થાયજ નહિ. વૈષ્ણવોને પણ પોતાના સિદ્ધાંતની સાબીતીમાટે ગોપાલતાપનીય ઉપનિષદ ખતાવવું પડે છે જો કોઈ નવીન સપ્રદાયને એમ માલમ પડે છે કે આપણા સિદ્ધાંતને ટેકો આપે એવું એક પણ ઉપનિષદ નથી, તો તેઓ નવું ઉપનિષદ ઉપજાવી પ્રાચીન ઉપનિષદના સાહિત્યમાં ધુસારી દઈને તેને પ્રાચીન શાસ્ત્ર તરીકે મનાવતાં અચકાતા નથી. એવા બધા ઉપનિષદ આજસુધીમાં રચાયા છે.

હવે વેદના સમ્પર્કમાં કહેવાનું એ છે કે હિન્દુઓના મત પ્રમાણે તેમની રચના કોઈ પણ સમયમાં મનુષ્યદ્વારા થઈજ નથી તેમનો મત એવો છે કે ઇશ્વરના અનંત જ્ઞાનનો સમૂહ વેદમાં નિષ્ક થયેલો છે. કોઈ વાર ઋષિઓદ્વારા તે પ્રકટ થાય છે તો કોઈ વાર અવ્યક્ત દશામાં રહે છે, પણ એ છે તો સનાતન, અનાદિ અને અનંત શ્રદ્ધાચાર્ય એક ઠેકાણે લખે છે કે યો વેદમ્યોઽસ્થિલં જગત્ નિર્મમે । “ જેણે (ઇશ્વર) વેદના જ્ઞાનદ્વારા આખા સ્વર્ગાડની રચના કરી ” વેદના પ્રજ્વળતાને કોઈએ કદિ જોયોજ નથી અને તેના વિષે અનુમાન કરવાનું પણ બને તેમ નથી ઋષિઓ તો માત્ર એ મંત્રોના સનાતન નિયમોના દર્શાજ હતા. વેદના સત્યોનો અનંત જ્ઞાન-રાશિ જે અનાદિ ક્ષણથી અસ્તિત્વમાંજ છે તેનો ઋષિઓએ માત્ર સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો.

એ ઋષિ કોણ હતા ? વાત્સ્યાન કહે છે કે “ જે કોઈ વ્યક્તિ શાસ્ત્રમાં ખતાવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે ધર્મનો અપરોક્ષ અનુભવ કરે છે, તે જ-મથી સ્વેચ્છ હોય તોપણ તે ઋષિ છે. ” આજ ધોરણ સુજળ, વસિષ્ઠ જેમનો જન્મ વારાંગનાને પેટે થયો હતો, વ્યાસ જે માછીના પુત્ર હતા, નારદ જે એક દાસીના પુત્ર હતા

અને તેમનો પિતા કેણુ તે તો જાણવામાજ નથી; એવાઓ પણ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યાં મહર્ષિઓ ગણાયા છે. જેમણે સત્યનો અનુભવ કર્યો છે તેમની બાબતમાં જાતિ અને વર્ણનો વિચાર કરવો એ ઉચિતજ નથી. મેં હમણાં કહ્યા તેવા માણસો જ્યારે ઋષિની પદવી પામી શક્યા ત્યારે તમે વર્તમાન સમયના કુદીન વ્યાહલો તેમના કરતા પણ વધારે ઉચુ પદ પ્રાપ્ત કરી શકો એ શુ અસંભવિત છે ? એ ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કરવામાટે સતત પ્રયત્ન કરો આખરની અવસ્થાએ પહોંચતાંસુધી વિરામ લેતા નહિ અને તમે જોશો કે આપુ જગત્ તમારા ચરણમાં મરતક નમાવવા તૈયાર થશે. ઋષિ થાઓ ! એજ સામર્થ્યની ખરી ચાવી છે

વેદ એકલાજ આપણા ધર્મના પ્રમાણુષ્ટત ગ્રંથો છે અને તેમનું અધ્યયન કરવાનો દરેક માણસને અધિકાર છે + શુકલ યજુર્વેદમાં લખ્યું છે કે યથેમાં ઘાત્ત્વં કલ્યાણીમાવદાન્નિ જનેભ્યઃ। ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चायाय च स्वाय चारणाय। દરેક માણસને વેદ જાણવાનો અધિકાર નથી એવી મતલબનુ પ્રમાણુ વેદમાંથી કોઇ ખતાવી શકે છે? પુરાણોમાં એમ કહ્યું છે ખરૂં કે અમુક જ્ઞાતિને વેદની અમુક શાખા ઉપરજ અધિકાર છે અને અમુક જ્ઞાતિઓને વેદ જાણવાનો મુદ્દલે અધિકાર નથી; અથવા એવુ પણ લખ્યું છે કે વેદનો અમુક ભાગ સત્યયુગને માટે અને અમુક ભાગ કલિયુગને માટે છે, પણ યાદ રાખજો કે વેદમાં તેમ કહ્યું નથી આ માત્ર પુરાણોમાંજ તેમ કહેલું છે, પરંતુ શુ નોંધર પોતાના માલિકને વ્યાજ કરી શકે ખરો ? સ્મૃતિ, પુરાણ, તત્ર એ સર્વ શાસ્ત્રો જ્યાંસુધી વેદની સાથે એકમત થતા હોય ત્યાંસુધીજ માન્ય રાખવાના છે, પણ જ્યાં તેઓ વેદથી જુદા પડે ત્યાં તેમને અપ્રમાણુ ગણીને વળ્ય કરવાના છે હાલમાં તો આપણે વેદ કરતાં પણ પુરાણોને ઉઝો અધિકાર આપી બેઠા છીએ વેદનો અભ્યાસ બગાડામાંથી લગભગ નીકળી ગયા જેવો થઈ ગયો છે. દેશમાં ઘેરેઘેર શાસ્ત્રામની સાથે વેદનું પૂજન થાય, અને આખાલગ્લુ સર્વ સ્ત્રીપુરુષો વેદનું અધ્યયન કરે એવો દિવસ ફરીથી જોવાની મને પ્રબળ ઇચ્છા છે

વેદના સબધમાં પાશ્ચાત્ય પડિતો જે મત જાહેર કરે છે તે હુ માની શકતો નથી તેઓ વેદની રચના અમુક કાળ ઉપર થએલી ઠરાવે છે, બીજે દિવસે એ મત ઉડી જાય છે અને વળી વેદની રચનાનો સમય એકાદ હજાર વર્ષ પાછળ ઠેલાય છે અને એ પ્રમાણુ તેઓ ગણતરી કર્યાજ જાય છે પુરાણ સબધે તો હુ તમને કહી ગયો છું કે જેટલે અશે પુરાણુ વેદની સાથે એકમત થતાં હોય તેટલેજ અશે તેમને માન્ય ગણવાનાં છે. પુરાણોમાં વેદના મતથી વિરુદ્ધ હોય એવી ધણી બાબતો છે - દાખલાતરીકે પુરાણોમાં એવા વર્ણન જોવામાં આવે છે અમુક રાજા અગર અમુક ઋષિ દસ હજાર વર્ષ જીવ્યો હતો, અમુક વીશહજાર વર્ષ જીવ્યો હતો, પણ વેદમાં

તો ચોક્કસ જણે છે કે જ્ઞાતાયુર્વે પુરુષઃ । “ મનુષ્યતું આયુષ્ય સો વર્ષતું હોય છે. ” હવે આ બેમાંથી કયો મત આપણે કબૂલ રાખવો ? બેઠક, વેદનોજ આવા કેટલાક અસંગત લખાણ છતાં પણ હું પુરાણની નિંદા કરવા ચહાતો નથી. તેઓની અંદર યોગ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મસંબધી ધણીજ સુદર, પ્રોત્સાહક ઉપદેશો અને જ્ઞાનનો ભંડાર છે હવે તત્તના સંબંધમાં વક્તાબ્ધ એ છે કે “ તત્ર ” શબ્દનો અર્થ શાસ્ત્ર થાય છે. દાખલાતરીકે કાપિલતત્ર સામાન્યરીતે તત્ર શબ્દનો ઉપયોગ ધણી સક્રિય અર્થમાં થાય છે. જે રાજાઓએ ઐશ્વર્ય ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને જેમણે અહિંસા ધર્મનો ચારે દિશાએ પ્રચાર કર્યો હતો, તેમના અમલમાં વૈદિક યજ્ઞો લગભગ બંધ પડી ગયા જેવા થયા હતા, કારણ કે રાજસત્તાના ભયને લીધે પ્રાણીની હિંસા કરવાની કોઈ હિંમત ચક્ષાવતુ નહિ, પણ પાછળથી ઐશ્વર્ય લોકોના સમાજભાજ ખાસકરીને જેઓ હિંદુધર્મમાંથી તરતના ઐશ્વર્ય થયા હતા તેમનામાં યથાગતના અંશો દાખલ થવા લાગ્યા, અને તેમના અનુદાન ગુપ્તપણે થતા ગયા આમાંથીજ તત્રની ઉત્પત્તિ થઇ છે તેમની અંદર વામાચાર જેવાં ભયંકર, ધિક્કારવા યોગ્ય, કષ્ટ વિધાનો પેશી ગયા છે, તેમને બાદ કરીએ તો લોકો માને છે તેટલા તત્ર ખરાબ નથી તેમની અંદર પણ ધણી ઉચી વેદાંતની ભાવનાઓ છે વાસ્તવિકરીતે વેદના ‘ આદ્યજીવ ’ વિભાગના સ્વરૂપમાજ ચોડો ધણો ફેરફાર કરીને તેનો તત્રની અંદર સમાવેશ કર્યો છે હાલનાં આપણા પૂજ્ય વગેરેના વિધાનો તેમજ કર્મકાંડને લગતી બીજી ક્રિયાઓ તત્ર મુજબજ કરવામાં આવે છે

હવે આપણા ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતોવિષે જરા વિચાર કરીએ ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના ધર્મવિષયક મત વચ્ચે પ્રભેદ અને વિવાદ હોવા છતાં પણ તેમની અદ્ભુત ધણી સામાન્ય તત્ત્વો છે એ નિર્વિવાદ છે પ્રથમ તો દરેક જીવ, જગત્ અને ઈશ્વર એ ત્રણ પદાર્થોને માને છે ઈશ્વર એ જગત્તરી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનાર સનાતન સત્તા છે સાખ્ય મત સિવાયના બીજા બધા દાર્શનિક મતને આ સિદ્ધાંત માન્ય છે બીજી સામાન્ય તત્ત્વ આત્મા અને તેના પુનર્જન્મને લગતું છે અસંખ્ય વ્યક્તિગત જીવાત્માઓ પુન પુન નવાદેહ ધારણ કરીને પોતાના કર્મ પ્રમાણે જન્મ-મરણના ચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે આને સસારવાદ અથવા પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત કહે છે ત્રીજી સામાન્ય તત્ત્વ એ છે કે જગત્તે અનાદિ અને અનંત માનવામાં આવ્યું છે કેટલાકનો મત એવો છે કે મૂળ એકજ વસ્તુના આ ત્રણ રૂપાંતરો છે કેટલાક એ ત્રણે પૃથક્ પદાર્થો છે એમ માને છે કેટલાકનો એથી પણ જરા જૂદા પ્રકારનો મત છે, પણ એ ત્રણના અસ્તિત્વ સંબંધે તો મતભેદ છેજ નહિ

અત્ર ખાસ રમરણમાં રાખવા જેવી બાબત એ કહેવા માગુ છું કે અનાદિ કાળથી હિન્દુઓનો મત એવો છે કે આત્મા મન કરતા જુદોજ પદાર્થ છે; પાશ્ચાત્ય

વિદ્વાનો મનથી આમળ જન્મ શક્યાજ નથી. તેઓને હજી જન્મ સુખથી પરિપૂર્ણ લાગે છે અને તેથી કરીને તેઓના મનથી તે જન્મતજ યથેચ્છ સુખનો ઉપભોગ કરાવનાર છે. પ્રાચ્ય પ્રજા જન્મથીજ શીખતી આવી છે કે પળે પળે બદલાતો સંસાર દુઃખથી પરિપૂર્ણ છે અને તેમ હોવાથી તે અસત્ય છે અને તેના ક્ષયિક ઉપભોગને માટે આત્માના શાશ્વત સુખનો ભોગ આપવો એ ખોટાનો વેપાર છે. આજ કારણે લીધે પાશ્ચાત્ય પ્રજા, મહા સ્થાપીને મોટા પાયા ઉપર ઉલ્લોમ કરવામા ખાસ કુશળતા ધરાવે છે, ત્યારે પ્રાચ્ય પ્રજાઓ આત્મિક જન્મતાં રહસ્ય ઉકેલવામા હમેશા સાહસિકતા બતાવે છે.

હવે આપણે હિન્દુધર્મને લગતી બીજી એકાદ બે બાબતોવિષે વિચાર કરીએ, એક બાબત ઈશ્વરના અવતારની છે વેદની અદર માત્ર મત્સ્વાવતારનોજ ઉલ્લેખ છે. આ મત સર્વને માન્ય હોય યા ન હોય તેનો અત્ર વિચાર કરવાનોજ નથી માત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અવતારવાદ એ એક પ્રકારની વીરપૂજા છે મનુષ્યમા ઈશ્વરનું દર્શન કરવું એ ખરેખરો ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર છે હિન્દુઓ કુદરતદ્વારા કુદરતના પેદા કરનાર ઈશ્વરને પામતા નથી, પણ મનુષ્યદ્વારા મનુષ્યના ઈશ્વરની સમીપ બળ છે (કારણ કે સમગ્ર કુદરતમાં મનુષ્યના જેવો અદ્ભુત અને શ્રેષ્ઠ એકે પદાર્થ નથી).

બીજી બાબત મૂર્તિપૂજનની છે જે + પચ દેવતાનું પૂજન આપણા શાસ્ત્રમાં બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે દરેક શુભ કર્મને અંગે કરવામા આવે છે, તેમને બાદ કરતા બાકીના તમામ દેવતાઓ ઉપર્યુક્ત પાંચ દેવતાઓની જૂદી જૂદી સ્થિતિનાજ નામ છે, અને એ પાંચ પણ એકજ ઈશ્વરના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપજ માત્ર છે મૂર્તિપૂજને દરેક શાસ્ત્રમાં ઉપાસનાનું નિર્કૃષ્ટ સ્વરૂપ ગણ્યુ છે, પણ તેથી કરીને એવું ક્ષિત થયું નથી કે મૂર્તિપૂજન કરવું અયોગ્યજ છે હાલમા ચાલતા મૂર્તિપૂજનમાં અલગત ધણી જાતના નિર્કૃષ્ટ તરવો બાળી ગયા છે તોપણ હું તેની નિંદા કરતો નથી મને પોતાને તો મૂર્તિપૂજને અત્યત આભારી બનાવ્યો છે જે તે પરમ આસ્તિક અને સુસ્ત મૂર્તિપૂજક બ્રાહ્મણ (રામકૃષ્ણ પરમહસ) ની પવિત્ર ચરણચરણો આશ્રય મને ન મળ્યો હોત તો હું આજે કયા હોત !

જે સુધારકો મૂર્તિપૂજનની સામે લડત ચલાવે છે અથવા જેને તેઓ જડ વસ્તુનું પૂજન કહીને વખોડે છે, તેમને હું કહું છું કે “ બધુઓ ! તમે પોતે કોઈ પણ જડ પદાર્થની સહાયતા વગર નિરાકાર ઈશ્વરની ઉપાસના કરવા શક્તિવાન હો તો બલે તમે તેમ કરો, પણ તમારા બીજા બધુઓ જે તમારી માફક નિરાકાર ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવા અસમર્થ છે તેમને નિંદા નહિ તેમને તેમના ઉપાસનામાર્ગમાંથી ચલિત કરવાનો પ્રયત્ન કરો નહિ. ધારો કે કોઈ એક પ્રાચીન સમયનું બળ્ય અને પરમ મુદર

મદિર બેઠરકારીથી અથવા વપરાશમાં નહિ આવ્યાથી જીર્ણ થઇ ગયું હોય, તેની અદર કચરાના ઢગલા ઠેકણે ઠેકણે જમી ગયા હોય, તેના અમુક લાગ પડું પડું થઇ ગયા હોય, પણ તેથી શુ તમે ટુકડે ટુકડા કરી નાખશો ? તેની મરામત કરાવીને અને માંહેના કચરો સાફસુદ કરાવીને તેના ફરીથી જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ તમારું કર્તવ્ય છે, કે આપુ મકાન જમીનદોસ્ત કરીને તેની જગ્યાએ ઇમારત ચણવાની એકાદ નવીન પદ્ધતિ, જેના સ્થાપાપણાવિષે હજી ધણો સંદેહ છે તે પદ્ધતિ પ્રમાણે નવેસરથી મદિર બાંધવા જશો ? આપણે તેનો સરકાર કરવાનો છે, એટલે કે તેમાં ઘટતી મરામત કરાવીને, કચરો સાફ કરાવીને તેને વાપરવા યોગ્ય સ્થિતિમાં લાવવાનું છે સુધારણાનું કામ બસ આટલા પૂરતું જ છે. જૂના મકાનને નવું સ્વરૂપ આપાદ રહે એટલે હે સુધારક બધુઓ ! તમારું કામ પૂર થાય છે જો તમે આ કામ કરી શકતા હો તો કરો, અને નહિ તો તેનાથી હાથ ઉઠાવો ” આપણા દેશના સુધારકો ઉપર કહ્યું તેમ ન કરતાં પોતાના નવો સપ્રદાયજન સ્થાપવા મથે છે અલખત. મારે કહેવું જોઇએ કે તેમણે કેટલુંક કામ ધણુ સાફ કર્યું છે. ઈશ્વર તેમનું કલ્યાણ કરો ! પણ હું તેમને એમ પ્રાર્થું છું કે તમે હિન્દુ યજ્ઞને હિન્દુસમાજથી શા માટે છૂટા પડવા છોડો છો ? હિન્દુ એ નામ ધારણ કરવામાં તમારે મગર ચતુ જોઇએ હિન્દુ એ નામ તમારી શ્રેષ્ઠ સપત્તિ છે છતાં તમે હિન્દુ કહેવડાવતાં શા માટે શરમાઓ છો ? હે દેવોના સત્તાનો ! હે મારા સ્વદેશ બાંધો ! આ આપણા પ્રજાધર્મનું જહાજ યુગના યુગ ચર્ચા પોતાની સસ્કૃતિ લઇને દેશેદેશ સફર કરી રહ્યું છે અને આખા જગતનું તેદ્વારા કલ્યાણ કરી રહ્યું છે જીવનના મહાસાગર ઉપર સેકડો મહિમાવાન શતકે થયા આ જહાજ સફર કરે છે અને લાખો કરોડો આત્માઓને દુઃખમર્થી મુક્ત કરીને સામેના સુખમય કિનારે લઇ જાય છે હવે આજે કાં તો તમારા પોતાના દોષથી અગર મમે તે દોષથી, એ વહાણમાં ગાયકુ પડ્યું છે અથવા તો તેને તુકસાન લાગ્યું છે. તમે પોતે એજ વહાણમાં બેઠેલા છો હવે તમારું કર્તવ્ય શુ છે ? શુ તમે અદર અદર ગાળાગાળી કરશો અથવા વહાણને શાપિત કરશો કે બધા એકત્ર થઇને જે ગાયકુ પડ્યું છે તેને દુરસ્ત કરવા મડી જશો ? આપણા ધર્મનો પુન ઉત્કર્ષ કરવામાટે જો આપણુ પોતાનું લોહી રેડવું પડે તો તેને માટે પણ તૈયાર થાઓ, અને જો તેમ કરતા આપણે નિષ્ફળ થઇએ તો ભલે આપણે બધા શાપને ઠેકણે એક જીનને આશીર્વાદ આપતા આપતા એકસાથેજ ડૂબી મરીએ.

હવે હું પ્રાણણોને કહું છું કે “ જનમનુ અને કુળનુ જે મિથ્યાભિમાન તમે રાખી રહ્યા છો તે એકદમ છોડી દો. તમારાજ શાસ્ત્ર પ્રમાણે જોઇએ તો તમે હવે પ્રાણણો રહાજ નથી, કારણ કે તમે ધણુ લાખા વખતથી વિષમીં રાજઓના અધિકાર નીચે રહ્યા છો. જો તમે તમારાં શાસ્ત્રોને માનતા હો તો ઉપલા કારણને

લીધે અત્યારેજ તુધાનલ સળગાવીને તેમા બળી મરીને તમારાં પાપનુ પ્રાયશ્ચિત કરો. કુમારિક ભટ્ટ બૌદ્ધોનેા વિનાશ કરવાના હેતુથી બૌદ્ધ ધર્મગુરુઓના શિષ્ય થયા હતા, તેમનેા તેમણે વિનાશ તો કર્યો પણુ બૌદ્ધનુ દાસત્વ કર્યાનુ પાપ ધોવાને માટે તેમણે તુધાનલમાં પ્રવેશ કરી પોતાના દેહનુ બલિદાન આપ્યું હતુ. જો તમારામાં તેમ કરવાની હિંમત ન હોય તો પછી સરળપણે કહી દો કે આટલી બાબતમાં અમાર મનોબળ ઓછુ અને દેશની એકેએક વ્યક્તિને માટે જ્ઞાનનો માર્ગ ખુલ્લો કરી દો સમાજનાં બધાનોવડે જકડાયલા, અવનત થએલા લોકસધને તેમના સ્વાભાવિક અને વાજબી હક્ક પાછા આપો ”

શું આત્મા અમર છે ?

(ન્યૂયૉક મૉનિંગ એસ્વટ્ઝીકર નામના પત્રમા ઉપરોક્ત પ્રશ્નવિષે જે ચર્ચા ઉભી થઈ હતી તેના સબધમા સ્વામીશ્રયે એ પત્રદ્વારા આ લેખ પ્રગટ કર્યો હતો)

“ વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ” ।

“ એહ અવ્યયનો નાશ, કોષધે ન કરી શકે ” ભગવદ્ગીતા ૨, ૧૭

મહાભારત નામના સંસ્કૃત મહાકાવ્યમાં એક એવી કથા છે કે એકવાર યુધિષ્ઠિરને ધર્મે પ્રશ્ન પૂછયો કે જગત્માં સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક શુ છે ? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, મનુષ્યો પોતાની આપસપાસ પ્રત્યેક પળે મૃત્યુનાં દૃષ્ટાંત જુએ છે, છતાં પોતે અમર છે એવીજ માન્યતા તેને રહ્યા કરે છે એજ અને સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક લાગે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના બિન્ન બિન્ન અનેક સપ્રદાયોએ જૂદા જૂદા યુગમાં એ માન્યતાને શિથિલ કરવામાટે અનેક પ્રકારની દલીલોનો ધણો સમૂળ પ્રયોગ કર્યો હતો, તે છતાં ઈંદ્રિયગમ્ય અને અતીન્દ્રિય સૃષ્ટિની વચ્ચે આવેલો અનાદિ મૂઠ પડેલો તોડવામાં નિષ્ફળતાજ મળી છે અને લોકો એવી રીતેજ વર્તતા આવ્યા છે કે જાણે અમે અમર છીએ

આ પ્રશ્નનો આપણે જીવનપર્યંત અભ્યાસ કર્યા કરીએ તોપણુ મનુષ્યની અમાધિત વિચારશક્તિને સતોષ થાય એવી રીતે જીવન અને મૃત્યુના સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરવાને, તેમજ આત્મા અમર છે અથવા નથી, એ એમાંથી એક પણુ સિદ્ધાંતને નિશ્ચયત્મકપણે સાબીત કરવાને આપણે કદિ સમર્થ થઇશુ નહિ. મનુષ્યજીવનના શાશ્વતપણા અથવા તેના અદ્યજીવનપણાવિષે આપણે ગમે તેટલાં ભાષણો આપીએ, ચર્ચાઓ કરીએ, નિબંધ લખીએ, હિમાયત કરીએ, એક એકથી વધારે ગૂંચવણુ બરેલા ઈર્શનશાસ્ત્રના નવા નવા પારિભાષિક શબ્દો યોજી કહાડીએ, અને “આપણે

એ પ્રશ્નનું છેવટનું નિરાકરણ કરીજ નાખ્યું છે અને હવે એ વિષે કશું નવું કહેવાનું રહેતું નથી ” એવી ખોટી ભ્રાન્તિથી આપણા હૃદયને ઠગીને બાંધે આપણે ધરીબર નિશ્ચિતપણે ખેંસીએ, કદાચ જગતમાં ચાલતી અનેક વિચિત્ર ધાર્મિક કુમાન્યતાઓ-માંની એકાદને આપણે આપણા તમામ માનસિક બળથી સુસ્તપણે વળગી રહીએ અથવા તેમ ન કરીએ તો એવી કુમાન્યતાઓ કરતા પણ વિશેષ ભયંકર વૈજ્ઞાનિક કુમાન્યતાઓના ગુલામ બની જઈએ, ઉપર કહેલી જૂદી જૂદી અવસ્થાઓમાંથી ગમે તે એકને આપણે આપણી પોતાની કરી લઈએ છતાં આખરે આપણને એમજ માલમ પડશે, કે વિચારશક્તિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેના આ સંગ્રામ સનાતનકાળથી ચાલ્યો આવે છે અને કદાચ વિચારશક્તિ થોડો વખત વિજયી થતી જેવામાં આવે છે, તોપણ આખરે તો જ્યાં તે પ્રથમ પરાજિત થઈ હતી હાને ત્યાંજ આવીને બેસે છે અને મનુષ્યના અમરત્વનો પ્રશ્ન તો હજારો વર્ષપર હતો તેવો ને તેવોજ વિવાદિત રહે છે

પરંતુ આ તુચ્છ સંગ્રામ અને મન્યનની પાછળ એક અત્યંત મહત્વની બાબત આજદિન સુધી અપ્રતિહતપણે જેમની તેમ ઉભેલી જેવામાં આવે છે, કે આપણું મન આપણા અતિમ વિનાશનો ખ્યાલ સરખો પણ લાવી શકતું નથી ઉપર જણાવેલા મહાભારતના પ્રસંગમાં પણ એજ આશ્ચર્યકારક સત્ય ખતાવવામાં આવ્યું છે, અને તે દર્શાવી આપે છે કે આપણા વિનાશની કલ્પના કરવામાં તે પણ આપણને આપણાથી તટસ્થપણે-સાક્ષીરૂપે ઉભા રહેવાની જરૂર પડે છે

આ અદ્ભુત સત્યનું રહસ્ય સમજવાનો યત્ન કરતા પહેલાં એક વાત તો પ્રથમથીજ બાણી લેવી જોઈએ, કે આ સત્યના ઉપર આખા જગતનો આધાર છે બાહ્ય જગતનું શાશ્વતપણું આત્મજગતના શાશ્વતપણા સાથે અનિવાર્યરીતે સંકળાયેલું છે, અને એક સૃષ્ટિનું શાશ્વતપણું સ્થાપન કરીને બીજી સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર કરવામાં તે ગમે તેવી સમજ દલીલ ધરી કહાડવામાં આવે તોપણ એ દલીલ ધકનારને પોતાનેજ પ્રતીત થશે, કે જગતના આદિ કારણના એક અગ તરીકે બાહ્ય તેમજ આંતર જગતના શાશ્વતપણાનો સ્વીકાર કર્યા વગર તેની પોતાનીજ દલીલની સકલનાનો એક પણ વિચાર ઉત્પન્ન થવો અશક્ય છે તેની સાથે બિલટ પડે આ આ પણ એક ઉમાકુ સત્ય છે કે જ્યારે આપણું મન તેની સીમાઓને ઓળખી જાય છે, ત્યારે જગતમાં પ્રતીત થતો દૈતાલાસ ઓછો થતા થતા છેક અવિચ્છિન્ન એકતામાં પરિણામ પામે છે, અને નિર્વિશિષ્ટ ધ્રુવનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જે બાહ્ય જગત છે તે એકદુર્ગ જોનાર વ્યક્તિને પોતાને માટે તો અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેનું એકલાનુંજ તેને જ્ઞાન થઈ શકે છે એથી લિન્ન જગતનું અસ્તિત્વ હોય તોપણ તેને માટે તે નકાસું છે, કેમકે તે વિષે તે કાંઈ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ નથી. આથી કરીને આપણે દૃશ્ય જગતના વિનાશની કલ્પના કરી શકતા હોઈએ તોજ

આપણા પોતાના વિનાશની કલ્પના આપણાથી થઇ શકે

આટલે સુધીની દલીલ તો સાદી અને સહેલી છે, પણ ખરી મુશ્કેલી હવે ઉભી થાય છે. સાધારણરીતે હું મારા દેહથી બૂદ્ધિ હોઉં એવી કલ્પનાજ મારાથી થઇ શકતી નથી મારા પોતાના શાશ્વતપણાની કલ્પનાની અદરજ “હું આ દેહ છું” એવી કલ્પના પણ આવ્યા વગર રહેતી નથી, પણ દેહ તો અશાશ્વત છે—આખા દશ્ય જગતની માફક પ્રતિપળે બદલાતો પદાર્થ છે એ વાત પણ ઉઘાડીજ છે

ત્યારે આપણે જે શાશ્વતપણાની વાત કરીએ છીએ તે કેવું અને કેવા પ્રકારનું છે? આપણા જીવનની સાથે એક બીજું પણ આશ્ચર્યકારક સત્ય ગૂંથાયેલું છે કે જે સત્યના વગર કોઇ પણ જીવી શકે નહિ, કે જીવનનો આનંદ ભોગવી શકે નહિ, આ સત્ય તે “આપણે સ્વાધીન છીએ” એવી આપણી માન્યતા છે.

આપણી દરેક પ્રવૃત્તિને ગતિ આપનાર આજ સત્ય છે. એના ઉપરજ આપણા દરેક વ્યાપારનો આધાર છે એના વડેજ આપણા પરસ્પરના સબંધ નક્કી થાય છે, એટલુજ નહિ પણ મનુષ્ય જીવનના બધારણનું મુખ્ય અંગજ એ છે શુદ્ધિપ્રધાન સ્વાધીનતાના આ સિદ્ધાંત ઉપર આક્રમણ કરીને તેને તેના પ્રદેશભાષી ધીમે ધીમે કહાડી મૂકે છે આજ સુધીના તેના મનાતા પ્રદેશને શુદ્ધિવાદે એક એક કરીને ખૂટવી લીધા છે અને કાર્ય—કારણની મળખૂત સાકળોવડે એ જીતાયલા પ્રદેશને ચારે બાજુ—એથી સંજ્ઞક બાધીને જકડી લીધા છે છતાં એ ચિરસ્થાથી સ્વાધીનતા મનુષ્ય-શુદ્ધિના પાપળાને તિરસ્કારથી હસી કહાડે છે અને જગતના શાશ્વત નિયમ અને તેના પરિણામોના બારે બોળ નીચે તેને કચરી નાખવાને શુદ્ધિવાદ મને તેટલો યત્ન કરે છે, તોપણ એ અથાગ બોળ નીચેથી ડોઝીયું કહાડી તેના અસ્તિત્વની સાક્ષી પૂરે છે બનવું પણ એમજ જોઇએ મર્યાદિત પદાર્થની વ્યાખ્યા બાધવામાટે અમર્યાદિત પદાર્થની વધારે વિજ્ઞાન ભાવનાઓની જરૂર છે મર્યાદિતને મર્યાદિતવડે અને કાર્યકારણ-વડેજ સમજાવી શકાય આટલું છતાં પણ પ્રથમની મુશ્કેલી તો ઉભીને ઉભોજ ગઈ ! જેને અમર્યાદિત કહીએ છીએ તે કેણું છે ? દેહ ? મન ? શુ દેહ અને મન પણ આ જગતના અન્ય પદાર્થોના માફક જગતના નિયમોને આધીન છે એમ સૌ કોઇ જાણે છેજ

હવે જે પ્રશ્નને આપણે અત્યારે ચર્ચાએ છીએ તે બે પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રશ્નોમાં વિભક્ત થઇ જાય છે, કાં તો આ જગત એક અનત પરિવર્તનશાળી તરવેનો સમૂહ છે અને તે ઉપરાંત તેમા કાંઇ વિશેષ છેજ નહિ તે કાર્યકારણના નિયમોની સાથે અવિચ્છિન્નપણે બધાયેલું છે અને તેના એક પણ અણુમા તેનું પોતાનું સત્ત્વ નથી. છતાં પણ તે શાશ્વતપણાનો અને સ્વાધીનતાનો મનમાંથી નહિ ભૂંસી શકાય એવો આભાસ ઉભો કરી શકે છે, એ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના છે, અથવા તો એમ પણ

હોષ શકે કે આપણા પોતાનામાં તેમજ જન્મતાં એક એવું શાશ્વત અને સ્વાધીન તત્ત્વ છે, કે જેથી કરીને મનુષ્યસ્વભાવમાં વણાઇ મજેલી શાશ્વતપણાની અને સ્વાધીનતાની મૂળ માન્યતા મિથ્યા આભાસ છે એમ કહી શકાય નહિ આ હકીકત જે આપણી નજર આગળ છે તેને વધારે વિશાળ અનુમાનોદારા સમજાવવી એ વિદ્વાનનું કર્તવ્ય છે, પણ પોતાની માન્યતાની સાથે બધે બેસતી કરવાને માટે મૂળ હકીકત-માથી અમુક અશ્વને રદ કરવાની પદ્ધતિને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ તો કહી શકાયજ નહિ

હવે જો જન્મતની સમાલોચના કરતી વખતે સદાની અને અત્યંત આવશ્યક જે સ્વાધીનતાની ભાવના છે, તેને નકામી ગણીને સમાલોચનાના પ્રદેશમાથી કઢાડી નાખવામા આવે તો મૂળ હકીકતના એક ભાગનું વિવરણ કરવા જતાં બીજા ભાગને રદ કર્યાનો દોષ આવે છે, અને તેથી એવી રીતે સમાલોચના કરવાની પદ્ધતિ ખોટી છે

તેથી કરીને હમણા આપણે જે જે પ્રાચીન તારવી કહાડયા હતા તેમના બીજો માનવા જેવો છે તે એ કે આપણી સ્વભાવસિદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે આપણામાં એક શાશ્વત અને સ્વાધીન તત્ત્વ રહેલું છે

પણુ એ તત્ત્વ કયું ? તે શરીર તો હોષ શકેજ નહિ, મન પણ ન હોષ શકે, કેમકે શરીરનો પણ પળે પળે નાશ થયા કરે છે અને મનનું સ્વરૂપ પણ બદલાયા કરે છે જેમ શરીર અમુક અમુક તત્ત્વોના સમુદાય છે તેમ મનની બનાવટ પણ તેવીજ છે, અને તેથી કરીને પરિણામરહિત અવ્યય અવસ્થા તેમનાથી પ્રાપ્ત થઇ શકેજ નહિ આમ છતાં પણ આ પરિવર્તનશાળી શરીરરૂપી આવરણની અદર તેમજ સૂક્ષ્મ પદાર્થના બનેલા મનના આવરણની અદરજ અમર આત્મા રહેલો છે, કે જે આત્માજ મનુષ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે અને તે શાશ્વત, નિત્ય અને મુક્ત છે

મન અને જડ દ્રવ્યના બનેલા સ્થૂળસૂક્ષ્મ દેહોના ચરને બેઠોને એ આત્માનીજ સ્વાધીનતા બહાર ડોકીયા કરે છે, સમયે સમયે પલટાતા નામ અને રૂપના આવરણમા થઇને તેનું નિત્યમુક્ત અસ્તિત્વજ વારવાર ગાજી ઉઠે છે તેની સનાતનતા, આનંદ, શાંતિ અને વિશ્રુતિ અજ્ઞાનના માઢામા માઢા પડાઓને પણ બેઠોને બહાર પ્રકાશી નીકળે છે અને પોતાનું અસ્તિત્વ સાબીત કરે છે. તે આત્માજ મનુષ્યનું સત્ય સ્વરૂપ છે તેજ જરા, મરણ અને બીતિ રહિત, સર્વદા મુક્ત, એક અદ્વિતીય સનાતન આત્મા છે

બહારની કોઇ પણ શક્તિની જેને કશી અસર ન પહોંચે, જેની અવસ્થામા કશો પણ ફેરફાર ન થઇ શકે, તેનેજ સ્વાધીન કહી શકાય જે તમામ અવસ્થાઓથી પર અને પરિણામરહિત છે, કાર્ય કારણના બંધનોથી મુક્ત છે, અને જગતના નિયમોથી અબાધ્ય છે તેજ સ્વાધીન હોષ શકે. બીજા શબ્દોમા કહીએ તો જે પરિણામરહિત

હોય તેજ મુક્ત છે અને તેજ શાંત છે. તેજ

ન જાયતે મ્રિયતે વા કવાચિન્નાયં મૂત્વા મથિતા વા ન મૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

ભગવદ્ગીતા ૨, ૨૦

“ એ આત્મા કદિ પણ જન્મતો નથી, કે મરતો નથી તેમજ તે પૂર્વે ન હતો કે ભવિષ્યમાં નહિ હોય એમ પણ નથી. એ આત્મા તો અજ-મા સદાકાળ રહેનારો, શાંત અને પુરાતન છે, જેથી શરીર હણાવાથી તે હણાતો નથી. ”

પુનર્જન્મ

(ન્યૂયૉર્ક મેટ્રોપોલિટન જર્નલના સને ૧૮૯૫ ના માર્ચના અકમા રવામીછએ પ્ર-
સિદ્ધ કરેલો લેખ)

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परंतप ॥

બહુ મારા વીણા જન્મો, ને તારા પણ અર્જુન ।

તે સરે એ હું જાણું, ન જાણું તું પરંતપ ।

ભગવદ્ગીતા ૪, ૫

દરેક યુગમાં અને દરેક પ્રદેશમાં મનુષ્યની વિચારશક્તિને જે જે મહા પ્રશ્નોએ ગૂચવણુમાં નાખી છે તેમાં સૌથી ક્રૂટમાં ક્રૂટ પ્રશ્ન મનુષ્યને પોતાનેજ લગતો છે જ-ગતના જે જે અસખ્ય ગૂઢ બેદો ઉકેલવામાટે માનવજાતિએ પોતાની તમામ મા-નસિક શક્તિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેમાં સાથી જૂનામાં જૂનો પ્રશ્ન-માનવજાતિના ઇતિહાસના આરંભ કાળથી ચર્ચાતા-બણાજ ગૂઢ પ્રશ્ન-તેની પોતાની પ્રકૃતિવિષેનો છે. તમામ પ્રશ્નો કરતા સર્વથી વધારે મહત્વનો છતા સૌથી વધારે વિષમ પ્રશ્ન જો હોય તો તે આ છે. મનુષ્ય જે કાંઈ જ્ઞાન ધરાવે છે, જે જે ઇચ્છાઓ કરે છે, જે જે પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે તે સર્વના મૂળસ્થાન અને લગારરૂપ આ પ્રશ્ન છે, છતાં મનુષ્યની પોતાની પ્રકૃતિના બેદો ઉકેલવામાટે જમતના સર્વશ્રેષ્ઠ ભુદ્ધિમાન મનુષ્યો આ પ્રશ્નને ગૌણ માનીને તે વિષેની અન્વેષણા અને સમાધાનના છાંદી કે એવો વખત હજી આવ્યો નથી અને આવશે પણ નહિજ

જે સત્યની સાથે મનુષ્યના પોતાના અસ્તિત્વનો સમઘ અત્યંત નિકટનો છે, તે શોધી કહાડવાની તેમને જો કે તીવ્ર જિજ્ઞાસા છે, આંતરજગતના ત્રોત્કસ ધારણ-વડે બાહ્યજગતની વ્યાખ્યા બાધવાની તેમને જો કે ઘણીજ પ્રયત્ન ઇચ્છા છે,

ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામતા જગતની અંદર રહેલા કોઇ અબ્ધ્ય અને પરિણામ રહિત તત્ત્વની શોધ કરવાની સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય અગત્ય તેમને જણાય છે; છતાં પણ મનુષ્યજાતિએ પોતાના પ્રયાસ દરમ્યાન કેટલીકવાર સુવર્ણને ઠેકાણે કચરાનાજ બાચકા ભર્યા છે અર્થાત્ સત્યની પ્રાપ્તિ ન કરતા તેમણે અસત્યમા અને વહેમમાંજ જોયાં ખાધાં છે. શુદ્ધિ અને વિચારશક્તિના કરતાં પણ મધારે ઉઘા આદેશથી પ્રેરાઇને મનુષ્યજાતિએ આ વિષય પરત્વે શોધખોળ ચલાવી છે, તોપણ પોતાની અંદર રહેલા દિવ્ય અશ્વનો ખરો મર્મ સમજવામાં તેમને બધીવાર નિષ્ફળતાજ મળી છે. આટલું બધું થયું છે છતાં પણ ત્યારથી આ દિશામાં અન્વેષણ કરવાનો આરંભ થયો ત્યારથી આજદિન સુધીમાં કોઇ કોઇ પ્રગ્નએ, તેમ કોઇ કોઇ વ્યક્તિએ સત્યના મૂળસ્થાન સુધી પહોંચીને સત્યનો પ્રકાશ જગત સમક્ષ ધર્યો ન હોય એવો પણ એકે યુગ વીત્યો નથી.

આ પ્રશ્નની સાથે નિકટનો સંબંધ ન હોય એવી આબુખાબુની અને પિનજ-રૂરી બાબતોનું એકતરફી, ઉપર ઉપરનું અને વહેમાયલી આંખે અવલોકન કર્યાંથી, તેમજ જૂદા જૂદા સંપ્રદાયોની બધી વિચિત્ર અને અસ્પષ્ટ માન્યતાઓથી કટાણીને, તથા પુરોહિતવર્ગે ધરાધાપૂર્વક અને પદ્ધતિસર ઉભી કરેલી ભયંકર કુમાન્યતાઓથી ત્રાસ પામીને, હાલના તેમજ આગીનકાળના અનેક વિચારવત માણસોએ આ પ્રશ્નની અન્વેષણા નિરાશાપૂર્વક છોડી દઇને તેને નિરર્થક અને નિષ્ફળ ગણી કહાડ્યો. હોય એવા ઉદાહરણ પણ અનેક છે ભલે દાર્શનિકો આ પ્રશ્નની શોધ કરનારને હસે અને ધુતકારી કહાડે, ભલે પુરોહિતો યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી કે ચક્ષુના બેરથી ધર્મની દુકાન ધમધોકાર ચલાવે, પણ જેઓ કેવળ સત્યનાજ નિષ્કામ ઉપાસકો છે, જેઓ નિહર અને નિર્ભોલી છે, જેઓ પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનું વાણિજ્ય કરવા ઇચ્છતા નથી તેઓને તો આખરે સત્યનો સાક્ષાત્કાર થવાનોજ.

વ્યક્તિને જ્ઞાનયુક્ત શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા કરતાજ આખરે જ્ઞાનના પ્રકાશની આખી થાય છે, અને જો કે એ જ્ઞાનનું ઝરણુ ધીમે ધીમે વહીને આખી પ્રગ્નના ચરેચરમાં સચરી જતા લાભો સમય લાગે છે તોપણ તેમ થયા વગર રહેતુજ નથી તત્ત્વચિત્કોના જીવનચરિત્રો અવલોકતાં ઉચી કોટિના મનોબળવાળા પુરુષોએ સત્યની પ્રાપ્તિને માટે જે બળપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યાં હોય છે તેનું દર્શન થાય છે, અને પ્રજાઓના ઇતિહાસ જોતાં એ સત્યને આખો પ્રજાવર્ગ કેવી રીતે ધીમે ધીમે પ્રહણ કરીને આખરે તેને પ્રગ્નકીય સ્થાયી ભાવનાનું રૂપ આપી દે છે તેની પ્રતીતિ થાય છે.

મનુષ્યજાતિએ પોતાના સંબંધમાં જે જે ભાવનાઓ બાધી છે તેમાં “આત્મા એ શરીરથી તદ્દન જૂદું અને અવિનાશી તત્ત્વ છે” એ ભાવના જગતમાં સૌથી વિશેષ બહોળો ફેલાવો પામી છે, અને ઉપર કહ્યા તેવા આત્માના અસ્તિત્વમાં જેમને

શ્રદ્ધા છે તેઓમાંથી ઘણા વિચારશીલ માણસો એવું પણ માને છે કે જીવાત્મા તેના વર્તમાન જન્મ પહેલાં પણ અસ્તિત્વ ભોગવતો હોવો જોઈએ.

મનુષ્યજાતિની જે જે પ્રજાઓમાં અમુક પ્રકારનું ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સુવ્યવસ્થિત બધારણુ જોવામાં આવે છે, તેઓ સર્વ આ સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે સુસસ્કારી દેશોના ઘણાખરા તત્ત્વચિંતકોનો વર્તમાન ધર્મ “ આત્માનું આ જન્મ પહેલાં બિલકુલ અસ્તિત્વ હતુંજ નહિ ” એવું માનતો હોવાથી તેમને પૂર્વજન્મની ભાવના સાથે સખ્ત વિરોધ રાખવાનું નાનપણથીજ શિક્ષણ મળ્યું હતું, પરંતુ તે છતાં પણ તેમણે પૂર્વજન્મના સિદ્ધાંતની તરફેણમાંજ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે આ ભાવના હિન્દુ અને બૌદ્ધધર્મનો તો પાયોજ છે પ્રાચીન મિસર દેશના સસ્કાર પામેલા લોકોની પણ એવીજ માન્યતા હતી પ્રાચીન ઇરાનીઓ પણ વિચાર કરતા કરતા આવાજ અનુમાનપર આવ્યા હતા ગ્રીક તત્ત્વચિંતકોએ પોતાના દર્શનશાસ્ત્રનું મહાણુજ આ ભાવના ઉપર રચ્યું હતું ચાહુદી લોકોનો ફેરિશી નામનો પુરોહિત વર્ગ આ સિદ્ધાંત સ્વીકારતો હતો, અને ઇસ્લામી ધર્મનો સુરી સપ્રદાય પણ લગભગ એકેકે અવાજે પૂર્વજન્મની માન્યતાને માચી તરીકે જાહેર કરતો હતો.

પ્રજાવર્ગમાં અમુક પ્રકારની માન્યતાઓ ઉત્પન્ન થવામાટે તેમજ લોકોના હૃદયમાં તેવી માન્યતાઓના મૂળ ઉડા જાય તે માટે ચોક્કસ જાતના વાતાવરણની જરૂર હોય છે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ હાલ જો કે આપણે સ્વાભાવિક રીતેજ આત્માને દેહથી પૃથક્ માનીએ છીએ, પરંતુ તે વાત તો ક્યાંય રહી, પણ માત્ર “શરીરના એક અંશ તરીકે તે શરીરના મરણ પછી હયાત રહે છે” એટલા અનુમાન પર આવતા પણ પ્રાચીન પ્રજાઓને અનેક જમાના જેટલો સમય લાગ્યો હતો. ત્યાર પછી “ એ અંશ શરીરથી જુદોજ છે અને કાયમને માટે રહે છે ” એ વિચારનો સ્વીકાર થતાં તેથી પણ વધારે લાખા જમાના વીતી ગયા આખરે એમ કરતા કરતાં ન્યારે વિચારકો એવા સિદ્ધાંતપર આવી લાગ્યા કે ઉપર જણાવેલા અંશનો શરીર સાથેનો સબધ માત્ર થોડાજ વખતમાટેનો છે, ત્યારેજ અને જે પ્રજાઓના વિચારકો આવા સિદ્ધાંત પર આવ્યા તેઓમાંજ અનિવાર્ય પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો કે એ અંશ શરીરની ઉત્પત્તિ અગાઉ ક્યાં હતો અને શરીરના પતન પછી ક્યાં જાય છે ?

પ્રાચીન ચાહુદીઓએ તો આત્માનિષે આવો પ્રશ્ન ઉઠાવવાની તરદી લીધીજ નહોતી તેઓ તો નિશ્ચિતપણે એમજ માનતા હતા કે મરણની સાથે સાથેજ મનુષ્યના જીવનનો ઇતિહાસ પૂરો થાય છે. પ્રાચીન ચાહુદીઓની આ વિષયપરની માન્યતાનિષે વિવેચન કરતાં કાર્લ હેકલે કહે છે તે સત્ય છે — “ ચાહુદી લોકોને

૧ ચાહુદીઓને તેમના મૂળવતન પાલેસ્ટાઈનમાંથી દેશનિકાલ કર્યા હતા અને તેઓ

દેશનિકાલ કરવામા આવ્યા ત્યારે પહેલા પ્રાચીન રજામલના જે વિભાગ લખાયા હતા તેમા જો કે તેઓ શરીરથી ભિન્ન એવા જીવનતત્ત્વનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તેને “ નેફશ ” “ રૂઆખ ” અથવા “ નેશામા ” એવું નામ આપે છે, તોપણ આ શબ્દોનો અર્થ આત્મા કરતાં પ્રાણને વિશેષ મળતો છે. તેઓને દેશનિકાલ કરવામા આવ્યા ત્યાર પછીના યુગના પાલેસ્ટાઇનના ચાહુદીઓના લેખોમા પણ વ્યક્તિગત આત્માના અમરત્વવિષે ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, તોપણ તેની અદરની ભાવના તો એજ છે કે આત્મા એટલે ઈશ્વરમાથી બહિર્ગત થતું જીવનતત્ત્વ-પ્રાણ, તે શરીરના અવસાન પછી ઈશ્વરીય “રૂઆખ” મા વિલીન થઇ જાય છે. ”

પ્રાચીન મિસરદેશની તેમજ ખાલ્દિયાની પ્રજાઓએ પણ આત્માવિષે પોતપોતાની ચોક્કસ ભાવનાઓ ઉપજાવી કહાડી હતી, તોપણ પ્રાચીન આર્યપ્રજાની, ધરાનીઓની, ગ્રીક લોકોની તેમજ આર્યજાતિની અન્ય ઉપજાખાડપ પ્રજાઓની આત્મા વિષેની ભાવનાઓથી તે તદ્દન ભિન્નજ પ્રકારની હતી. છેક પ્રાચીન કાળથીજ આર્યપ્રજા જેમા ધરાનીઓ અને ગ્રીક લોકો આવી જાય છે તેમની ભાવના કરતા અનાર્ય એટલે સંસ્કૃત ભાષા સાથે જેમને કશો સબંધ નથી એવી ચાહુદી વગેરે સેમિટિક પ્રજાઓની ભાવના કેવળ જુદીજ પડી જાય છે એ બેઉ પ્રજાઓની પ્રેત-સંસ્કાર કરવાની રીતમાં જે જુદાપણ છે તેનું કારણ પણ આજ છે અનાર્ય પ્રજાઓ મૃતદેહને કાળજીપૂર્વક દાટીને અથવા મિસરવાસીઓની માફક લણીજ ચતુરાધથી અને પરિશ્રમ લઇને મૃત દેહતુ “મમી” બનાવીને તેને લાંબા કાળસુધી સાચવી રાખે છે, ત્યારે ઉલટપલ્ટે આર્યપ્રજાઓ તેને દહન કરીને અથવા બીજી રીતે તેનો તરતને તરતજ નિકાલ કરી નાખે છે.

આજ બાબતવિષે વિચાર કરતાં તમામ બેદનો ખુલાસો થઇ જાય છે કે ઇજિપ્શિયન, આસિરિયન કે બાબિલોનિયન પ્રજામાંથી કાઢી પણ અનાર્યપ્રજા, આર્યપ્રજાની સહાયતા વગર અને ખાસ કરીને હિન્દુઓની સહાયતા વગર શરીરથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર એવા આત્મતત્ત્વની ભાવના પ્રાપ્ત કરી શકી નથી. જો કે ગ્રીક પડિત હેરોડોટસ લખે છે કે આત્માના અમરત્વની ભાવનાનો સૌથી પ્રથમ સ્વીકાર કરનારા મિસરવાસીઓ હતા આ અભિપ્રાયને ટેકા આપવા માટે મિસરવાસીઓના ધર્મસિદ્ધાંતનો સાર આપતા તે વિદ્વાન લખે છે કે “ શરીર પચતત્ત્વમાં મળી ગયા પછી જીવાત્મા નવો જન્મ ધારણ કરવા માટે જનવરોના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે, અને એ પ્રમાણે તે જીવાત્મા તમામ બૂચર, ખેચર અને જળચર પ્રાણીઓના શરીરમાં ક્રમવાર

મિસરમા જઈ વસ્યા હતા

૨ બાઈબલના બે ભાગ છે-પ્રાચીન અને અર્વાચીન પ્રાચીનભાગને ચાહુદીઓ માને છે અને અર્વાચીન ભાગને ખ્રીસ્તીઓ માને છે

પ્રવેશ કરીને આખરે ત્રણ હજાર વર્ષ પછી મનુષ્યશરીરમાં પુનઃ દાખલ થાય છે.” હેરોડોટસના મત પ્રમાણે મિસરવાસીઓની આત્માવિશે આવા પ્રકારની ભાવના હતી; છતાં વર્તમાન સમયમાં મિસર દેશના ગ્રામ્યોન ઇતિહાસની જેઓ શોધખોળ ચલાવે છે તેઓ જણાવે છે, કે એ દેશના સામાન્ય પ્રજાવર્ગની ધર્મભાવનામાં પુનર્જન્મની ભાવના ખિલકુલ જોવામાં આવતી નથી એ ઉપરાંત મેરપેરા એ એર્મન તથા ખીજા મિસરના ઇતિહાસના સંશોધકોએ જે શોધખોળ કરીને પરિણામ જાહેર કર્યા છે તે જોતાં પણ મિસરવાસીઓએ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હોય એવું અનુમાન થઈ શકતું નથી.

મિસરની પ્રજાના મત પ્રમાણે આત્મા એટલે શરીરનીજ એક પ્રતિકૃતિ છે કે જેને શરીરથી પૃથક્ અસ્તિત્વજ નથી, અને જે શરીર સાથેના પોતાનો સંબંધ તોડીજ શકતું નથી. જ્ઞાતુધી શરીર હયાત રહે છે ત્યાંમુધીજ તે શરીરની સાથે અસ્તિત્વમાં રહે છે અને જે કોઈ કારણથી મૃત શરીરનો નાશ થાય, તો તેની સાથેજ એ આત્મતત્ત્વનું પણ મરણ થાય છે અને પછી તેનું કાંઈ નામનિશાન રહેતું નથી. મરણ પછી આત્મા જગતમાં ગમે ત્યાં ફરી આવે છે, પણ હમેશાં રાત્રે જ્યાં શયન પડ્યું હોય ત્યાંજ પાછો આવે છે. તેને ભૂખતરસ લાગે છે તથા તેનું જીવન ધણુજ દુઃખમય હોય છે, કેમકે તેને બિદગીની મોજમઝાઓ ભોગવવાની લાલસાઓ હોવા છતાં તે પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરી શકતો નથી. એમ કરતાં કરતાં જે મૃત દેહના એકાદ અવયવને ઇજા થાય તો આત્માના શરીરના તે ભાગને પણ તેવાજ પ્રકારની ઇજા થાય છે. મિસરદેશના લોકો પોતાના સગવડાઈના મૃતશરીરને અત્યંત કાળજીપૂર્વક સાચવી રાખતા હતા તેનું આજ કારણ છે. રણુની સૂકી હવાને લીધે મૃત શરીર જલદી નાશ ન પામે તેટલા માટે પ્રથમ તો તેઓ તેમને રણુમાંજ દાટવાનું પસંદ કરતા, કેમકે તેમ કર્યાથી તેમના મત પ્રમાણે જેટલા વધુ સમય સુધી શરીર સચવાય તેટલું આત્માનું આયુષ્ય પણ લગાય.

સમય જતાં એ લોકોના એક દેવતાએ મૃત શરીરનું +“મમી” બનાવવાની ક્રિયા શોધી કહાડી. આ ક્રિયાવડે શ્રદ્ધાવાન લોકો તેમના પૂર્વજોના શબને લગભગ અનતકાળસુધી સાચવી રાખતા, અને તેઓ માનતા કે આ પ્રમાણે મૃતદેહને સાચવ્યાથી તેઓ તેમના પૂર્વજોના આત્માનું જીવન ગમે તેવું દુઃખમય હોવા છતાં અનતકાળપર્યંત ચાલુ તો રાખી શકે છેજ.

દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી તે આત્માઓ જગતના જીવનક્રમમાં કશો ભાગ લઈ

+ શબના ઉપર અમુક દવાઓના લેપ કરી, તેના ઉપર પાટા બાંધ્યાથી તે હબ્સેરા વર્ષસુધી સડ્યા વગર સચવાઈ રહે છે એવું ૩૦૦૦ હજાર વર્ષનું જ્ઞાતુ “મમી” વડો-દરાના સંપ્રદર્યાનમાં છે તે હજી સારી હાલતમાં છે. ૧૯૦૦ ક્રો

શક્તિ નહિ હોવાથી જગત્ તરફ દષ્ટિ કરીને હમેશા કંઈપાત કર્યા કરતા અને જગતનાં સુખ ભોગવવાને અશક્ત હોવાથી ધણીજ નાસીપાસ થતા. એવો એક દેહયુક્ત આત્મા કહે છે કે, “ઓ મારા બધું ! મનુષ્યજીવન બહુ અદ્વપ છે, એટલા વખતમા જે આનંદ ભોગવ્યો તે ખરો. માટે બાપ ! યથેચ્છ ખાનપાન કરજે, મન માન્યો દારૂ પીજે, સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમ કરજે, હરેક પ્રકારની મજા ભોગવી લેજે, રાત દિવસ આનંદ ભોગવવામાં ક્યાસ રાખતો નહિ, તારા હૃદયમા શોકને માટે અવકાશજ રાખતો નહિ અને જેટલું સુખ ભોગવાય તેટલું ભોગવી લેજે; કારણ કે મૃત્યુ પછીનું જીવન તો નિદ્રા અને અધકારથી ભરપૂર છે. એવા જીવનમા દાખલ થયા પછી આત્માઓ તેમના “મમી” ઉપર પડ્યા પડ્યા ઉઘ્યા કરે છે, તેઓ પોતાનાં સગાને તથા ઇષ્ટ મિત્રોને જોવા માટે જગૃત થઈ શક્તા નથી, પોતાનાં મામાપને જાળખીને બોલાવી શક્તા નથી, અને પોતાની સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને પણ તદ્દન વિસરી જાય છે તમે બધા પૃથ્વીપરના રહેવાસીઓ તાજી, ચળકતું, સ્વચ્છ અને પ્રોત્સાહક પાણી પી શકો છો, પણ અમારે માટેનું પાણી પ્રવાહી ગદગદી જેવું જ દેખાય છે આ મૃત્યુની ખોમા હું જ્યારથી આવ્યો છું ત્યારથી હું કોણ છું અને ક્યા છું તેનું પણ મને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે અને તમે જરા વહેતું પાણી પીવા આપો નહીને કિનારે માફ માથું ઉત્તર દિશા તરફ રાખીને મને સુવાડજી કે જેથી કરીને પવનની શીતળ લહરી મારા શરીરને સ્પર્શ કરે અને મારા શોકથી તપેલા હૃદયને કાષ્ઠક શાંતિ મળે ” મિસરવાસીઓ પરલોકગત આત્માની જિંદગીવિષે આવા ખ્યાલ ધરાવતા હતા.

શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી આત્મા કેવી અવસ્થામા રહે છે તે વિષે ખ્રિસ્તિયાના રહેવાસીઓ પણ મિસરના લોકોની માફક ઝાઝી કહ્યના કરવાની તરફી લેતા નહિ, તોપણ તેમના મત પ્રમાણે આત્મા શરીરની પ્રતિકૃતિરૂપજ હોતો અને મરણ પછી મૃતદેહની સાથે બધાયલોજ હોતો આત્મા શરીરથી પૃથક્ થયા પછી પણ અશરીર અવસ્થામા અસ્તિત્વ ભોગવી શકે એવો ખ્યાલ તેમને આવી શકતોજ નહિ, અને એક ઝાળ મૃતદેહ પુનઃ સજીવન થશે એવી પણ તેઓ આશા રાખતા હતા તેઓની દતકથાઓમા અલખત એવી એક કથા છે કે ઇસ્તર નામની એક દેવી ધણીજ જોખમ અને પરિજમ ખેડીને પોતાના પતિના મૃતદેહને પુનઃ સજીવન કરાવી શકી હતી પરંતુ એ લોકોમાના “અત્યંત શ્રદ્ધાવાન બહતો પોતાના ઇષ્ટ મિત્રોને પુનઃ સજીવન કરાવવામાટે દેવજે દેવજે આકન્દ કરતા કરતા હતા, તોપણ તેમની આશા સફળ થતી ન હતી ”

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રાચીન મિસરવાસીઓની તેમજ ખ્રિસ્તિયોની આત્માવિષેની બાવના મૃતદેહથી અથવા તેની કબરથી તદ્દન પૃથક્

અમ્મ શક્તીજ ન હતી ઐહિક જીવન એજ સર્વોત્તમ અને આનંદપ્રદ છે એમ તેઓમા જનનાં અને અશરીર આત્માઓ પુન દેહમા પ્રવેશ કરીને જગતના સ્થાવા લેવાની તકમાટે હમેશાં આતુરતાથી રાહ જોતા, અને તેમના જગતના રનેહી સબધીઓ આ દુઃખી, કષ્ટાલ અને પડછાયા જેવા શરીરના આયુષ્યને જેમ અને તેમ વધારે વધારે લગાવવામા પોને સહાયશૂત થાય છે એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક આશા રાખતા, અને એ અર્થે પોતાના પરલોકગત પ્રિયજનને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે બનતી મદદ કરતા.

જે પ્રજા આવી કનિક પ્રકારની ભાવના કરતાં વધારે વિશ્વાળ અને ઉદારભાવના ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ હોય છે, તેમનામાં આત્માવિષેનું વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉદ્ભવે એવો સંભવજ નથી સ્વતંદ્ર અને ક્યારના કરતા વધારે દૂર તેઓ જન્મ શકેજ નહિ એવી પ્રજાના ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી વિશુદ્ધ આત્મજ્ઞાન મેળવવાની આશા રાખી શકાયજ નહિ

હવે આપણે આત્મજ્ઞાન સબધી વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની ભાવનાઓના મૂળ શોધવામાટે એક ખીજ પ્રજા તરફ દષ્ટિ કરીએ. એ તેજ પ્રજા છે કે જેમનો પરમેશ્વર પરમ દયાળુ અને સર્વવ્યાપક છે, જે તેજેમય, સૌમ્ય અને સહાય આપવા તત્પર એવા અનેક દેવોદ્વારા વ્યક્ત થાય છે ઇશ્વરને સૌથી પ્રથમ પિતા તરીકે આ પ્રમાણે સંબોધન કરનાર આજ પ્રજા છે કે, “ જેમ એક પિતા પોતાના પ્રિય પુત્રને હાથ પકડીને તેને ચલવે છે તેમ હે ઇશ્વર ! તુ મારો હાથ પકડીને મને ચલવજે ” એ પ્રજાના મત પ્રમાણે મનુષ્યજીવન આશા અને ઉલ્લાસભર્યું હતુ, નિરાશાના ઘેરા વાદળ તેમની દષ્ટિમર્ચાદામા ઝડુમર્તા ન હતાં, તેમના ધર્મવિચાર ખીજ પ્રજાઓની માફક અત્યંત પરિતપ્ત મનુષ્ય વચમા વચમા કોઇવાર સુખની ઝાખી થતા ગાડાની માફક ઉરકેરાઇ જઇને તૂટક તૂટક અરપણ ઉદ્ગાર કહાડે તેવા ન હતા, પણ સુદર પાકથી હરિયાળા દેખાતા ખેતરો અને અરપયોની મધમધતી સુવાસથી ભરપૂર હતા, અને આટલે વર્ષે પણ આપણને તે પૂર્વના જેવીજ તૂતાળ હાલતમા પ્રાપ્ત થાય છે જેમના સ્તવન કિંગતા સૂર્યના પહેલા કિરણવડે સુવર્ણરસે રસાતી પૃથ્વીને અભિનંદન આપવામાટે વૃક્ષેવૃક્ષથી બહાર નીકળી આવેલા પક્ષીઓના કલરલની માફક કુદરતી, આનંદપૂર્ણ અને જેવા મનમા ઉત્પન્ન થયા તેવા ને તેવાજ “ નરી સરળતા ” થી ભરપૂર છે આજે એ સી સૈકા વીતી ગયા છતા પણ હજી સ્વર્ગમાંથી સંભળાતા તાજા આદેશની માફક આપણને તેમના સ્તવનનો ધ્વનિ સંભળાય છે—એવી પ્રાચીન આર્યપ્રજા તરફ આપણે હવે દષ્ટિ કરીએ.

“ મને તે સ્તુત્ય અને જરારહિત પ્રદેશમા મૂકી આવો કે જ્યાં સ્વર્ગનો પ્રકાશ સદાને માટે ઝળહળી રહ્યો છે, ” “ જ્યાં વિવસ્વત રાજાનો પુત્ર રહે છે, જ્યાં સ્વર્ગનું અવિત્રાં પવિત્ર સ્થાન છે તે દિવ્ય પ્રદેશમાં મને અમરત્વ આપીને રહેવા દો, ”

“જે પ્રદેશમાં આત્માઓ યથેચ્છપણે વિચરણ કરે છે ત્યાં આનંદમય સ્થાનમાં મને અમરતવની પ્રાપ્તિ કરાવીને વસવા દો. ” આવી ઢળની પ્રાર્થનાઓ આર્યલોકોના આત્મતત્ત્વ પ્રાચીન ઋગ્વેદની સહિતામાં જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી એ પ્રભ મરણ પછીની અવસ્થા વિષે કેવા પ્રકારની કલ્પના કરતી હતી તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

અહિં આપણે જોઈશું તો અનાર્થ અને આર્યપ્રજાની ભાવનાઓમાં આસમાન જમીન જેટલો તફાવત માલમ પડશે, અનાર્થ લોકોના મનથી શરીર અને જગત એજ માત્ર સત્ય અને ઇષ્ટ છે મરણ વખતે શરીરમાંથી જે જરાક જેટલું જીવન-તત્ત્વ બહાર નીકળી જાય છે અને જે ઇન્દ્રિય વિષયક સુખનો ઉપભોગ ન કરી શકવાથી અત્યંત કંઠાલ અને દુઃખમય અવસ્થામાં રહે છે, તેથી “ જે શરીરને સંભાળપૂર્વક જાળવી રાખવામાં આવે તો કદાચ તેનો અને શરીરનો પુનઃ સંયોગ થઈ શકે એવી તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક આશા રાખતા હતા ” આમ હોવાથી સજીવ મનુષ્યના કરતા તેના મૃતદેહને જાળવવા તરફ તેઓ વધારે લક્ષ આપતા હતા એથી વિરુદ્ધ આર્યપ્રજાઓની આન્યતા એવી થતી ગઈ કે જે તત્ત્વ મરણ વખતે શરીર-માંથી બહાર નીકળી જાય છે તેજ મનુષ્યનો વાસ્તવિક અંશ છે અને શરીરથી વિમુક્ત થયા પછી તે વધારે સારા જીવનનો ભોક્તા થાય છે, અને જે આનંદ પોતે જ્યારે શરીરરૂપી પિંજરામાં કેદ પૂરાયલો હતો ત્યારે ભોગવી શકતો ન હતો તે હવે એ સુખેથી ભોગવી શકે છે આથી કરીને મૃતદેહને અગ્નિદાહ કરીને જેમ અને તેમ જલ્દીથી તેઓ નાકાલ કરી નાખતા.

આત્માના સ્વરૂપવિષેના સત્ય જ્ઞાનનું ધીજ અહિં જ જોવામાં આવે છે. “મનુષ્યનો પ્રકૃત અંશ શરીર નહિ પણ તેનો જીવાત્મા છે અને જીવાત્મા શરીર સાથે જોડાઈને તેમજ તેનાથી પૃથક્ પણુ રહી શકે છે ” એવી ભાવનામાંથીજ આત્માની સ્વતંત્રતા અને મુક્ત દશાવિષેના ઉચ્ચ વિચારો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે “જીવાત્મા શરીરથી છૂટો પડ્યા પછી જે તેજેમય શરીર (સૂક્ષ્મદેહ)ના આવરણમાં ઢાકાયલો રહે છે તે તેજેમય શરીરથી પણ આર્યોની કલ્પના આગળ વધી, અને આત્મા નિરાકાર સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે ” એવું આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ જાણવામાં આવ્યું ત્યારેજ પેલો અનિવાર્ય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે એ આત્મતત્ત્વની ઉત્પત્તિ ક્યાથી થઈ ?

ભરતખંડમાંથીજ અને આર્યપ્રજામાંથીજ આત્માના પૂર્વજન્મનો, તેના અમર-ત્વનો તથા તેના સ્વતંત્ર વ્યક્તિગત અસ્તિત્વનો વિચાર સૈ મિસર દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે જે શોધખોળ થઈ છે તે દ્વારા “ આત્માનું પૃથ્વી ઉપરના જીવન પહેલાં અને પછીનું સ્વતંત્ર અને વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ રહે છે ” એવું લેશમાત્ર પણ પ્રમાણ મળી આવ્યું નથી. એ દેશના કેટલાક ગુપ્ત વિદ્યાના મંત્રોમાં આવી ભાવના જોવામાં આવે છે ખરી, પણ તે સર્વનું મૂળ

ઉત્પત્તિસ્થાન તો હિંદુસ્તાનજ હોય એમ જણાય છે.

કાલ હેકલ નામનો વિદ્વાન લખે છે કે “ જેમ જેમ આપણે મિસર દેશનાં ધર્મશાસ્ત્રોનો વધારે ઉડા અભ્યાસ કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળતાં જાય છે, કે સામાન્ય પ્રજાવર્ગના પુનર્જન્મની ભાવનાનો લેશમાત્ર પણ સ્વીકાર થતો ન હતો અને તે ભાવનાને તદ્દન વિજાતીય તરીકે ગણવામાં આવતી હતી ચુપ્તવિજ્ઞાના કાષ્ઠ કાષ્ઠ પ્રથમા એ સંબંધી કેટલુક લખાણ છે ખરૂં પણ તે મિસર દેશના ઓસિટિસ ધર્મની અતર્ગત પાળતો નથી, પરંતુ હિંદુશાસ્ત્રોમાંથી લઈને ત્યાં દાખલ કરવામાં આવેલી છે ”

ત્યાર પછીના યુગ તરફ નજર કરીએ તો અલેક્ઝાન્ડ્રિયા નગરમાં વસતા યાહુદી લોકો વ્યક્તિગત આત્માના સિદ્ધાંતથી સારી રીતે માહિતગાર હતા તેઓના ફેરિશી નામના પુરોહિતો પણ આગળ કદા મુજબ વ્યક્તિગત આત્માને માનતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ એ આત્મા અનેક દેહોમાં પ્રવેશ કરીને નવા નવા જન્મ ધારણ કરે છે તે પણ તેઓ માનતા હતા ઇસુખ્રિસ્તને તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા અમુક પયગંબરના અવતાર તરીકે શ્રી કારણથી માનવામાં આવે છે તેનું કારણ આ ઉપરથી સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. ઇસુખ્રિસ્તે પોતે તો જ્ઞેન ધી ખ્રિસ્ટ વિષે બોલતા ધણીજ સ્પષ્ટ અને સીધા શબ્દોમાં કહ્યું હતું, કે તે ઇલિયાસ નામના પયગંબરનો અવતાર છે “ જો તમે તે સ્વીકારશો તો જો ઇલિયાસ અવતરવાનો હતો તે એ જ છે. ” મેથ્યુ, ૧૦, ૧૪

આત્મા અને તેના વ્યક્તિગત અસ્તિત્વવિષે યાહુદી લોકોમાં જે ભાવના પ્રવેશ કરવા પામી હતી તે ઉધારી રીતે મિસરવાસીઓના ઉચ્ચ પ્રકારના ગુપ્ત વિદ્વાના પ્રથેમાથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને એ પ્રથેમાનાં મૂળ તો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો છે. આવી ભાવના અલેક્ઝાન્ડ્રિયાદ્વારાજ પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં જાણી ફેલાઈ તેનું કારણ દેખીતુંજ છે જોકે તવારિખો જોતાં જણાય છે કે જોકે ધર્મોપદેશકો અલેક્ઝાન્ડ્રિયા અને એશિયા માઇનોરના પ્રદેશમાં પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરી આવ્યા હતા.

ગ્રીક પ્રજાને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સમજાવનાર સૌથી પહેલો દાર્શનિક પાઇથેગોરાસ હતો ગ્રીક પ્રજા મૂળથી આર્ય કુળનીજ હતી તે સ્મૃતદેહને અમિદાહ કરતી અને વ્યક્તિગત આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતી હતી, તેથી કરીને પાઇથેગોરાસને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત તેમણે વગર અડચણે માન્ય રાખ્યો એપુલેન્સના મત પ્રમાણે પાઇથેગોરાસ હિંદુમાં આવ્યો હતો અને બ્રાહ્મણો પાસે તેણે તત્ત્વજ્ઞાનને અભ્યાસ કર્યો હતો.

આટલા વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે જે પ્રજાઓ આત્માને સ્વતંત્ર અને મનુષ્યના વાસ્તવિક સ્થાથી અલગ તરીકે માનતી હતી, માત્ર દેહને સંજીવન

ખનાવનાર તરવ તરીકે નહિ, તેઓને આત્માના પૂર્વ અસ્તિત્વને પણ માન્યા વગર ચાલતુ જ નહિ, અને પોતે સ્વતંત્ર અને વ્યક્તિગત આત્માને માને છે અને મૃતદેહને નિરૂપયોગી માને છે, એ વાતને એક રીતે વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાને તેઓ મૃતદેહને બાળી નાખતા. આમાં માત્ર એક જ પ્રજા અપવાદરૂપે છે ઇરાની પ્રજા આર્ય-કુળની હોવા છતાં, સેમિટિક પ્રજાના રિવાજની લેશમાત્ર અસર વગરની મૃતદેહનો નિકાલ કરી નાખવાની તેણે એક જુદી જ પદ્ધતિ શોધી કહાડી હતી આટલું છતાં પણ મૃતદેહને છેલ્લા સંસ્કાર કરવાનું સ્થાન જેને પારસીઓ “ફાશુ” કહે છે તે અબ્દ તો વૃદ્ધ-બાળનું એ ધાતુ ઉપરથી જ ઉત્પન્ન થએલો છે

સંક્ષેપમાં જે પ્રજાએ મનુષ્યની આત્મ પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરવાની તરફ લીધી નથી તેઓ શરીરને જ સત્ય પદાર્થ માનીને તેની આગળ જઈ શકી નથી, અને કેટલીકવાર એથી આગળ વધવાને બળવાન અત પ્રેરણાને અધીન થઈને તેઓ તર્ક કરવા જતી તોપણ મનુષ્યશરીર કોઈ કાળે, કોઈપણ રીતે અવિનાશી થઈ શકે એવી સ્થૂળ ભાવનાનો તેઓ કદી પણ ત્યાગ કરી શકી નથી

એથી ઉલટ પક્ષે જે પ્રજાએ પોતાની લગભગ તમામ માનસિક શક્તિઓ મનુષ્યની અંદર રહેલા વિચાર કરનાર અશુભ સંશોધન કરવા પાછળ રોકી હતી, તે ભરતખંડની આર્યપ્રજાએ થોડા જ સમયમાં શોધી કહાડ્યું કે જે તેઓએ મનુષ્યદેહની શોધ તેમના પૂર્વજો કરી રહ્યા હતા તેની પણ પર આત્મા રહેલો છે, અને તે આત્મા જ ખરેખરો મનુષ્ય છે તે જ સ્થૂળદેહને ધારણ કરે છે અને દેહ જીર્ણ થતા તેનો પરિત્યાગ કરે છે

હવે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે શું એ આત્મતત્ત્વને કોઈએ કોઈ કાળે ઉત્પન્ન કર્યું હશે ? જે ઉપત્તિ એટલે “ જ્યાં કોઈ જ ન હતું ત્યાં નવીન વસ્તુનું પેદા થવું ” એમ માનીએ તો ઉપલા પ્રશ્નનો ખુલ્લો જવાબ એ જ છે કે એ આત્મતત્ત્વ કદિ ઉત્પન્ન થયું જ નથી આ આત્મા જન્મ અને મરણરહિત છે તે કોઈપણ અન્ય પદાર્થોના મિશ્રણથી અન્યો નથી, પણ એક સ્વતંત્ર, અવ્યય અને અવિનાશી તત્ત્વ છે, અને તેમ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ અતી નથી, તેમ નાશ પણ થઈ શકતો નથી એ આત્મા જૂદી જૂદી અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થયા કરે છે

ત્યારે હવે સવાલ એ પૂછવામાં આવે છે કે અત્યારસુધી એટલે આ દેહમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પહેલાં તે ક્યા હશે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ હિંદુસ્તાનના તત્ત્વ વેતાઓ એવો આપે છે કે “ એ આત્મા સ્થૂળ ભાષામાં કહીએ તો જુદા જુદા દેહોમાંથી પસાર થતો આવ્યો છે, અથવા આધ્યાત્મિક પરિભાષામાં કહીએ તો જૂદીજૂદી માનસિક બુદ્ધિઓમાં થઈને ભ્રમણ કરતો આવ્યો છે. ”

હિંદુસ્તાનના તત્ત્વવેતાઓ પુનર્જન્મનો જે સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે તેને માટે વેદની

બહારનાં પ્રમાણુ છે ખરા? અલબત્ત, છેજ, અને આપણે હવે પછી જોઈશું કે જગતના અન્ય સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતોમાટે જેવાં સગીન પ્રમાણુ છે તેવાંજ આ મિદ્ધાંતને માટે પણ છે, પરંતુ તે પ્રમાણુ આપતા પહેલાં યૂરોપના કેટલાક મોટાના મોટા દાર્શનિકો પુનર્જન્મની ખાખતમા કેવો અભિપ્રાય દર્શાવી ગયા છે તે પણ આપણે જરા જોઈ લઈએ

આત્માના અમરપણાવિષે ચર્ચા કરતાં આઈ. એમ ફ્રિન્ટે કહે છે કે —

“ મરણ પછી જીવન અખંડિતપણે ચાલુ રહે છે એ માન્યતાનું ખડન કરવાને માટે કુદરતમાં કેવા પ્રકારનો નિયમ જોવામા આવે છે, તે ખતાવીને તેની સાથે આત્માનું સામ્ય દેખાડી આત્મા પણ ખીજા પદાર્થોની માફક નાશવત છે એવી તક-રાર કરવામાં આવે છે. જે જે પદાર્થો અમુકકાળે ઉત્પન્ન થયા છે તેનો અમુક કાળે નાશ પણ થવોજ જોઈએ એવી એક અત્યંત સામાન્ય દલીલ છે, આથી કરીને જે આત્મા શરીરના અવસાન પછી અસ્તિત્વ ભોગવતો હોય તો શરીરની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ તેનું અસ્તિત્વ હોવુંજ જોઈએ આ અનુમાન દોષરહિત છે પણ એના વડે આત્માના અનત જીવનના સિદ્ધાંતનું ખડન થઈ શકતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેનાથી તો ઉછરો વિશેષ આધાર મળે છે આધ્યાત્મિક તેમજ ભૌતિકશાસ્ત્રનો મહા નિયમ છે કે, “ કોઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ તેમજ વિનાશ થઈ શકેજ નહિ. ” આ નિયમને ખરાખર સમજી લેવાની જરૂર છે એ નિયમને આધારે સર્વ કોઈ સમજી શકશે કે આત્મા શરીરદારા વ્યક્ત થયો તે પહેલાં પણ અસ્તિત્વમાં તો હોવોજ જોઈએ ”

જર્મન તત્ત્વવેત્તા શોપનહોર પોતાના એક ગ્રંથમા પુનર્જન્મવિષે ચર્ચા કરતાં લખે છે કે,—

“ વ્યક્તિને માટે જેમ નિદ્રા છે તેમ મનુષ્યની ‘ સંકલ્પ ’ શક્તિને માટે મૃત્યુ છે. એકનું એકજ વ્યક્તિત્વ જો આત્માની સાથે હમેશને માટે જોડાયલું રહે તો તે અનત કાળપર્યંત કાર્યને લાયક રહી શકેજ નહિ, અને અમુક વખત વીત્યા પછી આત્મા રમરણશક્તિને તેમજ પોતાના વ્યક્તિત્વની ઉપાધિને ત્યજી દેછે, એનુંજ નામ મહાનિદ્રા છે. એ મૃત્યુરૂપી લાંબી નિદ્રા લીધા પછી પાછો તે જુદાજ પ્રકારની માનસિક શક્તિઓ મેળવીને પુન મનુષ્યરૂપે અવતાર ધારણ કરે છે આ પ્રમાણે એક પછી એક અવતાર લેવાની ક્રિયા તે ખરૂં જોતા સંકલ્પશક્તિને માટે જગૃત સ્વપ્નતુલ્ય છે એ સંકલ્પશક્તિ પણ આત્માની માફકજ અવિનાશી છે, પણ આત્મા જેમ આગળને આગળ પ્રગતિ કરે છે તેમ અનેકાનેક નવા નવા અવ-તારોમાં પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનવડે તે એવી તો જ્ઞાનમય બને છે કે અતે તે શન્યરૂપ થઈ જાય છે. ”

મહાન અગ્રિય તત્ત્વવેતા લૂમ-એ કે નિરીશ્વરવાદી હતો. પણ અમરત્વવિષેના નાસ્તિકવાદથી ભરપૂર એવા એક-પોતાના નિબંધમાં લખે છે કે, “આવા પ્રકારના સિદ્ધાંતોમાં પુનર્જન્મનો એકલોજ સિદ્ધાંત એવો છે કે જેની દલીલ તત્ત્વચિંતકો એક-દમ ક્રુતઘ્નરી કહાડ્યા વગર સાક્ષી શકે.”

લેસિંગ નામનો એક ખીન્નો તત્ત્વવેતા એક કવિની આતરદષ્ટિથી આ પ્રશ્નનું અવલોકન કરતાં પૂછે છે કે, “પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સૌથી વધારે પ્રાચીન છે માટે શું તે હાસ્યાસ્પદ ગણાવો નોંધ્યો? વિતકવાદી તત્ત્વચિંતકોએ એ સિદ્ધાંતને ચૂંથી નાખીને છેક વિત્ત વગરનો કરી મૂક્યો તે પહેલાં સરળપણે વિચાર કરનારા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો એ સિદ્ધાંતને એકદમ માન્ય ગણવા લાગ્યા, તેથી શું તેનું મહત્ત્વ ઓછું થઈ ગયું છે? $x \times x \times x$ જ્યાંસુધી નવા નવા અનુભવો અને નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાની આગમાં શક્તિ હોય ત્યાંસુધી તે પ્રાપ્ત કરવામાં કુ શા માટે ફરી ફરીને આ જગતમાં ન આવતું? શું એકજ જન્મની અદર અને આટલું બધું જ્ઞાન અને અનુભવ મળી ગયું છે કે ખીજવાર આવવાની જરૂરજ રહે નહિ?”

આત્મા કે જે શરીરની ઉત્પત્તિની અગાઉ અને પછી પણ વિદ્યમાન હોય છે તે ફરી ફરીને અનેક શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે, એ માન્યતાના પક્ષમાં તેમજ વિરુદ્ધમાં અનેક પ્રકારની દલીલો રજૂ કરવામાં આવી છે દરેક યુગના મોટા મોટા વિચારકોએ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કરવાનું ખીડું ઝડપ્યું છે, અને આપણી જુદી આ ગુચવાડા ભરેલા પ્રશ્નનો ઉકેલ જોટલે અંશે કરી શકે છે તેટલેસુધી જોતાં તો એમજ સમાજ છે કે આત્મા શરીરની ઉત્પત્તિ પહેલાં અસ્તિત્વ ભોગવતો હોવાજ નોંધ્યો. ઐશ્વર્યર્થના “માધ્યમિક” શાખાના વિચારકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એમ સ્વીકારીએ કે આત્મા એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ નથી પણ “સ્કંધ”નું મિશ્રણ છે, પરંતુ તે મતના વિચારકોને પણ પોતાના સિદ્ધાંતને મજબૂત કરવામાં તેનું પૂર્વનું અસ્તિત્વ તો માન્ય રાખવુંજ પડે છે.

“જેને અનંત અસ્તિત્વ છે તે પદાર્થ કોઈ કાળે પેદા થઈ શકેજ નહિ” એ દલીલ એવી સગીન છે કે તેનું ખડનજ થઈ શકે તેમ નથી. “ધર્મિય સર્વ-શક્તિમાન હોવાથી તે નહિ બનવા જેવા કાર્ય પણ કરી શકે” એવી દલીલવડે ઉપરની દલીલને તોડવાનો ચત્ત કેટલેક ટેકાણેથી કરવામાં આવે છે, અને મોટા મોટા વિચારશીલ પુરુષોને મોટેથી પણ જ્યારે આવી બાલિશતાભરેલી અને અસંબદ્ધ દલીલ સાંભળવામાં આવે છે ત્યારે અલખત ધણો ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રથમ તો ધર્મિય તમામ દસ્ય જગતનો એક માત્ર આદિકારણ છે એમ સ્વીકાર્યા પછી મનુષ્યામાના ચોક્કસ ધર્મોનું કારણ શોધી કહાડવું એજ મુખ્ય સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ સમજા યંત્રવત બન્યે જાય છે એવી માન્યતા તો પૂરેપૂરી અસ-

ખદ્દ દરે છે એવા પ્રકારની દલીલ રજુ કરનાર ખીલુ કંઈજ નહિ પણ પોતાનું અજ્ઞાનજ પૂરવાર કરે છે એવી રીતે તો જે જે વિષયોનું આપણે જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ તેને લગતી તમામ શકાઓને તેનો વાળખી ઉત્તર આપ્યા વગર ઉઘાડી દેવાય, અને તત્ત્વાનુસંધાનનો અને જ્ઞાનમાનનો દરવાજોજ એકસામટો બંધ થઈ જાય.

ખીલુ રીતે જોતા, ઈશ્વરના સર્વશક્તિમાનપણાની દલીલ કેવળ શૂન્યનીજ બુલબુલા-મણી છે જેને આપણે કારણ માનીએ છીએ તે જે પરિણામનું વ્યાપક હોય તેટલે દરજ્જેજ તે પરિણામનું અથવા કાર્યનું કારણ હોઈ શકે અને તેટલેજ દરજ્જે આપણે તે સમજી શકીએ એવી રીતે વિચારતા આપણને અનંત કાર્યનું-પરિણામનું જેટલું અપૂર્ણ જ્ઞાન છે તેટલુંજ તેના સર્વશક્તિમાન કારણરૂપ ઈશ્વરવિષેનું પણ હોઈ શકે. વળી કારણવિષેનો આપણો ખ્યાલ અપૂર્ણ હોવાથી આપણો ઈશ્વરવિષેનો ખ્યાલ પણ અપૂર્ણજ રહી જાય છે ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે જ્યાંસુધી આપણે ઉપરના પ્રશ્નોનો એટલે મનુષ્યાત્માના જૂદા જૂદા ધર્મેશોના વધારે સપ્રમાણ ખુલાસો આપી શકતાજ હોઈએ તો પછી “શૂન્યમાંથી વસ્તુનું પેદા થવું” અને “અચુક કોણમાં અનંત પદાર્થનું ઉત્પન્ન થવું” એવી અસંભવ અને અસંભવિત વાતો રજુ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

આત્માના પૂર્વના અસ્તિત્વની સામે કહેવાતો સગીન અને મહત્વનો વાધો એવો બતાવવામાં આવે છે કે ધણી ખરા મનુષ્યો આ વાતથી તદ્દન અજાણ્ય છે જેઓ આ તકરારને સાચી માને છે તેમનીજ કુરજ છે કે મનુષ્યાત્માનું તમામ અસ્તિત્વ તેની સ્મરણશક્તિમાંજ સમાયેલું છે એમ તેમણે સાબીત કરી અતાવવું જો સ્મરણ એજ માત્ર પૂર્વના અસ્તિત્વનો પૂરાવો હોય તો આપણા જીવનના જેટલા જેટલા વર્ષોનો ઇતિહાસ આપણને અત્યારે માફ નથી તે તે વર્ષોમાં આપણે જીવ્યાજ નથી એમ માનવું પડે. વળી જે જે લોકો મૂર્છાને લીધે અથવા ખીલ કાંઈ કારણથી પોતાનો પાછલો ઇતિહાસ ભૂલી ગયા હોય તો તે પણ અસ્તિત્વ ભોગવતાજ નહતા એમ માનવું પડે.

આત્માનું પૂર્વકાળમાં અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન જે મુદ્દાઓને આધારે તત્ત્વવેદનાઓ કરે છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રથમ તો જગતમાં એકબીજા મનુષ્યો વચ્ચે અનેક પ્રકારની લિન્નતાઓ જોઈએ છીએ તેનું કારણ શું? ત્યાંથી અને પરમદેશનું પરમેશ્વરના રાજ્યમાં એક બાળક એવા અનુકૂળ સંજોગોમાં જન્મે છે કે જેથી કરીને તે પરિણામે જનસમાજને ધણું ઉપયોગી અને લાભદાયક નીવડે છે, ત્યારે તેજ બીજાં અને કદાચ તેજ શહેરમાં ખીલુ બાળક એવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં અવતરે છે કે જેથી કરીને તે કાંઈ પણ રીતે ઉત્તમ મનુષ્ય બની શકેજ નહિ. વળી આપણે એવા પણ બાળકોના લખલા જોઈએ છીએ કે જેઓ તેમની પોતાની લેશમાત્ર પણ કસ્ટર વગર આખી

જિંદગીસુધી દુખજ ભોગવ્યા કરે છે આમ હોવાનું કારણ શું ? શા માટે એમ થવું જોઈએ ? એ કોના અજ્ઞાનનું અથવા પાપનું પરિણામ છે ? જો પોતાના સંજોગોને માટે બાળક પોતેજ જવાબદાર ન હોય તો પછી તેના માળાપના સારા અથવા માફા કર્મના કૃણ તે તેણે શામાટેજ ભોગવવાં જોઈએ ?

આ જગતમા તે જોટલું દુખ વેડે છે તેના પ્રમાણમા પરલોકમા તેને વિશેષ સુખ અને આનંદ ભોગવાવાની તક મળે છે એવો કાચો ઉત્તર આપવો, અથવા તો આ વિષય મનુષ્યબુદ્ધિથી નહિ સમજી શકાય એવો ગહન છે એમ કહીને મૂળ સવાલને ઉગ્રવી દેવો તે કરતા આપણું અજ્ઞાન જાહેર કરવું એજ વધારે સારું છે આપણા કોઇપણ અપરાધ વગર ખીજા બહારના કોઇપણ કારણને લીધે આપણે દુખ વેડવું પડે એ ન્યાય તેમજ નીતિની વિરુદ્ધ છે, એટલુંજ નહિ પણ એ દુખના બદલામા ભવિષ્યમા સુખની પ્રાપ્તિ થશે એવી દલીલ પણ ટકી શકતી નથી

ગાલ હાલતમા અને પ્રતિકૂળ સંજોગોમા જન્મેલા કેટલાં બધા ભાગ્યહીન મનુષ્યો વધારે ઉચ્ચ જીવન પ્રાપ્ત કરવાને શક્તા મારે છે ! છતાં તેઓ જે સંજોગો નીચે મુકાયા છે તેમાથી છૂટી શકતાજ નથી. જો પ્રતિકૂળ સંજોગોમા જન્મેલા મનુષ્યોને વધારેને વધારે અધોગતિએ જવું પડે તો તેથી શું ભવિષ્યમા તેમની નીચતાના બદલામા તેમને સુખ મળવું જોઈએ ? જો એમજ હોય તો પછી આ જગતમા જેમ માણસ વધારે પાપી તેમ પરલોકમા વધારે આનંદનો ભોક્તા થવો જોઈએ

મનુષ્ય આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય અને તેની ભગ્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે અને આ જગતમા જે જે બિનનતાઓ અને ભયાનક દોષો જોવામા આવે છે, તેનું સમાધાન કરવાને માટે એકજ રસ્તો છે કે એ સધળાની તમામ જવાબદારી ન્યાયસર તેના કર્તા ઉપર એટલે કે આપણા પોતાના સ્વતંત્ર કર્મ ઉપરજ મૂકવી શૂન્યમાથી આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે એવી દલીલ કરવામા પણ પ્રારબ્ધવાદ અને નિર્ણયવાદને સ્વીકારવાજ પડે છે અને દયાળુ પરમેશ્વરને દેહાણે ભયકર, નિર્દય અને કદિ પણ પ્રસન્ન ન થાય એવા પરમેશ્વરનું પૂજન કરવાનું હરે છે વળી ઇશ્વરે આત્માને ઉત્પન્ન કર્યો છે એ સિદ્ધાંત તથા એમાથી ઉદ્ભવતા પ્રારબ્ધવાદ અને નિર્ણયવાદને લીધે પણ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન પ્રજાઓમા એક એવી ભયકર ભાવના દાખલ થવા પામી છે, કે તેઓના ધર્મને નહિ સ્વીકારનાર અન્ય પ્રજાઓની કતલ કરવી એ પણ વાજખીજ લાગી છે અને તેનેજ લીધે જગતમા અનેક દાળાનળ સળગ્યા અને હજી પણ સળગે છે

પણ પુનર્મર્જનના સિદ્ધાંતના બચાવમા નૈયાયિક પડિતો જે એક ખીજા દલીલ રજૂ કરે છે તે અમને ઘણી સંતોષ લાગે છે કે આપણા અનુભવોના કદિ નાશ થઇ શકે નહિ આપણા કર્મ જે કે દેખીતી રીતે તિરોભાવને પામ્યા હોય એમ લાગે છે, તોપણ તેઓ અદૃશ્ય રહે છે અને છેવટે તેઓ આપણી પ્રવૃત્તિરૂપે પ્રકટ થાય

છે. સ્વખલાતરીકે નાના બાળકો પણ અમુક પ્રકારની વૃત્તિઓને લઇનેજ અવતરે છે. જો વારંવાર થતાં કર્મને પરિણામે અમુક પ્રકારની વૃત્તિઓ બધાતી હોય તો તે વૃત્તિઓ આપણામાં જન્મથી જોવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ આ ઉપરથી સમજાવી શકાય એમ છે. આપણી જન્મસિદ્ધ વૃત્તિઓ આ જન્મમાં તો પ્રાપ્ત થઇ જ નથી, તેથી કરીને તેમની ઉત્પત્તિ પૂર્વના કારકે જન્મમાં થયેલી હોવી જોઇએ વળી આપણી કેટલીક વૃત્તિઓ ખામકરીને મનુષ્યજાતિનાજ સંકલ્પજનિત કાર્યના પરિણામરૂપ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. હવે એવી કેટલીક વૃત્તિઓ જો આપણામાં જન્મથીજ હોય તો જે કર્મવડે એ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે કર્મ આપણે જીવંતકાળમાં કર્યા હોવા જોઇએ, એટલે કે આપણે આ જન્મ ધારણ કર્યો ત્યાર પહેલાં પણ મનુષ્યકોટિમાં હોવા જોઇએ.

આપણી હાલની જિંદગીમાં જે વૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે તેનું મૂળ કારણ પૂર્વકાળના સંકલ્પજનિત કાર્યો હોવા જોઇએ એટલી બાબતમાં ભરતખડના પુનર્જન્મવાદીઓ તેમજ હાલના પાશ્ચાત્ય ઉત્ક્રાંતિવાદવાળા પડિતો એકજકામત ધરાવે છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે હિંદુ પડિતો આત્માના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધાવાન હોવાથી તેઓ એ વૃત્તિઓને આત્માએ પૂર્વકાળમાં કરેલા પ્રયત્નોના પરિણામરૂપ માને છે, ત્યારે ઉત્ક્રાંતિવાદવાળા પડિતો જડવાદી હોવાને લીધે એવું માને છે કે હાલના મનુષ્યોના પૂર્વજોએ લીધેલા અનુભવોના વશપરપરાથી ઉતરી આવતા પરિણામરૂપ એ વૃત્તિઓ છે. આત્મા શૂન્યમાથી ઉત્પન્ન થયો છે એવા મિલ્કતને માનનારાઓને તો આ જમાનામાં જગ્યાજ આપી શકાતી નથી.

હવે યુદ્ધ માત્ર બે પક્ષ વચ્ચે છે એક બાજુએ પૂર્વજન્મોના સંચિત કરેલા અનુભવોના પરિણામરૂપે આત્મામાં અમુક પ્રકારની વૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે અને એ અનુભવોના કર્તા તેમજ હાલની વૃત્તિઓનો માલિક એકજ, અભિન્ન આત્મા હોવાનું માનનારા પુનર્જન્મવાદીઓ છે, અને બીજી બાજુએ “ મનુષ્યની તમામ વૃત્તિઓનું મૂળ યત્ર તેનું મગજ છે અને એ વૃત્તિઓનું મૂળ કારણ તેના પૂર્વજોથી પ્રાપ્ત થયેલા સૂક્ષ્મ જીવનકોષ છે ” એવું માનનારા જડવાદીઓ છે હવે આ બે પક્ષમાંથી અતે કોનો વિજય થશે તેટલુંજ માત્ર જોવાનું છે.

પુનર્જન્મ અને વશપરપરાગત જીવનકોષની પ્રાપ્તિ એ બે વચ્ચેનું યુદ્ધ તે ખરું જોતાં ચેતનવાદ અને જડવાદનુંજ યુદ્ધ છે. જો વશપરપરાગત જીવનકોષની પ્રાપ્તિ વડે મનુષ્યના તમામ જીવનઆપારનો ખુલાસો થઇ શકતો હોય, તો જડવાદનો પૂરેપૂરો વિજય છે અને આત્માના અસ્તિત્વને માનવાની કશી જરૂર નથી, પરંતુ જો પૂરેપૂરો ખુલાસો ન થઇ શકતો હોય તો પૂર્વ કાળના અનુભવોના સંસ્કાર આ જન્મમાં આત્મા ધારણ કરે છે એ સિદ્ધાંતજ નિર્વિવાદપણે સાચો માનવો પડે છે.

આ પ્રમાણે એક બાળુએ જડવાદ છે અને બીજા બાળુએ પુનર્જન્મવાદ છે. ત્રીજો માર્ગ નથી. આ બેમાંથી કયો સિદ્ધાંત ગ્રહણ કરવો તેનો આપણે જ વિચાર કરી લેવો.

વર્તમાન હિંદુસ્તાન

(૧૮૬૯ ના માર્ચમા હરિજોધનને માટે સ્વામીજીએ લખેલા બ ગાળી લેખનુ લાખાતર)

વૈદિક પુરોહિતો પોતે યજ્ઞ સંબંધી મત્રો જાણતા અને તેથી કરીને તેઓ બીજા કરતા શ્રેષ્ઠ મનાતા. આ મત્રોના પ્રભાવવડે દેવતાઓ તેમના સ્વર્ગલુપનમાંથી નીચે ઉતરી આવીને યજ્ઞમાનેષ્ટ આપેલા ખાદ્ય અને પેય પદાર્થોનો સ્વીકાર કરતા અને તેની મનકામના સંપૂર્ણ કરતા. આથી કરીને રાજા તેમજ પ્રજાવર્ગ એક પોતપોતાના સામાસિક સુખની પ્રાપ્તિને માટે આ પુરોહિત વર્ગ તરફ આજ્ઞાની નજરથી જોતો. સોમવહ્નિનુ- પુરોહિત લોકો પૂજન કરતા અને મત્રોચ્ચારના બળવડે એ વેદી વધતી વળી દેવોને પણ યજ્ઞમાને અપર્ણ કરેલો સોમવહ્નિનો રસ ધણો પ્રિય હોવાથી તેઓ યજ્ઞમાન તરફ કૃપા રાખતા અને તેની મનકામના સંપૂર્ણ કરતા. આ પ્રમાણે પુરોહિતો દેવોની કૃપાને લીધે ધણા બળવાન બની ગયા અને માનુષી શક્તિને તુચ્છ લેખવા લાગ્યા, કારણ કે દેવોના બળ આગળ મનુષ્યબળનુ શુ ગણુ ? જગત ઉપર તમામ પ્રકારની સત્તા ધરાવનાર મોટા મોટા રાજાઓ પણ પુરોહિતો આગળ હાથ જોડી ઉભા રહેતા. પુરોહિતોનો કૃપાકટાક્ષ મોટામા મોટી મદદ મનાતી, તેનો સામાન્ય આશીર્વાદ રાજ્યના અર્થજાડર ઝટલો કિમતી મનાતો, અને ફુનિયાના કોષ્ટ પણ પદાર્થ કરતા તેની કિંમત વધારે હતી. અકાતી પુરોહિતો કોષ્ટવાર મૃત્યુ અને વિનાશથી ભરપૂર કાર્યોમાં સામેલ થવાનો રાજાને આદેશ કરતા, કોષ્ટવાર મિત્રની માફક તેને ઉઠાપણુ ભરેલી સલાહ આપતા, કોષ્ટવાર ઘણીજ મુટિલ અને સૂક્ષ્મ રાજ્યતત્ત્વની જાણ પાથરીને તેમા રાજાને સહેલાઈથી પકડી લેતા. આ પ્રમાણે અનેકવિધ કાર્યોમાં કુશળ બનેલા પુરોહિતોએ રાજસત્તાને સ્વાધીન કરી લીધી હતી, એ ઉપરાંત રાજાને તેમની વધારે હહેજત એટલા માટે લાગતી કે તેની પોતાની, તેના કુટુંબની અને તેના પૂર્વજોની કીર્તિ પુરોહિતની કલમના એક સપાટાની સાથે સ્થાપિત થાય અથવા હમેશાને માટે ભુ સાધ જાય એમ હતું; કારણ કે ઇતિહાસ લખનાર

× ચર્ચ કરનાર

+ વેદમા સોમવહ્નિનો વારવાર ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે ચર્ચ કરતી વખતે આ છાંદસનો રસ દેવોને આપવાનો રિવાજ હતો.

પશુ પુરોહિતોજ હતા ભલેને, કોઇ રાજ મહા શક્તિશાળી હોય પોતાની કારકર્દી દરમ્યાન બધી કાર્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય અને પ્રજાને પોતાના પુત્રપુત્રી સમાન ગણતો હોય; છતાં પણ જો તેણે પુરોહિત વર્ગની કૃપા પ્રાપ્ત ન કરી તો તેનો વશ તેના મૃત્યુની સાથેજ હમેશાને માટે જુસાઇ જવાનો, અને આખા જગતે જોને સન્માન આપવું જોઇએ એવા તેના સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણો અને ઉપયોગિતા કાળની મહાગુફામાં દટાઇ જવાની. ખીજા હાથપર જે રાજાઓ બધા વર્ષ સુધી ચાલે એવા મોટા પાયા ઉપર યજ્ઞો આદરે, અન્નમેધ વગેરે યજ્ઞો કરે, અને પુરોહિતો ઉપર દ્રવ્યનો વર્ષાદ વરસાવે તેઓના નામ ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાતાં પુરોહિતોના કૃપાપ્રસાદથી એવું કળ મળતું પ્રિયદર્શી ચક્રવર્તી સમ્રાટ અશોકની ગમે એટલી મહત્તા હોવા છતાં પુરોહિતોના લખેલા ઇતિહાસમાં તો માત્ર તેના નામનો ઇસારોજ કરવામાં આવ્યો છે, અને પરીક્ષિતનો દીકરો જનમેજય જેણે રાજસ્ય યજ્ઞ કર્યો હતો તેનું નામ પુરાણોદારા એકે એક હિંદુને પરિચિત છે.

રાજ્યનું રક્ષણ કરવામાટે, પોતાના તેમજ પોતાના વીર સરદારોના વિવિધ પ્રકારના વિલાસોને તૃપ્ત કરવામાટે, અને તે ઉપરાંત સર્વશક્તિમાન પુરોહિતોને સત્કૃષ્ટ કરવામાટે પોતાની તિબેરી સન્મર કરવાને—જેમ સૂર્ય પૃથ્વીમાંથી જોજ ચૂસી લે છે તેમ—રાજા પોતાની રૈયતની દોલત ચૂસી લેતા આલ્મણો કરચુકત હતા, શરીરો તો દાસ હતા તેથી કરીને રાજાની દૂઝણી ગાયો, તેમનો ખાસ શિકાર એકલા વૈશ્યો એટલે કે ખેડૂતો, પશુપાલકો અને વ્યાપારીઓજ હતા.

હિંદુ તેમજ બૌદ્ધ રાજાઓના વખતમાં પ્રજાવર્ગે રાજ્યવહીવટમાં ભાગ લીધો હોય એવું જોવામાં આવતું નથી યુધિષ્ઠિર જેવા કેટલાક શાણા રાજાઓ વૈશ્યો અને શૂદ્રોને ધેર જતા એ વાત પણ ખરી છે, અયોધ્યાની ગાદી ઉપર સુવરાજ તરીકે રામચંદ્રનો અભિષેક કરવાની પ્રાર્થના પણ રૈયત તરફથીજ થઇ હતી, વળી સીતાની વર્તણૂક ઉપર ટીકા પણ રૈયતેજ કરી હતી, પરંતુ રાજ્ય વહીવટના બધારણમાં એક નિયમ તરીકે પ્રજાને પોતાનો મત સીધીરીને દર્શાવવાનો હક આપવામાં આવ્યો હતોજ નહિ પ્રજાવર્ગનું બળ કોઇ પણ પ્રકારની પદ્ધતિ વગર અને બધીવાર પરાક્ષ તેમજ અવ્યવસ્થિતપણે બહાર આવવાની કોશીષ કરતું. લોકોને હજી પોતાની સત્તાનું જ્ઞાન થયું ન હતું, તેમજ પ્રજાએ પોતાના બળને એકત્ર કરીને એક દિશામાં સપસળીને કામ કરવાનો કદિ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો અને તેમ કરવા જેટલી તેમનામાં દૃઢતા પણ ન હતી જે પ્રકારની શક્તિ અને ચાતુર્યવંદે નાનાં છૂટાં જવાયાં બળને એકત્ર કરીને તેમાંથી મહાબળવાનું શક્તિનો ઝોધ ઉત્પન્ન કરાય છે, તે આજતરું તેમને લેશમાત્ર પણ જ્ઞાન ન હતું.

આ વસ્તુસ્થિતિ ચોખ્ખા નિયમોને અભાવે હતી તેમ ન હતું. નિયમો તો હતા,

પદ્ધતિઓ હતી, રાજ્યના વિવિધ અંગોની પરિચાલનામાટે જૂદા જૂદા નિયમો સ્પષ્ટરીતે ધડવામાં આવ્યા હતા, તેમજ મહેસુલ ઉધરાવવામાટે, લશ્કરની વ્યવસ્થા માટે, ન્યાય ખાતાના વહીવટને માટે ઝીણામાં ઝીણી વિગતો વિચારીને નિયમો બાંધવામાં આવ્યા હતા, પણ ઋષિની આજ્ઞા કે જે પ્રભાવશૂન્ય મનાતી હતી અને જે ઋષિના મધ્યસ્થપણા મારફતે પ્રકટ થએલી સાક્ષાત્ ઈશ્વરનાજ આજ્ઞા હતી તેના ઉપર એ સર્વનો આધાર હતો એ કાયદાઓ ધણુ સખત અને સ્થિતિસ્થાપકતા વગરના હતા એમ કહીએ તો ખોટું નથી આવા સંજોગમાં લોકો પ્રજાવર્ગના સામાન્ય કલ્યાણના કોષ્ટ પણુ હેતુની સિદ્ધિને માટે એકત્ર થઇને કામ કરતા શીખે, અથવા રાજ્યએ રૈયત પાસેથી અનેક પ્રકારના કર લઇને ભરેલી તીબેરી ઉપર પ્રજાનો હક્ક છે એવો ખ્યાલ પણુ તેઓ બધા મળીને કરી શકે, રાજ્યની આવક અને ખર્ચ ઉપર અકુશ રાખવાને પ્રજાને પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક છે એવી અભિલાષા પણુ તેમના હૃદયમાં જન્મે તેવો સંભવ ન હતો, કારણ કે પ્રજાએ એવી વાતોમાં શામાટે વચ્ચે પડવું જોઇએ? રાજ્યની આબાદી અને સુસ્થિતિમાટે ઋષિલોકોને દેવો તરફથી મળતી સૂચનાઓ ખસ નથી?

વળી કાયદાઓ તો હતા પણ તે ચોપડીઓમાં હતા ચોપડીઓમાં લખેલા કાયદાઓ અને તેના વાસ્તવિક અમલની વચ્ચે આસમાન જમીનનો તફાવત હતો, કારણ કે કાયદાઓનો ઉપયોગ કરનાર રાજ્યોજ હતા સ્વાર્થપરાયણ રાજ્યો તેનો ગમે તેમ અમલ કરતા અને તેને અકુશમાં રાખનાર પ્રજાના અવાજનું યજ્ઞ હતું નહિ રામચંદ્ર જેવા પ્રજાહિતૈષી રાજ્યો હતા, પરંતુ નમ્મિવર્ણુ જેવા હજારો રાજ્યો ઉત્પન્ન થયા પછી એકાદ રામચંદ્ર દર્શન આપતો હતો અને * ચક્રાંશિક જેવા અનેક રાજ્યો થઇ ગયા પછી એકાદ * ધર્માંશિક જન્મ લેતો પ્રજાને નવજીવન આપનાર અકમર જેવા નૃપતિઓ વિરલ છે, પરંતુ તેમનું સંધિર ચૂસી જનાર ઔરંગઝેબ જેવા અનેક હોય છે કદાચ બધા રાજ્યો યુધિષ્ઠિર, રામચંદ્ર, ધર્માંશિક અને અકમર જેવા દેવાશી, હોઇ તેમના માયાળુ છત્ર નીચે પ્રજા સુખી અને સુરક્ષિત હોય અને તેઓ પ્રજાને પોતાના બાળકની માફક સંભાળતા હોય, તોપણ જે બાળક

+ એ સૂર્યવંશી રાજ્ય હતો. તે પોતાના અતપુરની બહાર નીકળતોજ નહિ રાજાનાં દર્શન કરવાને ઉત્સુક પ્રજા વર્ષમાં અમુક દિવસ રાજ્ય અતપુરની બારી-ઝેથી પોતાનો પગ બહાર કાઢે તેનાં દર્શન કરીને સતોષ માનતી એ રાજ્ય અત્યંત વિષયાસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યો હતો

* એ જોઇ એક જ ચક્રાંશિકના નામ છે શરૂઆતમાં તેણે પોતાના બાઈએને મારી નખાવ્યા તેથી તે ચક્રાંશિક કહેવાયો, પણ પાછળથી તેના જીવનમાં પરિવર્તન થતા તેણે અનેક ધર્મકાર્યો કર્યા તેથી તે ધર્માંશિક કહેવાવા લાગ્યો

આની કેડેજ ભેસીને કપા કરે અને માનોજ આપેલો કાળીઓ ખાયા કરે, તેનામાં ચાલવાની અને પોતાનો ખોરાક પોતાને હાથે ખાવાની શક્તિ આવતી નથી જે માણસ હમેશાં બીજાના રક્ષણ નીચે રહે છે તેનામાં સ્વસ રક્ષણ કરવાની શક્તિ સારી રીતે ગળ્યત થઇ શકતીજ નથી. શરીરે અત્યત બળવાન અને તરણ પુરુષ પણ જો તેના માથાપ તેનું નાના બાળકની માફક જતન કર્યા કરે તો ગમે એટલો મોટો હોય તોપણ સ્વભાવે બાળક જેવોજ રહે છે. લાખા કાળથી આપણા દેશમાં ધણીખરા દેવાશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હોવાથી અને રૈયતનું રક્ષણ અને પોષણ કરવાનું કામ તેમને એકલાનેજ સોંપિલું હોવાથી, પ્રજાવર્ગને સ્વરાજના પાક બાણવાનો પ્રમગ મળતો ન હતો. એવી પ્રજા પોતાની જરૂરની દરેક વસ્તુને માટે રાજા ઉપરજ આધાર રાખતી હોવાથી અને પોતાના સામાન્ય સરક્ષણ અને કલ્યાણને માટે તેમને પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ન હોવાથી ધીમે ધીમે બળ અને ચેતન વગરની થતી ગઇ.

જ્યારે કોઇ પણ દેશનો રાજ્યવહીવટ મહાન્ દ્રષ્ટાઓ અને ઋષિઓની ઇશ્વરીય શુદ્ધિથી પ્રેરાયલા જ્ઞાનના પરિપાકરૂપ શાસ્ત્રોની મર્યાદાનુસાર ધડાયલા કાયદાઓ પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે, તો એવી રાજ્યપદ્ધતિથી તવગર તેમજ ગરીબનું, જ્ઞાની તેમજ અજ્ઞાનીનું, રાજાનું અને રૈયતનું—સર્વનું કલ્યાણ થવુંજ જોઇએ, પણ આપણે જોઇ ગયા છીએ કે એ કાયદાઓનો વ્યાવહારિકરીતે નહિ જોવો અમશ્ક થાય છે. પોતાના દેશના રાજ્યકારભારમાં રૈયતનો અવાજ હોવોજ જોઇએ એવું આધુનિક પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનું રાજનૈતિક સૂત્ર મનાઈ ચૂક્યું છે, અને જેની છેલ્લી ગર્જના અમેરિકાના સ્વતંત્ર થયલાં રાજ્યોએ મેઘગભીર સ્વરે જગતને સંભળાવી હતી કે, “ આ દેશના લોકનું રાજ્યતંત્ર લોકોવડે અને લોકોના કલ્યાણને માટેજ ચાલવું જોઇએ ” આ સિદ્ધાંતનો હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પૂરેપૂરો અસ્વીકાર થતો હતો એમ તો કહી શકાયજ નહિ આ દેશમાં આવી ગયલા ગ્રીક તેમજ બીજા પ્રવાસીઓએ ધણી છૂટા છવાયા નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો જોયાં હતા અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ એવી મતલબના ધણી ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે હિંદુસ્તાનમાં ધણી ગામડાં-ઓમાં હજી પણ પચાસતનું જે ધોરણ જોવામાં આવે છે તેમાં વધારે નહિ તો સ્વ-રાજ્યનું બીજા તો હતુંજ, પણ કમનસીબે એ બીજા હમેશા બીજાની દશામાજ રહ્યું. તે જમીનમાં વવાયું ખરૂં, પણ તેમાંથી વૃક્ષ ઉદ્ભવ્યું નહિ સ્વરાજ્યની આ ભાવના બીજરૂપ અવસ્થામાંથી આગળ વધવા પામી નહિ અને જનસમાજમાં તેનો પ્રચાર પણ થયો નહિ. ધાર્મિક સંસ્થાઓ તરફ નજર કરીશું તો બૌદ્ધધર્મના ભિક્ષુઓના મઠમાં સ્વરાજની ભાવનાનો પૂર્ણ વિકસ થયો હતો એની પ્રુબ્બળ સાબીતી મળી આવે છે. હજી પણ આ પચાસતનું ધોરણ અને સ્વરાજના સિદ્ધાંતો નામાં સાધુ-ઓના સપ્રદાય ઉપર કેવો અધિકાર મોગવે છે, તેઓ “ પચની સત્તા ” ને કેવું

સન્માન આપે છે, તેના પોતાના મડળની મર્યાદામાં દરેક સાધુના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના હક્ક કેવા જળવાય છે, અને તેમણે અદર અદર એકત્ર થઇને કાર્ય કરવાનું કેવું સુવ્યવસ્થિત ધોરણ રચ્યું છે, તે જોઇને આપણને અનન્યથી થયા વગર રહે નહિ.

બૌદ્ધધર્મનો આવિર્ભાવ થતા આખા દેશ ઉપર જે પ્રબળ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો હતો તેના આધાતથી પુરોહિતોની સત્તા નિર્મૂળ થઇ ગઇ અને રાજ્યસત્તા વધારે બળવાન બનતી ગઇ બૌદ્ધ સાધુઓ સસાર ત્યાગી હતા અને વસ્તીની બહાર મઠમાં રહેતા હોવાથી તેઓ સસાર અને રાજકાર્યને લગતી બાબતોમાં લેણમાત્ર પણ માધુ મારતા નહિ. શાપની ધમકી આપીને અને મત્રપ્રયોગથી અસાધારણ રીતે બળવાન બનાવેલા બાણવડે રાજસત્તાને પોતાના પગ નીચે રાખવાની તેમને ઇચ્છા પણ નહતી, તેમ એ દિશ્વામાં તેમણે ચત્ત સરખો પણ ક્યો ન હતો. તેમનામાં સકલપશક્તિનો અંશ રહેવા પામ્યો હોય તોપણ તેને સિદ્ધ કરવાનું કામ તો અસંભવિતજ થઇ પડ્યું હતું, કારણ કે બૌદ્ધધર્મે સોમરસનું પાન કરનારા અને બલિનો ભક્ષ કરનારા દેવોને તેમના પદ ઉપરથી ગબડાવી પાડ્યા હતા અને તેમની શ્રેષ્ઠતાનું ખડન કરી નાખ્યું હતું. યુદ્ધની અવસ્થા બ્રહ્મા અને ઇન્દ્રની અવસ્થા કરતા પણ અનેકગણી શ્રેષ્ઠ છે, મોટા મોટા દેવો પણ એવી અવસ્થાએ પહોંચેલા મહાપુરુષની પૂજા કરવાને સ્પર્ધા કરે છે, એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો મનુષ્યમાત્રનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે, એ અવસ્થા સર્વને માટે ખુલી છે અને તે વર્તમાન જીવનમાંજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એવો બૌદ્ધધર્મ સ્પષ્ટ અવાજ બોલ કરતો હતો. આવી રીતે દેવોની પદવી ઉતરી પડી એટલે પુરોહિતોની શ્રેષ્ઠતા કે જે દેવો ઉપરજ આધાર રાખતી હતી તે સ્વાભાવિક રીતેજ હુપ્ત થઇ ગઇ.

તેજ પ્રમાણે રાજસત્તાથી બળવાન થઇ જેવા અશ્વની લગામ પણ હવે વૈદિક પુરોહિતોના મજબૂત હાથમાંથી છૂટી બનીને પોતાની મરજીમાં આવે તેમ નિરકુશ-પણે વર્તન કરવા લાગી એ જમાનામાં રાજસત્તાનું કેન્દ્ર યજુર્વેદના મત્રોચ્ચાર કરીને યજ કરાવનારા અને સામવેદના મત્રો ગાનારા પુરોહિતોના હાથમાં ન હતું. તેવીજ રીતે એક બીજાથી અલગ થયેલા નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો ઉપર રાજ્ય કરનારા ક્ષત્રિઓના હાથમાં પણ ન હતું. હિન્દુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડાસુધી જેના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો અને જેમના વિશાળ સામ્રાજ્યોની સીમા મહાસાગરવડે બંધાતી હતી, એવા ચક્રવર્તી રાજ્યોના હાથમાં હવે રાજસત્તા આવી હતી. આ જમાનાના યુગનાયકો હવે વિશ્વામિત્ર કે વસિષ્ઠો ન હતા, પણ ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક જેવા પરાક્રમશાળી રાજવીરો હતા બૌદ્ધયુગમાં ભરતખંડ ઉપર સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થાપન કરનાર નૃપતિઓએ જેટલી દેશની કીર્તિ વધારી હતી, તેટલી બીજા કોઇ પણ યુગમાં કોઇ પણ નૃપતિએ વધારી નથી. આ યુગનાં છેવટનાં

વર્ષોમાં ખાછો રજપુતોની સત્તાનો ઉદય થાય છે અને હિન્દુધર્મના વર્તમાન સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. બૌદ્ધધર્મની પડતી થયા પછી રજપુતોની સત્તાનો ઉદય થતાં ભરત-ખાંડની રાજ્યસત્તા, જેણે અત્યારસુધી નિષ્કલક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે હળરો નાનાં નિર્બળ રાજ્યોમાં વિભક્ત થઇ ગઇ.

આ પ્રમાણે રાજ્યદંડ રજપુત રાજ્યોના હાથમાં આવતાં પુરોહિત વર્ગે ફરીથી પોતાનું ગુમાવેલું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. ખરૂં, પણ તે રાજ્યસત્તાના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે નહિ, પરંતુ તેના સહાયક તરીકેજ તેઓ વર્તન કરી શકતા હતા. પુરોહિતો અને મુકુટધારી રાજ્યો વચ્ચે પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપન કરવાના ઇરાદાથી જે લડત વેદના કાળમાં શરૂ થઇને અનેક જમાના થયા ચાલી આવી હતી, અને જૈનો અને બાહ્યોએ કરેલા પરિવર્તન દરમ્યાન જે પૂર જોસમાં મચી રહી હતી તેના હવે હમેશને માટે અત આવ્યો. પુરોહિતો અને રાજ્યો, જેઓ આખા દેશમાં સર્વથી વિશેષ સત્તાવાન હતા તેઓ હવે એક બીજાને અનુકૂળ થવા લાગ્યા પણ હવેના રાજ્યોમાં અસહન રાજ્યોતુ ક્ષાત્રતેજ અને વીર્ય, તેમજ બાહ્યોમાં તેમના પૂર્વજોના બ્રહ્મવર્ચસ્વ અને તપશ્વર્યા, એમાંનું કશું રહ્યું ન હતું એ બેઉ જાતિએ પોતપોતાના મૂળ સ્વાભાવિક ગુણો ગુમાવ્યા હતા એથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે જે પરિણામ આવવું જોઇએ તે પ્રમાણે આ બેઉ શક્તિઓનો સંયોગ થવાથી તેમનો ઉપયોગ એક બીજાના સ્વાર્થની તૃપ્તિમાં થવા લાગ્યો, અને બેઉના સામાન્ય શત્રુઓ જે તે વખતના બૌદ્ધ લોકો હતા તેના વિનાશ કરવામાં અને એવીજ જાતના બીજા કેટલાક ક્રોધોમાં તેમની શક્તિનો વ્યય થઇ ગયો. આવા સ્વાર્થી હેતુથી પ્રેરાઇને જે લોકો એકસ પી કરે છે તેઓમાં અમુક પ્રકારના દુર્ગુણો આવ્યા વગર રહેતા નથી એ નિયમ મુજબ પુરોહિતો તેમજ રાજ્યો જનસમૂહનાં રુધિર ચૂસીને તેમને નિમત્ત કરી નાખવાના, શત્રુવર્ગ તરફ વેર રાખવાના, પારકાની મિત્રકતને જોરબુલમથી પચાવી લેવાના વગેરે વગેરે અપરાધો કરવા લાગ્યા. અસહનની માફક રાજસૂય અને એવા બીજા યજ્ઞો ફરીથી થવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓ હવે સહદયતાના અભાવે ઉપહાસજનક થઇ પડ્યા પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ દલી અને ખુશામતીયા અનુયાયીઓના ગુલામો બની ગયા, અને મત્ર તત્ર વગેરેને લગતી ક્રિયાઓ અને અનુષ્ઠાનોમાં નિરતર રચાપચ્યા રહેવાથી સુસહમાનોના આક્રમણ સામે ધણી સહેલાઇથી પરાજિત થઇ ગયા.

વેદના જમાનામાં પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપન કરવાને પુરોહિત વર્ગે રાજસત્તાની સામે જે કલહ આરબ્યો હતા અને જે અનેક યુગ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો, તેને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાની અદૈહિક શક્તિ અને જીહ્વા બળથી વધારે નહિ તો પોતાની હયાતીસુધી તો વારીજ રાખ્યો હતો બાહ્યોની સત્તા જૈન અને બૌદ્ધધર્મે ઉપજાવેલા પરિવર્તન દરમ્યાન હિન્દુસ્તાનમાંથી તદ્દન નિષ્ક્રિય થઇ જવા આવી હતી, અથવા

તો બળવાન પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મોને આધીન થઇને ટચમચ થઇ રહી હતી રજપુતોના ઉદ્ભવ પછી ન્યારે તેમનું રાજ્ય મિહીરવંશના તથા બીજા રાજાઓના સમયમાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં વ્યાપી ગયું હતું, ત્યારે બ્રાહ્મણોએ પોતાની ગુમાવેલી સત્તા ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને તેમ કરવા જતાં મધ્ય એશિયામાંથી તુરતની આવેલી અસભ્ય અને દૂર જાતિઓની ખુશામત કરવા લાગ્યા તેમને રાજી કરવામાં તેમના અનેક નિષ્ઠ અને ભય કરીવાળે અને ધર્મવિધિઓને તેઓ દાખલ દેશમાં કરવા લાગ્યા તે ઉપરાંત આ અજ્ઞાન અનાર્ય લોકોને સહેલાઈથી હેતરવાના કામમાં બ્રાહ્મણો ખત રાખીને મહેલા હોવાથી તેમણે નવા નવા મંત્રો અને તંત્રો પશ્ચુ રચ્યાં, અને તેમને આધારે દેશમાં ઘણી નહિ સમજાય એવી ભેદી ક્રિયાઓ અને વિધાનોને હિન્દુધર્મમાં સ્થાન મળ્યું તેમ કરવા જતા તેઓ પોતાનું અસહન શાણુપણ, બળ અને ચેતન તથા લાંબા સમયથી પ્રાપ્ત કરેલી પવિત્રતા એ સમગ્ર ગુમાવી બેઠા.

તેને પરિણામે તેમણે આખા આર્યાવર્તને ધણાજ અનીતિવાન, ભયકર, નિષ્ઠ અને અત્યત જગલી જેવા રિવાજોથી પરિપૂર્ણ કરી મૂક્યો, અને એવા રિવાજોને અને વહેમોને તેઓએ પુષ્ટિ આપવાથી તેમને એ કૃત્યને એવી યોગ્ય અચૂક શિક્ષા અર્ધ, કે તેથી કરીને તેઓ આત્મબળ અને ચેતનરહિત બનીને નિર્બળમાં નિર્બળ બની ગયા પશ્ચિમ દિશાએથી મુસલમાનોના આક્રમણરૂપી વાવાઝોડાની એક ફૂંક લાગતા-માંજ તેમનું આખું બધારણ ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇ ગયું, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ હતુંજ નહિ આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના આધિપત્યનો અત આલ્યો અને તેનો ફરીથી ઉદ્ભવ થશે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી.

મુસલમાનોના અમલ દરમ્યાન બ્રાહ્મણોના છિન્ન લિન્ન થઇ ગયેલા બળને પુનઃ એકત્રિત કરીને તેનું સુગઠન કરવાનો પ્રયત્ન તદ્દન અસહવિત જેવોજ હતો. મહમદ પેગંબર પોતે પશ્ચુ દરેક પ્રકારના પુરોહિત વર્ગના કડા વિરોધી હતા, અને તેથી તેમણે તેમની સત્તાનો સંપૂર્ણ નાશ થાય એવી આગ્રાઓ અને નિયમો ધડ્યા હતા. મુસલમાની રાજ્યમાં રાજા પોતેજ પ્રજાનો મુખ્ય ધર્મગુરુ મનાતો હતો, ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં પશ્ચુ તેનો નિર્ણય પ્રમાણભૂત ગણાતો હતો, અને પછી ન્યારે એ રાજાએ ચક્રવર્તી સમ્રાટનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે તો આખી મુસલમાની આલમ ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાની અભિલાષા તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવી હતી મુસલમાની દૃષ્ટિમાં ખ્રિસ્તી અને યાહુદી ધણા તિરસ્કારને પાત્ર લાગતા ન હતા બહુ તો તેમને તેઓ અહપ અદ્ભવાન ગણાતા હતા, પશ્ચુ હિન્દુઓ તરફ તો તેમનું વર્તન બદલાઈ પ્રકારનું હતું તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દુઓ મૂર્તિપૂજકો અને અત્યત ધૂણાપાત્ર કાફીરો હોવાથી તેઓ આ લોકમાં પાક મુસલમાનોને હાથે કતલ થવાનેજ યોગ્ય હતા, અને પરલોકમાં તેમને માટે નરકની અનતકાળ પર્યાંત યાતના નિર્માણ થઇ હતી. આવા સંજોગમાં

મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ આઠણે તરફ ધણીજ અનુગ્રહ ખતાવે તો કદાચ તેમને વચર હરકતે જીવતા રહેવા દે એટલું જ. ધણીવાર તો તેમના તરફ આટલી પશુ રહેમ નજર ન રાખવી જોઇએ એવો વિચાર તે રાજ્યકર્તાઓને આવી જતો ! જરાક ઉમ અને અસામાન્ય ધર્મભાવનાવાળો મુસલમાન બાદશાહ માદીએ આવતો કે તરતજ આ કાફર લોકોની કતલરૂપી રાજસૂય ચડ (!)નો સમાર ભ કરવામા આવતો.

આ પ્રમાણે તદ્દન જૂદોજ ધર્મ પાળનાર અને જૂદાજ પ્રકારના રીતરિવાજોવાળા વિદેશી રાજાઓના હાથમા હવે રાજસત્તા આવી, અને બીજી બાજુએથી પુરોહિત વર્ગ સમાજના નિયામક અને શાસકના સત્તાધારી સ્થાન ઉપરથી પદબદ્ધ થઇ ગયો. હવે તો મનુ અને બીજા સ્મૃતિકારોને ઠેકાણે કુરાન અને તેમાં દર્શાવેલા કાયદાઓનો અમલ થવા લાગ્યો હતો. સસ્કૃત ભાષાના સ્થાન ઉપર ફારસી અને અરબી ભાષાએ અધિકાર કરી લીધો હતો. સસ્કૃત ભાષા ફક્ત જતાયલા અને હીણાયલા હિન્દુઓના ધાર્મિક સાહિત્યમા તથા ધર્મની બાબતોમાજ વાપરી શકાતી. અપમાનિત થએલા પુરોહિતો અને પડિતોના વ્યવસાયમાજ તે મૃતપ્રાય જીવન માળવા લાગી. પુરોહિતો પોતે પશુ બીજે હિંચા પ્રકારનો વ્યવસાય ન મળવાથી લગ્ન, શ્રાદ્ધ વગેરે સામાન્ય ક્રિયાઓ કરવામાજ શુચાઇ ગયા, અને તે પશુ મુસલમાન બાદશાહો મહેરબાનીની રાહે કરાવવા દે તોજ.

વેદના અને તેની લગોલગ પછીના યુગમાં પુરોહિતોની સત્તાના અત્યંત ભારે દબાણને લીધે રાજસત્તાનો પૂર્ણ આવિર્ભાવ થઇ શક્યો ન હતો, તે રાજસત્તા હવે ઔદ્ધર્મને ઉત્પન્ન કરતા વિપ્લવને પરિણામે આઠણેતુ આધિપત્ય જિન્ન જિન્ન થઇ જવાથી ભરતખડમા પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશવા લાગી ઔદ્ધ સામ્રાજ્યનો ધ્વસ અને મુસલમાની સત્તાનો ઉદય, એની વચગાળાના સમયમાં રાજસત્તા રજપુતોદ્ધાર ફરીથી જોર કરવા લાગી હતી, પશુ અતે તેને નિષ્ફળતા મળી હતી. પુરોહિત વર્ગે વૈદિક યજ્ઞમાદિકના જમાનામા પોતે ભોગવેલા આધિપત્યને ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કર્યો એજ આ નિષ્ફળતાનું મૂળ કારણ હતું એટલી મુખ્ય બાબતો વાચકે ગ્રહણ કરી હશે.

આઠણેના આધિપત્યને પદ્ધતિ કરીને મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓએ મૌર્ય, અધિ, ગુપ્ત અને ક્ષત્રપચીય રાજાઓના સમયની ગઢોજલાલીનું ઘણું અંશે ફરીથી દર્જન કરાવ્યું.

આથી કરીને કુમારિલ ભટ્ટ, શકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય જેવા મહર્ષિઓએ જિન્ન જિન્ન થએલી આઠણેની સત્તાને ફરીથી સ્થાપિત કરવાને કરેલા યત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા, અને આઠણેને કેટલાક સમય સુધી રજપુત રાજાઓના શત્રુની સહાય મળ્યા કરવા છતાં પશુ જૈન અને ઔદ્ધર્મોનો ધ્વસ કરીને આઠણેધર્મને સુખઠિત

કરવાને જે જે પ્રયત્નો તેમણે કર્યા, તે બધા મુસલમાની અમલ દરમ્યાન બર્થ ગયા અને તેમની સત્તાને એવો પ્રબળ આધાત પહોંચ્યો કે તેઓમાં ફરીથી ચેતન પ્રકટ-વવાનું સામર્થ્ય જ રહ્યું નહિ આ યુગમાં આઠાણો અને રાજકર્તાઓ વચ્ચેનો કલહ બધ પડી ગયો હતો, પણ રાજાઓ પોતેજ એક બીજા ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાને અદર અંદર લડીને એક બીજાના બળને ક્ષીણ કરવા લાગ્યા હતા. એ યુગના છેવટનાં વર્ષોમાં મુસલમાનોના પ્રાબલ્યની સામે શીખ અને મરાઠાઓદ્વારા હિન્દુધર્મ પુનઃ પ્રાપ્તિ ઉચકવા સમર્થ થયો, પરંતુ એ કાર્ય પશુ લડાયક જાતિઓએજ આદર્યું હતું અને તેમાં આઠાણો તરફથી કશી સહાય મળી ન હતી, તેમજ એ નવી જગતિ-મા ભાગ લેવા તેઓ આગળ આવી શક્યા નહોતા આઠાણોની સત્તાનો પૂરેપૂરો ખવસ થયાની વિશેષ સાબિતી તો એ હતી કે જ્યારે શીખ લોકો કોઈ પણ આઠાણને પોતાના સપ્રદાયમાં દાખલ કરતા, ત્યારે તેને પોતાના આઠાણ તરીકેના ચિન્હોના જાહેરમાં ત્યાગ કરવાની અને શીખ સપ્રદાયનાં ચિન્હો ધારણ કરવાની ફરજ પાડતા હતા.

આ પ્રમાણે આઠાણો અને રાજાઓની પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓનો એક બીજા ઉપર યુગના યુગ પર્યંત આધાત પ્રત્યાધાત ચાલુ રહ્યા પછી છેવટે થોડાંક સૈંદા સુધી રાજસત્તાએ જ્ય મેળવ્યો ખરો, પણ તે ભરતખડના ક્ષત્રિય રાજાઓએ નહિ પરંતુ એક વિદેશીય અને વિદ્યર્થી પ્રજાના રાજ્યકર્તાઓએ મેળવ્યો હતો. ત્યારપછી મુસલમાન પાદશાહોના અમલનાં છેવટના વર્ષોમાં ભરતખડના પ્રતિહાસની રગભૂમિ ઉપર એક તદ્દન નવીન અને બળવાન પ્રજાએ દર્શન આપ્યું અને તેણે આર્યપ્રજાના જીવન ઉપર ધીરે ધીરે પોતાનો પ્રભાવ પાડવા માંડ્યો.

આ વિદેશી સત્તા એવી નવીન છે, તેની પ્રકૃતિ અને કાર્યપદ્ધતિ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને માટે એવી વિજાતીય છે, તથા તેનો ઉદ્ય અને વિસ્તાર એવી અકલ્પનીય ત્વરાથી થતો ગયો છે, તેમજ તેનું બળ એવું અસામાન્ય અને અજન્ય છે કે જેથી ધણી થોડાજ વખતમાં તેણે આખા હિંદુસ્તાનને પોતાની સત્તા નીચે કેવી રીતે લાવી નાખ્યો તે વિષે હિંદની પ્રજા આશ્ચર્ય સાથે તર્ક કરવા છતાં હજી પણ એ તેના કાર્યરહસ્યનો ધણોજ થોડો અજ્ઞ જ્ઞેષ્ટ જાણી છે. આ સત્તા કોણે તે હિંદુસ્તાનના લોકોને કહેવું પડે તેમ નથી, તોપણ વધારે સ્ફુટ કરવાને સચવીશ કે હું ઇંગ્લેન્ડે સ્થાપેલા ભારતીય સામ્રાજ્યવિષે કહેવું કરું છું.

ધણીજ પ્રાચીન સમયથી ભરતખડની અધાગ દોલત અને રસાળ ભૂમિને લીધે અનેક બળવાન વિદેશી પ્રજાઓમાં તેને સ્વાધીન કરવાની લોભવૃત્તિ જન્યત થઈ હતી, અને ધણી સૈન્યો થયાં હિંદુસ્તાન વારાફરતી અનેક પરદેશી પ્રજાઓનો શિકાર થતો આવ્યો હતો, એટલે ઇંગ્લેન્ડ પણ આ રસાળ અને સમૃદ્ધ દેશને પોતાનો કરી લે એમાં નવાઈ શી ?

ધરખાર વચરના, નિર્ધન, પરતુ આધ્યાત્મિક શક્તિરૂપી પ્રયત્ન આયુધથી સંભળ થએલા, ધર્મતત્ત્વના અગાધ જ્ઞાનથી પ્રતિષ્ઠિત અનેલા અને વિનાશકારી શાપરૂપી અત્યંત લગ્નનક શસ્ત્રવડે બળવાન અનેલા પુરોહિતો આગળ મોટા મોટા મુકુટધારી નૃપતિઓને ત્રાસથી થરથર ધ્રુજતા જોવાનો કારતખડી પ્રબળે ધણુ જૂના કાળથી અભ્યાસ પડી ગયો હતો. મર્જના કરતા સિદ્ધને જોષને જેમ ઘેટાંનું ટાળુ લાયકત્વ થઇને નાસલામ કરે તેમ લાયકત્વક સૈનિક બળથી મદોન્મત્ત સર્વશક્તિમાન રાજકર્તાઓની નાનામાં નાની આરાતુન મૂંઝે મોડે પાલન કરવાની તેને ટેવ પડી ગઇ હતી, એટલે ઈન્દ્ર એવા દેશના શોડાક એકસપી વૈશ્યો (વ્યાપારીઓ) વિશાળ સમુદ્રો અને મહાસાગરો ઓળંગીને આવા એક તદ્દન અભણ પ્રદેશમાં વ્યાપાર અર્થે આવે, ત્યાર પછી પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને ધનના જોરવડે પ્રાચીન અને સુદૃઢ હિંદુ તેમજ મુસલમાન રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં વાળી શકે, અને આખરે એ બેઠીની મૂર્ખાઇનો લાભ લઇને પોતાના હાથમાં તેમને પૂતળાની માફક નચાવી શકે, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પૂર્ણ રીતે અધીન બનાવી શકે અહીંનાજ શસ્ત્ર, શૌર્ય અને બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ તેમના દેશને સમૃદ્ધ કરવાના કામમાં કરી શકે અને વળી તે દેશના બળવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન ઉમરાવોના વશબને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનામની વેપારીઓની પેદીના નોકર તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવવાના સુચોખ્ખે પોતાની ઉંચામાં ઉંચી અલિલાખાની પૂજાક્રિતિ સમજે-આ બધી ઘટનાઓ ખરેખર હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે તો નવીન અને આશ્ચર્યકારકજ હતી.

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો થોડે ધણે અરે તમામ મનુષ્યજાતિઓમાં જોવામાં આવે છે અને એ ત્રણ ગુણને લઇને બધીજ સુધરેલી જનસમાજોમાં પાહાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિઓ હમેશાં બધાય છે એ ત્રણ ગુણની વહેંચણી કોઈ પણ જનસમાજમાં એક સરખી નથી થતી તેથી કરીને જૂદા જૂદા દેશોમાં અને જૂદા જૂદા યુગોમાં કોઇવાર એ ત્રણમાંથી અમુક એક, અથવા બે ગુણ ધરાવનારી વ્યક્તિઓની સંખ્યામાં અને સામર્થ્યમાં હમેશા વધઘટ થતી જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ દેશમાં ઉપર કહી તે ચાર જાતિઓ પૈકી કોઈ પણ એક જાતિનું પ્રાબલ્ય અને સંખ્યા વધી જાય છે તેથી કરીને તે બીજી ત્રણ જાતિઓ ઉપર ઉપરીપણ ભોગવી શકે છે. કેટલોક સમય વીતી ગયા પછી વળી એમાંની બીજી કોઈ જાતિ વિશેષ બળશાળી બને છે. પણ જગતના ઇતિહાસનું બારીછીથી અવલોકન કરતા સમજાય છે કે કુદરતના અમુક કાયદા મુજબ દરેક જનસમાજમાં પાહાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિઓ વારાફરતી એક પછી એક બળવાન બનીને જમત ઉપર અધિકાર ભોગવે છે.

ચીન, બાબીલન, મિસર અને ખાલિફાની પ્રજાઓ, તથા આર્યો, ઇરાનીઓ,

ચાકુદીઓ, આરમ્ભ વગેરે તમામ પ્રાચીન પ્રજાઓના પ્રતિહાસ જોતાં જણાય છે કે પ્રતિહાસના આરંભના યુગમાં ઉપર કહેલી દરેક પ્રજાના બાહ્યો એટલે પુરોહિતો સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવતા હતા. ત્યાર પછી ધર્મિયોની સત્તાનો યુગ મળ્યો તેમણે અધાધિત રાજકર્તા તરીકે અથવા તો -ઉમરાવ વર્ગમાંથી પસંદ કરેલા અમુક અમુક સરદારોની રાજસત્તા ધરાવનાર સલાહપે ધણી મગમ સુધી પોતાનો અમલ વર્તાવ્યો. આધુનિક પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જેમાં ઈંગ્લેન્ડ અમરથાન ભોગવે છે તેમનામાંજ જાતના પ્રતિહાસમાં પહેલીજ વાર વ્યાપારથી સમૃદ્ધ થયેલો વૈશ્ય વર્ગ દેશના રાજ્યતંત્ર ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવતો થયો.

પ્રાચીન સમયનાં દ્વિતીય અને કાર્થેજનાં રાજ્યો અને તેમને મુકાબલે કાષ્ટકે આધુનિક ગણાય એવા વેનિસ ઇત્યાદિ નાનાં વાણિજ્યપ્રધાન રાજ્યો પણ ધણાં બળવાન બનવા છતાં તેમનામાં પણ વૈશ્ય વર્ગની સત્તા વાસ્તવિકરીતે જામી શકી ન હતી.

ખરે જોતાં પ્રાચીન સમયમાં રાજકુટુંબના હાથમાંજ વ્યાપારનાં સત્રો હતા. તેઓજ સામાન્ય પંક્તિના લોકોને અને ધણીવાર પોતાના નોકરોને વ્યાપાર કરવા મોકલતા હતા, અને એ વ્યાપારનો સંબંધો નફો પોતેજ ખાઈ જતા હતા રાજ્યોએ નીમિશ્તા ચોકસા માણસો સિવાય બીજા કોઈને દેશનો રાજ્યકારભાર કે તેને લગતી બીજી કાંઈ પણ બાબતમાં ફિરસો તો શુ, પણ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાની પણ પરવાનગી આપવામાં આવતી ન હતી મિસર જેવા અત્યંત પ્રાચીન દેશમાં પુરોહિત વર્ગે માત્ર થોડા વખત સુધી આધિપત્ય ભોગવ્યું હતું ત્યાર પછી ત્યાં પણ પુરોહિતો રાજસત્તાને અધીન થયા અને તેમના માત્ર સહાયક તરીકેજ કાર્ય કરતા થયા. ચીન દેશમાં વર્કોન્ડ્યુશિયસની સર્વોપરિ શુદ્ધિવડે રાજસત્તા એવી મક્કમ પાયા ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી, કે તે સમયથી અત્યારસુધી એટલે લગભગ વીસ શતકસુધી પુરોહિત વર્ગને તે સંપૂર્ણ અંશે પોતાને સ્વાધીન રાખતી આવી છે, અને સર્વ પ્રકારની સત્તા પોતાનાજ હાથમાં રાખી બેઠેલા ટીબેટના લામાઓને પણ રાજકુટુંબના ગુરુઓ હોવા છતાં ચીનના શહેનશાહને દરેક બાબતમાં અધીન રહીનેજ તેમને જીવન ગુજારવું પડે છે.

હિંદુસ્તાનમાં પણ રાજસત્તાએ પુરોહિત વર્ગ ઉપર વિજય મેળવ્યો અને પોતાનો અપ્રતિહત અધિકાર પ્રવર્તાવ્યો, પરંતુ દુનિયાની બીજી સુધરેલી પ્રજા કરતાં હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રસંગ ઘણો મોડો બનવા પામ્યો, તેથી કરીને ચીન, મિસર, બાબીલન અને બીજા મોટા રાજ્યોની સ્થાપના થયા પછી ઘણે વરસે ભારતીય સામ્રાજ્યને

— અમુક ઉમરાવોની મહત્તીવડે રાજકાર્ય કરવાની પ્રથા મિસમાં હતી

૧ ચીનમાં ચાલતા ધર્મનો સ્થાપનાર અને રમૂતિકાર

પાયો ન ખાયો. પુરોહિત વર્ગ ઉપર પોતાનો અધિકાર બેસાડવામાં રાજસત્તાને પૂરેપૂરી નિષ્ફળતા મળી હોય એવું દૃષ્ટત ફક્ત ચાહુદીઓના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

ચાહુદીઓમાં તો વૈશ્યો પણ કદિ આમળ આવી શક્યા નથી. પુરોહિતોની બેડી-ઓમાંથી છૂટા થવાનો ચાહુદીઓના સામાન્ય પ્રગ્નવર્ગે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેઓ એક બાજુએ બળવાન રોમન સામ્રાજ્યના બહારના દબાણને લીધે અને બીજી બાજુએ તેમનાથી વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તી ધર્મ જેવી ધાર્મિક શક્તિઓના ઉદ્ભવથી તેમના આત્મવનમા થયેલી અવવસ્થાને લીધે સમૂળા કચરાઈ ગયા જેવી રીતે જૂના જમાનામાં લાખા યુદ્ધો પછી પુરોહિતોની સત્તા રાજસત્તાને અધીન થઈ ગઈ, તેવી રીતે વર્તમાન સમયમાં થોડાજ વર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલી વૈશ્ય વર્ગની સત્તાના સંપત પ્રકારવડે અનેક રાજસુકુટ ધૂળ ચાટતા થયા છે, અને અનેક રાજદોના કકડે કકડા થઈ ગયા છે. કેટલાક સુધરેલા દેશોમાં કેટલાક રાજ્યોને થોડી બહુ રાજસત્તા ભોગવવા દેવામાં આવે છે અને તેઓ બાદશાહી ઠાક અને જહોજલાલીથી હરે ફરે છે, પરંતુ તેમને નીલાવનાર તો મીઠું, તેલ, ખાંડ, કોલસા, દારૂ વગેરે પદાર્થો વેચીને અઢળક દોલત સંપાદન કરનાર વૈશ્યોજ છે અને રાજ્યોને જે બહારનો ઠાક, વૈભવ અને સત્તા ધારણ કરવા દેવામાં આવે છે, તે ફક્ત રાજ્યની શોભાને માટે અને અદરબાનેથી ખરેખરી રાજસત્તા ધારણ કરનાર વૈશ્યોની કીર્તિ વધારવાને માટેજ હોય છે.

આ બળવાન વૈશ્ય સત્તા છેક વર્તમાન સમયમાંજ ઉદ્ભવ પામી છે જેની આગામી દુનિયાના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં એક પળવારમાં વિજયી સદેશ લઈ ગય છે, મહાસાગરના પર્વત જેવા મહાભોળો ઉપર જેના રાજમાર્ગ છે, જેના ઇલા-રાથી એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં વ્યાપારને યોગ્ય પદાર્થોની લાવળ થયા કરે છે અને જેની આગ્રા સાબળીને મોટામાં મોટા રાજ્યો કપી હોંડે છે, તે મહા બળવાન વૈશ્ય સત્તાના ઉચ્ચતમ શિખર ઉપર ઇજ્જાડતું ભવ્યરાજ્યાસન સ્થપાયેલું છે.

તેથી કરીને ઇંગ્લેન્ડે હિંદુસ્તાન હત્યુ તેમાં આપણને બહુ વાર કહેવામાં આવે છે તેમ જીસસનો કે બાઈબલનો પ્રતાપ નથી, તેમજ એ જીત મોમ્સલ કે પદાણોની જીત જેવી નથી, પરંતુ જીસસ અને બાઈબલના નામ પાછળ, ભવ્ય રાજમહેલો, ધરતી ધૂળવતા હાથી, રથ, ઘોડા અને પાવડળના અસંખ્ય સૈન્યો, રણવાહિના પ્રચંડ નિનાદ, નોખત અને પડખમના ગડગડાટ, રાજસુકુટનો ભભકાદાર દેખાવ-એ સર્વમાં ચેતન પ્રેરનાર ઇજ્જાડતું જે મહાજન છે તેજ છે. ધૂમાડાથી કાળા થયલા કારખાનાના છુગળાં જેની જય ખ્વળ છે, વ્યાપારીઓ જેના સૈનિકો છે, જમતના બજાર જેના રણક્ષેત્ર છે અને લક્ષ્મી પોતેજ જેની રાજરાણી છે એવા ઇંગ્લેન્ડના મહાજનોજ એ સમૂળા વિજય છે, એટલા માટેજ મેં અમારું કહ્યું હતું કે ઇંગ્લેન્ડે

હિંદુસ્તાન છત્યુ એ બનાવ ધણોજ નવીન, અપૂર્વ અને આશ્ચર્યકારક છે. આ મહા-
બળવાન સત્તા સાથે હિંદુસ્તાનનો સંયોગ થવાથી હિંદુસ્તાનના પ્રતિહાસમાં કેવાં
કેવાં પરિવર્તન થશે અને તેને પરિણામે તેનો ભાવિ પ્રતિહાસ કેવું સ્વરૂપ ધારણ
કરશે તેનું અનુમાન પાછલા પ્રતિહાસપરથી થઇ શકતું નથી. આદ્યાશુ, ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણો એક પછી એક જગતમાં સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવે છે
એવું મેં પ્રથમ કહ્યું હતું એ ચારમાંથી કોઇ પણ વર્ણની સત્તા બ્યારે પૂર્ણરૂપે
આવે છે ત્યારે તે દ્વારા લોકોનું કલ્યાણ થાય એવાં તેમજ હાનિ પહેલે એવાં પણ
કેટલાક કાર્યો થઇ જાય છે.

પુરોહિતોની સત્તાનો પાયો સૈનિકબળ ઉપર નહિ પણ યુદ્ધિબળ ઉપર હોવાથી
તેમની સત્તાનો ઉદય થતાની સાથે દેશમાં સાહિત્યના અને યુદ્ધને લગતા અભ્યાસનો
પુષ્કળ ફેલાવો થવા પામે છે. ઇન્દ્રિયોથી જે પર છે એવી આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથે
સમાગમમાં આવવાની તેમજ તેની પાસેથી સહાય મેળવવાની દરેક મનુષ્યને હમેશાં
ઉત્કંઠા રહે છે, પણ સામાન્ય કોટિના ધણીખરા માણસોથી એ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ
કરી શકતો નથી માત્ર થોડાક મહાન આત્માઓ જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર
સંપૂર્ણ સંયમ રાખી શકે છે અને જેમના સ્વભાવમાં સત્સ્વચ્છનું પ્રાધાન્ય હોય છે,
તેઓજ જડ પદ્ધતિના દુર્લેષ પડદાને ભેદીને ઇન્દ્રિયાતીત વિષયોનો સાક્ષાત્કાર કરી
શકે છે. સક્ષમ સૃષ્ટિમાં થતી ક્રિયાઓ તેઓજ જાણી શકીને ત્યાંના સંદેશ જગતને
સંભળાવે છે અને ત્યાં જવાનો માર્ગ બીજાઓને બતાવે છે આવા મહાન આ-
ત્માઓ તે પ્રાચીન કાળના જગદ્ગુરુઓ, મનુષ્યસમાજના નેતાઓ અને નિયામકો
પુરોહિતો છે.

સાચા પુરોહિતો દેવોને ઝોળખે છે અને દેવોની સાથે વાર્તાલાપ પણ કરી શકે
છે, તેથી કરીને જગતમાં તેઓ દેવતુલ્ય પૂજન્ય છે સમારને લગતા કોઇ પણ
વિષયના વિચારથી તેઓ તદ્દન મુક્ત રહે છે પોતાના નિર્વાહને માટે તેમને પરિશ્રમ
કરવાની જરૂર હોતી નથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખાવાપીવાના પદાર્થો દેવોને અર્પણ
કરવામાં આવે છે અને દેવોના સાક્ષાત્ પ્રતિનિધિઓ પુરોહિતો હોવાથી પુરોહિતોના
મુખદ્વારાજ દેવો એ પદાર્થો ગ્રહણ કરે છે. જાણે કે જાળપડે પણ સમાજ પુરો-
હિત વર્ગને પુષ્કળ અવકાશ આપે છે, તેથી કરીને તેમને ધ્યાનસ્થ થવાને અને
ઉચ્ચ પ્રકારના વિચારનું ચિંતન કરવાનો ઉત્તમ સંયોગ મળે છે, જ્ઞાન અને વિદ્યાનો
વિકાસ પુરોહિતોની સત્તાના સમયમાં થાય છે તેનું આજ કારણ છે વળી એક
બાબુએ વિકરાળ સિદ્ધર્થી રાજસત્તા અને બીજી બાબુએ ભયભીત મચેલા ઘેટાં
જેવા પ્રભાવર્ગ એ બેની વચમાં આદ્યાશુસત્તા ઉભી રહે છે. તે સત્તાના હાથમાં
આધ્યાત્મિક શક્તિઓથી ભરપૂર જે રાજદંડ રહેલો છે, તેના વડે મરીબ રૈયતપર

વિનાશસત્યક જીવન મારવા તૈયાર થયેલા સિંહ અકુશમાં રહે છે. ધન અને સૈન્યના મદથી ઉન્નત થયેલી રાજસત્તાનો અગ્નિ ધણે પ્રચડ હોઈને પોતાના માર્ગમાં અત-
રાય રાખનાર પદાર્થમાનને ભરમીભૂત કરવા સમર્થ છે, પણ જેમાં વર્ષાદ પડતાની સાથેજ દાવાનળ હોલવાઈ જાય છે તેમ ધન અને સૈન્ય વગરના પરતુ પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિ ઉપર નિર્ભર રહેનારા કૌપીનધારી ઋષિના એક શબ્દમાત્રથીજ રાજસત્તા રક જની જાય છે. આદ્યજ્ઞ સત્તાના ઉદયની સાથે સાથેજ સર્જીતનો પ્રથમ યુગ આરંભાય છે, પાશ્વવપ્રકૃતિ ઉપર દેવી પ્રકૃતિનો અને જડ પદાર્થ ઉપર ચેતનનો પહેલવહેલો વિજય જેવામાં આવે છે, અને કુદરતના નિયમોને સપૂર્ણ રીતે અધીન એવા હાડમાસના બનેલા મનુષ્ય શરીરમાં રહેલી દિવ્ય શક્તિઓનો પ્રકાશ પહેલીવાર પ્રકટ થાય છે. જડપદાર્થ અને ચેતનશક્તિનો ભેદ શોધી કહાડનાર પુરોહિતો છે, આ જગતનો સૂક્ષ્મ જગત સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર પણ તેઓજ છે, મનુ-
ષ્યને ઈશ્વરનો સંદેશ પહોંચાડનાર પણ તેઓજ છે, અને રાજ અને મળને સાધ-
નાર પૂલની માફક ઉભા રહેનાર પણ તેઓજ છે તેમનાં આધ્યાત્મિક શક્તિ, જ્ઞાન અને વિદ્યા પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ અને તીવ્ર વૈરાગ્ય એ સર્વવંડે આપા જગતના કલ્યાણ અને શ્રેયનો પહેલો કણુગો પોષાય છે અને તેમના આત્મબલિદાનવડે તેના ઉપર જલસિચન થાય છે. દરેક દેશમાં પુરોહિત વર્ગને સાથી વધારે સન્માન મળી તેમનું અત્યંત ભક્તિપૂર્વક પૂજન થાય છે તેનું આજ કારણ છે, અને એજ કારણને લીધે એવા મહાત્માઓનું નામરમરણ પણ આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ.

પણ આ બધાની સાથે કેટલાક અનિષ્ટ પરિણામો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવનની સાથેજ હમેશાં મૃત્યુના ખીજ પણ વવાય છે. પ્રકાશ અને અધકારનાં દ્વંદ્વે અનાદિકાળથી જોડાજોડજ આત્મા આવે છે. આદ્યજ્ઞસત્તાના ઉદયને પરિણામે એવા કેટલાક અનિષ્ટ પરિણામો હસ્તીમાં આવ્યાં હતા કે જેને વખતસર દાબી દેવામાં ન આવે તો તેમાંથી સમાજનો વિનાશ થયા વગર રહેજ નહિ. સ્થૂળ પદાર્થોદ્ધારા કામ કરનારી શક્તિ તો સર્વને અનુભવગમ્યજ હોય છે. શાઓના પ્રહારમાં અથવા અગ્નિ અને વિજળીની દાહક શક્તિમાં જે મહા બળવાન સ્થૂળ શક્તિ રહેલી છે તેને હરકોઈ ભેદ અને જાણી શકે છે, તેના અસ્તિત્વમાં તેમજ તેના ખરાપણમાં કોઈને સંદેહ હોતો નથી, પણ તે શક્તિનો મૂળ ભાગર અને જે સાધનદ્વારા તે બંકત થાય છે તે સાધન એ બંને બહુજ સૂક્ષ્મ અને અતૃપ્ત હોય છે. ભયારે અમુક શબ્દના ઉચ્ચારણમાં, શબ્દોના ઉચ્ચાર કરવાના ચોક્કસ પ્રકારમાં, અમુક ગૂઢ મંત્રોના માનસિક જપમાં અથવા એવીજ જાતની અમુક માનસિક ક્રિયાઓ અને સાધનોમાં અદ્ભુત શક્તિ રહેલી જેવામાં આવે છે, ત્યારે જેમની શક્તિ ખીજ કોઈ રીતે ડગે નહિ તેઓ પણ ડાલી ઉઠે છે.

પરંતુ એ સાધન અને શક્તિનો દુરુપયોગ પણ થઈ શકે છે. ભારે વિપત્તિ, ભય, ક્રોધ, ધર્મ્યા, વૈર અને મનુષ્યહંસ્યમાં રહેલા બીજા અધમ પ્રકારના બુદ્ધિસાઓ પોતાનું કાર્ય કરવાને માટે સ્થૂળ હથીઆરો અને સ્થૂળ ક્રિયાઓ ઉપયોગ ન કરતા સ્તબ્ધ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, આરણ્ય વગેરે બેદભરેલી ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે એવી ક્રિયાઓ કરનાર જેઓ હમેશાં ધણુજ ગૂઢ અને લોકથી નહિ સમજી શકાય એવું બેદભરેલું જીવન ગુજારતા હોય છે તેમની આસપાસ રહેલા બેદનો પડો વધારે માદ અને અસ્પષ્ટ બને છે એવાં માણસોને સીધો અને સરળ ઉપાય સૂઝતો નથી, અને સૂઝે તોપણ તેમણે લાંબા વખનસુધી સેવેલી કુટિલતાને લીધે તેમને હાથે વક્ર નીતિનોજ અગીકાર થાય છે તેઓ સત્યામતનો અશ ગુમાવે છે અને તેમનાં હૃદય ધણુજ સકુચિત બની જાય છે તે ઉપરાંત વધારે ભયકર પરિણામ એ આવે છે કે, “જે શક્તિવડે મેં દેવોને વશ કર્યા છે, જે શક્તિવડે હું શરીરના અને મનના બાધિ ઉપર જય મેળવી શકું છું, જે શક્તિવડે બૂતો, પિશાચો અને દૈત્યોને વશ કરીને તેમની પાસે પોતાની આગાનું પાલન કરાવી શકું છું, તે શક્તિને મારે શામાટે બીજાને આપવી જોઈએ ? કહોર તપશ્ચર્યા કરીને મેં એ શક્તિઓ મોઢે મૂલે મેળવી છે, એ મહા મૂલ્યવાન શક્તિઓ મેળવવાને મેં ધન, કીર્તિ, મોટાપ અને તમામ પ્રકારના સાંસારિક સુખોપભોગનો ત્યાગ કર્યો છે, તે શક્તિ શામાટે હું બીજાને આપું ?”

સ્વાભાવિક રીતે પુરોહિત વર્ગ આવા પ્રકારના વિચાર કરે છે વળી આ શક્તિઓ તદ્દન સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમને શુભ રાખવાની જોઈએ તેટલી અનુકૂળતા હોય છે. આ પ્રમાણે સંજોગોના ગુચવણ ભરેલા ચક્રમાં ગુચવાઈ જઈને મનુષ્યસ્વભાવ દુદરતી રીતેજ વિકૃતિ પામે છે, અને જોપન કરવાનો અભ્યાસ પડી જવાથી અતે તે આત્મસ્વાર્થી અને દલી બનીને એવા દુષ્ટ સ્વભાવના નાશકારક પરિણામોનો ભોગ થઈ પડે છે સમય જતાં પોતાની શક્તિઓને શુભ રાખવાની ઇચ્છાને તેમના પોતાના ઉપરજ પ્રત્યાઘાત થાય છે જ્ઞાન અને શક્તિઓનો જેવો જોઈએ તેવો ઉપયોગ અને ફેલાવો ન થવાથી તેમનો ધીમે ધીમે હ્વય થતો જાય છે, અને જે કંઈ થોડું ધણું રહી જાય છે તે યોગ્ય પુરુષાર્થથી નહિ પણ કોઈક અઘૌઘૌક રીતે પ્રાપ્ત થયેલું છે એવી ખોટી માન્યતા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે આથી કરીને નવું જ્ઞાન, નવા વિચાર, નવી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને જે પ્રયત્નો થવા જોઈએ તે સદતર બંધ થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ જે કંઈ સચવાઈ રહ્યું હોય તો તેને તાલુ રાખવા જેટલી અને તે કટાઈ ન જાય તેટલા પૂરતી પણ ચેષ્ટા કરવામાં આવતી નથી પરિણામે પુરોહિત વર્ગ તેમના પૂર્વજેનું જ્ઞાન અને તેમની અદ્યગ આત્મશ્રદ્ધા એ બેઉ તત્ત્વો ગુમાવે છે, અને પછી પોતાના પૂર્વજો કેવા હતા તેનાં મિથ્યા ગુણગાન કરવા માટે છે અને જે કીર્તિ, અધિકાર, સન્માન અને શ્રેષ્ઠતા તેમના

પૂર્વજો પામતા હતા તે પોતાને પણ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે મિથ્યા વધખા મારવા લાગે છે આ બધાના પરિણામે પુરોહિત વર્ગનો ખીજ ન્યાતો સાથે બારે ગંગડો ઉત્પન્ન થાય છે

પ્રકૃતિનો એક એવો નિયમ છે કે જ્યારે જ્યારે નવીન અને બળવાન શક્તિ જન્મત થાય છે, ત્યારે ત્યારે તે જીર્ણ અને બળહીન થયેલી વ્યક્તિઓને જીતીને તેનું સ્થાન ગ્રહણ કરવાનો મત્ન કરે છે. પ્રકૃતિનું એવું નિર્માણ છે કે, “ જીવન-બવહાર ચલાવવાને માટે જેઓમાં પૂરતું જીવનતત્ત્વ હોય અને તેમાંથી પણ જેઓ સર્વથી વિશેષ બળ અને ચેતનવાન હોય તેમનેજ જીવતા રહેવા દેવા અને બાકીના નિ સત્ત્વ ખોખાઓને જન્મતમા રહેવામાટે અચોગ્ય ગણીને બહાર ફેંકી દેવા ” આ નિયમ પ્રમાણે પ્રાણીઓમાં અને પ્રજાઓમાં અદર અદર રસાકસી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ તે જેઓ પોતાના બળવડે તથા ખીજ નેટલાક ગુણોવડે જીવવામાટે સર્વથી વિશેષ યોગ્ય ઠરે છે, તેઓજ જીવતા રહીને બાકીનાઓ માર્યાં જાય છે પુરોહિત વર્ગ અને ખીજ વર્ગો વચ્ચે જે રસાકસી ઉત્પન્ન થઈ હતી તેનું પરિણામ પણ શુ આવ્યું તે આપણે જોઈએ છીએજ.

પુરોહિત વર્ગના ઉદયના સમયમાં વૈરાગ્ય, મનોનિમ્મલ અને તપશ્ચર્યા એ ત્રણ જે તેમના મુખ્ય ગુણો હતા તેમનો ઉપયોગ તેઓ શુદ્ધ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટેજ કરતા હતા, પણ ત્યાર પછીના જમાનામાં જ્યારે તેમની સત્તાનો ક્ષય થવા લાગ્યો ત્યારે એના એજ ગુણ તેઓ ખીજ ન્યાતો ઉપર પોતાની સત્તા દબ કરવામા પોતાના અમુક ખાસ અધિકારોને કાયમના કરી લેવામા અને પોતાના ઉપભોગના સાધનોની શ્રદ્ધિ કરવાના કામકાજમાં કરવા લાગ્યા. જે આધ્યાત્મિક શક્તિના પ્રભાવવડે તેમનું આખા દેશ તરફથી સન્માન અને પૂજન થતું હતું તે દિવ્યશક્તિની અધોગતિ કરીને તેને છેક નીચામાં નીચા કાર્યમાં વાપરવા લાગ્યા. તેઓ જીવનનું લક્ષ્ય વીસરી ગયા, મુકરર સિદ્ધાંત વગર ગમે તેમ જીવનવ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યા અને તેમ કરીને જેમ કરોળાઓ પોતાની રચેલી જળ પોતાનીજ આસપાસ વીટાનો જાય છે, તેમ પુરોહિતો પોતાનીજ પાથરેલી જળનો ભોગ થઈ પડ્યા જે બેડીઓ ખીજઓને પગે પહેરાવવામાટે તેમણે અનેક પેઢીઓથી અત્યંત કાળજીપૂર્વક ધડવા માંડી હતી, તેજ બેડીઓનાં ઉપરા ઉપરી બધોનોવડે હવે તેમના પોતાનાજ પગ બધાઈ ગયા છે અને તેનાથી અનેક રીતે તેમની ઉન્નતિ અટકી પડી છે “ સેકડો જાતની વિચિત્ર વિધિઓ, ક્રિયાઓ અને સરકારો, એ કારીર અને મનની શુદ્ધિનાં બાલ સાધનો છે, ” એમ લોકોને સમજાવીને આખી જનસમાજને આ ક્રિયાઓ અને વિધિઓથી અસખ્ય બેડીઓવડે જકડી લેવાની ઇચ્છાથી તેમણે આ કપટભળ આખા દેશ ઉપર પાથરી હતી, પણ તેમાં હવે તેઓ પોતેજ સપડાઈ ગયા છે એ વિધિઓ અને

ક્રિયાઓવડે તેઓ માથાથી તે પગસુધી બધાઈ ગયા છે, અને તેમાંથી છૂટા થવાનો લેશમાત્ર પશુ સભવ ન હામવાથી તેઓ એવીને એવીજ હાલતમાં ધોરવા લાગ્યા છે. તેઓ તેમાંથી છૂટા થઈ શકે એ બહુજ મુશ્કેલ છે તેમજ જીવનજ એ ક્રિયાઓ અને વિધિઓની સાથે એવું ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે, કે એ ક્રિયાઓને તેમનામાંથી એવી કહાડવામાં આવે તો હાલના બ્રાહ્મણોનું તેમણે પોતે માની લીધેલું બ્રાહ્મણ-પણું પશુ નીકળી ગયા વગર રહેજ નહિ. મનુષ્યમાત્રમાં સ્વાભાવિકરિતે પ્રગતિ કરવાની પ્રયત્ન ઈચ્છા રહેલી હોવાથી “ન્યાસુધી પોતે આ ખરાબ બેઠીઓમાં જકડાઈ રહેશે ત્યાસુધી પોતાની લેશમાત્ર પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી.” એમ સમજી કેટલાક બ્રાહ્મણોએ જોર કરીને આ બેઠીઓ તોડી નાખવા માંડી છે. દ્રબની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી બીજી નાતોના ધર્મો તેઓ ગ્રહણ કરે છે, પશુ તેવા માણસો પાસેથી તેમના પુરોહિતો તરીકેના (ક્રિયાઓ કરાવવા વગેરેના) અધિકાર સમાજ ખુલ્લી લે છે જે બ્રાહ્મણો શિખા રાખતા નથી, તેમના પૂર્વજોના રીતરિવાજનું પાલન કરતા નથી અને યુરોપીયન જેવો પોશાક પહેરીને પશ્ચિમના રિવાજો ગ્રહણ કરીને અર્ધા હિંદુ અને અર્ધા સાહેબ જેવા થઈને ફરે છે, તેમના બ્રાહ્મણત્વમાં સમાજને ગ્રહા રહેતી નથી, પરંતુ તે છતાં પણ હિંદુસ્તાનના જે જે ભાગમાં અંગ્રેજ રાજ્યોનો અમલ સ્થપાયાથી નવી કેળવણીની શરૂઆત થઈ ગઈ છે, અને પૈસો કમાવાના નવા નવા સાધનો ઉપડવા લાગ્યા છે ત્યાં હજારો બ્રાહ્મણોના છોકરા વશ-પરપરાનો યાત્રિક અને શુક્લનો ધર્મો છોડી દેવા લાગ્યા છે, અને બીજી ન્યાતોના ધર્મો ગ્રહણ કરીને વધારે સારી કમાણી કરતા થયા છે. આને પરિણામે પુરોહિત-વર્ગના રીતરિવાજો જે હજારો વર્ષની વશપરપરાથી ચાલ્યા આવ્યા છે તે નાબૂદ થતા થતા થોડાજ સમયમાં તદ્દન અદસ્ય થઈ જશે એવાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોની દરેક ન્યાતમાં બે વર્ગ પડી ગયા છે, એક વર્ગ શુક્લ-વૃત્તિ કરે છે અને બીજો વર્ગ જે ગૃહસ્થ કહેવાય છે તેઓ નોકરી, વેપાર વગેરે ગમે તે ધર્મો સ્વીકારે છે શુક્લવૃત્તિ કરનારાજ “બ્રાહ્મણ” કહેવાય છે અને બાકીનાઓ અસલના બ્રાહ્મણોના વંશજો હોવા છતાં પણ શુક્લવૃત્તિ કરનારાઓ સાથે કન્યા-વ્યવહાર રાખતા નથી. દાખલા તરીકે નાગરોમાં જેઓ “નાગર બ્રાહ્મણ” કહેવાય છે તેઓજ માત્ર દાન-દક્ષિણા લે છે અને ક્રિયા-કર્મ કરાવે છે બાકીના પોતાને એકલા “નાગર” જ કહેવડાવે છે. તેઓમાના ધણા ખરા સરકારી નોકરી કરે છે અથવા વશ્ય જ્ઞાતિને લગતા અન્ય વ્યવસાયમાં જોડાયા છે. પણ આવા વિભાગ ગુજરાતમાં લાગ્યા સમય સુધી નહિજ નબી શકે એવું મને સમજાય છે, કારણ કે “નાગર બ્રાહ્મણ” ના પુત્રો પણ અંગ્રેજ કેળવણી લેતા થયા છે અને ધીમે ધીમે શુક્લ-વૃત્તિનો ત્યાગ કરીને સરકારી નોકરી અથવા વેપાર રાજ્યાર કરવા લાગ્યા છે. ધણાજ

ધર્મચુસ્ત પડિતોને પણ તેમની કમાણી બટી જવાથી પોતાના છોકરાઓને સરકારી શાળાઓમાં અને પાઠશાળાઓમાં ભણવા મૂકવાની જરૂર પડતી જાય છે, અને વખતને માન આપીને વકીલ દાકતારના અથવા એવા કોઈક વૈજ્ઞાનિક લગતા બવ-સાથે સ્વીકારવા લાગ્યા છે જે થોડા વખત અત્યારની માફક જ ભરતખડી પ્રભનો જીવનપ્રવાહ વશો જશે તો દેશમાં પુરોહિત વર્ગને તો ઉભા રહેવાની જગ્યા મળશે કે નહિ તે એક બીર અને વિચારણીય પ્રશ્ન છે. પુરોહિત વર્ગની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તાને ઉતારી પાડ્યાનો આરોપ પુરોહિતોના પોતાના ઉપરજ ન મૂકતા જેઓ અમુક વ્યક્તિ કે મઝા ઉપર મૂકે છે, તેમણે જાણવું જોઈએ કે કુદરતના ચોક્કસ અનિવાર્ય નિયમ પ્રમાણે પુરોહિતોએ પોતાના વિનાશના ખીજ પોતાને હાથેજ વાળ્યા હતા, અને તેના ફળ તેઓને ભોગવવા પડે એમાં કશુંજ આશ્ચર્ય નથી જે જે લોકો ઉચ્ચ જ્ઞાતિ અથવા કુળમાં પોતે જન્મ્યાનું મિથ્યાભિમાન રાખે છે અને અમુક અધિકાર તો પોતાનાજ હોવા જોઈએ એવા દાવો કરે છે, તેઓ પોતાની ચિંતા પોતાને હાથેજ સળગાવે છે.

સત્તાનો સચ્ચ કરવાની જેટલી જરૂર છે તેટલી બધકે તેથી પણ વધારે જરૂર તેનો સદુપયોગ કરવાની છે જીવન ટકાવી રાખવામાટે હૃદયમાં લોહીનો સચ્ચ થવો તો જોઈએજ, પણ એ લોહી ત્યારે ત્યાંજ ન રહેતા આખા શરીરમાં ફરવું જોઈએ તેમ જો ન થાય તો તત્કાળ મૃત્યુ થયા વગર રહે નહિ એવી રીતે સમાજની સુસ્થિતિને માટે પણ અમુક વખતે ચોક્કસ જ્ઞાતિઓમાજ અથવા કુટુંબોમાજ જ્ઞાન અને સત્તા પૂરી મૂકવાનું અત્યંત આવશ્યક હોય છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં સમાજની એકએક અગત્ય તેનો સચ્ચ થઈ જાય એજ તેમ કરવાનો હેતુ હોય છે જે તે પ્રમાણે ન થાય તો થોડાજ વખતમાં સમાજ છિન્નભિન્ન થઈને વિનાશ પામે એ નિઃસંશય વાત છે.

ખીજ માણુએ જોઈશું તો રાજા સિંહ સમાન છે તેનામાં સિંહના સારા અને માફા ગુણો પણ રહેલા છે પોતાની રૂઢિરપાન કરવાની વૃત્તિ તમ કરવા સાથે, બિચારા ઝાડપાલો ખાઈને નિર્વાહ કરનારા નિર્દોષ પ્રાણીઓના હૃદયને ચીરવામાટે તેનો ભયકર પળે જ્યારે લાગ આવે ત્યારે તત્પરજ હોય છે એથી ઉલટું લોકોક્તિ એવી છે કે સિંહ ઘરડો થાય અને ભૂખે મરતો હોય તોપણ તેને શરણે આવેલા નખ-જામાં નખળા જાનવરને પણ તે કદિ ઇજ કરતો નથી તો રાજાની બાબતમાં પણ તેમજ છે રાજવંશીય સિંહના ઉપભોગની આડે આવવા પ્રજા એક પળવાર પણ વૃત્તિ કરે તો તેમનું આવી બન્યુંજ જાણવું, પણ જે તેઓ તેની આગામી નમ્રપણે અધીન રહે તો તેમનો વાંકો વાળ પણ થતો નથી પ્રાચીન યુગની વાત કારે મૂંઝીને એકલા વર્તમાન યુગનું અવલોકન કરતાં જણાશે કે કોઈપણ સમાજની એવી સુસ્થિતિ થઈ નથી, કે અનેકના કલ્યાણને માટે વ્યક્તિએ આપેલા આત્મબલિદાનનો

અને આખી સમાજ અથવા દેશના, કલ્યાણને માટે એકે એક બક્ષિતએ એકનિષ્ઠાથી સંપન્ન પીને કાર્ય કરવું એવી વૃત્તિનો કાષ્ઠપણું ઠેકાણું ભેગો અને પૂર્ણતમ સાક્ષાત્કાર થતો હોય. આજ કારણથી સમાજને પોતેજ ઉભા કરેલા રાજની જરૂર જણાય છે. રાજ એક એવું અધ્યભિદુ છે કે જેની અદર સમાજનાં છૂટાછવાયા બળ એક કેન્દ્રની માફક રિધર થાય છે, અને ત્યાંથી પછી આખા દેશને અને સમાજને શક્તિથી ભરપૂર કરવામાટે બધે વહેવા માડે છે. ઇતિહાસના આરભના યુગમા-આદ્યજ્ઞાનાં આધિપત્યના જમાનામા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવામાટે સૌથી પહેલી વાર કેટલાક લોકોમા તીવ્ર અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ હતી, અને એ ઉમતી અભિલાષાને ત્યાર પછીના જમાનામા નિરંતર અને કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને પોષવામા આવી હતી. તેવીજ રીતે ક્ષત્રિયોના ઉદયકાળમા વિલાસનાં સાધન પૂરાં પાડે એવા ધધાએ પાછળ લોકોનું મજબૂત વલણ થવા લાગ્યું, અને લોકોની જગત થયેલી વિલાસની વાસનાને તૃપ્ત કરવાને જે જે પ્રયત્નો થતા ગયા તેમાંથી વિજ્ઞાન, હુન્નર અને લલિતકળાઓની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ થઇ.

પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યસમાજનું જીવન જમારે ધણુજ સાદું અને અકૃત્રિમ હતું ત્યારે રાજ અને રૈયત બધા એક સરખા સામાન્ય ઝુપડામાજ વસતા હતા, પણ ધીમે ધીમે રાજના કામમાં વધારો થતો ગયો અને તેની સુલાકાતે ધણું માણસો આવવા લાગ્યા, તેથી કરીને એકજ ઓરડાનું ઝુપડું તેને નાનું પડવા લાગ્યું વળી રૈયતના મકાનોથી રાજનું મકાન નોખું પડી જાય એવું અને રાજના દરજ્જાને યોગ્ય બલકાદાર મકાન તૈયાર કરવાની જરૂર ગણાવા લાગી શું આખી પ્રજાનો શિરોમણિ યુકૃતધારી રાજ સામાન્ય ઝુપડામા રહી શકે ખરો ? શું રૈયતનો સામાન્ય ખોરાક તેના બાદશાહી ઉદરને તૃપ્ત કરી શકે ખરો ? જેના દરજ્જાની તુલના જગત ઉપર કોઇની પણ સાથે થઇ શકની નથી જે નરદેહરૂપી મદિરની અદર રહેલો જ વાતમા સાક્ષાત ઇશ્વર કહેવાય, એવા રાજના ઉપભોગના પદાર્થો ઉપર નજર કરવી એ પણ સામાન્ય મનુષ્યને માટે મહાપાતાક ગણાતું, તો પછી તેવા ઉપભોગ ભોગવવાનો વિચાર કરવાની તો વાતજ શી ? રાજનો દેહ એવો પવિત્ર ગણાતો કે તેને કાષ્ઠપણું જાતના પાતકનો સ્પર્શ થઇ શકે નહિ, કેટલાક દેશમાં તો એમ પણ મનાય છે કે રાજને મૃત્યુ પણ સ્પર્શ કરી શકતું નથી રાજની માફક રાણીના દેહની આસપાસ પણ આવાજ પ્રકારની પવિત્રતાનો અને દિવ્ય તેજનો અપાર કલ્પરામા આવે છે, અને તેથી કરીને સામાન્ય મનુષ્યની તો દષ્ટિ પણ તેના ઉપર ન પડે-અરે, તેના સૌંદર્ય ઉપર સૂર્ય પણ નજર ન રાખી શકે તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે જાજવાળા દરિદ્ર ઝુપડાને ઠેકાણું બળ રાજમહેલોની ઉત્પત્તિ થવાનું આજ કારણ છે સુમધુર અને સુરસિક કલાપૂર્ણ સંગીત જાણે સ્વર્ગમાંથી આવતું

હોય તેમ એ રાજમહેલમાં સભળાતુ અને આમ્મ મનુષ્યના કષ્ટકંટકોલાહલને જ્ઞાત કરી દેતુ. રમ્ય ઉદ્યાનો, મનોહર વિલાસકુળો, સુલલિત ચિત્રોથી ભરપૂર ચિત્રશાળાઓ, અત્યંત મનમોહક મૂર્તિઓ અને ધણીજ ખારીક અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો એ સર્વની ધીમે ધીમે ખીલવણી થતી ગઈ અને તેથી કરીને જગલોનું અકૃત્રિમ સૌંદર્ય અને આમ્મવાસીઓનો સાદો જડો પોશાક વગેરે ધીમે ધીમે અદસ્ત થતા ગયા હજારો શુદ્ધિશાળી માણસો ખેડુતનો મહેનતભરેલો ધધો છોડી દહને ઉપર કહેલી નૂતન કળાઓમાં પોતાની શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. આ દિશામાં તેમની શુદ્ધિને ધણી સારો અવકાશ મળતો મયો અને શારીરિક શ્રમ કર્યા વગર તેઓ વધારે સારો પગાર મેળવવા લાગ્યા. ગામડાઓ ધીમે ધીમે તૂટતાં ગયાં અને નગરોની વસ્તીમાં વધારો થતો ગયો.

અમુક કાળસુધી સસારના ભોગવિલાસ તૃપ્તિ થતાપર્યંત ભોગવ્યા પછી અત્યંત વિષય ભોગને પરિણામે સસાર ઉપર વૈરાગ્ય અને નિર્વેદ ઉત્પન્ન થવાજ જોઈએ તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ પણ તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં વૈરાગ્ય અનુભવવા લાગ્યા. તેઓ સસારના ભોગવિલાસથી ઘેરાઈ ગએલા હોવાથી ધડપણ આવતાં એકાંત અરણ્યમાં વાસ કરીને મનુષ્યજીવનને લગતા ગભીર પ્રશ્નોનું ચિંતન કરવામાં નિમગ્ન થતા. આવા પ્રકારનો ત્યાગ અને ગભીર ચિંતન એ ખેતુ સામ્રાટ પરિણામ એવું થયું કે તેઓ ગુચવણુ ભરેલી ક્રિયાઓ અને વિધિઓ તરફ સખત તિરસ્કાર બતાવવા લાગ્યા, અને ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા તેમજ જૈન અને બૌદ્ધોનાં શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત કરેલા ઉચ્ચાં ઉચ્ચાં આધ્યાત્મિક સત્યો તરફ તેમનો અનુરાગ પ્રબળ થતો મયો. પુરોહિતો અને રાજાઓ વચ્ચે કંઈક થવાનું આ પણ એક કારણુ નિવડ્યું ધણીજ ગુચવણુભરેલી અને અધરી ક્રિયાઓ અને વિધિઓની કિમત ધરી જાય તો પુરોહિતોના ધધાને મોટો ધેઠો પહોંચે તેમ હોવાથી સાધારણરીતે દરેક દેશમાં અને દરેક યુગમાં પ્રાચીન રીતરિવાજોને જળવાવી રાખવાને પુરોહિત વર્ગ હમેશાં કટિબદ્ધ રહે છે, અને કેટલીકવાર જ્યારે સીધા ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યારે અપ્રમાણિક ઉપાયો યોજતાં પણ તેઓ અચકાતા નથી તેમની સામે ખીજ બાજુએ ક્ષાત્ર તેમજ આધ્યાત્મિક શક્તિથી ખળવાન અનેલા જનક જેવા રાજ-ર્ષિઓ મથન કરી રહ્યા હતા. આ બેઉ પક્ષ વચ્ચે જે કંઈક ચાલ્યો હતો તેનું વિસ્તાર-પૂર્વક વિવેચન આગળ થઈ ગયું છે.

જેવી રીતે તમામ જ્ઞાન અને વિદ્યા એક મધ્યખિંદુમાં એટલે પોતાનામાજ સ્થિર કરવાને પુરોહિત વર્ગ ઉત્સુક હોય છે, તેવીજ રીતે તમામ પ્રકારની ઐહિક સત્તાને એક કેન્દ્રમાં એટલે પોતાનામા વાળવામાટે રાજવર્ગ પણ નિરંતર ઉત્થમ કરતો રહે છે. અલખત, બેઉમાં સત્તા કેન્દ્રીભૂત થાય તેથી સમાજને લાલ છે, અમુક કાળે સમા-

જના સામાન્ય કલ્યાણને માટે એ બેઠી જરૂર છે, પણ તે માત્ર સમાજના બાળ-પણુના મુગ દરમ્યાનજ ન્યારે સમાજ કિશોર વયમાંથી સર્કાત થઇને નવચેતનવંત યૌવનના ચિન્હો ધારણ કરવા માંડે છે, ત્યારે પણ તેને નાનપણના નાનકડા સાકડા ઝલકા બેરબુલ્લમથી પહેરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે, અને તેમ કરીને તેનો ઝડપથી થતો વિકાસ મર્યાદિત કરવામા આવે, તો સમાજ પોતાનાજ બળથી એ બધાનો એકદમ તોડી નાખે છે અને આગળ પ્રગતિ કરે છે, અથવા જો તેનાથી એ બધાનો તોડી શકાતાં નથી તો તેના ખીલતા શરીરનો ધીમે ધીમે સંકોચ થતો જાય છે અને એમ કરતાં કરતાં અસહની સસ્કૃતિ વગરની અવસ્થાએ ફરીથી તે જઈ પહોંચે છે.

રાજ્ય એ રૈયતનો પિતા છે અને રૈયતને તેણે પુત્રવત્ ગણવી જોઇએ રૈયતે પણ રાજાને સન્માન આપી તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઇએ. રાજ્યએ પ્રજાના કલ્યાણ તરફ દષ્ટિ રાખીને નિષ્પક્ષપાતપણે રાજ્ય કરવું જોઇએ જે નિયમ દરેક કુટુંબને લાગુ પડે છે તેજ નિયમ સમાજને પણ લાગુ પડે છે, કારણ કે સમાજ પણ બિન્ન બિન્ન કુટુંબોનો સમુદાયજ છે “પ્રાસેતુ વૌદ્ધેષે વર્ષે પુત્રમિત્ર સમા-ચરેત્” જેમ પુત્ર સોળ વર્ષનો થતા પિતાએ તેની સાથે મિત્રભાવે વર્તવું જોઇએ, તેમ પ્રજાની શુદ્ધિના પણ અમુક દરજ્જે વિકાસ થતા રાજ્યએ પણ તેની સાથે સમાન વ્યવહાર કરવો જોઇએ શુ મનુષ્યસમાજ હમેશા બાળકની બાળકજ રહે છે ? શુ તે કદિ યૌવનમા આવતીજ નથી ? ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે બહેર કરે છે કે અમુક વખતે દરેક સમાજ પુખ્ત વયે પહોંચે છે અને તે વખતે તેને યોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય નથી મળતું તો રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે ભયંકર ઝગડો ઉત્પન્ન થાય છે આ ઝગડામાં પ્રજા પક્ષની ફતેહ ઉપરજ તેના જીવનનો, તેની વિસ્તૃતિનો અને તેની સસ્કૃતિનો આધાર રહે છે સમાજમાં મોટા પરિવર્તનો ઉત્પન્ન કરનાર પ્રસંગો હિન્દુસ્તાનમાં પણ વારંવાર જનતા આવ્યા છે, પણ અહીંયાં તે પ્રસંગોની ઉત્પત્તિ ધર્મદ્વારા થાય છે, કારણ કે ધર્મજ હિન્દુસ્તાનનું જીવન છે. ધર્મ એજ આ દેશની ભાષા અને તેની તમામ પ્રવૃત્તિઓની ચાવી છે ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધ, શકર, રામાનુજ, કૃષ્ણ, નાનક, ચૈતન્ય, અલ્લસમાજ, આર્યસમાજ—આ દરેક સરિતાના પૂરમાં ધર્મનું વેગ-ભર્યું, ઉજળતું, ઘુઘવતું પૂર જોસબેર બહાર નીકળે છે, દેશને હલાવી નાખે છે અને તેની પાછળ સમાજની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવાની હીલચાલો ઉભી થાય છે. જો કશા અર્થે વગરના અમુક મત્રો બખડી જવાથીજ તમામ મનકામના પૂર્ણ થઇ શકતી હોય, તો પછી મુશ્કેલીઓ સામે બાથ ભરવાની અને પરિશ્રમ ઉઠાવવાની વૃત્તિ કોઇને ઉદ્ભવેજ નહિ કોઇ પણ જનસમાજમા આવી અત્યંત અપકારક અને વિષમય માન્યતા એકવાર પ્રવેશ કરવા પામે છે એટલે ધીમે ધીમે તે સમાજ ચેતનહીન બનતી જાય છે. તેની પ્રવૃત્તિઓ બધ થવા માંડે છે અને અતે તે નિસર્વ બનીને

મૃત્યુને શરણ મારી જાય છે. હિન્દુસમાજને આવા પ્રકારના વિનાશમાથી બચાવી લેવાનેજ આવકિ પોતાની તીખી ચાણુક લગાવી હતી અને પત્ર ઇન્દ્રિયોવડે અનુભવી ન શકાય એવા કોષ પશુ પદાર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની કલ્પણે ના પાડી હતી જ્યારે સમગ્ર હિન્દુગ્રંથ પશુચર અને ખીજ અનેક પ્રકારની યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓના અસલા યોગ્ય નીચે કચરાઈ જઈને છેક નિર્માલ્ય નિ સફૂલ ખની જતી હતી, તે વખતે શુદ્ધ આચાર વિચાર અને ઉમદા ધાર્મિક તત્ત્વો ઉપર રચાયલા જૈન ધર્મે દેશમાં મહાન પરિવર્તન ઉપજાવ્યું ન હોત તો આપણા પૂર્વજોની કેવી દુર્દશા થઈ હોત ? વળી પ્રતિજ્ઞાવાન, સત્તાવાન ઉચ્ચ વર્ણના લોકોના જીલ્લમ નીચે કચરાતા કરોડો નીચ વર્ણના લોકોનો ખૌદ ધર્મ સિવાય ખીજી કોણ ઉદ્ધાર કરી શકત ? સમય જતાં એજ ખૌદ ધર્મમાં તેના સર્વ દેશીયપણાને લીધે અનેક અસહ્ય, અનાર્થ ગ્રંથઓ લખી ગઈ અને તેમણે શુદ્ધ ખૌદ ધર્મમાં ધણીજ ભય કર, ખીભાતસ, અસ્વીક્ર ક્રિયાઓ દાખલ કરી પરિણામે આ પિશાચવત્ લોકોના ભયકર પદાધાતથી સમગ્ર ભારતવર્ષ કપાયમાન થઈ ગયો ત્યારે શકરાચાર્ય અને તેમના પછી રામાનુજ પ્રકટ થયા, અને તેમણે સમાજને અસલાની મુસ્તિથિએ ફરીથી લઈ જવાનો ખનતો પ્રયત્ન કર્યો તેમના પછીના યુગમાં એટલે મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓના સમયમાં કબીર, નાનક અને ચૈતન્યનો, અને ઝોમ-ણીશમાં શતકર્માં આર્યસમાજ તેમજ બહોસમાજની સ્થાપના ન થઈ હોત તો ભરતખડમાં હિન્દુઓ કરતાં ખ્રિસ્તિ અને મુસલમાનોની સખ્યા ધણીજ વધી જતી એમાં બિલકુલ શક નથી.

અનેક જૂદા જૂદા તત્ત્વોના બનેલા શરીરને માટે અને વિચારોના અનત તર-જોને પ્રેરનાર મનનેમાટે પૌષ્ટિક આહાર ધણોજ જરૂરનો છે, છતાં જો ખોરાક શરીરને નિભાવવા અને મનને મજબૂત કરવામાટે ખાવામાં આવે તે ખોરાકનું જોખરાખર રીતે પાચન ન થાય, તો શરીરના અવયવોની ક્રિયાઓમાં ઉલટો વિલેપ આવે છે અને તેજ ખોરાક પ્રાણુધાતક વિષતુલ્ય ખની જાય છે

સમજિના જીવનમાં “ વ્યક્તિના જીવનનો સમાવેશ થાય છે અને સમજિના સુખ-માજ વ્યક્તિનું સુખ રહેલું છે સમજિમાંથી તદન અલગ અને નિર્લેપ રહી શકે એવી કોષ વ્યક્તિની કલ્પના અસંભવિત છે ” આ એક સનાતન સત્ય છે અને એના ઉપર વિશ્વ ટકી રહ્યું છે અનત સમજિની સાથે સકડાઇને સર્વની સાથે ધીરેધીરે પ્રગતિ કરવી, સર્વની સાથે પૂર્ણ એકતા અનુભવવી, સર્વ પ્રત્યે નિરતર અત કરણ-પૂર્વક સહાનુભૂતિ રાખવી, તેમના સુખે સુખી અને દુઃખથી દુઃખી થવું એજ વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે કર્તવ્ય છે એટલુંજ નહિ પશુ એ કર્તવ્યનું જો પાલન કરવામાં ન આવે તો તેનો જરૂર વિનાશ થાય છે, અને પાલન કરવાથી તેને અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. કુદરતનોજ આલો નિયમ છે અને કુદરતની આખમાં કોઈનાથી ધૂન

નાખી શકાય એમ નથી. સમાજને લાંબા વખતસુધી ભોળવી હંગી શકતી નથી. સમાજના બહારના થર ઉપર કાદવ કચરાના કદાચ હમના હમ જાગી ગયા હોય તોપણ છેક ઉંડાણમાં તો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનાં બળવાન આદોલન ઉત્પન્ન કરનારો સમાજનો આત્મા તો હમેશાં જ્વલતજ્વ હોય છે. પૃથ્વીની માફક સમાજ પણ ધીરજ રાખીને અમુક સમયસુધી અભ્યાચાર ઉપર અત્યાચાર સહન કર્યા કરે છે, પણ આખરે લાખી મુઠત પછી પણ જાગૃત તો થાય છેજ; અને જાગૃતિ થવાની સાથેજ સમાજમાં એવું અદ્ભુત બળ પ્રકટે છે કે જેના આઘાતથી લાખો વર્ષથી સ્વાર્થપરાયણ નીતિને લીધે જાગી ગયેલા કચરાને એક સપાટાની સાથે દૂર ફેંકી દે છે.

આ મહાન સત્યની આપણે ઉપેક્ષા કરતા આવ્યા છીએ. આપણી જૂલને માટે આપણે હજારોવાર ઠોકરો ખાઈએ છીએ તોપણ આપણી મૂર્ખતા અને જડતા ધણી ગાઢ થઈ મઘ છે અને આપણી નીચ વૃત્તિઓદારા તેમને યુષ્ઠિ મળતાં આપણે એ સત્યને આપણા પગ તળે દબાવી રાખીએ છીએ. સમાજને હમવાતો આપણે પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તેમ કરવા જતાં આપણે પોતેજ હમાયા એવો આપણને હજારો વખત અનુભવ થયો, તોપણ હજી આપણે એનો એજ અખતરો ફરીથી કરવા સકાચાતા નથી ખુદ કુદરતને છેતરવાને આપણે મથીએ છીએ એ કેટલી મૂર્ખાઈ છે? આપણી પોતાનીજ જાતને પોષવી અને આપણા એકલાનાજ સુખમાટે યત્ન કરવો એમાજ જિંદગીની સાથેકતા રહેલી છે, એવું આપણે આપણી સંકુચિત ભાવનાને લીધેજ માની બેઠા છીએ.

જ્ઞાન વિદ્યા, ધન, બળ, અધિકાર અને એ સિવાય જે કાંઈ કુદરત આપણને પ્રાપ્ત કરાવે છે અથવા પ્રાપ્ત કરવાનો મુયોગ મેળવી આપે છે, તે વખત 'આવે લોકહિતમાટે વ્યય કરવા સાંજ આપણને મળ્યા છે એમ સમજવું જોઈએ. આપણે આ મહત્વની વાત જૂલી જાંઘને કુદરતે આપણને સોંપેલી થાપણ ઉપર “ મારી એકાલનીજ ” એવો સિક્કો લગાવી દઈએ છીએ અને તેમ કરતાની સાથેજ આપણા વિનાશના ખીજ આપણે હાથેજ વાવીએ છીએ.

રાજા આખી પ્રજાના સમગ્ર બળનું મધ્યબિન્દુ છે, પણ તેમાંથી જે બળનો સચ્ચ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં વધારો કરીને પોતાને મળ્યું તે કરતા હજારગણ વધારીને પ્રજાના કદયાણને માટે ખર્ચવા અને આખી પ્રજામાં વહેંચી નાખવામાટે તેણે તત્પર રહેવું જોઈએ, પણ તેમ ન કરતાં રાજકર્તાઓ અભિમાનથી આધળા બની જઈ પોતાને દેવતુલ્ય માને છે, અને *વેન રાજાની માફક લોકો તરફ તિરસ્કા-

* વેન રાજાની કથા ભાગવતમાં છે એ રાજા પાછા, વિષ્ણુ અને શિવ કરતા પોતાને શ્રેષ્ઠ માનતો હતો અને પ્રજા પાસે દેવોને ઠોકણે પોતાનું પૂજન કરાવતો

રત્ની નજરથી જોઈને એમજ માની લે છે કે તેઓ તો રાજાના ચરણમાં આગ્રાદ-નારા કગાલ જીવડાઓજ છે. રાજાની ઇચ્છા-પછી તે વાળખી હોય કે ગેરવાળખી હોય પણ તેની સામે થવું એ પ્રજાને માટે મહાન પાતક છે, એ સૂઝ પણ રાજાઓ રૈયત પાસે પળાવે છે પરિણામે તેઓ રૈયતના પાલક પિતા મરી જઈ રૈયતને રૈસી નાખનાર બને છે રૈયતને પોષવાને બદલે તેઓ તેનું રુધિર ચૂસનારા થાય છે જો પ્રજા નિર્બળ અને ચેતન વગરની હોય તો રાજાનો અત્યાચાર તે મૂઝે મોડે ખમી રહે છે, અને પરિણામે રાજા અને પ્રજા બેઠિની કમજબ અવનતિ થવા માંડીને બને દુર્દશાની નીચામાં નીચી પાચરીએ જઈ પહોંચે છે, અને છેવટે અન્ય બળવાન પ્રજાનો સહેલાઈથી શિકાર થઈ પડે છે, પણ જો પ્રજા સ્વમાનવાળી અને બળવાન હોય તો રાજા અને પ્રજા વચ્ચે કાચકર કલહ ઉત્પન્ન થઈને રાજાના અત્યાચાર સામે પ્રજા એનો તો જોસભર પ્રત્યાઘાત કરે છે, કે તેના આયકાની સાથેજ રાજાનો મુકુટ, રાજદડ અને રાજછત્ર કાગળના રમકડાની માફક ઉડી જઈ પ્રાચીન વસ્તુઓના સમઠ-સ્થાન સિવાય બીજે શોધ્યાએ જડતા નથી.

રાજા અને પ્રજાના કલહને પરિણામે અથવા રાજાના અત્યાચારના પ્રત્યાઘાત-રૂપે વૈશ્ય વર્ગની અત્યંત બળવાન શક્તિનો જન્મ થાય છે એ શક્તિના એક ભૂલેપ-થીજ રાજાધિરાજો સિદ્ધાસન ઉપર બેઠેલા હોવા છતાં કાયથી ચરચર ધ્રુજા ઉઠે છે એ વૈશ્ય વર્ગના હાથમાં એક સુવર્ણપાત્ર હોય છે, તે લેવાની આશાએ રાજાઓ તેમજ નિર્ધન માણસો દીનતાપૂર્વક તેમનું અનુસરણ કરે છે, પણ બેઠેલાથી એકેના મનોરથ ફળતા નથી

આદાણો કહે છે કે, “જ્ઞાન એ સર્વોત્તમ મળ છે, અને અમે જ્ઞાનના ભંડાર છીએ, માટે સમાજે અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ ” અલબત્ત, કેટલાક કાળસૂચી તો બરાબર ઉપર કહ્યું તેમજ ચાલતું આવ્યું, પણ પછી ક્ષાત્રબળનો હુકમ થયો. તેમણે કહેવા માડ્યું કે — “ અરે આદાણો ! અમે ક્ષત્રિઓ અમારા સ્થાવરે તમારે રક્ષણ કરતા ન હોત તો તમે જગતમાં જીવતા પણ રહ્યા હોત ખરા કે? માટે સર્વો-પરિપક્ષ તો અમારજ હોવું જોઈએ, તમારે નહિ ” એમ કહેતાંની સાથેજ તેમની અજીજ્ઞાટ કરતી તલવાર મ્યાન બહાર નીકળીને અજીકવા લાગી તે જોતાંની સાથેજ સમાજે અવનત મસ્તકે તેનું સર્વોપરિપક્ષ મજૂર રાખ્યું, અને વિદ્વાંના ઉપાસકો (પુરોહિતો) તો સર્વથી પહેલાજ રાજસત્તાના ઉપાસકો બની ગયા ત્યારપછી

હતો. ઋષિઓએ એની પાસે જઈને આવા મિથ્યાભિમાનનો ત્યાગ કરવાને ધણું ઉપ-દેશ આપ્યો હતો, પણ તેણે સર્વતું અપમાન કર્યું અને આજ્ઞા કરી કે મારજ પૂજન કરો. આથી ઋષિઓના શાપામિત્રી તે બળીને ભરમ થઈ ગયો હતો

વૈશ્યોના પ્રાબલ્યનો જન્મનો આવ્યો. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, “ તમે બેઉ મૂખ છો ! જેને તમે સર્વવ્યાપક તેજોમય દેવતા કહો છો તે જ્યોતિર્મય અને સર્વ શક્તિમાન સુવર્ણ દેવતા તો અમારાજ હાથમાં છે. જુઓ, તેની કૃપાથી અમે પણ તેના જેટલાજ શક્તિવાન છીએ. અરે બ્રાહ્મણો ! સુવર્ણ દેવના પ્રતાપવડે અમે તમારું જ્ઞાન, વિદ્યા, તપ, ધ્યાન બધુંએ ખરીદી લઇશું અરે રાજાઓ ! અમારા ઇષ્ટદેવ સુવર્ણની કૃપાના બળવડે તમારા શસ્ત્ર, તમારું શૌર્ય, તમારું રણકૌશલ્ય એ બધાં અમારી સેવામાં, અમારા મનોરથને પૂર્ણ કરવામાં વપરાવા લાગશે. જુઓ આ અમારા વિશાળ અને ધમધામ્નર કામ કરતા કારખાના ! એ અમારા મધપૂડા છે ચંદ્રોડી લાખો કરોડો મધમાખીઓ નિરંતર પરિશ્રમ કરીને અમારા મધપૂડાઓને મધથી પરિપૂર્ણ કરે છે એ મધ ઉપર કોનો અધિકાર છે તે તમે જાણો છો ? એ મધ અમારુંજ છે—અમે અમારાજ ઉપયોગ અને લાભ માટે મધપૂડામાંથી મધનું એકે એક ટીપુ નીચોવી લઇશું ”

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓના ઉદયકાળમાં જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો ખડોળો ફેલાવે થવા પામ્યો હતો, તેવી રીતે વૈશ્યોના ઉદય કાળમાં સ્વાભાવિકરીતે ધનનો પુષ્કળ જન્મ થતો જાય છે વૈશ્યોની સત્તાની મૂળ ગ્રાવી સુવર્ણમુદ્રામાં રહેલી હોય છે. તેના ખણખણાટમાં એવી અજ્ઞ મોહિની રહેલી છે કે ચારે વર્ણના લોકો તેનાથી મત્રમુગ્ધ બની જાય છે વૈશ્યોને હમેશાં દહેશત એટલીજ રહે છે કે રખેને બ્રાહ્મણ-વર્ગ તેમની દોલત-જે તેમનું સર્વસ્વ છે તે ઠગી ન લે અથવા ક્ષત્રિઓ તેમના શસ્ત્રબળથી ઝુટવી ન લે આથી કરીને આત્મસંરક્ષણ કરવાના હેતુથી સધળા વૈશ્યો એકદિલથી વર્તે છે દેશની સધળી દોલત તેમનાજ હાથમાં હોય છે. બીજાઓને નાણું ધીરીને તેમની પાસેથી જે આકરા વ્યાજ તેઓ ઉપજાવે છે, તે જાણે તેમના હાથમાં એક ભયકર શસ્ત્ર હોય તેમ જાણી સધળા તેમનાથી ડરતા રહે છે પૈસાના બળવડે વૈશ્યો રાજસત્તાને પણ અકુશમાં રાખે છે પોતાની દોલતને વધારવાના પ્રયાસમાં રાજસત્તા અતરાય ન નાખે તે માટે વૈશ્યો હમેશા સાવધાન રહે છે, છતાં રાજસત્તા ક્ષત્રિઓના હાથમાંથી ખસીને ચંદ્ર વર્ગના હાથમાં જાય અવુ વૈશ્યો કદિ પણ ધમ્મજતા નથી

એવો એક પણ દેશ નથી કે ન્યાં આ વૈશ્યોએ પગપેસારો ન કર્યો હોય. તેઓ પોતે તો તત્ત્વજ્ઞાનરહિત હોય છે અને વ્યાપાર ચલાવવામાં નિરંતર મજગૂલ રહે છે, તોપણ તેઓ દારા જ્ઞાન, વિદ્યા, કળા અને સંસ્કૃતિ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવા પામે છે. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓના આધિપત્યના યુગમાં સમાજના આંતર ભાગમાં જે વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, અને સંસ્કૃતિનો જન્મ થયો હતો, તે હવે વ્યાપારના રાજમાર્ગદારા દુનિયાના એકેએક વ્યાપારના સ્થળમાં વહેચાવા લાગ્યા છે.

વૈશ્ય વર્ગની ઉન્નતિ ન થઇ હોય તો એક દેશની સસ્કૃતિ, કળા, વિશ્વાસની સામગ્રીઓ, ખાસ પદાર્થો, એ સર્વને બીજા બીજા દેશમાં કોણ લઇ જત ?

પશુ જેમના પરિશ્રમ ઉપર બ્રાહ્મણોનું જ્ઞાન, ક્ષત્રિયોનું શૌર્ય અને વૈશ્યોની સમૃદ્ધિ એકસરખીરીતે આધાર રાખે છે તે શુદ્ધ વર્ગની શી સ્થિતિ છે ? જેઓ સમાજનું પ્રધાન અંગ છે છતાં હમેશાં દરેક દરેક દેશમાં “અધમ જાતિના” જ ગણાતા આવ્યા છે, તેમનો ઇતિહાસ શુ કહે છે ? જે જ્ઞાન ઉપર ઉચ્ચવર્ણના લોકોનો અધિકાર છે તે જ્ઞાન મેળવવા શુદ્ધો પ્રયત્ન કરે તો તેવા મનુષ્યો અપરાધને માટે “તેમની જીભ કાપી નાખવી અથવા તેમના માસનું” છેદન કરવું. ” એટલી માત્ર નજીવી શીક્ષા દયાળુ હૃદયની (!) હિન્દુસમાજે જેમને માટે ઠરાવી છે તે હિન્દુસ્તાનના “હાલતાં ચાલતાં મુઝદા” અને અન્ય દેશના “ભારવાહી પશુઓ”-તેમની શી અવસ્થા છે ? હિન્દુસમાજની પોતાનીજ હાલ કેવી દુર્દશા થયેલી છે ? શુદ્ધોની વાત એક બાબુએ મુઝીએ પશુ તેમના બ્રાહ્મણો, -અધ્યાત્મવિદ્યાના ભંડારરૂપ બ્રાહ્મણો આજે ક્યાં છે ? આજે તો હિન્દુસ્તાનના શુદ્ધોના સ્થાન ઉપર યુરોપીયન પડિતો બિરાજે છે, અને ક્ષત્રિયોને ઠેકાણે અંગ્રેજ અમલદારો છે અને વૈશ્ય પશુ જેમની રજેરજ વાણિજ્ય વૃત્તિથી ભરપૂર છે એવા અંગ્રેજ વ્યાપારીઓજ છે ! તેથી કરીને હિન્દુસ્તાનમા તો માત્ર શુદ્ધો-“ભારવાહી પશુઓ” જ રહેલા છે ધીર અધકારના અલેખ પડેલા સર્વના ઉપર સરખીરીતે પથરાઇ રહ્યો છે દેશમા નથી આત્મશ્રદ્ધા, નથી દૃઢ આગ્રહ, નથી સાહસિકતા અને નથી વીર્ય અને પરક્રમ. શરીર અને મન બેઉ નિર્બળ, નિ સત્ત્વ બની ગયાં છે અન્ય પ્રજાના અપમાન અને તિરસ્કારને બધાએ ધોળા પીધા છે. તેમની સ્વમાનની લાગણી બહેરી થઇ ગઇ છે પરાધીનતા અને દાસત્વ તેમને લેશમાત્ર પશુ ખૂચતા નથી તેમના હૃદયમા પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને પુરુષત્વનો છોટો સરખો પશુ નથી આપો દેશ નિર્જીવ, મૃતદેહસમાન બની ગયો છે માત્ર રહ્યા છે એક બીજાની પ્રબળ ઈર્ષ્યા અને અદર અદરનાં વેર જેર તથા આડે અવળે રસ્તે એક બીજાનું નિકેદન કહાડવાની વિષમય નીચવૃત્તિ, અને ફૂતરાની માફક બળવાન વ્યક્તિના પગ ચાટીને ખુશામત કરવાની પામરતા !’ સડી ગયેલા પાણીમા જેમ લીલ બાહે તેમ સડી ગયેલી હિન્દુસમાજમા આ કોહવાણુનો થર જમી ગયો છે હવે તો પોતાની દોલત અને સત્તાથી બીજાને આજી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાજ ઉચામાં ઉચી અભિલાષાની તૃપ્તિ મનાય છે, પોતાની ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરવામાજ ભક્તિની સીમા આવી રહી છે, ક્ષણિક પદાર્થોના સચ્ચ કરવામાજ ડહાપણ મનાય છે, ભ્રષ્ટ અને ભયકર ક્રિયાઓમાજ યોગસિદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે, બીજાઓનું દાસત્વ કરવું એજ કર્તવ્ય મનાવા લાગ્યું છે, પરદેશીઓની વાંદર નકલ કરવી એજ સસ્કૃતિની નિશાની મનાય છે, ગાલિપ્રદાન કરવાની કુશળતામાજ વક્તા-

ની વક્તવ્યશક્તિ અને શ્રીમતોની હૃદ ઉપરાંતની ખુશામત કરવામા અથવા નીતિ બ્રહ્મ અને ખીભાસ વર્ણનો કરવામાજ સાહિત્યવિચારદ સાક્ષરોની કુશળતા અકામ છે ! જ્યાં દેશમાં આવીજ વસ્તુસ્થિતિ છે ત્યાં પછી શ્રદ્ધવર્ગની તો વાતજ શી કરવી? આખી ગ્રંજળ શ્રદ્ધની પકિતએ પહોંચી ગઇ છે ! ખીજ દેશોના શ્રદ્ધો હવે જરા તરા જગૃત થવા લાગ્યા છે, પણ તેમને હજી જોઇએ તેવી કેળવણી મળી નથી અને પરસ્પર વૈરભાવ જે શ્રદ્ધવર્ગનો એક સામાન્ય દોષ છે તેમાથી તેઓ મુક્ત થયા નથી. તેમની સખ્યા ખીજ વર્ણો કરતા વધારે છે, પણ તેથી શુ થયું ? જે સપના બળથી દશ માણસો એક લાખ માણસોનું બળ દાખવી શકે છે તે સપ હજી તેમનામાં નથી આવ્યો અને તેથી તેઓ કુદરતના નિયમ મુજબ ખીજનાજ અધિકાર નીચે રહેવાને લાયક ઠરે છે

પણ હજી તેમને માટે આજ્ઞા છે જમાનાની પ્રબળ અસરને લીધે પાલણો તથા ખીજ ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ અવનત થતી થતી શ્રદ્ધોની કોટિએ પહોંચવા લાગી છે, અને શ્રદ્ધો પોતે ધીરે ધીરે ઉન્નત થતા જાય છે જે યુરોપમા એકવાર રોમન બાદશાહોથી પદદલિત થએલા શ્રદ્ધોજ વસતા હતા તેજ યુરોપ આજે વૈશ્ય અને જ્ઞાતકાવથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયો છે. ચીન જે એકવાર અત્યંત બલિષ્ઠ હતું તે આપણી નજર આગળજ ઝપાટાખંધ શ્રદ્ધની અવસ્થાએ પહોંચતું જાય છે જ્યારે થોડાં વર્ષ અગાઉ કશા હિસાબ વગરનું જાપાન ઝપાટાખંધ ઉચે ચઢતું જાય છે અને શ્રદ્ધવને ફેફા દઇને પાલણ, ક્ષત્રિયોના ગુણ ધારણ કરતું જાય છે વર્તમાન ગ્રીસ અને ઇટાલી પણ લાખી ઉધ લીધા પછી જગૃત થઇને જ્ઞાતકાવ બતાવવા લાગ્યા છે અને સ્પેન, ટુર્કસ્તાન તથા ખીજ કેટલાક દેશો ઘણો વખત પ્રભાવ બતાવીને હવે નમતુ પાસુ કરવા લાગ્યા છે આ બધા બનાવો વિચાર કરવા જેવા છે.

જતા ભવિષ્યમા એવો વખત આવી પહોંચશે કે જ્યારે આખો શ્રદ્ધ વર્ગ પોતે શ્રદ્ધ રહીનેજ ઉન્નત થવામાટે જોર કરશે, એટલે કે હમણા જેમ કોઇ કોઈ શ્રદ્ધો વૈશ્ય કે ક્ષત્રિયના ગુણ સપાદન કરીને ઉચ્ચસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તેમ નહિ, પણ તમામ દેશના શ્રદ્ધો-વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયોના ગુણ ધારણ કર્યા વગર માત્ર પોતાના શ્રદ્ધવના બળ વડેજ-સમાજમા નિરકુશ અધિકાર ભોગવતા થશે આ ઉગતી સત્તાના પહેલા કિરણોનો ઉજ્જ્વલ તો પાશ્ચાત્ય દેશોમા ચમકારા મારવા લાગેજ છે, અને નવા સંજોગનું પરિણામ શુ આવશે તે પ્રશ્ન તમાના વિચારકોને ચૂંચવાડામાં નાખ્યા છે જે મહાન સામાજિક પરિવર્તન ભવિષ્યમા થનાર છે તેની આગાહીનું સૂચન કરનાર 'સોશિયા-

૧ મનુષ્ય માત્રની દોહતની સરખી વહે ચાલી કરીને ગરીબ અને તબગરનો સેદ ભૂરી નાખવો, અને મનુષ્યમાત્રની સમાનતાને બ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવું એ આ મહત્ત્વનો હેતુ છે

હિંદુ મંત્રોના ક્રિયા અને ઉપદેશોના વજરે બળવાન મંત્રોએ દર્શન આપવા માંડ્યું છે. જમાનાના જમાના થયાં શ્રદ્ધર્મ ઉપર એવું અસંભવ દખાવ્યું કરવામાં આવ્યું છે કે તેને પરિણામે તેમનું મનુષ્યત્વ નીચોવાઈ ગયું છે, તેઓ છેક જ દીન અને પામર બની ગયા છે તેઓ કાં તો કૂતરાની માફક ઉચ્ચવર્ણના લોકોના પગ ચાડીને તેમની પુજામત કરે છે, અથવા તો તેમની સામા ચઢીને છેક નિષ્કૂર પશુના જેવું આચરણ કરે છે. તેની મહેત્તઓ અને તેમના અભિલાષોને કદિ પણ ઉત્તેજન મળ્યું નથી તેમને હમેશા નાસીપાસ કરીને ઉતારી પાડવામાં આવ્યા છે, તેથી કરીને સ્વાભાવિક રીતેજ તેમનામાં દૃઢ આત્મહની અને પોતાના કાર્યમાં અત્યુધી મગ્ન રહેવાની ટેવની ખામી છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેળવણીનો ધણો પ્રચાર થયો છે, તોપણ હજી શંકોની હિન્નતિ કરવાના માર્ગમાં અનેક પ્રકારની અડચણો છે સૌથી મોટી અડચણ તો એ છે કે અમુક પ્રકારના ગુણદોષ વશપર પરાથી વધારે જોઈ પ્રમાણમાં ઉતરી આવે છે તે ધોરણે ત્યાં જ્ઞાતિઓ મુકર થાય છે. અમુક માણસ અમુક વર્ગમાં જન્મેથી તેથીજ કરીને તેનામાં અમુક ગુણ અથવા દોષ હોવા જોઈએ એવી માન્યતાના આધારે અસંભવના જમાનામાં આપણા દેશમાં જ્ઞાતિઓનું બંધારણ બધાં હવે, તેથી બિચારા શંકોના હાથપગ બધાં જતા હતા તેમને ધન પ્રાપ્તિ કરવાની, ધટતુ જ્ઞાન મેળવવાની અને કેળવણી લેવાની લેશમાન પણ તક આપવામાં આવતી નહિ તે ઉપરાંત તેમને એક ખાસ ગેરલાભ એ થતો કે જ્યારે જ્યારે શ્રદ્ધર્મમાંથી કોઈ અસાધારણ શુદ્ધિ અથવા શક્તિસંપન્ન પુરુષો ઉત્પન્ન થતા, ત્યારે ત્યારે ઉચ્ચ વર્ણના સત્તાવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન લોકો તેવા માણસોને મોટી મોટી પદવીઓથી નવાજી નામતા અથવા તો તેમને પોતાની શ્રેણીમાંજ લઈ લેતા આથી કરીને તેમની દોહતનો તથા તેમના શુદ્ધિબળનો લાભ તેમની જ્ઞાતિના શંકોને નહિ, પણ તેમનું અશુભ કરનારા અન્ય જ્ઞાતિના મનુષ્યોનેજ મળતો, અને બિચારા શંકો તો હતા તેવીને તેવીજ હાલતમાં રહેતા આ અન્યાય આટલેથીજ અટકતો ન હતો, પણ ઉચ્ચ વર્ણમાંથી હલકા અને સમાજના કચરા જેવા માણસોને બહિષ્કૃત કરીને શંકોની પકિતમાં ધકેલી મૂકવામાં આવતા આથી કરીને શ્રદ્ધ વર્ગમાં તો અધિક માણસોનેજ વધારો થયા કરતો શંકોની કોટિમાંથી ઉચ્ચ વર્ણમાં દાખલ થયા હોય અને સમાજમાં અત્યંત માનનીય સ્થાન ભોગવતા હોય એવા અનેક દાખલા પુરાણ, મહાભારત વગેરે પ્રાચીન

૨-૩ રાજકર્તાઓ તથા તેમના અમલદારોના ખૂન કરવા અને તેમ કરીને પ્રભને ભયમુક્ત કરવી એ આ જોડ મંત્રોનો ઉદ્દેશ છે. દશિયામાં નિહિલજમ પદ્મ ધણે બળવાન છે

મંતિહાસમથોમાથી મળી આવે છે. ૧. વસિષ્ઠ રનારદ, ૨. સત્યકામ, ૩. જમ્બાલ, ૪. વ્યાસ, ૫. કૃપાચાર્ય, ૬. દ્રોણ, ૭. કર્ણ અને બીજા અનેક પુરુષોનો જન્મ કાં તો હલકી કામમાં થયો હોય, અથવા તેમનાં માતાપિતા જન્મમાં ન હોવાથી તેમનાં જ્ઞાન અથવા જોઈને લીધે તેમને બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રિયની પકિતમાં બેસાડવામાં આવ્યા હતા, પણ તેમની અગત ઉન્નતિ થવાથી વારાજના, દારી, માછી કે સારથીના વર્ગને લાભ થયો હોય એમ જણાતું નથી વળી પદ્મ્યુત શ્રેયેલા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોને શરોના વર્ગમાં ઉતારી પાડવામાં આવવાથી શરોની સખ્યામાં હલકી પ્રતિના માણસોની ભરતી થવાજ કરતી હતી, અને તેના ઉત્તમોત્તમ માણસો આજ્યા જતા.

હાલ એ રિચિત બદલાઈ ગયું છે. શરૂ માતાપિતા પેટે જન્મેલો માણસ ગમે તો લક્ષ્યાધિપતિ હોય કે મહાન પડિત હોય, તોપણ તેનાથી શરોની પકિતમાંથી બહાર ઉઠી ગણાતી જાતિઓમાં જળી શકતું નહિ હોવાથી તેનાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને ધનનો લાભ તેની ન્યાતના લોકોનેજ મળે છે અને તે ન્યાતના શ્રેયને માટેજ તેનો ઉપયોગ થાય છે હિંદુસ્તાનમાં આજતા વશપરપરાગત જાતિય ધારણને લીધે કોઈ પણ જાતિથી તેની મુકર કરેલો સીમા ઓળગાતી નહિ હોવાથી જાતિની સાકડી મર્યાદામાં આવેલા લોકોની અવસ્થામાં ધીમેથી પણ ચોક્કસપણે સુધારો થવા પામે છે જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાન જાતિનો ભેદ ગણ્યા વગર તમામ ત્રૈવિધ તરફ સમાન દૃષ્ટિથી જોનાર રાજ્યસત્તાની નીચે રહેશે, ત્યાંસુધી આજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના નીચલા વર્ગોની હાલત ધીમે ધીમે સુધરતી જશે. સમાજનું નેતાપણુ ગમે તો વિદ્વાનો ઈજ્જરો રાખનાર બ્રાહ્મણોના હાથમાં હોય અથવા તો ધન કે શક્તિના જોર ઉપર નિર્ભર રહેનારા વૈશ્યો કે ક્ષત્રિયોના હાથમાં હોય, તોપણ પ્રબળીય બળનો ખરેખરો આધાર તો હમેશા શરો ઉપરજ હોય છે જે જાતિ સમાજની નેતા હોઈને સત્તાના મૂળરૂપ શરોની સાથેના પોતાનો સખધ જોટલા પ્રમાણમાં તોડી નાખે, તેટલા પ્રમાણમાં

૧. વસિષ્ઠના પિતા બ્રહ્મા હતા, માતા જમ્બાલનાં નથી ૨. નારદની મા પાણ્ડી-ચારી હતી, પાપ જમ્બાલનાં નથી ૩. સત્યકામ જમ્બાલની મા પણ જમ્બાલ નામની એક દાસી હતી અને પાપ કોણુ તે જમ્બાલનાં ન હોવાથી તેના નામની સાથે તેની માતૃ નામ લખાય છે ૪. વ્યાસના પિતા પરાશરમુનિ હતા અને મા મત્સ્યગંધા નામની એક માછીની કુમારી કન્યા હતી. ૫. કૃપાચાર્યના પિતા શરદન ગૌતમ નામના ઋષિ હતા અને મા જનપદી નામની એક દેવી હતી ૬. દ્રોણના પિતા ભરદ્વાજ નામના બ્રાહ્મણ ઋષિ અને માતા એક દેવી હતી ૭. કર્ણની માતા કુતીએ કૌમાર અવસ્થામાં સૂર્યથી મર્બા ધારણુ કર્યો હતો અને તરતના અવતરેલા બાળક કર્ણને પાણીમાં ફેંકી દીધો એક સારથીને દયા આવવાથી તેને ઘેર લઇ ગયો અને ત્યાર પછી તે સારથીનાજ ઘરમાં ઉછરીને મોટો થયો.

તે નિર્ભય થયા વગર રહેતી નથી. છતાં વિધિની કૂટતા એવી વિચિત્ર છે અને માયાની મોહનળ એવી અટપટી છે કે તેમની પાસેથી આ સત્તા પરાક્ષરીતે કે અપરાક્ષરીતે, સીધે રસ્તે કે આડે રસ્તે, છળપ્રપચથી કે ભેરભુલમથી કે રવેઅથી એકવાર લેવામાં આવ્યા પછી સત્તાધારી વર્ગ તે લોકોની અવગણના કરે છે. આ શ્રદ્ધ વર્ગ જેમની અદર બ્રાહ્મણોની સત્તાને ઉત્પન્ન કરનાર એન્જન હતું, તેમનાથી ભયારે વખત જતા બ્રાહ્મણો તદ્દન વિમુખ થઇ ગયા ત્યારે એજ શુદ્રોના બળથી બળવાન થયેલા ક્ષત્રિઓએ તેમની સત્તાને હથેલાવી નાખી, પછી એજ ક્ષત્રિઓએ પોતાને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર માનીને પોતાની અને શુદ્રોની વચ્ચે નહિ ઓળખાય એવું અતર પાડી દીધું, એટલે તરતજ તેઓની સત્તાનો પશુ ખ્વસ થયો અને વૈશ્ય-વર્ગ જેમણે શુદ્રોની સાથે વધારે નિકટનો સહકાર સાધીને શક્તિ સપાદન કરી હતી, તેમના હાથમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ પુતળાની માફક નામવા લાગ્યા છે હવે વૈશ્યોએ પોતાની ધારેલી ઈચ્છા પૂર્ણ કરી છે તેથી તેઓ પશુ હવે શુદ્રોની મદદની વિશેષ દરકાર કરતા હોય એમ લાગતું નથી, અને તેઓ પશુ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિઓની માફક શુદ્રોથી અળગા થતા જાય છે આ પ્રમાણે વર્તન કરવાથી વૈશ્યોની સત્તાના પશુ ૧ વિનાશનાં બીજ વવાય છે. શદ્રજતિમાં તમામ પ્રકારની શક્તિનો બહાર છે, તોપણ તેઓમાં એક બીજ વચ્ચે એવું અતર રહેલું છે કે તેઓ પોતાના વાળબી હક્ક પશુ ગુમાવી બેઠા છે બ્યાસુધી તેમના પરસ્પરના સબંધ આવા રહેશે ત્યાસુધી તેમની હાલતમાં ફેરફાર થઇ શકવાનો નથી

કોઇ કોઇ વખત લોકોને એક બીજ તરફ વાકર્ષણ કરનાર અને તેમને સુદૃઢ સમૂહરૂપે બાંધી રાખનાર શક્તિ કાતો સર્વના ઉપર આવી પડેલી સામાન્ય આપત્તિ-માંથી, અથવા તો અમુક તરફ બધાને એક સરખો ધિક્કાર અથવા પ્રેમ હોય તો તેમાંથી ઉદ્ભવે છે આજ નિયમને વશ થઇને શિકારી જનવરોના ટોળાં બધાય છે, અને માણસો પશુ પોતપોતાના મડળો, યાત્રિઓ અથવા પ્રજાઓના રૂપમાં બેડાઈને એકત્ર થાય છે પોતાના દેશ અને દેશના લોકો તરફનો અત્યંત પ્રેમ કે જે બીજ દેશના લોકો તરફ કદાં શત્રુત્વરૂપે પ્રકટ થાય છે,—જેમકે ગ્રીસના લોકોનો ઇરાન તરફ, રોમનોનો કાર્થેજ તરફ, આરબ લોકોનો *કાશીર તરફ, સ્પેનના લોકોનો

૧ યુરોપમાં કારખાનાના માલિકો અને મજૂર વચ્ચે કલહની શરૂઆત ધણા સમયથી થવા લાગી છે. ગુજરાતમાં પશુ થોડાજ વખતપર આવાજ પ્રકારનાં ચિ હો પ્રકટ થયા હતાં. જે મજૂરોના પરિશ્રમથી ધનવાનો ધનવાન બન્યા છે તેજ મજૂરોના જીવનને સુધારવાનો પ્રયત્ન ધનવાનો નહિ કરે, તો તેમની સત્તાનો પશુ નાશ થયા વગર નહિ રહે

* હાલમાં એ સબંધો કેટલાક કારણોને લીધે બદલાયા છે પ્રબલોના રાજનૈતિક સબંધ કદિપણ કાયમના રહી શકતાજ નથી

પૂરલોક તરફ, ક્રાન્સના લોકોનો સ્થેન તરફ, ઈંગ્લાંડ અને જર્મનીના લોકોનો ક્રાન્સ તરફ અને અમેરિકાનો ઈંગ્લાંડ તરફ આ પ્રમાણે જે વૈરભાવ જોવામા આવે છે, તેથી શત્રુપ્રભની સામે યુદ્ધ કરવામાટે દેશમા એવી એકતા ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી કરીને એક પ્રભ બીજી પ્રભ કરતાં શ્રેષ્ઠ બની શકે છે.

સ્વાર્થમાથીજ સ્વાર્થત્યાગની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. એકલું પોતાનું હિત જાળવવામાટે પણ સમાજના હિત તરફ દરેકને પ્રથમ નજર રાખવી પડે છે આખી પ્રજાના કલ્યાણમાજ એકનું કલ્યાણ છે અને આખી પ્રજાના હિતમાજ દરેક વ્યક્તિનું હિત રહેલું છે. ધણા માણસોના સહકાર વગર કોઈ પણ કાર્ય ભાગ્યેજ સિદ્ધ થઈ શકે આત્મરક્ષણનું કાર્ય પણ એક બે હાથે થઈ શકતું નથી પોતપોતાનું હિત જાળવવામાટે એકબીજાને મદદ કરવાના હેતુથી ધણા માણસોનું મડળ બધાય છે અને તેઓ એકબીજા સાથે સહકાર સાધે છે, એવા દાખલા દરેક પ્રજામા અને દરેક દેશમા જોવામા આવે છે અલગત, સ્વાર્થની મર્યાદા જૂદા જૂદા દેશોમાટે સંકુચિત કે વિશાળ હોય છે એ વાત ખરી છે હિંદુસ્તાનના લોકોને માટે તો અત્યારે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ અભિલાષા અને શ્રેયની ભાવના માત્ર પુષ્કળ છોડરા ઉત્પન્ન કરવામા, ટુકડેા રાટલો મેળવવામાં અને ઉચ્ચ ઉચ્ચ ન્યાતના લોકોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને દબાવ ન પહોંચે તે વાતની કાળજી રાખવામાજ સમાર્પ જાય છે હાલના હિંદુસ્તાનના માણસોને તો આ કરતાં વધારે સારી અભિલાષાની કદપના પણ આવી શકતી નથી તેમને મનથી જીવનની ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ અવસ્થા માત્ર ઉપલીજ બાખતોમા છે.

ભરતખંડના હાલના રાજ્યતંત્રમા અમુક દોષો છે ખરા, પણ તેની સાથે તેનાથી કેટલાક મહત્વના ફાયદાઓ પણ છે મોટામાં મોટો ફાયદો એ છે કે પાટલીપુત્રના મહારાજ્યની પડતી થયા પછી આખા હિંદુસ્તાનપર કોઈ બળવાન રાજકર્તાનો અમલ પ્રવર્ત્યો હોય તો તે માત્ર અંગ્રેજ રાજ્યના સમયમાજ છે, અને ખાસકરીને વૈસ્ય પ્રજાના આધિપત્ય નીચે હિંદુસ્તાન આવી જવાથી વૈસ્યજાતિને લગતી સ્વાભાવિક, અદમ્ય સાહસિકતાને લીધે જેમ વાણિજ્યના પદ્ધતિો દુનિયાના એક દેશમાથી બીજા દેશમા જતા આવતા થયા છે, તેવીજ રીતે દુનિયાના જૂદા જૂદા દેશોના વિચારો અને ભાવનાઓ પણ હિંદુસ્તાનની રજેરમમા ધુસી જવા લાગ્યાં છે. એમાંથી કેટલીક ભાવનાઓ અને કેટલાક વિચારો હિંદુસ્તાનને માટે હિતકર છે તો કેટલાક નુકસાનકારક પણ છે, અને કેટલાક વિચારો એવા પણ છે કે જેથી હિંદુસ્તાનના વતનીઓનું હિત અને આવસ્થાકતાઓ પરદેશી પ્રજાથી સમજી શકાયજ નહિ

હાલની અવસ્થામા જે કંઈ શુભ અને અશુભ છે તે બંનેના સમૂહને તપાસી જોતા તેમાંથી હિંદુસ્તાનની ભવિષ્યના જાહેજલાલીનું ચોક્કસ ચિન્હ નજર પડે છે એક બાજુએ તેની જૂની પ્રજાકીય ભાવનાઓ અને બીજી બાજુએ તેનામાં બળપૂર્વક દાખલ

કરેલા નવા વિચિત્ર વિચારો. એ બેના વચ્ચે જે આધાત પ્રત્યાધાત ચાલી રહ્યા છે તેના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે હિંદુસ્તાન પોતાની લાંબી માઠ નિદ્રામાંથી ધીમે ધીમે જાગૃત થતું જાય છે. હિંદુસ્તાનના હાથે ભૂલો તો થવાનીજ ભૂલો થાય તેમાં તેને ઝાંઝું પુકસાન પણ નથી. આપણા દરેક કામમાં આપણી ભૂલચૂકાજ આપણા ખરેખરા ગુણો છે. જે ભૂલ કરે છે તેજ સત્યના રસ્તા ઉપર જઈ શકે છે. ઝંડ કંદિ ભૂલ કરતું નથી તેમ પત્થર પણ કોઈ પણ પ્રકારની ચૂક કરતો નથી, જનવરો પણ કુદરતના મુકરર કાયદાઓનો જવલ્લેજ ભંગ કરે છે. માત્ર માણસ એકલોજ ભૂલને પાત્ર છે, પણ એ માણસજ એક કાળે ધૃશ્વિર અથવા ધૃશ્વિરના અવતારરૂપ ગણાવા લાગે છે. જો આઠે પહોરની અને જન્મથી તે મરણ સુધીની આપણી દરેક ક્ષણની પ્રવૃત્તિ, દરેક વિચાર અને એવી તમામ ઝીણી મોટી બાબતો કોઈએ અગાઉથી મુકરરજ કરી દીધી હોય અને એ પ્રમાણે મુકરર કરેલી હલની અર્થાદમાં રહીનેજ આપણે જીવન બ્યતીત કરવાનું હોય, અને એ નિયમોનો અતિક્રમ કરતા આપણને વારવાને માટે કુદરતના કાયદાની તલવાર હમેશાં આપણે માથે ઝડુમ્માજ કરતી હોય, તો તો પછી સ્વતંત્રપણે વિચારવા કે કરવા જેવું કંઈ પણ રહે ખરું કે ? અમુક માણસ શુદ્ધિશાળી અથવા મહાન વિચારક શાથી થાય છે ? કારણ કે તે વિચાર કરે છે, તર્ક કરે છે અને સકલ કરે છે વિચાર કરવાના. અભ્યાસ વગર શુદ્ધિની ક્ષીણતા થાય છે, તમોચુષ્ણ વધે છે, મગજ સુસ્ત અને જડ થઈ જાય છે અને આત્મામાં દિનપ્રતિદિન જડતા વધી જતા જડવત બની જવાય છે છતાં હિંદુસ્તાનમાં દરેક ધર્મશુર અને સામાજિક નેતા સમાજને નિયમમાં રાખવામાટે નવા નવા કાયદાઓ અને શાસનો ધડયાજ કરે છે ! શુ હજી પણ આપણા દેશને માટે પૂરતા નિયમો ધડયા નથી ? શુ હજી પણ નવા નવા નિયમોની જરૂર છે ? ઉલટું જે નિયમો છે તેજ વધારે પડતા હોઈને તેના કબાણને લીધે પ્રજા ક્યારાઈ મઠ છે અને વિનાશ તરફ ધસી જાય છે આમ છતાં કોઈ તેનો વિચારજ કરતું નથી.

જ્યાં રાજસત્તા નિરકુશ અને અમર્યાદિત છે, ત્યાં જીતાયલી પ્રજા તરફ રાજ્ય કરનાર પ્રજા એટલો ભેદો તિરસ્કાર બતાવતી નથી એવા અમર્યાદિત રાજતંત્રનીચે રૈયતના માહોમાહેના હક્કની સમાનતા જળવાય છે. રાજસત્તા ઉપર અકુશ મૂકવાનો કે તેના કાર્ય ઉપર શક લાવવાનો કોઈને પણ હક્ક હોતો નથી આથી કરીને ખીજી શક્તિઓ કરતાં અમુક શક્તિ વધારે હક્ક ભોજવે એવો સંભવ ઓછો રહે છે, પણ કોઈ જીતાયલી પ્રજા ઉપર પરદેશી પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અમલ હોય અથવા પ્રજાની ઇચ્છાને વશ રહેલા-અધાયલા પરદેશી રાજનો અમલ હોય તો રાજ્ય કરનાર અને રૈયતની વચ્ચે ધણજ મોટું અંતર પડી જાય છે આવા સંયોગમાં જીતાયલી પ્રજાને તાબે રાખવામાં રાજ્યની શક્તિ અને સાધનોનો જે વ્યય કરવો પડે છે, તે

ન કરતાં જો તેનો ઉપયોગ જીતાવણી પ્રળના કલ્યાણ અર્થે કરવામાં આવે તો થોડા વખતમાં થોડી મહેનતે પ્રળતુ બધું બધું થઈ શકે. રોમન બાઈબાઈના સમયમાં તેમના જીતાવણી દેશો જેટલા સુખી હતા તેટલા તેઓ રોમન પ્રળસત્તાક રાજ્યના અમલ દરમ્યાન ન હતા બાજ કારણથી ખ્રિસ્તી સાધુ સેન્ટપૉલને જો કે તે જીતાવણી ચાહ્દી પ્રળમાં જન્મ્યો હતો, તોપણ પોતાના કેસની તપાસ રોમન પાલિકા સીઝર કરે એવી અરજ કરવાની રાજ આપવામાં આવી હતી અમુક અંગ્રેજ આપણને “કળા” કહે, “દેશી” કહે અને અણસુધરેલા જમણી ગણીને પિકારે તો તેથી ચમકી ઉઠવાનું નથી. આપણા દેશમાં જાતિભેદને લીધે આપણે એક બીજા તરફ કેવો અયોગ્ય તિરસ્કાર અને મિથ્યાભિમાન ધરાવીએ છીએ ? જો બાઈબોના પક્ષમાં કોઈ મૂર્ખ અશિક્ષિત ક્ષત્રિય રાજ કસાઈ જાય તો શરો તરફ અનુમત્ત (!) કરીને તેમની જીજ કપાવી ન આવવાના પ્રયોગ કરીથી કયાં વચર રહે ખરા કે ? હમણા હમણાં હિંદુસ્તાનના પૂર્વભાગમાં જૂદી જૂદી ન્યાતના લોકો તેમની વર્તમાન સામાજિક સ્થિતિ સુધારવામાટે એક બીજા તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવા લાગ્યા છે અને મહારાટ્ટા બાઈબો મરાઠાઓનાં ગુણગાન કરે છે, છતાં તેમના હેતુના નિસ્વાર્થપણમાં દેશના નીચી કામના લોકોને હજી સદેહ રહે છે. ઈંગ્લંડના પ્રળવર્ગમાં એક એવો વિચાર ફેલાવા લાગ્યો છે કે જો હિંદુસ્તાન ખ્રિસ્તી સામાજિકતાથી છૂટ પડી જાય તો તેથી ઈંગ્લંડની પ્રળના હક્કમાં ભારે નુકશાન થવા સંભવ છે, અને તેથી અમે તેમ કરીને પણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ અમલ જાળવી રાખવો જોઈએ અને માટે તેઓને સારામાં સારો ઉપાય એ જડ્યો છે કે ખ્રિસ્તી પ્રળની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાની છાપ દરેક હિંદુવાસીના હૃદયમાં ધણીજ તાજ રાખવી જોઈએ આવો હસવા જેવો અને દયાજનક વિચાર અંગ્રેજ પ્રળના મનમાં સચોટ રીતે દસતો જાય છે તે જોઈને એક બાબુએ હસવું આવે છે, ત્યારે બીજા બાબુએ દિલગીરીનાં આસુ આવે છે । હજી પણ તેઓ આ ભાવનાને જેમ અને તેમ વધારે ને વધારે અમલમાં મૂકતાજ જાય છે પોતાના અડગ ધર્મ, ચીવટ, જવલત પ્રળકીય ઐક્ય, એ ગુણોરડે અંગ્રેજ પ્રળએ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય મેળવ્યું છે, અને તેમની તીક્ષ્ણ બાપારી લુહિ સાથે સાયન્સના ગાનની મિલાવટ થવાથી રતનની ખાણ જેવા હિંદુસ્તાન દેશને પણ તેમણે ઇંગ્લંડના એક બજાર જેવો બનાવી દીધો છે, અને ન્યાસુધી અંગ્રેજ પ્રળમાં ઉપર કલા તે પ્રળકીય ગુણો કાયમ રહેશે ત્યાસુધી હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ અમલને ભેજ માત્ર પણ હાનિ પહોંચે એમ નથી, એ થોડી વાત અહીંના અંગ્રેજો જાણે બૂલીજ ગયા હોય એમ જણાય છે ન્યાસુધી અંગ્રેજ પ્રળના પ્રળકીય લક્ષણ તરીકે ઉપર કહેલા ગુણો કાયમ રહેશે, ત્યાસુધી હિંદુસ્તાન જેવા હજારો રાજ્ય તેમના હાથમાંથી જાય તોપણ તેઓ તેવા બીજા હજારો નવા

રાજ્યો મેળવી શકશે પણ એ પ્રગટીય ગુણના ઝરાના મૂળમાંજ નો કંઈ વિકૃતિ થઈ તો અગ્રેજ પ્રગની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનાં સોનેરી અક્ષરે જાહેરનામાં ચોડાયાથી રાજ્યની રક્ષા થાય ખરી ? અગ્રેજોમા ઉપર કહેલા ગુણો પ્રગટીય લક્ષણ તરીકે રહેલાજ છે તો પછી અર્થ વગરની લુપ્તી “પ્રતિષ્ઠા”ને ખાતર આટલી બધી શક્તિને અને સાધનોનો વ્યય કરવો વાજબી નથી એને બદલે પ્રગના કલ્યાણમાટેજ એટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોત તો રાજ્ય કરનાર પ્રજા તેમજ રૈયત ખેડેલુ અત્યંત બહુ થયું હોત.

હિંદુસ્તાન હવે બીજી પ્રજા સાથેના સંબંધથી ધીમે ધીમે જન્યુત થતું જાય છે એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ જન્યુતિને પરિણામે વર્તમાન સમયમાં સ્વતંત્ર વિચાર કેટલેક અંશે ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. એક બાજુએ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન કરોડો સૂર્યના એક સામટા તેજથી આખને આંજી નાખે છે, અને પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિયગમ્ય કુદરતી શક્તિઓનો ભુક્તિપૂર્વક ઉપયોગ કરીને એકઠી કરેલી પ્રમાણભૂત વિજ્ઞાનની પામતોનો વિજ્ઞાનીક રથ હિંદુસ્તાનની પ્રજા આગળ ધમધાકાર દોડો આવે છે, બીજી બાજુએ આપણા પૂર્વજોની આશ્વા અને ચેતનપ્રદ દત્તકથાઓનું સ્મરણ તથા હિંદુસ્તાન જ્યારે કીર્તિના શિખર ઉપર હોતો, તે સમયના ઇતિહાસના પડલા કે જેને આપણા દેશના તેમજ બહારના મહર્ષિઓએ ઇતિહાસના ભડારમાંથી શોધીને પ્રકટ કર્યા છે, કે જે અનતકાલિ વર્ષો થયા હિંદુસ્તાનની પ્રજાની પ્રત્યેક નાડીમાં વિશ્વવ્યાપી પ્રેમની ચેતનાનો સચાર કરતા આવ્યા છે જે પ્રાચીન કથાઓ દેવો પણ ઈર્ષ્યા કરે એવી અસામાન્ય ભુક્તિ, અદ્વિતીય શૌર્ય અને ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિકતાનું દર્શન કરાવે છે તે કથાઓ હજી પણ હિંદના હૃદયમાં નવી નવી આશાઓ પ્રકટાવી રહી છે. એક બાજુએ હડહડતો જડવાદ, અમુક લોકોના હાથમાં વધતી જતી દોલત, રાક્ષસી યાત્રિક શક્તિઓની બનાવટ અને પરદેશી સાહિત્યને લીધે ઉત્પન્ન થયેલુ ઇન્દ્રિયોપભોગ તરફ વલણ, એ બધાએ મળીને દેશમાં બળવાન ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો છે, બીજી બાજુએ ઉપર કહ્યા તેવા ખેડૂરા પ્વનિના કષ્ટભેદી કોલાહલની વચ્ચે ધીમે પશુ અરપષ્ટ અવાજે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન દેવોના મર્મભેદી રુદનનો સ્વર સંભળાય છે પશ્ચિમથી આપાત થતી વિચિત્ર પ્રકારની વિલાસની સામગ્રીઓ-ઉંચામાં ઉંચા શરણ, કિમતીમાં કિમતી ખોરાકની ઓળો, ભપકાદાર વસ્ત્ર, ભવ્યવિલાસભવનો, નવીન પ્રકારના વાહનો, નવા રિવાજો અને નવી ફેશન મુજબના વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને નિર્લજ્જ સ્વતંત્રતાનું અભિમાન રાખતી આજની કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ સમાજમાં ફરે ફરે છે-તે સર્વથી હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં પૂર્વે નહિ અનુભવાયેલી વાસનાઓ જન્યુત થાય છે. વળી બીજી તરફ દૃશ્ય બીજી જાતનું દેખાય છે, અને તેમની (ઉપર જણાવ્યા એવી સ્ત્રીઓની) જગ્યાએ સીતા, સાવિત્રી જેવા ઉમ ધર્મવ્રત અને તપશ્ચર્યાઓ, ઋષિઓના વનવાસ, ગેરમ્મ રમના

વચ્ચ પહેરીને અર્ધ નમાવરચામાં ફરતા સન્યાસીનો વેશ, સમાધિ અને આત્મતત્ત્વનું સેવન, એ સર્વ જૂના સરકારોને તાળન કરે છે અને પશ્ચિમની તુચ્છ વિલાસસાગમી ઉપર કરોડો દૃષ્ટિપાત કરે છે એક બાબુએ સ્વાર્થસાધના ઉપર બધાયલી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા અને ખીજ બાબુએ હિંદુસમાજનો સ્વાર્થજુનો આદર્શ એ બેઉની વચ્ચે સ્પર્ધા થવા લાગી છે આ પ્રયત્ન મથનના સમયમાં હિંદુસમાજમાં બારે ઉચ્ચપાદક થાય એ સ્વાભાવિક છે. પશ્ચિમનો આદર્શ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય છે, અર્થ પ્રાપ્તિ કરાવે એવી કળવણી તેની ભાષા છે અને રાજનીતિ એ તેનું સાધન છે, લારે ખીજ બાબુએ હિંદુનો આદર્શ મુક્તિ છે, પવિત્ર વેદ તેની ભાષા છે અને ત્યાગ તેનું સાધન છે એકવાર વર્તમાન હિંદુ મન ડગમગે છે અને તે કહે છે કે, “ભવિષ્યના અનિશ્ચિત આધ્યાત્મિક કલ્યાણના મોહમાં પડીને હું આ લોકો પ્રત્યક્ષ સુખ શામાટે શુભાવુ છું,” પરંતુ તેજ વખતે તેના હૃદયમાં કોઈ એમી અવાજ સંભળાય છે કે—

इह संसारो स्फुटतर दोष । कथमिव मानव तव संतोष ॥ अर्थात् હે માનવ ! આ સસાર કે જે ખુલ્લેખુલ્લા દોષોથી ભરેલો છે, તેમાંથી તને સાચો સંતોષ કેમ કરીને મળવાનો હતો ?

એક બાબુએ નવીન હિંદુસ્તાન પોકાર કરે છે કે, “અમને પતિ-પત્નીની પસંદગી કરવાનું સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ, કારણ કે જે લગ્ન સમય ઉપર અમારી ભવિષ્યની જીવનીના સુખદુઃખનો આધાર છે તે અમારી પોતાનીજ મરજી પ્રમાણે નક્કી કરવાનો અમને હક્ક રહેવો જોઈએ.” તો ખીજ બાબુએ પ્રાચીન હિંદુસ્તાન આસા કરે છે કે “લગ્નસમય ઇન્દ્રિયવિલાસમાટે નહિ પણ માનવજાતિને કાયમ રાખવાને પ્રજોત્પત્તિ કરવામાટે છે હિંદુ પ્રજાનો લગ્નનો આદર્શ આવા પ્રકારનો છે સારા સંતાનને જન્મ આપીને તમે સમાજના ભવિષ્યના હિતસાધનમાં સહાયજીવ થાઓ છો, અને નહારી પ્રજાને જન્મ આપીને તમે સમાજનું અહિત કરો છો, તેથી કરીને તમારી પ્રજાની બાબતમાં તમે સમાજના જવાબદાર છો માટે તમારે કોને પરણવું અને કોને ન પરણવું એ નક્કી કરવાનો હક્ક સમાજનો છે જે લગ્નવિધિથી સમાજનું હિત સંધાવું હશે તે લગ્નવિધિ સમાજ જગૃહ રાખશે માટે આખી સમાજના સુખને આતર પોતાના એકલાના સુખ અને વિલાસની લાલસાનો ત્યાગ કરો.”

એક બાબુએ નવીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, “પશ્ચિમની પ્રજાના વિચારો, તેમની ભાષા, તેમનો ધોરણ, તેમનો પોશાક અને તેમના રીતરિવાજો ગ્રહણ કરીએ તો આપણે પણ તેમના જેવાજ બનવાન બનીએ” ત્યારે ખીજ બાબુએ પ્રાચીન હિંદુસ્તાન ચેતવે છે કે, “ઓ મુર્ખાઓ ! માત્ર અનુકરણ કર્યાથીજ કોઈ પારકા વિચારો પોતાના થતા નથી. જોને તમે પોતે પેદા નહિ કરો તે તમારૂં મન સકવાનું નથી. સિંહનું ચામડું ઝાઢવાથી ગધેડો સિંહ બની શકતોજ નથી.”

એક બાબુએ નવીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, “ પશ્ચિમની પ્રજાઓ જે કાંઈ કરે છે તે બધું સારું જ કરે છે; નહિ તો તેઓ આવી સારી સ્થિતિએ પહોંચી શકે જ નહીં રીતે ? ” ત્યારે તેના ઉત્તરમાં પ્રાચીન હિંદુસ્તાન કહે છે કે, “ વિજયોત્તો પ્રકાશ ધણી તેજસ્વી તો છે, પણ તે ક્ષણવાર જ ટકી શકે છે, અરે ઓકરાઓ ! તમારી આંખો એવા પ્રકાશથી અનન્ય ગમ્મ છે, માટે સાવધાન થાઓ ! છેતરાશો નહિ ! ”

ત્યારે શું આપણે પશ્ચિમની પ્રજાઓ પાસેથી કશું જ શીખવાનું નથી ? શું સરખી રીતે આપણે આપણી અવસ્થા સુધારવાને કરી પ્રયત્ન કરવાનો નથી ? શું આપણે પૂર્ણ છીએ ? શું આપણામાં કરી ખામી જ નથી ? શું આપણી સમાજનું બધારણ બધી રીતે દોષરહિત છે ? તેનામાં સુધારાને માટે કરી અવકાશ જ નથી ? નહિ, તેમ તો નથી જ. હજી આપણે ધણું ધણું નવું શીખવાનું છે, જીતીએ ત્યાં સુધી વધારે ‘ને વધારે સારા થવા માટે, વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનાં સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરી કરવો જોઈએ પ્રયત્ન એ જ મનુષ્યજીવનનો હેતુ છે જે પ્રજા પ્રયત્ન નથી કરતી, કોઈ પણ જાતની હિંમત નથી કરતી, તે મૃતવત્ છે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ ધણીવાર કહેતા કે, “ જત દિન બાવી, તત દિન શીખી. ”—હું જીતીશ ત્યાં સુધી શીખ્યા જ કરીશ જે મનુષ્ય અગર જે પ્રજા હવે કશું જ શીખવાનું નથી એમ માને છે, તે મૃત્યુના મુખમાળ છે એમ જાણવું અત્યંત આપણે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ પાસેથી ધણી બાબતો શીખી લેવાની છે, પરંતુ તેમ કરવામાં કેટલું જ જોખમ પણ છે.

એક કાચી બુદ્ધિવાળો તરણ પુરુષ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ આગળ હમેશા હિંદુ-શાસ્ત્રની નિંદા કરતો હતો, પણ એક દિવસ તેણે ભગવદ્ગીતાના વખાણ કર્યો તે ઉપરથી શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે, “ કોઈ યુરોપીયન પડિને ગીતાના વખાણ કર્યો હશે તે ઉપરથી જ આ સાહેબ ગીતાના વખાણ કરે છે ! ”

ઓ હિંદુસ્તાન ! તારે માટે આવી જ મોટી દહેશત છે. પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાની મોહિનીવડે તારી બુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ ગયેલી છે, તેથી કરીને તકથી, તુલનાથી, વિવેકથી કે જ્ઞાનના આધારથી શું સારું છે અને શું નહીં છે તે નક્કી કરવાનું તને જ્ઞાન નથી, અને જે કોઈ વિચારને, વસ્તુને અથવા રિવાજને અજેન લોકો અનુ-મોદન આપે તે બધા જ સારા અને જોને તે લોકો ધિક્કારે તે બધાએ તેને નકારા જાણે છે ! અફસોસ ! મૂર્ખાઈ અને નિર્જાનતાની આ કરતા વધારે રપષ્ટ સાથિતી શી હોઈ શકે ?

પશ્ચિમના દેશોમાં જીવો અને ત્યાં છૂટથી હરી ફરી શકે છે માટે જ એ રિવાજ સારો છે ! તેઓ પોતાનો પતિ જાતે પસંદ કરી લે છે માટે જ એ રિવાજ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનું પગથીયું છે ! પશ્ચિમના લોકોને આપણો પોણાક, આપણા અસંકાર, આપણો ખોરાક અને આપણા રીતરિવાજ પસંદ નથી માટે જ તે સર્વ નકારે છે ! તે એકો મૂર્તિપૂજને પાપ કહે છે, માટે જ તે મોટામાં મોટું પાપ છે ! તેઓ કહે છે કે

એક દેવની ઉપાસના કર્યાથી ઉઘાડા ઉઘ્યુ આધ્યાત્મિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ચાલો આપણાં દેવદેવીઓને ગંગામાં ફેંકી દઇએ ! પશ્ચિમના લોક કહે છે કે જાતિ-બંધન નુકસાનકારક છે માટે બધી જાતિનો શબ્દમેળો કરી દઇએ ! તેઓ કહે છે કે બાળલમ એ તમામ દુઃખનું મૂળ છે માટેજ આપણે પણ બાળલમ હાનિકારક છે એમ સ્વીકારીએ ! મતલબ કે અમુક રિવાજો સ્વીકારવા થોડા છે કે નહિ તેની આપણે આપણી શુદ્ધિથી તો ચર્ચાજ કરતા નથી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, મૂર્તિપૂજા, જાતિભેદ કે બાળલમ, એ સર્વ સારા છે કે નહારા છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ હું અત્યારે માથે લેતો નથી, પણ આપણા જે રીતરિવાજોને પશ્ચિમની પ્રજા નાપસંદ કરે માટેજ તે ખરાબ છે એમ માની લેવાનો આપણને જે કુટેવ પડતો જાય છે તેની સામેજ હું અત્યારે સખત પોકાર ઉઠાવુ છું

લેખકને પોતાને પશ્ચિમની સમાજનો થોડો ધણો જાતિઅનુભવ છે. એ અનુભવ ઉપરથી તે એવા પાકા નિશ્ચયપર આવ્યો છે કે પાશ્ચાત્ય સમાજના અને હિંદુસ-માજના આદર્શ અને જીવનપ્રણાલિ વચ્ચે એવો યોગ્યો ભેદ છે, કે એ લોકોના નમુના ઉપર હિંદુસ્તાનમાં સમાજનું બધારણ રચવામાં આવે તો તેમાં નિષ્ફળતા મળ્યા વગર રહેજ નહિ જે લોકો કદિ પશ્ચિમની સમાજમાં રહ્યા નથી અને તે દેશમાં સ્ત્રીપુરુષોના સમિલનને લગતા જે જે નિયમો અને પ્રતિબંધો ધડવામાં આવેલા હોઇને તેને લીધે તે દેશની સ્ત્રી જાતિની પવિત્રતા જળવાઈ રહે છે, તે બાબ-તથી પૂરેપૂરા અજ્ઞાન હોવા છતાં જેઓ આ દેશમાં સ્ત્રીપુરુષોને વગર પ્રતિબંધો એકત્ર થવાની ભલામણ કરે છે, તેમની સાથે હું જરા પણ એક મત થતો નથી

મેં પશ્ચિમના દેશોમાં જઈને જોયું છે કે, ગ્રીક, પોર્ટુગીઝ, સ્પેનીશ વગેરે યુરો-પની ઉત્તરતા દરજ્જાઓની પ્રજાઓના લોકો જે વિલાયતમાં જન્મે છે, તો તેઓ પોતે અંગ્રેજ હોવાનો દાવો કરે છે બળવાનું પ્રવાહમાં ભળી જવાની બધાને વૃત્તિ થાય છે. તેજસ્વી પુરુષનું તેજ થોડું ધણું પોતા ઉપર વક્રીબળન થઇને પડે અને પાર-કાના તેજથી પોતે પણ કંઇક તેજસ્વી દેખાય, એવો હમેશા નિર્ણય પ્રજાને અભખરો થાય છે જ્યારે હું હિંદવાસીઓને અંગ્રેજોના પોશાકમાં સજ્જ થએલા જોઉં છું ત્યારે મારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે, કે આ લોકોને હિંદુપણની અને હિંદુસ્તાનના અજ્ઞાન, પામર, નિરક્ષર અને હીણાચલા લોકોની સાથે પોતાનું સગપણ છે તે વાત પણ જાહેર કરતા શરમ આવતી હશે !

અરે હિંદુસ્તાન ! પરદેશી પ્રજાઓનો તિરસ્કાર, તેમનું અનુકરણ કરવાની નીચ વૃત્તિ, પારકા ઉપર આધાર રાખવાની પામરતા, તારૂં ઘસતવ, તારી નિર્બળતા, અદર અદરનો દ્રેષ, મિથ્યાભિમાન અને દુષ્ટતા—આવી આવી સામગ્રીને સાથે લઇને શું તું સસ્કૃતિના ઉઘાડા ઉઘા શિખરપર જવાની ઉમેદ રાખે છે ? આવા પ્રકારનીજ

તૈયારી કરીને શુ તું બળવાન બનવાની આબાલાપા રાખે છે ? જે સ્વાતંત્ર્ય માત્ર શરૂ કરી અને નિહર પ્રભાતે જોયેલી શકે તે તું શુ તારી શરમભરેલી બીરતાવડે મેળવવાની આશા રાખે છે ? એ હિંદુસ્તાન ! સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતી એ તારી સ્ત્રીભક્તિનો આદર્શ છે એ તું બૂલતો નહિ, તારો ઇષ્ટદેવ યોગીઓનો યોગી, અને ત્યાગી ઉમાપતિ શકર છે તે તું બૂલતો નહિ, તારૂં લગ્ન, તારી દોલત અને તારી જિંદગી ઇન્દ્રિયવિલાસમાટે કે તારા અગત સુખને માટે નથી તે તું બૂલતો નહિ, જગદગ્રાની વેદિમા હોમાવાને માટેજ તું જન્મ્યો છે તે તું બૂલતો નહિ, તારા દેશનું સામાજિક બધારણ અનત વિશ્વચાપી માનુષ્યનોજ પડથો છે તે તું બૂલતો નહિ, અત્યંત, અગ્રાનીઓ, કગાવ લોકો, મૂર્ખાઓ, મોઝાઓ, ચામડીઆઓ અને લગીયાઓ પણ તારા યોદ્ધાના સગાઓ છે, તારા ભાઈઓ છે, તે તું બૂલતો નહિ હે હિંદવાસી ! હિંદુસ્તાનના વીરપુ તું અહાદુર થા, હિંમતવાન થા, તું હિંદુ છે તે માટે મગર થા અને મગરૂરીથી જગતને જાહેર કર કે, “હું હિંદુ છું. હિંદુસ્તાનમા જન્મ્યો છું અને દરેક હિંદવાસી મારો ભાઈ છે” તું કહેજે કે, “અગ્રાન, અલખુ અને કમાલ હિંદી-હિંદનો આલખુ અને લગીયો, એ સર્વ મારા ભાઈઓ છે” એ હિંદવાસી ! તારી પોતાની કેડ ઉપર એક માત્ર લગોટીજ રહેલી હોય તોપણ તું ગર્વથી મોટે સાદે કહેજે કે, “દરેક હિંદી મારો ભાઈ છે, અને હિંદુ જીવન જ મારૂં જીવન છે, હિંદના દેવોજ મારા ઉપાસ્ય છે, હિંદની સમાજ એ મારા બાળપણનું પારણ છે, જીવાનીની વિલાસભૂમિ છે અને ધડપણની સ્વર્ગસભી કાશી છે.” એ મારા ભાઈ ! તું જગતને કહેજે કે “હિંદુસ્તાનની પવિત્ર ભૂમિ એજ મારી સ્વર્ગભૂમિ છે અને હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ એજ મારું કલ્યાણ છે” “હે ગારીપતિ ! હે જગદગ્રા ! મને ખરૂં પુરુષત્વ આપજો. હે સર્વ પ્રકારના બળ એથર્યાના લગર ! મારી નિર્જાતાનો, મારી બીરતાનો નાશ કરજો અને મને ખરો મર્દ બનાવજો” આ મહામત્રનો હે ભારતીય જન ! તું રાત દિવસ જપ કરજે

વર્તમાન હિંદુસ્તાનને લગતો મહા પ્રશ્ન અને તેનું નિરાકરણ

ભારતીય પ્રજાની વિશાળ કાર્યકારિણી શક્તિ, તે શક્તિદ્વારા તેમણે કરેલા અનેક પ્રકારના કાર્યો, તેમનું અપૂર્વ આત્મમયજ, જુદી જુદી શક્તિઓના બળવાન આધાર અને પ્રત્યાધારની મિશ્ર શુભલ્પી, અને એક દિવ્ય પ્રજાનું ગભીર ચિત્તવન-એ સર્વના

વર્ણનાથી ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભરપૂર છે. રાજ્યકર્તાઓ અને મોટા મોટા સહૈનશાહોના ઇતિહાસ, મનસમાજનાં ચિત્રો, રાજ્યકર્તાઓએ વખતો વખત પોતાની કુદૃષ્ટ મનોવૃત્તિઓથી પ્રેરાઇને પ્રજા ઉપર જે અત્યાચાર કર્યા હોય તેની તવારિખો, શુભ અથવા અશુભ મનોવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલાં કાર્યોનાં ચિત્રો અને તે વખતની સમાજ ઉપર તેમનાથી થયેલી અસરો, એવો જો ઇતિહાસ સમ્બંધનો અર્થ થતો હોય તો હિંદુસ્તાનમાં તેવો ઇતિહાસ હજી નહિ, પણ અમુક રાજ્યો અને ચક્રવર્તી રાજ્યોનાં જીવનના પ્રસંગો અને તેમની વસાવણીઓનાં વર્ણનો કરતાં હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક સાહિત્યના ભંડારની પ્રત્યેક લીટી, તેના કાવ્યનો મહાસાગર, તેના દર્શનશાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો આપણને વધારે સ્પષ્ટરિતે બતાવી આપે છે, કે લાખો મનુષ્યના સમૂહરૂપે તે મહાન આર્યપ્રજા સંસ્કૃતિનો અસ્ત્રોદય થયો તે પહેલાં પણ શરીરની કુદરતી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના હેતુથી, તેમજ કુદરતના સૌંદર્યથી મોહિત થઇને પોતાના અજ્ઞાન મનોબળનો કુદરત ઉપર વિજય મેળવવામાં ઉપયોગ કરીને, જિન્ન જિન્ન રસ્તે અને જિન્ન જિન્ન ઉપાયોવડે સંસ્કૃતિના માર્ગમાં કચી કચી સ્થિતિએ વખતો વખત હિંમત હારી, અને ક્યારે ક્યારે અને કેટલી કેટલી આગળ વધતી ગઇ અને અતે આ મહત્વને સ્થાને બેસી શકી, યુગના યુગ સુધી તેમણે કુદરત સાથે જે યુદ્ધ આરબુ હુ તેમાં તેમણે તેના ઉપર અસખ્ય ફતેહો મેળવીને જે દમ્ભાપદ વિજયધ્વજો પ્રાપ્ત કરી હતી, તે પ્રતિકુળ પ્રસંગોવડે ઉત્પન્ન થયેલાં તોફાની વાવાઝોડાના આઘાતથી હાલ કેટલોક વખત થયાં ફાટી જતાં હાલતમાં જોવામાં આવે છે, અને કાળચક્રનો ધસારો તેમના ઉપર પડ્યો છે તોપણ હજી તેઓ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની કીર્તિ જાહેર કરી શકે એવી હાલતમાં છે.

આ બળવાન પ્રજા મધ્ય એશિયામાંથી, યુરોપના ઉત્તર ભાગમાંથી કે દ્રુવ પ્રદેશમાંથી કે બીજા પ્રદેશમાંથી ઉતરી આવીને હિંદુસ્તાનમાં વસી છે, કે પવિત્ર આર્ય-જુમિ પહેલેથીજ આ પ્રજાની નિવાસજુમિ હતી તે નક્કી કરવાને પૂરતાં સાધન નથી વળી હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્તાનની બહાર વસતી આ મહાન પ્રજાને કુદરતના કાયદાઓને અનુસરીને પોતાના અસલ રહેઠાણમાંથી ખસવું પડ્યું અને પછી તે કાળક્રમે પોતાનું વતન છોડીને યુરોપ અને બીજા ભાગોમાં જઇને વસી હતી કે કેમ, વળી આ પ્રજા સ્વામ વર્ણની હતી કે ગૌર વર્ણની હતી, કાળી આંખવાળી હતી કે જૂરી આંખવાળી હતી, સોનેરી વાળવાળી હતી કે કાળા વાળવાળી હતી, આ બધી બાબતોને પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવાને પૂરતાં સાધન નથી, માત્ર સંસ્કૃતભાષા યુરોપની કેટલીક ભાષા સાથે જે સામ્ય ધરાવે છે, તેમાંથીજ પ્રાચીન ઇતિહાસના તત્ત્વવેત્તાઓ ખોવાયેલા ઇતિહાસની સાકળો બેસાડવાનો યત્ન કરે છે આવીજ રીતે બધા વર્તમાન હિંદવાસીઓ તે આર્ય પ્રજાના શુદ્ધ વંશજો છે, કે તેમના લોહીમાં

ખીજી પ્રજાઓનાં લોહી લળા ગયાં છે, અને તેમની કષ્ટ કષ્ટ જાતિમાં વિદેશી તત્ત્વ લળી જવા પામ્યું છે તે પણ નિશ્ચયાત્મકપણે સાબીત કરી શકાય નથી, જ્યાં આપણે આ સવાલોનો આખરનો જવાબ આપી શકીએ એમ નથી. તેથી આપણને કોઈ જાતનું નુકસાન હોય એમ પણ નથી.

પણ એક વાત સારીપેઠે યાદ રાખવા જેવી એ છે કે તે પ્રાચીન આર્ય પ્રજાની જે જાતિ ઉપર સંસ્કૃતિના સૂર્યનો પ્રથમ ઉદય થયો, જેમનામાં ગભીર ચિંતન તેના પૂર્ણ પ્રકાશમાં ઝળકવા લાગ્યું, તે જાતિનાં લાખો બાળકો, તેની ભાવનાઓ અને તેના આદર્શોના વારસો, હજી પણ લગભગ તેવાજ પ્રકારનું જાતીય લક્ષણ ધરાવનારા આ દેશમાં વસે છે; અને હજી પણ તેમના પૂર્વજોની ભાવનાઓ અને તેમના આદર્શોને ઝીલવા તેઓ સર્વદા ઉત્સુક છે એ આર્ય પ્રજાના વિચારનો પ્રવાહ પર્વતો, નદીઓ અને મહાસાગરોને પણ ઝોળીને, દિશા અને કાળની મર્યાદાઓને પણ ઝોળીને બહાર વહેવા લાગ્યો હતો અને હજી પણ જગતની અન્ય પ્રજાઓની વિચારસંજ્ઞા-કેટલીકમાં સ્પષ્ટરૂપે અને કેટલીકમાં અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે-વહેતો જોવામાં આવે છે એ સર્વદેશીય પ્રાચીન સપત્તિનો મોટો ભાગ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે.

શ્રમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વ ખૂણા ઉપર એક નાનો પણ કુદરતની તમામ શોભાઓથી રળીમામણો લાગતો ધણેજ રમણીય દેશ આવેલો છે તેની આસપાસ સુખદિત અને સુરમ્ય દ્વીપમાલા આવી રહી છે, ત્યાં મનોહર દેખાવના સર્વાંગસુદર, સુદઢ અવચવાળા, બળવાન બાહુવાળા અને મનની દઢતા અને સતત પ્રવૃત્તિ કરવાની ટેવવાળા લોકો વસતા હતા તેમની વસ્તી તો થોડી હતી પણ તેમણે પોતાની શુદ્ધિવૈભવથી, બાહુબળથી અને ચારિત્ર્યસપત્તિવડે જગતની મહાપ્રજાઓમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. સિદ્ધપિણ્ડામાં, મિત્રકળામાં અને સ્થાપત્યકળામાં, સારાશમાં જડ પદાર્થદ્વારા સૌંદર્ય પ્રકટ કરવાની શક્તિમાં તેઓ અદ્વિતીય હતા તે ઉપરાંત તેમનામાં આશ્ચર્યકારક શુદ્ધિબળ અને કાર્યદક્ષતાનો સંયોગ થયો હતો ખીજી પ્રાચીન પ્રજાઓ તેમને યવન કહેતી, પણ તેઓ પોતાને ગ્રીક કહેતા આ સુદીર્ઘ પણ શક્તિસંપન્ન અને આશ્ચર્યકારક પ્રજાનો ઇતિહાસ માનવજાતિના ઇતિહાસમાં ધણો અપૂર્વ છે. જગતના કોઈ પણ ભાગમાં કોઈ પણ પ્રજાએ પ્રાચીન સમયથી માંડીને તે આજ દિન સુધીમાં લાકેડે વિષયનાં શાસ્ત્રોમાં, એટલે કે સામાજિક, યુદ્ધનીતિવિષયક અને રાજનૈતિક વિષયોમાં તેમજ સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓમાં કોઈ પણ જાતની પ્રગતિ કરી હોય તો તેમના કાર્યમાં પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાનો અંશ આવેલો હોવાજ જોઈએ. આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસની વાત કોરે મુકીએ અને માત્ર વર્તમાનકાળનો વિચાર કરીએ આપણે બગાળીઓ ધણા ઈર્વિષ્ટ છીએ, આપણે ધણા સુસંસ્કૃત છીએ એવો દાવો કરીએ

છીએ, છતાં પણ છેલા પચાસ વર્ષ થયાં આપણે આ ચવન શુરુઓનેજ પગલે ચાલીએ છીએ અને તેમનો જે કિમિત્ પ્રકાર યુરોપના સાહિત્યદ્વારા આપણને મળે છે તેજ પ્રમાણે આપણે આપણા ઘર અજવાળીએ છીએ, પરંતુ વર્તમાન યુરોપ પણ દરેક બાબતમાં પ્રાચીન ગ્રીકોના ચેલો અથવા તેનું બચ્ચુ છે. તે એટલે સુધી કે ઇંગ્લાંડના એક ઝાંતી પુરુષે એવો ઉદ્ગાર કહાડ્યો છે કે, “જે કાંઈ કુદરતે બનાવેલું ન હોય તે ગ્રીક લોકે બનાવેલું હોવું જોઈએ”

હિંદુસ્તાન અને ગ્રીસરૂપી એક બીજીથી ઘણે દર આવેલા પર્વતોમાથી આર્ય-પ્રજા અને ચવન પ્રજાની બે મહાન્ નદીઓ વહેવા લાગી આર્યપ્રજાના પ્રવાહમાં આધ્યાત્મિક ભાવનાઓના પૂર વહે છે, ત્યારે જગત્માં જે કાંઈ સુદર અને સુલક્ષિત છે તેના આદર્શોથી ગ્રીકપ્રજાનો પ્રવાહ ભરપૂર છે એ બે પ્રજાઓ વખતોવખત એક બીજાના સમાગમમાં આવતી ગઈ છે, અને જ્યારે જ્યારે એવો સુયોગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ બે જિન્ન જિન્ન સંસ્કૃતિના સમાગમથી શુદ્ધિવિષયક અને આધ્યાત્મિક ભરતીનો પ્રચડ જીવાળ જનસમાજમાં ઉછળે છે, અને તે દ્વારા સંસ્કૃતિની મર્યાદા વધારે વિશાળ બને છે અને મનુષ્યના વિશ્વવ્યાપી પ્રેમના અને બધું-તાના બંધનો દહ થતા જાય છે.

પ્રાચીન સમયમાં એકવાર હિંદુસ્તાનના તત્ત્વવિચારનો ગ્રીક લોકોની કાર્યદક્ષતા સાથે સમાગમ થવાથી પારસિક, રોમન અને બીજા મહા પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. વળી સીકંદરના આક્રમણ પછી આ બે મહાન્ જળધોધ એકઠા થવા પામ્યા હતા અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા આધ્યાત્મિક ભાવનાના પૂરે ખ્રિસ્તી ધર્મનું સ્વરૂપ લઇને અડધી દુનિયામાં ધર્મભાવનાની રેલછેલ કરી નાખી ત્યાર પછી એક પ્રસંગે તેમનો બીજાવાર સમાગમ થતા આરબ પ્રજાની સંસ્કૃતિ અને આબાદી થવા પામી કે જે દ્વારા વર્તમાન યુરોપીય સંસ્કૃતિનો પાયો નખાયો. હવે આપણાજ સમયમાં આ બે મહાન્ શક્તિઓના સમાગમનો સુયોગ ફરીથી ઉભો થયો છે, અને આ વખતે તેમના કાર્યનું મધ્યબિંદુ હિંદુસ્તાન છે

હિંદુસ્તાનનું વાતાવરણ પૂરેપૂરી રીતે નિષ્ક્રિયતાની ભાવનાથી ભરપૂર છે ચવન પ્રજાનો જાતિસ્વભાવ પોતાના સામર્થ્યનું પ્રકટીકરણ કરવાનો છે એક પ્રજા ગંભીર ધ્યાનનિમગ્ન છે, ત્યારે બીજા પ્રજામાં “શુ કરીને કુદરતપર અધિકાર ભોગવવું” એવી ભાવનાથી પ્રેરાઈને નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉત્સાહ જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. એક પ્રજાનું જીવનચત્ર “ત્યાગ” છે, ત્યારે બીજાનું “ભોગ” છે. એક પ્રજાની તમામ શક્તિઓ બહારથી અંદર વળે છે, ત્યારે બીજાની અંદરથી બહાર આવે છે જ્યારે આત્મજ્ઞાન એજ એક પ્રજાનો જ્ઞાનનો સરવાળો છે, ત્યારે બીજા પ્રજા આનાત્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવતા ધરાતીજ નથી. એક મોક્ષની કામના રાખે છે ત્યારે બીજાને

રાજનૈતિક સ્વાતંત્ર્ય ભેદએ છે, એકને સાસારિક ઉપભોગ મળે કે ન મળે તેની પરવા નથી, ત્યારે બીજી પ્રજાનું લક્ષ્ય આ દુનિયાનેજ સ્વર્ગતુલ્ય કેવી રીતે બનાવવી તે તરફજ ચોરેલું છે, એકને અનતકાળના આનંદની જિજ્ઞાસા છે અને જગતના ક્ષણિક ઉપભોગ તરફ તે નજર પથ્થુ કરતી નથી, ત્યારે બીજી પ્રજા અનતકાળના આનંદના અસ્તિત્વ વિષે પથ્થુ શકમદ હોવાથી અથવા તો તે આનંદ ક્ષણેજ દૂર બાજુની બંને એટલા જગતના ઉપભોગની પ્રાપ્તિ કરવા પાછળજ પોતાની શક્તિ રોકે છે.

આ જમાનામાં તો મનુષ્યપ્રજાના આ ભેદ નમુના નાશ પામ્યા છે અને તેમના શારીરિક અને માનસિક સતાનોરૂપે તેમના કાર્યો-તેમના વિચારો હયાત છે યુરોપ અને અમેરિકા આ યવન પ્રજાઓના મતાનો છે અને પિતાના કરતા પુત્ર સવાધ કરે તેમ તેઓ પોતાના પ્રદેશમાં યવન પ્રજાના કરતા પથ્થુ ક્ષણ આગળ વધી ગયા છે તેમના કાર્યકલાપથી એ યવનપ્રજાનું નામ વિશેષ ઉજવળ બન્યું છે, ત્યારે ભરતખંડના આધુનિક વતનીઓ, મહાન આર્યપ્રજાના સતાનો, તેમના પૂર્વજોને કીર્તિ અપાવે એવા રજા નથી. આમ છતાં રાખથી દકાયલો આગ્રિ જેમ અદરથી સળગતો હોય છે તેમ હાલના હિંદવાસીઓના હૃદયમાં તેમના પૂર્વજોના હોમાગ્રિ વિશ્વમાન રહેલો છે, અને ધર્મચરકૃપાથી યોગ્ય વખતે તે ફરીથી પોતાનો પ્રભાવ બતાવશે પથ્થુ ખરોજ.

પ્રશ્ન એ છે કે, જ્યારે એ પ્રાચીન હોમાગ્રિ સહસ્ત્રશિખાએ બાજુની ઉઠશે ત્યારે તેમાંથી શું પરિણામ આવશે ?

શું યજ્ઞકુડમાંથી નીકળતા દૂધરાશિવડે ભરતખંડનું આકાશ ફરીથી આચ્છાદિત થઈ જશે ? શું યજ્ઞપથ્થુઓના લોહીવડે પોતાને યજ્ઞસ્વી માનનાર માણસો ફરીથી પ્રકટ થશે ? શું ગોમેધ, અશ્વમેધ, પતિના મરણ પછી અથવા તેની ગેરહાજરીમાં તેના બાધકારા સતાન ઉત્પત્તિ કરીને વશરક્ષણ કરવાનો રિવાજ અને એવી બીજી પ્રથાઓ પાછી ફરીથી અમલમાં મૂકાશે ? શું ધૌંદધર્મ પ્રચારકોની ભરતી આખા હિંદુસ્તાનપર ફરી વળીને જ્યાં ત્યાં મોટા મોટા મઠ અને સ્તૂપ ઉભા કરશે ? શું મનુની આજ્ઞાઓનું પાલન ફરીથી પાલન થશે ? અથવા તો અમુક ખોરાક ન ખવાય અને તેમાં પથ્થુ એક પ્રાંતમાં એક ચીજ ખાધે, ને બીજા પ્રાંતમાં ન ખાધે એવા વિચિત્ર મતભેદનું આખા દેશ ઉપર ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય હાલ છે તે ચાલુ રહેશે ? શું શાંતિભેદ કાયમ રહેશે અને શાંતિનું નિરાકરણ મનુષ્યના જન્મ ઉપરથીજ થવા કરશે કે તેના ગુણ ઉપરથી ? અમુક વસ્તુને અડકાય અને અમુક વસ્તુને ન અડકાય તેના નિર્ણય અડકનારની પોતાની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ ઉપરથી થશે કે હાલ જેમ ખાજામાં અને મદ્રાસ તરફ ચાલે છે તે સ્થિતિ ચાલુ રહેશે, અથવા તો પળખમા થયું છે તેમ એવી જાતના ભેદ કુસાધ જશે ? મનુના સમયમાં થતું હતું તેમ અમુક વર્ણનો માણસ પોતાનાથી એક પદવી ઉતરતી

વ્યક્તિ સાથે લમસબધ બેઠી જકતો, અને એજ પ્રમાણે હજી તેપાળમાં થાય છે, તે પ્રથા શુ ફરીથી લાખલ થશે ? અથવા તો શુ બગાળામાં અને બીજા પ્રાંતોમાં થાય છે તેમ લમવ્યહવારમાં જ્ઞાતિના જે અનેક નાના નાના વિભાગો પડી ગયા છે તે વિભાગનો મર્યાદા ન એળગવાનો રિવાજ છે તેજ ચાલુ રહેશે ? દેશના અમુક ભાગમાં જ્ઞાતિભેદ વધારે વ્યવસ્થી પળાય છે, તેમજ અમુક ભાગમાં તેના તરફ એણું લક્ષ આપવામાં આવે છે, વળી પ્રાંત પ્રાંતના રિવાજો ધણા જૂદા જૂદા પ્રકારના છે, એટલુજ નહિ પણ એકજ પ્રાંતની જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓના રિવાજો વચ્ચે ધણોજ તફાવત છે આ સંધળુ ધ્યાનમાં લેતાં ઉપલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાનું કામ ધણુજ મુશ્કેલીમયું છે.

ત્યારે ભવિષ્યમાં થશે શુ ?

જવાબ એ છે કે જે આપણી પાસે અત્યારે નથી અને કદાચ આપણા પૂર્વજો પાસે પણ ન હતું તે આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ જે પદાર્થ યવન પ્રજા પાસે હતો, અને જેના પ્રયજ્ઞ આદિલનથી પ્રેરાઈને આજે આખા જગતને ચેતનમય કરી નાખનાર પ્રચડ વિદ્યુતપ્રવાહ યુરોપમાંથી વહેવા લાગ્યો છે તેની આપણને જરૂર છે આપણુ તે જુસ્સાની જરૂર છે, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમની જરૂર છે, સ્વાત્રયની જરૂર છે, અડગ ધૈર્યની જરૂર છે, કાર્યદક્ષતાની જરૂર છે, આખી પ્રજા એકજ ઉદ્દેશથી કાર્ય કરે એવા સુવ્યવસ્થિત નિયમની જરૂર છે અને પોતાની સ્થિતિમાં વખતો વખત સુધારો કરવાની ઉદ્ધતની જરૂર છે ભૂતકાળ તરફ હમેશાં નજર ઝોળી કરવાની ટેવ જરા ઝોળી કરીને આપણે ભવિષ્ય તરફ નજર રાખીને આપણી દૃષ્ટિમર્યાદાનો અનંત વિકાસ કરવો જોઈએ, અને પમથી માથા સુધી, નાડીએ નાડીમાં અને રંગેરંગમાં હિજળી રહેતો રંગેશુલ્કનો પ્રયજ્ઞ જુસ્સો આપણામાં પ્રકટ કરવાની જરૂર છે

તમા અને વૈરાગ્ય કરતા વધારે જ્ઞાતિ આપનાર બીજુ કાંઈજ નથી, શાશ્વત સુખને સુખાખલે સસારનું ક્ષણિક સુખ કશા હિસાબમાં નથી, સત્ત્વગુણદ્વારા જે બળ પ્રાપ્ત થાય છે તેટલુ બળ બીજા ગુણથી નથી મળતુ, આત્મજ્ઞાનને મુકાબલે બીજા બધા વિષયનાં જ્ઞાન કેવળ અજ્ઞાન જેવા છે આ સર્વ બાબતો ખરી છે, પરંતુ હુ એ પૂછુ છુ કે, વર્તમાન સમયમાં સત્ત્વગુણ પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્યો ભરતખંડમાં કેટલા છે તે મને કહેશો ? ભેદભાવના બધનો તોડી અભેદ અનુભવનારા ઉદાર આત્માઓ હિંદુસ્તાનમાંથી કેટલા નીકળી આવશે ? જે દૂરદર્શી જ્ઞાનવંડે જન્મતર્તા સુખ મિથ્યા સ્વપ્નવત્ સમગમ્ય છે તેવું જ્ઞાન મેળવવાને કેટલાં માણસો આપણા દેશમાં ભાગ્યશાળી છે ? ધર્મ્યરતુ સૌન્દર્ય અને તેની વિભૂતિનું ધ્યાન ધરતા દેહનું પણ ભાન જૂલી જાય એવા મહાનુભાવ પુરુષો ત્રીસ કરોડની વસ્તીને મુકાબલે અત્યારે અહીં છેક નહિ જેવાજ છે, અને એટલા ગણ્યા ગાઠ્યા માણસો મુક્ત દશા અનુભવે તેટલા

માટે શુ બાકીનાં કરોડો ઓપુરુષોને સસારના ચાલુ બંધનો અને ધર્મની રૂઢિઓના ચક્ર નીચે કચરાવા દેવા ?

અને તેમ કરવાથી દેશને લાભ પશુ શો છે ? સત્ત્વગુણનો ઢોમ કરીને આખો દેશ ધીમે ધીમે ધોર તમોગુણના સમુદ્રમાં ડૂબતો જાય છે તે તમે જોઈ શકતા નથી ? મૂર્ખમાં મૂર્ખ અને જડમાં જડ માણસ પશુ મનોવિકાર અને કિસ્મારહિત નિર્જીવ અજ્ઞાનની જાલાસાને બંધાને પોતાના આજસ અને અજ્ઞાન છુપાવે છે. એદીપણામાજ જન્મેલા અને એદીપણામાજ જન્મી યુગરનારા જીવડાઓ વૈરાગ્યના ઢોમ કરીને કામ કરવાની પોતાની નાલાયકીને છુપાવી રહ્યા છે, પૈશ્વિક વૃત્તિવાળા માણસો પશુ પોતાનાં ધાતકી કામોને ધર્મના અગ્ર અને તપશ્ચર્યા તરિકે ગણાવવા મથે છે, કોઈ પોતાના દોષ જોતુ નથી અને બીજાઓ ઉપર આરોપ મૂકવા તૈયાર રહે છે, અમુક તથા મ્હોડે કરનાર ઝાની કહેવાય છે, બીજાના વિચારોને પોતાના તરીકે લખી કે બોલી જનાર મોટા વિચારક કહેવાય છે અને અમારા પૂર્વજો આવા હતા તેનું સ્મરણ કરવામાજ કીર્તિની પરાકાષ્ઠા આવી રહી છે—આટલું આટલું સ્પષ્ટ હોવા છતાં “ આખો દેશ હડહડતા તમોગુણના દિનપ્રતિદિન ડૂબતો જાય છે ” તેની વધારે સાબિતી તમારે શી જોઈએ છે ?

માટે સત્ત્વગુણથી તો આપણે ધણાજ દૂર નીકળી ગયા છીએ ખરેખરી પરમ-હસદશા પ્રાપ્ત કરવા જેઓ હજી લાયક નથી થયા, પશુ જેઓ લાયક થવાની આશા રાખે છે તેમને માટે પશુ રજોગુણ—સમ્પત પ્રવૃત્તિ કરવાનો જીત્સો ઘણોજ ઉપકારક છે. કોઈ પશુ વ્યક્તિ તમોગુણમાથી નીકળવામાટે રજોગુણની અવરથામાથી પસાર થયા વગર પૂર્ણ સત્ત્વગુણમય અવરથા પ્રાપ્ત કરી શકેજ નહિ બોગની તૃષ્ણાનું પૂરે-પૂરું શમન થયા વગર યોગ સાધી શકામજ કેવી રીતે ? બોગના વિવિધ પ્રલોભનો તરફ તીવ્ર વૈરાગ્યનો ઉદય થયા વગર ત્યાગની લાવના સાધી શકાયજ કેવી રીતે ?

હિંદુસ્તાનમાં જેમ રજોગુણ લગભગ નથી તેમ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સત્ત્વગુણનો પશુ તેવોજ અભાવ છે, તેથી કરીને પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના શાશ્વત જીવનનો આધાર હિંદુસ્તાનમાથી તે દિશાએ વહી જતા સત્ત્વગુણના ગ્રહણ કરવા ઉપર રહેલો છે જે તેઓ સત્ત્વગુણને નહિ ઝીલે તો તેમનું અસ્તિત્વ, પશુ લાખો વખત ટકશે નહિ, એવીજ રીતે આપણે પશુ આપણા દેશમાં ધર કરી રહેલા તમોગુણને રજોગુણવડે દબાવી નહિ દબાવે તો આપણા સસારવ્યવહારને નિભાવવા પૂરતા સાધનો પશુ આપણને પ્રાપ્ત થશે નહિ વળી પરલોક વિષેના જે ઉચ્ચ આદર્શો અને મહેત્તઓ આપણે સેવીએ છીએ, તેના સાક્ષાત્કારમાં પશુ સત્ત્વ વિધ્ન નડ્યા વગર રહેજ નહિ.

ઉદ્દ્યોધન* પત્રનો મુખ્ય હેતુ એજ છે કે આ એક શક્તિઓનો એટલે રજો-

* સમકૃષ્ણ મિશન તરફથી બંગાળી ભાષામાં શરૂઆતમાં પાશ્ચિક અને પાછળથી

શુશ્રુ અને સત્ત્વશુશ્રુનો યોગ પ્રમાણમાં સયોગ કરાવવાના કાર્યમાં સાધનશ્રુત બન્યું.

પરંતુ તેમ કરવા જતા એક મોટો ભય એ રહેલો છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાની ભાવનાના હસારાથી યુગના યુગ થયાં અત્યંત પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલાં આપણા કિમતી રત્નો ધોવાઈ જવાનો સંભવ છે. તેના પ્રચંડ જોરથી ધૂમતા વમળમાં પડીને ભારતીય પ્રજાને એટલે દરજ્જે આત્મવિસ્મરણ થઈ જાય અને તેનું પરિણામ એવું પણ આવે કે ભરતભૂમિ પુણ્ય તીર્થરૂપ મટીને ઐહિક સુખની પ્રાપ્તિમાટે ચતા યુદ્ધોની રણભૂમિ બની જાય. વળી બીજો એ પણ ભય છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ કરવાના મોહમાં તેમના અનેક નહિ ધ્રુવવા જેવા અને આપણા દેશને માફક પણ ન આવી શકે એવા રિવાજો તરફ આસક્તિ વધી જાય, અને તેથી કરીને આપણા પ્રજાકીય આદર્શો અને રિવાજો નિર્મૂળ થઈ જઈને આ લોકમાં અને પરલોકમાં જે પ્રિય અને મૂલ્યવાન છે તે બધું ગુમાવી બેસીએ. આવું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે તે માટે આપણી પ્રજાકીય સપત્તિ હમેશાં આપણી નજર આગળ રહેવી જોઈએ કે જોથી કરીને છેક નીચામાં નીચી ટ્રેણીનો હિન્દુ પણ તેના પૂર્વજોથી પ્રાપ્ત થયેલી સપત્તિ ક્યા છે તે જાણી અને જોઈ શકે આ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવામાટે આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે, અને તેની સાથે દેશની બહારથી પણ જે પ્રકાશ આપણને મળી શકે તેને આવકાર નિઃસંકેતપણે આપવો જોઈએ. ભણે પ્રકાશનાં કિરણ બહારથી આવ્યા કરે, ભણે ચાર દિશાએથી તેજના ઓધ વરસી રહે, પશ્ચિમ દિશાએથી આપણા દેશ તરફ ભણે પ્રકાશનાં પૂર વહેવા લાગે—તેથી આપણે કઈ ડરવાનું પ્રયોજન નથી જે નિર્ણય છે, દૂષિત થએલું છે, તે નાશ થવાને સરજાયલું જ છે આપણું પોતાનું તેવું કેટલુંક નાશ પામે તેથી આપણને નુકસાન નથી જે બળવાન છે, જીવનપ્રદ છે, તેજ અવિનાશી છે, તેના નાશ કોઈ કાળે પણ થનાર નથી.

સનાતન હિંમરાશિના સુકૃતથી જેના શિખરો શશુગારાયા છે એવાહિમાલય પર્વત-માથી ગર્જના કરતા, ઉછળતા હજારો બળધોધ વહે છે, અસખ્ય યરફની નદીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, નાના મોટા અસખ્ય ઝરણાઓ અને વહેણાઓ ચારે દિશાએ દોડવા માડે છે અને તે બધા એકત્ર થઈને પાણીનો એક મહાનું સમુદાય બને છે, અને તે દેવગળા મહાકિનીરૂપે પ્રચંડ વેગથી મહાસાગર તરફ ધસી જાય છે, તેવીજ રીતે અસખ્ય સાધુ પુરુષોના હૃદયમાથી અને જૂદા જૂદા દેશોમાં ઉત્પન્ન થએલા શુદ્ધિસપ્ન મહાપુરુષોના મગજમાથી ઉત્પન્ન થએલા વિચારો, આદર્શો અને આત્મચળના પ્રવાહો અનુપ્યની ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્રસ્થાન અને કર્મભૂમિ

માસિકના સ્વરૂપમાં અને ૧૮૯૯ની સાલથી હૃદયોધન નામનું માસિક પ્રકટ થવા માડ્યું હતું, અને હજી પણ ચાલે છે તેના ઉપોદ્ધાત તરિકે સ્વામી વિવેકાનંદે બંગાળીમાં પહેલો લેખ લખી મોકલ્યો હતો તેનું આ ભાષાતર છે.

ભરતખંડમાં એકત્ર થયાં છે અત્યારે આશ્ચર્યકારક સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે વિભળી, આગ-ગાદી, આગબોટ અને છાપખાનાના જમાનામાં જૂદા જૂદા દેશની ભાવનાઓ પ્રચલિત રિવાજો, જાતિના આદર્શો, વિભળીની ઝડપથી દેશમાં બધે ફેલાવા લાગ્યાં છે દેશમાં અસ્તુતાનાં પૂરે દાખલ થવા લાગ્યાં છે, પણ સભાજીએ, સાથે ઝેરની નદીઓ પણ છે બહારથી બધું મહત્વ કરવા જેવું આવે છે, પણ તેમાં ત્યાગ કરવા જેવા તરવો પણ હોય છે એ ભરતીના વેગને અટકાવવાની તાકાત હિન્દુસમાજમાં નથી. તેમણે પ્રથમ પુષ્કળ કોલાહલ કર્યો અને ભારે ઝગડા મચાવ્યા, પણ ચારે દિશાએથી જૂદે જૂદે રૂપે પશ્ચિમની જે અસરો આ દેશપર થવા લાગી છે અને તેને પરિણામે પ્રજાની ભાવનામાં જે પરિવર્તન થાય છે અને થશે તેને અટકાવી શકશ એમ છેજ નહિ સચ્ચામાંથી (સુસલમાન, ખ્રિસ્તી, અત્યજ કે ગમે તે જાતિના માણસને હાથે ચલાવતા) ગળાઈ આવેલા નળનાં પાણી, હાડકાની રાખથી શુદ્ધ કરેલી ખાડ-લોકો મોડેથી બખડતા જાય છે પણ નિરાતે ઉપયોગમાં લેતા જાય છે ધીરે ધીરે આપણા ધણાજ જૂના અને ધણાજ વહાલા કરી લીધેલા રિવાજો એક પછી એક ધસાઈને ખરી પડતા જાય છે, અને તેમને જળવવાનું આપણામાં સામર્થ્ય નથી ! પણ સામર્થ્ય શા માટે નથી ? શું સત્ય નિર્બળ છે ? નહિ, નહિ, તેમ નથી, પણ જે રીતરિવાજો પાશ્ચાત્ય રાજ્યની, પાશ્ચાત્ય કેળવણીની અને પાશ્ચાત્ય કાયદાની અસરથી ખરી પડવા લાગ્યા છે તે ખરા આચાર નહિ પણ અનાચાર હોય એમ પણ શું બનવા જોગ નથી ?

બહુજનહિતાય, બહુજનસુખાય અનેકના કલ્યાણ અને સુખને માટે નિસ્વાર્થપણે પ્રેમ અને ભક્તિપૂર્વક ઉદ્દ્યોધનપત્ર દરેક સ્વદેશવત્સલ અને મહાનુભાવ વિદ્વાનોને આવા પ્રશ્નોની ચર્ચા અને નિરાકરણ કરવાનું નિમત્રણ કરે છે કોઈ પણ વ્યક્તિ, સમાજ કે સપ્રદાય તરફ દ્રેષ અગર વિરુદ્ધતા રાખ્યા વગર તેમજ કંટુ અને અસંબલ ભાષા કોઈને માટે પણ નજ વાપરવી એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને, તે સર્વને પોતાથી બની શકે તેટલી બધી સેવા અર્પણ કરે છે

ઉદ્યોગ કરવો એ અમારા અધિકારની વાત છે પરિણામ પ્રશ્નને હાથ છે અમે તેની પ્રાર્થના કરીએ છીએ—“ હે અનંત પરમાત્મા ! અમને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપજે હે અનંત બળશાળી ! અમને બળવાન બનાવજે. હે અનંત વીર્યવાન શક્તિ ! અમને વીર્યવાન કરજે ’,

જ્ઞાન-તેનું મૂલ અને પ્રાપ્તિ

(સ્વામી વિવેકાનંદજીએ ઉદ્દેશોધનમાટે ૧૮૯૪ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી તારીખે લખી ચોકલેસો લેખ)

જ્ઞાનના મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન સમય ધે ધણા સિદ્ધાંતો અત્યારસુધીમાં રજુ થયા છે. ઉપનિષદો કહે છે કે, દેવભણિ ધક્કાજી પાસે તમામ પ્રકારના જ્ઞાનનો ભંડાર હતો, જે તેમણે પોતાના શિષ્યો આગળ પ્રકટ કર્યો અને તે જ્ઞાન એક યુગના ઋષિઓ ખીળ યુગના ઋષિઓને પરપરાથી આપતા ગયા છે જૈન લોકોનો એવો મત છે કે, એક કલ્પ કે જેનું પૂરેપૂરું માપ નિશ્ચિત નથી તોપણ એકથી બે હજાર મહા-પદ્મ જલધિ જેટલા વર્ષનો મનાય છે, તે દરેક કલ્પમાં કેટલાક દૈવી અને પૃથ્વી આત્માઓ જન્મ લે છે. તેઓ જિન કહેવાય છે અને તેમના દ્વારા મનુષ્યસમાજને માટે જ્ઞાનના દરવાજા વખતો વખત ઉઘડે છે ખાકીના સામાન્ય મનુષ્યો જનવને પામી શકતા નથી તેઓ બહુ તો મુક્ત દશા સુધીજ જઈ શકે છે. બૌદ્ધ ધર્મવાળાઓ માને છે કે, અમુક સમયને અંતરે જુદો એટલે અનંત વિશ્વવ્યાપી જ્ઞાન ધરાવનારા જ્ઞાની પુરુષો જન્મ લે છે તેઓ એવા અવતારની રાહ પણ જુએ છે અને જુદાવ પ્રાપ્ત કરવાનો બધાને અધિકાર છે એમ માને છે. પુરાણોક્ત ધર્મ પાળનારા હિન્દુઓ પણ ઈશ્વરના અવતારની જરૂર માને છે એવા અવતારી પુરુષો તેમના ખીળ કામે ઉપરાંત એક વિશેષ કામ એ કરતા કહેવાય છે કે, યુગધર્મની આવશ્યકતા પ્રમાણે યોગ્ય ફેરફાર કરીને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને ફરીથી સસ્થાપિત કરે છે. હિન્દુસ્તાનની બહાર નજર કરતા ધણીજ ઉચી જૂમિકાઓમાંથી મૃત્યુલોકમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ લાવનાર મહાત્મા ઝરથોસ્ત્રના દર્શન થાય છે તેવીજ રીતે હજારત સુસા જીસસ ક્રિસ્ત અને મહમ્મદ પેગમ્બર, વગેરે જે બધાને ઈશ્વરીય આદેશ થયો હતો, તેમણે પોતપોતાની સ્વતંત્ર પદ્ધતિએ દિવ્ય જ્ઞાનનો સંદેશ અવનત થએલી મનુષ્યજાતિને સંભળાવ્યો છે

તેઓ જગતમાં અમુક કાર્ય કરવાને અવતર્યા હતા. પૌરાણિક અવતારોમાં પણ તેમજ કહેવાય છે આ મહાપુરુષોની ક્રાંતિએ પહોંચવાની ઇચ્છા રાખવી એ સામાન્ય મનુષ્યને માટે ગાંડપણજ ગણાય છે

બાઈબલમાં એવી કથા છે કે, નિષિદ્ધ ફળ ખાધથી આદમને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. જેહોઆ (ચાહુદીઓનો ઈશ્વર) ની કૃપાવડે જેહાને સામાજિક જ્ઞાનનું જ્ઞાન મળ્યું હતું હિન્દુસ્તાનમાં એવું મનાય છે કે, જ્ઞાનના દરેક વિભાગનો એક એક અધિષ્ઠાતા દેવ હોય છે. દરેક જ્ઞાનનો મૂળ પ્રણેતા કંઈક કેાઈ દેવ અથવા પૂર્ણ

અવસ્થાએ પહોંચેલો ત્રપિ હોય છે અમારના નીચમા નીચ કુચરથી તે ધર્મશુભા ઉચામા ઉચા અને પવિત્ર કર્મ સુધીની દરેક વિદ્યાની સફળતાનો આધાર અમુક અમુક દેવોની કૃપા ઉપરજ રહેલો છે, શુદ્ધ વિના જ્ઞાન સંભવેજ નહિ જ્ઞાસુધી શુભની અથવા તેમના પરપરાગત શિષ્યની પ્રસાદી તરીકે અને તેનાજ સુખદારા અપ-રોક્ષરીતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, ત્યાંસુધી વાસ્તવિક જ્ઞાનનો અનુભવ થઈ શકેજ નહિ.

વળી વેદાંતીઓ તથા કેટલાક અન્ય સપ્રદાયના તત્ત્વચિંતકો માને છે કે જ્ઞાનને બહારથી પ્રાપ્ત કરવાનું છેજ નહિ તે તો દરેક આત્મામાં કુદરતી રીતે રહેલુંજ છે અને તેના ઉપર મનુષ્યમાત્રનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે મનુષ્યનો આત્મા એ અનંત જ્ઞાનનો ભંડાર છે તે સ્વયંપ્રકાશિત છે તેને પ્રકાશિત કરવાને બહારના કોઈ પદાર્થની જરૂર નથી કેટલાક સપ્રદાયનો એવો મત છે કે, આ અનંતજ્ઞાન હમેશ્વા તેટલુંને તેટલુંજ હોય છે અને તે કદિપણ લુપ્ત થતું નથી સાધારણ મનુષ્યને એ જ્ઞાન હોતું નથી, પણ તેનું કારણ એ છે કે, તેના દુષ્કર્મોનું એક પ્રકારનું આવરણ તેના જ્ઞાનચક્ષુ આગળ આવી ગયું છે, પણ આ આવરણ ખરી જતાંજ તેને આપોઆપ જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે એથી ઉલટો બીજા કેટલાક સપ્રદાયનો એવો મત છે કે, આ અનંત જ્ઞાન દરેક મનુષ્યના આત્મામાં બીજરૂપે રહેલું છે, પણ દુષ્કર્મોને લીધે તે અત્યંત સંકુચિત થઈ ગયેલું છે. પુણ્ય કર્મ કરીને જે ઈશ્વરની કૃપા મેળવાય તો તેના ફરીથી વિકાસ થવા માટે છે મનુષ્યની અંદર રહેલી અનંત શક્તિ અને જ્ઞાનનો વિકાસ કરવાની શાઓમા અનેક પ્રકારની પદ્ધતિ બતાવી છે જેવી કે - ભક્તિ, નિષ્કામકર્મ, અજ્ઞાન યોગની સાધના, મૂળ સ્વરૂપનું નિરંતર ધ્યાન વગેરે. વગેરે આ બધા ઉપરથી આપણે છેવટે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે ઉપર બતાવેલી પદ્ધતિમાંની કોઈપણ એક અથવા તેમનું પાલન કર્યાંથી મનુષ્યને ધીરે ધીરે પોતાના મૂળ સ્વભાવનું જ્ઞાન થવા લાગે છે અને અનંતશક્તિ અને અનંતજ્ઞાન જે તેનામાં બીજરૂપે અથવા ગુપ્ત રહ્યા હોય છે તેનો આખરે પૂર્ણ વિકાસ થઈ જાય છે.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકોએ મનુષ્યનું મન કે જે જૂદે જૂદે અનંતરૂપે પોતાની શક્તિનો આવિર્ભાવ કરી શકે છે, તેનું પૃથક્કરણ કર્યું છે અને એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો છે કે, એ મનુષ્યનું મન અને દેશ, કાળ કારણના એક બીજા ઉપર પરસ્પર આધાત પ્રત્યાધાત થયાથી અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ઉદ્ભવ્યા વગર રહેતી નથી તેઓ એટલે સુધી કહે છે કે, મનુષ્ય દલતા અને આત્મજળના પ્રતાપે દિશ્વા અને કાળના પ્રતિકૂળ બંધનને પણ તોડી નાખે છે, બળવાન આત્મા દેશ અને કાળના ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંજોગમાં પણ પોતાના આત્મજળવડે દરેક વિધો ઉપર જય મેળવે છે. શરૂઆતમા કોઈ પણ વ્યક્તિ ગમે એટલી નિર્બળ હોય

તોપણ જો તે હઠતાથી પોતાના કાર્મમાં અવિરત પ્રવૃત્ત રહે તો અતે પોતાના લક્ષ્યમાં કુઓ પહોંચ્યા વગર રહેજ નહિ દાખલાતરીકે તદ્દન અસંસ્કૃત અને અજ્ઞાન જમલી પ્રજાઓ તરફ નજર કરો નિરતર પરિશ્રમ કર્યાથી તેઓએ સંસ્કૃતિના પ્રદેશમાં ઝપાટાખંધ પ્રગતિ કરી છે અને પોતાની અજ્ઞાનશક્તિને લીધે આજે ઉંચામાં ઉંચુ સ્થાન ભોગવે છે નરમાસનુ ભણ્ણ કરનાર જમલીઓના પુત્રો આજે સુસભ્ય અને સુવંદ નાગરિકો બન્યા છે, બ્રિટીશ અમલના પ્રતાપે અસંસ્કૃત સતાલ પ્રજાના વજ્રને યુનિવર્સિટીઓની પરીક્ષામાં ઉચ્ચ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સારી રીતે હરિકાઈ કરી શકે છે, અને તેમ થવાથી પિતાના યુજ્જ્વલ બાળકોમાં ઉતરે છે એવું વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકો પોતાની અધુરી શોધને પરિણામે જે માને છે, તે વાત ઉપરથી હવે ધીમે ધીમે વિશ્વાસ ઉઠતો જાય છે

અનુક વર્ગના માણસો નિશ્ચયપૂર્વક એમ માને છે કે અનાદિ કાળથી જ્ઞાનનો ભંડાર ચાલ્યો આવે છે, જેમાં ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે તેઓ એમ માને છે કે, આ જ્ઞાનભંડારની ચાવી માત્ર તેમના પૂર્વજો પાસેજ હતી અને તે પ્રાચીન ઋષિઓ જેમણે એ જ્ઞાન સૌથી પ્રથમ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમણે પોતાના વશજ્ઞેનજ એ જ્ઞાનની ચાવી અને તેનું રહસ્ય વારસામાં આપ્યા છે એથી કરીને એ જ્ઞાનના ખરા માલિક તેઓ એકલાજ છે, અને પાકીની તમામ પ્રજાઓએ તેમને સન્માન આપવું જોઈએ એમ તેઓ માને છે

આપણે એવા મહાપુરુષોને પૂછીશું કે જે લોકોના પૂર્વજો તમારા પૂર્વજો જેવા ન હતા તેમના શા હાલ થવાના 'ત્યારે જવાબ મળે છે કે, "તેમની દુર્ગતિ થયા વગર રહેશે નહિ" વળી કેટલાક વધારે દયાળુ અત કરણવાળા એમ કહે છે કે, "એમની ઇચ્છા હોય તો ભલે તેઓ આવીને અમારી સેવા કરે, એ સેવાના બદલામાં તેઓ ખીજે અવતાર અમારા દેશમાં જન્મ લેશે. ખસ આથી વધારે તેમને આશા આપી શકાય નહિ" વળી આપણે તેમને પૂછીએ કે, "તમારા પૂર્વજોના સ્વપ્નમાં પણ ન હતી એવી કુન્નરકળાની વર્તમાન પ્રજાઓએ તદ્દન અપૂર્વ શોધો કરી છે, અને તમારા પૂર્વજોને તે કળાઓનું જ્ઞાન હતું એની જરા પણ સાબીતી નથી એ વાતમાં તમારે શું કહેવું છે?" તો તેઓ જવાબ દે છે, "વાહ! અમારા પૂર્વજોને એ બધી વિદ્યાઓ આવડતી હતીજ, પણ કાળે કરીને એ વિદ્યાનું જ્ઞાન દેશમાંથી લુપ્ત થઈ ગયું છે તેથી કરીને અમને તે મળી શકતું નથી. તમારે તેની સાબીતી જોઈએ છે? ત્યારે ત્યો સાંભળો આ શ્લોક" એમ કહીને ગમે તેવો એકાદ શ્લોક બોલી દે છે, પરંતુ નવીન સંસ્કારવાળા માણસોને માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણજ આજે હોવાથી તેઓ આવા ઉત્તર અને પ્રમાણોને હસી કાઢે છે.

સામાન્યરીતે તમામ પ્રકારનું જ્ઞાન બે ભાગમાં વિભક્ત થઈ શકે છે. એક

અપરા વિદ્યા એટલે લાકિક પદાર્થોનું જ્ઞાન અને બીજી પરાવિદ્યા એટલે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન, પહેલા પ્રકારની વિદ્યા નાશવાન વસ્તુઓને લગતી છે અને બીજી આત્માને લગતી છે આ બેઉ પ્રકારના જ્ઞાનમાં અલગ્યત ધણેજ તફાવત છે અને જે રીતે એક પ્રકારની વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ શકે તે રીતે બીજા પ્રકારની વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. બન્ને જૂદી જૂદી પદ્ધતિ અને સાધનોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. વળી જ્ઞાનની તમામ શાખાપ્રશાખાઓની પ્રાપ્તિને માટે પશુ એકજ સામાન્ય રીત બતાવી શકાતી નથી. બેઉ વચ્ચે જે ભેદ છે તે માત્ર અશ્વભેદ છે, વસ્તુભેદ નથી. ઐહિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એક બીજાથી તદ્દન વિરુદ્ધ અને એક એકનું ખડન કરનાર છે એમ માની લેવાનું નથી, પશુ ખરે જોતાં બેઉ એકજ છે અનતજ્ઞાન જે નાનામાં નાના રજકણથી તે મોટામાં મોટા ધ્વજાસુધી સર્વત્ર સપૂર્ણરૂપે જોવામાં આવે છે, તેના ક્રમેન્નતિ માર્ગના એ બેઉ જૂદાં જૂદાં પગથીઆ છે. જ્યારે આ અનંત જ્ઞાનને અવિર્ભાવ નીચલી ભૂમિકામાં થાય છે ત્યારે આપણે તેને ઐહિકજ્ઞાન કહીએ છીએ, અને ઉચી ભૂમિકામાં થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાન આધ્યાત્મિક કહેવાય છે

અધી જાતનું જ્ઞાન તો કેટલાક અલૌકિક મહાપુરુષોનેજ પ્રાપ્ત થએલું હોય છે અને આવા વિશિષ્ટ શક્તિવાળા મહાપુરુષો ધર્મરત્રી આરાધી, અથવા કુદરતના ઉચ્ચ પ્રકારના નિયમોને વશ વર્તી અથવા તો નિર્માણ થયલા કર્મના અસુક કંમલસાર જગતમાં અવતાર ધારણ કરે છે, અને આ મહાપુરુષોદ્ધારણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એ સિવાય બીજા માર્ગ નથી” જે ઉપલી માન્યતા સાચી અને નિર્દોષ હોય તો પછી કોઈ પણ નવીન અને અપૂર્વ સત્યનું શોધન કરવાને માટે પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વળી એમ માની લેવાથી તે મનુષ્ય જાતની જિજ્ઞાસા શુદ્ધિને ઉત્તેજન અને વ્યાયામ ન મળવાથી આખરે તે કટાઇ જઈને સમાજમાંથી સશોધન વૃત્તિજ જતી રહે વળી એથી વધારે ખરાબી એ થાય છે કે જ્યારે કોઈ એક વ્યક્તિ નવીન દિશામાં પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે સમાજ તેની સામે થાય છે અને તેના ઉત્સાહ અને પ્રયત્નને દબાવી દે છે એથી કરીને શોધનવૃત્તિ મરી જાય છે. મનુષ્યજાતના કલ્યાણને માટે ઉપર કહેલા સર્વથ મહાપુરુષોએજ હમેશને માટે નિર્માણ કરી રાખેલા છે એવું જ્યાં મનાય છે, ત્યાં “ એ માર્ગની સીમાથી લેશમાત્ર પણ દૂર જવાથી પોતાનો વિનાશ થશે ” એવો સમાજને કુદરતી રીતે ભય રહે છે. એથી કરીને આત્મસંરક્ષણને માટે તે તમામ વ્યક્તિઓને સખ્ત કાયદાવડે અને શિક્ષાની ધમકી આપીને પોતાના નિયમોને પૂરેપૂરા અધીન રહેવાની ફરજ પાડે છે તમામ મનુષ્યોને ઉપર કહેલા માર્ગના સાંકડા ચીલામાં અધીનપણે જકડાઈ રહેવાની સમાજ ફરજ પાડી શકે, તો મનુષ્યની સ્થિતિ આખરે ચત્રવત્ જની ગયા વગર રહે નહિ. મનુષ્યના જીવનનાં એકે એક કાર્ય જે પહેલેથી નિર્માણજ થયાં હોય તો વિચાર

કરવાની શક્તિનો વિકાસ કરવાની જરૂર શી છે ? સ્વતંત્ર વિચાર અને સ્વતંત્ર વર્તનને માટે પૂરતો આવકાશળ રહેતો નથી, અને તેમ થવાથી થોડા વખતમા મનુષ્યને તેની હૃદય શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાની તક ન મળવાથી આખરે તે નિષ્ક્રિય બની જાય છે, નવીન વિચારો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે અને એક પ્રકારની તામસિક અને વિષજનિત ધેનથી ભરેલી નિર્જીવતા આખી પ્રજામાં પથરાઈ જાય છે આમ થતાં તે પ્રજા સપાટાવધ અધોગત થતી જાય અને વર્તમાન પ્રજાનો વિનાશ થોડા સમયમાં થયા વગર રહેતો નથી એથી ઉચ્છેદ જો આપણે તેનાથી વિરુદ્ધ સિદ્ધાંતને સત્ય માનીએ કે, “ જે સમાજની પ્રવૃત્તિ ઉપર કહેલા ધર્મચરિત મહાત્માઓની આગ્રાવડે મર્યાદિત થએલી નથી, તેજ સમાજનો સૌથી વિશેષ અભ્યુદય થવો જોઈએ, ” તો હિંદુઓ, ચીનાઓ, ઈજીપ્શ્યનો, ઈરાનીઓ, ગ્રીક અને રોમન લોકો તથા પ્રાચીન અને વર્તમાન કાળની બીજી મહાન પ્રજાઓ જેમણે પોતપોતાના યુગચાર્યોનું અનુસરણ કર્યું છે, તેમની પાસેથી સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન અને સંપત્તિ ચાલ્યાં જવાં જોઈએ અને આફ્રિકાના ઝુંડુ લોકો, કાફર અને હોટેન્ટોટ પ્રજાઓ તથા આન્દામાન અને ઓરટેલીયાની અમભ્ય જાતિઓ જેઓ અત્યાર સુધી નિરકુશપણે જીવન ગાળે છે તેમને તે પ્રાપ્ત થવા જોઈએ.

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં દરેક મનુષ્યમાં અને પદાર્થમાત્રમાં જ્ઞાન મૂળથીજ રહેલું છે, એ એક અનાદિ સત્ય સિદ્ધાંત છે, તોપણ “ જગતના મહા-પુરુષો જે માર્ગ બતાવે છે તેમાં કઈક વિશેષ મહત્તા છે અને યુરુશ્ચિપની પર પરાથી જે જ્ઞાન ચાલ્યું આવે છે તેમાં વિશેષ રહસ્ય રહેલું છે ” એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે જ્ઞાનના એકદર સરવાળામાં એ જે ઉ પોતપોતાનો ફાળો આપે છે અને આપણે એ પ્રત્યેકની મહત્તાના પ્રમાણમાં કિંમત આકવીજ જોઈએ, પરંતુ સદ્ગુરુઓ પ્રતિ ભક્તિ અને પ્રેમના આવેશમાં તણાઈ જઈને તેમના શિષ્યો અને અનુયાયીઓ વિવેકની મર્યાદા સાચવી શક્યા નથી, તેથી યુરુભક્તિની વેદી આગળ અજાણપણે તેમનાથી સત્યનું બલિદાન અપાઈ ગયું છે, અને એ મહાપુરુષોના જીવનને તથા તેના હેતુને ન સમજી શકવાથી તેઓ તેમને જગત્ સમક્ષ ખોટા સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે આથી કરીને પરિણામ એ આવે છે કે તેઓના ઉપદેશમાં યુરુભક્તિનો અથ જોઈએ તે કરતાં વધી જાય છે અને વ્યક્તિની ખાતર સત્ય સિદ્ધાંત માર્યા જાય છે.

એક બીજી વાત સામાન્યરીતે એ જોવામાં આવે છે કે જ્યારે મનુષ્ય ઉપર કંઈ તેવું વલણ લેવાથી પોતાનું આત્મજળ ખોઈ બેસે છે, ત્યારે તે પોતાના પૂર્વજોની મોટાઈ અને કીર્તિનું આજ્ઞાનની માફક સ્મરણ કર્યાં ઉપરાંત વિશેષ કાંઈજ કરી શકતો નથી તેવું ભક્ત હૃદય તેના પૂર્વજોને સંપૂર્ણપણે અધીન રહેવાનો નિરતર પ્રયત્ન કરતા કરતાં અતે પૂરેપૂરું નિર્જળ બની જાય છે, અને આખરે તે

એવી સ્થિતિએ જઈ પહેચિ છે કે જ્યારે પોતાની નિર્જનતાને લીધે તેના નિર્માલ્ય પશુ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયને પોતાની પૂર્વજ્ઞેની મિથ્યા યડઈ કર્યા કરવી એજ તેના જીવનનો મુખ્ય આધાર સમજાય છે. આપણા પૂર્વજ્ઞે સપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા હોય એ વાત કદાચ સાચીજ હોય, તોપણ હાલ તો કાળે કરીને આપણે તે જ્ઞાન ગુમાવી ખેડા છીએ અને તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, આપણે એવા પ્રતાપી પ્રરૂપોના નાલાયક તનુજોજ આપણા પ્રમાદને લીધે અથવા બીજા કાર્ષ દોષને લીધે એ જ્ઞાન ગુમાવનાર હોવા જોઈએ, અને તેથી આપણા પૂર્વજ્ઞે પાસે જે જ્ઞાન હતું તે અત્યારે હતા નહોતા જેવું છે, કારણ કે આપણને તે કામ આવે એમ નથી આપણા દેશમાં એ જ્ઞાન હતું અને પાછળથી અદસ્ય થઈ ગયું છે, એવી વાતો કરવાથી આપણને કશો લાભ નથી જો આપણે તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો નવેસરથીજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને આપણા પૂર્વજ્ઞેએ જે પરિશ્રમ લીધો હતો તેવો આપણે અત્યારે ફરી લેવો જોઈએ.

નિર્મળ અને વિશ્વેપરહિત અત કરણમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપો-આપ પડે છે એ વાત તદ્દન સાચી છે અને આત્મ-જ્ઞાન બાહ્ય જગતમાંથી પ્રાપ્ત નથી થતું એ વાત પણ સત્ય છે, પણ અત કરણને નિર્મળ અને વિશ્વેપરહિત કરવા માટે નિરતર અભ્યાસ કરવાની અને લાખા વખતસુધી નીચ મનોવૃત્તિઓ અને લાલચોની સામે મહાહારત યુદ્ધ કરવાની જરૂર છે ભૌતિકજ્ઞાનના પ્રદેશમાં ચતી નવી નવી શોધખોળના મૂળ તપાસતાં એમ જોવામાં આવે છે કે, પ્રકૃતિના જે મહાન સત્યો શોધકો વાર વાર શોધી કઢાડે છે તે તેમના મગજમાં વિદ્યુત-પ્રકાશના ઝંપકારની માફક એકાએક આવિર્ભાવ પામે છે, અને પછી તેને ગ્રહણ કરીને પદ્ધતિસર ગોઠવવાનું જ કર્તવ્ય બાકી રહે છે, પણ અસંસ્કૃત જગદી મનુષ્યના મગજમાં એવા સત્યોનો પ્રકાશ કદિ પણ ઝળૂંટી ઉઠતો નથી તેવું કારણ એટલુંજ છે, કે અમુક વિષયનો અવિરત અભ્યાસ અને લાખા કાળસુધી અનન્ય ચિત્તન કરીને વૈજ્ઞાનિક શોધકો એક પ્રકારની અત્યંત ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા સાધે છે, અને તેથીજ જે વિષય પાછળ તેઓ લાગે છે તેને લગતા સત્યોનો પ્રકાશ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે.

જેને આપણે અલૌકિક ઈન્દ્રિયાતીત અથવા પ્રેરણાજનિત જ્ઞાન કહીએ છીએ તે બીજું કાંઈ નહિ, પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવાની સામાન્ય શક્તિઓના ઉચ્ચતમ વિકાસનું પરિણામ છે. અને તે લાખા તથા નિરતર અભ્યાસથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધારણ અને અસાધારણ બ્યક્તિ વચ્ચે જે તફાવત છે તે માત્ર પોતાની આનસિક શક્તિનો આવિર્ભાવ કરવાની વધતીઓછી કુશળતાનોજ છે પ્રથમ શુદ્ધિના પ્રદેશમાં પ્રયત્ન કર્યાથી અતે શુદ્ધિ, મન અને ઇન્દ્રિયોથી પર એવા જ્ઞાનનો પ્રકાશ પણ થઈ જાય છે.

મનુષ્યમાત્રમાં અનત પૂર્ણપણું રહેલું તો છેજ પણ માત્ર તેનો આવિર્ભાવ થયો નથી. હિચમાં હિચ પ્રકારની સાધુતા, પવિત્રતા પવિત્ર ઋષિની અવસ્થા,

અવતારી પુરુષોના જેટલી શક્તિ અથવા તો સ્થૂલ પ્રદેશમાં વિજય મેળવનારા વીર પુરુષોનું સામર્થ્ય-એ સર્વ શક્તિઓ મનુષ્યમાત્રમાં બીજરૂપે સુષુપ્ત દશામાં પડેલી છે, અને હરકોઇ તેનો આવીર્ભાવ કરી શકે છે એ પૂર્ણતાને પ્રકટ કરવા માટે સમયની અને સાચી દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનીજ જરૂર છે જે સમાજમાં એકવાર મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થયા હતા તે સમાજ તેવા મહાપુરુષોને ફરીથી ઉત્પન્ન કરે એ તદ્દન સંભવિત છે વળી મહાન યુગાચાર્યોના છત્ર નીચે રહેવાથી અમુક સમાજ જેટલી પ્રગતિ કરી શકે તેટલી કેવળ પોતાના સ્વાશ્રયથી કરી શકતી નથી, પણ તેની સાથે એમ પણ કબૂલ કરવું પડશે કે, જે સમાજમાં એવા શક્તિસંપન્ન નેતાઓ હાલ નથી ત્યાં તેઓ પ્રકટ થશે અને લવિષ્યમાં તેઓ સમાજને પ્રથમના જેવીજ ત્વરિત ગતિથી ઉન્નતિના માર્ગ તરફ દોરી જશે

પાઝહારી બાવાનું દુંકું જીવનવૃત્તાંત

દુ બમાં સડતા જગતને સહાયતા કરવી એ કાર્ય મહાન અને અત્યંત અગત્યનું છે એવું યતાવનાર શુદ્ધ હામવાને સ્થાપેલા ધર્મના બીજ પણ કેટલાએક અંગો છે, પરંતુ હાલ આપણે તે અંગોને બાળુ મૂકીશું. “ કેવળ સ્વાર્થમય જીવનને વળગી રહેવું એમાં તો પૂર્ણ નિષ્ફળતાજ રહેલી છે. ” એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે શુદ્ધને પણ વર્ષોના વર્ષો સુધી આત્માવલોકન કરવું પડ્યું હતું એમના કરતા વિશેષ નિ સ્વાર્થી અને અવિત્રાંતપણે જગત્પતી સેવા કરનાર મહાત્મા આપણી કલ્પનામાં પણ આવી શકે એમ નથી, એટલુંજ નહિ પણ વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ સમજવાને તેમના જેટલો પરિશ્રમ કરનાર પણ બીજો કોઇ નર પાડ્યો નથી. સર્વકાળમાટે આ એક સામાન્ય નિયમ છે કે જેમ કાર્ય વિશેષ મહત્ત્વનું હોય છે તેમ તે કાર્યને પ્રેરનાર આત્માનું આત્મબળ પણ વિશેષ હોય છે કુજળતાથી ધડાઇને તૈયાર થયેલી મોજનાને બાવહારિક સ્વરૂપ આપવામાં તથા તેના દરેક નાનામોટા અંગને પૂર્ણ કરવામાં કદાચ વિશેષ એકીનિષ્ઠ આત્મબળની જરૂર ન પડે, પણ કાર્ય કરવાને પ્રેરણા કરનાર મૂળ બળ તો એ એકાગ્રતાની મૂર્તિરૂપજ હોય છે નાના કાર્યોમાટે કદાચ રૂઢ થયેલી પદ્ધતિનું અનુસરણ પૂરતું ગણાય, પણ જે આધાતથી પાણીમાં નાની તરંગાવલિ ઉત્પન્ન થાય છે તેના કરતા બળવાન મોજ ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ તો કાંઇક જિન્ન પ્રકારનીજ હોય છે, કે જે શક્તિના અદ્ભૂત અશ્વરૂડે પણ નાની તરંગાવલિ ઉપજવી શકાય છે મનના બ્યાપારના મૂળરૂપ ભૂમિકાઓમાં કાર્યરૂપી મહાન મોજ ઉત્પન્ન થઈ શકે, તે પહેલાં સત્યને-તદ્દન સાચા અભિચિત સત્યને

શોધીને ચોતાતુ કરી લેવાની જરૂર છે. જો કે તેમ કરતાં હૃદયના એકેએક તાર તૂટી જાય, સ્વાર્થરહિત અને સત્ય હેતુને સમજવામાટે કદાચ શરીરના એકેએક અવયવનો ભોમ આપવો પડે તોપણ માર્ગ તો એજ છે સમય જતા એ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય આત્મભળની આસપાસ સ્થૂળ પદાર્થો ખેંચાઇને એકત્ર થવા માટે છે અને એમ કરતા કરતાં જો પ્રથમ માત્ર વિચારજ હતા તે સ્થૂળ કાર્યતુ સ્વરૂપ લે છે, જે કારણ હતુ તે કાર્યરૂપ, પરિણામરૂપ પામે છે અને પ્રથમ જો માત્ર સહાવિત દેખાતુ હતું તે પ્રત્યક્ષ થાય છે

હજારો પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે અટકી રહેલું મૂળ કારણ વહેલુ મોડુ પરિણામ-રૂપે પ્રત્યક્ષ થવા વગર રહેતુ જ નથી, અને એક બળવાન વિચાર જો આરભમા ગમે તેટલો શક્તિહીન દેખાતો હોય તોપણ એકવાર વાસ્તવિક કાર્યના પ્રદેશમાં તે વિજયી થવા વગર રહેતો જ નથી ઇન્દ્રિયસુખમાટેના પદાર્થોની ઇચ્છા જો ધોરણે પૂરી પડે છે તે ધોરણે એકદમ મહાન અને નિષ્કામ વિચારની તુલના કરવી વાજમી નથી

પ્રાણીઓ જેમ નીચી કેટિના હોય છે તેમ તેઓ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખમા વિશેષ આત્મક થએલા હોય છે અને તેમના જીવનનો મોટો ભાગ ઇન્દ્રિય ભોગમજાળ વ્યતીત થાય છે મનુષ્યમા રહેલા પાશવ અંશને-ઇન્દ્રિયસુખની લોલુપતાને જો સંસ્કૃતિ દ્વર કરે છે, અને શરીરના બહારના સુખ કરતાં મનની ઉચી ભૂમિકાઓમાં પ્રાપ્ત થતા આનંદના સ્વપ્નને જો સંસ્કૃતિ મનુષ્યની આગળ રણુ કરે છે, તેતુ જ નામ ખરી સંસ્કૃતિ કહી શકાય

મનુષ્યને આ વસ્તુનું જ્ઞાન સ્વાભાવિક રીતેજ હોય છે દરેક અવસ્થામા આ બાબત વિષે કદાચ તે વિચાર ન બાધી શકે એ ખરૂં છે ભાવનામય જીવન વિષે માણુસોમા બિન્ન બિન્ન અભિપ્રાય પણ જોવામા આવે છે, છતાં પણ દરેક મનુષ્યમા ભાવનાનું અનુસરણુ તો સ્વીકારાયલું હોય છેજ અનેક પ્રકારના અતરંગો હોવા છતાંયે મનુષ્ય ભાવનાના બળવડેજ આગળ પ્રગતિ કરે છે ચમત્કાર કરનારને, વૈદ્યને, જાદુજરને, ધર્મોપદેશકને તેમજ વૈજ્ઞાનિક પડિતોને મનુષ્ય સન્માન આપે છે, તેતુ પણ આજ કારણ હોય છે ઇન્દ્રિયાતીત ઉચ્ચ પ્રદેશમા સચરવાની શક્તિ ઉપરથીજ મનુષ્યનો વિકાસ માધી શકાય છે, અને જેમ જેમ એવી ભૂમિકામા વધારે વખત રહીને ભાવનારૂપી પ્રાણુવાયુને તે પોતાના જીવનમા જોટલે અરી દાખલ કરી શકે છે તેટલે અશૈજ તે સંસ્કૃતિ પામેલો મનાય છે

જીવનની સ્થૂળ આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવામા માણુસને જોટલો વખત મળવો પડે છે, તે સિવાયના બાકીના વખતમા સંસ્કૃતિ પામેલા મનુષ્યને કહેવાતા સુખનો એટલે કે ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગનો કરાજો આવે છે એ વાત અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, અને એવા પણ દૃષ્ટાંત જોવામા આવે છે કે મનુષ્ય જેમ જેમ

આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ જીવંતીની જરૂરીઆતોને લગતા કામોમાં પણ તેને ઉત્સાહ મદ પડતો જાય છે

વિદ્યાસના વિષયોને પણ ભાવના અને આદર્શના ધોરણે એક એકથી ઉચ્ચ ક્રમમાં ગોઠવી શકાય છે, અને જેટલે અંશે વિદ્યાસના સાધનોમાં ભાવનામય જીવનને સ્થાન મળે છે તેટલે અંશે તેમાં પણ કલાત્મક તત્ત્વ ઉમેરાયલું હોય છે. દરેક ઉચ્ચ પ્રકારની કળા આજ ધોરણે રચાય છે

“—આ જગતમાં એક પ્રકારની ચેતના પ્રવેશ કરે છે અને આપણને પ્રત્યક્ષ થતા જૂદા જૂદા રૂપમાં આવીર્ભાવ પામે છે, છતાં પણ એ ચેતના આ દૃશ્ય જગત કરતાં પણ વિશેષ વ્યાપક છે ” અલ્પજ્ઞ અત્યંત ગણી વ્યાપક છે અને એની અમર્યાપ્ત ભાવનાઓ એક ધણેજ ક્ષુદ્ર અંશ માત્ર આ જડ પદાર્થની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી શકે છે. તેના વડે મનુષ્યને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ કરતાં તેનો જે મહાન અને અકલ્પ્ય અંશ રહેલો છે તેને સામાન્ય મનુષ્યો સ્પર્શ પણ કરી શકતાં નથી એ અતીવ્રિય તત્ત્વ હમેશાં આપણી નજરની બહાર હોય છે અને તેને જડ સૃષ્ટિમાં ઉતારવાના મનુષ્યો જ્યારે જ્યારે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેમાં તેમને નિષ્ફળતાજ મળે છે આથી કરીને એ તત્ત્વને જે પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તેને આપણી ભૂમિકામાં ન ઉતારતા આપણેજ તેની ભૂમિકામાં ઉપર જવાનો યત્ન કરવો જોઈએ એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી જે એમાંથી પ્રાપ્ત થતો આનંદ ભોગવવો હોય, એનો પ્રકાશ ઝીલવો હોય અને આપણા જીવનના ધમ્મકારાની જગતના આદિ કારણ સાથે એકતા કરવી હોય, તો આપણે ઉત્તરોત્તર હિંમત ભૂમિકાઓમાં જવાનો યત્ન કરવો જોઈએ

માત્ર જ્ઞાનવડેજ આ અદ્ભુત પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરાય છે જ્ઞાનવડેજ મનુષ્ય પશુની અવસ્થામાંથી દેવની અવસ્થામાં પ્રવેશ કરી શકે છે જે જ્ઞાન અંતે આપણને એવા એક પરમ તત્ત્વની સાથે ઐક્ય કરાવે કે, “ જેને જાણ્યા પછી બાકીનું બધું જ જાણી શકાય છે ” જે જ્ઞાનનું પણ જ્ઞાન છે, જેના પ્રભાવવડે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં ચેતના આવે છે તે “ પરાવિદ્યા ” એજ ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે, તેજ મનુષ્યને પૂર્ણ ભાવનામય જીવન ગાળવાનું સામર્થ્ય અર્પે છે. જે પ્રજાએ આ જ્ઞાનને પરાવિદ્યા એવું નામ આપ્યું છે તેને ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે

આ તત્ત્વ દૃશ્ય જગતમાં તેના ખરા સ્વરૂપમાં લાગ્યેજ જોવામાં આવે છે, તો પણ તેનું અસ્તિત્વ તો છેજ હિતમ ભાવનાને વિકારી ન થવા દેતા દૃષ્ટિ-ગોચર રાખવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. પછી ભલે આપણે તેના તરફ ઉતાવળે પગલે વધીએ કે કીડીને વેગે જઇએ, પણ તે ભાવના તો આપણી સન્મુખ હમેશાં રહેવીજ જોઈએ આપણે આપણી દૃષ્ટિ આગળ જડતાનો પડો આવવા દઇને તેના પ્રકાશને ધણીવાર અટકાવીએ છીએ, તોપણ આપણા દરેક કાર્યમાં તેની થોડી ધણી અસર

અથા વગર રહેતીજ નથી.

સ્થૂળ સંસ્થિતુ વાસ્તવિક મૂળ ભાવનામાંજ છે આપણી પહેલાંની ભાવનાજ આપણા આધુનિક જીવનમાં સચરી રહેલી છે, આધુનિક જીવનરૂપ બની રહેલી છે આપણે તત્ત્વવિચાર કરતા હોઇએ અથવા તો જીવનને લગતાં સ્થૂળ કાર્યોમાં શેકાયલા હોઇએ ત્યારે પણ આ ભાવનાથી આપણે તદ્દન બહિર્મુખ તો થઇ શકતાજ નથી આપણે તેનો પ્રભાવ જાણીએ કે ન જાણીએ તોપણ તેના પ્રકાશના કિરણ જગતના સ્થૂળ આવરણના નાનાં છિદ્રોમાં ચઢને પણ આપણા ઉપર સીધી અથવા આડકતરી રીતે ધણીવાર પડ્યા વગર રહેતાંજ નથી આપણે દરેક કાર્ય તે કિરણોના પ્રકાશવડેજ કરાય છે અને દરેક પદાર્થ ઉપર તેનો પ્રકાશ જેટલે અંશે પડે છે તેટલે અંશેજ તે સુદર અથવા બેડોળ બને છે આપણે જેવા હાલ છીએ તેવા બનાવનાર પણ એ ભાવનાજ છે અને હવિષ્યમાં આપણે જેવા થઇશું તેવા કરનાર પણ તેજ છે. એ ભાવનાના પ્રભાવથી આપણે પૂરેપૂરા આચ્છાદિત છીએ તેનું અસ્તિત્વ આપણને હર્ષ અને શોકને પ્રસન્ન, ઉદાર તેમજ નીચ કાર્યોમાં અને આપણા સદૃશ્યોમાં તેમજ દુર્શ્યોમાં-દરેકમાં પ્રતીત થાય છે

વળી સ્થૂળ કાર્ય ઉપર જેમ ભાવનાનો અધિકાર છે તેમ ભાવનાનું સ્વરૂપ ઘડવામાં આપણા કાર્યનો અશ્વ પણ ઓછો નથી ભાવનાનું સત્ય અને ઉચ્ચતાપણું તે જમારે કાર્યમાં પરિણામ પામે છે, ત્યારેજ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ભાવનાનો પરિપાક તેનાથી થતા કાર્ય ઉપરથીજ જાણી શકાય છે

કાર્યવડેજ ભાવના પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવી શકાય એવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને આપણાથી મહત્ત્વ કરી શકાય તેવી બને છે કાર્યોના પગથીઆ ઉપર થઇનેજ આપણે ભાવના તરફ ચઢતા જઇએ છીએ અને તેવડે આપણા કાર્યમાં આપણને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે.

પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાને જીવનમાં ઉતારી શકે તેવો મનુષ્ય ભાવનાનું સુદરમાં સુદર શબ્દોમાં વર્ણન કરનારા અને પોતાની બુદ્ધિના પ્રભાવવડે સારા સારા સિદ્ધાંતોનું દોહન કરનારા હજારો મનુષ્યો કરતા વધારે બળવાન છે.

દર્શનશાસ્ત્રોનો જો ધર્મની સાથે યોગ કરવામાં ન આવે અને એ જ્ઞાત્રોના રહસ્યને થોડે ધણે અંશે પણ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપનારા અનેક મનુષ્યો ન મળી આવે તો માત્ર વાણી અને વિચારમાંજ પૂરાર્થ રહેલાં જ્ઞાત્રો મનુષ્યજાતિને કશા ઉપયોગનાં નથી; અથવા બહુ તો બુદ્ધિવિષયક વ્યામામ તરિક્કેજ તે ઉપયોગમાં આવે છે.

અથા માણસો ભાવનાની સાથે વ્યવહારની એકતા કરી શકતા નથી, પણ કેટલાક ઉચી કોટિના આત્માઓજ તેમ કરી શકે છે સાધારણ માણસો તો જેમ વધારે ઉડો વિચાર કરતા જાય છે તેમ તેમ તેમની કાર્યશક્તિ મદ થતી જાય છે અને

એકલા કર્મભાજ તક્ષીન થવાથી વિચાર કરવાની તેમજ આદર્શ ધડવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. મોટા મોટા વિચારકો જગતમાં સુદર ભાવનાઓજ મૂકી ગયા છે અને તે ભાવનાઓ કર્મનું સ્વરૂપ લે તેને માટે લાખો સમયની અપેક્ષા રહે છે, તેનું કારણ પણ આજ છે તેમની ભાવનાઓ પ્રહણ કરીને તેમને કર્મનું સ્વરૂપ આપવું માટે અને જગતમાં તેમનો પ્રચાર કરવા માટે કાર્યદક્ષ માણસો જન્મે ત્યાંસુધી તેમને રાહ જોવી પડે છે, પણ આ શબ્દો લખતી વખતે મારી નજર આગળ અર્જુનના મહાન સારથીની મૂર્તિ પડી થાય છે તે જાણે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલાં બન્ને સૈન્યની વચ્ચે કવચ અને આયુધ ધારણ કરીને પોતાના પાણીદાર ઘોડાઓને કાબૂમાં રાખતા રથમાં ઉભા છે, તેમની તીક્ષ્ણદૃષ્ટિ વિશાળ સૈન્ય ઉપર ફરી વળે છે અને જાણે એક પક્ષના સૈન્યોની ઝીણામાં ઝીણી વિગતની ઘણવારમાં તુલના કરે છે, તેની સાથે જાણે ભયભીત થયેલા અર્જુનને વિદ્યુત્તાત્મક શક્તિથી નવચેતન આપનાર શબ્દો જે તેમના બીજ કાર્યો કરતા વધારે અદ્ભુત હતા, તે મારે કાને અથડાય છે તે કહે છે કે, “ હે અર્જુન, જે પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ ભોગવે છે અને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ આરંભે છે તેજ માની છે, તેજ યોગી છે, અને તેજ વાસ્તવિક અકર્તા છે

ઉપરના સૂત્રમાં સર્વોચ્ચ અને સંપૂર્ણ આદર્શ સમાયેલો છે, પણ ધણાજ ઘોડા માણસો તેનો અનુભવ કરી શકે છે, તેથી આપણે તો જે જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓએ પોતાના જીવનમાં મનુષ્યત્વની પૂર્ણતાની જે જે કળાઓનું દર્શન કરાવ્યું છે તેનો સ્વીકાર કરીનેજ સતોષ માનવાનો છે

ધર્મોના ઇતિહાસ જોતાં આપણને કેટલાક મનુષ્યો જ્ઞાનસમાધિમાં લીન થયેલા, કેટલાક માનવજાતિની સેવાપરાયણ, કેટલાક આત્મસાક્ષાત્કારમાં પ્રત્યક્ષ કરનારા અને કેટલાક અત્યંત દીન અને નર પ્રકૃતિના પુરુષોનું દર્શન થાય છે

આપણી કથાના નાયકમાં આશ્ચર્યકારક દીનતા અને ઉગ્ર સાક્ષાત્કારની ભાવના હતી કાશી પાસે આવેલા નાના ગામડામાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર તેનો જન્મ થયો હતો તેનું મૂળ નામ જાણ્યામાં નથી પણ ઉત્તરાવસ્થામાં લોકો તેમને પાઉહારી બાવાના નામે ઓળખતા હતા નાની વયમાં તે માઝીપુરમાં પોતાના કાકાને ઘેર રહેતા અને વિદ્યાભ્યાસ કરતા

વર્તમાન સમયમાં હિંદુ સાધુઓ ચાર વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયા છે—સન્યાસીઓ, યોગીઓ, વેરાગીઓ અને માર્ગીઓ, સન્યાસીઓ, શકરાચાર્યના અનુયાયી હોઈ અદ્વૈતવાદી હોય છે યોગીઓ અદ્વૈતવાદનો સ્વીકાર તો કરે છે પણ તેઓ જે પ્રકારે યોગસાધન કરે છે તે જૂદા પ્રકારનું હોવાથી તેઓ સન્યાસીઓથી જૂદા પડી જાય છે વેરાગીઓ રામાનુજાચાર્ય અથવા કોઈ બીજા વૈષ્ણવાચાર્યના અનુયાયી હોઈ

દૈતવાદને માને છે, અને માર્ગીઓ દૈતવાદ તેમજ અદૈતવાદ બેમાંથી ગમે તેના છૂટથી સ્વીકાર કરે છે અને તેમના સપ્રદાયની ઉત્પત્તિ મુસલમાન પાદશાહોના વખતમાંજ થયેલી કહેવાય છે. પાઉહારી બાવાના કાકા રામાનુજના એટલે શ્રી સપ્રદાયના વૈષ્ણવ હતા. તેઓ નૈઋતિક પદ્ધતિવારી હતા. ગગાને કિનારે ગાંડીપુરથી ઉત્તરમાં એ માધ્યમને છેટે તેમની કેટલીક જમીન હતી ત્યાં તેઓ રહેતા હતા. પોતાને ધણી ભગિનિ હોવાથી તેમણે પાઉહારી બાવાને દત્તક લઈને પોતાની પાસે રાખ્યા અને પોતાના મરણ પછી તેને વારસો આપવાનો ઈરાદો રાખતા હતા.

પાઉહારી બાવાના આ સમયના જીવનવિષે ધણું જાણુવામાં આવ્યું નથી, તેમજ તે મોટપણે જે વિશેષ લક્ષણોવડે ધણા નામાકિત થયા તેના અકુરો તે વખતે કુટંબ હોય એવું માનવાને પણ કંઈ કારણ નથી માત્ર વ્યાકરણ, ન્યાય અને પોતાના સપ્રદાયના ગ્રંથોના તે વખતે તેઓ ધણાજ શ્રમ લઈ અભ્યાસ કરતા એટલું જ જાણી શકાય છે તે ચચળ, આનંદી અને ટીખળી સ્વભાવના હતા અને ધણીવાર તેમના અડપલાથી સહાધ્યાયીઓની લાગણી દુખાય તેટલે દરજ્જે પણ તેમની મસ્કરીઓ ચાલુ રહેતી.

આ પ્રમાણે જે બાળક ભવિષ્યમાં એક સતપુરુષ થવાનો હતો તેની બાલ્યાવસ્થા પસાર થઇ. જૂની પદ્ધતિના હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓની હમે તે અભ્યાસ કર્યા જતા હતા. પોતાના અભ્યાસ તરફ અસાધારણ લક્ષ અને ભાષાઓનું જ્ઞાન મેળવવા તરફ ખાસ વલણ એ બે ગુણો શિવાય આ સરળ, આનંદી અને રમતીઆળ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં એવું કંઈ પણ અસાધારણ લક્ષણ ન હતું કે ભવિષ્યમાં તે અત્યંત ગંભીરપંધારણ કરશે, અને તેનું જીવન ધણાજ આશ્ચર્યકારક અને ઉમ્મ ત્યાગમાં પરિસમાપ્ત થશે તેની આગાહી કરી શકાય ત્યાર પછી તેના જીવનમાં એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે જેથી કરીને આ તરુણ વિદ્યાર્થીને જિંદગીમાં પહેલીજવાર મનુષ્યજીવનની ગંભીરતા સમજાઇ, તેનું લક્ષ જે અત્યાર સુધી પુસ્તકોમાંજ હતું ત્યાંથી બહાર નીકળીને પોતાની વિચારસૃષ્ટિનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરવામાં રોકાયું અને ધર્મમાંથી પુતરફરીઆ જ્ઞાન ઉપરાંત વિશેષ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ થઈ એ બનાવ તેના કાકાના મરણનો હતો. એક સ્નેહાળ આત્મા જેના તરફ તેના સુવાન અંત કરણનો પ્રેમ એકજ ધારાએ વહન કરતો હતો, તે આલ્હો જવાથી તેના સ્નેહી હૃદયને શોકનો સખત આઘાત થયો અને પોતાને પડેલી ખોટ પૂરવાને જેનામાં કંઈ પણ પરિવર્તન થતું નથી એવા સ્થાયી અને સનાતન તત્ત્વની શોધ કરવા માંડી.

હિંદુસ્તાનમાં શુરુ વિના કોઇ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી, હિંદુઓના મત પ્રમાણે પુસ્તકો તો બહારના ખોખા છે. ખરેખર જ્ઞાન યાને જીવનપ્રદ રહસ્યો તો માત્ર શુરુ અને શિષ્યની પરપરાદારણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, આ નિયમ દરેક કળા

અને વિજ્ઞાનના વિષયને લાગુ પડે છે, અને ધર્મમાં તો તે વિશેષ રીતે પળાતો બેવામાં આવે છે

છેક પ્રાચીન કાળથી ભરતખંડમાં જ્ઞાનપિપાસુ અને યુગ્મકુલ વ્યક્તિઓ હમેશાં આત્મજીવનના મેદાનો સતત અને અરખસિત રીતે અભ્યાસ કરવા માટે ઝોકાતલુ સેવન કરતી આવી છે, અને આજે પણ ત્યાં એવું એક પણ અરણ્ય, પર્વત કે તીર્થ નથી કે જ્યાં હતકથા પ્રમાણે કોઈ મહર્ષિએ નિવાસ કર્યો ન હોય

આપણા દેશમાં એક એવી કહેવત પ્રચલિત છે કે, “વહેતુ પાણી અને ફરતો સાધુ નિર્માણ હોય છે,” આથી કરીને જેઓ નૈષ્ઠિક પ્રદાયર્થ પાળીને સાધુ જીવન ગાળવાનું વ્રત લે છે, તેઓ ભરતખંડના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં આવેલા તીર્થોની યાત્રા કરવામાં ધણો વખત ગાળે છે આમ કરવાથી તેમનું જીવન શુષ્કન ખનતા જુદા જુદા મામલા વસતા લોકોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સમ્ભવ મળે છે ભરતખંડને ચાર ખૂણે આવેલાં પવિત્ર તીર્થોની યાત્રા કરવી એ તો દરેક સાધુનું કર્તવ્યજન મનાય છે

આપણો તરુણ પ્રદેશમારી જ્યારે પર્યાટન કરવા નીકળ્યો ત્યારે ઉપર કહેલી બધી બાબતોનો તેણે વિચાર કર્યો હતો, પણ તે ઉપરાંત તેનો મુખ્ય હેતુ પોતાના હૃદયમાં જાગેલી જ્ઞાન મેળવવાની તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવાનો હતો તેમના અવાસવિષે વિશેષ માહિતી મળી શકતી નથી, પણ રામાનુજ સપ્રદાયનું સાહિત્ય દ્રાવિડી ભાષામાં લખાયેલું છે તે ભાષાનું, અને ચૈતન્યના વૈષ્ણવ સપ્રદાયનું સાહિત્ય જે ભાષામાં છે તે બંગાળી ભાષાનું તે સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે, દક્ષિણ તેમજ બંગાળમાં તેઓ ધણો વખત રહ્યા હશે

પણ તેમના જૂના મિત્રો તેમણે અમુક સ્થાનમાં કરેલા નિવાસને ધણું મહત્ત્વ આપે છે તે સ્થાન કાડિયાવાડમાં આવેલા ગિરનાર પર્વત છે તેઓ કહે છે કે આ ઠેકાણે પાછિહારી બાવાએ યોગાભ્યાસની પ્રથમ શરૂઆત કરી હતી

આ પર્વત પ્રાચીન સમયમાં બૌદ્ધ સાધુઓનું પવિત્ર તીર્થ હતું તેની તળેટીમાં એક પ્રચલિત ખડક ઉપર “દેવોના પ્રિય” ચક્રવર્તી રાજા અશોકના આદેશો ક્રાંતરાયલા છે તેથી નીચે ધણું સૈકાઓથી વિસારે પડેલા, ઝાડીથી ઢાકાયેલ અને ગિરનારની ટેકરીઓ તરીકે માનવામાં આવેલા વિશાળ બાજીજોળ આકૃતિના સ્તૂપો બેવામાં આવે છે વળી જેનો બૌદ્ધધર્મ પોતાના સપ્રદાયનું માત્ર નવીન રૂપાંતરણ છે એમ માને છે અને દિગ્વિજયી બૌદ્ધધર્મ વર્તમાન હિંદુધર્મમાં ઝોતપ્રોત થઈ ગયો, ત્યાં સુધી જે સપ્રદાયના અનુયાયીઓએ સ્થાપત્ય કળાના પ્રદેશમાં નહિ સમજી શકાય તેવા કારણને લીધે પ્રવેશ કર્યો ન હતો તે જૈનધર્મના લોકો પણ આ પર્વતને પવિત્ર માને છે, વળી એ ગિરનાર પર્વત પરમ અવધૂત શુરુ દગાનેશના નિવાસથી પાવન થયેલો છે એવું હિંદુઓનું પણ માનવું છે, અને લોકકથા પ્રમાણે હજી પણ

મહાન યોગીઓ અને સિદ્ધપુરુષો અધિકારી પુરુષોને એ પર્વતના પ્રદેશમાં દર્શન આપે છે. આ તરુણ ધ્વજચારીના જીવનનો ખીળો અગત્યનો પ્રસંગ એ છે કે ગઝાકિનારે કાશીની પાસે એક સન્યાસીના શિષ્ય બનીને પોતે યોગસાધના કરતા હતા તે વિષેનો છે એ સન્યાસી નદીકિનારે ભેખડની અંદર હોડી ચુકા ખોદીને રહેતા હતા. પાઉહારી બાવા ઉત્તરાવસ્થામાં ગાઝીપુર પાસે ગંગાને કિનારે હોડી ચુકા ખોદાવીને તેમાં બેસીને જે યોગસાધનાઓ કરતા હતા, તેની શરૂઆત અહીંથી જ થયેલી હોવી જોઈએ. યોગીઓ હમેશા ચુકામાં અથવા એવીજ કોઈ જગ્યાએ રહેવાની સલાહ આપતા આવ્યા છે, કારણ કે ત્યાં ધણી ગરમી હોતી નથી, તેમજ એકમતાનો ભગ કરે એવા અવાજને પણ કોને આવતા નથી.

વળી એજ અરસામાં તેઓ કાશી જઈને કોઈ સન્યાસી પાસે અદ્વૈતવાદનો અભ્યાસ કરતા હતા એવું પણ જાણ્યું છે.

એજ પ્રમાણે અનેક વર્ષો સુધી પર્યાટન, અભ્યાસ અને સાધના કર્યા પછી તે તરુણ ધ્વજચારી પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાનમાં પાછા આવ્યા જો તેના કાકા જીવતા હોત તો એક પ્રાચીન મહર્ષિએ પોતાના પુત્રના ચહેરામાં જે તેજનો ચમકાર જોયો તે તેજનું તેને પોતાના જીવાન લત્તિમમાં દર્શન થાત, અને તે ઋષિની પેઠેજ બોલત કે, “વત્સ! આજે તારો ચહેરો ધ્વજતેજથી દેદીપ્યમાન થઈ રહ્યો છે,” પણ હવે તો તેને આવકાર આપનાર તેના બાળપણના સહાધ્યાયીઓજ રહ્યા હતા, કે જેઓમાના ધણા ખરા ક્ષુદ્ર વિચાર અને ક્ષુદ્ર સસારબંધનમાં ફસાઈ પડ્યાજ હતા, તેમ છતાં તેઓ પણ પોતાના એકવારના રમતના અને અભ્યાસના સોજતીના ચારિત્ર્ય તેમજ કાન્તિમાં વિરમચક્રારક અને ગૂઢ પરિવર્તન તેમજ દર્શનમાત્રથીજ જોનારને દીન બનાવી દે એવી શક્તિ જોઈ શક્યા પણ તેથી કરીને તેના જેવા થવાની તેમને કોઈને ઇચ્છા થઈ નહિ, તેમજ આ પરિવર્તનનું કારણ શોધવાની પણ તેમને જિજ્ઞાસા થઈ નહિ.

એ દરમ્યાન આ સતના વિશેષ લક્ષણો હવે દિવસે દિવસે વધારે સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગ્યા તેણે પોતાના કાશીનિવાસી ચુરની પેઠે એક ચુકા ખોદાવી અને તેમાં કશાકોના કલાક સુધી રહેવા માંડ્યું ત્યાર પછી આહારના સબંધમાં તેણે એક ઉચ્ચ તપશ્ચર્મા શરૂ કરી. આખો દિવસ તે પોતાના નાના આશ્રમમાં કામ કરતા, પોતાના ઇષ્ટદેવ રામચંદ્રની સેવા કરતા, સ્વાદિષ્ટ ભોજન બનાવતા, રાધવામાં તે નિપુણ હતા એમ કહેવાય છે તમામ પ્રસાદ લોકોને વહેચી આપતા, રાત પડતાં સુધી તેમની જૂદે જૂદે પ્રકારે સેવા કરતા અને જ્યારે બધા સૂઈ જતા ત્યારે છાનામાના બહાર નીકળી ગંગા તરીને સામે પાર ચાલ્યા જતા. ત્યાં આખી રાત યોગસાધના અને પ્રાર્થનામાં ગુળરતા, પરાંદીએ મુકામપર આવીને સોને જગાડતા, અને એ પ્રમાણે જનસેવા કરવાનો

તેના કાર્યક્રમ પાછો સર થતો.

એ દુરમિયાન તેમના આહાર દિવસે દિવસે કમી થતો ગયો અને એમ કહેવાય છે કે, આખરે તે ફક્ત કડવા લીંબડાનાં થોડાંક પાન કે મરચા ઉપરજ નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. પછી દરરોજ રાત્રે સામા કિનારે જ ગલમાં જવું છોડી દીધું, અને શુદ્ધમાં વધારે વધારે રહેવા લાગ્યા. એમ કહેવાય છે કે તે શુદ્ધાની અંદર દિવસના દિવસ અને મહિનાના મહિના બેસીને ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા આટલી લાખી મુદત સુધી તે શુ આઘને રહેતા તે કોઈ કહી શકતું નથી, તેથીજ લોકોએ તેમને પરન આહારી એવું નામ આપ્યું, અને તેના ઉપરથી પાઉહારી એવું રૂપાંતર થયું.

તેમણે પોતાના જીવનમાં આ સ્થાન કદિ છોડ્યુંજ નથી માત્ર એકવાર શુદ્ધમાં એટલો બધો વખત પડી રહ્યા કે, તે અદરના અદર મરી ગયા હશે, એમ લોકોએ માની લીધું પણ ધણા દિવસ પછી બાવાજી બહાર આવ્યા અને એક ભડારો કરીને ધણા સાધુઓને જમાવ્યા.

ધ્યાનરથ અવસ્થા સિવાય બાકીનો વખત તે પોતાની શુદ્ધાની ઉપરની ઓરડીમાં રહેતા, અને ત્યાં પોતાને દર્શને આવેલા લોકોની સાથે વાતચીત કરતા તેમની કાર્તિ ધણી ફેલાવા લાગી અને ગાઝીપુરના અગ્રીજી ખાતાના અમલદાર રાય મગનચંદ બહાદુર જે પોતાની સ્વાભાવિક ઉદારતા અને ધર્મપરાયણતાથી સર્વને પ્રિય થઈ પડ્યા છે, તેમની મારફતે મને આ મહાત્મા સાથે ઓળખાણ થયું.

હિંદુસ્તાનના એમના જેવા બીજા મહાત્માઓની પેઠે લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય એવી ભતતની બાજુ પ્રવૃત્તિ જેવામાં આવતી ન હતી ભરતખંડમાં શબ્દોવડે નહિ પણ પોતાના જીવનવડેજ ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ છે, અને તેનું આ મહાત્મા પણ ઉદાહરણ હતા આવા મહાત્માઓ એમ માને છે કે જેઓ તૈયાર થઈને આવ્યા હોય છે, તેમનામાંજ સત્યજ્ઞાન પ્રવેશ કરીને શુભ ફળ આપનારું નિવડે છે આવા વિચારના માથુસો જાહેર બાપણોદારા લોકોને ઉપદેશ આપવાથી તદ્દન વિરુદ્ધ હોય છે, કારણ કે તેઓની એવી દૃઢ માન્યતા હોય છે કે શબ્દો નહિ પણ સાધનજ (અતરની પવિત્રતાજ) સત્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તેમના મત પ્રમાણે બાહ્યધર્મવડે ઉત્તમ સામાજિક જીવન ગાળવાનું બળ મળતું નથી, પણ ધર્મનો ખરો અર્થ “જીવનમાં અન્વેષણ કરવાનો દૃઢ આગ્રહ અને અતે તેનો સાક્ષાત્કાર” એજ છે. તેઓ કહે છે કે અહીં આ જ-મમાજ ધર્મના સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ અને પરલોકમાં ઇશ્વર-દર્શન થશે એમ માનીને મરણની રાહ ન જોવી જોઈએ.

એકવાર મેં આ મહાત્માને પૂછ્યું કે, “તમે જમતુંને મદદ કરવા શુદ્ધાની બહાર કેમ નીકળતા નથી?” ત્યારે તેમણે પ્રથમ તો સ્વાભાવિક નમ્રતાથી અને પોતાના વિનોદપ્રિય સ્વભાવ પ્રમાણે નીચેનો ઉત્તર આપ્યો:—

એક માણસ ધણે દુષ્ટ હતો એક વાર તે અમુક ગુન્હો કરતાં પકડાયો અને તે ગુન્હાની શિક્ષા તરીકે તેનું નાક કાપી નાખવામાં આવ્યું. પોતાનો નાક વગરનો મહેરો લોકોને બતાવતાં તેને શરમ આવવાથી અને તેને પોતાની જાત પર પણ કટાણે આવવાથી તે જમણમાં ચાલ્યો ગયો, અને જ્યારે જ્યારે તે પોતાની ઝાંઝકમાં લોકોને જતા આવતા જોતો ત્યારે પ્શ્વનસ્થ દેખાવાનો દોગ કરતો આમ કરવાથી લોકો તેનાથી દૂર રહેવાને બદલે ટોળાબંધ આવવા લાગ્યા. આ અદ્ભુત મહાત્માને પુષ્કળ સન્માન મળવા લાગ્યું અને થોડા વખતમાં તે ધણી સારી રીતે અને વગર મહેનતે ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યો એમ કરતાં કરતા ધણી વર્ષ નીકળી ગયા આખરે આ શ્રાત પ્શ્વનસ્થ મહાત્માને મોડેથી ઉપદેશ સાબળવાની લોકોની આતુરતા વધવા લાગી અને એક તરુણ પુરુષ તો તેની પાસેથી દીક્ષા લેવાને પણ અધીરો બન્યો. સંજોગો એવા ઉભા થયા કે આ ક્ષમમાં એક દિવસનો પણ વિલંબ કર્યાથી તેણે સાધુ તરીકે જે ખ્યાતિ મેળવી હતી તેને મોટા ધોકા પહેંચે એમ હતું, તેથી આખરે તેણે મૌનભાવનો ત્યાગ કર્યો અને તે ઉત્સાહી તરુણ પુરુષને કહ્યું કે આવતી કાલે સારા અસ્તરો લઇને આવજો પોતાના મનની ઉમેદ પાર પાડવાનો વખત નજીક આવ્યો છે એમ જાણી તે બિચારો હરખભેર બીજો દહાડો અસ્તરો લઇને આવ્યો. પછી પેલા નાકકટ્ટા મહારાજ પોતાના શિષ્યને એકતરફ લઇ ગયા અને પેલા અસ્તરાવડે તેનું નાક કાપી નાખ્યું અને ગભીર અવાજે કહ્યું, “વત્સ, મેં આ સપ્રદાયની આજ રીતે દીક્ષા લીધી છે, અને તેજ પ્રમાણે તને પણ તે આપું છું તને પણ જ્યારે તક મળે ત્યારે આજ પ્રમાણે બીજાઓને દીક્ષા આપતો રહેજો” પેલા માણસથી શરમના માર્યા લોકોને ખરી વાત કહેવાઇ નહિ અને તેણે પોતાના ગુરુની આજ્ઞાનુચિત પાલન પણ કર્યું એમ કરતાં કરતાં નાકકટ્ટા સાધુઓનો એક સપ્રદાય ઉભો થયો હું પણ એક એવો સપ્રદાય સ્થાપુ એવું તમે ઇચ્છો છો ?”

ત્યાર પછી એકવાર જ્યારે તે વિશેષ ગભીર ભાવમાં હતા ત્યારે એજ સવાલ મેં તેમને ફરીથી પૂછ્યો હતો, તે વખતે તેમણે કહ્યું કે, “શુ માત્ર શરીરવડેજ બીજાઓને સહાય આપી શકાય એમ તમે માનો છો ? શરીરનો ઉપયોગ કર્યા વગર પણ એક માણસ મનવડે બીજા લોકોના મન ઉપર કયાણુકારક અસર નીપાળવી શકતો નથી ?”

બીજે પ્રસંગે મેં તેમને પૂછ્યું કે, “તમે મોટા યોગી છો છતાં પણ શા માટે હોમ અને રઘુનાથજીની પ્રતિમાની સેવા કરો છો ? એવા કર્મ તો માત્ર કનિષ્ઠ પ્રકારના સાધકને માટેજ છે” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, “દરેક જણુ જે કર્મ કર્મ કરે છે તે પોતાનાજ લાભને માટે કરે છે એમ તમે શા માટે માની લો છો ? શું બીજાના લાભને માટે પણ કર્મ ન કરી શકાય ?”

એક વિશ્વાસપાત્ર માણસને મોડેથી મેં સાંભળ્યું છે કે તેમને સાપ કરડ્યો હતો અને લોકોએ તેમને મરી ગયેલા ધારીને તેમના જીવ્યાની આશા છોડી દીધી હતી, પણ કેટલીક વારે તે શુદ્ધિમા આવ્યા અને લોકોએ તેમને એ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે એટલોજ જવાબ આપ્યો કે સાપ પરમાત્માનો દૂત હતો.

તેમની અત્યંત દીનતા, નમ્રતા અને પ્રેમમય પ્રકૃતિ જોતાં આ વાત માની શકાય એવી છે દરેક પ્રકારની શારીરિક પીડાઓને તે ઈશ્વરના દૂતરૂપેજ માનતા અને પોતાના શરીરને અત્યંત કષ્ટ થતું હોય તોપણ કાર્ષ પશુ જાતના મદવાડને ઈશ્વરના દૂત સિવાય બીજું નામ દેતા નહિ.

તેમના શાંત પ્રેમ અને નમ્રતાની આસપાસના લોકો ઉપર ધણી અસર થઈ હતી. એ પ્રદેશના ગામડામાં મુસાફરી કરનાર માણસને ત્યાંના લોકો ઉપર આ મહાત્માએ જે છૂપી અસર કરી છે તેની ખાતરી થયા વગર રહેતી નથી.

છેલ્લા કેટલાંક વરસથી તો તે કોઇને દર્શન પણ આપતા નહિ. ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પણ લોકોની સાથે આડું બધું બારણું રાખીનેજ વાત કરતા. જ્યારે તેમના ઓરડામાંથી હોમનો ધૂમાડો નીકળતો અથવા પૂજાને માટે તૈયાર કરવામાં આવેલી વસ્તુઓનો ખખડાટ સંભળાતો ત્યારેજ બાવાજી ગુફાની બહાર આવ્યા છે એવું લોકોને જણાતું.

એમના આશ્રમમાં એકવાર એક ચોર ચોરી કરવા આવ્યો હતો, પણ આ મહાત્માને જોતાજ તે એટલો બધો ભયભીત થઈ ગયો કે, પોતે ચોરેલા માલનું પોટલું એમને એમ પડતું રહેવા દઈને નાડો, પણ બાવાજી એ પોટલું લઈને ચોરની પાછળ કેટલાક માઇલ સુધી લાગલાગટ દોડ્યા પછી તેને પકડી પાડ્યો અને પોટલું ચોરના પગ આગળ મૂકીને હાથ જોડીને આંસુ ભરેલી આંખે ધણીજ કલાવાલા કર્યા કે, “ભાઈ, તું આ માલ લઈ જા, એ તારો છે, મારો નથી.”

તેમનામાં એક ખાસ લક્ષણ એ હતું કે ગમે તેવું હલકામાં હલકું કામ માથે લીધું હોય તોપણ તે કામ કરવામાં પૂરેપૂરા તક્તીન બની જતા જેટલી કાળજી અને એકાગ્રતાથી રહુનાયજીની પૂજા કરતા તેટલીજ કાળજી અને એકાગ્રતાથી પૂજાના વાસણો પણ માજતા તે પોતેજ એકવાર બોલી ગયા હતા કે, “સાધનને લક્ષ્ય માનીને તેના પ્રતિ પણ લક્ષ્યના જેટલોજ પ્રેમ અને કાળજી રાખવાં જોઈએ ” આ સિદ્ધાંત જે તેમના દરેક કાર્યનો મૂળ મત્ર છે, તેના તે પોતે ઉદાહરણરૂપ હતા.

એમની દીનતા અસામાન્ય પ્રકારની હતી તેનામાં ઝલાનિ કે શોકની છાયા પણ ન હતી. એકવાર એમણે પોતેજ મને એક શ્લોક સુદર રીતે સમજાવ્યો હતો તે શ્લોકના ભાવનો તેમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય તે પ્રમાણે તેમના હૃદયમાંથી દીનતા સ્વાભાવિકરીતે પ્રકટ થતી હતી. “હે રાજા ! જેઓ કશાને પોતાનું માનતા નથી,

જેમણે પોતાપણની તમામ ધન્યતાને નિર્મૂળ કરી છે, અને આ આત્મા મારો છે એવા બાવને પણ હૃદયમાંથી ઉખેડી નાખ્યો છે એવા સર્વસ્વ ત્યાગી પુરુષોનું ધન પરમાત્મા છે.”

તેઓ કદિ અપરોક્ષરીતે કોઈને ઉપદેશ કરતા નહિ, કારણ કે તેમ કરવા જતાં પોતાને ગુરુભાવ ધારણ કરવો પડે અને સામા માણસ કરતા પોતે વધારે હિંમત દરજ્જાના છે એમ માનવું પડે પણ જો તેમના આત્માના હિંમતુમા રહેલા જ્ઞાનના ભંડારની આપ જરાક દબાવવામા આવતી તો તેમાંથી અનંત જ્ઞાનનો ખજાનો નીકળી પડતો. પણ તે છતાં તેમના ઉત્તર હમેશા અપરોક્ષરૂપે જ કહેવાતા.

તેઓ શરીરે હિંમત અને હૃદયુષ્ઠ હતા તેમની એક આખ ગયેલી હતી અને વૃદ્ધ થયા હતા તોપણ ઉંમરના પ્રમાણુમા એટલા બધા વૃદ્ધ દેખાતા ન હતા એમના જેવો મધુર અવાજ મે કદિ સાંભળ્યો નથી તેમના જીવનના શૈષ ભાગના છેલ્લા દશ કે તેથી પણ વધારે વર્ષ દરમ્યાન તેઓ લોકોને દર્શન આપતા નહિ તેમના ઓરડાના બારણા આગળ થોડાક બટાટા અને ઘી મૂકી રાખવામા આવતાં અને સમાધિમાંથી ઉઠ્યા પછી જ્યારે તે પોતાના ઉપલા ઓરડામાં આવતા, ત્યારે કોઈ કોઈ વાર રાત્રે પેલી વસ્તુઓ લેતા જેટલો વખત ગુફામા રહેતા તે દરમ્યાન તેમને આહારની કશી જરૂર જણાતી નહિ.

આ પ્રમાણે યોગવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવામા તેમનું શાંત, મધુર તથા પવિત્રતા, દીનતા અને પ્રેમના જીવંત આદર્શરૂપ જીવન પસાર થઇ ગયું.

તેમની ઓરડામાંથી હોમાગ્નિનો ધૂમાડો બહાર આવતો તે ઉપરથી તે પોતાની ગુફામાંથી બહાર આવ્યા છે એવું લોકોને માલુમ પડતું એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે એક દિવસ તે ધૂમાડામાંથી માસ બળતું હોય તેવી લોકોને વાસ આવી તેનું કારણ તેમનાથી સમજાયું નહિ જ્યારે એ વાસ વધવા લાગી અને ધૂમાડાના પણ ગોટગોટ ઓરડામાંથી નીકળવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે ઓરડાના બારણા તોડી નાખ્યા અને જોયું તો યોગીરાજે હોમાગ્નિમા પોતાની છેલ્લી આકૃતિ તરીકે પોતાના દેહનું જ બલિદાન આપ્યું હતું બસ થોડાજ વખતમા તેમનું શરીર ભસ્મીભૂત થઈ ગયું.

“મૂર્ખ લોકોને મહાપુરુષોના કાર્યો અદ્ભુત લાગે છે અને સામાન્ય મનુષ્યોથી તેમના કાર્યોના હેતુ સમજતો નથી તેથી એવા મૂર્ખ લોકો મહાપુરુષોને નિંદે છે” એ કવિ કલિદાસના શબ્દોનું આ પ્રસંગે સ્મરણ યાચ છે.

પણ હું એમને જેટલે દરજ્જે ઓળખતો હતો તે ઉપરથી એવું અનુમાન કરવાનું સાહસ કરે છું, કે એમને પોતાનો અતઃકાળ નજીક આવેલો જણાયો હશે અને ચરણ પછી પણ લોકોને શ્રમ આપવાનું તેમને ઠીક ન લાગ્યાથી તેમણે પૂર્ણ શુદ્ધિમા આર્થ લોકોને કરવાનો છેલ્લો યત્ન પણ સ્વહસ્તે જ કર્યો.

એ સદગત મહાત્માએ મને ઘણાજ ઉપકૃત કર્યો છે અને તેમના જીવનનું આ ટુંક વર્તીત જો કે નિર્માલ્ય છે તોપણ જે મહાત્માની મેં એકવાર ભક્તિ અને પ્રેમ-પૂર્વક સેવા કરી હતી તેમનેજ અર્પણ કરું છું

સેતરીના મહારાજાના માનપત્રનો જવાબ

(મહારાજાએ ટપાલરસ્તે પ્રથમ જે માનપત્ર અમેરીકામાં સ્વામીજીપર મોકલેલું તેના સ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે જવાબ ત્યાંથી લખી મોકલ્યો હતો)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

આવાં પરિવર્તન તેમના એકસ તાલસ્વર સાથે વારવાર જગતમાં થયાજ કરે છે, તેની અસર તેના પ્રદેશમાં આવી જતા એક એક આશુ ઉપર થોડી ઘણી તો થાય છેજ, પણ જે આશુઓમાં તે અસર ગ્રહણ કરવાનું ખાસ વલણ હોય છે તેમના ઉપર તો એવા પરિવર્તનની અસર સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે

સમગ્ર વિશ્વને અવલોકતાં જણાય છે કે જગત્તો અવિર્ભાવ થવા પહેલાં જગત્ની મૂળ શક્તિઓનું સમતોલપણ હતું. આ તો સમતોલપણનો ભગ થતાજ તેને પુનઃ સામ્યાવસ્થામાં લાઇ જવાને એક પછી એક એમ અનેક ગતિઓ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે, અને પરિણામે આપણે જેને દશ્ય જગત કહીએ છીએ તેના અવિર્ભાવ થાય છે આવી સ્થિતિ ન્યાસુધી એ સામ્યાવસ્થામાં આવે ત્યાંસુધી કાયમ રહે છે તેવીજ રીતે આપણી પૃથ્વીના મર્યાદિત પ્રદેશમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોની ઉત્પત્તિ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું અનિવાર્ય પરિણામ જેવામાં આવે છે આમ હોવાથી અનંકતામાંથી એકતામાં જવાની પ્રવૃત્તિ ન્યાસુધી મનુષ્ય મનુષ્યની કોટિમાં રહેશે અને એમાં વર્ગભેદ, જાતિભેદ અને વ્યક્તિભેદ જેવામાં આવશે ત્યાંસુધી કાયમજ રહેશે

આ જગતમાં શક્તિની વહેચણી નિષ્પક્ષપાતપણે અને જૂદી જૂદી પ્રજાઓનું સમતોલપણ સચવાય એવી દીર્ઘદૃષ્ટિથી કરવામાં આવી છે, તેથી કરીને દરેક પ્રજા જણે અમુક પ્રકારની શક્તિઓને ઉત્પન્ન કરીને તેનો ફેલાવો કરવાનું કામ કરનાર આશ્ચર્યકારક યત્ર જેવી બની ગઇ છે દરેક પ્રજાની બીજ અનેક પ્રકારની સપ્તિમાંથી આ એકસ શક્તિ એવી જૂદી પડી જાય છે, કે તે ઉપરથી અમુક પ્રજા અમુકજ પ્રકારની શક્તિ ધરાવે છે એવું લક્ષણ ધર્મ યત્ર છે મનુષ્યસ્વભાવનું અમુક લક્ષણ જ્યારે ઘણાજ બળથી અવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે જો કે તેની થોડી ઘણી અસર તો બધાને થાય છે, તોપણ જે પ્રજામાં તે લક્ષણ ઉતરેલું હોય તેને

તો હલમલાવીજ નાખે છે. તે પ્રજા એ આદિલનતુ, કેન્દ્રસ્થાન અને છે અને સાધારણ રીતે ત્યાથીજ તે ગતિમાન થાય છે તેથીજ કરીને ન્યારે ન્યારે ધાર્મિક બળનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે ત્યારે હિંદુસ્તાન ઉપર તેની બળવાન અસર થાય છે, કારણ કે હિંદુસ્તાન વારંવાર મહાન ધાર્મિક પરિવર્તનોતુ કેન્દ્રસ્થાન બન્યું છે અને ધર્મની એ શાશ્વત લીલાશ્રૂતિ છે.

જેના વડે પોતાના આદર્શની સિદ્ધિ થાય તેનેજ દરેક માણસ સત્ય માને છે. જેટલી વસ્તુઓના પૈસા ઉપભવી શકાય તેટલીજ વસ્તુઓને પૈસાનો મોહ રાખનારા જીવો સાચી માને છે, અને જેના પૈસા ન ઉપજે તેને મિથ્યા માને છે. જેના વડે પોતાના જાતિભાષ્યો ઉપર અધિકાર ભોગવવાની મહેચ્છા તૃપ્ત થાય તેનેજ સત્તાલોભી માણસો સત્ય ગણે છે અને બીજી બધું તેમને મનથી મિથ્યા છે સારાશ કે, જે જે પદ્ધતિવડે પોતાના જીવનની મહેચ્છા તૃપ્ત થાય એવું ન હોય તે પદ્ધતિને માણસો અસ્તિત્વ વગરનાજ માને છે.

પોતાની તમામ શક્તિઓ દ્રવ્ય, કીર્તિ અથવા બીજા કાંઈ સ્થૂળ ઉપભોગની પ્રાપ્તિમાજ અર્થવી એવો જેમનો ઉદ્દેશ છે, જેઓ શસ્ત્રબદ્ધ યોદ્ધાઓના આક્રમણનેજ પ્રજાકીય બળતુ ચિહ્ન માને છે અને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખમાજ જીવનના તમામ સુખ સમાવલા સમજે છે, તેમને હિંદુસ્તાન એક વિશાળ, ઉજ્જડ, ચેતનહીન રણ જોવા જણાય અને એ દેશની પ્રત્યેક પ્રગતિ જીવનસહારકજ લાગે, કેમકે તેમના જીવનનો અર્થજ ઉપર કલ્પો તેવો છે પણ ઇદ્રિયાતીત પ્રદેશમાથી વહેતા અમૃતના ઝરણાતુ પાન કર્યાથી જેમના જીવનની તૃષ્ણા પરિતૃપ્ત થઈ છે, જેમણે કનક, કામિની અને કીર્તિનાં ત્રેવડાં બધનેને સાપની કાચળીની પેટે કાઢીને ફેંકી દીધાં છે, જેઓ પોતાના આત્મામાજ અત્યંત શાંતિ અનુભવે છે, વિષયવાસનામા જડાયલા જીવો જેને “ઉપભોગ” કહે છે તે ઉપભોગને જેઓ મેલા ચીથરા જેવા સમજીને પામર જીવોના કલહ અને ઇર્ષ્યાઓ તરફ જે ઉન્નત આત્માઓ પ્રેમ અને કરુણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, પુર્વજન્મના પુણ્યના પરિપાકને લીધે જેમની દૃષ્ટિમાથી અજ્ઞાનના પડજ ઉતરી ગયા છે અને જેઓ નામરૂપની ભૂલભૂલામણીથી ન ભૂલતાં સત્ય વસ્તુતુ દર્શન કરી શકે છે, એવા આત્માઓ ન્યા ન્યાં હશે ત્યાં તેમને માટે જગત્ની માતામહી અને આધ્યાત્મિકતાના ભડારૂપ આર્યશ્રૂતિ આ વિકારી જગતમાં સનાતન તત્ત્વના જિજ્ઞાસુઓને આજ્ઞાતુ કિરણ આપતી જણ્યશે.

મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ એવો છે કે તેમની દૃષ્ટિને બધ બેસતા આવે એવા સ્થૂળ સ્વરૂપમા જે પ્રજાકીય શક્તિનો આવિર્ભાવ જુએ, તોજ તેઓ તેનું રહસ્ય સમજી શકે. તેમને મન તો યુદ્ધના કાલાહલ અને તેથી કરીને લોકોમા બ્યાપી

રહેતુ ચેતન, લશ્કરી બળ અને વિજયને પરિણામે મેળવેલી લૂટ એજ વાસ્તવિક છે; અને મનુષ્યજીવનની બીજી કેટલીક વિભૂતિઓ જે વાવાઝોડાના તોફાનની માફક જ્યાં ત્યાં નાશ અને ઉપદ્રવ મચાવતી ધૂમી ન રહે તેને તેઓ ચેતનહીનતાજ સમજે છે. એવા લોકોને મન બિચારો હિંદુસ્તાન-આજે સૈકાને સૈકા થયા પરદેશીઓના પગ તળે દબાયો છે, સ્વતંત્ર થવા માટે સામે થવાની જોને આશા પણ નથી, તેમ ખ્યાલ પણ નથી, જેની પ્રજામા લેશમાત્ર પણ સુદૃઢ વ્યવસ્થા નથી, જેને દેશભક્તિનો ખ્યાલ સરખો પણ નથી x એવો હિંદુસ્તાન તેમને સડી ગયેલા, ગધાતા નિર્જીવ હાડકોનો ઢગલો જણાય એમા શી નવાઈ? એમ કહેવાય છે કે જેઓ જીવવાને યોગ્ય હશે તેઓજ માત્ર આ જગતમા ટકી શકશે જો એમજ છે, તો સાધારણ લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે પ્રજા જીવવા માટે સૌથી નાલાયક છે, તે આખી દુનિયામા કોઈ પણ પ્રજાને માથે પડી નથી એવી વિપત્તિ અને જીલમો વેઠવાને અને તે સઘળું છતા પોતાની હયાતિ ચાલુ રાખવાને શક્તિવાન થઈ હશે

ભરતખંડની પ્રજાનું જાતીય બળ તેના ધર્મમા રહેલું છે અને જ્યાંસુધી હિંદુ પ્રજા તેમના પૂર્વજોએ વારસામાં આપેલી ધાર્મિક ભાવનાનું વિરમરણ નહિ કરે ત્યાં સુધી જગતમા એક પણ શક્તિ એવી નથી કે જે પ્રજાનો નાશ કરી શકે

હમણા આપણા દેશમા એવો પવન વાયો છે કે જેઓ દેશના જૂતકાળ તરફ વારવાર દષ્ટિ કરે છે તેઓ નિદાને પાત્ર થાય છે એમ કહેવાય છે કે વારવાર જૂતકાળનું સ્મરણ કર્યાથીજ હિંદુસ્તાનની અધોગતિ થઈ છે અને તો આ અભિપ્રાય સત્યથી પૂરેપૂરો વિરુદ્ધ લાગે છે હિંદુસ્તાનની પ્રજાને જ્યાંસુધી તેમના જૂતકાળનું વિસ્મરણ થયું હતું ત્યાંસુધીજ તે ચેતનહીન અવસ્થામા પડી રહી હતી પણ ફરીથી જ્યારે તેમની દષ્ટિ જૂતકાળપર પડી કે નરતજ આખા દેશમા જ્યાં ત્યાં નવીન ચેતના સ્ફૂરવા લાગી જૂતકાળમાથીજ અવિષ્યતુ બધારણ થાય છે અને તે જોતા જૂતકાળ ફરીથી અવિષ્યકાળરૂપે જન્મ લે છે

એટલા માટે હિંદુપ્રજા તેમના જૂતકાળનું જેમ જેમ વધારે અવલોકન કરતી જશે તેમ તેમ તેનું અવિષ્ય વધારે ઉજ્જવલ બનતું જશે, અને પ્રજાની પ્રત્યેક વ્યક્તિને જે માણસ વધારે જૂતકાળનું દર્શન કરાવશે તેણે દેશ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે એમ હું માનીશ ભરતખંડની હાલ અધોગતિ થઈ ગઈ છે તેનું કારણ તેના પ્રાચીન રીતરિવાજોને હાનિકારક હતા એમ નથી, પણ ખરૂં કારણ એ છે કે એ રિવાજોનું યથાર્થ પાલન થઈ શક્યું નથી

x છેલ્લા દશવીશ વર્ષમા અહિંની પ્રજામા જે આદોલન વધતા જાય છે તેની અમાઉના સમય અને સ્થિતિમા આ લેખ લખાયેલો છે એ વાત અહિં સ્મરણમાં રાખવાની છે

મત્રી સ સા

હિંદુસ્તાનમાં સામાજિક બંધારણનું સારી રીતે અવલોકન કરનાર દરેક જણ જાણે છે કે તેમાં વખતો વખત મહાન ફેરફાર થતા આવ્યા છે.

એ સામાજિક નિયમોની ઉત્પત્તિને સમયે તેના ઉત્પાદકોના મગજમાં એક મહાન યોજનાનું ચિત્ર રમી રહેલું હતું, અને સમય જતાં તેના ધીમે ધીમે વિકાસ થાય એવી તેમની ઇચ્છા હતી. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન મહર્ષિઓ તેમના યુગની દૃષ્ટિમર્યાદાથી એટલા બધા આગળ વધીને જોતા હતા, કે તેમના વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો પ્રભાવગર્વ સ્વીકાર કર તે પહેલાં અનેક જમાના વીતવાની જરૂર હતી તેમના વશમાં પોતાના પૂર્વજોએ ધોડેલી બધી અને વિશાળ યોજનાનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું સમજી ન શક્યા તે પણ ભરતખંડની અધોગતિનું એક કારણ છે.

હિંદુસમાજમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી એ જાતિઓ—બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓ ઘણી બળવાન બનેલી છે, તેમનું સર્વોપરિપણામાટે લાભા સમયસુધી ચાલ્યું આવેલું યુદ્ધ પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં સર્વનું ધ્યાન ખેંચે છે.

એક બાજુએ પ્રભાવગર્વ ઉપર અનિયંત્રિત સત્તા ભોગવવાને અને પ્રજાને પોતાની કાયદેસર તાબેદાર માનવાને તત્પર થયેલી ક્ષત્રિય જાતિની સામે બ્રાહ્મણ વર્ગ લડવા તત્પર થયો, ત્યારે બીજી બાજુએ પુરોહિત વર્ગના ધાર્મિક જીવનમાં સામે અને લોકોને કાયમને માટે પોતાની સત્તાવડે માધી લેવાને બ્રાહ્મણોએ રચેલા અમખ્ય પ્રકારના કર્મકાંડો અને વિધિઓને અકુશમાં રાખવાને ક્ષત્રિયવર્ગ પોતાના તમામ બળથી મથન કરી રહ્યો હતો.

આપણી પ્રજાના ઇતિહાસના શરૂઆતના યુગમાં આ ૬૬ યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું, અને તેમની અમર શ્રુતિમાં પણ સ્પષ્ટરીતે જોઇ શકાય છે વચમાં જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાન અને ક્ષાત્રબળની આજેવાની લીધી ત્યારે થોડા વખત સુધી શાંતિનો યુગ પ્રવર્ત્યો એ યુગનું મહાન ફળ તત્ત્વજ્ઞાન, સ્વતંત્રતા અને ધર્મના પરમ રહસ્યરૂપ ભગવદ્ગીતા છે છતાં કેલહનું મૂળ કારણ અને તેનું પરિણામ પણ શરૂ રહ્યું, કેમકે અજ્ઞાન અને નીચલા વર્ગ ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાનો બ્રાહ્મણોનો અને ક્ષત્રિયોનો લોભ નિર્મૂળ થયો ન હતો અને તેથી જૂના કેલહે ફરીથી ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તે વખતના ઇતિહાસનું જે જૂજ સાહિત્ય હાલ ઉપલબ્ધ છે અને તેની અદર એ સમયના મહાન યુદ્ધના અસ્પષ્ટ પડલા આપણને સંભળાય છે આખરે ક્ષાત્રવર્ગના જ્ઞાનબળનો અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો વિજય થયો, કર્મકાંડને હંમેશાને માટે સંપન્ન ફટકો વાગ્યો અને તેનું સર્વોપરિપણુ ગયું તે ગયું જ.

આ જાગૃતિને ઇતિહાસમાં “બૌદ્ધધર્મનો ઉદય” એવું નામ આપેલું છે. ધર્મના પ્રદેશમાં તેણે લોકવર્ગને કર્મકાંડના બંધનોમાંથી મુક્ત કર્યો અને રાજનૈતિક પ્રદેશમાંથી ક્ષત્રિઓએ બ્રાહ્મણોની સત્તાને તોડી નાખી.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સાથી મોટા એ મહાનપુરુષો—શુદ્ધ અને કૃષ્ણ ક્ષત્રિયો હતા એ ખાસ ખ્યાનમાં લેવા જેવું છે, અને વિશેષ ખુબીની વાત એ છે કે, ઇશ્વરના અવતારરૂપ આ એક પુરુષોએ જાતિ કે લિંગને વિચાર કર્યા વગર ફરકને માટે જ્ઞાનના દરવાજા ઉઘાડા મૂક્યા.

બૌદ્ધધર્મમાં અજનયન જેવું નૈતિકમળ હતું, છતાં પણ આગળ જતાં તેનામાં ખડન કરવાનું વલણ વધારા પડતું થઈ પડ્યું હતું, અને તે કાર્યમાં તેનું ઘણું બળ ખર્ચાઈ જવાથી અંતે તેની જન્મભૂમિમાં તો તેનો સમૂળો નાશ થઈ ગયો એ પછી તે ધર્મના જે રડ્યા ખડ્યા અવશેષ રહ્યા હતા તે એવા કર્મકાંડો અને કુસંસ્કારથી ભરપૂર હતા કે, જે ખામીઓનું બાહ્યધર્મે ખડન કર્યું હતું, તેના કરતાં પણ એ અવશેષો સેકડોગણી ખામીવાળા થઈ ગયા વેદના કાળથી પ્રચલિત થયેલા પશુપક્ષી ખડન કરવામાં બાહ્યધર્મને કેટલેક દરજ્જે વિજય મળ્યો હતો, પણ લાંબા વખત પછી તેનો ખરો જુસ્સો ઊડી જતા એજ ધર્મ આખા દેશના મંદિરો, મૂર્તિઓ અને સાધુઓના અસ્થિ રાખવામાં બધાયલા સ્તૂપોથી ભરી દીધા. વળી એ ધર્મમાં વર્ણભેદ મુદ્દલ નહિ હોવાથી આર્ય પ્રજા, મોગોલ પ્રજા અને અનાર્ય પ્રજાને એવો શજીમેળો થઈ ગયો કે, તેનાથી જાણ્યે અજાણ્યે દેશમાં ભય કર અને બીભત્સ વામાંચારની ક્રિયાઓ દાખલ થઈ ગઈ, અને ખાસ કરીને આજ કારણને લીધે શુદ્ધ ભગવાન જેવા મહાન ઉપદેશકે પ્રેરેલા ધર્મના એ નિર્જીવ અવશેષને ઉડાવી દેવાની શકરાચાર્યને અને તેના સન્યાસીઓને જરૂર પડી.

આ પ્રમાણે શુદ્ધ ભગવાને વહેવરાવેલો જીવનપ્રવાહ કાળે કરીને સડી ગયેલા મધાતા ખાઓઝીયા જેવો બની ગયો, અને શકરાચાર્યનો જન્મ થતાં સુધી કેટલાક સૈકાંલગી હિંદુસ્તાનને એ દુરાચારમાંથી મુક્ત કરનારની રાહ જોવી પડી હતી અને પરિણામે શકરાચાર્યે અને તેમના પછી થોડા થોડા વખતને આતરે જન્મેલા રામાનુજ અને મધ્વાચાર્યે એ સડાને દેશમાંથી પૂરેપૂરો કઠાડી નાખ્યો, એટલે કે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું એક નવું પ્રકરણ શરૂ થયું. પ્રાચીન સમયના ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો હવે કાર્યક્ષેત્રમાંથી વિદાય પામ્યા હતા હિમાલય અને વિધ્મની વચ્ચેનો પ્રદેશ, આર્ય પ્રજાનું નિવાસસ્થાન, શુદ્ધ અને કૃષ્ણની જન્મભૂમિ, રાજર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓની જનેતા હવે શાત નિષેષ બની ગઈ, અને દેશને છેક બીજે છેડેથી જૂદીજ લાખા બોલતી અને રૂપે રંગે પણ જૂદી છતાં પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના વશજ હોવાનો દાવો કરતી દક્ષિણની પ્રજાએ સડી ગયેલા બૌદ્ધ ધર્મનું ખડન કરનાર ધર્મવીરો ઉત્પન્ન કર્યા.

ત્યારે આર્યોવર્તના + બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોનું શુ થયું ? તેઓમાંના બધા ખરા તો અદ્વૈત્ય થઈ ગયા હતા અને ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણોના વશને હોવાનો

દાવો કરનાર રહી ખડી વર્ણસકર જાતિ રહી હતી તે એ લોકોના “**एतद्देश प्रसूतस्य सकाशाद्ग्रजन्मनः**” એટલે આ દેશમાં જન્મેલા બ્રાહ્મણોની પાસે જન્મ-તના બધા લોકોએ ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો જોઈએ ” એવા ગર્વિષ્ઠ અને આપવડાઈ ભરેલા દાવા છતાં પણ તેમને અત્યંત દીનતાપૂર્વક દક્ષિણના આચાર્યોના શિષ્યો બનવું પડ્યું એનું પરિણામ એ આવ્યું કે દેશમાં વેદની પુન સંસ્થાપના થઈ, દેશના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ મનાય એવી વેદાંતની ભરતી ચારે દિશાએ ફરી વળી, અને ગૃહસ્થો પણ આરણ્યકોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

બૌદ્ધ જગૃતિમાં ક્ષત્રિયો અરેખરા આગેવાન બન્યા હતા અને તેઓમાના લાખો માણસોએ બૌદ્ધ ધર્મનો અગીકાર કર્યો હતો. સુધારણા કરવાના તથા પરધર્મીઓને પોતાના ધર્મમાં વાળવાના અત્યંત ઉત્સાહને લીધે લોકોમાં બોદ્ધાત્મી ભાષાઓનીજ સંસ્કૃત ભાષાના ભોજે પુષ્કળ ખીલવણી થઈ, અને તેથી કરીને ક્ષત્રિય વર્ગનો મોટો ભાગ વૈદિક સાહિત્યમાંથી અને સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનથી વિમુખ થઈ ગયો. આમ થવાથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી જે સુધારણાની ભરતી વહેવા લાગી, એ ભરતીનો લાભ એકલા પુરોહિતવર્ગને અમુક અંશે મળ્યો, પણ સંસ્કૃત નહિ જાણનાર પ્રજાના મોટા ભાગને તેની અસર પહોંચી નહિ પરિણામ એ થયું કે હિંદુસ્તાનના કરોડો માણસો પહેલાના કરતા પણ વધારે સખ બધેનોથી જડાઈ ગયા.

પરાપૂર્વથી ક્ષત્રિયવર્ગથી હિંદુ પ્રજાનો મેરુદડ બનતો આવ્યો છે, અને વિજ્ઞાન અને સ્વાતંત્ર્યના સમર્થ આધારરૂપ નીવડ્યો છે. દેશમાંથી કુમરકારને કહાડી નાખવાને એણે વારવાર સખ પોકાર ઉઠાવ્યો છે, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના તમામ યુગમાં પુરોહિતવર્ગની એકઠથ્ય સત્તાની સામે લોકવર્ગનું રક્ષણ કરવાને એ જાતિ અભેદ કિલ્લારૂપ બનતી આવી છે.

પણ જ્યારે એજ ક્ષત્રિયવર્ગનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનમાં ગાથા ખાવા લાગ્યો અને તેમનો કેટલોક ભાગ મધ્ય એશીયાની અનાર્થ જાતિ સાથે લક્ષમય બનેડીને વર્ણસકર બની ગયો, અને તે ઉપરાંત તેમણે હિંદુસ્તાનમાં પુરોહિતવર્ગની સત્તાને દબ કરવાને શરૂઆત બળ પણ વાપરવા માડ્યું ત્યારે હિંદુ પ્રજાના દુ ખનો ધડો ભરાઈ ગયો તે દિવસથી ભરતખડની અવનતિ ઝપાટાબધ થવા લાગી.

હવે ન્યાસુધી એ ક્ષત્રિયવર્ગ ફરીથી જગૃત બનીને પોતાની તેમજ ખીજાઓની એડીઓ તોડી નહિ નાખે ત્યાસુધી ભરતખડની પ્રજા ઉત્થતિને માર્ગે ચઢી શકનાર નથી. હિંદુસ્તાનનું સત્યાનાશ કાઢનાર પુરોહિતવર્ગ પણ અધોગતિએજ પહોંચ્યો છે. પોતાના જાતિભાઈઓની અવનતિ કરવા જનાર પોતે પણ અવનતિના ખાડામાં પડ્યા વિના રહેતોજ નથી.

રાજજી, સારી પેઠે ચાલ રાખજો કે તમારા પૂર્વજોએ મોટામાં મોટું સત્ય એ શોધી

કહાડયું છે કે આખું જગત એક અગરૂપ છે એથી કરીને બીજાને નુકસાન કરનાર પોતે પણ નુકસાનમાં ઉતર્યા વગર રહેતોજ નથી બાહ્યો અને ક્ષત્રિઓએ કરેલા અન્યાય અને અત્યાચારનો ખદ્દો તેમને ચક્રવર્તિ બાજુ સાથે મળ્યો છે, અને એક હજાર વર્ષ થયા ચાલી આવતી શુલાભગિરી અને અધોમતિ એ સચિત થયેલા પાપનો, કર્મના અચળ કાયદાને લીધે થયેલો દડ છે

તમારા એક પૂર્વજ જે ઇશ્વરના અવતારરૂપ મનાય છે તેમણે કહ્યું છે કે.— “જેનું ચિત્ત આખા જગતની એકતાનું ધ્યાન કરવામાં તક્ષીન રહે છે, તે જીવતો છતાં પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે ” આપણે બધા આ સિદ્ધાંતને માનીએ છીએ શું એ શબ્દો મિથ્યા અને અર્થ વગરના છે ? આપણે તેમને મિથ્યા માનતા નથી અને મિથ્યા છે પણ નહિ તેથી કરીને જાતિ અને ચિન્હની સાથે શુણ્યનો પણ વિચાર કર્યા વગરજ આખી સૃષ્ટિની અખડ, નિર્વિશેષ એકતાની સામે જે કંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે બચકર બૂલ છે, અને એ એકતાની ભાવનાનો ન્યાસુધી ફરીથી સ્વીકાર નહિ થાય ત્યાંસુધી ઉદ્ધાર થનાર નથી

હે મહાનુભાવ નરેશ, તમે વેદાંતના શિક્ષણનું અનુસરણ કરજો તેને તમારા જીવનમાં ઉતારજો અમુક ભાષ્યકારોએ કરેલા એકપક્ષી અર્થ પ્રમાણે નહિ પણ તમારા અંત કરણમાં રહેલો અત્યામી તમને જે અર્થ પ્રેરે તેનોજ સ્વીકાર કરજો તે ઉપરાંત સર્વ પદ્ધતિઓમાં, પ્રાણીમાત્રમાં એકતા અનુભવવાના અને જૂતમાત્રમાં એક ઇશ્વરનું દર્શન કરવાના મહાનિયમનું અનુસરણ કરજો

મુક્તિનો આજ માર્ગ છે બેદમાત્ર બંધનકારક છે, દેશની તમામ વ્યક્તિની એકતા અને સમાનતા સ્વીકાર્યા વગર કોઈ પણ મનુષ્ય અથવા પ્રજાને સામાજિક કે રાજનૈતિક સ્વાતંત્ર્ય મળતું નથી, તેમજ માનસિક અને આધ્યાત્મિક સમાનતા સ્વીકાર્યા વગર આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી

મનુષ્યપ્રજાની અધોમતિના ત્રણ મુખ્ય કારણો ગણાવીએ તો અજ્ઞાન, અસમાનતા અને લોભ છે, અને એ ત્રણે એક બીજાની સાથે એવા સંકળાયેલા છે કે એક બીજાની પાછળ ચાલ્યાજ આવે છે

ધણા માણસો કદાચ એવી દલીલ લાવશે કે આ નિયમ તો સંન્યાસીઓને માટે છે પણ અમે તો ગૃહસ્થો છીએ અલગત, ગૃહસ્થાશ્રમીઓને બીજા ધણા પ્રકારનાં કર્તવ્યો કરવાનાં હોવાથી તેઓ પૂર્ણ અંશે એકતા અનુભવી ન શકે, તો પણ તેમણે પોતાની દૃષ્ટિ આગળ એવો આદર્શ તો રાખવોજ જોઈએ, કારણ કે સમાજમાત્રનો, આખી મનુષ્યજાતિનો, પ્રાણીમાત્રનો અને સમસ્ત જગતનો આ સામાન્ય આદર્શ છે કમનશીબની વાત એ છે કે જાણે બેદભાવનાદારાજ એકતાની સિદ્ધિ થતી હોય, અથવા અન્યાયના આચરણથીજ ન્યાયનું પાલન થતું હોય

અથવા એવો જાનિત ભરેલો વિચાર લોકોના મન ઉપર ઠસી ગયો છે.

મનુષ્યરવભાવ અને માનવજાતિનું અકલ્યાણ થવાનું આજ કારણ છે. ભેદ-ભાવના એજ તેમના તમામ દુ ખોની જનેતા છે. ભૌતિક અને આધિભૌતિક બધનો એમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે

સમં પર્યન્તિ સર્વં સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન દિનસ્ત્યાત્મનાડ્ઽત્માનં તતો યાતિ પરં ગતિમ્ ॥

“ સર્વમા સમાન રીતે ધ્રુવરને રહેલો જોનાર આત્માવડે આત્માને હણુતો નથી તે પરમગતિને પામે છે ” મુક્તિનો સામાન્ય માર્ગ ઉપરના નાના સ્ત્રોત દ્વારા ખતાવવામા આવ્યો છે.

હે ક્ષત્રિયો ! તમે ભરતખંડની પ્રાચીન કીર્તિના સ્તભરૂપ છો તમારી અવનતિ થતાંજ સમસ્ત પ્રજાની અવનતિ થએલી છે ક્ષત્રિયો અને પાહણોના વશનો એક ખીળ સાથે સહાનુભૂતિથી કામ કરવા લાગશે અને સત્તા અને દ્રવ્યોનો દુરુપયોગ કરવાની વૃત્તિને વશ ન થતાં નિર્બળને સહાય કરવાના, અગ્રાનીને શાન આપવાના અને આપણા પૂર્વજોની માનુસૂમિને તેની પાછલી કીર્તિ પુન પ્રાપ્ત કરવાના મહા યત્નમા એક ખીળ સાથે જોડાશે તોજ દેશનો ફરીથી ઉદય થઇ શકશે

આ કાર્યને માટે હાલનોજ સમય અત્યંત અનુકૂળ છે દેશના ઉદયનું ચક્ર ફરીથી ગતિમા આવવા લાગ્યું છે, હિંદુસ્તાનમા આધ્યાત્મિક ભાવનાના તરંગો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે, અને હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે એ બધા થોડાજ વખતમાં એક દૂરના દેશમાં પહોંચશે એવું કુદરતનું નિર્માણ છે હિંદુસ્તાનમાંથી એક મહાધ્વનિ પ્રગટ થયો છે તેના પડખા દિવસે દિવસે વધારે બળવાન બનીને જગતમાં પથરાતા જાય છે તે અવાજમા પૂર્વે થઇ ગએલા તમામ મહાત્માઓના ધ્વનિનું સમિલન હોવાથી તે સર્વથી વિશેષ પ્રતાપવાન છે જે મહાધ્વનિ સરસ્વતી નદીને કિનારે વસતા મહર્ષિઓને એકવાર સંભળાયો હતો, જેના પડખા પર્વતરાજ હિમાલયના શિખરે શિખરેથી પ્રતિધ્વનિત થયા હતા અને જે અવાજે નીચેના મેદાનોમાં કૃષ્ણ, શુદ્ધ અને ચૈતન્યદ્વારા પ્રકટ થઇને આખા દેશમા આધ્યાત્મિક પૂરની રેલછેલ મચાવી હતી તે અવાજ ફરીથી સંભળાયો છે જૂના દાર ફરીથી ઉઘડયા છે. શાનના તેજોમય પ્રદેશમા જેને દાખલ થવું હોય તે ચાઓ સર્વને માટે માર્ગ મોકલો થયો છે

મારા પરમપ્રિય નરેશ ! તમે સનાતનધર્મના આધારરૂપ જીવત સ્તબોના અને તેનું રક્ષણ કરનાર તથા તેને આશ્રય આપનાર નૃપતિઓના વંશજ છો. તમે શામ અને કૃષ્ણના પવિત્ર કુળમાં જન્મ લીધો છે તમે એ દરવાજાની બહાર રહેશો ? તેમ બની શકશો નહિ. ધર્મને ફરીથી જગૃત કરવાના મહાકાર્યમાં તમેજ સર્વથી

આગળ આવશે એમ હું આશા રાખું છું હે રાજા અણ્ણતસિંહ ! જ્યારે હું તમારો વિચાર કરું છું, જ્યારે હું તમારા કુળમાં રહેલું જ્ઞાન અને તેની સાથે ઉચ્ચ પ્રકારના, એક સાદું પુરુષને પણ અર્પે ઉપજાવે એવા ચારિત્ર્યગુણની અને તે ઉપરાંત મનુષ્યજાતિ પ્રત્યે નિર્સીમ પ્રેમની મેળવણી એ સર્વનો જ્યારે વિચાર કરું છું, ત્યારે મને લાગે છે કે સનાતનધર્મની પુનઃ સંસ્થાપનાનું સ્વરૂપ ધણું લભ્ય થશે અને તમારા જેવા નિપુણ નેતા આ પવિત્ર કાર્યમાં યોગદાન કરવા તત્પર થયા છે તો તેની પુણ્યકૃતિ સફળ થયા વગર રહેશે નહિ.

તમારા ઉપર અને તમારા સર્વ કુટુંબીઓ ઉપર નિરંતર શ્રી રામકૃષ્ણના આશીર્વાદની વૃષ્ટિ થાઓ અને તમે અનેક લોકોનું કલ્યાણ કરવા તથા સત્યનો પ્રચાર કરવા દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવો એવી હમેશા પ્રાર્થના કરતો,

તમારો વિવેકાનંદ.

ડૉક્ટર મેક્મૂલર

(૧૮૬૬ ના જુનની ૬ થી તારીખે લંડનથી બ્રહ્મવાદિન માટે મોકલાવેલો લેખ)

જો કે કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચ્ચન એટલે

“ કર્મમાંજ અધિકાર તાહરે,

ના, નથીજ ફલમાંહિ તે કદી ”

એવોજ આપણા બ્રહ્મવાદિન માસિકનો આદર્શ છે છતાં કોઇ પણ સાચા દીક્ષથી કામ કરનાર આત્મા જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર અને થોડો બણો પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા વગર કોઇ પણ જાતની પ્રજ્ઞા સમાપ્ત કરી શકતોજ નથી.

આપણે આપણા કાર્યની શરૂઆત બધી ઉત્તમ રીતે કરી છે અને આપણા શુભેચ્છકોએ ખતાવેલી દૃઢતા અને અત કરણની સાચી લાગણીમાટે તેમની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે, હેતુની શુદ્ધતા અને પોતાની માન્યતાને વ્યવહારમાં મૂકવાનું આત્મચળ એ બે ગુણવર્ગે વિજય મળે છે, અને થોડા માણસોના સમુદાયમાં પણ જો આ બે ગુણ હોય તો તેઓ પોતાનાથી અનેકગણા માણસો ઉપર પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે છે.

આધ્યાત્મિક ઝોજસૂની પ્રાપ્તિને માટે ધ્રુવજા ખતાવનારા બગલગતોથી સો ગાંઠો દૂર રહેજો તે એવી અપ્રાપ્ય વસ્તુ છે એટલા માટે નહિ, પણ આજના વખતમાં એવી ધ્રુવજા રાખનારાઓમાના નેવું ટકા માણસોનો અદરનો હેતુ શરીરસુખ, ધન અથવા કીર્તિ મેળવવાનોજ હોય છે, અને પાકીના દશ ટકા રહ્યા તેમને યાની કે

થોગીના કરતાં વૈજની વિશેષ જરૂર હોય છે.

સૌથી પહેલું મહત્વનું કામ એ કરવાનું છે કે સમાજમાં આપણા કાર્યની અને હેતુની ઉત્તમતાને લીધે આપણી પ્રતિષ્ઠા દૃઢ થયેલી હોવી જોઈએ આ નિયમ વ્યક્તિને તેમજ મણોને એકીને સરખીરીતે લાગુ પડે છે જગત દરેક નવીન પ્રવૃત્તિ તરફ-પછી તે પ્રવૃત્તિ લાલે આધ્યાત્મિક હોય તોપણ-શકાની નજરથી જુએ તો તેથી મનની શાંતિને ભગ થવા દેતા નહિ ખિચાર જગત કેટલી બધી વાર ડગાયુ છે સસાર કોઈ પણ વધતી જતી પ્રવૃત્તિ તરફ શકની નજરથી જુએ તો પરિણામે તે પ્રવૃત્તિને તેથી લાભજ છે, અને એકલો શક ન ખતાવતા જે જગત તેની સામે જરા જરા વૈરભાવ ખતાવવા લાગે તો વળી તેથી વધારે લાભ છે. જે આપણી આ પ્રવૃત્તિવડે જગતમાં કોઈ પણ પ્રકારના સત્યનો પ્રચાર થવાનો હશે અથવા તો તેના વડે સમાજની કોઈ પણ આવશ્યકતા પૂર્ણ થવાની હશે, તો થોડાજ વખતમાં જગત આપણને અન્યાય આપવાને બદલે ધન્યવાદ આપવા લાગશે અને આપણને તિરસ્કારથી ન જોતા પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જોતા શીખશે આજના જમાનામાં લોકોનું સામાન્ય વલણ એવું છે કે અમુક ધર્મભાવનાને સ્વીકારતી વખતે તેઓની નજર એવી ધર્મભાવનાથી પ્રાપ્ત થતા સામાજિક અથવા રાજનૈતિક લાભ ઉપરજ હોય છે, માટે એવા માણસોથી સાવધાન રહેજો ધર્મ તે ધર્મની ખાતરજ હોવો જોઈએ જે ધર્મ માત્ર ઔદિક લાભના સાધન તરીકેજ કામ લાગે તે ધર્મજ ન કહેવાય લાલે તેને ખીજી ગમે તે નામ આપવું હોય તો આપે માણસે ઇદ્રિયોનું સંપૂર્ણ સુખ વગર સંકોચે ભોગવવું એજ મનુષ્યજીવનનો અંતિમ હેતુ છે એવો મત બાંધવો તે ઇશ્વરને અને મનુષ્યજાતિને પૂરેપૂરું અપમાન પહોંચાડવા જેવું છે

જેનામાં સત્ય છે, પવિત્રતા છે અને નિસ્વાર્થતા છે તેને કચરી નાખે એવું એક પણ ખળ આ લોકમાં કે પરલોકમાં છેજ નહિ આ ત્રણ ગુણથી ખળવાન થયેલો એકજ આત્મા તેની સામે ઉભા થયેલા આખા જગતની સાથે ટક્કર લઇ શકે છે તે ઉપરાંત સમાધાન કરવાની ટેવથી એટલે લોકવર્ગને રાજ કરવાના હેતુથી સત્યને વિકૃત કરવાની નખળાઈથી પણ દૂર રહેજો એ ઉપરથી એમ નહિ સમજતા કે તમારે જેની તેની સાથે વિરુદ્ધ ભાવજ ખતાવવો, પણ હું તમને એટલુંજ કહું છું કે તમારે અનુકૂળ તેમજ અતિકૂળ પ્રસંગોમાં તમારા સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેવું, અને તમારા અનુયાયીઓની સખ્યામાં વધારો કરવાની લાલચને વશ થઈને લોકોના તરજો સાથે તમારા સિદ્ધાંતોને બધબેસતા કરવાનું કાચરપણું કરવું નહિ યાદ રાખજો કે તમારો 'આત્મા આખા જગતને અવલખન આપવાને સમર્થ' છે. હવે તમારે કોના સહાયતાની જરૂર હોઈ શકે ? પ્રેમ, આત્મખળ અને ધૈર્ય રાખી રાહ જુઓ તમારા કાર્યમાં સહાય કરનારા લોકો કદાચ હમણા નહિ હોય તોપણ-

વખત આવે તમને તેવા માણસો મળી આવ્યા વગર રહેનારજ નથી આપણે ઉતાવળા શામાટે થવું જોઇએ ? મહાન કાર્યોને મનિમા મૂકનાર બળ શરૂઆતમા લગભગ અદશ્યજ હોય છે

કોણુ ધારતુ હતુ કે અગાળાના અપ્રસિદ્ધ ગામડાના દરિદ્ર બ્રાહ્મણને પેટે જન્મ લેનાર છોકરાનુ જીવન અને તેના ઉપદેશ-વચન થોડાજ વરસમાં આપણા પૂર્વજોએ સાબળ્યા પણ ન હતા એવા દૂરના દેશોમાં ફેલાઇ જશે ? હું આ કથન લગવાનુ રામકૃષ્ણને ઉદ્દેશીને કહું છું ઓગણીસમી સદી નામના માસિકમા પ્રોફેસર મેક્મૂલરે શ્રી રામકૃષ્ણ વિષે એક લેખ લખ્યો છે, એટલુજ નહિ પણ જો તેમને જોઇતા સાધન આપવામા આવે તો તેમના જીવનચરિત્ર અને ઉપદેશ વિષે એક પુસ્તક લખવાને પણ તે તૈયાર છે એ શું તમે જાણો છો ? પ્રો. મેક્મૂલર એક અદ્ભુત વ્યક્તિ છે મે તેની થોડા દિવસપરજ મુલાકાત લીધી હતી હું તેની મુલાકાતે નહિ પણ તેની ચારાએ (અર્થાત્ તેના દર્શને) ગયો હતો, કારણ કે જે કોઇ શ્રી રામકૃષ્ણને આઢે છે તે પુરુષ હોય, ચા સ્ત્રી હોય ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય અને ગમે તે જાતનો હોય તોપણ હું તેના દર્શનને તીર્થયાત્રા જેટલુ પવિત્ર માનુ છું

મદ્મકાનાં ચ ચે મક્કા તે મે મક્કતમા મતાઃ એટલે જેઓ મારા ભક્તોના ભક્ત છે તેઓને હું ઉત્તમમા ઉત્તમ ભક્ત માનુ છું.

બહોસમાજના આવેવાનુ સ્વર્ગસ્થ કેશવચંદ્રસેનના જીવનમાં એકાએક અત્યંત મહત્વનો ફેરફાર જેને લીધે થયો તે ગુપ્ત બળ કોનુ હતુ તે વિષે મને પ્રથમ પ્રો મેક્મૂલરે મજા કર્યો, અને ત્યાર પછી કહ્યું કે, જ્યારથી કેશવના જીવનમાં પરિવર્તન થયુ ત્યારથી હું શ્રીરામકૃષ્ણના જીવન અને ઉપદેશનો શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી અભ્યાસ કરતો આવ્યો છું મે કહ્યું, “પ્રોફેસર સાહેબ, હમણા તો રામકૃષ્ણના હજારો ભક્તો ચર્ચ મયા છે ” તેમણે કહ્યું, “એવા પુરુષની ભક્તિ નહિ થાય તો થશે પણ કોની ? ” પ્રો મેક્મૂલર પ્રેમ અને મમતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે તેમણે મને અને મી સ્ટર્ડને જમાડયા પછી ઑક્સફર્ડની કેટલીક ડ્રોલેન્સ અને લાની પ્રસિદ્ધ બોડલીઅન લાયબ્રેરી ખતાવી અને ઠેક સ્ટેશન સુધી વળાવવા આવ્યા અને તેમણે કહ્યું કે હું તમારા તરફ જે પ્રેમ ખતાવુ છું તેનુ કારણ એ છે કે શ્રી રામકૃષ્ણના શિષ્યો કાંઇ દરરોજ મળી આવતા નથી

આ મુલાકાતથી મને ખરેખર નવુજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ પ્રોફેસરનુ નાનુ સુદર ઘર, તેના આગળુઆનો રમણીય બગીચો અને તેની અદર નિવાસ કરતો શાન્ત મબીર અને પ્રમન્ન મુખમુદ્રાવાળો વયોવૃદ્ધ મહર્ષિ મેક્મૂલર ! સીતેર વર્ષની ઉંમર થઇ

xએ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થઇ ચુક્યુ છે અને લૉગનેન્સની કંપનીએ બહાર પાડ્યુ છે

હતી, છતાં પણ તેનું ભવ્ય કપાળ નાના આળકના કપાળના જેવું કરચલી વગરનું હતું અને તેના ચહેરા પરની એક એક રેખા તેના આત્માના ઉદ્વેગોમાં રહેલા આધ્યાત્મિક ખળભળની સાક્ષી પૂરતી હતી. પોતાના પતિનો લાંબા સમય સુધી ચાકુ રાખેલો અને આતુરતા ઉત્પન્ન કરે એવી દિશામાં કરેલો પ્રયત્ન, જેની સામે પ્રથમ વિરોધ અને તિરસ્કાર ખતાવવામાં આવ્યા હતા, પણ અતે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન મહર્ષિઓના તત્ત્વ ચિંતન માટે લોકોમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં જે પ્રયત્ન વિજયી થયો હતો, તેમાં જીવનભર સહાય આપનારી તેની શુદ્ધિમતી ઉદાર ચરિત્ર સ્ત્રી, તેના ધરના બગીચાના વૃક્ષો અને પુષ્પો, તેમાં વ્યાપી રહેલી જ્ઞાતિ અને પવિત્રતા એ સર્વની મારા મન ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે મારી કલ્પના હજારો વર્ષના જમાના ઝોળ-ગીને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના જે યશસ્વી યુગમાં મહર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓ વસતા હતા, વસિષ્ઠો અને અરિષ્ટતીઓ જેવા વાનપ્રસ્થાશ્રમી જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાન દેવતાઓ વસતા હતાં તે સમયનું દર્શન કરવા લાગી.

મે મેદમુલરમાં પડિત કે ભાષાતત્ત્વવિદ્નું દર્શન ન કર્યું, પણ જે પોતાના જીવનની પ્રત્યેક પળે બ્રહ્માની સાથે પૂર્ણ ઐક્ય અનુભવતો હોય અને જેનું હૃદય આખા વિશ્વને આલિંગવા વિહરી રહેતું હોય એવા આત્માનું મને દર્શન થયું જ્યારે બીજા પડિતો નિરસ સૂઝા રજીમાં અથડાયા કરે છે ત્યારે એણે ખરેખરા જીવનપ્રદ તત્ત્વનો પાતાળી ફૂલોજ ફોડ્યો છે.

आत्मानं वै विजानीथ अन्यान् वाचं विमुञ्चथ ।

“એકલા આત્માનેજ ઝોળખો, બીજાં તમામ બંધવાદ બંધા દો ” એવો ઉપનિષદનો મહાધ્વનિ તેના હૃદયના ધબકારા સાથે એકતાનતા કરી રહ્યો છે.

પોતે જગપ્રસિદ્ધ પડિત અને તત્ત્વવેત્તા મનાતો, છતાં પણ તેના પાડિત્ય અને ક્ષિલસુદ્ધિવડે તેમને દિનપ્રતિદિન વિશેષ સ્પષ્ટપણે બ્રહ્મસ્વરૂપ અનુભવવામાં સહાયતા મળી છે. તેની અપરાધિલા એ પરાધિલા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન થઈ પડી છે, પાડિત્યનું આવુજ પરિણામ આવવું જોઈએ વિદ્યા દ્વાતિ વિનયં । વિદ્યાવડે વિનય આવે છે, જે પાડિત્યવડે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ સત્યનું દર્શન ન થાય તે કલા ખપતું નથી.

વળી હિંદુસ્તાનપર તેનો કેટલો બધો પ્રેમ ! હું મારી જન્મજન્મિમાટે તેના સોમાં ભાળ જેટલોપ્રેમ રાખી શકતો હોઉં તોપણ કેવું સારું ! અદ્વિત સામર્થ્યવાન અને તેની સાથે નિરતર પ્રવૃત્તિ કરી શકે એવી મનસિક શક્તિવાળા આ પડિતે પચાસ કરતા વધારે વર્ષ થયા ભરતખડના તત્ત્વચિંતનના પ્રદેશમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું છે, અને સરકૂત સાહિત્યના અનંત અરણ્યના વિવિધરંગી દરેકો ખરા અત કરણનાં પ્રેમપૂર્વક અને હિંદી જિજ્ઞાસાથી તપાસ્યાં છે એમ કરતા કરતા એની અસર તેના આત્માના ઉદ્વેગ સુધી પહોંચી થઈ છે અને તેનું આખું જીવન

તદ્વપ બની ગયું છે

પડિત મેક્સમ્લર વેદાંતીઓનો વેદાંતી છે તેણે વેદાંતના અનેક પ્રકારના સવાદો અને વિસવાદો સ્વરોમાંથી, તેના સગીતના આત્મારૂપ મૂળ સ્વરનો ધ્વનિ ઝીલ્યો છે વેદાંતનું સત્ય સ્વરૂપ જે જગતના તમામ ધર્મ અને સપ્રદાયોને પ્રકાશ અર્પે છે અને તમામ ધર્મની દિશાસૂચી કેવળ તે પરમ સત્યનાં બાવહારિક સ્વરૂપમાત્ર છે, તેને તેણે પોતાના જીવનમાં જોતજોત કરી નાખ્યું છે, અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે પણ શું કહ્યું હતું ? તે કોણે હતા ? તે પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનની, ભરતખંડના પ્રાચીન ઇતિહાસની મૂર્તિરૂપ હતા, અને હવે પછીની ભારતીય પ્રજા આખા જગત સમક્ષ જ્ઞાનની રોશની ધરનાર થયા પામશે તેનું દર્શન ડરાવતા હતા કહેવત છે કે, રત્નની પરીક્ષા ઝવેરીજ કરી શકે છે. ભરતખંડના તત્ત્વદર્શનના આકાશમાં ઉગતા દરેક નવીન નક્ષત્રના સ્વરૂપ અને મહત્ત્વને ખુદ ભરતખંડની પ્રજા સમજી શકે તે પહેલાં આ પાશ્ચાત્ય મહર્ષિ તેનું અવલોકન કરે, અને તેના તેજની સ્તુતિ કરે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ હોજ નહિ

મે તેમને પૂછ્યું કે, “ તમે હિંદુસ્તાનમાં ક્યારે આવનાર છો ? જેણે અમારા પૂર્વજોના તત્ત્વચિંતનોને તેમના સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું મહત્ કાર્ય કયું છે તેને દરેક હિંદુવાસી પ્રેમથી આવકાર આપશે ” આ સાંભળતા તે મહર્ષિના ચહેરા ઉપર એક પ્રકારનું તેજ પથરાઈ ગયું તેની આખમાં એક અશ્રુખિંદુ ચળક્યું તેણે ધીરેથી માથું હલાવ્યું અને મુખમાંથી નીચેનું વાક્ય ધીરે નીકળી ગયું — “ જો હું ત્યાં આવું તો પછી પાછો નહિ ફરું તમારે મારા દેહને અગ્નિદાહ કરવો પડશે ” બીજા પ્રશ્નો પૂછવા એ તે મહાત્માના હૃદયમાં રહેલી પવિત્ર પણ મૂઠ માખતો વિના અધિકારે પૂછવા જેવું હતું

તચ્છેતસા સ્મરતિ નૂનમવોધપૂર્વમ્ ।

માવસ્થિરાણિ જનનાંતર સૌહૃદાનિ ॥

“ તેના હૃદય સાથે જગત ગએલા પૂર્વ જન્મોના રનેહનું તેને સ્મરણ થતું હશે ” તેનું જીવન જગતને કલ્યાણકારક નીવડ્યું છે અને તે આ ભૂમિકાનો ત્યાગ કરે તે પહેલાં અનેક વર્ષોપર્યંત જીવે એવા આશીર્વાદ સાથે આ લેખ પૂર્ણ કરું છું

જર્મન વેદાંતી પોલબ્યુસન

(૧૮૯૬ ના બ્રહ્મવાદિનમાં પ્રકટ થએલો લેખ)

એક અસાધારણ સ્થિતિના પાદરીના આંક બાળકોમાનો એક જે તે વખતે તરુણ

વિદ્યાર્થી હતા, તેણે પ્રોફેસર લાસેનનું તદ્દન નવાજ પ્રકારની ભાષા અને તેના સાહિત્ય વિષે ભાષણ સાંભળ્યાને દશ કરતાં વધારે વર્ષ વીતી ગયાં છે એ વખતે યુરોપના સારા સારા વિદ્વાનોને પણ સંસ્કૃત ભાષા ધણીજ અપરિચિત હતી એ વ્યાખ્યાનોને માટે સ્વાભાવિક રીતે ફી લેવામા આવતી ન હતી, કારણ કે આજ પણ યુરોપના કોઇપણ વિશ્વવિદ્યાલયમા વિશ્વવિદ્યાલય તરફથીજ ને આશરો ન મળ્યો હોય તો સંસ્કૃત શીખીને કોઈ પણ પડિત પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે એમ નથી

જર્મનીમા સંસ્કૃત સાહિત્યનો સૌથી પ્રથમ સ્વાદ આખનાર સાહસિક જર્મન પડિતોમાનો લાસેન લગભગ છેલ્લો હતો ખરેખર એ પડિતો ધણા સાહસિકજ હતો, નહિ તો તે જમાનામા જર્મનીના વિદ્વાનોને જ્ઞાન મેળવવાની શુદ્ધ અને નિસ્વાર્થી કામના સિવાય હિંદુસ્તાનના સાહિત્યને ખેડવામા ખીજે કશો લાભ ન હતો વયોવૃદ્ધ પડિત લાસેન શાકુન્તલ નાટકના એક અંક ઉપર વ્યાખ્યાન કરેલો હતો, અને જે તરણુ વિદ્યાર્થીનું નામ આ લેખને મથાળે મૂક્યું છે, તે સર્વ કરતાં વધારે આતુરતાથી અને એકાગ્રતાથી એ વ્યાખ્યાન સાંભળતો હતો વ્યાખ્યાનનો વિષય અક્ષયત ધણોજ રસિક અને જિજ્ઞાસુ ઉત્પન્ન કરે એવો હતો, પણ તે કરતાં વધારે આશ્ચર્ય-કારક તો તે તદ્દન નવીન જણાતી ભાષા હતી, અને સંસ્કૃત વ્યજનોના ઉચ્ચાર કરવાનો જન્મથી અભ્યાસ જેમને નથી એવા યુરોપિયન પડિતોને સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતાં જે મુશ્કેલી પડે છે, તે મુશ્કેલીએજ આ તરણુ વિદ્યાર્થીને મોહિત કરી નાખ્યો વ્યાખ્યાન પૂરે ચતા તે ઘેર ગયો, પરંતુ રાતની નિદ્રાવડે તેના મન-માંથી આગલા દિવસના વ્યાખ્યાનની અસર જુસારી નહિ તેને એ ભાષણથી ખરેખર તદ્દન નવીન દુનિયાની ઝાંખી થઇ હતી, અને આજસુધી નેએલા સર્વ દેશો કરતાં વિશેષ ભવ્ય દેશનું ચિત્ર તેના મગજ ઉપર સચોટ પડ્યું હતું તેના તરફ તેને એવું અનન્યથા જેવું આકર્ષણ થતું હતું કે, તેવું તેના તરણુ અને નવીન ઉત્સાહથી ભરેલા હૃદયમા કદિ પણ અનુભવાયું ન હતું

સ્વાભાવિકરીતે તેના સગાઓ ધણીજ આતુરતાપૂર્વક ધ્યાનતા હતાં કે તેની અત્યંત તીવ્રજી સુહિતો વિકાસ થાય અને તે કોઇ પ્રતિષ્ઠિત ધધામા જોડાઈને માન, યશ, સારો પગાર અને ઉચ્ચ દરજ્જે ભોગવવા ભાગ્યશાળી થાય પણ હવે તેને સંસ્કૃતની લગની લાગી હતી તે જમાનામા તો 'યુરોપિયન પડિતોમાના ધણા શોડાનેજ એ ભાષાના નામની પણ ખબર હતી, અને એ ભાષા શીખીને ધન પ્રાપ્તિ કરવી એ વાત તો મેં હમણાંજ કહી છે, તેમ આજે પણ અશક્ય છે આટલું જ્ઞાં સંસ્કૃત શીખવાની તેની ધણીજ પ્રવળ ઇચ્છા થઇ હતી. હાલના હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવાનાં જેવાં સારા સાધન અને અનુકૂળતાઓ છે તે જોતાં આ પરદેશી પડિતોના સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમનો અને તેમના સ્વાર્પણનો

ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે, છતાં પણ હજી કાશી, નવદ્વીપ તથા બીજા કેટલાક સ્થાનોમાં કેટલાક વૃદ્ધ તેમજ તરુણ પડિતો અને ખાસ કરીને સંન્યાસીઓમાં જ્ઞાન નીજ ખાતર જ્ઞાન મેળવવાની શુદ્ધ નિષ્કામ ભક્તિનાં ઉદાહરણ જોવામાં આવે છે હાલના લગભગ ચૂરોપિયન જેવા બની ગયેલા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનાં સાધનો અને વિદ્યાસમય જીવગીતો એક અસંખ્ય પણ આખ્યા વગર અને તેમને અભ્યાસની જે અનુકૂળતાઓ મળે છે તેના હઝારમાં ભાગની પણ અનુકૂળતા વગર એ જૂની દબના વિદ્યાર્થીઓ આખ્યા, કદડતા તેલના દીવા પાસે રાતોની રાતો સુધી હાથે લખેલી પોથીઓ વિચારતા બેસે છે એ દીવાનું અજવાળું એવું તો આખું હોય છે કે, તેવા અજવાળામાં વાચ્ચાથી આપણા હાલના શહેરી વિદ્યાર્થીઓને તો આખે સજીવ પણ મુશ્કેલ થઈ પડે એકાદ સારી અને નહિ મળી શકે એવી પોથીની શોધ કરવા અથવા કોઈ પ્રસિદ્ધ પડિતનો સમાગમ કરવા તેઓ સેકંડો માઇલ પગે ચાલીને અને ભિક્ષાન્ન માગીને પ્રવાસ કરે છે એકજ છંદ વસ્તુ “જ્ઞાનપ્રાપ્તિ” ની પાછળ તેઓ પોતાની તમામ શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓને કેન્દ્રીભૂત કરે છે અને એ પ્રમાણે વરસોના વરસ માથે પળીયા આવતા સુધી અને ઘડપણને લીધે શરીર જર્જરિત થતાં સુધી તેઓ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના મહાભયમાથી લેશ પણ વિરામ લેતા નથી. આવા આત્મખર્ચથી બળવાન બનેલા કેવળ જ્ઞાનનાજ નિષ્કામભક્ત વિદ્યાર્થીઓ. હજી પણ આપણા દેશમાંથી અદૃશ્ય થયા નથી ભરતખંડ હાલ તેની જે સપતિને માટે મગર છે તે તેના પ્રાચીન કાળના સુગોચ પુત્રોએ કરેલી ઉપર કહી તેવાજ પ્રકારની તપશ્ચર્યાનું પરિણામ છે, અને હાલના વિશ્વવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓના કાર્યો સાથે ભરતખંડના પ્રાચીન વિદ્યાર્થીઓનું ઉકુ તેમજ સગીન જ્ઞાન અને તેમની અસર તેમજ નિષ્કામ ભક્તિનો મુકામલો કર્યાથી ઉપર કહેલા કથનનું સત્ય આપો આપ સમગ્રજ બંશે જે ભરતખંડના વિદ્યાર્થીઓએ જગતની અન્ય પ્રજાઓમાં પોતાના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પૂર્વજોને જાજે એવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો શુદ્ધ જ્ઞાનને માટે સરળ નિષ્કામ અને અનન્ય ભક્તિ તેમજ પોતાના અત કરણમાં ઉત્પન્ન થતા સાચા વિચારોને નિરૂપણે અને સરળપણે જાહેર કરવાનું આત્મખર્ચ આપણા દેશના જીવનમાં ફરીથી સચરાચર ભરાઈ જવું જોઈએ જ્ઞાન પ્રત્યે આવીજ અનન્ય ભક્તિવડે જર્મન પ્રજા જગતની પ્રજાઓમાં સર્વોપરિ અને પ્રગતિમાન પ્રજાઓમાંની એક ગણવા લાગી છે

જે જર્મન વિદ્યાર્થીનો ઉલ્લેખ આપણે કરી ગયા છીએ તેના હૃદયમાં સંસ્કૃત શીખવાની અદ્ય ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી સંસ્કૃત શીખવું એ તેને માટે ધણીજ લાંબો વખત લે તેવું અને દુર્ઘટ કાર્ય હતું તેના સંસ્કૃતના અભ્યાસના ઇતિહાસમાં જગતના અનેક યશસ્વી યથેલા પડિતોના જગીરથ પરિશ્રમ, તેમની વિદ્યજ્ઞાઓ,

તેમનો અદ્યમ ઉત્સાહ અને તેની સાથે આવા મહાભારત કાર્યને કુશળતાથી પૂર્ણ કરાઈ શકે તે પ્રત્યેક શ્રીમતે એ સર્વનું અહીં આ પુનરાવર્તનજ થયું હતું આ પ્રમાણે તેણે વિશ્વ મેળવ્યો અને હવે આ પોલડયુસન જે કીલના વિશ્વવિદ્યાલયનો અધ્યાપક છે તે એકલા યુરોપમાં જ નહિ પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં જાણીતો થયો છે. યુરોપ તેમજ અમેરિકાના ઘણા સંસ્કૃત પડિતોને હું ઓળખું છું તેમાંના કેટલાક વેદાંતદર્શન તરફ સહાનુભૂતિની નજરથી જુઓ છે હું તેમની તીવ્ર શુદ્ધિને, વિચારશક્તિને અને તેમના નિષ્કામ પ્રયાસને ધન્યવાદ આપું છું, પણ આ પોલડયુસન, જે પોતાનેજ સંસ્કૃતમાં દેવસેન કહેવડાવવાનું વધારે પસંદ કરે છે, તે અને વયોવૃદ્ધ પડિત મેક્સમૂલર એ જે જાણે ભરતખંડના અને ભરતખંડના તત્ત્વદર્શનના સાચામાં સાચા ભક્તો તરીકે મારા મન ઉપર ઘણી ઉડી અસર કરી છે આ ચુસ્ત વેદાંતીની તેના નિવાસસ્થાન કીલમાં મેં લીધેલી પહેલી મુલાકાત, તેની મધુર પ્રકૃતિની પત્ની જેણે તેની સાથે હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરી હતી, અને તેની પ્રિયતમ પુત્રી, તેમનો સમાગમ તેમની સાથે જર્મની અને હાલમાં થઈને મારી લડન સુધીની મુસાફરી અને ત્યાર પછી લડનમાં તેમજ લડનની આસપાસના ગામોમાં અમારી થયેલી મુલાકાતો એ સર્વને હું મારા જીવનના ઘણાજ મધુર સમય તરીકે ગણ્યા કરીશ.

યુરોપના સંસ્કૃત પડિતોમાંના પ્રાચીનવર્ગે સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં અન્વેષક શુદ્ધિ કરતા કદ્દપનાનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો હતો. તેઓ ઘણું થોડું જાણી શક્યા હતા, અને એ થોડા જ્ઞાનમાંથી તેઓ મોટા કૃષ્ણની આશા રાખીને ઘણીવાર તે અપ્રગ્જ્ઞાના મોટી કિંમત આકાંક્ષા હતા તે એટલે સુધી કે, તે જમાનામાં “ શાકુન્તલ ” નાટકને હિંદુસ્તાનના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તત્ત્વદર્શન તરીકે દર્શાવનાર વિચિત્ર અને હસવું આવે એવું કથન કરનારા પડિતો પણ હતા. ત્યાર પછી પણ સ્વાભાવિક રીતે આધિષ્ઠી ભક્તિનો પ્રત્યાઘાત થયો અને જેમને પડિતો નજ કહી શકાય એવા ઉપલક્ષ્યા વિવેચકો ઉત્પન્ન થયા તેમનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન નહિ જેવું જ હતું. તેઓ એવું જ માનતા હતા કે, સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી કશું તત્ત્વ હાથ લાગે એમ નથી, એટલું જ નહિ પણ તેઓ પૂર્વની દરેક દરેક બાબતનો ઉપહાસ કરતા હતા તેમની પૂર્વે થએલા પડિતો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બધા ત્યાં હીરા અને માણિક્ય જોતા હતા. તેમની અસંબંધ અને કદ્દપનામિશ્રિત કથાઓનું ખડન કરતા આ નવીન વિવેચકોએ એથી ઊલટા પ્રકારની ભૂલ કરી. તેઓએ પણ એવી કેટલીક અટકળો કાઢી, કે જે તદ્દન નિર્માણ અને ઘણે પ્રસંગે છેકળ પાયા વગરની હતી એવું કહીએ તો તેમના ઉપર સખ્ત આક્ષેપ મૂક્યો નહિજ કહેવાય વળી આવા ઉતાવળીયા, ઉપલક્ષ્યા અને પૂર્વની પ્રજાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ વગરના પડિતો અને વિવેચકોને તેમની દુષ્ટતામાં વિશેષ ઉત્તેજન મળવાનું કારણ એ હતું, કે તેઓ જે લોકો સમક્ષ પોતાની શોધનું પરિણામ જાહેર

કરતા હતા તેમની આ વિષયપરત્વે તુલના કરવાની મોટામાં મોટી લાભકારી એ હતી કે, તેઓ સંસ્કૃતનો એક અક્ષર પણ જાણતા ન હતા ! આવા પ્રકારના અનુભવોની શોધખોળમાં ઘણો વિચિત્ર ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિકજ છે. હિંદુ-સ્તાનની પ્રજા ઉપર આ પડિતોની શોધખોળની અસર અત્યંત આઘાત ઉત્પન્ન કરે એવી થઈ સંસ્કૃતિના જે જે અંગેને આર્ય પ્રજા પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં અને પોતાનાં માનતી હતી તે સર્વ વિદેશી પ્રજાઓના સાબીત થયા ! તેના કળાકૌશલ્યનો યશ એક પ્રજાને મળ્યો, તો તેના સ્થાપત્યનો યશ બીજી પ્રજાને અને તેની પાસે પ્રાચીન કાળમાં જે કંઈ વિદ્યાનુસાર સાહિત્ય હતું તેનો યશ ત્રીજી પ્રજાને મળ્યો તેમજ આ પડિતમન્યોએ એટલેસુધી સાબીત કરી દીધું કે, આર્ય પ્રજાનો ધર્મ પણ કોઈ પરદેશી પ્રજા પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો હતો ! આ પ્રમાણે ગતાનુગતિક રીતે શોધખોળ કરનારા વિવેકચુદ્ધિરહિત પડિતોનો એક જમાનો પૂરો થયા પછી વધારે સારી સ્થિતિ દેખાવા લાગી હવે સર્વને સમજાયું છે કે, એકલા બ્યાપારમાજ નહિ પણ પૌર્વાત્ય પ્રજાઓના ઇતિહાસની શોધખોળ કરવા માટે પણ સગીન અને પરિપક્વ જ્ઞાનની મૂડી વગર એકલાજ સાહસથી આદરેલી પ્રવૃત્તિવડે ઉપર કહી તેવી હાસ્યાસ્પદ નિષ્ફળતાજ પ્રાપ્ત થાય છે, અને હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કથાઓમાં ઘણા લોકોની કલ્પનામાં પણ ન આવે એવું અવશ્ય કંઈક છે, તેથી કરીને તેને એકદમ વગર વિચારે ક્ષુતકારી કાઢવી જોઈએ નહિ

હવે યુરોપમાં સદ્ભાગ્યે નવીન પ્રકારના સંસ્કૃત પડિતો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. તેઓ વિદ્વાન, ભરતખંડની સંસ્કૃતિ તરફ સહાનુભૂતિ અને ભક્તિવાળા છે. તેઓનું જ્ઞાન વધારે ગંભીર હોવાથી તેઓ સહાનુભૂતિવાળા છે અને હિંદી કોટિના મનુષ્યો હોવાથી તેમના હૃદયમાં વિશેષ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ છે એ જૂના અને નવા સપ્રદાયને સાધનાર સાંકળરૂપે માન્યવર પડિત મેક્સમૂલર બિરાજે છે આપણા ભારતવાસીઓ ઉપર યુરોપના બીજા પડિતો કરતા મેક્સમૂલરે વિશેષ ઉપકાર કર્યા છે. તેણે તરુણ વયમાં જે મહાભારત કાર્ય આદર્યું અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પૂર્ણ વિજય સાથે સમાપ્ત કર્યું તે કાર્યની વિજ્ઞાનતા જોતાં અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતુંજ નથી કોઈની પણ સહાય વગર, આપણે હિંદુઓ ભાગ્યેજ વાંચી શકીએ એવા અક્ષરે લખાયેલી, અને જે ભાષા શીખતા આપણા દેશના લોકોને પણ આખી જીંદગી પર્યંત સતત પરિશ્રમ લેવો પડે છે, તે ભાષાની જૂની હસ્તલિખિત પોથીઓના અભ્યાસ અને શોધનમાં મક્ષમૂલર બની ગયેલા આ અરેબરા સરસ્વતી ઉપાસક પડિતો ખ્યાલ કરો. મહિને પાંચ રૂપિયાનો પગાર લઈને પોતાનું જ્ઞાન વેચનારા જૂખડી પારસ જેવા સંસ્કૃત શાસ્ત્રીની તેને મદદ ન હતી. આજકાલ “તદ્વન નવીન શોધખોળ (I)” ના પુસ્તકોના ઉપોદ્ધાતમાં માત્ર આ વિદ્વાનના નામનોજ ઉલ્લેખ

જોવામા આવે છે, પણ એણે દિવસના દિવસ અને ઘણીવાર મહિનાના મહિના સુધી એકાદ પાઠાન્તર નક્કી કરવામાટે અથવા તો સાયણાચાર્યના ભાષ્યના એક શબ્દ અથવા વાક્યનો ખરો અર્થ નક્કી કરવામાટે (એમણે પોતેજ મને કહ્યું હતું કે,) તનતોડ જહેમત ઉઠાવી હતી આટલો ભગીરથ ઉદ્ધોગ કરીને તેણે વૈદિક સાહિત્યના ગીચ અરણ્યમા પ્રવાસ કરવાનો બીજા વિદ્વાનોમાટે માર્ગ સુગમ કરી આપ્યો. આ તેના સાહસિક કાર્યનો અને તેની મુશીબતોનો ખ્યાલ કરો અને પછી તેની તુલના કરજો અલબત્ત, તેણે જે જે લખ્યું છે તે બધું આપણે સ્વીકારીજ લેવું જોઈએ એમ કહેવાનો મારો હેતુ નથી. એવો સ્વીકાર થઇ શકેજ નહિ, પરંતુ એટલું તો સર્વને કબૂલ કરવુંજ પડશે કે, આપણા પૂર્વજોના સાહિત્યને જાળવી રાખવા, તેમજ રહસ્ય સમજાવવા અને તેમાં સમાયલા સત્યોનો પ્રચાર કરવા આપણા દેશનો કોઇ પણ પંડિત પ્રયાસ કરવાની આશા રાખી શકે તે કરતા મેક્સમૂલરે જનરગણો વિશેષ યત્ન કર્યો છે, અને વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે આ સઘળું કાર્ય તેણે પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્ય પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ અને ભક્તિથી પ્રેરાઇનેજ કર્યું છે.

આ નવીન પ્રગતિના અથવા ભરતખંડના પ્રાચીન સાહિત્યને જૂદા દૃષ્ટિકોણથી જોવાના સપ્રદાયના અગ્રેસર વિદ્વાનનું સ્થાન જે મેક્સમૂલરને આપીએ, તો પોલડયુસનને તેના પછીના જમાનાના પંડિતોનો અગ્રનાયક ગણવો પડશે પ્રથમના જમાનાના પંડિતોને કેવળ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસનેજ મોહ હોવાથી આપણા દેશના પ્રાચીન સાહિત્યનો ગુપ્ત રત્ન-ભંડાર અને અમૂલ્ય આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ તરફ તેમજ બાહ્ય ચયુજ ન હતું મેક્સમૂલરે તેમાના કેટલાક બહાર આપ્યા અને જગત સમક્ષ રજુ કર્યો, અને વળી પ્રથમ પકિતના ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને બળે જખતનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચવામા વિજયી થયો ડયુસન ભાષાશાસ્ત્ર ઉપરના મોહથી મુક્ત હતો અને પ્રાચીન ગ્રીસ તેમજ જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓના દર્શનોથી સારી રીતે પારગત હેઈ એક તત્ત્વવિચારકને યોગ્ય તાલીમ પામેલો હોવાથી તેણે દ્વિમતભેર ઉપનિષદોના ઉડા તત્ત્વચિંતનોમા નિમજ્જન કર્યું. ઉપનિષદોની મીમાંસા તેને ઘણીજ સતોષપ્રદ અને ન્યાયપુર સર જણાઇ અને આ અનુભવ જગતને તેણે નિડરપણે જાહેર કર્યો વેદાંતવિષે પોતાનો સાચો અભિપ્રાય વગર સકાચે જાહેર કરનાર પંડિતોમા ડયુસન સર્વથી વધારે સ્પષ્ટવક્તા છે. “લોકો શું કહેશે ?” એવો સકાચ અને ભય બીજા વિદ્વાનોની માફક તેને નથી આપણને તો હાલ સત્યને નિડરપણે સ્પષ્ટ વાણીમા જાહેર કરનાર બહાર આત્માઓની જરૂર છે અને ખાસ કરીને હાલ યુરોપમાં તો તેવા નિડર વિદ્વાનોની ઘણીજ જરૂર છે, કેમકે અન્ય પ્રજાઓના રીતરિવાજ તેમજ માન્યતાઓ જે યુરોપની પ્રજાના મોટા ભાગને અજાણમતી હોય છે, તેમને તેમના સાચા સ્વરૂપમાં જાહેર ન કરતા લોકમતના ભયને તથા બીજા

કેટલાક કારણોને લીધે વિદ્વાનો ધણીવાર લોચાલાપશી વાળીને સત્યને વિકૃત કરી નાખે છે. એટલાજ માટે નિર્ભયપણે, વગર સ કાંચે કેવળ સત્યનુજ્ઞ પ્રતિપાદન કરનાર મેક્મૂલર અને ડ્યુસનને હજારવાર ધન્યવાદ ધરે છે આપણે તેની સાથે એમ પણ ઇચ્છીશું કે જેની નિડરતાથી તેમણે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની ખુબીઓ ખતાવી છે તેટલીજ નિડરતાથી તેઓ આપણી ખામીઓ, અર્વાચીન કાળમા આપણા દેશના તત્ત્વચિંતનોમા દાખલ થઈ ગએલા સડા અને વેદાંતતત્ત્વને વ્યવહારમા મૂકવા જતા આપણી પ્રબળે કરેલી ભૂલો આપણને ખતાવે. આપણા દેશમા હમણાં કેટલોક વખત થયાં કેળવાયેલા વર્ગમા એવો જુસ્સો ફેલાયો છે, કે તેને લીધે તેઓ એક ક્ષુદ્રતમ વહેમની અદર શાંતિનું ચબીર રહસ્ય સમાયલું છે એમ સમજીને તેમને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાની ભૂલ કરે છે, ત્યારે ખીજી બાજુએ તેથી છેક સામે પાટલે એસી જનારા માણસોને આપણા ધર્મમા, પ્રબળમા, ઇતિહાસમા કશું સારું દેખાતુજ નથી, તેથી તેઓ તેના ઉપર નિર્દયમા નિર્દય પ્રહાર કરે છે અને આપણી સામાજિક અને ધાર્મિક ભાવનાઓને તોપને ધડકે ઉડાવી દેવાનું ઇચ્છે છે, તેમને બેઠીને સાચો ઉપદેશ આપવા મેક્મૂલર અને ડ્યુસન જેવા નિષ્કંપ અને સ્પષ્ટવક્તા શુભેચ્છકોની આજના સમયમા અત્યંત જરૂર છે

કર્મયોગ--પ્રકરણ પહેલું

કર્મનો માનવસ્વભાવ સાથે સંબંધ

“ કર્મ ” એ શબ્દ સંસ્કૃતના “કૃ” એટલે “ કરવું ” એ ધાતુમાથી નીકળેલો છે આપણે જે જે કાંઈ કરીએ છીએ તે સર્વ કર્મ પૂર્વકાળના કર્મોના કહેવાય છે વળી પ્રત્યેક ક્રિયાના પરિણામ અથવા ફળને પણ “ કર્મ ” શબ્દથી ઓળખવામા આવે છે, પરંતુ આ સ્થળે તો આપણે એ શબ્દનો અર્થ “ વર્તમાન ક્રિયા ” એવોજ સમજવાનો છે. આપણા પૌર્વાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓના મત પ્રમાણે અધ્યાત્મ જ્ઞાન મેળવવું એજ મનુષ્યજન્મની ઇતિકર્તવ્યતા છે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ મેળવવું એ કાંઈ મનુષ્યનું અતિમ સાધ્ય નથી, પણ પૂર્ણ જ્ઞાની બની સ્વત સુખરૂપ થવું એજ ખરૂં સાધ્ય છે. ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ અને તે સુખના સાધનરૂપ પદાર્થો-વિષયો નાશવત હોવાથી તેને પ્રાપ્ત કરવામાંજ સર્વ ઇતિકર્તવ્યતા સમજવી એ બહુજ મોટી ભૂલ છે, છતાં અજ્ઞાન અર્થાત વિપરીત જ્ઞાનને લીધે ખિચારા મનુષ્યો ભળતાજ વિષયોમાં

સુખ માની લાઇ વગર વિચારે મોટા પ્રયત્નો કરે જાય છે, અને એજ આ દુનિયાના સર્વ દુખોની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ છે. આમ કયાં કરનારને થોડા સમય પછી માલુમ પડે છે કે આપણે જે દિશામાં કાર્ય કરીએ છીએ તેમાં સુખ નથી, પણ “યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ” એજ સુખનું મૂળ છે અને સુખ અને દુખ એ બંને આપણા બોમીયા (નેતાઓ) છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે સુખ અને દુખ એ બંને ઉપયોગી છે. સુખ તેમજ દુખના લિન્ન લિન્ન અનુભવોથી જીવાત્માપર લિન્ન લિન્ન સરકાર પડે છે, અને એવા એકઠા થયેલા સરકારોજ આગળ જતા મનુષ્ય-સ્વભાવની પ્રકૃતિરૂપે બને છે. આપણે કાંઈ પણ મનુષ્યના સ્વભાવનું સફળ અવલોકન કરીશું તો તેમાં તેની પ્રકૃતિઓનો અને તેનાથી તેના મનપર પડેલા સરકારોનો સરવાળો સ્પષ્ટરીતે દેખાઇ આવશે. મતલબ કે મનુષ્યનો સ્વભાવ ચાને પ્રકૃતિ બધાવામાં સુખના તેમજ દુખના બંને પ્રકારના અનુભવો કાર્ય કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વખત તો સુખના કરતાં દુખથી મનુષ્યને અધિક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે. જગતમાં ઘઈ ગયેલા મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો જણાશે કે તેઓમાના ધણાખરાઓ સુખના કરતાં દુખથી, સંપત્તિ કરતાં વિપત્તિથીજ અને સ્તુતિ કરતાં નિંદાથીજ વધારે જ્ઞાની અને પ્રભાવશીલ થયા છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યની અદર જ્ઞાનનો જન્મથીજ નિવાસ હોય છે, એ કાર્ષ્ણ્યહારથી આવનારી વસ્તુ નથી, એનો વાસ તો અદરને અદરજ હોય છે. અમુક મનુષ્ય અમુક જાણે છે, એમાં તાર્કિક ભાષાથી વિચાર કરતાં ‘અમુક મનુષ્ય અમુક પ્રગટ કરે છે અથવા વ્યક્ત કરે છે’ એમજ સમજવું, કેમકે એમાં વાસ્તવિકરીતે ભેદ તો મનુષ્ય અગાધ જ્ઞાન અને સામર્થ્યના ભંડારરૂપ પોતાના આત્મા અને અત કરણ વચ્ચેનો પડદોજ માત્ર તેટલે અંશે દૂર કરે છે અથવા તો તે પડદાને હીધે અવ્યક્ત રહેલા જ્ઞાનને વ્યક્ત કરે છે. આપણે કહીએ છીએ કે ન્યૂટને ગુરુવાકર્ષણનો નિયમ શોધ્યો ત્યારે શું તે ગુરુવાકર્ષણ ન્યૂટનની વાટ ભેળે કાર્ષ્ણ્યમા ભેસી રહ્યું હતું? તે તો તેના પોતાના જ્ઞાનભંડારમાં પ્રથમથીજ હતું એ ભંડાર તરફ તે વળ્યો અને તેણે તે વ્યક્ત કર્યું. સંસારમાં * જે જે જ્ઞાન ભાસે છે તે સર્વ એવી રીતે મનુષ્યના અતરાત્મામાંથીજ વ્યક્ત થયેલું છે. આ આખા જગતમાં પણ માંઈ શકે નહિ એવડો મોટો પ્રયત્નકાર પ્રત્યેક મનુષ્યના અતરાત્મામાં ભરેલો છે.

આજ વસ્તુસ્થિતિઓ તો માત્ર સૂચના અને પ્રસંગરૂપજ છે કે જે આપણા મનને આપણા પોતાના અતરાત્માનો અભ્યાસ કરવા તરફ જાગૃત કરે છે-પ્રેરે છે. વૃક્ષપરથી ફળનું પતન થવાના બનાવે ન્યૂટનને પ્રેરણા ઘઈ ન્યૂટને તે પ્રેરણા ઉપર વિચાર-મનન કર્યું અને પરિણામે નિર્ણય કર્યો કે જે નિર્ણયને આપણે ગુરુવાકર્ષણનો

* અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥

ભ. ગીતા.

નિયમ કહીએ છીએ એ નિયમનું જ્ઞાન કંઈ તે જગમા, વા પૃથ્વીના મર્મમા અથવા તો કોઈ બીજી બાજુ વસ્તુમા નહિ પણ તેના અતઃકરણમાજ રહેલું હતું દરેકે દરેકે જ્ઞાનનો ભંડાર મનુષ્યના અતરમાજ છે પછી તે જ્ઞાન આધ્યાત્મિક હો વા લૌકિક. એ જ્ઞાનનું પ્રકટીકરણ ન થયું હોય ત્યાંસુધી તે એમ ને એમ અવ્યક્ત —આચ્છાદિતજ રહે છે, અને જ્યારે એ આચ્છાદન (અતઃકરણમા ભળી ગએલા મળ અને વિદ્યેપને) દૂર કરવામા આવે છે ત્યારે આપણને આપોઆપજ કમજા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે એ અતરાય જેમ જેમ દૂર થતો જાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાન વધારે વ્યક્ત થતું જાય છે જે મનુષ્યના અતઃકરણમાથી એ દોષ દૂર થયા હોય છે તે જ્ઞાની કહેવાય છે, અને જેનામા એ દોષ દૂર થયા નથી તે અજ્ઞાની કહેવાય છે જે મનુષ્યમાથી એ વિકાર સર્વાંશે અને સદાને માટે દૂર થયા હોય છે તે મહાજ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞ કહેવાય છે જગતપર એવા સર્વજ્ઞ-મહાજ્ઞાની પુરૂષો અનેક થઈ ગયા છે, અને અનેક થશે ચક્રમકમા જેમ અગ્નિગુપ્ત રહેલો છે તેમ જ્ઞાન પણ પ્રત્યેક અતઃકરણમા ગુપ્ત રહેલું છે જેમ ધર્મણુનો યોગ ચતાજ ચક્રમકમાનો અગ્નિ બહાર નીકળે છે તેમ જ્ઞાન પણ નિર્મળતા સાથે એકાગ્રતાનું ધર્મણું કરાવનારા પ્રસન્નના યોગ પ્રાપ્ત ચતાજ વ્યક્ત થાય છે

આપણા કર્મો અને મનોવિકારની પણ એવીજ સ્થિતિ છે—આપણા અશ્રુ અને હારથ, શોક અને આનંદ, દુઃખ અને સુખ, શાપ અને આશીર્વાદ, સ્તુતિ અને નિંદા એ પ્રત્યેકનું સૂક્ષ્મરીતે અવલોકન કરીશું તો મારુંમ પડશે કે અનેક ક્રિયાઓ અને અનુભવોના ધર્મણુના યોગથીજ—આપણા પોતાનાજ આતરમાથી ઉદ્ભવ્યા છે, અને એ સર્વનું પરિણામ તેજ આપણો સ્વભાવ-પ્રકૃતિ છે એ નાના પ્રકારના ધર્મણુનેજ કર્મ યા ક્રિયાની સત્તાથી ઓળખવામા આવે છે “ કર્મ ” એ શબ્દનો વ્યાપક અર્થ લેતા મનુષ્ય પોતાની શક્તિને વ્યક્ત કરવામાટે જે જે માનસિક વા શારીરિક ક્રિયાઓ કરે છે તે સર્વનું નામ “ કર્મ ” જ છે આ વ્યાપક અર્થ પ્રમાણે આપણે સઘળા સમય કર્મ કર્યાજ કરીએ છીએ. હું તમારી આગળ ભાષણ કરું છું, એ પણ કર્મ છે તમે સાંભળો છો, એ પણ કર્મ છે આપણે જ્યાંસ લખીએ છીએ, તે પણ કર્મ છે આપણે ચાલીએ છીએ, તે પણ કર્મ છે મતજન્ય કે દરેક ક્રિયા માનસિક વા શારીરિક જે કંઈ આપણે કરીએ છીએ તે સર્વ કર્મજ કહેવાય છે, અને તે દરેક કર્મ આપણા ઉપર કાંઈને કાંઈ છાપ પાડી જાય છે

કેટલાક કર્મ એવા હોય છે કે જે અનેક નાના નાના કાર્યોના સમુદાયથી બનેલા હોય છે સમુદ્રકિનારે ઉભા રહીને પાષાણની સાથે અથડાતાં મોજાને આપણે સાંભળીએ છીએ તો એક મોટો ધ્વનિ સંભળાય છે, પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે તે દરેક મોજા નાના નાના અસંખ્ય મોજાનું બનેલું છે, અને એ દરેક નાનું મોજા

પણુ થોડો થોડો અવાજ કરતુ હોવા છતાં જ્યારે તેવા અનેક મોજા એકત્ર થઈ એક મોટું મોજુ બધાય છે, ત્યારેજ તેમનો એકત્ર અવાજ સાલળી શકાય છે. એવીજ રીતે હૃદયનો પ્રત્યેક ધબકારો પણ કર્મ છે. આ પ્રમાણે કેટલાંક નાના કર્મને પણ આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ જે તમારે કોઈ મનુષ્યના સ્વભાવનું યોગ્ય નિરીક્ષણ કરવાની જગ્યાસા હોય, તો પ્રથમ તેના કોઈ મોટા-પ્રખ્યાત કાર્યો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવો નહિ, કારણ કે મૂર્ખ માણસ પણ કોઈક પ્રસંગે શરવીર બની જાય છે કેાઈવાર એકાદ કૃપણ મનુષ્ય પણ કણ્ઠથી વધે તેવો દાનેશ્વરી દેખાઈ જાય છે પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનમાં એવો એકાદ પ્રસંગ આવે છે કે જ્યારે કોઈક અસાધારણ કાર્ય તે કરી શકે છે, માટે તેનાં નિત્યના સામાન્ય કર્મોનું નિરીક્ષણ કરો એટલે તેના સ્વભાવનું ખરૂં સ્વરૂપ માલૂમ પડી આવશે અમુક સંયોગને લીધે સામાન્ય મનુષ્ય પણ મહાન કાર્યો કરી શકે છે, પણ ખરો મહાન પુરુષ તો તેજ છે કે જેના નાનામાં નાના ગુણ કાર્યો પણ કાળજી અને રહસ્યયુક્ત હોય છે.

મનુષ્યના બધારણ અને સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરતાં તેમના કર્મ એ એક સુખ્ય અને અજબ વસ્તુ છે દરેક મનુષ્ય ઈશ્વરના અશરૂપ હોવાથી જગતના કેન્દ્ર છે અને તેથી જાણે તેના તરફ જગતની સર્વ શક્તિઓ ખેંચાઈ આવતી હોય અને તેને પોતામા સચિત કરીને પાછો કર્મરૂપે તેને જગત તરફ વહેવરાવતો હોય એમ માલૂમ પડે છે પ્રત્યેક મનુષ્ય આ કેન્દ્રરૂપ હોઈને એનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન હોવાથી ગુરુવાકર્ષણના નિયમ પ્રમાણે વિશ્વની અનેકવિધ શક્તિઓ તેના તરફ ખેંચાઈ આવે છે, અને પાછી તેને ક્રિયારૂપે તે બહાર પાડે છે ચાલે છે સારૂ અને ખોટું, સુખ અને દુઃખ ઇત્યાદિ સર્વ દ્રવ્યો એ શક્તિના સારા ચા ખોટા ઉપયોગનું જ નામ અને પરિણામ છે બહારની શક્તિઓને ખેંચવાનો જેમ મનુષ્યના અંતરમા સ્વભાવ રહેલો છે, તેમ તેને યોગ્ય વા અયોગ્ય રૂપ આપીને પાછી જગત તરફ વહેવરાવવાનો પણ તેનામા સ્વભાવ છે.

સમસ્ત જગતના જે જે કાર્યો અને લીલાચાલો આપણા જોવામા આવે છે, તે સર્વ માનવવિચારોનાજ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપો છે. મનુષ્યમા અદસ્યરૂપે રહેલી ગુણ ઇન્દ્રિય શક્તિનાંજ એ સર્વ વ્યક્ત સ્વરૂપો છે યત્રો, શક્ત્રો, શહેરો, વહાણો અને લડાય આગબોટો ઇત્યાદિ સઘળા દસ્યમાન વસ્તુઓ એ સર્વ ઇન્દ્રિયશક્તિનાંજ વ્યક્ત સ્વરૂપો છે મનુષ્યમાત્રમા એ ઇન્દ્રિયશક્તિ સ્વભાવથીજ રહેલી હોય છે, અને એ સ્વભાવ દરેક મનુષ્યનો પોતપોતાના કર્મને અનુસરીતેજ ધડાયેલો હોય છે આથી આ સિદ્ધાંત નિર્માણ થાય છે કે જેવાં કર્મ હોય તેવોજ સ્વભાવ અને જેવો સ્વભાવ તેવીજ ઇન્દ્રિય હોય અતલભૂત કે જેવા કર્મ હોય તેવીજ ઇન્દ્રિય હોય આ જગતમા જે જે મહાન સમર્થ અને પ્રચંડ શક્તિવાળા પુરુષો થયા છે તેઓ સઘળા બગીરથ કર્મો કરવાવાળા, પ્રચંડ

ધર્મશક્તિવાળા અને મોટી ઉચ્ચલપાચલ કરવાની શક્તિ ધરાવનારા સમર્થ આત્માઓ હતા. આ ધર્મશક્તિ તેઓએ અનેક જન્મ જન્મોત્તરોના સતત ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે. યુદ્ધ અથવા ક્રાંતિના જેવી મહાન પ્રયત્ન અને પવિત્ર ધર્મશક્તિ કાર્મિક એકાએક મેળવી શકાય નહિ. આ શક્તિ વારસાડે મળતી હોત તો આપણે જાણીએ છીએ જ કે તેઓના પિતા કોણ હતા ? એટલું પણ જાણવામાં નથી કે તેઓના વડીલે મનુષ્યપ્રાણીના ભલાને માટે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો હોય. જગતમાં જોમદ્દ જેવા લક્ષાવધિ સુધારો થઈ ગયા છે અને હાલમાં પણ છે. યુદ્ધના પિતાના જેવા પણ હજારો રાજાઓ થઈ ગયા છે. જો વશપર પરાજન્ય સરકારોનોજ સિદ્ધાંત કાર્મિક કહેતા હોય તો કયા એ ક્ષુદ્ર રાજા કે જેની આગ્રાને લાગેજ એના નોકરો પણ ખરા મનથી માન્ય કરતા હોય, અને કયા એના પુત્ર યુદ્ધ કે જેની પૂજા લગભગ અર્ધ જગત ખરા અતરથી કરે ? કયા એ સામાન્ય સુધાર અને કયા તેનો એક પુત્ર કે જેને ક્રાંત્યાવધિ મનુષ્યો ઈશ્વર માનીને પૂજા કરે ? કહો આમાં કયા સિદ્ધાંતની ઘટના કરશે ? વશપર પરાનો સિદ્ધાંત તો હજારો માઇલ દૂરજ રહેશે તે પ્રયત્ન ધર્મશક્તિ કે જેને યુદ્ધ અને જીસસ ક્રાંતિ સમરત જગતમાં પ્રસારી તે કયાથી આવી ? એ મહાન પ્રયત્ન સત્ત્વનો સમુદાય તેમને કયાથી પ્રાપ્ત થયો ? એ શક્તિ અનેક મુગધુગાન્તરોમાં સચિત કરેલી અને ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામી છેવટે આ જગતમાં યુદ્ધ અને ક્રાંતિના રૂપમાં પ્રકટ થઈ હતી, કે જેની સત્તા આજે પણ તેનીને તેવીજ કાયમ છે.

આજે આપણને જેવા સ્વભાવ અને શરીર તેમજ બહારના શુભાશુભ સંયોગ પ્રાપ્ત થએલા છે તે સર્વ આપણા પોતાના કર્મનાજ પરિપાકરૂપ છે. જગતમાં એની મેળે મેળે તો કદિ પણ કશું આવી મળતું જ નથી કુદરતનો એ અબ્યાધિત અને અનાદિસિદ્ધ નિયમ છે કેટલીક વખત આપણને એથી ઉલટું ભાસે છે, પણ લાંબા વખતના અનુભવથી એ અત્યંત દૂર થતા બરાબર ખાતરી થઈ જાય છે.

મનુષ્ય ધનવાન થવાને માટે ભલે આખી જીવગીર્વ્યંત દ્વાકા માર્યા કરે, અને હજારો લોકોને હેતરે પણ અતમા એને માલૂમ પડે છે કે પોતે ધનવાન ન થઈ શક્યો, અથવા થઈ શક્યો તો તેટલું ધન મેળવવાથી જે સુખ મેળવવાનું કંઈપણ તે સુખ તેમાંથી મળી શકે તેમ નથી, અને તેથી એટલું જીવન દ્વાકા મારવામાં બ્યર્થ શુભાવીને નફામાં માત્ર તેની પાછળ જે શ્રમ-પ્રયત્ન વગેરે વેડ્યું તેજ મળ્યું છે. એવામાં રોજ, ઘડપણ કે બીજી ઉપાધિ આવી ઘેરે છે એટલે તો પછી તેનું જીવન અત્યંત કટાણાભરેલું અને દુઃખકર થઈ પડે છે. વળી પ્રાપ્ત થએલા ધનનો પણ દાન અને ભોગમાં ઉપયોગ ન કરાય તો પરિણામે તે ધનનો અથવા તેના માલીકનો નાશ તો થાય છે. મતલબ કે શારીરિક ઉપભોગને માટે આપણે હજારે વસ્તુઓ ભેગી કરી

શક્યા હકાએ તોપણ તેમથી જેટલીનો આપણે ઉપભોગ લઈ શકીએ છીએ અથવા બીજાઓના હિતાર્થે દાન કરી શકીએ છીએ, તેટલીજ વસ્તુઓ ખરેખર આપણી કબી શકાય તેમ છે વારસામા મોટી દોલત આપી જનારાઓનું ધન પણ વારસોને મેળજીખ અને અગ્નિ આગસમાં નાખીને એ પાત્ર પેદીમા ઉડી જાય છે કોઈ મૂર્ખ જગતમાનાં સઘળા પુસ્તકો ખરીદી એક મોટી લાયકેરી બનાવે, પણ એ તો માત્ર જેટલાં પુસ્તકો વાચવાને પાત્ર હશે તેટલાંનોજ ઉપભોગ કરી શકશે, અને એ પાત્રતા કર્મથીજ પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે આપણી પાત્રતા અને શક્તિ એ આપણા કર્મથીજ નિર્માણ થાય છે

આપણી આજે જે સ્થિતિ છે તે આપણે પોતેજ રચેલી અને પ્રાપ્ત કરેલી છે, અને તેજ પ્રમાણે આપણને જેવા થવાની ઇચ્છા હોય તેવા થવાની શક્તિ પણ આપણી અદરજ રહેલીજ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે આપણી સ્થિતિને સારી વા નરસી બનાવવાનું આપણાજ હાથમાં છે, તો પછી ભવિષ્યમા અથવા બીજા જન્મમા આપણે જેવા થવું હોય, તેવા થવાને લાયકતાજ કર્મો કરવાનો આપણે અત્યારે આરંભ કરવો જોઈએ

આપણે કેવા કર્મ કરવાં જોઈએ તે પણ જાણવું જોઈએ કોઈ કહેશે કે એ બાબતને જાણવાની શું જરૂર છે ? જગતમા સર્વ કોઈ એક યા બીજી રીતે કર્મ તો કર્યાજ કરે છે; પરંતુ કર્મ શું ? અને અકર્મ શું ? એનો વાસ્તવિક ભેદ જાણ્યા વિના કર્મ કરવું એ કર્તવ્યશક્તિનો દુરુપયોગજ કરવા જેવું છે શ્રીકૃષ્ણભગવાને પણ ગીતાજમા કહ્યું છે કે, ' યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ' ' જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિ-
ધાનિર્મુક્તઃ કર્મકર્તુમિહાર્હસિ, —કર્મ કેવા કરવાં તે જાણીને અને જ્ઞાત્વ તથા વિધિ-
પૂર્વક કર્મ કરવાથી ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તમારે નિત્ય જ્ઞાનમાં રાખવું જોઈએ કે કર્મ કરવા એટલે માનાસકશક્તિને વ્યક્ત કરવી—અહાર કાઢવી અને જીવાત્માને ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગૃત કરવો પ્રત્યેક મનુષ્યના આતરમાં અપાર સામર્થ્ય અને જ્ઞાન બીજરૂપે રહેલું છે, અને તેથી જે જે પ્રકારના કર્મ કરવા એ તે તે પ્રકારની શક્તિઓને જગાડવાના આધારરૂપ છે

મનુષ્ય જે જે કર્મો કરે છે તે સર્વમાં કાંઈને કાંઈ હેતુ રહેલોજ હોય છે. હેતુ વિના કર્મ હોષ શક્તાજ નથી જેમને કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે તેઓ કીર્તિને માટેજ કર્મો કરે જાય છે. ધનની ઇચ્છા હોય છે તેઓ ધન મેળવવાનાજ પ્રયત્નો કરવાને ચડી પડે છે. સત્તાના ઉપાસકો સત્તામાટે, તો સ્વર્ગની ઇચ્છા-
વાળાઓ સ્વર્ગને માટેજ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત હોય છે કાંઈને વળી મરણ પછીજ ચીના લોકની માફક કીર્તિ મેળવવાનો લોભ હોય છે ચીનાલોકમાં મરણ પછીજ સન્માનની યદવી આપવાનો રિવાજ છે, અને આપણા કરતાં એ પ્રજ્ઞાસિકા વધારે સારી છે.

મીનમાં બ્યારે કોઈ માણસે મોટું સત્કૃત્ય કર્યું હોય ત્યારે તેના પિતા અથવા પિતા-મહા જે સ્વર્ગમાં સિધાબ્યા હોય છે તેમનાજ નામને સન્માનની પદવી આપવામાં આવે છે, અને કેટલાક તો એજ હેતુથી કાર્ય કરવામાં નિમગ્ન હોય છે. મુસલમાનોમાં અમુક પથના અનુયાયીઓ પોતાના મરણ પશ્ચાત્ત મોટી કબર બધાય એવાજ પ્રયત્નોમાં પ્રવૃત્ત હોય છે વળી એવા પણ્ય એક પથની મને ખબર છે કે જેમાં બાળકનો જન્મ થયો કે તરતજ તેને માટે કબર બાંધવા માટે છે તેઓના જીવનમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ કબર બાંધવી એજ મુખ્ય કર્તવ્ય હોય છે અને તેઓની આખર-મહત્તા તેઓની કબરથીજ મનાય છે કેટલાકો શરીરને કપ આપવામાંજ આનંદ માને છે તો કેટલાક અનેક પ્રકારના દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે, અને પછી દેવો બધાને, દાન કરે, કે ધર્મશુરુઓને પૈસા આપી સ્વર્ગમાં જવાનો પરવાનો ખરીદ કરે છે । તેઓ એમ સમજે છે કે આમ દાન કરવાથી પાપની નિવૃત્તિ થઈ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના હેતુઓથી પ્રેરાર્થ મનુષ્યો અનેક પ્રકારના કર્મો કરે જાય છે.

પરંતુ કર્મ કર્તવ્યની ખાતરજ કરવા એજ ઉત્તમ છે દરેક દેશમાં થોડાક પણ્ય એવા પુરુષો હોય છેજ કે જેઓ નામ, કીર્તિ કે સ્વર્ગની પરવા નહિ કરતા માત્ર કર્તવ્યની ખાતરજ કર્મો કરે જાય છે, અને ખરેખર આવા પુરુષોજ મનુષ્યજાતિના પ્રાણરૂપ છે કર્મોથી કોઇનું પણ્ય બહુ કરી શકાય તેથી તેઓ આનંદ પામે છે. તેઓ અને તેટલો ગરીબોને ઉપકાર કરે છે, પ્રાણીમાત્રને મદદ કરે છે આમ કરવામાં તેઓનો ઉદ્દેશ વધારે ઉચ્ચ હોય છે, તેઓને નિષ્કામપણે પરાપકાર કરવામાં બહુજ શ્રદ્ધા હોય છે નામ અને કીર્તિના આશયથી જે કર્મો કરવામાં આવે છે તેનો પરિપાક મોટો થાય છે.

નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી કાર્ય કરનારને શુ કોઈ પણ્ય ફળ મળતુ નથી ? જરૂર મળે છે, એટલુજ નહિ પણ્ય નિષ્કામભાવથી કર્મ કરનારને વિશેષ અને ઉત્તમોત્તમ ફળ મળે છે, પણ્ય એના ફળની સિદ્ધિ થતા સુધી સામાન્ય મનુષ્યો ધીરજ રાખી શકતા નથી નિષ્કામ કર્મથી શારીરિક પ્રકૃતિને પણ્ય ફાયદો થાય છે.

પ્રેમ સત્ય અને નિઃસ્વાર્થતા એ કેવળ નીતિવિષયક અલંકારિક શબ્દો નથી, પણ્ય એજ આપણું ઉચ્ચતમ સાધ્ય છે, કારણ કે આપણી ચૈતન્યશક્તિને જગૃત કરવાનું અમેાધ બળ એ શુભોમાં રહેલું છે કોઈ મનુષ્ય ભવિષ્ય, સ્વર્ગ, સત્તા કે એવી કોઈ પણ્ય આપતો સ્વાર્થ ન રાખતા કેવળ નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી પાંચ દિવસ વા પાંચ મિનિટ પણ્ય કાર્ય કરે તો જાણવું કે તેનામાં માનસિક શુભો મેળવવાની યોગ્યતા બીજરૂપે રહેલી છે નિષ્કામ કર્મ કરવું એ જોકે બહુજ કઠિન છે, અને એવા પણ્ય અનેક માણસો હોય છે કે જેઓ નિષ્કામતાનો ડાળ રાખે છે, છતાં મનથી તો કાંઈને કાંઈ બાહ્યારિક બદલો અથવા મોટી મોટી ક્ષમનાઓ રાખી બેઠા હોય છે,

પરતુ અહીંઆ કહેવાતું ખરી નિષ્કામતાને માટેજ છે. એવી સાચી નિષ્કામતાપૂર્વક થોડું પણ કાર્ય થતું એ આત્મસંયમની શક્તિનું ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ છે. અહારના અનેક વ્યાપારો કરતા આત્મસંયમ એ બહુજ ઉચ્ચશક્તિ છે. ચાર ઘોડા જોડેલી ગાડીને ટેકરી ઉપરથી છૂટી લગામથી ઠોડવા દેવામાં જે બળ પડે તેના કરતાં ઘોડાની લગામ કાઢીને રાખીને ટેકરી ઉતારવામાં ખરેખર વધારે બળ પડે છે મોટા વેગથી છોડવામાં આવેલાં તોપનો જોળો રસ્તામાં ફેંપ પડ્યું જાતનો અંતરાય ન હોય તો ધણે દૂર જઈને પડે છે, પરતુ એમ થવાથી એની શક્તિ ધણે ભાગે માર્ગ કાપવામાંજ વપરાઈ જઈ તેના ખરો પ્રતાપ જણાતો નથી કોઈ મોટી ભીત ચા એવો કોઈ અતરાય આવે છે ત્યારેજ તે જોળો પોતાનો પ્રયત્ન પ્રતાપ દેખાડી દે છે. એજ પ્રમાણે સ્વાર્થશુદ્ધિથી પ્રેરાઈને આપણે જે જે વ્યાપાર કરીએ છીએ તેમાં આપણે આપણી ધણીપરી શક્તિ અર્થ શુભાવીએ છીએ, અને વળી એ શક્તિ આપણને કોઈ રીતે પાછી પણ મળતી નથી, પરતુ જો એ સ્વાર્થશુદ્ધિને દૂર કરીને મનપર કાબૂ રાખવામાં આવે—આત્મસંયમ કરવામાં આવે તો એજ સામર્થ્યમાં વધારો થયે તે આપણને પાછી મળે છે એ આત્મસંયમના પરિણામે આપણામાં પ્રયત્ન ઇચ્છાશક્તિ ઉદ્ભવે છે, અને એ પ્રયત્ન ઇચ્છાશક્તિ તેજ કાઈરિતે અને બુદ્ધ મનુષ્યોને અન્ય પ્રાણી-પદાર્થ ઉપર સત્તા ભોગવવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે છે, પરતુ શક્તિની વૃદ્ધિનું ઉપર જણાવેલું રહસ્ય તેઓ જાણતા નથી. હાલના જમાનામાં મૂર્ખ માણસ પણ તે રહસ્ય જાણી શકે અને તેને અનુસરીને વર્તવાથી આખા જગત ઉપર પણ સત્તા જમાવી શકે, પરતુ એમ કરતા પહેલાં જગત ઉપર સત્તા ચલાવવાની વાસનાનો તેણે મૂળે ઉચ્છેદ કરી નાખવો જોઈએ.

એ સ્વાર્થભાવના નિર્મૂળ થવાથી એ મનુષ્ય જગતમાં એક પ્રયત્ન શક્તિરૂપ બની જાય છે. કેટલાક પ્રાણીઓની દૃષ્ટિ અમુક આંક કે દશ રીટ છેડેજ જઈ શકે છે, તેમ આપણામાંના ધણાખરા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ પણ અમુક વર્ષોપર્યંત જ પહોંચી શકે છે એકે નાનું વર્તુળ એજ જાણે આપણી સૃષ્ટિ અને એજ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદા હોય તેમ એની પેઢી પારની વાતજ આપણા ધ્યાનપર આવતી નથી દૃષ્ટિના આ સંકુચિતપણાને લીધેજ આપણે નીતિબ્રષ્ટ બની ગયા છીએ એજ આપણી મોટી દુર્બળતા અને નિઃસત્વતા છે.

કર્મ ગમે તેવા નાનાં કે નીચ દરજ્જાનાં હોય, પરતુ તેના તરફ અભાવ નહિ હોવાથી અને તેટલા ઉત્તમ પ્રકારે તે કરવા જોઈએ કેઈ મનુષ્ય કર્મના રહસ્યથી અજ્ઞાન હોવાને લીધે કૃતિ' વા સ્વાર્થના આશયથી કાર્ય કરતો હોય તો ભલે કરે, પણ સમજીએ તો પોતાની દૃષ્ટિ હમેશાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આશયભણી અને પોતાનું આંતર સામર્થ્ય વધારવાભણી રાખવી જોઈએ ' કર્મ કરવાનોજ આપણને

અધિકાર છે પણ તેના ફળ તરફ આપણો અધિકાર નથી * જો તમારે મનુષ્યને મદદ કરવાની ઇચ્છા હોય, તો તેનું વલણ તમારા પ્રત્યે કેવું છે તેની દરકાર કરશો નહિ. જો સારા અને મહાન કર્મો કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો ફળની લેશમાત્ર પણ કામના રાખશો નહિ.

આ પ્રમાણે સદા કાર્યમાં જોડાઈ રહેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવે અને વસ્તુતઃ કર્મ કરવા સિવાય મનુષ્યની એક ક્ષણ પણ જતી નથી એ વાત સ્વીકારવામાં આવે, પણ એથી એક વિલક્ષણ પ્રશ્ન ખડો થાય છે કે, જ્યારે આપણે સદા સર્વદા કર્મોજી કરવાના છો ત્યારે શાંતિ ક્યારે મળવાની ? જો આપણે સદા કામમાંજ નિમગ્ન રહ્યા કરવાનું હોય તો પછી એકાંતવાસની શાંતિને સહન કરવાની અને એ શાંતિમાં અને ત્યાગમાં આનંદ લેવાની અમારામાં યોગ્યતાજી ક્યાંથી આવવાની ?

એકાંદ એકાંતવાસી મનુષ્યને આ સસારમાં લાવવામાં આવે તો જેવી રીતે એક પાણીમાં રહેનારી માછલીને પાણીની સપાટી ઉપર લાવવામાં આવે અને તેની જેવી દશા થાય તેવીજ એ એકાંતવાસી મનુષ્યની દશા થવાની.

બીજી રીતે કોઈ સસારના કાર્યોમાં રચીપચી રહેલા મનુષ્યને એકાંત અને શાંતિના સ્થાનમાં આણવામાં આવે તો શું એને પણ ત્યાગ સુખ અને આનંદ મળશે ? નહિજ, બિલકોલે તે બિચારા કુખી થશે અને કદાચ ગાડો પણ થઈ જાય ?

આ પ્રમાણે આ બંને દશાઓ અપૂર્ણ જણાય છે, તો તે બંનેનો યોગ કેવી રીતે થાય ? જગતમાં ખરે સર્વથી મનુષ્ય તો એજ છે કે જે ગમે તેવા અરણ્યના એકાંત અને શાંત સ્થાનમાં પણ અત્યંત કાર્યમગ્ન રહી શકે છે, અને જે હજારો મનુષ્યના સમૂહમાં અને ભારે કોલાહલમાં પણ અરણ્યની માફક શાંતિ અને એકાંતને અનુભવે છે તેણેજ પોતાના આત્માને જીતેલો છે, અને નિગ્રહના રહસ્યને પણ તેજ મનુષ્ય જાણે છે આવો મનુષ્ય કોઈ મોટા શહેરના ઉલ્લસી અને કોલાહલમય ભાગ-માંથી પસાર થાય છે તોપણ તેનું મન જાણે કે કોઈ ગ્રહમાં હોય તેવું શાંત હોય છે, એક શબ્દમાત્ર પણ એના કર્ણને અસર કરી શકતો નથી અને બધો વખત કર્મમાંજ નિમગ્ન હોય છે કર્મયોગનું એજ ધ્યેય છે અને જો તમને તે પ્રાપ્ત થયું હોય તો તમે કર્મનું રહસ્ય જાણ્યું છે એમ સમજવું.

પણ આપણે તો એનો આરભ આપણા વર્તમાન સંયોગ વચ્ચેજ કરવાનો છે કોઈ પણ કાર્ય નિસ્વાર્થપણે કરતાં શીખવું એ આપણું પહેલો પાઠ છે કોઈ પણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા થાય એટલે તે ઇચ્છા આપણને શા હેતુથી થાય છે તે હેતુનો આપણે યરાયર શોધ કરવો જોઈએ, કેમકે કાર્યમાં પડ્યા પછી તે હેતુ ઉપર પડેલો પરીને તે અદસ્ત બની જાય છે, માટે કાર્ય કરવા પહેલાંજ તેનો હેતુ આપણે શોધી

* 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન' શ્રી મ ગી.

કહાડવો જોઈએ. આમ કરવાથી શરૂ શરૂમાં તો આપણને આપણા હેતુઓ સ્વાર્થમય દેખાશે, પણ પ્રયત્નવડે ક્રમે ક્રમે એ સ્વાર્થપરામણ્યતા દૂર થવા માંડશે અને એક એવો સમય આવશે કે આપણે સદા સર્વદા નિ સ્વાર્થ કર્મોજ કરે જઈશું.

આ પ્રમાણે આ દુસ્તર સસાર વચ્ચે ધીમે ધીમે આગળ વધતાં આપણને માલુમ પડશે કે છેવટે સર્વથા નિસ્વાર્થી બનવાનું પણ પ્રત્યેકમાટે સંભવિત છે જે દિવસે આપણે સંપૂર્ણ નિસ્વાર્થી બની જઈશું તે દિવસે આપણામાં સર્વ સામર્થ્ય એકત્ર થએલું છે, એમ આપણને પ્રતીત થશે અને આપણો જ્ઞાનનો ભંડાર આપણામાં એકાએકા પ્રકટ થશે.

કર્મયોગ-પ્રકરણ વીજું

કર્તવ્યદક્ષ સર્વ મનુષ્યો સમાન એક છે

સાંખ્યમત પ્રમાણે આ વિશ્વ ત્રિગુણાત્મક છે એ ત્રણે ગુણના નામ સત્ત્વ, રજઃ, અને તમ છે, અને એનાં દસ્ય સ્વરૂપો અનુક્રમે સૈર્વ્ય, આપલ્ય અને જાડ્ય એ પ્રમાણે છે. પત્થર જેવી જડાવસ્થા એ તમોગુણનું દસ્ય સ્વરૂપ છે રાગલોભાદિ વિકારોને વશ થઈને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું એ રજસનું દસ્ય સ્વરૂપ છે આ ઉભયને સ્વાધીન કરી સમતોલપણ રહેવું એ સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં આ ત્રણે ગુણ રહેલા છે. તે પૈકી જે સમયે મનુષ્યમાં જે ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તદનુસાર તે સમયે મનુષ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તમોગુણ પ્રબળ હોય છે ત્યારે આળસ આવીને આપણને સ્તબ્ધ-ક્રિયાશૂન્ય બનાવી દે છે, કોઈપણ જાતનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી જે સમયે શરીરમાં ચપળતા આવીને મુશ્કેલ કાર્ય પણ આનંદપૂર્વક કરવા તૈયાર થઈ જઈએ છીએ, તે સ્થિતિમાં રજો-ગુણનું પ્રાધાન્ય સમજવું જે સમયે આળસ ન હોવા છતાં પણ આપણે બીલકુલ જ્ઞાત હોઈએ, ત્યારે સત્ત્વગુણનું પ્રાબલ્ય સમજવું. ધણું કરીને પ્રત્યેક મનુષ્યમાં સ્વભાવીજ આ ત્રણ પૈકી કોઈ પણ એક ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે કેટલાક સ્વભાવથીજ આળસુ હોય છે તો કેટલાક ઉત્તેજપ્રિય અને ચપળ હોય છે, તેમજ કેટલાક શાંત સ્વભાવના, મિષ્ટભાષી તથા સ્વભાવથીજ મૃદુ હોય છે. એ ત્રણે ભાવ અનુક્રમે તમ, રજઃ અને સત્ત્વના પ્રદર્શક છે. આ સૃષ્ટિમાં એક પણ એવો પદાર્થ નથી કે જે આ ત્રિગુણથી રહિત હોય. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, ઝાડ, વનસ્પતિ ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુમાં થોડા ના અધિક પ્રમાણમાં એ ત્રણે ગુણ પ્રત્યક્ષપણે રહેલા હોય છે.

કર્મયોગમાં મુખ્ય કરીને આ ત્રણ ગુણોના વિચાર કરેલો છે આ ગુણોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું છે, અને તેના યથાયોગ્ય ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, તેનું જ્ઞાન આપણને માય છે, એટલે આપણાં કર્તવ્ય જ્ઞાનને અનુસરીને કેમ કરવા તે આપણને સમજાય છે મનુષ્યસમાજની રચના દેશકાલાનુરૂપ જૂદા જૂદા પ્રકારની થયેલી છે. નીતિ એટલે શું, કર્તવ્ય એટલે શું, એ બધું આપણે સર્વસામાન્ય રીતે સમજીએ છીએ, તોપણ જૂદા જૂદા દેશોમાં જૂદા જૂદા રીતરિવાજને અનુસરીને એ જાણેલી વ્યાખ્યામાં ફેર પડે છે જે રિવાજને એક દેશમાં નીતિ સમજાય છે, તેજ રિવાજને બીજા દેશમાં અનીતિ મનાય છે કેટલાક દેશમાં ભાણેજની સાથે લગ્ન કરવું તે સામાન્ય વ્યવહાર ગણાય છે, જ્યારે બીજા દેશમાં તેજ વ્યવહાર અનીતિમય કહેવાય છે. કેટલાક દેશમાં એક પત્ની સાથેજ લગ્ન કરવું એજ નીતિ મનાયેલી છે, જ્યારે બીજા દેશમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરવી એજ મહત્તા મનાતી હોય છે એવી રીતે નીતિના અન્ય તત્ત્વોનાં પણ વ્યાવહારિક રૂપ પ્રત્યેક દેશમાં જૂદા જૂદા હોય છે

કર્તવ્યની બાબત પણ એજ પ્રકારની છે જૂદા જૂદા રાષ્ટ્રોમાં કર્તવ્યની કલ્પના ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. એક દેશમાં કોઈ મનુષ્ય અમુક ક્રિયા ન કરે તો તેને સમાજ દુરાચરણી કહે છે, જ્યારે તેજ ક્રિયાની બીજા દેશમાં નિંદા થાય છે આવી સ્થિતિ છતાં આપણને જણાય છે કે કર્તવ્યની સમજણમાં પણ કોઈક સર્વસામાન્ય નિયમો તો હોવાજ એમ એ આ પરસ્પર વિરોધી અનુભવોની એકવાક્યતા કરવા માટે બે માર્ગ ખુલ્લા છે અઘાનીનો માર્ગ એ છે કે જે પ્રકાર હું જાણુ છું તે પ્રકારજ એક સત્ય છે અને બીજા સર્વ માર્ગો અસત્ય છે એમ એ માને છે બીજો ઘાનીનો માર્ગ છે અને તેઓ એમ ધારે છે કે-ભિન્ન ભિન્ન દેશ, કાલ, પ્રકૃતિ ઇત્યાદિ સયોગોને અનુસરીને એકજ સિદ્ધાંતનું વ્યાવહારિક બાહ્ય કર્તવ્ય અને નીતિના સ્વરૂપ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે આ બાહ્ય ભેદ સાચો ન હોવાથી તે ભેદ મૂળ સિદ્ધાંતને વૃથા ધરાવતો નથી, પરંતુ વિવિધ પરિસ્થિતિનેજ દર્શાવે છે કોઈ પણ સ્થિતિ અને સયોગોનું કર્તવ્ય અન્ય પ્રત્યેક સ્થિતિ અને સયોગો ઉપર લાગુ પડી શકેલું નથી આવે એકતાનો માર્ગ ઘાની પુરુષોનો હોય છે નીચેના ઉદાહરણથી ઉપલી વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે “ દુષ્ટનો પ્રતિકાર ન કરો ” એવો ઉપદેશ સર્વ મહાત્મ તત્ત્વવેતાઓનો છે પોતાની જાતના સરક્ષણને માટે પણ અન્યને દુઃખ દેવું નહિ. ખરેખર એ સિદ્ધાંત આપણને પણ ઉત્તમ અને વાસ્તવિક લાજે છે, પરંતુ એ સિદ્ધાંતનો નિત્યના વ્યવહારમાં અમલ કરવામાં આવે તો કેટલા બધા અનર્થોની પરપરા જાગૃત થાય તેનું અનુમાન કરો દુષ્ટ મનુષ્યો આપણી માલમતા લૂટી જાય, આપણા જીવનનો નાશ કરે અને તેમની મરજીમાં આવે તેમ વર્તન કરે, તેથી સજ્જો સમાજ અસ્તવ્યસ્ત થઈ નષ્ટપ્રાય થઈ જાય. એ તત્ત્વનો કદાચ એકજ દિવસ અમલ કરવામાં

આવે તોપણ આખો સમાજ રસાતળમા પહોચવાનો સભવ છે. “ દુષ્ટનો પ્રતિકાર ન કરો ” એ તત્ત્વની સત્યતા જરા પણ આપણા મનથી ઓછી થતી નથી અને તે આપણને ઉત્તમમાં ઉત્તમ લાગે છે, તોપણ સમાજની હાલની સ્થિતિને માટે અનિષ્ટ છે. એ સિદ્ધાંત ઉત્તમ છે માટે તે પ્રમાણે નહિ વર્તનારા પ્રત્યેક પાપી છે; એમજ ઠરતું હોય તો પછી “ આપણે પાપી છીએ ” એવી કદપના આપણને કેવા ખાડામા લઇ જઇને નાખશે તે કહી શકાય નહિ. “ હું પાપી છું ” એવું પોતાના મનથી કાઢને પણ લાગવા માડ્યું, એટલે તેનું પરિણામ મનની દુર્ગંજતામાજ આવી છે આવા દુર્ગંજ મનુષ્યને હાથે કાંઈ પણ બાજત પાર પડવી અશક્ય છે, અને એકવાર મનુષ્ય તેને અધીન થયો એટલે એ દુર્ગંજતાનો વેગ તેનામા વધતોજ જાય છે. આ પ્રકારની દુર્ગંજતા સત્ત્વના અનિષ્ટોના દાર ખુલ્લા કરી દે છે મનની દુર્ગંજતા કરતા વધારે મોટું પાપ જન્મતા અન્ય કોઈ નથી અને મનુષ્યજાતિનો એના જેવો બીજો કોઈ મોટો શત્રુ નથી. જેવી રીતે આ મનોદુર્ગંજતા એ એક વ્યક્તિના નાશનું કારણ છે તેવીજ રીતે રાષ્ટ્રમાં એ દુર્ગંજતા ફેલાઈ જવાથી રાષ્ટ્રનો પણ નાશ થઈ જાય છે “ અમે ધૂર્ખ, અમે પાપી ” એવી માન્યતાનો શિકાર થનાર માણસ અથવા દેશ દુર્ગંજિતા ખાડામાંથી કદિ પણ (તે માન્યતાને છોડી દીધા સિવાય) નિકળી શકે તેમ નથી, માટે આપણે આવી રીતે આપણું અહિત કદિ પણ ન કરવું જોઈએ, આપણામા દંઢ આત્મશ્રદ્ધા ઉપજવી જોઈએ અને ઈશ્વરમાં પણ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ જેને પોતામાં વિશ્વાસ હોતો નથી તેને ઈશ્વરમાં પણ શ્રદ્ધા હોઈ શકે નહિ એમ બરાબર સમજીએ.

સારાશ એટલેજ કે નીતિ અને કર્તવ્યના બાહ્યસ્વરૂપ દેશકાલાનુસાર જુદાં જુદાં હોય છે, એ વાત હમેશા ધ્યાનમાં રાખીએ, જેવી રીતે અમુક પરિસ્થિતિમાં ‘ દુષ્ટનો પ્રતિકાર ન કરવો ’ એ કર્તવ્ય છે, તેવીજ રીતે પરિસ્થિતિ બદલાય ત્યારે ‘ દુષ્ટનો પ્રતિકાર કરવો ’ એ પણ કર્તવ્ય થઈ પડે છે.

ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધથી વિમુખ થવા માટે પ્રતિકાર કરવાનો એટલે કે અન્યાયનો અસ્વીકાર કરવા માટે દાલિલ અને બાયલો કહેલો છે, એ વાચીને કેટલાકોને આશ્ચર્ય પણ થયુંજ હશે સમરાજ્યમાં સર્વ શત્રુઓ પોતાના મિત્ર અને સખાધીઓનો હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવું એ અર્જુનને મહાન પાપરૂપ લાગ્યું હતું, સમસ્ત વિશ્વપર પ્રેમ કરવો એ પ્રેમનું અતિ ઉચ્ચ તત્ત્વ હોઈને સ્વજનોનો વધ કરવો એટલે કે પ્રેમને દેખતી આખે તિલાંજલિ આપવી, એવું સમજીને અર્જુનને યુદ્ધ કરવાની ના પાડી હતી.

જ્યારે અજવાળું બહુજ ઓછું હોય છે ત્યારે આપણે દેખી શકતા નથી, તેમજ પ્રકાશ તીવ્ર ગતિમાં હોય છે ત્યારે પણ આપણે દેખી શકતા નથી ધ્વનિવિષે પણ એમજ છે કે જ્યારે અવાજ ધણોજ સૂક્ષ્મ હોય ત્યારે પણ આપણે સાંભળી શકતા

નથી, અને તે જ્યારે અતિ ઉમ તથા પ્રચડ હોય છે ત્યારે પણ તેને સાબળી કે સમજી શકતા નથી ગતિનું પણ એમજ છે, જેમકે ધડીઆળના કલાક કાટાની ગતિ પણ આંખોવડે જોઈ શકતી નથી, તેમ એકાદ સપાટાવધ ફરતા ચક્રોની ગતિ પણ જોઈ શકાતી નથી એજ પ્રમાણે પ્રતિકાર અને અપ્રતિકારમા ભેદ છે.

માટે ખ્યાનમા રાખવા જેવું એજ છે કે દરેક વિષયમા બંને સ્થિતિઓની આત્મતિક અવસ્થા સરખીજ છે પ્રવૃત્તિની તેમજ અપ્રવૃત્તિની આત્મતિક અવસ્થા સમાનજ છે જડપદાર્થોની બાબતમા આ નિયમ લાગુ પડે છે તેમ ચૈતન્યવાન માટે પણ લાગુ પડે છે એક માણસ દુર્બળ અને આળસુ હોવાથી પ્રતિકાર કરી શકતો નથી, અને બીજો માણસ કે જે ધારે તો સારી પેઠે પ્રતિકાર કરી પોતાના શત્રુને બોયભેગો કરી દે એમ છે, તોપણ તે પ્રતિકાર નહિ કરતા ઊઘટો શત્રુને આશીર્વાદ આપે છે. આનો અર્થ એજ છે કે જે મનુષ્ય પોતે બીજા હોવાના કારણથીજ પ્રતિકાર કરતો નથી તેને પાતક લાગે છે, અને પ્રતિકાર નહિ કરવાથી થનારા લાભો પણ તેને મળી શકતા નથી જ્યારે ઉપર કહેલો બીજો સખળ મનુષ્ય પ્રતિકાર કરે છે તો તેને તેમ કરવાથીજ પાતક લાગે છે.

છુદ્ધ જન્મથી રાજપુત્ર છતાં પોતાનું રાજ્ય છોડીને વિરક્ત થયો, આનું જ નામ ખરો વૈરાગ્ય એક બીખારી કે જેની પાસે ત્યાગ કરવાનું કાષ્ઠ છેજ નહિ તેની મરી-બાઇને કાંઈ ત્યાગ કહી શકાય નહિ એટલા માટે “અપ્રતિકાર” અને “વિશુદ્ધપ્રેમ” વિષે ચર્ચા કરતી વખતે આપણે આપણામા સાચું સામર્થ્ય કેટલું છે તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ આપણે બારીકાઈથી સમજી લેવું જોઈએ કે આપણામા પ્રતિ-કાર કરવાની શક્તિ છે કે નહિ આપણામા જે વાસ્તવિકરીને એ શક્તિ હોય અને આપણે તેનો ત્યાગ કરીને “અપ્રતિકાર” મહણું કરીએ તોજ ખરેખર આપણે સત્ય-પ્રેમનું મહત્ત્વ કાર્ય કર્યું કહેવાય, પરંતુ આપણામા પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ તો હોય નહિ અને “ઉચ્ચ પ્રેમની ખાતરજ પ્રતિકાર કરતા નથી” એમ કહીએ કે માનીએ તો તે પાપજ કહેવાય શત્રુઓની પ્રચડ સેનામા પોતાના સગાસજીબીઓને જોતાજ અર્જુનનું ચિત્ત ક્ષણભર કપિત ધર્ષ ગયું, અને એવી અવસ્થામા તેને ‘અપ્રતિકારનું’ તત્ત્વ સાંભળી આવ્યું સગાસજીબીઓપ્રત્યેતો પ્રેમ અને ધર્મ તેના હૃદયમા ઉભરી આવ્યા અને એવા એકદેશી પ્રેમ અને ધર્મના આવેશમા દબાઈ જઈને સમગ્ર દેશ પ્રત્યે એક રાજ્યકર્તાતરીકેના કર્તવ્યોનું જ્ઞાન તેનાથી ભૂલાઈ ગયું ! “અપ્રતિકાર”-ના જહાના નીચે ઉપર કહી તેવી મનોદુર્બળતાએ છુપાઈ એસવા માગ્યું ! પરંતુ સ્થિતપ્રજ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે તેની એ દશાને તુરંતજ ઝાળખી લીધી અને કહ્યું કે, “તું પશ્ચિતની માફક વાતો કરે છે, અને નહિ શોચવા શોગ્ય બાબતનો શોચ કરે છે, માટે હે પરતપ ! આ ક્ષુદ્ર હૃદયદોષોદ્યને ત્યજીને ઉઠ, ઉભો થા અને યુદ્ધ કર.”

આ પ્રમાણે કર્મચોગતુ મુખ્ય ધ્યેય છે. ખરો કર્મચોગી તેજ છે કે “પ્રતિકાર ન કરવો” એજ મુખ્ય અને ઉચ્ચતત્ત્વ છે એમ સારીપેઠે સમજે છે. પ્રતિકાર કરવાતુ પૂર્ણ સામર્થ્ય પોતામા હોવા છતાં મન ઉપર કાબૂ રાખીને પ્રતિકાર નહિ કરવાથી પોતાનામાં જે નવીન શક્તિ આવશે તે વાતતુ જ્ઞાનજ તેને માટે એ સમયે પરતુ થઈ પડે છે, પરતુ એવી અત્યુચ્ચ દશા પ્રાપ્ત થતાં સુધી તે પ્રતિકાર કરવા-માજ પોતાતુ જળ વધતુ સમજીને તેજ પ્રમાણે વર્તે છે. ઉચ્ચ દશાએ પહોંચતા સુધી વર્તમાન દશાને અનુસરતુ વર્તન રાખીને પોતાતુ સામર્થ્ય ખીલવતુ એજ પ્રત્યેકને માટે ઉત્તમ છે

મારા દેશમા એક વખતે મને એક મનુષ્ય મળ્યો હતું પ્રથમથીજ જાણતો હતો કે તે મૂર્ખ અને આળસુ છે. તે કાંઈ પણ જાણતો ન હતો, તેમજ જાણવાની ઇચ્છા પણ નહોતો કરતો એવુ પશુવત્ જીવન બ્યતીત કરતો હતો તેણે મને પૂછ્યું કે, “પરમેશ્વરને ઝોળખવાની યુક્તિ મેળવવાને માટે મારે શુ કરવુ જોઈએ?” મે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે, “તને જુદું બોલતા આવડે છે?” તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, “ના,” એટલે મે કહ્યું કે, “પ્રથમ તો તુ ખોટું બોલતા શીખ, સર્વમા પશુ કે પાપાણુની માફક બેસી રહેવા કરતા અસત્ય બોલવુ એ પણ તારે માટે ઠીક છે. તુ જડ છે તેથી સર્વ કર્મોથી પર, જ્ઞાત અને ઉચ્ચ સ્થિતિ તારાથી ધણી દૂર છે વળી તુ એટલો બધો આળસુ છે કે તારાથી કાંઈ સારું તો શુ પણ ખરાખર કાર્ય પણ થઇ શકે એમ નથી.” ખરેખર તે મૂર્ખ હતો અને હું તેની સાથે મશ્કરીમાજ વાત કરતો હતો, છતાં ઉપલી વાતમા મારો ઉદ્દેશ એવુ કહેવાનો હતો કે મનુષ્યે નિરુદ્ધમીની શાંતિ-માથી સ્થિતપ્રજ્ઞની જ્ઞાતિને પહોંચવામાટે કર્મમાર્ગની નીચલી ભૂમિકાથી આરંભ કરવો જોઈએ

મનુષ્યને માટે પત્થર જેવી નિશ્ચેષ્ટ દશા કદિ પણ ઇચ્છવા જેવી નથી ક્રમે ક્રમે સ્થિતપ્રજ્ઞના જેવી નિશ્ચલતા પ્રાપ્ત થતાં સુધી તેણે ઉદ્ધમ કરવોજ જોઈએ, અને ઉદ્ધમ કરવો એટલે વાસ્તવિકરીતે પ્રાપ્ત નિકૃષ્ટ દશાનો પ્રતિકાર કરવો એજ અર્થ છે માનસિક અને શારીરિક સક્રિયતા પ્રતિકાર કરો અને એ પ્રતિકાર કરતા કરતા ક્રમે ક્રમે તમને સ્થિતપ્રજ્ઞની જ્ઞાતિ આપોઆપ પ્રાપ્ત થવાનોજ. “કાંઈનો પણ દ્રેષ ન કરો,” અભ્યાસનો પણ પ્રતિકાર ન કરો, ઇત્યાદિ વાક્ય બોલવામાં ધણા સહેલા છે, પણ આપણે સારીપેઠે સમજીએ છીએ કે તેને અમલમા મૂકનાં એ કેટલી અધરી વાત છે. સમાજની દષ્ટિ આપણા તરફ હોય છે, ત્યાંસુધી આપણે પ્રતિકાર ન કરવાનો ઢોમ કરીએ છીએ ખરા, પણ આપણા અંતરમાં તો પ્રતિકારની ભાવના જળતજ હોય છે. આપણું હૃદય તો અપ્રતિકારથી પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાતિથી ખીલકુલ અત્યજ હોઈને તેમાં પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છા થયાજ કરે છે. ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા-મનમાં થતાંજ તમને એમ વિચાર

આવે છે કે ધનની ઇચ્છા કરનારને તો જગત હલકો લેખે છે કદાચ આવા વિચારને લીધે તમે ધન મેળવવાના પ્રયત્નમાં નહિ ઉતરો, પણ હૃદયમાંથી તો રાતદિવસ ધનનો જપ નહિજ મટે આવે જપ મનમાં ચાલ્યા કરવા છતાં-ત્યાગી કહેવરાવવામાં-નિર્લોભી કહેવરાવી બેસી રહેવામાં શુ શાણુપણુ છે ભલા ! આવે પ્રસંગે આવા ખોટા ડોળમાં ન રહેતા સપાટાબધ ઉત્તોગ કરો, એટલે સપતિને પ્રાપ્ત કરવામાં કેવા સુખ-દુખ આવે છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળીને તમારૂં મન આપોઆપજ જ્ઞાત થતું જશે, અને પછી અપ્રતિકાર-વિરાગ અને જ્ઞાતિ ક્રમે ક્રમે આપોઆપજ આવીને તમારી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ હાજર થશે. કોઇ પણ વસ્તુની પ્રબળ ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યાગ-સંતોષ-નો ઢોળી દેખાવ રાખવા કરતા તે ઇચ્છાને પૂરી કરવા મથવુ એજ હિતકર છે. પરિણામ તે પ્રાપ્ત થયા પછીથી જો થોડી થણી જ્ઞાતિ તમને મળશે તે સમયે તમને સમજશેજ કે કેટલા પરિશ્રમને પરિણામે કેટલુ બધુ તુચ્છ સુખ મળ્યુ છે આતુ અનુભવજ્ઞાન એક વખત તમને મળશે એટલે પદાર્થની ઇચ્છાના ત્યાગમાં રહેલા સુખનો ખરો મહિમા તમને સમજશે જ્ઞાતિ અને ત્યાગના આવા વિચારોનો ઉપ-દેશ હજારો વર્ષથી સાધુ-સંતો કરતા આવ્યા છે, અને આપણે પણ બાલ્યાવસ્થાથી તે સાક્ષજતા આવ્યા છીએ, તોપણ ખરી જ્ઞાતિ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા હોય એવા પુરુષો ભાગ્યેજ આપણે દેખી શકીએ છીએ ! મેં લગલગ અર્ધા જગતમાં પ્રવાસ કરેલો છે, પણ મને યાદ છે કે ખરેખરી જ્ઞાતિ અને ત્યાગની સ્થિતિએ પહોંચેલા વીશ પુરુષો પણ મેં ભાગ્યેજ જોયા હશે.

પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનાજ મનથી કાંઈ પણ ધ્યેય મુકરર કરીને તેને માટે પ્રયત્ન કરવા મંડી જવું એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે બીજાઓ તરફથી વચર સમજે સચવાયેલા માર્ગે ચાલવુ એ નુકસાનકારક છે

જેવી રીતે એકાદ નાના બાળકને પાંચ દશ ગાઉ પગે ચાલીને મુસાફરી કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવે, તો તે બિચારૂં અર્ધા રસ્તામાંજ મરણ પામશે અને કદાચ હજારોમાંથી એકાદ બાળક મુસાફરી પૂર્ણ કરે તોપણ તે સ્થાને પહોંચતા પહેલાં અર્ધશ્રુત તો થવાનુંજ જગતમાં આપણે પણ થણીવાર આવાજ પ્રકારનો વ્યવહાર કરીએ છીએ

સમાજનો પ્રત્યેક મનુષ્ય વાંઝી કાંઈ એકજ વિચાર વાં એકસરખા સામર્થ્ય-વાળા હોતા નથી દરેકના વિચાર અને ધ્યેય બિન્ન બિન્ન હોય છે, અને તેથી બીજાના વિચારોને ધિક્કારવાનો આપણને અધિકાર નથી વાં એ આપણુ કાર્ય નથી. દરેક મનુષ્યને પોતાનુંજ ઉચ્ચતમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાટે તનતોડ પ્રયત્ન કરવા હો. તમારા ઉચ્ચતમ ધ્યેયમાટે મારા વિચારોની અને મારા ઉચ્ચતમ ધ્યેયવડે તમારા વિચારોની તુલના કરવી એ યોગ્ય નથી. આંખાના વૃક્ષનુ લાકડું સાગના જેવું મજબૂત નથી અથવા સાગના વૃક્ષને આંખાના જેવાં મધુર ફળ લાગતાં નથી; એમ કહીને

એ બંને વૃક્ષને નાલાયક ઠરાવનાર મનુષ્ય શુ ડાહ્યો ગણાશે !

જગતમા કેટલીએ બિન્નતા એવામા આવે છે પણ તે સર્વ બિન્નતાઓના મૂળમા એકતાજ રહેલી છે

ગૃહસ્થાશ્રમીએ નિત્ય પરમેશ્વરનુ ચિતવન કરવુ અને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ એજ જીવનનુ અંતિમ ધ્યેય રાખવુ જોઇએ, તોપણ નિત્યનેમિત્તિક કર્મોમા કદિ પણ પ્રમાદ આવવા દેવા જોઇએ નહિ વળી તેણે કર્મ કરવા તે ફળને માટે નહિ પણ કર્તવ્ય સમજીનેજ કરવા જોઇએ.

જગતમા કર્મ કરવા અને તેના ફળની આશા ન રાખવી એ અત્યંત દુષ્કર છે કોઇ મનુષ્યને મદદ કરીને તેની પાસેથી ઉપકારની કોઇ પણ આશા ન રાખવી તેમજ એકાદ જનસેવાનું કાર્ય કરીને નામ યા કીર્તિનો લોભ ન રાખવો, એ ખરેખર અસિધારાત્રત છે. જગત સ્તુતિ કરવા માટે તો તે વેળાએ કોઇ બીકણુ માણસ પણ શરવીર બની જાય અને લોકપ્રશંસા કરવા માટે તો એકાદ મૂર્ખ પણ શરવીર બની જાય એટલી બધી કીર્તિની પ્રયત્ન લાલસા મનુષ્યહૃદયમા હોય છે, કે એ લાલસા બીલકુલ નષ્ટ કરી જગતની સ્તુતિની કિચિત્ પણ પરવા ન કરતા પરોપકારનાં કાર્ય કર્યેજવા એ મહાન દુષ્કર યત્ન છે જગતના સર્વ યશો કરતાં એ યત્ન મહાન શ્રેષ્ઠ છે.

આપણા તથા આપણા કુટુંબીઓના નિર્વાહને માટે ધન ઉપાર્જન કરવુ એ ગૃહસ્થાશ્રમીનુ કર્તવ્ય છે, પણ ખોટું બોલીને, ફસાવીને, ચોરીને વા છેતરીને ધન સંપાદન કરવુ એ કર્તવ્ય નથી સાથે વળી એ પણ યાદ રાખવુ જોઇએ કે, એમ ખરાબ રસ્તે જતા અટકવુ એટલુંજ નહિ પણ ઇશ્વરનુ ધ્યાન અને ગરીબોની સેવા કરવી એ પણ તેના મુખ્ય ધર્મ છે

જીવનની આ પ્રત્યેક આશ્રમવ્યવસ્થામા મનુષ્યને બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં કર્તવ્યો કરવાના હોય છે, પણ તે ઉપરથી અમુક આશ્રમ બીજા આશ્રમથી ખરાબ છે એમ સમજવાનુ નથી જીવનના અત્યંત મુખ્ય બ્રહ્મચર્યાશ્રમમા અવિવાહિતપણે રહીને ધર્મ, જ્ઞાનનુ દાન તેમજ ધર્મકૃત્ય કર્યા કરનારો મનુષ્ય અને લક્ષ કરી ગૃહસ્થાશ્રમી બનીને તે આશ્રમને ઉચિત ધર્મને અનુસરનારો મનુષ્ય એ બંનેમા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કોઇ પણ ભેદ નથી એક સ્વધર્મમા રત રહેનાર રસ્તાનો ભગી અને બીજો સ્વધર્મપરાયણ રાજા એ બંનેની યોગ્યતા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સરખાવી છે ધારા કે એક ક્ષણુહર પેલા ઝાડુવાળાને રાજમગાદી સોંપવામાં આવે અને પેલા રાજાને ઝાડુનુ કાર્ય સોંપવામાં આવે, તો તમેજ કહ્યના કરો કે તેઓની કેવી દશા થાય ? કોઇ મનુષ્ય સંસારનો ત્યાગ કરી અરણ્યવાસ સ્વીકારે તેટલા ઉપરથીજ તે મનુષ્ય સસારી પુરુષ કરતા શ્રેષ્ઠ હોય છે એમ કહી શકાય નહિ. વિચાર કરીએ તો સસારમા રહીને સ્વધર્મના પ્રાપ્તિપુર્વક ઇશ્વરભક્તિ કરવી એ અરણ્યવાસ કરવા કરતાં પણ ધણુજ મુશ્કેલ છે.

આધુનિક સમયમા પ્રાચીન ચાર આશ્રમ નષ્ટ થઇ તેને બદલે એજ આશ્રમ રહ્યા છે એક ગૃહસ્થાશ્રમ અને બીજો સન્યસ્તાશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષે સસારમા રહીને લૌકિક આચાર પાળીને ઈશ્વરચિતન કરવું સન્યાસીએ કેવળ ધર્મપરાયણ રહીને તત્ત્વચિતન કરવું, અને લોકોને ધર્મના માર્ગનો ઉપદેશ કરવો મહાનિર્વાણતત્ત્વમા આ વિષય સબધી ધણા નિયમો છે તેમના કેટલાક અત્રે તમને કહ્યું છું, જેથી ગૃહસ્થાશ્રમનું પથાર્થરીતે જ્ઞાન આપ સ્વીપુરુષોના જાતિસ્વભાવો તેમજ પ્રત્યેક વ્યક્તિના સ્વભાવો ભિન્ન ભિન્ન હોય એ સ્વાભાવિક અને સામાન્ય સૃષ્ટિનિયમ છે, અને તેથી કરીને એકજ ધ્યેય અથવા એકજ સરખા વિચારો દરેકને લાગુ પાડી શકાય નહિ, અને કદાચ એજ માર્ગ ગ્રહણ કરવામા આવે તો અસાધારણ વિગ્રહ ઉત્પન્ન થઇને એવું પરિણામ આવે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનેજ ધિકારે અને અગતિ તથા ધર્મના દાર બધ થઇ જાય માટે બીજાઓ પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય એટલું જ છે, કે તેઓમા ચોતાનું ઉચ્ચતમ ધ્યેય સમજવામા અને તે પ્રાપ્ત કરવામા સહાય કરવી. અને તેના ધ્યેયમા જૂલ જણાય તો તેને સમજાય તેવી રીતે તે તેના ધ્યાનપર લાવીને તેમના વિચારોને આપણાથી બની શકે તેટલા પ્રમાણમા સત્ય પ્રતિ દોરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

આ તરવો હિન્દુઓના ધર્મશાસ્ત્રોમા ધણા પ્રાચીન સમયથી પ્રકટ કરેલા છે જૂદા જૂદા આશ્રમો જેવા કે—બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યસ્તને માટે જૂદા જૂદા ધ્યેય અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ તથા નિયમો દર્શાવેલા છે

હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિને મનુષ્યતરીકેના સર્વ સાધારણ કાર્યો ઉપરાત કાષ્ઠક વિશેષ કર્તવ્યો પણ કરવાના હોય છે. હિન્દુ જીવનનો પ્રારંભ પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી થાય છે. એ આશ્રમ પૂર્ણ થયા પછી લગ્ન કરીને તે ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરે છે એ પછી વૃદ્ધાવસ્થા આવવા લાગતા વિરક્તતા ઉપજતા તે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરે છે અને તે પછી સર્વસંયતો પરિત્યાગ કરીને સન્યસ્ત ધારણ કરે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીએ, માતાપિતાને ઈશ્વરના સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સમજીને તેમને સદાકાળ સર્વ રીતે સતુષ્ટ રાખવા માતાપિતાની પ્રસન્નતા એજ પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા છે. જે પુત્ર માતાપિતાને કદિ પણ કંટકાળ સંભળાવતો નથી તેજ ખરો પુત્ર છે.

માતાપિતાના દેખતા હાથવિનોદ ચા કઠામસ્કરી કદિ પણ કરવી નહિ તેમના પ્રતિ હિતાવળાપણુ, અધીરાપણુ કે ક્રોધ દર્શાવવો નહિ માતાપિતાની પાસે જવું ત્યારે તેમને નમન કરવું અને ન્યારે તેઓ બેસવાની આજ્ઞા આપે ત્યારે તેમના બેઠા પછી બેસવું

જે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાના માતાપિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, દીન જનો ઇત્યાદિને સતુષ્ટ કર્યા સિવાય બાકી છે, પીએ છે અને વચ્ચેનો ઉપભોગ કરે છે, તેને મહાન પાતકી ગણવો. માતાપિતા એ આપણા દેહના ઉત્પાદક અને પોષક છે, જેથી તેમના સુખને

માટે હજારો કષ્ટ પડે તોપણ તે સહન કરવા એ પુત્રનો ધર્મ છે

પોતાની ધર્મપત્નીને કટુશબ્દ કહેવો નહિ. પોતાની માતા તુલ્યજ મદા સર્વદા સતુષ્ટ રાખવી. પોતે ગમે તેવા કષ્ટ યા વિપત્તિમા હોય તોપણ તેના આગળ તેવો ભાવ જણાવા દેવો નહિ તેમજ તેના આગળ કોઈ દર્શાવવો નહિ

જે પુરુષ પોતાની સ્ત્રી સિવાય અન્ય સ્ત્રી સખધી વિચારમાત્ર પણ કરે છે, અથવા મનના એક ચર્તિક્ષિત્ અશર્થી પણ તેનો સ્પર્શ કરે છે, તે અધોર પાપનો અધિકારી થાય છે.

સ્ત્રીઓ સમક્ષ અસભ્ય ભાષણ કરતું નહિ, અને પોતાના પરાક્રમેની પ્રશંસા કરવી નહિ મે આમ કર્યું અને તેમ કર્યું એવો શબ્દ માત્ર પણ ઉચ્ચારવો નહિ.

ગૃહસ્થાશ્રમીએ નિત્ય પોતાની ધર્મપત્નીને દ્રવ્ય, વસ્ત્ર, અન્નકારો, પ્રેમનિષ્ઠા અને અમૃતસમાન મધુર વાણીવડે સતુષ્ટ રાખવી. તેની શાંતિનો ભંગ થાય એવું એક પણ કૃત્ય કરવું નહિ જે પુરુષ પોતાની ધર્મપત્નીનો પ્રેમ મેળવી શક્યો છે, તેજ પુરુષ ધર્માચરણી અને સદાચારી છે

આપણા બાળકો-પુત્ર-પુત્રી પ્રત્યેના વર્તનના નિયમો —

પુત્ર ચાર વર્ષનો થાય ત્યાંસુધી તેનું પ્રેમથી લાલનપાલન કરવું, અને પછી સોળ વર્ષની ઉંમરસુધી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો વીશ વર્ષની ઉંમર થાય ત્યારે તેને ક્રમઘ ધે લગાડવો, અને તેની સાથે મિત્રવત્ અને પ્રેમથી વ્યવહાર કરવો. પુત્રીને પણ એવીજ રીતે કાળજીપૂર્વક શિક્ષણ આપવું, અને તેના લગ્ન સમયે વસ્ત્રાભૂષણ ઇત્યાદિ યથાશક્તિ સારી રીતે આપવું

બધુ-ભગિની, તેઓના પુત્રપુત્રી, ઇતર સર્ગાવહાલા અને ચાકર નોકરો વિગેરે સખધી આપણા કર્તવ્યોનું પણ ધર્મશ્રેયોમા યથાર્થ વિવેચન કરેલું છે, તેવીજ રીતે આપણી પાસેથી સહાયતાની ઇચ્છા રાખનારને યોગ્ય મદદ કરવા સખધી તેમજ આપણા ગ્રામીય સખધી પ્રત્યેનાં આપણા કર્તવ્યો ઇત્યાદિ પણ દર્શાવેલા છે ધન ઇત્યાદિ સર્વ અનુકૂળતાઓ હોવા છતાં જે ગૃહસ્થ પોતાના સમાસખધી, મિત્ર, તેમજ દીન જનોને મદદ કરતો નથી તેને પશુવૃત્તિનોજ સમજવો

પોતાનું ખાનપાન, વસ્ત્ર અને શરીરની ટાપટીપ ઇત્યાદિ તરફ બહુ આસક્તિ રાખવી નહિ ગૃહસ્થીએ હંદયથી શુદ્ધ અને શરીરથી સ્વચ્છ રહેવું, અને નિત્ય ઉચ્ચો-ગત્રિય રહેવું

શત્રુની સામે શરવીરની માફક ટક્કર ઝીલવી, અને તેના પ્રતિકાર કરવો એ પણ ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય છે તેણે એક ખુણામા બેસીને રોવું કે અપ્રતિકારના ગપ્પા ચારવા નહિ તે શત્રુની સામે જનો નથી તો સ્વકર્તવ્યથી બચ્ચ થાય છે પોતાનાં સર્ગા-સખધી તથા મિત્રો આગળ તો નમ્ર રહેવું એ કર્તવ્ય છે

દુષ્ટ જતોનો કદિ પણ ગૃહસ્થીએ આદરસહાર કરવો નહિ, કારણ કે તેમ કરવું એ દુષ્ટતાની વૃદ્ધિ કરવા બરાબર છે, તેમજ સંજ્ઞન અને યોગ્ય પુરુષોનો અનાદર કરવો એ મહાન દોષ છે મિત્રોની સાથે કાંઈ પણ રીતે ઉચ્છ્રમ્બલ વર્તન કરવું નહિ મિત્રો કરવાને માટે જ્યાં ત્યાં કાર્કાં મારવા નહિ જેની સાથે મિત્રતા કરવાની ઇચ્છા હોય તેવું વર્તન, તેના કર્મો, અન્ય માણસો સાથેનો તેનો વર્તવા ઇત્યાદિનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવું અને ખરેખરો સંતોષ થાય તોજ મિત્રાચારી બાધવી

પોતાના શુભ કાર્યો સખધી ગૃહસ્થે એક શબ્દ માત્ર પણ બોલવો નહિ સમાજમા પોતાની પ્રશંસા કરવી નહિ પોતાની કીર્તિ યા સત્તાનું વર્ણન કરવું નહિ. પોતાની સપત્તિ તેમજ ખાનગી વાતો ગુપ્ત રાખવી

હું ગરીબ છું અથવા (ધનવાન હોય તો) ધનવાન છું, એમ કદિ પણ ગૃહસ્થે ઉચ્ચારવું નહિ, તેમજ પોતાની સપત્તિની બહાણ મારવી નહિ સત્યાસત્યનો વિચાર કરીને સત્ય માર્ગેજ પ્રવૃત્ત થવું બીજાની બુદ્ધિ મુજબ ચાલવું નહિ આ પ્રમાણે જે નથી કરતો તેને અનીતિમાન સમજવો

ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય સમસ્ત સમાજનો આધાર છે તેનાથીજ અનેકાનું જીવન ટકે છે ગરીબ, અશક્ત, બાળક, સન્ધ્યાસી, સ્ત્રી વગેરે જેઓ પોતાને માટે ધનોપાર્જન કરતા નથી, તેઓનો પોષણકર્તા ગૃહસ્થાશ્રમીજ છે. આટલાં બધાના પોષણનો ભાર ઉઠકવાનું સામર્થ્ય તેનામા હોવું જોઈએ, અને એ સામર્થ્ય વધ્યા કરવું જોઈએ. તેના હાથે કાંઈ બૂલ યાય તો તે વિષે બીજાઓ સમક્ષ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવો નહિ, કારણ કે એમ કરવાથી હૃદયની દુર્બળતાનું ચિતન અને વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે, અને તેમ થવાથી પોતાના આશ્રમધર્મનું પાલન તેનાથી જોઈએ તેવું બની શકતું નથી વળી તેણે જ્ઞાન અને ધન મેળવવાને માટે પણ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ જ્ઞાન અને ધન પ્રાપ્ત કરવું એ તો ગૃહસ્થનું ખાસ કર્તવ્યજ છે, અને તે કર્તવ્ય ન બળવે તો તે મનુષ્યજ નથી દ્રવ્યોપાર્જનને માટે જે પ્રયત્ન નથી કરતો તે અનીતિમાન છે, અને જે ગૃહસ્થ બીજાઓ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવામા સંતોષ માનતો હોય તે તો પૂરેપૂરો અનીતિમાન છે બીજા હાથપગ જો તે ઉલ્લભ કરીને ધનવાન થાય છે તો તેનાથી સેકડો માણસોનો નિર્વાહ ચાલે છે

માટે સપત્તિ મેળવવી એ કાંઈ અયોગ્ય નથી, કારણ એનો ઉપયોગ પરોપકારને માટેજ થવાનો છે સમાજના જીવનનો અને લોકોપયોગી કાર્યોનો સ્થૂળ આધાર એ ગૃહસ્થાશ્રમજ છે નીતિને માર્ગે પૈસો મેળવી નિષ્કામભાવે પરોપકારમા વ્યય કરનાર મનુષ્યની યોગ્યતા અને સર્વ સગનો પરિત્યાગ કરી પરમેશ્વરને માટે તપ કરનાર યોગીની યોગ્યતા, એ ઉભયમા ભેદ નથી માત્ર સ્થૂળ દૃષ્ટિથીજ બાહ્ય ભેદ માણસ પડે છે

પૂર્ણ નિષ્કામતા ન આવે ત્યાંસુધી ક્રીર્તિની ઈચ્છા રહ્યા કરતી હોવાથી (ક્રીર્તિની અસારતા-પોલપોલ અનુભવાઇને તેમથી ચિત્ત ઉપરામ ન થતાં સુધી) ક્રીર્તિ મેળવવાના હેતુથી શુભ કર્મ કરવા એ પણ ગૃહસ્થનો ધર્મજ છે ગૃહસ્થીએ ભુગાર રમવો નહિ, દુષ્ટની સોખત કરવી નહિ, મિથ્યાભાષણ કરવું નહિ અને અન્યને ત્રાસ પડે એવું કંઈ પણ કરવું જોઇએ નહિ

મનુષ્યો કેટલીક વખત અમુક વિષયમા વિજય મેળવવાનાં પૂરતા સાધનો અને યોગ્યતા ન હોવા છતાં પણ વગર સમજે કાર્યનો આરંભ કરે છે, અને પછી નુક-
શાની આવતા તેને પૂરી કરવાને માટે બીજાઓને છેતરે છે, માટે પ્રત્યેક બાબતમા પ્રથમથીજ યોગ્યયોગ્યનો વિચાર કરવો જોઇએ, વળી આ વાત પણ બ્યાનમા રાખવાની છે કે યોગ્યતા છતાં પણ અનેક કારણોથી એકવાર જે કાર્ય નિષ્ફળ થાય છે, તેજ કાર્ય બીજી વખત ચરાસની પણ નીવડે છે

ગૃહસ્થીએ હમેશા સત્ય, મધુર, અન્યને હિતકર બાબતું કરવું, અને પારકાના કામકાજની કે અવગુણની વાતો કરવી નહિ

જે ગૃહસ્થો પોતાની ખરી કમાણી યા મિલકતમાથી ફૂવા, તળાવ ખોદાવે છે, રસ્તાની બાજુએ વૃક્ષો રોપે છે, ધર્મશાળાઓ બંધાવે છે, સડકો તથા પૂલો બંધાવે છે, તેઓ પણ યોગીજનો જે પદને પહોંચે છે તેજ પરમપદના પરિણામે અધિકારી થાય છે

અપળતા એટલે કે ઉઘોગશીલતા એ પણ કર્મયોગનું એક અંગ છે, અને ગૃહ-
આશ્રમીનું તે કર્તવ્ય છે એક સ્થળે વસુંવેલું છે કે, “જો ગૃહસ્થી પોતાના દેશને માટે વા ધર્મને માટે લડતાં મરણ પામે છે તો એક બ્યાનસ્થ યોગીને જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ ગતિ તેને મળે છે.” આથી કર્તવ્યનો યથાર્થ અર્થ સમજી શકારો કે જે એકનું કર્તવ્ય હોય તેજ કર્તવ્ય બીજાનું હોઈ શકે નહિ. તેવીજ રીતે એક કર્તવ્ય નીચ અને બીજું ઉચ્ચ એમ પણ કહી શકાય નહિ પોતાપોતાના સંજોગો અને સ્થિતિ અનુસાર પ્રાપ્ત થનારા કર્તવ્યો કરવા એજ ધર્મનું રહસ્ય છે

આ પ્રમાણે સર્વ વર્ણ અને આશ્રમોના ધર્મનું અવલોકન કરતાં સુખ્ય તત્ત્વ એજ જડી આવે છે કે, હરેક પ્રકારની માનસિક અને શારીરિક દુર્ગંથતા દૂર કરવી મારા તત્ત્વજ્ઞાન સંબધી, ધર્મ સંબધી, અને કર્તવ્ય સંબધી સર્વ ઉપદેશોમા વિશિષ્ટ તત્ત્વ એજ સમાયલું છે વેદોમા પણ નિર્ભયતા શબ્દની વારંવાર પુનરાવૃત્તિ કરા-
યલી મળી આવશે અને બાય એ પણ દુર્ગંથતાનીજ નિશાની છે જગત્તા તિરસ્કાર અને સ્તુતિની દરકાર ન રાખતા મનુષ્યે પોતાના કર્તવ્યો કરે જવાં એજ જીવનનું રહસ્ય છે કંઈ મનુષ્ય જગત્તો ત્યાગ કરી, એકાંતમા જઈ ઈશ્વરભક્તિ કરે તેણે, અને જેઓ જગત્તી વચ્ચે રહી લોકકલ્યાણનો ઉદ્ધોગ કરે છે, તેઓ ઈશ્વરભક્તિ કરતા નથી એવો વિચાર લેશમાત્ર પણ મનમા લાવવો નહિ. તેજજ જેઓ જગ-

તમા રહેનારા અને સ્ત્રીપુત્રાદિના કુટુંબવાળા છે, તેઓએ પણ એમ ન ધારવું કે, જેઓ જગત્તો ત્યાગ કરે છે, તેઓ દાહિક અને તુલ્ય છે

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતપોતાને સ્થાને મહાનજ છે. આ તત્ત્વનું રહસ્ય આપણે એક દષ્ટાંતથી વ્યક્ત કરીશું. કોઈ એક રાજા હતો, તે પોતાના નગરમાં જે કોઈ સન્યાસી આવે તેને પ્રજ્ઞ કરતો કે—“જે મનુષ્ય સસારવ્યવહારનો ત્યાગ કરીને સન્યાસી બને છે તે મોટો કે જે સસારમાં રહીને ગૃહસ્થાશ્રમીને જાજતાં કર્તવ્યો કરે છે તે મોટો ?” ધણી વિદ્વાન્ પુરુષોએ એ પ્રજ્ઞનો ખુલાસો કરવા પ્રયત્ન કર્યા કેટલાકોએ કહ્યું કે—સન્યાસી મોટો છે, એ સાબળીને રાજા તેના પ્રમાણુ માગતો અને જ્યારે તેઓ પ્રમાણુ આપી શકતા નહિ ત્યારે રાજા તેમને લગ્ન કરી ગૃહસ્થાશ્રમી બનાવવાનો હુકમ કરતો

આ પ્રમાણુ કેટલોક સમય ચાલ્યા પછી એક દિવસે એક યુવાન સન્યાસી આવી ચડ્યો. રાજાએ તેને પણ એજ પ્રજ્ઞ પૂછ્યો. સન્યાસીએ જવાબ આપ્યો કે, “અરે રાજા ! પ્રત્યેક પોતપોતાના સ્થાનમાં મોટો છે.” રાજાએ કહ્યું કે પ્રમાણુપુર સર સિદ્ધ કરી આપો સન્યાસીએ જવાબ આપ્યો કે, “સિદ્ધ કરી આપીશ, પરંતુ તે પહેલાં થોડા દિવસ તમારે મારા જેવી સ્થિતિમાં મારી સાથે રહેવું પડશે.” રાજાએ તે કબજા કર્યું, અને સન્યાસીની સાથે સાથે વિચરવા લાગ્યો. ધણી વજીરા શહેર અને દેશો વટાવીને તેઓ છેવટે એક મોટા રાજ્યધાનીના શહેરમાં આવી પહોંચ્યા ત્યાં ધણીજ ધામધમ ચાલી રહી હતી અને નગરા તથા વાજીત્રના ધોધ કણ્ઠગોચર થવા લાગ્યા. માર્ગમાં લોકો શોભાયમાન તથા કિમતી વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી ધામધમ સાથે આમ તેમ ફરતા હતા અને કેટલાકે લોકો ઉચ્ચ સ્વરથી થાળી પીટતા હતા. આ બધો ઠાઠ જોઈને રાજા અને સન્યાસી શુ થાય છે, તેની તપાસ કરવામાટે ત્યાં ઉભા રહ્યા થાળી પીટવાવાળો મોટેથી બોલવા લાગ્યો કે, “આ દેશના રાજાની કન્યા પોતાની સમક્ષ એકત્ર થયેલા હજારો પુરુષોમાંથી હરકોઈ એકને પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કરનાર છે.”

રાજકન્યાએ આવી રીતે સ્વયંવરથી વર પસંદ કરવાની પ્રણાલિકા ભારતવર્ષમાં પુરાતન ગણમાં પ્રચલિત હતી. દરેક રાજકન્યા પોતાને કેવો પતિ જોઈએ તેને માટે અશ્રમથીજ પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી મૂકતી કેટલીક રાજકન્યાઓ સુદરમાં સુદર પુરુષની ઇચ્છા કરતી, કોઈ વધારેમાં વધારે જાણેલા પુરુષની ઇચ્છા કરતી, કેટલીક વધારેમાં વધારે સપ્તિવાન્ પુરુષની તો કેટલીક મહાન્ શરવીર પતિની ઇચ્છા રાખતી. આ પ્રમાણુ પ્રત્યેક રાજકન્યા પોતાના હૃદયમાં કામને કાંઈ લક્ષ્ય પ્રથમથીજ નિર્દિષ્ટ કરી દેતી. સ્વયંવરને દિવસે આસપાસના દેશોના રાજપુત્રો ઉત્તમમાં ઉત્તમ યોગ્યક પહેરી તેની સમક્ષ એકત્ર થતા કેટલીક વખત તો તેઓ પોતાની સાથે પોતાના સ્તુતિ-

પાકેડા રાખતા, જેઓ તેમના સહગુણો અને પરાક્રમની મોટી સ્તુતિ કરતા. રાજ-કન્યાને એક સિંહાસનપર બેસાડી ધામધૂમ સાથે સ્વયંવર મહાપર્વ ફેરવવામાં આવતી અને તે પ્રત્યેક રાજપુતના તરફ નિહાળીને સ્તુતિ સાંભળતી આ પ્રમાણે એકથી બીજે સ્થાને ન્યાસુધી વરની પસંદગી ધ્યાનમાં નહિ આવતી ત્યાસુધી ફરતી, અને છેવટે જે રાજપુતને પસંદ કરતી તેના ગળામાં તે એક પુષ્પની વરમાળા આરોપતી વર પસંદ કરવાની આવી પ્રણાલિકા પ્રાચીન સમયમાં હતી અને એ ‘સ્વયંવર’ના નામથી ઓળખાતી.

આપણી કથાના નાયકો પેલા રાજ અને સન્યાસી જે નગરમાં આવ્યા છે, તે નગરના રાજની કન્યાનો આજે સ્વયંવર હતો તે રાજકન્યા સર્વ રૂપવતી સ્ત્રીઓમાં સર્વોત્તમ હતી તેનું શરીરસૌંદર્ય કાર્મક અનુપમજ હતું વળી એ કન્યાનો પતિ કન્યાના પિતાના મરણ પછી એના રાજ્યનો માલિક પણ થવાનો હતો. એ કન્યાનો વિચાર સૌથી સુદરમાં સુદર પુરુષની સાથે લગ્ન કરવાનો હતો કેટલીક વખત આવા સ્વયંવરો તેને માટે થઈ ચૂક્યા હતા, પણ અત્યારસુધી એકે પુરુષને તે પસંદ કરી શકી ન હતી આ સ્વયંવર પાછલા સ્વયંવરો કરતાં ઘણાજ વિશાળ અને રમણીય હતો, આ વખતે લોકોની સખ્યા પણ ઘણીજ ભારે હતી કન્યાને એક સિંહાસન ઉપર આણવામાં આવી, અને પ્રત્યેક રાજપુતના સમક્ષ લઈ જવામાં આવી, પણ પહેલાંની પેઠે આ વખતે પણ તેને કોઈ પુરુષ ગમ્યો નહિ આથી સર્વત્ર નિરાશા પ્રસરી ગઈ, અને આ સ્વયંવર પણ નિરર્થક જશે એવો સર્વને ભય લાગવા માંડ્યો.

એટલામાં એક નવો તરુણ સન્યાસી એ સ્થળે આવ્યો અને ત્યાં શું ચાલે છે તેનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો આ સન્યાસી એટલો બધો તેજસ્વી હતો કે જાણે આકાશમાંથી સૂર્યદેવતાજ પૃથ્વીપર આવ્યા હોય ! રાજકન્યાની દૃષ્ટિ જેવી આ સન્યાસીના ઉપર પડી કે તરતજ ત્યાં અટકી અને વરમાળા તેની ફાટમાં આરોપી યુવાન સન્યાસીએ તરતજ તે વરમાળા પકડીને ફેંકી દીધી અને બોલી ઉઠ્યો કે, ‘મારે આ ઉપાધિ કેવી ? હું તો સન્યાસી છું સન્યાસીને લગ્ન શામાટે જોઈએ ?’ તે કન્યાના પિતાએ વિચાર કર્યો કે, કદાચ નિર્ધનતાના કારણથી રાજકન્યા સાથે લગ્ન કરવાની હિંમત આલતી નહિ હોય, તેથી તેને કહ્યું કે, “આ કન્યાનાં લગ્ન સાથેજ મારે અર્ધું રાજ્ય આપવામાં આવશે, અને મારા મરણ પછી બધું રાજ્ય મળશે !” કન્યાએ પુનઃ વરમાળા અર્પી, પરંતુ સન્યાસીએ ફરી પણ તે ફેંકી દીધી અને બોલ્યો કે, ‘મારે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા નથી’ અને એકદમ સજામહાપમાંથી ચાલી નીકળ્યો.

હવે રાજકન્યાનું મન પેલા યુવાન સન્યાસી પ્રત્યેના પ્રેમમાં એટલું બધું આસક્ત થઈ ગયું કે, “હું પરણીશ તો એ તરુણ વરને પરણીશ અને નહિ તો પ્રાણી

પંજી કરીશ” એવા ઉદ્દગાર કહાડવા લાગી, અને એકદમ તેને પાછો ખેંચાવવાને માટે તેની પાછળ પાછળ દોડી ગઇ પછી આપણા મૂળ સંન્યાસીએ રાજને કહ્યું કે, “ચાલો, આપણે એ દપતિની પાછળ જઈએ” એમ કહી સંન્યાસી તથા રાજ બંને તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. પેલો યુવાન સંન્યાસી જેણે પરણવાની ના કહી હતી તે કેટલાક માર્ગસૂચક દૂર નીકળી ગયો તે પછી તેણે એક જગતમાં પ્રવેશ કર્યો, પેલી રાજકન્યા પણ તેની પાછળ પાછળ ત્યાં આવી પહોંચી પેલા એ સંન્યાસી તથા રાજ પણ રાજકન્યાની પાછળ થોડે દૂર ચાલતા હતા. પેલો યુવાન સંન્યાસી જગતના દરેક ગુપ્ત માર્ગોનો ભોમીયો હોવાથી તે એક ગુપ્ત માર્ગમાં પેસી અદસ્ય થઇ ગયો. પેલી રાજકન્યા દરેક સ્થળે શોધી શોધીને ચાકી ગઇ અને એક વૃક્ષ નીચે બેસી રહન કરવા લાગી હવે પાછા ઘેર પણ કયે માર્ગે જવું તેની પણ તેને ખબર રહી નહિ એટલીવારમાં પેલા રાજ તથા સંન્યાસી ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે, “ગભરાશો નહિ, અમે તમને ઘર તરફ જવાનો માર્ગ દેખાડીશું, પણ હમણાં તો ઘેર અધાર છે, એટલે ચાલો આપણે પેલા મોટા વૃક્ષ નીચે આરામ કરીએ, અને સવારે વહેલા ઉઠીને તમને માર્ગ બતાવીશું”

તે વૃક્ષપર બેઠામાં એક નાનું પક્ષી, પોતાની સ્ત્રી તથા ત્રણ બચ્ચા સાથે રહેતું હતું આ નાના પક્ષીએ વૃક્ષની નીચે ત્રણ માણસોને આવેલા જોઇને પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, “મારી વહાલી, આપણે ઘેર આજે કેટલાક અતિથિ આવેલા છે. રાયાળાનો દિવસ છે, અને આપણી પાસે તો તેમનો સત્કાર કરવાનું કંઈ પણ સાધન નથી, ત્યારે આપણે શું કરીશું?” પછી થોડાક વિચાર કરીને નર પક્ષી ઉડી ગયો અને પોતાની ચાચામા એક બળતું નાનું લાકડું લાવીને પેલા પરોણાઓની આગળ નાખ્યું પરોણાઓએ બીજા લાકડા લાવીને મોટું તાપણું સળગાવ્યું પેલા નાના પક્ષીને આટલી સેવા કરીનેજ સંતોષ થયો નહિ, અને પુનઃ પોતાની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો કે, “વહાલી, એ પરોણાઓ જુખ્યા છે અને આપણી પાસે કંઈ પણ ખોરાક નથી તો હવે શું કરીશું? આપણે ગૃહસ્થી છીએ અને આપણે ત્યાં જ કંઈ આવે તેને આપણે ભોજન આપવું એ આપણું કર્તવ્ય છે મારાથી બની શકે તે માટે કરવું જોઈએ, હું મારે શરીર તેમને આપીશ” આમ કહીને તે પક્ષીએ ઝાડ ઉપરથી નીચે અગ્નિમાં પડતું નાખ્યું અને બળા મૂક્યો, પરોણાઓએ તેને ખચાવવાને માટે ધણીએ મહેનત કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઇ

પેલા નાના પક્ષીની સ્ત્રી પણ આ જોઇને બોલી કે, “પરોણા ત્રણ છે અને તેમની કુધાને માટે માત્ર એકજ પક્ષીનું શરીર પૂરતું થાય નહિ, માટે મારે પણ કર્તવ્ય છે કે મારા ધણીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે મારો દેહ અર્પણ કરવો આમ વિચારીને તેણીએ પણ અગ્નિમાં ઝડપાવ્યું અને પતિની પાછળ સ્વર્ગમાં ગઇ

પક્ષી પેલા ત્રણ બચ્ચાએ પણ વિચાર કર્યો કે હજી પણ ત્રણ પરોણાઓને માટે જોરાક પૂરતો થયો નથી, માટે આપણા માખાપ એમનું કર્તવ્ય બળવી ચૂક્યા તો આપણે પણ તેમની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે, એ વિચારી તે સહજાએ પણ અગ્નિમા ઝપલાવ્યું.

પરોણાઓ તો આ બનાવ જોઇને આશ્ચર્યચકિતજ થઇ ગયા અને પક્ષીઓનું ભક્ષણ કરી શક્યા નહિ આખી રાત તેઓ ભૂખ્યા રહ્યા અને સવારમા પેલા રાજા અને સન્યાસીએ રાજકન્યાને માર્ગ દેખાડ્યો અને ઘેર વિદાય કરી દીધી.

પક્ષી પેલા સન્યાસીએ રાજાને કહ્યું કે—“રાજા, હવે તે જોયું! પોતાપોતાનું કર્તવ્ય બળવનાર દરેક મનુષ્ય-પક્ષી તે ગમે તેવી સ્થિતિમા હોય તોપણ પોતાને સ્થાને મહાનજ છે જો તારે સસારમા રહેવાની ઈચ્છા હોય તો પેલા પક્ષીઓની માફક રહેજે, અને ગમે ત્યારે બીજાના હિતને માટે દેહાર્પણ કરવાને પણ તૈયાર રહેજે, અને જો તારે સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરીને સન્યાસ લેવાની ઈચ્છા હોય તો, પેલો યુવાન સન્યાસી કે જેણે પોતાને મર્વથી સુદર અનુપમ રાજકન્યા તથા એક મોટું રાજ્ય મળતું હતું તેને પણ તૃણવત્ લેખ્યું, તેની માફક રહેજે.”

તાતપર્ય એ કે ગૃહસ્થાશ્રમીએ બીજાના ભલાને માટે પોતાનો દેહ સુદ્ધા પણ અર્પણ કરવાને તૈયાર રહેવું જોઇએ અને જેને સન્યાસી થવાની ઈચ્છા હોય તેણે લક્ષ્મી, સૌન્દર્ય અને સત્તાના તરફ પણ દષ્ટિ પણ નાખવી જોઇએ નહિ સર્વ કોઇ પોતપોતાને સ્થાને મહાનજ છે માત્ર પોતપોતાનું કર્તવ્ય હોય તેજ કરતાં રહેવું જોઇએ *x

કર્મયોગ-પ્રકરણ ત્રીજું

નિષ્કામ પરોપકારજી કર્મબંધનને તોડી શકે છે

બીજાનાં દુઃખ દૂર કરવામાટે આપણે શારીરિક સહાય કરવી એ ખરેખર મહત્તાનું લક્ષણ છે, પરંતુ અન્યનું સકટ જેટલા પ્રમાણમા મોટું હોય, તેટલાજ પ્રમાણમા સહાયતા પણ જેટલી વિશેષ સ્થાયી હોય તેટલી તેની વિશેષ મહત્તા કહેવાય એક મનુષ્યનું સકટ એક કલાકને માટે દૂર કરવામા આવે તો તે પણ એક પરોપકારનજ કાર્ય કહેવાય, પરંતુ તેનું સકટ જો એક વર્ષને માટે નિવારણ કરવામા આવે તો તે સહાયતા વિશેષ મહત્વની લેખાય, અને જો તેનું સકટ નિત્યને માટે

*સ્વે સ્વે કર્મણ્યમિતતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ।

xસ્વધર્મે નિબળં શ્રેય પરધર્મો મયાવહ ।

દૂર કરવામાં આવે તો ખરેખર તે સહાયતા સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય

મનુષ્યનાં સર્વ સંકટોને મૂળથી નષ્ટ કરવાનું સામર્થ્ય કેાઇ પણ યીજમાં હોય તો તે માત્ર અધ્યાત્મવિદ્યામાજ રહેલું છે, જેથી મનુષ્યને આધ્યાત્મિક સહાય કરવી અધ્યાત્મવિદ્યાનું દાન કરવું એથી મોટું પુણ્ય જગત્માં ખીજું કયું હોઇ શકે ?

માટે જે મનુષ્ય અન્યને અધ્યાત્મજ્ઞાન આપે છે, અપાવે છે, તેજ મનુષ્ય પ્રાણીનો ખરો હિતચિત્તક અથવા કલ્યાણકર્તા છે એવી આધ્યાત્મિક સહાય ખીજા-એને આપનાર મહાત્માઓમાં અનુપમ સામર્થ્ય હોય છે માનવજીવનમાંટે આવશ્યક અને ઉન્નતિપ્રદ બળતો આધાર ચિદ્રશ્મિ ઉપરજ રહેલો હોવાથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં નિપુણ અને નિમગ્ન (શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ) પુરુષ જો ધારે, તો બાવ હારિક વા પારમાર્થિક હરેકાઇ વિષયમાં કુશળતા મેળવી શકે તેમ હોય છે ખીજી રીતે જ્યાસુધી મનુષ્યમાં આધ્યાત્મિક શક્તિ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન (કેમકે જ્ઞાન એ શક્તિ છે) આવ્યું નથી હોતું, ત્યાસુધી તેથી સામાન્ય વ્યવહાર પણ સાધ્ય થવો મુશ્કેલ હોય છે આત્મજ્ઞાન કરતાં બુદ્ધિજ્ઞાન (બુદ્ધિબળ) તો દરજ્જાએ કંઈક નીચો હોવાથી બુદ્ધિજ્ઞાનનો દરજ્જો પણ નીચોજ છે, પરંતુ અન્નજ્ઞાન અને વસ્ત્રજ્ઞાનના કરતા તો એ જ્ઞાન બહુજ ઉત્તમ છે, એટલે સુધી કે જીવનજ્ઞાન કરતાં પણ બુદ્ધિજ્ઞાન ધણુજ ઉત્તમ છે, કારણકે પુરુષાર્થ સંપાદન કરવું એજ મનુષ્ય પ્રાણીની ઇતિહાસિક વ્યવસ્થા છે, અને ઉત્તમ પુરુષાર્થનો સર્વ આધાર બુદ્ધિજ્ઞાનમાંજ સમાયેલો છે

ઉપર પ્રમાણે હોવાથીજ જ્ઞાન એ જીવન અને અજ્ઞાન એ મૃત્યુ કહેવાય છે મનુષ્યે મરતાની ધરી સુધી અજ્ઞાનરૂપી અધારામાંજ આધિજ્ઞાની માફક ફાફા મારી સંકળા કરવું એ તો તુચ્છમાં તુચ્છ જીવન છે

હવે ત્રીજો નખરે શારીરિક સહાયતા આવે છે શરીરવડે ખીજને સહાય કરવી એ પણ એક જ્ઞાનનોજ પ્રકાર છે, પરંતુ તેની સાથે એ પણ ન ભૂલવું જોઇએ કે એ પ્રકારની સહાય સર્વોત્તમ નહિ પણ ત્રીજા નખરનીજ છે. કારણ કે શારીરિક સહાય કરવાથી સામાને જે તૃપ્તિ યા ટેકા મળે છે તે સદાકાળ ન ટકતા માત્ર અલ્પ-કાળજ ટકે છે

હુમાંની વેદના અન્ન મળવાથી શ્વાત થઇ જાય છે, પણ ફરી પાછો વખત થાય છે કે તરતજ એ વેદના પુન ખરી થાય છે એજ વાત મનુષ્યની અન્ય આવશ્યકતાઓને પણ લાગુ પડે છે જ્યાં કાંઈ પણ સ્વાર્થ શરૂ થયો ત્યાં તેની સાથે સાથે દુઃખ પણ ઉજી છે એમ સમજવું ખરેખરે સુખ તો ત્યારેજ પ્રાપ્ત થાય કે જ્યારે સર્વ આવશ્યકતાઓની પેઠી પાર જવાય. એ દશા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તોજ જીખ, તરસ અને ખીજ આપાત્તઓથી થતા ત્રાસ અને વાસનાઓની અતૃપ્તિથી થતો કલેશ સદાકાળનેમાટે નિર્મૂળ થાય

આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ માલુમ પડશે કે જે સહાયવડે મનુષ્યને આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય મળે, તેજ સહાયતા સર્વોત્કૃષ્ટ-સર્વોત્તમ છે એથી ઉતરતી પકિતની સહાયતા તે જ્ઞાનદાન માને સુદ્ધિમળનુ દાન છે, અને ત્રીજો નખર શારીરિક સહાયતાનો છે.

સ સારના વિવિધ દુષ્પોતું નિવારણ કેવળ શારીરિક સહાયતાથી થતુ અશક્ય છે જ્યાંસુધી મનુષ્યનું ચિત્ત બદલાય નહિ ત્યાંસુધી તેની અનેકવિધ આવસ્થકતાઓ અને તતજન્ય દુષ્પો આવી કરવાનાંજ, અને તે સર્વનો પરિહાર કરવામાટે શારીરિક સહાયતા અસમર્થ છે એ સર્વ પીડાનો સાચો અને આખા હિપાય માત્ર એકજ છે. અને તે એજ કે જ્ઞાનદાનવડે મનુષ્યના ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી. આ જગત્માં સર્વ સકોટો અને વિપત્તિઓની માતા અજ્ઞાનજ હોવાથી પ્રથમ તો મનુષ્યની અદર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડે. ચચાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે જે સમયે મનુષ્યને પોતાની ચૈતન્ય શક્તિની ઓળખાણ થશે અને તેનામા પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધા જગત્ થશે ત્યારેજ માનવજાતિ પૂર્ણ સુખી થશે એમ થવા વિના એવી દશાની આશાજ કરવાની નથી. જગત્માંના પ્રત્યેક ગૃહને આપણે સદાવત બનાવી દષ્ટએ અને આખી પૃથ્વી દવાખાનાંઓથી ભરી દષ્ટએ, તોપણ જ્યાંસુધી મનુષ્યે આત્મજ્ઞાન સપાદન કર્યું નથી ત્યાંસુધી અત્યારે સર્વત્ર દેખાઇ રહેલા અનેકવિધ દુષ્કારિત્ર ધામજ રહેવાનાં

ભગવદગીતામાં વારવાર કહેવામાં આવેલું છે કે મનુષ્યે કર્મ નિત્ય કરતાજ રહેવું આપણે ગમે તેવું કાર્ય કરીશુ તોપણ તેથી કોષ્ટને સુખ અને કોષ્ટને દુષ્કાર તો થવાનુંજ. જો આમજ છે તો પછી આપણે કર્મ કરવાનુંજ મૂકી દષ્ટએ તો સુખ દુષ્કાર દૈથી આપણે મુક્ત થઇ જઇએ, એમ કેટલાકને શકા હિતપન્ન થાય છે, પણ એ તો ભ્રમણા માત્ર છે પ્રત્યેક કર્મ જેટલા પ્રમાણમાં સાર અને ખરાબ હોય છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં સુખ અને દુષ્કાર પ્રાપ્તિ થાય છે સત્કર્મથી સુખ અને દુષ્કર્મથી દુષ્કાર હિતપન્ન થાય છે, તોપણ દુષ્કાર આત્માને જેવી રીતે બધન થાય છે તેવીજ રીતે સુખથી પણ એક પ્રકારનું બધન થાય છે સત્કર્મથી જે સુખ અનુભવાય છે તે સુખ કર્મવડે નવીન હિતપન્ન થતુ નથી, પણ તે આપણી અદર પ્રથમથીજ હોષ્ટને સત્કર્મવડે તો તે માત્ર આપણા અનુભવમા આવ્યું એટલુંજ. માટે “ સત્કર્મથીજ સુખ હિતપન્ન થયુ ” એ ભ્રમ છે, અને જ્યાંસુધી એ ભ્રમ કાયમ હશે, ત્યાંસુધી સુખદુષ્કાર દૈથી આત્માની મુક્તિ થવાનીજ નહિ. “અચુક કર્મ કરીશ અને તેનાથી મને અચુક પ્રકારની સુખપ્રાપ્તિ થશે ” એ ભાવનાજ દૂર કરવી જોઇએ એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું છે પ્રાપ્તકર્મ કરવાજ જોઇએ, એમ છે તો તે અવસ્થા કરવાજ, પરંતુ સુખપ્રાપ્તિ તેમાથી નવી પેદા થશે એ ભાવનાનો તો સમૂળગો ત્યાગજ કરવો. કર્મ કરવાં પણ તેનાથી ફળની આકાંક્ષા ન રાખવી જોઇએ એટલે બસ આપણો આત્મા કોષ્ટપણ જાતના બધનથી દૂર

રહેશે, નિર્લેપ થશે હવે આપણે અનાસક્તિ એટલે શું તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

પ્રત્યેક મનુષ્યે હમેશા અનાસક્તિ વિનાજ કર્મ કરવા નોંધ્યો. એટલે કે કર્મના બળની લેશમાત્ર પણ લાવના મનમાં લાવવી નોંધ્યો નહિ, એ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનુ મુખ્ય સૂત્ર છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને પૂર્વ કર્મોનુસાર કોઈ પણ પ્રકારના સસ્કાર જન્મથીજ હોય છે સરોવરમાં એકાદ ઢેકું કે એવો કોઈ પદાર્થ નાખતા તેના પાણીમાં જેમ નાની નાની લહરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મનમાં પણ કોઈ પણ વિચાર કે ક્રિયા ઉત્પન્ન થતા સૂક્ષ્મ લહરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે એ લહરી જ્ઞાત થયેલી માલુમ પડે છે ત્યારે પણ તે સમૂળગી નજ ન થતાં, મનમાંજ ગુપ્ત રહે છે, અને જ્યારે પ્રસંગ મળે છે ત્યારે તરતજ જન્યૂત થાય છે. આવી રીતે ચિત્ત ઉપર જે ગુપ્તપણે અસર રહે છે એનું નામજ સસ્કાર કહેવાય છે, અને આપણે જે જે ક્રિયા અને વિચાર કરીએ છીએ તે બધા મનપર કંઈ ને કોઈ ગુપ્ત અસર મૂકી જાય છે. આવી અનેક ગુપ્ત અસરોના સમૂહનું નામ સ્વભાવ કહે છે અને તે સ્વભાવજ મનને તથા શરીરને ગતિમાન કરે છે આ પ્રમાણે ચાલુ વ્યવહારમાં આપણને આપણું પોતાનું જે સ્વરૂપ માલુમ પડે છે તે ઉપર કહ્યું તેમ આપણા અનેક પ્રકારના સસ્કારોના સંઘટનથીજ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, અને તેને આપણે નિત્યના વ્યવહારમાં સ્વભાવ વા પ્રકૃતિના નામથી ઓળખીએ છીએ.

હમણાં હું પોતે પણ જે સ્વરૂપે તમને દેખાઈ છું તે સ્વરૂપે પણ ઉપર કહ્યું તેવા પૂર્વ સસ્કારોના સંઘટનથીજ ઉત્પન્ન થયેલું છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનું સ્વરૂપ પણ એવીજ રીતે ઘડાય છે. પૂર્વજન્મના સસ્કારો સારા હોય છે તો સારો સ્વભાવ બધાય છે, અને ખરાબ સસ્કાર હોય તો ખરાબ બધાવ છે જે મનુષ્ય નિત્ય ખરાબ જીવેજી બોલતો અથવા સાબળતો હોય, મનમાં ખરાબ વિચારોજ કયાં કરતો હોય અને કર્મો પણ ખરાબજ આચરતો હોય તો તેના સસ્કારો પણ ખરાબજ બધાવાના અને એવા ખરાબ સસ્કારોવડે એની પ્રકૃતિ પણ ખરાબજ બધાવાની, તથા તેના હાથથી કામો પણ ખરાબજ થવાના ધીરે ધીરે એ સસ્કારોનું બળ એટલું બધું વધી પડે છે કે, કદાચ તે માણસ કોઈ સારું કૃત્ય કરવા ધારે તોપણ ખરાબજ ચક્ર જવાતું એજ પ્રમાણે સારા વિચારો અને કાર્યો કરનાર મનુષ્યનો સ્વભાવ પણ સારોજ ઘડાઈને દિનપ્રતિદિન તે શુભ-કર્મોજ કરવાનો, અને છેવટે તે સ્વભાવ એટલી સ્થિતિસુધી પહોંચવાનો કે કદાચ કોઈવાર તે એકાદ ખરાબ કૃત્ય કરવા ધારે તોપણ તે તેનાથી બની શકવાનુંજ નહિ, અને જ્યારે આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે મનુષ્યે સમજવું કે હવે સ્વભાવ પાછો બધાયો.

જેવી રીતે કાચમાં પોતાના હાથપગ વગેરે અવયવોને પોતાની હાલની અંદર સંકોચી લે છે, અને ગમે તેટલા પ્રહાર કરીએ તોપણ તે બહાર કાઢતો નથી, તેવીજ

રીને પોતાનાં મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવી ચૂકેલો માણસ ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય, તોપણ તેના હાથે ખરાબ કૃત્ય થશે નહિ મતલબ કે સંહોદિત સદ્-ચાર અને શુભ કર્મના સેવનથી એકવાર શુભ સ્વભાવ બધાંઈ ચૂક્યો એટલે પછી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો બહુ મુશ્કેલ પડતો નથી. આ કેસોએ ઇન્દ્રિય શુદ્ધનો અર્થ કેવળ જડ ઇન્દ્રિયો સમજવાનો નથી પણ કર્મેન્દ્રિયની પેઠે જ્ઞાનેદ્રિયનો નિરોધ પણ આવશ્યક છે આ નિરોધ પરિપક્વ થયો એટલે મનુષ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞની દશાને પહોંચેલો ઢહેવાય છે આવા સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્યનેજ સત્યનો (પરમાત્માનો) સાક્ષાત્કાર થાય છે અને તે દ્વારાતીત થઇને સમ્યક્જ્ઞાનનું અનુભવ કરે છે

આવા મનુષ્યને હાથે જાણી જોઇને કદિ પણ ખરાબ કૃત્ય થતું નથી, તેમજ એને ગમે તેવા સંયોગમાં મૂકવામાં આવે તોપણ તે સર્વદા નિર્લેપ અને નિર્ભયજ રહેવાનો આવા પ્રકારની સ્થિતિ તેજ આહી સ્થિતિ, એક વખત એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એટલે તે મનુષ્ય કોઇ પણ પ્રકારના મોહમાં ન ફસાતાં જીવનમુક્ત દશામાં પ્રવેશ કરે છે સર્વ યોગ અને સર્વ સાધનનું જ્યેષ્ઠ જીવનમુક્તની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવાનું હોય છે પ્રત્યેક પ્રકારના યોગનો માર્ગ લિનન લિજ હોવા છતાં તે સધ-જાતું પર્યાવસાન તો આ એકજ સ્થાનમાં છે જ્ઞાનયોગવડે બુદ્ધે અને ભક્તિયોગ વડે ઇશુખ્રિસ્તે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેજ સ્થિતિ કર્મયોગવડે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે બુદ્ધ જ્ઞાની હોઇને કર્મયોગી હતા અને ઇશુખ્રિસ્ત શુદ્ધ ભક્ત હતા, પરંતુ છેવટે બંનેને એકજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એ સ્થિતિ એટલે પૂર્ણ મુક્તાવસ્થા

મુક્તાવસ્થાવિષે અત્રે કહ્યો. વધુ ખુલાસો કરવો આવશ્યક છે. સુખ દુઃખ, પાપપુણ્ય, સત્કર્મદુષ્કર્મ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોની પેલીપાર પહોંચવું, તેનું નામ મુક્તપણ જેવી રીતે દુઃખ, પાપ અને દુષ્કર્મ એ મુક્તિનાં વિઘાતક છે, તેવીજ રીતે સુખ, પુણ્ય અને સત્કર્મ એ પણ ખરી મુક્તિનાં વિઘાતક છે એક મનુષ્યને લોખંડી સાકળથી બાંધ્યો હોય અને અન્યને સુવર્ણની સાકળથી બાંધ્યો હોય, તો વસ્તુતઃ બંનેને બંધન તો સરખું જ છે જેમ પગમાં વાગેલો કાટો કાઢવાને માટે આપણે બીજા કાટાનો ઉપયોગ કરી બંને કાટાને છેવટે ફેડી દઇએ છીએ, તેવીજ રીતે દુષ્કર્મો તરફ લાગેલા આપણા મનને પાછું ફેરવવા માટે સત્કર્મોનો ઉપયોગ છે અને એક વખત આપણું મન ચોક્કસરીતે પાછું ફરી ગયું એટલે પછી સત્કર્મો કરવાની જરૂર રહેતી નથી, એટલું જ નહિ પણ કર્મ બહિર્મુખતા વધારનારાં હોવાથી અને પરમાત્મ-ધ્યાન કરવામાં અંતર્મુખતાનીજ જરૂર હોવાથી મનને સત્કર્મોમાંથી પાછું વાળી અંતર્મુખ બનાવવાની જરૂર પડે છે કોઈ પણ કર્મ કરવાની આવશ્યકતા ન રહે એનું નામજ અનાસક્તિ છે.

કર્મ કરવા છતાં તેનું કોઈ પણ વિશેષ પરિણામ મનપર થવા દેવું નહિ. જેમ

એકાદ તળાવની સપાટી ઉપર અનેક ઘહેરીઓ આવે અને જાય છે, છતાં નીચેના પાણીની શક્તિમાં કશોજ ભગ થતો નથી, તેજ પ્રમાણે કર્મો કરવા છતાં અંતરની શક્તિનો ભગ થવા દેવો નહિ એવું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું છે, પરંતુ આ પ્રમાણે ખનવું શક્ય છે ? હરકોઈ કર્મ કર્યું એટલે તેના શુભાશુભ સરકાર મનપર પડવાનાજ આ પ્રમાણેનો અનુભવ સર્વને હોવા છતાં ઉપલી અશક્ય જેથી વાતને શક્ય કેવી રીતે ખનાવી શકાય તેનો હવે વિચાર કરીશું.

મારા નિત્યબ્ધવહારમાં મને સેકડો મનુષ્યો મળે છે, અને તેમાં કોઈ મનુષ્ય એવો પણ મળે છે કે જેનાપર મારો પ્રેમ હોય છે રાત્રીએ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો એવી સેકડો મુખમુદ્રા સંબધી વિચાર કરે છું, ત્યારે તેમથી બીજી મુખમુદ્રાનો ખ્યાલ ન આવતાં પેલા સ્નેહીની મુખમુદ્રાજ મરાપર ખડી થઈ જાય છે આમ થવાનું કારણ એજ કે બીજા મનુષ્યોની મુખમુદ્રા કરતાં આ વિશિષ્ટ મનુષ્યની મુખમુદ્રાનો સરકાર તેની સાથેના પ્રેમને લીધે મારા મનપર વિશેષ હોય છે. બાહ્યદૃષ્ટિથી વિચાર કરીશું તો મેં જોયેલી પ્રત્યેક મુખમુદ્રાની પ્રતિમા મારા નેત્રોમાં પડી હતી. મસ્તિષ્કે તે પ્રત્યેકનું ચિત્ર ગ્રહણ કર્યું હતું, તોપણ આંતરમાં એક જજીનોજ ચહેરો સ્મરણમાં વધુ રહી ગયો હતો આમ થવાનું કારણ એજ કે એમાની ધણી ખરી મુખમુદ્રાઓ તો મારે માટે તદ્દન નવીન અને અપરિચિત હતી. અને પેલા ઓળખીતા મનુષ્યનો મેળાપ અગાઉ અનેકવાર થએલો હોવાથી તેને માટેના સરકાર મારા મનમાં પહેલાં પણ પડ્યા હતા જે સરકારો મનમાં સુષુપ્ત દશામાં હતા, તેને હાલની નવીન મુલાકાતે જાગૃત કર્યાં, અને બીજી મુખમુદ્રાઓના સરકાર કરતાં આ મુદ્રાનો સરકાર વળી પાછો વધારે દઢિભૂત થયો.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે જે વિષયના સરકાર આગાઉ મનુષ્યના મનપર સારી રીતે પડેલા હોય છે તેને માટે થોડો પણ ઈસારો મળતાં તુરંતજ તે તાજા થઈ આવે છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પ્રત્યેક કર્મ અક્ષિપ્તપણેજ કરવું, કે જેથી તેના સરકાર મનપર દહપણે ખેસી જાય નહિ આ જગતમાં તમે એક પ્રવાસીજેવા છો એમ સમજીનેજ કર્મ કરતા જાઓ, અને લેશમાત્ર પણ બંધન થાય નહિ એ ખાસ યાદ રાખો જગત એ આપણું નિત્યનું નિવાસસ્થાન નથી, પરંતુ માત્ર આપણા પ્રવાસનું એક વિશ્રામસ્થાન છે “અખિલ સૃષ્ટિ આત્માને માટે છે, નહિ કે આત્મા સૃષ્ટિને માટે છે” એ સાખ્યસૂત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો. સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ જીવાત્માના શિદ્ધિજીને માટે છે, અને જીવાત્માએ એમાથી શિદ્ધિજી મેળવી મુક્ત થવાનું છે. જો એ સૂત્ર આપણે સ્મરણશક્તિમાં કોતરી રાખીશું તો આપણે સદૈવ નિર્લેપજ રહેવાના સસાર એ આપણા અભ્યાસનું મુખ્ય પુસ્તક છે, આપણો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ થઈ ગયો કે એ પુસ્તક આપણને એની મેળે નિરુપયોગી થવાનું; પરંતુ એમ ન સમજ-

વાથી આપણે આપણી સ્થિતિ હિલટીજ કરી મૂકી છે. સસારના બંધનમાં હિલટા આપણે વધારેને વધારે સપડાતા બંધને છીએ આપણા વિચારો એવા ઘર્ષ મળા છે કે ‘જીવાત્મા એ સસારને માટે છે’ ‘જીવ એ શરીરને માટે છે,’ અને “મનુષ્ય ખાવા પીવા માટેજ જીવે છે, જીવવા માટે ખાતો નથી” આપણે જીવાત્માને સસારમયજ દેખીએ છીએ, અને પ્રતિદિન એ બંધનનું સૂત્ર દૃઢ થતુ જાય છે એ બંધનને લીધે જીવાત્મા પર પ્રયત્ન સરકારો ક્રાંતિચાલ છે અને તેની અધોગતિ થાય છે. સસારમાં એક ગુલામની માફક આપણે કામ કરીએ છીએ, અને સુકિતની વાત તો એક બાણુ હજારો માધક દૂર પડી રહે છે !

સ્વતંત્રપણે એક માલીકની માફક કર્મ કરો, નહિ કે ગુલામની માફક, એ કર્મ-યોગનો મુખ્ય ઉપદેશ છે નિયમિતપણે કર્મ કરો, પણ કર્મના દાસ બની રહેવા માટે નહિ પણ સુકૃત થવા માટે કરવાનું છે.

પ્રત્યેક મનુષ્ય કેવી રીતે કર્મ કરે છે, તે આપણે નથી જોતા ? નિષ્કર્મ અવસ્થા કોઈ પણ બેસી શકતું નથી સેકડે નવાણું ટકા માણસો કર્મ કર્યા જાય છે, પરંતુ તે ભૌતિક સુખ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી, એટલે કે દેહના ગુલામ તરીકેજ કરે જાય છે, અને એ ગુલામગીરીને લીધેજ જગત્સા ન્યા ત્યા દુઃખ અને ચિંતાઓ વ્યાપી રહેલાં જણાય છે

સ્વતંત્ર રીતે અલિપ્તપણાથી કામ કરો કામનાથી પ્રેરાઈને નહિ, પરંતુ ખરા પ્રેમથી પ્રેરાઈને કામ કરો અને પ્રેમ એ અબદનો ખરો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ છે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી નથી ત્યાંસુધી ખરો પ્રેમ ઉપજવો અશક્ય છે ગુલામમાં ખરો પ્રેમ હોઈ શકે નહિ. તમે એકાદ ગુલામને ખરીદ કરીને તેના હાથપગમાં બેડી ઠાકીને તેની પાસેથી જકડીને કામ લેશો તો તે એક વૈતરની માફક કામ કરશે, પણ એથી કરીને તેના હૃદયમાં તમારે માટે લેશમાન પણ પ્રેમ તો નથીજ ઉપજવાનો, તેવીજ રીતે આપણે પણ ઇન્દ્રિયોના દાસાનુદાસ બનીને કાર્ય કરીશું ત્યાંસુધી આપણામાં લેશમાન પણ સાચો પ્રેમ ઉત્પન્ન થનાર નથી. એવા પ્રકારનાં કર્મોને ખરા કર્મ કહેવાયજ નહિ જે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોનો ગુલામ છે તે પોતાને માટે અને પોતાના સબંધીઓ કે મિત્રોને માટે ગમે તેટલાં કાર્ય કરે તોપણ તેના ઉદ્ધોગમાં વાસ્તવિક કર્મની યોગ્યતા આવવાનીજ નહિ. સત્ય પ્રેમથી પ્રેરાઈને કરેલાં કર્મોના બદલો આપણને સુખ અને જ્ઞાતિના રૂપમાં મળે છે જે કર્મથી આપણા ચિત્તને જ્ઞાતિ અને સુખનો લાભ થતો નથી, એવું એક પણ કર્મ પ્રેમથી પ્રેરાઈને થએલું કહેવાય નહિ સત્ય ચૈતન્ય, સત્ય જ્ઞાન અને સત્ય પ્રેમ એ ત્રણે એક બીજા સાથે બેઠામલાં છે અર્થાત એકજ સ્વરૂપ છે. જ્યાં એ ત્રણ પૈકી એકનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાં અન્ય બે પણ હોવાજ જોઈએ. વસ્તુતઃ એકજ અદ્વિતીય મૂળ રૂપનાં એ ત્રણ વિ. ૩૨

અગ્રો છે. તે મૂળ રૂપનું નામ સચ્ચિદાનંદ છે. એ મૂળરૂપ પૈકી સત્ આપણને આ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિના સ્વરૂપથી ભાસમાન થાય છે, ચિત્ સૃષ્ટ પદાર્થના જ્ઞાનરૂપે હોય છે, અને પ્રત્યેક સજીવ હૃદયમાં જે પ્રેમ અજ્ઞાત દેખાય છે, તેની ઉત્પત્તિ એ આનંદ-આથીજ છે, એટલા માટે ખરા પ્રેમમાંથી દુ ખની ઉત્પત્તિનો સંભવજ નથી ખરો. પ્રેમ, પ્રેમીને અથવા પ્રેમની વસ્તુ ઉભયમાંથી કોઇને પણ અજ્ઞાતિ કે દુ ખનું કારણ બની શકે એ સર્વથા અશક્યજ છે, પરંતુ જો એમજ હોય તો પ્રેમી જોડાઓને આપણે વારંવાર દુ ખમાં ડૂબેલા જોઈએ છીએ, તેનું કારણ શું એવો પ્રશ્ન ઉભો થશે, પરંતુ એના ઉત્તરને માટે એકજ દષ્ટાંત બસ થશે ધારો કે, એક મનુષ્ય એક સ્ત્રી ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખે છે. એટલે સુધી કે, ખ્યાનમાં કર્મમાં અને સ્વપ્નમાં પણ તેને તેનું જ દર્શન થાય છે, પરંતુ જરા થોભો આ પ્રેમનું આપણે જ્ઞાતીય પૃથક્કરણ કરી જોઈએ એટલે તેનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણા સમજવામાં આવે. એ દષ્ટાંતને લાગે છે, કે આપણે સાથેજ બેસીએ ઉઠીએ, અને ખાઈએ પીએ. એક બીજાના મુખમાંથી નિકળતો શબ્દ ઝીલી લેવાને તેઓ સદા તૈયારજ રહે છે. આનો ખરો અર્થ એજ કે, તેઓ પરસ્પર એકબીજાનાં ગુલામ બને છે આ બંને ગુલામો વચ્ચે વિકારી પ્રેમ છે અને પરિણામે તે અજ્ઞાતિ અને દુ.ખજ આપે છે બેમાના એક બીજાના કલા મુગ્ધજ કશું ન કર્યું, અથવા તો એકે કોઇ બીજા માણસની ગુલામકાત કરી કે બસ બીજાના મનમાં આડી તેડી શક્તિ અને દુ ખોનો પારજ નહિ ! મિત્રો આ તે શું ખરા પ્રેમનાં લક્ષણ ? ઇંદ્રિયજન્ય મુખના અભિલાષે માંડા બનાવી દીધેલા મનુષ્યનો એ એક તરગજ માત્ર છે, અને ભયને લીધેજ તેને તે સાચો પ્રેમ માની લઇને મિથ્યારા મનુષ્યો રાજ રાજ થઇને બીજાને પણ પોતાના જેવુંજ ગુલામ બનાવે છે. આવો પ્રેમ ખરો હોઈ શકેજ નહિ ખરા પ્રેમમાં આવું હોયજ નહિ. કોઈ પણ પ્રાણિપદાર્થ ઉપર તમને જ્યારે ખરા પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે—પછી તે તમારી સ્ત્રી અત્યે હો, બાળક અત્યે હો, વા ગમે તે પર હો, તેજ દિવસે તમને ખરા વિશ્વવ્યાપી પ્રેમની રૂચી પ્રાપ્ત થશે, અને તેજ દિવસે અલિપ્તપણુ એટલે શું તેનો વાસ્તવિક અર્થ સમજશે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, “હે અર્જુન ! મારા કર્મભણી જો. મારે આ ત્રણે લોકમાં કશુંજ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી છતાં પણ હું કર્મ કર્યા કરું છું. જો હું તેમ કરતો બધું પડે તો આ સમસ્ત વિશ્વનો લય થઇ જાય, કેમકે સર્વ કોઇ મનેજ અનુસરે છે.” મતલબ કે ઇશ્વરે સર્વ કર્તવ્યથી મુક્ત અને આલસ છે તોપણ જીવો પ્રત્યેના પ્રેમનેજ વશ થઇને કર્મ કરે છે, સત્ય પ્રેમ આપણને નિર્લે-પજ છે કેવળ ઇન્દ્રિયમુખનેજ માટે પ્રેમ કરવો એ તો માત્ર સ્થૂળ પ્રેમ છે. અમુક પુરુષને અમુક સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમ છે એમ આપણે કહીએ છીએ, પરંતુ

ખરી હકીકત હિઝાણથી જોઈશું તો તે પ્રેમ તે સ્ત્રીના શરીર પ્રત્યેનોજ છે હૃદય-સુખની જરા પણ કામના જગી કે અલિપ્તપણું તો મુબન. આવા પ્રેમી-ઓનું લક્ષ્ય જડ વિષયભોગથી વિશેષ હોતુ જ નથી લોખંડને જેમ ચક્રમક તરફ આકર્ષણ હોય છે તેવું જ સ્વરૂપ આવા જડ પ્રેમનું હોય છે, અને તેથીજ એકાદ નજીવા કારણથી પણ આવો પ્રેમ તુડી જઈને દુખની ઉત્પત્તિ થાય છે. સત્ય પ્રેમનું સ્વરૂપ તો આથી ઘણું દૂર છે તે જડ વિષયમાં કદિ પણ સંલગ્ન થઈ રહેતો નથી, પરંતુ જડ વિષયોથી પર એવા ચૈતન્ય રૂપમાજ તે રહે છે એવા પ્રકારનો ખરો પ્રેમ કરનારાં મનુષ્યો હજારો માઈલ દૂર હોય તોપણ તેમના પ્રેમમાં અતર પડતું નથી, તે કદિ નષ્ટ થતો નથી, અને તેમથી દુખની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

એવી અલિપ્તતા પ્રાપ્ત કરવી સહજ નથી સતત અભ્યાસ કરાય તોપણ એકાદ જીદગી વીતી જાય છે, પરંતુ એની પ્રાપ્તિ થઈ કે તત્કાળ સત્ય પ્રેમ અને સુકિતનાં દ્વાર ખુલા થઈને સૃષ્ટિના સર્વ બંધનો આપોઆપજ દૂર થઈ જવાના, તથા આ સૃષ્ટિ આપણને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં દેખાશે અને આપણે માટે નવા બંધનો બનાવવાનું મૂકી દેશે. આપણે બીજકું અલિપ્ત થઈ કર્મના ફળની લેશમાત્ર પણ દરકાર વિનાના થઈશું તમે તમારા બાળકોને એકાદ રમકડું યા એવી કોઈ ચીજ લાવી આપો છો ત્યારે તેમની પાસે કાઈ બદલો માગો છો ? નહિજ, “ એ તો આપણું કર્તવ્ય છે ” એટલાજ વિચારથી એ વિષયની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. તેવીજ રીતે બહારની કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે, શહેરને માટે, દેશને માટે વા રાષ્ટ્રને માટે એજ આશયથી કાર્ય કરો, અને ફળની લેશ પણ ઇચ્છા રાખતા નહિ આ સૃષ્ટિમાં જ્યારે તમારા સર્વ દાન અને કૃત્યો એવી રીતે ફળની ઇચ્છા કે કોઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ વિનાના થશે એટલે બસ તમે આપોઆપજ નિલેપ બની જવાના ઇન્દ્રિયોના દાસ બનીને કર્મ કરવાથી પરિણામ સ્વાર્થ અને આસક્તિમાજ આવે છે, અને ઇન્દ્રિયો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવીને સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરવાથી તેનું ફળ જ્ઞાતિ અને અનાસક્તિમાં આવે છે “ હક્ક ” અને “ ન્યાય ” એ શબ્દો વારંવાર આપણા કાને પડે છે, પરંતુ ખરૂં જોતાં એ શબ્દોને નાના છોકરાના બડબડાટ કરતાં જરા પણ વધારે મહત્તા કોઈ આપતું નથી મનુષ્યજાતિના નિત્યવ્યવહારનું અવલોકન કરીશું તો તેમાં મુખ્ય બે મનોધર્મ દૃષ્ટિગોચર થાય છે એક તો સામર્થ્ય અને બીજું દયા મનુષ્યના સામાન્ય વર્તનમાં આ બે પૈકી કોઈપણ મનોધર્મનું પ્રાધાન્ય વર્તતું હોય છે મનુષ્ય જ્યારે દયાને વિસરી જઈને પોતાનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરવા લાગે છે ત્યારે તેની સ્વાર્થશુદ્ધિ અતિ બળવાન બનેલી હોય છે સામાન્ય કાટિનાં સ્ત્રીપુરુષો, તરફ જોઈશું તો તેઓ પોતાના સામર્થ્યનોજ એક સરખી રીતે ઉપયોગ કરે જાય છે, એમ માલુમ પડે છે, દયા તો લાગ્યેજ માલુમ પડે છે દયાશીલ

અત કરણુ એ પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગજ છે જેના અત કરણુમા દયાનો લાભ વિશેષ છે તે ખરેખર મહા ભાગ્યશાળી પુરુષ છે હકક અને ન્યાયનો મૂળપાયો દયાજ છે કર્મનાં ફળની આશા રાખનારા સર્વ વિચારો આપણી આધ્યાત્મિક ઉત્તિમા વિદ્યકારક થઇ પડે છે, એટલુજ નહિ પણ તે આપણા માટે અનંત દુઃખની પરપરા પણ ઉત્પન્ન કરે છે ભૂતદયા અને સ્વાર્થત્યાગ એ કર્મના અભ્યાસ કરવાનો એક ખીન્ને માર્ગ છે અને તે એ છે કે, જે આપણને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માન્ય હોય તો કર્મને ઈશ્વરની પૂજા માનવી, અને પૂજાની ભાવનાથીજ આપણા સર્વ કર્મો અથવા કર્મના ફળો ઈશ્વરાર્પણ કરવા એટલે કોઈ પણ મનુષ્યની પાસેથી બદલો મેળવવાનો આપણો હકક રહેશેજ નહિ * સ્વત પરમેશ્વર પોતે પણ એજ પ્રમાણે કર્મ કરીને ફળની અપેક્ષા ન કરવાથી નિત્યમુક્ત છે જેવી રીતે જળ કમળપત્રને લીજવી શકતુ નથી, તેવીજ રીતે સ્વાર્થત્યાગી મનુષ્યના કર્મો તેને બધનમા ફસાવી શકતા નથી. આવી રીતના સ્વાર્થત્યાગી અને અલિપ્ત મનુષ્યને કોઇ મોટા શહેરમા પાપી મનુષ્યોની વસિતમા રાખવામા આવે તોપણ તેને કોઇ પણ પ્રકારનું પાપ જરા પણ સ્પર્શ કરી શકવાનુ નથી એવા મનુષ્યને કદાચ સાક્ષાત્ પાપના ફવામા નાખવામા આવે તો ત્યા પણ તે અસ્પર્શજ ગહેવાનો । *

નિ સ્વાર્થતાનુ સત્ય સ્વરૂપ નીએના દશાતથી સમજશે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી પાંચ પાડવોએ એક મહાન યત્ન આરબ્યો અને ગરીબોને પુષ્કળ દાન આપવા માડ્યુ પ્રત્યેક મનુષ્ય આ યત્નનું ઐશ્વર્ય તથા ઉદારતા જોઇને આશ્ચર્યપૂર્વક પ્રશ્નસા કરવા લાગ્યા, કે જગતમા આવો મોટો યત્ન કદિ સાધિજવામા આવ્યો નથી, પણ યત્નની મશાપ્તિ થયા પછી ત્યાં એક નોળીએ આવ્યો તેનું અર્ધું શરીર સુવર્ણનું હતુ આ નોળીએ યત્નની જગ્યાએ જાળી આળોટવા અને લોકોને કહેવા લાગ્યો કે, ‘તમે મધળા મિત્રા લાઇજ કરો છો, એ કાંઇ ખરો યત્ન નથી ’ લોકોએ આશ્ચર્યની સાથે જવાબ આપ્યો, કે તને ખબરજ નથી કે એમણે કેવા કેવા મોટા દાન કર્યા છે, અને ગરીબ લોકોને પૈસાદાર તથા સુખી બનાવી દીધા છે ’ આ યત્ન તો ખરેખર મહાન અને આખી પૃથ્વીપર કદિ ન થયો હોય એવો અદિતીય છે ” નોળી-આએ પ્રત્યુત્તરમા કહ્યુ કે, ‘એક નાના ગામમા એક ગરીબ પાદ્રાણુ પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, તથા પુત્રવધૂ સાથે રહેતો હતો તેઓ ધણીજ ગરીબ અવસ્થામા હતા, અને

* શ્રીકૃષ્ણ પોને પણ કહે છે કે-યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્ઞહોષિ દદાસિ યત્ યત્તપસ્યસિ કૌતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥

× ‘બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ । હિવ્યતે ન સ પાપેન પશ્ચપન્નમિવાંમસા ॥’ શ્રી. મ. ગી.

કથાવાર્તા તથા પાઠપઠન હિપર નિર્વાહ કરતા હતા. તે દેશમાં ત્રણ વર્ષનો લાંબો અને સખત દુકાળ પડ્યો. પેલો બિચારો ગરીબ બ્રાહ્મણ દિનપ્રતિદિન અધિક દુખી થતો ગયો. એક વખત તો આખા કુટુંબને કાંઈ પણ ખાવા નહિ મળી શકવાથી કેટલાક દિવસના અપવાસ થયા અને જૂએ મરતા બધાં મરણતુલ્ય થઈ ગયાં એક દિવસે પ્રાત કાળે મુલાગ્યયોગે પેલો બ્રાહ્મણ થોડો જવનો લોટ લઈને આવ્યો જેમાંથી ભોજન બનાવી તેના ચાર જણ માટે ચાર ભાગ કર્યા, પણ તેઓ જમવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાંજ બહારથી કાંઈએ ખૂંસ મારી બ્રાહ્મણે દાર ખોલ્યા તો એક અતિથિનું દર્શન થયું. હિન્દુઓમાં અતિથિ ઇધિરતુલ્ય પૂજ્ય ગણાય છે, પેલા ગરીબ બ્રાહ્મણે અતિથિદેવનું વિધિપૂર્વક સ્વાગત કર્યું, અને અદર લઈ જઈ પોતાના ભાગનું ભોજન તેના આગળ મૂક્યું. અતિથિદેવ તુર્તજ ભોજન જમી ગયા અને કહ્યું કે, “અરે ભાઈ! તમે તો મારૂં મૃત્યુ અણસ્યું છે. દશ દિવસ થયા ભોજન મળ્યું નથી અને વળી આટલા ભોજને તો મારી કુધાને ઉલટી વધારે જમૂત કરી!” પછી પેલા બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ કહ્યું કે “મારો ભાગ અતિથિને આપી લો” પણ તેના પતિએ કહ્યું કે, “નહિ, એમ બનશે નહિ” તોપણ પેલી સ્ત્રીએ ઘણું દયાથી કરીને કહ્યું કે, “અતિથિને તૃપ્ત કરવો એ મુહુર્થીનું કર્તવ્ય છે અને જ્યારે તમારી પાસે કાંઈ નથી ત્યારે તમારી સ્ત્રી તરીકેની મારી ફરજ છે કે મારો ભાગ આપવોજ જોઈએ” પછી સ્ત્રીએ પોતાનો ભાગ અતિથિદેવને અર્પણ કર્યો. અતિથિ એ ભાગ પણ ખાઈ ગયા અને બોલ્યા કે, “હજી પણ કુધા બણીજ પીરે છે” પછી પેલા બ્રાહ્મણનો પુત્ર બોલ્યો કે, “મારૂં પણ એ કર્તવ્ય છે કે પિતાના કર્તવ્યની પૂર્ણતા કરવી, માટે મારો ભાગ પણ લ્યો” અતિથિદેવ તે ભાગ પણ ચટ કરી ગયા અને તોપણ અતૃપ્તજ રહ્યા, જેથી પુત્રવધૂએ પણ પોતાનો ભાગ અર્પણ કરી દીધો. બસ હવે અતિથિદેવ તૃપ્ત થયા અને સર્વને આશીર્વાદ દઈ ચાલતા થયા તેજ રાત્રે એ ચાર જણ કુધાથી મૃત્યુવશ થયા એ જગ્યાએ પેલા લોટના કેટલાક કણો પૃથ્વીપર વેરાયા હતા ત્યાં આભોટવાથી મારૂં અર્ધ શરીર તમે જુઓ છો તેવું સુવર્ણનું થઈ ગયું છે ત્યાર પછી એવા પ્રકારના યજ્ઞની શોધમાં હું સઘળા પૃથ્વી ફરી વળ્યો છું, પણ મારૂં ખાકીનું શરીર સુવર્ણનું થાય એવો એક પણ યજ્ઞ જોયો નથી, અને તેથી હું કંઈ છું કે-આ પણ ખરો યજ્ઞ નથી.”

હિંદુસ્તાનમાંથી આવો દાનધર્મ દિવસે દિવસે લોપ થતો જાય છે, અને એવા ખરા મહાન પુરૂષો પણ ઓછા થતા જાય છે. જ્યારે હું પ્રથમ ઇંગ્લેન્ડ શીખતો હતો ત્યારે મારા વાંચવામાં એક વાર્તાનું પુસ્તક આવ્યું એ પુસ્તકમાં એક કર્તવ્યપરાયણ ઓકરાની વાર્તા હતી તે ઓકરા પોતે કમાઈને થોડા પૈસા પોતાની માતાના નિર્વાહને માટે મોકલતો હતો. તેના આ કર્તવ્યનો મહિમા એ પુસ્તકમાં ત્રણ ચાર પાના

ભરીને વધુ વેલો હતો, પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે અમો હિન્દુ યાજ્ઞકોને વધારે બાળતા “ સૌ પોતપોતાનું સલાજે ” એવું એ અગ્રેજ પ્રજાનું જીવનસૂત્ર બોલ્યું, ત્યારે આ કાર્યની આટલી બધી સ્તુતિ જોઈ આશ્ચર્ય થતું, પરંતુ પેલી વાર્તાનું રહસ્ય હું સમજી શક્યો.

માઆપ જૂને મરે અને સ્ત્રી છોકરાં બીજા માંજે, છતાં પોતે અજીણ થતાં મુધી જમનારા મનુષ્યો પાશ્ચાત્ય દેશમાં જ મારા જોવામાં આવ્યા કોઈ પણ ગૃહસ્થાશ્રમીએ આવું આશ્ચર્ય ક્યેય રાખવું જોઈએ નહિ.

આટલા વિવેચનથી કર્મયોગનું ખરું રહસ્ય તમારા સમજવામાં આવ્યું જ હશે દેહપાત થવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય દીન દુઃખીઓને સદ્દેશ ક્યાં જવી જોઈએ. હજારો મનુષ્ય તમને છેતરી જાય તોપણ પોતાના કર્તવ્યમાં ન્યૂનતા ન આવવા દેવી અને ઝરીબોને દાન કરવા બદલ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવો નહિ, તથા ઉપકારનો બદલો મેળવવાની આશાનો અકુર જરા પણ ઉગવા દેવો નહિ, એટલું જ નહિ પણ એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા માટે પરમાત્માનો અને સહાય લેનાર મનુષ્યોનો ઉપકાર માનવો એક વિશુદ્ધ સંન્યાસીના જીવન કરતા વિશુદ્ધ ગૃહસ્થીનું જીવન કેટલું કઠિન છે, તેની હવે તમને સારી રીતે કલ્પના આવી હશે. એક વિશુદ્ધ ત્યાગીનું જીવન જેટલું કઠિન છે, તેટલું જ અને તેથી પણ અધિક કઠિન એક વિશુદ્ધ ગૃહસ્થાશ્રમીનું જીવન પણ છે.

કર્મયોગ-પ્રકરણ ચોથું

કર્તવ્ય એટલે શું ?

કર્મયોગના વિચારમાં કર્તવ્ય એટલે શું, એ જાણવું બાજુજ અગત્યનું છે કોઈ પણ કર્મ કરવું હોય તો તે પહેલાં મારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ કે તે મારું કર્તવ્ય છે કે નહિ ? જૂદા જૂદા દેશોમાં કર્તવ્ય સખધી જૂદા જૂદા મત હોય છે, એ હું કહીજ ગયો છું મુસલમાન કહે છે કે જે કુરાનમાં લખ્યું છે તેજ અમારું કર્તવ્ય છે હિન્દુઓ કહે છે કે વેદમાં કહ્યું છે તેજ અમારું કર્તવ્ય છે, અને ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે બાઇબલમાં લખે છે તેજ અમારું કર્તવ્ય છે બિન્ન બિન્ન વખતે, બિન્ન બિન્ન દેશોમાં અને બિન્ન બિન્ન પરિસ્થિતિમાં કર્તવ્યનો પ્રકાર પણ ભિન્ન બિન્ન હોય છે, એમ ઇતિહાસાદિ ગ્રંથોમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કોઈ એક પ્રત્યક્ષ વસ્તુની પેઠે કર્તવ્યની વ્યાખ્યા ચોક્કસપણે નિર્દિષ્ટ થઈ શકતી નથી. નિત્યના સામાન્ય વ્યવહારથી

અનુભવાતા કાર્યકારણના સંબંધવડેજ કર્તવ્ય એ શબ્દની આપણે માત્ર કષ્ટિક કલ્પના કરી શકીએ છીએ. આપણી દષ્ટિ આગળ જે જે બનાવો બને છે તે જોતાજ તે પ્રસંગે આપણુ શું કર્તવ્ય છે તેનો વિચાર આપોઆપજ આપણા મનમાં ઉપજી આવે છે. એનું કારણ તાત્કાલિક શુદ્ધિ હો અથવા પૂર્વનો અનુભવ હો, પરંતુ અમુક વાત જાણી આપતા તુરંતજ મન તે વિષે આપોઆપજ વિચાર કરવા મંડી પડે છે.

અમુક પ્રસંગ બની આવતા તે સમયે કર્તવ્યનો જે નિર્ણય મન કરે છે તેવોજ પ્રસંગ અન્ય સમયે આવતાં તેથી ઉલટાજ નિર્ણય ફેટલીક્યાર તે કરે છે.

“આપણી સદ્સંદિવેકશુદ્ધિ અનુસાર કાર્ય કરવું” એવી સામાન્ય વ્યાખ્યા ધણીકો કરશે, પરંતુ એ વ્યાખ્યા દરેક પ્રસંગે અમલમાં આવતી હોય એમ નથી. ઉદાહરણતરીકે કોઈ ખિસ્તી પાસે ગોમાસનો એકાદ કડકો હોય, અને કોઈ ક્ષુધાર્ત મનુષ્યને આપે નહિ અને પોતે પણ ક્ષુધાપીડિત હોવા છતાં ખાય નહિ, તો તે પોતાનીજ દષ્ટિમાં પોતાને કર્તવ્યભ્રષ્ટ થએલો દેખશે, પરંતુ જે તેજ પદાર્થ કોઈ હિંદુ પાસે હશે અને ક્ષુધાર્થી મૃત્યુ પામવાની તૈયારીમાં હશે તો તે પ્રસંગે પણ તે પદાર્થનું જે તે ભક્ષણ કરશે, અથવા તેવી સ્થિતિવાળા અન્ય કોઈ મનુષ્યને ભક્ષણ કરાવશે, તો તેને પોતાના મનથી એમજ લાગશે કે તે પોતે કર્તવ્યભ્રષ્ટ થયો છે. હિંદુના હૃદયમાં ગાયત્રી પૂજ્યતાસંબંધી ધાર્મિક ભાવના નાનપણમાંથીજ ક્રાંતરાશથી એટલે તેના મનને એ કૃત્ય ધોર પાપતુલ્ય જાણે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. અહારમાં સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં “હજ” નામના ચોર લોકોના ટોળે ટોળા વસતા હતા. મનુષ્યને મારી નાખવું અને ધન લૂટી લેવું એ તેમનો વ્યવસાય હતો ખૂન કરવું એજ તેઓ કર્તવ્ય માનતા અને જે વધારે ખૂન કરે તેને તે લોકો વધારે પુણ્યવાન સમજતા. એકાદ સાધારણ મનુષ્ય રસ્તે ચાલતા કોઈના ઉપર ગોળીચાર કરી તેને મારી નાખે તો તે ખરેખર દુષ્કૃત્યજ લેખાય, પરંતુ તેજ મનુષ્ય એકાદ પલટણમાં નોકર હોય તો અને લડાઈમાં પાંચ પચાસ મનુષ્યને મારી નાખે તોપણ તે કૃત્યને મહાન પરાક્રમ માનીને તેને ધણીજ આનંદ થશે, અને પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બળવ્યું છે એવું અભિમાન થશે આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેવળ કૃત્યો ઉપરથીજ અમુક કર્તવ્ય છે અને અમુક અકર્તવ્ય છે એમ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી, પરંતુ તે છતાં પણ આ વિષે કાંઈપણ ભાવરૂપ વિવેચન કરવા જેવું છે જે કૃત્યથી આપણું હૃદય શુદ્ધ થઈને ઈશ્વર તરફ દોરાય તે પુણ્ય કૃત્ય હોઈ આપણું કર્તવ્ય છે, તેવીજ રીતે જે કૃત્યના યોગથી અત કરણ મલિન અને દુષ્ટ થાય તે દુષ્કૃત્ય હોઈ ત્યાજ્ય છે, એમ સમજવું. પાપપુણ્ય અથવા કર્મોર્કમની આ ભાવરૂપ વ્યાખ્યા થઈ, પરંતુ તેના આધારપર પણ અમુક કૃત્ય કરવું અને અમુક ન કરવું એમ વિધિનિષેધાત્મક ચોક્કસ વચન કહી શકાય તેમ નથી; સમસ્ત માનવ જાતિને, સર્વ

રાષ્ટ્રોને સર્વત્ર અને સર્વ કાળમાં માન્ય થઈ શકે એવી એક વ્યાખ્યા છે ખરી સસ્કૃત સુભાષિતમાં એ વ્યાખ્યા ગુચેલી છે, અને તે એ છે કે, પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્ । અર્થાત કોઈ પણ પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવો એ પુણ્યનું કામ છે અને કષ્ટને દુઃખ દેવું એનું નામ પાપ છે

ધર્મ શું અને અધર્મ એટલે શું એ સમ્બંધી ભગવદ્ગીતામાં વર્ણુધર્માતુસાર વિવેચન કરેલું છે વર્ણુના આધારે પ્રત્યેકનો ગુણુધર્મ અને મનોધર્મ કેવા પ્રકારનો હોવાનો સંભવ છે, તેના સામાન્ય નિર્ણય થઈ શકે છે, અને તે ઉપરથી જે પરિસ્થિતિ અને વર્ણુમાં આપણો જન્મ થયો હોય, તે પરિસ્થિતિ અને વર્ણુને અભિમત કયા પ્રકારના કર્યો હોઈ શકે તેના વિચાર કરી, પોતાને માટે કલ્યાણપ્રદ અને મન શુદ્ધિકર કર્મનો નિર્ણય થઈ શકે છે ખરો, પરંતુ “ સર્વ દેશમાં અને સર્વ સમયમાં અમુક એકજ પ્રકારની સ્થિતિમાટે પણ ભિન્ન ભિન્ન સમાજમાં પાપ પુણ્યની કદપના એક સરખી હોતી નથી ” એ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં ન આવવાથી રાષ્ટ્ર એક બીજા રાષ્ટ્રનાં નિઘ—દ્રેષ કરે છે અમેરિકન રીતરિવાજ પ્રમાણે વર્તન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ અમેરિકન માને છે, અને તેવીજ રીતે એક હિંદુ પોતાના રીતરિવાજને દુનિયામાં સર્વોત્કૃષ્ટ માનીને તે પ્રમાણે ન વર્તી શકાય તો પોતાને પાપી માને છે આવા પ્રકારની જૂઠા સામાન્ય મનુષ્યોથી થવી એ સહજ છે, તોપણ આવી ક્ષુદ્રક જૂલથી પણ કોષ્ટવાર મહાન વિપરીત પરિણામ નિપજે છે હું જ્યારે આ દેશમાં આવ્યો અને ચિકાગો પ્રદર્શનમાં ફરતો હતો તે વખતે એક માણસે મારી પાછળથી આવી મારો ફેટો ફેડી દીધો મેં પાછા ફરી જોયું તો તે માણસ મારા સ્વચ્છ પોશાકમાં અને ધણોજ સંભવ દેખાતો હતો. હું જ્યારે તેની સાથે વાત કરવા લાગ્યો અને તેને માલુમ પડ્યું, કે હું ઈંગ્લેન્ડ જાણ છું ત્યારે તે એકદમ ધણોજ શરમીદો થઈ ગયો એક બીજા પ્રસંગે એજ પ્રદર્શનમાં બીજા એક માણસે મને ધકકો માર્યો જ્યારે મેં તેને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું તારે તે ધણોજ શરમાઈ ગયો અને આજીજી સાથે કહેવા લાગ્યો કે, “ તમે આવો પોષાક કેમ પહેરો છો ? ” એક મનુષ્યનો બીજા મનુષ્યની પ્રત્યે ઉત્પન્ન થનારો ભાવ આ ગૃહસ્થાના મનથી જાણે કે તેમની ભાષા અને પોશાકની ભિન્ન પ્રકારના રીતરિવાજ જોઈને માણસના અંતરમાંથી સહાનુભૂતિનો ઝરો જાણે કે સુકાષ્ટ્ર જાણ છે. પેલો સદ્ગૃહસ્થ જેણે માત્ર મારો પોષાક જોઈને મારા પ્રત્યે અસંભવ વર્તન કર્યું હતું, તે પોતાના બાળક, પોતાનો આશ્રવર્ગ, પોતાનો દેશ ઇત્યાદિક પ્રત્યે મને તેટલો સદાચારી હશે, અને પોતાના અન્ય લૌકિક કર્તવ્યો પણ તે બધું સારી રીતે જાળવતો હશે, પરંતુ પોતાના પોષાક કરતાં ભિન્ન પ્રકારનો પોષાક દૃષ્ટિએ પડતાજ તેની સર્વ સુયોગ્યતા કયાંય અદૃશ્ય થઈ ગઈ । આવી રીતે સર્વ દેશમાં વિદેશીય

મનુષ્યોની મશ્કરી કરવામાં આવે છે બીજા દેશમાં જતી વખતે ત્યાં કેવી રીતે વર્તવાથી પોતે સારો ગણાય તેનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધેજ એવું બને છે, પરંતુ એ મનુષ્ય જ્યારે રહેઠેશ જાય છે ત્યારે એમ બનવાને પરિણામે તે દેશના લોકોને માટે અત્યંત ખરાબ અભિપ્રાય અને દેશ તો સાથેજ લઈ જાય છે બક્ષાસીઓ, સિંપાઇઓ અને વ્યાપારીઓ પરદેશમાં કેટલી વિચિત્ર રીતે વર્તે છે તેની સર્વને ખબરજ હશે. જે બાબત કરવાનો વિચાર સરખો પણ તેમને પોતાના દેશમાં ન આવે તે બાબત પરદેશમાં જઈને તેઓ વિના સંકોચે કરે છે યુરોપિયન અને અમેરિકન લોકોને ચીના લોકો “પરદેશી પિશાચ” કહે છે તેનું કારણ પણ બહુધા એજ હોયું જોઈએ.

એટલા માટે એક મુદ્દો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે બીજા માણસોના વર્તનની પરીક્ષા તેમના રીતરિવાજ વગેરેનો વિચાર કરીને તેમની દૃષ્ટિથી કરવી જોઈએ આપણા રીતરિવાજની દૃષ્ટિથી જોઈને બીજાઓના રીતરિવાજ ઉપર કદિ પણ ટીકા કરવી નહિ સમજીને પોતાનાજ મત મુજબ ચાલવાનો કાંઈએ લેખ લખાવી આપ્યો નથી બધી દુનિયા કાંઈ આપણાજ મુખને માટે નિર્માણ થઈ નથી, માટે બધાની સાથે સંકાનુભૂતિ રાખવી જોઈએ. દેશકાળ ઇત્યાદિને અનુસરીને કર્તવ્યના પ્રકારમાં ફેરફાર થયા કરે છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને દરેક વિશિષ્ટ પ્રસંગે પોતાના મનને પવિત્ર અને ચોખ્ખું લાગે એવું વર્તન કરવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે. જે પરિસ્થિતિમાં આપણો જન્મ થયો હોય તે સ્થિતિને અનુસરીને પણ આપણાં કેટલાક સામાન્ય કર્તવ્યો હોય, તે પૂર્ણ કરવાં એ જ એમ પહેલું કર્તવ્ય છે, તેમ જ સમાજમાં આપણે નાનેથી મોટા થયા, તે સમાજની સ્થિતિને અને આપણા દરજ્જાને અનુરૂપ એવા આપણા જે જે કર્તવ્ય હોય તે બજાવવા એ આપણું બીજું કર્તવ્ય છે. માનવસ્વભાવમાં એક મોટી ભૂલ હોય છે કે-દરેક મનુષ્ય પોતે પોતાને જોતો નથી અને એમજ સમજના કરે છે, કે હું તો રાજ્યાસને બેસવાનેજ ચોખ્ખું છું બધી બાબતો રહ્યા કરવાથી આત્મપરીક્ષણનો માર્ગ તેને માટે બીજકુલ બંધ થઈ જાય છે ધારે કે તે પોતે રાજ્યાસને પાત્ર પણ હોય, પણ તે પહેલા તેણે વર્તમાન પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત થનારાં કર્તવ્યો ઉત્કૃષ્ટરીતે બજાવીને પોતાની પાત્રતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ આપણે હલકા દરજ્જા પર હોઈએ એટલે કે આપણી ચોખ્ખતા આપણે માની હોય તેવા અધિકાર પર આપણે ન હોઈએ તો તેમાં દોષ બીજા કાંઈને નહિ પણ આપણો પોતાનોજ હોય છે એમાં મુખ્ય દોષ તો એજ હોય છે કે આપણે માટેની આપણી માન્યતા અને આપણી હાલની બાહ્ય પરિસ્થિતિની વચ્ચેના આકડા પૂરવામાટે કેટલાક વિચાર અને પુરુષાર્થ કરવાની ખાસ જરૂર હોય છે. આપણી વર્તમાન શક્તિ અને બીજા સંયોગોનો પૂર્ણ સંદુપયોગ કરીને આપણા વર્તમાન કર્તવ્ય જેટલાં પણ સારામાં સારી રીતે બજાવવામાં આવે તેટલા એ આકડા સત્વર

પુરાય છે, અને કલ્પેલો અધિકાર સત્ત્વર પ્રાપ્ત થાય છે. જગતમા જ્યારે આપણે આપણું વર્તમાન કર્તવ્ય ખરેખરી રીતે બજાવવા માડીએ છીએ ત્યારે ચારે તરફથી આપણને જે ધક્કા સુકી ખમવી પડે છે, તે ઉપરથી આપણી પોતાની ખરેખરી યોગ્યતા શી છે તે વાતની આપણને ખાતરી થાય છે અને આપણી દૃષ્ટિમાં આપણે માટે મિથ્યાભિમાનની જે જડ ખાઝેલી હોય છે તે આ ધક્કા વગેરેથી નીકળી જાય છે.

કોઇ મનુષ્યમાં હિંમત સ્થિતિની પાતતા નહિ હોવા છતાં પણ જો તે હિંમત અધિકાર પર મુકાઇ ગયો હોય તો તે અધિકાર ઉપર તે લાગી વખત ટકી શકતો નથી. દરેક પ્રાણીને તેની પોતાની યોગ્યતાનુસાર યોગ્ય સ્થાને મુકવું એ પ્રકૃતિનું મુખ્ય કાર્ય છે, કોઇ પણ માણસની ખરી યોગ્યતા કેવળ તેની વર્તમાન બાહ્ય દશા અથવા અધિકાર ઉપરથી જોઇ શકાતી નથી.

કોઇ માણસ કોઇના તાબામા રહીને અથવા નીચલા દરજ્જાનો કામધંધો કરતો હોય તેટલા ઉપરથીજ તેની યોગ્યતા એાછી આકવી થતી નથી કાર્ય કેવું પણ હોય, પરંતુ તે કેવા પ્રકારથી અને કેટલા ઉત્સાહથી તથા કાળજીથી કરવામા આવે છે તે ઉપરથીજ કર્તાની યોગ્યતાનો નિર્ણય થવો જોઇએ.

કર્તવ્ય વિષેની આપણી કલ્પનામા હજી પણ કેટલો ફેરફાર કરવો જોઇએ અત્યંત નિરપેક્ષ સુદ્ધિની પ્રેરણા સિવાય કોઇ પણ મહાન કાર્ય સારી રીતે થઇ શકતું નથી અમુક કામ કર્તવ્યરૂપ સમજીનેજ કરવું જોઇએ જેમ જેમ આવી સમજણ-પૂર્વક કર્તવ્ય કરાતાં જશે તેમ તેમ સ્વાર્થસુદ્ધિનો ક્રમે ક્રમે આપણામાંથી નાશ થતો જશે અને જ્યારે સ્વાર્થસુદ્ધિનો સંપૂર્ણ નાશ થશે ત્યારે “પ્રત્યેક કર્મ ધર્મિરનુજ પ્રત્યક્ષ પૂર્ણ છે” એમ આપણને સમજવા લાગશે, અને ત્યારપછી પૂરેપૂરી નિષ્કામ-તાવાળા કર્મ આપણા હાથે થવા લાગશે તથા ખરી અભિપ્રતિતાનો અર્થ આપણને સમજશે. યોગ્યતા સર્વ માર્ગોનું ધ્યેય એજ છે કે-અનતકાળથી આપણા સમ્બિદ્ધા-નદમય મૂળ સ્વરૂપ ઉપર જે અજ્ઞાન અને સ્વાર્થનો પડો પડેલો છે, તે પડોને ખસેડી નાખીને આપણા સત્ય સ્વરૂપને પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરવું સ્વહિતનેમાટે સ્વાર્થ-પરાયણ થઇ આપણે જે કર્યો કરીએ છીએ, તેમાં આપણી શક્તિઓનો બહોળ વ્યય થઇ જાય છે, અને અજ્ઞાનનો પડો મજબૂત થતો જઇને કર્મના બધો મજબૂત થતાં જાય છે અજ્ઞાનની એ જાળનો નાશ કરીને પાછલાં બધો તોડી નાખવાં એજ બધા યોગમર્ગોનું તેમજ કર્મયોગનું પણ એજ ધ્યેય છે.

“આ આપણું કર્તવ્ય છે” એવું સારી રીતે સમજના પછી કોઇ પણ કાર્યને આરભ કર્યો એટલે તે કાર્યની પૂર્તિનેમાટે-તે કાર્ય રૂઢી રીતે પાર પાડવાને ખાતર કેટલીક હલકા પ્રકારની સુખસ્વાર્થની કલ્પનાઓને દૂર કરવી પડે છે આ પ્રમાણે પ્રથમ નાના નાના સુખસ્વાર્થને છોડી આપણે તૈયાર થતા જઇએ છીએ તેમ તેમ

આપણી કર્તવ્યભાવના અધિક વિસ્તૃત થઇને મોટા સુખસ્વાર્થની કલ્પનાઓ પણ ધીરે ધીરે વિરામ પામતી જાય છે. જે મૂળ તરવોપર સમાજની હાલની રચના થયેલી છે તે મૂળતરવો પણ આજ પ્રકારના છે મનુષ્યો સમાજ અથવા સમૂહબદ્ધ રહેવા લાગે છે એટલે આપોઆપજ કેટલાક સામાજિક બંધનો ઉદ્ભવે છે પરિણામે તેનું ઉચ્છ્રમણપણું સ્વાભાવિકરીતે ઓછું થાય છે અને તેની જગાએ “બીજાઓને માટે મારે કંઈક કરવું જોઈએ” એવી સમજણથી તેનું સ્વાર્થી સંકુચિતપણું છૂટી જઇને તેને વિશ્વવ્યાપક થવાનો સુયોગ સમાજમા પ્રાપ્ત થાય છે. કેવળ કર્તવ્યને ખાતરજ કર્મ કરવાનો માર્ગ કેવળ સુખકર અને અકટક નથી હોતો, એ વાત પણ એવી રીતે કર્મ કરનારને સમજાતી ચાલે છે.

કાંઈ મનુષ્યના પ્રયે આપણને બિલકુલ પ્રેમ ન હોય, અને તેને માટે કર્તવ્ય સમજીને કાંઈક કાર્ય કરવું પડે છે, તો આપણા મનની તે વખતે કેવી સ્થિતિ થાય છે, તે અનુભવથીજ સમજવા જેવી છે. માદીના ચક્કરમાં તેલ નહિ પૂરવાથી તે ચક્કર કણ્ઠકટું સ્વર કહાડવા માડે છે તેવીજ રીતે આપણું મન પણ એવા પ્રસંગોમા હરખડી આપણને હાડ્યા કરે છે કેવળ પ્રેમરૂપી તેલથીજ કર્મચક્ર સુખકર અને સરળ ચાલે છે એ પ્રેમરૂપી તેલ ન હોય તો માથાપ પોતાનાં ઊંઝરાંમાટે, પતિ-પત્ની એકબીજાં પરસ્પર જે કર્તવ્યો કરી રહ્યા છે, તેની વ્યવસ્થા કેવી હોત ? પ્રેમનો અભાવ હોય એવા કુટુંબના તમાશાથી શું તમે અનુસ્યા છો ? કેવળ પ્રેમથીજ આપણા કર્તવ્યમાર્ગ સુખકર થાય છે અને એ પ્રેમનો પ્રવાહ જેટલા પ્રમાણમા તે સ્વતંત્રપણે ચાલે છે તેટલા પ્રમાણમાં અધિક વિસ્તૃત અને ઉંડા થતો ચાલે છે. અહિં આ સ્વતંત્રતા એટલે શું તેના વિચાર કરવો જોઈએ. ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોમાટે તેમના શુભામ થઇને રહેવું, કોઈને વશ થવું અને વ્યવહારમાં નિત્ય આવી પડતા હનુરો વિઝારોને તાબે થઈ રહેવું એજ શું સ્વાતંત્ર્ય છે ? ખરેખર હલકી પાયરીના મનુષ્યો સ્વતંત્રતાનો એવોજ અર્થ સમજે છે અને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ મેળવવાના માર્ગમાં કાંઈ અતરાય આવ્યો એટલે સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો. સમજીને શોક કરે છે, પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં એ કાંઈ ખરી સ્વતંત્રતા નથી. આવા પ્રસંગોમાં સહનશીલતા દાખવવી એજ ખરું સ્વાતંત્ર્ય છે. બીજાઓને ખાતર પોતાના કામકોષાદિ વેગો ઉપર જેની સંપૂર્ણ સત્તા ચાલે છે, તે પરત્ર નથી પણ સ્વતંત્ર છે, તે શુભામ નથી પણ માલિક છે. પતિએ એકાદ કામ પોતાની મરજીમુજબ નથી કર્યું એમ સમજતાં પોતાની સ્વતંત્રતા ગએલી સમજીને સતાપ કરનારી સ્ત્રી ખરેખરજ પોતાના મનોવિકારની પક્ષી હાસી છે તે સ્ત્રીને ખરી સ્વતંત્રતાનો અનુભવ સ્વપ્નમા પણ દુર્લભ છે. પોતાની સ્ત્રીને હમેશા દોષ દેનાર પુરુષની સ્થિતિ પણ વાસ્તવિકરીતે એજ પ્રકારની છે.

પાતિવ્રત્ય અને એક પત્નીવ્રત એ સ્ત્રીપુરુષોનો શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ છે. ખરી પતિવ્રતા

સ્ત્રીના પ્રેમનો પ્રભાવ એવો છે, કે પુરુષ ગમે તેટલો બગડેલો હોય તોપણ તેની અમૃતતુલ્ય મધુરવાણીથી તે સન્માર્ગવર્તી થયા વગર રહેજ નહિ. સ્ત્રીના શુદ્ધ અને સ્વમાથીલ વર્તનથી જેતુ હૃદય ચલિચિત્ત પશ્ચ દ્રવતુ નથી, એવો પશુતુલ્ય મનુષ્ય જગતમાં ભાગ્યેજ હશે ખરેખર, જગત્ અઘાપિ એટલું બધું બગડેલું નથી. પુરુષ જાત બ્રહ્મ અને પશુતુલ્ય થઈ છે, એમ આપણે સર્વત્ર સાંભળીએ છીએ, પરંતુ સ્ત્રીઓના સખધી વિચાર કરીશુ તો શુ તેઓ પશુ એ આક્ષેપથી રહિત છે? સ્ત્રીઓ મોડેથી બોલે છે, તેટલી જો ખરેખર પવિત્ર હોત તો જગતમાં એક પશુ ખરાબ પુરુષ હોત નહિ, એવી મારી પૂછું ખાત્રી છે જગતમાં એવો એક પશુ હુરુણું નથી કે જે પવિત્રતા અને શીયળથી જીતી ન શકાય? પોતાના પતિ સિવાય ઈતર સર્વ પુરુષો તરફ પિતા, બધું અને પુત્રની દૃષ્ટિથી જોવાવાળી સ્ત્રીના સન્મુખ ગમે તેવા દુષ્ટ પુરુષના વિચાર અદલાધ જઈને તેને માતૃભાવથી જોવા માટે છે પુરુષોએ પશુ એજ પ્રમાણે સ્વપત્ની સિવાય ઈતર સર્વ સ્ત્રીભતિ પ્રત્યે કેવળ માતૃભાવથી અગર ભગિનીભાવથીજ જેવું જોઈએ, અને ધર્મોપદેશકે તો સર્વ સ્ત્રીઓને માતા સમાન પૂજ્ય માનીને તદ્દનુરૂપ જર્વત્ર પ્રત્યેક સ્ત્રી સાથે રાખવું જોઈએ.

માતૃત્વ એ સર્વ જગતમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ મનાય છે કોઈને સ્વાર્થ અને એકલ-પેટાપણ્યનો ત્યાગ કરવાનું શીખવું હોય તે માતા પાસેથી શીખી શકાય છે. ઈશ્વરી પ્રેમ સિવાય બીજો કોઈ પશુ પ્રેમ માતૃપ્રેમથી અધિક નથી. માતૃપ્રેમની અપેક્ષાએ જગતમાંના બીજા અધા પ્રેમ ખરેખરા ઈતરતી કોટિના છે પોતાની જાતના સુખ તરફ ન જોતા પોતાનાં બાળકોના સુખ તરફ લક્ષ આપવું એ માતાનું આદ્યકર્તવ્ય છે. પોતાના બાળકોના સુખ તરફ લક્ષ ન આપતા પોતાનાજ સુખમા લક્ષ રાખનાર માઆપ પશુકોટિનાજ સમજવાં. પક્ષીઓના બચ્ચાને પાંખ ફૂટીને ન્યારે તેઓ સ્વ રક્ષણને યોગ્ય થાય છે, ત્યારે જેમ બચ્ચા અને માઆપ એક બીજાની આજખાણુ શ્રદ્ધા જાય છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્યોના સતાન પશુ મોટાં અને કમોટાં થયાં એટલે માઆપોએ સ્વાર્થત્યાગનો શીખવેલો ધડો શ્રદ્ધા જઈને વૃદ્ધ માઆપો તરફ દુર્લક્ષ કરે તો તેમને પશુ નીચળ સમજવાં. આ જગતમાં ઈશ્વરનો પ્રેમ પોતેજ જ્ઞાનુરૂપ લઈને અવતર્યો છે એવું જો પુરુષને લાગે છે, તે પુરુષને ધન્ય છે! એજ પ્રમાણે પરમેશ્વર પોતેજ પોતાના પતિરૂપે અવતરેલ છે, એવું જો સ્ત્રીને લાગે છે તે સ્ત્રીને પશુ ધન્ય છે! અને જે સતાનોનો એવો નિશ્ચય હોય કે પોતાના માતૃપિતા પરમેશ્વર રૂપ છે, તેમને પશુ ધન્ય છે!

આત્મવિકાસનો ખરો માર્ગ મેળવવો હોય તેણે પ્રાપ્તકર્તવ્ય સારી રીતે અને નિશ્ચયપૂર્વક અજળવતા શીખવું જોઈએ. એમ કરવાથી આત્મપ્રકાશનું અને નિશ્ચયનું અળ વૃદ્ધિ પામીને છેવટે સ્થિતપ્રજ્ઞની સ્થિતિ સહજ પ્રાપ્ત થાય છે આ વિષે મહા-

ભારતમાં એક કથા છે એક યુવાન સન્યાસી જગલમાં ગયો, અને ત્યાં દીર્ઘકાળ પર્યંત ધ્યાન, પૂજા અને તપ આદરીને લાખા સમયસુધી યોગાભ્યાસ કર્યો કેટલાંક વર્ષ તેમ કર્યા પછી એક દિવસ તે એક વૃક્ષની નીચે બેઠો હતો, એટલામાં વૃક્ષ ઉપરથી કેટલાક સુકાં પાંદડા તેના ચરતક ઉપર પડવાથી તેણે વૃક્ષ ઉપર દષ્ટિ ફેંકી તો બે પક્ષીઓ વૃક્ષની ટોચ ઉપર લડતા જોયાં એ જોઇને તપસ્વીએ તેમના તરફ અત્યંત ક્રોધભરી દષ્ટિ ફેંકી, જેથી યોગના બળવડે તેની દષ્ટિમાંથી અગ્નિ પ્રકટ થયો, અને બે પક્ષીઓ બળીને ભસ્મ થઇ ગયા સન્યાસીને પોતાના તપને બાવે પ્રભાવ વધેલો જોઇને અત્યંત આનંદ થયો, થોડા સમય પછી તપસ્વીજી ભિક્ષાને માટે શહેરમાં ગયા અને એક ગૃહસ્થના દ્વાર આગળ “ભિક્ષાન્ન દેહિ” કહીને ઉભા રહ્યા અદરથી જવાબ મળ્યો, કે “મહારાજ થોડી વાર ઉભા રહો” તરુણ સન્યાસી એ ઉત્તર સાંભળીને મનમાં કહેવા લાગ્યો, કે “આ બાઇને મારી શક્તિના પ્રભાવની ખબર નથી” સન્યાસી આ પ્રમાણે વિચારતા હતા એટલામાં અદરથી પુનઃ આવ્યાં એ, કે, “મહારાજ આટલો બધો ગર્વ ન કરો, અહિં આ કાંઈ પેલા વનનાં પક્ષી નથી” આ સાંભળી સન્યાસી બહોળા આશ્ચર્યચકિત થયો, અને લાખા સમય સુધી ઉભા રહેવું પડ્યું એટલામાં અદરથી પેલી સ્ત્રી આવી કે તુર્તજ સન્યાસીએ તેના ચરણોમાં ચરતક મૂક્યું અને વિનંતિ કરી કે-“માણ તમે એ બધું કેવી રીતે જાણી લીધું ?” સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો, “બેટા, મને તમારા યોગબોગની ખબર નથી હું તો માત્ર એક સાધારણ સસારી સ્ત્રી છું મારે તમને એટલાજ સારૂ થોભવાનું કહેવું પડ્યું કે મારા પતિ સહેજ બીમાર છે, તેમની સારવારમાં હું હતી મેં મારૂં સઘળું જીવન કર્તવ્ય બજાવવામાં બતીત કર્યું છે ન્યારે હું અવિવાહિતા હતી, ત્યારે માતાપિતા પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બજાવતી હતી, અને હમણાં વિવાહિતા છું એટલે મારા પ્રતિપ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બજાવું છું. એજ મારો યોગ અને એજ મારૂં તપ છે, એના પ્રતાપથી મને જે કાંઈ થોડું બધું બળ પ્રાપ્ત થયું છે તેને લીધેજ તમારી હકીકત જાણી શકી અને તમારા ભવ્યમાટે તે તમને મેં કહી છે, તમારે આ વિષયમાં કાંઈ વિશેષ જાણવાની જરૂર હોય તો અમુક શહેરમાં અમુક જગ્યાએ એક વ્યાધ (કસાઇ) રહે છે, તેની પાસે જાઓ; બળદમાં તેની દુકાન છે” સન્યાસીને કસાઇનું નામ સાંભળીને ધ્રુણા તો આવી, પરંતુ તે સ્ત્રી તરફથી તેને જે અનુભવ અને લાભમય મળી હતી તેને લીધે તેની જીજ્ઞાસાએ તેને ખેસવા દીધો નહિ તે કસાઇને ગામ ગયો અને બળદમાં તેની દુકાન શોધી કઢાડી. દુકાનપર એક શરીરે પુષ્ટ અને હાથમાં મોટા છરો લઇ તેનાથી માસ કાપી ધરકોને આપતો કસાઇ બેઠેલો તેને જણાયો. એને જોઇને સન્યાસી વિચારવા લાગ્યો, કે “હે પ્રભુ! શું આ યમદૂત જેવા ખાટકી પાસેથી મને જ્ઞાન મળશે ?” તે આવેલો વિચાર કરે છે એટલામાં પેલા કસાઇએ

તેના તરફ જોયું અને કહ્યું કે, “પેલી સ્ત્રીએ તમને અહિંયાં મોકલ્યા છે ખરું ? હું ધરકોને પતવી રહું ત્યાંસુધી જરા બેસો” પોતાનું કામ પૂરું થઇ ગયું એટલે કસાઇએ દુકાન બંધ કરી અને સન્યાસીને લઇને પોતાને ઘેર ગયો. સ્વામીને આસન આપ્યા પછી કસાઇએ કહ્યું, કે “બેસો મહારાજ હું આવું છું” કસાઇ અદર ગયો અને પોતાના વૃદ્ધ માતાપિતાને નમસ્કાર, સ્નાન તથા ભોજન ક્રત્યાદિવડે દરેક રીતે સતુષ્ટ કરીને સન્યાસીની પાસે આવ્યો અને હાથ બેડી બોલ્યો, “મહારાજ આપ અત્રે પધાર્યા એ મારા પર મોટો અનુગ્રહ કર્યો હવે મારે લાયક જે સેવા હોય તે ફરમાવો.” સ્વામીજીએ જીવ અને આત્મા સંબંધી કેટલાક કઠિન પ્રશ્નો પૂછ્યા, કસાઇએ એ પ્રશ્નોના જવાબમાં એક મોટું વ્યાખ્યાન સંભળાવ્યું, જે મહાભારતમાં ‘આધર્મીતા’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ હોઇને તેમાં વેદાંતનું ઉત્તમ જ્ઞાન સમાયતું છે. કસાઇનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું એટલે સ્વામી તો આશ્ચર્યચકિતજ થઇ ગયા અને કસાઇને કહેવા લાગ્યા, કે “તમારા જેવા મહાન્ જ્ઞાની પુરુષનો જન્મ કસાઇને ઘેર ક્યાંથી થયો હશે ?” કસાઇએ જવાબ આપ્યો, “બેટા, કોઈપણ કર્તવ્ય ખરાબ નથી કે અપવિત્ર નથી. પૂર્વકર્માનુસાર મને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે બાદ્યાવસ્થામાંથીજ હું આ ઉદ્ભવ શીખ્યો છું, એમાં નફો કે ટોટો થાય તેનો હું હર્ષશોક કરતો નથી, અને અલિપ્તપણે મારે કર્તવ્ય બજાવ્યો જાઉં છું માતાપિતાની સેવાપણ અને તેટલી કાળજીથી બજાવ્યો જાઉં છું નથી મને યોગની ખબર કે નથી ત્યાગની મને જે કોઈ થોડું થયું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે મારાં કર્તવ્ય હું અલિપ્તપણે, પરંતુ ઉત્તમ રીતે બજાવું છું તેને લીધેજ આ બધું થયું છે”

હિંદુસ્તાનમાં એક મહાન્ યોગી રહે છે તેમના જેવી યોગ્યતાવાળો બીજો એક પણ મનુષ્ય મારા આયુષ્યમાં મેં જોયો નથી. તે યોગી વિશ્વજી સ્વભાવનો છે કોઈ કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેનો ઉત્તર તુરતાતુરત આપતો નથી કોઈનો ગુરુ થવાની યોગ્યતા પોતાનામાં નથી એમ તેમને લાગે છે, પરંતુ એકાદ પ્રશ્ન પૂછીને કેટલાક દિવસ વાટ જોતા બેઠા તો એકાદ દિવસ વાટે વાતમાં તમારા પ્રશ્નો ઉત્તર એવી અદ્ભુતરીતે તેઓ આપી દેશે કે જાણે કોઈ અનનુભૂત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ આપણને થઈ છે, એમ આપણે લાગશે. કર્મનું મુખ્ય રહસ્ય શું, એવો પ્રશ્ન એક દિવસ મેં તેમને પૂછ્યો કેટલાક દિવસ પછી સ્વામીજી મહંજ બોલી ઉઠ્યા કે, “સાધ્ય અને સાધનોએ મનમાં એકરૂપ થવું જોઈએ” આનો અર્થ એવો છે કે કાર્ય હાથ ધર્યા પછી સાધ્ય સિદ્ધ થતા પર્યંતના વખતમાં સાધન અને સાધ્ય સિવાય મનમાં કોઈ પણ અન્ય વિષયનો વિચાર કરવો નહિ. પેલા કસાઈ અને બાઈની વાતનું પણ એજ રહસ્ય છે પ્રાપ્તકર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે પાર પાડવા એજ પરમેશ્વરની પૂજા કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. પ્રત્યેક કર્મ તેનું પૂર્ણન અને આદ્યપાલન છે, એવી બાવના દં

થઈ એટલે જ્ઞાન આપોઆપજ પ્રાપ્ત થશે આપણી પ્રાપ્તિસ્થિતિ અને સંનેજા અનુસાર જે જે કર્તવ્યો હોય તે નિષ્કામ મનવડે-અલિપ્તપણે પૂર્ણ પાર પાડ્યા એટલે જ્ઞાનનો ઉદય થવા માડશે, અને એ જ્ઞાનવડે મોક્ષ આપોઆપજ ખડો થઈ જશે.

જેના હૃદયમાં કૃણી ઇચ્છા છે તે મનુષ્યના હાથે કોઈ પણ કાર્ય આનંદપૂર્વક થઈ શકતું નથી. જરા કોઈ ઉત્તરતા દરજ્જાનું કામ કરવામાં આવ્યું અથવા કોઈ અડચણ આવી કે એવા મનુષ્યોનું માથું ફરી જાય છે, જેથી જ્ઞાનના પરમ સાધન રૂપ અનુભવ મળવાની તકો બાબુપર રહી જાય છે જે પુરુષને કૃણાપેક્ષા નથી તેના મનને સર્વ કર્તવ્યો સરખીજ યોગ્યતાનાં લાગે છે, અને તેથી તે પુરુષ પ્રચંડ ઉલ્લોગ કરતો હોવા છતાં પણ એકાદ એકાત યુક્તિમાં રહેતો હોય તેવી શાંતિ તેના હૃદયમાં વાસ કરતી હોય છે, અને તેથી તેનાં પ્રત્યેક કર્મ તીક્ષ્ણ હથિયારરૂપ બની જાય છે આ તીક્ષ્ણ હથિયારોવડે સ્વાર્થ અને ઇદ્રિયલોભપતાનો મૂળથી ઉચ્છેદ તેના મનમાંથી થઈ જઈને તે મનુષ્ય મહા અનુભવી અને પરમ જ્ઞાની બની જાય છે યસ્ય સર્વે સમારંભા કામસંકલ્પવર્જિતા । જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્મણં તમાહુ પંક્તિં લુપ્તા । પડિતપણીની આવી વ્યાખ્યા કૃષ્ણભગવાને કહી છે પોતાના જ્ઞાનને માટે અલિપ્ત મની રહેવું એ મનુષ્યજાતિનો સામાન્ય સ્વભાવ છે, જેથી જમ્મે તેવું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે તે હલકા દરજ્જાનું છે એમ આપણને લાગે છે, પરંતુ કર્મની વહેચણી યોગ્યતા પ્રમાણેજ થએલી છે, એ ત્રિકાલાપ્રાપ્તિ સિદ્ધાંતની આપણને ખબર હોતી નથી, અને હોય છે તોપણ મોટામનના અભિમાનરૂપી અધકારને લીધે એ સિદ્ધાંત યાદ રહેતો નથી. આમ થવાથી નિત્યના વ્યાવહારિક કાર્યોમાં પણ હરિદ્રાઈ ઉત્પન્ન થયા કરીને શુદ્ધિ અધિક ભ્રષ્ટ થતી ચાલીને રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિ દુર્ગુણોના દાર ખુદલા થાય છે, તેમ થતાજ ક્ષમાદિ દૈવી ગુણોનો ઝરા સુકાતો ચાલે છે, માટે પ્રાપ્તકર્તવ્યો આનંદ અને કાળીજીથી પાર પાડીને આપણે જ્ઞાનવાન થવું જોઈએ અને તેમ થતાં મોક્ષ આપોઆપજ દોડતો આવશે.

કર્મયોગ-પ્રકરણ પાંચમું

પરોપકાર પોતાના કલ્યાણમાટેજ કરવાનો છે

આપણી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં કર્મયોગ કેટલો સહાયક છે, તેનો વિચાર કરવા પૂર્વે, ‘કર્મ’ શબ્દમાં અમેા હિંદુઓ જે અનેક ભાવનાઓનો સમાવેશ કરીએ છીએ, તે પૈકીની એક ભાવના હું તમને પ્રથમ કહીશ પ્રત્યેક ધર્મના મુખ્ય ત્રણ અંગ હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાણ અથવા દત્તકથા અને ત્રીજો આચાર. એમાં “તત્ત્વ-

વિચાર” એ સર્વથી સુખ્ય અગ છે “ તત્ત્વવિચાર”મા જે જે તત્ત્વો સિદ્ધ થએલા હોય તેનું જેવી રીતે આચરણ કરવું, તેનો ભોધ દત્તકચાઓ, જીવનચરિત્રો અને કાદંબનિક સુદર વાર્તાઓમા પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને આચાર એ અમૂર્ત તત્ત્વવિચારનું મૂર્તસ્વરૂપ છે સામાન્ય જીવિતો મનુષ્ય પણ આચારમાર્ગે તત્ત્વવિચારને સરળતાથી સમજી શકે છે

કર્મ એ શબ્દમાં આવાજ પ્રકારના આચારનો અતર્લાવ થાય છે. પ્રત્યેક ધર્મમા એવા પ્રકારના આચારની આવશ્યકતા છે આપણી જીવિત વિચારથી સદ્ગત થતા સુધી કેવળ ભાવરૂપ મિદ્ધાતને સમજવાની શક્તિ તેનામા હોઈ શકતી નથી કાંઈ પણ સિદ્ધાંત “ અમે જલદી સમજી લઈએ છીએ ” એવું આપણને મિથ્યાભિમાનને લીધે લાગે છે, પરંતુ જ્યારે પ્રત્યક્ષ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે કે આધ્યાત્મિક જેવા ભાવરૂપ સિદ્ધાંત સમજવામા આપણી જીવિત કેટલી ધીમી ચાલે છે

એટલા માટેજ પ્રત્યેક ધર્મમા વિશિષ્ટ ચિન્હો, મૂર્તિઓ અથવા આકારોનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે એ સદાઓની સહાયતાવડે આપણો માર્ગ ધણોજ સરળ થઈ જાય છે સર્વ ધર્મમા અને કાળમા આવા પ્રકારના વિશિષ્ટ ચિન્હોની યોજના કરવામા આવેલી છે વિશેષ તો યુ પણ્ય એવા ચિન્હ સિવાય તત્ત્વવિચાર મનમા ભાવવો પણ અશક્ય થઈ પડે છે માત્ર પ્રત્યેક શબ્દજ નહિ પરંતુ દશ્ય જગતમાનો પ્રત્યેક પદાર્થ પણ ચિન્હરૂપજ છે અદશ્ય ચૈતન્યરૂપ અધિક્ષાન ઉપરજ (ભીતરૂપ અધિક્ષાન-આધાર ઉપર જેમ ચિત્ર ચિત્રાય છે) આ સર્વ દશ્ય સૃષ્ટિ રચાયેલી હોવાથી તે અદશ્ય પરમાત્માનાજ દશ્ય ચિન્હરૂપ છે અસ્તિત્વમાં આવેલી ચિન્હ-સૃષ્ટિ એ કેવળ મનુષ્યકૃતજ છે, અથવા તો એકાદ ધર્મના સર્વ વિદ્વાનોએ એકત્ર થઈને એકમતિથી ઠરાવ કરીને અમુક ચિન્હો નિર્માણ કર્યા છે, એવું નથી અનેક સૃષ્ટ પદાર્થોની પેઠે એ ચિન્હોની ઉત્પત્તિ પણ આપો આપજ થઈ છે જે એમ ન હોય તો અમુક વિશિષ્ટ ચિન્હ જોઈને અનેક વ્યક્તિઓના ચિત્તમા એકજ પ્રકારની કંદપના આવવી જોઈએ નહિ, કેટલાક ચિન્હોનો તો સદાસર્વથા એક સરખોજ ઉપયોગ થતો માન્ય પડે છે ખ્રિસ્તીધર્મનો ઉદય થયો ત્યારથીજ ક્રોસનું ચિન્હ પણ પ્રચારમા આવેલું હોવાની તમારામાના ધણીકોની માન્યતા હશે, પરંતુ ખરી હકીકત તેમ નથી ખ્રિસ્તીધર્મના જન્મપૂર્વે, મોજીઝના જન્મ પૂર્વે અને વેદ પણ પ્રચારમાં આવ્યા ન હતા તે પહેલાં પણ એ ચિન્હ અસ્તિત્વમાં હતું, એટલેજ નહિ પણ મનુષ્યનું નામનિશાન પણ નહોતું તે પહેલાં પણ એ ચિન્હ અસ્તિત્વમાં હતું દિની-શિયન અને ઍઝટેક્સ લોકોમા પણ એ ચિન્હનો ઉપયોગ થતો હોવાનું જણાઈ ચૂક્યું છે, જમતની સર્વ પ્રજાઓમાં એ ક્રોસનું ચિન્હ થોડા પછા ફરફારથી પ્રચલિત છે. એવીજ રીતે વર્તુળનું ચિન્હ પણ ધણીજ પ્રાચીનકાળથી સર્વત્ર પ્રચારમા હોવાનું

માલુમ પડે છે, અને ॥ આલુ સ્વસ્તિકતુ ચિન્હ પણુ સર્વ કાળથી અને સર્વત્ર માલુમ પડે છે બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર થયો ત્યારથી સ્વસ્તિકતુ ચિન્હ પ્રચારમા આવ્યુ એમ ધણુકોના સમજવામા છે, પરંતુ બુદ્ધના જન્મ પહેલા એ ચિન્હનો સર્વત્ર ઉપયોગ થતો હતો એમ શૌધથી માલુમ પડ્યુ છે જુના યાગિલોન અને મિસરદેશમા પણુ એ ચિન્હ અસ્તિત્વમા હતુ એ ચિન્હને કાષ્ટ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિએ વિશિષ્ટ કારણપરત્વે પ્રચારમા આવ્યુ હોય એમ સિદ્ધ થતુ નથી ત્યારે માતુષી હૃદય અને એ ચિન્હોમા કાષ્ટ પણુ અદૃશ્ય સંકેત હોવોજ જોઈએ ભાષાનો પણુ એવોજ પ્રકાર છે અમુક વિદ્વાન માણુસોએ ભેગા થઈ અમુક પદાર્થને અમુક નામ આપવુ એવી રીતનો દરાવ કર્યો હોય, એવુ કાષ્ટ પણુ રીતે માલુમ પડતુ નથી ભાષાની રચના એ પ્રમાણે નિર્માણ થઇ નથી, પરંતુ ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ મનુષ્ય જાતિની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિની સાથે સાથે આપોઆપજ થઇ છે શબ્દના સંબંધવિના કલ્પના અને કલ્પનાના સંબંધવિના શબ્દ હોઇ શકેજ નહિ કલ્પના અને શબ્દનુ અવિલકતપણે સમેલન થયેલુ છે એમાથી કાષ્ટ પણુ વિલકત થઇ શકતુ નથી કલ્પના વ્યક્ત કરવામાટે એ પ્રકારના ચિન્હોનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે એક ધ્વનિચિન્હ અને બીજુ વર્ણુચિન્હ જન્મથીજ બહાર અને મૂળા માણુસોને ધ્વનિચિન્હોનો કાષ્ટ ઉપયોગ હોતો નથી મનુષ્યના મનમા જે જે વિચાર આવે છે તેતુ દૃશ્ય ચિત્ર તેના મન પટપર ટુરતજ પડી જાય છે આર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એ ચિત્રને નામ-રૂપ એવી સજ્ઞા આપી છે જેવી રીતે ભાષા કાષ્ટ વિશિષ્ટ મનુષ્યોએ નિર્માણ કરી નથી તેવીજ રીતે ચિન્હોને પણુ કાષ્ટએ નિર્માણ કર્યા નથી ધર્મતત્ત્વોનો પ્રત્યક્ષ આચાર શરૂ થતાંજ વિશિષ્ટ ચિન્હો પણુ આપોઆપ પ્રચારમા આવતા ગયા ધર્મના વિશિષ્ટ આચાર, દેવળા અને મસ્જીદો વિગેરે વિશિષ્ટ જગ્યાઓ નિર્માણ કરવાતુ શુ કારણુ છે, એવા પ્રશ્ન સાત્રનાકાળમા અનેક લોકો અને નાનાં બંજકો સુદ્ધા કરે છે, તોપણુ દેવળમા જઇને મૂર્તિને નમસ્કાર અથવા પ્રાર્થના કરનાર લોકની વર્તણુકમા, અને તેમ નહિ કરવાના અભિમાનવાળા લોકોની વર્તણુકમા, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા કેટલોક ફેરફાર અવશ્ય માલુમ પડે છે દેવળા અને પૂવેકીત ચિન્હો સંબંધી માનવીહૃદયમા જે વિશિષ્ટ ભાવના સહન હોય છે તે દેવળમા જતાંની સાથે અથવા મૂર્તિના દર્શન થતાંની સાથેજ જગૃત થઇને તેતુ પરિણામ મનપર થાય છે, અને તેથી કરીને આવા પ્રકારનાં વિશિષ્ટ ચિન્હોનો ત્યાજ કરવો જેમ યોગ્ય નથી, તેમ વગર સમજ્યે માત્ર દેખાદેખીથી ઉપયોગ કરવો એ પણુ બહુ લાભકારક નથી જો એને વાસ્તવિક અર્થ સમજીને યોગ્ય ઉપયોગ કરવામા આવે તે એ પણુ કર્મયોગનો એક રૂડો પ્રકાર જાતી રહે છે કર્મયોગ-શાસ્ત્રમા બીજા પણુ અનેક મહત્વનાં અંગોનો સમાવેશ છે. વિચાર અને ઉચ્ચાર

એ બનેતો પરસ્પર સંબંધ શુ છે, અને ઉચ્ચારતું એટલે કે વિચારના શબ્દસ્વરૂપનું સામર્થ્ય પણ કેટલું છે, તેનો નિશ્ચય કરવો, એ કર્મયોગનું એક અંગ છે. પ્રત્યેક ધર્મમાં શબ્દનું અતિશય મહત્ત્વ માનેલું છે એટલે સુધી કે “પ્રથમ શબ્દ હતો અને શબ્દમાથીજ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ” એમ કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓએ અનુમાન કરેલું છે પરમેશ્વરના મનમાં ઉદ્ભૂત થયેલો વિચાર શબ્દના રૂપમાં બહાર પડતાંજ તેણે સૃષ્ટિનું રૂપ ધારણ કરી લીધું પરમેશ્વરના મનમાં પ્રથમ વિચાર ઉદ્ભવ્યો, વિચારનું ઇચ્છામા રૂપાંતર થયું, ઇચ્છાથી શબ્દ ઉત્પન્ન થયો, અને એ શબ્દે સૃષ્ટિનું રૂપ ધારણ કર્યું, એવી રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાનો કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓનો મત છે.

બળદની બોલીપર વારવાર ધ્રુસરૂં ધસાવાથી તે જગા કઠિન બની જઈને ત્યાં આવેલા જ્ઞાનતત્ત્વો એક જડ બની જાય છે, તેવી રીતે આપણા જ્ઞાનતત્ત્વો પણ ચાલુ વ્યવહારોના ધર્મણને લીધે જડ અને સંકુચિત બની જાય છે અને જેમ જેમ વૃદ્ધાવસ્થા વધતી જાય છે તેમ તેમ એ સ્થૂળપણું પણ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે તેજ પ્રમાણે આધુનિક સમયમાં જડવાદ અધિક મોહકરૂપમાં પ્રચલિત થવાથી, આપણી જ્ઞાનદાષ્ટપર એક જાતનું ગાઢ આવરણ બધાં બંધાયું છે, અને તેથી આપણી સમક્ષ બનનારા સાધારણ બનાવોનું રહસ્ય પણ આપણે સમજી શકતા નથી, તથાપિ મનુષ્ય જેમ તેટલો જડ હોય તોપણ કેટલીકવાર એવા ચમત્કારિક પ્રસંગો બની આવે છે કે તેની જીજ્ઞાસા જાગૃત થયા વગર રહેતીજ નથી એવે પ્રસંગે “આ બનાવ આવો કેવી રીતે બન્યો” એવા વિચાર મનપર વારવાર આધાત કરીને નિદ્રિત જીજ્ઞાસાને જાગૃત કરે છે, અને જીજ્ઞાસા જાગૃત થવી એજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગનું પ્રથમ ચિન્હ છે શબ્દ અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેમાં જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાંથી સારિવક વિચાર ક્ષણવાર બાળુ મૂકીએ તો રોજના વ્યવહારમાં ચિન્હોવડે બજાવવામાં આવતી કામગીરી ઝોઝા મહત્ત્વની છે એમ નથી હમણાં હું તમારી સાથે બોલું છું, તમારાથી થોડે દૂર ઉભો છું, તોપણ મારા બાપણથી હવામાં ઉત્પન્ન થનારા તરંગો તમારા કાનમાં પ્રવેશ કરીને મન ઉપર કાંઈક પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે એ પરિણામને અટકાવવાનું કાર્ય તમારી સત્તાની બહાર છે. તમને ચત્કિચિત્ત પણ રપર્શ ન કરતાં, તમારા મન ઉપર હું આટલે છેટેથી બળ બળાટ ઉત્પન્ન કરી શકું છું, એ શુ ચમત્કાર નથી !

એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને મૂર્ખ કહે છે, એટલામાંજ બીજો મનુષ્ય ગુસ્સે થઈને તેને તમારો લગાવી દે છે એ શબ્દનું-ચિન્હનુંજ પ્રત્યક્ષ સામર્થ્ય છે. કોઈ બી શોકમત્ત થઈને રુદન કરે છે, એટલામાંજ એક બીજા બી આવીને તેને મધુર વચનથી આશ્વાસન આપે છે કે તુર્તજ તેનો શોક દૂર થઈ ક્ષણ પૂર્વેજ જે સ્થાન

વહન હતું, તે બદલાય જઇ તેની જગ્યાએ મદદ હાસ્ય પ્રકાશી રહે છે. શબ્દનું કેવું સામર્થ્ય છે તેનો અનુભવ આમ અનેકવાર આપણને મળી શકે છે, શુ તત્ત્વ-વિચારમાં કે શુ સામાન્ય વ્યવહારમાં, પરંતુ જ્વનિચિન્હનું સામર્થ્ય એક સરખીજ રીતે જોવામાં આવે છે, છતાં કોઇ પણ જાતનો વિચાર ક્યાં વગર એ સામર્થ્યનો આપણે રાત્રિ દિવસ ગમે તેમ ઉપયોગ ક્યાં કરીએ છીએ, અને એ શક્તિ સમર્થી કોઇ પણ જાતનો વિશેષ વિચાર કે આશ્ચર્ય આપણને થતું નથી એજ નવાઇ ભરેલું છે એ સામર્થ્યનો ઉપયોગ બરાબર સમજીને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો, એ પણ કર્મયોગનું એક અંગ છે,

ખીજાઓના લાભને માટે કરાતા કર્મોને પરોપકારના અથવા જનસેવાના કાર્યો કહેવામાં આવે છે. પરોપકારના કાર્ય કરવામાં આપણે ખીજાઓનેજ મદદ કરીએ છીએ એમ બાહ્યદષ્ટિથી દેખાય છે, પણ ખરે જોતાં તો તેમ કરવામાં આપણે આપણું પોતાનું પણ બહુ કરીએ છીએ, અર્થાત્ ખીજાઓનું બહુ કરીને આપણે આપણી જાતનેજ મદદ કરીએ છીએ. આપણે કેવળ લોકોને મદદ કરવામાટેજ કાર્યો કરવા જોઇએ, અને એજ આપણું લક્ષ્ય હોતું જોઇએ, પરંતુ તત્ત્વદષ્ટિથી વિચાર કરીશું તો માત્રમ પડશે કે આપણા વગર જગતનું કાર્ય જરા પણ અટકી પડે તેમ નથી આપણો જન્મ થતા પહેલાં પણ જગતનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરતો હતો, અને આપણા જન્મ પછી પણ તે ચાલ્યાજ કરશે એક પ્રિરિત ઉપદેશકનું ધાર્મિક પ્રવચન એક વખત મારા વાચવામાં આવ્યું તેમાં લખ્યું હતું, કે “ આ સૃષ્ટિ ધણીજ સારી છે, કારણ કે તેના પ્રતાપે અન્યને મદદ કરવાની તકો આપણને મળે છે ” સ્થૂળ દૃષ્ટિથી તો આ સૂત્ર ધણીજ સુંદર લાગે છે, પણ વાસ્તવિક વિચાર કરીશું તો સૃષ્ટિકર્તાની નિદા કરવા જેવુંજ તે છે. જગત જાણે કે આપણી મદદની વાટજ જોઇ રહ્યું હોય એવો જે જ્વનિ એ વાક્યમાથી નીકળે છે, તે જગતને અને તેને પરિણામે ઈશ્વરને ઉતારી પાડનારોજ છે. જગત શુ એટલું બધું પાગળું છે કે તમારી મદદ વગર તે અટકી જશે? જગત અતત પ્રકારના દુખોથી વ્યાપ્ત છે, અને દુખીઓનું સકટ હરવાને માટે આપણે તેમને મદદ કરવી જોઇએ એ વાત ખરી છે, પરંતુ એવી મદદ કરવાને પરિણામે એવા અનેક અનુભવો પછી આપણને સમજાય છેજ કે એથી ડરીને વિશેષ હિન તો આપણું પોતાનુંજ થાય છે. હું જ્યારે નાનો હતો, ત્યારે મારી પાસે થોડા સફેદ ઉદરો હતા એ ઉદરોને એક નાની પેટી જેમાં બે ત્રણ નાના ચકરો ગોઠવેના હતા તેમાં રાખવામાં આવતા હતા એ ઉદરો ચકરો ઓગળીને પેટીની પેલી બાજુપર જવામાટે તે ચકરોપર ચઢતા કે તુર્તજ તે ચકરો ગતિમાન થતા. અને છેવટે ઉદરો ચાલી ચાલીને ચાકતા તો પણ ત્યાંના ત્યાંજ રહી જતા દુનિયા અને તેને મદદ કરવાની વાત પણ એના

જેવીજ છે. આવા કૃત્યોનો વાસ્તવિક ઉપયોગ અને પરિણામ એજ છે કે એથી કરીને તેવા કાર્ય કરનારનું બળ વધે છે, સુધરે છે અને દૃઢ થાય છે તત્ત્વદૃષ્ટિથી જગતનું સાચું અથવા નહાર એવું કાંઈ સ્વરૂપજ નિશ્ચિત નથી જે જેવી દૃષ્ટિથી અવલોકન કરે છે, તેને તેવા સ્વરૂપમા તે ભાસે છે, અને એવી રીતે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાનું નવીન જગત નિર્માણ કરે છે જન્માંશ પુરુષ જન્મત કંડુ છે, ઉષ્ણ છે, કઠિન છે અથવા મૃદુ છે, એવા પ્રકારનો જન્મત્ત્વા વિષયમા અભિપ્રાય આપશે કબીરજીને કાંઈએ પૂછ્યું કે, “ ના જનું તેરા રામ હૈસા હે ? ” ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે, “ રામ જૈસેકું તૈસા હે ” સાધારણ રીતે કાંઈ મનુષ્યના સમ્બંધમાજ વિચાર કરીશું તો તેનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ અમુક છે એમ દરેક શકશે નહિ. એક કહેશે કે એ લુચ્ચો છે, બીજો કહેશે કે સારો છે ત્રીજો કહેશે કે ધણોજ પ્રેમાળ છે તો ચોથો કહેશે કે કુબ્ધ છે મતલબ કે તે વ્યક્તિ સખધી જેને જેવો અનુભવ હશે તે તેને તેવો સમજશે વસ્તુતઃ આપણે દરેક મનુષ્ય સુખ-દુઃખ અનેના મિશ્રણ રૂપ છીએ, આપણે એટલે કે સુખ-દુઃખ અને રહેવાના ધરો મારા આ કથનનો અનુભવ આપણા આયુષ્યમાં હજારો વખત મળ્યો હશે તરુણ પુરુષો આશ્વાવાદી અને વૃદ્ધ પુરુષો નિરાશ્વાવાદી હોય છે, એ સામાન્ય નિયમ છે યુવાન પુરુષોને આયુષ્યનો મોટો ભાગ બાકી રહેલો હોવાથી પોતાની ઇચ્છાઓ લવિષ્યમાં તૃપ્ત થશે એમ આશા હોય છે વૃદ્ધોનો ધણોખરો કાળ વહી ગયેલો હોવાથી અનૃપ રહેલી આશાઓ તેમના હૃદયને બાળ્યા કરે છે, પરંતુ એ પ્રમાણે સમજવામા વૃદ્ધ અને તરુણ બંને ભૂલે છે મનુષ્ય જે દૃષ્ટિથી વિચાર કરે છે તે દૃષ્ટિને લીધેજ તે પોતાને સુખી અથવા દુઃખી માને છે, પછી ભલે તે વૃદ્ધ હો કે યુવાન હો, કારણ કે “ સુખ વા દુઃખ વાસ્તવિક રીતે મનના ભાવ છે, ’ એ વાત નહિ જાણવાને લીધેજ “ અમુક જીવન સુખનું છે ” અને “ અમુક જીવન દુઃખનું છે, ” એમ મનથી માની લઇને મનુષ્યો હસે છે વા રડે છે ! ઉદાહરણ તરીકે—અમિ એ સ્વત સુખમય પણ નથી તેમજ દુઃખમય પણ નથી જ્યારે કંકડતી ટાઢ પડે છે, અને તાપવા બેઠીએ છીએ ત્યારે કહીએ છીએ, કે “ અહાહા, અમિ કેવો સુખદાયક છે ! ” પણ એટલામાજ કદાચ એકાદ તણુઓ ઉડીને દગાડે છે તો એજ અમિને દોષ દેવાને પણ આપણેજ તૈયાર થઇ જઇએ છીએ, પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરીશું તો, અમિએ એ પૈકી સુખ અથવા દુઃખ કાંઈ પણ આપણને આપ્યું નથી ઉભય ભાવના આપણાજ હૃદયમાં હતી તે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી જગત માન થઇ આપણે અમિનો જે પ્રમાણે સદુપયોગ કે દુરુપયોગ કરીએ તેજ પ્રમાણે તે તે સમયે તે આપણેમાટે સુખદાયક અથવા દુઃખદાયક થઇ પડે છે, અને કરી ઉપયોગ ન કરતા અલગ રહીએ તો એમાં તો એકે પ્રકારનો અનુભવ નથી થતો. જગત સખધી પણ એજ ખરો સિદ્ધાંત છે.

જગત એ સ્વત અત્યત પૂર્ણવસ્થામા છે એટલે કે જે કાર્યને માટે જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે કાર્ય પૂર્ણ કરવાના સાધનોથી તે ભરપૂર છે, અને તેટલામાટે આપણે પૂર્ણ ખાતરી રાખવી જોઈએ, કે આપણા સિવાય પણ જગતનો વ્યાપાર સારી પેઠે ચાલીજ શકશે, પરંતુ એ વાત સત્ય છે તેટલીજ આ વાત પણ સત્યજ છે કે કર્મ કર્યા વિના આપણે કશું પણ રહી શકીએ તેમજ નહિ હોવાથી આપણે કર્મ તો કરવાજ પડવાનાં. વળી આપણને એક યા બીજા પદાર્થની કે સ્થિતિની પણ આવશ્યકતા રહ્યાજ કરે છે, તો પછી કર્મ કરવા તે અમુક રીતે અને અમુક પ્રકારનાંજ કરવા જોઈએ કે જેથી કરીને આપણે અત્યાનંદમય પૂર્ણતાએ પહોંચી શકીએ એ પ્રકાર અને એ રીત તે એજ છે કે આપણે એ પૂર્ણતા સિવાય બીજી કોઈ પણ કામતા ન રાખતા પૂર્ણ નિષ્કામભાવે અને જેથી કરીને બીજાઓને કાંઈ પણ સુખ પહોંચે એ પ્રકારનાંજ કર્મ કરવા જોઈએ. અર્થાત આપણે સંસ્કૃતિ પરોપકાર કરવોજ જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવું એ આપણા પોતાને માટે જરૂર, કલ્યાણપ્રદ અને વાસ્તવિક ઉન્નતિમાટે એ એકલોજ સારામા સારો ઉપાય આપણા હાથમા છે.

ઉપર કહ્યું તેવી સમજ આપણા અતકરણમા ઠસીને જ્યારે પરોપકારશુદ્ધિ સદા જગત રહ્યા કરે છે, ત્યારે તે શુદ્ધિ આપણામા એક મહાન પ્રયત્ન ચાલક શક્તિનું રૂપ ધારણ કરે છે. વળી પરોપકારમા ખરેખર આપણુંજ હિત થાય છે એ સિદ્ધાંત સમજાયા પછી કોઈ પણ દુખી યા બીખારીને કાંઈ આપવાની ઈચ્છા તમને થાય ત્યારે છાતી કાઢીને ઘણા અભિમાન સાથે ‘ લે અલ્યા ભિખારી ’ એમ તમારે કહેવું કે માનવું જોઈએ નહિ, પરંતુ અતરમા ઉપકારવૃત્તિને જગત કરવાનો એણે જે પ્રસંગ આપ્યો છે, ત્હને માટે તેનો આભાર માનીને લાગણીપૂર્વકજ જે કાંઈ દાન આપવું હોય તે શાંતપણે આપવું જોઈએ.

આપણે સમજવું જોઈએ કે દાન લેનાર આપણા ઋણી થતો નથી પણ આપણને આપણા પદાર્થનો સદુપયોગ કરવાની તક આપતો હોવાથી આપણેજ તેના ઋણી બનીએ છીએ. *

ઉપર લખ્યા મુજબની ઉમદા સમજણપૂર્વક પરોપકારના કાર્ય કરનારને જે માનસિક ઉન્નતિ અથવા મનોબળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દાન લેનારને પ્રાપ્ત થતા નથી. વળી એવી રીતે કરતાં પરોપકારના કૃત્યોથી કર્તાની અહંકારવૃત્તિનો નાશ થવા માટે

* હિંદમા લાખો સાધુ બ્રાહ્મણો વગેરે દાન લઈને આજસુ બની રહેલા છે તેમણે દાતાઓ પ્રત્યેના ઉપદ્રા ઉપદેશથી દુઃખાવાનું અને વધુ બીજા માગવા મંડી પડવાનું નથી, પરંતુ ખરા દીન દુખી તેમજ ત્યાગીઓની સેવામાજ વાપરવા યોગ્ય પદાર્થોને પોતાની પાછળ વપરાતા સમજીને લજવાવાનું અને એવા મહાપાપમાથી છુટા થવાનું છે.

મંત્રી સ. સા.

છે, એટલે મનુષ્યની પૂર્ણત્વ તરફ ગતિ થવા માટે છે, આટલા માટેજ જે કોઇ આપણે આપણને આપણી ઉદારતાનો પ્રયોગ પોતાના શરીરપર કરવાની તક આપે છે, તેનો આપણે ધણીજ આભાર માનવો જોઇએ. પ્રત્યેક પરાંપકારનું કૃત્ય આપણી ક્ષુદ્રવૃત્તિનો નાશ કરીને આપણને પવિત્ર કરી પૂર્ણવસ્ત્રા તરફ લઇ જાય છે, તેથી પરાંપકાર કરીને પુલાઇ જવાનું અથવા બગડેલા હાકવાનું જરા પણ કારણ નથી.

તમારી પાસે લાખો અને કરોડોનું ધન હશે તો પણ તમે કરી કરીને શું કરી શકવાના હતા? બહુ તો તમે એકાદ દોલેજ, બોર્ડીંગહાઉસ, હોસ્પિટલ, ટાઉન હોલ કે પછી કોઇ ઍંડ્રીસરનું પૂતળું ઉભું કરશો અથવા કોઇ ઉપરી અમલદારને મોટી ભીજ્યાની આપશો, પણ વિશ્વશક્તિની દૃષ્ટિમાં એવી લાખી લગ્યક યાદીની કિંમત કેટલી છે? “**बाड़ी बीजमें बंगला बनाया, रचा कमलका फूल।**” એ વાત ખરી પણ પાચજ મિનિટમાં એકાદ પ્રયત્ન વાવાઝોડું આવે, અર્થાત્ વિશ્વ-માની એકાદજ પ્રયત્ન શક્તિ જગૃત થાય તો શું થાય? એકજ જ્વાલામુખી પ્રકટ થાય તો બસ એ તમારી હોસ્પિટલો, તમારા ટાઉનહોલ, તમારા પ્રયત્ન શહેરો, તમારા લાખાલગ્ય રસ્તા અને તમારી હજારો ઇમારતો વગેરે સર્વને ભસ્મીભૂત કરી મૂકે અને “**दो घडीमें देखना भाइ आखर धूलकी धूल**” માટે પરાંપકારના કામ કરી અભિમાની બનવું, એના જેવી કોઇ પણ મૂર્ખતા નથી, આપણી મદદની વાટ જોઇને દુનિયા બેસી રહી નથી, પરંતુ પરાંપકાર કરવાથી આપણી પોતાનીજ ઉન્નતિ થાય છે એ વાત નિત્ય લક્ષમાં રાખી, સદા નિરભિમાનપણે અને આધારવૃત્તિ પૂર્વકજ તે આપતર્માં રત રહેવું જોઇએ સ્વતંત્રને ભૂલી જઇને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો એજ માર્ગ છે આપણી દૃષ્ટિએ પડતો પ્રત્યેક ભીખારી આપણી ઉપકાર-શુદ્ધિને જગૃત કરી બેઠો આપણનેજ ઝણી બનાવે છે મારાથી જગતનું અમુક બલુ થયું અથવા મારાવડજ અમુક તમુકનું બલુ થયું એ વિચારજ મૂર્ખ-પણાના છે, એથી કરીને અયોગ્ય અહકારની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જેથી મિથ્યાભિમાનની વૃદ્ધિ થાય તેવા પ્રત્યેક વિચારનું પરિણામ દુઃખજ હોય છે કોઇ મનુષ્યને આપણે કોઇ આપ્યું અને તેના તરફથી કૃતજ્ઞતાદર્શક સ્પષ્ટોની કામના હોવા છતાં તે એક શબ્દમાત્ર પણ બોલ્યો નહિ એટલે આપણી અહકારવૃત્તિને વૃદ્ધિ આપત પહોંચે છે અને કાણુભર આપણે ધણાજ દુઃખી થઇએ છીએ આપણે જે કાંઇ કરીએ છીએ તેનું કાંઇપણ લોકિક પ્રતિફળ આપણને મળે એવી આશા રાખવી એજ ભૂલ છે તેણે ઉપકાર કરવાની તક પ્રાપ્ત કરાવી તેનો આભાર માનવો એજ સાચું છે પરમેશ્વરના પૂજનનો આ એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ છે દાનવશુદ્ધિરૂપી સૌભાગ્ય સર્વના નશીબમાં હોતું નથી. એવી શુદ્ધિ એ એક પ્રકારનો હક્ક છે એવો હક્ક આપણને પ્રાપ્ત થયો અને તે અમલમાં આવ્યો તે બદલ

આપણે જ કૃત્ય થવું જોઈએ કાંઈપણ જાતના “પ્રતિકૂલની અપેક્ષા ન કરવા જોઈએ” અલિપ્તતા જાળવતી થઈ એટલે નિરાશાનું કુંખ થવાની ભીતિ દૂર થઈ સમજાવી. આપણે કાંઈ કરીએ અથવા ન કરીએ તોપણ જગત સુખદુઃખના અનુભવ લેતું બનત કળથી ચાલ્યું આવે છે તેમ ચાલ્યાજ કરશે.

એક ગામમાં એક ઘણાજ મરીખ માણસ રહેતો હતો તેને પૈસા મેળવવાની ધણીજ તીવ્ર ઇચ્છા હતી એક વખતે તેણે એવું સાંભળ્યું કે, જો જૂત—પ્રેતને વશ કરવામાં આવે તો તે પૈસા અથવા જે કાંઈ જોઈએ તે તત્કાળ આણી આપે, જેથી તેને જૂતને વશ કરવાની ધણીજ તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ કાંઈ જૂતને પ્રાપ્ત કરાવી આપે એવા મનુષ્યની શોધમાં તે માણસ નીકળી પડ્યો. શોધતા શોધતા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા એક મહાત્મા મળી આવ્યા અને તેમને મદદને માટે ધણીજ પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, “ મહારાજ ! મને એકાદ જૂત વશ કરી આપો ” મહારાજે કહ્યું, “ બધા, તારે જૂતને વશ કરીને શું કરવું છે ? ” પૈસાએ કહ્યું કે, “ મહારાજ, જે ઇચ્છા થાય તે પાર પાડવાની શક્તિ જૂતની પાસે હોય છે, માટે મારું કામ કરવા સારું એકાદ જૂત પ્રાપ્ત કરાવી આપો ” મહાત્માએ કહ્યું કે ગાડા ! એવો જોટો નાદ મૂકી દે, નહિ તો કુંખી થઈશ, માટે જ્ઞાત થઈ ઘેર ચાલ્યો જ ” બીજે દિવસે પાછો તે માણસ મહારાજ પાસે આવ્યો અને ધણી રડવા લાગ્યો અને પ્રાર્થના કરી કે, “ મહારાજ એક જૂત તો મને જરૂર આપો ” છેવટે મહારાજને કટાણા આવ્યો અને કહ્યું કે, “ લે આ તારીજ તારી પાસે રાખજે અને મનનો વાર વાર ઉચ્ચાર કરજે, એટલે એક જૂત તારી પાસે આવશે, અને તું જે કરવા કહીશ તે તત્કાળ કરી આપશે, પણ યાદ રાખજે કે જૂતની જાત ધણી ખરાબ હોય છે તેને રાત્રિ દિવસ કામ બતાવજે, અને જે કાંઈ કામ બતાવી શકીશ નહિ તો તે તને જ જીવતો ખાઈ જશે ” પૈસા માણસે કહ્યું કે “ ઓહો ! એમાં શું ! કામ તો મારી પાસે ધણીએ છે ” એમ કહી મહારાજની રજા લીધી પછી તે એક જગલમાં ગયો, અને કેટલાક વખત સુધી પૈસા મનનો જપ કરવાથી એક પ્રચંડ જૂત ત્યાં આવીને ખડો થયો અને કહેવા લાગ્યો કે “ મનના બળથી હું તારે વશ થયો છું પરંતુ મને હમેશા કાંઈપણ કામ બતાવવું પડશે, અને જો એક ધણી માત્ર કામ વગરજ રાખીશ તો, તને જીવતો ખાઈ જઈશ ” પૈસા મનુષ્યે કહ્યું કે, મારે માટે એક રાજમહેલ ખાંધી આપ ” જૂતે કહ્યું કે, “ તૈયાર છે, જુઓ પૈસા મહેલ તૈયાર થઈ ગયો ” પૈસા મરીખ માણસે કહ્યું કે, “ ચાલ મને પૈસા લાવી આપ ” જૂતે કહ્યું કે, “ જો આ તારા મોઢા આગળ આવીને પડ્યા ” મરીખ માણસ બોલ્યો કે, “ આ સંધળા ગાદ જગલને કાપી નાખીને ત્યાં એક મોટું શહેર વસાવી દે ” જૂતે કહ્યું કે, શહેર તૈયાર થઈ ગયું હવે શું આજ્ઞા છે ? ચાલ બતાવ, ” પૈસા

માણસ તો આ બધું જોઈને ગભરાવા લાગ્યો અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો, કે આને તો જે પણ “કાર્ય” બતાવીએ છીએ તે એક ક્ષણમાત્રમાં કરી નાખે છે, અને હવે તો એને મતાવવા જેવું એક પણ કાર્ય મારા વિચારમાં પણ નથી આવતું” પેલો જૂત કહેવા લાગ્યો, મને કાંઈ કામ બતાવ નહિ તો તને ખાઈ ગયો જાણું પેલો માણસ તો ઘણો ગભરાવા લાગ્યો અને ઘણાજ વિચાર કર્યો પણ કાંઈ રસ્તો સુન્યો નહિ એટલે છેવટે નાહો અને પેલા મહત્તની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો, “ઓ મહારાજ ! આપુણ મને જીવનદાન આપો” મહતે પ્રજ્વળ “ચરે ભાષ શુ છે?” પેલો મનુષ્ય બોલ્યો “મહારાજ, પેલા જૂતને હું જે કાંઈ કામ બતાવુ છું તે એક ક્ષણમાત્રમાં કરી નાખે છે, અને હવે એને આપવા સારું કાંઈ પણ કામ સજવું નથી; તેથી મને તે ખાઈ જવા તૈયાર થયો છે ” એટલામાંજ પેલો જૂત ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પેલા મનુષ્યને કહેવા લાગ્યો, તને ખાઈ જઈ છું. ” જૂત એને એ વખતે ખાઈ ગયો હોત, પણ પેલો બીચારો ચરચર કંપવા લાગ્યો અને મહતને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે, “ઓ મહારાજ, બાપજી, મને બચાવો, મને બચાવો, હું મરી ચાલ્યો ” મહતે કહ્યું, “તને બચાવાનો એક રસ્તો બતાવુ છું જે બહાર પેલું એક ફૂતર ઉભું છે, એ ફૂતરાને પકડીને તેની પૂછડી સીધી કરી નાખવાનું” આ જૂતને કહે ” પેલા માણસે એજ પ્રમાણે જૂતને આગ્રા કરી જૂતે ફૂતરાની પૂછડી પકડી અને ઘણીજ સાવધતાથી ધીમે ધીમે સીધી કરી, પરંતુ જ્યાં તેના પરથી હાથનો દાબ જરાક દૂર થયો ન થયો કે પાછી વાકીને વાકીજ ! ફરી પાછી ઘણીજ મહેનતથી અને સાવધાનતાથી તેને સીધી કરી, પણ હાથ ખસ્યો કે પૂછડી વાકીને વાકી ! એવી રીતે ઘણા પ્રયાસો કર્યા પણ તે પૂછડું સીધું થયું નહિ છેવટે જૂત કટાબ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, “મારા જન્મભરમાં આવું કટાળાભરેલું કામ મેં કર્યું નથી. હું એક જૂતો બહારાક્ષસ છું, અને દરેક કાર્ય કરવામાં કુશળ છું, પણ આવું તો એક પણ કાર્ય મારે કરવાનું આવ્યું નથી, માટે હવે હું તારી સાથે મૈત્રી કરવાને તૈયાર છું. તું મને મુકન કર અને હું તને અત્યારસુધી આપેલી સઘળી મિલકત બક્ષીસ આપુ છું, અને હવે પછી ભવિષ્યમાં કોઈ પણ રીતે તને નુકશાન કરીશ નહિ એવું વચન આપુ છું ” જૂતની આ વાતથી પેલો મનુષ્ય ઘણાજ ખુશી થયો અને તેની પ્રાર્થનાનો અત્યંત આનંદપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો

આ જગત્ પણ ફૂતરાની પૂછડી જેવું વાકું છે અનેક મનુષ્યો હજારો વર્ષથી તેને સીધું કરવાના પ્રયત્નો કરતા આવ્યા છે, પણ હાથમાંથી જરાક છૂટ્યું કે પાછું વાકુંને વાકુંજ ! અને એ પ્રમાણેજ હમેશા ચાલવાનું. માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે અલિપ્તપણે કર્મ કરતાં શીખવું જોઈએ અને ધર્મધેશા બનવું જોઈએ નહિ જગત્માં ધર્મધેશાપણ હોત નહિ તો જગતની ઉન્નતિ ઘણી વધારે થઈ હોત ધર્માધતાને

પરતુ પાતક અને પાતકીમા રહેલા ખરેખરા બેદને જાણનારા જો કોઈ પણ મનુષ્ય મારી જાણવામા આવે તો દુનિયાના આ છેડેથી પેલા છેડાસુધી પગે ચાલીને તેના દર્શન માટે હું જવા તૈયાર છું એવું વચન બોલવું ઘણું સહેલું છે પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો બહુજ દુષ્કર છે જો પદાર્થનું સત્યસ્વરૂપ અને તેના મુખ્ય બેદને સમજવાની શક્તિ આપણામા આવે તો આપણે તેજ ઘણું પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચ્યા એમજ સમજવું. જેમ ક્ષોભ ઓછો થતો જાય, તેમ તેમ આપણે અધિક પ્રેમાળ થતા જઈશું અને આપણા કર્મો પણ પહેલાના કરતા વિશેષ ઉચ્ચ કેટીના તેમજ નિષ્કામતા તથા નિર્લેપતાવાળા થવા માડશે.

કર્મયોગ-પ્રકરણ છઠ્ઠું

અનાસક્તિ એજ અહંકારનારા

જેવી રીતે આપણા કર્મોનું પરિણામ આપણને ફળરૂપે મળે છે, તેવીજ રીતે આપણા કર્મોનું પરિણામ બીજાપર અને બીજાના કર્મનું પરિણામ આપણાપર પણ થાય છે ઘણી વખત આપણે જોઈએ છીએ, કે કોઈ મનુષ્યે એકવાર દુષ્કર્મ કર્યા પછી તેની ભુદ્ધિ દિવસે દિવસે બગડતી જઈને તે અધિક દુષ્કર્મો કરતો જાય છે, અને તેવીજ રીતે શુભ કર્મ કરવાથી ભુદ્ધિ શુદ્ધ થઈને દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક શુભ કર્મો કરતો જાય છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે કર્મનું પરિણામ કરનારના પોતાના ઉપર થાય છે જડ પદાર્થોનું અવલોકન કરવાથી પણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે આપણે કોઈ એક કાર્ય કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણું મન અને આપણા તરંગો પણ તેજ કાર્યમા મગ્ન હોય છે, અને તે લક્ષરીઓનું પરિણામ આપણા જેવાં બીજા સંજ્ઞાતીય મનોપર પણ થઈને તેમનામા પણ તેવાજ તરંગોને જનમૂત કરે છે એક ઝોર-ડામાં એકજ સ્વરના બે ત્રણ વાદિત્રો મૂકીને તેમાથી એકાદને વગાડવામાં આવે, તો તેમા જે પ્રકારનો અવાજ ઉત્પન્ન થઈને હવામાં જેવા તરંગો ઉત્પન્ન કરે છે, તે તરંગો તેજ ઝોરડામાના બીજા વાદિત્રોપર અથડાઈને તેમાથી પણ તેજ પ્રકારના સંજ્ઞાતીય તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે. એજ પ્રમાણે મારા મનમા જે તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું પરિણામ મારા જેવાં અન્ય સંજ્ઞાતીય મનોપર થઈને તેમનામા પણ તેવાજ વિચારો જનમૂત થાય છે એ વિચારતરંગોની અસર પ્રત્યેક મનપર એકસરખા પ્રમાણમા નહિ થતા વધારે ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે, તેનું કારણ તે તે મનુષ્યની માનસિક પરિસ્થિતિ હોય છે બીજા મનો ઉપર એ કારણને લીધે આપણી માનસિક

લહરીઓનું પરિણામ ઓછું યા વધારે થાય છે પણ તે થવાનું તો ખરૂંજ મારા મનમાં એકાદ દુષ્ટ કૃત્ય કરવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો, એટલે વિશ્વમા મારા જેવી કાદિના જે જે મન હશે, તે સર્વ મનો ઉપર મારા તરંગોનું પરિણામ થવાનુંજ તેવીજ રીતે શુભકર્મ કરવાની ઈચ્છાનો આધાત પણ સમાન સ્થિતિવાળા મનોપર પણ થવાનોજ એ આધાત ઓછો યા વધારે થવાનો આધાર તે તે મનોની પોતાની સ્થિતિ ઉપર રહેલો છે, તેમ એ તરંગોને પ્રથમ ઉત્પન્ન કરનાર મનની સ્થિતિ ઉપર પણ તેનો મોટો આધાર રહેલો છે દુર્બળ મનથી ઉત્પન્ન થનારા તરંગો દુર્બળ હોઇને તેનું પરિણામ પણ બહુ થોડુંજ હોય છે, તેજ પ્રમાણે જે મન પોતાની ચૈતન્યશક્તિને ઓળખીને અતિ શક્તિમાન થયેલું હોય છે, તેમાંથી ઉદ્ભવનારા તરંગો બળવાન હોઇને તેનું પરિણામ પણ વધારે ઉંડું અને વિશાળ હોય છે

જેવી રીતે પ્રકાશના કિરણોને અમુક સ્થળે પહોંચવાને માટે લક્ષ્યાવધિ વર્ષો વીતી જાય છે તેવીજ રીતે તરંગોને પણ સળતીય સ્થિતિવાળું મન પ્રાપ્ત કરી તેને વિષે પ્રતિ-તરંગ ઉત્પન્ન કરવામા પણ સેકંડો વર્ષો વીતી જવાનો સંભવ છે, એથી આપણી આસ-પાસનું વાતાવરણુ ઉત્તમ અને હલકા બંને પ્રકારના તરંગોથી ભરપૂર હોવાનું સંભ-વિત છે પ્રત્યેક મસ્તિષ્કમાંથી ઉદ્ભવતો પ્રત્યેક વિચારતરંગ આ પ્રમાણે લહરીઓ ઉપજાવતો ચોતરફ પ્રસરતો ચાલે છે અને અનુકૂળ સ્થાન પ્રાપ્ત થતાજ ત્યાં તે ભરાઇ બેસે છે, કેમકે જે મન જે સમયે જે સ્થિતિ ધરાવતું હોય છે તે મન તે સમયે તેવીજ સ્થિતિવાળા બહારના તરંગોને તત્કાળજ ગ્રહણુ કરી લે છે જેમકે કોઇ મ-નુષ્ય દુષ્કર્મ કરતો હોય તે વેળાએ તેનું મન અમુક પ્રકારની હલકી દશામાં આવેલું હોવાથી તે પોતાને અનુકૂળ દુષ્ટ તરંગો વાતાવરણુમા હોય છે તે ગ્રહણુ કરી લે છે અને એજ કારણને લીધે દુષ્ટ મનુષ્ય દિનપ્રતિદિન વધારે કુકર્મોમા લપટાતો જાય છે, સત્કર્મ કરનારનું પણ એજ પ્રમાણે સમજવું તે પણ વાતાવરણુમાના શુભ વિચારોને ગ્રહણુ કરીને દિનપ્રતિદિન વધારે સત્કર્મો કરતો જાય છે

ઉપક્ષા વિવેચનથી સમજામુજ હશે કે એક વાર દુષ્કર્મ કરવાથી એક તો આ-પણે આપણી આસપાસના દુષ્ટ તરંગોને આપણા મનમાં પ્રવેશ કરવાના દાર ખુલા કરી દઇએ છીએ, અને બીજી એ કે આપણા મનમાંથી બહાર નીકળનારા દુષ્ટ ત-રંગો બીજાઓને અધિક દુષ્ટ કરવાના કારણુભૂત થઇ પડે છે. આ બીજી પરિણામ આવવાને કદાચ કોઇ પ્રસંગે સેકંડો વર્ષો પણ વીતી જવાનો સંભવ હોય છે, પણ તેનું પરિણામ કોઇવાર થવાનું એ તો નિશ્ચિતજ છે આ પ્રમાણે દુષ્ટ કૃત્ય કરવાથી આપણે પોતે દુ ખી થઇએ છીએ અને બીજાઓને પણ દુ ખના ખાડામા નાખીએ

અમા અને એવા બીજા મહત્વના સિદ્ધાંતો સમજાવનાર પુસ્તક વિવિધ ગ્રંથમાળા દ્વારા શોડાજ વખતમા નીકળનાર છે

મંત્રી. સ્મ. સ્મ.

છીએ તેજ પ્રમાણે સત્કર્મો કરવાથી આપણે પોતાનું પણ બહુ કરીએ છીએ અને બીજાઓનું પણ બહુ થાય છે

દરેક મનુષ્યની અદર જે અનેક પ્રકારની શક્તિ અને યોગ્યતાઓ વ્યક્ત તેમજ અવ્યક્ત અવસ્થામાં રહેલી હોય છે, તે ઉપર કહેલા ધોરણને અનુસરીને બીજાઓના શુભ કર્મોની બહારની મદદ મેળવીને જન્યુત તથા અધિક સામર્થ્યવાન થાય છે, અને બીજાઓનાં અશુભ કર્મોની મદદથી નિર્બળ થાય છે

આપણે જે કાંઈ કર્મ કરીએ છીએ તેનું ફળ મળ્યા વગર તે કર્મનો નાશ કોઈ પણ પ્રકારથી થઈ શકતો નથી, એવો કર્મચોખ્ખો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. શુભ કર્મનું શુભ અને અશુભનું અશુભ ફળ આપ્યા સિવાય કર્મનો નાશ કરવાને સમર્થ હોય એવી એક પણ શક્તિ અઘાપિસુધી આ બ્રહ્માંડમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી

કર્મના સમઘમા બીજે પણ એક અત્યંત સૂક્ષ્મ અને મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વિચારવા જેવો એ છે કે આ જગત્સા કરાતા કોઈપણ કર્મના શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારનાં પરિણામ થાય છે, કેમકે કોઈપણ શુભ વા અશુભ કર્મ એવું નથી કે જે સર્વોંશે સારૂ હોય અથવા તો સર્વોંશે ખરાબ હોય. ગમે તેવા સારામાં સારા કાર્યમાં પણ કોઈપણ ખરાબ અથ રહેલોજ હશે, અને ગમે તેવા નકારા કાર્યમાં થોડો સરખો પણ શુભ અથ રહેલોજ હશે. આ સિદ્ધાંતનું તાર્કિક અને પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ જોઈએ તો દાખલાતરીકે હું હમણા તમારી સામે બોલું છું તે શુભકર્મ કેરુંજી એમ તમારા પૈપ્ત્રી ઘણાને લાગતું હશે, પણ તેનીજ સાથે મારા શ્વાસોચ્છ્વાસથી હવામાંનાં હાજરો સૂક્ષ્મ જતુઓ મરણ પામતા હશે, અને તેથી મારા આ એકજ કર્મથી સારૂ અને ખરાબ એમ પરસ્પર વિરોધી પરિણામો એક સાથે થાય છે. કોઈપણ કૃત્યનું પ્રત્યક્ષ શુભ પરિણામ થતું હોય, જેમકે આપણા ઓળખીતાઓનું બહુ થતું હોય, તો તે કર્મને આપણે સત્કર્મ કહીએ છીએ. મારા બાપણને તમે સત્કર્મ કહેશો, પણ મારા શ્વાસોચ્છ્વાસથી મૃત્યુના મુખમાં જનારા હજારો સૂક્ષ્મ જતુઓ શું કહેતા હશે? તમે માત્ર તમારા પોતાના તરફજ દષ્ટિ રાખીને મારા કાર્યને શુભ કહો છો. અને અનુભવો છો, પરંતુ સૂક્ષ્મ જતુઓ અને તેમના ઉપર મારી કૃતિથી થતું પરિણામ તમારા જોવામાં આવતું નથી

એવીજ રીતે કોઈ દુષ્કૃત્યનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીશું તો તેમાંથી કાંઈને કાંઈ સારૂ પરિણામ પણ ધણતું મળતું પડશે. મતલબ કે ચૂળ દષ્ટિથી પૂરેપૂરા શુભ દેખાતા કર્મનું પણ થોડું ઘણું ખરાબ પરિણામ નીપજે છે, અને પૂરેપૂરા ખરાબ દેખાતા દુષ્કર્મનું થોડું ઘણું શુભ પરિણામ નીપજે છે. જે મનુષ્યને પ્રત્યેક કર્મમાં રહેલા આવા મિશ્રણનું અવલોકન કરવાની અને સમજવાની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ પ્રાપ્ત

થઈ છે તેણેજ કર્મયોગનું ખરૂં રહસ્ય જાણ્યું છે એમ સમજવું *

આ ઉપરથી સમજવાનું એજ છે કે જો “બીજાએનું જેથી હિત થાય તેજ શુભકર્મ” અને અહિત થાય તે ખરાબ કર્મ” એજ નિયમથી મનુષ્યના કર્મોનું તોલ નકરીએ તો કેવળ સુખોત્પાદક અથવા કેવળ દુઃખોત્પાદક એવું કોઈ પણ કર્મ આ જગતમાં હોવું શક્યજ નથી કોઈ પણ જીવજીવંતે દુઃખ દીધા વગર આપણે જાગવાની કે શ્વાસ લેવાની ક્રિયા પણ કરી શકતા નથી અન્નનો એક કાળોઆ આપણે લક્ષણ કરીએ તે પણ બીજાના સુખમાથી કાઢી લઈનેજ ખાવા જેવું છે મતલબ કોઈને કોઈ પ્રાણીના હિતને નુકશાન કરીને અને અનેક જીવોનો નાશ કરીનેજ આપણે આપણા જીવનું રક્ષણ કરી શકીએ છીએ. એ નુકશાન ખમનાર પ્રાણી ભલે મનુષ્ય હોય, પશુપક્ષી હોય અથવા તો અત્યંત સફસમજીત હોય, તોપણ આપણાથી તેમને દુઃખ તો પહોંચવાનુંજ અને પ્રસંગે તેઓના પ્રાણનો પણ નાશ થવાનો

આટલા વિવેચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કેવળ કર્મોજ કર્યા કરવાથી પૂર્ણતાએ પહોંચવું મનુષ્યમાટે સંભવિત નથી વિશ્વના અતપર્યંત આપણે કર્મ કરતા રહીએ તોપણ એ પુણ્યપાપથી મિશ્ર એવા કર્મોના ચક્રવ્યૂહમાથી છુટવાનો માર્ગ નથી ગમે તે પ્રકારના અને ગમે તેટલા કર્મ કરવામાં આવે તોપણ તેનાથી ઉત્પન્ન થતું સુખ અને દુઃખ એટલે અનુક્રમે પુણ્ય અથવા પાપ એની ઉત્પત્તિ થતી અટકાવવાનો માર્ગ મળે તેમ નથી.

હારે હવે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જો કર્મ કર્યા વિના ક્ષણમાત્ર પણ ન રહી શકે એવો મનુષ્યસ્વભાવ છે તો પછી કર્મોની આ બટમાળામાથી જીવનો છુટકો કયારે અને કેવી રીતે થવાનો ? અને યુગોના યુગો સુધી એકસરખી રીતે કર્મજ કર્યા કરવાથી આપણને ફાયદો શું ? કેટલાકનું એમ કહેલું છે કે એકનાર આ સઘળું જગત પૂર્ણત્વને પામી જશે, એટલે કે આ જગતમાં જે કોઈ દુઃખ, દુષ્ટતા, રોગ, મૃત્યુ ઇત્યાદિ આધિવ્યાધિઓ દેખાય છે તે સંજ્ઞાનો નાશ થઈ સર્વ સૃષ્ટિ સુખ અને આનંદમયજ બની જશે. આવો ઉત્તર દેનારા સેકડો લોકો પ્રત્યેક દેશમાં તમને મળી આવશે અને એ કલ્પના સુખકર પણ લાગે છે વળી આજસુ અને અગાની લોકોને શુભકર્મ કરવાને માટે એ કલ્પના ઉત્તેજન આપીને દુઃખને પ્રસંગે આશ્વાસન દેનારી પણ છે, પરંતુ તે કલ્પનાની સત્યતાવિષે ક્ષણભર વિચાર કરીએ તો આપણને તે કેવળ અસત્ય અને અસંભવનીય માલુમ પડે છે એક ધાતુના કકડા ઉપર બેને બાબુ આપ મારવાથી તેને નાણાની સરા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે છાપ એક બાબુથી પણ જો કાઢી નાખવામાં આવે તો તેનું અલણીપણ નષ્ટ થાય છે, તેવીજ રીતે

* કર્મણ્યકર્મ ચ. પશ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ ક્ષસ્તકર્મકૃત્ ॥ શ્રી. મ. ગી.

જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ એ બે સુખ અને દુઃખરૂપી દ્વંદ્વાનું અસ્તિત્વ ઉપર આધાર રાખતી હોય તો એ પૈકી એક પણ નહીં થતાં જગતનું અસ્તિત્વનું ક્યાંથી રહી શકે ? બે આ જગતમાં કેવળ સુખોત્પાદક એવું એક પણ કર્મ બનવું શક્ય ન હોય તો પછી પૂર્ણત્વ એ શબ્દનો અર્થ જ શું ? પૂર્ણતાની કલ્પનાને માત્ર વધ્યા-સુતની કહાણી જેવી જ મણુવી પડે આપણું સર્વ જીવન કેવળ બાહ્ય જગત સાથે યુદ્ધ કર્યા કરવાનું છે. પ્રત્યેક ક્ષણે આપણે બાહ્ય જગતમાં કોઈને કોઈ સાથે લડતા જ હોઈએ છીએ એમાં આપણો જય થાય છે ત્યારે આપણી કલ્પના પ્રમાણે આપણને કષ્ટક સુખ થયા જેવું લાગે છે અને પરાલભ થતા દેહોત થાય છે અથવા નવી લઢાઈ શરૂ થવાની હોય છે આપણા જીવનમાં અત્યંત આવશ્યક એવું અન્ન અને હવા પણ યુદ્ધ કર્યા વગર આપણને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, અને એમાંનું એક પણ આપણને પ્રાપ્ત ન થાય તો આપણા આયુષ્યનો અત આવવાનો જ, જીવન કોઈ પણ એક વસ્તુનું બનેલું નથી, પણ ત્રિચણના મિશ્રણથી બનેલું છે એક બાળુએ દેહમાં સમાયલી વસ્તુઓના સમુચ્ચય અને બીજી બાળુએ બાહ્ય જગત એ બંનેના યુદ્ધને જીવન એવી સરળ આપવામાં આવે છે આથી સ્પષ્ટ છે કે એ યુદ્ધના અંતનું નામ જ જીવનની સમાપ્તિ.

ત્યારે શું સુખમય સ્થિતિ શક્ય જ નથી ? ના, એમ અમારું કહેવું નથી. જ્યારે ચાલુ જીવનક્રમનો અંત આવીને સુખ અને દુઃખ, પાપ અને પુણ્ય ઇત્યાદિ દ્વંદ્વા નહિ જેવા થાય છે ત્યારે એ સુખમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે આપણે પરોપકાર અર્થે જે કોઈ કાર્ય કરીએ છીએ તે વસ્તુત આપણને પોતાનો જ કલ્યાણપ્રદ છે, એમ આપણે ઉપર સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. જે જે કર્મો આપણે પરોપકારને માટે કરીએ છીએ, તે સંઘળાનું પરિણામ આમત્યુદ્ધિ છે પરોપકારની ઇચ્છા જેમ જેમ વૃદ્ધિ-મત થતી જાય છે, તેમ તેમ આપણો અહંકાર ઘટતો ચાલે છે પરંતુ તનુ ચિત્તન થવા માટે છે તેટલા પ્રમાણમાં સ્વસુખની લાલસા આપોઆપ જ કમી થવા લાગે છે, અને તેમ થવા લાગ્યું એટલે આપણા અંતરમાં દૃઢ ઇચ્છા ઓઠેલો દેહાધ્યાસ ઓછો થવા માટે છે, અને આવી રીતે આપણા જીવનમાં શીખવા યોગ્ય સર્વથી મહત્ત્વની બાબત “અહંકારની વિસ્મૃતિ” તે આપોઆપ જ સિદ્ધ થતી ચાલે છે જગતની સાથે યુદ્ધ કરીને હું જાતે સુખ પ્રાપ્ત કરીશ, એવી જે આપણી પ્રથમ લાવના હોય છે તે મૂર્ખપણાની છે એમ કેટલોક અનુભવ થયા પછી આપણને પ્રત્યક્ષ સમજાય છે, અને સુખ એ બહારથી મળી શકે એવી વસ્તુ નથી, સુખ આપણી પાસે જ છે, પરંતુ સ્વાર્થીપણુ-અહંકાર-દેહાધ્યાસની વિસ્મૃતિ થયા સિવાય તેની પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, એવું જ્ઞાન આપણને થાય છે પરોપકારાર્થે કરેલા પ્રત્યેક કર્મ, સહાનુજ્ઞતાના વિચારો અને હરેક પ્રકારના સત્કર્મો આપણી અંદર રહેલા અહંકારને

નષ્ટ કરવામાં કારણભૂત થાય છે, અને અહકાર જેમ જેમ કમી થતો જાય છે તેમ તેમ આપણા દેહાધ્યાસનું ક્ષુદ્રત્વ અધિક અપષ્ટરીતે આપણને દેખાતું ચાલે છે પરોપકારનો એજ ખરેખરો લાભ છે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણેએ નિર્દિષ્ટ કરેલા ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોને એકત્ર થવાનું આ એકજ મધ્યબિંદુ છે

અહકારની સપૂર્ણપણે વિસ્મૃતિ થઇ એટલે “હું” નષ્ટ થઇને તેની જગ્યાએ “તું” પશ્ય આવે છે. સર્વ પ્રકારના દ્વંદ્વ નષ્ટ થયાં, દરમ્બ જગત્ નહિ જેવું થયું અને છેવટે જે કાંઈ અવશેષ રહ્યું તે “હું” નહિ પણ “તું” રહ્યું કર્મયોગના આચરણનું છેવટે એજ પર્યાવસાન થવાનું કર્મયોગનું આચરણ તમે સમજીને કરો અથવા સમજ્યા વગર કરો, પણ જો તે આચરણ કર્મયોગના તત્ત્વને અનુસરીને થાય છે તો તેનું નિશ્ચિત પરિણામ એજ આવવાનું એવી રીતે નિરાકાર પરમતત્ત્વની સાથે એકતા અનુભવવી એજ સર્વ યોગનું સાધ્ય છે ઉદરયોગણ અથવા અન્ય સ્વાર્થ સાધવા માટેજ ધર્મોપદેશનો ધ્વજ કરનારને માટે નિરાકાર પરમેશ્વર અને તેની સાથે એકચતાના અનુભવની કલ્પના બંધ કર છે “પરમેશ્વર સાકાર છે અને ભક્ત તેથીજ ભિન્ન રહેવાનો” એવોજ તેનો ઉપદેશ હોય છે. આપણે કહીશું તેનો ખરો અર્થજ તે સમજશે યા સ્વીકારશે નહિ એમ કરવું એજ તેના લાભનું તેને લાગે છે તેની નીતિવિષયક કલ્પના ગમે તેટલી ઉત્તમ હોય તોપણ અહકારનું વિસ્મરણ કે જે સર્વ નીતિસિદ્ધાંતોનો ઉદ્દેશ છે, તે ઉદ્દેશને તે કદિ પણ સાધ્ય કરી શકનાર નથી એ અહકાર-દેહાધ્યાસને સપૂર્ણ વિસર્ગાં સિવાય ખરી ભક્તિ ખનવી એ શક્યજ નથી પછી તે ગ્રેમ મનુષ્યવિષયક હો, પશુપક્ષીવિષયક હો, દેવદાનવિષયક હો અથવા આત્માવિષયક હો સર્વ નીતિના સિદ્ધાંતોના આતરમાં પણ એજ તત્ત્વ આતપ્રેરિત થએલું આપણને માર્ગમ પડશે

આ જગતમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો જોવામાં આવે છે. કેટલાક મહાનુ દૈવી પુરુષો હોય છે, જેઓ સપૂર્ણ ત્યાગી-સન્યાસી હોય છે, અને સમસ્ત જીવનપર્યાંત પારકાનું ભણું કરવું એજ તેમનો સ્વભાવ અને જીવનક્રમ હોય છે કોઇનું કશુંપણ કરવામાં પ્રાણુનો નાશ થતો હોય તોપણ તે પાછા પડતા નથી સર્વ મનુષ્યોમાં આવા પુરુષો અતિ ઉચ્ચકોટિના છે. કોઇ દેશમાં એવા ઉચ્ચકોટિના એકસો મનુષ્ય હોય તો પછી તે દેશને અવનતિમાં રહેવું પડતું નથી, પરંતુ માનવજાતિના બધાં વતર દુર્દૈવને લીધે એવા મનુષ્યો જગતમાં ઘણાજ ઓછા મળી આવે છે હવે બીજી પ્રતિના મનુષ્યો એવા હોય છે કે જેઓ પોતાને કોઇપણ જાતની હાનિ ન પહોંચતા પરિણામે દ્રવ્ય વા કીર્તિનો લોભ થતો હોય ત્યાસુધીજ પરોપકાર કરી શકે છે. ત્રીજા પ્રકારના લોક એવા હોય છે કે જેઓ પોતાનાજ સુખની ખાતર જીવે છે અને કર્મ કરે છે અને પ્રસન્ન આવતા બીજાને હાનિ કરીને પણ પોતાના

સુખમાં ખામી આવે નહિ તેની કાળજી રાખે છે વળી એક ચોથો વર્ગ પણ એક *સંસ્કૃત કવિએ શોધી કહાડ્યો છે, પરંતુ તે વર્ગને નામ શું આપવું તેની કદંપના કવિને મળી આવી નહિ તે લોકો કેવળ શોખની ખાતરજ બીજાઓને પીડા કરે છે. લોકોને ત્રાસ આપવો એજ તેઓ પોતાના જીવનની ઇતિકર્તાવ્યતા સમજે છે. પૃથ્વીમાં જેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા બે ધ્રુવ છે, તેમ માનવસમાજમાં પણ બે ધ્રુવ છે પોતાના જીવનની પરવા ન કરતા પારકાનું જ લાલુ કરવું એ એક ધ્રુવ, અને પોતાના જીવનની દરકાર ન કરતા બીજાનું અનિષ્ટ કરવું એ બીજો ધ્રુવ પારકાનું લાલુ કરવું એ જેમ પહેલાનો સ્વભાવ છે તેમ અન્યનું અનિષ્ટ કરવું એ બીજાનો સ્વભાવ હોય છે

“પ્રવૃત્તિ” અને “નિવૃત્તિ” એવા બે શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાં છે “પ્રવૃત્તિ” એટલે અદર ખેચવું અને “નિવૃત્તિ” એટલે બહાર કાઢવું અદર ખેચવું એટલે સંહોદિત “હું” અને “મારું” એનાજ વિચાર કરવો જે જે કારણોથી “હું” અને “મારું” એ વિચારને પુષ્ટિ મળે છે તે સર્વ કારણો પ્રવૃત્તિના છે એની અદર ધન્ય, સામર્થ્ય અને કીર્તિ ઇત્યાદિકનો અતર્લાવ થાય છે જ્યારે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિમય થાય છે ત્યારે જગતની સઘળી સપતિ, સત્તા અને કીર્તિ એ સઘળું એક માત્ર “હું”-મારામાજ આવી જાય એમ ઇચ્છે છે જગતની સર્વ સપતિ ઇત્યાદિનું કેન્દ્રસ્થાન માત્ર “હું” જ છું એનું નામજ પ્રવૃત્તિ જગતમાં મામાન્ય મનુષ્યોની બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ તરફજ વળેલી રહે છે એ તરફથી બુદ્ધિ ઓછી થવા લાગે છે, એટલે નિવૃત્તિનો ઉદય થવા માટે છે, અને તેનો ઉદય થવા લાગ્યાજ નીતિ અને ધર્મનો ઉદય અત્ કરણ્યમાં થવા માટે છે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બન્ને કર્મોનું પરિણામ છે સહેતુક કર્મોનું પરિણામ પ્રવૃત્તિ અને અહેતુક એટલે કે નિષ્કામ કર્મોનું પરિણામ નિવૃત્તિ જગતના સર્વ ધર્મો અને નીતિશાસ્ત્રોના પાયો નિવૃત્તિજ છે “મારું” અને “હું” એ શબ્દની વિસ્મૃતિ થવી, અને પારકાને માટે જીવન અર્પણ કરી દેવું એ નિવૃત્તિની પરિપક્વ દશા છે આપણા અતરમાં એવી યોગ્યતા આવી એટલે કર્મ-યોગની છેવટની દશાએ આપણે પહોંચ્યા સર્વ શુભ કર્મોનું એજ ઉત્તમ ફળ છે, કેઈ મનુષ્યે તત્ત્વવિષયના એક પણ ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય, ઈશ્વર પ્રત્યે બિલકુલ શ્રદ્ધા ન હોય, અને આખા જીવનપર્યંત પ્રાર્થનાનો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો ન હોય, તથાપિ શુભ કર્મ કરવાથી તેની બુદ્ધિ નિવૃત્તિપરાયણ થઈ

* एके सत्पुरुषाः परार्थं घटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये,

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभूतः स्वार्थाविरोधेन ये ।

तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये;

ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ भर्तृहरिः.

હોય તો તે કર્મચોગી પુરુષ, એક અત્યંત ધાર્મિક મનુષ્ય ભક્તિવદે જે પદને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા કોઈ મોટો તત્ત્વવેત્તા જ્ઞાનવદે જે સ્થાનને પામે છે તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે, એથી તમારા લક્ષ્યમાં આવશે કે જ્ઞાની, કર્મચોગી અને ભક્ત એ સર્વ છેવટે એકજ સ્થાનને પામે છે જ્યાં “હું” અને “મારું” એ શબ્દની વિસ્મૃતિ થાય છે તેજ એ સ્થાન છે એવું નામજ સંન્યસ્તવૃત્તિ, એવો મનુષ્ય મને તે દેશનો, ધર્મનો, પથનો, અથવા તત્ત્વવિચારનો હોય, પરંતુ તેને માટે સર્વ કાષ્ટના મનમાં અત્યંત આદરવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતી નથી એવાને માટે દેશ, પથ, મન અથવા ધર્મના પ્રભને અવકાશજ નથી અર્પવિન આનોદે “એશિયાપ્રકાશ” (લાઇટ ઓફ એશિયા) એ નામનું મહાત્મા શુદ્ધનું જે ચરિત્ર લખ્યું છે, તે પુસ્તક વાંચીને કોઈ અત્યંત યુક્ત ખ્રિસ્તીના મનમાં પણ શુદ્ધને માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયાના અનેક પ્રસંગો સર્વની જાણમાંજ હશે શુદ્ધ નિરીશ્વરવાદી હતો. તેણે ભક્તિમાર્ગનો કંદિપણ ઉપદેશ કર્યો નથી તેણે કોઈ ખાસ પ્રકારનો તત્ત્વમાર્ગ પણ શોધી કાઢ્યો નથી, માત્ર કેવળ સંન્યસ્તવૃત્તિનોજ તેણે ઉપદેશ કરેલો છે ધીજીઓને ખાતર આપણે સર્વસ્વ અને પ્રસન્ન આવે તો આપણે દેહ પણ અર્પણ કરવો, એજ તેનો ઉપદેશ છે સર્વ ધર્મોનું, સર્વ પથનું, સર્વ મતોનું અને સર્વ તત્ત્વદર્શનોનું અતિમ બોધન એ એકજ છે, એ વાત આગ્રહી મનુષ્યોના લક્ષ્યમાં આવેલી નથી હોતી તેથીજ તેઓ અમુક વિશિષ્ટ મત અથવા ધર્મના આગ્રહી થઈને જાય છે. ભક્તિમાર્ગની અતિમ અવસ્થા એટલે સર્વત્ર પરમેશ્વરનું અધિષ્ઠાન જેવું અથવા સર્વ ઈશ્વરમય જેવું એજ છે. ખરા ભક્તના મનમાં “હું” અને “મારું” એ શબ્દનો લેશમાત્ર અવકાશ પણ હોતો નથી મને તે સ્થિતિમાં “પરમેશ્વર તારીજ ઈચ્છા, જગતમાં મારું કાષ્ટપણ નથી” “જગતમાં જે કંઈ છે તે સધળું તારજ છે,” એ નિશ્ચય તેના અંત કરણમાં પૂર્ણપણે દૃઢ થયેલો હોય છે, અને એવું નામ પૂર્ણ સંન્યસ્તવૃત્તિ નહિ તો શું? જ્ઞાનની છેવટની અવસ્થામાં પણ એજ સંન્યસ્તવૃત્તિ થવાની જગત એ શું છે, હું કોણ છું અને વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યનું સ્વરૂપ કેવું છે, ઇલાહિની શોધ કરતાં કરતાં સર્વ જગત કેવળ મૃગજળવત્ છે, જેમ દેખાય છે તેમ વાસ્તવિક રીતે નથી, તે પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાય છે જેથી તે અનિશ્ચિત અને માયાનિર્મિત છે એવો તેનો પાકો નિશ્ચય થાય છે જગતનો આવો નિશ્ચય એકવાર થયો એટલે પછી જગતના કોઈ પણ પદાર્થની ઈચ્છા શુદ્ધિપૂર્વક કરવાની તેને રહેતી નથી મનુષ્ય પૂર્ણ ત્યાગી-પૂર્ણ સંન્યાસવૃત્તિવાળો ઉપર જણાવેલો નિશ્ચય થવાથીજ બની શકે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ ત્રણે સાધનોનું અતિમ પરિણામ એકજ છે, જગતમાં જે મોટા ધર્મપ્રવર્તકો થઈ ગયા, તેઓએ બિન્ન બિન્ન માર્ગવડે એકજ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે ‘પરમેશ્વર જગતમાં નથી’

એમ તેઓએ કહ્યું છે તેનો અર્થ પણ “ જગતના પદાર્થો પાછળ ભટક્યા કરવાથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થવાની નથી ” એજ છે જગતથી પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ તદ્દન ભિન્ન છે એમ તેઓનું કહેવું છે “ હું ” અને “ મારું ” એનું જ નામ જગત છે અર્થાત્ નશ્વર શરીરમાં અહ્યુક્તિ અને એવીજ કોટિના પ્રાણિપદાર્થોમાં સમત્વ શુદ્ધિ અને એ શુદ્ધિને અનુસરીને થનારી પ્રવૃત્તિ એજ જગતનું ચાને મનુષ્યના બંધનનું સ્વરૂપ છે, અને એવી અહતામમતામાંથી સમજણપૂર્વક નિવૃત્તિ થવું એનું જ નામ મુક્તપણ છે (અહમમેતિ બદ્ધો હિ નિરહં મમતિ મુક્તા) સ્વાર્થ એટલે જગત્ ચાને બંધન, અને સ્વાર્થત્યાગ એટલે ઈશ્વર ચાને મુક્તિ. એવો સ્વાર્થત્યાગી મનુષ્ય સુવર્ણસદનમાં રત્નસિંહાસન ઉપર પડ્યો રહી સર્વ સત્તા વૈભવ ભોગવતો હોવા છતાં પણ તે પૂર્ણ ત્યાગી-સંન્યાસી છે, મુક્ત છે, સર્વ કર્મ કરવા છતાં તે અકર્તા છે અને ભોગ ભોગવવા છતાં અભોક્તા છે એજ પ્રમાણે પર્ણકુટીમાં રહી અંગ ઉપર માત્ર ફાટલી લગોટી ધારણ કરનારના અતરમાંથી પણ જો “ હું ” અને “ મારું ” એ ભાવના નષ્ટ થયેલી ન હોય તો તે પૂર્ણ સસારીજ છે કહ્યું છે કે એક જગલ બિચ ધર ક્રિયા, એક ધરહિમે વૈરાગ આપણે ઉપર જાણી ચૂક્યા કે કોઈ પણ કર્મનાં સાડ અને નડાર એમ બે પ્રકારના પરિણામ ધરાય છે કેવળ સાડ અથવા કેવળ નડાર હોય એવું એક પણ કર્મ મનુષ્યથી હોઈ શકનારજ નથી આમ હોવાથી આપણે કર્મ કેવા પ્રકારનાં કરવા જોઈએ તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની ભાજધડમાં પડીને જગતમાં કેટલાક પથના ઉપદેશકો અત્યંત આવરા બની ગયા છે મનુષ્ય જેમ જેમ વધારે જીવે છે, તેમ તેમ તેને બીજાઓને પોતાને માટે દુઃખવવા પડે છે અને કેટલાક નાના નાના જ તુઓ ગરીબ પ્રાણીઓ અને વતસ્પતિનો જીવ લેવો પડે છે, માટે આ દેહનો નાશ કરવો, એટલે જગતના સર્વ પાપોનું મૂળ દૂર થશે, એમ તેઓની સમજ હોય છે જૈનધર્મનો સર્વોત્તમ સિદ્ધાંત એજ છે, અને એ મતનોજ તેઓ ઉપદેશ કરે છે* એ મત તાર્કિક હોય એમ દેખાય છે, પરંતુ એનો ખરો માર્ગ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણભગવાને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરેલો છે તે એવી રીતે છે કે જે જે કર્મો તમે સ્વસુખની-ઈન્દ્રિય સુખની ઇચ્છાથી કરશો તે તમારે માટે ભક્ષ્યા બાધક થશે, માટે “ હું ” પણ દૂર કરીને, અને કર્તા કારવતા પરમાત્મા છે એવી જ્ઞાનનિષ્ઠાથી જે કર્મ તમે કરશો તેનું શુભ અથવા અશુભ પરિણામ તમારે ભોગવવું પડશે નહિ સ્વસુખની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને કરાતા કર્મનું પરિણામ કર્તાને પોતાનેજ ભોગવવું પડશે, અને અહ મમત્વ નહિ હોય તો શુભ અશુભ કર્મનું

* જૈનધર્મના વિદ્વાન ઉપદેશકોની એવીજ સમજણ, સિદ્ધાંત અને ઉપદેશ શબ્દશ હોવાની વાત ખરી નથી.

કર્તૃત્વજ તમારી પાસે નથી એટલે ભોગવવાપણુ પણ નહિજ રહે એ કલ્પનાના સમર્થ-
નને માટે ભગવદ્ગીતામાં કહેલું છે કે, “જે મનુષ્ય અકર્મમનને માટે કર્મ નથી
કરતો તે મનુષ્ય શક્તિ વિશ્વનો નાશ કરે તોપણુ તે કશુંજ કરતો નથી,”- તેથીજ
કર્મયોગ ઉપદેશ કરે છે કે, “સસારનો ત્યાગ કરશો નહિ સસારમાં રહીને શુભ
કર્મ કરો અને જે જે અનુભવો મળે તે મેળવો, પરંતુ કર્મ કરવાં તે પોતાના સુખની
કામનાથી કરવા નહિ ઈન્દ્રિયોની તૃપ્તિ એ કાષ્ઠ જીવનની કર્તવ્યતા નથી, માટે પ્રથમ “હું”,
પણુ દૂર કરો એટલે સમસ્ત જગત્ તમને તમારૂં જણાશે અને “વસુધૈવ કુટુંબ-
કમ્” એવી વિશાળ ભાવના જન્યત થશે

“આપણા ઇન્દ્રિય સુખને માટેજ આ જગત્ નિર્માણ થયું છે, એ કલ્પના દૂર કરો.”

કેટલાક મૂર્ખ લોકો એમ કહે છે કે-“જગતના સર્વ પશુ પક્ષીઓ આપણા
ઉપભોગને માટેજ ઇશ્વરે પેદા કરેલા છે, તેમજ આ સઘળું વિશ્વ પણ મનુષ્યના
ઉપભોગનેજ માટે નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે”+ એ સત્રણી મૂર્ખતા અને અજ્ઞાન-
તાજ છે એમજ હોય તો વાઘ પશુ કહેશે કે “પરમેશ્વરે સઘળા મનુષ્યો અમારા
આહારને માટેજ ઉત્પન્ન કર્યા છે” અને તેઓ પણ પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરવા
માડશે કે “હે પ્રભો ! આ મનુષ્યો કેટલા બધા દુષ્ટ છે, કે તેઓ મારા ભક્ષણને

+ આ પ્રમાણે અહ મનસ્વનો ઉચ્છેદ જેના અંતરમાં થઈ ગયો હોય તે તો
ખરેખર મુક્તજ છે, પરંતુ તેણે મુક્તપણુ તો કયા રહ્યું, પરંતુ સાચું જ્ઞાસુત્વ અથવા
તો નીતિપૂર્વક વિષયો ભોગવવા-ભોગવવાના ભક્ષણરૂપ વિષયોપણુ પણ આવ્યું ન
હોય, અને અંતર બહારના દેખાવ જૂદા રાખી કનકકાન્તાની ઉપાસના અનીતિપૂર્વક
પણુ કરવાવાળા પામર કોટિના જીવો માત્ર મોઢેથીજ ચોપટની પેટે બોલીને જગતને
છેતરતા ફરે છે કે અમે તો મુક્ત છીએ, અમને કશું લેપન લાગતું નથી, એવાઓના કરતાં
તો અહ તામસતાથી નીતિપૂર્વક વિષય ભોગવનારા હજારો દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે અને ગીતા
ઈત્યાદિને ઉપદેશ તેવાઓ માટે તેમજ જ્ઞાસુઓમાટેજ છે ઉચ્ચતાની આકાંક્ષા
ધરાવનારને માટે દેહદમન પણ અમુક સમજણ અને ભાવનાપૂર્વક કરવાથી ચિત્તશુ-
દ્ધિમાં સહાયક થતું હોવાથી આર્યધર્મશાસ્ત્રોમાં તેમજ જૈન ગ્રંથોમાં અમુક કોટિ-
વાળાને માટે તેનો ઉપદેશ કરાયેલો છે તે પણ યોગ્યજ છે બદ્ધરૂઢ જેને યામ છે
તેનો સ્વભાવ પણ કેવો બગડી જાય છે અને તે ટળતા મગજ કેવું ઠીક બની જાય
છે એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ દર્શાવે છે કે મૂળની પણ સૂક્ષ્મપર કેટલી બધી અસર છે

+ અનેક હિંદુઓ પૂજા તે વિષયોપભોગરચના નિદ્રા સમાધિસ્થિતિ ।
એ રહસ્યપૂર્ણ સંસ્કૃત વાક્યનો અર્થ પોતાની વિષયલોહપતાના બચાવમાં એવો
કરે છે કે જીવ વિષયો ભોગવવા એજ પ્રભુની પૂજા છે અને ઉઘડુ એજ સમાધિ છે

મંત્રી સ. સ્વા.

માટે મારી સમક્ષ આવીને ઉભા રહેતા નથી અને તારી પવિત્ર આજ્ઞાનો તેઓ ભગ કરે છે ।” એ બિચારાઓ એટલું પણ નથી સમજી શકતા કે જ્યારે જગત આપણાજ માટે નિર્માણ થયેલું છે, તો આપણે પણ જગતને માટેજ નિર્માણ થયેલા હોવા જોઈએ

સર્વ જગત મારામાટે નિર્માણ થયું છે, એ દુષ્ટ કલ્પના અધોગતિમાજ નાખનારી છે. ખરી વાત એ છે કે જગત જેટલા અંશે આપણામાટે છે, તેટલાજ અંશે આપણે પણ જગતને માટે છીએ

સશાસ્ત્ર કર્મ કરવાં હોય તો પ્રથમ તો આપણે સગનો-ફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ પછી હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું એવી ભાવનાનો ત્યાગ કરો, અને માત્ર સાક્ષીવત્ રહીને કર્મ કરે જાઓ મારા સદ્ગુરુ કહેતા હતા કે “આપણા બાળકો પ્રત્યે દાદની દૃષ્ટિથી જુઓ” દાદ તમારા બાળકને રમાડે છે, તેની સાથે રમે છે, લાડ લડાવે છે અને પોતાના બાળકના જેટલી મમતાથી તેની સાથે વર્તન કરે છે, પરંતુ જ્યારે તમે એ દાદને રજા આપો છો કે તેજ ક્ષણે પોતાનો સરસા-જ્ઞાન લઈને ત્યાં આપણા બાળકો પ્રત્યેની સર્વ મમતાનો પરિત્યાગ કરીને પોતાને ઘેર ચાલી જાય છે, અને નિરાતે પોતાના બાળકને અથવા અન્ય રથને પણ દાદપણ કરવાનું હોય તો તેના બાળકને રમાડવા મંડી જાય છે. તમારે પણ જગતમા એ દાદની માફક રહેવું જોઈએ, જે દાદ વસ્તુઓ તમારી પાસે છે, તે વાસ્તવિક રીતે પરમેશ્વરની છે, અને તમને થોડા વખતને માટે તેની સુવ્યવસ્થા કરવાને માટે આપી છે, એમ સમજવું જોઈએ

મનુષ્યપ્રાણીના હૃદયમા ઉચ્ચતા અને સામર્થ્યનીપેઠે, દુખળતા પણ ધીરે ધીરે પ્રવેશી શકે તેમ છે અમુક માણસોનો આધર મારાજ ઉપર છે, અને હુંજ અમુકનું બહુ કરી શકું છું, એમ માનવું એ પણ એક પ્રકારની દુર્જાળતાજ છે આવી ભાવનાજ આસક્તિનું મૂળ છે અને એમાંથીજ સર્વ પ્રકારના દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. આપણે આપણા મનને ઉપદેશ કરવો જોઈએ, કે આ વિશ્વમાંની એક પણ વ્યક્તિનો આધાર આપણા ઉપર રહેલો નથી એક પણ બિખારી આપણા દાન ઉપર જનમેલો નથી એક પણ આત્મા આપણી દુપા ઉપર યેસી રહેલો નથી દુકામા એક પણ સંચેતન વસ્તુ આપણી સહાયતાવિના યેસી રહી નથી કરોડો વર્ષથી સૃષ્ટિ આપણાવિના ચાલતી આવી છે અને આપણે નહિ હૃષ્ટએ ત્યારે પણ ચાલ્યાજ કરશે તમારા જેવાને ખાતર સૃષ્ટિને કમ અટકી પડવાનો નથી પહેલા કહ્યું તે પ્રમાણે બીજને મદદ કરવી તે પોતાનેજ મદદ કરવાને ખાતર-પોતાનેજ સુશિક્ષિત બનાવવાને ખાતર છે શાસ્ત્રો પણ એમજ કહે છે આપણા જીવનમા આપણે શીખવાનો મુખ્ય પાઠ એજ છે, અને એ પાઠ બરાબર શીખ્યા એટલે પછી આપણને કદાપિ

દુઃખી થવાનો સભવ નથી. એ પાઠ પાઠો થયા પછી આપણે કોઈ પણ દેશના અને કોઈ પણ ધર્મના સમાજમાં ભળી જાઈએ છીએ.

આ વર્ષમાં તમારા કેટલાક મિત્રો મરી ગયા તેથી શું તમારે કે જગતનું કામ અટકી બેઠું ? ના, એ તો જેમ ચાલે તેમનું તેમ ચાલ્યે જવાનું, માટે દુનિયાના ભલાને માટે મારેજ અસુક તો કરવાનું છે, એવો ફાકો મનમાંથી કાઢી નાખો. જગતનું અસુક કામ કરવા માટે હુંજ જન્મ્યો છું, એમ ધારવું એ એક એવી મૂર્ખતા, અહંકાર અથવા સ્વાર્થ છે કે જે માત્ર સ્થૂલ દૃષ્ટિથીજ આપણને સદૃશ્ય રૂપે દેખાય છે.

આ જગત્ આપણા અથના બીજા કેાઇના ઉપર જરા પણ આધાર રાખીને બેસી રહ્યું નથી, એમ જ્યારે આપણા મનને અને બુદ્ધિને સંપૂર્ણરીતે સમજાશે, ત્યારેજ આપણા કર્મોના પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થનારી દુઃખરૂપ પ્રતિક્રિયા અટકી શકશે જ્યારે કોઈ મનુષ્યને તમે કાંઇ પણ આપો ત્યારે તેનો તેની પાસેથી તો નહિજ પણ ઈશ્વર પાસેથી પણ ચિત્તશુદ્ધિ વિના બીજો બદલો મેળવવાની જરા પણ આશા રાખશો નહિ એમ કરવાથી સામાની કૃતધ્નતામાટે શોક કરવાનો અવકાશ રહેશે નહિ, તમારી યોગ્યતા પ્રમાણે તમને અસુક લાગણી થઇ આવી, તે લાગણીને તૃપ્ત કરવામાટે સામાને તેની પાત્રતા પ્રમાણે તમે આપ્યું, અને તે તમારું કર્મ તેને યોગ્ય પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવવામાં નિમિત્તભૂત થયું, એમાં તમને ગર્વ કરવાનું કેશુજ કારણ નથી. ઉલટું એમ સમજવાનું કારણ છે કે અનત સત્તાસામર્થ્યસંપન્ન પરમેશ્વર પોતેજ સર્વનો કર્તાભર્તા હોઈ તેણે પોતાના ક્રમમાં તમને નિમિત્તભૂત બનાવવાની કૃપા કરી છે જ્યારે તમને એવું અલિપ્તતાનું જ્ઞાન થશે, ત્યારે તમારી દૃષ્ટિમાંથી મારા-તારાનો ભેદ દૂર થઇ જશે. જ્યાંસુધી સ્વાર્થ-પણું હોય છે ત્યાંસુધીજ એવો ભેદ હોય છે, પરંતુ એમ સમજવું ધણજ દુર્લભ છે એ દુર્લભતા કારણરૂપે કાંઈકોઈ બહારની સત્તાનો અતરાય નથી જગતમાં એવી કોઈ પણ શક્તિ નથી કે જે તમારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ તમારાપર અમલ ચલાવી શકે માત્ર તમારો સ્વાર્થ-તમારો અગ્રાનજન્ય દેહાધ્યાસ-તમારી વગર સમજણની અયોગ્ય અહંતામમતાજ તમને બધનરૂપ છે એના ઉપાય તરીકે આ જગતમાં એક માત્ર નિષ્કામતાજ એવી અમેાધ શક્તિ છે કે જેનાવડે સર્વ અગ્રાનજન્ય શક્તિઓ અને કર્મોના પરિણામનો તમે પરાજય કરી શકશો. “ક્રમનાનો ત્યાગ કરવો” એ બોલવું જેટલું સહેલું છે તેટલુંજ આચરણમાં મુકવું કઠિન છે, પરંતુ એ અસિધારાત્રતપાસન કરવાથી કેવા મહાન પદની પ્રાપ્તિ થનાર છે તેની થોડી પણ કલ્પના જેને હોય તે તો એ ત્રતને આનંદની સાથે સ્વીકારવા તત્પર થશેજ આ ત્રત જેમ જેમ સિદ્ધ થતું જાય છે તેમ તેમ આપણે અધિક સ્વત્ર

બનતા જમએ છીએ, માટે “ હું ” અને “ મારું ” એ ભાવનાને છોડીને, કેવળ સાક્ષિભાવથી કર્મ કરવાથી તમારા સ્વભાવદ્વારા સતત કર્મો કરાવી રહેલી અજ્ઞાન જન્યશક્તિ (દેહાધ્યાસ યાને અહતા મમતા) નો એકેએક અવશ્ય છૂટો પડી જમને અતે તેનો નાશ થશેજ.

ઉપર જણાવ્યા જેવી સાચી સ્વતંત્રતા મેળવનારના લક્ષણ એ છે કે જગત્તમા બનનારા શુભાશુભ બનાવોથી તેની શુદ્ધિ કદિ પણ હર્ષ શોક પામતી નથી અમુક પદાર્થ આવી મળવાથી તેને હર્ષ થતો નથી અને સર્વસ્વ બંધ તોપણ તે શોક પામતો નથી, આખું જગત ઉચલપાચલ થઈ જાય તોપણ તેની નિશ્ચયાત્મક સ્થિતિમા અણુમાત્ર ફરક પડતો નથી *

હિંદુસ્થાનમા પૂર્વે વ્યાસ નામના એક મહર્ષિ થઇ ગયા છે તેઓ વેદાંતસૂત્રના કર્તાતરીકે પ્રસિદ્ધ હોઇને વિશુદ્ધ સાધુવૃત્તિવાળા હતા એમના પિતાએ પૂર્ણતા મેળવવાને ધણુજ પ્રયત્નો કર્યા હતા પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નિવડતા હતા. તેમના પિતામહ અને પ્રપિતામહે પણ એવાજ પ્રયત્નો કરવા છતા તેમને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ ન હતી વ્યાસ મહર્ષિને પણ ધણુજ પ્રયત્નો કર્યા છતાં એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ નહિ, પરંતુ તેમનો પુત્ર “ શુક ” જન્મથીજ સિદ્ધ નિવડ્યો વ્યાસજીએ તેને સર્વ અધ્યાત્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનેમાટે જનક રાજાને ત્યાં મોકલ્યો. જનક એક મોટા રાજા હતા અને “ વિદેહી ” નામથી પ્રસિદ્ધ હતા “ વિદેહી ” એટલે જેનો દેહાધ્યાસ સપૂર્ણપણે નષ્ટ થયો છે એવો મનુષ્ય રાજા હોવા છતા પણ જનકનો દેહાધ્યાસ નહિવત્ થયેલો હતો અને ઝાઝું બ્રહ્માસ્મિ એવી ભાવના તેમના મનમા દૃઢ થયેલી હતી એવા રાજાને ત્યાં વ્યાસજીએ પોતાના પુત્રને મોકલ્યો. રાજા જનક અતરંગી હોવાથી વ્યાસજીનો પુત્ર શુક તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષણને માટે આવે છે, એ વાત પ્રથમથીજ તેમણે જાણી હતી, અને તેથી તેની પરીક્ષાને માટે અગાઉથીજ કેટલીક યોજના કરી મૂકી હતી શુકે રાજદારમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દારરક્ષકોએ તેમના તરફ કોઈ પણ રીતે લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને માત્ર એક આસન આપી તે ઉપર બેસવાની પ્રાર્થના કરી શુકજી તે સ્થાનપર ત્રણ રાત્રિદિવસપર્યંત એકસરખીરીતે બેસી રહ્યા, પરંતુ તેમની સાથે કોઈએ વાતચીત સરખી પણ કરી નહિ, તેમજ તમે કોણ છો ? ક્યાંથી આવ્યા છો ? એટલો પ્રશ્ન માત્ર પણ પૂછ્યો નહિ શુકેવ એક મોટા તત્ત્વજ્ઞાનીના પુત્ર હોઇને તેમના પિતાને સમસ્ત જગત્ પૂજ્ય માનતું હતું, અને શુકને પોતાને પણ સર્વ કોઈ સન્માનનીય ગણતા હતા, પરંતુ દારરક્ષકોએ તેમની કોઈ પણ યોગ્ય

* ડુઃસ્વેષ્વલુહિન્નમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ધીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિત-ધીર્મુનિરુચ્યેતામ મ ગી.

સભાળ લીધી નહિ, ત્રણ દિવસ પછી એકાએક રાજ્ય મુખ્ય પ્રધાન અધિકારીમંડળ સાથે ત્યાં આવીને તેમને ધણાજ સન્માનપૂર્વક રાજ્યમહાલયમાં લઈ ગયા. તેમના નિવાસમાં એક ઉત્તમ અને રમણીય સ્થાન કાઢી આપ્યું, તેમના શરીરપર સૌગંધિક પદાર્થોનું મર્દન કરી અભ્યન્ન સ્નાન કરાવ્યું અને અનેક પ્રકારના મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરાવ્યા એવી રીતે આઠ દિવસ પર્યંત તેમને ધણાજ વૈભવમાં રાખ્યા, પરંતુ આટલા બધા રાજ્યવૈભવના પુરમાં પણ શુકની શાંત અને ગભીર મુખમુદ્રામાં બેશમાત્ર પણ ફેરફાર પડ્યો નહિ. દરવાજાપર ત્રણ દિવસપર્યંત કુષ્ઠાતૃષાથી પીઠાવા છતાં જેવી મુખમુદ્રા હતી, તેવીજ મુખમુદ્રા વૈભવના સમયે પણ ચાલુ રહી હતી. પછી તેમને રાજ્યસભામાં લઈ જવામાં આવ્યા. જ્યાં રાજ્ય એક ભવ્ય સિંહાસન ઉપર બિરાજેલા હતા અને વાઘ, સગીત, નાચ ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના વ્યાપારો ચાલી રહ્યા હતા. રાજ્યએ એક દૂધનો છસોછલ ભરેલો પ્યાલો તેમના હાથમાં આપ્યો અને કહ્યું કે “એમાંથી દૂધનો એક છટો પચું ન પડે એવી રીતે સાત વખત આ સભામંડપની પ્રદક્ષિણા કરી આવો.” શુકજીએ તે પાત્ર લીધું અને તે વાઘ તથા સુદર સ્ત્રીઓના સમૂહ વચ્ચે થઈને રાજની આગા પ્રમાણે એક પણ ટીપુ પડવા નહિ દેતા સાત વખત પ્રદક્ષિણા કરી શુકનું મન એટલું તો કાણમાં હતું કે આગા ક્યાં વિના જગતના કોઈ પણ પદાર્થમાં વ્યાસકત થવું નહિ તે દૂધનું પાત્ર રાજ પાસે લઈને પાછા આવ્યા એટલે રાજ્યએ કહ્યું કે “તારા પિતાએ તને જે કાંઈ શીખવ્યું છે અથવા તો તું પોતે જે કાંઈ શીખ્યો છું, તેથી અધિક કાંઈ પણ શીખવવાનું મારી પાસે નથી, હું તો માત્ર તેની પુનરાવૃત્તિજ કરી શકીશ તને સત્ય જ્ઞાન થઈ ચૂક્યું છે, અને તું પોતેજ પૂર્ણસ્વરૂપ છે, માટે હવે સુખેથી પિતાની પાસે ચાલ્યો જ.”

આવી રીતે જે મનુષ્યે પોતાની ઈદ્રિયો ઉપર સચમ મેળવ્યો છે, અને અહ-પણાનો નાશ કર્યો છે, તે મનુષ્ય ઉપર જગત્ની કોઈ પણ વસ્તુ સત્તા ચલાવી શકતી નથી. જે મનુષ્ય પોતાની ઈન્દ્રિયોનો સ્વામી થયો છે તેને દાસ બનાવવાને જગત્માં કોઈ પણ વસ્તુ સમર્થ નથી આવો મનુષ્ય જગત્ના અત્યંત પાપમય સ્થાનમાં રહે તોપણ પુણ્યવાનજ રહેવાનો જગત્સ બધી સામાન્યતઃ બે પ્રકારના મત મારુમ પડે છે કેટલાક નિરાશ્વાવાદી છે, અને કહે છે કે ‘જગત્ અત્યંત દુષ્ટ છે’ ‘પાપથી ભરેલું છે’ ‘અને કદિ પણ સુધરનાર નથી’ કેટલાક આશ્વાવાદી છે અને કહે છે કે “આહાહા જગત્ કેવું સુદર છે ! એની ભવ્યતા અને સૌદર્ય જોઈને મન આનંદમાં ગરકાવ થઈ જાય છે !” જે મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિપર સચમ મેળવી શક્યો નથી, તેને આ જગત્ એવું દુષ્કર્મયજ્ઞ દેખાવાનું અથવા બહુ તો થોડું સુખમય અને બાકીનું સંબળું દુષ્કર્મયજ્ઞ લાસવાનું. જે મનુષ્ય પોતે પોતાની વૃત્તિનો સ્વામી

થયો છે, તેને આ જગત છે તેવું જ લાગવાનું, અને તેમાં વારવાર ઉત્પન્ન થતા સુખદુઃખના તરંગો તેની શાંતિનો ભંગ કરી શકવાના નહિ આ જગતને પ્રત્યક્ષ નરકવાસજ કહેનારાં મનુષ્યો, જ્યારે પોતાની છદ્વિયો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવે છે ત્યારે તેઓ પશુ તેને “ પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગભૂમિ ” કહેવા લાગે છે. આપણે પશુ વિશુદ્ધ કર્મ-યોગી થઈને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રયત્ન કરીએ તો અહતાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરવાનો આરંભ કરી દેવો જોઈએ આ આરંભ કરવામાં બીજા કોઈ સંયોગોની વાટ જોવી પડે તેમ નથી. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં આરંભ કર્યો એટલે પરિણામે અલિપ્તપણું પ્રાપ્ત થવાનું જ આ પ્રમાણે પૂર્ણ અલિપ્તતા પ્રાપ્ત થઈને અહંકાર વિશુદ્ધ થયો એટલે “ દુષ્ટતાથી ભરેલું ” જગત આપણને “ સ્વર્ગમય ” લાસવા માંડશે. જગતમાં વહેંચેલા વાયુ, પશુ આનંદમય જણાશે, અને પ્રત્યેક મનુષ્યની સુખસુદા આનંદી દેખાશે. કર્મયોગનું એજ ખ્યેય અને એજ સાધ્ય છે, વર્તમાન જીવનની પૂર્ણવસ્થા પશુ એજ છે.

પ્રાચીન આર્યતત્ત્વવેદાઓએ અનેક પ્રકારના યોગ દર્શાવ્યા છે, તેઓના પ્રકર લિન્ન લિપ્ત છે, તોપણ સર્વનું ખ્યેય તો એકજ છે કે મનુષ્યને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થાય. આપણને એમાંનો જે પશુ માર્ગ પસંદ હોય તે માર્ગે આપણે દહતાપૂર્વક આગળ વધવું જોઈએ.

અભ્યાસમાંજ બધું રહસ્ય સમાયલું છે. પ્રત્યેક યોગના અભ્યાસમાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનની ખાસ આવસ્યકતા છે. પ્રથમ તો તમારે તે વિષયનું શ્રવણ કરવું અને પછી તેને સારીપેઠે વિચાર કરીને સમજવું જોઈએ, કેટલીક વાતોમાં આપણને સમજ પડતી નથી, પરંતુ તેનું નિત્ય શ્રવણ, ચર્ચા અને મનન કરવાથી ધીમે ધીમે તે આપોઆપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સઘળી બાબતો એકીવેળાએ સમજાઈ જતી નથી. પ્રત્યેક વસ્તુનું સ્પષ્ટીકરણ આપણી પોતાની અદરજ હોય છે ખરી રીતે બીજાઓ પાસેથી કોઈ કશુંજ શીખી શકતો નથી, પ્રત્યેક પોતે પોતાની પાસેથીજ શીખે છે. બાહ્ય શિક્ષક તો માત્ર તે બાબતનો સૂચવનારજ બની શકે છે. અથવા તો શિષ્યને નિદ્રામાંથી જાગૃત કરે છે કે જે જાગૃતિને પરિણામે તેનો અત્તાત્મા પોતાપર જીવાઈ રહેલા અજ્ઞાનના પડાને કઢાડી નાખવાનો યત્ન કરી શકે છે.

આવી વસ્તુગ્રંથિતિ હોવાથી શુદ્ધિને સદૈવ જાગૃત રાખીને બાહ્યેન્દ્રિયદ્વારા પ્રાપ્ત થતી સૂચનાઓનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય હોઈને તે આપણેજ બળવવું જોઈએ, કારણ કે જ્ઞાન એ બહારથી આવી શકે એવી વસ્તુ નહિ હોઈને તે આપણે આપણા પોતામાંથીજ મેળવવાની હોય છે. શ્રવણ પછી મનન અથવા વિચારશક્તિનો ઉપયોગ સારીપેઠે કરવાથી ખોટા નિશ્ચય પલટાઈ જઈને સત્ય નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન આપોઆપજ આપણામાં સ્ફુરે છે. નવીન પ્રવેશકનું એ જ્ઞાન દહ

અર્તા તેમથી ઇચ્છાશક્તિનો જન્મ થાય છે અને એ ઇચ્છાશક્તિથી કર્મ કરવાની શક્તિ ઉદ્ભવે છે આ ક્રિયાશક્તિનો સદુપયોગ કરીને મનુષ્ય નિસ્વાર્થ-કર્મયોગના હથીયારરૂપ બને, અને સર્વજ્ઞ નિસ્વાર્થતા અને અલિપ્તપણુનું ઇષ્ટફળ પ્રાપ્ત કરે ત્યાંસુધી કર્મ કરવાની અપૂર્ણ શક્તિ પ્રત્યેક જ્ઞાનતત્ત્વ, પ્રત્યેક સ્નાયુ અને પ્રત્યેક શેષેશભાગ કર્મ કર્યાં કરે છે આ ધોરણુ-આ નિયમ અને આ પરિણામ કોઈ એક પણ, મત વા ધર્મ ઉપર અવલમીને રહેલું નથી ગમે તો તમે પ્રિયતી હો, શુદ્ધિષ્ટ હો, જ્યૂ હો, વા ગમે તે પથના હો, તેની હરકત નથી, પરંતુ તમે અહ-કારનો, દેહાધ્યાસનો-સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો છે કે નહિ ? એટલેજ પ્રશ્ન છે. જો તમે નિસ્વાર્થ છો, તો તમને કોઈ પણ ધર્મપુરતક વાગ્યા વગર અગર કોઈ પણ પ્રાર્થનામંદિરમાં ગયા વગર પૂર્ણતા અવસ્થા પ્રાપ્ત થવાનીજ પ્રત્યેક યોગમાર્ગમાં બીજા માર્ગની મદદ લીધા વિનાજ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ રહેલી છે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ એ પ્રત્યેક માર્ગે સ્વતંત્રપણે અને નિશ્ચિતરૂપે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે 'માત્ર મૂર્ખજનોજ કહે છે કે કર્મ અને જ્ઞાન જૂદાં છે, પડિતો એમ કહેતા નથી,* કર્મકે પડિતો જાણે છે કે બહારથી એ માર્ગો લિન્ન લિન્ન હોવા છતાં તેમજ અતિમ પર્યાવસાન તો એકજ છે

કર્મયોગ-પ્રકરણ સાતમું

શુક્રિ

આપણે વર્તમાન જીવનરૂપી જે કાર્યક્ષેત્ર છે, તેના પૂર્વકર્મને પણ આધ્યાત્મિક ભાષામાં “કર્મ” શબ્દથી ઓળખે છે એમ પૂર્વે જણાવ્યું છે. કોઈપણ ક્રિયા, વિચાર વા બ્યાપાર કે જેનું કોઈ પરિણામ થાય છે તેને “કર્મ” એવું નામ આપેલું છે. જેની રીતે કારણ અને તેનું કાર્ય એ અનાદિસિદ્ધ નિયમથી બધાયેલું છે, તેવીજ રીતે કર્મ અને તેનું ફળ, એ પણ તેજ નિયમથી બધાયેલું છે જ્યાં “કારણ હોય ત્યાં કાર્ય હોવું જ જોઈએ” એ નિયમ, વિશ્વના આદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે એમ અમારા તત્ત્વવેત્તાઓનું કહેવું છે

આપણી વર્તમાનક્રિયાઓ અને વિચારોમાં આપણી ભૂતકાળની ક્રિયાઓ અને વિચારોની અસર પણ રહેલી હોય છે, અને તેવીજ રીતે વર્તમાનમાં આપણે જે જે ક્રિયાઓ અને વિચાર કરીશું તેની અસર આપણા ભવિષ્યના વિચાર અને કૃતિ ઉપર થાય છે કર્મનો આ નિયમ કદિ પણ કરી શકતો નથી હવે નિયમ એ શબ્દનો

* ‘સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।’ મ. ગી

અર્થ-શુ, તેનો પણ વિચાર અવશ્ય કરવો જોઇએ કોઇ પણ બાબત જે કારણને ક્ષીધે દર વખતે એકસરખીરીતે બન્યા કરે તે કારણને “નિયમ” એવી સઘા આપવામાં આવે છે આપણે પ્રથમ કેટલાક કાર્ય થએલા જોઇએ અને તે પછી પણ તેજ પ્રમાણેના બીજા કાર્ય વારંવાર થતા જોઇએ, ત્યારે તેજ પ્રકારની કાર્યપર પરા ચાલ્યાજ કરશે એમ આપણને સ્વાભાવિકરીતે સમજાય છે

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં જેમને નૈયાયિક નામથી જાણખવામાં આવે છે, તેમણે આ નિયમને વ્યાપ્તિ એવું નામ આપેલું છે “અમુક એક બાબત બની એટલે તેના કાર્યરૂપે બીજા પણ એક બાબત બનવાનીજ”. એવું જે આપણા મનમાં આવે છે, તેનું કારણ આપણા પૂર્વનો અનુભવજ છે એમ નૈયાયિકોનું માનવું છે કોઈ કાર્યપર પરા પુર્વે આપણે જોયેલી હોય, તેવાજ રૂપમાં આપણા મનમાં સંસ્કાર રૂપે ગુચાર્ધ રહે છે, અને ફરી જ્યારે આપણે તેજ પ્રકારનું કોઇ કાર્ય થતું જોઇએ છીએ ત્યારે તરતજ, પેલા પૂર્વના અનુભવના જેવા વિચારો મનમાં જાગી આવે છે. આવા પ્રસંગે જે વિચાર—અથવા શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહીએ તો જે તરંગ આપણા મનમાં ઉપજે છે તે તરંગ પોતાના બીજા સંબંધીય તરંગોને માટે જગ્યા કરે છે, અને એવી રીતે પૂર્વની સર્વ કાર્યપર પરા પુનઃ જોવીને તેવીજ આપણા ચિત્તમાં જાગૃત થઇને તે કાર્યપર પરાવડે સાપ્રત કાર્યનું અવલોકન થાય છે, અને તે ઉપરથી “હવે આ કાર્યની પાછળ અમુક બીજા કાર્ય બનવાનું” એવું આપણા મનમાં આવે છે આ પૂર્વ અનુભવનું નામ નિયમ, એવો નૈયાયિકોનો મત છે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની જે કાર્યપર પરા આપણા ચિત્તમાં વ્યાપી રહેલી છે, તેનાજ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપને આપણે કારણ એ શબ્દથી સંબોધીએ છીએ એજ વ્યાપી રહેનારી સ્થિતિને સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાપ્તિ એવું નામ કહે છે પૂર્વે અમુક પ્રકારે કોઈ કાર્યપર પરા બની આવી હતી અને હમણા પણ તે પર પરામાંનું એકાદ કાર્ય બનતું જોવામાં આવે તો બાકીના કાર્ય પણ પહેલાંની પેઠેજ બનશે, એવી જે કલ્પના આપણા ચિત્તમાં ઉપજે છે, તે કલ્પનાનેજ આપણે નિયમ અથવા કાયદો એવું નામ આપીએ છીએ. આથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, સૃષ્ટિમાં અમુક નિયમ અથવા કાયદો જેવું કોઇ અસ્તિમાજ નથી એટલા માટે “પૃથ્વીના મધ્યમિંદુમાં ગુરુત્વાકર્ષણનું સામર્થ્ય હોય, એ નિયમ અથવા કાયદો છે” એમ કહેવું એ ભૂલ છે “અમુક એક કાર્યપર પરા ખાસ એકજ રીતે બને છે” એવો અનુભવ આપણને થયો એટલે આપણે તે રીતિને અથવા પદ્ધતિને નિયમ અથવા કાયદો એમ કહીએ છીએ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે નિયમ અથવા કાયદો સાથે વસ્તુ પોતે બધાયેલી નથી પણ તે કાયદાની વ્યાપ્તિ માત્ર આપણા ચિત્તમાં રહેલી હોય છે. હવે આપણે કોઇ પણ નિયમ અથવા કાયદાને “વિશ્વા વ્યાપી” કહીએ છીએ તેનો

અર્થ પશુ સમજવો જોઇએ આ અર્થ સમજવામાટે પ્રથમ વિશ્વ એટલે શું તેનો અર્થ નિશ્ચિત કરવો જોઇએ દેશ, કાળ અને નિમિત્ત એ ત્રણ રેખાઓમા સમસ્ત અસ્તિત્વનો જે ભાગ અકિત કરી શકાય છે, તે ભાગને આપણે “વિશ્વ” એવું નામ આપીએ છીએ યુરોપિયન માનસશાસ્ત્રીઓએ એ ત્રણ રેખાઓને રેપેસ, ટાઇમ અને કોન્જેશન એ નામ આપેલા છે એકદર અસ્તિત્વ તો અમાપ—અનત છે તે પૈકી કાઇકેજ ભાગ—દેશ—કાલ—નિમિત્ત એ ઉપાધિથી બદ્ધ થએલો આપણને લાગે છે, અને તેટલાજ ભાગને આપણે વિશ્વ એ સમાનથી ઝોળખીએ છીએ ઉપાધિથી સહિત એવું અનત અસ્તિત્વ તો તેની પેલી પાર પશુ અમાપ-પણે રહેલું જ છે, આપણે જેને નિયમ અથવા કાયદો કહીએ છીએ, તેવું અસ્તિત્વ વસ્તુત નથી પશુ માત્ર આપણા મનમાજ—માન્યતામાજ છે, એ આપણે આગળ સિદ્ધ કરી ગયા છીએ, તેવીજ રીતે વિશ્વવ્યાપી નિયમ આપણે જેને કહીએ છીએ તેવું અસ્તિત્વ પશુ દેશ—કાલ—નિમિત્ત એ ઉપાધિથી બદ્ધ થએલા આ વિશ્વમાજ હોવું શક્ય છે એ ત્રિપુટિની બહાર રહેલા અનત અસ્તિત્વમા એ નિયમ હોવો શક્ય નથી જેને આપણે વિશ્વ કહીએ છીએ તે એ અનત અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ માત્ર વ્યવસ્થિત છે વ્યવસ્થિત એટલે કે અનેક પૈકી એક જેમ ગામ એ સમષ્ટિ છે, તો ઘર એ વ્યવસ્થિત છે અરણ્ય એ સમષ્ટિ છે તો વૃક્ષ એ વ્યવસ્થિત છે એવીજ રીતે અનત અસ્તિત્વરૂપ સમષ્ટિ પૈકી જેટલો ભાગ કાઇ પશુ રીતે આપણા મનમા લાવી શકાય છે—કદપી શકાય છે, માત્ર તેટલાજ ભાગને આપણે વિશ્વ કહીએ છીએ, અને તેથી “અનત અસ્તિત્વ” એ સમષ્ટિરૂપ હોઇને “વિશ્વ” એ વ્યવસ્થિત છે મતલબ કે, આપણને જે જે દેખાય છે, જેનો આપણે સ્પર્શ કરી શકીએ છીએ, આપણે જે જે સાંભળીએ છીએ, જે જે વિચારી શકીએ છીએ અને જેની આપણે કલ્પના કરીએ છીએ, તેટલાજ અસ્તિત્વને આપણે “વિશ્વ” એવી સદા આપીએ છીએ અને તેથી કરીને આપણે જેને નિયમ કહીએ છીએ તેની વ્યાપ્તિ પશુ એટલા વિશ્વ પ્રતીતિ હોવાનું સ્પષ્ટજ છે એ વિશ્વની પેલી પારના અસ્તિત્વમા માત્ર કલ્પનાથી પશુ ન્યારે આપણું મન પ્રવેશ કરી શકતું નથી, તો પછી ત્યાં આપણે એ નિયમ તો કેવીજ રીતે લાગુ કરી શકવાના ? તે અનત અસ્તિત્વને તુલાનાદારા સમજવામાટે તેના જેવી બીજી કોઇ વસ્તુજ આપણા મનમાં તૈયાર નથી “અમુક કારણ અને અમુક તેવું કાર્ય” એનો નિશ્ચય કરવા સાર આપણી પાસે કોઈ પશુ સાધનજ તૈયાર નથી જે પશુ વસ્તુ નામ અને રૂપને ધારણ કરે છે, તેનેજ નિયમનું—બંધન લાગુ પડે છે. ન્યાં આપણું મનજ પહોંતી શકતું નથી, ત્યાં દેશ—કાલ—નિમિત્ત એ રેખાત્રયનું અસ્તિત્વ સહવીજ શકતું નથી, અને ન્યાં એવું અસ્તિત્વ નથી ત્યાં નામરૂપ પશુ નથી આ ઉપરથી એક

વાત આપોઆપજ સિદ્ધ થાય છે કે, મનની અસુક ખાસ સ્થિતિને “સ્વતત્ર ઇચ્છા” એવું જે નામ આપણે આપીએ છીએ તેનું પશુ અસ્તિત્વજ નથી ‘સ્વતત્ર’ અને ‘ઇચ્છા’ એ બંને શબ્દોની સધિ કરવી, અથવા બંને શબ્દોનો એક ઉચ્ચાર કરવો એ “વધ્યા પુત્ર” ના જેવો અર્થશૂન્ય શબ્દ ઉચ્ચારવા જેવું છે ‘સ્વતત્ર’ અને ‘ઇચ્છા’ એ શબ્દોજ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થને દર્શાવનારા છે ઇચ્છાનું અસ્તિત્વ કદપના ઉપર અવલગિત છે, કદપના વિશ્વમા બધાયેલી છે, અને વિશ્વ એ દેશ-કાળ—નિમિત્તથી બદ્ધ છે તો પછી આવા બદ્ધ વસ્તુઓના સમૂહથી સુકત—સ્વતત્ર—ઇચ્છા કેવી રીતે બની શકે ? જે પશુ વસ્તુનું આપણને જ્ઞાન થયું હોય અથવા થવાનો સભવ હોય. તેવી પ્રત્યેક વસ્તુ અને તે જ્ઞાન, પૂર્વના નિમિત્તથીજ ઉદ્ભવેલાં હોય છે, અને તે પૂર્વ નિમિત્ત પશુ સ્વતત્ર-સ્વત સિદ્ધ હોતું નથી. જે વસ્તુ આજે આપણને કાર્યરૂપે દેખાય છે, તેજ વસ્તુ તેના ઉપર કોઇ વસ્તુનો આધાર થતાં કારણરૂપ થવાનો સભવ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુનિર્મિત જ્ઞાન સ્વતત્ર નથી પરંતુ વસ્તુના આધારને લીધે જે મૂળ વસ્તુએ જે જ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કર્યું છે, તે મૂળરૂપ તો સ્વતત્રજ છે જ્યારે જે જ્ઞાન દેશ-કાળ—અને કારણની હદથી બહાર જાય છે, ત્યારે તે સ્વતત્ર થાય છે, એટલે કે પોતાના મૂળરૂપમાં બળી જાય છે તે જ્ઞાન મૂળથીજ સ્વતત્ર છે, પશુ દેશ-કાળ—નિમિત્તનું અસ્તિત્વ બદ્ધ થઇને વસ્તુ અને જ્ઞાન એ સ્વરૂપમા આવે છે, અને દેશ-કાળ—નિમિત્તનું અસ્તિત્વ જોળાયું એટલે તરતજ તેની પરતગતા નષ્ટ થઇને તે પોતાના મૂળ સ્વતત્રરૂપે બની રહે છે. હવે પાછો આ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ વિશ્વ ઉપજ્યું છે ? ક્યાંથી, સ્થિત રહ્યું છે ક્યાં અને તેનું પર્યાવસાન ક્યાં થાય છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવે છે કે, વિશ્વની ઉત્પત્તિ પૂર્ણતામાંથી થઇ, બધનમાં તેની સ્થિતિ—અસ્તિત્વ છે, અને પૂર્વની પૂર્ણાવસ્થા એજ તેના લયનું સ્થાન છે એટલા માટે મનુષ્યપ્રાણી પૂર્ણ છે, એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ, ત્યારે અનંત અસ્તિત્વના એક અત્યંત સદ્મ ભાગ વિશેજ બોલીએ છીએ, એ લદ્ધમા રાખવું જોઇએ. આપણુ આ શરીર અને મન તો શુ પશુ આ સમગ્ર વિશ્વ પશુ અનંત અસ્તિત્વનો એક અતિ સદ્મ અસમાત્ર છે આપણા સર્વ પ્રાણિપદાર્થને લગતા નિયમો, બધનો, સુખો, દુઃખો અને આશાઓ એ સમગ્ર ગમે તેટલું વિતૃપ્ત હોય અને થાય તોપણ તે બધુ આ બિદુરૂપ વિશ્વની અદરજ છે આપણી સર્વ ઇન્નતિ અને અવનતિ એ સદ્મ બિદુર્માજ રહેલી છે. તો પછી આ સર્વ વિશ્વ નિરંતર ચાલ્યા કરશે, આપણા મન અને શરીર ઉત્પન્ન થયા કરશે અને આ દૃશ્ય જગતના પ્રતિબિબરૂપ સ્વર્ગની ઇચ્છા કરવી એ કેટલી બધી મૂર્ખતા છે ! અનેક બધનો અને અર્થોદ્દાઓમાં યુથા યથા તેમજ અનંતરૂપી મહાસાગરના એકાદ અતિ તુચ્છ બિદુરૂપ વિશ્વનેજ સર્વ-

એજ માની લઈ અનત-કાળપર્યંત તેનાજ કીટ બની રહેવું અને વારવાર એનેજ મેળવવાની ઇચ્છા રાખીને ધર્મકર્મ કરવા એ ખરેખર બાલિશતાજ છે. આવા મનુષ્યોને સાલગેલી વાતો ઉપરથી સત્ય સુખની અથવા તો દસ્ય સુખની ઇચ્છા થાય છે, તોપણ તેઓ કૂપમકુકનીપેટે પોતે જે રચણ અને જે ગિચ્છિતમા છે તેનાથી ઉચ્ચતર કોઇપણ રચણ યા ગિચ્છિત હશે કે નહિ તેની કલ્પના સુદ્ધા પણ કરવાને શક્તિવાન હોતા નથી જે વસ્તુગિચ્છિત તેઓ અનુભવે છે તેનાથી વિશેષતાવાળી બીજી કોઇ પરિસ્થિતિ હશે કે નહિ તેની કલ્પના તેને સ્વપ્નમા પણ નથી આવી શકતી, તો પછી પોતાના અનાદિ અનત સચ્ચિદાનન્દમય સ્વરૂપનો ખ્યાલ તો આવેજ ક્યાથી? અનેક શરીરો અને વસ્તુઓનો વિનાશ થયા કરતો હમેશ જોવા છતાં પણ પોતાની અહતા મમતામાની વસ્તુઓને શાશ્વત માનવાની લાલચ છૂટતી નથી. આવા પ્રાણીઓ બિચારા આવી અનેકવિધ આશાતુષ્ણાઓમા રાત્રિ દિવસ ગોઠા ખાયા કરી તેની તુષ્ણિને માટે દુઃખી દેખવા માત્ર એવું મુગજળ પીવાને માટે અનેકવિધ દુઃખ અને શ્રમ વેડીને દોડાયાજ કરે છે. આપણા આ બિદુ માત્ર વિશ્વની બહાર અનત અસ્તિત્વ છે, અને તેનામા આવા અનતકોટિ વિશ્વો, અનત પ્રકારની સુખકર વસ્તુઓ, અનતકોટિ જીવનનો લોક, અનત પ્રકારના નિયમ, અનત રાષ્ટ્રો અને અનત સંસ્કૃતિ વિદ્યુતિ વગેરે વગેરે અનતકોટિ વસ્તુસ્થિતિઓ અને અનતકોટિ દેશ, કાળ, અને કારણો ભરપૂરપણે રહેલા છે, અને એ સઘળું હોવા છતાં પણ તે સર્વની બહાર પણ, તે સર્વથી પર, શુદ્ધ, અને સચ્ચિદાનન્દમય અનત અસ્તિત્વ અગ્રાધ—અમાપપણે રહેલુજ છે. આ જગત્માંના કેટલાક તારા અને સૂર્યમંડળોનોજ વિચાર અને અતર એટલા અમાપ છે કે પુસ્તકોના પુસ્તકો ભરીને ઝીડા ચડા વવામા આવે તોપણ તેનું માપ જડી શકે તેમ નથી, તોપછી એનાથી અનતગણ્ય મોટું વિશ્વ અને તેનાથી અનતગણ્યા વિસ્તારવાળું તે અનત અસ્તિત્વ એના વિસ્તારની તો વાતજ શી? આટલા વિવેચનથી સમજશે કે, તે અનત અનુપમ મહતોમહીયાન્ અસ્તિત્વનો આ વિશ્વ એ કેટલો બધો તુચ્છાતિતુચ્છ ભાગ છે અને તેમા પણ આપણું સૂર્યમંડળ, તેમા પણ આપણી પૃથ્વી, આપણો દેશ અને તેમા પણ આપણું ગ્રામ અને ગૃહ એ કેટલું તુચ્છાતિતુચ્છ છે. ' ' જે આપણને ખરેખરી મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો તે આપણને આપુ વિશ્વ મળવાથી પણ મળી શકશે નહિ એને મેળવવામાટે તો આપણે આ દસ્યાદસ્ય વિશ્વથી બહારજ નિકળવું જોઇએ—પર ચવું જોઇએ પૂર્ણ સમતા અથવા ખિસ્તી લોકો જેને જ્ઞાનાતીત શાંતિના નામથી ઓળખે છે તે શાંતિ તો તમને આ જગત્મા, સ્વર્ગમા, અથવા તો જ્યાં પણ આપણા વિચારો, કલ્પનાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પહોંચી શકે છે તેવા કોઈ પણ રચણમા મળી શકવાની નથી. કારણ કે એ સર્વ રચાનો આપણા વિશ્વ-

માન્ય મર્યાદિત છે, અને દેશ—કાળ અને કારણવડે બદલ થયેલાં છે આપણી આ પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને બ્રહ્મલોકની પણ બહાર નિરાળાજ પ્રકારનું કોઇ સ્થાન હોઈ શકે, અને તે સ્થાન અધિક સુખકર વસ્તુઓ અને વૈભવોથી પરિપૂર્ણ હોઈ શકે, પરંતુ જ્યાંસુધી તેનું અસ્તિત્વ આ અમાપ વિશ્વની બહાર નથી, ત્યાંસુધી તે સ્થાન પણ દેશ—કાલ અને કારણનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી અને ત્યાંસુધી તે વિશ્વના નિયમથી અંધારાંજલિ રહેવાનું એટલા માટે મુક્તિનો માર્ગ આ વિશ્વથી પર જઇને જ શોધવો જોઇએ મતલબ કે આ વિશ્વને જ્યાં છે ત્યાં આવે છે—સમાપ્તિ થાય છે ત્યાંથી જ ખરા ધર્મમાર્ગનો આરંભ થાય છે સર્વ પ્રકારનાં સુખ દુઃખ અને વસ્તુજ્ઞાનનો અહીં આ લાયક થાય છે, અને ત્યાંથી જ સત્ય જ્ઞાનનો આરંભ થાય છે

જ્યાંસુધી દેહાધ્યાસને અને તેવા મિથ્યાભાવવાળા જીવનની અને સુખની કુદ્દ કલ્પનાઓ અને તૃષ્ણાઓને આપણે દૂર મૂકી નથી, ત્યાંસુધી મુક્તિનો સાચો માર્ગ મળવાનો સ્વપ્ન પણ સંભવ નથી આથી નિઃસંશયપણે સિદ્ધ થાય છે, કે મનુષ્ય-જીવનનો ખરો હેતુ જે “મુક્તિ” તેને મેળવવામાં આપણે આ અજ્ઞાનજન્ય અને વિષયતૃષ્ણામય સ્થૂળસૂક્ષ્મશરીરોમાંથી, આ વિશ્વમાંથી, આ મન અને બુદ્ધિ વગેરેમાંથી અને આ સમગ્ર મર્યાદિત અને બંધનયુક્ત વસ્તુસ્થિતિઓમાંથી અહતામમતા-રૂપ અધ્યાસને અને અધ્યાસનેલીધે ઉપજેલી આસક્તિઓ તથા કલ્પનાઓને ત્યજી દેવો જોઇએ આપણે તેમ કરી શકીશું તેજ ક્ષણે આપણે મુક્ત થઇ જઇશું બંધન-માંથી છૂટવાનો ખસ એ એક જ માર્ગ છે, કે દેશ, કાળ અને કારણમય આ વિશ્વની પેલી પાર જવું

“વિશ્વથી પર થાઓ” એ બોલવું જોડું સહેલું છે તેટલું જ કઠિન છે આ કઠિનતા કાંઈ બહારથી કોઈ આપતું નથી આપણે પોતે જ બીજી ત્રીજી બાબતોમાં મોહી રહીને પૂર્ણ એકનિષ્ઠાથી અને ખરી જિજ્ઞાસાથી તેની પાછળ મઢી પડતા નથી એજ માત્ર નડતર કે કઠિનતા જે કહો તે છે છતાં દુઃખની વાત છે કે હજારોમાંથી કોઈક જ એ માર્ગ વળે છે અને વળેલામાં કોઈક જ માધ્યમ કરી શકે છે x એ સુકતાવસ્થા સાધ્ય કરવાને માટે અમારા ગ્રંથોમાં બે માર્ગ દર્શાવેલા છે એક ‘નિતિ’ ‘નિતિ’ (આ નહિ, આ નહિ,) અને બીજો ‘ધર્મિ’ ‘ધર્મિ’, (આ, આ) પહેલો માર્ગ નિષેધ-ત્યાગરૂપ છે, અને બીજો માર્ગ વિધિરૂપ-કર્મરૂપ છે એમાંનો નિષેધરૂપ માર્ગ દુઃકા છે તેટલો જ કઠિન છે પુષ્કળ મનોભ્રમ અને પ્રયત્ન મુશ્કેલીથી જોઈને પ્રાપ્ત થયા હોય તેજ મનુષ્ય એ માર્ગ જઈ શકે છે મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની સુખે-અજા કે અતરાય ઉત્પન્ન થતાં જો તે દંઢતાથી કહી દેવાનો કે “ખમરદાર દૂર રહે”

x મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેતિ તત્ત્વતઃ ॥

ચાલ્યુ જા તારી અને જરૂર નથી,” એવા પુરૂષનું મન અને શરીર તેને અનુકૂળ બનતું જાય છે, પરંતુ એટલી તીવ્ર જિજ્ઞાસા અને સક્રિય ધરાવનાર આ જગતમાં કોષકંજ મળે છે એટલા માટે અસામાન્ય વ્યક્તિઓને* બાદ કરતાં સર્વ મનુષ્યો ખીજા માર્ગનો—કર્મ માર્ગનોજ સ્વીકાર કરે છે તેઓ જગતમાંનાં અનેક બધનો નો—અનુભવ અને ઉપયોગ કરીને બધનમુક્ત થાય છે એક કાટાથી બીજો કાટો કાઢીને છેવટે જેમ બને કાટા ફેંકી દેવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે એક પ્રકારના બધનથી બીજા પ્રકારનું બધન તોડી નાખીને છેવટે તેઓ ઉભયથી મુક્ત થાય છે આ બીજો માર્ગ પશુ વસ્તુત ત્યાગનોજ હોઇને તેનું પર્યવસાન પશુ છેવટે ‘નેતિ’ એ માર્ગમાંજ છે, પરંતુ જેને તીવ્ર જિજ્ઞાસા—મોક્ષની અસામાન્યતા લાગેલી નથી એવા સામાન્ય મનુષ્યોમાટે તે બધેએસતો છે, કેમકે તે ધીરે ધીરે સાધ્ય થઇ શકે એવો હોષ કષ્ટપ્રદ થઇ પડતો નથી. મહાન પુરૂષો પોતાના અનુભવ અને તેના પરિણામ-પૂર્વક અસાર વસ્તુસ્થિતિઓને ગમે તેટલી અસારરૂપે ઉપદેશી ગયા હોય તે વાત આ બીજા વર્ગવાળાઓને બહુ અસર કરતી નથી તેઓ જગત્પતી એક બીજાથી ચઢી-આતી વસ્તુસ્થિતિઓને જાતે અનુભવી તથા જોખવીને તે પછીજ તેમાં વિશેષ પ્રમાણ્યુમાં રહેલી અસારતા, નષ્ટરતા અને દુઃખરૂપતાનો નિર્ણય કરી શકે છે. આ પ્રકાર જેમ જેમ આગળ વધતો ચાલે છે તેમ તેમ તે તે વસ્તુસ્થિતિઓ ઉપરથી તેમનું મન ધીમે ધીમે ઉપરામ પામતું જાય છે આવો આ કર્મમાર્ગ છે ઉપર જણાવેલો પહેલો “ નેતિ ” માર્ગ વિવેકપ્રધાન હોઇ તેનું નામ જ્ઞાનયોગ અથવા સાંખ્યયોગ એવું છે બીજા માર્ગનું નામ કર્મયોગ હોઇને તે અનુભવપ્રધાન છે જ્ઞાનયોગમાં પૂર્ણ વિવેકપૂર્વક—અગમ શુદ્ધિથી કર્મનો સન્યાસ—ત્યાગ કરવાનો હોય છે, અને બીજા માર્ગમાં કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો નથી વિશ્વમાં પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રને કોષન કોષ પશુ કર્મ કરવાનું કર્તવ્ય રહેલુંજ હોય છે માત્ર જેનું મન આત્મામાંજ સદૃષ્ટ રહેતું હોય અથવા આત્માજ્યાસમાંજ સહન રહી શકતું હોય, જેમની શુદ્ધિ આત્માથી નીચલા અનાત્મપ્રદેશમાં આસક્ત થતી નથી, અને આત્મા એજ જેઓનું સર્વસ્વ થઇ રહેતું હોય છે, તેઓને માટેજ માત્ર અન્ય ક્રિયાઓ કર્તવ્યરૂપ હોતી નથી. જે પ્રમાણે ઉચ્ચેથી પડનારો પાણીનો ધોધ નીચા પ્રદેશમાં પડતાજ પ્રથમ તો ખાડામાં પડી ત્યાં જોસથી લમરી ખાઇ ચઢાકાર કરીને તે પછીજ પ્રવાહના આકારમાં સીધો યતિમાન થાય છે, તેના જેવીજ મનુષ્યપ્રાણીની સ્થિતિ છે શ્વઆત્મની—પામર કે વિવશી દશામાં તે દેશ કાળ અને કારણથી બનેલા આ સંસારરૂપી પ્રવાહમાં તથુષ્યવ્યવહારરૂપી ખાડામાં અનેક પ્રકારના વમળચક્રમાં ખૂબ નીચો ઉચો થાય છે, અથડાય છે અને કુટાય છે મારો

* શુદ્ધ, ચૈતન્ય, શ કર, રામદાસ, દયાનંદ વિવેકાનંદ, રામતીથ ઈ મહાત્મ યતિવરો એવી અસામાન્ય કોટિમાં ગણાય
મ.મી. સ. સમ.

પિતા, મારો ભાઇ, મારું ધન, મારું ધામ, મારું નામ, મારી કીર્તિ' ઇત્યાદિ ચોકરો કહે છે, અને અતે તે સર્વનો ખરો વ્વાદ અનુભવ્યા પછી તેમાંથી બહાર નીકળી પોતાના મૂળ-વૃષ્ટત સત્ય, પ્રજા સુખસ્વાત-વ્યના સીધા સાદા દિવ્ય પ્રવાહ તરફ આવે છે સર્વ જગતની એજ સ્થિતિ છે જાણે કે અજાણે પશુ આપણે સર્વ, આ જગદ્ગ્રંથી સ્વભાવસ્થામાંથી જગત થવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ આ સસારગ્રંથી ભમ-ગીમાં જે જે અનુભવો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વનો એજ ઉદ્દેશ હોય છે કે, તેઓનો અનુભવ લઇ આપણે તે ભમરીમાંથી છૂટી ખરી સ્થિતિએ પહોંચીએ. આપણે નિત્ય નેપ્તએ છીએ કે સમજી વિશ્વ ક્રિયાપરાયણ છે સમજા કાર્ય કરવાનો ઉદ્દેશ થુ ? મુક્તિ—સ્વાત-વ્ય એજ એ સર્વ કાર્યનો અંતિમ હેતુ હોય છે,—પછી તે જ્ઞાનપૂર્વક હો કે અજ્ઞાનપૂર્વક હો જગતમા સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પરમાણ્વી લઇને મોટામા મોટા પ્રાણિપર્યંત, સર્વ પ્રાણીમાત્ર મુક્તિનેજ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે આ શરીરના બધનનો છૂટકારો થાય, મનોબધનનો ત્યાગ થાય, અને આત્માને મુક્તિ મળે એ હેતુથીજ આ સમજા ધમાલ અને પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થની ગતિ ચાલ્યા કરે છે સર્વ, અદ્ર, પૃથ્વી અને ગ્રહો પણ બધનમાંથી મુક્ત થવાને માટેજ બ્રમણ કરી રહ્યા છે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના અભાવને લીધેજ આ માર્ગમા પ્રવાસ કરતાં દોષકાળ આપણને ઢાળે છે, અને અનેક ઠોકરો ખાવી પડે છે જે કર્મયોગનુ રહસ્ય બરાબર સમજવામા આવે તો એ સર્વ અતરાયો દૂર થઇ જાય “ કર્મયોગ ” એ કર્મનુ રહસ્ય દર્શાવનાર શાસ્ત્ર છે કર્મોદારા આપણી શક્તિને કેવી રીતે ખીલવવી અને તે શક્તિનો ઉપયોગ મુક્તિ તરફ કેવી રીતે કરવો, એ જ્ઞાન આપણને કર્મયોગથીજ પ્રાપ્ત થાય છે આપણે અનતકાળસુધી કર્મ કર્યા કરીએ, તોપણ આપણા કર્મ અશાસ્ત્રીય હોય, તો આપણામા હોય તે શક્તિનો પણ કિલટો અપવ્યય અને નાશ થઇ જાય છે, અને મુક્તિનો માર્ગ દૂર થતો જાય છે રસાયનશાસ્ત્ર તેમજ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર દ્વારા પદાર્થોના ખરોબર ગુણ અને ઉપયોગ સમજીને આપણે કુદ્ર જડ પદાર્થો પાસેથી પણ મોટા મોટા કાર્ય સાધી શકીએ છીએ, અને અલ્પશક્તિથી જેમ પ્રચંડ કાર્યો સરજતાથી પાર પાડીએ છીએ તેવીજ રીતે કર્મયોગના સશાસ્ત્ર જ્ઞાનવડે ઇચ્છા-શક્તિની ચોખ્ખ સઘટના કરીને આપણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ આ દુનિયા તો એ ધડીની બગ્ગરમાત્ર છે, આપણે નિરતર વસવાનુ સ્થાન નથી આ ચાલતી બગ્ગર વચ્ચે કોષ્ટક કેકાણે મડગાંઠ પાડી વળગી પડવાથી કદિ પણ ખર સુખ-સ્વા-ત-વ્ય મળી શકનાર નથી. જે આપણને સ્વાત-વ્ય—મુક્તિની જરૂરજ છે, તો પછી તેને માટે તો એ દુનિયાની પેઠી પારજ શોધ કરવી જોઈશે દેશ, કાળ અને કારણરૂપ આ જગતના બધનમાંથી બહાર નિકળવાનો માર્ગ ધીરે ધીરે છતાં દહતાપૂર્વક કાપવો જોઈએ

એ બંધનમાંથી સત્વર મુક્ત થવા માટે ‘નેતિ’ ‘નેતિ’ કહીને જગતના સર્વ મોહ-પાશ તોડી નાખનારા તીવ્ર જીસાસુ પુરુષો તો કોષકંઠ હોય છે. સર્વ જેમ કાંચળાનો ત્યાગ કરે તેવી રીતે દશ્યમાત્રની આસક્તિનો ત્યાગ કરી દર્ઠ પરિણુમે જગતના સર્વ બંધનથી મુક્ત થાય એવા વીરનરો પણ આ જગતમા હોય છે તો ખરાબ; પરંતુ માત્ર કોષકંઠ એવા હોય છે બાકીના સર્વ કોષ સામાન્ય મનુષ્યોને માટે તો કર્મની જાળમાંથી પસાર થઇને જે મુક્તિ મેળવવાની હોય છે, એ મુક્તિપ્રત્યે જવાનો ઉત્તમ માર્ગ, રહસ્ય અને યુક્તિ તે આ કર્મયોગજ દર્શાવે છે

કર્મયોગ કહે છે કે —“સંપ્રદિત કર્મ કરો, પણ તે અલિપ્તપણે કરો.” જગતમાની કોઈ પણ વસ્તુ યા િચિતિને બદલતી તરીકે—ફળ તરીકે મેળવવાની આસક્તિ તમારે રાખવાની નથી આ જગતમા જે કાંઈ અતરાયો, અનેક પ્રકારના દુઃખ અને શોક વારંવાર આપણા જોવામા આવે છે, તે સર્વ આ જગતનું મર્યાદિતપણું—નિર્ધનતા—નિસારતા—ક્ષણિકતા ઇત્યાદિ દર્શાવવાને માટેજ છે. આ જગતમા પ્રાપ્ત થનારી ગરીબી અને શ્રીમતાઇ બંને નાશવત છે. આપણા પોતાના ખરા અસ્તિત્વ સાથે—આપણા સત્યસ્વરૂપ સાથે એ ગરીબાઈ અને શ્રીમતાઇ ઇત્યાદિ લૌકિક વસ્તુસ્થિતિઓના યત્કિચિત્ પણ સંબંધ નથી આપણું નિત્ય-અનંત અસ્તિત્વ એ સર્વ વસ્તુસ્થિતિઓથી બીજાકલ પેલે પાર છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યેક પદાર્થની અને કલ્પનાની પણ પેલે પાર છે આપણા એ મૂળસ્વરૂપપ્રત્યે જવાનો આપણી અસલ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ કુશળતાપૂર્વક સદા કર્મ કરવામા રહેલો છે એટલા માટે આપણે આ સિદ્ધાંત સદાકાળ લક્ષમાં રાખવાનો છે કે “ દુઃખની પ્રાપ્તિ મૂળ કર્મ નથી પરંતુ કર્મ પ્રત્યેની ફળાસક્તિ છે ” ફળની આસક્તિથી અને દેહ તથા કર્મમાં અહતામતાપૂર્વક કર્મ કરવામા આવે તોજ તેનાથી ઉદ્ધલવ થનારા મુખ-દુઃખો કતાંને ભોગવવાજ પડે છે કોઈની એક અતિ સુદર છબીનો નાશ થતો જોઈને આપણને વિશેષ દુઃખ લાગતું નથી, પરંતુ આપણી પોતાનીજ સુદર છબીનો નાશ કરાતો આપણા જોવામા આવે તો આપણને કેટલું લાગી આવે ? હવે ખરે જોતાં એમા છબી તો આપણી અને બીજાની પણ સુદરજ હતી, પરંતુ એકના નાશથી દુઃખ ન થયું અને બીજાના નાશથી દુઃખ થયું એનું કારણ શું ? કારણમાત્ર એટલુંજ કે પેલી બીજાની છબીની સાથે આપણા મને અહતામતારૂપ અધ્યાસ બાંધ્યો ન હતો, અને બીજા છબીની સાથે તે બાંધ્યો હતો. “હું” અને “મારું” એ બે શબ્દમાંજ આખા જગતનાં સમસ્ત દુઃખો રહેલા છે આ વસ્તુ ‘મારી’ છે એવી ભાવના થતાજ તેમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આસક્તિ ઉત્પન્ન થઇ એટલે આસક્તિની પ્રજારૂપ દુઃખો પણ અવસાનાંજ

“હું” અને “મારું” એ ભાવનાપૂર્વક જે પણ કર્મ યા વિચાર કરવામાં આવે છે

તે કર્મ અમર વિચારના આપણે ગુલામ બની જઈએ છીએ તત્કાલ જ ધણીનું રૂપાન્તર ગુલામમાં થઈ જાય છે. “હું” અને “મારું” એ વિચારરૂપી મોળ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થવા માડ્યા એટલે તેની સાથેજ આપણે માટે ગુલામગીરીની શૃંખલા ધસાતી જાય છે, અને ‘હું’ અને ‘મારું’ એ અધ્યાસ જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે તેમ તેમ આપણી શૃંખલા અધિકતર જડ અને કષ્ટપ્રદ થતી જાય છે એટલા માટેજ કર્મયોગ કહે છે કે, આ જગતરૂપી એક મહાન અને અતિ સુદર ચિત્ર જગતમાં ચિત્ત-રેણુ છે તેના દણ્ડરૂપે રહીને તેના દર્શનનો આનંદ લૂટો, અને તેમાં શીખવા જેવું હોય તે શીખો, પરંતુ તેમાં લેશમાત્ર આસક્તિ, મમતા કે દીનતા થઈ જાય નહિ તેની ખાસ કાળજી રાખજો. આ જગતમાંની કાંઈ પણ વસ્તુ યા સ્થિતિપ્રત્યે “મારી” એવો અસત્ય શબ્દ કદિ પણ વિચારમાં કે ઉચ્ચારમાં લાવશો નહિ. “મારું” એ શબ્દ મનમાં કે મુખમાં આવતાંની સાથેજ આપણા માટે દુઃખનું બીજ રોપાય છે આપણી આસપાસનાં અને બીજાં જેટલાં સર્વ મનુષ્યોને પ્રભુના બાળકોતરીકે સમજીને તથા તેમની પ્રત્યેક કૃતિને બાળલીલાતરીકે જોઈને આનંદ કરો, એ બાળકો અને એ ક્રિયાઓ પ્રત્યે “મારું” એવો વિચાર પણ આવવા ન દેતા. ‘મારું’ ઘર, ‘મારું’ શરીર, એમ પણ માનશો કે બોલશો નહિ ‘મમતા’ એજ સર્વ દુઃખ અને સંકટોનું મૂળ છે, વાસ્તવિક જોતાં શરીર તમારું નથી, મારું પણ નથી, અને કાંઈનું પણ નથી સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર હજારો દેહ આવે છે અને જાય છે, અને તેના જવા આવવામાં આપણે માત્ર સાક્ષીભૂતજ છીએ જો માત્ર એકલા શરીરની યોગ્યતા જોઈએ તો એક બીજા અથવા ચિત્રથી અધિક નથી તો પછી આપણે એ માટીના ગોળા સાથે એટલા બધા આસક્ત શામાટે થયું જોઈએ ? એકાદ ચિત્રકારને બોલાવી કાંઈ ચિત્ર કઢાવે છે તો તે મનુષ્ય ચિત્ર કાઢી આપીને ચાલતો થાય છે, અને પછી એ ચિત્ર સખધી ની વાત તેના સ્મરણમાં પણ હોતી નથી, પરંતુ તેજ મનુષ્ય ભયારે ‘મારું’ ચિત્ર છે, એવી ભાવના કરે છે કે, તત્કાળજ એક નવું બંધન ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ બંધન ઉત્પન્ન થતાની સાથેજ તેનાં સહચારી દુઃખો પણ અવશ્ય આવવાનાં.

એટલા માટે કર્મયોગ પોકારી પોકારીને કહે છે, ‘હું’ અને ‘મારું’ એ ખોટી ભાવનાનો-એ ખોટા અધ્યાસનો પ્રથમજ ત્યાગ કરો, અને એ ભાવના ઉપર પૂર્ણ સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થાય, એટલે એને અતરંગ દેહ કરીને ચિત્તમાં અહ પણુના એક પણ મોળને ઉત્પન્ન થવા દેશો નહિ. બસ, એટલું સાધ્ય થયું એટલે પછી જગતમાં ગમે ત્યાં વિચરો, ગમે તેટલાં કર્મ કરો એટલે જરા સરખું પાપ પણ તમને લેશ-માત્ર સ્પર્શ કરી શકવાનું નથી. જનમથીજ કમળ પાણીની અંદર રહે છે, પણ પાણી તેને ખોટી શકતું નથી, તેવીજ રીતે ભ્યાંસુધી તમારા મન ઉપર તમારું સ્વામિત્વ છે ત્યાંસુધી પાપ અને દુઃખ તમને સ્પર્શ કરી શકવાના નથી આનું નામજ

વૈરાગ્ય અને એજ ઉદાસવૃત્તિ એવી ઉદાસવૃત્તિ વગર કોઇ પણ પ્રકારનો યોગ સાધ્ય થઈ શકતો નથી એજ સર્વ યોગનો મૂળ પાથો છે, પણ ઉદાસવૃત્તિ એટલે શું એની કદવના ખરોખર થવી જોઈએ. કોઇ મનુષ્ય ધરખાર છોડી લગોટી ધારણુ કરી, કદમૂળનો આહાર કરી અરણ્યવાસ કરે પરંતુ જો અંતરમાં ઉદાસવૃત્તિ-અનાસક્તિ ન આવવી હોય, અને પોતાના શરીરનેજ એ સર્વસ્વ માનીને અને તેના હિતનેજ ઇતિ-કર્તવ્યતા માનતો હોય તો તે વિરક્ત નહિ પણ અનુરક્તજ છે દાસીનતા-અનાસક્તિને બાહ્ય વેશ સાથે કોઇ પણ જાતનો ફરજિયાત સંબંધ નથી, એનો મુખ્ય સંબંધ તો આંતર-મન સાથેજ છે ‘હું’ અને ‘મારું’ એ બંધનનો વાસ બાહ્ય દેહમાં ન હોતાં અંત કરણુમાંજ છે ખરું છે, કે બાહ્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન થવામાં ઉદ્વિગ્ધારા દેહ પણ કારણુ બને છે, પણ તે વસ્તુઓ સાથે બાધી લેનારી અહતામમતા-રૂપી શૃંખલા તો અંત કરણુમાંજ તૈયાર થાય છે એટલા માટે ‘હું’ અને ‘મારું’ એ ભાવના દૂર થઈને બાહ્ય પદાર્થ સાથેનો આપણો અધ્યાસ તટથો એટલે પછી અનાસક્તિ-ઉદાસીનતા-આપોઆપજ પ્રાપ્ત થવાની. એકાદ મનુષ્ય રાજા હોઈને સર્વ પ્રકારના ભોગ ભોગવતો હોય તોપણ ઉદાસીન હોઈ શકે, અને બીજો એકાદ લગોટી ધારણુ કરીને પણ અત્યંત આસક્ત હોઈ શકે એટલા માટે કર્મમાર્ગમાં પણ પ્રથમ ઉદાસવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવી અને પછીજ કાર્યપરાયણુ થવું જોઈએ એ ઉદાસીનવૃત્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી એ જો કે દુર્લભ છે તોપણ એ માર્ગ કર્મયોગ સારી રીતે દર્શાવે છે.

આસક્તિનો ત્યાગ કરવા માટે કર્મયોગમાં બે માર્ગ દર્શાવેલા છે. એક માર્ગ નિરીશ્વરવાદી લોકોને માટે છે જેઓને પરમેશ્વરમાં તેમજ બહારની કોઈ પણ પ્રકારની મદદ માટે વિશ્વાસ હોતો નથી, તેવા લોકોએ પોતાની સ્વશુદ્ધિ અનુસાર જે કાર્ય સાડ અને કરવા જેવું લાગે તે પોતાની હઝાઈથીજ કરવું જોઈએ. તેમને માટે તેમની સદ્સદ્વિવેકશુદ્ધિજ મોટા આધારરૂપ છે તેમણે મનને ઉદાર રાખી સ્તુતિ-નિંદાની, સુખદુઃખની અને જયાજયની પરવા ન કરતા પોતાના કાર્યમાં સારી પેઠે જોડાઈ જવું જોઈએ.

પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ હોય તેવાઓને માટે બીજો માર્ગ કહેલો છે, અને તે ધણું સુગમ છે એવા મનુષ્યોએ સદૈવ પોતાના કર્તવ્યપરાયણુ રહીને સર્વ કાર્ય ઈશ્વર પાંચુ કરવા જોઈએ, અને પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ કરીને પ્રભુની કૃપા અથવા સન્નિધિ સિવાય અન્ય કશાજ ફળની કામના રાખવી જોઈએ નહિ. તેઓ જે કંઈ જુએ, સાંભળે, જોડે, વિચાર કરે અને કાંઈ પણ કર્મ કરે, તે સધળું ઈશ્વરનેજ અર્પણુ કરે છે પોતાને હાથે જે કંઈ શુભ કર્મ બને છે તેને માટે તેઓ પોતાની જરા પણ સ્તુતિ કરતા નથી, કેમકે કાર્ય પરમેશ્વરનું અને તે તેની કૃપાથી કરાયેલું માનીને તેને

માટે સ્તુતિ પશુ પ્રભુપ્રત્યે તેઓ યોગ્ય ધારે છે. સર્વ કર્મો પ્રભુનીજ મિલકત હોઇ આપણે તો પ્રભુના નિમિત્તમાત્ર અથવા આજ્ઞાધારક સેવક છીએ એમજ ધારીને અહ કારથી સદા તેમણે દરજ રહેવું જોઇએ, અને શુભ કર્મ કરવાની પ્રત્યેક પ્રેરણાને પ્રભુની આજ્ઞા માનવી જોઇએ તમે જે કાંઈ ઉપાસના કરો છો, જે જે કાંઈ જુઓ છો, અને જે કાંઈ કરો છો તે મધળું તેનેજ અર્પણ કરીને નિરાસકતાપણે રહેજ. પોતાની અદરજ જ્ઞાત થાઓ અને પરમ સુખ તથા જ્ઞાતિને અનુભવો આપણું શરીર, મન, વચન અને પ્રત્યેક કર્મનો પરમેશ્વરમા સદાને માટે હોમ કરી નાખો અમૃત્યમા અમૃત્ય આજ્ઞા પદાર્થોની આહુતી આપીને હોમ કરવા કરતા તમારા નાનકડા 'અહ પશુની' આહુતી એવા સકલ્પ સાથે આપો કે, “ રાત્રિદિવસ સપત્તિને શોધ કરતા કરતા આ જગત્માં સર્વ સપત્તિરૂપ તુજ મને સમજાવો, માટે મારો આત્મા તારીજ અદર અર્પણ કરે છું, પ્રીતિપાત્રની શોધમાં સર્વ પ્રીતિનું પાત્ર તુજ મને મળ્યો, માટે મારો આત્મા તારીજ અદર અર્પણ કરે છું ” આ મત્તનો અહનિશ જાપ જાવો કે, “ આ જગત્માં મારા માટે કાંઈ પશુ નથી, કાંઈ પશુ વસ્તુ સારી, નખળી યા મને તેવી હોય, તેથી મને શું, મને બીજા કશાની પરવા નથી, હું સધળું તારીજ અદર અર્પણ કરે છું ” જ્યાંસુધી એ વિચાર રોમે રોમમાં, પ્રત્યેક નાડીમાં, અને આખા શરીરમાં નખથી તે શિષ્યાપર્યંત વ્યાપી જાય ત્યાંસુધી, એ ભાવના સદાકાળ સેવ્યા કરે. અહ પશુનો હોમ ચાલુ રાખો. પરિણામે એ ભાવના તમારા નખશિષ્યપર્યંત રોમેરોમમાં અને અણુએ અણુમાં વ્યાપી જશે અને તમાગ સ્વભાવરૂપજ બની રહેશે આવી યોગ્યતા આવ્યા પછી જોઇએ તો રણ્યુદ્ધમાં જઇને પોતાની પ્રયત્ન વીર હાકથી મેધને પશુ ધ્રુજવી લો, પરંતુ તમે શાંત અને મુક્તજ છો એમ તમને સમજાશે.

સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે જેને કર્તવ્ય-કર્મ કહીએ છીએ, તે કર્મો કર્મ-યોગના કર્મોની અપેક્ષાએ હલકી પાયરીનાં છે, તોપણ તે કર્મો આપણે દરરોજ કરવાંજ પડે છે પરિણામે આપણે જોઇએ છીએ કે આવા કર્મોપ્રત્યેની વિશેષ કર્તવ્યભાવના દુખતુજ કારણ થઈ પડે છે આમ થતા તે કર્મોનું “ કર્તવ્ય ” રૂપ મટી જાય છે અને એક પ્રકારના વ્યાધિનું રૂપ ધારણ કરીને તે પ્રતિદિન આપણા ઉપર અધિકાધિક આક્રમણ કરી આપણું સધળું જીવન નષ્ટપ્રાય બનાવી દે છે એવી રેગિન્ટ દશામાં જે કાંઈ કરવાનું ચિત્તમાં આવે છે તે બધું કર્તવ્યરૂપજ બાસે છે, અને એવા કર્તવ્યભ્રમના ચરખામાં આપણે એક વખત જન્મ પડ્યા એટલે પછી આખા આયુષ્યપર્યંત તેમાથી છૂટકોજ થવાનો નહિ ઉનાળાનો મધ્યાન્હ કાળનો

× यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि वत् ।

यत्तपस्यासि कौंतेय तत्कुर्वन् मर्त्यमस ॥ श्री. भ गी

સર્વ જેમ વસ્તુને બાળી નાખે છે તેમ એ કર્તવ્યશ્રમ પણ આપણા આખા આયુષ્યની હોળી કરી નાખે છે સસારચક્રમાં પૂર્ણ ફરવા સાથે કર્તવ્યશ્રમને લીધે શુભાશની દશાએ પહોંચેલા આવા પામરો તરફ દષ્ટિપાત કરો બેઠકે ! સવારે ઉઠ્યા ત્યારથી તેમના માની લીધેલા કર્તવ્યો તેમની પૈઠે એવા તો લાગી પડે છે કે તેની આડે તે બિચારાઓને સ્નાન કરવાનો કે પ્રાર્થના કરવાનો પણ અવકાશ મળતો નથી સવારથી તે રાત્રે સુતા સુધી એવા કર્તવ્યનો બોળે તેમના ઉપર લાદેલો જ હોય છે કામ ઉપરથી ઘેર આવ્યા એટલે કામને લગતા વિચારો તેમનું માથું ખાયા કરે છે અને સ્વપ્નમાં પણ તે “ કર્તવ્યપિશાચ ” તેમનો કેડો મૂકતો નથી તેઓને સારી ઉધ પણ આવવા પામતી નથી, એટલું જ નહિ પણ કર્તવ્યના શ્રમમાં પડેલા તે પ્રાણીઓ એને એજ શ્રમ અને શ્રમને લીધે જેમ એકાદ દામનો ઘોડો દોડતો દોડતો પડી જઈને મોઢામાં લગામ સહિત માર્ગમાજ મરણને શરણ થાય છે તેવીજ દશા એવા કર્તવ્યના શુભાશની સાથે છે આજકાલ સામાન્ય વ્યવહારમાં જેને આપણે “ કર્તવ્ય ” નું નામ આપીએ છીએ તેનો એવોજ પ્રકાર અને પરિણામ ચોતરફ આપણા બેવામાં આવે છે. નિર્વાહ અને સમઠ વગેરેને માટે ધધાનોકરીમાં અને ખાવાપીવા અને સુવામેસવા વગેરેમાં આવો વખત ગાળવો એની કાંઈ કર્તવ્યમાં ગણના ન કરાય નિષ્કામ અને અનાસક્ત ચિત્તપૂર્વક તથા વિવેકપૂર્વક કેવળ ધર્મરત્નપ્રીત્યર્થ ઉન્નતિપ્રદ કર્મ કરવા એવું નામજ કર્તવ્ય છે ઇન્દ્રિયસુખ, ધનસમઠ વગેરેની કામનાનાજ શુભાશ આખો દિવસ બની રહેતું બેઠકે નહિ ઇન્દ્રિયો અને મનની તુચ્છ વાસનાઓ તૃપ્ત કરવા માટે વિવેક અને ધર્મરહિત કર્મો કરીને તેને “ કર્તવ્ય ” નું નામ આપવાનું અત્યારે બહુ સહેલું ચર્મ પડ્યું છે ફાવે તેવું અપમાન કરવું, ફાવે તેમ જૂઠું પ્રપચ વિશ્વાસઘાત કરવા, અને કાંઈ સારો માણસ કાંઈક કહેવા માગે તો બચાવ કરવો કે, “ શું કરવું, મારે કર્તવ્ય હોવાથી મારે કરવું પડે છે. ” આવી રીતે પોતાની વિષયતૃષ્ણા—ધનતૃષ્ણાનો ખાડો કાંઈ ન જાણી શકે તેટલામાટે તેના ઉપર “ કર્તવ્ય ” ના શબ્દ પુષ્પ બિછાવી દેવામાં આવે છે પોતાની ગમે તેવી સ્વાર્થમય પ્રવૃત્તિને દેશહિતનું, મિત્રહિતનું, લોકસેવાનું, વગેરે રૂપ આપી દઈને તેને ઓથે ગમે તેવા કામ અને સ્વાર્થ છુપાવી દેવામાં આવે છે “ કર્તવ્ય ” શબ્દનો આજ અર્થ અત્યારે અનેક ઠેકાણે છુસી બેઠેલો જણાય છે !

એવી અને એથી પણ હલકી રીતે અનેક મનુષ્યો સસારરૂપી ફૂવામાં ગોમાં ખાય છે, અને દ્રવ્ય ઇત્યાદિ ઇષ્ટિત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જીવસંતોસટના પ્રયત્ન કરે છે તેઓ “ કર્તવ્ય ” નો ખરો અર્થ સમજતા નથી આવા મનુષ્યોના મનમાં જે જે કામો કરવાના આવે છે તે પોતાના સુખસ્વાર્થને લીધેજ થઈ કરીને આવે છે અનેક જન્મોના અધ્યાસ અને મહાવરોને લીધે માણસને એમજ સમજાઈ

મરુ હોય છે કે, હૃદયજન્ય સુખ એજ સર્વસ્વ છે અને તે મેળવવાને માટે જે કાંઈ કામ કરવા પડે તે સર્વ “ કર્તવ્ય ” જ છે

દાખલાતરીકે એક દેશમાં લગ્ન જેવી કોઈ ક્રિયા કે શબ્દજ નથી એટલે ત્યા પતિપત્નીના કર્તવ્યની લાવના પશુ હોતી નથી આવા દેશમાં ગમે તે સ્ત્રીપુરુષ ગમે તેની સાથે અને ગમે તેટલાની સાથે વિષયવ્યવહાર કરીને પરિણામે અનેક વ્યાધિ ભોગવ્યા પછી એક લગ્ન કરવાનું શીખે છે આ લગ્ન તેઓ પોતપોતાના સુખને માટેજ કરે છે, પરંતુ એવો રિવાજ લાખો વખત ચાલતાં પછી “ પતિ પત્નીના કર્તવ્યો ” નિર્માણ થવા માટે છે

ન્યારે કોઈ પશુ વ્યાધિ પ્રખર સ્વરૂપમાં હોય છે ત્યારે તેને આપણે રોગના નામથી ઓળખીએ છીએ, અને ન્યારે તે જીવું થઈ જઈને આપણી દૃષ્ટિમાં ન આવી શકે એવા રૂપમાં આવી જાય છે, ત્યારે તેને વ્યાધિતરીકે માનવાનું જૂઠું જઈને “ મારી પ્રકૃતિજ એવી છે ” એમ આપણે કહેવા માડીએ છીએ અર્થાત્ પેલા વ્યાધિનેજ પ્રકૃતિનું નામ આપી દઈએ છીએ. તેવીજ રીતે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ એ વાસ્તવિકરીને એક વ્યાધિજ હોવા છતાં તે વ્યાધિ દીર્ઘકાળપર્યંત આપણા મનમાં રહેવાથી આપણે તે વ્યાધિને “ કર્તવ્ય ” એવું બપકાઠાર નામ આપીએ છીએ

જમતમાં ન્યા ત્યા બહુધા આવોજ વ્યવહાર પ્રચલિત છે સામાન્ય વ્યવહારમાં જેને આપણે “ કર્તવ્ય ” કહીએ છીએ તેના ઉપયોગ એટલાજ પૂરતો હોય છે કે તેથી આપણે પશુધર્મસુધી પહોંચતા અટકીને કાંઈ પશુ શુદ્ધિમાં રહીએ છીએ નીચલી કોટિના મનુષ્યો કે, જેમની કલ્પનામાં આના કરતા વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો વિચાર આવી શકે નથી, તેઓની વધારં અધોગતિ ન થાય એટલા પ્રતીતિ એ “ કર્તવ્ય ” ઉપયોગી છે, પણ જેઓને કર્મયોગીજ થવાની ઇચ્છા છે, તેઓએ તો કર્તવ્યની એ સામાન્ય કલ્પનાને દૂરથીજ નવ જગના નમસ્કાર કરવા જોઈએ તમારા મારા જેવાઓ માટે એવા પ્રકારના કર્તવ્ય ઉપયોગી નથી શરીર અને સમ્રધીઓ વગેરેને માટે કરવા જેવું હોય તે બનતા પ્રયત્ન કરો, પણ તે કર્તવ્યના “ બાહ્ય ” થી બીને ન કરો આપણા જેવાઓએ તો કર્તવ્યના નામનો જૂત ઉભો કરીને કોઈ આપણને અમુક કાર્ય કરવાની ફરજ પાડી શકે, એ વાત સ્વપ્ને પણ ન લાવવી જોઈએ આપણે+ આ વાત સદા લક્ષમાં રાખવાની છે કે કોઈએ ફરજ પાડવાથી યા કોઈની બીકથી આપણે કોઈ પશુ કામ કરીશું તો તેનું પરિણામ આસક્તિમાજ આવશે, માટે કર્તવ્યનો વિચાર દૂર ફેંકી દઈને આપણું સર્વસ્વ ઇશ્વરમાં

+ અહિં જે કહેવામાં આવે છે તે જણાસુની ઉચ્ચ કોટિવાળાઓ માટેજ હોઈ પામર વિષયો માટે નથી એ ખાસ યાદ રાખવું

મંત્રી સ સા.

અર્પણ કરો. આપણો દેહ, મન અને આપણું સર્વસ્વ ઇશ્વરના ચરણમા સમર્પણ કરી દો.

આ કર્તાવ્ય બ્રહ્મવર્મા બ્રહ્મત્ત્વા બધાં કર્તાવ્યનો સમાવેશ અને સમાપ્તિ થઈ જાય છે, અને પછી એક પણ કર્મ “ કર્તાવ્ય ” તરીકે કરવાની ફરજ રહેતી નથી. આ સંસારરૂપી દાવાનળમા કર્તાવ્યરૂપી પ્રયત્ન અગ્નિ પ્રાણીમાત્રને બસ્ટીબૂત કરી રહ્યો છે, ત્યાં આ બહાર્પણરૂપી અમૃતપાન કરો, એટલે એજ અગ્નિ તમારે માટે ચઢના જેવો શીતળ થઈ તમને અનુપમેય સુખશાન્તિ આપશે.

દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોતાં ક્રિયામાત્રમા ખરેખરે કર્તા કારવતા તો જુદો હોઈને આ પણ તો માત્ર તેના ઇચ્છાવાદક સેવકજ છીએ તેની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાથી તેને લક્ષતા લાભહાનિ અથવા ફળ કે શિક્ષા સાથે આપણને કાંઈ પણ સંબંધ રહેતો નથી. જો તમને ફળની ઇચ્છા હોય તો શિક્ષાને માટે પણ તમારે તૈયારજ રહેવું જોઈએ. શિક્ષામાર્થી છૂટવાનો માત્ર એકજ માર્ગ છે કે ફળની લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા કે લાભના ઉત્પન્ન થવા દેવી નહિ, કારણ કે શિક્ષા અને ફળ, સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ એ પ્રત્યેક દ્વંદ્વ એકબીજાની સાથે સંબંધિત જોડાયેલા હોઈને જ્યાં એક હોય ત્યાં બીજું જવાનુંજ એ યુગલ કદાપિ વિલક્ષિત થવાનુંજ નહિ એક બાજુએ સુખ છે તો બીજી બાજુએ દુઃખ છે, એક તરફ જીવિત છે તો બીજી તરફ મૃત્યુ છે જો તમારે મૃત્યુની પેલી પારજ સદાના સચ્ચિદાનંદમય જીવનમા જવું હોય તો હાલના અસત્ય-જડ-દુઃખમય જીવનની આસક્તિનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ એવી સ્થિતિમાં જ્યારે તમે પ્રવેશ કરશો ત્યારે હાલનું જીવિત અને મૃત્યુ બેઉ એક સરખાં અથવા એકરૂપજ સમજવા માંડશે. હાલની પેઠે અહંમત્ત્વમય જીવન ચાલુ રાખવા છતાં તેને બંધ કે દુઃખરહિત કેવળ સુખવાળું અને અચળ બનાવી શકવાની કલ્પના તો નાના બાળકોનેજ માટે ઇષ્ટ છે જેની દૃષ્ટિ સત્ય માનમય થવા માંડે છે તે તો એ કલ્પનાનો સત્ત્વ ત્યાગ કરીને સુખી થાય છે માટે કોઈ પણ કાર્ય કરવામા સ્તુતિ અથવા ફળની લેશમાત્ર આસક્તિ રાખશો નહિ.

કોઈ પણ સત્કાર્યનો ચારલ કર્યો એટલે તેનાથી આપણું ગૌરવ વધશે એવો વિચાર આવવા માંડે છે, એકાદ નિરાશ્રિત ફડમાં થોડા પૈસા આપ્યા કે, આપણું નામ કયા કયાં વર્તમાનપત્રોમા આવ્યું તેની શોધ આપણે પ્રથમજ કરવાના આવી ફોજા અને તૃષ્ણાઓના પરિણામે આપણને દુઃખની પ્રાપ્તિ એક નહિ તો બીજી રીતથી થવીજ જોઈએ જેઓએ જગત્ ઉપર ધણુંજ મહાન ઉપકાર કર્યા છે એવા અનેક યુગ મહાત્માઓ થઈ ગયા છે પણ તેઓ પોતાનાં નામ કે નિશાનની લેશમાત્ર પણ પરવા નહિ કરતા જગતને છોડી ગયા છે. એવા અપ્રસિદ્ધ મહાત્માઓની તુલનામાં યુદ્ધ અને કાષ્ટરૂઠ જેવાઓ પણ ઉતરતી પકિતના લેખા. તેમણે

પોતાના નામમાત્ર પણ કોઇની નજીમાં આવવા દીધા નથી. અનતકાળ દરમ્યાન પ્રત્યેક દેશમાં એવા સેક્ટો મહાત્માઓ થઇ ગયા છે, અને પોતાનું ઈષ્ટકાર્ય કરી ચાલ્યા ગયા છે તેઓએ પોતાના જ્ઞાત અને અપ્રકટ જીવનદારા જમતના ઉપર જે અનત ઉપકારો કર્યા છે, તેમના અતિ મહાન વિચારોનું સમય આવતાં શુદ્ધ અને કાષ્ટરહિત જગત આગળ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિએયર થયા છે અસામાન્ય મહાત્માઓ પોતાના જ્ઞાનવડે નામ કે કીર્તિ મેળવવાની લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા કરતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેવી ઇચ્છા કરવાનું જરા પણ કારણ કે વ્યાજબીપણું તેમને બાસતુ નથી તેઓ પોતાના વિચારો જમતને માટે છોડી દઇ પોતે તો અલિપ્ત રહે છે પોતાની સ્તુતિનો એકાદ શબ્દ સાંભળવો અથવા પોતાના નામનો કોઇ ધર્મ અથવા પથ કાઢવો, એવો વિચાર સરખો પણ તેઓને ઉદ્ભવતો નથી ખરા મહાત્માઓની એવી સ્થિતિ હોય છે જેઓ નિત્ય જ્ઞાત હોય છે, અને સત્ય પ્રેમમાં જીવસાન મેળવે છે, તેઓજ શુદ્ધ સાત્ત્વિકતાની ભૂતિ છે હિમાલયની એક ગુફામાં એવા એક યોગી મહાત્માના મને દર્શન થયા હતા એવી અદ્ભુત ભૂતિ મારા જોવામાં કદિ પણ આવી નથી તેનું પોતાપણુ—અઠકાર—એટલેમુધી નાંખ થઇ ગયું હતું કે, તેના અતરમાંથી મનુષ્યભાવનાજ નષ્ટ થઇ ગયેલી, અને તેને બદલે સર્વથા ઈશ્વરી અશ્વજ ભરાઇ ગયેલો કહી શકાય તેના એકાદ હસ્તને કોઇ પણ આવીને કરી ખાય તો તે તુર્તજ પોતાનો બીજો હસ્ત તેની આગળ ધરતો, અને ‘પરમેશ્વરની ઇચ્છાજ એવી છે’ એમ તે બોલતો જે જે કાંઈ થાય છે તે સમજી પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી થાય છે, એવો તેનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો તેના દર્શન સાધારણરીતે કોઇને પણ ચતા નહિ, તથાપિ તે પ્રેમ અને જ્ઞાનની કેવળ ચિન્મૂર્તિજ હતા.

એવા સાત્ત્વિક પુરુષોથી કંઈક ન્યૂન સત્ત્વવાળા લોકો ચપળ સ્વભાવના હોય છે, જેઓ સાત્ત્વિક પુરુષોની પાસેથી મેળવેલો જ્ઞાનનો ઉપદેશ-પ્રચાર કરવાનું કામ કરે છે ઉત્તમ કોટિના મનુષ્યો મહાન સદ્વિચારોને કેવળ જ્ઞાત રીતે એકત્ર કરતા રહે છે, ત્યારે આ દ્વિતીય વર્ગના લોકો જેવા કે—શુદ્ધ અને ક્રાઈસ્ટ તે વિચારોનો સ્થળે સ્થળે પ્રચાર કરે છે અને ધર્મનો વિસ્તાર કરે છે ગૌતમ બુદ્ધના ચરિત્રમાં “ હું પચીસમો બુદ્ધ છું ” એમ વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે પ્રથમના ચોવીસ બુદ્ધ કાણુ હતા, તેઓએ શું કહ્યું છે વિગેરે હકીકત આપણી માનવજાતિને ઉપલબ્ધ નથી, તોપણ તેઓનાજ જ્ઞાનના બળવડે જેની જ્ઞાનરૂપી ઇમારતનો પાયો ચણાયો હતો તે પચીસમો બુદ્ધજ માત્ર આપણા નજીવામાં આવ્યો છે અતિ ઉચ્ચ કોટિના મહાત્માઓ સર્વદા જ્ઞાત અને અજ્ઞાતજ હોય છે વિચારના સત્ય સામર્થ્યને નજીનારા માત્ર તેજ પુરુષો હોય છે તેઓને પૂર્ણ ખાત્રી થયેલી હોય છે કે, જો

તેઓ કદાચ એકાદ ચુકામા જખને માત્ર પાચજ સત્ય વિચારો કરે અને પછી તે સ્થાનનો ત્યાગ કરે, તોપણ પેલા પાચ વિચારો ચિરજીવજ રહેવાના એવા શુદ્ધ સમજી વિચારતરંગો પર્વતની અનેક ચુકાઓ ફેડીને અને અનેક સમુદ્રો ઓળંગીને અખિલ સૃષ્ટિમા ફરી વળે છે અને એનો અધિકારી ન્યા પણ હોય ત્યા તેના હૃદયમા અને મસ્તિષ્કમા ઉંડા પ્રવેશી જખ તેમને જગૃત કરી દે છે પછી તે મનુષ્યો એ વિચારોને પોતાની વાણી અને આચરણમા વ્યક્ત કરે છે જગતનું કલ્યાણ કરવામાટે જગ્યાએ જગ્યાએ ફરીને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામા વારવાર વાદવિવાદ પણ થવાનો, અને અનેક પ્રકારના અતરાય પણ આવવાનાજ એમ કરવાને માટે પૂરેપૂરા રંગેશુણી અપેક્ષા પણ ખરી, અને એમ થવાથી ઉપદેશ કરનારમા રહેલુ રજસુ ક્ષમાતું જખ સત્વ ખીલતું જાય છે વળી એ ઉપદેશ-મતભેદ-ચર્ચા-અતરાય ઇત્યાદિના પ્રતાપથી, ઉચ્ચ કક્ષાના મહાત્માઓના મૂળા વિચારોને મહણ નહિ કરી શકે એવા હજારો અને લાખો જીવોને પોતાથી મેળવી અને પચાવી શકાય તે જાતનો ઉન્નતિપ્રદ માનસિક ખોરાક મળ્યા કરે છે. જેમકે એ જૂદા જૂદા વિચાર ધરાવનાર માણસો અમરશ્યા એકા હશે વા ચાલ્યા જતા હશે તો તેની કોઇને ખબર નહિ પડે, પરંતુ તેઓ ચર્ચા અને વાદવિવાદ કરવા મડી પડ્યા હશે તો મોકુ લોકાતુ ટોણુ તેમની આસપાસ “ શુ છે, શુ છે ” કરતું ભેડુ ચર્ચ જશે અને જાનેનું કહેવું જણવવા મથીને તે વાત આખા ગામમા ફેલાવી દેશે. અતિ ઉચ્ચ કક્ષાના મહાત્માઓ પોતાની શુદ્ધ સાત્ત્વિક અવસ્થાને લીધે છેક એકાંતમા અને મૂળા રહેવા છતાં પણ ઉપલા કરતા બહુ વધુ પ્રમાણમા અને ઉચ્ચ પ્રકારની લોકસેવા ખજવી શક્તા હોવાથી તેમને પોતાને માટે ઉપર પ્રમાણેનું કાર્ય કરવું ઉચિત અને આવશ્યક હોતું નથી. શકર, શુદ્ધ, કાંધરટ વગેરે જેવા પુરુષો મને તેટલા મહાન હોય તો પણ ઉપર કહ્યા તેવા અતિ ઉચ્ચ મહાત્માઓ કરતાં તો તેમનો દરજ્જો નીચોજ છે. આપણા હૃદયમા રજસુ, તમસના- વિકારનો થોડો પણ અશ હોમા વગર જગતમા આવીને કામ કરવું એ શક્ય નથી કોઇ પણ કર્મ એ નામ પાડ્યું એટલે તેના મૂળમા સાત્ત્વિક આસક્તિ પણ લેશમાત્ર તો હોવાનીજ અલખત અમુક કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી એવી આસક્તિ અને તેના પરિણામ બધનકારક નહિ થતાજ એક ખાસ જૂદીજ વ્યવસ્થાથી તે જગતમા પરખાયાં વહેચાઇ જાય છે, પરંતુ તે દશા આવવા અગાઉ તો પૂર્ણ નિરાસક્તિ આવવાને ખાતર સાત્ત્વિક આસક્તિનું પગથીયું પણ ચડવું જ પડવાનું કર્મનો એ એક સાધારણ નિયમજ છે, પરંતુ એકાદ ક્ષુદ્ર વા સામાન્ય કાર્ય કરીને તે બદલ મહાકીર્તિની અપેક્ષા કરવી એ તો કેવળ મૂર્ખતાજ છે. જેની સત્તા-સિવાય એક તણખલુ પણ હાલી શકતું નથી અને જે એક તુચ્છમા તુચ્છ કીડાની પણ પૂર્ણ કાળજી રાખે છે, એવો જે પરમાત્મા તેની

સ મુખ ઉઠા રહીને આપણા હૃદય કાર્યનો ઢઢેરો પીટાવવો એ શુ આપણને શોભે છે ? પરંપરા એમ કરવું એ પરમેશ્વરનો ઉપહાસજ કરવા જેવું છે “જેવી ઈશ્વરે-ચ્છા” એટલું જ કહેવાની આપણી યોગ્યતા છે

સત્વશુભ પ્રધાન આસામાન્ય પુરુષોને જગત્માં પ્રત્યક્ષપણે કાંઈ પણ કાર્ય કરવું પડતું નથી, કારણ કે તેઓમાં આસક્તિનો કિચિત્ પણ અશ રહેલો હોતો નથી. તેઓનું અંતર ધ્વજમાળ લીન થયેલું હોય છે, તેઓની સઘળી ઈચ્છાઓ પણ ધ્વજ મથળ હોય છે અને સંહારિત ધ્વજચિત્તન એજ તેઓને. ઉલ્લોમ્બ હોય છે, તેઓને કાંઈ પણ કર્તવ્ય કરવાનું અવશિષ્ટ હોતું નથી આવા ઉત્તમ કોટિના પુરુષો મિવા-યના અન્ય સર્વ પુરુષોના ભાગ્યમાં જગત્માં જ્ઞાન પ્રચાર વગેરે બાળતત્વ સ્થળ કાર્ય કરવાનું હોય છે, પરંતુ તેમ કરવામાં તેમણે પણ “આપણે મદદ કરીએ છીએ” એવો વિચારમાત્ર પણ ચિત્તમાં આવવા દેવો જોઈએ નહિ, કારણ કે મનુ-ષ્ય પોતે સ્વતંત્ર રીતે કાંઈ પણ મદદ કરવાને શક્તિમાન નથી વળી આ વિશ્વરૂપી વ્યાપારશાળામાં આપણે કોઈને માટે કાંઈ પણ કરીને આપણને પોતાનેજ મદદ કરીએ છીએ કર્મનું યથાર્થ રહસ્ય એજ છે એ રહસ્ય ધ્યાનમાં રાખી કર્મ કરે જઈએ, અને કર્મ કરવાનો એવો વિશિષ્ટ હક્ક પરમેશ્વરની કૃપાથીજ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે એવી ભાવના દૃઢીભૂત થાય એટલે કોઈપણ પ્રકારની આસક્તિ મનમાં જન્મ પામશે નહિ મારા તમારા જેવા લક્ષ્યાવધિ લોકો પોતાની જાતને આ જગ-તમાં મહાન માને છે, પણ મારે કે તમારે મરણ થયું કે તુર્તજ પાંચ મિનિટમાં મને અને તમને જગત્ ભૂલી જાય છે માત્ર પરમેશ્વરનું જીવન અનંત છે. જો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરની સત્તા-સ્ફૂર્તિ ન હોય તો એક ક્ષણમાત્ર પણ જીવી શકવાને હું કે તમે શક્તિમાન નથી સર્વ કરતા-કારવતા તો એજ છે જગત્માંનું સર્વ સામર્થ્ય પણ તેનું જ છે, અને તે સર્વ દશ્ય અને અદશ્ય શક્તિઓ પણ તેનીજ છે તેનીજ ઇચ્છાથી-આગ્રાથી વાયુ વાય છે, સૂર્ય પ્રકાશે છે, માણસો જીવે છે અને મૃત્યુ આક્રમણ કરે છે સર્વ પણ તેજ છે અને સર્વાન્તર્યામી પણ તેજ છે તેની પૂજા કરવી એટલીજ આપણી યોગ્યતા છે પૂજનું કૃણ તેનેજ અર્પણ કરો શુભકર્મો કેવળ તેનેજ માટે અને તેનીજ આગ્રાથી કરવાનાં છે એવી ભાવના દૃઢ કરો એટલે અનાસક્તિ આપોઆપજ તમારામાં ઉત્પન્ન થશે અને આપણને બાંધી રાખનારા સર્વ બંધનો તુટી જઈને આપણે મુક્ત બની રહીશું કે જે મુક્તિ મેળવવાનું કર્મયોગનું સાધ્ય છે

કર્મયોગ-પ્રકરણ ૮ મું

કર્મયોગનો આદર્શ

વેદાન્તની આ એક અતિ ઉચ્ચ અને વિશાળ કલ્પના છે કે મનુષ્ય લિન્ન લિન્ન માર્ગનું અવલંબન કરવા છતાં પણ સર્વનું પ્રાપ્ત્ય સ્થાન-પહોંચવાનું ઠેકાણું એકજ છે એ માર્ગ સામાન્યતઃ ચાર પ્રકારના છે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, રાજયોગ અને જ્ઞાનયોગ આ વાત દરેકે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, એ ચાર માર્ગ લિન્ન લિન્ન પ્રકારના છે, તોપણ તેઓને પરસ્પર કાંઈ સબંધ નથી એમ નથી તેઓના નામમાં જોડાઈ લિન્નતા દેખાય છે તેટલી તેના પ્રત્યક્ષ આચારમાં નથી હોતી એમાં જહારની કંઈક વધારે લિન્નતા દેખાય તોપણ તરવત તેઓમાં અત્યંત નિકટનો સબંધ છે તેઓ પૈકી જે માર્ગમાં જે સ્થૂળ વ્યવહારની અધિકતા દેખાય છે તે ઉપરથી તે માર્ગને એકાદ વિશિષ્ટ નામ આપવામાં આવ્યું હોય છે પણ તેથી કરીને એ માર્ગમાં ઈતર માર્ગનું કોઈ પણ તરવ અતર્જીત નથી એમ નથી કોઈ મનુષ્ય કર્મયોગી હોય એટલે પછી તે જ્ઞાની ન હોય અથવા ન થાય એમ નથી કોઈ મનુષ્ય ભક્ત હોય છતાં તે રાજયોગી પણ હોઈ અથવા થઈ શકે છે કોઈ મનુષ્ય જ્ઞાની હોઈને ભક્ત પણ હોય કોઈમાં એક માર્ગનું સ્વરૂપ વિશેષ દેખાતું હોય, તે ઉપરથી તેને અમુક માર્ગનો આપણે કહીએ છીએ એટલુંજ એ ચારે માર્ગ આરભમાં જુદા દેખાય છે, પરંતુ તેઓનું લક્ષ્ય એકજ હોઈને આગળ જતાં તે માર્ગો એક બીજાની સમીપમાં આવવા માટે છે, અને છેવટે એકરૂપ અને એકજીવ થઈ જાય છે, તેવીજ રીતે જગતના સર્વ ધર્મ અને પંથોનું પર્યાવસાન છેવટે એકજ લક્ષ્યમાં થાય છે

તે લક્ષ્ય શું છે, તેનો ઉલ્લેખ મેં પૂર્વે કર્યો છેજ. મુક્તિ એજ તે સર્વનું સાધ્ય છે જગતમાં સર્વ વસ્તુઓ માત્ર મુક્તિનેજ માટે પ્રયત્ન કરી રહી છે. સ્કંધ પદાર્થથી લઈને તે મનુષ્યપર્યંત અને જડ પદાર્થથી લઈને તે જગતમાંના અતિ ઉચ્ચ એવા જીવાત્મા સર્વનો પ્રયત્ન જાણ્યતા કે અજાણ્યતા માત્ર મુક્તિ મેળવવાને માટેજ છે મુક્તિ મેળવવાના પ્રયત્નોના પરિણામરૂપજ આ સંધળું વિશ્વ છે જગતમાંનો પ્રત્યેક આજીવ એક બીજાથી મુક્ત થવાને માટેજ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, પરંતુ ઈતર પરમાજીવો તેને અટકાવીને પકડી રાખે છે આપણી પૃથ્વી પણ સૂર્યના સપાટામાંથી જૂટીને આગળ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે, અને ચંદ્ર પણ પૃથ્વીના પાશમાંથી છૂટવાને માટે પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુમાં આસપાસના બંધનો છોડીને અનંત તરવમાં જઈ લળવાનો સ્વભાવ હોય છે જાણે કે અજાણે પરંતુ કેવળ એજ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને સત્પુરુષો ઈશ્વરની ભક્તિ કરે છે અને ચોર લોકો ચોરી કરે છે.

બનેમા કર્મનો મૂળ હેતુ તો એકજ છે, પરંતુ એ હેતુને સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ જોને અયોગ્ય હોય છે તેને આપણે દુર્બન અથવા પાતકી એવું નામ આપીએ છીએ, અને યોગ્ય માર્ગ લેનારને આપણે સત્જન અથવા પ્રુણ્યાત્મા કહીએ છીએ માર્ગ યોગ્ય કે અયોગ્ય હોય પણ હેતુ તો બનેનો માત્ર મુક્તિનોજ હોય છે બને જાણુ બધેનોથી કટાગ્રેષ્ઠ હોઈ તેમાંથી છૂટવાને મથન કરી રહ્યા છે જોને એ બધેનો વિષેનું ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય છે તે તેમાંથી છૂટવાને માટે ઇશ્વરાધિન વગેરે ખરા માર્ગો લે છે, અને “ પોતાની પાસે જગતના અમુક પદાર્થો નહિ હોવાથી પોતે બદ્ધ-દુઃખી છે ” એવી અયોગ્ય માન્યતામાં પડીને એવી નિર્ધન સ્થિતિથી કટાગ્રેષ્ઠા મનુષ્ય તે વસ્તુઓ મેળવવાને માટે ચોરી વગેરે અયોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરે છે

‘મારી પાસે અમુક વસ્તુ નથી’ એ વિચારજ અહિં આ બધન-દુઃખરૂપ છે, અને તેથી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય એટલે તે પાશમાંથી મુક્ત થવાય, એ ભાવનાથીજ ચોર ચોરી કરે છે આ પ્રમાણે ખરી કે ખોટી સમજણથી ખરે કે ખોટે માર્ગે જગતના સમગ્ર જડ અને ચેતન પદાર્થો મુક્તિનેજ માટે મહેનત કરી રહ્યા છે એટલું તો ખરૂં કે “ આપણે મુક્તિનેજ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ ” એવું જ્ઞાન કેટલાકને હોય છે અને કેટલાકને બીજાકુલ નથી હોતું, અને એજ કારણે લીધે બનેના માર્ગ જૂદા પડી જઈને અતિમ પરિણામ પણ વિપરીતજ આવે છે “આપણી વાસ્તવિક ઇચ્છા શું છે અને તે પૂર્ણ કરવાને માટે કયો માર્ગ યોગ્ય છે ” તેનું બરાબર જ્ઞાન જોને થયું છે એવા સાધુ પુરુષો યોગ્ય માર્ગ પર અપરેક થઈ, છેવટે સદાને માટે અનિર્વાચ્ય ચૈતન્ય અને આનંદની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે જ્યારે ચોરને પોતાની વાસ્તવિક ઇચ્છા અને તેને પૂરી કરવાના સત્ય હિપાયનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે વિપરીત માર્ગનું અવલમ્બન કરીને હિલોટા વધારે બધનમાં સપડાય છે. એટલા માટે આપણને જ્ઞાની જરૂર છે અને તે મેળવવાનો યોગ્ય માર્ગ કયો છે તેનું બરાબર જ્ઞાન મેળવવું એ પ્રયેક મનુષ્યને માટે આવશ્યક છે

જગતમાં ચાલતી સર્વ ધડલાગ મુક્તિના પ્રદેશ પ્રતિ જવાને માટેજ છે સર્વ ધર્મો એજ તત્ત્વને સૂચિત કરી રહ્યા છે પ્રત્યેક ધર્મમાં સૂચિત કરેલા નીતિતત્ત્વો અને સ્વાર્થત્યાગનું મૂળતત્ત્વ પણ આજ છે હવાતમાને અનેક જન્મથી લાગેલો દેહાધ્યાસ દૂર થઈને તે મુક્ત થાય, એટલા માટે દરેક ધર્મનો અવતાર થએલો છે જે સમયે કોઈ મનુષ્યને આપણે કાષ્ઠ સંતકર્મ કરતા અથવા બીજાનું બંધુ કરતા બોધ્યે છીએ તે સમયે તેની બુદ્ધિ “ હું ” અને “ મારું ” એ સંકીર્ણ પ્રદેશને ઝોળગીને કાંઈક આગળ ગયેલી હોય છે એમ આપણને અપેક્ષા સમજાય છે આમ છતાં પરાંપકારમાં દેખાઈ આવતો એ સ્વાર્થત્યાગ ગમે તેટલા મોટો હોય તોપણ એજ છેવટનું પગથીયું નથી, એ વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે પરંતુ તેને

ખાતર પ્રાણીનું જ્ઞાન આપવામાં પણ ધણીવાર કીર્તિ મેળવવાનો સ્વાર્થ હોવાનો સંભવ છે. ત્યારે અરૂ અતિમ સાધ્ય તો એજ છે કે “હું” અને “મારું” એ જાવનાનો સંપૂર્ણ નાશ થાય સર્વ ધર્મો અને નીતિશાસ્ત્રોનો એજ વાત સમજવવા તરફ ઝોક છે મનુષ્યને એવો પૂર્ણ ત્યાગ કરી શક્યા પછી તેની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની થતી હશે ? એ પ્રશ્નનો જિતર એ છે કે, એવો મનુષ્ય અમુક નામ અને આકારવાળો મટીને તે વિશ્વઆપી બની જાય છે સકીણને બદલે અનત, અનિત્યને બદલે નિત્ય, દુઃખરૂપને બદલે સુખરૂપ બની જાય છે. વિશ્વમાં જે કાંઈ દૃશ્ય અદૃશ્ય વસ્તુસ્થિતિઓ છે અને કદપી શકાય તેમ છે તે સર્વ તે પોતેજ છે એવો મોટો તે બની જાય છે “હું” અને “મારું” માનવાવાળા તેની ક્ષુદ્ર ક્ષુદ્ધિ એકવાર અનત તત્ત્વમાં ફળી એટલે પછી તેનો પતો ન લાગતા અનંતરૂપજ બની જાય છે સર્વ ધર્મ, સર્વ નીતિશાસ્ત્રો અને સર્વ તત્ત્વશાસ્ત્રો એજ સાધ્યને સાધવાનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે એ સ્થિતિનું વર્ણન સાક્ષીને દેહાધ્યાસરૂપી પિશાચે પૂર્ણ પછાડી નાખેલા કાંઈ મનુષ્ય તો ભયભીતજ બની જાય છે, પરંતુ જગતમાં ધણીવાર એવી કોટિનજ મનુષ્યો નીતિતત્ત્વોનો ઉપદેશ કરતા જથ્થાત્મક છે, પરંતુ એમ કરવામાં પણ અજાણ્યપણે તેઓ એજ સાધ્યનો ઉપદેશ કરતા હોય છે. એવા દેહાધ્યાસવાળા મનુષ્યે એવી એકાદ બાબતમાં સ્વાર્થત્યાગરૂપ નીતિનું પાલન કર્યું, તેથી કાંઈ નીતિની સર્વ સીમાને તે પહોંચી શકતો નથી, એટલુજ નહિ પણ એવી પૂર્ણ સીમા નક્કી કરવા બેટલી અક્ષલ પણ તેનામાં આવવી શક્ય નથી. નીતિશાસ્ત્રનું પ્રર્ણ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો પણ વિશ્વરૂપે થતાં સુધી વચમાં કયાય પણ અટકવું પરવડે તેમ નથી, એટલાજ માટે અમે કહીએ છીએ કે દેહાધ્યાસ લજીને વિશ્વરૂપ થવું એજ છેવટની પાયરી છે પછી તે પાયરી કાંઈ પણ માર્ગે સિદ્ધિ કરવામાં આવે તે પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી. અમારા અને દેહાધ્યાસીઓના નીતિમાર્ગમાં ફરક એટલોજ છે કે તેમનામાં પોતાની વિવેકશુદ્ધિને છેવટસુધી વળગી રહેવાની હિમ્મત હોતી નથી, અને તેમનીજ શુદ્ધિએ તેમને દર્શાવેલા અતિમ સાધ્યને જાણીને તેમને ભય થાય છે

જે સુકિતને માટે સર્વ જગત અનેક પ્રકારની ઘડઝાઝ કરી રહ્યું છે, તે સુકિતનો માર્ગ દર્શાવેલો એજ કર્મચોગનું લક્ષ્ય છે, અને સ્વાર્થને વિસારીને અનાસક્ત મનથી કર્મ કરવાથી મોક્ષ મળે છે એમ કર્મચોગનું કથન છે ઝીકદરે વિવેચનનું તાત્પર્ય એજ છે કે સ્વાર્થપ્રેરિત કર્મ આપણને આપણા સાધ્ય મોક્ષથી દૂર લઈ જાય છે અને અનાસક્તપણે કરાવેલું પ્રત્યેક કર્મ આપણને આપણા સાધ્યની નિકટ લઈ જાય છે આથી કેરીને નીતિ અને અનીતિની વ્યાખ્યા તો એજ છે કે, સ્વાર્થ-પ્રેરિત કર્મ અનીતિવર્ધક છે અને નિસ્વાર્થપણાનું કર્મ નીતિવર્ધક હોય છે અનીતિ-વર્ધક અને નીતિવર્ધક કર્મોની વ્યાખ્યા આટલી સરળ છે ખરી, પરંતુ તે કર્મોનું

પ્રત્યક્ષ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ નક્કી કરવું એટલું સરળ નથી કારણ કે મેં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જનસમાજ તેને માટે એકમત નહિ હોઇ એનું લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપ માને છે વળી અમુક સંનેઓમા ને અમુક સમાજસા જે પ્રકારનું કર્મ નિ સ્વાર્થી ગણાવું હોય તેજ કર્મ બીજા સમાજમા કે બીજા સંનેઓમા કેવળ સ્વાર્થી ગણાય છે, માટે અમુક કર્મ સ્વાર્થી અને અમુક નિ સ્વાર્થી છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું સંભવિત નથી અને તેથીજ એવા કર્મોની એક સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા કહેવામાં આવી છે દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિને અનુસરીને ચિહિત કર્મ કયા અને અવિહિત કર્મ કયાં તે દરેકે પોતાની મેળેજ મુકરર કરવા જોઇએ. અપિલ જગતનો અતિમ હેતુ મુક્તિજ છે, અને નિ-સ્વાર્થતાવશિતથી કર્તવ્ય કરવાં એજ મોક્ષનો માર્ગ છે નિ સ્વાર્થતાપૂર્વકના પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક શબ્દ અને પ્રત્યેક કર્મ આપણને મુક્તિની સમીપ લઈ જાય છે, અને એટલાજ માટે તે નીતિવર્ધક કહેવાય છે પ્રત્યેક ધર્મ અને પ્રત્યેક નીતિશાસ્ત્રના વિવેચનમાંથી નીતિની એજ વ્યાખ્યા ફક્ત થતી હોય એમ આપણને વિચાર કરતાં માણસ પડશે કામ પૂછે કે નીતિ એવીજ શામાટે હોવી જોઇએ અને મનુષ્યોએ એજ પ્રમાણે શામાટે કરવું જોઇએ ? એનો ઉત્તર એજ કે “ પરમેશ્વરની એવી આજ્ઞા છે ” કેટલાક અથમાં પણ નીતિ એ પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે નીતિવિષયક વિચારોની ઉત્પત્તિનું મૂળસ્થાન ગમે તે હોય તોપણ તેના અતરમા “ નિ સ્વાર્થી ” એજ તત્ત્વ અતર્હિત હોય છે નીતિ અથવા ધર્મદષ્ટિથી આ સિદ્ધાંતનું ઉચ્ચપણું આટલું સ્પષ્ટ છે, તોપણ “તું પોતાને વિસરી જા ” એટલું કહેતા વારમાજ કેટલાક લોક ગભરાઇને ભયભીત થઇ જાય છે ! આવા દુઃખ અહ ભાવની સાથે મડામાં પાડી ખેંઠેલા મનુષ્યને તમે પૂછશો કે, જે મનુષ્ય પૂછું નિ સ્વાર્થી છે, જેને પોતાના વિષે જરા પણ વિચાર નથી, જે પોતાને માટે કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી કે પોતાને માટે એક શબ્દ પણ બોલતો નથી, તે મનુષ્યને માટે “પોતે” એ શબ્દ કયા રહ્યો ? તે જ્યાંસુધી અહ ભાવનાથી વિચાર કરે છે, પોતાને માટેજ કૃત્ય કરે છે અને પોતાને માટેજ બોલે છે, ત્યાંસુધીજ તેના મનમાં પોતાપણું-અહ ભાવ-હોઇ શકે છે, પરંતુ જ્યારે તે બીજાઓ માટે, જગત વિષે અને સર્વને વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો એટલે તેનો અહ-અમલાવ કયા રહ્યો ? તે તો તેનામાંથી સર્વથા સદાને માટે પ્રયાણજ કરી ગયો એટલે કે એક શરીર કે કુટુંબમાંથી વધીને અનેક શરીર અને કુટુંબવાળો બની ગયો કહ્યું છે કે —

अयं निज परो वेति, गणना लघुचेतसाम् ।

ઉદારચરિતાનાંતુ, લઘુચેત કુટુંબકમ્ ॥

આવી રીતે ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિતત્ત્વોનું ઐક્ય કર્મચોગમાં થતું હોઇને “નિષ્કા-મપણે સત્કર્મ કરીને મુક્તિ મેળવો ” એવો તેઓનો ઉપદેશ છે. કર્મચોગીએ કાંઈ

પણ એકજ મતપથના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ એમ નથી, કિબલુના, પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ તેને માન્ય ન હોય તો પણ ચાલી શકે આત્મા કોણ છે અને પરમાત્મા કોણ છે જ્ઞ્યાદિ પ્રમેયોની ધડભાગ કરવા બેસવાનું પણ તેને પ્રયોજન નથી આ સાગ્રજી હાથનો દેહ તેજ હું અથવા એ દેહમા સમાર્પિ ગયો છું, તેજ હું છું, એ બૂલ ભાગીને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણવા-અનુભવવાનો માર્ગ જ એવા કર્મયોગીનો નિરાળો હોય છે એવા કર્મયોગીએ પોતાનો આખો માર્ગ પોતેજ વટાવવો જોઈએ જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણમા તેણે સ્વાર્થ વિસારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જે પ્રમેયો શુદ્ધિની અનેક આટીધૂટીથી અને લાંબા પ્રયાસથી સમજી શકાય છે, તેજ પ્રમેયો કર્મયોગીને કર્મો કરીને પ્રત્યક્ષ અનુભવવાના હોય છે તેને કોઈ પણ પથ, ધર્મ કે મતની મદદ હોવાનો સંભવ નથી. અનન્ય ભક્તિવડે ભક્તને અથવા અત્યુચ્ચ જ્ઞાનવડે જ્ઞાનીને જે સાક્ષાત્કાર થાય છે તેજ સાક્ષાત્કાર કર્મયોગીને કર્મવડે થાય છે.

હવે એક બીજો પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કર્મ એટલે શું ? જગતનું હિત કરવું એટલે શું ? આપણા હાથે તે જગતનું શું કદ્યાણુ થઈ શકવાનું હતું ? એ પ્રશ્નપર પરાનો ઉત્તર કેવળ નિરપેક્ષ-પરમાર્થદૃષ્ટિથી આપવામા આવે તો “નહિ” અને સાપેક્ષદૃષ્ટિથી આપવામા આવે તો ‘હા’ એજ આપી શકાય ખરૂં છે કે આ જગતમા યુણુ ને અવયુણુ, સજ્જનો અને દુર્જનો વગેરે દ્વંદ્વો પ્રથમથીજ ચાલ્યા આવે છે અનેક અવતારો, પેગંબરો, મહાત્માઓ અને ઉપદેશકો વગેરે થઈ જવા છતાં પણ જગતમાથી એ વિષમતા દૂર કરી શકાઈ નથી, *માટે જગતને-એક સરખી ઉચ્ચતાએ પહોંચાડી દેવાના તરગમા આપણે પડી જઈએ તો તે ખલિશતાજ છે, કેમકે વિષમતા તો પ્રાણીઓમા જન્મથીજ હોય છે. આ જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિનું કારણ પણ સત્ત્વ-રજ્જ્સ-તમસની વિષમતાજ છે મનુષ્યમાત્રના સ્વભાવ અને બધારણુમા એક બીજા કરતાં કેટલીક વિષમતા જન્મથીજ નહિ પણ ગર્ભાવસ્થાથીજ ગોઠવાઈ ચૂકેલી હોય છે અહીંના (અમેરિકાના) ઈંડિયન લોકો હજારો વર્ષથી અહીંનાજ રહીશ છે તેમના આ દેશમા તમારા (ગોરા લોકોના) પૂર્વજો ગણીચાડી સખ્યામા આવ્યા હતા, છતાં તેઓએ અહીં કેટલો બધો આકાશપાતાળ

* પરંતુ આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાતું કે એ પેગંબરો વગેરેના અર્પિત ઉચ્ચ નિસ્વાર્થ યત્નો વૃથા ગયા છે, અને તેમના પુરુષાર્થનો લાભ મેળવવા છતાં પણ તેના તેજ લાભ મેળવનારાઓ કરો પણ ફાયદો ન મેળવતા અત્યારમા પણ તેવા તે તેવાજ આ જગતમા છે ગગાને સો વર્ષપર હતી તેવીજ કહેવામા તેના કિનારા તેમજ પ્રવાહ વગેરે તેવાજ પ્રકારનું છે એજ દર્શાવવાની મતલબ હોય છે. આફ્રી પાણી તો ક્ષણે ક્ષણે કરોડો મણુ જાય છે ને તેને ટેકાણે નવુંજ આવ્યા કરે

જેવો ફેરફાર કરી નાખ્યો ? સર્વ મનુષ્યો સમાન શક્તિવાળા હોય તો એ ઈંડિયનોજ એટલો બધો ફેરફાર કે સુધારો કરીને શહેરો કેમ બાંધી શક્યા નહિ ? તમારા પૂર્વજોની સાથે આ દેશમાં એક જૂદાજ પ્રકારની મસ્તિષ્કશક્તિ આવી હતી તેઓના નિરાળાજ પૂર્વ સરકારો તેઓની સાથે અહિં આવ્યા હતા, અને અહિંયા અતુલજ ભૂમિ પ્રાપ્ત થતાજ, તે સરકારો દરમ્ય સ્વરૂપમાં આગ્યા અને કુપડાઓને બદલે ધંદ-ભુવનો અને વનોના ઉપવનો બની ગયા કહેવાની મતલબ એજ છે કે જ્યાંસુધી આ જગત ચાલે છે ત્યાંસુધી તેમાંથી વિષમાવસ્થાનો કદિ યશ્ય નાશ થઈ શકે તેમ નથી, અને જગતમાં સર્વત્ર સમતા ઉત્પન્ન કરીને જગતને સુખી કરવાના આપણા પ્રયત્નો માત્ર પ્રલયકાળ સમયેજ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે ।

પરંતુ તે છતાં પણ શુભ કલ્પનાથી પ્રેરિત અનેક પ્રકારના મહત્વના લોકહિતાવહ કાર્યો જગતમાં આદ્યા કરે એ પણ ઉપકારજ છે જગતની (ત્રિગુણી) સમાન-અદસ્થાવસ્થામાંથી તેને દરમ્ય સ્વરૂપમાં આવવાને માટે જેમ વિષમતાની-અસમાનતાની જરૂર છે, તેવીજ રીતે જગતની સ્થિતિને માટે તે વિષમતાને મર્યાદિત રાખવાના પ્રયત્નોની પણ જરૂર છે, અને આવા માર્ગે પ્રયત્ન કરીને મનુષ્ય પોતાના મૂળ સમ્બિદ્ધાનદસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકે છે માટે જગતને વધારે વિષમ થતુ અટકાવવાના તેમજ પોતાના મૂળસ્વરૂપ તરફ વાળવાના પ્રયત્નોની તેમજ જગતની સ્થિતિ બદલવા મથનારા અને તે સ્થિતિ કાયમ રાખવા ઇચ્છનારા એવા બંને પ્રકારના મનુષ્યોની જગતમાં એકસગળી જરૂર છે આ બંને પૈકી જે એક પ્રકારની ઇચ્છા જેના અંત કરણમાં પ્રમળ હોય છે, તદનુરૂપ હેતુ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે હેતુને અનુસરીને તે મનુષ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે જમતતુ જ્યાંસુધી અસ્તિત્વ છે, ત્યાંસુધી એ બંને પ્રકાર કાયમજ રહેવાના અને બંને પ્રકાર કાયમ છે ત્યાં સુધી જગતતુ અસ્તિત્વ પણ હોવાતુજ, એવો એ પરસ્પરાવલબ્ધી સમ્બંધ છે

આ સંસારરૂપી મહાન ચક્રમાં બીજા અનેક પ્રકારના પેટાચક્રો એવી અટપટી રીતે ગુથાયલા છે કે, આપણો હાથ તેના ઉપર પડતાજ આપણને તેના સપાટામાં છે જગત અને તેમાં રહેનારા મનુષ્યોતુ પણ તેવુજ છે એના એજ મનુષ્યો ફરીને એના એજ દેશમાં પણ જન્મે ખરા, પરંતુ આગલા જન્મમાં જેવા હોય તેવા ને તેવાજ નવા જન્મમાં તેઓ નથી હોતા આગલા જન્મમાં મેળવેલા પુણ્યપાપ, ઉપ-દેશ વગેરેને અનુસરીને તેઓ કાષ્ઠ પણ સર્વવૃદ્ધિને પામેલા-સુધરેલાજ હોય છે. જનસેવામાં માડમાં જીવ પરોવી શકતા હોય તેવા માણસોતુ ચિત્ત ઉપર જણાવ્યા જેવા વાચનથી પાછુ પડીને સ્વાર્થમાજ ન ઈચ્છુ રહે એટલા માટે સ્વામી વિવેકાનંદનુ ઉપજ જણાવેલુ કથન માત્ર સંક્ષેપમાજ આપીને તેને માટે આટલી દિપ્તિથી જરૂરની ધારી છે

મંત્રી સ. સા.

લઇને તે આપણા ફાગોવાટોજ કરી નાખશે. આપણે સર્વ એમ ધારીએ છીએ કે, કરતા ધારેલું અમુક કર્તવ્ય કરી રહીશું, એટલે આપણને વિશ્રાંતિ મળશે, પરંતુ તે કાર્મ અડધું થયું ન થયું એટલામાં તો બીજું કર્તવ્ય તૈયાર થઇને વાટજ બેઠું રહેવાનું ! આપણે બધા એ પ્રયત્ન સસારચક્રના સપાટામાં સપડાયલા છીએ એમાથી છૂટવાના માત્ર એજ માર્ગ છે પહેલો માર્ગ એ છે કે, એ ચક્ર સાથે બિલકુલ સખ-ધજ બધાવા દેવો નહિ, એટલે સર્વ વાસનાઓનો ત્યાગ એક સાથેજ કરી નાખવો-આ માર્ગ બોલવામાં ધણોજ સહેલો છે, પરંતુ આચારમાં મૂકવો લગભગ અશક્ય જેવો છે કરોડો મનુષ્યોમાથી કોઇ એકમાત્ર એવા સાચા ત્યાગી બનવાની યોગ્યતા હોય છે બીજો માર્ગ એવો છે કે, સસારમાં રહીને કર્મરહસ્ય શીખવું, અને કર્મ-ચોગનો ઉદ્દેશ એજ શિક્ષણ આપવાનો છે સસારના ચક્રની અદર ને અદરજ મન્યા રહેવું, અને અનેક પ્રકારના અનુભવો મેળવીને સંસાર કેવો છે તેનું રહસ્ય જાણવું આ પ્રમાણે તેનું તત્ત્વ બરાબર સમજાઈ ચૂક્યું એટલે પછી આપોઆપજ તેમાંથી બહાર નીકળવાની શક્તિ અને માર્ગ ખુલા થઇ જશે, કેમકે બહાર નીકળવાનો માર્ગ પશુ એ સસારરૂપી ચક્રની અદર હોય છેજ

કર્મ એટલે શું ? એ હવે આપણે સમજી ચૂક્યા છીએ જગતનું અસ્તિત્વજ કર્મ ઉપર અવલમ્બિત છે એ પશુ આપણે સમજી ચૂક્યા છીએ અને જગતને સર્વત્ર એક સરખું બનાવી દેવાની આશા રાખવી એ મૂર્ખતા છે ઇશ્વરના અસ્તિ-ત્વમાં સાચો વિશ્વાસ ધરાવનાર મનુષ્યને આ વાત પણ સરવર સમજાઇ જાય છે કે, ઇશ્વર કોઇ અપૂર્ણ અથવા તો લૂંટો કે લગડો નથી કે, જેથી તેને પોતાના જગ-તને બીજાની મદદ ઉપર મૂકી દેવું પડે માટે જગતની સેવા કરવામાં “ આપણા વિના જગત અટકી પડ્યું છે માટે અમુક કામ આપણે કરીશું તોજ થશે, ” એવું મિથ્યાભિમાન જરા પણ રાખવા જેવું નથી પણ આપણને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા થઇ છે અનેક વસ્તુસ્થિતિઓ અને પરાધીનતાઓમાંથી છૂટીને સંવિચ્છાનદ પદરૂપ મોક્ષને મેળવવાની મહેન્ટાને પાર પાડવા માટેજ જગતની સેવા આપણે કરવાની છે જેમ કોઈ માણસ ઠાકોરજીને થાળ ધરાવે છે અથવા કોઈ લગ્ન પોતાનું સ્વત્વ પ્રભુચરણમાં અર્પે છે, તે કોઈ પ્રભુ ભૂખ્યા છે અથવા પ્રભુમાં ઝોછપ છે, તેટલા માટે નહિ પણ એ પ્રમાણે કરવાથી પ્રભુનું સર્વત્ત્વ પોતાનું બની જતા રૂપ ધણોજ મોટા અનુપમ લાભ મળવાનો છે તેટલા માટેજ કરે છે એજ પ્રમાણે પરાપકાર કરવાનો તે પણ પોતાના તનમનધનરૂપ તુચ્છ પદાર્થોના તે માર્ગે ઉપયોગ કર-વાના બદલામાં આપણને મોક્ષરૂપ ક્રોડિગણ ફળ મળે છે તેટલા માટેજ કરવાનો છે આવા ફળની આકાંક્ષા “ ફળાકાંક્ષા ” નથી ગણાતી, સસારના માર્ગિક પદાર્થો અને કાર્તિક વગેરેની લાભસાનેજ કામના-આસક્તિ વગેરે નામ અપાર્થ તેવી કામનાનેજ

લભવાનુ જાણે અને મહાત્માઓ ઉપદેશ છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય જનવર્ગમાંટે સ્વાર્થત્યાગ અને પરસેવાનો જે એક માત્ર રસ્તો આ સસારચક્રથી છૂટીને મોક્ષ મેળવવા માટેનો છે, તે રસ્તે કેવી રીતે જવું અને તેમાં કેવી રીતે આગળ વધવું તથા કયે દરવાજાથી કેવી રીતે એ ચક્રમાંથી નીકળી જવું એને લગતો અનુભવસિદ્ધ માર્ગ દર્શાવેલો એ “ કર્મયોગ ” નું કામ છે. “ નિષ્કામકર્મ ” એ કર્મયોગનું મુખ્ય રહસ્ય છે અને એ પૂર્ણ નિષ્કામતા પણ આપણી વર્તમાન સ્થિતિ મુજબનાં કર્મો વિવેકશુદ્ધિપૂર્વક કરવાથી મેળવી શકાય છે.

“ જગત્માં ફલાણુ કરવાની બહુજ જરૂર છે અને તે કરીને લોકોને મારે સુખી કરવા છે, ” એવી સમજણ અને અભિમાન શ્રેષ્ઠ કૌટિવાળાને તો ઉપલાં કારણોને લીધે જરા પણ ગમેજ નહિ, પરંતુ સામાન્ય યા કનિષ્ઠ કૌટિવાળા પુરુષોને આગસ-માંથી ક્રિયામાં જોડવામાંટે તેમજ પૂર્ણ સ્વાર્થપણામાંથી કંઈ પણ સ્વાર્થત્યાગ તરફ વળવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપવા માટે, એવી સમજણ અને અભિમાન તેવા અધિકારીઓમાં જગત્નું અવશ્ય ઉપકારક થઈ પડે છે, પરંતુ એની સાથે આ પણ ખરૂં છે કે, ખરાબ કામો પણ એ મિથ્યાભિમાન અને સમજણના દુરુપયોગને લીધે ઘણામ થઈ જાય છે પોતાનો ધર્મ મનાવવા બળાત્કાર કરવો, ખૂન કરવો, લડાઈઓ લડવી વગેરે અધમ પાપો પણ એવા માણસોના પ્રતાપે જગત્માં અનેકવાર અનેક રીતે થયા કરે છે.

મુક્ત થવાની જે લાલસા પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થમાં સ્વભાવથીજ રહેલી છે, તે ધમ્મજા એવી બળવાન છે કે, પ્રાણીથી સ્વસ્થ બેસી શકાય તેમજ નથી આમ છે તો પછી કર્મયોગ પૂછે છે કે તમારે માટે કર્મ કરવામાં બહારની શક્તિ યા મદદની જરૂરજ શામાંટે હોવી જોઈએ ? સાસારિક જમણાઓથી અને કદિ પણ ખૂટે કે પૂરી પડે નહિ એવી લૌકિક કામનાઓથી પર થઈને કર્મ કરો. એ પ્રમાણે કરવાની તીવ્ર ધમ્મજા અને પ્રયત્ન થતાં સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા મેળવી શકાશે અને મોક્ષ પણ મળશે એમ કર્મયોગનું કહેવું છે બની શકે એટલા નિષ્કામભાવપૂર્વક કર્મ કરવાનું શરૂ કર્યું એટલે કમે કમે સ્વાર્થનો અને દેહાધ્યાસનો સમૂળગો લોપ થઈ જઈને “ પરાર્થ ” એજ જીવનનો દૃઢ સ્વભાવ બની રહેશે, અને એમજ છે, તો પછી કર્તવ્યપરાયણ થવા અને રહેવા માટે બહારની મદદની ધમ્મજા જામાંટે કરવી ? “ અમુક કાર્ય સારૂ અને કરવા જેવું છે ” એમ આપણને જણાયું, એટલે તે કરવાની તત્પરતા આપણામાં આવવીજ જોઈએ. આ લોક તો શુ પણ સ્વર્ગલોકની ધમ્મજાથી કરાયેલું કર્મ પણ બંધનો ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વાર્થની કિચિત પણ ધમ્મજા હશે ત્યાંસુધી કરાતું પ્રત્યેક શુભ કર્મ આપણને મુક્તિથી દૂરજ રાખનાર થઈ પડે છે.

કર્મયોગનું હમેશા એજ રહસ્ય છે કે, પ્રત્યેક કર્મ કરવામાં ફળની આશા

રાખવી નહિ. આ જગત જેમ આપણામાટે ઉત્પન્ન થયું નથી તેમ આપણે પણ જગત માટે ઉત્પન્ન થયા નથી. સર્વ કાંઈ પોતપોતાને માટે ઉત્પન્ન થયું છે અને જે કાંઈ જે કાંઈ ઇચ્છી અથવા કરી રહ્યું છે તે પણ પોત પોતપોતાને માટેજ છે આપણને આ જે બાહ્ય શરીર દેખાય છે તે આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી, તેજ પ્રમાણે આપણે જે કાંઈ કરીએ છીએ તે પણ વાસ્તવિકરીતે આપણે પોતે કરતા નથી આપણું ખરું સ્વરૂપ તો સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ અને કારણ ત્રણે સ્તરીરને સત્તારૂપિતિ આપનાર અને એ ત્રણેની અદર તથા તેની બહાર અને આખા વિશ્વમાં પણ વ્યાપી રહેલો એવો આપણો શુદ્ધાત્મા યાને આપણે પોતેજ છીએ એ આપણું ખરેખર પોતાપણું-સાચું સ્વરૂપ આપણે પોતે સર્વ દેહ અને કાળમાં વ્યાપક, જ્ઞાત, નિર્વિ-કાર અને સમ્યક્દાનદમય છે-છીએ, અને તેટલામાટે કાંઈ પણ પ્રકારના બંધનમાં રહેવાની આપણે જરૂર જ નથી ?

અનાસક્ત ચિત્તથી કરેલા પ્રત્યેક કર્મ નવા બંધન નહિ વધારતા મૂળની શૂંપલાની પણ એકએક કરીને તોડી નાખે છે. અનાસક્ત ચિત્તમાથી નીકળતો પ્રત્યેક શુભ વિચાર જગતના અનેક પ્રાણીઓના બંધન તોડવામાં સહાયભૂત થાય છે (અનેક ઋષિ મુનિઓની અદ્ભુત અમર વાણીનો હળરો વર્ષથી લાખો માણસોના હકમાં જે ઉપકાર થતો જાય છે તે આ વાતની પ્રત્યક્ષ સાબીતી છે) તોપણ આપણા સ્વજીવનને પૂરેપૂરું સંકુલયોગી બનાવીને અત્યંત પવિત્ર બનાવે એમાં કહેવું જ શું ?

અત્યારસુધી કરાયેલું સર્વ વિવેચન અત્યંત સ્પષ્ટ હોવા છતાં તેને ગાંડાના બકવાદ જેવું કહેનારા ગુરુત્રટાલો પણ જગતમાં પડ્યા છેજ “ કર્મયોગ ” એ તો માત્ર મોહાનીજ વાતો હોઈને કૃતિમાં આવવો અશક્ય છે, એમ કહેનારા અનેક લોકો મેં જોયા છે “ કશી પણ ઇચ્છા સિવાય કાંઈ પણ કાર્ય મનુષ્યને હાથે બનવું શક્ય નથી અને તેથી ગીતાએ કરેલો નિષ્કામ કર્મનો ઉપદેશ સર્વથા અવ્યાવહારિક છે ” એવું કહેનારા પણ મને અનેક મળ્યા છે, * પરંતુ અનાસક્ત ચિત્તથી કર્મ કરનારાને પરબવાવું” યા શોધી કહાડવાનું નહિ બનવાથી તેમના જોવામાં તેવા માણસ નહિ આવ્યા હોય તેથીજ તેઓ એવું કહે છે, એટલુંજ નહિ પણ કેવળ પરાય-કારનેજ માટે કર્મ કરવા એ તો માત્ર ધર્માંધતાજ છે એમ પણ તેઓ માને છે

* મોક્ષની ઇચ્છાને “ કામના ” ને બદલે “ જ્ઞાનાસા ” નું નામ શાસ્ત્રીય લાખામાં અપાયેલું હોઈ સામાનિક કામનાપરત્યેજ “ કામ ” સંબંધ યોજાયેલો છે આ વાત ચોક્કસરીતે સમજી લેનારને તો આવું કથન સત્યજ્ઞ લાગશે, પણ કામના કામના વચ્ચેના ભેદ વિચારી સર્વોચ્ચ કામના કે જેના ફળરૂપે તે સમ્યક્દાનદ પદ મળે એજ કામના સર્વોત્તમ છે, એમ તો તેમને પણ કબૂલ કરવું પડે, એટલે આ બાબતમાં વાસ્તવિક મતભેદ જેવું કશું રહેતું નથી

મંત્રી સ. સા.

આ વિષયની સમાપ્તિ કરવા પહેલાં કર્મયોગને સંપૂર્ણ રીતે આચારમાં મૂકનાર એવા એક મહાત્મા સમગ્રી એ શબ્દો બોલીશ એ મહાપુરુષ ભગવાન બુદ્ધ છે. કર્મયોગનો આચાર પ્રત્યક્ષ કરી બતાવનાર એવો પુરુષ આ ભૂતકાળ પર એકજ થઈ ગયો છે જન્મતમા આજ્ઞાપર્યંત જેટલા ધર્મપ્રવર્તકો થઈ ગયા છે, તેઓના ચાગિ-અમા કોઈને કોઈ પ્રકારનો હેતુ પ્રધાન હતો કેવળ અહેતુક એવું ચારિત્ર્ય તો એકલા બુદ્ધનું જ છે + બુદ્ધ પછી જેટલા ધર્મપ્રવર્તકો થઈ ગયા, તેઓના મુખ્ય બે વિભાગ કરી શકાય એક તો પોતાને ઈશ્વરનો અવતાર, અને બીજા પોતાને પરમેશ્વરના કેવળ દૂત-કાસદ-ઈશ્વરનો સંદેશ મનુષ્યજાતિને પહોંચાડનાર તરીકે યોગબાવનારા આવા પ્રકારના પ્રવર્તકો ગમે તેટલી ઉચ્ચ ક્રોડિના હોય અને તેઓની બુદ્ધિ પણ ગમે તેટલી શ્રેષ્ઠ હોય, તોપણ તેઓનાં કર્મો કેવળ અનાસક્ત ચિત્તથી કરેલાં ન કહેવાય એક વાદવિવાદના પ્રસંગે ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું હતું કે-ઈશ્વરના અસ્તિત્વ સમગ્રી તમારી ગમે તેવી અને ગમે તેટલી કલ્પનાઓ હોય પણ મને તે જાણવાની ઈચ્છા નથી માત્ર વાકપાડિયથી અને વાદવિવાદથી શો લાભ થવાનો છે ? એવી રીતે કાળક્ષેપ કરવા કરતાં સારાં કર્મ કરો અને સારાં થાઓ એટલે જે કાંઈ સત્ય હશે તે તમને પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવશે તમે સુક્ત બની રહેશો તેમનું ચિત્ત એટલું બધું અહેતુક હોવા છતાં પણ તેમણે જન્મવેલા કાર્યનો સોગો ભાગ પણ કોઈ તેમના પછી કરી શક્ય નથી જન્મતના ઇતિહાસમાં એટલા અનાસક્ત ચિત્તથી એટલું મોટું કાર્ય કરનાર અને નિ સીમ ત્યાગ કરનાર એક પણ ઉદાહરણ આપણને મળી શકનાર નથી આખી પૃથ્વી પર આજ્ઞાપર્યંત મનુષ્યજાતિમાં માત્ર એકજ એવો નરરત્ન, તત્ત્વવેત્તા અને હિતચિત્તક પુરુષ ઉદય પામ્યો છે આ મહાન તત્ત્વવેત્તા ઉત્તમ પ્રતિભા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતો હતો, છતાં પણ નીચતમ પ્રાણીને માટે પણ તેના અત કરણમાં દયા વાસ કરી રહી હતી, અને ‘હ’ અને ‘મારું’ એ શબ્દોનો અર્થ પણ તે જુદો જયો હતો ખરો આદર્શરૂપ અને કેવળ નિ સ્વાર્થી કર્મયોગી તો એજ હતો બુદ્ધ અને અત કરણ એ ઉભયની પરિપક્વ દશા એકત્ર થયેલી હોય તો તે બુદ્ધમંજ હતી જવાતમાત્ર એથી અધિક ઉજ્જવલ રૂપ કોઈ પણ સ્થળે પ્રાપ્ત થનાર નથી માનવજાતિ કર્તવ્યપગયણ થાય એટલા માટે એના જેટલો શ્રમ કરનાર બીજો કોઈ થયો નથી એક વખત એમણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે-“અમુક વાત અમુક જૂના અથમા કહેલી છે, એટલા ઉપરથીજ તેને સત્ય માની લેશો નહિ, તેમ તમારા આસ અમુક

+ મોક્ષની કામનારૂપ હેતુ બુદ્ધ, ભગવાનના પણ શરૂમાં-ત્યાગ સમયે-હતાજ, પણ આગળ ટિપ્પણીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એવા હેતુને “કામના” ને બદલે “જ્ઞાસા” શબ્દથીજ શાસ્ત્રીય ભાષામાં વ્યવહારાતો હોવાની દૃષ્ટિથી આ કથન ઠીક નથી

મંત્રી સ. સા.

વાત ખરી માને છે એટલાજ ઉપરથી પણ કોઈ વાત ખરી માનશો નહિ. વળી આજપણથી વડીલોએ અચુક વાત કહેલી હોય એટલાજ ઉપરથી પણ તે વાત સત્ય માનશો નહિ, પરંતુ જે જે વાત તમારા જાણવામાં આવે તે સર્વને પોતાની શુદ્ધિ-રૂપી કસોટી પર કસી જુવો, અને તમને તે કિતમ લાગે તોજ તેને સત્ય માનવી, એવા સત્ય પ્રમાણેજ પ્રત્યક્ષ આચાર કરો, અને અન્યને પણ તેજ સત્ય કહો અને તેમ કરવામાં અન્યને મદદ કરો ” જે મનુષ્ય અનાસક્તિથી, નહિ કે પૈસા, કીર્તિ કે અન્ય કોઈ પણ હેતુને માટે માત્ર કેવળ નિ સ્વાર્થચિત્તથી કામ કરે છે તેજ ખરો કર્મચોગી કહેવાય, અને જ્યારે મનુષ્ય એ પ્રમાણે કેવળ અનાસક્ત ચિત્તથી કામ કરી શકે ત્યારે તેને શુદ્ધની પદવી મળવી અશક્ય નથી જગતને નવા રૂપમાં ફેરવી નાખવાનું સામર્થ્ય પણ તેનામાં આવતું અશક્ય નથી આવાજ પુરુષો કર્મચોગના આદર્શરૂપ થઈ શકે “ નર કરણી કરે તો નરક નારાયણ હોય ” એમ સત્પુરુષોએ એટલા માટેજ આપણને આશાસન આપેલું છે

ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ: ॐ શાંતિ:

મનની શક્તિઓ

(આ વ્યાખ્યાન લોસ એન્જલેસ કેલીફોર્નિયામાં ૯ સ ૧૯૦૦ ના ડિસેમ્બરની ૮ મી તારીખે આપેલું હતું)

કેટલાક યુગો થયા આખી દુનિયામાં ચમત્કાર-તરફ શ્રદ્ધા જોવામાં આવે છે. આપણે દરેક સામાન્ય બનાવોવિષે સાંભળ્યું હશે, અને ઘણાકને તેનો સ્વાતુલવ પણ હશેજ આ વિષયની શરૂઆત કરતા હું મારા અનુભવમાં આવેલી કેટલીક બીનાઓ વર્ણવીશ મેં એક મનુષ્યવિષે એવું સાંભળ્યું હતું કે, જે કોઈ પણ મનુષ્ય તેની પાસે પ્રશ્ન પૂછવાના આશયથી જતો તો તરતજ તે મનુષ્ય તેના પ્રત્નો સાંભળ્યા વિના તે પ્રત્નોના સર્વ ઉત્તર બરાબર આપતો, અને એવી પણ ખબર મળી હતી કે તે ભવિષ્યના બનાવો પણ કહી શકતો હતો મને આશ્ચર્ય લાગવાથી મારા શોડાક મિત્રો સાથે હું તેને મળવા ગયો અને દરેક શોડા પ્રશ્ન મનમાં ગોઠવી કાઢ્યા હતા અને બૂલી ન જવાય તે માટે એ પ્રત્નો કાગળમાં લખીને ગળવામાં રાખ્યા હતા. તે મનુષ્યે અમારામાંથી એકને જોયો કે તરતજ અમારા બધા પ્રત્નો બોલી ગયો અને તેના ઉત્તરો પણ આપી દીધા પછી તેણે કાઈ કાગળ ઉપર લખીને કાગળની ગડી વાળી તેની પાછળ મારી સહી કરાવીને કહ્યું કે, “ આના તરફ જોયા વગર તમે તમારા ગળવામાં મૂકી છો, આ તમારો પ્રશ્ન હતો અને આ તેનો ઉત્તર

છે ” એજ પ્રમાણે અમારામાંના પ્રત્યેકને તેણે કહ્યું, પછી તેણે અમારા જીવનમાં ભવિષ્યમાં જે બનાવો બનશે તે કહી બતાવ્યા તેણે કહ્યું, “હવે તમે તમારી ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ ભાષામાંથી કોઈ પણ શબ્દ અથવા વાક્યવિષે વિચાર કરો ” મેં એક લાખા સંસ્કૃત વાક્યનો વિચાર કર્યો કે જે ભાષાથી એ મનુષ્ય તદ્દન અજ્ઞાન હતો. તે બોલ્યો કે, “ તમારા ગજવામાંથી પેલો કાગળ કાઢો ” તે જોતાં જણાવ્યું કે તેજ સંસ્કૃત વાક્ય તેમાં લખેલું હતું તેણે એ વાક્ય એક કલાક આગળથી લખ્યું હતું, અને વળી વિશેષમાં તેણે એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે મેં જે લખ્યું છે તેજ વાક્યનો આ માણસ વિચાર કરશે, તે સત્યજ્ઞ હશે. ” અમારામાંના બીજા એક ગૃહસ્થને પણ એજ પ્રમાણે કોઈ પણ વાક્યનો વિચાર કરવાનું જણાવ્યું તે ગૃહસ્થને પણ તેજ પ્રમાણે કાગળમાં લખીને સહી કરાવીને તે કાગળ ગજવામાં રાખવા આપેલો હતો તેણે એરેબીક વાક્યનો વિચાર કર્યો કે જે ભાષા તે મનુષ્યના જાણવામાં હોવાનો સંભવજ ન હતો તે કુરાનમાંનો એક ફકરો હતો મારા મિત્રે તેના કાગળમાં ને લખેલો જોયો. અમારામાંના બીજાને એક વૈદ્ય હતો તેણે એક જર્મન વૈદ્યકીય પુસ્તકમાંથી એક વાક્ય વિષે વિચાર કર્યો હતો તે પણ તેને માટેના કાગળમાં લખેલું જણાવ્યું પહેલી વખતે હું કદાચ કોઈ પણ રીતે તેનાથી છેતરાયો હઈશ એમ ધારીને કેટલાક દિવસ પછી હું પુનઃ એની પાસે ગયો આ વખતે પણ મેં મારી સાથે બીજા મિત્રો રાખ્યા હતા આ પ્રસંગે પણ તે મનુષ્ય તેવોજ ફેલેહમંદ નીવડ્યો *

* મદ્રાસ ઇલાકાના “ કુલકેનમ ” કરનારો જોશી ગોવિંદ એટીને લગતી આ હકીકત હોય તો નવાબ નથી આ સેવક આજથી પચ્ચીસેક વર્ષપર (પૂર્વાશ્રમમાં) એક મહોમેદન મિત્ર સહિત તેની પાસે ગયેલો ત્યારે ઉપલા કરતા પણ વધુ હકીકત જોવામાં આવી હતી મદ્રાસ કે જ્યાંથી એ સ્થળ સોએક માઇલ દૂર હશે, ત્યાંથીજ અમે બંનેએ અમારા પ્રત્નો એક કાગળપર નોંધી રાખ્યા હતા, તેમજ એક ફારસી કવિતાની લાઇન નક્કી કરી રાખી હતી એ માણસ મોટા ભવ્ય કપાળવાળો અને આકરા સ્વભાવનો હતો તે પોતાની મહેનત બદલ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પાસેથી સાધારણુરિતે પ્રશ્ન દીઠ ૩ પાંચ લેતો પોતાના મકાનની એક એકાત ઓસરીમાં તે પોતાની સાથે અમને તેમજ એક ગાડીવાનને અમે દ્વિભાષી તરીકે સાથે લઇ ગયેલા તેને પણ લઇ ગયો અને અમને પોતાની સામે બેસાડ્યા પછી અમારા પ્રત્નો વિષે કાંઈ પણ પૂછ્યા ગાછ્યા વિના તે કાગળ લખવા મંડી પડ્યો વચમાં વચમાં તે આખો મીચી દષ્ટ કાંઈક ઉંડો વિચાર કરતો હોય એમ જણાતું વચમાં કોઈકોઈવાર કોડીઓની મુઠી અમારી પાસે ભરાવતો અને તેમાં કેટલી કોડી આવી તે જણી જોતો કોઈવાર તે “ દશથી કમ એવો કોઇ આંકડો બોલો, સોથી કમ એવો કોઇ

બીજા એક પ્રસંગે દક્ષિણના હૈદરાબાદ શહેરમાં હું હતો ત્યાં એક બ્રાહ્મણવિશે મને કહેવામાં આવ્યું કે તે બ્રાહ્મણ અગણિત વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી શકતો હતો, અને તે ખર્ચાથી કાઢે છે તે કાંઈ જાણી શકતું નહિ. તે એક સમય ગૃહસ્થ હતો અને ત્યાં કાંઈ બ્યાપારમાં જોડાયેલો હતો. એની યુક્તિઓ ખતાવવાનું મેં તેને કહ્યું, એવામાં એવું બન્યું કે, —તેને તાવ આવ્યો હતો, અને હિંદુસ્થાનમાં એવી એક સામાન્ય માન્યતા છે કે જો કાંઈ પવિત્ર મનુષ્ય પોતાનો હાથ માદ્ય મનુષ્ય ઉપર મૂકે તો તે સારો થાય છે. તે બ્રાહ્મણ મારી પાસે આવ્યો અને મને કહેવા લાગ્યો કે, મહાત્માજી ! જો તમે તમારો હાથ મારા મસ્તક ઉપર મૂકશો તો હું આ તાવમાંથી મુક્ત થઈશ મેં કહ્યું કે બહુ સારું. પણ તમે તમારી યુક્તિઓ ખતાવશો ? તેણે કબૂલ કર્યું એટલે તેની ઈચ્છા પ્રમાણે મારો હાથ તેના મસ્તક ઉપર મેં મૂક્યો અને કેટલાક વખત

આકડો બોલો, ” એવું એવું પૂછી લેતો અર્ધા પોણા કલાકમાં તેણે પોતાનું લખવાનું પૂરું કરી તે કાગળો અમને સોંપ્યા અને કહ્યું કે, તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર વગેરે એમાં લખ્યું છે પછી પેલો દ્વિભાષી કે જેને માત્ર થોડા કલાક અગાઉથીજ અમે સાથે રાખેલો હોય આમારી કચી વાતની ખર તેને પડવા દીધી ન હતી, તેની પાસે તે કાગળોમાં વચાવી જોયાં અમારા પ્રશ્નોમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણેને લખતા પ્રશ્નો હતા તેના ઉત્તર એમાં લખેલા હતા અને તે સર્વના જવાબ ખરા નીકળ્યા હતા ભવિષ્ય-સ્મિતિને લખતા સેવકના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “યોગી-ત્યાગી ” એવા શબ્દો હતા સેવક એ સમયે એ બાબતવિષે બહુ સમજતો નહિ અને એ વર્ગ તરફ અભાવ જેવું પણ ખરું, એટલે ઉપલા શબ્દો જણવામાં આવતા કેટલાક કલાકસુધી મનમાં બહુજ અકસોસ થયો હતો. એ માણસે અમને જે કાગળો લખી આપ્યા હતા, તેની શરૂમાં અમારું દરેકનું નામ તેમજ ગામ પણ લખ્યું હતું એ તરફ ગામના નામને છેડે મક્કર બોલવાનો રિવાજ છે તે પ્રમાણે અમારા ગામના નામને છેડે મક્કર બોડેલો હતો વળી પેલી અમે નક્કી કરી રાખેલી ફારસી કવિતાની લાદન “કલમ ચુદતન કિ મન શાહે અહાનમ ” તે પણ એ કાગળમાં લખાઈ ચૂકી હતી અમારે પૂછવા પૈકીનું કેટલુંક એમાં નહોતું પણ લખેલું તે તેણે પૂછ્યા પછી તેના ઉત્તર આપ્યા, પણ તે કાંઈ ખસમર નીકળ્યા નહિ ચીઠીમાં કશુંક લખી તેને નીચે મૂક્યા પછી કાર્ધક ફેલવું નામ લેવા તેણે કહ્યું, અને અમે નામ લીધું, તો તેજ નામ ચીઠીમાં લખામણ નીકળ્યું એ માણસ તે સમયેજ પાકી વયનો હતો, એટલે હવે નહિ પણ હોય, પણ તેના ઘરમાં વશપરપરાથી એ ધધા ચાલ્યો આવે છે એમ સાંભળેલું છે એ કહેતો કે ટપાલરસ્તે પણ કામ બજાવી શકુ છું એનું ઠેકાણું મદાસ ઈલાકામાં કુંભકાનમ રોજનથી પચેક માઇલપર આવેલા ગામ “વલગમાન” છે. ગામના નામમાં પાકી ચાદાસ્તને અભાવે કદાચ દરક પણ હોય મંત્રી સ. સ.

પછી તે તેનું વચન વચન પાળવા માટે આવ્યો. તેની પાસે તેની કમર ઉપર ફક્ત એક ચીથરાની પટ્ટી હતી અને તેની પાસેથી દરેક વસ્તુ લઈ લીધી, અને મારી પાસે એક ધાબળી હતી તેજ માત્ર ઇંડીના દીવસો હોવાથી તેને ઝાઢવા આપી, તેને એક પુણામાં ખેસાડ્યો. પચીસેક માણસો એના તરફ દૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા. પછી તેણે કહ્યું કે હવે જુઓ ! ઇન્દ્રમાં આવે તે લખો. અને બધાએ તે દેશમાં કદિ ન પાકે એવાં ફળોનાં નામ લખ્યાં જેવા કે દ્રાક્ષની લુખો, નારંગી, વિગેરે વિગેરે તે કાગળીયા તેને આપ્યા કે તરતજ ધાબળી નીચેથી દ્રાક્ષની લુખો તથા નારંગીઓ નીકળવા માંડી, તે એટલી બધી નીકળી કે બધાં ફળોને જોખીએ તો તેનું મનુષ્યનાથી ખેવડું વજન થાય તેણે અમને તે ફળો ખાવા સૂચના કરી પણ કાષ્ઠક જનું હોવાનું ધારીને અને આનાકાની કરી, પછી તે મનુષ્યે પોતેજ ખાવાનું શરૂ કર્યું એટલે અમે બધાએ પણ તે ખાધા અને તે મારાં હતા. પછી એણે ગુલાબનાં ફૂલોનાં હા કાઢીને પોતાને ખેલ બધ કર્યો એ દરેક ફૂલ સંપૂર્ણ ખીલેલું હતું, તેની પાંખડીઓ ઉપર ઝાકળના ટીપાં પણ વળગેલાં હતાં અને કાષ્ઠ પણ જગ્યાએ છુદાપણે કે કચરાપણે નહિ હતું. જ્યારે મે તેને એનો પુણામો પૂછ્યો ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે એ સર્વ હાથચાલાકી છે, પરંતુ અમને તો એમાં હાથચાલાકી હોય શકે એ વાત તદ્દન અસંભવિતજ લાગી હતી.

મે આવા ધણી પ્રકારો જોયેલા છે હિંદુસ્તાનમાં ફરતાં આવા પ્રકારો જૂદી જૂદી જગ્યાએ તમને સંકેતો મળી આવશે, અને દરેક દેશમાં એવું છેજ આ દેશમાં પણ તમને આવી ચમત્કારિક બાબતો મળી આવશે જેમકે આવા ચમત્કારોનાં બનાવરી ગપ્પા પણ પુષ્કળ ચાલે છે * મારૂ એક માનવું એવું છે કે જ્યારે કોઈ દેશમાં

* જૂનાગઢમાં થોડા સમયપર એક વૃદ્ધ વિદ્વાને ભાગવતની પારાયણા કરાવી, તે ચાલુ હતી તે દરમિયાન એવી વાત સંભળાઈ કે ઘીના ડબ્બા પાંચસો ને અનાજના થેલા પાંચસો વ્યાસ બાપા ઉપર નનામાં આવી પડ્યા પછી એક મિત્રે તે વિશે ચોકસી કરતા જણાવ્યું હતું કે થોડાક ઘીના ડબ્બા કોષ્ટએ મદદ દાખલ મોકલ્યા હતા. એ સમ્રાહ વખતે અન્ય પણ અનેક પ્રકારના ગપ્પા સંભળાતાં હતા. અશિક્ષિત જનવર્ગે બિચારો એવા ગપ્પા તુરંતજ માની લઈ ને આફરીન બની જાય છે ને આખા દેશમાં ફેલાવી દે છે અમુક કોટિના કોષ્ઠ કોષ્ઠ માણસો પણ પોતાને માટે એવી એવી વાતો સાંભળીને પુલાઈ જાય છે અને એવી એવી વાતોના બીજ પોતે કળ વક્તવ્યથી વાતેવાતમાં વાવી દે છે કીર્તિનો લોભ લગભલાઓને પણ અસત્યમાં ખેંચી જાય છે અને માનીએ છીએ કે અમુક કોટિનાં માણસ કુદરતપર સત્તા ચલાવી એવા ચમત્કાર દર્શાવી શકે છે, પણ તેમ કરવાની વાસનાને તો ખુદ્દી રીતે યોગ્યથોમા આધિક અતરાય-વિમુક્તે વણવેલી છે લોકોમાં શ્રદ્ધા ભક્તિ ફેલાવવા માટે એવું જ કરવું પડતું હોય તો પછી મદારીના ખેલ જેવું જ થયું ! છતાં કદાચ એવી જરૂર માનવા-

વસ્તી બહુજ ઘાટી થઈ ગય છે ત્યારે તે દેશની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ અધોગતિએ પહોંચે છે. બહુજ પ્રાચીન કાળમાં હજારો વર્ષો ઉપર હિંદુસ્તાનમાં હાલના કરતાં ઉપર જળાબ્યા બેવા બનાવો વધારે પ્રમાણમાં બનતા હતા. ચમત્કારી દેખાનારી પ્રત્યેક બાબતનું સંશોધન અને પૃથક્કરણ કરીને તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને પહોંચવાની પદ્ધતિ હિંદુઓમાં પ્રાચીન સમયથીજ હોવાથી આવી બાબતોનું મૂળ શું છે તેની શોધ કરવાનો પુષ્કળ મત્ત તેમણે કર્યો હતો. આ શોધ કરતા કરતા અનેક મહત્વના સિદ્ધાંત તેમણે શોધી કહાડ્યા હતા, અને આવા ચમત્કારોની મૂળપર્થત શોધ કરીને તેને લગતુ એક સર્વાંગપૂર્ણ શાસ્ત્ર તેમણે બનાવ્યું હતું. આવી બાબતો બાબત દૃષ્ટિથી બહુકોને ચમત્કારરૂપ લાગે છે, પરતુ એમાં કુદરતના નિયમોની બહારનું કશુંજ નથી અને બીજી સ્વૂળ ઘટનાઓની માફકજ એ પણ નિયમબદ્ધ છે એ વાત તેમને પૂરેપૂરી સમજાઈ ચૂકી હતી મનુષ્યોમાં કાંઈ આવી શક્તિઓ બનમથી-કુદરતી રીતેજ હોતી નથી, તેનો પદ્ધતિસર શાસ્ત્રીય અભ્યાસજ કરીનેજ તેવી શક્તિઓ મેળવી શકાય છે

આ શાસ્ત્રને હિંદુઓએ રાજયોગ એવું નામ આપેલું છે એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારા હજારો મનુષ્ય હિંદુસ્તાનમાં છે, એટલુંજ નહિ પણ આખા દેશમાં એ શાસ્ત્રની કેટલીક પ્રક્રિયાઓ રોજની ધર્મવિધિના એક ભાગરૂપ થઈ ગઈ છે આવી અને બીજી પણ અનેક પ્રકારની શક્તિ મનુષ્યના પોતાનાજ અંત કરણમાં રહેલી છે એવો આ શાસ્ત્રનો મૂળ સિદ્ધાંત છે,

પ્રત્યેક પ્રાણીમાં પ્રતીત થતું મન, એ વિશ્વવ્યાપી મનનોજ એક ભાગ છે અને તેથી પ્રત્યેક પ્રાણીના મનનો બીજાઓના મન સાથે તેમજ મૂળ વિશ્વવ્યાપી મન સાથે હમેશનો સંબંધ છે આવી રીતે કોઈ પણ મન કોઈ પણ શરીરમાં રહેલું હોય છતાં તેનો સમસ્ત જગતની સાથે નિકટનો સંબંધ છે.

વિચાર વિનિમયને લગતા એકાદ ચમત્કાર વિશે તમને કાંઈ બબર છે કે ? અહિયાં એક મનુષ્ય કાંઈક વિચાર કરે છે અને તેજ વિચાર અન્ય રશ્મિ રહેલા અન્ય મનુષ્યના મનમાં પણ તાદશ થાય છે આ પ્રમાણે કાંઈ અકરમાંત બનતું નથી, પરતુ એને લગતો અભ્યાસ કરવો પડે છે આ અભ્યાસ એ પ્રકારનો હોય છે એક તો બીજાના મનમાંથી પોતાના મનમાં વિચાર આકર્ષવા સંબંધી, અને બીજો

મન આવતી હોય તો જનવર્ગને ખુલ્લી નોટીસ આપી જાહેર રીતે એવા ચમત્કારો દર્શાવી આપવા બેઠે, કે જેથી કરીને જનસમાજમાં છુપા ગપ ગોળાઓ ફેલાવ કરતા હજારોગણી શ્રદ્ધાભક્તિ ફેલાઈ જશે, અને લોકોને માટે સારાસારના વિવેક-જ્ઞાનની જરૂર મહર્ષિઓ દર્શાવી ગયા છે તે મેળવ્યા વિનાજ કરોડો અજ્ઞાનીઓને ભક્તિમાન બનાવી દેવાશે.

મંત્રી. સ. સા.

પ્રકાર બીજા તરફથી મોકલાતા વિચાર ગ્રહણ કરવા સખધી છે અને પરિણામે એકનો વિચાર જેવા ને તેવાજ રૂપમાં બીજો માણસ ગ્રહણ કરી શકે છે છેડું' અને તેટલું હોય તેથી જરા પણ બાધ આવતો નથી તેમ વચમાં પહાડ, દરિયા, દિવાલ વિગેરેનો અતરાય હોય તે પણ વિદ્ય કરી શકતા નથી.

જો સર્વ પ્રાણીઓના નામ બિન્ન બિન્ન વસ્તુમાથીજ બનેલા હોય અને એક બીજાનાં મન કાષ્ટ પણ પ્રકારનો સખધ નજ ધરાવતા હોય તો ઉપર પ્રમાણે એક મનનો વિચાર બીજાના મનમાં પ્રવેશવાનું કદિ પણ બની શકે નહિ હું હમણાં બાપણુ 'કંઈ છું અને તમે તે સાભળો છો આ ક્રિયામાં પણ વિચારવિનિમયજ છે આ ક્રિયાનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ શું છે તે હવે જોઈએ એકના હાથમાથી બીજાના હાથમાં કાષ્ટ વસ્તુ અપાય છે તેની પેઠે કાષ્ટ મારો વિચાર તમારા અતરમાં જઈ એસતો નથી મારો વિચાર પ્રથમ તો મનમાં પેદા થયો પછી મોઢા વાટે તે શબ્દોના રૂપમાં બહાર આવ્યો મોઢાથી બહાર આવતાજ બહારના આકાશતરવમાં તે અવાજની હલેરીઓ ઉત્પન્ન થઈ અને તે તમારા જ્ઞાનદ્વારા મગજમાં પહોંચી જઈને એકઠી થઈ, અને ત્યારેજ તેને સ્થૂળ વિચારરૂપ પ્રાપ્ત થયું આ પ્રમાણે મારા વિચાર તમારા મનમાં પ્રવેશ કરવાની ક્રિયાના પેટામાં બીજી બે ક્રિયાઓ થાય છે પ્રથમ તો વિચારને સ્પર્શ-તહરીનું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી સ્પર્શના રૂપમાથી પાછું વિચારનું મૂળરૂપ બંધાય છે

આ પ્રમાણે બાપણુદ્વારા મારા વિચાર તમને સીધી-સરળરીતે પહોંચી શકતા નથી, પરંતુ માનસિક પ્રેરણાદ્વારા જે વિચાર મોકલાય છે તે તો બહુ સરળતાથી પહોંચી જાય છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે ચોગી લોકો કહે છે તેમ દરેક જગતનાં સર્વ મનોનો એક બીજા સાથે સખધ છે અને તેજ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ પરસ્પર સખધ હોવાથી પ્રત્યેક મન વિશ્વવ્યાપી છે

મારૂં મન, તમારૂં મન અને અન્ય સર્વ મનો જેમ સમુદ્રમાં નાનાં નાનાં મોળાઓ છે તેમ એક વિશ્વવ્યાપી અવિશાળ્ય-અખડ-મહાન મનનાજ નાનાં નાનાં રૂપો છે આમ હોવાને લીધેજ એક બીજાના વિચારોનો વિનિમય સરળતાથી થઈ શકે છે.

આપણી આસપાસ હરવખત જે ધડભાગ ચાલ્યા કરે છે તે તરફ ધ્યાનભર ઉઠુ લક્ષ્ય આપી જુઓ તો જણાશે કે આપણી આસપાસના જગતનો આપણા ઉપર ચાલુ અમલ રહ્યા કરે છે એજ પ્રમાણે આપણી પોતાની શક્તિમાંથી પણ થોડી શક્તિ આપણા શરીરરક્તજાદિ પાછળ વાપરીને બાકી બધીજ શક્તિનો ઉપયોગ રાત્રિદિવસ બીજા પ્રાણિપદાર્થો ઉપર અમલ ચલાવવામાં-આપણે કર્યા કરીએ છીએ. આપણું શરીર, આપણું મન, આપણા ગુણ, આપણા અવગુણ, આપણી સારી

અને માઠી ઇચ્છાઓ, વિચારણાઓ, ભાવનાઓ, એ બધાંજ આપણી બહારના જગત ઉપર પોતાની અસર એકસરખીરીતે પહોંચાડ્યા કરે છે, અને તેવીજ રીતે ઉલટ-પક્ષે બીજાની પણ તે તે પ્રકારની દરેક અસરો આપણા ઉપર પણ પડ્યાજ કરે છે આ પ્રમાણે આપણી આસપાસ એક બીજા પ્રત્યે અસરોની આપ લે ચાલ્યાજ કરે છે હવે તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો, લખએ

એકાદ વિદ્યાન કે જેને છટાદાર વક્તા તરીકે તમે ઓળખો છો તે તમારી પાસે આવીને કોઈ વિષયપર ભાષણ કરે છે તેની ભાષા ઉત્તમ અને વિચારો બહુ સુંદર છે, પરંતુ તેનું તમારાપર કિયિત્ત્વ પણ વળન પડતું નથી. તે મર્યો કે અસ તમે પ્રથમ જેવા હતા તેવાને તેવાજ બની જાઓ છો. જાણે કે કોઈ માણસ આવ્યો ન હતો ! એટલામાજ એક બીજાં મનુષ્ય આવે છે અને ચારજ વાક્ય બોલે છે. એના બોલવામાં પહેલાંના જેવી મીઠાશ અને છટા નથી અને વ્યાકરણની પણ અનેક ભૂલો હશે, છતાં તમારા મન પર ધણીજ અસર તેની થાય છે ! આવા અનુભવો આ પછુને અનેકવાર થાય છે, કેમકે કોઈપણ મનુષ્યનું વળન બીજા ઉપર પડવામા તેના શબ્દો અને વિચારોનો પ્રતાપ તો થોડાજ-બહુ તો ત્રીજા ભાગ જેટલોજ હોય છે, અને ધણા ખરો પ્રતાપ તો તેનામાં રહેલા મનુષ્યત્વનો હોય છે, એટલે કે તે વ્યક્તિત્વ જે ઓળસુ કે પ્રતિભા હોય છે તેજ બીજાની ઉપર અસર કરવામાં ધણા ભાગ બળવે છે. એકાદ કુટુંબમા કેટલાક વડીલ હોય છે, કેટલાક વડીલો તરીકે ફેરફાર નીવડે છે અને કેટલાક નથી નીવડતા એમ શા માટે અને છે ? આપણી નિષ્ફળતામાં ધણુ કરીને આપણે અન્યનોજ દોષ કાઢીએ છીએ કોઈ બાબતમાં કુ નિષ્ફળ નીવડ્યો એટલે એમજ કહીશ કે ફલાણુ કારણુને લીધે તેમ થયું છે એવે સમયે આપણા પોતાના દોષ કબૂલ કરવાનું આપણને ઠીક લાગતું નથી આમ દરેક મનુષ્ય પોતાને નિર્દોષ ઠરાવવા મથે છે, અને બધા દોષનું કોઇ બીજા વ્યક્તિ કે વસ્તુ ઉપર અથવા છેવટે કુદૈવ ઉપર આરોપણ કરે છે જ્યારે કોઇ વડીલ નિષ્ફળ નિવડે ત્યારે તેમણે પોતાનેજ એક પ્રથમ પૂછવોજ જોઇએ કે બીજા વડીલો તેમના કુટુંબને સફળતાથી ચલાવી શકે છે અને પોતે તેમ શામાટે નથી કરી શકતા ? સુદામ કારણુ એમા તે વ્યક્તિની પોતાનીજ ભૂલ અથવા કાળજીનું- ન્યૂનતા યા વિશેષતાનું હોય છે અમુક વ્યક્તિની વિશિષ્ટતા અથવા પ્રતિભામા ફેરફાર હોય છે

માનવજાતિના મહાન નાયકોનાં ચરિત્રો જોઇશુ તો આપણને જણ્યારો કે તેમનામાં વિશેષરૂપે રહેલા મનુષ્યત્વેજ તેમજ તેમને અપાવ્યુ હતું ભૂતકાળના મહાન તત્ત્વવેતાઓનાં ચરિત્ર જુવો. તેમના રચેલા અચોતો સત્ત્વ દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો અસલ અને નવીન એવા વિચારરત્નો તો તેમા અપર્યાપ્તિયાજ મળી આવશે કેટલાક મહાત્માઓ કે જેમની કીર્તિ હજી સુધી લોકિકમાં ગવાયા કરે છે, તેમના રચેલા અચો જોતા તે

સામાન્ય કોટિનાજ ભાગશે અને તેઓ મહાન લેખક હોય એમ આપણને જણાશે નહિ, છતાં તેમની હયાતીમા તેઓ અત્યંત માનપાત્ર હતા એ તો નક્કીજ હોય છે. એ મહત્તાનું કારણ તેમનું વિચારસૌન્દર્ય નહિ પણ વ્યક્તિવિશેષત્વજ હતું એમ આપણને જણાઇ આવે છે આગળ કહ્યું છે તેમ મનુષ્યનો પ્રભાવ પડવામા તેની પ્રતિભા એ તૃતીયાંશ અને તેની શુદ્ધિ તથા શબ્દો તો ફક્ત એક તૃતીયાંશજ ભાગ ભજવે છે, અને તેજ પ્રતિભા આપણા શરીરમા વસા કરે છે. આપણાં કાર્યો તો ફક્ત એ પ્રતિભાના પરિણામજ છે મનુષ્યત્વરૂપી કારણ હોય ત્યાં તેના કાર્યો આવવાજ જોઇએ કાર્ય કારણની પાછળ પાછળ આવવાને બધાંયજ છે

આપણી કેળવણી અથવા શિક્ષણનો આદર્શ આવા મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિજ હોવો જોઇએ પણ તેને બદલે આપણે હમેશા બાહ્ય ટાપટીપ પાછળજ પ્રયત્ન કર્યા કરીએ છીએ જો અતરમા કંઈ મનુષ્યત્વ હોય નહિ તો પછી બાહ્ય ટાપટીપનો શો ઉપયોગ ? કંઈજ નહિ બધા શિક્ષણનો આશ્રય એજ હોય છે કે મનુષ્ય આગળ વધવો જોઇએ જો મનુષ્ય તેના બીજા જાતિય હુએ ઉપર અસર કરી શકે-પ્રભાવ પાડી શકે-તે મનુષ્યશક્તિનો એકત્રિત નમુનો છે, અને જો તેના મનુષ્ય તૈયાર થાય તો તે જો પારે તે કરી શકવા સમર્થ હોય છે, તે પોતાની પ્રતિભાવડે જો તે કાર્યને વિજયી બનાવે છે

મનુષ્યત્વનો-પ્રતિભાનો મહિમા એવો છે, પરંતુ એ પ્રતિભા લાવવી ક્યાથી ? યોગસીજનના પરમાણુ જીવો, હાઇડ્રોજનના જીવો કે કાર્બનના જીવો, પરંતુ તેમાથી એ વ્યક્તિવિશેષત્વ મળવાનું નથી. તમામ પદાર્થશાસ્ત્રના નિયમ ઉચ્ચલાવી જઈએ પરંતુ એ વસ્તુ મળવી અશક્ય છે “વ્યક્તિવિશેષત્વ” એ કંઈ યોગજ વસ્તુ છે

છતાં પણ હજી આપણે એને જન્મતમા પ્રવર્તતું જોઇએ છીએ પ્રતિભાવાનું મનુષ્ય પણ બીજા મનુષ્યોની માફકજ જીવે છે, ચાલે છે, અને કાર્ય કરે છે, પરંતુ પોતાના વ્યક્તિવિશેષત્વને લીધે બીજા મનુષ્યો ઉપર યોગજ પ્રકારની હાંપ પાડી શકે છે સર્વ મનુષ્યોની પેઠે તે પણ પોતાનું જીવન પૂરું કરીને આ સસારમાથી ચાલ્યો જાય છે, પરંતુ તેની શુદ્ધિ, ગ્રંથો અને કાર્યો તેની પાછળ આરક્ષિત્વરૂપે રહી જાય છે મહાન ધર્માચાર્યો અને તત્ત્વવેત્તાઓની સરખામણી કરીશું તો જણાશે કે તત્ત્વજ્ઞાનીએ ધણાએ મહાન પુસ્તકો લખ્યાં હશે, પરંતુ ભાગ્યેજ કોઈ વ્યક્તિના હૃદય ઉપર તેઓ પોતાની જાતે અસર કરી શક્યા હશે હવે ધર્માચાર્યોનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે તેમના જીવનમા તેમણે આખા દેશને દેશી હલાવી મૂક્યા હતા આ એમા તફાવત માત્ર પ્રતિભાનાજ હતો તત્ત્વજ્ઞાનીમા નહિ જેવી ચોટીક પ્રતિભા હોય છે અને ધર્મના ફિરસ્તાઓમા તે પ્રતિભા અજાયબરીતે ભરેલી હોય છે, પડિતાની બધી વિશેષતા તેમની શુદ્ધિમા આવી રહેલી હોય છે અને તેથી કરીને તેમનો અને

આપણા મેળાપ શુદ્ધિના (બાહ્ય) પ્રદેશમાં થાય છે, તેની ચેલી તરફ તેમના હૃદય પ્રદેશસુધી આપણે પહોંચી શકતા નથી. ધાર્મિક મહાત્માઓની વિશેષતા અત્યંત ગંભીર અને ગૂઢ હોવાથી તેમનો મેળાપ એટલે તેમના અતરાત્માનોજ મેળાપ થઈ પડે છે પડિતોના અતરાત્માનો મેળાપ આપણને કદિ પણ થઈ શકતો નથી, અને તેથીજ તેમના તરફ આપણને બહુ પ્રેમ ઉપજતો નથી તેઓ આપણા દીલને તલસ્પર્શ કરી શકતા નથી—અને ધાર્મિક પુરુષોના દર્શન થતા આપણું મન તેમના પ્રત્યે અનિવાર્યપણે આકર્ષાઈ જાય છે મનુષ્યના બધારણમાં શુદ્ધિ એ ઇદ્રિયમાત્ર હોઈને તે એક પ્રાકૃત—અનાવદી વસ્તુ, નદીમાં નહેર હોય છે તેમ હોવાથી તે ધીમે ધીમે કાર્ય કરે છે અને યોગ્ય પરિસ્થિતિ મળતા ક્યાંક થોડોક ઝાંખો પ્રકાશ પ્રકટાવી શકે છે બીજી તરફ અતરાત્મા એ મૂળ વસ્તુ—મધ્યબિંદુ (નહેર નહિ પણ મૂળ નદી) હોવાથી અને ધાર્મિક પુરુષોના સમાગમમાં તે મધ્યબિંદુ આપણને દર્શન થઈ શકતું હોવાથી તેમનો સમાગમ થતા તેમના અતરાત્માનો પ્રકાશ આપણા અતરાત્માસુધી પહોંચી જઈ તેને જાગૃત કરી દે છે. એક વીજળીનો દીપક જેમ દૂર સુધી પ્રકાશ પહોંચાડી શકે છે, તેમ ધાર્મિક પુરુષોના અતરાત્માની બ્યોતિ પણ અનેક મનુષ્યો ઉપર અને તેમના ઠેઠ આંતરપ્રદેશસુધી પોતાનો પ્રકાશ પહોંચાડી શકે છે, અને તેમના દર્શનમાત્રથી પણ લક્ષ્યાવધિ મનુષ્યોમાં જાગૃતિ આવી જાય છે.

આ મનુષ્યત્વ—આ પ્રતિભાને જગાડવાના, આંતરશક્તિને વિશેષરૂપે ખીલવવાના નિયમો શોધી કઠાડવાનું માન યોગશાસ્ત્ર ધરાવે છે, અને તે નિયમો તથા પદ્ધતિઓ તરફ પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવે તો પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની પ્રતિભા વધારી અને ખલવત્તર કરી શકે.

આ કાર્ષિ ઉપલક્ષ્ય કલ્પના નથી પરંતુ શુદ્ધ બ્યાવહારિક—અનુભવથી સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી બાબત હોઈને કાર્ષિ પણ દેશકાળને લાગુ પડે છે એનું શિક્ષણ અન્ય સર્વ શિક્ષણોના રહસ્યરૂપ છે જે એક વિદ્યાને માધ્યમથી સર્વ વિદ્યાઓ સંધાર્ષિ જાય છે, તે આ વિદ્યા છે, માટે મનુષ્ય ગૃહસ્થ હો કે સન્્યાસી હો, શ્રીમત હો કે દરિદ્રી હો, લૌકિક કામધંધામાં પડેલો હો કે બીજા બ્યવસાયવાળો અથવા એકાંતવાસી હો, પરંતુ પોતાનું બ્યક્તિવિશેષત્વ—પોતાના અતરાત્માનું બળ (આ વિદ્યાને સાધીને) ખીલવવું—દૃઢવવું, એ તેનું સર્વથી વધુ લાભનું—મહત્ત્વનું અને પહેલામાં પહેલું કર્તવ્ય છે અજ્ઞાનવશ અનેક વસ્તુસ્થિતિઓ ગાળી આસકત ચિત્તથી જ—ઓના જ—મ પર્યાંત ભટકી કુટાઈને તે માધિક પદાર્થોની માધિકતા—અસત્ય—જડ—દુષ્ટપત્તાને અનુભવીને પછી છેવટે પણ આ વિદ્યાને શરણુ જવું પડે એમ છે. —તેમ ક્યાં વિના સુખાકાંક્ષી જીવને માટે બીજો આરોજ નથી—તો પછી શા માટે સવે-ગાથીજ આ વિદ્યાનો આશ્રય ન લેવો ?

જડપદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે જડ વિશ્વના—દેહ અને બીજા સ્થૂળ પદાર્થોના—ને નિયમ સિદ્ધ કર્યા છે તે ઉપરાંત વિશ્વનું બીજું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પણ છે. વાસ્તવિક-પણે તો “જડ વિશ્વ” અને “સૂક્ષ્મ વિશ્વ” પ્રત્યાદિ ભેદ ખોટા અને કેવળ શબ્દભેદજ છે જે કાંઈ છે તે એકજ છે. સમજવાને માટે આપણા અસ્તિત્વને કોઈ પણ ઉપમા વધુ બધ ભેસતી આવે તેમ હોય તો તે “શકુ” ની ઉપમા છે “શકુ” એ તેના થડ આગળ બહુ જડ અને જડો હોઈને છેડાની બાજુ તરફ પાતળો થતો થતો અણી આગળ નાના બિંદુ જેવો બની રહે છે આપણુ અસ્તિત્વ પણ સ્પૂળદેહરૂપી તળીયા આગળ જડતાપ્રધાન હોઈને આગળ સૂક્ષ્મદેહ તરફ પાતળું—સૂક્ષ્મતાવાળું—હોઈને છેવટે બિંદુ જેવું અતિ સૂક્ષ્મ છે એ અતિ સૂક્ષ્મ બિંદુને આપણે કારણશરીર અથવા જીવાત્મા કહીએ છીએ “પિંડે સો બ્રહ્માડે” તેની પેઠે આ અતિ વિશાળ વિશ્વની રચના પણ એવીજ છે.

વિશ્વનો દષ્ટિગોચર થતો કેવળ જડ ભાગ તે પેલા શકુના તળીયા જેવો સ્થૂળ છે અને તેના ઉપલા અશ્વ સૂક્ષ્મ થતા જઈને છેવટે તેની અણી રૂપ જે સૂક્ષ્મ વિશ્વ છે તેને આપણે “ધ્મિર” નામથી ઓળખીએ છીએ

આપણને કોઈપણ વસ્તુમાં જે સામર્થ્ય પ્રતીત થાય છે, તે સામર્થ્ય તે વસ્તુના જડ રૂપમાં—સ્થૂળ અંશમાં—નહિ પણ સૂક્ષ્મ અશ્વમાંજ રહેલું હોય છે તેનો જડ ભાગ હાલચાલ કરતો જણાય છે તે હિલચાલ કરવાનું સામર્થ્ય તેના પોતામાં નહિ, પરંતુ તેના સૂક્ષ્મ ભાગમાંજ રહેલું હોય છે.

જ્યારે મનુષ્ય મોટો મોજો હાથવડે ઉઠાવે છે ત્યારે એના હાથના માંસપિંડો ધણા કૂચે છે અને તેના આખા શરીરમાં વિશેષ હીલચાલ ચાલી રહે છે આપણને એ વખતે સ્નાયુઓમાં વિશેષ બળ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ ખરું જોતા તે સામર્થ્ય તે માંસપિંડોનું નહિ પણ તેની નીચે રહેલા જ્ઞાનતત્ત્વોનુંજ હોય છે પાતળા દોરા જેવા તત્ત્વોમાં આપણે ન દેખીએ એવા રૂપે રહેલું સામર્થ્યજ માંસપિંડોદ્ધારા આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે આમાના એકાદ જ્ઞાનતત્ત્વને વચ્ચેથી કાપી નાખવામાં આવે તો તેજ ક્ષણે તે માંસપિંડ કામ કરવાને અશક્ત બની રહે છે આ ત્રીણું જ્ઞાનતત્ત્વો જે શક્તિ પૂરી પાડે છે તે પણ તેમની પોતાની નહિ હોઈને એનાથી વધારે સૂક્ષ્મ તત્ત્વોમાંથીજ લાવે છે, અને તે તત્ત્વો વળી તેનાથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ વસ્તુમાંથી એ શક્તિ લાવે છે એ સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ વસ્તુ કે જેને આપણે “વિચાર” કહીએ છીએ તેજ છે એ “વિચાર” જ શરીરના સર્વ સામર્થ્યનું અધિકાર છે. વિચારનુંજ બળ આપણને ઉપર જણાવેલા તત્ત્વો અને માંસપિંડો દ્વારા દશરૂપે પ્રતીત થાય છે, અને પોતાના મૂળ વિચારના રૂપમાં હોય છે ત્યાંસુધી બીજા કોઈના જોવામાં આવી શકતું નહિ હોવાથીજ માણસોને સ્થૂળ શરીરનીજ

તે શક્તિ હોવાનો ભ્રમ થાય છે.

સૂક્ષ્મશક્તિ આપણા જોવામાં નહિ આવવાનું કારણ એજ છે કે, તે શક્તિની લક્ષરીઓ—આદોષનોને આપણી યાને દ્રિયો મહણુ કરી શકતી નથી, અને તેથી કરીને આપણી સ્થૂળ દષ્ટિ તેની પ્રતીતિ પામી શકતી નથી જો કોઈ વૈજ્ઞાનિક શોધ કે કળાથી શક્તિના એ સૂક્ષ્મરૂપનું નિયમન કરતા આપણને આવડે તો પછી તેના સ્થૂળરૂપનું પણ નિયમન આપણે સહેજે કરી શકીએ એમ છે.

જેમ જળાશયના તળીયામાંથી એક નાનો પરપોટો ઉપર આવે છે તેને આપણે વચમાં આવતો જોઈ શકતા નથી, પણ જ્યારે જળની સપાટી ઉપર આવીને ફૂટી નીકળે છે ત્યારેજ જોઈ શકીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે શક્તિ પણ જ્યાંસુધી અતિ સૂક્ષ્મરૂપમાં હોય છે ત્યાંસુધી તેને આપણે જોઈ શકતા નથી તે પોતાના અધિ-જ્ઞાનને—અત કરણને છોડીને સ્થૂળ અવયવો તરફ આવવા માડે છે ત્યારેજ આપણને તેની પ્રતીતિ થવા માડે છે.

“વિચાર” પોતે કેવી રીતે નિર્માણ થાય છે, એ વાત આપણા લક્ષમાં આવી શકતી નથી, પરંતુ અત કરણથી આગળ વધીને તે જેમ જેમ સ્થૂળ બને તરફ—સ્થૂળ દશામાં દૂર પહોંચી જાય છે ત્યારેજ તે આપણા જોવામાં આવી શકે છે આપણા વિચારો અને કૃતિ ઉપર આપણે કાબૂ ચાલતો નથી એવી ફરિયાદ આપણે વારંવાર કરીએ છીએ, પરંતુ વિચારો સ્થૂળરૂપમાં આવે તે પહેલાં આપણને જો મૂળમાથોજ તેનું નિયમન કરતા આવડે, તો પછી તેના પ્રત્યક્ષ સ્થૂળરૂપ ક્રિયા ઉપર પણ કાબૂ ચલાવતા આવડી જાય એમાં તો શી નવાઇ? કોઈ પણ સાધનદ્વારા જો આપણને શક્તિના સૂક્ષ્મ રૂપનું પૃથક્કરણ કરતા અને તે શક્તિનું સ્વરૂપ જાણતા તેથી તેના ઉપર કાબૂ ચલાવતા આવડે તોજ આપણા મન ઉપર આપણે કાબૂ ચાલી શકે, અને જેને પોતાના મન ઉપર કાબૂ ચલાવતા આવડે તો તે મનુષ્ય ખીજાઓના મન ઉપર પણ કાબૂ ચલાવી શકેજ અતર્થાજ પવિત્રતા અને નીતિપરાયણતા ધર્મશાસ્ત્રોએ એટલા બધા દયાણુથી શામાટે ઉપદેશી છે તે આ ઉપરથી લક્ષમાં આવી શકે તેમ છે, કેમકે જે મનુષ્ય અતર્થાજ પવિત્ર અને નીતિમાન હોય છે તે મનુષ્ય સચ્ચી—મનોનિગ્રહી પણ અવશ્ય હોય છેજ મનોનિગ્રહ વિના પવિત્રતા અને નીતિમત્તા આવી શકતીજ નથી મનુષ્યોના મન એકજ વિશ્વવ્યાપી મનમાંથીજ ઉદ્ભવેલાં તેનાજ અવિચ્છિન્ન અસૌરૂપે હોવાથી જે પ્રાણીને પોતાના—એક મન ઉપર કાબૂ મેળવતા આવડે, તેને માટે તેજ મનદ્વારા ખીજાઓનાં મન ઉપર એટલુંજ નહિ પણ સર્વ મનોના મૂળરૂપ તે વિશ્વવ્યાપી મન ઉપર પણ કાબૂ મેળવવો અશક્ય નથી, પોતાના મન ઉપર સચ્ચ મેળવવાની વિદ્યાનું રહસ્ય જેણે એકવાર અનુભવપૂર્વક હસ્તગત કરી લીધું હોય તેને વિશ્વવ્યાપી મન ઉપર પણ અવશ્ય

કાબૂ મેળવતા આવડેજ.

આ પ્રમત્તની બીજી એક બાવહારિક બાબુ પશુ છે આપણને જે અનેક પ્રકારના શારીરિક દુઃખ ભોગવવા પડે છે તે પશુ મનોનિઃકલ્પે દાખા શકાય છે. જે શક્તિના સક્ષમરૂપ ઉપર આપણને વિભવ મેળવતા આવડ્યો, તો પછી માનસિક દુઃખો અને શારીક દુઃખો ઉપર પશુ કાબૂ આપણે મેળવી શકીએ અર્થાત્ તે દુઃખોને દૂર કરી શકીએજ સક્ષમ શક્તિપર કાબૂ જમતા આપણે આ પ્રમાણે બીજી પશુ અનેક રીતે એ શક્તિનો પ્રત્યક્ષ બાવહારમાં પશુ ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ, પરંતુ તે વાત બાબુએ રાખીને આ વિષયનું જે અધિક ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે તેના તરફ હવે આપણે વળીએ હવે હું, તમને બીજી એક બાબત કહું છું અને એ વિષે સાંજોપાગ ચર્ચા નહિ કરતાં તેના અંતિમ સિદ્ધાંતજ માત્ર તમારા આગળ મૂકું છું.

માનવજાતિની એકાદ શાખાનો વિકાસ તેની બાહ્યાવસ્થામાંથી જેવી રીતે થાય છે તેવીજ રીતે તે જાતિના પ્રત્યેક મનુષ્યનો વિકાસ પશુ થાય છે. ફેર માત્ર એટલોજ હોય છે કે સમસ્ત જાતિને તે સ્થિતિમા આવતાં હજારો વર્ષ થાય છે ત્યારે એક બાળક માત્ર થોડાજ વર્ષોમા મોટી ઉંમરે પહોંચી જાય છે. એક બાળકને લક્ષ્યે તો તે તેની પોતાની માનવજાતિના આરંભકાળના જગતી મનુષ્ય જેવુંજ છે તે જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તે માનવજાતિની પોતાની શાખાની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ અને પદ્ધતિઓમા યજ્ઞને પસાર થાય છે અને છેવટે તે તે શાખાના વર્તમાન સ્વરૂપની પ્રતિમારૂપ બની રહે છે ફેર એજ કે બાળક પોતાની અવસ્થાઓ જલદીથી ઓળખતો ચાલે છે, અને માનવજાતિને તેમ કરવામા હજારો વર્ષ નીકળી જાય છે આ સિદ્ધાંત બરાબર ધ્યાનમા રાખવાથીજ હવે પછી હું જે કહેવાનો છું તે તમને બરાબર સમજાશે કલ્પના કરો કે સર્વ માનવકુળો એકજ શાખારૂપ છે અથવા સર્વ જીવમાત્ર એકજ શાખારૂપ છે આ સર્વ પ્રાણીઓરૂપી સમજી ખાસ એકજ સાધ્ય પાછળ દોડી જાય છે અને તે સાધ્ય તે બીજી કાષ્ટજ નહિ પશુ “ પૂર્ણત્વ ” છે સમગ્ર જગત્ કયા સાધ્ય પાછળ દોડી રહ્યું છે એ વાત જે કેટલાક મનુષ્યોના લક્ષ્યમા વહેલી આવી અર્થ હોય છે તે મનુષ્યો બીજા મનુષ્યોની રાહ જોઇને બેસી રહેતા નથી વારવાર જન્મ લઈ કટકે કટકે-સર્વની સાથે ધીમે ધીમે આગળ વધવાનો તેમને કટાંગો આવ્યો છે. આખી મનુષ્યજાતિ મુક્તાવસ્થાએ પહોંચે ત્યાંસુધી થોભવાને અને તેમની પેઠે રખડી રવડી જોદા ખાઈ ખાઈને અસારતા અને દુઃખના અનુભવો લઈ લઈનેજ આગળ વધવાનું તેમને પસંદ નથી. આથી કરીને તેવાં મનુષ્યો આગળ વધવાને ધમપછાડ કરી મૂકે છે અને જે છેડું કાપવાને આવા મનુષ્યજાતિને લાખો વર્ષ લાગવાનાં છે તે અતર તેઓ થોડા વર્ષ વા જન્મોમાં વટાવી જાય છે. જે કેટલાક જગતી મનુષ્યોને કાંઈ પશુ શિશુજી વગર

ફક્ત તેમને અનન્ય અને આશ્રય આપીને કોઇ પણ બેટમાં રાખવામાં આવે, તો કાળે કરીને તેઓ પોતાની સ્થિતિ પોતેજ સુધારવા લાગશે, અને કેટલીક ખાસ પ્રકારની સમાજ રચના તૈયાર કરશે આવી રીતે તેઓ જગતી અવસ્થામાંથી કેવળ સ્વયંબળથીજ સરકારી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરશે, પરંતુ જો એમને અન્ય સરકારી જન-માજની કોઇ ખાસ મદદ મળી જશે તો તેમની ઉન્નતિ વધારે અને સત્વર થશે એમાં સંશય નથી આપણે ઝાડને પણ મદદ કરીએ તો જલદી ઉછેરી શકીએ છીએ, એ તો આપણા અનુભવની વાત છે. જો તેને કુદરત ઉપરજ છોડી દેવામાં આવે અને ખાતરપાણી વગેરેની ખાસ મદદ ન આપવામાં આવે તો પણ તે ઉછેરી તો શકે છેજ, પણ સમય વધારે જોઈએ આપણા સર્વ પ્રકારના ઉલોગમાં આપણે એજ ધોરણુ લાગુ પાડી શકીએ તેમ છે કૃત્રિમ રીતે વ્યવહારની સર્વ વસ્તુઓની શક્તિ સત્વર કરવાનો આપણો યત્ન સતત ચાલુ છે આવી રીતે જે ધોરણુથી ઝાડ અને બીજા જડતાપ્રધાન પદાર્થોની ઉન્નતિ સત્વર કરી શકાય છે તેજ ધોરણુનો અમલ કરીને મનુષ્યની ઉન્નતિ શામાટે જલદી ન કરી શકીએ ? તેવીજ રીતે માનવ-જાતિની કોઇ આખી શાખાને માટે પણ કરી શકાય છે ધર્મોપદેશકો દેશવિદેશમા-ન્યા ત્યા શામાટે વિચરણુ કરે છે ? મમરત માનવજાતિની ઉન્નતિ જલદી થઈ શકે તેટલા માટેજ અરેખર ઉન્નતિની ગતિની કોઈ પણ મર્યાદા કે નિયમ નથી એક મનુષ્યની ઉન્નતિ એક જન્મમાં અમુક હદ સુધીજ થઈ શકે અને તેથી વધુ આગળ તે જઈ શકેજ નહિ એવું નથી એજ પ્રમાણુ એક મનુષ્ય પૂર્ણવસ્થાને કેટલો વહેલો યા મોડો પહોંચી શકે તેનો પણ નિયમ કોઈએ કરી આપ્યો નથી જો અનુકૂળ સંયોગો મળી આવે તો માણસ ધણીજ અજ્ઞયજ્ઞ ત્વરાથી આગળ વધી શકે અને તેજ પ્રમાણુ માનવજાતિને અનુકૂળ સહાયતા મળી જાય તો બહુજ ત્વરાથી તે જાતિ આગળ વધી શકે એ નિ સંશય છે કોઈ પણ આજનમાં સહાયતાના અનેક પ્રકારો હોય છે, પરંતુ તેમાં પણ તે આખતમાં પૂર્ણ જાતિ અનુભવવાળો સિદ્ધ મનુષ્ય નેતા-રૂપે મળી જવો, એ સર્વથી વધારે અગત્યનું સાધન છે. કોઈ એક માઠ અધારી રાજિમાં વિકટ માર્ગે ચાલવાવાળા અનેક મનુષ્યોના સંધને માટે એકાદ મજબૂત અને પ્રકાશિત જ્ઞાનસ અને તેને લઇને આગળ ચાલનાર એક અનુભવી ભોમીયો કેટલા બધા ઉપયોગી થઈ પડે છે ? દૈવીપ્રતિભાસપન્ન ધાર્મિક મહાત્માઓ અને યોગશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથો પણ એવાજ જ્ઞાનસ અને ભોમીયાની ગરજ માનવજાતિને માટે પૂરી પાડે છે. લક્ષ્યાધિ મનુષ્યોને તેમની દુર્ગતિના સમયમાં તેમનો માર્ગ એવા દીપકો અને ભોમીયાઓએ સરળ કરી આપ્યો છે, અને હજી પણ કર્યોજ જાય છે એવા અસામાન્ય પુરુષો પોતાના તીવ્ર પુરુષાર્થને લઇને એકાદ અથવા ચોક્કસ જન્મોમાં પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત કરી લેનારાઓમાંનાજ હોય છે. જમતના ઇતિહાસમાં એવા અનેક

અસામાન્ય મહાપુરુષો દરેક કાળમાં થઈ ગયેલા જણાય છે. થોડા વખત પહેલાંજ એક મનુષ્ય એવો થઈ ગયો છે કે સમસ્ત માનવજાતિએ પોતાના હજારો વર્ષના આયુષ્ય દરમિયાન જે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેટલી ઉન્નતિ તેણે પોતાના માત્ર એક જન્મમાં જ કરી લીધી હતી, પરંતુ અહિં આ વાત પણ લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ કે આ પ્રકારની ત્વરિત ઉન્નતિ પણ અમુક નિયમને અનુસરવાથી જ થાય છે. આપણે જો એ નિયમોને જાણી લઈએ અને તેના રહસ્યો સમજીને આપણી જરૂરીયાતો સાથે તેને સચોટ શકીએ તો આપણે પણ બહુજ ત્વરાથી આગળ વધીને આને આજ જન્મમાં પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકીએ. આ પ્રકારની ઉન્નતિને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં “ સર્વોચ્ચ ” અથવા સાંખ્યમાર્ગ કિંવા જ્ઞાનમાર્ગ કહે છે.

આપણા જીવનક્રમમાં આ નિયમોનું શાસ્ત્ર અતિશય ઉચ્ચ રહસ્યવાળું છે. મન તથા તેની શક્તિઓના અભ્યાસનું શાસ્ત્ર તે જ છે, અને પૂર્ણત્વને મેળવવાને માટે સર્વ કોષ્ટ જોઈએ ધડભાગ ચલાવી રહ્યું છે તે પૂર્ણત્વ સંવર મેળવવાને બહુજ દુઃક અને સાચો માર્ગ એ શાસ્ત્ર આપણને બતાવે છે. એ માર્ગનું જ્ઞાન અને અનુસરણ કોષ્ટકજ બળવી શકે છે અન્ન વસ્ત્રની, પૈસાની, કે અન્ય વસ્તુની મદદ કરીને બીજાઓની જીવનયાત્રામાં અમુક થોડા ધણા સમયને માટે સુખમતા કરી આપવી એ બાબત તો માત્ર એ માર્ગના ગાણું અગરૂપજ છે.

મનુષ્યોમાં રહેલું પૂર્ણત્વ ખીલવવું કે વ્યક્ત કરવું એ આ શાસ્ત્રને હેતુ અને ઉપયોગ છે એ શાસ્ત્રના જ્ઞાન અને ઉપયોગ સિવાય માણસને પૂર્ણત્વનો રસ્તો કાપવામાં લક્ષ્યાવધિ વર્ષો લાગે તેમ છે એટલા લાંબા સમય દરમિયાન તેને કંઈ એક મનુષ્યોના અને વસ્તુસ્થિતિઓના રમકડા રૂપ બનીને રહેવું પડે છે લાકડાના એકાદ નાનકડા હોડકાની પેઠે તેને આ સસારસમુદ્રમાંના પ્રત્યેક મોજાની સાથે આમ તેમ ફર્યા કરવું અને પછડાયા કરવું પડે છે. દૈવ અથવા કુદરતના હાથમાં પોતાનો ઉન્નતિક્રમ રહેવા દઈને યુગોના યુગો પર્યંત અચડાયા કરતા પ્રાણીઓને આ શાસ્ત્ર પોકારી પોકારીને કહે છે કે, “ઉઠો જાગૃત થાઓ અને પોતાની ઉન્નતિનું કાર્ય પોતાનાજ હાથમાં લ્યો. આટલા બધા સમય એ કામગીરી—એ અતિ અગત્યનું કર્તવ્ય તમે પ્રકૃતિને સોંપી રાખ્યું હતું, પણ હવે તે પોતાના હાથમાં લ્યો અને એકી સપાટે આ સમગ્ર સસારસમુદ્રને ઉલ્લંઘી જાઓ ”

મનુષ્યોનું જ્ઞાન અને તેની સાથે સાથેજ તેનું સુખ—સામર્થ્ય પણ સમયની સાથે વધતું ચાલે છે, એ વાત માનવજાતિની એકાદ બંધારણિક શાખાના સમઘમાં અક્ષરશઃ ખરી છે, પરંતુ તે શાખામાંની દરેકે દરેક વ્યક્તિમાં તે વાત પૂરેપૂરી નહિ પણ કેટલેક અંશેજ ખરી હોય છે, પરંતુ અહિં એક નિરાશાજન પ્રશ્ન ઉભો

શાય છે કે કયો મનુષ્ય કેટલો ઉન્નત થયો છે તે નક્કી કરવાને માટે તમારી પાસે શું સાધન છે ? આપણે સામાન્ય મનુષ્યો તો અમુક કરતાં વધારે છેદથી કુશળ ભેદ શક્તિ નથી, પરંતુ મેં એક એવા મનુષ્યને જોયો છે કે જે પોતાનાં ચક્ષુ બંધ કરવા છતાં બીજી ઓરડીમાં શું શાય છે તે પણ ભેદ શકે છે. તમે કહેશો કે “એ વાતમા અમને શ્રદ્ધા નથી,” પરંતુ એ માણસ બીજાને ત્રણજ અડવાડિયામા તેવી રીતે જોતા બનાવી શકેતા. આવી બાબત શીખવી એ કાંઈ બહુ કઠિન નથી. બીજાના મનમાં શું ચાલે છે, એ જાણવાની કળા તો માત્ર પાચજ મિનિટમાં સાધ્ય થઇ શકે તેવી અને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સિદ્ધ કરી શકાય તેવી છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે આ એક અશક્ય માનેલી વાત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઇ શકે એવી નીકળી તો પછી એવી રીતે કેટલી હદસુધી પ્રગતિ કરી શકાય તેની કંઇ મર્યાદા નિયત કરી શકીશું ? જ્યારે એક મનુષ્ય ઓરડીના એક ખુણામાં બેસીને બીજા મનુષ્યના મનના વિચારો જાણી શકે છે, તો પછી તે પાસેની ઓરડીના માણસના મનના વિચારો કેમ ન વાંચી શકે ? અને તેવીજ રીતે બીજી કેાઇ પણ ગમે તેટલે દૂરની જગ્યાના વિચારો પણ કેમ ન જાણી શકે ? એના જવાબમાં આપણે નકાર પણ કેવી રીતે કહી શકીએ અને “અશક્ય છે” એમ પણ આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ ? બહુ તો આપણે એટલુજ કહી શકીએ કે, “શી રીતે બની શકે તે અમે જાણતા નથી” એકાદ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ગમે તેટલો એ વિષયમા સમર્થ વિદ્વાન હોય તોપણ તેઓ આવી બાબત “અસંભવિત છે” એમ કહી શકે નહિ, પણ તે પોતે “જાણતા નથી” એટલુજ કહી શકશે ભૌતિક પદાર્થ જ્ઞાત્ર કેવી રીતે ધડાય છે ? પ્રત્યક્ષ બનતા બનાવોનો સમૂહ કરવો, તેના જૂદા જૂદા વર્ગ પાડવા અને પછી તેમાંથી સિદ્ધાન્ત નક્કી કરવા, આવી પદ્ધતિથી ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનજ્ઞ જ્ઞાત્ર નિર્માણ શાય છે અને વધે છે એ વાત ખરી, પરંતુ એ પદ્ધતિના મૂળરૂપ જે પ્રત્યક્ષ દેખાતા બનાવો, તેનેજ ઉપર જણાવ્યું તેમ આપણે આપણી ઓછી શક્તિ વા ન્યૂન જ્ઞાનને લીધે “અશક્ય”ની કોટીમા ગણી લઇએ એટલે પછી એ જ્ઞાત્ર કેવી રીતે નિર્માણ થઇ શકે ? અમુક વાત જૂઠી છે, બનવી અશક્ય છે, એમ આપણે પ્રત્યક્ષ બની શકે એવી બાબતોમાટે કહીએ એનો અર્થ ભવિષ્યત પદાર્થજ્ઞાત્રનો આપણે મૂળમંથીજ ઉચ્છેદ કરીએ છીએ, એવો શું નથી થયો ?

મનુષ્યના મનનું સામર્થ્ય અમાપ છે. એક મનુષ્ય કેટલી શક્તિ મેળવી શકે તેની મર્યાદા બાધી શકાય તેમ નથી એક ધાર્મિક હિંદુના મનની રચના જૂદાજ પ્રકારની હોય છે જે વિષયમા એને સ્વાદ પડે છે, જેમા તે લીન થાય છે, તે સિવાયની બીજી વસ્તુઓ ઉપર તે ધ્યાન આપતું નથી તમારા જાણવામાં છે કે હિંદુસ્તાન અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાત્રોની જન્મભૂમિ છે. ગણિતજ્ઞાત્ર પણ હિંદુસ્તાનમાંથી

જ પ્રથમ શરૂ થયું છે. તમે જે જે આજે વન-દુ-ગ્રી છતાંદિ ગણો છો તે નામ પશુ સંસ્કૃત નામો ઉપરથીજ પડેલાં છે બીજામણિતનો પશુ ત્યાથીજ જન્મ થયો છે, અને ચુરવાકર્ષણનો સિદ્ધાંત પણ ન્યૂટનના જન્મ પહેલાં હજારો વર્ષો પૂર્વે હિંદુ લોકોના બળજબામાં હતો આ ઉપરથી હિંદુઓની માનસિક વિશેષતા તમે જોઈ શકશો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનો અમુક સમય એવો હતો કે જે વખતે ત્યાના આર્યો મનુષ્ય અને તેનું મન એ વિષયની શોધમાંજ મુગ્ધ થયા હતા, અને તે વિષય છે પણ અત્યંત આકર્ષક, કારણ કે એ વિષય સિદ્ધ થયો એટલે મનુષ્યના મનની સર્વ આશાઓ પૂર્ણ કરવાનો ટુકો અને સરળ માર્ગ સિદ્ધ થયો એમ તેઓ સમજતા હતા તેમની એ સમજણ એવી વિશ્વાસપાત્ર હતી કે બીજા સર્વ વિષય છોડીને તેઓ આજ શાસ્ત્રની શોધ પાછળ મડયા હતા મત્ર, તત્ર, જાદુ, ચમત્કાર, વિગેરે શક્તિઓ તેમને મન અદ્વિત ન હતી, પરંતુ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પેઠેજ તે શાસ્ત્રીય છે, એમ તેમણે સિદ્ધ કર્યું હતું પરિણામે ઇતર પદાર્થશાસ્ત્રો ઉપરથી આર્યશાખાતુ લક્ષ ખસી ગયું અને તેમનું સર્વ લક્ષ માત્ર આ એકજ શાસ્ત્રની વૃદ્ધિ કરવા તરફ લાગ્યું જૂદી જૂદી જાતના યોગીઓએ જૂદા જૂદા માર્ગે આ શાસ્ત્રના શોધ ચાલુ કર્યા કેટલાકોએ પ્રકાશના કિરણોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને જૂદા જૂદા રંગોના પ્રકાશ શરીરમાં કયા કયા પ્રકારના ફેરફારો કરે છે તે તેમણે શોધી કઢાડ્યું તેઓ અમુકજ રંગના કેપડા પહેરવા લાગ્યા, અમુકજ રંગના ફળ ખાવા લાગ્યા અને અમુક રંગવાળી જમ્યાએ રહેવા લાગ્યા કેટલાકોએ કાન બંધ કરીને અને તે પછી ખુલા મૂકીને પ્વનિનો અભ્યાસ કરવા માડ્યો કેટલાકોએ ગંધનો અભ્યાસ કરવા માડ્યો આવી રીતે જ્ઞાનેદ્રિયોના દરેક વિષયના અભ્યાસની શરૂઆત કરવામાં આવી

આ બધા પ્રયોગોનો મુખ્ય હેતુ એજ હતો કે કોઈ પણ રીતે વસ્તુમાત્રના સ્પર્શ રૂપની શોધ કરવી. તેમાના કેટલાકોએ તો માનસિક વિલક્ષણ સામર્થ્ય ખરેખર પ્રાપ્ત કર્યું હતું કેટલાકે તો હવામાં ઉડીને આકાશગમન કરી શકતા હતા પશ્ચિમના એક મહાન સાક્ષર પાસેથી મે જે વાત સાંભળી છે તે હું તમને કહું છું આ વાત સીસીનાના ગવર્નરે જને જોઈ હતી, અને તેણે તે વાત તેને કહી હતી એક છોકરીને લાકડીઓના કંકડા આકાશ અવળા ગોઠવી બનાવવામાં આવેલા સ્ટૂલ ઉપર પલાઈ વળાવીને બેસાડવામાં આવી થોડીવાર તે તેના ઉપર બેસી રહ્યા પછી એક મનુષ્ય તેની પાછળ જમને એક પછી એક આડી લાકડીઓ તેની નીચેની બાજુથી બહાર ખેચતા ગયો એવી રીતે બધીજ લાકડીઓ ખેચી કઢાડી, પરંતુ તે છોકરી તો તેને તેજ સ્થળે તેવી ને તેવીજ રીતે પલાઈ ચારીને હવામાં અદ્ધર બેસી રહેલી હતી !

ગવર્નરને આ કાષ્ટ યુક્તિ છે એમ લાગવાથી તેણે પોતાની તલવાર ખેચીને તે બાલિકાની નીચે ઝડપથી ફેરવી, પણ ત્યા કાઈજ ન હતું ત્યારે એ શું હતું ? એ

કાંઈ બાકુ કે અમલકાર નહોતો આ બનાવ અનેક લોકોએ જોયો હતો એટલે તેને માટે આવશ્યાસનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. એક હિંદુને આવા બનાવથી આશ્ચર્ય થવાનું નહિ; કેમકે એવા અનેક બનાવો તેણે જોયા-જાવ્યા હોય છે. હિંદુઓને ભયારે કાંઈ દુશ્મનો સામે લડવું પડે છે ત્યારે તેઓ કહે છે કે, અમારો કાંઈ ચોગી આવી પડશે તો આ બધાને હાકી મૂકશે. આ માન્યતા સમરત હિંદુજાતિમાં પ્રચલિત છે હાથ કે હથિયારમાં શી શક્તિ છે ? શક્તિ તો ફક્ત આત્મામાં જ છે

ઉપર જણાવેલી હકીકત અને સિદ્ધાંત જો સત્ય જ હોય તો સાબીત થાય છે કે એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને પ્રયોગ કરવા જેવું છે, પરંતુ જેમ બીજા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી પારગત થવું જેમ કઠિન છે તેમ આ શાસ્ત્રમાં પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા કરવી પડે છે તોપણ અન્ય ભૌતિક પદાર્થો અને તેને લગતી વિદ્યાઓ કરતાં તો આ વિદ્યા અને આ શક્તિઓ તેની મહત્તા તરફ જોતા પ્રમાણમાં બહુ જલદીથી મેળવી શકાય છે તમને લક્ષ્મી મેળવતાં કેટલા બધા વર્ષો લાગે છે તેનો તો વિચાર કરો લક્ષ્મીવાન થવાને માટે તમારે વિદ્યુતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવું હોય છે અથવા મોટા એન્જનીયર થવું હોય છે તો તે માટે કેટલાંક વર્ષસુધી અભ્યાસ કરવો પડે છે, અને પછી જીવગીના બાકીના વર્ષોમાં કેટલું બધું કાર્ય કરવું પડે છે ? વળી અન્ય સર્વ શાસ્ત્રોમાં જડ વસ્તુઓ સાથે કામ લેવાનું હોય છે, જેમકે ખુરશીને બનાવવી હોય અથવા કોઈ પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરવું હોય તો તે પદાર્થ અથવા ખુરશી તમારી પાસેજ પડી રહે છે ભયારે આ શાસ્ત્રમાં તો માત્ર પોતાના સદાના સગી મનની સાથેજ કામ લેવાનું હોય છે, પરંતુ આ મન ધણજ અચળ હોવાને લીધે તમે અભ્યાસ કરવા બેસો છો ત્યારે તરતજ તે સટકી જાય છે હમણાં એક દિશામાં વળેલું હોય અને બીજીજ દિશાએ તે બીજી દિશામાં ફરી જાય છે આવા અસ્થિર મનને કાબૂમાં લવાય તોજ કાંઈ પણ બાબતનું મનન અને અભ્યાસ બની શકે છે આવી રીતે આ કઠિન શાસ્ત્રને સાધ્ય કરવા માટે અસ્પષ્ટિત અભ્યાસ-શિક્ષણની આવશ્યકતા છે લોકો મને પૂછે છે કે હું તેમને અનુભવી દર્ષાત કેમ બતાવતો નથી ? હું ખરેખર કહું છું કે અહિંથી ઘેર જઈનેજ તમે કહેશો કે એ તો બધું ખોટું જ છે, પરંતુ તેનું કારણ એટલુંજ હોય છે કે તમા સત્યને જોવાની તમારી ઇચ્છાજ હોતી નથી આ શાસ્ત્ર વિષે હું થોડુંજ જાણુ છું, પણ તેટલું મેળવવાને માટે પણ મે ત્રીસ વર્ષ પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને માત્ર ગયા છ વર્ષથીજ હું જે કાંઈ થોડુંક જાણુ છું તે લોકોને જણાવું છું એ સખ પ્રયાસના ત્રીશ વર્ષમાં કેટલોક વખત તો ૨૪ કલાકમાં વીસ કલાક કામ કરતો હતો અને કોઈકોઈ વખત તો ફક્ત એકજ કલાક રાત્રે ઉઠતો અને કદિ કદિ નિદ્રાનો સપૂર્ણ ત્યાગ પણ કરવો પડતો કાંઈ કાંઈ વખત તો કાંઈના અવાજ અથવા આસ સુદા ન આવી

શકે એવી જગ્યાએ અથવા ગ્રામમાં રહેવું પડતું; છતાં પણ હું ધણુ જ થોડું આ વિષયમાં જાણુ છું, હું બાંચેજ એ શાસ્ત્રરૂપી વસ્તુનો એક છેડો પણ પકડી શક્યો હોઉં, પણ એટલું તો જાણુ છું કે એ સત્ય અલૌકિક અને મહાન છે.

હવે જો તમારામાંથી કોઇને એ શાસ્ત્ર શીખવાની ખરી ઇચ્છા હશે તો અન્ય ધધામાં જેટલો નિશ્ચય કરવાની જરૂર પડે છે તેના કરતાં વિશેષ-દૃઢ નિશ્ચય આ વિષય શીખવાને માટે કરવો પડશે. આ વિષયમાં બહુજન છેડું અને સતત ધ્યાન આપવું પડે છે, અને ગુરુને પણ અતિ સખત યત્ન પડે છે. જો પિતા, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર કે કોઈ ગમે તેવું સખધી મરણુ પામે તોપણુ આ કાર્ય બધ થઇ શકે નહિ, આપણુ હૃદય એવા કોઈ બનાવથી ગમે તેટલું ભગ થઇ ગયું હોય તોપણુ આ કાર્યક્ષેત્રમાં લાગુ રહેવું જ જોઇએ આ કાર્યનો પ્રકારજ એવો છે કે તેને માટે એવું ધોરણુ જરૂરી અને ન્યાયી થઇ પડે છે.

બીજા ધધાના અભ્યાસ કરતાં આ શાસ્ત્રના અભ્યાસીએ નીતિ-માયના અને આહારવિકારાદિના બધન વધારે પાળવા પડે છે આ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં મનુષ્ય પોતાના મનની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની રાખી શકે છે તેના ઉપરજ સફળતાનો સર્વ આધાર છે ભૌતિક અભ્યાસ વા ધધામાં પણ સર્વ કોઈ ધારેલી સફળતા નહિ મેળવી શકવા છતાં દરેક મનુષ્ય કાઇ ને કાંઇક પણ મેળવી શકે છેજ. તેમ આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનાર અત્યેક મનુષ્ય પણ થોડો ધણો પ્રકાશ તો અવસ્ય મેળવી શકે છે અને તેથી આ શાસ્ત્રની સત્યતાની પ્રતીતિ તો અવસ્ય થાય છેજ. વળી બીજો લાભ એ થાય છે કે જેમણે પૂર્ણત્વ મેળવ્યું હોય એવા પુરુષો સાથે તેને મેળાપ અને પરિચય થવાથી તેવા બનવાનો અર્થાત્ પૂર્ણતા મેળવવાનો વિચાર માંડી ન વળાતાં જરીજ રહ્યા કરે છે, અને વહેલે મોડે તે વિચાર પુનઃ ખીલી ઉઠતાં વળી પાછો તે આગળ વધે છે અને એમ કરતા કરતા પરિણામે તે પૂર્ણતા પણ મેળવે છેજ. કોઈ પણ અન્ય શાસ્ત્ર કરતાં આ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં સ્વાશ્રય, સંયમ અને બીજા સદ્ગુણોની વધારે આવસ્યકતા છે. વળી આ અભ્યાસમાં સફળ થનારા એાની સખ્યા ન્યૂન હોય છે, તેટલીજ જાદુગરો, મિથ્યાલિમ્બાનીઓ અને પાપડી-એાની સખ્યા બીજા ક્ષેત્ર કરતા આ ક્ષેત્રમાં વધુ હોય છે કારણુ કે જે વેષ અથવા ધધા લોકોમાં વધુ સત્કાર અને સેવા પ્રાપ્ત કરાવે તેવો હોય છે તે વેષ યા ધધામાં હુઆ અને ઉઠાઉગીરો વધુ હોય છે, પણ તેટલા કારણુથીજ તે ધધા સારો નથી એમ ન કહી શકાય આ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં શુદ્ધિ, તિતિક્ષા, અને શ્રમની આવસ્યકતા વધારે છે, પરતુ એ અભ્યાસનું પૂર્ણતારૂપી ફળ, એ શ્રમ વગેરેની અપેક્ષાએ નેમજ અન્ય તમામ ભૌતિક અભ્યાસો અને સફળતાએાની અપેક્ષાએ અનતમણું લાભપ્રદ, અલૌકિક, અનુપમ અને સ્થાયી છે, એ વાતનો વિચાર કરનાર અભ્યાસી

પોતાના અવમાસને માટે જે કાંઈ કરવું-તજવું પડે તે સર્વ ધૈર્યપૂર્વક કરવાને ચૂકવો નથી. પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાના આ શાસ્ત્રની વ્યાખતમા જેમને વધુ શીખવાની ઇચ્છા હશે તો તે ઇચ્છા માત્ર ભાષણો સાંભળવાથીજ ફળીભૂત નહિ થાય, કારણ કે એ વિષય અત્ર બોલવાથીજ શીખવી શકાય એવો નથી. આ વિષય-આ અવમાસ જીવનને-અતરાત્રાને લગતો છે અને અતરાત્રાજ અતરાત્રાને જગાડી-ખીલવી શકે છે. જ્યે લમારામથી કાષ્ટનો આ શાસ્ત્ર શીખવાનો નિશ્ચય હશે તો હું તેમને બધી ખુશીથી મદદ કરીશ.

કર્મનું રહસ્ય

(શાસ્ત્ર એન્ડેલેસ કેલીફોર્નિઆમાં ઈ. સ ૧૯૦૦ ના બન્યુઆરીની ૪ થી તારીખે આપેલુ વ્યાખ્યાન)

મારા જીવનમાં હું જે ઉત્તમ પાઠો શીખ્યો છું તેમના એક એ છે કે કર્મના સાધનોમાં પણ કર્મના પરિણામ જેટલુંજ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે જેની પાસેથી હું આ શીખ્યો તે એક મહાન પુરુષ હતો, અને તેનું સમગ્ર જીવન એ સુખ્યત્વના સક્રિય આદર્શરૂપજ હતું આ એક અસાધારણ તત્ત્વમાંથી મને હમેશા બધું શીખવાનું મળતું, અને મને જણાય છે કે પ્રત્યેક કર્મના વિષયનું રહસ્ય એજ છે કે- કર્મના સાધનોમાં પણ કર્મના પરિણામ જેટલુંજ લક્ષ આપવું.

આપણા સ્વભાવમાં એક એવી મોટી ખોડ છે કે આપણે સુખ્યત્વે કરીને સાધ્ય વસ્તુ તરફજ ખ્યાલ રાખ્યા કરીએ છીએ. આપણને એ સાધ્યરૂપ એટલું બધું ચમત્કારિક તથા મોહક લાગે છે કે તેનાં સાધનોમાટે તો વિચાર કરવાનું સ્થાન પણ આપણા મનમાં રહેતું નથી.

આપણા જીવનમાં નિરાશ થવાના પ્રાપ્ત થએલા પ્રસંગોનું સફળતાથી પૃથક્કરણ કરી જોઇશુ તો આપણી સાધ્યતા નબળાણુ ટકા નિષ્ફળતાઓમાં આપણને એજ કારણ મારુમ પડી આવશે કે, આપણે તે વ્યાખતનાં સાધનો તરફ પૂરતું લક્ષ આપેલું ન હતું. માટે પ્રથમ તો સાધનોને પૂર્ણ અને બળવાન બનાવવા તરફજ પૂરતું લક્ષ આપવાની ખાસ જરૂર છે. જો સાધનો પૂરતા અને સગીન હોય તો પછી સાધ્ય આપણને પ્રાપ્ત થવુંજ જોઇએ. ફળ કાષ્ટ એની મેળે આકાશમાંથી-અકસ્માત ખરી પડતું નથી, પરંતુ મૂળમાંથી-કારણશાલીજ કર્મની-ફળની-ઉત્પત્તિ છે એ આપણે ભૂલી જઇએ છીએ. જો કારણ-સાધન પૂરતા અને સમજ નહિ હોય તો પછી ફળ પણ નથીજ. એક વખત અમુક આદર્શ પસંદ કર્યો અને તેનાં સાધનો નક્કી કર્યા,

અને પછી જો આપણે આદર્શને ઊઠી હાથે તોપણ સાધનો પરિપૂર્ણ થતા આદર્શ-રૂપી ફળ એની મેજે પણ આવવાનું જ. થોડા સાધન હોય છે ત્યાં ફળને માટે સુરક્ષી રહેતી નથી, ફળ જરૂર મળવાનું જ. આપણે કારણોની-સાધનોની સલાજ રાખીશું તો પછી ફળ-સાધ્ય એની મેજેજ પોતાની કાળજીથી ચાલ્યું આવશે જ. પૂર્ણ-ત્વનો સાક્ષાત્કાર, એજ મનુષ્યનું સાધ્ય છે, અને તેને સાધવાને માટે આપણે તેને સમર્થ સાધનો તરફ લક્ષ આપવું એજ માનવજીવનનો ખાસ મત્ર હોય છે. આપણે ગીતાજીમાંથી પણ એજ વાંચીએ અને શીખીએ છીએ કે આપણે સર્વ શક્તિઓવડે અવિરત કાર્ય કરવું જોઈએ પછી તે કાર્ય નાનું વા મોટું હોય તેમાં કંઈ મહત્ત્વ નથી વળી આપણે અનાસક્તપણેજ કર્તવ્ય કરવું જોઈએ +

પરંતુ જો આપણું જીવન આપણે તપાસી જોઈશું તો આપણા દુઃખનું મોટું કારણ આપણને એજ જણાશે કે કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળવા છતાં પણ તેના પ્રત્યેની આસક્તિને આપણે ત્યજી શકતા નથી આપણે જાણીએ છીએ કે એમ કરવાથી આપણને નુકસાન થાય છે, અને વધુ વખત તેજ કાર્યને વળગી રહેવાથી આપણા ઉપર દુઃખજ આવી પડશે, તોપણ આપણે તેમાંથી છુટી શકતા નથી જેમ મધ-માખી મધ ચૂસવા આવી અને તેના પગ મધના પાત્રમાં ચોટી ગયા એટલે પછી તે બહાર નીકળી જ શકતી નથી, તેવું જ આપણે પણ વારંવાર કર્યા કરીએ છીએ આપણે આ જગતરૂપી પાત્ર પાસે આવવામાં બંદરનું મધ ખાવાનો હેતુ ધરાવીએ છીએ, પરંતુ પાત્રના કિનારાનેજ આપણા હાથ પગ ચીટકાવી બેસીએ છીએ ! આપણે આ જગતમાંથી આનંદ મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ પણ આવડત નહિ હોવાથી આપણો તમામો જોઈને બીજાઓજ આનંદ મેળવે છે ! દેવા આવેલા પણ ઉલટા દેવાઈ ગયા ! મોગવવા આવેલા પણ ઉલટા આપણેજ ભોજવાઈ ગયા ! x માલિક થવા આવ્યા પણ ઉલટા ગુલામ થઈ ગયા. કર્મ કરવા આવ્યા પણ કર્મરૂપ થઈ ગયા. દરેક બાબતમાં આવું જ જણાય છે. આપણે બીજાની શક્તિઓ ઉપર કાજૂ જમાવવા ઇચ્છીએ છીએ પણ ઉલટી બીજાની શક્તિઓએજ આપણા ઉપર અમલ જમાવી લીધો છે આપણને જીવનના સુખનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા હોય છે, ઉલટાં તે સુખેજ આપણા જીવનને ખાઈ જાય છે. આપણે કુદરત પાસેથી બધું લેવા ઇચ્છીએ છીએ, પણ કાળ જતાં આપણે જોઈએ છીએ કે કુદરતજ આપણી પાસેથી બધું લઈ લે છે, અને નકામા બનાવીને આપણને બાળુએ હડસેલી મૂકે છે !

+ તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ગીતા ૩-૧૬.

x મોગા ન મોઝા લયમેવ મુક્તાઃ । ભર્તૃહરિ

ને આમ બનતું ન હોત તો કેવો આનંદ રહેત ! આપણું જીવન કેવું દેહીપ્ર-
માન થઈ પડત ! ખેર, ગભરાવું નહિ ! અત્યારસુધીમાં અનેક પ્રકારની ઠોકરો
લાગી ચૂકી અને નાનાસુના જય પશુ થોડાક મળી ચૂક્યા કેટલાક સુખદુઃખના
પ્રસંગ વીતી ચૂક્યા, પરંતુ હજી પણ ધારીએ તો એકસરખો આનંદ ભોગવી શકીએ
તેમ છીએ. પણ તેમ કરવામાં માત્ર સંસારની માયાભળમાં નહિ ફસાઈ પડવાની
સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

આપણું દુ ખોતું મોટું કારણ આસક્તિજ છે આસક્તિ ઉદ્ભવી કે સૃષ્ટિની
ભળમાં સપડાયા સમજવા. માટેજ જીતામાં કહ્યું છે કે સતત કર્મ કરે પણ આસ-
ક્ત થાઓ નહિ. એકાદ વસ્તુ તમને ગમે તેટલી પ્રિય હોય તોપણ છાંછો તે વેળા
તે વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની તૈયારી તમારે રાખવી જોઈએ શું આ લોકમાં કે શું
પરલોકમાં પરંતુ દુર્બળ મનુષ્યની કોડી પણ કિંમત નથી મનની દુર્બળતાજ સર્વ
પરાધીનતાનું મૂળ છે.

માનસિક નિર્બળતાજ આપણામાં દરેકપ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક દુ ખોને
ઉત્પન્ન કરે છે. દુર્બળતા એ સાક્ષાત મરણરૂપજ છે આપણી આસપાસના વાતા-
વરણમાં લક્ષ્યવધિ રોમિષ્ટ જતુઓ લટક્યા કરે છે, પરંતુ જ્યાસુધી આપણામાં
દુર્બળતા ન પેડી હોય ત્યાસુધી તે જતુઓ આપણાપર કાષ્ટજ ખરાબ અસર કરી
શકતાં નથી આપણું દુર્બળપણજ રોગજનક જતુઓને તેમના નિવાસ તથા પ્રયા-
રને પાત્ર આપણને બનાવે છે.

આપણો આયુષ્યક્રમ એજ સિદ્ધાંતપર અવલમ્બિત છે કે સુદૃઢતા એજ જીવન
અને દુર્બળતા એજ મૃત્યુ, મનોબળ એજ સુખ અને સર્વસ્વ તથા અમરત્વ, અને
દુર્બળતા એજ રોગ, દુ ખ અને મૃત્યુ.

આપણું હિસ્ટોરિયલ એજ છે કે આસક્તિનેજ આપણા સુખના પામારૂપે આપણે
આની બેઠા છીએ મિત્રો પ્રત્યે અને સખ ધીઓ પ્રત્યે આસક્તિ, યુદ્ધિ અને ધર્મ-
કર્મ પ્રત્યે પણ આસક્તિ, પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રત્યે આસક્તિ, આસક્તિ અને આસક્તિજ.
બસ આસક્તિનેજ આપણે સુખનું દ્વાર માનીને વળગી બેઠા છીએ ! પરંતુ પરિ-
ણામે મળે છે શું ? દુ ખજ ! માટે જો આપણે ખરા આનંદનીજ પ્રાપ્તિ કરવી હોય
તો અનાસક્તિ વિના એનો બીજો ઉપાયજ નથી અત્યંત આસક્ત મનુષ્ય જેટલા
ઉત્સાહથી કોઈ કાર્યમાં મરી પડે છે, તેટલાજ ઉત્સાહથી કોઈ કાર્ય કરવા છતાં પણ
ચોખ્ખ લાગે તે ક્ષણે તે કાર્યથી છૂટા થવાનું સામર્થ્ય આપણામાં હોય તો કોઈ પણ
દુઃખ આપણને સ્પર્શ કરે એમ નથી, અને આવો મનુષ્યજ છાંછે તેટલું સુખ
પ્રકૃતિ પાસેથી મેળવી શકે છે અત્યંત મહત્વની અને તેની સાથે અત્યંત કઠિન
વાતજ એ છે કે કાર્ય કરવામાં તક્લીનતાનું બળ પણ પૂરેપૂરું જોઈએ અને તેટલુંજ

બળ તે કાર્મભાષી છટા કરનારી વ્યાસક્રિતનું પશુ જોઇએ.

કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે તેઓ પૂર્ણ અનાસકત દેખાય છે; પરંતુ તેમનામાં કોઇના ઉપર પ્રેમજન્ય હોતો નથી. તેમનું હૃદય પત્યર જેવું જ હોય છે. આપણ મનુષ્યો જીવનનાં કેટલાંક દુઃખોમાંથી બચી શકે છે. એમ જોઇએ તો બીજા પશુ કોઇના ઉપર વ્યાસક્રિત રાખતી નથી અને તેને દુઃખ પશુ કદિ અનુભવવું પડતું નથી, પરંતુ એ મનુષ્ય અને બીજાનું મહત્ત્વ પશુ કેટલું ? આપણે પશુ બીજાના જેવા થઇએ તેના કરતાં તો વ્યાસક્રિત થઇને દુઃખી થવું એજ ઉત્તમ છે કોઇ વસ્તુ અથવા કાર્મમાં અત્યંત પ્રેમ થવો એ પશુ એક પ્રકારનું બળજ છે. કોઈ બાબતમાં આપણું લક્ષ્ય એટલું બધું જોડાઇ જાય કે તેની આડે અન્ય કશાનું જ આપણને જ્ઞાન રહે નહિ; અને આપણું સર્વ નાશ થવાની વેળા આવે તોપણ તે બાબતનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર આપણા મનમાં આવે નહિ. આમ થવું એ શું બળ વિના બની શકે છે ? એમાં પશુ બળનું કામ પડે છે ચોતાને વિસરી જઇને બીજાના સુખ-સંતોષને માટે જે પશુ સહન કરવું પડે તે કરવું એ પશુ દૈવી ગુણજ છે. એટલા માટે અત્યંત વ્યાસક્રિતમાં પ્રતીત થતું મનોબળ પશુ આપણામાં હોવું જ જોઇએ, પરંતુ આપણે એટલો દૈવીગુણજ આપણામાં પેદા કરીને બેસી રહેવાનું નથી આપણે કોઇ દેવજ બનીને અટકવાનું નથી, પરંતુ એથી આગળ વધવાનું છે, એને તેટલા માટે વ્યાસક્રિતના દૈવી સામર્થ્ય ઉપરાંત અનાસક્રિતનું ધૈર્ય સામર્થ્ય પશુ આપણે મેળવવું જ જોઇએ. મનુષ્યનું પૂર્ણત્વ એમાં જ છે. કોઇ પ્રેમના વિષય પાછળ આપણા સામર્થ્યનો સર્વ બહાર ખાલી કરવા છતાં પશુ પૂર્ણત્વને પામેલો મનુષ્ય તે વિષય તરફ અત્યંત ઉદારીન હોય છે આ પ્રમાણે આ બેવડું કાર્મ તે શી રીતે સાધી શકે છે-બેવડી શક્તિ તે ક્યાંથી વાપરી શકે છે તેનું રહસ્ય પશુ જાણવા જેવું છે.

ભિખારી મનુષ્ય કદિ સુખી હોતો નથી એને દયા અને શિકારની મિશ્ર લાગણી સાથેજ પછ-પછસો મળે છે એવા માણસની કિંમત દાંતાના મનમાં કોડી જેટલી પશુ હોતી નથી, અને તેથી તેને અને તેટલી બીજા મળે તોપણ તેના વડે તે સુખી થઈ શકતો નથી.

આપણે પશુ ધણાખરા એવા ભિખારીજ છીએ, કેમકે આપણે જે કોઈ કરીએ છીએ તેના બદલો ધૈર્યથીએ છીએ. આપણે વૈશ્યવૃત્તિનાજ માણસ છીએ. આપણી જીદગી સાથે પશુ વ્યાપાર, ગુણ સાથે પશુ વ્યાપાર અને ધર્મની બાબતમાં પશુ વ્યાપાર, અરે ! પ્રેમમાં પશુ આપણે વ્યાપારી બની રહ્યા છીએ ! પરંતુ જો તમે વ્યાપાર કરવાજ આ જગતમાં આવ્યાં હોય, જો વેચવું અને ખરીદવું એજ તમને કર્તવ્ય ભાસતું હોય તો પછી ખરીદી અને વેચાણના નિયમો પશુ બરાબર પાળો. કોઈ વખત તેજનો સમય આવે છે અને કોઈ વખત મદીનો સમય પશુ આવે છે.

કાષ્ઠવાર ચાલની શિલક વધી પશુ જમ છે ને કાષ્ઠવાર ધટી પશુ જમ છે; માટે વેપારીએ એ સર્વ તત્ત્વને સમજીને તેને અનુસરતી પોતાના ચિત્તની પશુ તૈયારી રાખવીજ જોઈએ. એકાદ આપનામાં આપણને આપણી પોતાનીજ શીકલ જૂદી જૂદી દેખાય છે. આપણે મોઢું ચઢાવીશું તો આરસીમાંનું મોઢું પશુ ચઢેલું જણાશે, અને હસતું રાખીશું તો આરસીમાંનું પશુ હસતું જણાશે. આપણી પોતાની કૃતિનું આરસીમાં જેવું ને તેવું પ્રતિબિંબ પડે છે. આનું નામજ કમવિક્રમ-લેવડ-દેવડ-આપ લે છે. આ જમતું પશુ એક મહાન આરસા જેવુંજ છે. જેવું કરો છો તેવા થાઓ છો, અને થાઓ છો તેવુંજ કરો છો. તેવું પામેો છો. “કયા ખૂબ સૌદા નહ હૈ, ઇસ હાથ દે, ઇસ હાથ લે.”

જમતું કાષ્ઠ કર્મ આપણે કષ્ટ પશુ કરીએ અથવા આપીએ તેથી કરીને આપણને બધાંધારક નીવડતું નથી, પરંતુ તેનો બદલો આપણને મળવો જોઈએ, એવું જો આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે ઇચ્છા ચાને ફળની આસક્તિજ આપણને બધન કરે છે.

અનેક વખત આપણને પ્રેમના બદલામાં દુઃખ મળે છે, પશુ એ દુઃખ કાષ્ઠ પ્રેમ કરવાને લીધે મળતું નથી; પરંતુ તે પ્રેમના બદલામાં સામે પ્રેમ મેળવવાની આપણા મનમાં જે આસક્તિ રહેલી હોય છે તેને લીધેજ સંજ્ઞ હોય છે જ્યાં આસક્તિ નથી ત્યાં દુઃખજ નથી ફળાસક્તિજ દુઃખને જન્મ આપનાર છે. ફળાસક્તિ હોય છે ત્યાં દુઃખ આવીજ પડે છે

ખરી સફળતા અને ખરા સુખનું સુખ્ય રહસ્યજ એ છે કે જે અનુપ્ય બદલાની ઇચ્છા રાખતો નથી અને નિઃસ્વાર્થપણે કર્તવ્ય કરે છે તેજ વધારે સફળ, ચક્ષુસ્વી અને સુખી થાય છે બવહારમાં અનેકવાર આ સિદ્ધાંતથી ઉલટાં પરિણામ આપણા જોવામાં આવે છે.

નિઃસ્વાર્થ અનુષ્ઠાને આ જમતમાં હેતરાતા અથવા દુઃખી થતા આપણે જોઈએ છીએ, તો પછી તેને સફળ, સુખી અને ચક્ષુસ્વી થએલો કેમ કહી શકાય ? પરંતુ આમ સમજવામાં આપણે બહુજ ભૂલ કરીએ છીએ એક ચોરને ચોરી કર્યા પછી તાગડધીના ઉઠાવતો આપણે જોઈએ છીએ, અને એક સાચાભોલા નવીન દુકાનઘરને ઝોઘી કમાણી કરતો તથા અન્ય અપ્રમાણિક ધંધાદારીઓ તરફથી ઉપહાસ પામતો જોઈએ છીએ, અને એ પરિસ્થિતિ ચોડો વખતજ રહેવાની છે એ વાત આપણે સમજી શકતા નથી, એ અણુસમજણજ આવી ભૂલો આપણને કરાવે છે. રેલો ચોર છેવટે પકડાય છે અને પેલો દુકાનઘર વધુ ગ્રાહકો, કમાણી તથા કીર્તિ મેળવે છે અને એવા ફળ એ મેછીની આખી જીદગી સુધરવા યા બગાડવામાં મોઠા કારણરૂપ થઈ પડે છે એ વાત આપણે જરા પશુ ભૂલવી જોઈએ નહિ મહાત્મા ખ્રિસ્તે પરાપકાર અને સત્યમયજ આપુ જીવન ગાળ્યું હતું, આમ છતાં તેનું મરણ છાતીમાં

ખીલા ઠોડીને બહુજ દૂર અને નિર્દેશરિતે નિખળવવામાં આવ્યું હતું એ વાત સત્ય છે, પરંતુ એ પરિણામ કાંઈ છેવટનું ન હતું. એ તો તાત્કાલિક પરિણામ હતું. જે કર્મ તત્કાળમાં આનંદ આપી પરિણામે લાંબા કાળસુધી દુઃખ આપનાર નિવડે તેનું નામ સુકર્મ નહિ પણ કુકર્મ છે જે કર્મ તત્કાળમાં કષ્ટ આપવા છતાં પરિણામે સ્થાયી હિતાવહ નિવડે તે કર્મજ સુકર્મ—સાત્ત્વિક કર્મ કહેવાય છે. આપણે બધીએ છીએજ કે, મહાત્મા ખ્રિસ્તની નિ સ્વાર્થતાએ પરિણામે કેટલી મોટા વિજય મેળવ્યા છે, અને પ્રાણદાન વખતનું તેનું દેહકષ્ટ એ વિજયને વિશાળ અને સગીન બનાવવામાં કેટલું બધું સહાયશ્રુત થઈ પડ્યું છે અને થતું રહેશે. તેનો એવી રીતનો દેહનાશ તેના જીવનચક્રને અને તેની પરાંપકારની ભાવનાને જગતમાં કેટલી બધી પ્રચલિત કરનારો અને કરોડો બાલજીવોને માટે x આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યો છે ! માટે ઉપલા સિક્કાતમાં શકા લાવવા જેવું કાંઈજ નથી જે કાંઈ કરવું હોય તે કરો અને આપવું હોય તે આપો, પણ બદલાની કશીજ આકાંક્ષા ન રાખતાં દરેક કર્મ પ્રજુનેજ અર્પણ કરતા રહો એ બધું પાછું સહસ્રગણ થઈને તમારી પાસે આવશેજ, પણ તેને માટે કામના રાખશો નહિ જે કાંઈ કર્તવ્ય બળવવાની તમારામાં શક્તિ હોય તે બળવીને છૂટા રહે.

આપણું સમસ્ત જીવન દાન આપવા સરજાયલું છે એવું શીખો, આપણા અન્ન અને દીન દુઃખી બધુઓ તરફ આપણાથી નાના થાને ઉતરતી રિતિવાળાઓ તરફ આપણે જેટલા પણ ઉદાર બનીશું તેનાથી અનેક-ગણી ઉદારતા ઈશ્વરની આપણે મેળવીશું અને આપણી ઉદારતા બે નિષ્કામતા-

x એથીએ અધિક આદર્શશ્રુત જીવન રત્નપ્રસૂતા ભારતભૂમિએ પૂરે પાડ્યું છે, એક મરીબનો પુત્ર તદ્દન સાવ સાદું જીવન ગાળે અને એક ચક્રવર્તી રાજાનો અતિ સુકામળ કુમાર એકાએક વિરક્તતાનું કષ્ટપ્રદ જીવન સ્વીકારી આ જન્મપર્યંત પાળી ખતાવે એમાં કેટલી બધી ફેર છે ? વળી પરાયે હાથે, પરાણે, અને માત્ર અસુક ધરી સુધીજ ચાતના ખમનાર કરતાં વરસોનાં વરસો સુધી, સ્વેચ્છાપૂર્વક, સુખનાં છતાં સાધનોનો ત્યાગ કરી દઈને અનેકવિધ તપકર્મનાં કષ્ટ સહન કર્યાં કરનારનું સહનતાનું પ્રમાણ કેટલું બધું વધારે છે તે પણ સમજી શકાય તેવી વાત છે આ સર્વ અસુક વર્ષોના તપ-કષ્ટ ઉપરથી “ સારાપણાનું ફળ કષ્ટ ” એમ કહેનાર પણ મુર્ખજ ગણાય. એ કષ્ટનું પરિણામ તો જીવો ! પરમ સત્યનો અનુભવ, સગીન બોધપ્રદ સૂત્રોનું સ્પુરણ, લાખો મનુષ્યોમાં સ્વાર્થત્યાગ અને મોક્ષપ્રાપ્તિની આકાંક્ષાની જગૃતિ, પોણા ભાગ ઉપરાંતની દુનીઆ ઉપર અતિ ઉપકારક ઉપદેશોનો પ્રચાર અને હજારો વર્ષ સુધી ફેલાઈ રહેલી તેની અસરો !

મંત્રી. સ. સ્થ.

પૂર્વકની હશે તો તો ઇશ્વરના સર્વ સ્વરૂપ પરમાત્મપદ—મોક્ષ સુધા આપણું તરફ ખેંચાઇ આવશે. તમે નહિ આપો તો સર્વશક્તિમાન કુદરત તો તમારી પાસે એક ચા બીજી રીતે જગરાધી પશુ અપાવશેજ, માટે તમે ખુશીથી આપો. છૂટતા પહેલું જ છોડો. વહેલું મોડું પશુ તમારે આપવું—છોડવું તો પડશેજ તો પછી ઝાઝા થાઓ. સાચો વ્યાપાર કરતાં શીખો તમે આ જગતમાં સમ્રાટ કરવાનેજ આવ્યા હો અને તેમ કરવામાંજ બહુ સુખ હોવાનું માની બેઠા છો એ બહુજ મોટી અને ભયંકર નુકશાન કરનારી ભૂલ છે. એ ભૂલનેજ અધીન છેવટસુધી રહેવું હોય તો રહી શકશો. સમ્રાટ અને મોજશોખ માટેની દોડદોડી વેફ્યા કરી જુદું પ્રપચનાં પાપ ભલે બેગા કર્યા જાઓ, પણ યાદ રાખજો કે એમાંથી લીધેલા સુખને અને તે સુખના ધનધામાદિ સાધનોને કુદરત એક દિવસ તમારી બળગી પકડીને અપાવી દેશે. તમારે ઇચ્છાપૂર્વક ચા અનિચ્છાપૂર્વક પશુ તેમ કરવુંજ પડશે અનિચ્છાપૂર્વક કરવાનું ફળ તો દુખજ છે, તો પછી ઇચ્છાપૂર્વક કરીને સુખના બાગી શામાટે નથી થતા ?

આ જગતમાં એવો એક પશુ મનુષ્ય અત્યારસુધીમાં થયો કે થવાનો નથી કે જોને છેવટે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવાની ફરજ નહિ પડી હોય, અને આ નિયમની વિરુદ્ધ મનુષ્ય જેટલો પશુ પ્રચલન કરશે તેટલો તે વધારે દુખી થશે આપણામા આપવાની હિમત હોતી નથી, કુદરતની આ મોટી માગણીને પૂરી પાડવાને આપણે પૂરતા તૈયાર હોતા નથી,—તેથીજ આપણે દુખી રહીએ છીએ લોકકુ આપુ બળી મરુ, પણ તેના બદલામાં તમને ઉચ્છ્વતા મળી સર્વ સમુદ્રમાંથી પાણી શોષણ કરે છે પણ તે વરસાદરૂપે પાણુ આપવાને માટેજ તમે પણ એક આપ-લેના સચા-રૂપજ છો, અને તમે જે કંઇ લો છો—મેળવો છો તે બધું પાણુ આપવાને માટેજ છે, માટેજ બદલામાં કાંઇ માગશોજ નહિ. જેમ તમે વધારે આપશો તેમ તમારી પાસે વધારે આવશે. જેટલી ત્વરાથી તમે ઓરહીમાંથી હવાને નીકળી જવા દેશો તેટલીજ ત્વરાથી તેમાં બહારની અધિક તાજી—સુખપ્રદ હવા તે જગાએ આવીને ભરાશે. જો તમે એ હવાને બહારની બહારજ જળવી રાખવા માટે બારી બારણા બંધ કરી દીધા તો પછી એજ હવા તમારાજ સસર્ગથી ઝેરી બની જઈને તમારી શુ વલે કરી મૂકે છે તે જોઈ લેવી ! તાજી હવા તો મળવી બંધજ થવાની પણ સાથે સર્વ ભગવાનનો પ્રાણપૂર્ણ પ્રકાશ પણ બંધ ! નહી જેમ જેમ પોતાનું જલ બીજાઓને—નહેરોને સમુદ્રને આપતી રહે છે તેમ તેમ તે ભરાતીજ જાય છે, માટે સમુદ્રમાં જવાનો માર્ગ બંધ કરશો નહિ. જે ક્ષણે તમે એવું કરશો તેજ ક્ષણે તમે મૃત્યુના પંજમાં જશો એમ સમજી રાખજો, માટે યાચક બનો નહિ, દાતા બનો. દાતા—અનાસક્ત બનવું અતિ કઠિન છે, પરંતુ એવું પરિણામ બધુંજ ઉત્તમોત્તમ છે, માટે કઠિનતાથી—બીને હારી બેસવા જેવું નથી. કઠિનતાઓ અને અતરાયોની રચના શુભ માર્ગની

વચ્ચમાં એટલાજ માટે આવે છે કે તેથી તે રસ્તે ચાલનારનું બળ વધે અને વિવિધ પ્રકારની નિર્ભીજતા સમજાય તથા કપાય. નિષ્ક્રમતાના આવા દેખાતા લાભો પશુ અનેક છે. કોઈ એક બગીચાને દરથીજ જોયા કરનારની પેઠે અનાસક્તપણાની માત્ર કલ્પનામાંજ રમ્યા કરનારને તેવું ખર્ચ સુખસૌંદર્ય સમજતાંજ નથી.

આપણા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડે અને આપણે ચીરાઈ બંધએ અથવા આપણને લોહીલુહાણુ થવું પડે, તોપણ આ સર્વ વિદ્યામાં આપણે હિંમત હારી નહિ જતાં આપણું હૃદયબળ સાચવી રાખવું અને આ બધાં વિદ્યામાં આપણે ઇશ્વરની આત્મા જોઈએ. આપણને પ્રતિકાર કરવાની સ્વાભાવિકજ ટેવ હોય છે, જેમકે આપણે સામે પ્રત્યાઘાત કરવો, જાડની સામે જાડત્વ કરવું, અસત્યના સામે અસત્યારણુ કરવું વગેરે, પણ આવો પ્રતિકાર કરવામાં આપણે આપણું સત્ત્વબળ—દૈવી શક્તિને યુગ્માવીએ છીએ, અને એવો પ્રતિકાર નહિ કરવામાં તથા સયમ રાખવામાં અને અનાસક્ત રહેવામાં ઉચ્ચ કોટિની દૈવી શક્તિને આપણે આપણામાં ઉમેરીએ છીએ.

અનાસક્ત થવાનો નિશ્ચય આપણે રોજ રોજ કરીએ છીએ અને છોડી દઈએ છીએ ભૂતકાળ તરફ નજર નાખતાં જેમના ઉપર આપણને આસક્તિ હતી એવા દરેક મનુષ્યો અને વિષયે આપણને કેવા યુક્તિમય બનાવી દીધા હતા, અને પરિણામે તેમણે આપણને કેવું દુઃખ દીધું હતું તેવું આપણને સ્મરણુ થાય છે. પ્રેમના ભપકાદાર નામ નીચે યુક્તિમયીરીની સાથેજ તે સમયે આપણે અગ્નિ નથાવી રહ્યા હતા એમ આપણને લાગે છે આવા વિચારો આવતાંજ આપણે પુનઃ એકવાર નિશ્ચય કરીએ છીએ કે હવે પછી કોઈપણ બાબત ઉપર આસક્તિ થવા દેવી નહિ, પણ વળી પાછા આપણે મોહમાં ફસાઈએ છીએ અને જાળમાં સપડાયલા પક્ષીની પેઠે પછી ગમે તેટલી ધમપછાડ અને ફડકાટ કરીએ છીએ તોપણ તેમાંથી છૂટકો થતો નથી. આવોજ આપણે સાધારણુ જીવનક્રમ છે.

અનાસક્તિના માર્ગમાં નડતી મુશ્કેલીઓ જેવી તેવી નથી, અને તેથીજ આપણામાંના તેવું ટકા મનુષ્યો હિંમત હારી જાય છે, અને આપણે સત્ય, પ્રેમ અને પૂર્ણતામાં અદ્વા રાખતા બધ પડીએ છીએ. આપણને એવા ધણા મનુષ્યો મળ્યા આવે છે કે જે પોતાની શરૂઆતની જીંદગીમાં ક્ષમાવાન, માયાળુ, સાદા અને લુચ્છાઈ વિનાના હોય છે પણ તેજ મનુષ્યો તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં અસત્યનોજ જાણે અવતાર હોય એવા બની રહે છે તેમના મગજ જાણે કે પ્રપચ્ચીજ બરેલા હોય છે જે કે તેમનામાં બહારની મીઠાશ અને રીતભાત દેખાય છે, તેઓ અમ સ્વભાવના હોતા નથી, તેઓ મને તેમ બોલી નાખતા નથી, પરંતુ એજ પ્રમાણે તેમના અંતરમાં હોતું નથી, તેમનાં હૃદયો મરી ગયેલાં હોય છે માટે તેઓ બોલતા નથી. તેઓ શાપ નથી દેતા, કે ક્રોધ નથી કરતા પણ એના કરતાં તો તેઓ તેમ કરતા હોત તો તેમના હક્કમાં ધણુજ સારૂ થાત. તેમના

હૃદય ઉપર કઠિનતાનો પળે પડેલો હોય છે, અને તેથી તે વધારે કાર્ય કરી શકતું નથી. તે શ્વાપ પશુ ઈર્ષ શકતું નથી અને આશીર્વાદ પશુ આપી શકતું નથી બસ ભણે માત્ર બોલતું ચાલતું પ્રતણુજ !

આ પ્રકાર અત્યંત ત્યાગ કરવા જેવો છે તેથીજ હું કહું છું કે આપણે ઉચ્ચ ક્રાંતિની દૈવી શક્તિના જરૂર છે. માનુષિકશક્તિ ગમે તેવી ઉચ્ચ હોય તોપણ તે દૈવીશક્તિના જેટલી બળવતર નથી, માત્ર ઉચ્ચ દૈવી શક્તિવડેજ આપણે આ વિશ્વપ્રપંચ-માથી બહાર નીકળી શકીએ તેમ છીએ. એ શક્તિ મેળવવા જતાં આપણા હાથપગ ભાગી ભય, આપણા શરીરના ચૂરેચૂરા થઈ ભય, તોપણ આપણે હૃદય તો દિવસે દિવસે મજબૂત થતું ભય

આ કાર્ય મુશ્કેલ છે ખરૂં પણ સતત અભ્યાસવડે આપણે તે મુશ્કેલીને અવશ્ય ઝાળગી શકીએ છીએ. આ જગતમા એવી કોઈ પણ વસ્તુસ્થિતિ નથી કે જે સતત અભ્યાસવડે સાધ્ય ન થઈ શકે. વળી આ સિદ્ધાંત પણ આપણે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવો જોઈએ આપણે તેને પાત્ર ન થયા હોઈએ ત્યાંસુધી કોઈ પણ દુષ્કર્મ અવવા છતાં તે આપણને કશુંજ પરિણામી નુકસાન કરી શકનાર નથી

ભ્રાંતિધી આપણે શરીર રોગને માટે લાયક બનતું નથી ત્યાંસુધી તેમાં રોગ પ્રવેશી શકતોજ નથી. દુઃખને માટે આપણે સ્થાન તૈયાર કરી આપીએ એટલે તે તેમાં આવીને વસે તેમાં તેનો હોય પણ શો ? મરેલું જનાવર પડ્યું હોય ત્યાં શિયાળવાં અને ગીધ પક્ષીઓ આવવાનાંજ. રોગ એ કાંઈ જતુઓ ઉપરજ આધાર રાખતો નથી. પણ તેને માટે આપણા શરીરમાં તેને ગ્રહણ કરીને ખીલવવાની પાત્રતા હોય નહિ તો તે જતુઓ શરીરમા પેસવા છતાં પણ શરીરમાંનાં બળવાન આરોગ્યપ્રદ કુદરતી જતુઓ તેનું નિકંદન કરી નાખ્યા સિવાય રહેતાં નથી તમારા પોતાના જીવનનું પૃથકરણ કરી જોશો તો જણાશે કે તમે જેટલા જેટલા ખતા ખાધા છે તે બધા ખાતમાટે તમે પોતે તૈયાર થયેલાંજ હતા તમે અડધી તૈયારી કરી હતી, અને બાકીની બાજી જગતથી પૂર્ણ થઈ ગઈ. આપણે અધ પતન આ પ્રકારેજ ચાલ છે, પરંતુ તેની સાથે આ પૃથકરણમાંથી આપણને એક આશાનો ધ્વનિ પણ સંભળાતો જણાય છે કે, બાજી જગત ઉપર મારી સત્તા નથી પણ જે મારામાં છે તેના ઉપર તો મારી સંપૂર્ણ સત્તા છે. દુઃખને માર્ગ મળવા માટે આપણા તરફની અને બહારની એવી જનને તરફની અનુકૂળતા મળવાની જરૂર છે. એ પૈકી આપણા તરફની મદદ આપણા સ્વાધીનમા છે. જે આપણી બાજુથી આપણે સુરક્ષિત રહ્યા-દુઃખને પેસવાનો માર્ગ ન મળવા દીધો-તો પછી બાજી જગતના જતુઓના ગમે તેટલા હુમલા આવે તેથી કશુંજ થવાનું નથી. આપણી આન્તરસૃષ્ટિ ઉપર-આપણા મન ઉપર આપણે સચમ રાખી શકીએ તો જગતની કોઈપણસત્તા એવી નથી કે જે આપણું

ઉપર ઢાળ્યું ચલાવી શકે. કાંઈ પણ વિપરીત થયું કે તેના કારણની બહારજ શોધ કરવી અને તેનો વાંક બહારનીજ કાંઈ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર આરોપવો, એવી આપણને બચપણથીજ ટેવ પડેલી હોય છે. આથીજ આપણી ક્રિયાની શરૂઆત પણ બીજા-સ્થાની સુધારણા કરવાના ઇરાદાથી આપણે શરૂ કરીએ છીએ. આપણા પોતાનામાં કાંઈ ખોટું હશે એવો સ્વપ્ન પણ ખ્યાલ આપણને આવતો નથી એ આપણે દુ ખી હોઈએ તો આપણે કહીએ છીએ કે “આ જગત કેટલું બધું દુષ્ટ છે !” “કુનિયા કેવી ખરાબ છે !” પણ સાચાની પુછડી ! શ્વેતુ ખરેખરો ડાહ્યો હોય તો એવા ખરાબ જગતમાં રહે છેજ સામારે ? એ આ જગતમાં બધા સેતાનોજ વસે છે તો તું પોતે પણ તેમાંના એક સેતાનજ હોવો જોઈએ, નહિ તો આ જગતમાં આવવાનું અને પડી રહેવાનું કારણ શું ?

જે વસ્તુસ્થિતિ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને આપણે પાતજ હોઈએ છીએ “અને સારા અને જગત ખરાબ” એવું આપણે બ્યારે બોલીએ છીએ ત્યારે પૂરેપૂરું અસત્યજ બોલીએ છીએ એવું બોલીને આપણે જગતને બુલાવામાં નાખવા ઇચ્છીએ છીએ; પણ ઉલટા આપણેજ-છેતરાઈએ છીએ એ વાત આપણે સમજતા નથી કહો ત્યારે કુનીઆ દિવાની કે બદા પોતેજ ચક્રમ્

માટે આપણે દરેકે આ એક અતિ મહત્વનો પાઠ શીખવાનો-કે બ્યારે કાંઈ પણ વિપરીત વાત અને ત્યારે તેના દોષ બહાર-બીજાઓમાં શોધવો કે આરોપવો નહિ. શરવીર બનો અને દુ ખની સામા થાઓ. આપણા પોતાના દોષને શોધી કઢાડો અને તમારી પોતાની જાતપરજ સત્તા મેળવો. આ એકજ ખરો માર્ગ-હિમાય છે

શુ એ શરમ ભરેલું નથી કે એક ક્ષણે આપણે આપણા મનુષ્યત્વ સબંધી પુષ્કળ વાતો કરીએ છીએ અને આપણે જાણે શરીરભાવે બીજા ઇશ્વરજ હોઈએ તેવા આપણને દર્શાવવા માગીએ છીએ કે “હું બધું સમજું છું, હું ધારૂં તે કરી શકું છું હું નિર્દોષ છું, હું નિસ્વાર્થી છું, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ,” પણ બીજા પળે એકાદ નાની કાકરી કાંઈએ આપણા તરફ ફેંકી તો આપણને તે તોપના ઝોળા કરતાં પણ વધુ દુઃખકારક લાગશે. જગતમાંની એકાદ કાકરી પણ આવીને આપણી મહતાનો લગ કરી શ એટલીજ આપણી મહતાની કિમત ! જગતનો કાંઈપણ મૂર્ખ માણસ પણ જેનો નાશ કરી શકે એટલી બધી આપણી મહતા ! ખરેખર, આપણું મન એટલું જ બધું નર્મજ અને મિથ્યાભિમાની કહેવાય કે જે કિમ્મિત પણ આધાત થતાં ખરબડાટ કરી ઉઠે ! આપણી મૂર્ખતા કદિ પણ ઇશ્વરની શાંતિનો લગ કરી શકે છે !

જે તમે ખરેખરા નિસ્વાર્થ હો તો તમે ઇશ્વર જેવાજ છો તમને જગતની ઇજા અસરજ શી રીતે કરી શકે ? બીતમાં મારેલી ઝુકી પાછી વળીને મારનાર-

નેજ પીડા આપે છે. તમે સાતમા નરકમાંથી સોસરા નિકળશો તોપણ જો તમે નિષ્કામ હશો તો કશું દુઃખ થશે નહિ, પરંતુ ખરી વાત બીજીજ છે. તમે કેટલીયે બ્રાહ્મ હકિ, તોપણ જ્યાંસુધી જગત તરફથી તમને દુઃખ થવાની તમે ફરિયાદ કરો છો, અને બાહ્ય જગત ઉપર દોષ આરોપણ કરો છો ત્યાંસુધી તમારું બધું મિથ્યાભિ- મતજ છે, ખાલી ચણે ને વાગે ધણે ! જગત તરફથી, બીજાઓ તરફથી આપણને હાનિ પહોંચે છે એવા વિચારથી અને આ દુનિયા પ્રપચીઓથીજ ભરેલી છે એમ જુઓ પાડવાથી ઉઘટા આપણે વધુ ગુન્હેગાર થવા જઇએ છીએ અને આપણા દુઃખને બમણું બનાવતા જઇએ છીએ અસુક મને હાનિ પહોંચાડે છે, અસુક મને દુઃખ દે છે એવું એવું જે કંઈ આપણે માનીએ અને બોલીએ છીએ તેથી આપણા દુઃખ રૂપી અભિમા અસત્યરૂપી વૃત્ત ઉમેરવા જેવું થાય છે.

આપણે આપણી પોતાનીજ સંભાળ બરાબર લેવાની છે જો એટલુંજ આપણે બરાબર બુદ્ધિ શક્તિએ તો બીજું કાંઈપણ તમને સુખ કે દુઃખ આપી શકશે નહિ. સુખસ્થ દુઃસ્થસ્થ ન કોઽપિ દાતા । પરો દ્વાદાતીતિ કુલુક્ષિરેષા ॥ અહ્ કરોમીતિ વૃથાભિમાનઃ । સ્વકર્મસૂત્રપ્રથિતો હિ લોકઃ ॥ માટે બીજાઓને દોષ દેવાનું પડતું મૂકીને આપણે આપણાજ સાધન-આપણીજ યોગ્યતાને પૂર્ણ કરવી જોઈએ, એટલે પ્રાપ્ત કરવા જેવું બધુંજ આપણને પ્રાપ્ત થશે. આપણે આપણજ ચારિત્ર્ય પવિત્ર કર્યું એટલે જગતને આપોઆપજ સુધરવું પડશે આપણી જાત ઉપર સચમ મેળવ્યો એટલે જગત ઉપર પણ આપણો સચમ જમશે માટે પ્રથમ જગતને સુધારવા નહિ દોડતાં પોતાની જાતનેજ સુધારવા માડો તમે પોતે પૂર્ણ થયા એટલે જગત પણ પૂર્ણ થશે.

વિજ્ઞાન, યુક્તિ અને અનુભવનાં પુષ્કળ દર્શાવે આપી ઋષિ-મુનિઓના ઉત્તમ
સિદ્ધાંતોને સચોટ રીતે સમજાવનાર, માનવહૃદયને અપૂર્વ જ્ઞાન,
ઉત્સાહ અને મનોબળથી ભરપૂર બનાવી મૂકનાર, તથા
અનેક મનુષ્યોનાં જીવન પલટાવી નાખનાર અપૂર્વ ગ્રંથ.

સ્વામી રામતીર્થ ના ઉપદેશ

ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૫

કદ ઇંચ ૫૧૪x૮, પૃષ્ઠસંખ્યા ૬૦૦, મૂલ્ય રૂ ૨)

આ ગ્રંથમાંના કેટલાક વિષયોનાં નામ -સ્વામીશ્રીનું જીવન ચરિત્ર, આત્મકૃપા,
બ્રહ્મચર્ય, નગદ ધર્મ, ભારતનો ભવિષ્યકાળ, હિંદની જરૂરીઆતો, યજ્ઞનું રહસ્ય, રાષ્ટ્રીય
ધર્મ, ઉત્કર્ષનું રહસ્ય, સુધારક, પાપનું નિદાન, આપણું સત્યસ્વરૂપ, સત્યનો માર્ગ, ધર્મનું
લક્ષ્યબિંદુ, માનસિક શક્તિઓ, સ્વર્ગનું રાજ્ય, પવિત્ર પ્રજ્ઞા, હૃદયરથ હરિ, સાક્ષાત્કા-
રની વિધિ, ભાતુભાવ, પ્રારબ્ધ અને યુરૂપાર્થ, સર્વ ધર્મનું સમાધાન

ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૯

કદ ઇંચ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૫૦૦, મૂલ્ય રૂ ૨)

આ ગ્રંથમાંના કેટલાક વિષયો -સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ, વિજ્ઞાન
આધ્યાત્મિક શક્તિ, મોઝીસનો દડો, મનની રિથરતા, આત્મવિકાસ, જગત ક્યારે અને
શા માટે ? કુટુંબ શી રીતે સુખી કરવા ? દુઃખમાંથી ઇશ્વરમાં, રામનો સંદેશ, આર્થાવર્તની
પ્રાચીન દિબ્બદષ્ટિ, જગતપર હિંદનું ઋણ, હિંદ માટે અમેરિકાનો અપીલ, હિમાલયનાં
દરેયો, સ્વામીશ્રીના વાચવા યોગ્ય પત્રો. ૪૦ ૪૦

ગ્રંથ ૩ જો-ભાગ ૧૦-૧૧

કદ ૫૧૪x૮, પૃષ્ઠશુમારે ૫૦૦, મૂલ્ય રૂ ૨)

આ ગ્રંથમાં આવનારા વિષયો -રામ પરિચય, આનંદ, જીવતો કાળુ છે ? રામ,
લોકોને વેદાંત કેમ નથી ગમતું ? હિન્નતિનો માર્ગ, અદ્વૈત, પત્ર મળ્યુપા, ગગાતરંગ-
સુલેહ કે જગ ? નિગ્ગનંદ, ઇત્યાદિ. આગ્રય તરતમાંજ બહાર પડશે

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ.

તમારાં બાલકોના મનપર ઉમદા વિચારોની છાપ પાડી તેમને
સદ્ગુણી, બુદ્ધિમાન અને આસ્પદિત બનાવવા માટે

બાલ ગ્રંથાવલિનાં પુસ્તકો.

સદ્ગુણી બાલકો { પાંચમી આવૃત્તિ ૫૪ ૧૨૮,
મૂલ્ય ૦૮ પૌ૦)

બાળકોએ પ્રાણુ સાટે પણ માતૃભક્તિ, પિતૃભક્તિ, બ્રાતૃભક્તિ,
પરોપકાર, સત્ય, વગેરે દર્શાવી આપના અનેક અસરકારક દાખલા

બાલકોની વાતો { પાંચમી આવૃત્તિ ૫૪ ૬૬,
મૂલ્ય ૦૧ પૌ૦)

સ્વદેશ પ્રેમ, દેશની દશા, કુરબ, ધર્મ, પરોપકાર વગેરે બાળ-
તોના રસિક વાતચિતરૂપે અનેક અસરકારક પાઠ આપા છે.

બાલ સુબોધ { ચોથી આવૃત્તિ ૫૪ ૧૧૨,
મૂલ્ય ૦૦૧૧ પૌ૦)

ભાગવત, મહાભારત, રામાયણ, ૬૦ માથી અનેક બોધદાયક
પ્રસંગો, વાર્તાઓ અને દ્રષ્ટાંતો સહિત ઉત્તમ ધાર્મિક શિક્ષણ

સુબોધક નીતિકથા { બીજી આવૃત્તિ, ૫૪ ૨૧૬,
મૂલ્ય ૦૮ પૌ૦)

બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રાણી-પદાર્થોને લાગુ પાડીને મોટા બાળકો માટે
રચેલી પુષ્કળ નાની નાની, રસુળ અને બોધદાયક વાર્તાઓ

દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ { બીજી આવૃત્તિ, ૫૪ ૬૦,
મૂલ્ય ૦૧ પૌ૦)

મોટી અગવડો વચ્ચે પણ ખૂબ અભ્યાસ કરીને મોટા માણસ
બનેલાઓના અનેક બહુવા જેવા અને અસરકારક દાખલા.

આ ખાતા તરફનાં બીજા અનેક ઉત્તમ પુસ્તકોનું સચીપત્ર મુક્ત મોકલાશે.

સર્વતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

અમદાવાદમાં-ત્રણહરનાબ બહાર નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
કુળજમાં-મલબાદેવી રોડ, હલુમાન ગલીને નાકે, મલબાદેવીના મંદીર સામે.

વિલાયતી, ફ્રેંચ અને અમેરીકન તીબેરી તથા ગોદરેજની ખામડી તીબેરી.

ફાયરમુક કરવા માટે જે જે વસ્તુઓ ગોદરેજ વાપરે
છે તેવી બીજાઓ વાપરતા નથી.

મુળથી જેકા મારકીટની આગમાં જે દુકાનમાં જે જે તીબેરી બેકાબેક
હતી, એકેક ગોદરેજની અને એકેક બજારીયા વિલાયતી મેકરોની હતી અને ઠેકાણે
ગોદરેજની તીબેરીમાં સર્વ સલામત હતું અને વિલાયતીમાં બધી ચીજ હતી

ચોર અને ઘરફાડુથી બચાવનારી સ્ટીલની પેટી.

પોતાનો બેખમ સાચવવા માટે જેઓ તીબેરી ખરીદી શકે નહી તેઓ
માટે ગોદરેજ એક નવી જાતની બહુ મજબુત સ્ટીલની પેટી બનાવવા માંડી છે.
જે પેટીઓ મેજ અથવા કબાટની સાથે જડી શકાતી હોવાથી ચોર ઉપાડી બધ
શકતો નથી વધારે રાખવા દુકાનદારો જે પેટીઓ બહુ ખરીદે છે

ગોદરેજનું કારખાનું—ગ્રેસ કંપની પાસે, પેરેસ, મુઅમ.

ગોદરેજનો કપડાં ધોવાનો સાબુ.

બહુ લાખા અનુભવ પછી ગોદરેજ આ સાબુ બનાવવા માડ્યો છે કિમ-
તમાં સસ્તો હોવા સાથે સારા વિલાયતી સાબુના જેવો છે કે નહિ તેની સમજ
વાપરવાથી પછી દરેક બજારીયા દુકાનદારોને ત્યાં મળશે

ગોદરેજનું ઘર રંગવાનું બેલ તેલ.

આમાં ઘાસતેલ યા બીજી કંચુ પશુ બેળવવામાં આવતું નથી એ તેલ દરેક
આબતમાં ઉઘામાં ઉઘા વિલાયતી તેલની બરાબર ઉતરે છે છતાં કિંમતમાં વિલા-
યતીથી ૨૦ ટકા કમી હોય છે મોટા કંદાકદરો અને ધજનેરો બહુ ખરીદે છે

ગોદરેજ એમ્પ્રાઇ એન્ડ સોન્સ કું સુરતી મોહોલ્લા, ડકન રોડ, મુઅમ.

